विषयानुक्रमणिका.

६ निर्वाणप्रकरण-पूर्वार्ध. ८७१—११८७

विषय. पृष्ठ.

सर्ग. विषय.

सर्ग.	विषय.	पृष्ठ.
८७	राजानें केलेली कुंभाची प्रशंसा, आपलें दुःखनिवेदन, शिष्यत्व व उपदेश्य अर्थावर विश्वास	१०८४
८८	एका [illegible] मूर्खपणामुळें प्राप्त झालेला चिंतामणि टाकून दीर्घतपानें मणिभ्रांतीनें कांचमणि [illegible]	१०८८
८९	बद्ध झालेला विंध्यगजेंद्र यत्नानें बंध तोडूनही शत्रूस न मारल्यामुळें पुनः खळग्यांत पडला	१०९०
९०	चिंतामणीच्या कथेचें तात्पर्य	१०९२
९१	विंध्यगजाच्या कथानकाचा सारांश	१०९४
९२	कुंभवचन ऐकून सर्वत्यागपरायण झालेल्या राजानें आपली तपःसामग्री जाळली	१०९५
९३	उपकरणें जाळून देहत्याग करण्यास तयार झालेल्या राजाचें निवारण करून, कुंभ चित्तत्यागाकरितां बोध करितो	१०९९
९४	चित्तत्यागाकरितां मूलशोधन	११०३
९५	राजाच्या अविद्येच्या उपशमाचा क्रम व बोधानें विश्रांति ...	११०८
९६	आमी राजाच्या दृश्य सत्तेचें निःशेष परिमार्जन कसें होईल, तें येथे कुंभ सांगतो	१११०
९७	येथे दृश्याच्या ज्ञानाचें मार्जन करितात	१११२
९८	चित्त नाहीं हा बोध दृढ करण्यासाठीं विस्तारानें उपदेश ...	१११३
९९	राजाला ज्ञान झालें होतें, तरी कुंभ तेंच दृढ करण्यासाठीं पुनः बोध करितो	१११६
१००	अज्ञाच्या सत्त्वाचें निवारण. जन्मादि विक्रियारहित ब्रह्मच सत्.	१११७
१०१	ज्ञान दृढ झाल्यामुळें राजाची कृतकृत्यता, जीवन्मुक्ति अचित्तत्व व तत्त्वाची स्थिति	१११९
१०२	कुंभाचें गमन, विस्मित राजाची विचारपूर्वक समाधींत विश्रांति	११२२
१०३	चूडालेचें तीन दिवसांनीं पुनरागमन व यत्नानें राजाला सावधान करणे	११२३
१०४	कुंभाची राजाशीं विलास करण्याची इच्छा, स्वर्गाच्या मिषानें नगरगमन, व खिन्न होऊन पुनः परत येणें	११२८
१०५	कुंभानें दुर्वासशापानें रात्रीं प्राप्त होणारें आपलें स्त्रीत्व राजाला सांगितलें आणि ते दोघे तेथें समाधानानें व प्रेमानें राहिले	११३१
१०६	महेंद्रपर्वतावर त्यांचा अग्नीच्या समक्ष विवाह व सुवर्णगुहेंतील पुष्पशय्येवर समागम	११३४
१०७	नाना पर्वतादिकांवरील विहार; मायिक इंद्राचें दर्शन; व अनासक्तीची परीक्षा पाहण्यासाठीं स्वर्गांत येण्याविषयीं इंद्रानें केलेली प्रार्थना	११३७
१०८	क्रोधाची परीक्षा करण्याकरितां मदनिकेचा एका [illegible] संग, राणीनें राजाला आपलें स्वरूप दाखवलें	११३९

सर्ग.	विषय.	पृष्ठ.
६५	हाच भिक्षुन्याय सर्व जीवांस लागू आहे, सभाविसर्जन ...	१०२
६६	वसिष्ठांनीं पुष्कळ शोध केल्यावर तो भिक्षु त्यांना दिसला व तसेच दुसरेही मागचे व पुढचे मुनि भेटले	१०२२
६७	समाधांत मुक्त झालेल्या भिक्षूचा देहनाश, त्याच्याप्रमाणेंच इतरांचा बंधमोक्ष	१०२४
६८	चतुर्विध मौनाचें लक्षण	१०२६
६९	गणांचेंही रुद्रत्व, मुक्तांची ऐच्छिक स्थिति, योगानें प्राणांचा लय, व मरणानें पुनरुद्भव	१०२८
७०	वेताल व राजा यांच्या संवादाचा सुंदर इतिहास	१०३२
७१	अनंतकोटि ब्रह्मांडें हींच फलझाडें इत्यादि रूपकांनीं पहिल्या प्रश्नाचें सविस्तर उत्तर	१०३३
७२	वेतालाच्या राहिलेल्या पांच प्रश्नांचें उत्तर	१०३५
७३	भगीरथाच्या वृत्तान्ताचा उपोद्घात	१०३६
७४	भगीरथाचे गुण, विचारजन्य चिंतन, त्रितलाशीं संवाद व त्यागाची इच्छा	१०३६
७५	यज्ञाच्या मिषानें राज्याचा सर्वस्वत्याग भैक्ष्यचर्या व एका पर्वतावर त्रितलासह स्थिति	१०३९
७६	भगीरथाला पुनः राज्यप्राप्ति, ब्रह्मादिकांची आराधना, गंगेचें अवतरण	१०४१
७७	उक्तार्थ दृढ होण्यास्तव चूडालाख्यान सांगतात. शिखिध्वजाचें माहात्म्य	१०४२
७८	त्यांचें वैराग्य, शास्त्रार्थनिष्ठा, चूडालेचा विवेक व ज्ञानलाभ.	१०४[illegible]
७९	चूडालेची अपूर्व शोभा पाहून राजानें तिचें कारण विचारिलें व तिनें आत्मबोध हें आपल्या शोभेचें कारण सांगितलें	१०४८
८०	अज्ञ राजाला तिचें भाषण विपरीतसें वाटलें व तिला यक्षादिकांची बाधा झाली असावी, असें त्यानें अनुमान केलें	१०५०
८१	कुंडलिनीच्या प्रसंगानें रागोद्भव व शम यांचा क्रम. सिद्धीचा उपाय	१०५७
८२	अणिमा इत्यादिकांचे उपाय, परकायाप्रवेश	१०६५
८३	चूडालेच्या सिद्धींचें वैभव, राजाचा अबोध, गुरूपदेश, त्याचें साफल्य आणि किराटाख्यान	१०६७
८४	शिखिध्वजाचें वैराग्य, चूडालाश्वासन, रात्रीं एकट्याचेंच निघणें, मंदिरांतील स्थिति	१०७०
८५	जागृत्या झालेल्या राणीनें राजाचा शोध केला. मार्गांत त्याचें दर्शन, भावी अर्थाचें दर्शन व योग्य कालीं बोधन	१०७३
	कुंभांतून कुंभाचा जन्म, वृद्धि, ब्रह्मसमागम व सर्वज्ञता ...	१०८२

सर्ग.	विषय.	पृष्ठ.
१०९	चूडालेला पाहून सर्व हकीकत विचारून व ध्यानानें सर्व जाणून अतिशय विस्मित झालेला राजा प्रसन्न झाला व भार्येला आलिंगन देऊन रात्र तेथें घालविता झाला	११४१
११०	संकल्पानें उत्पन्न केलेल्या सैन्यासह गजावर आरूढ होऊन तीं दोघें आपल्या नगरांत गेलीं व पुष्कळ दिवस राज्य करून मुक्त झालीं	११४६
१११	राणीनें जसा राजाकडून तसाच पित्यानें कचाकडून सर्वस्वत्याग करविला व शेवटीं अहंकार-त्यागानें तो परिपूर्ण झाला ...	११४८
११२	मिथ्यापुरुषाचें आख्यान	११५०
११३	मिथ्यापुरुषादि शब्दांचा अर्थ	११५३
११४	अनेक दृष्टान्तांनीं सदसद्रूपांचें विवेचन व असद्रूपाच्या निरासानें सद्रूपामध्यें स्थैर्य	११५४
११५	शंभूनें भृंगीस सांगितलेलीं जीवन्मुक्ताचीं लक्षणें. ...	११५५
११६	गलित होणाऱ्या व झालेल्या चित्ताचीं लक्षणें	११५७
११७	मी कोण व हें जग कसें झालें या विचाराचें दिग्दर्शन करण्यासाठीं मनूनें इक्ष्वाकूला सांगितलेला विचार	११५८
११८	इक्ष्वाकूच्या इतर प्रश्नांचीं उत्तरें	११५९
११९	पुरुषाचें बंध-मोक्षांविषयीं विद्याविद्येकून स्वातंत्र्य ...	११६०
१२०	तीन मुमुक्षुभूमिका, चवथी मुक्त होत असलेल्या साधकाची भूमिका व शेवटीं तीन मुक्तांच्या भूमिका	११६१
१२१	जीवाचा उत्कर्ष व अपकर्ष करणारी भावना	११६२
१२२	तुर्यातीतपदीं स्थित झालेल्या मुक्ताच्या स्थितीचें वर्णन ...	११६३
१२३	ज्ञानी अणिमादि सिद्धींविषयीं निरिच्छ असतो	११६४
१२४	जीवांचें निष्कारणत्व, ग्राह्य रागानें बद्धत्व, तीन रूपें, तीन अवस्था, तुर्य व मृग-व्याधाख्यान	११६५
१२५	ज्याविषयीं वाचांना भ्रम पडतो त्या तुर्यामध्यें स्थिर होण्याचे उपाय	११६८
१२६	योगभूमींच्या अभ्यासाचा क्रम व लक्षणें, मध्येंच मेल्यास भोग व जन्मांतरीं जय	११६९
१२७	रामाची विश्रांति, भरद्वाजाच्या उत्सुक उक्ति, जाग्रदादिकांचें लक्षण व तुरीय	११७१
१२८	जगद्विलय युक्तीनें भरद्वाज कृतार्थ झाला, ज्ञान्याचें कर्तव्य, रामाचें व्युत्थान	११८१

॥ श्रीः ॥

अथ षष्ठं निर्वाणप्रकरणम् ।

(पूर्वार्ध)

सर्ग १—निर्वाणप्रकरणास आरंभ, सायंकालसूचक वाद्यध्वनि, सभाविसर्जन, आह्निकानुष्ठान.

श्रीवाल्मीकि—' रामा, उपशमप्रकरणानंतर आतां हें निर्वाणप्रकरण ऐक. याचें श्रवण केल्यास हें निर्वाण देतें.' असें मुनिनायकानें राजपुत्राला सांगितलें असतां तो योग्य श्रोता श्रवणैकरस होऊन व मौन धरून बसला. सभेंतील इतर लोक वसिष्ठांची वाणी व तिचा अर्थ यांकडेच सर्व लक्ष्य लावून चित्राप्रमाणें निश्चल राहिले. विश्वामित्रादि मुनीही मोठ्या आदरानें वसिष्ठांचें म्हणणें ऐकावयास सज्ज झाले. पतिव्रता स्त्रिया जाळीच्या पड-द्यांतून मोठ्या विस्मयानें मुनीकडे पहात होत्या. भगवान् सूर्यही पश्चिम खगोलार्धांतून मुनीकडे आपलें तोंड फिरवून जणुं काय त्याचें उपदेशामृत प्राशन करण्यासाठींच आकाशाच्या चवथ्या प्रदेशीं क्षणभर स्थित झाला. थोडासा ज्ञानोदय झाल्याप्रमाणें तो त्यावेळीं बराच सौम्य झाला होता. सुगंध वाहणारा वायु श्रवणाकरितांच जणुं काय शांत व शब्दरहित बनला. सर्व ज्ञेयतत्त्व कळल्यामुळें एकाग्र मनानें ध्यान करीत असल्या-प्रमाणेंच भ्रमरांच्या पंक्ति पुष्पांच्या माळांवर स्वस्थपणें झोंप घेत राहिल्या. पिंजऱ्यांतील पक्षी सर्व हालचाल बंद करून वेदान्तश्रवणानें प्राप्त झालेल्या अविक्षिप्त चित्ताचें जणुं काय द्योतनच करीत होते. खिडक्यांतून आंत आलेलीं सूर्यकिरणें विवेकी जनांच्या दीर्घदर्शित्वाचें अनुकरण करीतचशीं लांबवर पसरलीं होतीं.

पण इतक्यांत चवथा प्रहर लागला, असें सुचविणारा—नगारे, शंख इत्यादिकांचा—ध्वनि झाला. त्यानें सर्व दिशा दुमदुमून सोडल्या. त्यामुळें मुनीचा उंच स्वरही कोणाला ऐकूं जाईनासा झाला. सर्व लोकांची मोठी गडबड उडाली. पिंजऱ्यांतील पक्षी भीतीनें पंख फडफडावूं लागले. लहान मुलें आपापल्या आयांना घट्ट मिठ्या मारून बसलीं, व फुलांतील रसाचा

स्वाद घेणारे भ्रमरही भिऊन इतस्ततः उडूं लागले. याप्रमाणें दशरथाच्या सभेमध्यें मोठा क्षोभ उत्पन्न करून, दिवस परिणत (पक्क, वृद्ध) झाला आहे, असें सुचविणारा तो वाद्यध्वनि शान्त झाला असतां आरंभलेल्या मधुर वचनाचा उपसंहार करणारा मुनिश्रेष्ठ सभेमध्यें रघूत्तमास म्हणाला, " बा निष्पाप रामा, मी हें वाग्जाल पसरलें आहे. त्याच्या योगानें चित्तरूपी पक्ष्याला बांधून व त्याचा हृदयांतल्या हृदयांत निरोध करून, त्याला आत्मरूप बनीव. माझ्या या भाषणांतील दुर्बोध व क्षय पावणारा अर्थ सोडून सुबोध व अक्षय्य अर्थ, हंसक्षीर न्यायानें, तूं घेतला आहेस काय ? त्याचा संग्रह तूं आपल्या मनांत केला आहेस काय ? आपल्या बुद्धीनेंच वारंवार या सर्व गोष्टींचा पूर्णपणें विचार करून बा साधो, तूं आतां याच मार्गानें जावेंस. रामा, मीं सांगितलेल्या बुद्धीनेंच तूं विहार करीत राहिलास म्हणजे बद्ध होणार नाहींस. पण मी सांगितलेला उपाय ध्यानांत धरून त्याप्रमाणें तूं जर न वागलास तर एकादा गज जसा विंध्यारण्यांतील खोल खोऱ्यांत पडावा, त्याप्रमाणें तूं अधोगतीस लागशील. रात्रीं दीप न घेतां जाणाऱ्या डोळस मनुष्याप्रमाणें किंवा आंधळ्याप्रमाणें अनर्थरूपी खळग्यांत पडशील; मी सांगितलेला अर्थ सिद्ध व्हावा म्हणून तूं प्राप्त व्यवहार असंगबुद्धीनें कर. कारण हाच सर्व शास्त्रांचा सिद्धान्त आहे. यास्तव तो मनांत धरून तूं अपरिच्छिन्न आत्मबोधवान् हो.

अहो सभ्य जनहो, महाराज दशरथा, रामा, लक्ष्मणा, आतां आज तुम्हीं अगोदर आपापला आह्निक व्यापार करा. कारण हा दिवस बहुतेक संपलाच आहे. अजून आपल्याला बराच विचार करावयाचा आहे. पण तो उद्यां सकाळीं येथें येऊन करूं. "

श्रीवाल्मीकि—मुनीनें असें सांगितलें असतां, सर्व सभाजन फुललेल्या कमलांप्रमाणें विकसित मुखानें युक्त होऊन उठले. राजे महाराजाला नमस्कार करून व राम, लक्ष्मण आणि वसिष्ठ यांची स्तुति करून आपल्या निवासस्थानीं गेले. नभश्चर मुनींनीं ज्याला नमस्कार केला आहे असा श्रीमान् वसिष्ठ विश्वामित्रासह आश्रमास जाण्याच्या इच्छेनें आसनावरून उठला. ऋषि, मुनि व दशरथप्रभृति राजे वक्त्या मुनीच्य

मागोमाग बराच वेळ चालून व शेवटीं त्याचा निरोप घेऊन कांहीं आकाशांत, कांहीं वनांत व कांहीं आपापल्या उत्तम गृहाकडे जावयास निघाले. कमलांवरून उठलेल्या भ्रमरांप्रमाणें ते सर्व आपल्या अनुरूप निवासस्थानीं जावयास निघाले. ज्याच्या मागोमाग स्त्रियाही येत आहेत, असा स्वतः महाराजा दशरथ वसिष्ठांच्या पायांवर स्वच्छ पुष्पांची अंजलि समर्पण करून आपल्या अंतःपुरांत गेला. राम, लक्ष्मण व शत्रुघ्न मात्र गुरूबरोबर आश्रमापर्यंत आले व तेथें मोठया भक्तीनें गुरूंच्या पायांचें अर्चन करून राजगृहीं यावयास निघाले.

सर्व श्रोते आपापल्या गृहीं जाऊन स्नान, पूजन, इत्यादि करिते झाले. त्यांनीं देव व पितर यांचा सत्कार केला. अतिथींना भोजन घातलें. भृत्यांपर्यंत सर्वांस अन्नादि देऊन ब्राह्मणादिकांनीं वर्णधर्मोक्त रीतीनें भोजन केलें. इतक्यांत दिवसकर्मासह दिनकर अस्त पावून रात्रिकर्मासह रात्रिकर उदय पावला. खुतनीच्या शय्यांवर व आसनांवर बसून भूचर राजे, राजपुत्र, मुनि व ऋषि एकाग्र मनानें वसिष्ठांनीं सांगितलेल्या संसारोत्तरणाच्या उपायाचें चिंतन यथावत् करूं लागले. कांहीं वेळ चिंतन केल्यावर त्यांना झोंप लागली. राम, लक्ष्मण व शत्रुघ्न यांना मात्र पुष्कळ वेळ झोंप आली नाहीं. ते तीन प्रहर वसिष्ठांच्या उपदेशांचें चिंतन करीत होते; व शेवटीं अर्धा तास काय ती त्यांना झोंप मिळाली. पण सबीज (शबल) आत्मभावास सुद्धां थोडावेळ प्राप्त झाल्यानें पुष्कळ श्रमांचें निरसन होत असतें; या नियमास अनुसरून ते राजपुत्र थोड्याशा निद्रासुखाच्या अनुभवानें श्रमशून्य झाले, व ब्राह्ममुहूर्तावर उठून पुनः दिनकृत्यें करूं लागले. याप्रमाणें ती त्रिमाया संपून शुभ मनानें युक्त, असलेल्या विवेकी व उदाराशय श्रोत्यांची श्रवणास जाण्याची वेळ जवळ आली.

सर्ग २—रामादिकांनीं वसिष्ठांस सभेंत आणलें. उक्तार्थस्मरण, व तत्त्वांमध्यें विश्रांति.

श्रीवाल्मीकि—विवेक उत्पन्न झाला असतां वासना जशी क्षीण होते, त्याप्रमाणें अरुणोदय होतांच रात्र संपली. त्या वेळीं पूर्वेचें मुख उत्तरोत्तर अधिक उज्ज्वल व पश्चिमेचें मुख अधिक म्लान होत चाललें. राम लक्ष्मण व शत्रुघ्न अनुचरांसह उठून, संध्योपासना करून पुण्यकारक वासिष्ठा-

श्रमास गेले. तेथें त्यांनीं संध्या करून बाहेर आलेल्या गुरूच्या चरणांवर अर्घ्य देऊन मस्तकें ठेविलीं. थोड्याच वेळांत तें मुनीचें सदन मुनि, ब्राह्मण, राजे, अश्व, गज, रथ, इत्यादिकांच्या योगानें भरून गेलें. तेव्हां बोलवावयास आलेल्या त्याच सर्व परिवारासह वसिष्ठ मुनि दशरथाच्या सभेंत गेला. तेथें संध्यादि विधि करून पूर्वीच आलेल्या राजानें मुनींची आदरानें पूजा केली. नंतर पुष्पादिकांच्या योगानें अधिक भूषित केलेल्या सभेंत प्रवेश करून सर्व श्रोते स्व-स्व-स्थानीं बसले. आदल्या दिवसाप्रमाणेंच तें सर्व मंदिर गच्च भरून गेलें असतां, भाटादि राजभृत्य स्तुतिपाठ करून गप्प बसले असतां, व सर्वत्र शान्तता पसरली असतां स्वामिकुमार शंकराच्या, कच देवगुरूच्या, प्रह्लाद शुक्राच्या अथवा गरुड भगवान् विष्णूच्या तोंडाकडे जसा पाहतो, त्याप्रमाणें रामानें हळूच आपली दृष्टि वसिष्ठाच्या मुखाकडे लाविली. तेव्हां त्याचा आशय जाणून मुनीनें पूर्व क्रमानेंच भाषण करण्यास आरंभ केला.

श्रीवसिष्ठ—रघुनंदना, मी काल काय सांगितलें, तें तुला आठवतें आहे ना? आतां आणखी पूर्वोक्त बोधच दृढ होण्यासाठीं व त्याच्या योगानें शाश्वत पदाची सिद्धि होण्यासाठीं मी सांगतों तें ऐक. वैराग्य, अभ्यास व तत्त्वावबोध यांच्या योगानें संसाराचें उल्लंघन करितां येतें, यास्तव तूं त्या तीन उपायांचाच अभ्यास कर. यथार्थ तत्त्वबोधानें दुर्बोध क्षीण होऊन वासनावेश गलित झाला म्हणजे विशोकपद प्राप्त होतें. देश, काल व वस्तु यांच्या योगानें होणाऱ्या परिच्छेदानें रहित असलेलें एक ब्रह्मच केवळ त्याच्या अज्ञानामुळें द्वित्वभावास प्राप्त झालें आहे. द्वैत म्हणजेच जगत् व एकत्व म्हणजेच ब्रह्म आहे. पण सर्व भावांनीं मर्यादित न होणारें शांत व सर्वत्र समान सत्तेनें युक्त असणारें ब्रह्मच जर एक आहे, तर जगद्रूप अन्यत्व कसें येणार? असा विचार करून व अहं ही भ्रांतीळ स्फूर्ति सोडून तूं शरीराध्यासरहित, महान्, एकरूप, प्रशान्तात्मा व साक्षात् स्वात्मसुखरूप हो. वस्तुतः चित्त नाहीं, अविद्या नाहीं, मन नाहीं, व जीवही नाहीं; तर या सर्व ब्रह्माच्या सत्तेनें झालेल्या आपल्याच कल्पना आहेत. भोग्यपदार्थ, भोगवृत्ति, चिदाभास, भोगांविषयींच्या स्पृहा, इत्यादि जें जें कांहीं आहे, तें तें सर्व आदि—अंतरहित

ब्रह्मच आहे. पाताळ, भूतळ, स्वर्ग, तृण, प्राणि, अंतरिक्ष इत्यादि वस्तूं-मध्यें चैतन्यरूपानें तें परब्रह्मच आहे. दुसरें कांहीं नाहीं. उपेक्ष्य (उपेक्षेस पात्र असलेले पदार्थ) हेय (त्याज्य) व बंधु, वैभव, शरीर इत्यादि ग्राह्य पदार्थांच्या रूपानेंही तें ब्रह्मच पसरलेलें आहे. जोंपर्यंत अज्ञानकलना आहे व जगजाळाविषयीं आस्था आहे, ब्रह्मभावना झालेली नाहीं, तोंपर्यंत चित्तरूपी सर्पाची कल्पना होणारच. हा माझा आहे, अशी देहावर जोंवर आस्था आहे, तोंवर चित्तभ्रम रहाणारच. सज्जनांच्या संगतीनें जोंपर्यंत पूर्णता आलेली नाहीं व मौर्ख्य क्षीण झालेलें नाहीं, तोंवर चित्तादिप्रयुक्त नीचता अवश्य असणारच. हृदयांत आशा असे-पर्यंत विचाराला थारा मिळत नाहीं. भोगांविषयींची अनास्था व मनाचें शीतलत्व यांच्या योगानें आशापाशजाळ तुटलें, कीं चित्तविभ्रम क्षीण होतो. अनास्थेनें चित्तभूमीचा त्याग केला, म्हणजेच ती प्रबोधफलवती होते. आपला हा देह परमार्थाच्या निरुपयोगी, आत्म्याहून अत्यंत भिन्न व मिथ्या आहे, असें जाणल्यावर चित्तभूमि कोठली रहाणार. श्रवणा-दिकांच्या योगानें साक्षात् आत्मज्ञान झाल्यावर जगाचा आत्म्यामध्येंच लय होतो, व त्यानंतर जीवादि विभ्रमही क्षीण होतो. परावरदर्शी जीव-न्मुक्त महात्म्यांची जी चित्तपदवी, तिला सत्व असें म्हणतात. जीवन्मु-क्तांच्या शरीरांत पूर्व परिचयामुळें व्यवहार करणारी वासना सत्त्व या नांवानें प्रख्यात आहे. तिला चित्त असें म्हणत नाहींत. चित्तरहित तत्त्वज्ञ नित्य समपदामध्यें स्थित होऊन या लोकीं लीलेनें भ्रमण करीत असतात. शान्त, जितेंद्रिय व सत्त्वस्थ पुरुष व्यवहार करीत असले तरी नित्य त्या ज्योतीला पहात असतात. अंतर्मुख होऊन चैतन्याग्नीमध्यें जगत्–तृणाला जाळणारे मुनि, आंतल्या आंत शान्त असतात. त्यांचे चित्तादि विभ्रम जातात. विवेकानें विशद झालेल्या चित्तालाच सत्त्व म्हणतात. दग्ध बीजापासून जसा अंकुर उद्भवत नाहीं, त्याप्रमाणें सत्त्व संज्ञक चित्तापासून मोह होत नाहीं. विमूढ जनाच्या हृदयांत चित्त असतें, म्हणून तें त्यांना पुनर्जन्मास पात्र करतें; पण ज्ञानी पुरुषांच्या हृदयांतील चित्त, बोधसामर्थ्यानें चित्त हें नांव सोडून कांहीं विलक्षण होतें. रामा, तुला जें प्राप्य होतें तें प्राप्त झालें आहे, त्यामुळें सत्त्वभावास प्राप्त झालेलें तुझें चित्त ज्ञानाग्नीनें

दग्ध होऊन गेलें आहे. आतां तें पुनः अंकुर उत्पन्न करणार नाहीं. कुऱ्हाडीनें तोडलेलें अथवा अग्नीनें जाळलेलें काष्ठ–तृणादि ज्याप्रमाणें भूमींतील बीजभावापासून पुनः उद्भवतें, त्याप्रमाणें पुत्र, वित्त व उत्तम लोक यां विषयींच्या एषणांनीं (इच्छांनीं) व्याप्त झालेलें चित्त पुनः संसारांकुरानें विकास पावतें. प्रबोधानें विशद (शुद्ध झालेलें मन) तसें विकास पावत नाहीं. जग ब्रह्मापासूनच मोहामुळें आरोपित रूपानें वृद्धि पावलें आहे. यास्तव ब्रह्मज्ञान झालें म्हणजे तें ब्रह्माकारच होतें. कारण जगत् व ब्रह्म हा भेद केवळ अज्ञानानें झालेला आहे. यास्तव अज्ञान नाश पावलें म्हणजे तोही मिटतो. मिरचींतील तिखटपणाप्रमाणें त्रिभुवनांत चित् व्यापून राहिली आहे. यास्तव वस्तुतः चित् व जगत् भिन्न नाहीं. सत् व असत् ही कल्पना व्यर्थ केली जाते. शास्त्र व लोक–व्यवहारांत सत् व असत् या शब्दांचा उपयोग केला जातो. पण ते दोन्ही शब्द अविद्याकृत कल्पित भेदाला उद्देशून योजलेले असल्यामुळें वस्तुतः मिथ्या आहेत. यास्तव त्यांविषयींची कल्पना सोड, व केवल चैतन्याचें अनुसंधान कर. सर्व चिन्मय आहे; अशी दृढ भावना ठेव. म्हणजे तुला अचिन्मयाचा अनुभवच येईनासा होईल. तूं निरंश व परावरशून्य चिदात्मा आहेस. आपल्या अपरिच्छिन्न स्वरूपाचें स्मरण कर. अस्मरणानें मर्यादित होऊं नकोस. तूं शान्त ब्रह्मरूप आहेस. यास्तव स्वस्थ हो. चित्तमर्कटाच्या विविध लीला नुसत्या पहात रहा. म्हणजे सर्व जगाला जिंकणारा तूं सर्वांस पूज्य होशील २.

सर्ग ३—ब्रह्मादिकांच्या ऐक्य दृष्टीनें द्वैतभ्रमशांति व पूर्णस्थिति.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, पुढें होणाऱ्या अनेक तरंगांचा आधार जसें शान्त सागरांतील जल, त्याप्रमाणें अनंत भावी जगांना वाहणारी जी चिति तीच तूं आहेस. हे चिदात्मन्, तूं आतां संसाराविषयींच्या भावनेनें शून्य व भाव–अभावरहित झाला आहेस. तेव्हां आतां तुझ्या वासना वगैरे कोठें आहेत त्या सांग पाहूं ? जीव, वासना इत्यादि सर्व चित्–पासूनच कल्पनेनें होतें, व तिच्यामध्येंच कल्पनेच्या अभावीं लीन होतें. तेव्हां आतां अचित् वस्तूंचा वाचक शब्द व त्याचा अर्थ म्हणजे स्वतः 'अचित् वस्तु यांना अवसर आहे कोठें ? तूं रामसंज्ञक सम व सौम्य चित्सागर आहेस. ज्याप्रमाणें अग्नीहून औष्ण्य, कमलाहून सौगंध्य, कज्जलाहून काळेपणा,

बर्फाहून शुभ्रत्व, व उंसाहून माधुर्य भिन्न नाहीं, त्याप्रमाणें चितीहून अनुभूति पृथक् नाहीं. जल व तरंग यांमध्यें जसा भेद नाहीं, त्याप्रमाणें चित्स्वभाव व जगत् यांचा अभेद आहे. अनुभव चैतन्याहून भिन्न नाहीं. मी अनुभवाहून भिन्न नाहीं; मजहून जीव भिन्न नाहीं; जीवाहून मन पृथक् नाहीं; मनाहून इंद्रियें पृथक् नाहींत; इंद्रियांहून देह निराळा नाहीं; शरीराहून जगत् निराळें नाहीं, आणि जगाच्या पलीकडे तर दुसरें कांहींएक नाहीं. कारण ही चैतन्याच्या विकाराची सीमा आहे. अशा प्रकारचें हें मोठें चक्र फार दिवसांपासून चाललें आहे. चैतन्यानेंच स्वरूपमोहामुळें अध्यासपरंपरेनें या चक्राला प्रवृत्त केलें आहे. पण परमार्थदृष्टीनें पाहिल्यास यांतील कांहीं प्रवृत्त झालेलें नाहीं. मूळ ब्रह्मचैतन्य शून्यामध्यें शून्य, फार मोठ्यांमध्यें मोठें, सत्यांमध्यें सत्य व पूर्णामध्यें पूर्ण होऊन राहिलें आहे. ज्ञानी महात्मा विषयदर्शन व संकल्प करीत असला, तरी त्याची त्याविषयीं उपादेय बुद्धि नसल्यामुळें वस्तुतः कांहीं करीत नाहीं. कर्तृता हा धर्म अज्ञाचाच आहे. विषय ग्राह्य आहेत, इष्ट आहेत, अशा समजुतीनें त्यांचें ग्रहण केलें म्हणजे तें ग्रहणच सुख व दुःख यांना कारण होतें. पण भाव–पदार्थ–रूपानें भासणारें हें सर्व मिथ्या आहे, असें समजलें म्हणजे त्याच्याविषयींची ग्राह्यता बुद्धि नष्ट होते; व ती नष्ट झाली म्हणजे सुख–दुःखाचें निमित्त रहात नाहीं. या सृष्टीमध्यें अनेक विचित्र पदार्थ प्रतिक्षणीं अनुभवास येत असतात; पण त्यांच्या तत्त्वाविषयीं निश्चय करूं लागलें कीं, मति कुंठित होऊन जाते. त्यामुळें जगांतील पदार्थ जागरावस्थेंत सार्थक आहेत, त्यांचा अतिशय उपयोग आहे, असें जरी अनेक विचारवानानांही वाटत असलें, तरी ते निरर्थक व अनर्थकरच होत. यास्तव राघवा, तूं आंत आकाशाप्रमाणें निर्मळ राहून, बाहेर उचित व्यवहार कर. हर्ष–क्रोध इत्यादि विकारांचीं निमित्तें झालीं तरी काष्ठ किंवा लोष्ट (ढेकूळ) याप्रमाणें सम रहा. जो आपल्याशीं अतिशय शत्रुत्व करून आपल्याला सत्वर मारावयास तयार झालेला असतो, त्यालाच जो अकृत्रिम मित्र समजतो, तो खरा तत्त्वदर्शी होय. नदी आपल्या तीरावरील वृक्षांना जशी समूळ उपटून काढते, त्याप्रमाणें प्रेम, द्वेष इत्यादिकांना जो

समूल नाहींसें करून सोडतो, तो हर्ष, क्रोध इत्यादि दोषांचाही हंता होतो: राग व द्वेष यांचें तत्त्व काय आहे, तें विचारानें समजून घेतलें पाहिजे, कारण त्यावांचून त्यांचा समूल उच्छेद होणें शक्य नाहीं. यास्तव त्यांचें स्वरूप न जाणणारे कांहीं संत स्वभावतःच रागद्वेषशून्य जरी असले, तरी ते असंतच होत. त्यांचें सेवन करणेंही व्यर्थ आहे. कारण स्वभावतःच रागद्वेषभावना नसणें हें निराळें, व रागद्वेषांचीं निमित्तें झालीं तरी त्यांचें स्वरूप ओळखून त्यांचा उद्भव प्रयत्नपूर्वक न होऊं देणें हें निराळें. अहंकार हेंच त्या दोन महादोषांचें बीज आहे. तेंच त्यांचें तत्त्व आहे. यास्तव अहंकार सोडला म्हणजे अबुद्धिपुरःसर घडलेल्या शुभाशुभ कर्मांच्या योगानें बुद्धि लिप्त होत नाहीं; आणि बुद्धिलेपाच्या अभावीं प्राण्यानें लोकतः अनिष्ट वाटणारीं कर्में कितीही जरी केलीं, तरी तो त्यामुळें बद्ध होत नाहीं.

अहंकाराचें तत्त्व आहे अज्ञान, व त्याची निवृत्ति केवल आत्मज्ञानानेंच होणें शक्य आहे. जें वस्तुतः नाहीं तें आहे असें भासविणें, हीच माया अथवा भावरूप अज्ञान आहे. ज्याच्या अंतःकरणांतील वासनाभर तैलरहित दीपाप्रमाणें शांत झालेला असतो, त्या विकाररहित ज्ञानी पुरुषानें जिंकलें आहे. पण चित्रांतील एका राजानें दुसऱ्या राजाचा शिरश्छेद केला आहे असें पाहून, त्याचा जसा मिथ्या विजय भासतो, तसाच हा त्या वासनारहित पुरुषाचा विजय मिथ्या आहे. कारण वासनांसारख्या निस्तत्त्व वस्तूंचा निरास होणें किंवा करणें, यांत खरा पुरुषार्थ कांहींच नाहीं. सारांश ज्या श्रेष्ठ पुरुषाला सर्व अनुकूल व प्रतिकूल अवस्थांमध्यें कोणताही पदार्थ ग्राह्य वाटत नाहीं, तर एक तर ते सर्व मिथ्या आहेत असें वाटतें, अथवा आत्मरूप आहेत असें भासतें, त्याला त्यांपासून सुखदुःख होत नाहीं. असला पुरुषच जिवंत असूनही मुक्त होय. ३.

सर्ग ४—बाह्यदृष्टीचा निरास व आन्तरदृष्टीचें स्थिरीकरण.

श्रीवसिष्ठ—हे निष्पाप रामा, मन, बुद्धि, अहंकार, इंद्रियें इत्यादि सर्व निर्विषय चिन्मय आहेत. तेव्हां आतां तुझे जीवादिक कोठें राहिले? एका महात्म्या आत्म्यानेंच आपल्या सत्तासंसर्ग–अध्यासानें या सर्वांना नानात्व दिलें आहे. भोगतृष्णारूपी विषाचा वेग शान्त झाला, कीं तत्काल

अज्ञान अस्त पावतें. मनांत अध्यात्मशास्त्रमंत्राची सतत भावना केली, कीं तृष्णा महामारी शान्त होते. कारण अज्ञानाचा लय झाला, कीं चित्त लीन झालेंच म्हणून समज. शास्त्रविचारानें अज्ञानाचा क्षय होऊन चित्तही अचित्त झालें म्हणजे वासनाभ्रम क्षीण होतो. सारांश, रामा, सर्व वेदान्त-शास्त्ररहस्यभूत अशी ही प्रत्यक् दृष्टि आहे. पण जे कोणी (बरेच) लोक या शास्त्ररहस्याची उपेक्षा करून विपरीत अर्थ भासवितात, ते कृमि-कीट इत्यादि होण्यास योग्य असें पाप करितात. रामा, तूं भावाभावरहित होऊन अति विस्तृत पदामध्यें स्थिरतेस प्राप्त झाला आहेस. माझा उपदेश व्यर्थ झालेला नसून त्याच्या योगानें तुला बोध झाला आहे, असें मला तुझ्या चर्येवरून वाटतें. रामा, कुलगुरूचे शब्द सामान्य जनाच्या हृदयालाही जर पटतात, तर ते तुझ्या सारख्या अति उदारमति राजपुत्राच्या मनावर परि-णाम कां करणार नाहींत? मी आप्त आहें; मी तुझ्याशीं प्रतारणा कर-ण्याकरितां कांहीं सांगणार नाहीं; असा मजविषयीं तुझा दृढ विश्वास असल्यामुळें, माझा उपदेश, तापलेल्या शेतांत पडलेल्या पाण्याप्रमाणें, तुझ्या हृदयांत एकदम शिरत आहे. हे महाशया, आम्ही तुम्हां रघूद्वहांचे कुलगुरु आहों, यास्तव आमचें हें उपदिष्ट वचन तूं सत्वर, हाराप्रमाणें हृदयप्रदेशीं धारण कर ४.

सर्ग ५—ज्ञानी रामाचा स्वानुभव.

श्रीराम—गुरुवर्य, आपल्या वाक्यार्थाची भावना केल्यानें मी चित्-रूपतेस प्राप्त झालों आहें. आंतल्याआंत मला परमशांति प्राप्त झाली आहे. ग्रीष्म ऋतूंत अतिशय संतप्त झालेल्या भूमीवर जलवृष्टि झाली असतां ती जशी शान्त होते, त्याप्रमाणें अनेक विक्षेपांमुळें संतप्त झालेल्या चित्तावर ज्ञानरसाचा सेक झाल्याकारणानें तें आतां अतिशय शांत झालें आहे. मी शीतलाकार व शांत आहें. मी केवळ सुखानें रहात आहें. ज्यामध्यें मत्त गज शिरून क्षोभ उत्पन्न करीत नाहीं, अशा सरोवराप्रमाणें मी प्रसादगुणाचा अनुभव घेत आहें. मुने, आतां मला सर्व दिङ्मंडल प्रसन्न दिसत आहे. माझे सर्व संदेह शांत झाले आहेत. माझी आशा-रूपी मृगतृष्णिका शांत झाली आहे. विषयासक्ति व तिच्या विरोधी विरक्ति, या दोघींनींही मला सोडलें आहे. फार काय, पण मी दुसऱ्याही

सर्व परस्पर विरोधिवृत्तींनीं रहित झालों आहें. त्यामुळें मी शरत्कालच्या अरण्याप्रमाणें शीतल झालों आहें. हे नाथ, ज्याच्यापुढें अमृतरसाचा आस्वादही तृणासारखा उपेक्ष्य वाटतो, तो अंतरहित आनंद मला लाधला आहे. मी आतां आपल्या पारमार्थिक स्वरूपांत स्थित आहें. मी स्वस्थ व मुदित झालों आहें. सर्व लोक ज्या सुखामध्यें विश्रांति घेतात, तें सुख मी आहें. अशा आनंदरूप मला व तुज देशिकालाही नमस्कार असो. माझे मागचे ते सर्व संशय व त्या सर्व कल्पना अकस्मात् अस्त पावल्या आहेत. अज्ञानरात्रीं भासणारा संसारवेताळ ज्ञानप्रभात होतांच कोठें गुप्त झाला आहे. माझें मन शरत्कालीन महा सरोवराप्रमाणें, अगदीं विक्षेपशून्य झालें आहे. चिद्रूप आत्म्याला अज्ञानादिकलंक कसा व कोणत्या निमित्तानें लागला; तो स्वप्रकाश आत्म्याच्या ठिकाणीं कसा रहातो; असंग व अपरिच्छिन्न अशा त्याला तो कसा आच्छादित करतो, कूटस्थाला संसारसंबंधीं विकाराचा अनुभव कसा येतो? इत्यादि अनेक संशय आजवर मला फार त्रास देत होते; पण आतां त्यांचें मूल अज्ञानच नष्ट झाल्याकारणानें ते सर्व निर्मूल झाले आहेत. सर्व, सर्वत्र व सर्वदा स्फुरदाकार (स्फुरण, ज्ञान हाच ज्यांचा आकार आहे) आत्माच आहे. मी सकल कसा आहें, मी पूर्ण कसा आहें, मी एकच कसा आहें, हें मला आतां समजलें. आपल्या वागमृताच्या पुरांत स्नान केल्यानें मी आतां तृप्त झालों आहें. त्यामुळें मागच्या गोष्टींचें स्मरण झालें. मी मिथ्या अहंकारादि कसे करीत होतों, तें आठवलें व तृष्णेनें मला कसें जखडून सोडलें होतें त्याची स्मृति झाली, म्हणजे माझें मला हसूं येतें. अहाहा, मी किती विस्तृत व पावन भूमीवर आरूढ झालों आहें; मज आत्म्याला सर्वथा नमस्कार असो. हाच एक वंद्य देव आहे. हे नाथ, लौकिकदृष्ट्या मजवर तुमचे अनंत उपकार झाले आहेत. मधुलोलुप भ्रमर जसे कमलाची संगति करितात, त्याप्रमाणें मीं नम्रभावानें तुमची संगति धरली व तुमचें श्रेष्ठ वचन लक्ष्यपूर्वक ऐकिलें, त्यामुळें मलाही शोकरहित व चिरकाल आनंददायी दशा प्राप्त झाली आहे. ५.

सर्ग ६—देह व आत्मा यांचा विवेक. देहच आत्मा असें जाणल्यानें दुःख. स्त्रीसंगानें मूढांची मोहवृद्धि.

श्रीवसिष्ठ—रामा, माझें भाषण ऐकून तुला मोठा आनंद होत असतो, म्हणून तुझ्या हिताच्या इच्छेनें मी आणखी कांहीं सांगतों, तें ऐक: बुद्धीचा विकास होण्यासाठीं, जगांत भासणारा भेद सत्य आहे, असें समजूनही दुःखिता कशी नसते, तें ऐक.

ज्या अज्ञाची, देहच आत्मा आहे अशी भावना असते, त्याला त्याचीं इंद्रियें, आम्हांला आत्मा न मानतां हा या देहाला आत्मा समजतो काय ? असें म्हणून जणुं काय मत्सरानेंच त्याला छळतात. पण ज्या ज्ञानी पुरुषाची स्थिति सत्य चैतन्य–आत्म्यामध्यें असते, त्याच्यावर जणुं काय प्रसन्न होऊनच इंद्रियरूपी मित्र त्याच्याशीं द्वेष किंवा विरोध करीत नाहींत. अहो, व्यवहार करणाऱ्या ज्या पुरुषाला विषय, दोषरहित व ग्राह्य वाटतच नाहींत, उलट ते सर्व निंद्य आहेत, असेंच सतत निश्चयानें वाटत असतें, तो देहदुःखाकरितां देहाचें आत्मत्वानें ग्रहण कां करील ? देहच आत्मा आहे, असें समजण्याचें त्याला कारणच नाहीं. शरीर व आत्मा यांचा कांहीं संबंध नाहीं. प्रकाश व अंधकार यांप्रमाणें ते दोघे परस्पर विरुद्ध आहेत. आत्मा उत्पत्ति, स्थिति इत्यादि सर्व भावविकारांनीं रहित आहे, तो निर्लेप आहे, तो भगवान् उदय पावत नाहीं व अस्त पावत नाहीं, तर नित्य उदित (उदय पावलेलाच) आहे. यास्तव जड, अज्ञ, तुच्छ, कृतघ्न व विनाशी अशा शरीररूपी पाषाणाचें जें व्हावयाचें असेल तें होवो. (अर्थात् चित् व जड यांचा अत्यंत विरोध असल्यामुळें एक आधार व दुसरा आधेय, हा संबंधही त्यांच्यामध्यें नसतो. मग वस्त्र व त्याचें रूप यांच्याप्रमाणें त्याचें तादात्म्य कोठून असणार ? त्याचप्रमाणें एक निर्विकार व दुसरा सविकार असल्यामुळेंही त्यांचें तादात्म्य होऊं शकत नाहीं. आतां चिन्मयत्व हा देहाचा धर्म आहे, असें समजावें; म्हणजे धर्म-धर्मिरूपानें त्याचें तादात्म्य होऊं शकेल, म्हणून म्हणावें तर तेंही जमत नाहीं. कारण) चित्स्वरूप जडाहून अगदीं पृथक् आहे, असें अगोदर समजल्यावांचून तें देहाचें आहे, कीं आणखी कोणाचें आहे, याचा निश्चय करतां येणें शक्य नाहीं. पण त्याचा परिचय झाला, कीं जडता देहाच्या ठिकाणीं रहाते आणि मग तिच्या विरुद्ध असलेल्या चिन्मयत्वाला देहामध्यें धर्मरूपानें राहण्यास अवकाशच मिळत नाहीं.

आता कदाचित् तूं म्हणशील, कीं आत्म्याच्या मानसदुःखानें देह कृश होतो व देहाला ताडनादि केलें असतां आत्म्याला दुःख होतें, असें आपण पाहतों. तेव्हां त्या दोघांचें सुखदुःख समान असल्यामुळें, तादात्म्य आहे असें समजण्यास काय हरकत आहे? पण तें बरोबर नाहीं; कारण तापवून लाल केलेल्या लोखंडांतील अग्नि व स्वतः लोखंड यांच्या ऐक्याप्रमाणें आत्मा व देह यांच्या ऐक्याध्यासामुळें परस्परांचे धर्म परस्परांचे ठिकाणीं जरी भासत असले, तरी विवेकानें त्या दोघांना पृथक् केलें असतां ते तसे कधीं भासत नाहींत. तेव्हां त्यांची समानसुखदुःखता सत्य आहे, असें कसें म्हणतां येईल? शिवाय असंग व परम सूक्ष्म अशा आत्म्याशीं स्थूल शरीराचा नुसता संगम होणेंही दुर्लभ आहे. मग ऐक्याची तर गोष्ट दूर राहिली. दिन व रात्र यांप्रमाणें एकाचा उदय झाला, कीं दुसऱ्याचा अस्त होत असल्यामुळें ज्ञान अज्ञान होऊं शकत नाहीं, व अज्ञान ज्ञान होत नाहीं. छाया व प्रकाश यांचाही परस्पर तादात्म्यभाव होऊं शकत नाहीं, त्याचप्रमाणें जगांत अनेक विचित्र दृष्टि असल्या, तरी सद्ब्रह्म असद्देहादिरूप होणें शक्य नाहीं. जलांत असणाऱ्या कमलाला जलाचा जसा लेप लागत नाहीं, त्याप्रमाणें देहांत असलेल्या ब्रह्मालाही देहाचा थोडासा सुद्धां संश्लेष होत नाहीं. कारण ब्रह्म हें देहकल्पनेचें अधिष्ठान आहे. आणि अध्यस्ताच्या गुणदोषांनीं अधिष्ठान अणुमात्रही दूषित होत नाहीं, असा नियम व अनुभवही आहे. वायूच्या कंपादिकानें आकाश जसें कंपादियुक्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें शरीरगत जरा, मरण, आपत्ति, सुख, दुःख, बंध, मोक्ष इत्यादिकांनीं आत्मा लिप्त होत नाहीं. यास्तव तूं अगदीं शान्त व सुखस्वरूप होऊन रहा. देहात्मभावामुळेंच जरा-मरणादि भाव ब्रह्मगत आहेत, असा भ्रम होतो.

अज्ञ लोक हा भेद जाणत नाहींत. त्यामुळें ते स्वतः चेतन असूनही देह-संसर्गानें अचेतन असल्यासारखे झाले आहेत. वृक्ष व अज्ञ यांच्यामध्यें स्थावर व जंगम यावांचून दुसरा भेद नाहीं. ते विषयलाभानेंच आपल्याला कृतार्थ समजतात. ते जडदेहाकार झाल्यामुळें जडरूप असले, तरी भोगांविषयींच्या अहंकारानें व त्यामुळें होणाऱ्या चेष्टेनें सचेतन असल्यासारखे भासतात. नद्यादिकांचे मोठाले ओघ अचेतन असले तरी गमनादि

चेष्टा करीत असतातच. त्याप्रमाणें हे दुर्बुद्धि सुद्धां गमनादि चेष्टा करितात. पण त्यावरून ते सचेतन आहेतच असें म्हणवत नाहीं. कारण जलादिकांप्रमाणें त्यांच्यामध्येंही आत्मा असतो, पण त्याचें ज्ञान नसल्यामुळें तो असूनही नसल्यासारखा होतो. आत्मचैतन्याच्या अबोधामुळेंच सर्व जीव कृपण (दीन) झाले आहेत. लोहाराच्या भात्यांतून निघणाऱ्या वायूप्रमाणें अज्ञाच्या नाकांतून निघणारी श्वासपरंपरा केवळ त्यांच्या देहस्पंदाला कारण होते. त्यावांचून अन्य कांहीं कार्य करूं शकत नाहीं. मनुष्यापासून निघणाऱ्या टणत्कारादिकांप्रमाणें चैतन्यबोधरहित असलेल्या मूर्खांपासून क्रोधाच्या गर्जना, कठोर वाक्यें, इत्यादि केवळ मरणाकरितांच निघालेलीं ऐकूं येतात. अरण्यांतील वृक्षांप्रमाणें त्यांनांही सुखादि फलभोग होतो, पण या गमनादि चिह्नांवरून त्यांचें चेतनत्व सिद्ध होत नाहीं.

असल्या दुर्जनांच्या आधारानें राहणें किंवा त्यांच्यावर विश्वास ठेवून बसणें, म्हणजे एखाद्या पाषाणावर बसणेंच आहे. त्यांच्याशीं संगम करणें म्हणजे जंगलांतील तोडलेल्या वृक्षाशीं संगम करणेंच आहे. त्यांच्याशीं कांहीं भलेपणाचें आचरण करणें म्हणजे काठीनें आकाशाला मारणेंच आहे. अनात्मज्ञ अधमाला कांहीं देणें हें चिखलांत फेंकण्यासारखेंच आहे. त्यांच्याशीं संभाषण करणें व कुत्र्याला बोलावणें हीं दोन्हीं सारखींच. आम्ही अज्ञांची ही जी इतकी निंदा करीत आहों, तीं अज्ञान त्याज्य आहे. त्याचा सर्वांनीं परिहार करावा, एवढ्यासाठीं दयेनें करीत आहों; त्यांचा द्वेष करण्याकरितां नव्हे. अज्ञान ही सर्व आपत्तींची निष्ठा (मूळ) आहे. अज्ञाला कोणती आपत्ति भोगावी लागत नाहीं? ही संसारपरंपरा अज्ञाच्या प्रमादामुळेंच सतत चालली आहे. अज्ञालाच उग्र दुःखें व सुखें भोगावीं लागतात. शरीर, धन, स्त्री इत्यादिकांच्या ठिकाणीं आस्था ठेवणाऱ्या अज्ञाचें हें प्रत्यक्ष अनुभवाला येणारें दुर्दुःख कधींही शान्त होत नाहीं. अनात्मा व त्यामुळेंच एक दिवस फसवून जाणाऱ्या अशा या देहाचे ठिकाणीं आत्मभाव ठेवणाऱ्या अज्ञाला खरें सुख कोठून होणार? ज्याची बुद्धि दुष्ट भावांनीं व्याप्त झाली आहे, व त्यामुळें जो सत्य व अपरोक्ष वस्तूविषयींही अंध झाला आहे. त्याची असद्बोधमयी माया कदापि शांत होत नाहीं. नेत्र असूनही

असद्वस्तूमध्यें पदोपदीं आसक्त होणाऱ्या अज्ञाला चंद्रापासूनही विषाचा लाभ होईल. भूमींत उगवणाऱ्या दूर्वांकुराप्रमाणें दुधांतही कांटे उगवतील. देहसंज्ञक शाल्मलि (शिवरीच्या) वृक्षाच्या ढोलींत राहणाऱ्या आशासंज्ञक सार्पिणी–राग, लोभ, दैन्य, इत्यादि सर्पांस प्रसवतात. चांगल्या क्षेत्रांत जशा शाली उगवतात, त्याप्रमाणें अज्ञाच्या अंतःकरणांत आशा उगवतात. मयूरी जशी मेघाची वाट पहात असते, त्याप्रमाणें नरकश्री पापरूपी सर्पांनीं वेष्टिलेल्या अज्ञाची वाट पहात असते. स्त्रीरूपी विषवल्ली अज्ञाकरितांच विकास पावते. त्याच्याच हृदयसद्भूमींत रागरूपी वृक्ष चांगला पोसतो; त्याच्याच अंतःकरणरूपी अरण्यांत द्वेषदावाग्नि पसरतो. अज्ञ पुरुषाच्या मात्सर्यरूपी जलानें भरलेल्या मानसा (सरोवरां) मध्यें परनिंदारूपी कमलवल्ली उगवतात. सारांश चिंता, स्पृहा, दुःखकल्लोळ, जन्म, बाल्य, यौवन, जरा, मरण इत्यादि सर्व दशा जडालाच वारंवार अनुभवाव्या लागतात. या जगद्रूपी जीर्ण कूपांत संसाररूपी रज्जूच्या योगानें अज्ञ मोच्याप्रमाणें वारंवार बुडून वर येत असतो.

ज्ञान्याला जें जगत् गाईच्या पावलासारखें तुच्छ वाटत असतें, तेंच अनात्मज्ञाला अपरंपार व अगाध भासतें. त्यामुळें पक्षी जसे पिंजऱ्यांतून सुटून आकाशांत जाऊं शकत नाहींत, त्याप्रमाणें अथवा आंधळ्याप्रमाणें अज्ञ पुरुषांच्या बुद्धि जठररूपी गुहेच्या पलीकडे जात नाहींत. उदरभरणाच्या आसक्तीनेंच त्यांची दृष्टि आकुंचित होते. त्यामुळें ती संसाराच्या परतीराइतकी दूर जाऊं शकत नाहीं. बाह्य विषयवासनांच्या भारानें त्यांचीं हृदयें अगदीं निर्बल झालेलीं असतात. अज्ञ संसारारण्यांत इंद्रियरूपी मांसभक्षक पक्ष्यांना तृप्त करण्याकरितां आपलीं शरीरें हेच जणुं मांसपिंड पसरीत असतो. मनुष्य, पशु, पक्षी इत्यादि प्राणिमयी व हिमालय, विंध्य, इत्यादि शैलमयी दृष्टि वस्तुतः मांसलवमात्र व मृत्तिकालवमात्र आहे. अर्थात् मोहानें तत्त्वाचें पर्यालोचन न झाल्यामुळेंच प्राणी व जड पदार्थ यांची कल्पना होते. खरोखर या संकल्पकल्पवृक्षाची धन्य आहे. त्याच्यापासूनच अनंत जगत्पर्णाच्या परंपरा निघाल्या आहेत. त्या वृक्षावर विचित्र रचनायुक्त अनेक भोगी प्राणी हेच पक्षी बसले आहेत. जन्म हीच त्यांचीं पानें आहेत. कर्मजाळ हाच कळ्या

आहेत. पुण्यें व पापें हींच अनेक फळें आहेत. वैभवशोभा ह्याच मंजिऱ्या आहेत. खरोखर या संसारखंडामध्यें अज्ञान चंद्रोदयाच्या योगानें स्त्रियारूपी औषधी परम शोभेस प्राप्त झाल्या आहेत. तात्पर्य हे रामा, अज्ञान हेंच या सर्व अनर्थांचें कारण आहे. त्याचें वर्णन कितीही जरी केलें तरी तें थोडेंच होणार आहे. विचार करीपर्यंत रमणीय वाटणारे विषय अज्ञानाच बद्ध करितात. क्षणभंगुरतादि दोष हीं या अज्ञान वृक्षाचीच नाना आकाराचीं व विफळ फळें आहेत. ६.

सर्ग ७—कारणाविद्येच्या विभूति.

श्रीवसिष्ठ—मोत्यें व रत्नें यांनीं भूषित झालेल्या स्त्रिया म्हणजे मदरूपी चंद्राचा उदय झाला असतां क्षुब्ध झालेल्या कामरूपी क्षीरसागराच्या ऊर्मि आहेत. त्यांचा आकार इतका मोहक असतो कीं, तो पुरुषांच्या विवेकादि सर्व गुणांचा अपहार करून त्याला अनर्थांत पाडतो. त्यांच्या नेत्रादि अवयवांकडे पाहून पुरुष अधीर होतात. ते आपल्या मनाला स्वाधीन ठेवूं शकत नाहींत. कामी पुरुष त्यांच्या मुखादि मलिन पदार्थांना चंद्रादिकांची उपमा देतात. स्त्रियांप्रमाणें लक्ष्मीही अज्ञानाचीच मोठी विभूति आहे. ती आरंभीं थोडी मधुर, मध्यें व्ययादि करण्याचा प्रसंग आला असतां रागद्वेषादिकांस कारण होणारी, व शेवटीं शीघ्र क्षीण होणारी आहे. शिवाय ती कांहीं थोड्याशा लोकांमध्येंच राहते. पण असल्या लक्ष्मीची इच्छा करणें हें अज्ञानाचें विलसित नव्हे तर काय? मति शेंकडों प्रकारच्या सुखाला अनुकूल समजते व दुःखाला प्रतिकूल समजते. पण ही अनेक प्रकारची फलश्री कारण—अविद्येचा परिणाम आहे. कर्मकांडांतील पुरुषाला काम्य कर्मांमध्यें प्रवृत्त करणारीं वाक्यें अज्ञा करितांच आहेत. कारण मोहवशात् स्वतःच काम्य कर्मांमध्यें प्रवृत्त झालेल्या लोकांनाच तीं विषय करितात. निष्काम विरक्त त्यांच्याकडे ढुंकूनही पहात नाहींत. अगोदरच विवेकहीन व त्यामुळेंच अंध असलेल्या पुरुषाला तीं काम्यवाक्यें कांहीं उच्च अवस्थेंत नेण्याचा प्रयत्न करितात हें खरें; पण परिणामीं तो त्यांचा प्रयत्न अगोदरच खळग्यांत पडलेल्या पुरुषाला आणखीं अधिक आंत ढकलण्यास कारण होतो. काम्य कर्मांच्या अनुष्ठानानें तो अधिकाधिक विषयासक्त होतो. भोगांमध्यें प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाचा राग (प्रेम)

पुत्रपौत्रादिकांचे ठायीं वाढतो. त्यामुळें त्यांना मरणादि आपत्ति आली असतां त्यांच्या वियोग-दुःखाची परंपरा अनुभवावी लागते. दुःख भोगतां भोगतां व्याकुळ झालेला पुरुष स्वतः मरतो, व वासनावश होऊन पुनः जन्मास येतो. सारांश, या क्रमानें तो वारंवार मृत्युमुखांत पडतो.

अशा प्रकारचे अनेक जीव या संसारअरण्यांत पडले आहेत. ते आपल्या विलक्षण स्वरूपाप्रमाणेंच विलक्षण अवस्था भोगीत असतात. मोह, चिंता, जिह्वारस (नाना पदार्थ खाण्याची लालसा) दारिद्र्य, लोभ यौवनाचा नाश करणारी जरा, इत्यादि राक्षस व राक्षसी जीवांना जर्जर करून सोडतात. तेव्हां या अज्ञानाचा प्रभाव किती वर्णावा ? फेंसाप्रमाणें ही सृष्टि उत्तरोत्तर वाढत जाते. पृथ्वी, पर्वत इत्यादि स्थूल व उच्च पदार्थांनीं ही जरी विलसत असली, तरी ती निःसार आहे. आभास हेंच जिचें शुभ्र पुष्प आहे, आणि धर्म व अर्थ या फळांनीं जी शोभत आहे, अशी जगत्पल्लवानें शोभणारी सत्ता-लता विकास पावली आहे; दुसरें कांहीं नाहीं. मेरु हा ज्याचा महास्तंभ आहे, चंद्र व सूर्य हीं ज्याला गवाक्षें आहेत आणि गगन हें ज्याचें सुंदर छत आहे, असें हें त्रिजगद्रूप गृह अज्ञानरूपी पायावर उभें आहे. या संसारसंज्ञक महा सरोवरांत प्राणि रूपी भ्रमर भ्रमण करीत असून ते शरीररूपी कमलामध्यें अज्ञानानेंच बसून विषयसुखास्वाद घेतात. या भुवनोदरांत आदित्यदीपिका स्फुरण पावत आहे. आशा या नांवाच्या तंतूनें जिला बांधलें आहे, अशी ही जागती (सर्व जग) या नांवाची पक्षीण वासनारूपी शलाका (काड्या, तारा) नीं युक्त असलेल्या इंद्रिय-पंजरांत अडकून पडली आहे. संसृति-संज्ञक वेलींचीं भूतसंज्ञक जीर्ण पानें एकसारखीं पडत असतात.

या अज्ञानजन्य सृष्टीचें वर्णन अनेक रूपकांनीं करितां येतें. पण नुस्ता शब्दप्रपंच करण्यांत काय अर्थ आहे ? उत्पत्ति, कांहीं काल स्थिति, त्याप्रसंगीं नानाप्रकारच्या दशांचा अनुभव, कलहादि अनेक विक्षेपोत्पादक क्रिया, इत्यादि व शेवटीं क्लेशानें येणारें मरण, या परंपरेंत हरएक जीव पडला आहे. सृष्टींतील प्रत्येक पदार्थ हा जीवांच्या कर्माचा परिणाम आहे. कारण प्रत्येक जड पदार्थ भोगसाधन असून भोग हें कर्मफल आहे. अनेक प्राण्यांचीं कर्में अनेक असल्यामुळें त्यांचीं फलसाधनेंही गिरि, नदी,

वृक्ष व सर्प, वृश्चिक, पशु, पक्षी इत्यादिकांचीं शरीरें, इत्यादि अनेक उत्पन्न झालीं आहेत. या जगांत काळादिकांच्या परिमाणाचा कांहीं नियम नाहीं. एका महाप्राण्याच्या एका क्षणांत दुसऱ्या क्षुद्र प्राण्यांचे अनेक कल्प होतात. नेत्र उघडतांच ब्रह्मादिकांस उत्पन्न करणारे व ते झांकतांच त्यांचा संहार करणारे कांहीं देवनायक कोठें कोठें आहेत. कांहीं इतर प्राण्यांस भय देणारे रुद्र आहेत, पण तेही दुसऱ्या महारुद्राच्या निमिषानेंच क्षय पावतात. सारांश, ही अचिंत्य व भासुर जगत्कल्पना अज्ञानविलास आहे. सर्व संपत्ति, विपत्ति, बाल्य, यौवन, जरा, मरण, उपताप (संताप), सुखदुःखपरंपरेंत मज्जन पावणें, इत्यादि या सर्व तीव्र अज्ञान—अंधकाराच्या विभूति आहेत ७.

सर्ग ८—कार्याविद्याविलास.

श्रीवसिष्ठ—या संसारवनखंडामध्यें चित्पर्वताच्या तटावर सृष्टि—अविद्या या नांवाची ही कार्याविद्यारूपी वेल कशी व केव्हांपासून विकास पावली आहे, हें मोठें गूढ आहे. त्या वेलीचीं मेरु इत्यादि मोठमोठे पर्वत हींच पेरें, ब्रह्मांडाचीं आवरणें ह्याच साली, देह हीच यष्टि व विविधप्राणी हेंच पानांचे विविध अंकुर आहेत. सुख, दुःख, जन्म, स्थिति, ज्ञान, अज्ञान, इत्यादि हीं त्या वेलीचीं प्रति दिवशीं वृद्धि पावणारीं फळें व मुळें आहेत. (सुख व दुःख यांना या अविद्यालतेचें मूलत्व व फलत्व कसें आहे म्हणून विचारशील तर सांगतों)—संपत्तिप्रभृत्ति सुख साधनांपासून होणाऱ्या सुखाचा अनुभव घेऊं लागलें म्हणजे मला याहून आणखीं अधिक संपत्ति मिळावी व तिचा याहून अधिक भोग घडावा, अशी त्या सुखानुभवापासून रागलक्षण अविद्या उदय पावते. तिच्या योगानें यज्ञ, दानादि काम्य कर्मांकडे प्रवृत्ति होते, व त्या धर्मापासून पुनः सुख हें फल मिळतें. त्याचप्रमाणें दारिद्र्यादि दुःखांपासून धनतृष्णादिरूप अविद्या उदय पावते. ती पापवासनेनें दुष्ट प्रतिग्रह, चौर्य इत्यादि अधर्मांमध्यें प्राण्याला प्रवृत्त करिते, व अधर्मामुळें त्याला पूर्वींपेक्षां अधिक दुःख होतें. याप्रमाणें सुख व दुःख हीं प्रत्यहीं वृद्धि पावणारीं अविद्येचीं मुळें व फळें आहेत. जन्म, स्थिति, ज्ञान व अज्ञान यांनाही अशाच रीतीनें अविद्येचें मूलत्व व फलत्व जाणावें. ही अविद्या लता नानाप्रकारच्या उल्हासांनीं युक्त, वासनारूपी

सुगंधानें शोभणारी, व दाट पल्लवांनीं सुंदर झाली आहे. दिवस हींच हिचीं फुलें व रात्री हे भ्रमर आहेत. कर्मवायु हिला वारंवार हालवीत असतो. क्वचित् विवेकरूपी गज हिला झाडून शुद्ध करण्याचा व शुंडाग्रानें उपटून टाकण्याचाही प्रयत्न करतो. पण तिच्यावर बसलेलीं वासनारूपी मळाचीं पुटें विवेकगजाच्या नुस्त्या हालविण्यानें निःशेष जात नाहींत. कारण अविद्यामूळ फार खोल गेलेलें असल्यामुळें तिला सहज उपटतांही येत नाहीं. हिच्या अंगाला विनाशरूपी अनेक छिद्रें आहेत. ही विषयोपभोगरूपी रसानें परिपूर्ण आहे. कुकर्मरूपी अजगरानें हिला वेंढलें आहे. जीवाच्या जीवनोपायांनीं ही भरलेली आहे. सामान्य लतेहून अगदीं विलक्षण अशींही नानाप्रकारचीं वैचित्र्यें हिच्या ठायीं आढळतात. विवेक, शम, शांति इत्यादि उत्तम पुष्पें व सुख, समाधान, आर्द्रता इत्यादि सुंदर फलें, यांनींही हिला कोठें कोठें शोभा आणली आहे. पण प्रायः ही अविद्यालता नानाप्रकारच्या विषयवासनागंधानें मूढांना मदोन्मत्त करीत असते. तिच्या मुळाशीं नानाप्रकारचीं अळीं आहेत, तिच्यावर अनेक प्रकारचे पक्षी आहेत, ती नानाप्रकारच्या परागांनीं कठोर झालेली असून तिनें अनेक वृक्षांवर जाळीं पसरलीं आहेत. नाना कलारूपी कळ्या व नाना अविवेकरूपी वनें, यांनीं व्याप्त असलेली ती अनेक अहंकारपर्वततटांवर आरूढ होऊन नानाप्रकारच्या पर्णांनीं भरून गेली आहे. ती भूत व वर्तमान या कालांना एकसारखेच विषय करते. मिथ्या असलेली ती सत्य भासते. नित्य अत्यंत तरुणी (पल्लवित) असलेली ही अविद्यालता एका अर्थीं नित्य शुष्कच होत असते. ही महा विषलता असून हिला दृढ आलिंगन दिल्यास संसारविषरूपी मूर्च्छा देते; पण हिच्या विषयीं शुद्ध मनानें विचार केल्यास ही लागलीच नाश पावते. कारण ती विवेकी पुरुषाच्या पूर्ण आत्म्यामध्यें गलित होते. लीन होऊन जाते. पण अज्ञाच्या ठिकाणीं ती सर्वतः अनुवृत्त झाल्याप्रमाणें असते. हिच्या एकीकडे जल, दुसरीकडे पर्वत; एकीकडे नाग, दुसरीकडे देव; इकडे तीच पृथ्वी झाली आहे व दुसरीकडे आकाशरूपानें स्थित आहे; इकडे चंद्रसूर्यतेस प्राप्त झाली आहे; व तिकडे तारकाकार बनली आहे. तम व तेज, अंतरिक्ष व सस्यपूर्णभूमि, शास्त्रें व वेद, अशा द्वंद्वांनीं ती भरलेली

आहे. ती कोठें पक्षी, कोठें देव, कोठें स्तंभादि जड पदार्थ व कोठें वायु, जल इत्यादि वस्तू यांनीं विचित्र झाली आहे. ती वेल कोठें नरकांत लीन झाली आहे, कोठें स्वर्गात विलास करीत आहे, कोठें देवपदास प्राप्त झाली आहे, कोठें कृमि होऊन राहिली आहे. कोठें ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, सूर्य, अग्नि, वायु, चंद्र, यम, इत्यादि अधिकारी जीवरूप झाली आहे. सारांश, बा रामा, या भुवनामध्यें महा महिम्यानें व्याप्त व शुष्क तृणानें युक्त असें जें जें म्हणून कांहीं दिसत आहे, तें सर्व दृश्य अविद्यारूप आहे, असें त्याचा बोध करण्यासाठीं, तूं जाण. कारण त्याचा बोध झाला म्हणजे आत्मलाभ होतो. ८.

सर्ग ९.–गुणत्रयविभाग, हरादिकांची शुद्धसत्त्वता, विद्या व अविद्या यांचें स्वरूप.

श्रीराम—हरि–हरादि शुद्ध आकारजातही अविद्याच आहे, हें ऐकून मला भ्रमसा होत आहे.

श्रीवसिष्ठ—कां बरें ? तुला भ्रम कां होत आहे ? त्याचें कारण मला तर कांहीं दिसत नाहीं. तथापि मी तुला भ्रमनिरासार्थ गुणत्रय-विभाग सांगतों. निर्विकार शुद्ध चैतन्याचा भिजलेल्या घृताप्रमाणें स्वतः घनभाव (साकारता) संभवत नाहीं. यास्तव त्या घनतेची उपपत्ति लावण्याकरितां अघटित घटना करणारी माया कल्पावी लागते. हा सर्व सृष्टिरूपी परिणाम पाहून सुख, दुःख व मोह, या तीन रूपानें भासणाऱ्या त्यांतील पदार्थांचें कारणही त्रिविध असावें, असें अनुमान होतें. तें त्रिविध कारणच सत्त्व, रज व तम या नांवांस पात्र होतें. त्यांत शुद्ध व अति सूक्ष्म अशा स्वरूपाला आच्छादित करण्यास असमर्थ असलेला जो मायांश त्याला शुद्ध सत्त्व हें नांव योजलें आहे. तें (शुद्ध सत्त्व) अति स्वच्छ आहे. त्यामुळें तें चैतन्याचें प्रतिबिंब घेऊं शकतें. तें चैतन्याच्या जोरावर सर्व विद्यांना उद्दीपित करतें, व तें स्वरूपाला झांकून टाकीत नसल्यामुळें त्याला सर्व विद्यांचें आधिपत्य असणेंही युक्तच आहे. आमच्या तत्त्वज्ञानानें त्याचा बाध होत असल्यामुळें त्याला अविद्यात्वही आहे.

गुणत्रयरूपी अविद्या हीच प्रकृति व हीच प्राण्यांची संसृति आहे. परम पद हिच्या पलीकडे आहे. वर सांगितलेल्या तीन गुणांचेही मिश्रणा-मुळें प्रत्येकीं तीन तीन असे एकंदर नऊ भेद झाले आहेत. त्यामुळें ही

अविद्याही नऊ प्रकारें भिन्न झाली आहे. या सर्व दृश्याला तिचा आश्रय आहे. ऋषि, मुनि, सिद्ध, नाग, विद्याधर, देव, हा त्या अविद्येचा सात्त्विक भाग आहे. पण या सात्त्विक भागामध्येंही नाग व विद्याधर यांमध्यें तमोगुणांचा अंश अधिक आहे. मुनि व सिद्ध हा रजोभाग होय; व देव, शंकर इत्यादि सत्त्व. या सत्त्वजातीमध्यें अविद्या व प्राकृत गुण यांनीं रहित असलेले हरि–हरादि पूज्य, निर्मल पदास प्राप्त झाले आहेत. प्रकृतीचा सात्त्विक भाग पुनः उत्पन्न होत नाहीं, म्हणून त्याला मुक्त म्हणतात. हरि-हरादि ईश्वर आपापला अधिकार जरी चालवीत असले, तरी त्यांना स्वाभाविक जीवन्मुक्तता प्राप्त झालेली असते. त्यांचे भक्तही त्यांच्याच सारखे जीवन्मुक्त होऊन त्यांचा अधिकार असेपर्यंत त्यांच्या लोकीं राहतात, व त्यांचा अधिकार संपला म्हणजे त्या आपल्या उपास्यांबरोबरच परमपदीं लीन होतात. देहसंबंध असेपर्यंत ते महात्मे जीवन्मुक्त होऊन राहतात व देहवियोगानंतर विदेहमुक्त होऊन परमेश्वरामध्यें स्थित होतात. अशारीतीनें हा अविद्येचा भाग विद्यात्वास प्राप्त झाला आहे. या सृष्टीचा असा नियमच दिसतो, कीं हिच्यामध्यें बीज फलभावास प्राप्त होतें व फलच बीज बनतें. जलांतून जसा बुडबुडा उठावा व पुनः त्यांतच लीन व्हावा, त्याप्रमाणें विद्येमध्येंच अविद्या उद्भवते व लीन होते. जल व तरंग यांना, आम्हीं समजतों म्हणून भिन्नता आहे; वस्तुतः नाहीं. त्याचप्रमाणें विद्यादृष्टि व अविद्यादृष्टि यांच्या भेदकल्पनेमुळेंच भेद आहे; स्वाभाविकपणें नव्हे. जल व तरंग यांचें जसें परमार्थतः ऐक्य आहे, त्याप्रमाणें या मायिक सृष्टींतही अविद्यात्व व विद्यात्व यांच्यामध्यें वस्तुतः भेद नाहीं, त्या दोन्ही दृष्टींचा त्याग केला म्हणजे जें रहातें तेंच खरें तत्त्व आहे. रामा, विद्या ही अविद्येची प्रतियोगी व अविद्या ही विद्येची प्रतियोगी आहे. त्या प्रतियोगींच्या अपेक्षेनेंच त्या दोन दृष्टी उद्भवतात. यास्तव तूं त्या दोन्ही परस्पर सापेक्ष दृष्टी सोडून अवशिष्ट शुद्ध तत्त्वामध्यें स्थिर हो. विद्याही नाहीं व अविद्याही नाहीं. त्यांची ही कल्पनाच पुरे झाली. जें किंचित् आहे व किंचित् नाहीं, तें सर्व चित्संविद्च होय. तिचें भान नाहींसें झालें कीं, तिलाच अविद्या म्हणतात. पण त्या चित्चें ज्ञान होणें हीच विद्या होय. तिलाच अक्षय व

अक्षर अशी संज्ञा आहे. विद्याभावापासून अविद्या या नांवाची मिथ्या कल्पना उत्पन्न होत असते. मनामध्यें छाया व प्रकाश यांप्रमाणें परस्पर विरुद्ध रूपानें भासणाऱ्या विद्याविद्यांतील एक अविद्या बाध पावून चैतन्यांत विलीन झाली, कीं त्या दोघीही क्षीण होतात, आणि ग्राह्य तत्त्व मात्र अवशिष्ट राहतें. राघवा, अविद्येच्या क्षयानें विद्यापक्षही क्षीण होतो. नंतर राहणारें जें सर्वगामी तत्त्व त्याला पाहिजे तर किंचित् म्हणा, पाहिजे तर न किंचित् म्हणा. कांहीं म्हटलेंत तरी चालेल.

रामा, विचार करून पाहूं लागलें म्हणजे वटबीजांत भासणाऱ्या पर्णपुष्प-फलयुक्त वटवृक्षाप्रमाणें त्यांत सर्व दिसतें. पण विचारहीन स्थूल दृष्टीनें पाहिलें तर वटबीजांत साक्षात् न दिसणाऱ्या वृक्षाप्रमाणें त्यांत कांहींच दिसत नाहीं. सर्वशक्ति हेंच किंचित्त्व आहे, तें परम तत्त्व आकाशाहूनही अधिक शून्य आहे; पण अगदीं अभावात्मक शून्य नव्हे, तर तें चिदात्मरूप आहे. सूर्यकांत मण्यामध्यें जसा निमित्तविशेषीं उत्पन्न होणारा अग्नि किंवा दुधामध्यें घृत गुप्त असतें, त्याप्रमाणें हें सर्व त्या परम तत्त्वांत आहे. आणि अनुकूल देश, काल व क्रम यांचा उदय झाला म्हणजे तें उदय पावतें. ज्याप्रमाणें अग्नीपासून किटाळें व सूर्यापासून प्रकाश, त्याप्रमाणें नित्य स्फुरण पावणाऱ्या संविद्-पासून हीं सर्व भूतें उत्पन्न झालीं आहेत. ज्याप्रमाणें सागर तरंगांचा व सूर्य सर्व तेजांचा कोश (निधि, खजिना) त्याप्रमाणें तें तत्त्व (ब्रह्म) सतत सर्व जीवसंविदांचा कोश आहे. जीव व जगत् या दोघांनाही ब्रह्माचीच सत्ता आहे. कुंभांतील आकाशाप्रमाणें तें ब्रह्म सदा अविनाशिस्वरूप (त्रिविध परिच्छेदशून्य) आहे. लोहचुंबकाच्या सान्निध्यानें लोखंडामध्यें जशी क्रिया दिसते, त्याप्रमाणें त्याच्या सान्निध्यानें सर्व जगाची चेष्टा चालली आहे; पण वस्तुतः लोहचुंबक जसा लोखंडाच्या क्रियेचा कर्ता नव्हे, त्याप्रमाणें ब्रह्महीं खरें कर्मकर्तृ नव्हे. जीवाचें जाणें-येणें इत्यादि सर्व घटाबरोबर जाणाऱ्या व येणाऱ्या आकाशाप्रमाणें औपचारिक (गौण) आहे, मुख्य नव्हे. जीवाचें कर्तृत्वही औपचारिकच होय. तात्पर्य, हे रामा, अज्ञात चित् या नांवाच्या जगाच्या एका बीजामध्यें हें जग स्थित आहे. (पूर्वपूर्व जगत्कल्पित वासनांमुळें उत्तरोत्तर जगत्कल्पना होऊन, हें अज्ञान

ब्रह्मामध्यें जळांतील लाटांच्या समूहाप्रमाणें स्थित आहे.) पण आकाशा-हूनही सूक्ष्म असलेल्या त्या वस्तूचें ज्ञान झालें असतां त्याहून भिन्न, असें कांहीं रहात नाहीं ९.

सर्ग १०—बंधभ्रान्ति व मोक्ष यांचा विचार.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, वर म्हटल्याप्रमाणें जगत् व जीव हा भेद अज्ञात ब्रह्ममात्र असल्यामुळें, त्या ब्रह्माला जाणलें असतां हें कांहीं नाहीं, असेंच होतें. तेव्हां अशा या असत् जगांतील वस्तूविषयीं काय इच्छा करावयाची आहे? देह व बाह्यभोग यांमध्यें मी व माझा अशा प्रकारचा संबंध दिसतो; पण विचार केल्यावर तो आम्हांला आढळत नाहीं. कारण अज्ञात आत्माच जगद्भ्रम झाला आहे. यास्तव त्यालाच जाणलें म्हणजे सर्व संपलें. कारण सर्व भ्रामक ज्ञानांची ती सीमा आहे. विषयांना आपली सत्ता देऊन त्या विषय—मलाचा आश्रय करणारी जी चित् तीच अविद्या होय. पण तीच विद्येच्या योगानें सर्व उपाधिरहित झाली असतां विषयातीत स्वरूपास म्हणजे शुद्ध आत्मभावास प्राप्त होते. (अविद्येचें स्वरूप सांगून आतां तिच्या कार्यरूप उपाधीच्या योगानें आत्म्याला बंधाचा भ्रम कसा होतो तें दाखवितात.) चित्ताशीं तादात्म्याध्यास पावल्यामुळें पुरुष (जीव) चित्तप्राय झाला आहे. यास्तव चित्तरूपी उपाधीचा नाश झाला म्हणजे त्याचा जीवभाव जाऊन तो स्वरूपास मिळतो, व चित्त असलें कीं, हा असतो. कुंभ झाला कीं, आकाशाचा कांहीं भाग कुंभाकार होतो, व कुंभ फुटला कीं तो भाग आपल्या स्वरूपास जाऊन मिळतो. दुसऱ्याच्या खांद्यावर बसलेलें अज्ञ मूल तो दुसरा मनुष्य जात असतांना मी जात आहें, असें समजतें. व तो उभा राहिला म्हणजे मीं उभें आहें असें जाणतें. त्याप्रमाणें चित्त जी जी क्रिया करतें, ती ती मीच करतों असें अज्ञ जीव समजतो. तो भ्रांत चित्तालाच व्याकुल झालेला मी आहें, असें समजतो. कोशकार किड्याप्रमाणें वासनातंतूंनीं आपल्यालाच वेढून घेणाऱ्या त्या मूर्खाला मी आपलाच घात करीत आहें, हें कळत नाहीं.

श्रीराम—प्रभो, अविवेकाच्या परमावधीस प्राप्त झालेल्या स्थावरांची चित्तस्थिति कशी असते, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, स्थावरामध्यें जीवचैतन्य सुषुप्तीप्रमाणें अमनस्त्वास प्राप्त झालेलें नसतें व जागराप्रमाणें मनस्त्वरूपानेंही नसतें. तर तटस्थरूपाचा आश्रय करून राहिलेलें असतें. (निद्राकालीं लीन झालेल्या मनामध्यें सुखदुःखास जाणण्याचें सामर्थ्य नसतें, व जागरांत तें त्यांना स्पष्ट जाणतें. पण वृक्षादि शरीरांतील चित्त आंतल्याआंत सुखदुःखादि जाणतें. पण बाहेर व्यक्त करतां येत नाहीं.) हे ज्ञानिश्रेष्ठा, त्या दशेंतील चित्ताची मुक्ति फारच दूर असते. कारण त्या दशेंत पुर्यष्टकांतील अंतःकरणें व बाह्यकरणें विवेक करण्यास समर्थ नसतात. त्यामुळें जीवचित् दुःखाचा प्रतीकार करण्यास समर्थ होत नाहीं. त्याकारणानें ती चित् दुःखदायिनी होते. ती तेथें कर्मेंद्रियरहित असते. ज्ञानेंद्रियें व मन यांचा तेथें फारसा प्रचार होत नाहीं. त्यामुळें स्थावर पदार्थांत चित्‌ला केवळ सत्तारूपानें रहावें लागतें.

श्रीराम—गुरुराज, चित् ज्ञानकर्मेंद्रियांचा व्यापार सोडून केवल सत्तारूपानें जर स्थावर पदार्थांत रहात असली, तर बरेंच झालें म्हणावयाचें. कारण योग्याप्रमाणें त्यांचाही मनोनाश व वासनाक्षय सत्वरच होण्याचा संभव असल्यामुळें मुक्ति जवळ असणेंच उचित आहे. पण आपण ती दूर असते असें कोणत्या अभिप्रायानें म्हणतां ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, बुद्धिपूर्वक विचार करून हें तत्त्व यथावत् साक्षात् जाणणें व त्यानंतर सर्वत्र सामान्य सत्ता आहे असें पहाणें, हा अनंत मोक्ष होय. वासना दुःखांचें बीज आहे, असें जाणून त्यांचा त्याग करणें उत्तम. असा बुद्धिपुरःसर वासनात्याग करून सत्तासामान्यरूप होऊन रहाणें हेंच कैवल्यपद होय. श्रेष्ठांसह शास्त्रांचा चांगला विचार करून व आत्मभावना स्थिर करून सत्तासामान्यनिष्ठ होणें हेंच परब्रह्म होय. बीजांतील अंकुराप्रमाणें, आंतल्या आंत निजल्यासारखी व मन्द असलेली वासना हेंच सुषुप्तत्व असून तेंच पुनः जन्म देणारें आहे. मननाला प्रतिबंध होऊन त्यामुळें वासनांनीं कुंठित होणें हेंच सुषुप्तत्व असून तें जड असलें तर शेंकडों जन्म देणारें आहे. स्थावरादि हे सर्व पदार्थ असेच जड-धर्मवान् आहेत. ते सुषुप्त पदीं आरूढ झालेले आहेत. त्यामुळें ते पुनःपुनः जन्म घेण्यास योग्य आहेत. बा साधो, ज्याप्रमाणें बीजामध्यें पुष्पादि व मृत्तिकेच्या

राशींत घट, त्याप्रमाणें स्थावरामध्यें स्ववासना स्थित असते. त्यामध्यें वासनाबीज असतें तें सुषुप्तत्व सिद्धीस कारण होत नाहीं. तर त्यांतील वासनाबीज ज्ञानानें दग्ध झालेलें असतें, तेंच परम सिद्धि देणारें तुर्य पद होय. वासनेचा स्वल्पसा अंश जरी अवशिष्ट असला तरी तो अग्नीच्या ठिणगीप्रमाणें अनुकूल स्थिति प्राप्त होतांच अतिशय वाढतो व मोठा अनर्थ करतो. अग्नि व वासना यांच्या शेषाप्रमाणेंच कर्ज, रोग, शत्रु, स्नेह, वैर व विष यांचा स्वल्प अंशही पुढें मोठी पीडा देतो. यास्तव वासनेचा निःशेष क्षय करून सत्तासामान्यवान् झालेली चित् सदेह असो कीं विदेह असो, पुनः दुःखभाक् होत नाहीं.

राघवा, वासनाबीजशक्तियुक्त चित् स्थावरादि वस्तूंमध्यें राहिलेली असून तीच बीजादि सर्व कारणांमध्येंही नानारूपानें स्थित आहे. ती सर्वत्र सत्तासामान्यरूपानें असते. ती सर्व दृश्यदशेला भरून राहिली आहे. पण अनेक उत्तमोत्तम साधनांनीं आत्मदृष्टि संपादन केली म्हणजे ती सर्व दुःखांचा क्षय करते. या दृष्टीचा अभाव हींच अविद्या. तीच जगाचा हेतु. तिच्या पासूनच सर्व प्रवृत्त होतें. पण हातांत दिवा घेऊन अंधकाराला पहावयास जों जावें तों, तो जसा पळून जातो त्याप्रमाणें शम, दम, विवेक, वैराग्य इत्यादि साधनांनीं आत्मदृष्टि संपादन करून या अविद्याशक्तीला पाहूं गेल्यास ती कोठें नाहींशीच होते. दीप नसला तर तमाचा प्रादुर्भाव व साक्षात्कार. त्याप्रमाणें विवेकाच्या अभावीं तिचा व तिच्या कार्यांचा अनुभव येतो. विचार करून पहावें, म्हणजे सर्व गोष्टींचा आपोआप निर्णय होतो. रक्त, मांस, हाडें इत्यादिकांनीं बनविलेल्या या यंत्रांतील मी कोण बरें असेन? असा विचार केला कीं सर्वांचा लय होतो. उत्पत्तीच्या पूर्वीं व नाशानंतर नसणाऱ्या सर्वांचा मनानें परिहार केला म्हणजे जें कांहीं रहातें तोच अविद्येचा क्षय होय. त्याला पाहिजे तर न किंचित् म्हणा, पाहिजे तर किंचित् म्हणा, पण तें शाश्वत ब्रह्मच आहे.

सारांश, हे रामा, हें ब्रह्म नव्हे, असा निश्चय असणें हीच अविद्या व हें सर्व ब्रह्मच आहे, असा दृढ प्रत्यय येणें, ही विद्या होय. अथवा हाच

अविद्याक्षय होय. सर्व दृश्यजात विभु नव्हे असें ज्ञान (असा अनुभव) हीच अविद्या व तें सर्व विभुच आहे, असें ज्ञान हाच तिचा क्षय आहे. १०.

सर्ग ११—हरि-हरादि जीवन्मुक्तांच्या सर्व ब्रह्म या दृष्टीचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—रामा, उत्कृष्ट बोधाकरितां मी हेंच तत्त्व तुला पुनः पुनः सांगतों. कारण हे साधो, अभ्यासावांचून आत्मभावना उदय पावत नाहीं. अविद्या हें जिला दुसरें नांव आहे, तें अज्ञान सहस्रावधि जन्मांनीं व त्यांतील असंख्य भावनांनीं अति दृढ झालें आहे. यास्तव एकदां किंवा दोनदां उपदेश ऐकून तें जात नाहीं. अनंत कोटि जन्मांत जिचा परिचय झाला आहे अशी द्वैतवासना अद्वैतवासनेहून अतिशय प्रबळ झाली आहे. देहाच्या विद्यमान स्थितींत म्हणजे जीवन व जागरकालीं बाह्य व आंतर इंद्रियें द्वैताचें ग्रहण करितात व देहाच्या अभावदशेंत म्हणजे मरण व निद्राकालीं साक्षी त्याचा अनुभव घेतो, आणि याप्रमाणें प्राण्याला अहोरात्र या द्वैताचाच अनुभव येत असल्यामुळें तो तन्मय होऊन जातो. सारांश, अज्ञानाची सामग्री इतकी सुलभ आहे. पण ज्ञानाविषयीं पहावें तर त्याची स्थिति अगदीं उलट. कारण त्याची सामग्रीच किती दुर्लभ आहे ती पहा.

आत्मज्ञान कोणत्याही इंद्रियाचा विषय होत नाहीं. तर मनासह सहाही ज्ञानेंद्रियें क्षीण झालीं म्हणजे मग त्याची केवळ सत्ता भासते. अहो इंद्रियांच्या वृत्तींना सोडूनच जें राहणारें तें कोणत्याही प्राण्याला प्रत्यक्ष कसें दिसणार ? यास्तव रामा, हृदयवृक्षावर चढून फोफावलेल्या या अविद्यालतेस तूं ज्ञानाभ्यास-खड्गानें स्वसिद्धीकरितां तोडून टाक. ज्यानें ज्ञेयाला जाणलें आहे असा जनकराजा आत्मज्ञानाभ्यासामध्यें रत होऊन जसा विहार करीत होता, तसा तूं कर. बाह्य व्यवहार व आन्तर समाधि या दोन्ही स्थितींचा अनुभव घेणाऱ्या त्याचा जाग्रत्कालीं अथवा सुषुप्तींतही मी सांगतों तसाच निश्चय होता. तेंच सत्यज्ञान होय. याच निश्चयानें विविध आचार करणारा हरि भूलोकीं अनेक अवतार घेतो. राघवा, कांतेसह राहणाऱ्या शंकराचा व ब्रह्मदेवाचा जो निश्चय आहे तोच तुझा असो; देवगुरु, असुरांचा गुरु, सूर्य, चंद्र, वायु, अग्नि, नारद, पुलस्त्य, मी, अंगिरस, व अशाच आणखी अनेकांचा जो निश्चय आहे तोच तुझा होऊं दे.

श्रीराम—भगवन्, हे सर्व महाबुद्धिमान् महात्मे ज्या निश्चयानें शोकरहित होऊन राहिले तो मला तत्त्वतः सांगा.

श्रीवसिष्ठ—हे ज्ञानिराजपुत्रा, मी त्यांचा निश्चय तुला स्पष्ट सांगतों ते ऐक. इंद्रियांना दिसणारें हें सर्व विस्तृत जगज्जाल ब्रह्म आहे. चित्, भुवन, भूतपरंपरा, मी, माझा शत्रु, माझे सन्मित्र व बांधव हें सर्व ब्रह्मच आहे. भूतादि तीन कालही ब्रह्म आहे. समुद्र आपल्या स्वरूपांतच तरंगमालेनें जसा वाढतो, त्याप्रमाणें ब्रह्म आपल्या रूपांतच जगद्रूपानें विकसित होतें. सर्व क्रियाकारक व फल ब्रह्मरूप आहे. मायाख्य ब्रह्मशक्तीच्या योगानें विवर्त पावून ब्रह्म जगत् होतें. अर्थात् सर्व ब्रह्मच. माझा शत्रु व मित्रही जर ब्रह्मच आहे तर मग द्वेष, प्रेम इत्यादिकांना अवकाशच कोठें राहिला. संकल्प केल्यावर भासणाऱ्या व तो सोडल्यावर नष्ट होणाऱ्या पदार्थांना स्थिरत्व कोठचें ? अर्थात् संकल्प व असंकल्प या दोन्ही अवस्थांमध्यें एक ब्रह्मच आहे. फार काय पण गमनादि सर्व ब्रह्मच आहे. कोठलें सुख व कोठचें दुःख. रामा, अशी सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि ठेवली म्हणजे अभयप्राप्ति होते. भोगासक्ति नष्ट होते. इच्छा मावळते. मरणादि सर्व विक्रिया ब्रह्ममय आहेत, असें कळलें म्हणजे सर्व क्लेश क्षीण होतात. तूं व मी हा भाव रहात नाहीं, वस्तुतः परमात्म्यामध्यें जड व अजड हा भेदच नाहीं. सोन्याचा कडेपणा व जलाचा तरंगपणा यांचा जसा एका दृष्टीनें भेद व दुसऱ्या दृष्टीनें तादात्म्य त्याप्रमाणें आत्म्याची ही प्रकृति आत्म्याहून भिन्न व अभिन्न आहे. हें जड व हें अजड (चित्) असा भेद करणें हा मोह आहे. ज्ञानात्मा असें मुळींच समजत नाहीं. अज्ञ पुरुषाला सर्व जग दुःखमय भासतें व ज्ञानी पुरुषाला तें आनंदमय आहे, असा अनुभव येतो. आंधळ्याला सर्व भुवन आंधळें व डोळसाला सर्व जग माझ्याप्रमाणेंच डोळस आहे, असें वाटतें. त्याचप्रमाणें ज्ञानी पुरुषाला जगत् एक आत्मरूप भासतें व त्यामुळें त्याला विक्षिप्त होण्याचें कारणच रहात नाहीं. पण मूर्खाला क्षणोक्षणीं विक्षिप्त होण्याचा प्रसंग येतो, व त्यामुळें त्याला सर्व जग दुःखमय भासतें. बालकाला अंधकारांत जसे वेताळ दिसतात, त्याप्रमाणें अज्ञांना स्वसंकल्पानेंच सर्व विरोध भासतात. ज्ञान्यांच्या दृष्टीनें सर्व ब्रह्मच असल्या-

मुळें देहब्रह्म मरणब्रह्मरूप झाला तरी त्याला शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं. कारण, कांहीं मरत नाहीं व कांहींएक जन्माला येत नाहीं, तर हा सर्व पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणें लय व विकास आहे, असें जाणून ज्ञानी आनंदांत मग्न असतो. ब्रह्मस्वरूपांत स्थित असलेली ब्रह्मशक्ति जगच्छक्तिरूपानें विकास पावते. त्यामुळें जगामध्यें कितीही जरी विलक्षणता असली, तरी ती शक्तीच्याही आधारभूत ब्रह्मामध्यें असत नाहीं. म्हणून ज्ञानी चित्तांत कधीं डगमगत नाहीं. तो सर्वत्र ब्रह्म पाहतो व ब्रह्मरूप होऊन राहतो. त्याला विधि, निषेध; इष्ट, अनिष्ट; सुख, दुःख; भोग्य, भोक्तृ इत्यादि भेदही भासत नाहींत. त्यामुळें व्यवहारकालींही त्याचा सर्व व्यवहार उदासीनासारखा होतो. हा सर्व आभास आहे. असा त्याचा निश्चय असतो. ज्ञानी पुरुष हें सर्व मीच आहें व माझेंच आहे; अथवा मी म्हणून कोणी नाहींच व मजहून जें इतर म्हणून कांहीं भासत आहे, तेंही मी नव्हे, असें समजतो. आणि त्याचा असा हा दृढ निश्चय असल्यामुळें तो महात्मा 'हें जग कृत्रिम (मायिक) असो कीं स्थिर असो, मी निःशोक होऊन रहाणार ' असें मनांत म्हणून स्वस्थ राहतो. ११.

सर्ग १२—राम जनकादिकांच्या स्थितीचें ग्रहण करतो.

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, जनकादि सर्व निष्पाप महात्मे अशा निश्चयानें युक्त होते. त्या धीरांची बुद्धि अतिशय पूर्ण होती. त्यांचीं चित्तें सम व रागरहित होतीं. तसले ज्ञानी मरणाची निंदा करीत नाहींत व जीवितांचें अभिनंदन करीत नाहींत. त्यांचा चमत्कार कोणाला कळत नाहीं. ते नाना प्रकारच्या इष्टानिष्ट प्रदेशांत किंवा अवस्थांत असतांनाही मनामध्यें सम राहतात. कारण त्यांचें मन आसक्तिरहित, उपाधिगतभ्रमशून्य, अतिशय शांत, परम सत्त्वपदास प्राप्त झालेलें, मोठमोठ्या संकटांतही मग्न न होणारें मोठ्या लाभानेंही उल्लासित न होणारें व दुःखतापानें म्लान न होणारें असतें. जनकादि महात्मे सदा अव्यग्र असतात. प्राप्त स्थितीला समदृष्टीनें पहातात. रामा, तूंही त्याच दृष्टीचा आश्रय कर. ती पापाचा नाश करणारी आहे. शुद्ध चैतन्याला आत्मा समजून तूं प्राप्त स्थितींत विहार कर. सर्व भ्रम सोडून गंभीर व सम होऊन रहा. हें सर्व चिन्मात्र

आहे, अशी भावना दृढ कर. महत्तेला प्राप्त होऊन व या बाह्य दृष्टीला तुच्छतेनें सोडून तूं सर्वत्र असक्तिबुद्धि हो.

श्रीराम—गुरुवर्य, आपल्या या उपदेशांजनानें माझी दृष्टि निर्मळ झाली आहे. सूर्याच्या समागमानें कमळ जसें विकास पावतें, त्याप्रमाणें मी तुमच्या प्रसादानें आतां चांगला जागा झालों आहें. खरोखर माझी सर्व भ्रांति नष्ट झाली आहे. माझे सर्व संदेह मिटले आहेत. माझा मद, मोह, मान व मात्सर्य, हीं निघून गेलीं आहेत. माझें चित्त मुदित झालें आहे, दीर्घ कालानें आज माझा शोक शांत झाला आहे. गुरुवर्य, मी आतां आपण सांगाल त्याप्रमाणेंच निःशंकपणें वागेन. १२.

सर्ग १३—ज्ञानानें वासनाविलय कसा होतो, ते सांगून प्राणरोधाने तो करण्याचा उपदेश.

श्रीराम—गुरुराज, उपशमप्रकरणात आपण वासनाक्षयाचे दोन उपाय सांगितलेत व त्यांतील उत्तम अधिकाऱ्याच्या उपयोगी असलेला ज्ञानविलासही वर्णिलात. त्यामुळें माझा वासनाविलय होऊन मी आतां जीवन्मुक्तपदीं आरूढ झालों आहें. पण मध्यम व मंद अधिकाऱ्यांच्या वासनाक्षयास कारण होणारा प्राणस्पंदनिरोध या नांवाचा उपाय कसा योजावा तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, संसाराला तरून जाण्याची जी युक्ति तिला योग असें म्हणतात. चित्ताचा उपशम हाच जिचा धर्म आहे, अशी ती दोन प्रकारची आहे, असें तूं जाण. आत्मज्ञान हा तिचा एक प्रकार असून, तो भूलोकीं प्रकट केलेलाच आहे. आतां प्राणनिरोध या नांवाचा दुसरा प्रकार मी सांगतों, तो ऐक.

श्रीराम—पण प्रभो, सुलभ व दुःख न देणारा असा या दोन्हींतील चांगला योग कोणता, कीं ज्याला नुसतें जाणल्यानेंच पुनः क्षोभ होणार नाहीं?

श्रीवसिष्ठ—यद्यपि दोन्ही उपायांना योग अशी संज्ञा लावतां येते, तरी योग हा शब्द प्राणनिरोध या अर्थीच रूढ झाला आहे. योग व ज्ञान हे दोन्ही उपाय संसारांतून पार जाण्यास सारखेच उपयोगी आहेत. ते दोन्ही समान फल देणारे आहेत. कोणाला योग असाध्य होतो व कोणाला

ज्ञाननिश्चय असाध्य होतो. पण बा साधो, मला तर ज्ञाननिश्चयच सुसाध्य वाटतो. विचार करण्यास समर्थ नसलेल्या पुरुषांना ज्ञान व अज्ञान यांचें स्वरूप समजणें कठिण आहे. पण प्रमाणकुशलांना तें कठिण नाहीं. शिवाय अज्ञान हें स्वतःच ज्ञानाभावरूप असल्यामुळें तें सदा अज्ञातच असतें. पण ज्ञान स्वप्रकाश असल्यामुळें स्वतःच प्रसिद्ध होतें. अज्ञानाची प्रसिद्धि अनुभवावर अवलंबून आहे. त्यामुळें ज्ञान व अज्ञान यांचा विवेक होऊं शकतो. म्हणून ज्ञान सुकर असून, योग दुष्कर आहे. योगानुष्ठानामध्यें प्रशस्त देश, काल, आसन, धारणा, इत्यादिकांची अपेक्षा असते. त्यामुळें योग सुसाध्य नसतो. पण मंदमती व निरुत्साह पुरुषांप्रमाणें प्रयत्नशील व समर्थ पुरुषाला शास्त्रीय साधनांविषयीं सुसाध्य, कष्टसाध्य इत्यादि चिंतन करीत बसणें शोभत नाहीं. यास्तव प्राणनिरोध हा उपायही सुसाध्यच आहे, असें जाणावें. असो; रघूत्तमा, ज्ञान व योग हे दोनच उपाय शास्त्रोक्त आहेत. त्यांतील ज्याचा विषय (आत्मा) अति निर्मल आहे, असें ज्ञान मीं तुला सांगितलें आहे. आतां प्राण व अपान यांची समता या धर्मानें रूढितः योग या नांवास पात्र झालेला, देहसंज्ञक दृढ गुहेमध्यें असलेला, आकाशांतून गमनादि करण्याची शक्ति यावी अशी इच्छा करणारांना ती (सिद्धि) देणारा व ज्ञानेच्छूंना ज्ञान देणारा (आत्मसाक्षात्कारास कारण होणारा) योग तूं ऐक. बा राजसुता, तूंही उद्युक्तचित्तानें प्राणवायूचा निरोध कर व चित्तवृत्तिनिरोधाभ्यासाच्या योगानें अक्षय परमपदीं स्थित हो. म्हणजे निरतिशय आनंदरूप होऊन राहशील, १३.

सर्ग १४—देवसभेंत ऐकलेल्या भुशुंडास पाहण्याच्या इच्छेनें वसिष्ठाचें गमन. मेरु व त्याचें शृंग यांचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—त्या अनंत तत्त्वाच्या एकदेशांत (एका सूक्ष्म भागांत) हा जगद्रूप परिस्पंद उठला आहे. कमलोद्भव ब्रह्मा त्याचें निमित्त झाला आहे. भूतसमूहरूप भ्रम निर्माण करणारा तो ‘ पितामह ’ या संज्ञेस पात्र झाला आहे. त्याचा हा मी श्रेष्ठ मानसपुत्र असून, सप्तर्षिचक्रांत निवास करतों. मी एकदां इंद्राच्या सभेंत असतांना, नारदादिकांच्या तोंडून अति दीर्घकाल जिवंत राहणाऱ्या महात्म्यांची कथा ऐकली. कथाप्रसंग चालला

असतां तेथें शातातप नांवाचा मौनी, मानी व महामति मुनि म्हणाला, "मेरूच्या ईशानकोणस्थ पद्मरागमय स्वर्गांत शृंगेचूत या नांवाचा श्रीमान् कल्पवृक्ष आहे. त्यावर दक्षिणेकडील शाखेच्या ढोलींत एक पक्ष्यांचें घरटें आहे. त्यांत भुशुंड या नांवाचा एक कावळा राहतो. ब्रह्मा जसा आपल्या कमळांत, त्याप्रमाणें तो विरक्त पक्षी आपल्या त्या मोठ्या कोशांत निवास करतो. जगत्कोशांतील देवांप्रमाणें तो तेथें चिरकाल जिवंत आहे. हल्लीं त्याच्या इतका चिरंजीवी या स्वर्गांत कोणीच नाहीं. व पुढेंही कोणी होईल कीं नाहीं याची शंकाच आहे. तो जसा दीर्घायु तसाच विरक्त श्रीमान्, महामति, चित्तविश्रांतियुक्त, म्हणूनच शांत, सुंदर व कालज्ञ आहे. तो पक्षी जसा जिवंत राहतो त्याप्रमाणें जर जिवंत राहिलें तरच तें दीर्घ जीवित पुण्यकारक व उदयसंपन्न होतें !

रामा, शातातपाचें हें भाषण ऐकून पुष्कळांनीं त्याला तेथें त्याच्याविषयीं अनेक प्रश्न विचारले व त्यानेंही देवसभेंत सर्व यथार्थ सांगितलें. नंतर कथाप्रसंग शांत होऊन देवसंघ उठून गेला. असतां मी मोठ्या कौतुकानें त्या भुशुंड पक्ष्यास पाहण्याकरितां एका क्षणांत मेरुपर्वतावर गेलों. जेथें तो कावळा राहत होता, तें मेरूचें शृंग फार मोठें व पद्मरागमणिमय होतें. रत्नें व गेरु यांच्या योगानें तें सुंदर झालें होतें. अग्नीसारखें त्याचें तेज होतें. तें दश दिशांस रंजित करीत होतें. ते कल्पांताग्नीच्या ज्वालेप्रमाणें दिसत होतें. त्याच्याकडे पाहून सुमेरुवनदेवीनें लीलेनें चंद्राला धरण्यासाठीं वर केलेल्या तिच्या हस्ताग्राचाच भास होत होता. त्या सुंदर शृंगाचा आश्रय करून अनेक तापस, देव, व गंधर्व रहात होते. त्यावर फुललेल्या दिव्य पुष्पांचा घमघमाट सभोंवार पसरला होता. नानाप्रकारच्या कमलांच्या योगानें व नक्षत्ररूपी रत्नांनीं तें एकसारखेंच विभूषित झालें होतें. तें मेरूचें पिंगल शिखर जणुं काय आकाशाच्या पार गेलें होतें. सारांश शुभ्र, हिरव्या, पिवळ्या, लाल व धवल वर्णांच्या पुष्पराशींनीं तें अति विचित्र झालेलें असल्यामुळें देवस्त्रियांचें लीलास्थानच होऊन राहिलें होतें १४.

सर्ग १५—त्या शृंगावरील वृक्ष, त्यावरील पुष्पें व पक्षी, त्याच्या शाखेवरील काककुल व त्यांतील भुशुंड यांचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—त्या पुष्पमय शिखराच्या मस्तकावर जणुं काय शाखांचें वक्रीच असा तो वृक्ष मीं पाहिला. त्या पर्वतशृंगांचेंही शृंगच, असा तो आपुल्या उंचीनें आकाश जिंकणारा आम्रवृक्ष माझ्या दृष्टीं पडला. नक्षत्रांनीं त्याच्यावरील पुष्पांस दुप्पट केलें. मेघांनीं पल्लवांस द्विगुणित केलें. सूर्य-किरणांनीं त्याच्यावरील पुष्पपरागास वाढविलें. व विजांनीं मंजऱ्यांच्या शोभेंत भर घातली. त्याच्या शाखांवर बसून किन्नरी गात होत्या. अप्सरा झोंपाळ्यावर बसून झोंके घेत होत्या. सिद्ध, गंधर्व, व किन्नरही त्यावरील पक्ष्यांच्या संख्येंत भर घालीत होते. श्रेष्ठ देव व विद्याधरही त्याच्या आश्रयानें सुख भोगीत होते. त्या सुंदर वृक्षावर पुष्प-पर्णादिकांचा आश्रय करून राहिलेले असंख्य पक्षीही होते. ब्रह्मदेवाच्या हंसापासून झालेले हंस, अग्नीच्या पोपटापासून झालेले पोपट, षडाननाच्या मोरापासून झालेले मोर, व असेच दुसरेही अनेक आकाशचर श्रेष्ठ पक्षी तेथें घरें करून वास करीत होते. दोन चोंचींचे भारद्वाजपक्षी, ज्यांना सुवर्णशिखा आहे, असे पक्षी, चिमण्या, गिधाडे, कोकिल, क्रौंच, कुक्कुट, भास, चाष, बलाका, व हे रावत्रा, असेच आणखी दुसरेही पुष्कळ पक्षी त्या वृक्षावर होते. जगामध्यें जसे विविध प्राणिसमूह असतात, त्याचप्रमाणें तेथें विविध प्राणिसंघ मला दिसले.

त्या चूतवृक्षाची फारच लांब व पानांनीं भरलेली दक्षिण शाखा मी अंतरिक्षांतूनच पाहिली. तिच्यावर डोम कावळ्याचें मंडल निवास करीत होतें. तेथें मी जों पाहूं लागलों, तों ज्यांत विचित्र पुष्पांचें आस्तरण घातलें आहे. ज्यामध्यें विचित्र सुवास येत आहे व जें स्वर्गांतील सुखभोगास योग्य आहे, असें एकांतांत असलेलें स्कंधकोटर मला दिसलें. त्यांतील सभेंत शांत्यादिगुणयुक्त वायस अक्षुब्ध होऊन बसले होते. ते सर्व मेघासारखे काळेकुट्ट होते. त्यांच्या मध्यभागीं सर्वांपेक्षां उंच व श्रीमान् भुशुंड बसला होता. तो पूर्णचित्त, मान्य, सम, सर्वांगसुंदर, प्राणस्पंदाचा निरोध केल्यामुळें नित्य अंतर्मुख, सुखी, फार दिवस जिवंत राहिल्यामुळें चिरजीवी या यथार्थ नांवानें प्रसिद्ध असलेला, अनेक युगांची उत्पत्ति व नाश, यांना पाहिल्यामुळें प्रौढचित्त झालेला, प्रत्येक कल्पामध्यें खिन्न मनानें, लोकपाल, शंकर, वायु इत्यादिकांच्या जन्माची गणना करणारा, मागें

होऊन गेलेले सुर, असुर व राजे यांस आठवणारा, प्रसन्न व गंभीर मनानें युक्त असलेला, चतुर, स्निग्ध व सुंदर भाषण करणारा, अति सूक्ष्म अर्थाचेंही स्पष्ट प्रतिपादन करणारा, विज्ञाता, निर्मम, निरहंकार, सर्वांचा सुहृत्, बंधु, मित्र, मृत्यूला पुत्राप्रमाणें प्रिय झालेला, व बुद्धीनें देवगुरूचा-ही प्रभु होता. कारण सर्व प्राण्यांच्या सर्व आरोपांचें अधिष्ठान असल्यामुळें तो सर्व प्रकारें सत्य व वर्णनसमयीं सर्वसंमत होता. तो एकाद्या सरोवरा-प्रमाणें सौम्य, प्रसन्न, मधुर, रसवान्, हृदयंगम व व्यवहारज्ञ होता. १५

सर्ग १६—वसिष्ठाचें भुशुंडाच्या सन्मुख गमन, आदर-सत्कार, व जन्मकर्मा-विषयीं त्यास प्रश्न.

श्रीवसिष्ठ—रामा, आकाशांतून जसें एकादें नक्षत्र गळून पडावें, त्याप्रमाणें मी दीप्त शरीरानें त्याच्या समोर वरून उतरलों. त्यामुळें त्यांच्या सभेंत किंचित् क्षोभ उत्पन्न झाला. अकस्मात् पुढें उतरलेल्या मला पाहून प्रथम चकित झालेल्याही भुशुंडानें मागून मला ओळखिलें. लागलाच तो पानांच्या ढिगावरून उठला. आणि 'हे मुने, तुझें स्वागत असो' असें मधुर वचन बोलला. त्यानें संकल्पाबरोबर उत्पन्न झालेल्या हातांनीं मला पुष्पांजलि समर्पण करून करून हें आसन असें म्हटलें. व त्या कल्पतरूचें एक नवें पान बसाव-यास दिलें. सभेंतील सर्व पक्षी माझ्या आसनाकडे दृष्टि लावून उभे आहेत असें पाहून मीं त्या पर्णासनावर बसलों. तेव्हां मला अर्घ्यादि उपचार समर्पण करून अतिशय संतुष्टचित्त झालेला महा तेजस्वी भुशुंड स्नेहानें मला असें मधुर वचन बोलला—

भुशुंड—अहो भगवन्, तुम्हीं फार दिवसांनीं मजवर हा प्रसाद केलात. कारण सद्वृक्षच अशा या आम्हांवर तुम्हीं आज हा दर्शनामृताचा सेक केला आहे. मुने, माझ्या मोठ्या भाग्यानें आज आपण कोठून आगमन केलेंत? या महा मोहामध्यें चिरकाल विहार करीत असलेल्या तुमच्या पावन चित्तांत समता अखंडित वास करीत असतेना? या आगमन-क्लेशानें अंतरात्म्याला खिन्न कां केलेंत? आपलें वचन श्रवण करण्यास उत्सुक असलेल्या आम्हांस कांहीं आज्ञा करा. हे मुने, तुमच्या पाददर्श-नानेंच मी सर्व जाणलें आहे. आपण आपल्या आगमनपुण्यानें आम्हांला

कां पावन केलेंत, तें मी समजलों. चिरकाल जिवंत असलेल्या महात्म्यांच्या वर्णनप्रसंगानें माझें स्मरण झालें व त्यामुळें या चरणांनीं माझ्या स्थानास पवित्र केलें आहे. पण मुने, याप्रमाणें मला जरी तुमच्या आगमनाचें कारण ठाऊक आहे, तरी तुमचें मधुर वाक्य ऐकण्याच्या इच्छेनें मी तें आपणालाच विचारतों.

राघवा, त्या ज्ञानी चिरंजीवी पक्ष्यानें असें म्हटलें असतां मी त्यास बोललों, "हे महाराज विहंगमा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. तुज दीर्घायूलाच पहावयास मी आलों आहें. मोठी आनंदाची गोष्ट आहे कीं, तूं कुशलवान् व शीतलचित्त आहेस. तूं ज्ञानी आहेस व या भवजालांत पडला नाहींस. यास्तव भगवन् खरें खरें सांगून माझा हा संशय घालीव. तूं कोणत्या कुलांत उत्पन्न झालास? सर्व ज्ञेय तुला कळलें कसें? हे साधो, तुझें वय किती आहे? तुझ्या पूर्व वृत्ताचें स्मरण तुला आहे का? तुज दीर्घदर्शीला येथें निवास करावयास कोणी सांगितलें?

भुशुंड—मुने, तूं जें विचारीत आहेस तें सर्व मी सांगतों. महात्म्यानें उद्विग्न न होतां मोठ्या यत्नानें कथा श्रवण करावी, असा नियम आहे. कारण तुमच्या सारखे उदारबुद्धि महात्मे ज्या वृत्तांताला ऐकतात त्याच्या योगानें ते, वक्ता व इतर श्रोते यांच्या अशुभाचा नाश करितात. १६.

सर्ग १७—जीवन्मुक्तोचित गुणांनीं युक्त असलेला भुशुंड आपलें वृत्त सांगूं लागला, असें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—हे रामचंद्रा, नंतर इष्टार्थलाभानें हृष्ट न होणारा, सरलस्वभाव, स्निग्ध व गंभीर वचनानें युक्त असलेला, स्मितपूर्वक संभाषण करणारा, हातांतील बिल्वफलाप्रमाणें त्रिभुवनास ओळखणारा, सर्व भोग–समूहास तृणाप्रमाणें तुच्छ समजणारा, विषयांविषयीं पूर्ण विचार करून त्यांचें फल जन्म–मरणलक्षण संसार आहे, असें जाणणारा, ज्ञानाच्या योगानें परापर ब्रह्मास जाणणारा, चित्तांत गंभीर व स्थिर असणारा, संतुष्ट, शुद्ध, क्षीरसागरासारखा अगाधाशय, बाहेरून विश्रांतचित्त व आंतून आनंदचित्त, सर्व वस्तूंचे आविर्भाव व तिरोभाव (उत्पत्ति व नाश) यांस जाणणारा भुशुंड माझ्या प्रश्नाचें उत्तर द्यावयास प्रवृत्त झाला. तत्काल त्याला सुंदर मुख प्राप्त झालें. उत्कृष्ट गायकाच्या आलापा-

प्रमाणें त्याची वाणी मधुर व हृद्य झाली. त्याचें शरीर सर्वांचें भय घालविणारें म्हणजे अति सौम्य झालें. नंतर अतिशय हृष्ट झालेला तो मधुर वाणीनें मला आपलें सर्व स्वरूप सांगण्यास प्रारंभ करिता झाला. १७.

सर्ग १८—स्वजन्मवृत्त सांगण्याकरितां भुशुंड प्रथम शंकर, त्याचे गण व मातृका यांचें व त्यांच्या पानादि लीलांचें वर्णन करितो.

भुशुंड—या जगांत सर्व देवांस पूज्य झालेला हर नांवाचा देवश्रेष्ठ आहे. आम्रवृक्षावरील पुष्पगुच्छयुक्त वेलीप्रमाणें तरुण भवानी त्याच्या अर्धशरीरीं वास करिते. त्याच्या जटेमध्यें त्रिभुवनाचा उद्धार करणारी गंगा सुंदर भूषण होऊन राहिली आहे. क्षीरसागरांतून निघालेला व अमृतस्राव करणारा शोभावान् चंद्रमा त्याचा चूडामणि झाला आहे. त्याच्या कंठांतील कालकूट, मस्तकावरील चंद्राच्या सततस्रावानें शांत होऊन त्याचें एक भूषण झालें आहे. त्याच्या अंगावरील भस्मपंक्ति हें ज्ञानचिह्न असून त्याच्या द्वारा तो देव ज्ञानाग्नीनें जाळलेल्या मायेचा व तिच्या जगत्कार्याचा बाध स्पष्ट सुचवीत असतो. त्याच्या शरीरावरील कपालादि अस्थि हींच सुंदर रत्नें होत. आकाश हेंच त्याचें वस्त्र असून तें तारकारूपी बिंदूंनीं सुशोभित केलेलें आहे. श्मशान हेंच त्याचें सुंदर बहिर्गृह होतें. अनेक विकृतवेषधारी गण व मातृदेवता हाच त्याचा आप्त परिवार होता. गणांप्रमाणेंच माताही भयंकर चेष्टांनीं युक्त असून त्या सर्वांनीं मुंडांच्या माळा घातल्या होत्या. त्यांचीं तोंडें, केंस, नेत्र, दांत, हात, पाय, पोटें इत्यादि सर्व अवयव विचित्र होते. जया, विजया, इत्यादि आठ माता मुख्य असून बाकीच्या त्यांच्या अनुगामिनी होत्या.

हे मुनिनायका, त्या महायोग्य मातांमध्यें अलंबुसा म्हणून एक माता असून चंड या नांवाचा एक काक तिचें वाहन होता. त्याचा रंग मेघासारखा काळा व चोंच वज्रासारखी कठिण होती. एकदां भयंकर चेष्टा करणाऱ्या व अष्ट ऐश्वर्यानें युक्त असलेल्या त्या (अष्टमातृका) कांहीं निमित्तानें आकाशांत एकत्र जमल्या. त्यांनीं चित्ताच्या ऐकाग्र्यानें परमार्थतत्त्वप्रकाशक पानोत्सव तेथें केला. तुंबरुनांवाच्या रुद्राच्या वामभागीं बसून त्यांनीं त्याची उपासना केली. जगत्पूज्य अशा तुंबुरु व भैरव देवाची पूजा करून मदिरामदानें मत्त झालेल्या त्यांनीं विचित्र कथा सांगण्यास आरंभ केला.

बोलतां बोलतां त्यांच्यामध्यें असें भाषण सुरू झालें. हा उमापति देव आमच्याकडे असा अवहेलनेनें कां पाहतो ? आपण याला आतां आपला प्रभाव दाखवूं या, म्हणजे पुनः तो आपली अशी अवधीरणा (अवज्ञा, तिरस्कार) करणार नाहीं.

असा निश्चय करून व आपल्या सिद्धीच्या योगानें उमेचें मुख व वर्ण बदलून त्यांनीं मोठ्या आदरानें यज्ञांतील पशूप्रमाणें तिचें प्रोक्षण केलें. व मायेनें आपल्या मंडलांत आकर्षण करून आणलेल्या तिला चतुर्विध अन्नरूप करण्याकरितां जणुं काय शाप दिला. ज्या दिवशीं मातृदेवतांनीं ही चेष्टा केली, त्या दिवशीं त्यांचा मोठा उत्सव सुरू झाला. त्या नाचूं लागल्या; गाऊं लागल्या; मोठमोठ्यानें हसूं व ओरडूं लागल्या. त्यांनीं आपल्या कोलाहलानें आकाशास भरून सोडलें. त्या भयंकर हातवारे करूं लागल्या. सारांश, देवी पार्वतीला अन्नरूप करून, शंकराची खोड मोडून त्याला आपला प्रभाव दाखविण्याकरितां त्यांनीं हें सर्व केलें. १८.

सर्ग १९—भुशुंडाचा जन्म, ज्ञान व स्थानप्राप्ति.

भुशुंड—याप्रमाणें त्या सर्व मातृदेवता महोत्सव करूं लागल्या असतां त्यांच्या उत्तम वाहनांनींही उन्मत्त होऊन त्यांचेंच अनुकरण केलें. हंस, काक, शुक, मयूर इत्यादि पक्षीही आसवपानादि करून नाचूं लागले. इतक्यांत आकाशाच्या एका भागांत ब्राह्मीमातेच्या रथाच्या हंसी आनंदानें नाचत होत्या. तेथें त्यांचा विलास पाहणारा अलंबुसेच्या रथाचा काक (चंड) उभा होता. आसवपानानें तोही मत्त झाला होता. त्यांचा परस्पर प्रेमसंबंध जडला. आणि आपापल्या जातीचें भान विसरून त्यांनीं आपसांत रतिसंयोग केला. त्या हंसी काकाशीं रत झाल्या. ब्राह्मीच्या रथाला सात कुलीन हंसी असतात. त्या सर्वजणींनीं चंड काकाला आपला प्रिय केलें व तोही त्यांचा दयित होऊन क्रमानें त्यांच्याशीं रममाण झाला.

पण अतिशय संतुष्ट झालेल्या त्या सृष्टिनियमाप्रमाणें गर्भवती झाल्या. तों तिकडे त्या मातृदेवतांचा उत्सवही समाप्त होण्याची वेळ आली. त्यांनीं अन्नरूप झालेल्या पार्वतीलाच शंकराच्या अन्नपात्रांत घातलें. पण तें त्यांचें कपट ओळखून भगवान् शंकर रागावला. तेव्हां त्याचा राग शांत करण्या-

करितां देवतांनीं आपापल्या अंगांपासून पार्वतीला निर्माण करून पुनः विवाहविधीनें ती त्याला दिली. तेव्हां देवी, हर व त्या दोघांचा परिवार संतुष्ट झाला व स्वेष्टस्थानीं गेला.

हे मुनीश्वरा, ब्राह्मीच्या हंसी गर्भवती झाल्या, असें मी तुम्हेंच सांगितलें आहे. थोड्याच वेळानें तें त्यांचें रहस्य ब्राह्मीला कळलें. तेव्हां ती उदार माता त्यांनां म्हणाली, "बायांनो, तुम्ही आतां गर्भवती झाल्या आहां. यास्तव तुम्हीं माझ्या रथाच्या उपयोगी नाहीं. तुमच्या हातून रथ ओढण्याचे कष्टही होणार नाहींत, यास्तव तुम्हीं आतां कांहीं दिवस स्वैर संचार करा." गर्भाच्या भारानें मंद झालेल्या हंसींना असें सांगून दयाळु ब्राह्मी निर्विकल्प समाधींत सुखानें स्थित झाली. हंसीही उदरस्थ गर्भाचा सांभाळ करीत ब्रह्मदेवाच्या कमलवनांत कमलपत्रांवर राहूं लागल्या. कांहीं दिवसांनीं वेली जशा अंकुरांना प्रसवतात, त्याप्रमाणें त्यांनीं त्याच कमलवनांत मृदु अंडीं घातलीं. प्रत्येकीचीं तीन तीन याप्रमाणें तीं एकंदर एकवीस होतीं. त्यांतील गर्भ पूर्ण होतांच तीं फुटलीं. व हे मुने, त्यांतून हे आम्हीं एकवीस भ्राते उत्पन्न झालों. आम्हीं चंडकाकाचे पुत्र आहों.

आम्हीं सर्व त्याच कमलवनांत प्रत्यहीं वाढूं लागलों. योग्य समगीं पंख फुटून आम्हीं आकाशांतून संचार करण्यास समर्थ झालों. नंतर आम्हीं आपापल्या मातांसह समाधिस्थ ब्राह्मीदेवीची आराधना केली. पुष्कळ दिवसांनीं ती देवी समाधि सोडून उठली आणि बा मुने, प्रसाद करण्यास उन्मुख झालेल्या तिनें आमच्यावर असा अनुग्रह केला कीं, त्यामुळें आम्ही मुक्त होऊन राहिलों आहों. देवीचा अनुग्रह झाल्यावर आमचे मन अतिशय शांत झालें व आतां आपण कोठें तरी एकान्तांत जाऊन स्वस्थ बसावें, असा निश्चय करून पित्याच्या समीप गेलों. तेव्हां त्यानें आम्हांला आलिंगन दिलें. अलंबुसेनेंही आमचा सत्कार केला. तिनें प्रसाददृष्टीनें पाहतांच आम्ही तेथें विनयादि गुणांनीं बद्ध होऊन राहिलों. एकदां आमच्या पित्याशीं आमचा असा संवाद झाला.

चंड--"पुत्रांनो, अनंत वासनातंतूंनीं विणलेल्या या अतिशय कठिण संसारजालांतून तुम्हीं निघालां आहां काय? नसाल तर मी या भृत्यवत्सल भगवतीची प्रार्थना करतों, म्हणजे तुम्ही ज्ञानपारग व्हाल."

त्यावर आम्हीं म्हटलें, " भगवान्, ब्राह्मीदेवीच्या प्रसादानें आम्हीं सर्व ज्ञेय जाणलें आहे. पण आतां आम्हांला चित्तविश्रांतीचा अभ्यास करण्याकरितां उत्तम एकांतस्थान पाहिजे आहे. "

चंड—"पुत्रांनो, सर्व रत्नांचा आधार व सर्व देवांचें आश्रयस्थान, असा मेरु या नांवाचा अतिशय उंच पर्वत आहे, ज्यांत चंद्र व सूर्य हे दोन दीप लावले आहेत, अशा ब्रह्मांडमंडपाचा तो सोन्याचा आधार-स्तंभच आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. त्यावर चंद्राकार सुवर्णपीठें आहेत. तो पर्वत म्हणजे भूमीचा वर केलेला हात असून रत्नमय शिखरें ह्याच त्याच्या अंगुली आहेत. एकाद्या सम्राटाच्या सभोंवार बसणाऱ्या राजांप्रमाणें अनेक लहान मोठे पर्वत त्यांच्या सभोंवार स्थित आहेत. त्याची उंची व विस्तार यांचें प्रमाण कोणालाही कळत नाहीं. देव, गंधर्व, किन्नर इत्यादि सर्वांना हा अतिशय पूज्य आहे. सर्व भूतें (प्राणी) याच्यावर उपजीविका करितात. सुवर्णादि विविध धातु व रत्नें जशीं त्यावर आहेत तसेच नानाप्रकारचे वृक्ष, वेली, फुलझाडें, ओषधि, वनस्पति, फळें, मूळें, इत्यादि स्थावर प्राणी व सर्प, पशु, पक्षी, इत्यादि जंगमजीवही त्याच्या आश्रयानें रहातात. यास्तव पुत्रांनो, तुम्ही त्या पर्वतावर जा. तें स्थान म्हणजे देवांचा एक दृढ दुर्ग व पक्ष्यांचें एक रम्य घरटें आहे. तेथें जाऊन तुम्हीं राहिलात म्हणजे भोग व मोक्ष या दोघांचाही तुम्हांला निर्विघ्नपणें लाभ होईल.

असें सांगून आमच्या बाबानें आम्हांला आलिंगन दिलें व आमचें प्रेमानें चुंबन घेतलें. त्यानें देवीकरितां आणलेलें मांस आम्हांला खावयास दिलें. तेव्हां तें खाऊन व देवी आणि पिता चंड यांच्या चरणांवर मस्तक ठेवून आम्ही त्या अलंबुसेच्या विंध्यकच्छस्थ स्थानांतून निघालों. क्रमानें आकाशाचें उल्लंघन करीत वायुमार्गानें जात असतांना आम्हांला मध्यें अनेक आकाशचर देव, सिद्ध, मुनि, गंधर्व इत्यादि भेटले. त्यांस वंदन करून आम्ही सूर्यलोकाच्या पलीकडे गेलों. अमरावतीला आम्ही दुरूनच पाहिलें. कारण आम्हां निष्कामांना तिच्यामध्यें कांहीं विशेष असेल, असें वाटलेंही नाहीं. असो; बा मुनीश्वरा, पुढें आम्ही थेट ब्रह्मलोकास गेलों. तेथें जातांच माता व ब्राम्हीदेवी यांना पित्याची आज्ञा कळवून आम्ही

त्यांच्या संमतीनें मेरूवर जाण्याची इच्छा दर्शविली. तेव्हां देवी व आमच्या सातही हंसी माता यांनीं आम्हांस प्रेमानें आलिंगन व आशीर्वाद दिला असतां, त्याच्याच योगानें उत्साहसंपन्न होऊन आम्ही इष्टस्थानीं जावयास सज्ज झालों. त्या पूज्य देवींना नमस्कार करून ब्रह्मलोकाहून निघालों. लोकपालांच्या सूर्यासारख्या दीप्त नगरींचें उल्लंघन करून आम्ही सर्व भौंते या पर्वतावरील कल्पवृक्षापाशीं आलों; आणि जणुं काय आमच्याच साठीं सज्ज करून ठेवलेल्या या घरट्यांत शिरलों. हे मुने, तेव्हांपासून आम्ही येथें मौनाचा आश्रय करून निर्बाधपणें राहत आहों.

मुनिवर्य, आपल्या इच्छेप्रमाणें, आम्ही कसे झालों, येथें कसे येऊन राहूं लागलों, आम्हांला बोध कसा झाला व आमच्या बुद्धि शांत कशा झाल्या, हें सर्व मीं सांगितलें आहे. आतां आणखी काय ऐकण्याची इच्छा आहे, त्याची आज्ञा करा. १९.

सर्ग २०—प्रतिकल्पांतील जगाचें साम्य, आत्याचें मरण व भुशुंडाचें प्रलयसमयींही चित्तस्थैर्य.

भुशुंड—मुने, फार प्राचीन काळीं आम्ही या वृक्षावर येऊन राहिलों असें मी वर म्हटलें आहे. पण त्यावर कल्पान्ताचे वेळीं सर्व पदार्थांचा नाश होत असल्यामुळें हाच तो वृक्ष असें कसें म्हणतां ? अशी शंका तुम्ही घेऊं नका. कारण प्रलयसमयीं पदार्थमात्राचा लय जरी होत असला, तरी सृष्टिसमयीं ते सर्व पुनः जसेच्या तसेच उत्पन्न होत असल्याकारणानें तोच हा असें आम्हांस ओळखतां येतें. कारण मनुष्यादि जीव जेव्हां निजतात, तेव्हां त्यांना सर्व पदार्थांचें विस्मरण होतें. फार काय, पण 'हा मी' एवढेंही ज्ञान त्यांना त्यावेळीं नसतें. पण जागे होतांच त्यांना पूर्वींचे सर्व पदार्थ जसेच्यातसेच दिसतात कीं नाहींत ? व त्यांच्या आकारामध्यें भेद पडत नसल्यामुळें, तेच हे असेंही त्यांना वाटतें कीं नाहीं ? त्याचप्रमाणें प्रलयकालींही सुषुप्त पुरुषाप्रमाणें असणाऱ्या मला सृष्टिकालीं हे सर्व पदार्थ तेच आहेत, असें भासतें. आणि त्या कारणानें मी भूतकाळचें वृत्तही अभ्यासामुळें वर्तमानवृत्तासारखें वर्णिलें. कारण हे मुनींद्रा, अनेक कल्पांचें सदा साम्यच माझ्या अनुभवास आलें आहे. दीर्घ काळापासून संचित केलेल्या पुण्यानें आज माझें जन्म सफल

झालें. कारण आज मी आपल्या चरणांस निर्विघ्नपणें पहात आहें. हें अमिचें घरटें, ही वृक्षशाखा, हा मी व हा वृक्ष अशीं सर्व आज आपल्या दर्शनानें पावन झालीं आहेत. प्रभो, या पक्ष्यानें दिलेलें हें अर्घ्य व हें पाद्य घेऊन व त्याला पावन करून बाकीच्या सेवेची आज्ञा करा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, असें मोठ्या आदरानें बोलून आणि 'हें पाद्य व हें अर्घ्य ?' असें वारंवार म्हणून तो मला तें देऊं लागला असतां मी असें बोललों, "हे महाधीरा, पक्षींद्रा, तुझे ते भ्राते कोठें आहेत ? येथें मला तूं एकटाच दिसत आहेस; म्हणून विचारतों."

भुशुंड—मुने, येथें राहणाऱ्या आमचा फार मोठा काळ निघून गेला. आजवर अनेक युगपरंपरा क्षीण झाल्या आहेत. त्यामुळें एवढा मोठा अवकाश लोटला असतां माझे सर्व अनुज आपापल्या शरीरांस तृणाप्रमाणें सोडून कल्याणपदीं लीन झाले आहेत. कारण कोणी कितीही दीर्घायु, मोठा बलाढ्य व महात्मा संत जरी असला तरी सर्वभक्षक काळ त्याला गट्ट करून सोडतो.

श्रीवसिष्ठ—पण भुशुंडा, कल्पांताचे वेळीं सर्व भूतसमूहामध्यें विलक्षण व भयंकर क्षोभ उत्पन्न होत असल्यामुळें हा कल्पवृक्ष राहतो कसा ? व तुला त्यावेळीं खेद कसा होत नाहीं ? कारण महावात, बारा आदित्य, कल्पान्तमेघांची वृष्टि यांच्या योगानें त्यावेळीं सृष्टींतील प्रत्येक पदार्थ क्षीण होत असतो. सर्वांची नुस्ती राखच होऊन रहात नाहीं, तर ती राखही नामशेष होऊन कोठल्या कोठें जाते, तेंही कळत नाहीं. तेव्हां अशा प्रसंगीं तुझी व या वृक्षाची स्थिति कशी होते ?

भुशुंड—मुने, संकटप्रसंगीं महात्म्यांनाही जर खेद होतो तर पक्षियोनींत पडलेल्या मलाही खेद झाला तर त्यांत नवल कसलें ? तथापि विवेकाच्या प्रभावानें मला तो भासत नाहीं. ब्राह्मणा, आमची ही पक्षियोनीच कशी आहे ती पहा. आकाश हा तिचा आश्रय आहे, व सर्व लोक तिची अवहेलना करितात. त्यामुळें आमची जीविका इतरांच्या जीविकेच्या अपेक्षेनें अगदीं तुच्छ आहे. पण असल्या तुच्छ योनीमध्येंही विधात्यानें प्रीतीनें जीविका निर्माण केली आहे, हें मोठें आश्चर्य होय. हे प्रभो, असल्या जातींत उत्पन्न झालेल्या, चिरकाल जिवंत राहणाऱ्या व

आशापाशांनीं बद्ध झालेल्या पक्ष्याला शोक झाल्यावांचून कसा राहील
पण हे भगवन्, आम्हीं आत्मसंतोषाचा आश्रय करून राहिलों आहों
निःस्वरूप वस्तूविषयीं भ्रांत होऊन आम्ही कधीं आसक्त होत नाहीं
आम्ही केवल स्वभावप्राप्त अवस्थेंत संतुष्ट असतों. परपीडादि कष्टक
चेष्टा कधीं करीत नाहीं. आम्हीं आपल्या या आलयांत राहून केव
कालक्षेप करीत असतों. या कर्मदेहाला आम्ही जीवितापासून व मरण
पासूनही हटवीत नाहीं. सर्व कामना सोडून नित्य सिद्ध निरतिशयानंदात्म
स्वभावानें आम्ही राहतों. आम्ही लोकांच्या जन्म-मरणादि दशा पाहिल
आहेत. हें सर्व मिथ्या आहे, असा निश्चय करविणाऱ्या स्वप्नादि दृष्टान्त
दृष्टीचा विचार केला आहे. खरोखर आमच्या मनानें या चंचल शरीरा
आस्था सर्वथा सोडली आहे. त्यांतूनही कल्पान्त होईतों या कल्पवृक्षाच
प्रभावानेंच आम्हांला खेद होत नाहीं. पण कालाची कला प्राणापानांच
प्रवाहानें (स्वरोदयशास्त्रप्रसिद्ध उपायानें) आम्हांला समजते. या
पर्वतावर सदाप्रकाश असल्यामुळें दिवस व रात्र यांचा निर्णय होत ना
तथापि आम्हांला आमच्या सूक्ष्म बुद्धीनें कालक्रम कळतो. त्यामुळें म
प्रलयसमयींही फारसा खेद होत नाहीं. शिवाय माझें मन स्थिर झाले
आहे. ज्ञानामुळें तें विश्रांतियुक्त झालें आहे. संसारव्यवहारजन्य आ
पाशांनीं मी परतंत्र होत नाहीं. शांत व धीर दृष्टीनें आम्ही जग
येस पहात असतों. भयंकर दशांमध्येंही आम्ही स्फटिकाप्रमाणें नि
असतों. त्यामुळें आम्हांला खेद होत नाहीं. आम्ही जगत्तत्त्वाचा वा
विचार करीत असतों. त्यामुळें आम्हांला मोहजन्य खेद
नाहीं. भगवन्, सर्व भूतें अवश्य नाश पावणारीं आहेत, हें जर नि
आहे, तर त्यांस भय कसलें ? कालसागरांत वेगानें जाऊन मिळण
संसारनदीच्या तीरावर आम्ही तटस्थ होऊन उभे आहों. आम्ही
झालेल्या अनिष्टाचा त्याग करीत नाहीं. अप्राप्ताचें ग्रहण करण्याची इ
धरीत नाहीं. केवळ शरीरस्थितीच्या उपयोगी असलेला व्यवहार मे
सावधान चित्तानें करतों. पण व्यवहाराचा उच्छेद करणारी आमची
मात्र अतिशय क्रूर आहे. आम्हांवर तुमच्यासारख्या शोक-भयरहि
संतुष्ट पुरुषोत्तमाचा मोठा अनुग्रहही आहे. त्यामुळें आम्हांला कशा

भय वाटत नाहीं. खेदही आमच्या मनाला शिवत नाहीं. आमचें मन व्यवहारापुरतें इतस्ततः जात असलें, तरी रागादिवृत्तींमध्यें आसक्त होत नाहीं. तें नेहमीं परमात्मतत्त्वामध्यें लीन झालेलें असतें. भगवन्, आपल्या आगमनानें तर आज आम्हांला अवर्णनीय धन्यता प्राप्त झाली आहे. आपल्यासारख्या निरिच्छ संतांनींही मजवर अशा रीतीनें येथें येऊन अनुग्रह करावा, यापेक्षां आणखी अधिक कुशल कोणतें असणार ? केवळ आरंभीं रम्य वाटणाऱ्या भोगांपासून कोणता लाभ होणार आहे ? सत्संगचिंतामणीपासून सर्व सार प्राप्त होत असतें. हे मुने, या त्रैलोक्यकमलकोशांत, स्निग्ध, गंभीर, उदार व धीर वाणीनें व मनानें युक्त असणारे आपणच एक धन्य आहां. अहाहा ! खरेंच परमात्म्यास जाणणाऱ्याही माझें पाप आज आपल्या दर्शनानें नष्ट झालें आहे, आणि जन्म व हें दीर्घ जीवित सफळ झालें आहे, असें मी समजतों. कारण साधुसंग सर्व भयाचा अपहार करणारा आहे २०.

सर्ग २१—कल्पवृक्षाचें माहात्म्य, प्रलयांतील स्थिति, नियति व विचित्र स्मृति.

भुशुंड—भगवन्, घोर युगक्षोभ झाले, तरी हा अतिशय स्थिर असलेला कल्पवृक्ष कधींही कंपायमान होत नाहीं. लोकान्तरीं विहार करणाऱ्या सर्व भूतांना हा वृक्ष अगम्य आहे. याच्यापर्यंत कोणतेंही भूत पोंचूं शकत नाहीं. त्यामुळें हे साधो, मी येथें सुखानें राहतों. हिरण्याक्षानें सप्तद्वीपवेष्टित धरापीठाला (पृथ्वीला) जेव्हां हरण केलें, तेव्हां दिव्य प्रभावामुळें हा वृक्ष कांपला नाहीं. वराहानें जेव्हां पृथ्वीची पुनः प्रस्थापना केली, तेव्हां तिचा तोल सारखा रहावा म्हणून तिच्यावर दुसरे अनेक पर्वत ठेवले. त्यावेळीं मेरुपर्वतही कांपला; पण या वृक्षामध्यें मुळींच क्षोभ झाला नाहीं. नारायणानें आपल्या हातांच्या भारानें मेरूला वांकवून मंदराला जेव्हां उपटलें, तेव्हांही हा वृक्ष डगमगला नाहीं. जेव्हां देव व असुर यांच्यामध्यें क्षोभ उत्पन्न होऊन चंद्र–सूर्य–मंडलेंही पडलीं, व सर्व जगांत अस्वास्थ्य उत्पन्न झालें, तेव्हांही हा चंचल झाला नाहीं. जेव्हां प्रलयवायूंनीं पर्वतांनाही उडवून मेरूवरील वृक्षांना जमीनदोस्त केलें, कल्पान्तमेघ अंतरिक्षांतून संचार करूं लागले, काळनेमी मेरूला उपटूं लागला, अमृताकरितां झालेल्या युद्धांत गरुडाच्या पंखांच्या वायूनें सिद्धही उलथून पडले,

गरुडाच्या जन्मानें भयभीत होऊन चळचळ कांपूं लागलेल्या पृथ्वीला संकर्षण शेषाकार होऊन धारण करूं लागला, गरुड उडून ब्रह्मांडीस गेला, आणि शेष सर्व पर्वत व प्राणी यांस दुःसह असलेल्या कल्पाग्नीच्या ज्वाला सर्व फणांतून सोडूं लागला, तेव्हांही हा महावृक्ष कंपायमान झाला नाहीं. हे मुनिश्रेष्ठा, तेव्हां अशा प्रभावशाली श्रेष्ठ वृक्षावर निवास करणाऱ्या मला आपत्ति कोठून येणार? कारण दुष्टस्थानीं निवास केल्यास आपत्ति येत असतात.

श्रीवसिष्ठ—पण हे महाबुद्धे, कल्पांतसमयीं उत्पातवायु वाहूं लागून चंद्र-सूर्यही गळून पडूं लागले असतां तूं संतापरहित कसा असतोस?

श्रीभुशुंड—मुने, सहस्र महायुगें संपलीं असतां जगत्स्थितीचा व्यवहार जेव्हां लुप्त होतो, तेव्हां कृतघ्न जसा सन्मित्राचा त्याग करतो, त्याप्रमाणें मी या घरट्यास सोडतों. सर्व कल्पनांचा त्याग करून मी आकाशांतच स्थित होतों. त्यावेळीं माझीं सर्व अंगें निश्चलस्वभाव होतात व मन वासनारहित बनतें. जेव्हां आदित्य पडतात व पर्वत उलतात, तेव्हां मी वरुणच आहें, अशी चित्तांत निरंतर भावना करून मी राहतों. हिला वारुणी धारणा असें नांव आहे. जेव्हां अति श्रेष्ठ पर्वतांचे तुकडे उडविणारे प्रलय वायू वाहूं लागतात, तेव्हां मी पार्वती (पर्वतसंबंधी) धारणा करून आकाशांत राहतों. जेव्हां ब्रह्मांड जलमय होऊन एक समुद्र बनतो, तेव्हां मी वायवी (वायुरूप) धारणा धरून राहतों. याप्रमाणें उत्तरोत्तर धारणा वाढवीत ब्रह्मांडाच्या (स्थूल—सूक्ष्म समष्टीच्या) पार जाऊन मी अव्याकृत अवस्थेस पोंचतों. नंतर तेथें तत्त्वांच्या शेवटीं असलेलें जें भूमा नांवाचें पद त्यामध्यें, निद्रेप्रमाणें, एकरस निर्विकल्प समाधि—अवस्थेनें मी असतों. मी त्या आनंदावस्थेंत किती वेळ असतों म्हणून विचाराल तर तेंही सांगतों—प्रलयावधि संपून सृष्टिकालाला आरंभ झाल्यावर कमलोद्भव जगदुत्पत्ति करूं लागला म्हणजे मीही पुनः ब्रह्मांडांत प्रवेश करून या पक्ष्यांच्या निवासस्थानीं येऊन राहूं लागतों.

श्रीवसिष्ठ—हे पक्षींद्रा, तूं असा धारणांच्या योगानें प्रलयसमयींही निद्रित पुरुषाप्रमाणें राहतोस; तसे दुसरे योगी मुक्त न होतां स्वशरीरानें कां रहात नाहींत?

श्रीभुशुंड—हे ब्रह्मन्, मी मात्र असें राहवें व त्यांनीं राहूं नये ही परमेश्वराची नियति दुर्लंघ्य आहे. प्रत्येक प्राण्याच्या प्रारब्धाप्रमाणें होणारी जी परमेश्वराची सत्य संकल्परूप इच्छा तीच नियति होय. प्रत्येकानें आपापल्या प्रारब्धाप्रमाणें असणें हा स्वभावाचा निश्चय आहे. त्याविषयीं हें असें कां व तें तसें कां नाहीं; असें म्हणून स्वबुद्धीनेंच निर्णय करतां येत नाहीं. भोक्त्यांच्या संकल्पाप्रमाणें सृष्टींतील पदार्थ उत्पन्न होत असल्यामुळें प्रत्येक कल्पामध्यें हा तरु पुनः पुनः असाच निर्माण होण्यास माझा संकल्पच कारण आहे.

श्रीवसिष्ठ—पक्षिराज, तूं मोक्षासारख्याच अंतरहित दीर्घ आयुष्याचा अनुभव घेत आहेस. यास्तव फार फार प्राचीन अर्थांचा निर्देश करण्यासही तूं समर्थ आहेस. तूं ज्ञानविज्ञानसंपन्न, धीमान्, व ज्यांची मनोगति योगयोग्य आहे, असा आहेस. तूं अनेक प्रकारच्या मोठमोठ्या सृष्टींच्या अनेक उत्पत्ति व नाश यांना पाहिलें आहेस. यास्तव हे कल्याण, तुला या जगत्क्रमांतील कोणत्या चमत्कारांचें विशेष स्मरण होत आहे ?

श्रीभुशुंड—हे सर्वोत्तम, जिच्या पृष्ठप्रदेशीं शिला व वृक्ष नाहींत, जिच्यामध्यें तृण व वेली उगवलेल्या नाहींत, जी पर्वत व अरण्यें यांनीं रहित आहे व जी सहस्त्रावधि वर्षें भस्मानें भरलेली आहे, अशा पृथ्वीचें मला स्मरण आहे. जिच्या व्यवहाराकरितां चंद्र–सूर्य उत्पन्न झालेले नसून त्यामुळें जी गर्द अंधकारांत पडलेली आहे, अशा पृथ्वीला मी पाहिलेलें आहे. पुढें उत्तरोत्तर तिच्या पृष्ठभागीं विविध पदार्थ व प्राणी कसे उत्पन्न झाले तेंही मला माहीत आहे. देव व असुर यांच्या संग्रामाचे वेळीं तिची कशी दुर्दशा होत होती, तें मला अजून आठवतें. कांहीं काल दैत्यांच्या अंतःपुराप्रमाणें झालेल्या हिला मी या माझ्या डोळ्यांनीं अवलोकन केलें आहे. दोन युगांचा काल लोटे तों हिच्यावर नानाप्रकारच्या वृक्षांची अतिशय दाटी झाली होती. पुढें चार युगें ही नुसत्या पर्वतांनींच परिपूर्ण होती. त्या दोन्ही वेळीं हिच्यावर लोकांचा संचार मुळींच होत नव्हता. दहा सहस्त्र वर्षें ही मेलेल्या दैत्यांच्या हाडांच्या ढिगांनीं व्यापलेली होती. ज्यांतील सर्व आकाशचर वैमानिक भयानें गुप्त झाले आहेत, असें अंतरिक्ष व वृक्षरहित पृथ्वी यांना पाहिल्याचें मला आठवतें. त्यावेळीं हे दोन्ही लोक

तमोमय झाले होते. दक्षिणेंत अगस्त्य अद्यापि गेलेला नव्हता व विंध्य गर्वानें अतिशय वाढला, हें मला ठाऊक आहे. मुने, या व अशाच दुसऱ्याही अनेक वृत्तान्तांचें मला स्मरण होत असतें. पण तें सर्व सांगत बसण्यांत काय तात्पर्य आहे ? मी आतां सार सांगतों, तेवढें ऐका, म्हणजे झालें.

आजवर शतशः मनु व ब्रह्मदेव होऊन गेलेले मीं पाहिले आहेत. त्यांच्या अतिशय मोठ्या प्रभावामुळें ते शेकडों विलक्षण कृत्यें करीत असत. ब्रह्मांडशरीरांत उत्पन्न झालेला विराट् कांहीं काल स्वात्मतत्त्वाचें पर्यालोचन करीत शांत चित्तानें बसला होता, हें मीं प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. देव व असुर यांनीं रहित असलेली ही सृष्टि माझ्या अवलोकनांत आली आहे. सर्व प्रकाशांचा समूह असें ब्रह्मांड मीं पाहिलें होतें. हरहर ! कलियुगांतील मद्यपान करणारे ब्राह्मण, देवतांची निंदा करणारे शूद्र, व ज्यांनीं अनेक पति केले आहेत अशा साध्वी स्त्रिया मी या डोळ्यांनीं पाहिल्या आहेत. समुद्राला निर्माण करणाऱ्या प्रियव्रताच्या पूर्वीं सर्व भूपीठ वृक्षांनीं भरलें होतें. हा चतुर्विध समुद्र नव्हता. व त्यावेळीं भृगुप्रभृति पुरुष स्त्रीपुरुष-संगावांचून मानससृष्टीनें उत्पन्न होत होते. ही भूमि जलामध्यें मग्न झाली असतां जनलोकादि प्रकाशबहुल लोकांचा व्यवहार मात्र होत होता. त्यावेळीं पर्वत, भूमि यांचें तर नांवच नको; पण देवही अंतराळीं आकाशाचा आश्रय करून रहात होते. योगसिद्ध मानवांनींही देवांचेंच अनुकरण केलें. त्याकाळीं चंद्रसूर्यांचा प्रकाशही नव्हता. इंद्र, राजे, उत्तम, मध्यम व अधम जीव, नव्हते. दिशा अंधकारांनीं भरलेल्या होत्या.

मुने, मी येथवर मागच्या अनेक कल्पांतील कांहीं आश्चर्यांचें वर्णन केलें. आतां या कल्पाचें थोडेंसें वर्णन करतों. पण तें या कल्पांतील दुसऱ्याही अनेक दीर्घायूंना माहीत आहे. सृष्टीच्या प्रारंभाची कल्पना, त्रिभुवनाचा विभाग, सात कुलपर्वतांची स्थापना, जंबूद्वीपाची पृथक् स्थिति, वर्ण, वर्णधर्म व विद्या यांची उत्पत्ति, भूमंडलाचा विभाग, नक्षत्र-चक्र व ध्रुवचक्र यांची रचना, चंद्र—सूर्यादिकांची उत्पत्ति, इंद्र व उपेंद्र यांची व्यवस्था, पृथ्वीचा हिरण्याक्षानें केलेला अपहार व वराहानें केलेला उद्धार, देव, दानव, मानव इत्यादिकांमध्यें राजांची स्थापना, मत्स्यावतारांतील

वेदांना परत आणणें, मंदराचें उन्मूलन, अमृताकरितां समुद्रमंथन, ज्याला पंखही फुटलेले नाहींत अशा अवस्थेंतील गरुड, सागरांचा संभव, इत्यादिक जे अवश्य स्मर्तव्य अर्थ ते मीं पाहिलेल्या चमत्काराच्या अपेक्षेनें स्वल्प आहेत व माझ्यापेक्षां न्यून वयानें युक्त असलेल्या तुमच्या सारख्यां-नाही ते माहीत आहेत.

सारांश हे ब्राह्मणवर्य, ज्याला दीर्घ आयुष्य प्राप्त झालें आहे असा हा मी, या कल्पांत प्रसिद्ध असलेल्या गरुडवाहनाला हंसवाहन ब्रह्मदेव होऊन देव-दैत्यादि सृष्टि करीत असतांना पाहिलें आहे. पुढें त्याच हंसवाहन चतुर्मुखाला वृषभवाहन रुद्र होऊन संहार करितांनां पाहिलें आहे व पुनः वृषभवाहनाला विष्णुशरीर धरून पालन करितांना अवलोकन केलें आहे. खरोखर हें मोठेंच आश्चर्य व रहस्य आहे. २१.

सर्ग २२—वसिष्ठाचे आठ जन्म, क्षीरसागराचें मंथन इत्यादि आणखी पाहि-लेले चमत्कार.

भुशुंड—भगवन्, त्यानंतर या जगामध्यें तुम्ही, भरद्वाज, पुलस्त्य, अत्रि, नारद, इंद्र, मरीचि, पुलहादि मुनि, सनत्कुमार, गौरीप्रभृति देवी, मेरु-मंदरादि पर्वत, हयग्रीव, हिरण्याक्षादि दानव, शिबि, पृथु इत्यादि राजे, दत्तात्रेय, व्यास, वाल्मीकि, शुक इत्यादि महात्मे, व दुसरेही अनेक मोठे जीव उत्पन्न झाले. पण हल्लींच्या सर्गांतील जीवांप्रमाणें त्यांची गणना कोणाला करितां येणार आहे? मुने, ब्रह्मपुत्र अशा तुमचा हा, आठवा जन्म आहे असें मला आठवतें. यापूर्वी मागच्या आठव्या जन्मांत तुम्हीं मला भेटलां होता. पण मुनिराज, आपण कदाचित् आकाशापासून, कदाचित् जलापासून, कदाचित् वायूपासून इत्यादि भिन्न भिन्न करणांपासून झाला आहां. कारण सर्व कल्पांमध्यें निरनिराळ्या अधिकारी पुरुषांचें नांव व रूप जरी एकसारखेंच असलें, तरी सर्वांचा आचार, व रचना एकसारखीच नसते. कदाचित् सारखी असते व कदाचित् नसते. या वेळीं जशा प्रकारची ही सृष्टि आपण पहात आहों, तशाच प्रकारच्या या पूर्वी तीन सृष्टि झाल्याचें मला आठवतें. एकच रूप, आचार व आकार. यांस धारण करणाऱ्या सम आयुष्यानें युक्त असलेल्या व असुरांनीं न चाळविलेल्या देवाचे दहा

सर्ग मीं पाहिले आहेत. मुने, पाण्यांत बुडालेल्या पृथ्वीला पांचदा कूर्मानेंच वर काढलें. वराहानें नाहीं, असें मी पाहिलें आहे. बारा वेळां मी समुद्र-मंथन पाहिलें आहे. हिरण्याक्षानें सर्वौषधिरसांनीं युक्त असलेल्या या पृथ्वीला माझ्या देखत तीनदां रसातळास नेलें. हरीनें मध्यें मध्यें रेणुकापुत्र होऊन आजवर सहादा निःक्षत्रिय पृथ्वी केली आहे. शंभर कलियुगें, शंभरदां हरीनें दानवांना उन्मार्गी करण्यासाठीं घेतलेला बुद्धावतार, तीसवेळां शंकरानें केलेला त्रिपुरदाह, दोनदां केलेला दक्षयज्ञाचा विध्वंस, दहादां केलेला शक्रपराभव, बाणासुरासाठीं हरीशीं केलेले आठ संग्राम इत्यादिकांचें मला चांगलें स्मरण आहे. प्रत्येक युगांतील पुरुषांच्या न्यूनाधिक बुद्धिसामर्थ्याप्रमाणें ब्रह्मचर्य, गुरुशुश्रूषा, भूशयनादि न्यूनाधिक क्रिया व शिक्षादिअंगाभ्यास यांनीं युक्त असलेल्या वेदांचें मला चांगलें स्मरण आहे. अर्थ एकच असला तरी अनेक पाठांनीं युक्त असलेलीं, पुराणें वेदज्ञ विद्वानांनीं प्रतियुगीं निर्माण केलेलीं मला आठवतात. अशाच अधिकारी पुरुषांनीं रचलेले अनेक इतिहासही मला माहीत आहेत. रामायण या नांवाचा महा आश्चर्यरूप इतिहास एक लक्ष ग्रंथात्मक असून तें एक मोठें ज्ञानशास्त्रच आहे असें मला वाटतें. रामाप्रमाणें वागावें; रावणाप्रमाणें परपीडात्मक विलास करूं नये; असा उपदेश करण्याच्या उद्देशानें तें रचलेलें आहे. पण आतां तो आणखीं बत्तीससहस्र ग्रंथात्मक महारामायण नांवाचा वसिष्ठ-रामसंवादरूप ग्रंथ होणार आहे. मला त्याचें ज्ञान दिव्यदृष्टीनें झालेलें असून योग्यसमयीं तुम्हांलाही तें (अर्थज्ञान) होईल. हें वासिष्ठरामायण पूर्व कल्पांतील वाल्मीकीनें किंवा त्याच नांवाच्या दुसऱ्या जीवानें केलेंच आहे. पण त्याचा व्यवहार करणाऱ्या लोकांच्या परंपरेचा उच्छेद झाल्यामुळें तेंही नष्ट झालें आहे. पण आतां पुनः तें बाराव्या वेळीं निर्माण होणार आहे. (या पूर्वी तें अकरावेळां झालें आहे) याच्याच सारखें भारत या नांवाचें दुसरें एक ग्रंथरत्न व्यासानें केलेलें असून तें आतां उच्छिन्न झालें आहे. पण आतां पुनः सातव्यांदां तेंच स्वतः व्यास किंवा व्यास या नांवाचा दुसरा कोणी करणार आहे.

हे मुनीश्वरा, अशीं आणखीं दुसरींही अनेक आख्यानें व शास्त्रें प्रतियुगीं निर्माण झालेलीं असून विचित्र रचनेनें युक्त असलेलीं तीं सर्व मला

आठवतात. सारांश हे साधो, प्रतियुगामध्यें पुनः पुनः तेच तेच किंवा अन्य अन्य पदार्थसमूह निर्माण होत असतात. राक्षसांच्या क्षयाकरितां भूमीवर अवतार घेणाऱ्या हरीचे राम–कृष्णादि अवतार मी आजवर अनेक पाहिले आहेत. ही जगन्मयी भ्रांति कधीं असते व कधीं नसते. हिची अवस्था सर्वप्रकारें पाण्यावरील बुडबुड्यासारखी आहे. तिचा आकार कधीं सम असतो, व कधीं विषम असतो. तिच्यामध्यें उत्पन्न होणाऱ्या जीवांचीही सदा एक दशा नसते. प्रत्येकाचे निरनिराळे स्वभाव, भिन्न भिन्न आचार, पृथक् कर्मे व अगदीं परस्पर विलक्षण आकार असतात. हे ब्राह्मणा, याप्रमाणें प्रत्येक मन्वन्तरांत जगाचा क्रम विपर्यस्त झाला असतां, रचना बदलून गेली असतां व प्रलयात जन हा लोक सोडून गेले असतां माझे निरनिराळेच मित्र व बांधव होत असतात. भृत्य व आश्रमही प्रति मन्वंतरीं बदलतात. कधीं मी विंध्यकच्छांतील एकान्त स्थानीं असतों, कधीं सह्याद्रीवर घर करून राहतों, कधीं दर्दुरावर निवास करतों. कधीं हिमालयवासी होतों. कधीं मलयाचलाचा आश्रय करतों व कधीं प्राचीन रचनेनेंच युक्त असलेल्या या पर्वतावरील या आम्रवृक्षाच्या शाखेवर आपलें घरटें करतों. सारांश, हे मुनिनायका, ज्यांना आदि व अंत नाहीं अशा या अनेक गत युगांमध्यें हा वृक्ष अशाच रचनेनें युक्त होऊन वारंवार उत्पन्न झालेला आहे. तो माझ्याप्रमाणें चिरंजीवी नाहीं. तर त्याच्यांतील जीव प्रतिमन्वंतरीं बदलत असतो. पण शोभा व आकार यांत फरक पडत नाहीं. माझा पिता चंडकाक जिवंत असतांना जी या उत्तम वृक्षाची शोभा होती तीच आतांही आहे. पर्वत, दिशा यांचीही हीच स्थिति आहे. पूर्वी जी उत्तर दिशा होती व जो मेरु पर्वत होता तीच दिशा किंवा तोच पर्वत आतां नाहीं. तर या वृक्षाप्रमाणेंच त्यांचेंही आकारमात्र साम्य आहे. पण माझी स्थिति याहून अगदीं भिन्न आहे. मी याच एका देहानें ब्रह्मदेवाच्या अनेक रात्री घालविल्या आहेत. कारण कल्पान्तीं वर सांगितलेल्या धारणापूर्वक स्थिर केलेल्या निर्विकल्पक समाधीच्या शेवटीं पुनः उत्पन्न झालेल्या सर्गास पाहून तोच हा मेरु, तोच हा वृक्ष, असें मी ओळखतों. त्यावरून माझ्या शरीराचा नाश होत नाहीं, असें मला वाटतें. कारण त्याचा जर नाश झाला असता तर तो हा अशी ओळख पटली नसती. त्याच-

प्रमाणें दिशादिकांच्या रचनेंत थोडेंसें पडलेलें अंतरही मला कळतें. प्राच्यादि दिशांचा व्यवहार सूर्यचंद्र—नक्षत्रादि ज्योतींच्या उदयास्तावरून व मेरूच्या संनिवेशावरून होतो. एकाद्या कागदावर चित्र काढून ठेवावें व तें उभें आडवें तिरकस इत्यादि कसेंही जरी फिरविलें तरी त्यांतील परस्पर सापेक्ष रचना जशी बदलत नाहीं, त्याप्रमाणें या जगाची स्थिति आहे. दिशादिकांप्रमाणें या सर्व जगालाही नियतरूपता नाहीं. म्हणूनच त्याला सत् किंवा असत् म्हणतां येत नाहीं. तो केवळ बुद्धिभ्रम आहे. आत्म्याच्या मायिक विक्षेपशक्तीचा हा सर्व विकास आहे. यांत पुत्र पिता होतो व शत्रु मित्र होतो. स्त्रीभावास प्राप्त झालेल्या शेकडों पुरुषांना व पुरुष झालेल्या शेकडों स्त्रियांना मी पाहिलें आहे. हे मुनीश्वरा, कलियुगांत क्वचित् कृतयुगाचे आचार व कृतयुगांत क्वचित् कलियुगाचे आचार आमच्या दृष्टीं पडलेले आहेत. त्रेता व द्वापर यांतही असाच धर्मसंकर झालेला आढळतो. ज्यांना वेद—वेदार्थांचें ज्ञान नाहीं व जे स्वसंकेतानुरूप विहार करीत आहेत, असे निरर्गल आचारांचे कांहीं प्राणीही मी क्वचित् पाहिले आहेत. हे ब्रह्मन्, सहस्र चतुर्युगें संपलीं असतां वेधा जगद्रूपाचा संहार करून जलांत शयन करितो, व योगनिद्रेच्या मिषानें परमात्म्याचें ध्यान करूं लागतो. पण तो असा ध्यान करूं लागला असतां सुर, असुर व मानुष या सर्वांसह सर्व जगत् शून्य झाल्याचें मीं पाहिलें आहे.

परंतु याप्रमाणें जगाचा क्षय झाला असतांही (उत्पत्तिप्रकरणांत सांगितलेल्या) ऐंदव प्रजापतींच्या मनःसंकल्पानें उत्पन्न झालेल्या, पार्थिवाकाररहित, व प्राणवायुप्राय भूतांनीं व्यापलेल्या दहा सर्गांस पाहिल्याचें मला आठवतें. सारांश, हे मुनिवर्य, मी प्रतिकल्पामध्यें विचित्र स्थानें, विचित्र कार्यें, विचित्र आकार इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या अशा अनेक चमत्कारांस पाहिलें आहे २२.

सर्ग २३—ज्या दोषांचा त्याग केला असतां मृत्यु बाधा करीत नाहीं, व मन ज्याच्या परायण करणें प्रशस्त आहे तें येथें सांगतात.

श्रीवसिष्ठ—हे महाबाहो रामा, त्या कल्पवृक्षाच्या शाखेवर बसलेल्या पक्षिश्रेष्ठाला मी जिज्ञासेनें पुनः असें विचारलें—हे विहंगराजेंद्रा, या जगाच्या कोशांत व्यवहार करणारांच्याही देहास मृत्यु बाधा कशी करीत नाहीं

भुशुंड—हे सर्वज्ञ ब्राह्मणा, स्वतः जाणत असूनही तुम्ही केवळ माझी परीक्षा पाहण्याकरितां मला विचारीत आहां. प्रभु आपल्या भृत्यांना असेच युक्तीनें बोलावयास लावीत असतात. तथापि, हे भगवन्, आपण मला जें कांहीं विचारीत आहां तें मी तुम्हांला सांगतों. कारण आज्ञे-प्रमाणें वागणें हेंच संतांचें मुख्य आराधन होय, असें म्हणतात. मुने, सर्व दोषांचा आधार वासना आहे, व तिचा नाश हाच मृत्यूला तरण्याचा मुख्य उपाय आहे. ज्यांत दोषरूपी मोत्यें ओवलेलीं आहेत, अशी वासना-तंतूंची माळ ज्याच्या हृदयांत नसते, त्याला मृत्यु कांहीं करूं शकत नाहीं. देहरूपी वृक्षास कापणाऱ्या निःश्वासरूपी करवती ज्यांच्यापासून उद्भवतात व ज्या स्वतः देहवृक्षाच्या हस्तपादादि शाखांस भोकें पाडणाऱ्या किडी आहेत, अशा मनोव्यथा ज्याला जर्जर करीत नाहींत, त्याला मृत्यु मारीत नाहीं. चिंता व आशा ज्याला जाळीत नाहींत, ज्याचें मनोरूप बिल राग-द्वेषविषानें भरलेलें नसतें, ज्याला लोभसर्पानें दंश केलेला नसतो, शरीरसागरांतील जणुं काय वडवाग्नीच असा कोप सर्व विवेक-जलाचें प्राशन करून ज्याला जाळीत नाहीं, तिळांच्या मोठ्या राशीला जसा घाणा, त्याप्रमाणें ज्याला मदन चिरडून सोडित नाहीं, एका निर्मल व परम पावन पदाचे ठायीं ज्यानें चित्ताला विश्रांत केलें आहे, त्याला मृत्यु मारीत नाहीं. ज्याचें मन मर्कटासारखें चंचल नसतें, त्याला मृत्यूचें मुळींच भय वाटत नाहीं.

हे ब्राह्मणा, हेच महादोष संसारव्याधींचीं कारणें आहेत. पण ते (दोष) एका समाहित (शांत, वृत्तिरहित) चित्तालाच कांहीं करूं शकत नाहींत. शारीरिक व मानसिक दुःखें एका समाहितचित्तालाच व्याकुल करूं शकत नाहींत. ज्यांच्या चित्ताला समाधानासारख्या महागुणाचा लाभ झालेला असतो, त्यांच्या दृष्टीनें कशाचा अस्त होत नाहीं. व कोणाचा उदय होत नाहीं. त्याला कशाचें स्मरण नसतें व कशाचें विस्मरणही होत नाहीं. फार काय पण त्याला सुषुप्ति व जाग्रदवस्था यांचेंही भान राहत नाहीं. ज्याचें चित्त समाहित असतें त्याला हृदयाकाशास अंध करून सोडणाऱ्या व कोपकामादि विकारांपासून उत्पन्न झालेल्या चिंता पीडा देत नाहींत. ज्याचें चित्त शांत असतें, तो यथाशास्त्र व्यवहार करीत

असला तरी वस्तुतः बुद्धिपुरःसर कांहीं देत नाहीं; कांहीं कोणापासून घेत नाहीं; कशाचा त्याग करीत नाहीं व याचना करीत नाहीं आणि या सृष्टीमध्यें जे जे धनादि दुष्ट अर्थ, क्षेत्रगृहादि आरंभ, राग-द्वेषादि गुण, व ज्या दुष्ट नीति आहेत, त्यांतील कोणी एकही शांत-चित्ताला बाधा करूं शकत नाहीं. सर्व प्रकारचीं मोठमोठीं सुखें शांत-चित्ताच्या मागोमाग धांवत असतात. परिणामी हितकर, सत्य, अपाय-रहित, भ्रमरहित, व भोगाभिलाषशून्य असें जें तत्त्व आहे तत्पर मन करावें. चित्ताला व्याकुल करणारें अनेकत्वपिशाच ज्याला कांहीं करूं शकत नाहीं तत्पर मन करावें. जें सर्व अवस्थांमध्यें आत्मसुख देतें व जें दीर्घकाल परम उचित, मधुर व हितकर तत्त्व आहे, तत्पर मन करावें. जें अनंत, मनःपथ्यकर, तथ्य, सर्व अवस्थांमध्यें अनुगत व समस्त साधूंकडून सेवित आत्मसुख तत्पर मन करावें. जो बुद्धीच्या पलीकडे असलेला प्रकाश, जें आद्य व पर अमृत, व जें अनुत्तम सौभाग्य, त्या निरतिशय आनंदामध्यें मन लावावें. अमर (देव), असुर, गंधर्व, विद्याधर, किन्नर व अप्सरा यांनीं युक्त असलेल्या स्वर्गांत सुस्थिर व शुभ कांहीं नाहीं. बा मुने, विविध वृक्ष, नर, नरपति, पर्वत, नगरें, ग्राम, नद्या, समुद्र, इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या भूतलावर शोभन व स्थिर असें कांहीं नाहीं. त्याचप्रमाणें नाग, असुर, असुरांगना इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या पाताळांतही शोभन व स्थिर कांहीं नाहीं. आधिव्याधियुक्त, दुःखपूर्ण व नित्यतुच्छ अशा क्रिया-फलांमध्यें शुभ व स्थिर कांहीं नाहीं. चित्तास चंचल करणाऱ्या व बुद्धीमध्यें विकार उत्पन्न करणाऱ्या मानसक्रियाफलांत, मनोमय सागरास क्षुब्ध करून सोडणाऱ्या संकल्पविकल्पांत व अति अद्भुत व तरवारींच्या धारेसारख्या दुःखद इंद्रियचेष्टांमध्यें शुभ व स्थिर कांहीं नाहीं. भूतलाचें आधिपत्य, देवरूपता, पातालाचें राज्य, इत्यादिकांतील कांहीं स्थिर नाहीं. म्हणूनच विचारी सज्जनांचें मन अशा कोणत्याही अशाश्वत व तुच्छ पदा-र्थांमध्यें आसक्त होत नाहीं. चित्तामध्यें आकुलता उत्पन्न करणाऱ्या शास्त्रांचा विचार करणें व पांडित्य संपादन करणें, लोकानुरंजनसामर्थ्य अंगीं आणणें किंवा भारतादि कथावर्णनाचें चातुर्य मिळविणें, हेंही प्रशस्त नव्हे. आधिमय दीर्घ जीवित बरें नव्हे. सर्वव्याधिरहित असला

तरी दुःखाचें कारण, अशी जी दृढ मूढता, तिनें युक्त असल्यामुळें, मरणही बरें नव्हे. नरकांतील दुःखभोगानें पापक्षय होत असला, तरी तो सर्व पापजन्मांची परमसीमा असल्यामुळें बरा नव्हे. सर्व भुवनांचें आधिपत्यही प्रशस्त नाहीं. पण मतिमूढ पुरुषांस जगांतील या सर्व रचना व अवस्था अति रम्य वाटतात. तथापि चंचलतारूप दोषानें कलुषित झालेल्या त्यांच्यामध्यें महात्मे दीर्घकाल आसक्त कसे होणार ? २३.

सर्ग २४—देहनाड्या, षट्चक्र, प्राणस्पंदविभाग इत्यादिकांसह प्राणचिंता.

श्रीभुशुंड—भ्रमरहित, अपायरहित, सर्व ज्ञानांमध्यें श्रेष्ठ, व अति उन्नत अशी आत्मचिंता ही एकच दृष्टि आहे. भगवन्, सर्व दुःखांचा अंत करणारी, फार दिवसांपासून झालेला दुःस्वप्नरूप भ्रम घालविणारी, निरतिशय भूमानंदरूप प्रत्यगात्मांगणांमध्यें संचार करणारी व सर्व अनर्थांचा क्षय करणारी एक स्वात्मचिंताच आहे. ती सर्व संकल्परहित आहे. तुमच्या सारख्यांना सुप्राप असली, तरी आमच्या सारख्यांना दुष्प्राप आहे. कारण सामान्य बुद्धीचे पुरुष समस्तकल्पनारहित व सर्वांच्या पराकाष्ठेस पोंचलेल्या या पदास कसे प्राप्त होणार ? महामुने, या आत्मचिंतेच्या अनेक सख्याही आहेत. विज्ञानानें शीतळ झालेल्या व आत्मचिंतेशीं किंचित् साम्य पावलेल्या त्या अनेक विलासिनी सख्यांतील एका प्राणचिंतेचा मी आश्रय केला आहे. ती सर्व दुःखांचा क्षय करणारी, सर्व सौभाग्यांस वाढविणारी, व या दीर्घ जीवितास कारण होणारी आहे.

श्रीवसिष्ठ—हे रामा, असें बोलणाऱ्या त्या मुनीला मी स्वतः जाणत असूनही सहज असें विचारलें.—हे साधो, तूं सर्व संशयांचा उच्छेद करणारा आहेस. तुझें जीवित अत्यंत दीर्घ आहे. यास्तव प्राणचिंता म्हणजे काय, तें मला सांग.

श्रीभुशुंड—मुने, आपण सर्ववेदान्तज्ञ व त्याविषयींचे सर्वांचे संशय घालविणारे आहां. पण असें असतांनाही मज कावळ्याची केवळ थट्टा करण्यासाठीं आपण मला विचारीत आहां, असें दिसतें. अथवा तुमच्यासारख्या पूज्यांच्या पुढें, हें प्राणदर्शन पुनः विशेष रीतीनें जाणण्याकरितां मला तुमच्या या प्रश्नांचें उत्तर देणें अवश्य आहे. भगवन्, या भुशुंडाला जीवित देणारें, त्याला आत्मलाभ देणारें, हें प्राणसमाधान ऐका. प्रभो,

देह हें मनोरम गृह आहे, असें पहावें. यांत कफ, वात व पित्त असे तीन महास्तंभ आहेत. त्याला नऊ द्वारें आहेत. ज्ञानेंद्रियपंचक, कर्मेंद्रियपंचक, प्राणपंचक, भूतपंचक, अंतःकरणचतुष्टय, अविद्या, काम व कर्म यांचें बनलेलें पुर्यष्टक हेंच त्यांतील कलत्र (भार्या) व इतर स्वजन आहेत. अहंकारगृहस्थ त्याचें सर्वतः परिपालन करीत असतो. अंतःसाक्षिरूपानें तुम्हीही मी वर्णन करीत असलेल्या या देहगृहाचा अनुभव घेतां. दोन चांगले कान हींच त्यावरील दोन शिरोगृहें (माड्या) आहेत. केंस हेंच वरील आच्छादन (छप्पर) आहे. मोठाले दोन नेत्र ह्याच त्याला दोन खिडक्या आहेत. तोंड हेंच त्याचें मुख्य व विस्तृत द्वार आहे. दोन हात व कुशी ह्याच त्याच्या पडव्या आहेत. दातांची पंक्ति याच केसरमालेनें त्याचें मुखरूपी मुख्य द्वार भूषित केलेलें आहे. शब्द, स्पर्श इत्यादिकांच्या आगमनाची वार्ता आंत कळविणारे ज्ञानेंद्रियरूप पांच द्वारपाल या गृहाच्या सभोंवार सतत पहारा करीत असतात. लिंगदेहाच्या द्वारा सर्व गृहास व्यापणाऱ्या आत्मप्रकाशानें तें सतत प्रकाशित झालेलें असतें. विशेषतः जागरप्रसंगींतर नेत्रांतील कनीनिकासंज्ञक वरच्या उंबऱ्यावर त्याच्या स्वामीची बसण्याची जागा नियत केलेली असते. आपल्या गृहांना जसा आपण जल, मृत्तिका व गोमय यांचा लेप देतों, त्याप्रमाणें या देहगृहाला रक्त, मांस व वसा यांचा लेप दिलेला असतो. शिरांच्या समूहानें तें चांगलें वेष्टिलेलें असतें. स्थूल अस्थिकाष्ठांनीं तें दृढ केलें आहे. त्याच्या त्वचारूपी भिंतीही सुदृढ आहेत.

या देहगृहाच्या मध्यें इडा व पिंगला या नांवाच्या दोन सूक्ष्म नाड्या डाव्या व उजव्या बाजूस आहेत. त्या स्पष्ट दिसत नाहींत. पण प्राणाच्या संचारावरून त्यांचें अनुमान करतां येतें. सर्व प्राणशक्तींचें आश्रयभूत, बाहात्तर सहस्र नाड्यांचें मूळ, संपुटाकार व एकमेकांस मिळालेल्या कमलांच्या तीन जोड्यांच्या आकाराचें पुरीतत् नांवाचें हृत्पद्मयंत्रत्रय आहे. तें अस्थिमांसमय, मृदु व कोमल असून त्याला खालीं व वरही नाल आहे. नासाग्रापासून पादान्तापर्यंत सकल देहाकाशांत संचार करणाऱ्या चंद्रनांवाच्या अपान वायूच्या अमृतसेकानें त्याचीं दलें विकास पावतात. तीं (पानें) हालूं लागलीं म्हणजे वायु पुरीततशीं संबद्ध असलेल्या सर्व

नाड्यांच्या छिद्रांत प्रवेश करून त्यांच्या द्वारा सर्व शरीरभर पसरतो. म्हणजे बाहेर अरण्यादिकांत लतांच्या पानांस वायूचा स्पर्श झाला असतां तीं पानें जशीं स्वतः हालूं लागून त्याला सर्वतः पसरतात, त्याप्रमाणेंच हा वरील प्रकार होतो. याप्रमाणें वृद्धि पावलेला वायु हृदय, पायु, नाभि, कंठ व सर्वांग अशीं अनेक स्थानें कल्पून प्राणादि पांच संज्ञांस प्राप्त होतो. तो वर–खालीं असणाऱ्या बहात्तर सहस्र नाड्या या ज्यांच्या प्रतिशाखा आहेत, अशा एकशें एक नाड्यांमध्यें प्रवेश करून सर्व देहांत पसरतो. त्या हृदय-वायूच्या विचित्र आचारावरून त्याला प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान अशीं विचित्र नांवें प्राप्त झालीं आहेत

या हृत्पद्मयंत्रत्रयांत सर्व प्राणशक्ति आहेत. चंद्रबिंबांतून जसे किरण, तशा त्या नाड्यांच्या द्वारा प्राणांबरोबर सर्व शरीरांत खालीं व वर पसरतात. अन्नरसाला सर्व देहभर पसरण्याकरितां त्या (प्राणशक्ति) नाड्यांतून जातात, येतात, आकर्षण करितात, नेतात, विहार करितात, वर उडतात, व लागल्याच खालीं पडतात. असो; त्या या हृत्पद्मगत वायूला प्राण असें म्हणतात. हे मुने, याचीच एक शक्ति नेत्रांचें प्रस्पंदन करविते. एक स्पर्शाचें ग्रहण करते. एक नासिकेच्या द्वारा निःश्वास–प्रश्वासरूपानें सतत वहात राहते; एक अन्नाला जीर्ण करते (पचविते); एक वचनें बोलते. बा मुने, असेंच आणखी अधिक वर्णन करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? ज्या प्रमाणें सूत्रधार सूत्र हालवून बाहुल्यांकडून विविध चेष्टा करवितो, त्याप्रमाणें हा भगवान् वायु शरीरांतील सर्व चेष्टा करतो.

मुने, ऊर्ध्व गमन करण्याचा व अधोगमन करण्याचा संकेत करून प्राण व अपान वायु शरीरांत पसरतात. ते दोन्ही प्रकट व श्रेष्ठ वायु आहेत. बा मुने, मी त्यांच्या गतीचें अनुकरण करीत बसलों आहें. कारण वागादि इतर अमुख्य प्राण आसंगरूपी दोषानें दूषित झालेले असल्यामुळें श्रमरूप मृत्यूकडून ग्रासले जातात. पण हा मात्र आसंगदोषानें दूषित न होतां श्रमरूप मृत्यूकडून ग्रासला जात नाहीं. यास्तव मी तद्रूप आहें, असें तादात्म्यव्रत धरून (म्हणजेच प्राणचिंता करून) मी स्वतः मृत्यूला जिंकलें आहे. ते दोघे (प्राण–अपान) वायु नित्य शीत व उष्ण शरीर धारण करणारे (शीतोष्णाकार, शीतोष्णस्पर्शवान्) आहेत.

आकाशांतील नित्य पांथ (प्रवासी) आहेत. ते दोघेही शरीररूपी महायंत्राला सतत वाहतात. पण त्यांना कधीं श्रम होत नाहींत. ते हृदयाकाशांतील चंद्र–सूर्य आहेत. अग्नि–सोमस्वरूप आहेत. शरीररूपी पुराचें रक्षक जें मन त्याच्या रथाचीं तीं दोन चाकें आहेत. या अहंकार राजाचे ते दोघे स्तुत्य व इष्ट अश्व आहेत, ते यावज्जीव कोठें कुंठित होत नाहींत. त्या दोघांची उपासना करणारा जो मी त्या माझ्या शरीराची व वायूची तेच दोघे परम गति आहेत. जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति या तिन्ही अवस्थांत ते समरूप असतात. (म्हणजे पुष्कळ अभ्यास केल्यामुळें त्यांचा सर्व अवस्थांत, आंत व बाहेर, द्वादश अंगुलप्रमाणच संचार होतो. अयोगी व अनभ्यासी पुरुषाच्या श्वासाप्रमाणें त्यांचें न्यूनाधिक प्रमाण होत नाहीं. गाढ झोंप लागली असतां प्राकृत जीवाचाही जसा प्राणापानसंचार होतो, तसा तो तिन्ही काळीं झाला पाहिजे. पण स्वप्न आणि जागर या दोन काळीं मनांत निरनिराळे संकल्प व विकल्प उठत असल्यामुळें त्यांची गति सम रहात नाहीं. अर्थात् प्राणापानाची समगति हें समाहित किंवा अविक्षिप्त मनाचें चिह्नच झालें.)

कमलनाल (बिस किंवा केळीचें काल) मोडलें असतां त्यांतून पांढरे तंतु निघतात. त्यांतील एका तंतूच्या सहस्राव्या भागाहूनही अति सूक्ष्म असलेल्या याची गति, विद्यमान असली तरी दुर्लक्ष्य आहे. यास्तव हे महात्मन्, हृदयादि स्थानांमध्यें ज्यांचा संचार सतत चालू आहे, अशा या वायूंच्या श्रुतिप्रोक्त व अनेकगुणसंपन्न गतींचें अनुसरण करून (म्हणजे पुढें सांगितल्याप्रमाणें उपासना करून) ज्यानें मृत्युपाशाचा नाश करून सोडला आहे, असा पुरुष तत्त्वज्ञानानें जीवन्मुक्त होऊन पुनः या संसारांत उत्पन्न होत नाहीं. (कारण प्राणादिकांच्या निष्काम उपासना ज्ञानद्वारा मुक्तीस कारण होतात. हें श्रुतीमध्यें प्रसिद्ध आहे.) २४.

सर्ग २५—प्राणापानगतींमध्यें रेचकाची कल्पना व त्यांच्या उदय–क्षयांचें स्थान ब्रह्म यांचे वर्णन.

श्रीवासिष्ठ—राघवा, रमणीय ज्ञानमार्गाचें असें प्रतिपादन करणाऱ्या त्या पक्ष्यास मी म्हटलें,—" सज्जना, प्राणवाताची गति कशी असते ?

भुशुंड—मुने, स्वतः जाणत असतांनाही मला उगीच लीलेनें कशाला विचारतां ! अथवा प्रश्न करतांच आहां, म्हणून सांगतो, ऐका.—हे ब्रह्मन्,

हा प्राण नेहमीं स्पंदशक्तीनें युक्त असतो. त्यासाठींच त्याला सदागति असें म्हणतात. पण त्याचा वाचक प्राण हा शब्द दोन प्रकारचा आहे. एक लोकव्यवहाराकडून रूढ व दुसरा प्राक्–अनिति (म्हणजे पुढें जातो) म्हणून प्राण असा यौगिक. या लक्षणाप्रमाणेंच [1] तो या सबाह्याभ्यन्तर देहांत ऊर्ध्वभागीं राहिला आहे. अपानही असाच असून तो अधोभागीं निवास करतो. जाग्रत्कालीं अथवा निद्रासमयीं त्यांच्या गतीमध्यें प्राणायामचिंतन करणें हा उत्तम प्राणायाम होय. पण तें कसें करावें तेंच आतां सांगतों.—सर्वांचें कल्याण व्हावें, म्हणून मी तें सांगतों.—ज्याचा सर्व प्रयत्न अस्त पावला आहे, अशा प्राणाचें हृत्कमलकोटरांतून स्वभावतःच बाहेर येऊं लागणें, याला सुज्ञ रेचक म्हणतात. त्याचप्रमाणें प्राणांनीं मूर्द्धप्रदेशापासून बाहेर बारा अंगुळांपर्यंत संचार करणें हा बाह्यपूरक होय. (श्वास सोडतांना वायु हृदयापासून निघून नाकाच्या द्वारा बाहेर बारा अंगुळांपर्यंत संचार करतो. या त्याच्या मार्गाचे दोन भाग केलेले आहेत. हृदयापासून मूर्धस्थानापर्यंत एक व मूर्धेपासून बाहेरचा भाग हा दुसरा. त्यांतील पहिल्या भागांत जेव्हां श्वास स्वभावतःच–(प्रयत्नावांचून) संचार करतो, तेव्हां त्याला रेचक समजावें. तो रेचक आहे, असें चिंतन करावें व तो जेव्हां मूर्धेपासून बाहेर बारा अंगुळें पसरतो तेव्हां त्याला बाह्यपूरक समजावें.) त्याचप्रमाणें बाह्य प्रदेशापासून अपान आंत प्रवेश करूं लागला असतां नासाग्रापासून मूर्धपर्यंत व मूर्धादि–हृदयपर्यंत असा स्पष्ट भासणारा जो दोन प्रकारचा स्पर्श त्यालाही योगशास्त्रज्ञ पूरक म्हणतात. अपान (आंत शिरणारा श्वास) अस्त पावला असतां पुनः प्राण (बाहेर येणारा श्वास) हृदयामध्यें उदय पावे तों जी आंतील समस्थिति तोच कुंभक होय. या कुंभकावस्थेचा अनुभव योगाभ्यासी पुरुषांना नित्य येतो.

भगवन्, रेचक, कुंभक व पूरक अशा प्रकारचा हा त्रिविध वायु नासाग्राच्या बाहेर बारा अंगुलप्रदेशांतही कल्पितां येतो. बा महामते, ज्यांची मति विशाल आहे, अशा पुरुषांचे सर्वदां यत्नावांचून स्वाभाविकपणेंच होणारे जे प्राणायाम आहेत ते ऐका–बाहेरील द्वादशांगुल परि-

---

[1] ष हा वर्ण उच्चारतांना आपल्या जिभेचा शेंडा जेथें लागतो तो मूर्धा.

माण प्रदेशांतून आंत शिरण्याकरितां अभिमुख झालेला जो वात त्याचे तेवढ्याच भागांत स्वभावतः पूरकादि होतात. (त्याच्या पूरकादि भेदांचें तेथेंच चिंतन करावें). बाह्यवायु व आंत जाणारा अपान यांची एकरूपानें हृदयापासून नासाग्रापर्यंत झालेली जी गति तिची (वर म्हटल्याप्रमाणें) बाह्यपूरकरूपानें कल्पना होते. (म्हणजे तोच बाह्यपूरक आहे, असें जाणावें.) नासाग्रापासून निघून बारा अंगुळें बाहेर जाणें या वायुगतीलाही बाह्य पूरक म्हणतात. प्राण बाहेर अस्त पावून पुनः अपानाचा उदय होई तों वायूची जी अवस्था असते, तो पूर्ण व सम असलेला बाह्यकुंभक होय. (हा पूर्वोक्त कुंभकाचाच अनुवाद आहे.) प्रस्पंद होण्यापूर्वी (नाकांत शिरावयास लागण्यापूर्वी) बाह्य वायूचें अपानरूप व्हावयास सज्ज होणें, हाच बाह्यरेचक आहे. चिंतन केलें असतां हा मुक्ति देतो. बाहेरील बारा अंगुल प्रमाण प्रदेशांतील अगदीं शेवटच्या भागापासून आरंभ होऊन नासाग्रापर्यंत येऊन पोंचे तों, जी अपानाची बाह्य स्थिति त्याला दुसरा बाह्यपूरक म्हणतात. या बाह्य व आभ्यंतर कुंभकादिसंज्ञक प्राणापान स्वभावांची सतत उपासना केल्यास उपासक पुनः जन्म घेत नाहीं. मुनिवर्य, मी येथें, राहून या आठही प्राणायामांचें चिंतन अहर्निश केलें आहे.

असो; जात असलेल्या, उभ्या असलेल्या, जागत असलेल्या अथवा निजणाऱ्याही पुरुषाच्या देह—वायूंचे मुक्तिदायक स्वभाव मी तुम्हांला सांगितले आहेत. त्यांचा अभ्यास केल्यास स्वभावतःच चपल असलेले हे वायु निरोध पावतात. यांच्या अभ्यासानें कर्तृत्व—भोक्तृत्वादिलक्षण अभिमानही नष्ट होतो. या प्राणचिंतनामध्यें संसक्त झालेलें व त्यामुळेंच बाह्य विषयांचा त्याग करणारें मन थोड्या दिवसांतच केवल पदास प्राप्त होतें. कुत्र्याच्या चामड्याच्या पिशवींत ठेवलेलें दूध जसें ब्राह्मणाला सेव्य वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें या कुंभकादिकांचा अभ्यास करणाऱ्या पुरुषाचें प्रेम बाह्य विषयवृत्तींमध्यें बसत नाहीं. जे बुद्धिमान् या दृष्टीचा आश्रय करून राहिलेले असतात, त्यांना सर्व प्राप्तव्य प्राप्त झालेलें असतें. तेच सदा अखिन्न होत. जातां, येतां, जागतां, निजतां, जे यांचा अभ्यास करितात त्यांना बंधन प्राप्त होत नाहीं. प्राणापानांच्या चिंतनानें ज्यांना बोध

झाला आहे अशा पुरुषांचें निर्मल व मोहरहित चित्त अंतरात्म्यामध्येंच निवास करतें. नानाप्रकारचे कृषि, गृह, आरामादि आरंभ सदा करणाराही स्वच्छ ज्ञानी जन या प्राणापानगतीस प्राप्त होऊन अति स्वस्थ होतो व सुख भोगतो. प्राण हृदयांतून निघतो व बाह्य द्वादशांगुलप्रमाण आकाशांत अस्त पावतो. आणि अपान बाह्य प्रदेशांतून उदय पावून हृदयांत जाऊन अस्त पावतो, इत्यादि वर सांगितलेंच आहे. बाह्य आकाशाकडे जावयास निघालेला प्राण अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणें ऊर्ध्वमुख वाहतो व हृदयांत जाणारा अपान जलाप्रमाणें उतरत्या प्रदेशाकडे वाहतो. (प्राण व अपान यांना अग्निसोमरूपता आहे, असें वर सुचविलें आहे. त्याचेंच आतां उपपादन करितात.) अपान चंद्रमा आहे, तो बाह्यतः देहाला पुष्ट करतो. प्राण सूर्य अथवा अग्नि आहे. तो आंतून या शरीराला तापवितो. प्राण प्रतिक्षणीं हृदयाकाशास तापवून मागून तोंडापुढील गगनास तापवितो, म्हणून तो सूर्य होय. पण अपान–इंदु मुखाप्रास प्रथम अमृतानें शांत करून नंतर एका क्षणांतच हृदयाकाशास थंड करून सोडतो. अपानचंद्राची शेवटची कला प्राणसूर्यानें जेथें ग्रासली आहे (ज्या हृदयस्थ ब्रह्मामध्यें स्थित होऊन ग्रासली आहे) त्या ब्रह्मास प्राप्त होऊन पुनः जीव शोक करीत नाहीं. त्याचप्रमाणें प्राणसूर्याची अंतस्थ कला ज्या स्थानीं (बारा अंगुलप्रमाण बाह्याकाशोपलक्षित ब्रह्मामध्यें) असलेला अपानचंद्र ग्रासतो त्या ब्रह्मपदास प्राप्त होऊन नर पुनः जन्मभाक् होत नाहीं. पण वस्तुतः एका प्राणाच्याच या दोन शक्ति पर्यायानें उदय पावत असतात, असें चिंतन करावें. कारण प्राणच सबाह्याभ्यन्तर आकाशांत सूर्य होतो व तोच उत्तरक्षणीं चंद्र होऊन शरीराचें आप्यायन (आह्लादन) करूं लागतो.

मुनिराज, याप्रमाणें प्राणापानांचे अस्तोदय पाहून दोन्ही कुंभकांमध्यें चित्त स्थिर केलें म्हणजे आत्म्याच्या निर्देहत्व, निष्क्रियत्व, निर्मनस्त्व इत्यादि वास्तव स्वभावांचा विचार करितां येतो. बाह्य कुंभकाचे वेळीं देहादि देशपरिच्छेद नसल्यामुळें व आयुःकालपरिच्छेदाचाही अभाव असल्यामुळें देशकालरहित स्वात्म्यामध्यें स्थित असलेला योगी शोक करीत नाहीं. त्याचप्रमाणें अंतःकुंभकामध्येंही हृदयांत प्राणापानसंधीमध्यें

प्रतिष्ठित असलेल्या मनाला आपल्या अधिष्ठानभूत ब्रह्माचा बोध अवश्य होत असल्यामुळें जन्मादि अनर्थांची प्रसक्ति होत नाहीं. अथवा हृदयस्थ स्वात्माच प्राणसूर्य असून तोच अपानात्मक चंद्ररूपानें उदय, अस्त, व तद्रश्मिभूत व्यानादि वृत्ति इत्यादिरूपानें विकार पावतो. यास्तव त्या स्वात्म्याहून निराळें कांहीं नाहीं, अशी उपासना करणें हाही स्वात्मदर्शनाचाच उपाय आहे. यास्तव हृदयस्थ प्रकाशरूप देवास पहावें. कारण बाह्य ज्ञानानें बाह्य भ्रामक तमाला कितीही जरी घालविलें तरी तें सर्वथा क्षीण होणें शक्य नसल्यामुळें त्याच्या क्षणिक क्षयानें कोणतीही उत्तम सिद्धि मिळत नाहीं. शिवाय बाह्य तमाची कल्पना आंतर तमामुळेंच होत असते. यास्तव बा मुने, हृदयस्थ ध्वांताला (अंधकाराला, अज्ञानाला)च घालवावें. त्याचा क्षय झाला असतां उत्तम सिद्धि मिळते. दीपादिप्रकाशाच्या साह्यानें बाह्य तम घालविल्यास बाह्य रूपादि दिसतील. पण त्याच्या योगानें आंतर आत्मस्वरूप कधींही दिसणार नाहीं. यास्तव ज्याला चिरंजीवी व्हावयाचें असेल त्यानें बाह्य व आंतर कुंभकाचा अभ्यास करून हृदयगत तमाचा नाश करावा. म्हणजे सर्व अनर्थांचा व बाह्य तमाचाही क्षय होतो. प्राणायामपरायण पुरुषाला आधि-व्याधिजन्य, जन्म-नाश-जन्य व देश-कालजन्य शोक होत नाहीं. यत्नावांचून सिद्ध झालेला अंतःस्थ कुंभक हेंच परमपद आहे. तेंच आत्म्याचें रूप, तीच शुद्ध व परम चिति आहे. पुष्पाच्या आंत असलेल्या सुवासाप्रमाणें प्राणाच्या आंत असलेल्या पण प्राणापानरहित चिदात्म्याची आम्हीं उपासना करतों. अपान व प्राण यांच्या संधीमध्यें असणाऱ्या चिदात्म्याची आम्हीं उपासना करतो. चिदात्मा प्राणाचा प्राण, जीवाचें जीवन, देहाचें धारण, मनाचें सत्य मनन, बुद्धीचा अवबोध, व अहंकाराचा अहंकार (म्हणजे प्राणादिकांच्या व्यापारांचें निमित्त) अशा चिदात्म्याची आम्ही उपासना करतों. ज्याच्यामध्यें हें सर्व आहे, ज्याच्यापासून हें सर्व झालें आहे, जें हें सर्व आहे, जें सर्वतः व्यापून राहिलें आहे. व जें नित्य सर्वमय आहे, त्या चित्तत्त्वाची आम्ही उपासना करतों. सर्व ज्योतींची ज्योति, सर्व पावनांचें पावन व मनोबुद्धिप्रभृति भावांनीं (विकारांनीं) नम्र होत असूनही आपल्या पूर्वस्वभावापासून च्युत न होणारें, अशा चित्तत्त्वाचें आम्ही

चिंतन करतों. जेथें प्राणही अस्त पावतो व अपानही लीन होतो व जेथें ते दोन्हींही उदय पावलेले नाहींत अशा शांत व निर्विकार चित्तत्वाची आम्ही उपासना करतों. सर्व शक्तींच्या शक्तिरूप चैतन्याचें आम्ही अनुसंधान करतों. पूरकांशरहित असा हृदयांतील प्राणकुंभक व बाहेरील अपानकुंभक हेंच चित्तत्व आहे. प्राणादि चिंतनानेंही तेंच प्राप्त होतें. इंद्रियांनीं विषयप्रदेशीं जाणें व त्यांचा उपभोग घेणें या दोन्ही कृत्यांचें तें निमित्त आहे. तें चित्तत्व सर्व कारणांचें कारण आहे. यास्तव आम्ही त्याचीच उपासना करतों. जें परमार्थतः सर्व कल्पनाकलंकरहित पण प्राकृतांच्या दृष्टीनें जीवोपाधिभूत प्राणादि षोडशकलांनीं वेष्टित असलेलें आणि यथार्थ अनुभव हेंच ज्याचें निरातिशय ऐश्वर्य आहे, त्या सर्वोत्तम व सर्वदेववंद्य परपदास मी शरण आहें २५.

सर्ग २६—दीर्घ जीविताचीं कारणें.

भुशुंड—ही चित्तविश्रांति मी प्राणसमाधीच्या योगानें क्रमानें स्वतः आपल्या निर्मल अंतःकरणांत प्राप्त करून घेतली आहे. हे मुने, मी या दृष्टीचा आश्रय करून राहिलों आहें. मेरु चळला तरी मी एक निमिषभरही चंचल होत नाहीं. माझी ही उत्तम समाधि कोणत्याही अवस्थेंत सुटत नाहीं. सर्व इष्ट व अनिष्ट जगत्स्थितींत मी विक्षेपरहित असतों. मी अंतर्मुख आहें. स्वच्छंदानें स्वात्म्यामध्येंच राहतों. सर्वाधार वायूचा जरी रोध झाला व महानद्यांचें जल जरी गोठून गेलें, तरी माझें हें समाधान नाहींसें झाल्याचें मला कांहीं अजून आठवत नाहीं. प्राणापानांचें अनुसरण व परमात्म्याचें अवलोकन केल्यानें मी आद्य व निःशोक पदरूप बनलों आहें. हे ब्रह्मन्, मी महाप्रलयापासून आजपर्यंत भूतांचे उदयास्त पहात जिवंत राहिलों आहें. मी भूत व भविष्य यांचें चिंतन करीत नाहीं. तर मनानें केवल वर्तमानस्वभाव साक्षिदृष्टीचा आश्रय करून राहतों. जशीं जशीं कार्यें प्राप्त होतील त्यां त्यां विषयीं फलेच्छा सोडून मी केवल सुषुप्त पुरुषाप्रमाणें निरभिमान बुद्धीनें राहतों, भावाभावमयी चिंता त्याज्य आहे, असा विचार करून मी आत्म्यामध्येंच स्थिर स्थित होतों. त्यामुळें मी उपद्रवरहित व चिरंजीव होऊन राहिलों आहें. प्राणापानाच्या संधींतील प्रकाशमय ब्रह्माचें चिंतन करीत मी आत्म्यामध्येंच संतुष्ट होतों हें

प्रिय मला मिळालें आहे व हें मिळेल अशी चिंता मी करीत नाहीं. त्यामुळें मी इतके दिवस जिवंत आहें. मी कधींही कोणाची (आपली किंवा दुसऱ्याची) स्तुति करीत नाहीं व निंदा करीत नाहीं. त्यामुळें शुभ गतीस प्राप्त होऊन चिरकाल जिवंत राहिलों आहें. हे साधो, माझें मन शुभप्राप्ति झाली तरी तुष्ट होत नाहीं व अशुभप्राप्ति झाली तरी खिन्न होत नाहीं. त्यामुळें सम व नित्य शुभ तत्त्वास प्राप्त झालों आहें. परम त्यागाचा आश्रय करून मी जीवितादि सर्व टाकलें आहे; (त्याविषयींची आसक्ति सोडली आहे.) हे मुने, माझें मन चापल्यरहित, शोकरहित, स्वस्थ, समाहित, व शांत झालें आहे. काष्ठ, विलासिनी स्त्री, दगड, गवत, अग्नि, बर्फ, आकाश, इत्यादि सर्वांना सारख्या दृष्टीनें पाहतों. आज मला काय मिळालें आहे अथवा आज मी काय केलें आहे व उद्यां मला मिळवावयाचें अथवा करावयाचें काय आहे, हा चिंताज्वर मला नाहीं. जरामरणादि दुःख आलें असतां मी भीत नाहीं व राज्यलाभादि सुख उपस्थित झालें असतां मी हृष्ट होत नाहीं. हा माझा बंधु आहे, हा कोणी परका आहे, हा माझा आहे व हा दुसऱ्याचा आहे, ह्या कल्पना माझ्या कधीं मनांतही येत नाहींत. सर्व अनेक वस्तूंप्रमाणें भासणारें, आदि–अंतरहित व निरुपद्रव चित्‌च मी आहें, असें जाणतों व त्यामुळें सर्वउपद्रवरहित होऊन राहिलों आहें. आहार–विहारादि कोणत्याही अवस्थेमध्यें मी देह आहें, असें कधीं चुकून सुद्धां जाणत नाहीं. हा सर्व संसारसंबंधी आरंभ निद्रित पुरुषाप्रमाणें मी नसल्यासारखाच पहातों. प्रारब्धाच्या अनुरोधानें प्राप्त झालेले अर्थानर्थ शरीरस्थ हातांप्रमाणें प्रमाणें मला सम दिसतात. मी आपल्या स्निग्ध व मुग्ध दृष्टीनें सर्वत्र समभाव ठेवतों. या नखशिखान्त देहावर माझी ममता नाहीं; मी जें जें करतों त्याचा त्याचा अभिमान सोडतों. त्यामुळें शरीरवान् असलेल्याही माझें मन नैष्कर्म्याचा आश्रय करतें; हे मुने, मी जेव्हां जेव्हां कांहीं जाणतों तेव्हां तेव्हां माझी मति नम्रतेस धारण करते. मी दुसऱ्याचें आक्रमण करण्यास समर्थ असूनही तें करीत नाहीं. त्याचप्रमाणें मला कोणी ताप दिल्यास मी त्याकरितां खेद करीत नाहीं. मी अगदीं दरिद्र आहें; तथापि कशाची इच्छा करीत नाहीं. शरीर सचेतन असल्यासारखें दिसतें; पण मी

त्यांतील केवळ चित्–कडेच ध्यान देतों. जडांशाचा विचारही करीत नाहीं. चिदात्मा सर्व प्राण्यामध्यें समान आहे. यास्तव मीही स्वतः सर्व-भूतांचा आत्मा बनून भूतसंघास स्वशरीराप्रमाणें पाहतों. मी सर्वदा समाहितचित्त राहून आशापाशांनीं आकृष्ट झालेल्या चित्तवृत्तीला हृदयांत थाराही देत नाहीं. निद्रित किंवा जागृत असतांनाही मी जगाची असत्ता व आत्म्याची सत्ता हातांतील बेलफळाप्रमाणें साक्षात् पाहतों. जीर्ण झालेलें फुटलेलें, शिथिल झालेलें, क्षीण झालेलें इत्यादि सर्वांस मी नूतन जाणतों. सुखी जनामध्यें मी सुखित आहें व दुःखितांमध्यें दुःखित आहे. सर्वांचा प्रिय मित्र आहें; आपत्तींमध्यें मी पर्वतासारखा धीर व संपत्तीच्या वेळीं सर्व जगाचा मित्र आहें. धनादिकांच्या वृद्धि–क्षयामध्यें मी हे माझेच आहेत, असा अभिमान ठेवीत नाहीं. स्वतः मीच नाहीं, तेव्हां दुसरा कोणी माझा व मी दुसऱ्या कोणाचा कसा असणार ? घट, वस्त्र, आकाश, वन, गाडी इत्यादि सर्व चैतन्यच आहे. असा माझा भाव आहे. बा मुने, वर सांगितलेल्या या सर्व कारणांमुळें मी चिरंजीवी झालों आहें.

मुनिराज, याप्रमाणें मी–त्रैलोक्यकमलांतील भ्रमर, अशा या चिरंजीव भुशुंड कावळ्याचा इतिहास आपणास सांगिला आहे. गुरुवर्य, मी अशा या महाविचित्र मायाविस्ताराचा दीर्घ काल अनुभव घेत येथें राहिलों आहें २६.

सर्ग २७—भुशुंडाची प्रशंसा, जाणाऱ्या वसिष्ठाची पूजा, व गमन.

भुशुंड—ज्ञानपारग मुने, केवळ आपली आज्ञा पाळण्याकरितां साहसानें मी चिरंजीव कसा झालों व येथें कसा राहिलों आहें, हें सांगितलें; मला क्षमा करा.

श्रीवसिष्ठ—भगवन्, हें काय, तूं आपला वृत्तान्त सांगून आम्हांला कृतार्थ केलें आहेस. तो वृत्तान्त अतिशय विचित्र व श्रवणभूषणरूप आहे. दुसऱ्या ब्रह्मदेवाप्रमाणेंच असलेल्या तुला जे पाहतात ते धन्य होत. तुझ्यासारख्या चिरजीवी महात्म्याला पाहणाऱ्या या दृष्टी धन्य आहेत. बुद्धीला पावन करणारें आपलें चरित्र तूं यथावत् सांगितलेंस; व त्यामुळें या मनाला मोठा आह्लाद झाला आहे. मी सर्व दिशांतून भ्रमण केलें आहे, देवांच्या अनेक विभूति पाहिल्या आहेत. पण तुझ्यासारखा महात्मा

मला कोठेंही आढळला नाहीं. या सृष्टींत पुष्कळ हिंडल्यास व अतिशय प्रयत्न केल्यास एकादा तत्त्वज्ञ महाजन आढळतो. पण तुझ्यासारखा भव्यात्मा (कल्याणगुणसंपन्न पुरुष) सर्व जगांत सुलभ नाहीं. ज्याप्रमाणें एकाद्याच वेळूच्या पेरांत मोती सांपडतें, त्याप्रमाणें एकादाच जगांत तुझ्यासारखा पुरुष आढळतो. पुण्यदेहवान् व मुक्तरूप अशा तुला मीं पाहिलें. हें आज एक मोठें शुभ कर्म केलें. यास्तव तुझें कल्याण असो; तूं आतां आपल्या शुभ गुहेंत प्रवेश कर. मध्याह्नसमय झाला आहे यास्तव मी देवमंदिरास जातों.

माझ्या तोंडून निघालेले हे शब्द कानीं पडतांच आपल्या संकल्पप्राप्त हातांनीं अर्घ्यपाद्यादि पूजासामग्री घेऊन तो काक वृक्षावरून उठला व शंकराप्रमाणें, माझी मोठ्या भक्तीनें आपादतलमस्तक पूजा करता झाला. नंतर महात्मन्, माझ्या मागोमाग मला पोंचवीत येणें इत्यादि उपचार पुरे झाले असें म्हणतच मी आसनावरून उठलों व पक्ष्याप्रमाणें आकाशांत उडून गेलों. पण तो सुज्ञ एक योजनभर माझ्या मागोमाग मला पोंचवीत आला. तेव्हां आपल्या हातानें त्याला प्रतिबंध करून मी बळेंच त्याला पुढें न येण्याविषयीं आग्रह केला. मी पुढें निघून गेलों असतां परतलेला तो पक्षी एका क्षणांत आकाशमार्गामध्यें दिसेनासा झाला. खरोखर संतांची संगति सोडवत नाहीं. त्यानंतर मी त्या सत्पुरुषाचेंच मनांत सतत चिंतन करीत सप्तर्षिमंडलास प्राप्त झालों. तेव्हां अरुंधतीनें माझा सत्कार केला. रामा, कृतयुगाचीं आरंभींचीं दोनशें वर्षें झालीं असतां मी भुशुंडाला मेरुशृंगावरील वृक्षावर भेटलों. आतां तें सर्व युग संपून त्रेता चालू आहे. हे शत्रुनाशका, तूं या युगाच्या मध्यभागीं झाला आहेस. आज आठ-वर्षांपूर्वी तो काक मला त्याच पर्वतार तशाच स्वरूपानें भेटला होता. असो; मी हा उत्तम भुशुंडवृत्तान्त तुला सांगितला आहे. याचा मनांत चांगला विचार कर, व जें युक्त दिसेल तें कर.

श्रीवाल्मीकि—जो शुद्धमति पुरुष ह्या भुशुंड कथेचा चांगला विचार करील तो या संसारभयपूर्ण असत् नदीस तरून जाईल २७.

सर्ग २८—आख्यायिकासंबंध, देहादिकांचें भ्रांतिमात्रत्व.

श्रीवसिष्ठ—हे निष्पाप राघवा, मी ही तुला भुशुंडाची आख्यायिका सांगितली आहे. या असल्या दृष्टीनें भुशुंड मोहसंकटांतून तरून गेला. रामा, प्राणाभ्यासपूर्वक या दृष्टीचा आश्रय करून तूंही संसारसागरांतून तरून जा. भुशुंडानें सतत अभ्यासानें प्रथम ज्ञानयोग संपादन केला. नंतर तो त्या पदास प्राप्त झाला. तूंही तसेंच कर. ज्यांची बुद्धि विषयासक्त नसते व जे प्राणापानांच्या गतींचें अवलोकन करितात, त्यांना भुशुंडाप्रमाणेंच परम तत्त्वांतील स्थिर स्थिति प्राप्त होते. या विचित्र विज्ञानदृष्टि तूं ऐकल्या आहेस. यास्तव आतां स्वबुद्धीचा आश्रय करून वाटेल तसें कर.

श्रीराम—प्रभो, आपण माझ्या हृदयांतील अज्ञान पार घालविलें आहे. आम्हीं ज्ञानसंपन्न होऊन स्वपदीं प्रविष्ट झालों आहों. तुम्हांप्रमाणेंच सर्व विज्ञान जाणून आनंदामध्यें स्थित आहों. भगवन्, आपण सांगितलेलें भुशुंडाचें चरित्र फारच विस्मयकारक व अर्थबोधक आहे. ब्रह्मन्, त्या चरित्रांत आपण मांस–चर्मादिकांनीं बनविलेलें जें शरीरगृह सांगितलेंत तें कोणी व कां रचलें त्याची स्थिति कशी झाली व त्यांत कोण रहात आहे ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, परमार्थाचा बोध व दोषांचें निराकारण करण्याकरितां मी तत्त्वतः सांगतों, तें ऐक. मांसादिकांचें हें शरीरगृह कोणीही निर्माण केलेलें नाहीं. (वेदादिकांमध्यें ईश्वर त्याचा निर्माता व जीव आपल्या कर्मभोगाकरितां तें त्याच्याकडून करविणारा आहे, म्हणून म्हणशील पण) बाबारे, तें आभासमात्र आहे. निर्माण कर्त्यावांचूनच झालेलें आहे. जलांतील चंद्राचें प्रतिबिंब निर्माण करणाराची अपेक्षा करतें का ? भ्रांत वस्तूंना निर्माणकर्त्याची गरज मुळींच नसते. (श्रुतींत सांगितलेलें ईश्वराचें जगत्कर्तृत्व मुख्य नव्हे, औपचारिक आहे. कारण तें मुख्य असतें तर, वेदादिकांत पुरुषाच्या स्वाभाविक निःश्वासांप्रमाणें जग ईश्वरापासून होतें, असें म्हटलें नसतें. तसाच जीवही निर्माण करविणारा नव्हे. कारण त्याच्या बुद्धिपुरःसर देह होत नाहीं. शिवाय तो जर करविता असता तर त्यानें आपल्यासाठीं चांगलाच देह निर्माण केला असता. अनिष्ट देह करावयास ईश्वराला त्यानें लावलेंच नसतें) वस्तुतः चंद्र एक आहे. पण आपण त्याला जोंपर्यंत भ्रमानें दोन रूपानें पहात असतों

तोंवरच तो अनेक असतो. त्याप्रमाणें देहही प्रतीतिकाळीं मात्र भासणारा आहे. त्याच्याकडचें लक्ष्य दुसरीकडे जाऊन त्याची प्रतीति नाहींशी झाली कीं तो नाहींसाच होतो. तो आहे, असेंही जें वाटत असतें तें सुद्धां त्याच्या अधिष्ठानसत्तेमुळें होय. स्वप्नामध्यें स्वप्नबोध सत्य असतो. इतर अवस्थांत तो असत् होतो. बुडबुडा दिसत आहे तों सत्य आहे. व दिसेनासा झाला कीं असत् होतो. भ्रमसमयीं मृगजळ सत्य असतें; पण इतर वेळीं तें असत्य होतें. त्याप्रमाणें प्रतीतिकालीं देह सत्य असला तरी शुद्ध–आत्म्याचें दर्शन झालें कीं, तो असत्य होतो. हें देहगृह आभास-मात्र भासत आहे. त्याचा केवळ भास होत आहे. मी देह आहें, हें पूर्वी दृढ केलेलें मननच संस्कारद्वारा पुनः पुनः देहाकार होतें. यास्तव, निष्पाप रामा, देहच मी हा भ्रम सोड.. कारण संकल्पानेंच निर्माण होणारे देह सहस्रावधि आहेत. तूं सुखानें शय्येवर झोंप घेत असतांना ज्या स्वप्न-देहानें दशदिशांत भ्रमण करीत असतोस, तो तुझा देह कोठें आहे? जागरसमयींही मनोराज्य करीत असतांना स्वर्गांतील अंतःपुरांत अथवा मेरूवर ज्या सांकल्पिक देहानें जातोस तो देह कोठें आहे? स्वप्नांत आणखीं दुसरें स्वप्न पडून त्यांत ज्या देहानें तुझा विहार होतो अथवा एका मनोराज्यांत दुसरें मनोराज्य सुरू होऊन त्यांत जो आणखी देह बनतो ते सर्व देह आहेत कोठें? रामा, हे सर्व देह जसे मनोमय व त्यामुळेंच सदसद्रूप आहेत तसा हा देहही मनोमय आहे. त्या कारणानेंच त्याला सत् किंवा असत् म्हणतां येत नाहीं.

देह जसा अहं या अध्यासाचा विषय आहे त्याप्रमाणेंच धन, गृह इत्यादि 'हें माझें धन, हें माझें गृह' इत्यादि ममताध्यासाचे विषय आहेत. त्यामुळें देहाध्यासाप्रमाणें हाही भ्रम आहे. तो सर्व संकल्पाचा विकास आहे. आतां स्वप्नादिकांहून देहाची स्थिति अगदीं भिन्न आहे, हें खरें; पण त्याचें कारण दीर्घ काल अध्यासानुवृत्ति हेंच आहे. पण तेवढ्या-वरून त्याचें सत्यत्व, असांकल्पिकत्व इत्यादि ठरत नाहीं. संसार हें दीर्घ स्वप्न, अथवा दीर्घ चित्तभ्रम, किंवा दीर्घ मनोराज्य आहे. परमात्मप्रसादानें तुला जेव्हां बोध होईल, तेव्हां याचा बाध झाला आहे, असें स्पष्ट दिसेल. सूर्योदय होऊन पुरुष जागा झाला असतां जसें स्वप्न पाहत नाहीं,

त्याप्रमाणें तत्त्वज्ञानानंतर हा दीर्घ भ्रम अनुभवास येत नाहीं. जशी मीं पूर्वी ब्रह्मदेवाची उत्पत्ति वर्णिली आहे तशीच ही सर्व अनिर्वचनीय संकल्पकलना आहे. मनांत आपोआप संकल्प उठत असतो. मन विचित्र-संकल्पांनीं भरलेलें असतें. याविषयीं मी ऐंदवाख्यानांत काय सांगितलें आहे, त्याचें स्मरणकर. एका शरीरांतून निघतांना चित्त ज्या देहाचें स्मरण करतें तो त्याला तसाच प्राप्त होतो. मरणसमयींही अति उत्कंठेनें ज्याचें चिंतन केलेलें असतें त्याचेंच स्मरण होतें. यास्तव दीर्घ प्रयत्नानें मनाला प्रत्यगात्म्याकडे लावून आत्मसाक्षात्कार करून घेतला म्हणजे देह जगदाकार व संकल्प चैतन्यरूप होतो. पण रामा, याहून विपरीत भावना केल्यास, फलही विपरीत मिळतें. हा मी व हा माझा संसार अशी भावना केल्यास तसाच अनुभव येतो. भावनादार्ढ्यामुळें संसारही सत्य ठरतो. तीव्र वेगानें ज्याची भावना केलेली असते तेंच सत्वर तसेंच दिसतें. दिवसा ज्याचा जास्त परिचय झालेला असतो तेंच रात्रीं अनुभवास येतें. त्याचप्रमाणें अतिपरिचित संसाराचा अनुभव येतो. हा सर्व दृढ संकल्पाचा परिणाम आहे. पण भित्रा मनुष्य सुद्धां आपल्यासंकल्परचित व्याघ्रादिकांस जसा भीत नाहीं, त्याप्रमाणें बुद्धिमान् स्वसंकल्पजन्य संसारास भीत नाहीं. ज्ञाना पुरुष आपल्या यथार्थ दृष्टीनें जगल्लक्ष्मीला पहात नाहीं. हा भासमान स्वभाव स्वरूपभूत आहे. स्वच–आत्माच आहे असें समजल्यावर मग त्याला कोण भिणार ? ज्याला भय वाटत असेल त्याचेंच किंचित् विवेचन करावें. तो शुद्ध झाला म्हणजे या जगाचा मोह दिसत नाहीं. केवल यथार्थ दृष्टीनेंच स्वभाव (आत्मा) शुद्ध होतो व त्यानंतर तो पुनः पूर्वीप्रमाणें अध्यासमल घेत नाहीं. जगत्रय हाच त्यावरील मल आहे. पण तो आभासमात्र आहे; खरा नव्हे, असें कळल्यावर आत्मा पुनः त्यानेंच मलिन कसा होणार ?

अनात्मपदार्थाच्या कल्पनेचा त्याग करणें हेंच यथार्थ ज्ञान होय. मरण, जीवित, स्वर्ग, ज्ञान, अज्ञान, इत्यादि चिदाभासावांचून दुसऱ्या कोणाला नाहीं; असें समजून एकता पाहणें हें सम्यक् ज्ञान होय. ब्रह्म सत् आहे, माया असत् आहे, व त्या दोघांच्या योगानें संसार झाला आहे, असें यथार्थ जाणून आत्ममय, ब्रह्ममय, झालें म्हणजे मन

अस्त पावत नाहीं व उदयही पावत नाहीं. सम्यक ज्ञान झालें असतां मन, सर्व भावरूपानें भासणाऱ्या पदार्थांचें असत्त्व व अधिष्ठानचिन्मात्राचें सत्त्व जाणतें. त्यामुळें निष्काम व शांत होऊन तें कोणाची निंदा व स्तुति करीत नाहीं. हर्ष व शोक करीत नाहीं. यथार्थ ज्ञानानें मन शांतल सत्यतेस प्राप्त होतें. सर्व बंधू अवश्य मरणारच, असा निश्चय झाल्यावर कितीही बंधूंचा जरी वियोग झाला तरी व्यर्थ परिताप कां होईल ? त्याचप्रमाणें स्वमरणाची तरी भीति कशाला वाटेल. उत्पन्न झालेल्या पुरुषाला कांहीं विभवादिक (ऐश्वर्य वगैरे) अवश्य मिळणारच. पण तेवढ्यावरून त्याला मोठा हर्ष मानण्याचें काय प्रयोजन आहे ? त्याचप्रमाणें संसारांत व्यवहार करणाराला आपत्ति भोगावी लागणारच. पण त्याकरितां शोक करण्याचें काय प्रयोजन ? मी अहंकार पूर्वीं नव्हतों व पुढें नसणार, मग मध्येंच खरा कसा असेन ? हा देह काम, कर्म, वासना, अविद्या इत्यादि दोषांपासून उत्पन्न झालेला आहे. आणि हे रामा, मी देहाहून जर अन्य आहें तर चित्प्रकाशच असलों पाहिजे. ज्याप्रमाणें तित्तिर पक्षी आपलें घरटें बांधावयासाठीं गवताच्या मूळाजवळची मऊ काडीच घेतो, मधली राठ काडी घेत नाहीं; त्याप्रमाणें अत्युत्तम ब्रह्मपदीं स्थित झालेला ब्रह्मवेत्ता सर्वांच्या बाधाची सीमा, अशा ब्रह्मतेला ग्रहण करतो. प्रतीतिकालिक कठो-रतेस ग्रहण करीत नाहीं. यास्तव या असत्य पदार्थाचे ठायीं थोडीशीही आस्था करूं नये. कारण बैलाला जसें दोरीनें बांधतात त्याप्रमाणें प्राण्याला आस्थेनें बंध होतो. (आस्था त्याला बद्ध करते.) यास्तव तिचा त्याग करून या लोकीं व्यवहार करावा. कर्तव्य असेल तें अवश्य करावें. पण अकर्तव्याची उपेक्षा करावी. आस्था व अनास्थाही सोडून भ्रमावांचून प्रत्येक कृत्य करावें. आभासाचा त्याग केलास म्हणजे तूं नित्य निर्मल होशील. मी व हे भोग सत्य नाहींत; असें किंवा मी व हें सर्व चित्‌च आहे असें सतत चिंतन केलें असतां परम सिद्धि मिळते. या दोन चिंतनांतील तूं कोणतेंही जरी चिंतन केलेंस तरी तुला एकसारखेंच फल मिळेल. पण त्या चिंतनाबरोबर राग-द्वेषांचाही त्याग केला पाहिजे. त्यांचा क्षय केला असतां त्रिभुवनांतील सर्व प्रकारचें ऐश्वर्य प्राप्त होतें. परंतु ज्यांच्या बुद्धि रागादिदोषांनीं दग्ध झालेल्या असतात, त्यांच्या

चित्तांत उत्तम गुणांचा उदय होत नाहीं. धन, बंधु, इत्यादि रागाचे विषय व दारिद्र्य, शत्रु इत्यादि द्वेषाचे विषय पुनः पुनः उत्पन्न होऊन विलीन होत असतात. तेव्हां त्यांच्या ठिकाणीं सुज्ञानें अनुरक्त किंवा विरक्त काय व्हावयाचें आहे? कारण ही सर्व परमेश्वराची माया आहे. पण ती आपल्यामध्यें आसक्त झालेल्या पुरुषाला अधोगतीस लावीत असते. ही अज्ञाननिद्रा अतिशय घोर आहे. त्या निद्रेंत लोळणाऱ्यांनाच संसार-स्वप्न पडतें. यास्तव तूं तिचा त्याग कर. रामा, जागा हो. व सूर्या-प्रमाणें उदय पावलेल्या आपल्या चित्प्रकाशस्वरूपाला पहा. अरे निष्पाप राघवा, जागा हो; जागा हो. मी तुला वारंवार जागा करीत आहें. निरुपद्रव आत्मसूर्यास पहा. हें थंड ज्ञानजल तुझ्या अंगावर शिंपडून मी तुला जागा करीत आहें. यास्तव चांगला जागा हो. व आजच मिथ्या जगद्भ्रमाचा त्याग करून सत्य तत्त्व अवलोकन कर. सज्जना, विकल्प-समूहाचा त्याग करून तूं शांत आत्म्यामध्यें स्थित हो. २८.

सर्ग २९—रामाची विश्रांति, उक्तार्थाचाच पुनः विस्तार, पूर्वी कैलासावर शंक-रानें असाच केलेला उपदेश.

श्रीवाल्मीकि—राघव स्वस्थ चित्तानें हें सर्व ऐकत होता. तो स्वात्म्या-मध्यें विश्रांति घेत होता. इतर श्रोतेही परम शांतीचा अनुभव घेत होते. एक क्षणभर ती दशरथाची सभा निश्चल व स्तिमित सरोवराच्या शोभेस प्राप्त झाली होती. राम शांत चित्तानें परमपदांत विश्रांति घेत आहे. तो परम सुखांत निमग्न झाला आहे, त्याला स्वदेहाचें भान राहिलेलें नाहीं, असें पाहून भगवान् वसिष्ठही क्षणभर आपली वागमृत–वृष्टि बंद करून राहिला. अशा अतिशय शांत व निःशब्द अवस्थेंत एक अर्धी घटिका गेल्यावर वक्त्यांतील श्रेष्ठ मुनि रामाला पुनः तोच परम अर्थ सांगूं लागला.

श्रीवसिष्ठ—रामा, तूं सम्यग्ज्ञानी झाला आहेस. तुला स्वात्मलाभ झाला आहे. अशाच रीतीनें परमात्मतत्त्वाचा आश्रय करून तूं स्थिर रहा. संसारामध्यें स्थिति करूं नको. या संसारचक्राची नाभि संकल्प आहे. यास्तव त्याला रोध केला असतां सर्व संसारच बंद पडतो. त्याची गति कुंठित होते. आणि संकल्परूप मनोनाभि क्षुब्ध झाली कीं, संसारचक्र प्रवृत्त होतें. राग व द्वेष तिला क्षुब्ध करितात. क्षुब्ध झालेलें मन मोठ्या

प्रयत्नानेंही गतिरहित होत नाहीं. यास्तव अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें दृढ झालेल्या पौरुषानें चित्ताचाच निरोध करावा. शुद्ध बुद्धि व शास्त्रयुक्ति यांनीं युक्त असलेल्या पौरुषानें प्राप्त होत नाहीं, असें कांहीं नाहीं. अविचारी लोकांची समजूत घालण्याकरितां कल्पिलेल्या दैवपरायणतेचा त्याग करून स्वप्रयत्नाचा आश्रय कर व प्रथम चित्ताचा निरोध कर. हा अज्ञानभ्रम ब्रह्मदेवापासून प्रवृत्त झाला आहे. हे निष्पाप रामा, दृश्य जगाचे आकार म्हणजे शुद्ध भ्रमाचे विस्तार आहेत. संकल्प हेंच त्यांचें कारण आहे. तो असेपर्यंत कोणतीही इष्टसिद्धि होत नाहीं. कारण त्याच्या अस्तित्वामुळें एका देहाचा नाश झाला तरी दुसरे अनेक देह उत्पन्न होतात. देहाच्या सुख–दुःखादिकांची चिंता करणारा पुरुष चित्रांतील पुरुषाहूनही अधम आहे. कारण चित्राला तोडा, फाडा, मारा किंवा काय पाहिजे तें करा. त्याच्या आकारांत हर्ष-खेदजन्य विकार होत नाहींत; पण पुरुषामध्यें तितकें धैर्य नसतें. तर तो क्षणोक्षणीं अनेक परस्पर विरोधी विकारांस प्राप्त होत असतो. मांसदेहाला कितीही जपलें तरी तो प्रतिवर्षी विकार पावतो. क्षीण होतो व शेवटीं मरतो. पण चित्रपुरुषाचा देह जपून ठेवल्यास त्याहून अधिक दिवस टिकतो. यास्तव या संकल्पदेहाहून चित्रदेह श्रेष्ठ होय. दीर्घसंकल्पजन्य मांसदेहाहून स्वल्पसंकल्पजन्य स्वाप्न देहही बरा. कारण तो जाग्रदेहाप्रमाणें दीर्घ दुःख तरी देत नाहीं. चंद्रप्रतिबिंबाच्या दूषण–भूषणानें जसा स्वतः चंद्र लिप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें दीर्घस्वप्नमय व चित्तसंकल्पकल्पित असा हा देह भूषित किंवा दूषित झाला तरी चित्‌ला कांहीं होत नाहीं. चित्‌चा अंत नाहीं. राघवा, आत्मा चलन-विकार-रहित आहे. त्यामुळें देहाच्या क्षयानें तो क्षीण होत नाहीं. भोंवळ आलेल्या मनुष्याला सर्व दिशा गरगर फिरत आहेत, असें दिसतें. त्याप्रमाणें भ्रामक जीवाला देहव्यवहार भासतो. यास्तव धीरतेचा आश्रय करून भ्रमाचा त्याग करावा. देह संकल्पजन्य आहे. संकल्प वस्तुभूत नसतो. तर तो असत्य असतो. तेव्हां असत्यापासून सत्य कसें होईल? देह असत् असूनही रज्जुसर्पन्यायानें उत्पन्न झाला आहे. तो असत् किंवा सत् जगत्क्रिया करीत असतो; पण रामा, जडानें जें केलेलें तें तत्कृत (जडकृत,) आहे, असें कोणी समजत

नाहींत. यास्तव देह जरी करीत असला तरी तो क्रियांचा कर्ता नव्हे. जडाला वास्तविक चेष्टा किंवा इच्छा नसते. पूर्ण आत्म्यालाही इच्छा असणें शक्य नाहीं. तर मग हें सर्व यंत्र चालतें कसें? तेंच तर मोठें गूढ आहे. त्याकरितांच आम्ही अनादि भावरूप अज्ञानाची कल्पना करून कशी• तरी व्यवस्था लावितों; पण वास्तविक पाहिल्यास कोणी कर्ता नाहीं. चिदात्मा केवळ द्रष्टा आहे. ज्याप्रमाणें वायुरहित प्रदेशांतील दीप आपल्याच समस्वरूपांत साक्षिरूपानें स्थित असतो, त्याप्रमाणें सर्व व्यवहारांत रहावें. ज्याप्रमाणें आकाशस्थ भास्कर स्वसत्तेनेंच भूमिगत लोकांच्या प्रवृत्तीचें कारण, त्याप्रमाणें तूंही या राज्यस्थितीचें निमित्त हो.

या शून्य देहगृहामध्यें कोठूनसा येऊन हा अहंकारवेताळ शिरला आहे. त्याचा तूं भृत्य होऊं नकोस. कारण त्याचा दास झाल्यास नरक हें फल मिळत असतें. सज्जन त्याच्या वाऱ्यालाही उभे राहत नाहींत; मोठमोठ्या योग्यांनाही त्याचें भय वाटत असतें. यास्तव धैर्य धरून स्वशरीरगृहांतून याला हुसकून लावावें. चित्त पिशाचानें ग्रासलेलें असतांना जे मरतात त्यांची बुद्धि पिशाचासारखीच होते. यास्तव अहंकाराचें दास्य सोडून व त्याला अगदीं विसरून जीऊन एका स्वात्म्याचाच अवलंब करावा. ज्या नरकेच्छूंना या वेताळानें ग्रासलेलें असतें त्या मोहांधांना मित्र नाहींत व बांधवही नाहींत. अहंकारोपहत बुद्धीनें जी क्रिया केली जाते तिचें विषवल्लीप्रमाणें मरण हें फल मिळतें. विवेकधैर्य सोडून अहंकार करणारे मूर्ख मेलेच आहेत, ते नरकाग्नीचें इंधन झाले आहेत, असें समज. सर्वदुःखवृत्ति हा त्याचाच परिणाम आहे. आत्म्याचा अहंकाराशीं कांहीं संबंध नाहीं. तो सर्वग असला तरी स्वरूपतः त्याच्याशीं मिळत नाहीं. अंकुराला जसें आकाश कारण, त्याप्रमाणें आत्मा चित्तचेष्टांचें कारण आहे. अहंकार, चित्त, मन, देह यांतील एकाशींही आत्म्याचा संबंध नाहीं. यास्तव त्यांचा शुद्धबुद्धीनें त्याग करून तूं आत्ममय हो. आत्म्याच्या सत्तेनें सर्व सत्तावान् आहेत. तिला विचारानें पृथक् केलें, कीं, सर्व जग तुच्छ होऊन राहतें.

आतां या विषयींच मला शंकरानें कैलासाच्या गुहेमध्यें सांगितलेली एक कथा मी सांगतों, ती ऐक.' ही महामोहाचा नाश व संसार-दुःखाची

शांति करणारी आहे. गौरीरमणाचें सुंदर मंदिर असा एक कैलास पर्वत असून त्यावर भगवान् हर राहतो. त्या महादेवाची पूजा करीत, मी मागें एकदां त्या पर्वतावर गंगातटीं आश्रम बांधून रहात होतों. तपाकरितां मी पुष्कळ दिवस तेथें तापसाचार '(कृच्छ्रादि) करीत राहिलों. मजबरोबर पुष्कळ सिद्ध होते. मी शास्त्रार्थसंग्रह केला होता. पुष्पांकरितां फुलांचे द्रोण लावून ठेवले होते अनेक पुस्तकांचा मोठा संग्रह जमविला होता. रामा, अशा सर्व सामग्रीनें तप करणाऱ्या माझा पुष्कळ काल तेथें लोटला. नंतर एकदां श्रावणकृष्णपक्षाच्या अष्टमीस मध्यरात्रीं सर्व दिशा शांत झाल्या असतां, त्या मौन धरूनच बसल्या असतां व गर्द अंधकार पसरला असतां, मी समाधि सोडून बाह्यदृष्टि होऊन बसलों होतों. इतक्यांत अरण्यांत एकाएकीं एक मोठें तेज उठलेलें मी पाहिलें. तें शुभ्रमेघांच्या संघाप्रमाणें अथवा चंद्रबिंबाप्रमाणें मला दिसलें. त्यानें सर्व दिशांस प्रकाशित केलें. तेव्हां मी विस्मयानें अंतर्दृष्टीनें जों पहात आहें तों तेथें शंकर येत आहे, असें मला भासलें. त्यानें आपला हात गौरीच्या हातांत दिला होता, व नंदी पुढच्या गणांची गर्दी मोडीत होता.

तेव्हां लागलीच, मी शिष्यांस बोलावून अर्घ्य घेऊन उठलों व त्याच्या दृष्टीनें पवित्र झालेल्या त्याच्या अग्रभागीं गेलों. दुरूनच पुष्पांजलि देऊन, मी अर्घ्य समर्पण केलें. आणि देवाला साष्टांग नमस्कार घातला. तेव्हां चंद्रप्रभेची सखी पण तिच्यापेक्षां अधिक सरळ व शीतल, अशा दृष्टीनें मला त्यानें पवित्र केलें. नंतर पुष्पांच्या ढिगावर बसलेल्या त्या त्रैलोक्यसाक्षीला मीं जवळ जाऊन अर्घ्यपुष्पादि अर्पण केलें. त्याच्या अग्रभागीं मंदारपुष्पांच्या पुष्कळ अंजलि दिल्या; नानाविध स्तोत्रें व नमस्कार यांच्या योगानें मी त्या शिवाचें पूजन केलें. त्यानंतर मी तितक्याच आदरानें सखीयुक्त गौरी व गण यांची पूजा केली, पूजाविधि आटोपल्यावर पूर्णचंद्रकिरणासारख्या शीतळ वाणीनें तो भगवान् मला म्हणाला,'—ब्रह्मन्, शमशाली व विश्रांतीस प्राप्त झालेल्या तुझ्या कल्याणकारिणी चित्तवृत्ती परमपदामध्यें स्थित आहेत ना? तुझें तप निर्विघ्नपणें चाललें आहेना? कल्याणाची अनुवृत्ति होत असतेना? तुला प्राप्य वस्तु प्राप्त झाली आहे कीं नाहीं? तुझ्या सर्व भीति नाहींशा झाल्या कीं नाहीं?

भगवान् त्रिनेत्रानें असे प्रश्न केले असतां मीही म्हटलें,-" भगवन्, आपलें स्मरण हेंच कल्याण ज्यांना प्राप्त झालें आहे, त्यांना कांहीं दुष्प्राप नाहीं व कांहीं भयप्रद नाहीं. तुझ्या अनुचिंतनामुळें होणाऱ्या आनंदांत निमग्न असलेल्या लोकांपुढें नम्र होत नाहींत असे या जगांत आहेत कोण ? तुझें अनुस्मरण करीत स्थिरचित्तानें राहणारे जन जेथें असतात तेथील सर्व प्राणिसमूहांच्या प्राचीन पुण्याचें फल विस्तार पावतें व वर्तमान देहानें होणाऱ्या फलावर अमृतसेक होतो, म्हणजे तशा महात्म्यांच्या संगतीनें प्राचीन व वर्तमान पुण्य अतिशय वृद्धि पावतें. तुझें अनुस्मरण भक्ति उत्कर्षाचें बीज आहे ज्ञानामृताचा कलश आहे. धैर्यरूपी चांदण्याचा चंद्र आहे. तुझें स्मरण हें मोक्षपुराचें द्वार आहे. हे भूतपते, तुझें अनुस्मरण याच चिंतामणीनें युक्त असलेल्या मी सर्व आपत्तींच्या मस्तकावर पाय दिला आहे. रामा, इतकें बोलून व त्यामुळें सुप्रसन्न झालेल्या त्या भगवान् महेश्वराला पुनः प्रणाम करून मीं काय म्हटलें, तें ऐक.

भगवन्, आपुल्या अनुग्रहानें मला सर्व दिशा परिपूर्ण भासत आहेत; पण देवेशा, मी एक निर्णय विचारतों तेवढा सांग. कारण त्याविषयीं मला मोठा संदेह आहे. प्रसन्न मनानें व उद्वेग सोडून मला त्याचा उपदेश कर. हे प्रभो, सर्व पापक्षयकर व सर्वकल्याणवर्धन असें देवार्चनविधान कशा प्रकारचें असतें तें मला सांग.

ईश्वर—ब्रह्मज्ञा, मी तुला अत्युत्तम देवार्चन सांगतों. तें एकदां केल्यानेंच पुरुष मुक्त होतो. हे द्विजा, देव कोण असतो, हें तुला ठाऊक आहे का ? पुंडरीकाक्ष देव नव्हे; त्रिलोचन देव नव्हे; कमलोद्भव देव नव्हे; इंद्र देव नव्हे व अग्नि, वायु, सूर्य, चंद्र इत्यादिकांतील कोणी खरा देव नव्हे; ब्राह्मण, क्षत्रिय, मी, तूं इत्यादि देव नव्हे. देव देहरूपही नाहीं व चित्तरूप धारण करणाराही नाहीं देव शरीरशोभारूप नाहीं व मतिही देव नव्हे, तर निरतिशय प्रमोद चित्प्रकाश देव आहे. कारण पुंडरीकाक्षापासून मतीपर्यंत वर ज्यांचीं ज्यांचीं नांवें घेतलेलीं आहेत त्या सर्वांची सत्ता व स्फूर्ति चित्प्रकाशाच्या अधीन आहे. पुंडरीकाक्षादि सर्व त्याच्या ठिकाणीं अध्यारोपित आहेत. यास्तव त्यांना चित्प्रकाशाहून पृथक् केल्यास त्याच्या स्वरूपाचीच सिद्धि दुर्लभ होते; मग देवत्व तर बाजूलाच राहिलें.

सर्वत्र चित्प्रकाश हाच एक देव आहे. पण पुंडरीकाक्षादिकांमध्यें त्याची अतिशय अभिव्यक्ति झाल्यामुळें जळणाऱ्या कोळशाला जसें अग्नि म्हणतात, त्याप्रमाणें त्यांना देव समजतात. त्यामुळें श्रुति, स्मृति इत्यादिकांतील वादामध्येंही कांहीं विरोध नाहीं. देव या शब्दाचा अर्थ प्रकाशमान असा आहे. व मुख्य प्रकाश निरतिशयानंद स्वप्रकाश ब्रह्माचे ठायींच संभवतो. मर्यादित जडांमध्यें संभवत नाहीं. यास्तव सूक्ष्मदृष्टि लोक अकृत्रिम चिच्छिवालाच खरा देव मानितात. देव या शब्दाचा वास्तविक अर्थ स्वप्रकाश आत्मा असा आहे. यास्तव त्याचीच उत्तम पूजा करावी. ज्यांना हें शिवतत्त्व माहित नाहीं, त्यांच्याकरितां आकारादिकांचें पूजन सांगितलेलें आहे. कारण जो योजनभर मार्ग चालूं शकत नाहीं, त्याला कोसभर व्यायाम कर, असेंच सांगतात. आत्म्याचा तत्त्वतः साक्षात्कार होईपर्यंत पूजन केल्यामुळें प्रसन्न झालेल्या रुद्रापासून अमर्याद फल मिळतें. आत्म्याचा आनंद हेंच अकृत्रिम व अनाद्यन्त फल आहे. जो अकृत्रिम फल सोडून कृत्रिम फलाच्या मागें लागतो, तो मंदारवन सोडून कारंजवनांत शिरतो. अकृत्रिमपूजनाची सामग्री—बोध, सर्वत्र आत्मदर्शन व शम हीं तीन उत्तम पुष्पें व चिन्मात्र शिव हा पूज्य देव,—एवढीच आहे. शम, बोध इत्यादि पुष्पांनीं 'आत्मा' या देवाचें पूजन करणें हेंच खरें देवार्चन आहे. आकाराचें पूजन, हें खरें पूजन नव्हे. आत्मज्ञानरूप देवार्चन सोडून जे जन कृत्रिम अर्चामध्यें आसक्त असतात त्यांना चिरकाल क्लेश होतात. ज्यांना ज्ञेय कळलें आहे, असे संत चिदात्मध्यान करावयाचें सोडून एकादेवेळीं साकार—देवपूजन करीत असल्याप्रमाणें दिसतात; पण तें त्यांचें पूजन कृत्रिम फल मिळविण्याच्या आशेनें केलेलें नसून केवल बालक्रीडेसारखें होय. आत्माच भगवान् शिवदेव आहे. तेंच परम कारण आहे. ज्ञानपूजनानें त्याचेंच सदा पूजन करावें. मुने, तूं या जीवालाच अकृत्रिम, अव्यय, चिदाकाश, ब्रह्म जाण, तो त्याहून भिन्न नाहीं. यास्तव आत्मपूजन हीच मुख्य पूजा आहे.

श्रीवसिष्ठ—प्रभो, हें जग चेतनाकाशमात्र कसें ? व चेतनालाच जीवादित्व कसें तें सांग.

ईश्वर—मुनिवर्या, पारावारशून्य चिदाकाशच आहे. तेंच कल्पांतीं सर्वविषयविरहित होऊन राहतें. त्याचा विकास हेंच जग होय. स्वप्नांतील नगराप्रमाणें हें जगत् चिदात्मक भासत आहे. पर्वत, नद्या, आकाश, जीव, भूतसंतति इत्यादि सर्व चिन्मात्र आहे. आकाश, परमाकाश, ब्रह्माकाश, जगत्–चैतन्य, इत्यादि हे सर्व चित्–तत्त्वाचेच पर्याय शब्द आहेत. स्वप्नामध्यें अनुभवास येणाऱ्या पदार्थांची जशी चित्त हीच सामग्री, त्याप्रमाणें जाग्रतींतील पदार्थांचीही तीच सामग्री असून चित्तही महाचित्तत्त्वाकडून प्रकाशित होऊनच सर्व पदार्थमय होऊं शकतें. यास्तव त्रिभुवनांतील पदार्थमात्र चैतन्याधीन व म्हणूनच चैतन्यात्मक आहेत. त्रिकालीं भासणारें सर्व ठिकाणचें सर्व चिन्मात्ररूप आहे. असो; मुने, हा मी तुला परमदेव सांगितला आहे. तोच तूं, मी व हें सर्व जग आहे. त्यावांचून कोणत्याही अवस्थेंत दुसरें कांहीं नाहीं. २९.

सर्ग ३०—चित्-ची सर्वात्मता, सर्व भोक्तृभावानें स्थिति, व तिला जीवभावाची प्राप्ति.

श्रीईश्वर—याप्रमाणें हें सर्व विश्व केवळ परमात्माच आहे. ब्रह्मच परमाकाश आहे. तोच पर देव होय. यास्तव त्याचें पूजन करणेंच श्रेयस्कर असून त्याच्यापासून सर्व इष्ट प्राप्त होतें. तेंच सर्व सर्गांची भूमि आहे. हें सर्व त्याच्यामध्येंच व्यवस्थित आहे अकृत्रिम, आदि–अंतरहित, अद्वितीय, अखंडित व बाह्य साधनांनीं साध्य न होणारें सुख त्याच्यापासून प्राप्त होतें. हे मुनिश्रेष्ठा, तूं ज्ञानी आहेस, म्हणून सांगतों. या सर्वोत्तम देवाच्या पूजनांत पुष्प–धूपादिकांच्या ढिगाचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. ज्यांच्या बुद्धीला चांगलीशी व्युत्पत्ति झालेली नसते व जे बालकाप्रमाणें कोमल–चित्त असतात, त्यांच्याकरितां ही आकारपूजा कल्पिली आहे. शम–बोधादि सामग्री नसल्यास बाह्य पुष्पादिकांनीं पूजा करितात. मिथ्या कल्पित आकारांचे ठायींही ईश्वरभाव ठेवून व मोठ्या आदरानें त्यांची धूपदीपादिकांच्या योगानें पूजा करून अज्ञ अतिशय संतुष्ट होतात. व त्यांना फलही तितक्याच योग्यतेचें मिळतें.

पण हे ब्राह्मणा, तुझ्यासारख्या उत्तम अधिकारी पुरुषाला हें बाह्य धूपादिकांच्या योगानें होणारें अर्चन कांहीं उपयोगाचें नाहीं. सर्व त्रिभुवनाचा

आधार असा एक परमात्माच देव असून तोच खरा शिवस्वरूप आहे. तो सर्वसंकल्पशून्य व अमर्याद आहे. वेलींतील रसाप्रमाणें तो सर्वांच्या आंत सत्तारूपानें भरून राहिला आहे. जें चित्तत्त्व अरुंधती, तूं, पार्वती, हे सर्व गण, मीं स्वतः, व हें त्रिभुवन, यांमध्यें आहे तोच खरा देव आहे, असें उत्तम बुद्धिमान् म्हणतात. व्यवहारांत हात–पाय इत्यादि अवयवांनीं युक्त असलेल्या मूर्तीला देव मानितात. पण त्यांत तरी चिन्मात्रावांचून दुसरें कोणतें तत्त्व आहे? यास्तव हे ब्राह्मणा, तो देव कोणापासूनही दूर नाहीं. तो या शरीरांतच स्थित आहे. तोच करितो, खातो, धारण करतो, जातो, श्वासोच्छ्वास करतो, सर्व जाणतो, अंगांतील सर्व सूक्ष्म वेदनांनाही प्रकाशित करतो. या देहनगरीला तोच चालती बोलती करतो. तो मन व पांच ज्ञानेंद्रियें यांचा विषय होत नाहीं. त्या निर्मळात्म्याच्या व्यवहाराकरितांच चित् अशी संज्ञा कल्पिली आहे तिच्याच भ्रामक विकारांना जीव, चित्त, काळ, देश, क्रिया, द्रव्य, चंद्र, सूर्य, पर्वत इत्यादि अनेक नांवें व्यवहाराकरितां योजलेलीं आहेत. स्वार्थाची कांहीं इच्छा नसतांना वसंत जसा अंकुरांना विस्तृत करितो, त्याप्रमाणें चिदात्माही स्वार्थावांचूनच जगल्लक्ष्मी पसरतो. या चित्–नेंच चतुर्भुज विष्णूच्या रूपानें असुरमंडळास मारलें. तीच त्रिनेत्ररूप होऊन चंद्र, नंदी, पार्वती, इत्यादिकांची आधारभूत झाली आहे. हीं चतुर्दश भुवनेंही ती महा चितिच आहे. या चित्–लतेला विचित्र दृश्यपुष्पें आलीं आहेत. पण तीं फार नाजुक आहेत. त्यांना विचाररूपी ऊन तर मुळींच सहन होत नाहीं. या महाचितीकडून भास्करादि सर्व ज्योति प्रकाशमान होत असतात. तीच या सर्व त्रिभुवनास व्यक्त करते. चिद्रसायनाचा सेक झाल्यानेंच सर्व पदार्थांची पंक्ति लांबवर पसरते. या शरीरांत चिच्चमत्कार जर नसते तर त्रैलोक्यांतील हे अनेक आकारही सिद्ध झाले नसते. कारण त्यांमुळेंतर हें सर्व जीवाला भासत असून त्याची अस्तित्वासिद्धि होत असते. चित्प्रकाश नसून नुसती जिह्वाच जर असती तर तिच्या अग्रावर ठेवलेल्या गुळाची परीक्षा कशी झाली असती. त्याची गोडी कशी कळली असती? तस्मात् सर्व चराचराचें कारण चित् आहे. एक चित्च आहे. परमार्थतः दुसरें कांहीं नाहीं. हें सर्व चिन्मात्र उत्पन्न झालें आहे.

श्रीवसिष्ठ—रामा, ईश्वराचें हें भाषण ऐकून मी म्हटलें, "प्रभो, जर एक चितूच आहे व तिच्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं तर हा देह निद्रा, मरण, मूर्च्छा या अवस्थांत जड कसा होतो? घट–वस्त्रादि इतर दृश्य जड कसें? मृत्तिकासमूहरूप अशी ही पृथ्वी जड कशी? त्याचप्रमाणें हा देह, मरण, मूर्च्छा इत्यादि अवस्थांपूर्वी चेतनावान् होता तो आतां चेतनारहित होऊन पडला आहे, असा अनुभव कां येतो?

ईश्वर—मुने, तूं हा मोठा प्रश्न केला आहेस. तथापि मी तुला त्याचें उत्तर सांगतों, ऐक. या शरीरांत सर्वभूतमयी चित् आहे. पण उपाधींमुळें तिचे दोन प्रकार झाले आहेत. एक बुद्धीमध्यें आसक्त होण्याचा जिचा स्वभाव आहे अशी (म्हणजे विज्ञानमय नांवाची कर्तृभोक्तृस्वभाव) व दुसरी साक्षिरूप कूटस्थ चित्. या दुसऱ्या चितूला निर्विकल्पा चित् असें म्हणतात. पण हा भेद वास्तविक नव्हे; उपाधिकृत आहे. चित्तसंकल्पामुळें ती चंद्राच्या प्रतिबिंबाप्रमाणें अन्य असल्यासारखी भासते. कोप आला असतां तोच पुरुष एका क्षणांत बदलून अन्य कसा होतो? त्याचप्रमाणें विकल्पानें चिह्नित झालेली चित् अन्य स्वरूपास प्राप्त होते. नंतर अशारीतीनें स्वरूपापासून च्युत झालेली ती चित् क्रमानें जड देहादि वस्तूंच्या तादात्म्याची भावना करून आपल्याच विकल्पबुद्धीचा विषय होते. याप्रमाणें स्वतः चित् चेत्य (चिद्विषय) रूपास प्राप्त होऊन आकाशादि सूक्ष्मभूतरूप बनते. शब्दादि भोग्यांचें बीज होते. पुढें क्रमानें वायुप्रभृति इतर शरीरसामग्री बनून जीव होते. लागलीच क्रमानें बुद्धि, अहंकार व मन होते. मी चंडाल आहें, असें मनन केल्यानें एकादा द्विज जसा चंडालत्वास प्राप्त होतो, त्याप्रमाणें मनोरूप झालेली बुद्धि मननानें संसाराचा आश्रय करते. या रीतीनें ब्रह्मचितूच अज्ञानानें शबलरूपास प्राप्त होऊन देह–जीवादि आकार बनते. नंतर त्यांच्या जाड्यानें असर्वज्ञ होऊन पुनः पुनः भोगांचा संकल्प केल्यामुळें सतत संसार करते. जल जसें गार होतें तशी चित् जाड्यामुळें जीवताभ्रमास प्राप्त होते. त्यानंतर तिलाच चित्त, मन, मोह, माया इत्यादि नांवें योजतात. ती जाड्याचा आश्रय करून संसारांत उत्पन्न होऊं लागते. ती मोहमांद्यास प्राप्त झाली आहे; तृष्णारूपी खोड्यानें पीडली आहे. काम–क्रोध–भयानें युक्त आहे. वैभव व दारिद्र्य यांच्या योगानें व्याकुल

झाली आहे. तिनें आपला अनंत विस्तार सोडला आहे. भार्यापुत्रादि बाह्य व मर्यादित वस्तूंच्या वियोगानें ती दुःखित होते. ही मी आहें, या शून्य भावानें ती विकल केली गेली आहे. तिनें केवल देहावरच आस्था ठेवलेली असून ती अतिशय दैन्यास प्राप्त झाली आहे. ती मोहरूपी महापंकांत रुतली आहे. आपल्या कळपांतून चुकलेल्या हरिणीप्रमाणें परतंत्र झाली आहे. वैभवानें ही उदय पावते अथवा भूतमात्रांचा विकास झाला असतां ही अंतःकरणांत चिदाभासरूपानें उदय पावते व दारिद्र्यानें अथवा भूतवियोगानें अस्त पावते. ही वस्तुतः आनंदघन असूनही अज्ञानानें देहमय होऊन इंद्रियजन्य सुखलेशाची आशा करते. त्यामुळें संकटांच्या परंपरेंत पडून अतिशय विषमतेस प्राप्त होते. एका दुःखांतून दुसऱ्या दुःखांत, एका विपत्तींतून दुसऱ्या विपत्तींत ती पडते. क्रमानें मनुष्य जन्म लाधला तरी बाळपणापासून व्यवहारकौशल्याचा अभ्यास केल्यामळें ती अधिकच दुःखांत पडते. कारण विद्वत्तेकरितां काव्य—नाटक-तर्कादिकांचा अभ्यास करून ती धन-गृह-क्षेत्रादि आपल्याच बंधाला निर्माण करण्यास तयार होते. त्यांतच ती आपला पराक्रम गाजविते. मोक्षोपयोगी विवेक संपादन करीत नाहीं.

याप्रमाणें जन्मभर व्यवहार करीत राहून आयुर्मर्यादा संपली व मरण-काल समीप आला म्हणजे तीच शबल चित् सर्वतः भयभीत व साशंक होते. भूमीवर पडलेल्या शफरीप्रमाणें गडबड लोळते. बाल्यामध्यें तिचे सर्व व्यवहार परवश असतात. यौवनांत ती चिंताक्रांत असते. वार्धक्यांत अतिशय दुःख भोगते व मेल्यावर कर्माधीन होते. ती स्वर्गादि अनेक लोकांत व योनींत अनेक आकारांनीं उत्पन्न होते. फार काय पण ती शबल चित्च नारायण होऊन क्षीरसागरीं शयन करते. ब्रह्मपुरांत ध्यानमग्न ब्रह्मा बनते. या शैलावर अर्धनारीनटेश्वर होते व स्वर्गांत इंद्र होते. तीच सूर्य होऊन दिवस करते व मेघ होऊन वृष्टि पाडते. सारांश, ती सर्वात्म-रूप, सर्वग, सर्वशक्ति, व सर्व असून आकाशाहूनही अतिशय स्वच्छ व सूक्ष्म आहे. पण स्वाज्ञानामुळें जीव होऊन असंख्य योनींतून फिरत असते. हे महामुने, याप्रमाणें ही मी तुला जीवशक्ति सांगितली आहे. ती प्राकृत आचारांनीं परतंत्र, दीन व पशुधर्मिणी झाली आहे. अनंत वैभवा-

पासून भ्रष्ट होऊन दौर्भाग्यानें संतप्त होणारी ही चित् जीवत्वास प्राप्त होऊन पतिविरहित स्त्रीप्रमाणें रडत बसली आहे.

हे मुने, अविद्येचें सामर्थ्य कसें आहे तें पहा. पूर्ण आनंदस्वभाव असलेली चित्, रहाटास बांधलेल्या मडक्यांतील आकाशाप्रमाणें आपल्या निरतिशय आनंदपूर्ण भावाचें विस्मरण झाल्यामुळें मी देहच आहें, असें जाणून भोगनिमित्त पुण्य संपलें असतां, अरे अरे माझी मोठी हानि आहे. असा शोक करीत पुनः पुनः पतन पावण्याकरितां अधिकाधिक खालीं जाते ! केवढी कष्टाची गोष्ट आहे ? १०.

सर्ग ३१—जीवतादिकांचा निषेध करून शुद्ध चित्चें प्रदर्शन, तिची मन, प्राण इत्यादिकांच्या द्वारा अंतर्बहिः प्रथा.

श्रीईश्वर—वसिष्ठमुने, वर सांगितल्याप्रमाणें शबलचित् अज्ञानानें मी दुःखी आहें, अशी भावना करून खोटाच जीवजगद्भाव संपादन करते. मदिरामदानें मत्त होऊन पडलेली एकादी वधू स्वप्नांत मेलेली नसतांनाही मी मेलें आहें, असें समजून जशी रडते, त्याप्रमाणें चित्ही नष्ट झालेली नसतांनाच मीं नष्ट झालें आहें असें समजून रडते. कारणावांचूनच विपरीत बुद्धि मोठ्या वेगानें फिरणाऱ्या चाकाला जशी स्थिर समजते, त्याप्रमाणें अहंताभ्रमामुळें चितिही हें अस्थिर जग स्थिर आहे, असें पाहते. या चितीला संसाराचा अनुभव येण्यास चित्तच कारण आहे. पण तें स्वतःही वस्तुभूत (सत्य) नव्हे. कारण तें चिद्रूप आहे कीं अचिद्रूप आहे, याचा निर्णय करतां येत नाहीं. त्याला चित् म्हणावें तर तें साक्षिविषय आहे, (म्हणजे साक्षीला दिसणारें, दृश्य आहे) व जें जें साक्षिविषय असतें तें तें जड असतें. बरें त्याला अचित् म्हणावें तर त्याचा जगामध्यें अंतर्भाव होऊन जगत्कल्पनेचें कारण होणार नाहीं. याप्रमाणें कारणचित्तच नाहींसें झाल्यावर कार्य चेत्य जगत् सिद्ध कसें होणार ? तस्मात् ज्या चित्च्या योगानें चित्त मोठ्या यत्नानें केलें जातें, ती चित् चित्त किंवा चित्ताच्या अधीन असलेलें चेत्य नव्हे. तर ती शुद्धच आहे. याप्रमाणें चित्ताचा निषेध केला असतां चित्-च्या ठिकाणच्या द्रष्टृ-दर्शन-दृश्य, कर्तृ-करण-कार्य, मातृ-मान-मेय इत्यादि त्रिपुटींचाही निषेध सहजच होतो. चित्तवृत्ति, तिचा आश्रय, व विषय इत्यादि दुसऱ्या सर्व भावांचाही तिच्या

ठिकाणीं वस्तुत: अभाव आहे. तुषारांमध्यें उष्णतेचा अथवा शिळेमध्यें अंकुराचा जसा अभाव असतो त्याप्रमाणें चितीच्या ठायीं वस्तुता, अवस्तुता शून्यता, अशून्यता इत्यादिकांचा अभाव आहे. ती केवल व अगदीं स्वच्छ आहे. हा सर्व अनर्थ देहेंद्रियादिकांचे ठायीं 'अहं, मम' अशी व हें सर्व सत्य आहे, अशी भावना ठेवल्यामुळें उत्पन्न झाला आहे. त्यामुळेंच तत्त्वज्ञ पुरुषाच्या ठिकाणचा अनर्थ नुसत्या भावनात्यागानेंच नष्ट होतो. पण याप्रमाणें हा त्रैलोक्य पदार्थ केवल भावनेनेंच तृणवत् त्याग कारितां येण्याजोगा असूनही केवळ भावनाबलानेंच अज्ञाला तो दुःसाध्य झाला आहे. हा अर्थ स्वाधीन आहे. पुरुषाला प्रयत्नानेंही जें साधतां येत नाहीं तें तो अनायासानें कसें व केव्हां साधणार ?

असो; ही दुसरी निर्विकल्पा चित् सर्वगामिनी आहे. ती अतिशय स्वच्छ असून शिवाय सर्व तेजांची दीपिका आहे. ती नित्य निर्मल, नित्य उदित, निर्मनस्क, निर्विकार, निरंजन व सर्व वस्तूंत रहाणारी आहे. ती साक्षीप्रमाणें सर्वत्र स्थित असते. प्रकाशक दीपाप्रमाणें स्वतः कोणतीही क्रिया करीत नाहीं. पण ही अशा अद्भुत प्रभावानें युक्त असूनही देहादिभावनेनें मलिन झाली आहे. विकल्परहित असूनही विकल्प करणारी झाली आहे. अजड असूनही जडासारखी झाली आहे. व सर्वगा असूनही मर्यादित झाली आहे. ही विशेष अभिमानादि-विकल्परहित असलेली परा व सूक्ष्मा चित् लिंगदेहामध्यें प्रतिबिंबभावानें अनुगत होऊन (येऊन) हस्त-पादादि अंगें, हृदयादि मर्मस्थानें, असंख्य नाड्या, इत्यादि शरीरास नखशिखांत व्यापते. त्यामुळें जागरावस्थेंत पुरुषाची चित् बाहेर रूपादि पाहून व आंत संकल्पानें युक्त होऊन बोधरूप बनते. स्वप्नांत वासनामय विषय-दर्शन व संकल्प यांच्या योगानें अंतर्बहिर्बोधयुक्त होते. सुषुप्तींत ती केवल अज्ञानालाच पहाते. व उठल्यावर 'मला एवढा वेळ कांहीं कळलें नाहीं.' असें सांगते. यास्तव त्यावेळीं ती असली तरी नसल्यासारखी होते. म्हणून ती अबोधरूप होय. जसा साधु पुरुष असाधूंच्या समागमानें व त्यांच्या दुष्ट विचारांच्या संस्कारांनीं असाधु होतो, त्याप्रमाणें अति स्वच्छ ब्रह्मचित्च देहादिरूप होऊन त्याच्या अनुकूल व प्रतिकूल पदार्थांविषयींच्या चिंतेंत पडते. पण सोन्यांतील मलिन भाग काढून

टाकला असतां तें जसें शुद्ध होतें, त्याप्रमाणें चित्-वरील जडारोप काढून टाकला असतां तीही शुद्ध होते. स्वरूपाला न जाणल्यामुळें हिचा संसार प्रवृत्त होतो. व तिचा स्वभाव कळतांच तो निवृत्त होतो. थोडीशी भेद-दृष्टि केल्यानेंही ती मोठ्या अनर्थांत पडते. इंद्रियादिकांतील विषयग्रह-णादि शक्ति चित्‌चीच आहे. इंद्रियगोलकांची किंवा विषयांची नव्हे. मनोवृत्तींचा संसर्ग सोडून सुषुप्ताप्रमाणें असलेली संवित् हीच परमचित् म्हणून सांगितलें आहे. चिति संकल्पामुळें क्रियोन्मुख होते. संकल्प हा मननाचाच एक प्रकार आहे. पण मनन हें चित्ताचें कालुष्य आहे. व आत्मा निर्मल चित् आहे. संकल्पामुळेंच चित् जीवरूप होते. या शुद्ध चितीचा रथ जीव आहे. जीवाचा रथ अहंकार आहे. अहंकाराचा रथ बुद्धि, बुद्धीचा रथ मन, मनाचा प्राण, प्राणाचा इंद्रियगण, इंद्रिगणाचा देह, देहाचा रथ स्पंदन व स्पंदन हेंच कर्म आहे. तेंच जरामरणाचें निमित्त होय. अशा प्रकारचें हें आदिविभूतीपासून उत्पन्न झालेलें चक्र केवळ प्रतिभासरूपानें आसत आहे. प्राण हें मननाचें निमित्त आहे. जेथें प्राण-वायु असतो तेथें मनन राहतें. जेथें प्रकाशश्री असते तेथेंच रूप शोभतें. सर्वांस चालन देण्यास समर्थ असलेला प्राण जेथें असतो तेथें मन कंपायमान होतें. मन आकाशांत लीन झालें म्हणजे प्राण कंपाय-मान होत नाहीं. त्याचप्रमाणें प्राणवायु शांत झाल्यासही मनाचा थांग लागेनासा होतो. कारण प्राणानें प्रेरणा केली असतां मन, गोफणीनें सोडलेल्या दगडाप्रमाणें, एका क्षणांत दुसऱ्या जागीं जातें. सारांश फूल व वास, अग्नि व उष्णता, इत्यादिकांप्रमाणें प्राण व मन यांचें साहचर्य आहे. चित्त व मन यांनीं बनलेल्या लिंगशरीरात्मक प्राणाच्या गुहेंत चित्-चा बिंबप्रतिबिंबभावानें द्विगुणित विस्तार प्राणामुळेंच होतो. कारण तसें जर नसतें तर जड व अजड अशा दोन्हीप्रकारच्या पदार्थांत सम व स्वच्छ असलेली संवित् जडामध्यें व्यक्त न होतांच चेतनामध्यें व्यक्त झालेली कशी दिसती? ती प्राणस्पंदामुळें जणुं काय क्षोभच पावत असते, असा अनुभव येतो व जडांमध्यें केवळ सत्तामात्र स्वरूपानें राहते. प्राणानें जिला जागें केलें आहे अशी ती ज्ञानरूपानें शरीरांत सर्व जाणते. जीवनसमयीं नाना ज्ञानक्रिया करणारा देह प्राण निघून गेला

असतां कांहीं करीत नाहीं; तर तो मननरहित व निष्कंप होऊन राहतो. मुनिवर्या, अविद्या, काम व कर्म यांनीं युक्त असलेलें लिंगशरीरच पुर्यष्टक आहे त्यांत चित् प्रतिबिंबित होते. पण पुर्यष्टक मनःप्रधान आहे. तें सर्व कार्यांचें मुख्य कारण आहे. त्यालाच दुसऱ्या आचार्यांनीं चित्तादि दुसरींही नांवें योजलीं आहेत. असो; जीव, जीवाची उपाधि व त्याचें भोग्य सर्व विश्व उत्पत्ति, स्थिति व लय या तिन्ही काळीं चिदेकरस सन्मात्र ब्रह्माच्या अधीन असल्यामुळें परमार्थतः ब्रह्मच होय; असें जाण. ३१.

सर्ग ३२—पुर्यष्टकगत चित् देहादिकांची चेष्टा कशी करविते व दुसऱ्या देशांत कशी जाते त्याचें वर्णन.

ईश्वर—मुने, परमा चित् वर सांगितल्याप्रमाणें पुरुषांच्या पुर्यष्टकांत प्रवेश करून कोणत्या रीतीनें ऐहिक व पारलौकिक कर्में करते; देहादिस्पंदशालिनी होऊन स्नान, भोजन, यजन इत्यादि कशी करते व ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य इत्यादि शब्दांस पात्र कशी होते? तें मी सांगतों; ऐक. देहाच्या स्पंदाला चित्प्रतिबिंबभूत जीवाचें चलन कारण होतें. जीवचलनाला मायाशक्ति कारण आहे. ती-जीवाची उपाधि, असें जें पुर्यष्टकरूप मन त्याच्यारूपानें परिणत झालेली व वास्तव चित्स्वभावास आच्छादित करणारी आहे. पण ती मनोरूपानें परिणत होण्याचें कारण पूर्वसंचित कर्म आहे. मुने, या मायाशक्तीच्या प्रसादानें कलंकवती चित् गंधर्वनगरासारखें जगत् निर्माण करते व नाहींसें करते. (अविचारानें करते व विचारानें तें मोडते) पण देहस्पंदाला चित्त, मन, अहंकार इत्यादिकांचीही गरज आहे. कारण चित्तादिकांच्या अभावीं देह दगडाप्रमाणें जड होऊन राहतो. जीवाच्या प्राणकर्मेंद्रियव्यापारांमध्यें ब्रह्म केवल सांनिध्यानें साधारण निमित्त होतें. हे ब्राह्मण, परमात्म्यानें शरीररूपी शकट ओढावयास मन व प्राण हे दोन बैल योजले आहेत. व त्यांच्या योगानें शरीरांच्या विविधचेष्टा चालतात. पण जीवांच्या जीवनाला मुख्य आधार चिद्रूप परमात्म्याचाच आहे.

जीवांचीं शरीरें सर्वदुःखांस कारण होणारीं आहेत. जलावरील तरंगांप्रमाणें शरीरांत अनेक आधि व्याधि पुष्ट होतात. त्यामुळें जीवांना अतिशय क्लेश होतात. चित्-मध्यें सर्व शक्ति आहेत, हें मी सांगितलेंच

आहे. त्यामुळें मी चित् नव्हे, अशी भावना केल्यानेंही जीव अचित्-रूप असल्यासारखा होतो. ज्याप्रमाणें मदिरादिजन्य मदानें पराभूत (मोहित) झालेला पुरुष हातांतील खड्गादिकांच्या योगानें आपलेंच अंग कापलें जात आहे, हें जाणत नाहीं; त्याप्रमाणें मूढ चित् आपणच आपल्या संकल्पानें आपला नाश कसा करीत आहों, हें जाणत नाहीं. ज्याप्रमाणें मदोन्मत्त पुरुष कांहीं वेळानें स्वकार्याचें स्मरण झालें असतां सावध होतो, त्याप्रमाणें पुण्यपरिपाकामुळें या मूढ चित्-लाही आत्मानुसंधान होतें. जेव्हां प्राणांची स्पंदशक्ति, सर्व अंगभर पसरलेल्या जीवाच्या ज्ञानशक्तींचा हृदयांत उपसंहार केल्यामुळें, आपोआप बंद होते, तेव्हां चित् हस्तपादादिकांचें अनुसंधान करीत नाहीं. चित्तस्पंदामुळें प्राणस्पंद होतो. व प्राणस्पंदानें चित्तस्पंद होतो. यास्तव त्यांतील कोणातरी एकाला बंद केलें पाहिजे असें वर म्हटलें आहे. पण मरणसमयीं प्राण शांत झाला असतां, त्यामुळें सर्व इंद्रियसंघ स्वकार्य करण्यास असमर्थ झाला असतां व पुर्यष्टक क्षीण झालें असतां देह निश्चल होऊन पडतो; पण प्राणवायूबरोबर पुर्यष्टक शरीरास सोडून बाहेर गेलेलें असतें. कारण तें असेपर्यंतच देह जिवंत असतो व तें गेलें म्हणजेच देह मेला असें म्हणतात. वात, पित्त व कफ या परस्पर विरुद्ध दोषांचा क्षोभ झाला असतां किंवा शास्त्रादिकांच्या योगानें देहाचा छेद-भेद वगैरे झाला असतां देहांतील हृदय-कमल स्फुरण पावत नाहीं. व त्यामुळें पुर्यष्टकही शांत होतें. नंतर आपल्या संकल्पामुळेंच जीव मरणादि अनेक दुःखें भोगतो. पण ज्यांच्या हृदयांत विमल वासना असते ते मृत्युवश होत नाहींत; तर जीवन्मुक्त व दीर्घायु होतात. मन व प्राणवायु यांनीं रहित असलेलें शरीर शवरूप बनतें. पण आपला जरामरणरहित भाव विसरून जीव देहगत अशक्तीला स्वकल्पनेनेंच प्राप्त झालेला असल्यामुळें मुक्त होत नाहीं. तर शरीरत्याग केल्यावरही कालवश होतो. झाडांचीं पानें जशीं पुनःपुनः उत्पन्न होऊन पुनःपुनः प्रतिवर्षी गळून पडतात, त्याप्रमाणें जीवांचीं शरीरें पुनःपुनः होऊन मरतात. सागरांतील बुडबुड्याप्रमाणेंच हे देहबुद्बुद उठत असतात. यास्तव विवेकी पुरुषाची आस्था त्यांचे ठिकाणीं नसते

सर्वगामिनी चित् चित्तांत प्रतिबिंबित होते, व तिच्या माहात्म्यानें हा सर्व व्यवहार होतो, असें जाणून ते स्वस्थ असतात. ३२.

सर्ग ३३—जीवादिभेद विचार केला असता संभवत नाहींत.

श्रीवसिष्ठ—भगवन्, अनंत व एकरूप चित्-तत्त्वाला द्वित्व कसें प्राप्त झालें व विचारानें त्याचें निवारण कसें होतें ?

श्रीईश्वर—जेव्हां ब्रह्म सत् व एकरूप असतें तेव्हां हा द्वित्व-एकत्व व्यवहार निर्मूळच असतो. कारण द्वित्व व एकत्व हे भाव एकमेकांच्या अपेक्षेनें होणारे आहेत. त्यामुळें यांतील एकाचा अभाव झाला कीं दोघांचाही अभाव होतो. कार्य व कारण यांचें बीज एकच असल्यामुळें त्यांना एकरूपता आहे. विकार कारणाहून निराळा नसतो. दहीं दुधाहून तत्त्वतः निराळें नाहीं. सर्व विकल्प सद्वस्तूपासूनच उत्पन्न होऊन जगांतील व्यवहार करूं शकतात. सर्व जगच विकल्पमात्र असलें, तरी अज्ञ त्यांतील जलतरंगादि कांहीं विकल्पांस व्यावहारिक म्हणतात; मृगजलादिकांस प्रातिभासिक म्हणतात व वंध्यापुत्रादिकांस अत्यंत असत् म्हणतात. पण ज्ञानी पुरुषाला हे सर्व विकल्प सदनुविद्ध असल्यामुळें सदा सद्रूप भासतात त्याची दृष्टि सत्कडे लागलेली असते, त्याकारणानें त्याला असत् असें कांहीं भासतच नाहीं. अज्ञाला भासणारेही विकल्प सद्रूप आहेत; त्यांना पृथक् सत्ता नाहीं, असा त्याचा दृढ निश्चय असतो. तो वाणीच्या विलासांकडे लक्ष्य देत नाहीं; वस्तुबोधाकडे ध्यान देतो. कोणी कितीही जरी शहाणपण खर्च केलें तरी ब्रह्माचें सर्वशक्तिमत्त्व कोणालाही नाहींसें करतां येत नाहीं. पुष्पें, पल्लव, पानें, इत्यादि वेलीहून जशीं भिन्न नाहींत, त्याप्रमाणें द्वित्व, एकत्व, जगत्व, त्वंपणा, मीपणा इत्यादि सर्व ब्रह्माहून भिन्न नाहीं. अर्थात् जगत्त्वादि भासमान भेद मायिक, भ्रामक व मिथ्या आहे. वास्तविक नव्हे. म्हणून चित्-ला द्वित्व कसें आलें ? हा प्रश्नच संभवत नाहीं. सर्व वस्तुजात चित्सत्तेनेंच सत्तावान् झालें आहे. देश, काल, क्रिया, सत्ता, नियति इत्यादि सर्व ब्रह्माच्याच शक्ति आहेत. चित्तादि सर्व त्याचींच नावें आहेत. ज्याच्यामध्यें विकारांचा संभवच नाहीं, अशा चित्सागरांत तरंग उठणें हीच त्याची चेत्यसंगता (विषयसंसर्ग) आहे. या तव परब्रह्मच सत्य, ईश्वर, शिव इत्यादि शून्य, परमात्मा इत्यादि, नांवांनीं बोलले जातें.

अन्यत्वभावनेनें तें अन्य झालें आहे. भावनेनेंच तें संसारनदींत पडून प्रवाहाबरोबर वाहूं लागतें. चित्तत्त्वाच्या अवभासानें जीव तन्मय होऊन जिवंत राहतो. जीवत्वास प्राप्त झालेला सूक्ष्म देहही स्थूलदेहाच्या संस्काराप्रमाणें देह घेण्याकरितां व्रीहियवप्रभृति द्रव्यच मी झालों आहें, असें जाणतो. नंतर प्राण्यानें खाल्लेलें तें द्रव्य सत्वर वीर्य बनतें. त्यानंतर क्रमानें स्त्रीयोनीमध्यें जाऊन मी प्राणवान् स्थूलदेह झालों आहें, असें जाणतो. सारांश, अनुभवात्मक ब्रह्मच अहंतादि क्रमानें स्थूलदेहरूप होऊन चक्षुरादिद्वारा बाह्य स्थावर व जंगम पदार्थजात जाणतें. आणि त्याच्या वासनेनें स्वतःही तसेंच होतें. फार प्राचीन वासनाही एकाएकीं अकस्मात् उत्पन्न होण्यास कर्मच कारण आहे. द्वित्वकल्पनेनें द्वित्वाची कल्पना होते. एकत्वाच्या कल्पनेनें एकत्व अनुभवास येतें. आत्मा सर्व भूतांमध्यें एक आहे, तो अकर्ता व निर्लेप आहे, इत्यादि भावना केल्यानें तो तसाच अनुभवास येतो. शिवाय एकाच्या ठिकाणीं द्वित्वाची कल्पना करणें, यांत थोडासा तरी प्रयास लागतो. पण एकाचें एकत्व सिद्ध करण्यास मुळींच प्रयास नकोत; कारण केवल असंकल्पानेंच, नुस्त्या औदासीन्यानेंच त्याची सिद्धि होत असते. कारण संकल्प यक्ष, गंधर्वनगरी बनवावयाची झाल्यास अवश्य लागतो व तिचा नाश करावयाचा झाल्यास त्याची कांहीं गरज नसते. केवल दृढ संकल्पानेंच आलेलें हें दुःख असंकल्पानेंच नष्ट होणें शक्य आहे. तेव्हां त्यांत कष्ट कसचे ? नर कांहींतरी संकल्प करून दुःखांत पडतो व त्यानें जर कांहींच संकल्प केला नाहीं तर तो अव्यय सुख भोगतो. चेतना संकल्पसर्परहित असली तरच तिला आनंद होणार ! विवेकवायूनें संकल्पमेघांना उडवून लावावें. संकल्पनदीला प्राण व मन यांच्या निरोधरूपी तापानें (उष्णतेनें) सुकवून सोडावें व तिच्यांतून वाहत जाणाऱ्या जीवाला आश्वासन देऊन मनोरहित करावें. बा मुने, तूंही संकल्पमल धुवून टाकून निर्मल व प्रसन्न हो. आत्मा सर्वशक्तिमान् आहे. यास्तव तूं जशी भावना करशील तसा तुला अनुभव येईल. संकल्पमूलाला उपटून काढ. म्हणजे हा असत् विस्तार सुकून जाईल. मी एक आहें, आत्मा आहें, ही एकच भावना कर म्हणजे तूं तसाच होशील. मुने, येणेंप्रमाणें जीवादि सर्व द्वैत असंभवनीय आहे.

त्यामुळें पूजक, पूजन, पूज्य इत्यादि संकल्पमय भावही मिथ्या आहेत. व परमार्थदृष्टया सर्व ब्रह्म आहे. विचारानें या तत्त्वाचा निर्णय होतो ३१.

सर्ग ३४—सौषुप्त, तुर्य व तुर्यातीत पदाचा उपदेश व शेवटच्या पदीं ईश्वराची विश्रांति.

श्रीईश्वर—मुने, याप्रमाणें असल्या या पूजेनें पूजलें जाणारें जगत् बाधदृष्टीनें असत् व अधिष्ठानदृष्टीनें सत् आणि देवरूपी, असणें युक्त आहे. त्याचप्रमाणें तत्त्वतः द्वैत-ऐक्यपदरहित व व्यवहारांत द्वैतैक्यरूप असणेंही युक्त आहे. कारण चितीला मोहरूपी कलंकानें वैरूप्य (जडभाव) प्राप्त होणें हाच संसार आहे व तिनें निष्कलंक होणें हेंच असंसारित्व होय. मोहकलंकरहित चित् अभिन्न व अद्वयात्मक आहे. ही मी दृश्य देहादिरूप आहें, असा कलंक आला कीं ती चित् बद्ध होते; पण तो कलंकही चित्कलाच आहे, असें समजलें असतां ती मुक्त होते. विषयाकाराची भावना केल्यामुळें द्वित्वास प्राप्त होऊन आपल्या अखंडसत्त्वास विसरते. व देहसुख-दुःखादियुक्त स्थिति सत्य आहे, असें मानूं लागते. पण तिची अकलंकस्थिति शुद्ध, निरंश व सत्य-असत्य इत्यादि विकल्पांनीं रहित असते. पण सर्व, पूर्ण व निरुपम ब्रह्मच प्रथम आकाशाप्रमाणें विकास पावणाऱ्या आपल्या मायाशक्तीनें जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति, अथवा सृष्टि-स्थिति-संहार किंवा अध्यात्म-अधिदैव-अधिभूत अशा तीन मार्गांनीं मनाच्या योगानें विकास पावतें. यास्तव मनाचा छेद केला असतां सत्य ब्रह्माचा साक्षात्कार होऊन जगाचा छेद होणें अगदीं युक्त आहे. याप्रमाणें तत्त्वबोधानें कल्पनांसह मनाचा छेद झाला असतां प्रथम जीवन्मुक्ताची स्थिति भाजलेल्या बीजासारखी असते. व तिला इति असें नांव प्राप्त होतें. कारण उपनिषदांत स्वपिति असें नांव सुषुप्तीला दिलेलें आहे. व जीवन्मुक्ताची प्रथम अवस्थाही जवळ जवळ तशीच असते. म्हणून स्वं अपि इति अशा तीन पदांनीं झालेल्या स्वपिति शब्दांतील इति एवढाच निरुपाधिक अंश घेऊन तिचें नांव बनविलें आहे. त्याचप्रमाणें सर्व दृश्याचा बाध झाल्यावर केवल अपरोक्ष दृङ्मात्र कायम रहात असल्यामुळें पश्यंती असेंही दुसरें नांव आहे. कारण ती चित्ताच्या विषयांचें पुनःपुनः प्रीतीनें अनुस्मरण करावयाचें सोडून

उदासीन व साक्षिरूपानें राहतें. ती सामान्य सत्ता होऊन अवशिष्ट राहते. शास्त्रजन्य ज्ञान प्राप्त होऊन ती आनंदपूर्ण झालेली असते.

असो; मन क्षीण झालें असतां जीवाला प्रथम कोणतें पद प्राप्त होतें तें सांगितलें. आतां या चित्-शक्तीचें दुसरें पावन पद सांगतों तें ऐक. मनापासून मुक्त झालेली हीच शक्ति शांतिशालिनी होते. ती सूर्य-चंद्र-अग्नि-वाक् इत्यादि ज्योति व अंधकार, अज्ञान इत्यादि तम यांनीं रहित असते. पूर्व स्थितीपेक्षां या स्थितींत कोणते विशेष आहेत ते सांगतों-पूर्व अवस्थाच अभ्यासवशात् जेव्हां गाढ झोंपेप्रमाणें अतिशय परिणत होते, तेव्हां आकाशांत असलेली शून्यशक्ति परमाकाश—(चिदेकघन ब्रह्माकाश) भावास प्राप्त झाल्याप्रमाणें होऊन चेत्यांशोन्मुखतेचा त्याग करिते. पूर्व स्थितींत जीवन्मुक्त स्वतः व्युत्थान पावतो व या स्थितींत तो स्वतः देहभानावर येत नाहीं. ती जडही नाहीं व अजडही नाहीं, अशा कांहीं अनिर्वचनीय स्थितीस प्राप्त होते. ही तुर्या नांवाची दुसरी स्थिति आहे. आतां तिसरी स्थिति ऐक. दुसऱ्या स्थितीचा दृढ अभ्यास झाला असतां तिचा उदय होतो. ती ग्राह्य—ग्राहकांशरहित असते. एवढ्या करितांच तिला ब्रह्म, आत्मा इत्यादि शब्दही लावतां येत नाहींत. अर्थात् दुसरी स्थिति संप्रज्ञातसमाधिगम्य असून ही असंप्रज्ञातसमाधिगम्य आहे. ती षड्भावविकाररहित असून कालतः स्थिर, स्वस्था, परमात्म्याच्या योगानें कलंकरहित व तुर्यातीतादि नांवांमुळेंही परम पुरुषार्थरूप आहे. ती तिसरी पवित्र स्थिति सर्व श्रेष्ठांची पराकाष्ठा, परम मंगळ असल्यामुळें सर्व मंगलांहून मंगल, व अखंडैकरूप आहे. या स्थितींत दीर्घ काल राहिलें असतां सर्व शास्त्रवचनांनींही अवाच्य असलेली जी दशा प्राप्त होते ती, हे मुने, मलासुद्धां शब्दांनीं सांगतां येत नाहीं.

असो, वसिष्ठा, जाग्रदादि तीन अवस्था व त्यांच्या अपेक्षेनें रूढ झालेली तुर्या यांच्या पलीकडे असलेलें तत्त्वच सनातन नित्य देव आहे; दुसरा कोणी नाहीं. सर्व जग तन्मय आहे, असें जाणल्यानें तें तन्मय होतें. सत्यज्ञानानें तें 'हें व हें नव्हे' या विकल्पांनीं रहित होतें. कारण 'हें कांहीं प्रवृत्त होत नाहीं व हें कांहीं

निवृत्त होत नाहीं तर एक, सम, शांतस्वरूपस्थित आहे, असा अनुभव येतो. सर्व शांत व शिव होतें. तीच परात्पर गति होय.

श्रीवाल्मीकि—राजन्, असें बोलणारा ईश्वर, चित्ताचा परिणाम होऊन तें वाङ्मनसातीत परमपदीं लीन झालें असतां, मुनीसह तसाच शांत बसला. वक्ता व श्रोता अशा त्या दोघांच्याही सर्व वृत्ति विश्रांति पांवल्या, व बराच वेळ ते दोघेही त्याच दशेंत राहिले. ३४.

सर्ग ३५—पूज्यांची परम सीमा, अशा महादेवाचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, असें सांगतां सांगतां स्वस्थ व शांत झालेला महादेव एक घटिकाभर त्या मूक, व उदासीन दशेचा अनुभव घेऊन भक्तवात्सल्यामुळें माझ्या भाग्योदयानें प्रेरित होत्साता नेत्र उघडून पाहूं लागला, व मला पुनः म्हणाला, मुने, तूं प्रथम चांगला विचार करून आपल्या प्रत्यगात्म्याचें पारमार्थिकरूपच प्रमाणांनीं निश्चित कर. नंतर त्या प्रत्यगात्म्याचे ठायीं जडांशरूप अनर्थाचा आरोप करूं नको. आत्म्याला बहिर्मुख करून स्वमर्थास योग्य करणें (विषय करणें) हेंच सर्व अनर्थाचें मूल आहे. आत्मज्ञानानेंच सर्व द्रष्टव्य पाहिल्यासारखें होतें तेव्हां दृष्ट व अदृष्ट या भ्रमांचें काय प्रयोजन आहे ? तत्त्ववेत्त्याच्या दृष्टीनें सर्वच तत्त्व असल्यामुळें हेय व उपादेय असें कांहीं रहात नाहीं. मनांत शांति व अशांति उत्पन्न करणाऱ्या सर्व इष्टानिष्ट विकल्पांस नाहींसें करून तूं जर केवल आत्मदृष्टि झालास तरच खरा धीर आहेस, असें मी समजेन. आत्मबोधाकरितां प्रयत्न न करितां स्वस्थ बसण्यापेक्षां बाह्य दृश्य दशेस प्राप्त होऊन आत्मज्ञानासाठीं श्रवणादिकांच्या योगानें प्रयत्न करणें श्रेष्ठ आहे. पण सर्वथा बाह्यदृष्टि होणें योग्य नव्हे. इतर सर्व बाह्यदृष्टींपेक्षां देहच आत्मा आहे, ही बाह्यदृष्टि मोठी अनर्थावह आहे. यास्तव ती कधींही करूं नये. कारण देहाची क्रियाशक्ति प्राणाच्या अधीन असून ज्ञानशक्ति आत्मचैतन्याच्या अधीन आहे. अर्थात् देह सर्वथा पराधीन आहे. पण त्याच्या या दोन शक्तींतील क्रियाशक्तीचें मूळ वायु व आश्रय देह हीं दोन्ही नाश पावतात व चिच्छक्ति नष्ट होत नाहीं. कारण चिदात्मा आकाशाहूनही सूक्ष्म व स्वच्छ आहे. लिंगशरीरानें युक्त असलेल्या देहांतच, आरशांतील मुखाप्रमाणें, चित्तत्त्व प्रतिबिंबित होतें. हे

मुनिनायका, तें नुस्त्या देहांत व्यक्त होत नाहीं. म्हणजे पुढें एकादी वस्तु असली तरी ती मलिन आरशांत जशी प्रतिबिंबित होत नाहीं, त्याप्रमाणें गतप्राण होऊन पडलेल्या देहांत, विद्यमान असलेलेंही सत् व्यक्त होत नाहीं. त्यामुळेंच सर्व वस्तूंमध्यें असणारी पण मायाकलंकानें आच्छादित झालेली चित् लिंगदेहावांचून दुसऱ्या कोणत्याही स्थानीं बाह्यक्रिया व स्वतत्त्वबोध यांस समर्थ नसते; पण तीच लिंगदेहांत आवरणशून्य होऊन चित्तवृत्तिद्वारा सर्व जाणण्यास समर्थ होते. ही अभिव्यक्त चित्च सर्व पदार्थांची सत्ता व स्फूर्ति यांचें निमित्त होऊन विद्वद्दृष्ट्या देव या नांवास पात्र होते. तिच्या अभिव्यक्तीचा जसा जसा उत्कर्ष होत जातो तशी तशी ती उत्तमोत्तम देवत्वास प्राप्त होते. परम उत्कर्ष पावलेली ती चितिच हरि, शिव, ब्रह्मा, सुरेश्वर, अग्नि, वायु, सूर्य इत्यादि आहे. याप्रमाणें हा आत्मा चैतन्याची खाण आहे. जे महाचितीच्या परम अभिव्यक्तीला प्राप्त होऊन मिथ्यामोहपरवश होत नाहींत, तेच या जगांत ब्रह्मा, विष्णु, हर, इत्यादि परमदेव म्हणून प्रसिद्ध आहेत. पण परब्रह्मसंज्ञक महादेवाच्या दृष्टीनें पाहिल्यास तीन गुणांतील एकेका गुणावर अभिमान ठेवणारे हे सृष्ट्यादि कार्यांकरितां, अग्नीपासून निघालेल्या किटाळांप्रमाणें, ब्रह्मापासून झाले आहेत, असें वाटतें. पण हें वाटणें सुद्धां शास्त्रीयदृष्ट्या सत्य आहे. विवेकी पुरुषाच्या दृष्टीनें सर्व व्यवहारच आरोपित असल्यामुळें ब्रह्मादि देवही अविद्याकृत भ्रांतिरूप आहेत. वेद, वेदार्थ, जीव, सृष्टि, सांगोपांग क्रिया, उपासना, काम, कर्म, वासना, जनन, मरणादि अवस्था इत्यादि सर्व अविद्या आहे. पण तिचे भेद अनंत असल्यामुळें त्यांची गणना करितां येत नाहीं. शिवाय तिचा कांहीं विशेष उपयोगही नाहीं. ज्याअर्थी ब्रह्मा, विष्णु इत्यादिकांचा शरीरसंबंधही चिदात्म्याच्याच अधीन आहे, त्याअर्थी तो महादेव त्यांचाही पिता होय. तो मूळ बीज आहे. आत्मज्ञाला तो प्रत्येक वस्तूमध्यें स्पष्ट दिसत असतो. मातीच्या मूर्तीमध्यें नसलेल्या गणेशादि देवांचें तिच्याठायीं मंत्रानें आह्वान केलें जातें; पण सर्व वस्तूंमध्यें असलेल्या महादेवाचें आह्वानादि काय करावयाचें आहे ? त्याचें आह्वान सदा झालेलेंच आहे. स्वचित् सर्वत्र प्राप्त होते. मुने, मन ज्या ज्या दशेस प्राप्त होतें तेथें तेथें तें शिवस्वरूपासच जाऊन मिळत

असतें. तें शिवस्वरूपच सर्व वेद्यांची परम सीमा आहे. तेंच आद्य, पूज्य, नमस्कार्य, स्तुत्य व अर्घ्य आहे. या आत्म्यास जाणून जंतु पुनः उत्पन्न होत नाहीं. असो; हे मुने, सर्व जंतूंमध्यें असलेलें जें तत्त्व ज्ञात झालें असतां अभय देत असतें व जें आद्य आणि सहज उपास्य आहे तेंच अज व आत्मगत परम पद तूं आहेस. मग व्यर्थ मोहित कां होतोस? ३५.

सर्ग ३६—अतिशुद्ध व सर्वकारण अशा आत्मतत्त्वाचें सर्वैश्वर्य.

श्रीईश्वर—ज्या अर्थी या आत्म्याला जाणून जीव पुनः जन्म घेत नाहीं, त्या अर्थी या देवाला ब्रह्मवेत्ते जगाचा ईश्वर असें म्हणतात. तो सर्व बीजांचें बीज आहे. संसाराचें सार आहे. क्रियाशक्तीचें निमित्त आहे. व निर्मळ चित्सार आहे. तें आपल्या सत्तेनें सर्व वस्तूंस सत्तावान् करणारें असलें तरी परमार्थतः अकारण, शुद्ध, अभाव्य व अभवात्मक आहे. तें चिन्मात्र सर्व बुद्धिवृत्तींचें प्रकाशक, जीवांतीलही अंतःसाररूप (चिद्रूप) सर्व बाह्यविषयांसही बुद्धिवृत्तीनें व्यापून प्रकट करणारें, सर्व विषयांचें परम तत्त्वभूत, स्वतःलाच मायेच्या योगानें पुष्कळ करणारें, नेत्रादि व आदित्यादि ज्योतींनाही प्रकाशित करणारें पण त्यांच्याकडून प्रकाशित न होणारें, म्हणूनच अलौकिक, स्वयंप्रकाश, एकच बीज अनेक बीजरूपानें स्थित असणारें, पृथिव्यादिभूतरहित, व्यावहारिक व प्रातिभासिक सत्तेनें हीन, व जगत्सत्ता आणि अव्याकृतसत्ता या दोन्ही सत्तांचा बाध झाला असतां साक्षिरूपानें राहणारें आहे, असें जाण. चित्तमलाच्या योगानें तें स्वतः रंजित होतें. अग्नीचे निखारे जरी अनेक असले तरी अग्निरूपानें त्यांचें जसें ऐक्य असतें, त्याप्रमाणें स्वप्रकाश व स्वसत्तामात्र तेजाचे जगद्रूपी अवयव कितीही जरी झाले तरी तें सर्व चैतन्यच होय. आत्मदृष्ट्या त्यांचा भेद नाहीं. म्हणूनच तो परमात्मा अणूहून अणु व महत् परिमाणवान् पदार्थांहून महान् आहे, असें म्हणून श्रुति सर्व विरुद्ध धर्मांचा त्यांत समावेश होत असल्याचें दाखवीत आहे. हा संसाररचना करीत नसूनही कर्ता झाला आहे. व एवढें महाकर्म करीत असूनही कांहीं करीत नाहीं. हा द्रव्य असूनही निर्द्रव्य, निर्द्रव्य असूनही द्रव्यवान् शरीररहित असूनही महाशरीरवान् व महाकार्य असूनही अशरीरी आहे. सारांश, हा महेश्वर व त्याचें हें कार्य अशीं हीं दोन्हीं मोठीं आश्चर्यें आहेत.

जें सत्य नाहीं, असें कांहीं नाहीं व हा नाहीं असेंही कांहीं नाहीं. तर हें सर्व तो सत्य आत्माच आहे, त्या नित्य सर्वात्म्यास नमस्कार असो ३६.

सर्ग ३७—सत्संबंधानें असत् वस्तूंची सत्ता, शिवाच्या अनंत शक्ति व त्यांतील प्रधानशक्ति जी नियति तिचें वर्णन.

श्रीईश्वर—ज्या ईश्वराच्या ठिकाणीं सर्व विरुद्ध अर्थद्योतक शब्दांचाही अर्थ सत्य असल्यासारखा होतो. त्या सर्व जगत्सत्तारूप मणीच्या करंड्या-सारख्या शबल सर्वेश्वराच्या ठिकाणीं कोणत्या शक्ति प्रकट होत नाहींत ? ही बीजकणामध्यें असलेली चित्सत्ता मृत्तिका, काळ, जल इत्यादि सहकारी कारणें मिळालीं असतां प्रथम अंकुर उत्पन्न करते. नंतर क्रमानें तांदुळ होऊन साक्षात् पुरुषास भोज्य असलेला भात बनते. व अशाच रीतीनें हिचा जलादि दुसऱ्या सर्व पदार्थांत विकास होत असतो. याप्रमाणें ही सर्व-कार्यव्यवस्थापिका शक्ति ईश्वरापर्यंत सर्व वस्तूंस व्यापून राहते. नियमानें प्रवृत्त होणाऱ्या या शक्तीला नियति असें म्हणतात. गृहांतील दीपा-प्रमाणें हा अपरिच्छिन्न ज्योतिःस्वरूप साक्षी असला म्हणजे गंधर्व नगरां-तील रंगभूमीसारख्या जाग्रदादि अवस्थांमध्यें जगच्चित्रपरंपरा प्रवृत्त होतात, व चिच्छक्ति साक्षीप्रमाणेंच स्थित होऊन आपलें संसाररूप वृत्त पाहते.

श्रीवसिष्ठ—हे जगन्नाथा, या शिवाच्या शक्ति कोणत्या व त्या कशा स्थित आहेत. साक्षिता म्हणजे काय व त्यांचें वृत्त कोणतें व कितीसें असतें ?

श्रीईश्वर—अप्रमेय, शिव, शांत, सौम्य, चिन्मात्र व अनाकार अशा परमात्म्याच्याही इच्छासत्ता, आकाशसत्ता, कालसत्ता, नियतिसत्ता, महा-सत्ता, ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति, कर्तृता, अकर्तृता इत्यादि शक्तींचा अंत नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—पण हे देवा, या अनेक शक्तींचा उदय कोठून व कसा झाला ? याचें मला मोठें गूढ पडलें आहे.

श्रीईश्वर—चिन्मात्र व अनंतरूप अशा शिवाची ही शक्ति, इतकें म्हटलें तरी ती भिन्न होते. ज्ञत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व, साक्षित्व इत्यादिकांची विभावना केल्यानेंच शक्ति विविधरूपें धारण करितात. (अर्थात् सर्व चिद्भेद मायिककल्पनाप्रयुक्त आहेत.) त्या कालनर्तकानें उत्तम शिक्षण दिलें असतां ब्रह्मांडरूपी रंगभूमीवर क्रमानें अशा नाचूं लागतात. महारुद्रापर्यंत प्रत्येक वस्तूची स्थिति नियत असल्यामुळें या शक्तीला

नियति म्हणतात. ती कधींही उद्विग्न न होतां जगज्जाल नाटक करीत असते. ती पुष्पांचा उद्भव, जलाचा वर्षाव, पल्लवांचा उद्गम व अशाच दुसऱ्या आणखी अनेक क्रियाविलास करीत या जगांत एकसारखी नाचते, तिनें या आपल्या नृत्यविलासानें सुखदुःखमय अनेक ब्रह्मांडकपाटें उघडलीं आहेत. पण या नियतीच्या संसारसंज्ञक विकारमय विलासांत सदा उदित स्वरूप परमेश्वर साक्षिरूपानें स्थित आहे. तो त्या नर्तकीहून व तिच्या जगद्रूप नृत्याहून वस्तुतः भिन्न नाहीं. ३७.

सर्ग ३८—चिन्मूर्ति शिवाचें ध्यानानें बाह्य पूजन.

श्रीईश्वर—हा नियतिनाटकसाक्षी चिन्मात्र आत्माच परम देव आहे. तो घट, पट, वट, भिंत वानर, नर इत्यादिकांमध्यें स्थित आहे. शिव, हर, हरि, ब्रह्मा, इंद्र, वरुण, यम, इत्यादि रूपानें हाच भगवान् सर्वात्मा स्वात्मा सुबुद्धिमानांकडून विविध क्रमानें आंत व बाहेर पूजला जातो. पण हे तत्त्वज्ञा, तो बाहेर कोणत्या क्रमानें पूजला जातो. तें अगोदर ऐक. नंतर अंतःपूजेचा क्रम सांगेन. शास्त्रोक्त संस्कार व स्नान—आचमनादिक यांच्या योगानें पवित्र असलेलेंही देहगृह त्याज्य होय. त्याचा यत्नानें त्याग करावा व साक्षिचित्प्रकाशरूप अति पवित्र गृहाचें ग्रहण करावें. त्याचें मनांत ध्यान करणें हेंच पूजन आहे. दुसरें कोणतेंही नाहीं. यास्तव त्या त्रिभुवनाधाराचें नित्य ध्यानानें पूजन करावें. तें चिद्रूप तत्त्व लक्षसूर्यासारखें तेजस्वी व सर्वतेजांचें प्रकाशक आहे. यास्तव त्या अहंतासाराचा आश्रय करावा. तें सर्वत्र पसरलेलें आहे, असें जाणावें. ही भूतश्री त्याची रोमपंक्ति आहे, असें चिंतन करावें. त्यांच्या शरीरगत इच्छादि शक्ति त्रिजगद्यंत्राच्या दोऱ्या आहेत, अशी कल्पना करावी. हा सत्तामात्ररूपी शिव अनंत पदांचा आधार आहे. ज्यानें जगज्जालाचें विवर्तन केलें आहे, असा काल हा याचा द्वारपाल आहे. असंख्य नेत्र, कर्ण, मस्तक, हस्तपाद इत्यादि अवयवांनीं व अनंत शक्तींनीं संपन्न असलेल्या त्या देवाचें ध्यान करावें. तो देव सर्वमननातीत, परमकल्याणमय, सर्वकर्ता व सर्व संकल्पित अर्थ देणारा आहे. तो सर्व भूतांच्या अंतःकरणांत स्थित आहे, सर्वांचें एक साधन आहे, इत्यादि चिंतन करून देवेशाचें यथाविधि ध्यान-

रूपी बाह्य पूजन करावें. व त्यास बाह्य अर्घ्य, पाद्य, स्नान, गंध, पुष्प, धूप, दीप इत्यादि उपचार अर्पण करावे.

. आतां हे ब्रह्मज्ञा, मी तुला याचाच आणखी एक प्रकार सांगतों, तो ऐक. या ध्यानज्ञानरूप पूजनामध्यें तो ज्ञानात्मा देव गंध-पुष्प-धूप-दीपादि उपहारांनीं पूजिला जात नाहीं. तर नित्य, अयत्नलभ्य शीतल, अविनाशी, एक व अमृत अशा स्वबोधानें पूजिला जातो. अंतस्थ शुद्धचिन्मात्रवेदन हेंच पर ध्यान व हीच परापूजा होय. पाहणें, खाणें, जाणें, येणें, इत्यादि सर्व करीत असतांना शुद्ध संविन्मय व्हावें. ध्यानामृतानें स्वतः ईश्वर-आत्म्याचें पूजन करावें, तेंच त्याला अतिशय इष्ट आहे. ध्यानरूपी पुष्पानेंच तो अतिशय संतुष्ट होत असतो. ध्यान हें सर्व सर्वोत्तम उपहाराचें प्रयोजन सिद्ध करीत असतें. त्याच्या वांचून आत्मलाभ होतच नाहीं. बा मुने, हा आत्मा ध्यानाच्या योगानें प्रसन्न होतो व तो सर्व उत्तम भोगसुखश्री भोगतो. कारण ब्रह्मानंदामध्यें इतर सर्व आनंदांचा अंतर्भाव होतो. ज्यांना आत्मसाक्षात्कार झाला नसेल त्यांनींही तेरा निमेष ध्यानानें ईश्वराचें पूजन केल्यास त्यांना गोप्रदानाचें फळ मिळतें. शंभर निमेष ध्यान केल्यास ते अश्वमेधयज्ञाच्या फळास पात्र होतात. व अर्धी घटिका ध्यान केल्यास सहस्र अश्वमेधांचें पुण्य लागतें. मुने, जो मूढ (अनात्मज्ञ) ध्यानरूपी उपचारानें आत्मदेवाचें पूजन एक घटिकाभर करतो त्याला राजसूययज्ञाचें फल मिळतें. कारण परमात्म्याचें ध्यान हा परम योग आहे. हीच परम क्रिया आहे. हें आत्म्याचें सर्वोत्तम बाह्य पूजन मी सांगितलें आहे. हें अतिशय पवित्र व अखिल पापनाशक आहे. यास्तव जो नर हें एक क्षणभरही खिन्न न होतां करील तो मलाच प्राप्त झाला आहे, असें सर्व सुरासुरसंघ म्हणतील ३८.

सर्ग-३९—प्रत्यगात्मभूत शिवाचें अंतःपूजन.

श्रीईश्वर—जें पावनांचें पावन व सर्व तमांचा क्षय करणारें तें आतां आत्म्याचें अंतःपूजन सांगतों. ही ध्यानात्मिका पूजा सर्व व्यवहारामध्यें अनुगत आहे. या शरीरस्थ पर शिवाचें नित्य ध्यान करावें. केवळ सांनिध्यानें सर्व प्रत्ययांचा ज्ञाता असा अंतर्यामीच उत्तम पूज्य आहे. तो सर्व अवस्थांमध्यें सर्व क्रियांचा साक्षी होऊन सदा साक्षात् दर्शन देतो. तो

शिव, शांत व विक्षेपशून्य स्वभावांत स्पष्ट दिसतो. प्रारब्धप्राप्त विषयांमध्यें स्थित असतो. बोधलक्षण-स्नानानें तो सदा शुद्ध असतो. तो प्राणापानरथावर आरूढ झालेला असून, अंतःकरणगुहेमध्यें गूढ असतो. तो सर्व ज्ञेयदृष्टींचा ज्ञाता, सर्व कर्मांचा कर्ता, सर्वभोज्यांचा भोक्ता व सर्व अनुभूत वस्तूंचा स्मर्ता आहे. सर्वांगांस पूर्णपणें जाणणारा, विषयभावना व अभावना यांच्या योगानें लक्षित होणारा, सर्व प्रकाशांहून अतिशय भास्वर, व सर्वगामी अशा शिवाचें चिंतन करावें. वस्तुतः कलारहित पण आरोपावस्थेंत सकल, देहस्थ, हृदयाकाशांत संचार करणारा, सर्व अंगांत व्यापून राहणारा बोध, मननशक्तिस्थ, शब्दादि विषयांना आंत नेणारा, मनाला प्रेरणा करणारा वाच्य व लक्ष्यवृत्ति वर्णित असणारा, तिळांतील तेलाप्रमाणें सर्वांगांत राहणारा, अशा आत्म्याची 'हा तो देव आहे' असें साक्षात् जाणून भावना करावी. *मुनिवर्या, ज्याप्रमाणें भार्या पतीची सतत सेवा करितात, त्याप्रमाणें विचित्र शक्ती माझी उपासना कारितात. मन हा माझा द्वारपाल आहे. तो मला जगत्त्रयाचें निवेदन करीत असतो. शुद्धरूपी चिंता ही माझी द्वारपालिका आहे. बुद्धि ही माझी स्वरूपभूत शक्ति आहे. क्रिया ही श्रेष्ठ स्त्री आहे. विचित्र ज्ञानें हीं माझीं अंगांवरील* भूषणें आहेत. कर्मेंद्रियें व ज्ञानेंद्रियें हीं माझीं द्वारें आहेत. आणि अशा या सर्व परिवारासह असणारा हा मी अनंतात्मा परिच्छेदरहित आहें. मी अलौकिक आत्मचमत्कार धारण करतों. मी आंतून देवत्वानें परिपूर्ण आहें. माझें स्वरूप कधीं दीन होणारें नाहीं. मी चेतनात्मा कधीं अस्त पावत नाहीं. कधीं उदय पावत नाहीं; कधीं संतुष्ट होत नाहीं. कधीं रागावत नाहीं; कधीं तृप्त होत नाहीं; कधीं क्षुधित होत नाहीं; कधीं कशाची इच्छा करीत नाहीं; कधीं कशाचा त्याग करीत नाहीं; मी सर्व सम, समाचार, समाभास, समाकृति, सौम्यतामलयुक्त, सुंदराशय, सर्व देहांत एक व अविच्छिन्न महामति आहें, असें जाणणारा महात्मा अहर्निश देवपूजनच करीत असतो, चित्तत्वामुळें चलित होणारा देहच त्याचा देव आहे, असें म्हटलें आहे. वेळोवेळीं प्राप्त होणाऱ्या त्रिपुटी वस्तूनें ज्ञानी त्याचें सदा पूजन करीत असतो. सर्व सम बुद्धीनें त्या चिन्मात्र देवाचें सर्वार्थानें पूजन करणें फार श्रेयस्कर आहे. या महादेवाच्या पूजे-

करितां गंधपुष्पादि बाह्य उपचार संपादन करण्याकरितां थोडासाही प्रयत्न करूं नये. त्या शोभन विभूचें पूजन प्राप्त ब्राह्मणक्षत्रियादि देहोचित यथाशास्त्र व्यवहारानें व देहधारणमात्रोपयोगी अन्नपानादिकांच्या योगानें संतत करावें. आत्म्याला तत्त्वतः जाणून प्राप्त अनिषिद्ध विषयांच्या योगानें संतुष्ट करावें. आधि-व्याधिजन्य सर्व दुःखांनींही त्याचें पूजन करावें. मरण, जीवित, स्वप्न इत्यादि अवस्था, दारिद्र्य, संपन्नता इत्यादि दशा, राग, द्वेष, मोह, लोभ इत्यादि विकार, माधुर्यधर्मिणी व संतांच्या हृदयांत रूढ झालेली मैत्री, शुद्ध उपेक्षा; करुणा, मुदिता, इत्यादि उपाय, निषिद्ध व अनिषिद्ध भोगांचा त्याग इत्यादिकांच्या योगानें त्या शुद्ध व सर्वान्तर्यामी आत्म्याची पूजा करावी. जें जें इष्ट किंवा अनिष्ट नष्ट झालें असेल त्याची त्याची उपेक्षा करावी. व जें जें प्राप्त होईल त्याचा निर्विकार मनानें स्वीकार करावा. हेंच आत्म्याचें परम पूजन आहे. सर्वदां सर्व इष्टअनिष्ट दशेमध्यें परम साम्य ठेवून नित्य आत्मार्चाव्रत करावें.

सर्व ब्रह्म आहे अशा दृष्टीनें सर्व अतिशुभ आहे, असें तरी जाणावें, किंवा या जगांतील ब्रह्माचा अंश शुभ व मायेचा अंश अशुभ आहे, असें समजावें. पण सर्व आत्ममय पहावें. जें आरंभीं रमणीय किंवा अति दुःसह वाटत असेल तें सर्व अगदीं सम आहे, असें जाणून नित्य आत्मपूजन करावें. हा मी व हा मी नव्हे, हा विभाग सोडावा. सर्व ब्रह्म आहे, असा निश्चय ठेवून आत्मपूजन करावें. इच्छा किंवा द्वेष न करितां स्वभावतः दैवयोगानें प्राप्त झालेल्या भोगभूमींचा स्वीकार करावा. तुच्छ व अतुच्छ वस्तूंविषयीं उद्वेग व अनुद्वेग करूं नये. प्राप्त शुभाशुभाचा निर्विकार मनानें स्वीकार करावा. मुने, या आत्मपूजनविधींमध्यें ज्या द्रव्यश्री सांगितलेल्या आहेत त्या एकाच रसानें युक्त आहेत. त्या अम्ल, कडू, तिखट, तुरट इत्यादि इतर रसांनीं मिश्रित झालेल्या नसून केवल मधुर आहेत. समता ही रसशक्ति मधुर, रसाळ, व अतींद्रिय आहे. तिनें ज्याची भावना केली आहे तें तत्क्षणीं अमृतच होणार ! समतारूपी अमृतानें ज्याची ज्याची भावना करावी तें तें अतिशय मधुर होतें. या रीतीनें आत्मपूजन करणारा ज्ञानी उपासक आंतून आकाशासारखा निर्लेप व बाहेरून प्रकृतकार्य करणारा, रंजनामलानें रहित, अहंकारशून्य, व जीवित दशेंतच उत्तम

पदीं स्थित होणारा असतो. असो; प्रियवसिष्ठा, देश-काळ-करण-क्रम इत्यादिकांपासून उदय पावलेल्या सुख-दुःखभ्रमांनीं शरीरनायकाचें नित्य-पूजन कर. व निष्काम बुद्धीनें शांत रहा १९.

सर्ग ४०—पूज्य-पूजक-पूजनादिविकल्परहित व परिशुद्ध चिदात्मा शिवच देवतातत्त्व आहे.

श्रीईश्वर—मुने, तूं यथाकाळ व यथाशक्ति जें करतोस किंवा करीत नाहींस तें सर्व चिन्मात्र शिवस्वरूप आत्म्याचें आंतर पूजनच होय. कारण तो देव त्या तसल्या पूजनानेंच निरतिशय आनंदानें अभिव्यक्त होतो. तो आपल्या पारमार्थिक रूपानें प्रकट होतो. पण सर्व स्वाभाविक चेष्टा रागद्वेषमूलकच होत असल्यामुळें त्यांच्या योगानें तो प्रसन्न कसा होईल म्हणून म्हणशील तर सांगतों. आंतर पूजा करणारा आत्मवेत्ता रागद्वेषादि विकल्पांना आत्म्याहून भिन्न जाणतच नाहीं, आपलें किंवा दुसऱ्याचें ऐश्वर्य, विपत्ति, सुख-दुःख-ज्ञान इत्यादि सर्व आत्म्याचें पूजन आहे. नित्य शिवाच्या ठिकाणीं जगाचा आरोप करणें हें त्याचें पूजनच आहे. कारण ज्याप्रमाणें ब्रह्म आकाशादि क्रमानें घटादिरूपानें अलंकृत होतें, त्याप्रमाणें स्वतः प्रत्यगात्माही जाग्रदादि क्रमानें घटादिरूपानें भूषित होतो. याप्रमाणें एक शिवरूप अथवा प्रत्यगात्मरूप आत्मा जगदाकारास प्राप्त होऊन त्याच्याच भासानें हें सर्व भास्वर व त्याच्याच स्थितीनें हें स्थितिमत् झालें आहे. सारांश, प्रत्यगात्माच आंतल्या आंत विस्मृतिमान् झाल्या-सारखा होऊन जीव व जगत् झाला आहे. याप्रमाणें तत्त्वतः पाहिलें असतां पूज्यपूजकादि सर्व त्रिपुटी बाधित होते. कारण ज्या नियत-आकारतेमध्यें पूज्य-पूजादिमय क्रम कल्पिला जातो ती नियताकारता शांत ईश्वराचे ठिकाणीं संभवत नाहीं. पूज्यादि मर्यादा, सर्वशक्ति व अनंत ईश्वरत्वाचें पात्र होऊं शकत नाहीं. स्वच्छ ज्ञानमात्ररूप आत्म्याला ईश्वरत्वही वस्तुतः नाहीं. ज्यांचा परमेश्वर देश-काल इत्यादिकांच्या योगानें मर्यादित झालेला असतो त्यांना उपदेश करणें आम्हांला उचित नाहीं. यास्तव मुने, तूं त्यांची दृष्टि सोडून व या दृष्टीचा आश्रय करून सम, स्वच्छचित्त, शांत, वीतराग, स्वस्थ व अखिन्न, होऊन सुख-दुःख, शुभाशुभ इत्यादिकांच्या योगानें आत्म्याचें पूजन करीत रहा. कारण तूं अशा रीतीनें आत्म-

पूजक झालास म्हणजे तुज ज्ञानी साधूला कोणताही कलंक दूषित करणार नाहीं ४०.

सर्ग ४१—शास्त्र व आचार्य यांचें साफल्य, नामभेदकल्पना, अध्यारोप व अपवाद.

श्रीवसिष्ठ—हे नाथ, शिव कोणाला म्हणतात? परब्रह्म, आत्मा, परमात्मा इत्यादि नांवें कोणाला दिलेलीं आहेत. सत्, किंचित्, नकिंचित, शून्य, विज्ञान, इत्यादि भेद कसा झाला आहे?

श्रीईश्वर—आदि-अंतरहित, आभासशून्य, व सत् असें कांहीं तत्त्व येथें आहे. पण तें इंद्रियांनीं ग्राह्य नसल्यामुळें 'कांहीं नाहीं' असेंच होऊन राहिलें आहे.

श्रीवसिष्ठ—भगवन्, जें बुद्ध्यादियुक्त सर्व इंद्रियांना अदृश्य झालेलें आहे, तें निःशंकपणें ज्ञात कसें होणार?

श्रीईश्वर—जो मुमुक्षु शमादिसाधनांनीं शुद्ध झालेल्या केवळ मनोलक्षण सात्त्विक अविद्यांशास सच्छास्त्र, सद्गुरु, व सत्संगादि नांवाच्या सात्त्विक भागांनींच घालवीत राहतो, त्याला सर्व अविद्येचा क्षय झाला असतां आपोआप आत्मसाक्षात्कार होतो. आत्मस्वभावाचा स्वप्रकाशस्वरूपपरिशेष हाच निश्चय आहे. शास्त्रादिकांच्या विचारानें अविद्यामळ धुतल्याप्रमाणें निघून जातो. शास्त्राचें साह्य मिळालें असतां आत्माच आत्म्याला पाहतो व आत्म्याशींच विचार करतो. या जगांत आत्माच आहे; अविद्या नाहीं, असा निश्चय होणें हाच अविद्याक्षय होय. आपल्या इंद्रियांसमोर आपल्याला हें जें कांहीं नाना दिसत असतें तो आत्माच आहे असा निश्चय करूं नये. कारण तो स्वतः आत्मा नव्हे व वस्तुतः आत्मज्ञानाचा उपायही नव्हे. खरें पाहतां, गुरूपदेशादिक आत्मज्ञानाचें कारण होत नाहीं. कारण गुरु इंद्रियांना गोचर होणारा आहे. व आत्मा (ब्रह्म) सर्व इंद्रियांचा क्षय झाल्यावर अनुभवास येणारा आहे. जी वस्तु ज्याचा क्षय झाल्यावरच प्राप्त होण्यासारखी असते ती तें असेपर्यंत मिळत नाहीं. पण हे ब्राह्मणा, असें जरी असलें तरी गुरूपदेशादि आत्मज्ञानाच्या सिद्धीकरितां उपयोगी आहेत. कारण गुरूपदेश ऐकून शिष्य विचार करूं लागला असतां आत्मा अदृश्य व अनिर्देश्य असला

तरी आपोआप व्यक्त होतो; पण वस्तुतः तो, शास्त्रार्थ किंवा गुरुवचन यांच्या योगानें ज्ञात होत नाहीं, तर शिष्याच्या बोधसामर्थ्यानें आपोआप व्यक्त होतो. तथापि अज्ञमुमुक्षूला गुरु व शास्त्र यांच्या वचनावांचून आत्म्याचें परोक्ष ज्ञान होत नाहीं. उलट गुरु, शास्त्रार्थ व शिष्य यांचा दीर्घकाल समागम झाला असतांच आत्मज्ञान प्रवृत्त होतें. म्हणूनच बोधाच्या योगानें ज्याच्या वरील आरोपित सर्व अमंगल नष्ट झालें आहे असा तो परमानंदात्मा शिव, आत्मा, सत् इत्यादि नांवांनीं बोलला जातो. या जगाचा ज्ञानानें बाध झाला असतां तें नाहीं व आरोपकालीं आहे. पण त्याचें अधिष्ठान तत्त्व सदा आहेच. तें व्यावहारिक सत्-हून विलक्षण असल्यामुळें सत्-सारखें भासतें.

शिवाय शिव, आत्मा, सत् इत्यादि नांवांच्या कल्पना जीवन्मुक्तांनीं अधिकारी शिष्यांना बोध करण्याकरितां कल्पिल्या आहेत. मोक्षोपदेश, शास्त्रार्थरचना इत्यादिकांकरितां नांवाची कल्पना केलेली आहे पण पुरातन ऋषींनीं असा शब्दभेद जरी केला असला, तरी वस्तुभेद केलेला नाहीं. अथवा तो होणें शक्य नाहीं. हे मुनीश्वरा, याप्रमाणें जो ज्ञानी नित्य देवार्चन करतो, तो ज्याचे आम्हीं सर्व सेवक आहों त्या परम पदास जातो.

श्रीवसिष्ठ—भगवन्, शुद्ध चैतन्याच्या ठिकाणीं जीवभाव व त्याच्या संसाराचा आरोप यांचा क्रम मला संक्षेपतः सांगा.

श्रीईश्वर—मुने, ब्रह्मादि शब्दांचा अर्थ ही केवल संविद् (निर्विषय ज्ञान) च आहे, असें जाण. अत्यंत सूक्ष्म आकाश व ती शुद्ध संविद् यांमध्यें मेरु व परमाणु यांच्या एवढें अंतर आहे. ती विषयकल्पना करण्यास उन्मुख झाली असतां चित् या नांवास पात्र होते. हें तिचें नांव निर्विकल्पसमाधिप्रसिद्ध चिदानंदस्वभावांत स्थित असलेल्याही तिला प्राप्त होतें. ती चित् विषयभावना करूं लागली, कीं एका क्षणांत अहंतेस प्राप्त होते. अहंतेच्या मागोमाग देश कालादिरूपास प्राप्त झालेल्या कल्पना उद्भवतात व त्या तिच्या सदृश होऊन राहतात. त्यांनीं युक्त असलेली तीच सत्ता प्राणस्पंदयुक्त झाली असतां जीव या नांवास पात्र होते. नंतर तीच जीवशक्ति निश्चयरूप विलास करूं लागली असतां बुद्धि होते.

शब्दशक्ति, क्रियाशक्ति व ज्ञानशक्ति अशा तीन शक्ति जीवशक्तीच्या मागोमाग दासींप्रमाणें जाऊं लागतात. या सर्व समुदायाच्या योगानें संकल्पवृक्षाचें बीज मन होतें. आतिवाहिक देह या संज्ञेस तेंच योग्य आहे, असें ज्ञानी म्हणतात व त्याच्यायोगानें जीव प्रमाता होतो.

अशा रीतीनें या सर्व अंतःशक्ति निर्माण झाल्या म्हणजे त्यांच्यामुळेंच बाह्य कल्पना उदय पावतात. वातसत्ता, स्पर्शसत्ता, स्पंदसत्ता, त्वक्सत्ता, तेजांची सत्ता, रूपसत्ता, जलसत्ता, रससत्ता, भूसत्ता, गंधसत्ता, पुष्टपिंडसत्ता, देशसत्ता, कालसत्ता, इत्यादि सर्व सत्ता उदय पावतात. या सर्व सत्तांनीं युक्त असलेलें हेंच पुर्यष्टक आहे. हाच वासनारूपानें आतिवाहिक देह आहे; पण अपरिच्छिन्न चित्स्वरूप ब्रह्मच या सर्व विकार-विभागांनीं स्फुरण पावतें. दुसरें कांहीं नाहीं. बा वसिष्ठा, अज्ञ पुरुषाच्या दृष्टीनें हें सर्व या क्रमानें झालें आहे. तथापि तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें कांहीं झालें नाहीं. तें सर्व समुद्रांतील जलाच्या विलासाप्रमाणें केवळ भासमान आहे. कारण भासणाऱ्या भेदाला संविद्-चाच आधार आहे. तिच्यावांचून तें सर्व जड किंवा मृत होतें. आणि तें संविद्रूप आहे, असें जाणलें तरी गंधर्वनगरासारख मिथ्या ठरतें. ब्रह्मच तें सर्व जाणतें व तेंच तें सर्व झालें आहे.

श्रीवसिष्ठ—पण ईश्वरा, हें आरोपित जग गंधर्वनगर व स्वप्न यांप्रमाणें मिथ्या जरी असलें तरी तें दुःखाला कारण होतें. तेव्हां त्याच्यापासून होणाऱ्या दुःखाचें निवारण करण्यास काय युक्ति करावी?

श्रीईश्वर—वासनेमुळें दुःख होतें. यास्तव तिचें निवारण करावें. वासनेचा क्षय होई तों हें सर्व मिथ्या आहे, असा अति दृढ निश्चय करण, हाच दुःख-निवृत्तीचा उपाय आहे. सर्व खोटें आहे, अशी वासना दृढ झाली म्हणज जगाचा बाध होऊन त्याचें अधिष्ठान साक्षात् अनुभवास येतें. द्रष्टा जीव, दर्शन वृत्ति व दृश्य जग यांचा क्षय झाला असतां एक सत् अवशिष्ट राहतें, तेंच ब्रह्म होय. ज्याला भासणारा सत्य अथवा असत्य पक्ष विलीन झाला आहे, त्याला केवल अवस्थेवांचून दुसरें काय दिसणार? शून्य स्थानीं जसें भूत, त्याप्रमाणें ही जगत्–नांवाची चित्तवासना उदय पावली आहे. यास्तव, ती शांत झाली, कीं अक्षय्य शांत मिळते. अहंता, जगत् व मृगजल यांमध्यें जो आस्था ठेवतो त्या

नराला धिक्कार असो. त्याला सुज्ञानें कधींही उपदेश करूं नये. कारण तत्त्वज्ञ लोक विवेकी जीवालाच उपदेश करीत असतात. मूर्खाला कोणी उपदेश करीत नाहींत. पण जो कोणी शिष्यलोभी गुरु, अज्ञालाही उपदेश करतो तो आपली सालंकृत कन्या स्वप्नांत पाहिलेल्या पुरुषाला द्यावयासही कमी करणार नाहीं. ४१.

सर्ग ४२—समष्टि-व्यष्टिसंसार, ईश्वर इत्यादि सर्व माया आहे. शंकराचें स्वस्थानीं गमन.

श्रीवसिष्ठ—भगवन्, आदि सृष्टींत आकाशांत स्थित होणारा व देहभ्रम पाहणारा जीव कोणत्या अवस्थेस प्राप्त होतो.

श्रीईश्वर—स्वप्नपुरुष अतिशय सूक्ष्म नाडींत जसें अतिविस्तृत ब्रह्माण्ड पाहतो, त्याप्रमाणें तो जीव परम सूक्ष्म चिदाकाशांतही तें पाहतो. चिद्घन सर्वगामी असल्यामुळें नाडीछिद्रांत प्रवेश करणारा स्वप्नपुरुषही तत्काल कल्पित सृष्टि कशी निर्माण करतो तें सर्वांना माहीत आहेच. तोच आद्य सृष्टींतील समष्टयुपाधिक हिरण्यगर्भ नांवाचा जीव होय. तोच मी सनातन व अव्यक्त आहें. सात्त्विक, राजस व तामस कल्पांमध्यें क्रमानें त्याला विष्णु, ब्रह्मा व सदाशिव अशीं नांवें प्राप्त होतात. तो संकल्पपुरुष असून संकल्पानेंच त्याची मूर्ति सिद्ध झालेली असते. त्याचा प्रथमसंकल्प पुष्ट झाला म्हणजे तो मनोमूर्तीचा आश्रय करतो. तो जशी जशी कल्पना करतो तसें तसें सत्वर होतें. त्यामुळें तें सर्व असद्रूप आहे. पण भ्रमदृष्टीनें सत् भासतें. अशा रीतीनें तो आदिपुरुष उत्पन्न केलेल्या जगाचा द्रष्टा होतो. तो एका निमिषांत नुस्तें स्वरूप अवलोकन करूनच चिदाकाश मात्र होतो. व स्वरूपाला विसरून एका क्षणांत अनंत व अपार संसारांत पडतो. सत्यसंकल्प करण्यास समर्थ असलेला तो एका निमेषांत महाकल्पांची परंपरा केवळ बहिर्मुख होऊन पाहतो. पण ती परंपरा खरी नव्हे; मिथ्या आहे. स्वप्नांतील नगराप्रमाणें चित्, चित्तीमध्येंच जगत्-चमत्कार निर्मिते. त्यांत देशकालादिकांचा कांहीं नियम नाहीं. हा पुरुष सर्वकर्ता आहे. त्याच्या इच्छेप्रमाणें रुद्रापासून तृणापर्यंत सर्व उत्पन्न होतें. या सत् किंवा असत् जगांत सर्वांच्या उत्पत्तीचा हाच क्रम आहे. या संसारमायेचें असें तत्त्व आहे, अशी सतत भावना केल्यानें भेद शांत

होतो व शिव समीप येतो. परा चिति एका निमेषाच्या शतांश काळही (म्हणजे एक क्षणभरही) जरी बहिर्मुख झाली तरी मोठा अनर्थ उद्भवतो. बाह्य वासना दृढ झाली, कीं महा चितीचें पूर्ण विस्मरण पडतें. असत्य संकल्पामुळें महान् आत्मा कीड, मुंगी इत्यादिकांच्या शरीरानेंही मर्यादित होतो. पण ज्या नित्य व्याप्त, अनंत व दृढ तत्त्वामध्यें, माळेच्या ठिकाणीं भासणाऱ्या सर्पाप्रमाणें हें जग भासत आहे, तें तत्त्व कोठें दूर, खालीं, वर, इत्यादि नाहीं. तें कालानें मर्यादित होत नाहीं. असो; मुने, तुझ्या प्रश्नांचें उत्तर मी दिलें आहे आतां आम्ही इष्ट स्थानीं जातों; पार्वति, चल; ऊठ.

श्रीवसिष्ठ—रामा, इतकें बोलून, मी चरणावर पुष्पांजलि अर्पण केली असतां तो देव परिवारासह आकाशांत गेला. तेव्हां मी क्षणभर त्याचेंच चिंतन करीत राहिलों व पूर्वीचें जड देवार्चन सोडून त्यानें सांगितलेलें नूतन देवपूजन करण्याचा निश्चय केला ४२.

सर्ग ४३—आत्म-शिवार्चन ऐकून राम वैराग्यासह ज्ञानी झाला. त्याच्या कृतकृत्यतेचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—रामा, हें सर्वोत्कृष्ट शिवतत्त्व शंकरानें मला सांगितलें असतां मी त्याप्रमाणें आचरण करून कृतकृत्य झालों. तसाच तूंही हो. मायेंतील मिथ्या भ्रमानें मिथ्योपाधिघटित मिथ्या जीवाकडून हें असत् जग पाहिलें जातें. कवीच्या कल्पनेप्रमाणें जशी काल्पनिक सृष्टि उदय पावते, त्याप्रमाणें जीवकल्पनेनें ही जाग्रत्-सृष्टि निर्माण होते. जलांतील द्रवत्वाप्रमाणें, वायूंतील स्पंदाप्रमाणें व आकाशांतील शून्यत्वाप्रमाणें आत्म्याच्या ठिकाणीं सर्गत्व आहे. असो; राघवा, शंकरानें उपदेश केल्यापासून या घटकेपर्यंत मी एकसारखें आत्मपूजन करीत असतों. दशरथपुत्रा, याच पूजाविधानानें मी अखिन्न मनानें मागचे सर्व व्यवहारपरायणही दिवस घालविले आहेत. मी यथाप्राप्त क्रिया व आचाररूपी पुष्पांनीं आत्म्याचें पूजन केलें आहे. निद्रासमयीं माझें तें पूजन व्युच्छिन्न होतें (आत्म्याचें अनुसंधान सुटतें). पण पुनः जागा होतांच मी एवढावेळ सुखानें निजलों होतों; मला कांहीं समजलें नाहीं, अशा अनुसंधानास कारण होणाऱ्या अविद्यावृत्तिपुष्पानें त्याचें पूजन करतों. त्यामुळें सुटलेलेंही

आत्मानुसंधान पुनः जोडल्यासारखें होतें. (तर मग सर्व अज्ञाकडूनही तसलें शिवार्चन सदा होत असतें, त्यांत तुमचाच काय एवढा मोठा पुरुषार्थ आहे, असें म्हणशील तर सांगतों.) ग्राह्यग्राहकसंबंध हा सर्व देहवानांस सम आहे. पण योगी नेहमीं सावधान असतो व तेंच त्याचें आत्मार्चन होय. यास्तव हे रघुपते, या दृष्टीनें व निःसंगमनानें या संसाररूपी विरल अरण्यांत तूं विहार कर, म्हणजे खिन्न होणार नाहींस. बा सुव्रता, धन, बंधु इत्यादिकांच्या वियोगापासून उद्भवणारें मोठें दुःख प्राप्त झालें असतां तूं या दृष्टीचा आश्रय करून विचार कर. धन व बंधु यांचा उदय अथवा क्षय झाला असतां सुख व दुःख करूं नये. सर्व संसारदृष्टि नेहमीं अशाच नश्वर असतात, असें मनांत जाणून स्वस्थ रहावें. विषयांची व्याकुल करणारी विचित्र गति कशी आहे, तें तूं जाणतोसच. इष्ट व अनिष्ट दशा कशा येतात, कशा जातात व पुरुषाला आपलें व्यसन लावून कशा बद्ध करितात, त्याला कशा पराभूत करितात, तें सर्व तुला माहीत आहे. प्रेम व विविध धन अकस्मात् येतें व अकस्मात् जातें. हे निर्मला, त्या सर्व जगत्क्रिया तुझ्या आंत आहेत, यास्तव खरोखर तूं त्यांचा नव्हेस व त्या तुझ्या नव्हेत. हें जग असेंच कांहीं विचित्र आहे. उगीच परितप्त कशाला होतोस ? तुला जगाची तुच्छता जर आवडत नसेल तर आत्माच जगत् आहे, असें पहा. अशा दर्शनानेंही तुझा बंध निवृत्त होईल. हर्ष-शोक करण्याचा प्रसंग येणार नाहीं. बाबारे, तूं चिन्मात्ररूप आहेस, व हें जग तुजहून भिन्न नाहीं. मग तूं ग्राह्य व त्याज्य कल्पना कशी करणार ? सर्व चित्सागर असल्यामुळें त्यांतील कोणाविषयीं हर्ष किंवा शोक करावयाचा आहे ? यास्तव रामा, तूं चिदेकरूप होऊन सुषुप्तिस्थितीस प्राप्त हो. आणि आजपासून तुर्यावस्थात्मक हो. सम व उदारबुद्धि होऊन नित्य आत्मार्चापरायण हो. पूर्ण सागराप्रमाणें तृप्त रहा. असो; हें सर्व मी तुला सांगितलें आहे. तूं परिपूर्ण बुद्धि होऊन राहिला आहेस. पण हे रघुनंदना, आतां आणखी तुला काय विचारावयाचें असेल तें विचार. पूर्वी एक-दोनदां ' हा प्रश्न येथें करणें उचित नाहीं, तो मग कर, असें म्हणून मी तुझ्या प्रश्नप्रवृत्तीला प्रतिबंध केला होता; पण आतां तुला पाहिजे तें विचारण्याची मोकळीक मी देत आहें.

श्रीराम—गुरुवर्य, माझे सर्व संशय निवृत्त झाले आहेत. सर्व ज्ञातव्य मला ज्ञात झालें. स्वाभाविक तृप्ति झाली आहे. आतां माझ्या मनांत द्वित्वमल राहिलेला नाहीं. विषयकल्पनाही उरलेली नाहीं. मागें मी जेव्हां आपणाला प्रश्न करीत होतों, तेव्हां माझ्या मनांत गाढ अज्ञान होतें. पण आतां तें नष्ट झालें आहे. अज्ञानवशात् आत्म्याला कलंक आहे, अशी माझी जी भ्रांति होती, ती आतां तुमच्या प्रसादानें निवृत्त झाली आहे. आत्मा उत्पन्न होत नाहीं व मरत नाहीं. तो कलंकित झालेला नाहीं. हें सर्व ब्रह्ममय आहे, असें जाणून मी सर्व संशय, प्रश्न, व मनोरथ यांपासून पृथक् झालों आहें. माझें मन निर्मळ झालें आहे. साधूंनीं शिष्यांस सांगितलेल्या सर्व साधनोपदेशांविषयीं निरिच्छ झालों आहें. मला ग्राह्य, त्याज्य व उपेक्ष्य कांहीं भासत नाहीं. माझा सर्व चिंताभ्रम शांत झाला आहे. मी स्वर्गाची आकांक्षा करीत नाहीं व रौरवाचा द्वेष करीत नाहीं. हें जगत् असेंच आहे; त्याच्याहून भिन्न तत्त्वच नाहीं; असें जो प्राकृत जाणतो त्याच्या हृदयांत संताप उत्पन्न करणारी संदेहसंतति होत असते. पण मी जगाला आत्मस्वरूप पहात असल्यामुळें मला ती व्याकुल करीनाशी झाली आहे.. अज्ञपुरुष ज्या धनादि विषयांविषयीं कृपण होतो, दीन होतो, त्यांनांच आम्ही तुच्छ समजतों. त्यामुळें आम्हीं क्षुधा, तृषा इत्यादि सहाऊर्मींनीं रहित व शुद्ध आनंदस्वरूप झालों आहों. भगवन्, तुमच्या प्रसादानें आम्हीं भवसागरांतून पार तरून गेलों आहों. संपत्तींचा अवधि अम्हांला कळला आहे. आपत्तींची सीमा आम्हीं पाहिली आहे. सर्वसार असा जो भूमानंदाचा विषय (आत्मा) तो आम्हांला प्राप्त झाल्याकारणानें आम्हीं अदीन झालों आहों. आशागजास मारून आमचें मन वीर ठरलें आहे. सारांश, परमेश्वरा, माझें मन आतां अकार्पण्यामुळें स्थिर, पूर्ण चंद्र, क्षीरसागर, व शरदाकाश यांहूनही अति निर्मल व आंतल्या आंत अतिशय हृष्ट झालें आहे ४३.

सर्ग ४४—ज्ञानदार्ढ्याकरितां गुरु, आसंगक्षयाचे वांच्छात्यागादि-मनःक्षयान्त उपाय पुनः सांगतात.

श्रीवसिष्ठ—रामा, केवल (वासनारहित) इंद्रियांसह मनानें तूं जें करशील तें न केल्याप्रमाणेंच आहे. विषय संतोषाला कारण होतात, ही

समजून व्यर्थ आहे. कारण ते, त्यांच्या प्राप्तीच्या पूर्वी व वियोगानंतर संतोषाला कारण न होतां दुःसह दुःखालाच निमित्त होतात. यास्तव क्षणिक सुख व दीर्घ अनर्थ देणाऱ्या विषयांविषयीं आसंग (आसक्ति, राग, प्रेम) ठेवणें योग्य नव्हे. कारण इष्ट वस्तूचा लाभ झाला असतां होणाऱ्या आनंदाचें कारण वस्तुलाभ हेंच आहे. अर्थात् तो झाला नाहीं कीं दुःख. यास्तव असल्या विषयांची वांछा सोडणेंच योग्य आहे. रामा, तूं जरी तत्पदास प्राप्त झालेला आहेस तरी कदाचित् काल बदलल्यामुळें पुनः अहं-उदय होणें शक्य आहे, म्हणून म्हणतों कीं, तूं अहंभावनारूप चिखलांत रुतूं नकोस. रामा, तूं आत्मरूपी पर्वताच्या अग्रभूमीवर विश्रांति घेत बसला आहेस; यास्तव तुला आतां पुनः अहंभावरूपी महाश्वभ्रांत (खड्डयांत) पडणें उचित नव्हे. वीरा, तुझा समता व सत्यतामय स्वभाव मला स्पष्ट दिसत आहे. तुझे सर्व विकल्प क्षीण झाले आहेत व अविद्या नाश पावली आहे असें मी समजतों. सौम्य व पूर्ण सागरासारखी तुझी ही निर्मल समताच तूं स्वभावांत स्थित आहेस, असें सुचवीत आहे. यास्तव संगरहित मनानें राहणाऱ्या तुझें मन अमन होवो; आशा निराशारूप होवो; व भावनेचा अभाव होवो. मनोरथांचा भंग झाला असतांही निराशा होत असते; पण तसल्या निराशेची इच्छा मी करीत नाहीं. तर निरतिशयानंद ब्रह्म-प्राप्ति झाल्यामुळें तुझ्या निराशेची मी आकांक्षा करीत आहें. तूं आत्म्याला विसरलास कीं बद्ध झालास व त्याला साक्षात् जाणलेंस कीं लागलाच मुक्त झालास, असें समज आणि मननादिकांच्या दृढतेनें स्वात्म्यास जाण. प्राप्त दुःख व सुख यांना सम जाणणें हेंच अवासनत्व आहे. वासनारहित अंतरिंद्रियांच्या योगानें तूं क्रिया कर. म्हणजे आकाशाप्रमाणें विकार पावणार नाहींस. दुःखादिकांलाही त्रिपुटीशीं मिळवून आत्मरूपानें जाण, म्हणजे तीं प्रतिकूल आहेत, असें भासणार नाहीं. चित्ताच्या निमिषोन्मेषांनीं जगाचा क्षय व उदय होत असतो. यास्तव वासना व प्राण यांचा निरोध करून मनाला निमेषरहित कर. प्राणांच्या उन्मेष-निमेषांच्या योगानें जगाचे उदयास्त होत असतात. यास्तव प्राणायामांच्या अभ्यासानें त्यांचा नाश कर. मूर्खतेच्या उन्मेष-निमेषांमुळें कर्मांचा उदय

व नाश होत असतो. यास्तव गुरु व शास्त्रार्थ यांच्या साह्यानें, बलात्कारानें, तिचा लय कर. दृश्य व दर्शन यांच्या संबंधामुळें ही जगद्भ्रांति स्फुरत असते. यास्तव त्यांचा संबंध तुटला कीं तीही नाहींशी होते. लहर जशी जलस्पंदामुळें तशी माया चित्तस्पंदामुळें उत्पन्न झाली आहे. वासनांशाचा त्याग केल्यानें, अथवा बोधानें किंवा प्राणनिरोधानें चित्तस्पंद बंद पाडला कीं, चित्त अचित्त होतें व तेंच परम पद होय. विषय व इंद्रियें यांचा संबंध झाला असतां जें सुख होतें तें वस्तुतः परब्रह्मसुखच होय. तद्रूप ब्रह्मदृष्टि केली असतां मनाचा क्षय होतो. जेथें चित्ताचा अभ्युदय होत नाहीं तेथें स्वाभाविक, सुखाचा अनुभव येतो. तसलें सुख स्वर्गादि दुसऱ्या कोठेंही संभवत नाहीं. चित्तोपशांतीमुळें होणारें सुख वाणीनें बोलून दाखवितां येत नाहीं. त्याचा कधीं क्षय होत नाहीं व त्याहून दुसरें कोणतेंही सुख अधिक नाहीं. तें कधीं उदय पावत नाहीं व शांतही होत नाहीं. भ्रांतीमुळेंच चित्ताचें अस्तित्व अनुभवास येतें. व ती बोधानें क्षीण झाली असतां चित्ताचाही नाश होतो. ज्ञानी पुरुषाचें चित्त हें चित्त नव्हे तर सत्त्व आहे. कारण नांव व अर्थ यांच्या योगानेंच मात्र तें पृथक् आहे. चित्त वस्तुतः संभवत नाहीं म्हणूनच त्याचा विलय होऊं शकतो. कारण भ्रमच बोधानें बाधित होऊं शकतो. सत्-वस्तूचा बाध कधींही होत नाहीं. यास्तव चित्तादि सर्व विकार अवस्तु व विकल्परूप आहेत. सर्व आत्म्याच्या सत्तेनें विवर्तरूपपरिणामास प्राप्त झालें आहे, म्हणून त्याच्या बोधानें तें सर्व बाधित होतें. यास्तव तूं आपल्या चित्ताला सत्त्वरूप करून व किंचित् काळ जगत्स्थितींत विहार करून, तुर्यावस्थेंत जा. त्या रम्य अवस्थेंतही कांहीं काळ विहार केल्यावर तूं तुर्यातीत पदास प्राप्त होशील ४४.

सर्ग ४५—परब्रह्माचें बिल्वफलरूपानें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—रामा, आतां मी तुझ्या बोधासाठीं सांगत असलेली ही एक रम्य अपूर्व व संक्षिप्त कथा ऐक. एक मोठें बिल्वफल (बेलफळ) आहे. त्याच्या आंतील भाग सहस्रावधि योजन विस्तृत आहे. तें विमळ, स्पष्ट, अनेक युगांनींही जीर्ण न होणारें, अविनाशी रसानें परिपूर्ण, ज्यांतील सार अमृतासारखें मधुर आहे, फार जुनें असूनही बालचंद्राप्रमाणें

मृदु व सुंदर, भुवनाच्या मध्यगत—महामेरूप्रमाणें स्तंभाकार, मंदर-पर्वताप्रमाणें दृढ, महाकल्पांतींच्या वावटळीनेंही चंचल न होणारें, अतिशय विपुल, अमर्यादित, ब्रह्मदेवादि अतिवृद्ध पुरुषही ज्याची उत्पत्ति जाणत नाहींत, मूळ कोठें आहे व देंठ कोणीकडे आहे, तेंही कळत नाहीं, ज्याच्यामध्यें कधीं कांहीं विकार झालेला दिसत नाहीं, सर्व पुरुषार्थ व फळें यांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या ज्या फळांमध्यें मज्जा, नाहीं, बीज नाहीं, व शिराही नाहींत, असें तें फळ आहे. निर्विकार, निरंजन, शिळेच्या मध्य-भागाप्रमाणें नीरंध्र, अमृतस्राव करणाऱ्या चंद्राप्रमाणें रसयुक्त, सर्व सौंदर्यांचा कोश, शीतलप्रकाशकारक, पर्वतासारखें, अमृतपिंडासारखें, अनंतरक्षित, नित्य, अनन्य, इत्यादि प्रकारचें तें अपूर्व फळ आहे. त्यांत त्रिभुवनाची कल्पना झालेली आहे. हा संकल्पविस्तार, ही रागद्वेषस्थिति, ही हेयोपादेय बुद्धि, ही त्वत्ता, ही मत्ता, हा ऊर्ध्वस्थ ब्रह्मांडौघ, हे तीन काल, या दिशा, इत्यादि सर्व त्या फळांत आहे. राघवा, त्या महा-फळांत आपल्या या सृष्टींत दिसणारें अमुक एक नाहीं, असें म्हणतांच येत नाहीं.

रघुनंदना, माझ्या या वर्णनावरून हें बिल्वफळ म्हणजे सर्वात्मिका व सर्वकारण महाचितिशक्तिच आहे. असें तुझ्या लक्षांत आलेंना ? ती चिति शांत, स्वस्थ, निराबाध, सौम्य, भावनारहित, व सत्य आहे. ४५.

सर्ग ४६—ब्रह्मप्रपंचाभासवर्णन.

श्रीराम—गुरुराज, आपण ही बिल्वरूपिणी महाचिद्घनसत्ताच येथें मला सांगितली आहे, असें मी समजतों. कारण अहंतादि हें सर्व चिन्म-ज्जारूपच पसरलेलें आहे. यांत द्वैतैक्यकल्पनात्मक भेद मुळींच नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—रामा, खरें आहे. पण केवळ अहंतादिच नव्हे तर सर्व ब्रह्माण्डच चिद्बिल्वाची मज्जा आहे. पण ही सर्व सृष्टि चिद्बिल्वाची मज्जा आहे, असें म्हणतांच चित् हा आधार व सृष्टि ही त्यांत ठेवावयाची वस्तु अशा प्राप्ति होईल. व त्यामुळें मर्यादित झालेल्या या सर्वंच वस्तूचा विनाश होण्याचा प्रसंग येईल. पण तो संभवत नाहीं. चित्—सारख्या अतिशय सूक्ष्म व निरवयव पदार्थामध्यें जगत् हा एक मोठा चमत्कार आहे. शिळेच्या मध्यभागीं मन नांवाच्या शिल्पीनें कल्पिलेल्या

कमलवनाप्रमाणें ही त्यांत राहिली आहे. याविषयींही मी एक आख्यायिका सांगतों ती ऐक.—

स्निग्ध, स्पष्ट. मृदुस्पर्श, महाविस्तारशालिनी, निबिड, नित्य अक्षुब्ध, अशी एक महाशिळा आहे. तिच्या उदरांत सरोवरांप्रमाणें पुष्कळ प्रफुल्ल कमळें आहेत. त्यांतील कांहींच्या पाकळ्या एकमेकींस चिकटलेल्या आहेत, कांहीं अगदीं दूर दूर आहेत, कांहीं एकमेकींस झांकीत असतात. व कांहीं स्पष्ट दिसतात. कित्येक कमळांचीं मुखें खालीं आहेत; कित्येकांचीं वर आहेत; कित्येकांचीं तिरकस आहेत. त्यांचीं मूळें एकमेकांस लागलेलीं असतात किंवा एकमेकांत अडकलेलीं असतात. कित्येकांचीं मूळें वर असतात. कित्येकांचीं खालीं असतात व दुसरीं कित्येक अमूल असतात. त्यांच्या समीप शतशः शंख व हजारों चक्रांचे ओघ असतात.

श्रीराम—गुरुवर्य, खरें आहे. मीं ती महाशिला शाळग्रामांत हरीच्या धामामध्यें सर्व परिवारासह पाहिली आहे.

श्रीवसिष्ठ—तूं म्हणतोस तें खरें आहे. तूं त्या बाह्य दृष्टान्तभूत शिळेला पाहिलें आहेस व तिचा दार्ष्टान्तिक असा जो अनंतर निरतिशयानंद त्यालाही पाहिलें आहेस; पण रामा, मीं तुला ही आतां अपूर्वच शिळा सांगितली आहे. तिच्या महाकुक्षींत सर्व आहे व नाहींही. मीं तुला सांगितलेली ही चिच्छिला आहे. तिच्या आंत जगें असतात. घनत्व, एकात्मकत्व इत्यादि गुणांच्या योगानें हिला शिला असें म्हणतां येतें. आकाशांत जसा मोठा वायु, त्याप्रमाणें या अति विस्तृत व नीरंध्राकार शिळेंत जगें असतात. जगांच्या समूहालाच मीं वर कमळवन म्हणून म्हटलें आहे. जग चित्–हून भिन्न असल्यासारखें भासतें; पण वस्तुतः तें भिन्न नाहीं व शुद्ध चित्ही नाहीं; तर शुद्ध माया आहे. चित्रामध्यें जशा नानाप्रकारच्या आकृति काढतात, त्याप्रमाणें या चिच्छिळेवर सर्व त्रिकालांतील जगत् काढलेलें आहे. पाषाणांतील मध्यभाग जसा एकाकार असतो, त्याप्रमाणें ही चित्ही एकाकार आहे. शिळेवरील चित्र शिळेहून पृथक् नसूनही जसें पृथक् भासतें, त्याप्रमाणें ही सृष्टि चित्–हून भिन्न नसूनही भिन्न भासते. पतिव्रतेच्या चित्तांत जसा तिचा पति अथवा बिल्वफळांत मज्जा सतत असते, त्याप्रमाणें चिति अनंत, अपार, असल्यामुळें

तिच्यामध्यें हें सर्व आहे. केवल वाणीनेंच जें संपन्न होणारें असतें, तें वाणीच्या अभावीं लय पावतें, असा नियम आहे. यास्तव नाममात्र पृथक् असलेले हे सर्व विकार वस्तुतः ब्रह्ममय आहेत. बीज अंकुरापासून पुष्प-फलापर्यंत सर्व कार्यांत जसें अनुवृत्त असतें, त्याप्रमाणें ब्रह्माची सत्ता सर्व वस्तूंमध्यें अनुवृत्त आहे. बीजसत्ता अंकुरादि पुढच्या सर्व परिणामांत जशी असते, तशीच चिद्घनामध्यें चित् असते. जगाचे कर्ते प्रत्यक्ष दिसत नाहींत. आजवर त्यांना पाहिलेला एकही पुरुष त्यांच्या अस्तित्वाविषयीं साक्ष द्यावयास पुढें आलेला नाहीं. यास्तव दिसणारें हें कधीं कोणीं केलें नाहीं व तें कधीं नाश पावत नाहीं. तर तो सर्व भ्रम आहे. सर्व ब्रह्म-सत्तात्मक आहे. हा सर्व जगद्भ्रम स्वप्न-भ्रमासारखाच दृष्टनष्ट आहे. रामा, हा सर्व जगद्विलास नित्य सुषुप्तपदच आहे. कारण तो सतत ब्रह्माकाश-रूप आहे. सृष्टीचें भान जरी होत असलें, तरी तें निव्वळ भानच आहे. यास्तव कोणतीही सृष्टि केव्हांही ब्रह्मामध्यें स्वाकारानें असणें संभवत नाहीं. ४६.

सर्ग ४७—वरील दोन्ही आख्यायिकांचें सार. मयूरांडरसाचा दृष्टान्त.

श्रीवसिष्ठ—रामा, चिद्रूपतत्त्व जोंवर स्वस्वरूपानुसंधानरहित असतें, तोंवरच तें सृष्टीनें युक्त असतें; तोंवरच त्यांत सृष्टीचा भास होतो. देश, काळ, क्रिया इत्यादि सर्व चिन्मयरूप असल्यामुळें, हें निराळें व हें निराळें, असें म्हणणें येथें उचित होत नाहीं. सर्व शब्द व त्यांचे अर्थ (पदार्थ) या वासनाजन्य कल्पना आहेत, असें जाणणाराला एकरूप असल्यामुळें हें सर्व असत् आहे, असें कसें सांगतां येणार? त्याचप्रमाणें शिलेंतील रचनेप्रमाणें या चित्-रूपी आरशांत जगद्रूपी नगर प्रतिबिंबित होतें. या परम चिन्मणीमध्यें असंख्य जगें आहेत. चित् नांवाच्या संपुटांत हें जगन्मौक्तिक तदंशमय असूनही अन्य असल्या-सारखें भासतें. भास्वान् चित्सूर्य जगद्द्रव्यें दाखवीत अहोरात्रीसारखीं वेदना व अवेदनारूपी कर्में करतो. समुद्रांतील लाटांप्रमाणें चिद्-मध्यें जगद्विलास होतो. जें आहे असें वाटतें तें सर्व चित्. त्या शिलेवरच हें सर्व जगच्चित्र खोदलें आहे. भाव व अभावरूप पदार्थांत जें सत्य म्हणून कांहीं असतें तें चित्च होय. ब्रह्माच्या ठिकाणच्या ब्रह्मत्वाप्रमाणेंच

हें जगही त्यांत स्थित आहे. वृक्ष व झाड यांप्रमाणें ब्रह्म व जग यांमध्येंही भेद नाहीं. ब्रह्मज्ञानानें सर्वच ब्रह्म होतें. सर्व स्थूल व सूक्ष्म पदार्थांतील तें सार आहे. तृण, गुल्म, लता इत्यादिकांतील रसांप्रमाणें मेरुप्रभृति–तृणापर्यंत सर्व जड वस्तूंत तें ब्रह्म स्थित आहे. 'जगांतील वस्तूंची ब्रह्म-सत्ताही' गुणी–गुणरूप अथवा दुसऱ्या एकाद्या सत्तेनें भूषित होऊन राहते. आविर्भावदशेंत कार्यरूपानें जसें कारणच असतें, त्याप्रमाणें तिरो-भावदशेंत कारणरूपानें कार्य असतें. ज्याप्रमाणें मोराच्या अंड्यांतील रसामध्यें विचित्र पिसें, पंख व मोराच्या शरीराचा कठीण भाग इत्यादि सर्व असतें, त्याप्रमाणें चित्तत्त्वामध्यें नानात्व असतें. विवेकदृष्टीनें पाहि-ल्यास चैतन्यांतील भेद कल्पित असून वास्तविक नाहीं, हें सहज कळण्या-सारखें आहे. सारांश, दृष्टान्तभूत मयूरांडरसाप्रमाणेंच ब्रह्म कार्यशक्ति-युक्त असून, अंडरसापासून होणाऱ्या विचित्र मयूराप्रमाणें त्याच्यापासून हा सर्व विचित्र ब्रह्मांडगोल भ्रमरूपानें निर्माण झाला आहे. ४७.

सर्ग ४८—सच्चिदानंद ब्रह्म कल्पित वस्तूंहून पृथक् करितात.

श्रीवसिष्ठ—रामा, अंड्यांमध्यें जसा मोर त्याप्रमाणें वर वर्णन केलेलें आंतील अहंतादि व बाहेरील आकाशादि जगत्रय ज्या शुद्ध तत्त्वामध्यें त्रिकालीं उदय न पावलेलें असेंच राहिलेलें असतें, तें (ब्रह्मच) या पूर्वोक्त दृष्टान्ताचें तात्पर्य आहे. जेथें परमार्थतः कांहीं उदय पावलेलें नाहीं व अविद्येनें हें सर्व जग आहे, तेंच या सर्व अंगांचा रस असा प्राण होऊन वैषयिक सुखाकारानें, निरनिराळ्या चित्तवृत्तींच्या रूपानें व विचित्र भोगांच्या आकारानें, आरशांतील चंद्राप्रमाणें अभिव्यक्त होतें. यास्तव विषयसुखाच्या अनुभवावरून त्याच्या बिंबभूत निरतिशयानं-दाच्या अस्तित्वाविषयीं अनुमान करावें. मुनि, देवगण, सिद्ध, महर्षि इत्यादि तुर्यपदामध्यें स्थित असलेले सर्व सदा स्वरूपाचा आस्वाद घेतात. प्राणस्पंदामुळें होणारा विक्षेप व दृश्याच्या दर्शनाविषयींचा आसंग या दोन कारणांमुळें सर्वच मनुष्यांना त्याचा अनुभव येत नाहीं. म्हणूनच त्या दोन्हींचा परिहार करण्याकरितां योगी प्राणनिरोधन व नासाग्रदृष्टि यांचा सतत अभ्यास करितात. कर्में करीत असतांनाही जे भावनाशून्य असतात; विषय व चित्तवृत्ति यांची संबंधच न होऊं देण्याविषयीं जे

प्रयत्न करीत असतात, चित्रांतील पुरुषाप्रमाणें ज्यांचा प्राण व मन स्पंदन करीत नाहीं; व ज्यांचें चित्त अक्षुब्ध आहे तेच भूमानंदपदीं स्थिर असतात. ज्याप्रमाणें परमेश्वर बाहेर मायेनें सर्व जग रचित असला व त्याचें पालन व लय करीत असला तरी आंतून स्वरूपानंदांत निमग्न असतो, त्याप्रमाणें सहाव्या व सातव्या भूमींत आरूढ झालेले योगी बाहेरून जगत्कार्यें करीत असले तरी आंतून स्वरूपांत तल्लीन झालेले असतात. विषय, इंद्रियें व वृत्ति यांच्या संयोगसमयींही व्यक्त होणाऱ्या आनंदाकडेच त्यांचें लक्ष्य असल्यामुळें त्यांना सर्व व्यवहार सुखावह होतो. त्यांच्या चित्तांतील सुखस्वरूप अत्यंत निर्विक्षेप असतें. व तेंच देह, इंद्रियें, प्राण, चित्त, वासना, जीव, स्पंद, इत्यादिकांनीं रहित, शुद्ध, अदृश्य, उपदेश न करितां येण्यासारखें, दूरही नाहीं व समीपही नाहीं असें; सत् व असत्, शून्य व अशून्य इत्यादि भावनांनीं हीन आत्मतत्त्व आहे. देश, काल, वस्तु इत्यादि कांहीं नाहीं, तर या सर्व भावनांनीं रहित असें एक आत्मतत्त्वच आहे. हृदयांत जें असतांनाच हें दृश्य आविर्भाव–तिरोभाव-रूपानें स्फुरतें तें सन्मात्रच आत्मपद होय. अर्थात् तें कार्यकारण-विलक्षण आहे, अशी भावना करावी. तें आद्य पद कल्पांतींही नाश पावत नाहीं. अग्निप्रभृति भूतें आपलीं दाहादि कार्यें त्याच्यावर करूं शकत नाहींत. तें आपलें सद्रूप सोडून दुसऱ्या रूपास प्राप्त होत नाहीं. देहरूपी घट कितीही जरी उत्पन्न होऊन नाश पावले, तरी सद्रूप आकाशाला कांहीं विकार होत नाहीं. या सबाह्याभ्यंतर आत्माकाशामध्यें देहांच्या उत्पत्ति-नाशांनीं कांहीं खंड पडत नाहीं. कारण देहादि सर्वच आत्मा असल्यामुळें त्यांची कोणतीही अवस्था आत्मरूपच असते. केवल बोधामध्यें थोडासा विकार होतांच देह आत्म्याहून पृथक् आहे, असा भास होतो. यास्तव व्यवहार करीत असतांही निर्विकार आत्मदर्शनानें नित्यमुक्त आत्मस्वरूप पहावें. कार्यप्रसंगीं अनुरूप चेष्टा करीत असतांनाही शांत व निर्मम होऊन राहावें. हें जें कांहीं स्थावर–जंगमात्मक जग दिसत आहे तें सर्व निर्धर्म, निर्गुण व निर्मलात्मक ब्रह्म आहे, काल, क्रिया, करण, कर्तृ, कारण, कार्य, जन्म, स्थिति, नाश, स्मरण, इत्यादि सर्व ब्रह्मच आहे. असें आत्मदृष्टया पाहणाऱ्या तुला पुनरपि या भ्रमणांत पडावें लागणार नाहीं. तूं स्वयंब्रह्मच होशील ४८.

सर्ग ४९—विकारापेक्षां विवर्ताचें वैलक्षण्य, अप्रबोधानें अविद्या व बोधानें तीचा अभाव.

श्रीराम—हे ब्रह्मन्, सर्वव्यापी ब्रह्मामध्यें विकारादि जर नाहींत तर हें भावाभावरूप जग कसें भासतें ?

श्रीवसिष्ठ—पुनः पूर्व अवस्थेस प्राप्त न होण्यासारखा वस्तूच्या स्वरूपांत बदल होणें याला विकार म्हणतात. जसें—दुधाचा दहीं हा विकार आहे. दूध एकदां दहीं झालें, कीं तें पुनः दूध होत नाहीं. पण ब्रह्माचें ज्ञान झालें कीं आद्यन्तमध्यसमयीं तें निर्मळ ब्रह्मच भासतें, यास्तव दूधाप्रमाणें ब्रह्माला विकारता आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. अनेक तंतूंपासून जसा पटाचा आरंभ होतो अथवा अनेक मातीच्या कणांच्या संयोगानें एक मोठा चिखलाचा गोळा बनून त्याच्यापासून घटाचा आरंभ होतो, त्याप्रमाणें ब्रह्मापासून जगाचा आरंभ झाला आहे, असेंही म्हणतां येत नाहीं. कारण ब्रह्म अति सूक्ष्म व निरवयव आहे, तेव्हां त्याच्यापासून अवयवांच्या संयोगानें होणारा कार्यारंभ कसा होणार ? अर्थात् ब्रह्माच्या ठिकाणीं झालेला हा जगाचा भास भ्रमरूप आहे, असेंच तूं जाण. कारण सदा सम असलेल्या पदार्थाचा केवळ मध्यावस्थेंतच अनुभवास येणारा अन्यथाभाव सत्य असूं शकत नाहीं. भास होण्याच्या आरंभीं व तो बाधित झाल्यानंतर अनुभवास येणारा विकार अधिष्ठान वस्तूला स्पर्शही करण्यास समर्थ नसतो. भ्रमापूर्वी व नंतर वस्तूचें जें स्वरूप असतें तेंच भ्रमाचे वेळींही असतें, पण मध्येंच त्याच्या अज्ञानामुळें भासणाऱ्या अन्यथाभावामुळें तें अनुभवास येत नाहीं. तथापि तें नाहींच असें म्हणणें युक्त नव्हे. आत्मा आदि-अंत-मध्य-अवस्थेंत प्रकाशरूपानें सदा समच असतो. व तो सर्वांच्या अनुभवास येतो. त्याचा स्वभावविपर्यय (त्याच्या या स्वभावांत बदल पडणें) अत्यंत असंभाव्य आहे. हा ईश्वर रूपरहित, एक व नित्य असल्यामुळें कधींही भावविकारांच्या वश होत नाहीं.

श्रीराम—महाराज, एक अत्यंत निर्मळ ब्रह्मच जर सदा विद्यमान आहे तर संविद्भ्रमरूप अविद्येचा उद्भव कसा होतो ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, हें सर्व दृश्य ब्रह्मतत्त्वच होतें, आहे व असेल. तें निर्विकार व आदि-अंतरहित आहे. यास्तव त्याच्या ठिकाणीं अविद्या

नाहीं, हाच पूर्ण निश्चय आहे. ब्रह्म असा शब्दप्रयोग करितांच स्वतः ब्रह्म हें वाच्य व ब्रह्मशब्द हा त्याचा वाचक असाही होणारा जो हा अन्यताभाव तोसुद्धा उपदेश करण्यापुरताच आहे. तूं, मी, सर्व जग, दिशा, अंतरिक्ष इत्यादि सर्व ब्रह्म आहे व अविद्या नाहीं. ती नाममात्र आहे, म्हणूनच ती भ्रममात्र व असत् आहे, असें विद्वान् समजतात. रामा, जी मुळीं विद्यमानच नाहीं ती सत्य कशी असेल.

श्रीराम—मग असें जर आहे तर महाराज, आपण मला परवां उपशम प्रकरणांत 'ही अविद्या आहे; यास्तव असा विचार कर' असें कसें सांगितलेंत?

श्रीवासिष्ठ—दशरथतनया, एवढा वेळ तूं अप्रबुद्ध होतास. म्हणून मी ही अविद्या आहे, हा जीव आहे, इत्यादि अनेक युक्ति योजून तुला बोध केला. सर्व उपदेशक अप्रबुद्धाला बोध करण्याकरितां अशाच युक्त्या योजितात. मन असंस्कृत असेपर्यंत अशाच कांहीं भ्रामक युक्ति केल्यावांचून, कितीही जरी आक्रोश केले तरी तें चांगला निश्चय करीत नाहीं. म्हणून कुशल गुरु आपल्या शिष्यांच्या जीवाला युक्तीनेंच आत्मरूप करून दाखवितात. कारण जें कार्य युक्तीनें होतें तें शेंकडों यत्नांनींही होत नाहीं; असा व्यवहारांतही अनुभव येतो. अप्रबुद्ध दुर्मतीला सर्व ब्रह्म आहे, असें जो सांगतो तो त्याचा मोठा घात करतो. मूढांना युक्तीनें बोध करितात व शाहण्यांना तत्त्वानें बोध करितात. युक्तीनें समजूत घातल्यावांचून मूढांना शहाणपण येत नाहीं. यास्तव मी तुला एवढावेळ युक्तीनें बोध करीत होतों. आतां तूं चांगला ज्ञानी झाला आहेस. म्हणून मी ब्रह्म आहें, हें त्रिभुवन ब्रह्म आहे, सर्व दृश्यभूमिच ब्रह्म आहे; दुसरें कांहीं नाहीं, असें सांगत आहें. जगत्त्रय निर्विषय ज्ञानरूप आहे, एवढा एक प्रत्यय मनांत ठेवून तूं जरी व्यवहार करीत असलास तरी तूं त्यानें लिप्त होणार नाहींस. रामा, तूं सर्व व्यवहारप्रसंगीं—जात, येत, खात, निजत असतांना—मी भारूप, चेतन, व्यापी व पर-मात्मा आहें, असा चित्तांत अनुभव घे. तूं निर्मम, निरहंकार, बुद्धिमान् व साधुवृत्ति आहेस. यास्तव शांत व सर्वभूतस्थित ब्रह्म हो. आत्मा, तुर्य, अविद्या, प्रकृति, जगत् इत्यादि सर्व ब्रह्म आहे. जलावरील लहरीसारख्या

आत्म्याच्या स्पंदालाच प्रकृति असें म्हटलें आहे. स्पंद व वायु हे नाममात्र भिन्न असून वस्तुतः जसे एक, त्याप्रमाणें आत्मा व प्रकृति यांचा नाममात्र भेद आहे. सत्तारूपानें नव्हे. अबोधामुळें यांचा भेद भासतो व तो बोधानें लीन होतो. चित्क्षेत्रांतील कल्पनाबीजच चित्तरूपानें अंकुर धरतें. त्याच्यापासून नंतर हें संसारवन उद्भवतें. पण तें बीज आत्मज्ञानानें जळलें म्हणजे मग त्यावर वासनाजलाचा कितीही जरी सेक झाला तरी अंकुर उद्भवत नाहीं. त्याचप्रमाणें चित्क्षेत्रांत मुळीं कल्पनाबीजच जर पडलें नाहीं तर चित्तांकुर कसे उद्भवणार ? रामा, जगांतील द्वित्व हें अज्ञानजन्य आहे. तूं आतां बोधयुक्त झाला आहेस. यास्तव अज्ञानाचा त्याग कर. आत्म्याचा एकभाव हेंच मोठें वैभव आहे. त्याच्यायोगानें तूं निर्भय हो. दुःख मुळीं नाहींच, असा आमचा परमार्थभूत उपदेश आहे ४९.

सर्ग ५०—कल्पनेनें जीवामध्यें पुर्यष्टकाचा उद्भव. इंद्रियांनीं बाह्यार्थग्रहण.

श्रीराम—गुरुवर्य सर्व ज्ञातव्य जाणलें, अक्षत द्रष्टव्य पाहिलें; व तुमच्या ज्ञानामृतानें आम्ही परिपूर्ण झालों आहों. पूर्ण ब्रह्मापासून निघून शरीरांत नखशिखांत प्रवेश करून राहिलेलें हें जीवरूप वस्तुतः पूर्ण ब्रह्मच आहे. पूर्णापासून आकाशादि क्रमानें जें व्यष्टि-समष्टि उपाधिरूप उद्भवतें तेंही पूर्णच उत्पन्न होतें. महावाक्यज्ञानानें उद्भवलेल्या मी ब्रह्म आहें, या ज्ञानानें कारणासह उपाधिपरिच्छेदाचा नाश झाल्यामुळें पूर्णब्रह्माच्या योगानें पूर्वींच परिपूर्ण असलेल्या जीवतत्त्वाची काल्पनिक पूर्णता जाऊन स्वाभाविक पूर्णता उदय पावते. तथापि हे गुरुवर्य, पुष्कळ लोकांना बोध होण्याकरितां मी आपल्याला आणखी लीलेनें प्रश्न करणार आहें. पण पुत्राचे निरर्थक प्रश्न ऐकूनही वत्सल पिता जसा त्याच्यावर कोप करीत नाहीं, त्याप्रमाणें आपणही मजवर रागावूं नका.

गुरुवर्य, मृत देहांत कान, डोळे, त्वचा, जिह्वाग्र व नाक हीं गोलकें स्पष्ट दिसत असतांनाही तीं आपापला विषय कां पाहूं शकत नाहींत ? व प्राणी जिवंत असतांनाच तीं सर्व विषय कशीं जाणूं शकतात ? जड इंद्रियेंही घटादिकांचें बाह्यत्व शरीरांत कसें अनुभवितात ? भिन्नप्रदेशीं पुरलेल्या दोन लोखंडी खिळयांना जसें परस्परांस आकर्षण करतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें

ज्यांचा संबंधच संभवत नाहीं तीं इंद्रियें विषयांस किंवा विषय इंद्रियांस आकर्षण कसे करणार? शिवाय एवढ्याशा इंद्रिय गोलकांतून बाहेरचे वृक्षादि मोठाले पदार्थ आंत कसे शिरतात. मला जगाचें तत्त्व कळलें आहे. व त्यामुळें सर्व संशयही नाहींसे झाले आहेत; पण दुसऱ्या अज्ञांवर अनुग्रह करण्याकरितां मी हा असा प्रश्न करीत आहें.

श्रीवसिष्ठ—रामा, इंद्रियादि, चित्तादि व घटादि यांतील कांहींही निर्मल चेतनाहून पृथक् नाहीं. कारण चांगला विचार करूं लागलें असतां चित्-वांचून प्रमातृ-प्रमाणप्रमेयविभाग पृथक् संभवतच नाहीं. आकाशाहूनही स्वच्छ असलेली जी चित् तिनें आपण होऊनच आपलें रूप पुर्यष्टकरूपानें पूर्व पूर्व भावनेप्रमाणें कल्पिलें आहे. तेंच जगदवस्थितीच्या प्रकृतित्वास प्राप्त झालें. त्याच्याच अवयवापासून इंद्रियादिक व घटादिक पदार्थ झाले. सारांश, याप्रमाणें इंद्रियांच्या द्वारा बाहेर गेलेल्या पुर्यष्टकघटक चित्तानें घटादिकांस व्यापून आपल्या वृत्तींत प्रतिबिंबित झालेल्या त्यांस बाह्याकारानेंच आंत नेऊन दाखविणें, कालांतरीं त्यांची स्मृति होणें, स्वप्नांत आंत असलेल्या त्याचाच बाह्यरूपानें अनुभव येणें इत्यादि सर्व होऊं शकतें. मृत शरीरांत पुर्यष्टकघटित लिंगात्मा जीव नसतो. म्हणून त्यांत दर्शनादि सामर्थ्य नसतें.

श्रीराम—तर मग महाराज, सहस्रावधि जगांना निर्माण करण्याचें माहात्म्य ज्याच्यामध्यें आहे अशा या दर्पणासारख्या पुर्यष्टकाचें रूप काय आहे तेंच अगोदर मला सांग.

श्रीवसिष्ठ—रामा, अज्ञात ब्रह्मतत्त्व हें त्याचें मूळ आहे. तें आकाशादि सूक्ष्म भूतांस निर्माण करतें, त्यांच्या योगानें लिंगशरीर बनवितें. नंतर भूतांचें पंचीकरण करतें. ब्रह्मांडास निर्मितें, त्यांत स्वतः प्रतिबिंबित होतें. व प्राणांस धारण करूं लागतें. प्राणधारणामुळेंच त्याला जीव म्हणतात. तो जीव वासनाबुद्धीनें स्वतः वृद्धि पावतो, व बाह्याभ्यंतर व्यापारांनीं चेष्टा करूं लागतो. तोच अहंभावामुळें अहंकार, मननामुळें मन, बोधनिश्चयामुळें बुद्धि, जीवाच्या ज्ञानसाधनामुळें इंद्रिय, देहाच्या भावनेनें देह व घटाच्या भावनेनें घट होतो. या सर्वव्यापारसाधारण स्वभावात्म्याला पुर्यष्टक असें म्हणतात. (ज्ञानेंद्रियाच्या व्यापा-

रानें) ज्ञत्व, (कर्मेंद्रियांच्या व्यापारानें) कर्तृत्व, (त्याचें फल अशा सुख-दुःखांच्या आश्रयत्वानें) भोक्तृत्व, (औदासीन्यानें) साक्षित्व इत्यादि धर्मांनीं युक्त होणारी जी संवित् तिलाच चैतन्यप्राधान्यानें जीव व जडप्राधान्यानें पुर्यष्टक असें म्हणतात. आपल्याशीं तादात्म्यरूपानें कल्पिलेल्या अंतःकरणाचे आकार कालभेदानें भिन्न भिन्न होत असल्यामुळें जीवही काम-क्रोध हर्ष—विषाद, इत्यादिकांनीं अनुरंजित होत्साता नाना असल्यासारखा होतो. वासनाजलाचा जसा जसा सेक होतो त्या त्याप्रमाणें जीवबीजापासून जगदंकुर उद्भवतो. त्यामुळेंच तो 'मी चिदात्मा नव्हे तर शरीरादि आकार आहे,' असें मिथ्या ज्ञानानें पाहतो. पाण्याच्या प्रवाहांत पडलेल्या काष्ठाप्रमाणें वासनावेष्टित जीव दीर्घ काल जगत्प्रवाहांत खालीं, वर, इकडे, तिकडे इत्यादि वाहत असतो. उपाधिभेदामुळें अनेकरूप झालेल्या जीवांतील सनकादिकांसारख्या ज्यांची जाति (जन्म) अतिशय शुद्ध असते ते आद्य जन्मांतच ज्ञानानें मुक्त होतात. कित्येक पुष्कळ जन्म घेऊन ज्ञान मिळवितात व दीर्घ कालानें मुक्त होतात. व बहुतेक तर गुणांमध्येंच आसक्त होऊन कल्पपर्यंत विषयासक्त होऊन राहतात. असल्या जीवांमुळेंच हा संसार महा कष्टकर झाला आहे.

'असो; राघवा, अशा रीतीनें जीव शरीरतेस प्राप्त झाला आहे. आतां तो नेत्रादिकांच्या योगानें बाह्य पदार्थांस आंत कसें पाहतो, तें वर सामान्यतः सांगितलें आहे, तरी विशेषतः सांगतों. अन्तःकरणांत प्रतिबिंबित झाल्यामुळें मर्यादित झालेलें चैतन्य नखशिखांत शरीरास व्यापून राहतें. आणि त्यामुळें देहपरिमित झालेलें तें देहांतील सुखदुःख भोगतें. बाह्य घटादि पदार्थ जेव्हां पहावयाचा असतो, तेव्हां सरोवरांतील जल पाटाच्या द्वारा जसें बाहेर जातें, त्याप्रमाणें सर्व शरीरांतून नेत्रादि गोलकांच्या द्वारा बाहेर निघालेलें चित्प्रतिबिंब घटादिकांपर्यंत जाऊन पोंचतें. त्यामुळें घटाकार चित्प्रतिबिंब व जीव यांचें तादात्म्य होतें आणि अशा रीतीनें बाह्य विषयांचा अनुभव जीवाला हृदयांत येतो. अर्थात् अशा प्रकारचा हा चित्तयुक्त इंद्रियांचा बाह्यार्थांशीं होणारा संबंध जीवितकालींच संभवतो, मृत शरीरांत संभवत नाहीं. जगांत जें जें अति स्वच्छ असतें त्यांत बाह्य वस्तु प्रतिबिंबित होत असतात, असा नियम व अनुभवही आहे.

अंतःकरणवृत्ति अतिशय स्वच्छ आहे. कारण अंतःकरण हें सत्त्वगुणाचें कार्य आहे. त्यामुळें त्यांत प्रतिबिंबित झालेला बाह्य पदार्थ बाहेर असल्यासारखा भासत असूनही आंत जीवाला ज्ञात होणें अगदीं साहजिक आहे. विषयस्पर्श झाला असतां त्याचें ज्ञान होणें हा नियम बाल, पशु, पक्षी इत्यादिकांचे ठायीं प्रसिद्ध आहे. फार काय पण वृष्टि झाली असतां टवटवीत होणें, इत्यादि चिह्नांवरून वृक्षादि स्थावर पदार्थांसही स्पर्शादि ज्ञान होतें, असें अनुमान करितां येतें. (लाजरी म्हणून एक लहानसें झाड आहे. त्याला हात लावतांच पानें मिटतात.) आतां कोणी कदाचित् म्हणेल कीं दूर असलेल्या विषयांचा देहस्थ नेत्र–कर्णादि गोलकांशीं संबंध कसा होतो ? तर त्याचेंही उत्तर सांगतों–नेत्रादि शरीरगत गोलकांच्या आंत असलेल्या इंद्रियांचे जीवाचिदाभासयुक्त किरण विषयापर्यंत जाऊन त्याला व्यापतात. व त्यामुळें जीवाला त्याचें हृदयांत ज्ञान होतें. (शब्द मात्र कर्णाच्या द्वारा आपण होऊन आंत प्रवेश करूं शकतो. असो; अशा रीतीनें इंद्रियांशीं संबद्ध होऊन विषयांचें ज्ञान होतें.

श्रीराम––गुरुराज, मन, आरशी व असेच दुसरेंही अनेक स्वच्छ पदार्थ यांत प्रतिबिंबित होणाऱ्या घट, मुख, प्रभा इत्यादिकांचें स्वरूप काय आहे ?

श्रीवसिष्ठ––(हंसून) रामा, बिंब सत्य असलें तरी प्रतिबिंब भ्रांतिमात्र आहे. मग तें (प्रतिबिंब) चित्‌चें असो कीं जडाचें असो. आणि चित्प्रतिबिंबभूत व्यष्टिसमष्टि जीवांचें रूपही जर बिंबाहून पृथक् आहे, असें प्रमाणतः सिद्ध करितां येत नाहीं, तर मग अत्यंत जड असें मुख व दर्पण, किंवा घट व चित्तवृत्ति यांची परस्पर अपेक्षा करणारें प्रतिबिंबस्वरूप सुवाच्य कसें असणार ? यास्तव चैतन्यात्म्याची भ्रान्ति हेंच प्रतिबिंबाचें स्वरूप आहे. हें सर्व जगही तसेंच आहे. यास्तव त्यावर तूं विश्वास ठेवूं नकोस. मी इत्यादि हा सर्व प्रपंच तरंगासारखा असून तो चित्–जलाहून पृथक् नाहीं. सदा चित्–जळच वर्तमान असतें. त्या पर सागरांत देश, काल, क्रियादिक नाहींच. तन्मय झाल्यामुळें ज्ञानी पुरुषाला नित्य सर्वत्र तो सर्वगामी आत्मा दिसतो. हे रामा, तूं नित्य असक्तबुद्धि, शांत, सुखदुःखांना मिथ्या जाणणारा व ज्याची सर्व संसारलक्षणमाया

अस्त पावली आहे असा होऊन ब्रह्मस्वभावांत म्हणजे समतेमध्यें स्थिरचित्त हो ५०.

सर्ग ५१—जीव, इंद्रियें, मन, देह, पुर्यष्टक इत्यादि भ्रम आत्म्याच्या अज्ञानामुळेंच होतो. पण बोधसमयीं एक ब्रह्म अवशिष्ट राहतें.

श्रीवसिष्ठ—ब्रह्मदेवाप्रमाणें ब्रह्मस्वभावांत स्थित असलेल्या तुझीं इंद्रियें मन इत्यादि साधनें सृष्टीच्या पूर्वीं व्यक्त झालेलीं नव्हतीं, हें तूं माझ्या वचनाचें तात्पर्य जाणलेंच असशील. नंतर सृष्टीच्या आरंभीं हिरण्यगर्भाच्या पुर्यष्टकाची जशी उत्पत्ति होते तशीच व्यष्टि जीवाचीही होते. व्यष्टि जीव गर्भामध्यें असतांनाच सहाव्या महिन्यांत चक्षु, त्वक्प्रभृति इंद्रियांच्या उदयानें युक्त म्हणजेच पुर्यष्टकरूप होतो व तो तेव्हांपासून ज्या ज्या व्यवहार्य वस्तूची भावना करतो त्या त्याप्रमाणें पाहतो. सारांश हिरण्यगर्भाच्या मनोव्यापारामध्यें स्वसंवेदन, जसें इंद्रियें व विषयरूप होतें, तसेंच तें तुझेंही झालें आहे. यास्तव सृष्टीच्या पूर्वीं असलेली व्यष्टि व समष्टि यांची एकच शुद्ध संवित् पुढें अहंवेदनालक्षण अनंत जीवपुर्यष्टकयुक्त जरी झाली तरी तिचें स्वरूप अनिंद्यच असतें. कारण वेद्याशीं तिचा जरी संसर्ग झाला तरी वेद्य (विषय) सत्य नसल्यामुळें त्यांच्या योगानें ती दूषित होत नाहीं. शिवाय चित् मन, इंद्रियें-इत्यादि रूपास जरी प्राप्त झाली तरी तो तिचा खरा परिणाम नव्हे; तर विवर्त आहे. त्यामुळें तिचा मनःप्रभृति आरोपित भावही सत्य नसून मिथ्या आहे. विद्येच्या योगानें आविर्भूत होणारा आत्मा पूर्वी नव्हता, असेंही म्हणणें योग्य नव्हे. कारण मुळींच नसलेला परमात्मा विद्येनें तरी उत्पन्न कसा होणार ? अर्थात् मन व पांच ज्ञानेंद्रियें यांना विषय न होणारा तो परमात्मा नाहींच, अशी मूढांना झालेली भ्रांति विद्येच्या योगानें जाते, इतकेंच समजणें युक्त होय. परमात्मा असा अद्वितीय आहे. तथापि श्रुतीनें अज्ञांना उपदेश करतां यावा म्हणून, अग्नीपासून जशीं असंख्य किटाळें उडतात त्याप्रमाणें या परमात्म्यापासून अनेक जीव उत्पन्न होतात, असें म्हटलें आहे. यास्तव या अविद्यारोगाच्या मूळाचें फारसें चिंतन करूं नये. तर त्याची चिकित्सा कशी करतां येईल याचा विचार करावा. कारण त्याच्या मूळादिकांची कल्पना करणें हा मुद्दा त्याच्या निवारणाचा उपायच आहे.

त्या महा व्याधींचें निवारण झालें कीं निराकार ज्ञान अवशिष्ट राहतें. त्याच्या अपेक्षेनें हें महाकाशही महापर्वतासारखें स्थूल आहे. जेथें हें व्यवहारपूर्ण व खरें असल्याप्रमाणें भासणारें जगही असत्य ठरतें त्या निर्मल जीवन्मुक्तशरीरांत तूं विषयांस सोडून रहा.

रामा, असत् हेंच अविद्येचें रूप आहे. कारण तिचें प्रमाणतः निरूपण करूं लागलें असतां ती नाहींशीच होते. अहो! जी मुळीं वस्तु नाहींच तिला कितीही शोधलें म्हणून काय होणार ? कितीही जरी प्रयत्न केला तरी मृगजळानें भांडें कधीं तरी भरेल का ? ज्या अर्थी असत्च सत् असल्यासारखें भासतें त्या अर्थी तें अज्ञानानेंच तसें भासत असलें पाहिजे. यांत कांहीं संशय नाहीं. ज्ञानाच्या योगानें वस्तु जशी असेल तशी दिसून तिच्या आधारानें झालेला भ्रम निवृत्त होतो. सत्य आत्म्याच्या सांनिध्यानें अत्यंत असत् अशीही अविद्येची कल्पना होते. शास्त्रांनीं जीवाला उपदेश करण्यासाठीं अविद्येची व अविद्येकरितां जीवाची कल्पना केली आहे. तीच तूं आतां ऐक.–चित् जणुं काय जीवत्वास प्राप्त झाली आहे. पुर्यष्टक पदावर आरूढ झाली आहे. भावनारूपी कलंकानें कलंकित झाली आहे. ती बाह्य विषयदर्शनाविषयीं अत्यंत उत्सुक होऊन जशी जशी भावना करते तसा तसा लागलाच अनुभव घेते. एकाद्या पोरानें रात्रीं कल्पिलेला यक्ष सत्य असो कीं असत्य असो, पण त्याचें कार्य मात्र सत्य असल्यासारखें अनुभवास येतें; तसाच हा सर्व वरील प्रकार होतो. जीव देह सत्य आहे, असें मानतो. त्यांतच पांच इंद्रियें उत्पन्न झालीं आहेत, असें पाहतो. त्यांच्या योगानें बाह्य भूतपंचक जणुं काय पंचतन्मात्रांहून अगदीं भिन्न असल्याप्रमाणें पाहतो. त्यामुळें हें आंतर व हें बाह्य असा त्याचा निश्चय होतो. नंतर वासनेप्रमाणें त्याचे प्रत्ययही दृढ होत जातात. विषय व इंद्रियें यांच्या संयोगानें अभिव्यक्त झालेल्या स्वात्मसुखालाच तो विषयसुख असें समजतो. मिऱ्यांचा तिखटपणा व आकाशाचें शून्यत्व त्यांप्रमाणें आत्म्याचें स्वाभाविक ज्ञानच विषयसंबंधामुळें उत्पन्न झालेलें आहे व तो अहंकारात्म्याचा धर्म आहे, अशी जीव कल्पना करतो. त्यानें या सांसारिक विषयभोगांमध्येंच पुरुषार्थाचा निश्चय करून त्यांकरितां ऐहिक व पारलौकिक कर्माचरणांचा दृढ नियम धरला आहे.

या कर्मापासून मला हा असा लाभ होईल, या कर्मापासून असें फल मिळेल इत्यादि संकल्प करून तो नश्वर सुखाच्या उद्देशानेंच सर्व आचरण करीत असतो. पण या दोन प्रकारच्या आचारांतील एक स्वाभाविक व दुसरा शास्त्रकृत असून त्यांतील पहिला रागद्वेषादिप्रयुक्त आहे. तथापि ते दोन्ही आचार संकल्पात्मक आहेत व पुरुषाच्या स्वाभाविक प्रयत्नानेंच होत असतात. त्या दोन्ही प्रकारच्या आचारांत अज्ञ आत्माच प्रवृत्त होतो. तोच त्यांची प्रवृत्ति, साधन व फल या रूपानें विवर्त पावतो. उंसाच्या रसाची साखर होते व मातीच्या गोळ्याचा घट होतो. व तीं कार्यें झाल्यावर रसाचा पातळपणा आणि गोळ्याचा गोल आकार अनुभवास येत नाहीं. म्हणून स्वतः साखर व घट यांना जरी विकार असें म्हणतां आलें, तरी रसांतील माधुर्य व गोळ्यांतील माती यांचा अनुभव साखर व घट यांमध्यें येत असल्यामुळें त्यांना रसादिकांचा विवर्तच म्हटलें पाहिजे. ब्रह्माचाही या सर्व जगत्कार्यांत सत्तारूपानें अनुभव येत आहे. यास्तव जग हें ब्रह्माचा विवर्त आहे; विकार नव्हे. कारण त्याच्या ठिकाणीं विकार संभवत नाहीं. सारांश, रामा, विकारांच्या सिद्धीकरितां अविद्येची कल्पना केली आहे.

'तिच्या योगानें पृथक् नसतांना सुवर्ण-कुंडलन्यायानें पृथक् झालेलें हें द्वैत असत्य व मर्यादित आहे. पण नुसत्या सुवर्णदृष्टीनें पाहिल्यास तेंच अधिष्ठान ब्रह्मसत्तेनें सत्य आहे. वासनावान् चित्त सर्व भावना करतें व भावनेप्रमाणें त्याला सर्व दिसतें. त्याच्या ठिकाणीं चित्त्व आहे व जाड्यही आहे. त्यामुळें तें भावना करून भावित पदार्थांप्रमाणें तात्काल होऊं शकतें. अंतर्वासनाकळ्या फुलल्या कीं जीव निराळाच बनतो. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत पाहिलेला एक गांव एका क्षणांतच बदलून वन होतो, त्याप्रमाणें हा देहभूत जीवही एका देहास सोडून अन्य देहांत जातो. कारण तोही स्वप्नाप्रमाणेंच प्रतिभासरूप आहे. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत दिसणारा नर झटकन भिंत होऊन लागलाच वस्त्ररूप भासतो, त्याप्रमाणें हें देहान्तरही असत्य असून आपोआप होतें. स्वप्नांतील आपल्याच अन्यरूपाप्रमाणें मरण व जन्म हीं दोन्ही खोटीं आहेत. निरनिराळ्या अवस्थांप्रमाणेंच जन्मान्तर आहे. अवस्था एकाच देहांत होतात म्हणून त्यांचें आम्हांला भान

होतें व जन्मांतरप्रसंगीं देह बदलतो म्हणून पूर्व जन्माचें भान होत नाहीं. पण निद्रित पुरुषालाच जसें स्वप्न पडतें त्याप्रमाणें आत्मज्ञानरहितालाच हा प्रपंचभ्रम होतो. आणि जागें होतांच स्वप्न जसें खोटें ठरतें, त्याप्रमाणें ज्ञानकालींच प्रपंचाचा बाध होतो. हा सर्व व्यवहार अनादि कालापासून प्रवृत्त होऊन प्रवाहरूपानें एकसारखा चालला आहे. पण यांतही पौरुषा-(प्रयत्ना) नें प्राक्तन वासनेला जिंकतां येतें. कालचें कुकर्म आजच्या यत्नानें सुकर्म होतें.

असो; रामा, जीवाला वासना-परिणामलक्षण देहादिबंध कसा होतो त्याचें मी वर्णन केलें. आतां त्याची शांति केव्हां होते, तें सांगतों. जिवंत पुरुषांच्या शरीरांतील नेत्रादि इंद्रियें मोक्षावांचून शांत होत नाहींत. कारण तो चितूच्या संकल्पानेंच झालेला आहे. यास्तव संक-ल्पक्षयावांचून त्याचा क्षय होणें शक्य नाहीं. मन, बुद्धि, अहंकार व तन्मात्रपंचक यांनाच पुर्यष्टक म्हटलें आहे व तोच आतिवाहिक देह आहे. (वर सांगितलेलें पुर्यष्टक याचें कार्य आहे.) हा चित्तात्मा अमूर्त आहे. आकाश, वायु इत्यादि त्याच्या मानानें अति स्थूल आहेत. पण स्थूलभावाच्या अस्तित्वाची कल्पना मोक्षाच्या उपयोगीं नाहीं. उलट ती त्याला प्रतिबंध करणारी आहे. यास्तव देहादि प्रपंच मनोमात्र आहे, असें समजावें म्हणजे वैराग्यादिकांच्या अभ्यासानें व शमादिकांचें संपादन केल्यानें ज्ञानाचा उदय होऊन स्वप्नप्राय प्रपंच व त्याचें मूल अज्ञान यांचा बाध होतो, आणि त्यामुळें कार्यकारणावस्थारूप दोन्ही बंधांनीं रहित झालेल्या जीवाला मुक्ति मिळते. पण स्थूल भूत—भौतिकमूर्तप्रपं-चाचा स्वीकार केल्यास ज्ञानानें त्याचा बाध होणार नाहीं. व प्रपंचाचा बाध न झाल्यामुळें मोक्षही होणार नाहीं. यास्तव प्राणी स्वप्न व सुषुप्ति या दोनच अवस्थांचा अनुभव घेत असतात. सर्व देहादि जड प्रपंच-वासना ही सुषुप्ति व देहादि मी आहें, असें समजणें हें स्वप्न होय. मोक्षा-पर्यंत आतिवाहिक देह स्थावर व जंगम भावांनीं या दोन अवस्थांतच भ्रमण करीत असतो. तो जेव्हां सुषुप्त भावामध्यें स्थित असतो तेव्हां वासनारूपानें हृदयांत प्रवेश केलेल्या भावि दुःस्वप्नांनीं विद्ध झालेला असतो. म्हणजे त्याला स्मरण नसतें. त्यामुळें त्याची आकृति व्यक्त नसते.

तथापि तो चित्प्रतिबिंबानें युक्त असल्यामुळें व त्यानें सर्व जगाचा उपसंहार केलेला असल्यामुळें तो (आतिवाहिक देह) कालाग्नीसारखा दीप्त होऊन राहतो. (अर्थात तार्किकांच्या म्हणण्याप्रमाणें तो अंतर्ज्ञानशून्य नसतो.) स्थावरादि दशेंत त्याच्यामध्यें जाड्यांश॰ अधिक असतो. हीच त्याची सुषुप्ति होय. तात्पर्य जडता हीच ह्याची सुषुप्ति; चित्तभ्रमण हेंच स्वप्न (संसार), तत्त्वबोध हीच बंधमुक्ति व तुर्या हीच जाग्रती आहे. जीव आत्मसाक्षात्कारामुळें परमात्मतेस प्राप्त होतो. ही ज्ञानप्राप्य मुक्ति दोन प्रकारची आहे. एक जीवन्मुक्ति व दुसरी अदेहमुक्ति (विदेहमुक्ति). वर सांगितलेली तुर्या हीच जीवन्मुक्ति व तुर्यातीतपदप्राप्ति हीच विदेहमुक्ति होय. बोधात्मा जीव उत्कृष्ट (चिन्मात्र) ब्रह्मरूप होतो. पण तो बोध पुरुषाच्या प्रयत्नानेंच होणें शक्य आहे. मी कसा व केवढा आहें, याचें प्रमाण ज्याला कळलें आहे, असा जीव सर्वावभासक साक्षिरूप होतो. पण ज्याला आपलें प्रमाण कळलेलें नसतें तोही परमार्थत: स्वरूपांतच स्थित असतांना भ्रमानें प्रपंचभ्रम पाहतो. त्यामुळें तो भयभीत होतो. पण संसारभय हा मायाविलास आहे. तें मिथ्या, काल्पनिक आहे. जीवामध्यें एका चित्कलेवांचून दुसरें कांहीं नसतें. पण तिलाच भिन्न असल्याप्रमाणें पाहून तो व्यर्थ शोक करतो. जीवरूपी अणूमध्यें एका परमात्म्याहून दुसरें कांहीं तत्त्व नसतें. पण जेथें पाहावें तेथें माया पसरलेली दिसते! वाहवारे मायेचा विलास!! भांडयांत उकळणाऱ्या पाण्यावर जसे अनेक विकार दिसतात, त्याप्रमाणें जीवाणूमध्यें मिथ्यासंसारोदय झाला आहे. वासनाबंध हाच याचा बंध व वासनालय हाच मोक्ष होय. वासनांचा अंत (समाप्ति) होणें हीच ज्या जीवाणूची सुषुप्ति आहे. कारण तुर्य व तुर्यातीत या दोन दशांमध्यें वासनांचा अभावच असतो. पण जीव स्वप्नांमध्यें विचित्राकारांनीं स्पष्ट होतो. त्याचा वासनामोह जेव्हां घनाकार होतो तेव्हां तो स्थावरताभाक् होतो, मध्यमवासनोदयानें पशु–पक्ष्यादि तिर्यक् जीव होतो व विरलवासनांमुळें मनुष्य देव इत्यादि बनतो. देहाला नखशिखांत व्यापून मी देहप्रमाण आहें, असें जेव्हां तो समजतो, तेव्हां देहाच्या बाहेरचे पदार्थ त्याच्यापासून वेगळे होतात. नंतर तो आंतील जीव इंद्रियांच्या द्वारा बाहेर जाऊन

घटादि पदार्थांना जेव्हां व्यापतो तेव्हां हा माझा ग्राह्य विषय, हा मी याचा ग्राहक इत्यादि मिथ्या (आरोपित) विभाग उदय पावतो. त्याच-प्रमाणें ग्राह्य व त्याज्य हा भेदही वासनाध्यस्तच आहे; सत्य नव्हे. सारांश रामा, एक चिदात्माच याप्रमाणें आंतील व बाहेरील कलारूपानें प्रकाश पावला आहे. त्यामुळें त्रिभुवनांत त्रिकालीं चिच्चमत्कारावांचून दुसरें कांहीं नाहीं. आम्ही याच तत्त्वबोधानें विराजमान झालों आहों. समुद्र जसा एक शुद्ध व अद्वितीय जलरूप त्याप्रमाणें हें सर्व भेदजात एक परम तत्त्वरूप आहे; हें आतां तुला कळलें आहे ५१.

सर्ग ५२—जगत् जीवाचें स्वप्न आहे. आसक्ति सोडल्यानें त्याचा क्षय व अर्जुनाचें आख्यान.

श्रीवसिष्ठ—अनेक कल्पनांनीं भरलेला आद्य जीवाचा जो प्रथम स्वप्नभ्रम तोच हा संसार आहे, असें तूं जाण. हा सत्यही नव्हे व असत्यही नव्हे. त्यांत आम्हीं जीव अनेक जन्मरूपी अनेक स्वप्नांतील स्वप्नें पहात राहतों. अजडाच्या ठिकाणीं जड व जडाच्या ठिकाणीं अजड, तसेंच सत्यामध्यें असत्य व असत्यामध्यें सत्य इत्यादि ही सर्व भ्रमपरंपरा दीर्घकाळ अव्याहत चालते. जीवाचें तत्त्व सर्वग व अनंत असल्यामुळें जीव ज्याची भावना करितात तें ते पाहतात. असा प्रकार असल्या-कारणानें आसक्तीचा त्याग केला असतां जगाच्या सत्यत्वाविषयींचा भ्रम निवृत्त होतो व त्यामुळें ज्याला तत्त्वज्ञान झालें आहे त्याची जीवन्मुक्ति सिद्ध होते. पुंडरीकाक्ष हीच शुभ अनासक्तिरूप गति अर्जुनाला सांगेल. व तिचा आश्रय करूनच अर्जुन जीवन्मुक्त महामुनि होईल. द्वापराच्या-शेवटीं होणारा पांडुपुत्र ईश्वराच्या उपदेशाप्रमाणें आचरण करून आपलें जीवित सुखानें घालवील. रामा, त्याच्याप्रमाणेंच तूंही आपलें आयुष्य घालीव.

श्रीराम—गुरुवर्य, तो पांडुपुत्र कधीं होणार आहे ? व हरि त्याला कशाप्रकारची असंसक्ति सांगणार आहे ?

श्रीवसिष्ठ—एक सन्मात्र आत्मा आहे. तो आपल्याच महिम्यामध्यें राहतो. सोन्यांत जसे कटकादिक अथवा जळांत तरंगादि त्याप्रमाणें त्या अतिशुद्ध आत्म्यामध्यें संसारभ्रम भासतो. जाळ्यांत अडकलेल्या पक्ष्यां-

प्रमाणें या संसारजाळ्यांत चवदा लोकांतील प्राणिजाति व्यवहार करीत असतात. त्या संसारजाळ्यांत यम, चंद्र, सूर्य, इंद्र इत्यादि वेदोक्त प्रशस्त आचरण करणारे देव लोकपाल होऊन राहिले आहेत. त्यांनीं आपल्या संकल्पघटित ज्ञानानें हें पुण्य असून ग्राह्य आहे, हें पाप असून त्याज्य आहे, इत्यादि स्थिति स्थापिली आहे. त्यांतील यमाचें चित्त आजपर्यंत आपल्या नेमलेल्या कर्मामध्यें स्थिर आहे. तो भगवान् चार युगांचा प्रत्येक फेरा संपला म्हणजे भूतसंहारामुळें मला किंचित् पाप लागलें असेल, या शंकेनें तप करतो तो कांहीं (दहापांच) वर्षे असा उदासीनासारखा राहिला असतां मृत्यु भूतांना मारीत नाहीं. त्यामुळें भूतळ प्राण्यांनीं भरून जातें, व पृथ्वीला फार क्लेश होऊं लागतात. असा प्रकार झाला असतां बा रामा, विष्णुप्रभृति देव अंशावतार भारतयुद्ध इत्यादि उपायांनीं व अनेक युक्तींनीं प्राण्यांचा संहार करून भूभार कमी करितात. असे प्रकार आजवर अनेकदां झाले आहेत.

असो; रामा या नियमास अनुसरून या कल्पांत पुढें ही एकदां असाच सूर्यपुत्र यम बारा वर्षे तप करणार आहे. त्या वेळीं सृष्टींतील संहार बंद पडेल आणि पृथ्वीला मत्त व दुर्वृत्त प्राण्यांचा असह्य भार होईल. त्यामुळें दीन झालेली ती हरीला शरण जाईल. तिचें दुःख निवारण करण्यासाठीं हरि दोन देहांनीं सर्व देवांसह पृथ्वीवर अवतार घेईल. हरीच्या दोन अंशांतील एक वसुदेवाचा पुत्र वासुदेव व दुसरा पांडूचा पुत्र अर्जुन होईल. धर्माचा पुत्र युधिष्ठिर या नांवाचा प्रख्यात राजा होईल. तो समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें राज्य करील. पण त्याच्या चुलत्याचा दुर्योधन म्हणून एक पुत्र असेल त्याचें व युधिष्ठिराच्या भीम नांवाच्या भ्रात्याचें सर्प व मुंगुस यांप्रमाणें हाडवैर पडेल. पुढें तें विकोपास जाऊन राज्याकरितां त्या दोन्ही पक्षांतील वीरांचें भयंकर युद्ध होईल. अठरा अक्षौहिणी भयंकर सैन्य नाश पावेल. आणि अशा युक्तीनें विष्णु पृथ्वीचा भार कमी करील.

राघवा, हरीच्या दोन अंशांतील अर्जुन या नांवानें झालेला दुसरा अंश महाशूर असेल. पण तो हर्ष व क्रोध यांनीं युक्त असल्यामुळें नरधर्मवान् (अज्ञतुल्य) होईल. दोन्ही सैन्यांत मरणास तयार होऊन उभ्या

राहिलेल्या स्वजनांस पाहून त्याला मोठा विषाद वाटेल. तो युद्ध सोडून जाण्यास तयार होईल. पण हरि आपल्या कृष्णनांवाच्या प्रबुद्धदेहानें इष्टकार्यसिद्धीकरितां त्याला असा आत्मबोध करील.—आत्मा जन्म घेत नाहीं, मरत नाहीं, तो पूर्वी कधीं नसून पुढें होतो असें नाहीं, तो न जन्मणारा, नित्य, सतत एकरूप व अनादि आहे. मारल्या जाणाऱ्या शरीराबरोबर मारला जात नाहीं; हा दुसऱ्याला मारणारा आहे, असें समजणारा व हा दुसऱ्याकडून मारला जातो, असें समजणारा या दोघांनाही कांहीं समजत नाहीं. कारण हा कोणाला मारीत नाहीं व कोणाकडून मारला जात नाहीं. कारण अनंत, एकरूप, सत्, आकाशाहूनही सूक्ष्मरूप व परम ईश असा आत्मा कसा व कोणत्या उपायानें नाश पावणार? अर्जुना, तूं अनंत, अव्यक्त, आद्यन्तशून्य, अशा आत्म्याला अवलोकन कर. तूं निर्दोष ज्ञानाकार, अज व नित्य आहेस. तूं उपद्रवरहित आहेस ९२.

सर्ग ५३—अहंकाराचा त्याग, उपास्य व ज्ञेय परमात्मरूप.

श्रीभगवान्—अर्जुना, तूं कोणालाही मारणारा नाहींस. आपला हा खोटा अभिमान सोड. तूं जरामरणरहित व शाश्वत स्वयं आत्मा आहेस. मी हें अमुक एक कर्म केलें असा अहंकार ज्याला वाटत नाहीं; व मी हें चांगलें किंवा वाईट कर्म केलें म्हणून ज्याची बुद्धि हर्ष अथवा विषादानें लिप्त होत नाहीं, त्या महात्म्यानें या त्रिभुवनाला मारलें तरी तो वस्तुतः कोणाला मारीत नाहीं, व त्या हिंसेमुळें बद्ध होत नाहीं. अंतःकरणांत जशी जशी भावना उत्पन्न होते तसें तसें जीव बाहेर पाहतो. यास्तव हा मी व हें माझें ही आंतील आसक्ति सोड.

हे भरतकुलजा, या आसक्तीमुळेंच तूं 'मी पुण्यानें युक्त आहें व पापानें नष्ट झालों आहें' असें समजून व्यर्थ भ्रांतीनें सुखदुःख भोगीत राहिला आहेस. अहंकारानें मूढ झालेला पुरुष देहेंद्रियादि गुणविकारांकडून केलीं जाणारीं कर्मे मीच करीत आहें, असें जाणतो; मीच त्यांचा कर्ता आहें, असा अभिमान बाळगतो. पण विचार केला असतां चक्षुःप्रभृति इंद्रियांचीच रूपादि विषयांमध्यें प्रवृत्ति होते; आत्म्याची नव्हे. यास्तव तो कर्ता नव्हे, हें कळतें. मन संकल्परूप; आपल्या कर्मामध्यें रत असलें

तरी मी या मनःप्रभृति संघातांतील कोणी नव्हे, असें पाहणाऱ्या तुला कोणता पदार्थ क्लेश द्यावयास कारण होणार आहे? पुष्कळांनीं मिळून केलेल्या कर्मांवर एकानेंच अभिमान ठेवून दुःखी होणें हेंही जर हास्यास्पद आहे, तर अगदीं अलिप्त असलेल्या आत्म्याला कर्ता समजून दुःखी होणें अधिक हास्यावह नाहीं का? म्हणूनच योगी चित्तशुद्धीकरितां केवळ शरीर, मन, बुद्धि व इंद्रियें यांच्या योगानें संग सोडून कर्में करितात. अहंत्वरूपी विषचूर्णानें ज्यांच्या शरीरास मारिलें नाहीं, ते कर्में करीत असले व भोग भोगीत असले तरी रागादिरोगशून्य असल्यामुळें बद्ध होत नाहींत. मोठा शहाणा व अति विद्वान् असलेलाही मानव दुःशील असल्यास जसा शोभत नाहीं, त्याप्रमाणें ममतारूपी अमंगल पदार्थानें दूषित झालेला देह मुळींच शोभत नाहीं. जो ममतारहित, अहंकार-शून्य सुख व दुःख यांस सम जाणणारा व क्षमावान् असतो तो कार्य किंवा अकार्य केल्यानेंही लिप्त होत नाहीं. पांडुसुता, युद्ध हें तुझें उत्तम क्षात्र कर्म आहे. तें अतिक्रूर असलें तरी स्वधर्मरूप असल्याकारणानें, अत्यंत श्रेयस्कर, सुखकर व उदय करणारें आहे. स्वधर्म निंद्य असला तरी शुभ परधर्माहून श्रेष्ठ होय. अरे वेड्या, मूर्खालाही जर स्वकर्म श्रेय-स्कर होतें तर बुद्धिमानाविषयीं काय सांगावें? जिच्यांतील अहंकार सर्वथा गळून गेला आहे, अशी मति विषयांकडे गेली तरी लिप्त होत नाहीं. धनंजया, योगस्थ होऊन व संग सोडून कर्म कर. निःसंग व प्राप्त कर्म करणारा तूं बद्ध होणार नाहींस. शांत ब्रह्माकार होऊन ब्रह्मार्पण बुद्धीनें केलेलें शास्त्रीय कर्मही बद्ध करीत नाहीं. यास्तव तूं आपला सर्व आचार ब्रह्मार्पण केलास म्हणजे क्षणांत ब्रह्मच होशील. ज्यानें सर्व अर्थ ईश्वरार्पण केले आहेत, जो ईश्वरात्मा झाला आहे, व जो निरामय आहे. असा तूं स्वतः ईश्वर व सर्वभूतात्मा हो. भूतलास भूषित कर. ज्यानें सर्व संकल्प सोडले आहेत. जो सम, शांतचित्त, व मननशील आहे आणि संन्यासयोगानें युक्त आहे असा होऊन तूं मुक्तमति हो.

अर्जुन—भगवन्, संगत्याग, ब्रह्मार्पण, ईश्वरार्पणरूप संन्यास, व ज्ञानयोग यांचें स्वरूप मला सांग. त्यावांचून माझा महामोह जाणार नाहीं.

श्रीभगवान्—सर्व संकल्प शांत झाले असतां ज्यांतील सर्व घन वासना अगदीं क्षीण झाल्या आहेत व जें कोणत्याही भावनाकारानें रहित आहे असें चित्तच परब्रह्म होय. त्याच्या प्राप्तिविषयीं विचार व चित्तैकाग्र्य यांच्या योगानें उद्योग करणें हेंच ज्ञान व योग होय. सर्व जगत् व मीही ब्रह्म आहें, असें जाणणें हें ब्रह्मार्पण होय. पाषाणाच्या मध्यभागाप्रमाणें आंत शून्य व बाहेर शून्य असणें, शांत व आकाशकोशाप्रमाणें स्वच्छ असणें, दृश्य नाहीं; दृष्टि मात्र आहे; तिच्यावांचून अन्य कांहीं नाहीं; पण तिला सोडून थोडेंसेंही पृथक् होणें हाच जगदाभास आहे. प्रत्येक शरीरांत चित्-पासून उदय पावलेला अहंभाव मूळ चित्चा कोटिकोट्यंश आहे; वस्तुतः तोही अध्यारोप आहे. यास्तव असल्या त्या क्षुद्र अहंभावाविषयीं आग्रह धरणें युक्त नव्हे. हा अहंभाव आपल्या चिदधिष्ठानापासून अपृथक्-भूतच आहे. (पृथक् नाहीं) कारण पृथक् होणें म्हणजे परिच्छिन्न—मर्यादित—होणेंच आहे; पण अपरिच्छिन्न ब्रह्माच्या ठिकाणीं तें संभवत नाहीं. शिवाय मी नाहीं असें कोणी जाणत नाहीं. यास्तव मी असें जाणण्यामुळेंच अहंभाव चित्-हून पृथक् झाला आहे, व तो अशा भ्रमानें पृथक् झाला आहे म्हणूनच मी असें आपल्याला जाणतो. यास्तव अहं असा भावच सोडला म्हणजे सर्वच प्रपंच आटोपला. अहंभावच त्याज्य वस्तु आहे. अहंतेप्रमाणें ममभावही सर्वथा त्याज्य आहे. हे दोन्ही अनर्थावह भाव सोडले म्हणजे समुद्रासारखा परिपूर्ण आत्माच अवशिष्ट राहतो. शिवाय विषयांच्या वैचित्र्यामुळें विचित्र झालेले अहं-मम-भाव स्फुरत असतांनाही त्यांच्या सत्तास्फूर्तीला निमित्त होणारा. अवस्थात्रयामध्यें अनुगत असणारा, ज्ञानमात्रस्वभाव आणि विकल्पांचा उद्भव व नाश यांचा साक्षी असा प्रत्यगात्मा एकरूपानें अनुभवास येतच असतो. तेव्हां त्याच्याविषयीं अगदीं योग्य असलेला आग्रह जीव कां धरीत नाहीं? त्याप्रमाणें विचार करून आत्मपरायण होणें हें ज्ञान होय.

अशारीतीनें चांगला विचार करून ज्याला सार व असार कळलें आहे, अशा पुरुषाच्या बुद्धींतील अहं-मम-भावाचा क्षय होणें व त्या कारणानें स्वाभाविकपणेंच सर्व कर्मांच्या फलाविषयीं इच्छा न राहणें हा त्याग होय. संकल्पसमूहाचा त्याग करणें यालाच असंसंग म्हणतात. सर्व द्वैतसमूह

नाममात्र असून वस्तुतः तो आपल्या उपादानकारणभूत ईश्वरमात्र आहे अशी भावना करणें, हेंच ईश्वरार्पण आहे. चिदात्म्याच्या ठिकाणीं त्यांचा भेद अबोधामुळें नाममात्र भासतो. बोधात्मा हाच एक जगाचा मुख्य अर्थ आहे. अर्जुना, मी सर्वांचा आत्मा आहें. माझी विभूति सर्वत्र पसरली आहे. मीच दिशा, जगत्, स्व, कर्म, काल, अद्वैत व द्वैत आहें. यास्तव तूं आपलें मन माझ्याच ठिकाणीं लाव. तूं माझा भक्त हो. माझें पूजन कर. मला नमस्कार कर. व मत्परायण हो. अशा रीतीनें तूं आपलें चित्त माझ्याच ठिकाणीं स्थिर केलेंस म्हणजे मलाच येऊन मिळशील.

अर्जुन—भगवन्, तुझीं पर व अपर अशीं दोन रूपें आहेत. मी आपल्या सिद्धीकरितां त्यांतील कोणत्या रूपाचा आश्रय करून राहूं? व तीं कशीं आहेत?

श्रीभगवान्—हे निष्पाप, एक सामान्य व दुसरें परम अशीं माझीं दोन रूपें आहेत, असें तूं जाण. हस्तादिकांनीं युक्त व शंखचक्रगदाधर, असें जें माझें रूप आहे तें सामान्य, व आदि-अंतरहित, एक, अनामय, इत्यादि धर्मयुक्त असलेलें जें दुसरें रूप तें पर होय. ब्रह्मात्मा, परमात्मा इत्यादि शब्दांनीं त्याचाच निर्देश करितात. जोंवर तूं अप्रतिबुद्ध व अनात्मज्ञ आहेस तोंवर माझ्या चतुर्भुजाकार मूर्तीचें पूजन कर. म्हणजे त्याच्या योगानेंच तूं क्रमानें चांगला प्रबुद्ध होशील व त्यामुळें आपोआप माझें तें परम रूप जाणशील. माझें अनाद्यन्त रूप तुला साक्षात् कळलें म्हणजे तूं पुनः जन्म घेणार नाहींस. मी आपल्या सामान्यरूपाचें पूजन करण्याविषयीं जें तुला येथें सांगितलें आहे तें तुझें चित्त शुद्ध झालेलें नाहीं, असें समजून तें होण्यासाठीं, सांगितलें आहे. पण तुझें चित्त जर आत्मज्ञानास योग्य असेल तर मज ईश्वराचें पारमार्थिक स्वरूप व तुज जीवाचें पारमार्थिक स्वरूप एक आहे, असें जाणून अखंड पूर्णात्म्याचा आश्रय कर. त्याला जाणून तन्निष्ठ हो. हें मी आहें, हें मी आहें, इत्यादि प्रकारें मी जें सांगत आहें, तेंही आत्मतत्त्वच असून केवळ तुझ्या बोधासाठीं मी त्याचा उपदेश करीत आहें. मला तर तुझ्या चर्येवरून असें वाटतें, कीं तूं चांगला प्रबुद्ध झाला आहेस. परमपदीं विश्रांति पावला आहेस. व संकल्पांनीं तुला सोडलें आहे. यास्तव आतां तूं सत्य एकात्ममय हो. तूं

योगयुक्तात्मा होऊन आत्म्याला सर्व भूतांत पहा. व सर्व भूतांना आत्म्यामध्यें पहा. सर्वत्र समदृष्टि ठेव. कारण समत्व हेंच ब्रह्माचें लक्षण आहे. जो एकत्वाचा आश्रय करून सर्व भूतस्थ आत्म्याचें भजन करतो तो कसाही जरी वागत असला तरी पुनः जन्मदुःखांत पडत नाहीं. एक व सर्व हे पर्यायशब्द आहेत. एक हा आत्मशब्दाचा अर्थ आहे. 'आत्माही वस्तुतः सत् किंवा असत् नाहीं. तर तो ज्यांत असतो त्याच्यासारखा होतो. त्याचा अनुभव त्रैलोक्यांतील सर्व जीवांना सदा येत असतो. कारण तो सर्वांच्या बुद्धींचा प्रकाशक आहे. यास्तव तो स्वर्गादिकांप्रमाणें परोक्ष आहे, असेंही म्हणतां येत नाहीं. जिह्वेवर ठेवलेलें जल, दूध, दहीं, तूर, लवणादिक, मध, शर्करा इत्यादि यांचा रसानुभव हाच आत्मा आहे. यास्तव त्याला परोक्ष म्हणतां येत नाहीं. सर्व शरीरामध्यें सूक्ष्म व विषयरहित असा जो अनुभव स्थित आहे तोच सर्वग आत्मा होय. सर्वप्रकारच्या दुधांतील घृताप्रमाणें सर्व पदार्थ व देह यांत असणारा, सर्व सागरांतील रत्नांना सबाह्याभ्यन्तर व्यापणाऱ्या तेजाप्रमाणें देहांच्या सबाह्याभ्यंतर असणारा व हजारों कुंभांना सबाह्याभ्यंतर व्यापणाऱ्या आकाशाप्रमाणें त्रिभुवनांतील हजारों शरीरांस व्यापणारा असा हा आत्मा आहे. शेकडों मोत्यांमध्यें जसा एक तंतु ओंवलेला असतो त्याप्रमाणें हा लक्षावधि देहांत असणारा आत्मा कोणाला फारसा दिसत नाहीं. ब्रह्मदेवापासून गवताच्या काडीपर्यंत जी एक सामान्य सत्ता आहे तोच आत्मा, असें ज्ञानी समजतात. वस्तुतः सदा ब्रह्मच असतांना किंचित् स्फुरणाकार झालेलें तें अहं व जगद्रूप भ्रमानें मंडित होतें. हें सर्व जगद्रूप आत्माच आहे. तेव्हां यांतील कोणाला कोण कसें मारणार? अर्जुना, तूं व्यर्थ शुभाशुभ व जगदुःखें यांनीं लिप्त कां होतोस? प्रतिबिंबांतील आधारभूत आरशाप्रमाणें साक्षितुल्य असलेल्या व नाश पावणाऱ्या शरीरांबरोबर नाश न पावणाऱ्या, याला जो पाहतो तोच खरा डोळस आहे. पांडवा, सर्वात्मा मी आहें, मीच आत्मा आहें, असें जाण. उत्पत्ति, स्थिति, लय इत्यादि या सर्व विक्रिया, सागरांतील जलस्पंदाप्रमाणें आत्म्याच्या ठिकाणींच प्रवृत्त होत असतात. ज्याप्रमाणें पर्वतांचें पाषाणत्व, वृक्षांचें काष्ठत्व व तरंगांचें जलत्व त्याप्रमाणें सर्व पदार्थांचें आत्मत्व हें अधिष्ठान आहे. जो आत्म्याला सर्वभूतस्थ

व अकर्ता पाहते सर्व विकारांत आत्म्याकडे दृष्टि लावतो तोच आत्मदृष्टि होय. जलांत जसे अनेक चंचल तरंग त्याप्रमाणें पर आत्म्यामध्यें सर्व नाशवान् भूतें. सर्व पदार्थ हीं भूतें व ब्रह्म यांचें नित्य ऐक्य आहे. आत्म्यावांचून या जगांत काय आहे? अर्जुना, आत्म्याला विचारानें पृथक् जाणल्यावर सत्य जग राहिलें कोठें? उगीच कां असा मोहित होत आहेस. असो; पांडवा, अशा प्रकारच्या या अभयतत्त्वाचें मनांत चिंतन करून व सम दृष्टि ठेवून जीवन्मुक्त सन्त सदा जगांत व्यवहार करितात. ज्यांना मान व मोह नाहीं, ज्यांनीं संगदोषाला जिंकलें आहे, जे सतत आत्मनिष्ठ असतात, ज्यांनीं सर्व कामनांचा त्याग केला आहे, जे सुख-दुःख-संज्ञक द्वंद्वांनीं मुक्त आहेत व जे मोहित होत नाहींत ते त्या अव्यय पदाला जाऊन पोंचतात ९३.

सर्ग ५४—सुखदुःखादिसंबंधाचा हेतु, त्यांच्या त्यागाचा क्रम, व हानि प्रसंगीं योग्य आश्रय.

श्रीभगवान्—अर्जुना, माझा उपदेश ऐकून तूं अतिशय संतुष्ट होतोस, म्हणून हितबुद्धीनें मी आणखीं कांहीं सांगतों तें ऐक. अर्जुना, इंद्रियांचे विषयांशीं संबंध उत्पत्ति-विनाशशील व शीतोष्ण-सुख-दुःख देणारे आहेत. यास्तव त्यांना सहन कर. कारण ते इंद्रियविषयसंबंध, सुख, दुःख, शीत, उष्ण इत्यादि सर्व अद्वयपूर्णानन्दस्वरूप आत्म्याहून पृथक् नाहींत, असेंच जाणल्यावर पृथक् राहिले कोठें! शिवाय मी-मला अतिशय प्रिय असलेल्या धनादिकांच्या योगानें-पूर्ण आहें, अशा अभिमानानें जीवाला सुख होतें व त्यांच्या वियोगादिकांमुळें अप्रिय झालें असतां अरे अरे, माझा सर्वस्वी घात झाला, अशा अभिमानानें दुःख होतें, असा नियम आहे. यास्तव आत्म्याचें स्वरूप समजून निरव-यव ब्रह्मामध्यें पूर्णता व खंड यांचा संभवच नाहीं, असा निश्चय होतांच सुख-दुःखांची निवृत्ति अनायासानें होते. विषय व इंद्रियें सत्य आहेत, ही प्रतीति ज्याची शांत झालेली असते, तो सुखदुःखांस सम समजणारा धीर अमृतत्वास समर्थ होतो. आतां दुःखादिधर्म आपलें स्वाभाविक प्रतिकूल स्वरूप कसें सोडतील, म्हणून म्हणशील, पण तें बरोबर नाहीं. कारण सर्वच आत्मा असल्यामुळें दुःखादिकही त्याचेच

असत् भेद आहेत. तेव्हां असत्-रूपाला सहन करण्यां. काय अशक्य आहे? सुखदुःखांनाही स्वतःची सत्ता नाहीं तीं आत्म्याच्या सत्तेनेंच सत्तावान् झालीं आहेत. तेव्हां स्वतः सुख व दुःख असत्च होय. असत् वस्तूचें वास्तविक अस्तित्व नसतें व सत् वस्तूचा कधीं अभाव होत नाहीं. यास्तव सुखदुःखादि नाहींच; तर एक सर्वज्ञ परमात्मा आहे. 'जगत् व आत्मा यांच्या विषयींची क्रमानें सत्त्व व असत्त्व बुद्धि सोडून बाकी राहिलेल्या मध्यस्थितींत तूं स्थिर रहा. अर्जुना, आत्मा दृश्यास पाहणारा, चेतनात्मा व शरीरांत राहणारा असला तरी सुखांनीं हृष्ट होत नाहीं व दुःखांनीं म्लान होत नाहीं. जड चित्तादिक दुःखाचें भाजन असून तेंच देहत्वास प्राप्त झालें आहे. यास्तव त्याला कांहीं जरी झालें तरी आत्म्याला कांहीं होत नाहीं. दुःखादिकांचा भोक्ता होऊन राहिलेलें हें देहादि जडजात अविद्येपासून उद्भवलेलें असून माया भ्रमरूप आहे, असें जाण. यथार्थ आत्मबोधानें त्याचा विनाश होत असतो. भ्रमानें भासलेल्या सर्पाचें भय त्याच्या अधिष्ठानाचें ज्ञान झालें असतां जसें जातें, त्याप्रमाणें आत्मबोधानें प्रपंचभय निवृत्त होतें. ब्रह्म अज आहे. तें नाहीं; असें स्थानच या त्रिभुवनांत नाहीं. तें जन्म घेत नाहीं व नाशही पावत नाहीं. तें सत्य व पर आहे. हाच परम बोध आहे. प्रपंच हा ब्रह्मसागरांतील तरंग आहे. यास्तव तो कांहीं वेळ उठून पुनः लीन होतो. अर्जुना, तूंही त्या महासागरांतील एक भोंवरा वर्तमान समयीं दिसत आहेस, तथापि तूं त्रिकालीं निरुपद्रव ब्रह्मच आहेस. सर्व काळ, क्रिया, देश, तूं, मी व हे सैनिक ब्रह्मांतील परिस्पंद (लहरी) आहेत. तूं मान, मद, शोक, भय, इच्छा, सुख, इत्यादि हें सर्व द्वैत सोड; कारण तें असत् आहे. व एक सद्रूपवान् हो. या अठरा अक्षौहिणी सैन्याला ब्रह्मरूपानें मारून ब्रह्मरूप कर. सुख, असुख, लाभ, अलाभ, जय, अजय यांना समान समजून शुद्ध ब्रह्माशीं एकरूप हो. कारण हे भारता, तूं ब्रह्मसागर आहेस. लाभ व अलाभ यांना सम समजून प्रकृत कार्य कर. तूं जें करतोस, खातोस, होम करतोस, व देतोस तें आत्मा आहे, असें मानून स्थिर हो. जो पुरुष अंतःकरणांत यन्मय असतो त्याला निःसंशय तेंच प्राप्त होतें. यास्तव सत्य ब्रह्माला मिळविण्यासाठीं तूं ब्रह्मसत्यमय हो.

ब्रह्मज्ञ पुरुष स्वतः ब्रह्म होऊन व फलाची अपेक्षा न करून ब्रह्मभावनेनें केवळ प्राप्त कर्म करतो. शरीरानें होणाऱ्या कर्मांमध्यें, आत्मा अकर्ता असल्यामुळें, त्याचें हें कर्म नव्हे, असें समजून जो अकर्म पाहतो व शरीराच्या अकर्मामध्यें मनांतील तें कर्म न करण्याचा निश्चय अथवा 'मी यावेळीं अकर्मा आहें' असें जाणणें, हेंच कर्म आहे, असें जो समजतो तोच मनुष्यांत बुद्धिमान्, योगी व खरा कर्मकर्ता होय. तूं कर्माच्या फलाची इच्छा करून त्याचा हेतु होऊं नकोस. तुझी अकर्माच्या ठिकाणीं (म्हणजे कर्म मुळींच न करण्यामध्यें) ही आसक्ति न होवो. धनंजया, तूं योगस्थ होऊन व संग सोडून कर्म कर. कर्मासक्ति व मूढता यांचा आश्रय न करितां व नैष्कर्म्यामध्येंही आसक्त न होतां जशाचा तसाच सम रहा. जो कर्मफलासंग सोडून व नित्यतृप्त आणि निराश्रय होऊन कर्म करतो तो वस्तुतः कांहीं करीत नाहीं. आसक्ति हेंच कर्तृत्व आहे. मन मूर्खतेमध्यें स्थित असल्यास कर्म न करणाराचीही ती (आसक्ति) होते. यास्तव मौढ्याचा त्याग करावा. परम तत्त्वाचा आश्रय करून आसक्तिरहित झालेला महात्मा सर्व कर्मांमध्यें जरी रत असला तरी त्याच्याठायीं कर्तृता उदय पावत नाहीं. अकर्तृपणामुळें अभोक्तृत्व सिद्ध होतें व अभोक्तृत्वामुळें सम-एकता बाणते. समैकतेमुळें अनंतत्व व अनंतत्वामुळें ब्रह्मत्व सिद्ध होतें. अर्जुना, नानात्व हा मळ सोडून कार्य अथवा अकार्यही कर्म केलेंस म्हणजे तूं त्याचा कर्ता होणार नाहींस. ज्याच्या सर्व चेष्टा काम व संकल्प यांनीं रहित असतात. त्याला ज्ञानी पंडित म्हणतात. कारण त्याचीं कर्में ज्ञानाग्नीनें दग्ध झालेलीं असतात. जो सम, सौम्य, स्थिर, स्वस्थ, शांत व सर्वविषयांविषयीं निःस्पृह असतो, त्याचें शरीर कार्यामध्यें व्यग्र असलें तरी तो स्वतः अव्यग्रच असतो. यास्तव अर्जुना, तूंही शीत-उष्णादि द्वंद्वरहित, नित्य सत्त्वस्थ, योगक्षेमरहित, आत्मवान्, वेळ पडेल तसें वागणारा व त्यामुळेंच भूतलास भूषित करणारा हो. जो मूढचित्त पुरुष कर्मेंद्रियांचें मात्र नियमन करून मनानें विषयांचें चिंतन करीत राहतो, त्याला ढोंगी म्हणतात. पण जो ज्ञानेंद्रियांना मात्र प्रतिबद्ध करून व मनांत असक्त राहून कर्मेंद्रियांनीं व्यापार करतो तो विशेष (उत्तम) पुरुष होय. नद्यांच्या जलानें प्रतिक्षणीं भरणारा समुद्र जशी आपली

मर्यादा सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें सर्व काम ज्याच्या अंतःकरणांत प्रवेश कारितात, पण त्याला विकारयुक्त करीत नाहींत त्याला शांति मिळते. उपभोगांची इच्छा करणाराला ती मिळत नाहीं ५४.

सर्ग ५५—अज्ञ व ज्ञानी या दोघांचाही आत्मा देहनाश झाला तरी सारखाच अविनाशी असतो. पण अज्ञ भ्रांतीनें जन्म घेतो व ज्ञानी घेत नाहीं.

श्रीभगवान्—शरीराच्या रक्षणाला अगदीं अवश्य असलेल्या अन्न-पानादि भोगांचा त्याग करूं नये. तर अत्यंत हितकर व शुद्ध अन्नादिकांचा उपभोग अवश्य घ्यावा. पण ते अवश्य असलेले पदार्थही चांगलेच असावे, इत्यादि व्यसन लावून घेऊं नये. त्यांचा लाभ झाला किंवा न झाला तरी अगदीं सम चित्तानेंच रहावें. त्याचप्रमाणें अर्जुना, हा देह अनात्मा आहे; म्हणजे आत्मा नव्हे. यास्तव त्याला आत्मा समजूं नकोस. तर सत्य व असंसारी आत्म्यालाच आत्मा समज. हे महाशूरा, देह जरी नाश पावला तरी आत्मा कांहीं नाश पावत नाहीं. आत्मनाश हाच खरा नाश आहे; पण तो तर त्रिकालीं नाश पावत नाहीं, कारण तो नित्य आहे. तो चित्तात्मा नसल्यामुळें क्षीण होत नाहीं. ज्यानें मी कर्ता, ब्राह्मण, शहाणा इत्यादि सर्व आग्रह सोडले आहेत तो कर्मामध्यें प्रवृत्त झालेला असला तरी कांहीं करीत नाहीं. कारण आसक्तिच कर्तृत्व आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. आत्मा नाश पावतो, हा दुर्बोध तुला न होवो. कारण तो फार दुःखद आहे. उत्तम आत्मवेत्ते तसें समजत नाहींत. ते या शरीरांतच आपल्या शुद्धबुद्धीनें आत्म्याला साक्षात् पाहतात.

अर्जुन—भगवन्, असें जर असेल तर देहनाश होण्याचा प्रसंग आला असतां मूढांचेंही कांहीं प्रिय नष्ट होत नाहीं!

श्रीभगवान्—होय; अगदीं खरें आहे. मूढाचा वस्तुतः कोणताही अति प्रिय पदार्थ नष्ट होत नाहीं; कारण आत्माच अति प्रिय आहे व तो अविनाशी असल्यामुळें त्याचा विनाश केव्हां व कसा होणार? वंध्यापुत्राप्रमाणें हें नष्ट झालें व हें उत्पन्न झालें, असें म्हणणें हा शुद्ध शब्द-विकल्प आहे. कधींही सत् न होणारें असत् व कधींही असत् न होणारें सत् यांचा निर्णय तत्त्वज्ञांनीं केला आहे. ज्यानें हें सर्व दृश्य व्यापलें आहे तें अविनाशी आहे, असें तूं जाण. त्या अव्ययाचा विनाश कर-

ण्यास कोणी समर्थ नाहीं. त्या नित्य शरीरवान् आत्म्याचे हे सर्व देह विनाश पावणारे आहेत. यास्तव हे भरतकुलजा, तूं युद्ध कर. आत्मा एक आहे. द्वित्व मुळीं नाहींच. तेव्हां जें नाहीं तें असेल कसें? व जें त्रिकालीं सत् तें (आत्मस्वरूप) नाहींसें होणार कसें? यास्तव द्वित्व व एकत्व यांचा त्याग केला असतां जें राहतें तेंच शांत परम पद होय.

अर्जुन—प्रभो, तर मग ' मी मेलों ' असा लोकव्यवहार कसा होतो? व स्वर्ग आणि नरक यांची स्थिति कशी झाली आहे?

श्रीभगवान—भूमि, जल, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि, या तन्मात्रजाला–(सूक्ष्मभूतसमूहा)–शीं तादात्म्य पावलेला जीव या शरीरांत राहतो. दाव्यानें जसें वासराला ओढतात त्याप्रमाणें तो वासनारज्जूनें ओढला जातो. पिंजऱ्यांतील पक्ष्याप्रमाणें तो शरीरांत वास करतो. देश-कालवशात् जर्जर झालेल्या देहांतून निघून तो वासनांमुळें दुसऱ्या देहांत जातो. वायु जसा फुलांतील वास घेऊन जातो त्याप्रमाणे तो जातांना श्रोत्रादि इंद्रियें आपल्याबरोबर नेतो. त्याचा स्थूल देह हाही वासनांचाच परिणाम आहे. यास्तव वासनांचा त्याग केल्यानें तो क्षीण होतो व त्याच्या क्षयानें जीव तत्काल तत्पद होतो. वासनांमुळें तो अतिशय परिपुष्ट होतो, व नाना योनींतून भ्रमण करतो. अर्जुना, वर सांगितल्याप्रमाणें इंद्रियशक्तींना घेऊन जीव देहांतून निघून गेला असतां शरीर निश्चेष्ट होऊन पडतें, नंतर अग्नि, जळ, वायु इत्यादिकांच्या परिणामानीं तो अदृश्य होतो. शरीर निश्चेष्ट झालें आहे, असें पाहूनच लौकिकांत हा मेला, असें म्हणतात. अर्थात् देह मरतो व जीव त्यांतून निघून जातो. नंतर प्राणाकार झालेला जीव चिदाकाशांतील अथवा भूताकाशांतील ज्या ज्या देह, देश, काल किंवा भोग्याकारांत राहतो, तेथें तेथें वासनेप्रमाणें आकाराचा अनुभव घेतो. कोणताही जीव आपल्याच देहनाशाचा साक्षात् द्रष्टा होत नाहीं; तथापि इतरांच्या मृत शरीरांकडे पाहून त्याला आपल्या देहनाशाची कल्पना होते. यास्तव अर्जुना, तूं, देह नाश पावतो व तोच असत् आहे. आत्मा नाश पावत नाहीं, तर तो देहाला सोडून जातो; यास्तव तो सत् आहे, असें समज. अथवा निद्रित पुरुषाप्रमाणें तूं, देह, त्याचा नाश व त्याचें असत्त्व यांतील कांहींच पाहूं नकोस. जीव

आकारांना जसा पाहतो तसाच त्यांच्या नाशालाही अवलोकन करतो. हें सर्व जड अगदीं आरंभापासूनच पूर्व पूर्व वासनांनीं कल्पिलेलें आहे. उत्पत्तिसमयीं वस्तु ज्या रूपानें व धर्मानें भासते त्याच रूपानें ती कल्प-पर्यंत राहते. अर्थात् जग हा प्राक्तनवासनांचा विलास आहे. पण त्या वासनामूलाला पुरुषार्थानें जिकतां येतें व काळचा दोष आजच्या शुभ आचरणानें निवृत्त होत असल्याचें प्रत्यक्ष अनुभवास येत असल्यामुळें तसें होणें अनुपपन्नही नाहीं. ज्या ज्या पुरुषार्थाविषयीं विशेष आग्रह असतो त्या त्या करितां पुरुषाचा दृढ प्रयत्न होतो आणि त्यामुळें दुसरे सर्व प्राक्तन भाव क्षणांत कुंठित होऊन राहतात. यास्तव विंध्याद्रि जरी दुभंगला व प्रलयवायु वेगानें वाहूं लागला, तरी बुद्धिमानानें यथाशास्त्र आचरण (शास्त्रीय पौरुष) सोडूं नये. कारण तें केवळ मंद केल्यासही पूर्ववासनावैचित्र्यामुळें प्राप्त होणारी सुखदुःखपरंपरा सर्वथा दुर्वार होईल.

अर्जुन—प्रभो, जगाच्या स्थितीला कारण होणाऱ्या या जीवाला नरक; स्वर्ग, जन्म इत्यादि अनर्थांत कां पडावें लागतें. ?

श्रीभगवान—बाबारे, ते सर्व भाव स्वप्नतुल्य आहेत. एवढ्यासाठींच वासनाक्षय संपादन करावा. कारण दीर्घ अभ्यासामुळें अतिशय वाढलेल्या व संसारभ्रम देणाऱ्या वासनेचा नाश केल्यावांचून हित होणें शक्य नाहीं.

अर्जुन—देवेशा, ही वासना कोठून उत्पन्न झाली आहे ? व तिचा क्षय कसा होईल ?

श्रीभगवान्—वासना आत्म्याच्या अज्ञानापासून उत्पन्न झाली आहे. अनात्म्याला आत्मा समजणें हें तिचें व्यक्तरूप आहे. ती आत्मज्ञानरूपी महाबोधानें क्षीण होते. अर्जुना, तुला विचारामुळें आत्मस्वरूपाचा परि-चय झाला आहे. तुला सत्य वस्तूंचे ज्ञान झालें आहे. यास्तव तूं आतां ' हा मी ' व ' हे लोक ' ही वासना सोड.

अर्जुन—पण, प्रभो, लिंगशरीर वासनामय असल्यामुळें, व जीव त्यांतील प्रतिबिंब असल्याकारणानें वासनाक्षय झाला असतां जीवाचाही क्षय होणार ! म्हणजे तत्त्वज्ञान जीवाच्या कल्याणाला कारण न होतां त्याच्या अनर्थालाच कारण होतें, असें म्हणावें लागणार !! शिवाय जीवा-

चाच क्षय झाल्यावर परमानंदाचा आविर्भाव व अनर्थांची परम निवृत्ति या लक्षणानें युक्त असलेला मोक्ष कोणाला मिळणार ?

श्रीभगवान्—अर्जुना, जीव खरोखरच जर कोणी पृथक् पदार्थ असता तर तुझी ही शंका बरोबर झाली असती. पण तो परमार्थतः ब्रह्मच असून आपल्याच मिथ्या मायेनें आच्छादित होऊन स्वस्वरूपास विसरतो. व जगत्, जीव इत्यादि कल्पना करून संसार करतो. पुढें तोच शास्त्रीय श्रवणादि प्रयत्नानें आपलें तत्त्व जाणून वासनेसह अविद्येचा विध्वंस करून आपल्या स्वभावांत राहतो. हीच मुक्ति होय. सारांश, वासनात्याग हीच मुक्ति असल्यामुळें त्यांत जीवाची हानि कांहीं नाहीं. उलट लिंगशरीरानें परिच्छिन्न झालेलें आपलें मर्यादित स्वरूप सोडून अमर्यादित ब्रह्म होणें ही त्याची महावृद्धिच आहे. वासनावान् जीव पिंजऱ्यांतील पक्ष्याप्रमाणें सदा बद्धच असतो. सारांश, ज्याच्या हृदयांत सूक्ष्म वासनाही स्फुरण पावत नाहीं तोच मुक्त व वासनाध्वंस हाच बंधच्छेद आहे.

सर्ग ५६—जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठा, चित्सत्तत्व व जगद्रूप मनश्चित्र.

श्रीभगवान्—अर्जुना, तूं याप्रमाणें वासनारहित हो. म्हणजे जीवन्मुक्त स्थितीस पोंचशील. आंतल्याआंत शीतळ होऊन बंधूंच्या वधाचें दुःख सोड. जरा व मरण यांविषयीं निःशंक हो. आपलें चित्त आकाशाप्रमाणें निर्मळ ठेव. इष्टानिष्टसंकल्प सोड. आणि निःस्पृह हो. शिष्टव्यवहार-परंपरेनें प्राप्त झालेलें कार्य तूं कर. त्याच्यायोगानें तुझ्या तत्त्वबोधाची कांहीं हानि होणार नाहीं. कारण प्राप्तकर्म निर्विकार चित्तानें करणें, हाच जीवन्मुक्ताचा स्वभाव आहे व हीच जीवन्मुक्तता आहे. मी हें कर्म सोडतों व हें करतों, असा निर्णय हेंच मूढाच्या मनाचें रूप आहे. पण ज्ञान्याची स्थिति समान असते. प्रवाहप्राप्त कर्म करणारे शांतचित्त जीवन्मुक्त सुषुप्तिस्थ असतात. कूर्माच्या अंगाप्रमाणें ज्याचीं इंद्रियें विषयांपासून एकदम निवृत्त होऊन स्वभावतःच हृदयांत स्थिर होतात, त्याला हें सर्व जगत्त्रय अंतरालीं काढलेल्या चित्रासारखें दिसतें. चित्तरूपी चितान्यानें आकाशांत आकाशरूप असें हें सुंदर चित्र रेखाटलें आहे. नंतर त्या आकाशालाच त्यानें चित्राची आधारभूत भिंत केली आहे. वाहवारे भ्रम ! खरोखर ही रचना अपूर्व आहे. या सृष्टींत

मायेची पराकाष्ठा झाली आहे. ती गवत, भिंत इत्यादि प्रकारची अतिशय असार असली तरी अज्ञांना शुभ वाटते. या जगच्चित्रांत आणखी एक आश्चर्य आहे, तें पहा. व्यावहारिक चित्रामध्यें चित्राहून त्याचा आधार (भिंत, कागद, वस्त्र इत्यादि) निराळा असतो. पण या चित्तकृत चित्रांच्या ज्या आकाशादि भिंति दिसत आहेत, त्यांच्यामध्यें आधार-आधेयभाव जरी भासत असला तरी त्या सर्व मनोमय असल्यामुळें त्यांच्यामध्यें वस्तुतः थोडासाही भेद नाहीं. अर्जुना, त्या मनाच्या चित्ररचना अत्यंत असत् आहेत. स्वप्नांत एकक्षणांत ज्याप्रमाणें चित्तामध्यें नव्या त्रिभुवनाचा उदय व क्षय होतो, त्याप्रमाणेंच आत्मा, मन, जगत् इत्यादि सर्वांचा उदयादि परिणाम मनांत होतो. यास्तव हें सर्व शून्य आहे. तथापि दीर्घ मनोराज्यामुळें लोकांना तें सत्य असल्याचा भास होतो. भ्रमामध्यें सत्यत्व नसतें व त्याच्या कारणाचें ज्ञान होण्यापूर्वी असल्यासारखें वाटणारेंही तें तत्त्वदर्शनानें नाहींसें होतें. याप्रमाणें मनश्चित्र भ्रांतिमात्र असल्यामुळें बंधुवधादिकांकरितां शोक करणें तुला योग्य नव्हे. मन असत् मनोराज्य करण्यास जसें समर्थ आहे तसें तें एका क्षणाला कल्प व कल्पाला क्षण करून दाखविण्यासही समर्थ आहे. तेंच असत् वस्तूला सत् करीत असतें. पण ही सर्व सृष्टि अशी मनःकल्पित असल्यामुळेंच, ती अज्ञाला दुरुच्छेद्य वाटली तरी, सुज्ञाला सुच्छेद्य वाटते. कारण जी वस्तु खरोखरच असते तिचा निरास करतांना प्रयत्न करावा लागतो; पण जी मुळीं नसतेच तिच्या निरासाला प्रयत्न कसला? काय चमत्कार सांगावा, या मन नांवाच्या चितार्‍यानें हें जग (अनेक विचित्र वर्ण, आकार, नावें, जाति, इत्यादिकांच्या योगानें) अगदींच विचित्र निर्माण केलें आहे. त्यांत अनेक आबालवृद्ध स्त्री पुरुष जीव दाखविले आहेत. त्यांचे नानाप्रकारचे शुभ व अशुभ व्यवहार चालले आहेत. प्रवृत्ति व निवृत्ति यांच्या योगानें ब्रह्मदेवापर्यंत सर्व शरीरधारी चेष्टा करीत आहेत. सर्वत्र विक्षेप व दुःख पसरलें आहे. शांति व सुख नाहीं. हाय, हाय, असल्या या काल्पनिक व मायिक जगांत आसक्त होऊन स्वात्म्याला दुःखरूपी खड्ड्यांत लोटण्यांत काय अर्थ आहे? अर्जुना, चित्तानें हें सर्व अद्भुत चित्रकर्म

केलें आहे. तें एक विलक्षण चित्रकार आहे. यास्तव मित्रा, तूं त्यालाच प्रतिबंध कर. तेंच या सर्व अनर्थांचें निमित्त आहे ५६.

सर्ग ५७—निर्वासन मन होण्याचा उपाय.

श्रीभगवान्—अर्जुना, जग हें केवढें आश्चर्य आहे, तें मी तुला सांगितलें. तें निराधार मनःकल्पित चित्र आहे. भोपळा पाण्यांत बुडावा व शिला तरावी त्याप्रमाणें ही माया उद्भवली आहे. तेव्हां तूं व्यर्थ अहंता कशाला करतोस. आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें ब्रह्माच्या ठिकाणीं राहणाऱ्या याला वस्तुतः तोडतां, फोडतां येत नाहीं; पण वासनांच्या अभावानें त्याचा बाध कारितां येतो. आत्मबोधामुळें तुझ्या वासनांचा अभाव झाला असावा, असें मला वाटतें. जो सर्वधर्मपरायण असूनही वासनारहित असत नाहीं, तर वासनावान् असतो तो सर्वज्ञ असला तरी पिंजऱ्यांतील सिंहाप्रमाणें बद्ध होतो. ज्याच्या चित्तांत थोडेंसेंही वासनाबीज असतें त्याला फार मोठ्या संसारअरण्याचा अनुभव घ्यावा लागतो. पण अभ्यासाच्या योगानें हृदयांत रूढ झालेल्या सत्य ज्ञानाग्नीनें दग्ध झालेलें वासनाबीज पुनः उत्पन्न होत नाहीं. कारण ज्याच्यांतील वासनाबीज जळलें आहे असें मन सुखदुःखादिकांत निमग्न होत नाहीं. यास्तव अर्जुना, तूंही शांतचित्त, निर्भय, निरिच्छ व अविवेकशून्य होऊन, माझा हा गीताख्य उपदेश चांगला समजून घेऊन व एक शांतिरूप धारण करून आत्म्यामध्यें सुखानें रहा ५७.

सर्ग ५८—तत्त्वज्ञानानें अविद्येसह वासनेचा क्षय होण्याचा संभव; अर्जुनाची कृतकृत्यता.

अर्जुन—भगवन्, या उपदेशानें माझा मोह नष्ट झाला आहे. मला माझ्या स्वरूपाची स्मृति झाली आहे. तुझ्या प्रसादामुळें मी निःसंदेह झालों आहें. आतां मी तुझ्या सांगण्याप्रमाणें आचरण करीन.

श्रीभगवान्—अर्जुना, तत्त्वबोधाच्या योगानें हृदयांतील रागादि वृत्ति जर सर्वथा शांत झाल्या तर लागलेंच चित्त वासनांसह शांत झालें आहे, तें सत्त्व बनलें आहे, असें तूं जाण. या सत्त्वावस्थेंत जें प्रत्यक्चेतनरूप असतें तेंच सर्वव्यवहारशून्य झालें,असतां ब्रह्म होतें. तें सर्वतः व सर्व आहे. त्याला नेत्रादिक इंद्रियें व अज्ञ जन जाणत नाहींत. तें प्रत्यक्-

चेतन सर्व क्षेत्रांना प्रकाशित करणारें, शुद्ध, संकल्पशून्य, कोणत्याही प्रमाणांचें अविषय, व नेत्रांपासून फार दूर आहे, असें जाण. त्याच्या दर्शनाचा उपाय एकच आहे व तो-श्रवणादिकांच्या क्रमानें निदिध्यासनाख्य भावना दृढ करणें हाच आहे. ज्याची प्राप्ति झाली असतां घट-पटादि हे सर्व पदार्थ क्षीण होतात त्या परम पदीं ही बिचारी वासना काय करणार ? अग्नीच्या ढिगावर पडलेला दंवाचा बिंदु जसा तत्क्षणीं नष्ट होतो, त्याप्रमाणें शुद्ध चित्तत्त्वापाशीं पोंचतांच अविद्या लीन होते. भोगबंधन देणारी पण धुळीच्या कणासारखी तुच्छ वासना कोठें व सर्व जगत्संघांस भरून उरणारी चित् कोठें ? शुद्ध आत्म्याचें ज्ञान होई तोंच ही नाना आकारांनीं विकार पावणारी अविद्या स्फुरण पावते. पण त्या आत्मरूप सर्वव्यापी पदामध्यें सर्व दृश्यदृष्टि क्षीण होऊन स्वच्छता उदय पावली म्हणजे मग अविद्येचा कोठें थांगही लागत नाहीं. तें तत्त्व समग्र-आकाररूप असून सर्वाकाररहितही आहे. त्याचें वाणीनें उच्चारण करितां येत नाहीं. तेव्हां त्याला उपमा कशी व कोणाची देणार ? यास्तव बा अर्जुना, तूं विषयविषाचा त्याग करून, अहंवासना सोड, व इष्टाचा (कामाचा) परिहार करणें, या मंत्रयुक्तीनें संसारबंधनरहित होऊन अभयस्वभाव भगवान्च हो.

श्रीवसिष्ठ—भगवानाचें हें उपदेशामृत ऐकून तृप्त झालला अर्जुन कांहीं वेळ मौन धरून राहील व शांतीचा पूर्ण अनुभव घेऊन पुनः असें म्हणेल.

अर्जुन—भगवन्, माझी ही मति सर्वशोकभाररहित झाली आहे. तुज लोकरक्षकाच्या वचनानें मला चांगलेंच प्रबुद्ध केलें आहे.

असें बोलून व उठून गांडीवधन्वा पांडव रण करावयास सिद्ध होईल व हरि ज्याचा सारथि आहे असा तो कुंतीचा तिसरा पुत्र निःसंदेहमनानें रणलीला करील. तो महावीर शत्रूंचे घोडे, गज, रथ, व पदाति यांना आपल्या तीक्ष्ण व दोन्ही हातांनीं सोडलेल्या बाणांनीं मारून पाडील. रणभूमीस रक्तानें रंगवील. मांसाशन करणाऱ्या पक्षुपक्ष्यांस बलिदानानें तृप्त करील व विजय मिळवून आपली अक्षय कीर्ति त्रिभुवनभर पसरून सोडील ५८.

अर्जुनाख्यान समाप्त.

सर्ग ५९—जीवन्मुक्तपदीं मुक्तचित्स्थिति स्थिर कशी होईल ?

श्रीवासिष्ठ—राघवा, तूंही या दृष्टीचा आश्रय करून निःसंग व ब्रह्मार्पणमयरूप होऊन रहा. स्थितिसमयीं ज्याच्या आधारानें हें जग राहतें. सृष्टिकाळीं ज्याच्यापासून हें सर्व होतें व संहारप्रसंगीं हें सर्व ज्याच्यामध्यें जाऊन मिळतें, त्याचप्रमाणें जो सर्व अनित्य प्रपंचमय असूनही नित्य पर असतो त्याला तूं आत्मा जाण. सर्व प्रपंचाहून अगदीं विलक्षण व प्रपंचाच्या बाहेरही असल्यामुळें अति दूर असणारा तो सर्वांचा अंतर्यामी असल्यामुळें अगदीं समीपही आहे. तसाच तो आकाशाप्रमाणें सर्वग असला तरी जातीप्रमाणें प्रत्येक वस्तूमध्यें पूर्ण आहे. याप्रमाणें सर्वप्रकारें तेंच एक आहे. दुसरें कांहीं नाहीं, असें सिद्ध झालें असतां तूं परिच्छिन्न (मर्यादित) रूपानेंही त्याच्यामध्यें राहतोस. म्हणून तूं तत्स्थ आहेस, म्हणजे त्याच्या सत्तेनेंच सत्तावान् होतोस. स्वतंत्रतेनें नाहीं. मग असें जर आहे तर ' मी हा इतरांहून निराळा आहें ' असा मर्यादित अभिमान कशाला करतोस ?, तो सोड. कारण तूं तोच अपरिच्छिन्न सन्मात्र आहेस. विवेक्यांना चिदात्म्याचें रूप दोन प्रकारचें भासतें. एक चित्त व चित्तवृत्ति यांत प्रतिबिंबित झालेलें व दुसरें चित्त, त्याच्या वृत्ति, विषयांचे उत्पत्ति-विनाश इत्यादि सर्व अवस्थांचें साक्षि. यांतील पहिलें विषयप्रकाशनरूप व चित्तनिर्मित असतें आणि दुसरें संविद्रूप व अनिर्मित असतें. तेंच त्रिपुटी-रहित झालें, कीं परम पद होतें. तीच पराकाष्ठा आहे. तीच सर्व दृष्टींतील उत्तम दृष्टि आहे. तोच सर्व महिम्यांचा महिमा आहे. तोच सर्व गुरूंचा गुरु, तोच आत्मा, तेंच विज्ञान, तेंच शून्य, तेंच परब्रह्म, तेंच कल्याण, तोच शांत शिव, तीच विद्या, व तीच परा स्थिति होय. हा जो आंतील सर्वानुभवात्मक आत्मा व ज्याच्या सत्तेनें इतर द्रव्यें सत्तावान् होतात तो या जगद्रूपी तिळांतील तेल, जगद्रूपी गृहांतील दीप, जगद्वृक्षांतील रस व जगद्रूपी पशूचा पालक आहे. भूतें हींच मोत्यें असून त्यांतील तो तंतु आहे. तो सर्वांच्या हृदयाकाशांत ओंवलेला आहे. तो भूतरूपी असंख्य मिरच्यांतील एक तिखटपणा आहे. तो पदार्थांतील पदार्थत्व आहे. तो अत्युत्तम तत्त्व आहे. तो सत् वस्तूचें सत्त्व व अभावासारख्या असत् वस्तूचें स्वतः असत्त्व आहे. तो आपल्याच तात्त्विक-

रूपानें विचित्रबोधाच्या द्वारा आपल्यालाच पाहतो. सर्व जगद्भाव अविचारानें सुंदर भासतात. ते अविद्यमान असतांनाही विद्यमान असल्यासारखे वाटतात. पण विचार केला असतां त्यांचा क्षय होतो. आत्म्याला इयत्ताच नाहीं. कारण तो आदि-अंतरहित आहे; असा आंतल्या आंत निश्चय ठेवून जीवन्मुक्त बाहेरील व्यवहार हर्षविषादरहित" होऊन करीत असतो. त्याचें सम ब्रह्मामध्यें समरूपानें स्थित असलेलें मन व्यवहारसमयीं उदय पावत नाहीं व अव्यवहारदशेंत अस्त पावत नाहीं. ज्याचें चित्त आकाशाप्रमाणें निर्मल असतें तोच महात्मा होय. आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें तो जात, येत, बोलत असला तरी वस्तुतः कांहीं करीत नाहीं. ज्याच्या हृदयांत मानापमानादिजन्य दुःख थोडेंसेंही नसतें तो मुक्तिभाक् होय. जगत् हा चित्‌चा चमत्कारच आहे. जीव, इंद्रियवृत्ति, विषय इत्यादि सर्व सोन्याच्या कड्याप्रमाणें, चितीहून पृथक् नाहींत. चित्त हाच चितीचा स्पंद असून तिचा अबोध हाच संसार आहे. पण बोधानें त्याचा विलय झाला असतां रामा, शुद्ध चित् राहते. आत्म्याचा नुस्ता साक्षात्कार होतांच भोगवासना क्षीण होते. भोगांची भावना न करणें हेंच श्रेष्ठ ज्ञत्व ज्ञानिपणा आहे. यास्तव ज्ञानी पुरुषाला स्वभावतःच भोग आवडत नाहींत. कारण सुग्रास भोजन करून अगदीं तृप्त झालेला पुरुष कदन्नाची इच्छा कशी करील? यास्तव स्वभावतःच भोगांची इच्छा न करणें, हेंच ज्ञत्वाचें लक्षण आहे, असें जाण. जो प्राप्त भोगांचा भोगही बुद्धिपुरःसर संकल्पपूर्वक घेत नाहीं तोच बुद्धिमान् होय. कारण भिंतीवर डोकें आपटलें असतां रडणाऱ्या बालकाची समजूत घालण्याकरितां, एकादा वृद्ध व ज्ञानी पुरुषही जसा त्या भिंतीला काठीनें मारतो, त्याप्रमाणें ज्ञानी अज्ञांकरितां विहित कर्मे करतो; पण ती त्याची वृथा चेष्टा होय. कृत्रिम बुद्धीवांचून सिद्धि मिळत नसते. हानि करणारें, चित्तांत मल उत्पन्न करणारें कर्म आत्मसिद्धीस कारण होत नाहीं. यास्तव स्वसिद्धीकरितां करावयाचें कर्मही शास्त्रविहितच असलें पाहिजे. म्हणजे त्यापासून आत्मबोध परिपुष्ट होऊन शिवाय लोकसंग्रह होतो.

एका चित्‌चाच हा सर्व विलास असल्यामुळें बंध व मोक्ष हे भिन्न पदार्थ नाहींत. कारण मोक्ष आहे, इतकें म्हटल्यानेंही आत्म्याच्या

पूर्णतेचा क्षय होतो. संकल्प करणें या शब्दाला व त्याच्या अर्थाला कारण होणारा जो महाचितीचा स्पंद तो बंध, मोक्ष इत्यादि भावांस योग्य आहे. पण तो कोण आहे म्हणून विचार करूं लागलें असतां क्षीण होतो. आणि नुस्त्या विचारानेंच निराधार अहंभाव शांत झाला असतां कशाच्या योगानें कोणाचें काय बद्ध होतें व काय मुक्त होतें हें आम्हांस समजत नाहीं. संकल्पच सर्वकारण असल्यामुळें त्याचा अभावच सर्वांच्या नाशाचें कारण आहे. सर्वांचा नाश चित्-हून पृथक् नाहीं. म्हणूनच या दृश्यमय दीर्घ स्वप्नामध्यें नाना अवस्थांचा अनुभव घेत असतांनाही ज्ञानी मोहित होत नाहीं. यास्तव पुरुषानें कितीही निवारण केलें तरी ज्याच्यामध्यें सतत जगदाकार उपलब्ध होत असतात सर्व कल्पना ज्याच्यामध्यें गळतात, व ज्याच्यामुळेंच आनंदाचा स्वाद घ्यावयास सांपडतो, त्या प्रत्यगात्म्यालाच आंतल्या आंत ध्यानानें जाण रामा, तूं त्याचाच साक्षात्कार करून घे ५९.

सर्ग ६०—अद्वितीय आत्म्याचीच सर्वाकारानें स्थिति व विभूति.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, अशा प्रकारचें तें आद्य, पर व चिद्घन तत्त्व असून ब्रह्मा, विष्णु, हर इत्यादि हे महारूप देव त्याच्यामध्येंच स्थित आहेत. मानुष आनंदाच्या परम कोटीस पोंचलेल्या राजांप्रमाणें सर्वोत्तम विभूतींनीं स्फुरण पावणारे ते आकाशगमनादिक क्रीडांनीं दीर्घकाल खेळतात. स्वर्गांतील स्वर्गवासी जनांप्रमाणें इतर जनही चिदानंदास प्राप्त होऊन वस्तुतः मरत नाहींत व शोक करीत नाहींत. बा रामा, फार काय पण त्या चिन्मयाला प्राप्त होऊन क्षुधा, तृषा इत्यादि जीवनास निमित्त होणाऱ्या भावांनींही ते पीडित होत नाहींत. त्याचप्रमाणें त्या अपार परमाकाशरूपी परमात्म्याला भित, वृक्ष इत्यादि कोणी प्रतिबंध करूं शकत नाहीं. रामा, तूं तें सत्तासामान्यरूप एक क्षणभरही जरी मनांत आणलेंस तरी तूं एका निमेषांतच मुक्तमन मुनि होशील. व संसारकर्में करीत असतांनाही पुनः संतप्त होणार नाहींस.

श्रीराम—भगवन्, मन, बुद्धि इत्यादि सर्व द्वैत जेथें क्षीण झालें तें निर्विशेष भाभान पूर्ण चिन्मात्रच आहे व तेंच सत्ता सामान्य होय, असें

तुम्ही म्हणतां, कीं मन आदि सर्व विशेषवान् व सर्वात्मा ईश्वर आहे, असें आपलें म्हणणें आहे ?

श्रीवसिष्ठ—जें सर्वदेहस्थ ब्रह्म तेंच खातें, पितें, बोलतें, घेतें, सुषुप्ति व प्रलयसमयीं सर्वांचा संहार करतें व तुरीयावस्थेंत विषयवर्जित संविन्मात्र राहतें. तेंच सर्वगत आदि-अंतरहित, सत्तासामान्य व सर्व वस्तूंचें तत्त्व आहे. तें आकाशांत आकाशत्वानें, शब्दांत शब्दत्वानें, स्पर्शांत स्पर्शत्वानें, त्वचेंत त्वक्तेनें, रसांत रसतेनें, रसनेंत रसनात्वानें, रूपांत रूपतेनें, नेत्रांत दृक्शक्तीनें, शरीरांत शरीरतेनें, मनांत मनतेनें, वृक्षांत वृक्षतेनें, स्थावरांत स्थावरतेनें, अमरांत अमरत्वानें, मानवांत मानवत्वानें, व अशाच रीतीनें जगांतील सर्व पदार्थांमध्यें त्याच्या त्याच्या भावरूपानें राहिलें आहे. त्यामुळें तो परमेश्वर सर्व पदार्थांत अभिन्न आहे. पदार्थांचें नानात्व खरें नसून कल्पित आहे. यास्तव सर्वत्र राहणाऱ्या चिद्रूप व निरुपद्रव अशा मीं हें सर्व विविध विलासांनीं व्यापलें आहे, असें समजून, हे महात्म्या, तूं शांतचित्त होऊन सुखानें रहा.

श्रीवाल्मीकि—वसिष्ठ इतकें बोलत आहे तों दिवस मावळला व श्रोते सायंतन विधीकरितां निघून गेले. आणि दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं नेहमींप्रमाणें दिनकृत्यें आटोपून पुनः सभेत श्रवण करावयास आले ६०. (दिवस १६ वा).

सर्ग ६१—युक्तीनें जग स्वप्न व मायामय आहे, असें प्रतिपादन.

श्रीराम—भगवन्, हें जग आमच्या स्वप्नांतील नगरादिकांप्रमाणें जर आहे, ब्रह्मदेवादिकांचा शरीरपरिग्रहही जर तसाच आहे व हें सर्व जर मिथ्याच उत्पन्न झालें आहे तर आम्हांलाच मात्र त्याविषयीं हें सत्य आहे असा दृढतर प्रत्यय कसा येतो ? व ब्रह्मादिकांला तसा कां येत नाहीं ?

श्रीवसिष्ठ—एकाद्या वस्तूची अबाधितपणें दीर्घकाल प्रतीति येणें, हेंच ती वस्तु सत्य आहे, असें वाटण्याचें कारण असून, बाधित होणें हें तिच्या असत्यतेचें कारण आहे. जेव्हां ब्रह्मा पूर्वी उपासकावस्थेंत होता. त्यावेळीं त्याला तत्त्वज्ञान झालेलें नसल्यामुळें आम्हांला हल्लीं जसा हा सर्ग सत्य वाटत आहे तसाच त्यालाही वाटत होता. पण आतां तत्त्वज्ञानानें तो बाधित झालेला असल्यामुळें खरा वाटत नाहीं. अज्ञान असेपर्यंत

चिति सर्वगामी असल्यामुळें सर्व जीव होतो. व सर्वत्र संसार सत्यसा भासतो; पण ज्ञानानें तो भ्रम नाहींसा होतो. म्हणून प्रजापतीच्या तत्त्वज्ञानानें बाधित झालेला व म्हणूनच स्वप्नतुल्य असलेला असा जो हा प्रपंचप्रतिभास उठला आहे तोच आमच्या अहंताप्रत्ययाशीं एकरूप होऊन अति दृढ झाला आहे. तर मग जागें होतांक्षणींच स्वप्न जसें बाधित होतें त्याप्रमाणें प्रजापतींनीं आपणच होऊन कल्पिलेल्या प्रपंचाचा तत्त्वबोधानें सत्वर नाश कां होत नाहीं ? म्हणून विचारशील तर सांगतों—तत्त्वबोधाच्या बळानें प्रत्येक ब्रह्मदेवाळा त्रिभुवन मिथ्या आहे, असें वाटत असतें. पण भोक्त्या जीवांच्या भोगांकरितांच त्यानें त्याला कल्पनेनें निर्माण केलेलें असल्यामुळें जीवांचें कर्म क्षीण होईतों त्याला त्याचा संहार करितां येत नाहीं. आणि त्यामुळें सृष्टि एक कल्पभर अव्याहतपणें चालते. आम्हांला ज्ञान नसल्यामुळें ती खरी वाटते व ज्ञानी ब्रह्मदेवाळा ज्ञानी मुक्ताप्रमाणेंच स्वप्नप्राय भासते. यास्तव स्वप्नपुरुषापासून जें झालें तें स्वप्नपुरुषमयच होय. आम्रादि बीजच फलरूप होतें, हें प्रसिद्ध आहे. अर्थात् असत्य मनःपुरुषानें साधलेलें हें असत्य आहे, असें ठरलें. यास्तव हें जग स्वर्ग, नरक इत्यादि सप्रयोजन क्रिया करण्यास समर्थ असलें तरीं त्याविषयीं दृढ सत्यत्वभावना करणें युक्त नव्हे. आम्हांला भासणारें स्वप्नादिक त्या त्यावेळीं खरेंच वाटत असतें. पण तेवढ्यावरून त्याला सत्य म्हणणें युक्त नव्हे. तसेंच सृष्टिसमयीं (जाग्रतींत मात्र) सत्य भासणाऱ्या या जगालाही सत्य म्हणणें अयुक्त होय.

रामा, प्रजापतीचा सर्ग दीर्घकाळ राहतो ही गोष्ट मान्य करून मी हें वरील समाधान तुला सांगितलें आहे. पण वस्तुतः त्याचें दीर्घत्वही हरिश्चंद्राच्या स्वप्नाच्या दीर्घत्वाप्रमाणें थोड्या वेळांत सुद्धां होऊं शकतें. पण दृश्याची प्रतीति चित्च्या अधीन आहे. म्हणून तें मिथ्या आहे, असें आम्ही म्हणतों. कारण ज्याची सिद्धि सर्वस्वीं दुसऱ्याच्या अधीन त्याला खरें म्हणून कसें चालेल. यास्तव सर्व दृश्य द्वैत मिथ्या आहे, तें असत् आहे; पण असत् असलें तरी स्वप्नव्यवहाराप्रमाणें व्यवहार होऊं शकतो. यास्तव या स्वप्नतुल्य प्रपंचाविषयीं उगीच प्रश्न करीत बसणें उचित नव्हे. भ्रमानें संभवत नाहीं, असें कांहीं नाहीं. त्रैलोक्यांत विचित्र वस्तुदृष्टि आमच्या

अनुभवास येत असतात. जलांत वडवाग्नीसारखा अग्नि जळतो, आकाशांत नगरें दिसतात, हिमालयावरील वृक्षांप्रमाणें शिलांतून कमलें उद्भवतात. कल्पतरूसारख्या एकेक वस्तूमध्येंही सर्व पुण्यें आढळतात. चिंतामणीसारखे पाषाणही वृक्षाप्रमाणें विविध फलें देतात. शिलेच्या उदरांत बेडूक इत्यादि प्राणी असतात. चंद्रकान्तपाषाणांतून जल गळतें, स्वप्नवृत्तींत एका क्षणांत घट असतो तो पट होतो. स्वप्नांत आपल्या असत्य मरणाचाही प्राणी अनुभव घेतो. अंतरिक्षांत अकस्मात् विपुल जल निर्माण होतें, मंदाकिनी अंतराळीं प्रवाहरूपानें वाहते. याप्रमाणें आणखी असंख्य असंभाव्य गोष्टीही या मायिक जगांत सत्य असल्यासारख्या साक्षात् अनुभवास येतात; पण मोक्ष उत्पन्न होवो, ब्रह्माचा नाश होवो, प्रपंच सत्य असो; भोग नित्य राहोत, वेद अप्रमाण होवोत इत्यादि कोणी कितीही जरी सत्यसंकल्प केले तरी ते सफळ होत नाहींत. कारण ते मिथ्या नसून सत्य आहेत. यास्तव त्यांच्यामध्यें अन्यथाभाव उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य संकल्पाच्या अंगीं नाहीं. बाकी अतिविस्तृत चंद्र टीचभर दिसणें, आकाशांत धूमकेतूसारखे उत्पात आढळणें, इत्यादि दुसरेही अनेक विचित्रारंभ भासतात; पण ते खरे नव्हेत. कारण त्यांचें स्वरूप एक नाहीं. क्षणोक्षणीं बदलणारें आहे. आत्मदृष्ट्या पाहिल्यास या जगांत सत्य नाहीं, असें कांहीं नाहीं व पदार्थदृष्ट्या पाहिल्यास मिथ्या नाहीं, असें कांहीं नाहीं. पण जीव या सत्यअसत्याचें मिश्रण करून दृश्य आकारच सत्य आहेत, असें मानतो व व्यर्थ मोहित होतो. ६१.

सर्ग ६२—जीवटाख्यान, विचित्र वासनायोगानें नाना देहांची प्राप्ति.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, याविषयीं मी एका मननशाली भिक्षूचा वृत्तांत सांगतों, तो ऐक:—समाधि-अभ्यासामध्यें तत्पर असा येथें कोणी एक महाभिक्षु होता. तो आपल्या आश्रमास उचित अशा श्रवण–मननादि व्यवहारानें सर्व दिवस घालवीत असे. समाधीच्या अभ्यासानें शुद्ध झालेलें त्याचें चित्त ज्या ज्या भावाचें चिंतन करीत असे तसें तसें तें एका क्षणांत होत असे. एकदां समाधि सोडून उठलेला तो एकाग्र चित्तानें बसला होता. तों त्याच्या मनांत कांहीं क्रियेचा क्रम आला. चिंतन करितां करितां ' मी आतां सामान्य जनवृत्तीची भावना सहज लीलेकरितां

करतों ' असा त्यानें संकल्प केला. आणि लागलेंच त्याचें चित्त किंचित् भिन्न नरासारखें झालें. त्या चित्तनरानें आपल्याच वांछेनें आपलें जीवट असें नांव ठेवलें. नंतर तो जीवट स्वप्नपुरुष स्वसंकल्पानेंच निर्मिलेल्या एका नगरांतील मार्गांत दीर्घकाल विहार करीत राहिला. भ्रमर जसा कमलरस पितो त्याप्रमाणें त्यानें तेथें मद्यपान केलें. नंतर तो मत्त व लीलेनेंच अतिशय हृष्ट होऊन गाढ झोंप घेत पडला. इतक्यांत त्याला स्वप्न पडलें. त्यांत मी वेदाध्ययनानें संतुष्ट होणारा ब्राह्मण आहें, असें त्याला वाटलें. एकदां तो ब्राह्मण दिनकृत्यें करून स्वस्थ बसला असतां झोपीं गेला. कांहीं वेळानें त्याला स्वप्न पडलें. व मी राजा आहें, असा भास झाला. एकदां तो सामंत राजा भोजन करून स्वस्थ निजला, तों त्याला ' मी सम्राट् आहें ' असें स्वप्नांत भासलें. पण तो सम्राट्ही कांहीं वेळानें निद्रावश झाला. पण त्यालाही स्वप्न पडून आपण सुंदर अप्सरा झालों आहों, असा भास झाला. एकदां आपल्या प्रियाबरोबर रति करून श्रांत झालेली ती देवस्त्री गाढ निजली असतां, ' मी हरिणी झालें आहें ' असा स्वप्न-भ्रम तिला झाला. जिचे नेत्र अतिशय चंचल आहेत अशी ती हरिणी एकदां एका झाडाखालीं निजली. तों वेलींच्याच दृढ परिचयामुळें ' मी वेल आहें ' असें तिला स्वप्न पडलें. विपरीत होणें, परिणाम पावणें, हा चित्तस्वभावच असल्यामुळें पश्वादि तिर्यक् जीवांनाही स्वप्नें पडतात. कारण पाहिलेल्या व ऐकलेल्या भावांचें म्हणजेच अनुभूत पदार्थांचें स्मरण होणें हा चित्ताचा प्रसिद्ध धर्म आहे. ती लता पुष्पें, पल्लव, फलें यांनीं सुंदर शोभणारी झाली. वनदेवीच्या वनोद्यानांतील लतेप्रमाणें विलास करूं लागली. तिनें एकदां आपल्या आंतील सूक्ष्म संवेदनानें आपल्याला कोणी कापून टाकलें आहे, असें पाहिलें, व त्या दुःखानें ती मोहित झाली. पण त्या मोहनिद्रेंतच तिनें–आपण भ्रमर झाल्याचें–पाहिलें. तरुणीबरोबर जसा तिचा वल्लभ विहार करतो, त्याप्रमाणें तो भ्रमर वनांतील लतांवरून व कमळांवरून विहार करूं लागला. प्रियेच्या अधरामृतपानाप्रमाणें तो पुष्पांतील मध मोठ्या आसक्तीनें पिऊं लागला. त्या मूर्खाला पुष्परसाचें व्यसनच लागलें. तो एका कमलिनीवर अतिशय आसक्त होऊन तिच्याच नालावर चिकटून बसला असतां एकदां त्या कमलिनीला तोडावयास एक

गज झाला. मूढांचा प्रयत्न नेहमीं रम्य वस्तूंचा नाश करण्यासाठींच होत असतो. त्या मत्त पशूनें भ्रमरासह नलिनीचा विध्वंस केला. दांताखालीं सांपडलेल्या तांदुळाप्रमाणें त्या बिचाऱ्याचें पीठ झालें. पण मरणसमयीं हत्तीला पाहून त्याचीच भावना केल्यामुळें तो आपल्याला महागंधहस्ती झाल्याचें पाहूं लागला. कांहीं दिवसांनीं, जीव जसा अंधकारमय शून्य संसारांत पडतो त्याप्रमाणें तो गज त्याला धरण्याकरितां एका राजाच्या हस्तिपकांनीं तयार केलेल्या एका शुष्क खड्ड्यांत पडला. कांहीं दिवसांनीं एकाद्या निशाचराप्रमाणें शत्रूंच्या महा सैन्यांचा विध्वंस करणारा तो मदोन्मत्त गज राजाला फार आवडूं लागला. पुढें एकदां एका युद्धांत तो शत्रूंच्या असह्य शस्त्राघातांनीं मरण पावला. तो आपल्या गंडस्थलावर फिरणाऱ्या भ्रमरांनां नेहमीं पहात असे. त्या संस्कारांमुळें स्वतः भ्रमर झाला. तो वनलतांवरून विहार करितां करितां पुनः पद्मिनीवर येऊन बसला. अज्ञपुरुषाच्या वासनांचा दुरभ्यास दुस्त्यज आहे. तेथें हत्तीच्या पायाखालीं चुरडून तो पुनः मेला व जवळच असणाऱ्या हंसाच्या संस्कारामुळें कलहंस झाला. अन्य हंसांबरोबर विहार करीत तो बरेच दिवस राहिला. त्या हंससभेंत ब्रह्मदेवाच्या हंसाचें वर्णन त्यानें एकदां ऐकलें. त्यामुळें त्याच्याविषयींचे दृढ संस्कार त्याच्या मनांत बसले. कांहीं दिवसांनीं तो मेला व ब्रह्मदेवाचा हंस झाला. त्या शुभ जन्मांत, ब्रह्मलोकीं एकसारख्या चालू असलेल्या विवेकी प्रजापतीच्या वैराग्यतत्त्वज्ञानादि उपदेशाच्या योगानें त्याला चांगला आत्मबोध झाला. त्यामुळें त्यानें लौकिक वस्तुदृष्टि सोडली, व तेथें जीवन्मुक्त होऊन राहिला. याप्रमाणें जिवंत दशेंतच जर त्याला निरतिशय मोक्षसुख प्राप्त झालें होतें तर युगांतसमयीं ब्रह्मदेवाबरोबर विदेहमुक्त होऊन त्याला आणखी अधिक काय साध्य करून घ्यावयाचें होतें ? कांहीं नाहीं. ६२.

सर्ग ६३—जीवट पुढें रुद्र झाला. त्याला पूर्वदेहांचे ज्ञान; त्यांचें शवरुद्रत्व व ऐकात्म्य.

श्रीवसिष्ठ—पुढें कमलोद्भवाच्या कमलनालावर लीला करावयास सांपडल्यामुळें अतिशय प्रसन्न झालेला तो हंस एकदां ब्रह्मदेवाबरोबर रुद्रपुरास गेला. तेथें त्यानें रुद्राला पाहिलें. तेव्हां मी रुद्र आहें, अशी

याची मति झाली. त्याबरोबर त्यानें रुद्ररूपी होऊन प्राक्तन शरीराचा त्याग केला. नंतर तो त्या रुद्रभवनांत यथेच्छ विहार करूं लागला. अनेक गणांनीं वेष्टित होऊन इतस्ततः भ्रमण करणाऱ्या त्याला अत्युत्तम ज्ञान-विलासामुळें आपला सर्व पूर्ववृत्तान्त आठवला. ज्याचें शरीर आवरणरहित ज्ञान हेंच आहे असा तो भगवान् आपल्याच शेंकडों स्वप्नांनीं विस्मित होऊन एकांतांत आपल्याशींच बोलला;—अहो, ही विश्वाला मोह पाडणारी विचित्र माया पसरली आहे. ती माळ भूमीवरील मृगजळाप्रमाणें असत्य असून सत्य असल्यासारखी भासते. अहाहा; मला आतां सर्व आठवलें. प्रथम मी चित्-तत्त्व होतों. त्यानंतर मायेनें चित्त झालों. (बहु व्हावें, या संकल्पवृत्तिरूप झालों) संकल्पामुळेंच मी सर्व झालों. मी चिदंशांत सर्वज्ञ व जडांशामध्यें गगनादि भूत—व शरीरादि—भौतिकरूप बनलों. नंतर भूततन्मात्रांनीं रंजित होऊन जीव झालों. त्याच्या अनेक जन्मांतील एक शुभ जन्मांत अक्षुब्धचित्त भिक्षु झालों; पण त्या भिक्षुलाही आत्मज्ञान नव्हतें. म्हणून तो आसनावर देहादिकांना स्थिर करून बाह्य आकारामध्यें देवतादि भावना करून त्याची पूजा करीत असे. तो त्याच रम्य लीलेचा अनुभव घेत असे. पण वेल वसंतऋतूंत प्यालेलें जळ ग्रीष्मऋतूंत जसें सर्वथा बाहेर टाकते, त्याप्रमाणें त्याचा पुढचा अनुभव रूढ झाला, कीं मागचा नाहींसा होत असे. असो; याप्रमाणें तो भिक्षु सिद्ध असूनही अशास्त्रीय मानसखेळात प्रवृत्त झाल्यामुळें अनर्थपरंपरेचा उदय झाला. अनेक भूच्छिद्रांतून जशी मुंगी भ्रमण करते त्याप्रमाणें तो भिक्षु जीवट होऊन वासनेमुळें विविध जंतु बनला व अनेक योनींतून भ्रमण करीत राहिला. तो द्विजांचा मोठा भक्त असल्यामुळें प्रथम आपल्या ठिकाणीं द्विजत्वच पाहूं लागला. कारण बलवान् वासनासंघच वृद्धि पावत असतो. नंतर त्याला एकसारखी चिंतिलेली सामंतता प्राप्त झाली. कारण सतत प्यालेला रसच वृक्षामध्यें फळरूपानें परिणत होतो. राज्याकरितां अनेक धर्मकार्यें केल्या-कारणानें तो सम्राट् झाला. पुढें तोच कामुकस्वभावामुळें देवस्त्री झाला. चंचल नेत्रांच्या लोभानें ती देवस्त्री हरिणी झाली. हर! हर! वासनामोह प्राण्यांना कसा दुःखद होतो, तो पहा. पुढें मृगी सदा मनांत असलेली वेल बनली. तिनें अवश्य प्राप्त होणाऱ्या छेदांचा अनुभव घेतला. तिला

चिर परिचित भ्रमराचा जन्म घ्यावा लागला. त्याचा हत्तीच्या पायाखाली चूर उडाला. याप्रमाणें मी महासंसारसंकटांत वारंवार भ्रमण केलें. व शंभर जन्मांनंतर आतां या मनोमात्रभ्रमरूप संसारभ्रमांत रुद्र होऊन राहिलों आहें. याप्रमाणें अत्यंत विचित्र व अनेक संसार-अरण्य भूमीमध्यें मी व्यर्थ भटकत आहें. मी कधीं जीवट झालों, कधीं ब्राह्मणश्रेष्ठ झालों, कधीं राजा झालों; कधीं हंस व हत्तीही बनलों. याप्रमाणें मी देहयंत्रांतील व मनोयंत्रांतील या दशेस प्राप्त झालों आहें. अगदीं प्रथम सृष्टींत मी परमानंदलक्षण परम-पदा-पासून च्युत झालों व या गोष्टीस आज सहस्त्रावधि चतुर्युगें झालीं फार दिवस संसारक्लेश भोगल्यावर मला उत्तम जन्म लाधला. त्यांत मी भिक्षु होऊन श्रवण-मननादि अभ्यासाची योग्यता संपादन केली. पण दुर्दैवामुळें माझ्याहातून प्रमाद घडला. मी जन्ममरणपरंपरेंत पडलों. आणि शेवटीं ब्रह्मदेवाचा हंस झालों. पण रुद्राचा संगम होतांच तो माझा प्राक्तन अभ्यास फलद्रूप होऊन रुद्रत्वास प्राप्त झालेल्या मला तत्त्वज्ञान झालें आहे. एवढ्या साठींच शास्त्रीय साधनाभ्यास श्रेष्ठ आहे. कारण तो अनेक विरुद्ध जन्मांच्या योगानें अंतरला असला तरी पुनः उदय पावून पुरुषार्थास साधतो. अशास्त्रीय साधनाभ्यासालाही हाच न्याय लावतां आला असता; पण अनायासानें घडलेल्या साधुसमागमानें जीवाचा अशुभ वासनाभ्यास निवृत्त होत असतो; पण—अशुभ वासनांप्रमाणें शुभ वासनाभ्यासही स्वतःच प्राक्तन संस्कारांपासून उद्भवेल. व त्याच्या बलानेंच हा पुरुष अशुभ वासनांचा त्याग करील. यास्तव त्याकरितां पुरुषप्रयत्नाचें विधान करणें व्यर्थ आहे, असें म्हणशील तर सांगतों—वासनाजालाचा त्याग करण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाचा हा प्राक्तन शुभवासनाभ्यास कालांतरीं आपल्या उदयासाठीं पुरुषाच्या शास्त्रीय प्रयत्नाची अपेक्षा करितो. तो त्याच्या वांचून उत्पन्न होत नाहीं. अनेक जन्मांत ज्याचा अभ्यास केला आहे, असाच तो यत्न सद्वासनेस दृढ करून असद्वासनेचा क्षय करण्यास समर्थ होतो. रामा, देवादि अनात्मस्थानप्राप्तीला कारण होणारा शास्त्रीय भावनाभ्यासही दुःखमिश्रित सुखालाच कारण होत असतो. यास्तव सर्व भावनांचा उच्छेद करणें, हाच आत्यंतिक अनर्थ जय आहे. भावनाच

देहाला आत्मा समजते. पण ती नुस्त्या तत्त्वदर्शनानेंच क्षीण करितां येण्यासारखी आहे. जगद्भ्रमाकडे दुर्लक्ष्य केलें, म्हणजे तेवढेंच त्याच्या नाशाला पुरेसें निमित्त आहे. अथवा त्याच्याकडे जरी लक्ष्य गेलें तरी तत्त्वज्ञानानें त्याचा बाध झालेला असल्यामुळें जगत्प्रत्यय पूर्वीप्रमाणें त्याच्या अनर्थाला कारण होत नाहीं; तर लीलेचें साधन होतो. असो; तर आतां नुस्त्या कौतुकानेंच येथून उठून व स्वतः जाऊन मी आपले सर्व संसार पाहतों व त्यांस यथार्थ ज्ञान देऊन एकरूप करतों.

असा मनांत विचार करून तो रुद्र जेथें मठस्थ भिक्षु शवाप्रमाणें शयन करीत होता त्या सर्गांत गेला. नंतर चित्त व चेतन यांच्या योगानें त्या भिक्षूस बोधयुक्त करून त्यानें उठविलें. तेव्हां त्याला आपल्या भ्रमाचें स्मरण झालें. नंतर रुद्र व भिक्षु असे ते दोघेही चिदाकाशाच्या एका कोनामध्यें असलेल्या जीवटसंसारास गेले. त्याचें भुवन, द्वीप, मंडल, देश व नगर यांस क्रमानें जाऊन पोंचल्यावर तेथें हातांत तरवार घेऊनच शव होऊन निजलेल्या जीवटाला त्यांनीं पाहिलें. त्याचें निश्चेष्ट झालेलें शरीर संसार-भूमीमध्यें शरीरभाव ठेवून नुस्तें शरीराकार भासत होतें. त्याला सावध करून व लागलीच चित्त व चैतन्य यांनीं युक्त करून रुद्र, भिक्षु व जीवट असे ते एकरूप व त्रिरूप झाले. ते बोधवान् असूनही अबोधवान् असल्या-सारखे, विस्मित असूनही अविस्मित, व एक क्षणभर चित्राकार झाले. तिघेही मुकाट्यानें बसले. नंतर ते असेच पुढच्या सर्व संसारभूमींत गेले व मृत झालेल्या सर्वांना उठवून एक असतांना अनेक झाले. परस्परांस पाहून ब्रह्महंसापर्यंत ते सर्व विस्मित झाले. ते शंभर जीव रुद्ररूप होऊन शोभूं लागले, त्यांची संवित् (चैतन्य) एक होती तरी शरीरें व चेष्टा भिन्न होत्या. तें परमेश्वराचें एकच रूप अनेकाकार भासत होतें. रुद्रांचीं तीं शेकडों शरीरें एक शुद्ध चिन्मय होतीं. प्रसिद्ध रुद्राची अशीच स्थिति आहे. रामा, भिक्षुकरुद्रानें कल्पिलेल्या शंभर जगांतील तुला व मला दिसणारें हें जग अकरावें आहे. हा भ्रमररुद्राचा संसार आहे. ज्या जीवाच्या सभोंवार जो संसार उत्पन्न होतो तो त्यांतच निमग्न होऊन आपल्याच इतर भेदांस पहात नाहीं. त्यामुळें या संसारांतील जीव परस्परांस भिन्न समजून द्वैतभाव धरितात. पण तत्त्ववेत्त्यांना सर्व

दिसतें. कारण त्यांची स्थूलावरील आसक्ति जाऊन केवल शुद्ध चैतन्याकडे दृष्टि लागलेली असते. व सर्व जीवतत्त्वभूत ब्रह्मैक्यलाभ हेंच ब्रह्मदर्शन होय. प्रत्येक संसारांत उदय पावलेल्या अनेक जीवराशी असत्य असून चित्सार ब्रह्म सर्वगामी असल्यामुळें त्याच्या योगानें सत्य असल्यासारख्या भासतात. भूमींत जेथें जेथें खणावें तेथें तेथें आकाश सांपडतें, त्याप्रमाणें सर्वगामिनी चितीवर जो जो आरोप करावा तो तो चिन्मय असतो. ज्या अर्थी तुला सर्व प्रपंचरूप भूतांचा अनुभव येत आहे, त्याअर्थी सर्व भूतांचा आत्मा असें चित्त्व सर्वत्र आहेच. शिला व काष्ठ यांना तोडून, फोडून घांसून त्याला मूर्तीचा आकार आणला असतां तो मूळ शिला, काष्ठ, इत्यादिकांहून भिन्न दिसूं लागतो, त्याप्रमाणें सद्रूप एकात्मा सर्वाकार दिसतो. (पाषाणाचें कृत्रिम परिच्छिन्नरूप म्हणजेच जशी मूर्ति, त्याप्रमाणें चित्-चें कृत्रिम परिच्छिन्नरूप म्हणजेच जगत् होय.) पण त्या परिच्छेदाचें कारण काय ? म्हणून म्हणशील तर सांगतों. कोणत्याही साधनाचा विषय न होणाऱ्या पर व शुद्ध आत्म्याचे ठायीं विषयत्व आणणें (त्याला विपरीत जाणणें) हेंच जगाचें अथवा चित्परिच्छेदाचें कारण आहे. पण चिदेकरसाचे ठायीं जाड्य निष्कारण असल्यामुळें तें आकाशाप्रमाणें शून्यरूपानें स्थित आहे. तस्मात् अशा प्रकारचें विषयवेदन हाच दृश्यबंध व त्याच्या पासून निवृत्ति हाच मोक्ष आहे. यास्तव आतां या दोन्हींतील तुला जें इष्ट वाटत असेल त्याचा तूं स्वीकार कर. जन्म, अजन्म व बंध-मोक्ष, विषयवेदन व विषयावेदनरूप आहेत. ते दोन्ही बोधाहून पृथक् नाहींत. यास्तव आतां तुला वाटेल तसें कर. केवल अदर्शनानेंच (दुर्लक्ष्य केल्यानेंच) जें नाहींसें होणार त्याचा नाश झाला म्हणून त्यांत दुःख कसलें ? तसेंच जें नुस्त्या स्वस्थ बसण्यानेंच प्राप्त होणार त्या सुखाला आयासांची काय गरज आहे ? जगत् वेदनमात्र आहे. (त्याच्याकडे जेव्हां बाह्य वृत्ति होऊन पहावें तेव्हां तें दिसतें) यास्तव नुस्त्या अवेदनानेंच त्याचा परिहार होणें शक्य आहे. त्या जगाच्या अनुभवाचाही जो अनुभव तेंच साक्षिचैतन्य असून तें सदा प्राप्तच आहे. तरंग हा जसा पाण्याचा स्पंद त्याप्रमाणें जगत् हा चित्चा स्पंद आहे. या दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकामध्यें इतकेंच अंतर आहे कीं, देश-

काल, स्वरूप इत्यादि असतांनाच (म्हणजे सृष्टीच्या उत्पत्तीनंतर) जला-मध्यें तरंग दिसतात व जगाच्यापूर्वी नसलेले देशादि चैतन्याच्या आधारानें भासणाऱ्या जगांत आढळतात. स्वप्रकाश आत्मस्वरूपच अविद्यावरणामुळें मंदप्रकाश होऊन त्रिजगत् बनतें. पण चित्चें पारमार्थिक रूप ज्ञान हेंच आहे; त्याच्या या जगद्रूपी विपरीत भावांमध्यें अनुभवास येणारें जाड्य नव्हे. जगाचें स्वरूप नाममात्र आहे, व परमात्मा वाणीचा विषय न होणारा आहे. अर्थात् 'आत्मचैतन्यच सर्व' जग आहे, हे शब्द व त्यांचा अर्थ यांमध्यें कांहीं अंतर नाहीं. कारण जल व तरंग हे दोन शब्द दोन भिन्न पदार्थांचे द्योतक आहेत, असें म्हणणें युक्त नव्हे. तस्मात् आत्मज्ञानाच्या अभावींच हें सर्व प्रपंचजात युक्त आहे. आत्मज्ञान झाल्यावर नाहीं ६३.

सर्ग ६४—त्या त्या देहांनीं त्याचा अवशिष्ट भोग, रुद्रगणत्वप्राप्ति, व संकल्प-स्थिरतेचा क्रम.

श्रीराम—गुरुवर्य, भिक्षूच्या स्वप्नामुळें ज्यांना शरीर प्राप्त झालें आहे, असे जीवटब्राह्मण, हंस इत्यादिकांचें पुढें काय झालें?

श्रीवसिष्ठ—रुद्राचा समागम होतांच ते ज्ञानी झाले. त्यांनीं परस्परांचे मागचे पुढचे संसार पाहिले. आणि कृतकृत्य झाल्यामुळें सुखी होऊन राहिले. रुद्रानें ती माया पाहून कौतुकानें त्या आपल्या अंशांना प्रथम त्यांच्या त्यांच्या संसारस्थितीस पुनः पाठविलें. तो त्यांस म्हणाला, "तुम्ही आतां सत्वर आपापल्या स्थानीं जा, व जगत्प्रतिभास क्षीण होईतों तेथें (प्रारब्ध क्षय होण्यास्तव) आपल्या परिवारासह भोग भोगून नंतर मजकडे या आणि माझ्या पुरांतील भूषणें, असे मदंशभूत गण व्हा. त्या नंतर महाप्रलय जेव्हां होईल तेव्हां आम्हीं सर्व मिळून त्या परमपदास जाऊं."

श्रीवसिष्ठ—असें त्यांस सांगून भगवान् रुद्र अंतर्धान पावला, व रुद्रांमध्यें आला. जीवटादिकही आपापल्या संसारस्थानीं गेले. तेथें आपल्या स्त्रीप्रभृति परिवारासह प्रारब्ध भोग भोगीत राहिलेले ते पुढें योग्य समयीं शरीरत्याग करून रुद्रलोकास येतील व उत्तम गण होतील.

श्रीराम—पण प्रभो, जीवटादिक ते सर्व भिक्षूच्या संकल्परूप आहेत. तेव्हां ते सत्य कसे असतील? संकल्पित अर्थ कधीं सत्य नसतात.

श्रीवसिष्ठ—संकल्पांतही त्याच्या अधिष्ठानभूत चिदंशाला सत्यता असते. व संकल्पित अंशाला असत्यता असते. यास्तव संकल्पित अंशाचा त्याग कर. विवेकानें त्याचा त्याग करितां येतो. संकल्पित वस्तु बाहेर जरी नसली तरी चैतन्यांत असते. चिद्भिन्न पदार्थ योग्य देश, काळ व अवस्था यांमध्येंच फक्त अनुभवास येतात. पण अनुभूत व अननुभूत पदार्थ चैतन्यात्म्यामध्यें नित्य असतात, कारण तें (चैतन्य) सर्वाधार आहे. संकल्प हा अचिदात्म पदार्थांचा जनक आहे. पण हें ज्ञान सुद्धां सामान्य जीवांना अभ्यासयोगावांचून प्राप्त होत नाहीं. शंकरादिक ईश्वरांचें योगफल सदा सिद्ध असतें. यास्तव या वेळीं हा मी या अमुक वस्तूचा संकल्प करीत आहें, असें भान त्यांनां होतें. पण तेंही चित्तैकाग्र्याचें फल आहे. एक निष्ठावानाचें सर्व कार्य सिद्ध होत असतें. दक्षिणेकडे जाणारा उत्तर-दिशेस कसा पोंचेल. संकल्पपरायण लोकांसच संकल्पार्थ ज्ञात होत असतो; पण एकनिष्ठेच्या अभावीं तोही होत नाही. एकार्थनिष्ठेनेंच भिक्षुजीवानें रुद्रतेस प्राप्त होऊन रुद्राप्रमाणेंच सर्वज्ञ झाल्यामुळें सर्व प्राप्त करून घेतलें. पण त्याच्या संकल्पित जीवांनीं म्हणजे भिक्षु व रुद्र यांच्या मधल्या अठ्याण्णव जीवांनीं पुनः कधीं एकमेकांस पाहिलें नाहीं. कारण त्यांचें जग पृथक् पृथक् होतें. रुद्राच्या समीप असतांना मात्र ज्ञाना-वरण गेलेलें असल्यामुळें त्यांना परस्परांचें ज्ञान झालें. रुद्र सर्वेश्वर असल्यामुळें त्याच्या इच्छेप्रमाणें सर्व होतें. त्या इच्छेनें ते तत्काल तद्रूप व बहुरूप झाले. सारांश, हा जीव धारण व ध्यान या यत्नांच्या योगानें सर्व इष्ट एकदम किंवा क्रमानें करण्यास समर्थ आहे. कारण तो परमार्थतः अनंत आहे. व अनंताचे ठायीं सर्व शक्ति असतात. पण एकेक शरीरावर अभिमान ठेवल्यामुळें जीव अज्ञानानें आपण होऊनच मर्यादित होतो. आणि त्या कारणानें तो एकेक कार्य करण्यासच समर्थ असतो. तो जन्म व नाश यांच्या चक्रांत सांपडतो व स्वतःच्या दोषानेंच इष्टानिष्टाचा अनुभव घेतो. त्यांत ईश्वराचा कांहीं दोष नाहीं. असो; ध्यान व धारणा यांनीं सिद्ध झालेल्या योगिनी व योगी देशकालानुरूप प्राण्यावर अनुग्रह, त्यांचा निग्रह इत्यादि अधिकारिकर्मांनीं क्रीडा करीत स्वगृहांत किंवा मनास वाटेल तेथें एका देहानें किंवा अनेक देहांनीं राहतात. भगवान्

दत्तात्रेयाच्या प्रसादानें कार्तवीर्य स्वगृहांत असूनही त्याच्या राष्ट्रांत जेथें जेथें कोणी कांहीं अकृत्य करीत असेल तेथें तेथें प्रत्यक्ष होऊन त्याला भय दाखवीत असे. क्षीरसागरामध्यें असणारा भगवान् विष्णु भूलोकीं जन्म घेऊन व्यवहार करतो. स्वर्गादिकांतील योगिनींच्या गणांत असलेल्या योगिनी भूलोकीं पशु—पेयादि उपाहार आणण्याकरितां जातात. स्वर्गासनस्थ इंद्र यज्ञभागाकरितां यज्ञमंडपांत येतो. जनार्दन प्रसंगीं सहस्रसंख्य होतो. भक्तांवर अनुग्रह करण्यासाठीं तो महादेव स्वतः मनुष्यही बनतो. अंशावताररूप लीलांनीं जगाची स्थिति चालवितो. रामा, त्याप्रमाणेंच ते भिक्षुसंकल्पामुळें उत्पन्न झालेले जीवटब्राह्मणादिक रुद्रविज्ञानसामर्थ्यानें आपापल्या संकल्पपुरीस गेले आहेत. आणखी कांहीं दिवसांनीं तेथें चिरकाल उपभोग भोगून ते रुद्रपुरास परत येतील व रुद्रगण होऊन परिवारासह सुखानें राहतील ६५.

सर्ग ६५—हाच भिक्षुन्याय सर्व जीवांस लागू आहे, सभाविसर्जन.

श्रीवसिष्ठ—रामा, जसा त्या भिक्षूनें आपल्या चित्तांत किंचित् भ्रम पाहिला व तोच पुढें फलरूपानें अतिविस्तृत व आपल्याहून पृथक् असा त्याला दिसला, तशीच सर्व जीवांची जन्ममरणमयी संसारस्थिति आहे. प्रत्येक जीवाच्या मरणकालीं उद्बुद्ध (जागें, फलोन्मुख) झालेलें कर्मच स्वप्नाप्रमाणें जगद्रूपानें मोक्षापर्यंत भासतें. भिक्षूचा आत्माच सर्वव्यापी असूनही देहानें परिच्छिन्न झाल्याप्रमाणें मोक्षापर्यंत आकुल होऊन राहतो. रामा, या कथेच्या मिषानें मी तुला जीवसमूहाचेंच वर्णन करून सांगितलें आहे. कारण पूर्णस्वरूपापासून च्युत झालेला एकटा भिक्षूच नसून सर्व जीव आहेत. आमचा जीव एका मोहांतून दुसऱ्या मोहांत कसा जातो हें प्रतिदिवशीं आमच्या स्वप्नांतील अनुभवानेंच सिद्ध आहे. पर्वताच्या अग्रावरून घसरलेला पाषाण जसा उत्तरोत्तर खालीं खालीं जातो, त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपापासून भ्रष्ट झालेला जीव हें दृढ स्वप्न पाहतो. तो या एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नांत जातो, अशा अनेक स्वप्नांच्या परंपरेमुळें हें जग दृढ झालें आहे, शेवटीं मायेनें आंतल्या आंत अतिशय जर्जर केलेला जीव कांहीं निमित्तानेंच या जन्मादि दुःखाचा केव्हा तरी आपण होऊन विचार करूं लागतो. त्यामुळें त्याला देहाभिमान हाच बंध, व स्वात्मलाभ हाच मोक्ष, असें कळतें.

श्रीराम—हाय हाय ! केवढा कठिण मोह या जीवाला होता हा ! थोड्याशा श्रमानें व्याकुळ होऊन निजलेल्या जंतूला त्याचें मन जसें स्वप्नांतील दुस्तर व भयंकर संकटांत नेऊन सोडतें, त्याप्रमाणें या उग्र मायेनें जीवाला अत्यंत भयामध्यें पाडलें आहे. भगवन्, या जगत्स्थितींत सर्व सर्वत्र सर्वदा संभवतें, असें जें आपलें म्हणणें आहे, त्याचा मला अनुभव आला. पण गुरो, आपण हा जो भिक्षु मला सांगितलात तो कोणी खराच आहे, कीं माझ्या बोधाकरितां त्याची नुस्ती कल्पना केलेली आहे. जर खराच असेल तर या गुणांनीं विशिष्ट असलेला तो महात्मा भिक्षु सांप्रत कालीं या सृष्टींत कोठेंसा आहे तें अंतर्दृष्टीनें पाहून सत्वर मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, आज रात्रीं समाधिस्थ झाल्यावर या त्रैलोक्य मठींत मी सूक्ष्म दृष्टीनें पाहीन. व उद्यां सकाळीं असा एकादा भिक्षु तिच्यामध्यें आहे कीं नाहीं तें सांगेन.

श्रीवाल्मीकि—वसिष्ठ मुनि इतकें बोलत आहे तों 'माध्याह्न काल झाला' असें सुचविणारा घोर शंखनाद झाला. त्याबरोबर पौरादिकांनीं वसिष्ठादिकांच्या पायांवर पुष्पांजलिपरंपरा सोडली. राजानें सभेचें विसर्जन केलें. सर्व स्वस्थानीं गेले. अवशिष्ट दिनकृत्यें आटोपून रात्रीं विश्रांतीच्या शान्त वेळीं त्यांनीं मुनीच्या उपदेशाचा विचार केला. त्यामुळें ती रात्र केव्हां गेली हेंही कोणाला समजलें नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ते सर्व सभास्थानीं आले व परस्पर सत्कार करून श्रवणोचित स्थानीं बसले ६५.

सर्ग ६६—वसिष्ठांनीं पुष्कळ शोध केल्यावर तो भिक्षु त्यांना दिसला व तसेच दुसरेही मागचे व पुढचे मुनी भेटले.

श्रीवाल्मीकि—विश्वामित्र, वसिष्ठ इत्यादिकांसह खेचर व भूचर सभेंत स्वस्थ बसले. श्रेष्ठ राजांनीं स्वस्थानीं बसल्यावर थोडीशी विश्रांति घेतली. राम-लक्ष्मणादि राजपुत्रही उत्सुक मनानें वसिष्ठ मुनीच्या समोर खालीं तोंड करून बसले. तेव्हां रामाच्या प्रश्नाची अपेक्षा न करितां मुनीश्वर आपण होऊनच त्यास असें सांगूं लागला. कारण दयाळु साधु बलात्कारानें बोध करीत असतात.

श्रीवसिष्ठ—बा रघुनंदना, काल मी ज्ञानदृष्टीनें त्या भिक्षूला पुष्कळ वेळ शोधलें. मी तुला सांगितलेली कथा जरी काल्पित होती तरी तिच्या-

मध्यें सर्व संभवनीय गोष्टीच मी सांगितल्या होत्या. म्हणून तसला भिक्षु मला कोठें तरी आढळेल, या आशेनें मी ध्यानानें फार वेळ पुष्कळ हिंडलों. पण साती द्वीपें, मोठाले कुलपर्वत, नदीतीर अरण्यांतील, गुहा इत्यादिकांतील कोठेंही तो मला आढळला नाहीं. कारण मनोराज्य बाहेर कसें उपलब्ध होणार ? शेवटीं पहातें पहातें मी मनानें उत्तर दिशेंतील प्रदेशांत जाऊन पाहूं लागलों, तों वल्मीक नांवाच्या देशाच्या वर जिन नांवाचा एक प्रसिद्ध देश आहे. त्यांत विहार या नावाचा एक बहुजनांचा आश्रय आहे. तेथें पवित्रस्थानीं, ज्याचे केंस पिंगट वर्णाचे आहेत, असा दीर्घदश नांवाचा भिक्षु एकवीस दिवसांची समाधि लावून, ज्याला घट्ट आडणा लाविला आहे अशा घरासारख्या सुरक्षित कुटींत बसलेला होता त्याच्या समाधीचा भंग होईल, या भीतीनें त्या मुनीचे प्रिय भृत्यही त्याच्यापाशीं येत नसत. आजच त्या भिक्षूला अंत्य साक्षात्कार होण्याचा दिवस आहे. कारण त्याचें आयुष्य ठरविणाऱ्या विधात्यानें तसाच नियम केला आहे. ध्याननिष्ठ होऊन राहिलेल्या त्याच्या एकवीस रात्री निघून गेल्या आहेत. सहस्त्रावधि वर्षे तो पूर्वोक्त प्रकारानेंच होता. एका प्राचीन कल्पामध्यें तो असाच भिक्षु झाला होता व सांप्रतकाळीं हा दुसरा तसला भिक्षु आहे. या लोकीं तिसरा तसला कोणी आढळला नाहीं. नंतर मी हा सर्ग सोडून दुसऱ्या सर्गांत जाऊन पाहूं लागलों. त्यांत तसलाच तिसरा एक भिक्षु मला सांपडला. त्या सर्गांतील सर्व ब्रह्मनिर्मित क्रम याच्यासारखाच होता. यास्तव भिन्न भिन्न ब्रह्मांडांतही एकसारखेच पदार्थ उत्पन्न होत असल्यामुळें तसले भिक्षुही अनंत असणें अथवा पुढें होणें शक्य आहे. या सभेंतही जे मुनि व ब्राह्मण आहेत त्यांच्या आचरणांप्रमाणें व त्यांच्या आकारांप्रमाणें ज्यांचें आचरण व आकार आहेत असे जन भिन्न भिन्न काळीं व समयीं उत्पन्न होणें शक्य आहे. आज हा जसा नारद आहे तसाच पुढें दुसरा एकादा न होईल किंवा मागें झाला नसेल म्हणून कशावरून ? हाच पूर्वी त्या भिक्षूसारखा अथवा यांतीलच दुसऱ्या कोणासारखा झाला नसेल असें निश्चयानें कोणाला सांगतां येईल काय ? व्यास, शुक, शौनक, क्रतु, पुलह, पुलस्त्य, अगस्त्य, भृगु, अंगिरा, हे सर्व

आज जसे ज्ञान व कर्म यांनीं युक्त आहेत, तसे दुसरे कोणी किंवा हेच मागेंही कधीं नसतील म्हणून कशावरून ? जगही अतिशय विस्तृत माया पसरली आहे हिच्यामध्यें फार फार दिवसांनीं तुल्य आचार व जन्म यांनीं युक्त असे ते तच किंवा दुसरे दुसरे लोक निर्माण होतात. पाण्यावरील तरंगांप्रमाणें या सृष्टींत वारवार विवर्त होत असतात. त्यांतील कांहीं अत्यंत सदृश असतात, कांहीं अर्धसम असतात. कांहीं थोडेसेच एक-सारखे असतात, कांहीं अगदींच भिन्न असतात. हरिहरादि मोठमोठ्या ईश्वरांनाही मोह पाडणारी ही माया अशी पसरली आहे. रामा, निरवयव कालात्म्यामध्यें मानसचेष्टाही नाहीं; मग देहादि चेष्टालक्षण कर्म तर दूरच राहिलें. अर्थात् ही सर्व शुद्ध भ्रांति आहे. भिक्षूच्या चरित्रांतही ती स्पष्टच आहे. जीवटादि अनंत सर्गाकृति व त्यांचा साक्षात्कार तरी सत्य कशाचा ? वाहवा, मनोगति कशी भयंकर आहे पहा. हें सर्व केवल प्रतिभा-कल्पना-मात्र विकास पावलें आहे. शुद्ध संवेदनापासूनच हें सर्व अशुद्ध संसारजाल उत्पन्न झालें आहे. भिक्षुमनाप्रमाणेंच सर्व जीवांच्या मनांतही जगद्रूप प्रतिभास उदय पावला आहे. व त्याच्या आंत आंत आणखी अनेक दुसरे दुसरे संसार उत्पन्न झाले आहेत. ते सर्व आपापल्या दृष्टीनें सत्य व्यवहारच करीत असतात; पण व्यवहाराचें सत्यत्व स्वतः नसून आत्मसत्यतेमुळें आहे. हा भेद वस्तुतत्त्वज्ञानानंतर स्पष्ट होत असतो ६६.

सर्ग ६७—समाधींत मुक्त झालेल्या भिक्षूचा देहनाश. त्याच्याप्रमाणेंच इतरांचा बंध-मोक्ष.

दशरथ—गुरुराज, मी आपले भृत्य त्या भिक्षूकडे पाठवितों. म्हणजे ते कुटीमध्यें समाधिस्थ असलल्या त्याला सावध करून शीघ्र येथें आणतील.

श्रीवसिष्ठ—राजन्, त्या महाभिक्षूचा तो देह प्राणरहित झाला आहे. प्राणांचें बल वाढविणारा अन्नरस शुष्क होऊन निराळ्याच स्वरूपास प्राप्त झाला आहे. तो आतां पुनः जीवंत होण्यासारखा नाहीं. त्याचा जीव ब्रह्मदेवाचा हंस होऊन जीवन्मुक्त दशेचा अनुभव घेत आहे. तो पुनः संसाराचें भाजन होणार नाहीं. त्याचे भृत्य एक महिनाभर वाट पाहून

त्याच्या कुटीचें द्वार बलात्कारानें उघडतील व आंत शिरून गतजीवित झालेल्या त्याला तेथून उचलून जलांत टाकतील. व त्याची काष्ठमयी प्रतिमा करून व ती तेथें बसवून तिची मोठ्या भक्तीनें व दृढमनानें पूजा सुरू करतील. अशा रीतीनें तो भिक्षु देहापासून मुक्त होऊन राहिला आहे. तेव्हां आतां त्याच्या नष्ट शरीराला सजीव कसें करितां येईल ? ही गुणमयी माया दुर्बोधामुळें दुरुल्लंघ्य झाली आहे. पण सत्य आत्म्याच्या बोधानें हिचें अनायासानें उल्लंघन करितां येतें नुसत्या दर्शनानेंच ही बाधित होते. परमात्माच याप्रमाणें अज्ञानामुळें जीवभावास प्राप्त होतो व तो आपल्या विवेकानेंच सर्व आत्मा आहे, असें पाहतो. सर्व प्रतिभास हा स्वबोधानें आत्माच आहे. पण तो अबोधामुळें संसाररूपानें उदय पावलेला असतो. याप्रमाणें प्रत्येक जीवाचें संसारमंडल भ्रांतीनें उत्पन्न झालें आहे. हिरण्यगर्भाच्या मनापासून याची प्रवृत्ति झाली आहे. म्हणून तो स्वप्नतुल्य होय. चित्त अस्वच्छ असे पर्यंत तो खराच वाटतो. पण वस्तुतः तो तसा नाहीं. या आमच्या म्हणण्याची प्रतीति चित्त शुद्ध झाल्यावर प्रत्येकाला येऊं शकेल. केवळ चित्सत्ता घेऊन तिच्यापासून स्वसंकल्पानेंच वेगळा झालेला जीव जरा-मरणादि दुःखाचें पात्र बनला आहे. विचित्र पुण्यशालिनी जीवचित् स्वचित्ताशाच्या नुसत्या स्पंदानेंच पातालादि अधोलोक अथवा देवादिब्रह्मान्त ऊर्ध्व लोक संपादन करून त्यांचा उपभोग घेत राहते. परमात्मचित्च प्राणकल्पनेनें स्पंदरूपिणी होऊन व त्यामुळेंच जीव या नांवास पात्र होऊन आत्म्याचे ठिकाणीं देहाकार संभ्रम आणणारी व बाहेर जाऊन विषयाकार संभ्रम आणणारी होते. असो; कांहीं झालें तरी हा परमात्माच सहस्रावधि अध्यासांनीं सहस्रावधि आकारांचा झाला आहे. विपरीत ज्ञानाचें कारण बुद्धिस्पंदच आहे. यास्तव समाधीच्या अभ्यासानें बुद्धीला स्पंदरहित केलें म्हणजे भेदबुद्धि आर्पण होऊनच बुद्धींत लीन होते. नंतर अभेदबुद्धीही आपल्या कारण ब्रह्मामध्यें लय पावते. भेदभावनेनें भेद उत्पन्न होतो. पण अभेदज्ञानानें सर्व भेद गळून गेला म्हणजे पर तत्त्व राहतें. या वस्तुस्थितीमध्यें कोणाकडूनही बदल करितां येत नाहीं. रामा, तूं कोणाही तत्त्वज्ञाला विचारलेंस तरी तो तुला हेंच सांगेल. यास्तव याविषयीं निःशंक होणेंच फार चांगलें.

स्वप्न, जागर, सुषुप्ति, तुर्यता, बंध, मोक्ष इत्यादि आत्मभिन्न कांहीं नाहीं. एक शांति मात्र आहे. सर्वांचा आधार एक चित् आहे. चिच्चंद्रबिंबा-मध्यें जो कलंकसा भासत आहे तो कलंक नव्हे, तर तें चिद्घनाचें घन स्वरूप आहे. यास्तव तूं त्याच्या विस्तृत पदावर आरूढ हो ऐक्य-बोधाचा अवलंब कर. तुझें माहात्म्य अवर्णनीय आहे. तूं ज्याला स्पर्श करतोस त्या पदार्थाला अमृतशरीरी करतोस. तूं आपल्या चिद्विलासांतच विश्रांति घे. हे रामा, तूं या आनंदसागररूपानें रहा. भेदभ्रांतीचा त्याग कर. या पूर्ण-अपूर्ण दशा माझें एकच रूप आहेत असें जाण. ६७.

सर्ग ६८—चतुर्विध मौनाचें लक्षण.

श्रीवसिष्ठ—रामा, तूं सुषुप्त मौनवान् होऊन, चित्तविलासित्व सोडून, संकल्पमलरहित होऊन व तत्पदाचा आश्रय करून रहा.

श्रीराम—मुने, वाङ्मौन, इंद्रियमौन व काष्ठमौन मला माहीत आहे. पण सुषुप्तमौन म्हणजे काय तें माहीत नाहीं. यास्तव तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, श्रेष्ठ योगी मुनि दोन प्रकारचा असतो, असें सांगतात. एक काष्ठतपस्वी व दुसरा जीवन्मुक्त. कृच्छ्र चांद्रायणादि शुष्क क्रिया ही बंद करून बलात्कारानें इंद्रियसमूहास जिंकणारा मुनि काष्ठतापस होय. (वाङ्मौन व इंद्रियमौन हे याचेच अवान्तर भेद आहेत.) हें सर्व तत्त्वतः जाणून, व्यवहारांत इतर तपस्व्याप्रमाणेंच दिसत असूनही जो आंतल्याआंत निरतिशयानंदानें तृप्त असतो तो मुक्त मुनि होय. या दोन प्रकारच्या शांत मुनिनाथांचा जो चित्तनिश्चयरूप भाव त्याला मौन असें म्हणतात. मौनवेत्ते जन मौन चार प्रकारचें आहे असें सांगतात. वाङ्मौन, अक्षमौन, काष्ठमौन व सौषुप्त-मौन. वाणीचा निरोध करणें हें वाङ्मौन, इंद्रियांचा बलात्कारानें निग्रह करणें हें अक्षमौन, सर्व चेष्टांचा त्याग करणें हें काष्ठमौन होय. मनोमौन म्हणून एक पांचवें मौन संभवतें, व तेंही काष्ठतापसाचेंच मरण, मूर्च्छा व सुषुप्ति या अवस्थांत होऊं शकतें, अन्यकाळीं नाहीं. असो; आत्मतत्त्वाचा अनुभव येऊन बोलावयास कांहीं न उरल्यामुळें होणारें जें मौन तें सौषुप्त मौन होय. जीवन्मुक्त त्यावर निर्वाह करतो. या पूर्वोक्त चार मौनांतील पहिल्या तिन्हींचा विषय (अधिकारी) काष्ठ-

तापस आहे. सुषुप्त मौनावस्थेंत जीवन्मुक्ताची बुद्धि आसक्त असते; कारण तें मौनच तुर्या होय. पहिल्या तीन प्रकारच्या मौनांत मौनत्व असतें; पण तें मलिन मनोनिश्चयरूप असल्यामुळें जीवाच्या बंधालाच कारण होतें. कारण असल्या मौनानें युक्त असणारा काष्ठतापस समाधींत बलात्कारानें मनोनिग्रह करून आंत अहंभावाचेंही अनुसंधान न करितां व बाहेरही दृश्यरूप प्रपंचास व वाङ्मय नामप्रपंचास स्पर्श न करितां, अज्ञानानें आवृत झालेल्या आत्म्यास न पाहतांच, निद्रावस्थेप्रमाणें नित्य आत्मदृष्टीचा लोप झालेला नसल्यामुळें राखेनें आच्छादित झालेल्या अग्नी-प्रमाणें साक्षिमात्र ज्योतीनें राहतो. व्युत्थानसमयीं मात्र तो या त्रिविध मौनांतील कोणत्या तरी एका मौनाचा अंगीकार करतो. पण ज्ञानी पुरुषाच्या चित्ताचाच बाध झालेला असल्यामुळें त्याला निरोध-व्युत्थानादि लीला करावी लागत नाहीं तत्त्वज्ञ या त्रिविध मौनावर, हें बंधनिमित्त आहे, असें जाणून रागावेत किंवा तो चिदानंदाचा विलासच आहे, असें समजून न रागावेत, तथापि त्यांना तें (त्रिविध मौन) ग्राह्य वाटत नाहीं परंतु हें जें शेवटचें सुषुप्त मौन आहे तें जीवन्मुक्तांचें आहे, असें अनुभवानें सिद्ध झालें आहे. ज्याला पुनः जन्म घ्यावयाचा नसतो त्याला तें होतें. यास्तव तूं तें एक. तत्त्वदर्शन सिद्ध झालें म्हणजे यत्नावांचूनच हें मौन सिद्ध होत असतें. यास्तव त्याकरितां पूर्वीच्या मौनांप्रमाणें क्लेश करावे लागत नाहींत. यांत प्राणाच्या त्रिविध गतींचा निरोध करावयास नको. तत्त्ववेत्याचें मन विषयहर्षानें उल्लसित होत नाहीं व निरोधक्लेशानें म्लान होत नाहीं. ज्ञानाच्या योगानें बाधित झालेलें तें नानात्वसंकल्प करीत नाहीं, शांतही नसतें, त्याला मन अथवा अमन म्हणतां येत नाहीं. त्याला सत् व असत्‌ही म्हणवत नाहीं. त्याच्यामध्यें तारतम्यविभाग नसतो त्याला अभ्यासाची अपेक्षा नसते. व अशा अवस्थेस प्राप्त झालेल्या मनालाच सौषुप्त मौन म्हणतात. जगद्भ्रमाचें अधिष्ठान असें जें आत्मतत्त्व तें सदा एकरूपानें स्थित आहे, असें जाणून निःसंदेह व अनंत होऊन राहिलेल्या मनाला सौषुप्त मौन म्हणतात. शिव-आत्म्यानें पूर्ण, अशून्य व विवर्तशून्य अशा त्या उत्तम मौनांत जीवन्मुक्त मुनि राहतात. मी नाहीं; दुसरा कोणी नाहीं; मन नाहीं,

मानस नाहीं; अशी अविच्छिन्न समजूत होणें हीच अति मौनता आहे. मीच सत्तास्वरूप सर्वांमध्यें आहें, अशा रीतीचें सत्तासामान्यच सौषुप्त-मौन आहे. ज्यावेळीं सर्व संवित् आहे, असें कळतें तेव्हां स्व, अन्य इत्यादि कल्पनाच नाहींशा होतात व अनंत सौषुप्तमौन विस्तार पावून राहतें. तेंच अविद्येचा बाध झाल्यामुळें तुर्य व बाधकवृत्तींचाही बाध झाल्यामुळें तुर्यातीत होय. तिसऱ्या प्रकरणांत सांगितलेल्या सात भूमिकांतील शेवटच्या तीन भूमिका म्हणजे या मौनाचेच भेद आहेत. व ते जाग्रत्कालींही अनुभवास येतात. ज्याच्या सर्व मलिनवृत्ति शांत झाल्या आहेत, असा जीवन्मुक्त व्यवहार करीत असला तरी व समाधि लावून बसलेला असला तरी नित्य तुर्यस्थच आहे. तो सदेह असला तरी विदेहच आहे. ही स्थिति स्थूल व सूक्ष्म असे दोन्ही आकार बाधित करून निराकार होणाराला प्राप्त होण्यासारखी आहे. हे रामा, तूं ओंकारोच्चारण करून संसारवासनाशून्य एक तुर्यरूप होऊन रहा ६८.

सर्ग ६९—गणांचेंही रुद्रत्व, मुक्तांची ऐच्छिक स्थिति, योगानें प्राणांचा लय. व मरणानें पुनरुद्भव.

श्रीराम—हे मुनिनायका, शंभर रुद्र कोठून आले. गणांनाच रुद्र म्हणतात कीं काय?

श्रीवसिष्ठ—पूर्वीं वर्णन केलेल्या त्या त्या जन्मादि-प्रस्तावनेवरून तुला हें कळलेंच आहे. भिक्षूनें शंभर स्वप्नें व शरीरें पाहिलीं असा याचा तात्पर्यार्थ आहे. शंभर गणही जीवटादिकांचे आकारच होत. ते गण असले तरी ऐश्वर्यादि साम्यामुळें रुद्रच होत. पण त्यांचें ऐश्वर्य मुख्य रुद्राच्या अधीन असल्यामुळें त्यांना गण असें म्हणतात.

श्रीराम—भिक्षूच्या स्वप्नकृत रुद्रानें एका चित्तापासून अनेक चित्तें कशीं केलीं?

श्रीवसिष्ठ—रामा, अनीश्वर व अज्ञ पुरुषांना जरी असलीं दिव्य कर्में करतां न आलीं तरी नित्य ज्ञानैश्वर्यसंपन्न सत्यसंकल्प ईश्वराला तीं कठीण नाहींत. कारण तो सर्वेश्वर सर्वात्मा सर्वगत असल्यामुळें ज्याची जेथें जशी भावना करतो तसें तत्काल तेथें पाहतो.

श्रीराम—त्यांना असें जर ऐश्वर्य आहे तर हरि-हरादिक मानुषयोनींतील अवतार, श्मशानवास, इत्यादि मालिन्य व कष्ट आपल्या ठिकाणीं कां कल्पितात. शुभ कल्पनाच कां करीत नाहींत ?

श्रीवसिष्ठ—महेश्वर, सिद्ध व जीवन्मुक्त यांना क्रियानियम नाहीं. अज्ञांकरितांच तो कल्पिलेला आहे. अज्ञांचें चित्त राग, द्वेष, लोभ, क्रोध इत्यादि अनेक दोषांनीं प्रतिक्षणीं तोडलें जात असल्यामुळें आपल्याच जातीच्या दुर्बलांना खाणें या मत्स्यन्यायानें व्यवहार करीत राहतें. यास्तव अशा चित्तानें मंडित झालेला अज्ञ क्रियांना प्रतिबंध न करितां जन्म-परंपरा—नरकादिरूप दुःख—भोगतो. पण सुज्ञ इष्टानिष्ट वस्तूमध्यें निमग्न होत नाहीं. कारण त्यानें आपल्या इंद्रियांना नियत केलेलें असतें. तो विवेकी व वासनारहित असतो. ज्ञानी अकस्मात् प्रादुर्भूत झालेलीच क्रिया सदा करितो किंवा कांहीं करीत नाहीं. त्याचा कशाविषयींही आग्रह नसतो. विष्णुही अशाच रीतीनें पूर्वी मनुष्य इत्यादि झाला. शिव व ब्रह्मा यांच्या व्यवहाराला सुद्धां हाच न्याय लागू आहे. ज्ञानी पुरुषाला कांहीं निंद्य किंवा अनिंद्य नाहीं; ग्राह्य किंवा त्याज्य नाहीं; स्वकीय अथवा परकीय कर्म नाहीं. अग्निप्रभृति पदार्थांचे औष्ण्यप्रभृति धर्म सृष्टीच्या आरंभीं जसे रूढ झाले आहेत, त्याचप्रमाणें हरादिकांचें कर्म व ब्राह्मणादिकांचे वर्ण सृष्टीच्या आरंभापासून रूढ झाले आहेत. अज्ञांची चेष्टा तशी सृष्टीच्या आरंभीं नियतरूपानें निर्माण झालेली नसते. तर सृष्टि झाल्यानंतर निरनिराळ्या विषयानुभवजन्य संस्कारांमुळें त्याच्या पृथक् क्रिया होऊं लागतात. स्वाभाविक रागादिदोषवशात् ते स्वयं त्यांची कल्पना करितात.

असो; रामा, देहयुक्त असलेल्या पुरुषाच्या उपयोगी असलेलें चार प्रकारचें मौन मी तुला सांगितलें. आतां विदेहमुक्ताचें मौन ऐक. आकाशाहूनही अतिशय स्वच्छ चिदात्मरूपाची प्राप्ति होणें हेंच परम श्रेय (मोक्ष) आहे. पण तो कसा मिळतो तें ऐक. यथार्थ ज्ञानानें, नित्य एकसमाधीनें व विवेकप्रयुक्त राजयोगानें जे आत्मज्ञ झालेले असतात ते सांख्ययोगी होत. प्राणादि वायूंची शांति करून युक्तीनें जे त्या पदाला प्राप्त झालेले असतात ते योगयोगी होत. या दोन्ही योग्यांना या देहानें प्राप्य निरुपद्रव पद आहे. म्हणून भगवानानें ' सांख्यां-

चेंच स्थान योग्यांना मिळतें. यास्तव सांख्य व योग एकच आहे; असें सांगितलें आहे. रामा, ज्यामध्यें प्राण व मन यांच्या वृत्ति मुळींच नसतात व वासनांचाही अभाव असतो, तेंच परम पद आहे, असें समज. अंतःकरण, इंद्रियें व प्राण यांच्या क्रियांना वासनासंघरूप मनच कारण होतें. यास्तव सांख्य व योग यांतील कोणत्या तरी एका साधनानेंच त्याचा विलय होणें शक्य आहे. देहाहंकारादि सर्व संसार मनोमूलक आहे. यास्तव मनाची शांति झाली असतां संसाराची शांति होणें योग्यच आहे. आत्म्याला विसरल्यामुळें द्वैताचा प्रतिभास होऊन सर्व संसार पसरला आहे, यास्तव आत्मदर्शनानें (म्हणजे सांख्ययोगानें) आत्म्याचें अज्ञान नाहींसें होऊन मनासह सर्व अविद्याविलास बाधित होतो. अहंकार, ममता इत्यादि सर्व मनाचीं कार्यें आहेत. आत्मज्ञानानें मनाबरोबर त्यांचीही निवृत्ति होते. मन क्षीण झालें, कीं कोठला संसार व कोठला मोक्ष. एका परम तत्त्वाचा दृढ अभ्यास, प्राणांचा लय व मनाचा निग्रह यांमध्यें मोक्षशब्दाचा अर्थ येऊन जातो.

श्रीराम—प्राणांचा विलयच जर मोक्षाचें कारण असेल तर मेलेले सर्व प्राणी मुक्त झाले आहेत, असें समजण्यास कोणती हरकत आहे?

श्रीवसिष्ठ—या तीन उपायांपैकीं मनःशांति हा उत्तम उपाय आहे. यास्तव सत्वर त्याच कल्याणकर उपायाचें अनुष्ठान करावें. प्राण शांत होऊन घुरघुर शब्द करणारें हें तुच्छ शरीर जेव्हां सोडतात तेव्हां वासना, काम, कर्म इत्यादिकांनीं उत्पन्न केलेल्या भावी देहाचा आकार पाहून जीव बाह्य आकाशांत शिरतो व उत्तर देहारंभास अनुकूल अशा सूक्ष्म भूतांशांशीं संगम पावतो. त्या भूतमात्रा त्या त्या जीवाच्या वासनात्मक होतात. त्यामुळें त्या इतर भूतांशीं मिळत नाहींत. तर घटकाशाप्रमाणें पृथक् होऊनच राहतात. नंतर त्या तसल्या वासनायुक्त मनोविशिष्ट प्राणांशीं संयुक्त होतात. प्राण दुसऱ्या देहांत त्या देहविषयींच्या वासनेनें युक्त होऊनच उत्पन्न होतात. कारण भाविदेहवा-नेसहितच ते पूर्व देहालाही सोडतात, व दुसऱ्या देहांत हृदयाकाशाशीं व त्यांतील स्वभावसिद्ध वायूशीं केवल दुःख भोगण्यासाठींच संबद्ध होतात, जलयुक्त घट समुद्रांत बुडविला तरी जसा नाहींसा होत नाहीं, नुस्ता बाहेरच्या

लोकांनां दिसेनासा मात्र होतो, त्याप्रमाणें वासनासहित मन नुस्त्या मरणानेंच शांत होत नाहीं. प्राण जेव्हां उत्पन्न होतात तेव्हां ते मनासहवर्तमानच उद्भवतात. ज्ञानावांचून मन प्राणांना कधींही सोडीत नाहीं. ज्ञानामुळें तें वासनाशून्य होऊन आपोआप नाश पावतें. मनोनाश झाला कीं प्राणस्पंदही बंद होतो, आणि शेवटीं शांति अवशिष्ट राहते. ज्ञानामुळें सर्व पदार्थ असत् होतात. पदार्थांच्या असत्त्वामुळें वासनानाश होतो व त्यामुळें प्राण व मन यांचा वियोग होतो. त्यानंतर अतिशय शांत झालेलें मन पुनः देहतेस प्राप्त होत नाहीं. तें स्वनाशानें परमपदरूप होतें. वासना हेंच मन आहे. त्यामुळें वासनांचा अभाव म्हणजे परमपदच होय. ज्ञानही वासनेसह सर्वांचा बाध करून आत्मतत्त्वच बनतें. रामा, याप्रमाणें या संसाराचा अंत होतो. एकार्थाचा अभ्यास, प्राणनिरोध व चित्ताचा क्षय, यांतील एक सिद्ध झाला कीं तो इतरांना सिद्ध करितो. पंखा हालविणें बंद केलें कीं त्याचा वारा जसा थांबतो त्याप्रमाणें प्राणवायूचा स्पंद थांबला, कीं मन शांत झालेंच म्हणून समज. शरीराचा अकस्मात् नाश झाल्यास प्राण आकाशांत जातात; तेथें वासनेप्रमाणें भावी देहादि सर्व पाहतात व कर्मामुळें उत्पन्न झालेला जशा प्रकारचा-देव, मनुष्य, पशु इत्यादिसंबंधी- देह ते पाहतात तदनुरूप व्यवहाराचाच अनुभव घेतात. पुष्प व सुवास, तिळ व तेल यांप्रमाणें प्राण्याचें चित्त व प्राण एकमेकांस न सोडतां राहणारीं आहेत. मनाचें स्पंदन हाच प्राण व प्राणाचें स्पंदन हेंच मन. हीं दोन्ही परस्परांचा रथ व सारथि होऊन सतत विहार करीत असतात. त्यामुळें एकाचा बाध झाला असतां दुसऱ्याचीही तीच दशा होते, व मोक्षाख्य उत्तम कार्य होतें.

यास्तव रामा, तूं अनंतात्मतत्त्वाचा विचार करून मनाला तन्मय कर. म्हणजे मन स्वयंलीन होऊन तेंच पद होईल. अथवा भाव व अभाव या दोन्ही वृत्ति जेथें शांत होतील तेंच चिन्मात्र असून त्यामध्येंच प्राणधारणेनें स्थिर हो. सर्व एकाकार होईतों एकतत्त्वाचा अभ्यास केला पाहिजे. आहार मिळाला नाहीं म्हणजे देह जसा क्षीण होतो, त्याप्रमाणें मनाला निरोध करणारानें मन प्राणासह क्षीण होतें व परम तत्त्वच अवशिष्ट राहतें. दीर्घ अभ्यासामुळें एकाग्र झालेलें चित्त क्षणांत शांत होतें. हेंच प्रस्तुत

(२१) ६३-१५।२।१२

सांख्य व योग यांचें मुख्य व एक फल आहे, अविद्यारहित चित्ताला सत्त्व असें म्हणतात कारण त्यांतील संसारबीज जळलेलें असतें. म्हणून तें पुनः संसारांकुर उत्पन्न करूं शकत नाहीं. अशा सत्त्वामध्यें स्थित असलेला वासनाशून्य पुरुष शून्याचीच ज्याला उपमा आहे, अशा ज्योतीला पाहतो व शांत होतो. तो पुनः कलामलिन पदास प्राप्त होत नाहीं ६९.

सर्ग ७०—वेताल व राजा यांच्या संवादाचा सुंदर इतिहास.

श्रीवसिष्ठ—विचारसूर्याचा उदय होतांच जीव तत्काल अजीव व चित्त तत्काल अचित्त होतें. मन, अहंता इत्यादि सर्व मृगजलासारखें दिसतें संसार ही स्वप्नभ्रांति आहे, याविषयीं वेतालानें केलेले हे शुभ प्रश्न ऐक. या प्रसंगीं मला त्यांची सहज स्मृति झाली. विंध्यारण्यांत एक धिप्पाड आकाराचा वेताल आहे. तो मागें एकदां गर्वानें एका देशांत त्याचा विध्वंस करण्याकरितां आला व एका सज्जन राजाच्या देशांत (किरातराज्यांत राहणाऱ्या कर्कटीप्रमाणें) अनेक वध्य जनांचा बलि खाऊन व नित्य तृप्त होऊन शांतचित्तानें राहूं लागला. तो क्षुधित असला तरी समोर आलेल्याहीं निरपराध नराला निष्कारण खात नसे. संत नेहमीं न्यायदर्शक असतात. पुढें वध्य जनच नाहींसे झाल्यामुळें तो तेथून निघून आपल्या अरण्यगृहास गेला. पण तेथें पुढें एकदां पुष्कळ क्षुधा लागल्याकारणानें दुसऱ्या एका राजाच्या राजधानींत न्यायानें मिळालेलें भक्ष्य खाण्याकरितां रात्रीं गेला. तों इतक्यांत रात्रिचर्येकरितां (रात्रीं वेष बदलून दुष्टजन कोण कोण आहेत तें पाहण्याकरितां व चोरादिकांना मारण्याकरितां राजानें गावांत फिरणें ही रात्रिचर्या होय.) निघालेला राजा त्याला भेटला. तेव्हां तो निशाचर घनघोरशब्दानें त्यास म्हणाला.

वेताल—राजन्, आज तूं मज भयंकर वेतालाच्या हातांत सांपडला आहेस. आतां कोठें जातोस? तुझा नाश झाला आहे, असें समज व आज माझें भक्ष्य हो.

राजा—हे रात्रिचरा, अन्यायानें व बलात्कार करून जर तूं मला भक्षण करशील तर तुझें मस्तक शतधा विदीर्ण होईल, यांत कांहीं संशय नाहीं.

वेताळ—मी तुला अन्यायानें खाणार नाहीं. माझा न्याय मी तुला सांगतों. तूं राजा आहेस. यास्तव याचकांच्या सर्व आशा तुला पूर्ण केल्या पाहिजेत. राजन्, तूं माझीही याचना पूर्ण कर. ती तुला पूर्ण करतां येण्यासारखी आहे. मी विचारितों त्या प्रश्नांचें उत्तर सांग. १ ब्रह्मांडें कोणत्या सूर्याच्या किरणांचे सूक्ष्म अणु आहेत. २ कोणत्या वायूमध्यें हे अनेक महाकाशरूपी रेणू उडत असतात. ३ एकांतून दुसऱ्यांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत इत्यादि प्रकारें अनेक (शतशः) स्वप्नांतून हिंडत असतांनाही आपलें प्रकाशमय स्वरूप कोण सोडीत नाहीं. ४ केळीचा खांब जसा नुस्ता सोपटांनीं वेढलेला असतो त्यांत दुसरें कांहीं सार नसतें, त्याप्रमाणें एकांत एक एकांत एक असा आंत आंत कोण अधिक अधिक सूक्ष्म होत गेला आहे? ५ ब्रह्मांडें, आकाशें, भूतांचे संघ, सूर्यमंडलें, मेरू इत्यादि कोणत्या अणुस्वरूपाचे परमाणु आहेत? ६ कोणत्या निरवयवाची त्रिभुवन ही मज्जा आहे? हे राजा, माझ्या या प्रश्नांचें उत्तर जर न देशील तर तूं दुरात्मा आहेस, असें समजून मी तुला खाऊन सोडीन; कारण तूं आत्मघातकी आहेस, असें कळून चुकल्यावर कृतांत जसा जगाला किंवा एकादा सामान्य पुरुष पिकलेल्या सुंदर फळाला तोंडांत टाकतो, त्याप्रमाणें तुला गट्ट करण्यास मला मुळींच भीति वाटणार नाहीं ७०.

सर्ग ७१—अनंतकोटि ब्रह्मांडें हींच फलझाडें इत्यादि रूपकांनीं पाहिल्या प्रश्नाचें सविस्तर उत्तर.

श्रीवसिष्ठ—वेताळाचे हे प्रश्न व शेवटचें भाषण ऐकून राजा हंसून म्हणाला, “ निशाचरा, तूं, मी व या सर्व जीवांनीं ज्याचा आश्रय केला आहे, असें हें ब्रह्मांड अज्ञांच्या दृष्टीनें अजर फळ आहे त्यावर उत्तरोत्तर दसपट अशा पंचभूतरूपी साली आहेत. अशीं सहस्रावधि ब्रह्मांडफलें ज्यांमध्यें आहेत अशीं पंचीकृत पंचमहाभूतें ही त्याची शाखा आहे. तिला भुवनें हींच चंचल पानें आहेत. अशा सहस्रावधि शाखा ज्याला आहेत, असा गंधतन्मात्र या नांवाचा एक महावृक्ष आहे. तो अतिशय विपुलाकार असला तरी दुर्लक्ष्य आहे. तसले सहस्रावधि वृक्ष ज्याच्यामध्यें आहेत असलें एक मोठें (रसतन्मात्ररूप) वन आहे.

त्यांत अनेक ठिकाणीं अनेक वृक्षगुल्म आहेत. अशीं सहस्रावधि वनें ज्यांत आहेत असलें एक फार मोठें (रूपतन्मात्रा) पर्वतशिखर आहे. तसल्या अनंत शिखरांनीं भरलेला असा एक (स्पर्शतन्मात्रा) विस्तृत प्रदेश आहे. ज्यांत तसले अनेक प्रदेश आहेत असें एक अनेक नदनदीयुक्त (शब्दतन्मात्रा) द्वीप आहे. तशा सहस्रावधि द्वीपांनीं भरलेलें एक विचित्ररचनायुक्त पृथ्वीपीठ (हिरण्यगर्भाचें मन) आहे. तसल्या असंख्य पृथ्वीपीठांनीं भरलेलें एक (भूतमात्रांचा समूह) महाभुवन आहे. तसल्या हजारों महाभुवनांस आपल्या पोटांत सांठविणारें एक मोठें अंड (कल्पकाल) आहे. तें आकाशपीठाप्रमाणें भयंकर आहे. तसलीं अनेक अंडीं ज्यामध्यें करंड्यांसारखीं रहात आहेत असा एक निश्चल (ब्रह्मदेवाचा आयुःकाल) सागर आहे. तसल्या असंख्य सागरांना आपल्या पोटांत सांठविणारा एक निर्मळ महासागर (विष्णूचा आयुःकाळ) आहे. तसल्या अनेक महासागरांस आपल्या उदरांत सांठविणारा एक पुरुष विष्णु आहे. पण तसल्या लक्षावधि पुरुषांची माला ज्याच्या उरःस्थलावर शोभत आहे व जो सर्व सत्तांचें मुख्य निमित्त आहे, असा एक (शबलब्रह्म) पर पुरुष (रुद्र) आहे. व तसले सहस्रावधि महात्मे पुरुष ज्याच्या मंडलामध्यें जिवंत पुरुषाच्या अंगावरील केंस व रोम, याप्रमाणें उद्भवतात असा एक महा आदित्य आहे. बाह्य दृष्टीनें या ज्या रुद्रापासून ब्रह्मांडापर्यंत कल्पिलेल्या शेंकडों दृष्टि त्या सर्व प्राण्यांस प्रत्यक्ष आहेत व त्या सर्व या सूर्याच्या किरणरूप आहेत. ब्रह्मांडें हे या सूर्याच्या प्रकाशाचे त्र्यसरेणु (कवडशांत दिसणारे बारीक कण) आहेत. वेताला, अशा रूपकानें मी तुला हा चिदात्मा सांगितला आहे. तो हें सर्व प्रकाशित करतो. हा विज्ञानात्माच परम भास्कर आहे. यांच्या प्रकाशानेंच सर्व वस्तु प्रकाशमान होतात व याच्या सत्तेनेंच त्यांना सत्ता मिळते. रे वेताला, जो या आत्मज्ञानाचा मुख्य अधिकारी असतो त्याला शास्त्रजन्य अखंडाकार साक्षात्कारानेंच आत्मलाभ होतो. पण जे अधिकारी नसतात त्यांच्याठिकाणच्या अस्फुट प्रत्यगात्म्यामध्यें अग्नि व त्याचीं किटाळें या न्यायानें, जीव, जगत्, भुवनाची पृथक् सत्ता, कर्तृत्व, भोक्तृत्व इत्यादि अनेक

भ्रमांच्या छटा असतात; तथापि त्या खऱ्या नव्हेत. यास्तव तूं उगीच प्रश्नांचें अवडंबर करूं नकोस. शांतचित्त होऊन रहा. ७१.

सर्ग ७२—वेतालाच्या राहिलेल्या पांच प्रश्नांचें उत्तर.

राजा—२ कालसत्ता, आकाशसत्ता, स्पंदसत्ता, शुद्धचेतनसत्ता इत्यादि सर्व त्या परमात्ममहावायूंतील, पुष्पांतील सुवासाप्रमाणें, कल्पित चंचळ रज आहे. ३ या जगत्संज्ञक महास्वप्नांतच अनेक स्वप्नें पहात असतांनांही शांत ब्रह्म आपलें स्वरूप सोडीत नाहीं. ४ केळीच्या खांबांतील पानांप्रमाणें या ब्रह्मामध्येंच उत्तरोत्तर आंत आंत अशीं अनेक ब्रह्मांडें भरलेलीं आहेत. विवर्तभूत जगाला वाढविणें इत्यादि निमित्तांनींच त्या अनिर्वाच्य तत्त्वाला ब्रह्म, आत्मा, सत् इत्यादि नांवें योजितात. पण तें तत्त्व सर्वधर्मशून्य असल्यामुळें वस्तुतः तें त्यांतील कोणत्याही नांवास पात्र होत नाहीं. वस्त्राच्या अस्तित्वाचें पर्यवसान, तंतूंच्या सत्तेंत होतें, तंतूंच्या सत्तेचें पर्यवसान कापसाच्या सत्तेंत, कापसाच्या सत्तेचा अंत कापसाच्या बोंडांच्या सत्तेंत, बोंडांच्या सत्तेचा अंत कापसाच्या झाडाच्या सत्तेंत व झाडाच्या सत्तेचा अंत सरकी, माती, जल इत्यादिकांच्या सत्तेंत होतो; आणि उत्तरोत्तर अशा क्रमानें ज्या ज्या सत्तेची कल्पना करावी ती ती सत्ता अनुभवनिर्मित आकारांस सोडून, केळीच्या खांबाप्रमाणेंच, अनुभवरूप चिन्मात्र सत्तेंत पर्यवसान पावते. यास्तव तेंच निर्मळ चिन्मात्र जगाच्या आकारानें पसरलें आहे. हा परमात्मा अतिशय सूक्ष्म व त्यामुळेंच अविषय असल्यामुळें याला अणूहून अणु म्हणतात. व ५ तो अनंत असल्याकारणानें मेरुप्रभृतींचें मूळ झाला आहे. अणुरूप असलेल्याही त्या अनंत पुरुषापुढें हे जगदादि आकार परमाणूसारखे भासतात. पण ते अतिसूक्ष्म चित्कणानें मर्यादित होत असल्यामुळें वस्तुतः निःस्वरूप आहेत. ६ हा पर अणु चक्षुरादि इंद्रियांचा विषय होत नाहीं. पण तो सर्वत्र व्यापून राहिला आहे. यास्तव तो महापर्वत आहे. अध्यारोपदृष्टीनें तो सर्व मूर्त व अमूर्त पदार्थ याच अवयवरूपानें युक्त आहे असें जरी वाटलें तरी अपवाददृष्टीनें अवयवशून्य आहे. जगत्रय ही याच ज्ञप्तिरूप परमात्म्यामध्यें सांठवलेली मज्जा आहे. हे साधो, जगत्रयाचा (आंतील) मध्यभाग विज्ञानमात्र आहे, असें समज. हे बाळा वेताळा, जगें हा

विज्ञानमात्राचा प्रकट झालेला मिथ्या विकार आहे. पण तें आत्मतत्त्व तुझ्यासारख्या वेताळांना अलंध्य आहे. यास्तव माझ्या सांगण्यावरून तूं आतां अशा स्वभावाच्या आत्म्याचा स्वतः अनुभव घे व दर्प सोडून रहा ७१.

सर्ग ७३—भगीरथाच्या वृत्तान्ताचा उपोद्धात.

श्रीवसिष्ठ—राजाच्या तोंडचें हें सर्व उत्तर ऐकून व पूर्वीच आत्मज्ञ असल्यामुळें विचारोचित बुद्धीनें त्याचें ग्रहण करून वेताल शांत झाला. त्याचें मन अतिशय शांत झालें. राजा अगदीं अनिंद्य आहे, असें जाणून व आपल्या असह्य क्षुधेलाही विसरून तो समाधिस्थ झाला. असो; रामा, मी हें तुला वेतालाच्या प्रश्नांचें वर्तमान सांगितलें. त्यांत म्हटल्याप्रमाणें चिदणूमध्यें हें सर्व जग राहिलेलें आहे. तें विचारानें विलीन होतें. व परमपद अवशिष्ट राहतें. दृढ निश्चयानें चित्ताला सर्वबाजूंनीं प्रतिबंध करून परमात्म्याकडे वळवावें व शांतचित्त होऊन निरिच्छ रहावें. हे मननशील राजपुत्रा, मनानेंच मनाला निर्मल करून, परमात्म्यामध्यें सर्व वृत्तींचा लय करून व त्यामुळेंच शांतचित्त होऊन सर्वत्र सम ब्रह्मच पहात रहा. तूं स्थिरचित्त व संमोहरहित होऊन प्राप्त होईल त्याप्रमाणें अनुवर्तन करणाऱ्या राजा भगीरथाप्रमाणें वर्तन ठेव. म्हणजे तुला असाध्य कार्यही सुसाध्य होईल. संपूर्ण, शांतचित्त, तृप्त व मनानें नित्य सम सुखमय आत्म्यामध्यें राहणाऱ्या महात्म्याचें गंगावतारासारखें अति दुर्लभ इष्टही साध्य होतें ७३.

सर्ग ७४—भगीरथाचे गुण, विचारजन्य चिंतन, त्रितलाशीं संवाद व त्यागाची इच्छा.

श्रीराम—राजा भगीरथानें कोणत्या चमत्कारिक उपायानें गंगेला खालीं आणून सगर-पुत्रांचा उद्धार केला, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—भगीरथ या नांवाचा एक परम धार्मिक व समुद्रवलयांकित पृथ्वीचा मुख्य सौभाग्यालंकार असा राजा झाला. याचकांस नुसता संकल्प करितांच त्या राजापासून इष्टार्थाचा लाभ होत असे. (म्हणजे याचनादि आयास केल्यावांचून त्यांचें कार्य होत असे.) तो नेहमीं प्रसन्न-वदन होता. साधूंच्या निर्वाहाकरितां तो सतत धन-दान करीत असे. व आयस्थानीं न्यायानें प्राप्त झालेलें तृणही सोडीत नसे. तो सर्व दुर्जनांच्या

चेष्टा व्यर्थ करून सोडीत असे. त्याची शरीरकांति धूमरहित अग्नीसारखी असे. तो प्रजापालनार्थ सतत परिश्रम करून थकलेला असला तरी लोकांच्या अधर्मप्रवृत्तीस आळा घालण्यास सदा सज्ज राही. तो आपल्या प्रतापाचे किरण सर्वतः पसरून दुर्जनांना भयभीत करीत असे. सुज्ञ पुरुषांनां तो चंद्रासारखा आह्लाददायक वाटत असून ते सतत त्याच्या उदयाचीच इच्छा करीत असत. त्यानें गंगाप्रवाहरूप जगद्यज्ञोपवीताचा तिसरा तंतु भागीरथीला भूमीवर उतरवून पुरा केला. अगस्त्यानें शुष्क करून सोडलेल्या सागराला यानें गंगेच्या पाण्यानें भरून सोडलें. या लोकबंधूनें गंगारूपी शिडी लावून पाताळांतील आपल्या पूर्वजांना ब्रह्मलोकीं धाडलें. आपल्या दृढनिश्चयी मनामुळें ब्रह्मा, शंकर व जह्नु यांस तपाच्या योगानें प्रसन्न करीत असतांना त्याला वारंवार अनेक क्लेश भोगावे लागले. तारुण्यांत विचार व वैराग्य हीं दोन्हीं फार दुर्लभ असतात; पण भर तारुण्यांत असतांनाही या व्याकुल लोकयात्रेचा विचार करणाऱ्या त्या राजाच्या मनांत वैराग्ययुक्त विवेक उद्भवला व त्यानें एकांतांत बसून या जगद्यात्रेविषयीं असा विचार केला. हा जगद्व्यवहार अतिशय आकुल आहे. पुनः पुनः दिवस व पुनःपुनः रात्र; पुनः तेंच देऊन तेंच घ्यावयाचें. ज्याचें फल अनेकदां भोगलें आहे व जें भोगानंतर विरस आहे, असें ठरलें आहे तेंच तें कर्म जीव पुनःपुनः करीत असतो. पण मला असें वाटतें, कीं जें प्राप्त झालें असतां या लोकीं अप्राप्य असें रहातच नाहीं तेंच सुकृत करावें, बाकीचा व्यर्थ खटाटोप आहे. मूढबुद्धि पुरुषाला पुनःपुनः तेंच तें करीत असतांना कांहीं लज्जाही वाटत नाहीं. पण सुबुद्धिमानानें तेंच कसें करावें ? असा पुष्कळ विचार आपल्याशींच करून भगीरथ एकदां उद्विग्नमनानें आपल्या त्रितल गुरूकडे गेला व संसारास भिऊन त्यानें असा प्रश्न केला.

भगीरथ—प्रभो, शून्य अपार अरण्यासारख्या या संसारवृत्तीमध्यें दीर्घकाल फिरतां फिरतां आम्ही आतां अगदीं श्रांत झालों आहों. यास्तव भगवन्, जरा-मरण-मोहादिरूप दुःखांचा अंत कसा होईल ? तें मला सांगा.

त्रितल—राजन् , नित्यानित्यवस्तुविवेक, वैराग्य, शमादिसंपत्ति, मुमुक्षा, श्रवण, मनन, इत्यादि उपायांनीं चिरकाल अभ्यास केला असतां मन विक्षेपरहित होतें. त्यानंतर ब्रह्मात्मबोध होतो व त्याच्या योगानेंच सर्वदुःखांचा क्षय होतो. सर्व हृदयग्रंथी (अहंकारादि आग्रह) तुटतात. सर्व संशय नाहींसे होतात. कर्में क्षीण होतात. आत्मस्वरूपच अतिशुद्ध ज्ञेय आहे. आत्मा सर्वगामी आहे, तो कधीं अस्त पावत नाहीं व कधीं उदय पावत नाहीं.

भगीरथ—हे मुनिवर्य, चिन्मात्र, निर्गुण, शांत, निर्मल व अच्युत असा कोणी आत्मा आहे. देहादि आत्मा नव्हे असें मी जाणतों. पण मला तसा साक्षात् अनुभव येऊन चित्त विक्षेपशून्य होत नाहीं, त्याचें काय कारण ?

त्रितल—राजा, मी राजा आहें, प्रजापालन हें माझें कर्तव्य आहे. इत्यादि निरनिराळ्या अनेक अभिमानांमुळें तुझें चित्त विक्षिप्त होऊन आत्म्यापासून दूर दूर जात असतें. म्हणून तुला आत्म्याचा साक्षात्कार होऊन शांत स्थितीचा अनुभव येत नाहीं. अमानित्वादि ज्ञानसाधनांच्या योगानें चित्त हृदयाकाशांत ज्ञेयाशीं एकरूप होऊन जातें. आणि त्यामुळें जीव पूर्णस्वभाव होऊन पुनः जन्म घेत नाहीं; आपल्या पूर्ण स्वभावापासून च्युत होत नाहीं. ज्ञानसाधनें कोणतीं म्हणून विचारशील तर सांगतों. सामान्यतः कोठेंही आसक्ति न ठेवणें, विशेषें करून पुत्र, स्त्री, गृह, द्रव्य इत्यादिकांचे ठिकाणीं नसणें, इष्ट व अनिष्ट यांची प्राप्ति झाली तरी नित्य समचित्त ठेवणें निरुपाधिक आत्म्याचें अनन्य योगानें चिंतन करणें, एकांतवास, जनसमूहामध्यें अरति (अप्रेम), श्रवण, मनन व निदिध्यासन यांचा अभ्यास, तत्त्वज्ञानानें परमात्मतत्त्वाचें दर्शन, इत्यादिकांस ज्ञानसाधनत्वामुळें ज्ञान व याहून विपरीत भावास अज्ञान असें म्हणतात. हें ज्ञान रागद्वेषक्षयाकार व संसारव्याधीचें औषध आहे. अहंभाव शांत झाला असतां तें प्राप्त होतें.

भगीरथ—पर्वतावरील वृक्षाप्रमाणें फार दिवसांपासून या शरीरावर आरूढ झालेला अहंभाव कसा टाकतां येतो, तें मला सांगा.

त्रितळ—दीर्घ प्रयत्नानें विषयांविषयींच्या भावनेचा त्याग करून व निष्कामतेमुळें व्यक्त झालेल्या शुद्ध आत्मरूप सत्तेस प्राप्त होऊन अहंकार लय पावतो. मी राज्य सोडल्यास मला जन फारसा मान देणार नाहींत; शत्रु हंसतील, सर्वांचे मनोरथ पूर्ण करण्यास समर्थ असलेल्या मला भिक्षा मागणें किती निंद्य आहे, वाईट अन्न-पानादिकांच्या योगानें मी जिवंत कसा राहीन, इत्यादि चिंताप्रयुक्त लज्जा, अभिमान इत्यादिकांमुळें बनलेल्या गृहासक्तिरूप पिंजऱ्यास तूं सर्वस्वत्यागानें जोंवर तोडलें नाहींस, तोंवर अहंकार उघड उघड विलास पावणारच. पण विवेकयुक्त शुद्धबुद्धीनें तूं हें सर्व सोडून जर निश्चल राहिलास तर अहंकाराचा लय झाला असतां तूंच परम पद होशील. ज्यानें सर्व विशेषणांचा त्याग केला आहे, ज्याची सर्व भीति निवून गेली आहे, ज्यानें सर्व एषणांचा त्याग केला आहे, असा तूं अकिंचन हो. शत्रूंच्या ठिकाणीं समग्रश्रीचा त्याग कर. अहंभाव सोड. देहात्मबुद्धीचा त्याग कर. व शत्रूंच्याच घरोघर जाऊन देहनिर्वाहार्थ भिक्षा माग. असें जर करशील तर तूं आपोआप कृतकृत्य होऊन कांहीं विचारावयाचेंच न राहिल्यामुळें मज गुरूचाही त्याग करून तूं स्वयं ब्रह्मच होशील ७४.

सर्ग ७५—यज्ञाच्या मिषानें राज्याचा सर्वस्व त्याग. भैक्षचर्या व एका पर्वतावर त्रितलासह स्थिति.

श्रीवसिष्ठ—गुरूचें हें भाषण ऐकून भगीरथानें काय करावयाचें तें मनांत ठरविलें व तो आपल्या व्यापारांत निमग्न झाला. त्यानंतर कांहीं दिवस लोटले असतां त्यानें सर्वस्वत्याग सिद्ध होण्याकरितां अग्निष्टोम यज्ञ केला. त्यांत गाई, भूमि, घोडे, सोनें इत्यादि सर्व प्रकारचें धन गुणी व अगुणी यांचा विचार न करितां त्यानें ब्राह्मणांस व आपल्या दायादांस वांटून दिलें. तीन दिवसांतच सर्वस्वाचा त्याग करून तो राजा भगीरथ प्राणमात्र शेष राहिला. नंतर ज्यांतील सर्व धन संपलें आहे व पौरजन अतिशय खिन्न झाले आहेत असें राज्य, आपल्या राज्यास ज्याची सीमा लागली आहे अशा एका शत्रूला तृणतुल्य दिलें. शत्रूनें राज्याचें आक्रमण केलें असतां मुनि भगीरथ लंगोटी व एक अंगवस्त्र यांसह आपल्या देशांतून निघाला आणि तो धैर्यवान् जेथें आपल्याला कोणी 'हाच भगीरथ' असा

नांवानें ओळखीत नाहीं. व जेथें लोकांच्या तोंडून आपलें नांवही निघत नाहीं अशा स्थानीं अरण्यांत जाऊन राहिला. त्या जागीं थोड्याच काळांत त्याच्या सर्व एषणा शांत झाल्या. तो परम शमाच्या योगानें आत्म्यामध्यें विश्रांति पावला. एकदां भूपीठावरील निरनिराळ्या द्वीपांतून फिरणारा तो कालवशात् नाना चमत्कार पाहण्यांत चित्त आसक्त झाल्यामुळें शत्रूनें आक्रमण केलेल्या आपल्याच राजधानीस येऊन पोंचला. तेथें त्यानें कालाच्या प्रवाहांत पडलेलीं नानाप्रकारचीं घरें, पौरजन व मंत्री यांस पाहिलें व तो शमवान् त्यांच्यापाशीं भिक्षा मागूं लागला. नगरवासी जन व मंत्री यांनीं त्या भगीरथ राजास ओळखलें, व मोठ्या विषादानें युक्त होऊन त्यांनीं त्याचा मोठा सत्कार केला. 'प्रभो, तूं आपलें हें राज्य घे,' असें म्हणून शत्रूनें त्याची प्रार्थना केली. तथापि भोजनावांचून बाकी सर्वांना तृणाप्रमाणें लेखणाऱ्या त्यानें राज्याचा पुनः स्वीकार केला नाहीं. कांहीं दिवस तेथें राहून तो दुसरीकडे निघून गेला. पण तो तेथें असे-पर्यंत लोक 'हाय हाय, हा पहा आमचा राजा भगीरथ,' असें म्हणून त्याच्यासाठीं रडत असत. ज्याची बुद्धि शांत झाली आहे व त्यामुळेंच जो अतिशय सुखी आहे, असा तो राजा एकदां आपल्या आत्म्यामध्यें रममाण होणाऱ्या त्रितल गुरूला भेटला. तेव्हां त्याचें स्वागत करून तो कांहीं दिवस त्याच्याच बरोबर वन, ग्राम, पुर, इत्यादि स्थानीं राहिला. समतेस प्राप्त झालेले ते दोघेही गुरुशिष्य सम दशेंत राहिले. मनांत अतिशय स्वस्थ असलेले ते देह धारण करणें हा एक विनोद आहे, असें समजत होते. हा देह धारण करून किंवा त्याचा त्याग करून आम्हांला काय मिळवावयाचें आहे? शास्त्रोक्त क्रम व शिष्टांचा आचार यांस अनु-सरून तो जसा असेल तसाच असूं दे. वनांतून फिरणारे ते दोघे असा निश्चय करून आनंद नाहीं व निरानंदही नाहीं, अशा परानंदास प्राप्त होऊन राहिले. त्यांच्यावर संतुष्ट झालेल्या सिद्धांनींही समर्पण केलेलें अष्ट-विध ऐश्वर्य, कुजक्या तृणाप्रमाणें तुच्छ आहे, असें ते मानीत असत. प्रारब्ध कर्म क्षीण होईतों हा देह धारण कर्तव्य आहे, असें मानून ते सुखानें राहिले. आपल्या पूर्व आचरणानें प्राप्त होणाऱ्या सुखदुःखांचें

अभिनंदन करणारे ते मुनि अतिसम ब्रह्माशीं अगदीं एकरूपानें मिळून जाऊन स्वतः निरिच्छ व शांत झाले. ७५.

सर्ग ७६—भगीरथाला पुनः राज्यप्राप्ति, ब्रह्मादिकांची आराधना, गंगेचें अवतरण.

श्रीवसिष्ठ—एकदां कोणा एका देशांतील एका श्रेष्ठ नगरस्थ राजाला मृत्यूनें मारलें. त्यामुळें तेथील प्रजा अतिशय खिन्न झाली. त्यांचे देशाचार नष्ट होऊं लागले. म्हणून त्यांनीं एक विशालगुणसंपन्न राजा मिळविण्या-साठीं पुष्कळ खटपट व शोध चालविला. इतक्यांत त्यांना हा स्थिर-चित्ताचा भगीरथमुनि भेटला. त्याला त्यांनीं ओळखलें व त्याची इच्छा नव्हती, तरी सैन्यांत नेऊन त्याला राजा केलें. वर्षासमयीं जलाच्या योगानें मेघ जसा एका क्षणांत विलक्षण आकार धारण करतो, त्याप्रमाणें भगीरथही मोठ्या सैन्याच्या योगानें कांहीं विलक्षण प्रतापास प्राप्त झाला. तो लाग-लाच एका मोठ्या गजावर आरूढ झाला असतां, 'जगन्नाथ भगी-रथाचा जयजयकार असो' अशा प्रजेच्या मोठ्या जयध्वनीनें सभोंवारच्या पर्वतांच्या गुहा भरून गेल्या. तेथें राहून राज्य करीत असलेल्या त्याच्या-कडे त्याची पूर्वींची प्रजा मोठ्या आदरानें आली व म्हणाली,—"राजा, तूं जो अधिपति आम्हांला दिला होतास, त्याला मृत्यूनें भक्षण करून सोडलें आहे. यास्तव आतां आमचेंही पालन तूंच कर. आमच्यावर हा एवढा अनुग्रह करणें तुला उचित आहे. याचना किंवा इच्छा न करितां आलेल्या वस्तूंचा त्याग करणें उचित नव्हे."

राघवा, भगीरथानें पूर्वप्रजेचें हें प्रार्थनावचन मान्य केलें व त्यामुळें तो सप्तसागरांनीं चिह्नित झालेल्या भूमीचा स्वामी झाला. तो सम, शांत-चित्त, मौनी, निरिच्छ, मत्सररहित, जें प्राप्त होईल तेवढेंच करणारा व ज्याचा सर्व विस्मय नष्ट झाला आहे असा होऊन राहिला. पातालतळीं नष्ट झालेल्या व सागरांना खणून अतिशय खोल करणाऱ्या गंगाजलानें पिता-महांचा उद्धार होईल, असें त्यानें ऐकलें. त्या वेळीं गंगा भूमीवरून वहात नव्हती. म्हणून त्या निश्चयी व दीर्घ प्रयत्नशील राजानें गंगेला भूमीवर उतरण्याकरितां त्याच दिवसापासून प्रयत्न केला. राज्यभार मंत्र्यांवर टाकून शमसंपन्न भगीरथ तप करण्यासाठीं निर्जन वनांत गेला. तेथें ब्रह्मा, शंकर व जंह्नु यांस प्रसन्न करण्याकरितां सहस्रावधि वर्षें तप करून व त्यांचो

अनन्य आराधना करून, त्यानें भागीरथीला भूमीवर आणलें. त्या दिवसापासून शंकराच्या उत्तम मस्तकावर असलेली ती देवी आपल्या निर्मल तरंगांनीं भूमीस पवित्र करीत, महात्म्यांच्या पुण्यसंततीप्रमाणें पाप्यांचा उद्धार करीत व धर्मसंततीप्रमाणें भगीरथाचें शुभ्र यश त्रिभुवनांत पसरीत तीन मार्गांनीं संचार करूं लागली ७६.

सर्ग ७७—उक्तार्थ दृढ होण्यास्तव चूडालाख्यान सांगतात. शिखिध्वजाचें माहात्म्य.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, भगीरथाच्या या शुद्ध बुद्धीचें अनुकरण करून तूंही सम व स्वस्थ हो आणि यथाप्राप्त कर्तव्य कर. प्रथम या सर्व वैभवावरील आसक्ति सोडून नंतर तूं मनोरूपी पक्ष्याला आपल्या वश करून घे. आणि शिखिध्वजाप्रमाणें अंतःकरण शांत व अचल ठेवून रहा.

श्रीराम—शिखिध्वज हा कोण होता ? व त्याला तें परम पद कसें प्राप्त झालें, हें मला बोधवृद्धीकरितां सांग.

श्रीवसिष्ठ—एक दांपत्य गेल्या कल्पांतील द्वापारांत होतें व तेंच या कल्पांतील द्वापरयुगांतही तशाच आकारानें व प्रेमानें पुनः होईल.

श्रीराम—भगवन्, जें पूर्वीं होतें तें तसेंच आतां पुनः कां होईल? तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—ब्रह्मदेवाचा जगन्निर्माणाविषयींचा नियतिरूप सत्यसंकल्प अनिवार्य असतो. त्याची स्थिति नित्य अशीच असते. कांहीं पदार्थ पूर्वी पुष्कळ वेळां होऊन पुनः तसेच निपजतात. कित्येक नवीनच उद्भवतात. व कित्येक एकदांच होऊन पुनः निपजत नाहींत; पण या सृष्टींतील पुष्कळसा भाग तर सरोवरांतील तरंगांप्रमाणें जसेच्या तसेच उद्भवतात. या नियमास अनुसरून शिखिध्वजराजाही पुनः उत्पन्न होणार आहे. तो आतां मी सांगत असलेल्या कथेचा नायक आहे. त्याचाच वृत्तान्त तूं ऐक.

गेल्या सातव्या मनूच्या चवथ्या सर्गांतील चवथ्या चतुर्युगांतील द्वापरांत याच जंबूद्वीपांत कुरुकुलोत्पन्न शिखिध्वज राजा विंध्यपर्वताच्या समीप असलेल्या अवंतीदेशांतील उज्जयिनींत राहून राज्य करीत होता. तो श्रीमान् मालवेश्वर धैर्य, औदार्य इत्यादि गुणांनीं युक्त, शम, दम यांनीं

संपन्न, शूर, सदाचरणी, मौनी, गुणसमूहांची खाण, सर्व यज्ञ करणारा, सर्व धनुर्धरांस जिंकणारा, सर्व कार्ये करणारा, भूमीचा सुंदर भर्ता, मृदु, स्निग्ध, मधुर, चतुर, प्रीतीचा सागर, सुंदर, शांत, सुभग, प्रतापी, धर्मवत्सल, ऐकणारांनाही विनयशिक्षण देणारीं वाक्यें बोलणारा, सर्व संपत्ति देणारा, अनिष्ट विषयांचा भोग घेणारा, सत्संग करणारा, सर्व श्रुतींचा चांगला श्रोता, सर्वज्ञ, मानशून्य व स्त्री–व्यसनरहित होता. त्याचा पिता तो लहान असतांनाच स्वर्गलोकीं गेला. तेव्हां त्यानें स्वबलानें आपल्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी दिग्विजय करून, भूमंडलास साम्राज्यसंपत्तीनें भूषित केलें. नंतर तो निर्भयमनानें प्रजेचें पालन करीत राहिला. त्याच्या यशानें सर्व दिशा शुभ्र झाल्या.

कांहीं दिवसांनीं एकदां वसंतऋतु आला. त्यामुळें फुलांना भर आला. चंद्राचे किरण स्फुरण पावूं लागले. भ्रमर अनेक पुष्पांतील मध पीत व मदानें गायन करीत फिरूं लागले. मधुर वायु वाहूं लागला. त्यामुळें त्या राजाचें चित्त कामवश झालें. सुगंधितारूपी आसवानें–वसंताच्या योगानें विकसित होणाऱ्या वनाप्रमाणें–त्याचें मन कांतापरायण झालें. तरुण व मुग्ध प्रियेला अंकावर घेऊन, मी उद्यानांत झोंपाळ्यावर कधीं बसेन? कदलीवनांत तिच्यासह विहार केव्हां करीन, ती सुंदरी मजकरितां मदनाग्नीनें दग्ध होत आहे, असें मी केव्हां पाहीन, इत्यादि चिंतनांत अतिशय आसक्त झालेला राजा शिखिध्वज, पुष्पें वेंचण्याकरितां उद्यानांत गेला. तो तेथें वनपंक्तींमध्यें, लीलाकमलिनींमध्यें, लतामंडपांतून, विविधउद्यानभूमींत इत्यादि स्थानीं तरुण कुमारींचें पूजन करूं लागला. त्यावरून मंत्र्यांनीं त्याचा उद्देश जाणला. व त्याच्या विवाहाविषयीं विचार करून, सुराष्ट्राधिपतीची तरुण कन्या निश्चित केली. तिच्याशीं त्याचा यथाविधि विवाह झाला. ती राजाला अगदीं अनुरूप भार्या होती. चूडाला असें तिचें नांव होतें. ती भामिनीही त्या भर्त्यास प्राप्त होऊन फुललेल्या कमलिनीप्रमाणें शोभली. त्या उभयतांची प्रीति उत्तरोत्तर वाढूं लागली. त्यांचें चित्त परस्परांचे ठायीं आसक्त झालें. नूतन वेलीप्रमाणें हाव, भाव, व विलास यांच्या योगानें तिनें त्याचें चित्त हरण केलें. त्यामुळें चांगल्या मंत्र्यांवर राज्यभार टाकून तो निरनिराळ्या रम्यप्रदेशीं तिच्याशीं सुखानें

नानाविलास करीत राहिला. त्या उभयतांनाही परस्परांचें प्रत्येक चेष्टित आल्हादक वाटत असे. तीं दोघेंही निरनिराळ्या कलांत निपुण होतीं. त्यामुळें मित्रत्वास प्राप्त झालेल्या त्यांचें स्वरूप एक झालें. एकादा ब्रह्मचारी गुरूपासून बारा वर्षांत सांगवेदाचें ग्रहण जसें करतो, त्याप्रमाणें चूडालेनें शिखिध्वजापासून धर्मशास्त्रांचें व चित्रादिकलांचें ग्रहण केलें व स्वतः शिखिध्वजानें चूडालेपासून नृत्य-वाद्य इत्यादिकांतील प्रावीण्य संपादन केलें. त्यामुळें तीं दोघेंजणें सर्व विद्या व कला यांत प्रवीण झालीं. एकमेकांच्या हृदयांत स्थित होणारीं तीं एकरूपतेस प्राप्त झालीं. ती एकरस होऊन राहिलीं. त्यांचें परस्परांवर निःसीम व अनुपम प्रेम जडलें. पुष्प व सुवास यांप्रमाणें तीं अभिन्नरूप झालीं. तीं दोघें जणुंकाय भूतलावरील शंकरपार्वतीच होतीं. चातुर्यामुळें त्यांची मति फार रमणीय झाली. तीं दोघेंही सर्व शास्त्रार्थांत पंडित होतीं. त्यामुळें कांहीं कार्याकरितां कमला व कमलापतिच भूलोकीं यांच्यारूपानें आलीं आहेत, असें वाटे. लोकवृत्तान्त व शास्त्ररहस्य त्या दोघांनाही एकसारखेंच समजत असे. असो; रामा, अशा प्रकारचें तें सुखी दांपत्य या लोकीं पूर्वीं रहात होतें. ७७.

सर्ग ७८—त्यांचें वैराग्य, शास्त्रार्थनिष्ठा, चूडालेचा विवेक व ज्ञानलाभ.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें तें जोडपें आपल्या भर तारुण्यांत पुष्कळ दिवस अनेक यौवनलीलांनीं रममाण झालें. पण फिरून फिरून आवर्तन पावणें हें ज्यांचें शील आहे अशीं पुष्कळ वर्षें निघून गेल्यावर फुटलेल्या मातीच्या घागरींतून जसें पाणी गळतें, त्याप्रमाणें त्यांचें तारुण्य हळु हळु क्षीण होत चाललें. तरंगांच्या समूहाप्रमाणें नाश पावणाऱ्या या संसारांत मरण येणें, हें अनिवार्य आहे. पिकलेलें फल जसें अवश्य पडतेंच, त्याप्रमाणें जीर्ण देहही अवश्य पडणारच. आयुष्य एकसारखें क्षीण होत असतें. पण पावसाळ्यांतील तुंबीच्या वेलीप्रमाणें तृष्णामात्र एकसारखी वाढत जाते. पर्वतावरून वाहणाऱ्या नदीच्या वेगाप्रमाणें यौवन सरकन निघून जातें. तस्मात् जीवन इंद्रजालाप्रमाणें असत्य आहे. धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणाप्रमाणें सुखें पळून जातात. गृध्र (गिधाडे) जसें मांसावर त्याप्रमाणें दुःखें चित्तावर येऊन पडतात. पावसाळ्यांतील बुडबुड्यांप्रमाणें

शरीर क्षणभंगुर आहे. व्यवहार केळीच्या खांबाच्या मध्यभागाप्रमाणें असार आहे. अप्रिय कामुकाला सोडून कामिनी जशी जाते त्याप्रमाणें तरुणता पुरुषाला सत्वर सोडते. एकादा वृक्ष जसा सुकून जावा त्याप्रमाणें बलात्कारानें अरति येते. तेव्हां ज्याची प्राप्ति झाली असतां चित्त कोणत्याही दशेंत दुःखी होत नाहीं, असें या संसारांत शुभाकार, स्थिर व अतिशोभन काय आहे? असा आपल्याशींच प्रश्न करून त्या जोडप्यानें संसारव्याधीचें औषध शोधून काढण्याकरितां दीर्घ काल अध्यात्मसंमत शास्त्राचा विचार केला. तेव्हां केवळ एका आत्मज्ञानानेंच ही संसाराख्य महामारी शांत होणें शक्य आहे. दुसऱ्या कोणत्याही उपयानें नाहीं; असा त्यांचा निश्चय झाला. व तीं दोघेंही आत्मज्ञानपरायण होऊन [illegible]. त्यांनीं आपलें चित्त आत्म्यामध्यें लाविलें. सर्व प्राण त्याच्याकडे अर्पिले. तीं तन्निष्ठ झालीं. त्यांनीं आत्मवेत्त्यांचा आश्रय केला. त्यांच्या पूजनामध्यें तीं निमग्न झालीं. त्यांनीं एका आत्मज्ञानाची मात्र इच्छा धरली. व त्या कारणानें तीं दोघें अतिशय शोभूं लागलीं. आत्म्याचाच त्यांनीं पुष्कळ विचार केला. परस्परांस त्यांनीं त्याचाच बोध केला. आत्म्यासाठीं परस्परांवर प्रेम ठेवलें. व एकमेकांच्या उपयोगीं पडलीं.

रामा, नंतर चूडालेनें सतत अध्यात्मवेत्यांच्या तोंडांतून बाहर पडलेल्या व संसारसागरांतून तारण्यास योग्य असलेल्या रमणीय शास्त्रार्थास ऐकून आपल्या आत्म्याविषयीं अहर्निश असा विचार केला. मी आपल्या शरीरानें हालचाल करीत असतांना अथवा ती सर्व बंद करून एकाग्र बुद्धीनें या शरीरांत मी कोण असेन, अशा जिज्ञासेनें आपल्या आत्म्याला पाहतें. हा संसारलक्षण भ्रम कोणाला कसा व कोठें झाला आहे? देह जड व मूढ आहे. यास्तव तो मी नव्हें, हें तर निश्चित आहे. कारण बुद्धिवृत्ति असली तरच मी स्थूल आहें, मी गोरा आहें, इत्यादि अनुभव येतो. हात, पाय, इत्यादि कर्मेंद्रियांचा समूह तर या शरीराच्याच अवयवरूप आहे. अवयव व अवयववान् यांचा भेद लोकांमध्यें नसतो, हें प्रसिद्ध आहे. ज्ञानेंद्रियांचा समूहही जडच दिसतो. काठीनें जसा दगड ढकलावा त्याप्रमाणें मनाकडून ज्ञानेंद्रियांना प्रेरणा केली जाते. संकल्पशक्तिमान् मनही तसेंच जड असावें, असें मी समजतें. कारण गोफ-

ण्यानें जसा दगड फेंकितात, त्याप्रमाणें बुद्धिनिश्चयांकडून तें आपापल्या विषयांकडे प्रेरिलें जातें. निश्चयरूपा बुद्धिही अशीच जड सत्ता आहे असा माझा निश्चय होतो. कारण पाटांतून जसें नदीचें पाणी वाहूं लागतें त्याप्रमाणें अहंकाराच्या द्वारा ती वाहत सुटते. अहंकारही निःसार व जड आहे यांत संशय नाहीं. बालक भ्रमानें जसा यक्षाला उठवितो, त्याप्रमाणें जीव त्या भ्रमात्मक अहंकाराला उत्पन्न करतो. चेतनाकाश व वायुरूप जीव तर हृदयांत स्थित आहे. अहो, मला समजलें. साक्षिभावानें विषयप्रकाशन करून दूषितप्राय झालेल्या दुसऱ्याच कोणामुळें हा सुकुमार जीव सजीव होतो. हा जीव अनादि चिद्रप आत्म्यामुळें चैतन्ययुक्त असल्यासारखा भासतो. तादात्म्य व संसर्गाध्यासामुळें, चित्स्वभाव, असेंही तें आत्मतत्त्व जड असल्यासारखें झालें आहे. तापलेल्या जलांतील अग्नि जसा आपलें प्रकाश पाडणारें स्वरूप सोडतो, त्याप्रमाणें चिदात्मा देहसंसर्गामुळें जडसा होतो. पण जें जें सत् किंवा असत् (म्हणजे आहे किंवा नाहीं) असें भासतें तें सर्व त्या चैतन्यामुळेंच होय. चित्तवृत्तींबरोबर येऊन विषयांस व्यापणारें चैतन्यच तें सर्व होतें. तें आपलें स्वरूप सोडून एका क्षणांत विषयाकार होतें. अशा रीतीनें परमार्थतः चिद्रूपही अविद्येचें आवरण पडल्यामुळें अध्यासपरंपरेनें जड, शून्य व असत्सारखें झालें आहे. तें या जगदाकारास प्राप्त झालें आहे. पुनः चैतन्यच अतःकरणाच्या वृत्तीला व्यापून व तिच्या द्वारा अविद्या—आवरणाचा भंग करून आपल्याच विकाररूप जगाला पाहतें. असा बराच विचार करून—तरमग ही ब्रह्मचित् कोणत्या उपायानें मूलाविद्यावरणभंगानें दृश्यस्वप्नाला सोडून बोधवती होईल बरें ?—असेंही चिंतन करूं लागली. तेव्हां पुष्कळ वेळानें तिला आत्मतत्त्व कळलें. ज्याचें ज्ञान झालें असता कोणताही पुरुष पुरुषार्थापासून च्युत होत नाहीं त तत्त्व तिला कळलें व ती म्हणाली:—

मन, बुद्धि, इंद्रियें इत्यादि सर्व चिद्विलासास मर्यादित करणारीं आहेत. कायहो सांगावें, हे सर्व उपाधिभूत विकार दुसऱ्या चंद्राप्रमाणें असत् आहेत. महाचित् ही एकच वस्तु या जगांत आहे. तिलाच महासत्ता असें म्हणतात. ती निष्कलंक, सम, शुद्ध, निरहंकाररूपिणी, शुद्ध ज्ञाना-

कार, शिव, सन्मात्र, अच्युत, एकदांच प्रकाशमान झालेली, विमळ व नित्य उदित आहे. तिचाच ब्रह्म, परमात्मा, इत्यादि नांवांनीं निर्देश केला जातो. विषय, चित्तवृत्ति व ज्ञाता यांतील एकही या चितूहून भिन्न नाहीं, कारण ती साक्षिरूपानें अनुभवास येते. अंतःकरणाचा उदय होऊन त्रिपुटीचा आकार होण्यापूर्वीच ती सिद्ध असते. म्हणून तिला आद्य चित् असें म्हणतात. विषयरहित अथवा इंद्रियादि दुसऱ्या कोणाचाही विषय न होणारें असें जें हें चित्त्व तेंच तिचें अक्षय रूप होय. ती आद्य चित्च मन, बुद्धि, इंद्रियें व विषय या रूपांनीं विकास पावते. मन, बुद्धि इत्यादि विवर्तांनीं चिदात्म्याच्या ठिकाणीं प्रमातृ-भाव आणला असतां त्यामध्यें तरंगादिकांसारखी जगद्रूप भूत-भौतिक पदा-पदार्थांची सत्ता उदय पावते. हें जें प्रसिद्ध जगत्सत्तेचें रूप आहे तें त्या महाचितीचेंच रूपान्तर होय. कारण तीच चित् असंग राहूनच स्फटिक-मणीप्रमाणें जगत्प्रतिबिंब धारण करते व जगाची सत्ता व्यावहारिक व प्रातिभासिक पदार्थांमध्यें आपापल्या अधिष्ठानाच्या अनुरोधानेंच उदय पावलेली असते. म्हणूनच जगत्सत्ता अधिष्ठानसत्तेहून भिन्न आहे, असें निरूपण करितां येत नसल्यामुळें आम्हीं जगाला मायामात्र म्हणतों. कारण एकाद्याची पृथक् सत्ता नसतांना ती पृथक् आहे, असें वाटणें हेंच मायामात्रत्व होय. एवढ्यासाठींच नामरूपादि विशेषांचा प्रलय झाला असतां जगत्सत्ता मायाशबल ब्रह्मसत्तारूपानेंच अवशिष्ट राहते व मायेचा बाध झाला असतां चित् आनंद-एकरस व सन्मात्ररूप अशा स्वतःला आपणच अनुभविते. स्वप्न, इंद्रजाल इत्यादिकांमध्यें द्रवरूपानें परिणाम पावलेल्या स्वचित्तानें समुद्रादि जल सिद्ध होऊन त्यांत, वस्तुतः उत्पन्न न होणारे, तरंगही जसे उद्भवतात त्याप्रमाणें महाचितीब्रह्मामध्येंही समष्टि चित्तापासून वस्तुतः न होणारें जगही उद्भवतें. तात्पर्य स्वप्नांत चिन्मात्र आत्माच चित्तकल्पित जलरूपानें रूपवान् होऊन जसा तरंगादिभेदांस प्राप्त होतो व त्यांत आत्मव्यतिरिक्त दुसरें कांहीं नसतें, त्याप्रमाणें मीही (चिन्मात्रच) जगद्भानांतील रूपादि भेदांनीं परिणत झालें आहें. वस्तुतः मज पूर्ण चिदात्म्याहून अणुमात्रही दुसरें कांहीं भिन्न नाहीं. त्यामुळें अहंभावाचाही अवशेष रहात नसल्यामुळें अहंभावरहित चिन्मात्रच सर्वत्र

पसरल आहे. त्याला जन्म-मरण नाहीं. सत् व असत् गती (स्वर्ग-नरक) नाहींत. या चिन्मात्र-आकाशाचा कधीं ध्वंसही संभवत नाहीं. हा चित्सूर्य छेद न करितां येण्याजोगा, दाह न करितां येण्याजोगा व अति निर्मळ आहे. अहो काय सांगूं ? फार दिवसांनीं आज मी शांत झालें. आज माझ्या मनाला विश्रांति मिळाली आहे. मी आतां भ्रमरहित होऊन राहिलें आहें. एक त्रिविध परिच्छेदशून्य आत्माकाशच आहे. सर्व कर्मे व त्यांचीं फलें व्यर्थ आहेत. सर्व द्रष्टृ-दृश्यमयी सत्ता चिन्मात्रमयी आहे. तेव्हां आतां भ्रमाला अवकाश कोठें आहे ? मी स्वतः अनंत अनायास व उपशांत होऊन राहिलें आहें. जें कांहीं दिसत आहे तें सर्व आत्मरूप आहे. याप्रमाणें चूडाला आपल्याशींच पुष्कळ विचार करून अतिशांत आत्मस्वरूपास साक्षात् जाणती झाली. तिचे राग, भय, मोह, व तमोविलास शांत झाले व त्यामुळें ती स्वस्थ राहिली ७८.

सर्ग ७९—चूडालेची अपूर्व शोभा पाहून राजानें तिचें कारण विचारलें व तिनें आत्मबोध हें आपल्या शोभेचें कारण सांगितलें.

श्रीवसिष्ठ--याप्रमाणें तिला विचारानें तत्त्वज्ञान झालें. व अभ्यासानें तें प्रतिदिनीं उत्तरोत्तर दृढ होत गेलें. त्यामुळें ती नेहमीं अंतर्मुख होऊन आपल्या स्वाभाविक रूपांत प्रतिष्ठित झाली. ती आसक्तिरहित, इच्छारहित, शीतोष्णादि द्वंद्वरहित, इष्टाचा स्वीकार व अनिष्टाचा मात्र त्याग न करणारी, प्राप्त कार्य आनंदानें करणारी, संदेहशून्य, देह व मन यांच्या आंत असलेल्या परमात्म्याचा (प्रत्यगात्म्याचा) महालाभ झाल्यामुळें तृप्त झालेली, परम पदामध्यें विश्रांति घेणारी व सर्व उपमाशून्य झाल्यामुळें वर्णन करण्याच्या स्थितींतून पलीकडे गेलेली, चूडाला थोडक्याच कालांत ज्ञानिनी झाली थोडक्याच अवकाशांत ती तत्त्वज्ञा कशी झाली म्हणून म्हणशील तर सांगतों—अविद्वानांमध्यें अनिर्वचनीय जगद्भ्रम अकस्मात् जसा उद्भवतो, त्याप्रमाणे ज्ञानवानांमध्यें हें सर्व आपोआप व थोड्याच कालांत लीन होतें. ज्यांत द्वैताचें दर्शनही होत नाहीं अशा शांत पदामध्यें विश्रांत पावून चूडाला शरत्कालच्या स्वच्छ अभ्रपंक्तीप्रमाणें शोभूं लागली. ती आनंदपूर्ण स्थानीं पोंचून शांतमनानें राहिली. आत्मविवेकाच्या दृढ अभ्यासामुळें आत्मसाक्षात्कार होऊन ती फुललेल्या नूतन वेलीप्रमाणें अतिशय शोभली.

तेव्हां तिची ती प्रत्यहीं वाढणारी अपूर्व शोभा पाहून आश्चर्यचकित झालेला राजा शिखिध्वज तिला म्हणाला, 'सुंदरि, तूं फिरून तरुण झाल्यासारखी अतिशय मंडित व भूषित झाल्याप्रमाणें दिसत आहेस; अमृतपान केल्याप्रमाणें व इष्ट प्राप्त झाल्याप्रमाणें तूं आनंदपूर्ण झाली आहेस. तूं उपशांत व सुंदर शरीरास धारण करीत आहेस. हे रमणि, तूं आपल्या शोभेनें चंद्रालाही तुच्छ करून सोडलें आहेस. हे प्रिये, तुझें चित्त भोगांकरितां कृपण न होणारें, शांत, ऊर्जित, समतेस प्राप्त झालेलें, गंभीर व अतिशय शांत, दिसत आहे. हे वल्लभे, तुझें मन सौम्य, अतिशय निश्चिंत, त्रिभुवनास तृणाप्रमाणें तुच्छ समजणारें व सर्व जगाचा रस पिऊन सोडणारें आहे, असें भासतें. हे महाभागे, तुझ्या चित्ताची कोणत्याही वैभवानंदाशीं तुलना करवत नाहीं. बालकदली किंवा मृणालांकुर यांप्रमाणें कोमल अंगांनीं तूं उत्तरोत्तर वृद्धि पावत आहेस असें वाटतें. ऋतु बदलतांच वेलीचें स्वरूप जसें एकदम बदलतें, त्याप्रमाणें तुझा आकार तोच असतांनाही अगदीं बदलल्यासारखा वाटतो. याचें कारण काय? तूं अमृत प्यालेस, कीं तुला साम्राज्यच मिळालें, कीं अमृतत्वास प्राप्त झालीस अथवा रसायनादि प्रयोग, मंत्रादि सिद्धि, राजयोग, हठयोग इत्यादिकांच्या योगानें अशी तृप्त झाली आहेस? कमलनयने, राज्य, चिंतामणि, किंवा त्रैलोक्य यांहूनही तुला कोणत्या अधिक अपूर्व वस्तूची प्राप्ति झाली आहे?

चूडाला—स्वामिन्, मी हें सर्व मूढजनप्रसिद्ध शरीरात्मत्व सोडून नामरूपादिरहित ब्रह्मात्मत्वास तत्त्वबोधाच्या योगानें प्राप्त झालें आहें. मंत्ररसायनादिकांच्या योगानें नव्हे. त्यामुळें मी अशी श्रीमती दिसतें. हें सर्व मर्यादित वस्तुजात सोडून मी अबाधित व मूर्तामूर्तप्रपंचरहित, अमर्यादित एका वस्तूचा अंगीकार केला आहे. सर्व कूटस्थभूमानंदस्वभावानें स्थित आहे, असें मी जाणतें. त्यामुळें भोगांचा भोग घेतल्यावांचूनच मी संतुष्ट होतें, मी कधीं हृष्ट होत नाहीं व कधीं कोप करीत नाहीं; एकटीच आकाशासारख्या केवल हृदयांत रममाण होतें. आसन, उद्यानभूमि इत्यादि स्थानीं माझा देह जरी असला तरी मी आत्म्यामध्यें स्थित असतें. त्यामुळें मीं अशी श्रीमती दिसत आहें. मी देहादिरूप

नसून सर्व त्रिभुवनाची प्रभु आहें, असें जाणल्यामुळें आतां मी श्रीमती झालें आहें. मी सुख, अर्थ, अनर्थ इतर कोणतीही स्थिति यांतील कशाचीही इच्छा करीत नाहीं. जें प्राप्त होईल त्यांत आनंद मानून राहतें. त्यामुळें अशी शोभावती दिसत आहें. (जिचा राग व द्वेष अल्प झाला आहे अशी) मी तनुरागा, तनुद्वेषा, प्रज्ञा शास्त्रदृष्टि इत्यादि सख्यांशीं क्रीडा करतें. नेत्रकिरण, इंद्रियें, किंवा चित्त यांच्यायोगानें मी जें जें पहातें तें तें कांहीं नाहीं, तर त्यांनीं विरहित असें जें कांहीं सर्वांच्या आंत आहे तें एक स्वप्रकाशतत्त्व आहे, असें मी आंतल्या आंत पहात असतें व त्यामुळें हे नाथ, मी अशी नित्य उदित आहें ७९.

सर्ग ८०—अज्ञ राजाला तिचें भाषण विपरीतसें वाटलें व तिला यक्षादिकांची बाधा झाली असावी, असें त्यानें अनुमान केलें.

श्रीवासिष्ठ—याप्रमाणें आस्यामध्यें विश्रांति पावून उदार भाषण करणाऱ्या तिच्या म्हणण्याचा आशय न जाणतां राजा हंसून म्हणाला, "हे मुग्धे, तूं असा असंबद्ध प्रलाप काय करतेस ? तुला खूळ लागलें आहे कीं काय ? राजकन्ये, तूं हें सर्व वेड सोडून राजविलासांनीं जशी आजवर रममाण होत होतीस तशीच यापुढेंही हो. सर्व शोभा साकार वस्तूच्याच ठायीं असते. तेव्हां आकारसामान्याचा त्याग करून जो निराकारतेस प्राप्त होतो तो शून्यप्राय झालेला जीव कसा शोभणार ? विषयांचा भोग न घेतां तुष्ट होणें मुळींच शक्य नाहीं. पण तसें खोटेंच समजून जो मूर्ख जणुं काय रागावूनचसा आसन-शय्या इत्यादि सुख-साधनांचा त्याग करतो तो कसा शोभणार ? साक्षात् विषय व त्यांचीं साधनें यांस सोडून जो एकटाच शून्य हृदयांत रममाण होतो तो अभाग्यवान् पुरुष कसा शोभणार ? मी देह नव्हे, दुसरेंही कांहीं नव्हे, अथवा मीच सर्व आहें, इत्यादि कांहींतरी बोलून वस्त्र, भोजन, शय्या इत्यादिकांचा त्याग करून जो केवल धैर्यबलानें शीत, उष्ण, क्षुधा, तृष्णा इत्यादि दुःखें सहन करीत राहतो तो मुळींच शोभत नाहीं. जें समोर दिसणारें तें मी कांहींच पहात नाहीं. तर त्याच्या आंत गूढ असलेलें दुसरेंच कांहीं पहात आहें, असे प्रलाप करणारा मूढ कसा शोभणार ? तस्मात्, हे सुंदरि, तूं वेडी आहेस, तुला भूतबाधा झाली आहे. तूं भोळी आहेस.

अथवा तूं सामान्य स्त्रीसारखी चपल आहेस. हे सुंदरि, तुझ्या या नाना-प्रकारच्या आलापविलासानें माझ्या मनाची चांगली करमणूक होत आहे."

रामा, शिखिध्वज राजा असें बोलून व मोठ्यानें हंसून मध्याह्नसमयीं प्रियेच्या गृहांतून निघून स्नान करावयास गेला. तेव्हां चूडाला 'अरेरे, फार वाईट गोष्ट झाली. राजाला माझें म्हणणें कळलें नाहीं; व त्यामुळें तो आत्म्याच्या ठिकाणीं विश्रांति पावला नाहीं' असें म्हणून खिन्न झाली व आपल्या व्यवहारांत निमग्न झाली. असो; त्यानंतर ज्यांचे अभिप्राय अगदीं परस्पर विरुद्ध आहेत अशा त्या उभयतांचा पुष्कळ काल राज-विलासांनीं गेला. एकदां नित्यतृप्त व निरिच्छ अशाही चूडालेला लीलेनें आकाशांतून गमनागमन करण्याची इच्छा झाली. आकाशांतील संचार सिद्ध होण्यास्तव ती राजकन्या सर्व भोगांचा अनादर करून एका निर्जन वनांत गेली. तेथें एकटीच एका एकांत स्थानीं उत्तम आसनावर बसून व प्राणायाम करून दीर्घ काल अभ्यास करीत राहिली.

श्रीराम—भगवन्, हें जें सर्व स्थावर-जंगमात्मक जगत् आहे तें क्रियेच्या योगानेंच निष्पन्न झालेलें असलें पाहिजे. कारण कर्ता, करण, इत्यादि कारकांच्या स्पंदा (हालचाली) वांचून कशाचीही उत्पत्ति होत नाहीं. तेव्हां आकाशगमनादिक सिद्धि हें कोणत्या स्पंदविलासाचें फल आहे? आत्मज्ञ लीलेकरितां व आत्मज्ञ खरोखरच त्या त्या सिद्धीकरितां कसा प्रयत्न करितो व त्यांना त्यांची प्राप्ति कशी होते, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, या जगांत साध्य तीन प्रकारचें संभवतें. एक उपादेय (ग्राह्य), दुसरें हेय (त्याज्य) व तिसरें उपेक्ष्य. स्वतःला जें अनुकूल असतें तें प्रयत्नानें मिळविलें जातें. जें प्रतिकूल असतें त्याचा त्याग केला जातो. व जें अनुकूल किंवा प्रतिकूल नसतें त्याची उपेक्षा केली जाते; पण आत्मज्ञाला सर्वच आत्ममय भासत असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं हे तीन पक्ष संभवत नाहींत, तर तो सर्व उपेक्षापक्षांत घालतो. ज्ञान्याला जें उपेक्ष्य म्हणून वाटतें तेंच अज्ञाला ग्राह्य किंवा त्याज्य भासतें. कारण एकच वस्तु ज्ञानी, रागी व विरागी यांना उपेक्ष्य, ग्राह्य अथवा त्याज्य वाटत असते. वसंत जसा भूतलास आह्लादित करतो त्याप्रमाणें

देश, काल, क्रिया व द्रव्य यांच्या योगानें सिद्ध होणाऱ्या सिद्धी जीवास आह्लादित करतात. पण या चारी साधनांतील क्रिया हें प्रधान साधन आहे. कारण सर्व उपाय क्रियेच्या अधीन आहेत. उत्तम देशादि असूनही क्रिया न केल्यास त्यांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं व देशादि अनुकूल नसतांना तीव्र क्रिया केल्यास सिद्धि मिळते, असा अनुभव आहे. क्रियेच्या उत्कर्षाप्रमाणें फलाचाही उत्कर्ष होत असतो. आकाशगमनादि सिद्धींची सिद्धगुटिका, सिद्धांजन, सिद्ध खड्ग, सिद्ध पादुका इत्यादि अनेक साधनें तंत्रशास्त्रांत प्रसिद्ध आहेत. आतां त्यांची सिद्धि कशी होते, म्हणून तूं विचारलें आहेस. पण त्याचें निरूपण करूं लागल्यास पुष्कळ विस्तार होईल; कारण तें थोडक्यांत समजण्यासारखें नाहीं. बरें त्यांचें सविस्तर वर्णन करावें तर तुझ्यासारख्या विरक्ताला जरी नाहीं तरी या अनेक श्रोत्यांतील एकाद्याला तरी त्यांविषयीं अभिलाष उत्पन्न होईल व त्यामुळें तो त्यांत प्रवृत्त झाल्यास मोठाच दोष घडेल. शिवाय तंत्रोक्त सिद्धींच्या साधनांचेंच निरूपण करूं लागल्यास तुझ्याही प्रस्तुत आत्मश्रवणांत तें एक विघ्नच होईल. यास्तव त्याचें निरूपण मी करीत नाहीं. हाच न्याय मणि-मंत्र–औषधि–देश-काल इत्यादिकांचे ठायींही लावावा. बा कृतार्थ रामा, तुझ्यासारख्या महाविरक्तांना त्या सिद्धि तुच्छच वाटणें साहजिक आहे. यास्तव शिखिध्वजाच्या कथाप्रसंगानें प्राप्त झालेली प्राणादि वायूंच्या अभ्यासाची ही योजना तूं ऐक.

आपल्याला जो साध्य अर्थ असेल त्यावांचून इतर वासना व साधनें यांचा परिहार करून यम, नियम, आसन, इत्यादिकांस साधावें. आहार व विहार नियत व शुद्ध करावा. यम–नियमांचें ज्ञान होण्यास्तव धर्म-शास्त्राचें अवलोकन करावें व तदनुरूप उत्तम आचरण ठेवावें. सुजनांचा समागम करावा. सर्वस्वाचा त्याग करावा. सुखासनावर बसावें. प्राणा-यामाचा पुष्कळ अभ्यास करावा. पूरक, कुंभक व रेचक यांच्या योगानें ज्ञानी योगी प्राणांवर आपलें प्रभुत्व चालवूं शकतो. लौकिक भृत्यांप्रमाणें प्राण त्याच्या स्वाधीन होऊन राहतात. प्राण स्वाधीन झाले म्हणजे कोप, क्षोभ इत्यादि सर्व शिथिल होतात. भोगांविषयीं विरक्ति येते. राघवा, प्राण स्वाधीन झाल्यानें योगी पुरुषाला राज्यादि–मोक्षान्त सर्व संपत्ति

अनायासानें साध्य होतात. शरीरांत सुषुम्ना या नांवाची एक नाडी आहे. ती देहभर पसरलेल्या सहस्रावधि नाड्यांचें मूळ आहे. मूलाधारापासून ब्रह्मरंध्रापर्यंत जीं सात चक्रें आहेत त्यांतून ती बाहेर पडलेली असते. ती मंडलाकार आहे. तिनें सर्व मर्मस्थानांचा आश्रय केलेला असतो. वीणेच्या दंडाला लाविलेल्या खुंटीप्रमाणें ती असते. अथवा पाण्याच्या भोंवऱ्याप्रमाणें तिचा आकार आहे. तिचा आकार लिहून दाखवावयाचा झाल्यास अर्ध्या ओंकारासारखा तो लिहितां येतो. ती देव, असुर, मनुष्य, पशु, मत्स्यादि जलचर, पक्षी इत्यादि सर्वांमध्यें असते. थंडीनें काकडून व वेटोळें करून बसलेल्या सापाप्रमाणें तिची आकृति असते. ती शुभ्र वर्ण आहे. उरःस्थल व भ्रूमध्य यांना ती स्पर्श करते. ती चित्तवृत्तींमुळें चंचल होते. ती सतत वायूच्या योगानें स्पंदन करीत असते. तिच्या केळीच्या गाभ्याप्रमाणें अतिशय कोमल अंतःप्रदेशीं वीणावेगाप्रमाणें सुंदरगतीनें युक्त असलेली अशी जी एक सर्वोत्तम शक्ति स्फुरत असते तीच कुंडालाचा आकार धारण करणारी कुंडलिनी आहे. सर्व शक्तींस वेग देणारी तीच प्राणांची परम शक्ति आहे. ती रागावलेल्या भुजंगी-सारखी एकसारखी श्वास सोडीत असते. वर तोंड करून असलेली ती प्राण व अपान यांच्या स्पंदास (म्हणजे प्राणाला बाहेर सोडण्यास व अपानाला आंत ओढून घेण्यास) कारण होते. जेव्हां हृदयस्थ प्राण-वायु कुंडलिनीनें आकर्षण केलें असतां अपानवृत्तीनें कुंडलिनीपदास जातो, तेव्हां अपंचीकृत (सूक्ष्म) भूतेंच ज्याचें उपादान कारण आहे, अशा अंतःकरणांत जीवसंवित्, स्मृति, संकल्प, निश्चय, अभिमान व राग, द्वेष इत्यादि भिन्न भिन्न वृत्तींच्या योगानें आंत उदय पावतो. कमलांतील भ्रमरीप्रमाणें कुंडलिनी देहांत जशी स्फुरण पावते त्याप्रमाणें त्या त्या इंद्रियांच्या योगानें त्या त्या विषयांची स्फूर्ति, त्याचा फलभोग इत्यादि-लक्षण संवित् उदय पावते. कुंडलिनी मृदु चक्षुःप्रभृति इंद्रियांशीं विषय-स्पर्श प्रथम उदय पावेल, अशा रीतीनें वेगानें देहांत स्फुरण पावते. त्यानंतर प्रमाता (जीव–अंतःकरणावच्छिन्न चैतन्य) त्याच इंद्रियविषयस्पर्शनरूप वृत्तींच्या द्वारा बाहेर निघून बाह्य विषयांस व्यापतो. वृत्तिव्याप्तीनें विषया-वरण नाहींसें झालें असतां घटादि ज्ञान (अनुभव) उत्पन्न होतो. त्या

मूळाधारस्थ कुंडलिनीमध्यें हृदयकोशांतील सर्व नाड्या संबद्ध आहेत. त्यांच्या द्वाराच ती (कुंडलिनी) चक्षुरादि इंद्रियांस प्रवृत्त करीत असते. ती प्राणरूपानें ऊर्ध्वगमन करण्यास व अपानरूपानें खालीं प्रवेश करण्यास नेहमीं उत्सुक असते व त्यामुळें ती सर्व ज्ञानांचें कारण होते.

श्रीराम—गुरुराज, अमर्याद चितीचा मूळाधारांतील मर्यादित व आपल्याच अंशभूत अशा कुंडलिनीपासून उद्भव कसा व कां होतो ?

श्रीवसिष्ठ—हे निष्पापा, चित्संविद् सर्वदा सर्वत्र व सर्वच आहे. पण भूतमात्रामुळें तिचा अंतःकरणादि कांहीं विशेष स्थानींच उद्भव होतो. कारण सर्वत्र असणारीही ती (चिती) केवळ देहामध्येंच व्यक्त होते कीं नाहीं ? सर्व आकाशभर पसरलेला सूर्याचा प्रकाश भिंतीवरच व्यक्त होतो कीं नाहीं ? त्याचप्रमाणें उपाधीच्या योग्यतेप्रमाणें व्यापी वस्तु कमी-अधिक प्रमाणानें व्यक्त होते. चैतन्य अतिशय स्वच्छ उपाधींत अगदीं स्पष्टपणें उदय पावतें. व उपाधीचें मालिन्य जसें जसें वाढत जातें तसें तसें तें कमी व्यक्त होत जातें. माती, शिळा, इत्यादि वस्तूंमध्यें चिद्वस्तु व्यक्त होत नाहीं. कारण त्यांतील जाड्य त्याच्या अभिव्यक्तीला प्रतिबंध करतें. त्यामुळें तापलेल्या पाण्यांत अग्नीचें रूप जसें व्यक्त होत नाहीं व त्यांतील शैत्यही नष्ट होतें. त्याप्रमाणें माती, पाषाण इत्यादिकांत चैतन्य व्यक्त होत नाहीं, तर तें नष्ट झाल्यासारखेंच होऊन राहतें. पण तेंच देव, मनुष्य इत्यादिकांच्या लिंगशरीरांत व्यक्त होतें. वृक्षादिकांच्या लिंगांत तें असतें व त्याला बाह्य ज्ञान नसल्यासारखें होऊन राहतें; तथापि त्याला वृक्षादिकांमध्यें आंतल्या आंत विषयविज्ञान होत असतें. पण कोणत्याहि सृष्ट वस्तूंमध्यें तिच्या सत्तांशाचा न्यूनाधिक भाव नसतो. म्हणजे उपाधींमध्यें जाड्यांश जसा जसा कमी किंवा अधिक असेल त्या त्या प्रमाणें चितीचा चिदंश अधिक किंवा कमी व्यक्त होतो; पण चितीचा सत्तांश तसा न्यूनाधिक होत नाहीं तर तो सर्वत्र सम असतो. कारण आब्रह्मस्तंभपर्यंत सर्व उपाधींमध्यें त्या परमात्म्याची सत्ता एकसारखी अभिव्यक्त झालेली असते. आतां हीच गोष्ट आणखी अधिक स्पष्ट करून सांगतों.

रामा, कोणतेंही भूत, मग तें चर असो कीं अचर असो, तें चिन्मात्र व सन्मात्र असतें. पण भूतवर्ग उत्पन्न होण्यापूर्वी सर्व प्रपंचाधिष्ठानभूत आत्मतत्त्व सच्चिदेकरस, सर्वप्रपंचधर्मशून्य आकाशाप्रमाणें असंग, विभु व सूक्ष्म असतें. पण तेंच सन्मात्र, चिन्मात्र, अविकार व अनामय असलेलें तत्त्व तसेंच स्वरूपामध्यें स्थित असतांनाच त्याच्या मायाकल्पित एकदेशामध्यें आकाशादि सूक्ष्म भूतांचा अध्यास होऊन तेंच भूतमात्रारूप होऊन राहतें. नंतर परिणामक्रमानें तेंच भूतमात्रापंचक प्राण, मन, बुद्धि, ज्ञानेंद्रिय, व कर्मेंद्रियपंचक अशा पांच प्रकारचें होऊन लिंगशरीर बनतें. त्यांत त्याचाच आभास (चिदाभास) उत्पन्न होऊन ज्यांत अनेक प्रकारचे विकार व जाग्रदादि अवस्था आहेत अशा जीवभावास प्राप्त होतें. एका दिव्यापासून जसे शंभर दीप व्हावे त्याप्रमाणें एकाच चित्तत्त्वापासून असंख्य जीव होतात. भूतांच्या सात्त्विक व राजस अंशांपासून लिंगशरीर झाल्यावर अवशिष्ट तामस अंशापासून जीवांच्या वासनांप्रमाणें देवादि–कीटस्थावरान्त शरीरांचा उद्भव होतो. याप्रमाणें पंचीकृत भूतांपासून होणारीं स्थूल शरीरें नानाआकारांचीं व विविध जातींचीं असतात. सारांश जगत् म्हणजे पांच भूतांचा विकार आहे. हें यावरून सिद्ध झालें. हे रघुनंदना, या सर्वांमध्यें चित्संविद् विद्यमान असते. 'असें जर आहे तर घटादिपदार्थ सचेतन कां होत नाहींत ? ते अचेतन कां ?' म्हणून विचारशील तर सांगतों. चैतन्यास अभिव्यक्त करणाऱ्या प्राणादिकांच्या योगानें झालेल्या लिंगशरीराच्या प्राधान्यामुळेंच मनुष्यादि देहांस खरी चेतनसंज्ञा प्राप्त होते. पशु, पक्षी, कीट, पतंग इत्यादि तिर्यक् प्राण्यांमध्यें सूक्ष्म व स्थूल या दोन्ही देहांचें सारखेंच प्राधान्य असतें. त्यामुळें त्यांना जड-चेतन हें नांव प्राप्त होतें. स्थावरादि अगदीं हीन प्राण्यांमध्यें लिंगशरीराला आंतल्या आंतच सुखदुःखानुभव होत असल्याकारणानें लोकांस बाहेर त्यांच्या चेतनत्वाचा अनुभव येत नाहीं, म्हणून त्यांना जड म्हणतात. समुद्र शांत असला तरी व क्षुब्ध झाला तरी जसा समुद्रच त्याप्रमाणें चित् निर्विकार असली तरी व सविकार झाली तरी चित्च होय. किंवा जड व अजड हा भेद आरोपित भूतपंचकाचाच आहे. तो चित्चा नव्हे. कारण चित् सर्वधर्मरहित आहे. स्वभाववशात्

भूतपंचकाचे ठायीं असले अनेक विकल्प झाले आहेत, व स्वभावाविषयीं प्रश्न करितां येत नाहीं. वासनांप्रमाणें वस्तूंचा स्वभाव बनतो. वासनाही अनादि आहेत. यास्तव ज्याच्यापासून कांहीं फल प्राप्ति होणें शक्य असेल त्याविषयींच प्रश्न करून समाधान करून घ्यावें. अग्नीनें हात कां भाजावा? पाण्यानें शीतच कां असावें, असें म्हणून कितीही कोटी वर्षें विचार करीत जरी बसलें तरी त्यापासून नुसत्या श्रमावांचून दुसरा कांहीं लाभ होणें शक्य नसतें. यास्तव स्वभावाविषयीं प्रश्न करीत बसणें यासारखा अनुचित व्यापार दुसरा कोणताही नाहीं. आकाशास ठोंसे मारण्या इतकाच तो हास्यास्पद उद्यम आहे. जर विचारच कर्तव्य असेल तर तो स्वभावास कारण होणाऱ्या वासनांविषयीं करावा. कारण वासनांचा विचारपूर्वक शोध करूं लागलें असतां त्यांच्या क्षयाचा उपाय सुचतो व तो करावा अशी इच्छा होते. व उपायानुष्ठानानें शेवटीं परम फल मिळतें. वासनाक्षय होतांच पूर्ण आत्म्याचा लाभ होऊन मेरुप्रभृति सुवर्णाच्या राशीही तृणासारख्या तुच्छ भासूं लागतात. देवादि भोगशाली देहही कीटादिकांप्रमाणें अतिशय तुच्छ होतात. वासनांचा उदय व लय यांच्या न्यूनाधिकतेप्रमाणें पंचभूतांमध्यें चराचरादि वैचित्र्य उत्पन्न होतें. तिर्यक्पश्वादिक वासनामलानें कलुषित झालेल्या चित्तानें युक्त असतात. कित्येक मोक्षगामी पुरुष वासनारहित होतात. वासनावैचित्र्यामुळेंच देव–मनुष्यादि पंचकराशी, आकाशभूमिगमनादि विचित्र व्यवहारास योग्य हस्तपादादि, नरादियोग्य मन, बुद्धि, अहंकार, चित्त, चक्षुः, श्रोत्र, प्राण, इत्यादि अंतर्बाह्य करणें व त्यांच्या त्यांच्या उचित संज्ञा निर्माण झाल्या आहेत. पशूंनीं चार पाय, पुच्छ, व शिंगें यांचे, पक्ष्यांनीं चोंच, पंख, दोन पाय व शेंपुट यांचे; सर्पांनीं फणा, मधलें शरीर, शेंपुट यांचे व कृमि, कीट, वृक्षादि स्थावर इत्यादि इतर जीवांनींही आपापल्या वासनानुरूप व्यवहारास योग्य अशा अवयवादिकांचे संकेत केले आहेत. असो; राघवा, याप्रमाणें पंचकसंज्ञक लिंगाचे अनेक भेद झाले आहेत. त्यांतील कर्म व उपासना यांचें एकाच वेळीं अनुष्ठान केल्यामुळें, समष्टिअहंभावास प्राप्त झालेल्या कोणा एका लिंगाचा एक संकल्पपरमाणु या संसारनभोवृक्षाचें बीज आहे. इंद्रियें हीं त्या

संसारवृक्षाचीं फुलें, विषय हे सुवास, इच्छा या भ्रमरी व चंचल क्रिया या मंजऱ्या आहेत. स्वर्गादि स्वच्छ लोक ह्याच शाखा, मेरुप्रभृति सर्व पर्वत् हीं मूलें, नील मेघ हे पल्लव व दश दिशा ह्याच चंचल लता आहेत. रामा, वर्तमान, भूत, भविष्यत्कालचे चतुर्विध प्राणी हींच त्या वृक्षाचीं फलें आहेत. सारांश, हे लिंगवृक्ष भूतपंचकबीजापासून आपोआप स्वभावतःच होतात व कालवशात् स्वयं नाश पावतात. अविवेकामुळें ते उदय पावतात व विवेकदृष्टीनें त्यांचा अस्त होतो. रामा, ज्या लिंगदेहाच्या राशी वासनानाश होईतों विवेकवश झालेल्या असतात, त्या या संसारांत पुनः जन्म, मरण, देहधारण इत्यादि संस्थितीस प्राप्त होत नाहींत; पण बाकीच्या लिंगराशी पूर्वींप्रमाणेंच यथेच्छ भ्रमण करीत राहतात ८०.

सर्ग ८१—कुंडलिनीच्या प्रसंगानें रागोद्भव व शम यांचा क्रम. सिद्धीचा उपाय.

श्रीवसिष्ठ—स्थूलदेहात्मकपंचकांत मूलाधारीं असलेल्या पूर्वोक्त कुंडलिनींत या लिंगात्मक पंचकाचें उपादान (भूतसूक्ष्म) प्रथम प्राणपंचक रूपानें स्फुरण पावतें, नंतर तीच प्राणरूपानें आंत स्फुरण पावणारी कुंडलिनी वायुधर्मानें व स्वधर्मानें स्पंद, स्पर्श व संवित् अशी तीन प्रकारची कल्पना होऊन कला, चित्त, जीव, मन, संकल्प, बुद्धि, अहंकार, पुर्यष्टक, लिंग इत्यादि नांवें, कल्पना, चेतन, जीवन, मनन, संकल्प, बोध, अहंकार इत्यादि व्यापारांमुळें धारण करिते. तीच या देहांतील उत्तम जीवशक्ति होय. तीच अपानतेस प्राप्त होऊन, सतत अधोप्रदेशीं राहत असते. नाभीमध्यें राहून तीच समाना होते. उदाना होऊन कंठप्रदेशीं निवास करते. ती एकटीच अपानादि अनेक रूपानें शरीरांत स्थित आहे, म्हणूनच या शरीराचें जीवन होतें. नाहींपेक्षां ती केवळ अधोगामिनीच झाली असती, तर अधोमार्गानेंच खालीं निघून जाऊन शरीर मेलें असतें. पण समान व उदान तिच्या अपानवृत्तीलाही नियमित अधोभागाच्या पलीकडे जाऊं देत नाहींत. त्याचप्रमाणें अपानवृत्ति इतर वृत्तींचें नियमन करीत असते. सारांश अशा परस्पर उपकारक व प्रतिबंधक व्यापारांनीं ती या शरीराचें सतत संरक्षण करीत असते. या शरीरांत मुख्य नाड्या एकशें एक आहेत, व त्यांच्या

शाखांना सामान्य नाड्या म्हणतात. त्या असंख्य असून सर्व शरीरभर पसरल्या आहेत. त्यांमध्यें जेथें अन्नरस पोंचविणाऱ्या समानवृत्तीचा व्यापार कफ, वात व पित्त यांच्या वृद्धीमुळें बरोबर होत नाहीं तेथेंच इतर वायु विषम तऱ्हेनें अन्नरसाचें आकर्षण करितात व त्यामुळें अल्परोग व महारोग यांचा संभव होतो.

श्रीराम—मुनीश्वरा, या शरीरांत रोगांचा उद्भव व विनाश कोणापासून होतो, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, आधि व व्याधि असें दोनप्रकारचें दुःखाचें कारण आहे. त्यांची निवृत्ति हें सुख होय. व ज्ञानाच्या योगानें त्यांचा आत्यंतिक (समूळ) क्षय, हा मोक्ष आहे. ते दोन्ही (आधि-व्याधि) कदाचित् क्रमानें उद्भवतात व कदाचित् एकदम उत्पन्न होतात. कदाचित् एकदां आधि व एकदां व्याधि अशा पर्यायानें उद्भवतात. देहदुःखाला व्याधि व वासनामय दुःखाला आधि असें म्हणतात. पण त्या दोघांचेंही कारण मौर्ख्यच (अज्ञान) आहे, यास्तव तत्त्वज्ञानानें त्यांचा सर्वथा क्षय होतो. तत्त्वज्ञान नसल्यामुळें इंद्रियांचा निग्रह करितां येत नाहीं. त्यामुळें हृदयांतील स्वास्थ्य नाहींसें होऊन राग—द्वेषांचा उद्भव होतो. मला हें मिळालें आहे, पण हें मिळालें नाहीं अशा चिंतेमुळें महाव्याधि उद्भवतात. त्या भय, शोक इत्यादिकांचें निमित्त प्राप्त झालें असतां त्यांच्या प्रतीकाराचा उपाय न सुचणें एतद्रूप घन मोह देतात. आतां शरीरव्याधि कशा उत्पन्न होतात, तें सांगतों ऐक. निरोध करून स्वाधीन न ठेवलेल्या मनात अनेक इच्छा व गाढ अज्ञान यांचा प्रादुर्भाव झाला असतां (हीं शारीरव्याधीचीं आंतर निमित्तें आहेत), वाईट (अपथ्यकर) अन्न खाल्लें असतां, श्मशानादि वाईट प्रदेशीं गेलें असतां, मध्यरात्र, प्रदोष (तिनीसांजा) इत्यादि दुष्ट समयीं भोजनादि व्यवहार केले असतां, वाईट क्रिया केली असतां दुर्जनाची संगति धरली असतां, विष, सर्प, व्याघ्र, चोर, इत्यादिकांची दुर्भावना (शंका) मनांत आणली असतां, नाड्यांतून अन्नरस न गेल्यामुळें अथवा वायु, अन्नरस इत्यादि दुष्पट गेल्यामुळें कफादिकांचा प्रकोप होऊन प्राण व्याकुल होतात. आघातादिकांमुळें देह व्याकुळ होतो आणि त्याकारणानें अस्वस्थतेचें

कारण व्याधि देहाच्या आकारास बदलून सोडतो. पावसाळा व उन्हाळा यांच्या योगानें नद्यांच्या आकारांत जसा फरक पडतो, त्याप्रमाणें स्वास्थ्य व व्याधि यांच्या योगानें देहांत फेरफार होतो. पूर्व जन्मांतील अथवा या जन्मांतील शुभ अथवा अशुभमति जशी असेल त्याप्रमाणें स्वास्थ्य अथवा व्याधि यांची उत्पत्ति होते. शुभमति अधिक असल्यास तिच्या योगानें स्वास्थ्य मिळतें व अशुभमति अधिक असल्यास व्याधि अधिक होतात. हे रघुकुलदीपका, याप्रमाणें भूतपंचकांत आधि व व्याधि होतात. आतां त्या नष्ट कशा होतात तें ऐक.

व्याधि दोन प्रकारच्या असतात. एक सामान्य व दुसऱ्या अतिशय दृढ. क्षुधा, तृषा, स्त्री, पुत्र इत्यादिकांची लालसा याला व्यवहार म्हणतात. व तीच सामान्य व्याधि होय. जन्मादि विक्रियांना कारण होणाऱ्या व्याधीला सार (अतिदृढ) व्याधि म्हणतात, त्यांतील व्यावहारिक व्याधि अन्न, पान, स्त्री, पुत्र इत्यादि इष्ट पदार्थ मिळाले असतां निवृत्त होतात. मानसिक आधींचा क्षय झाला असतां आधिजन्य व्याधिही क्षीण होतात. पण राघवा, सार (दृढ) आधि व व्याधि आत्मज्ञानावांचून क्षीण होत नाहींत. कारण रज्जूचें ज्ञान झालें तरच रज्जुसर्प निवृत्त होतो. त्यावांचून निवृत्त होत नाहीं. पावसाळ्यांतील नदी जशी कांठावरील सर्व वृक्षांस व वेलींस उपटून नेते, त्याप्रमाणें सारव्याधींचा नाश सर्व आधि व व्याधि यांसही नाहींसें करून सोडतो. सामान्य व्याधींतील ज्या व्याधि आधिजन्य असतात त्या द्रव्य, मंत्र, शुभ आचरण, वैद्यशास्त्रोक्त अथवा अनुभवी वृद्धांनीं सांगितलेले उपाय यांच्या योगानें नष्ट होतात. लोलार्कतीर्थांतील स्नान, मंत्र, औषधें, इत्यादि तर सर्व तुला माहीतच आहे. तेव्हां त्याविषयीं आणखी काय सांगावयाचें राहिलें आहे ?

श्रीराम—आधींपासून व्याधींचा जन्म कसा होतो व त्या औषधांहून निराळ्या अशा मंत्र-पुण्यादि युक्तींनीं नष्ट कशा होतात ?

श्रीवसिष्ठ—आधींच्या योगानें चित्त व्याकुल झालें म्हणजे देह अतिशय क्षुब्ध होतो. ज्याच्या नेत्रांत धूळ गेली आहे अशा पुरुषाला पुढचा मार्गही दिसत नाहीं. त्यामुळें, बाणानें आर्त झालेला हरिण जसा प्रकृत मार्ग सोडून अमार्गानें धावूं लागतो, त्याप्रमाणें तोही अमार्गानें जाऊं

लागतो. नदींत हत्ती शिराला असतां नदीचें जल जसें काठांवर जोरानें उसळूं लागतें, त्याप्रमाणें क्षोभामुळें प्राण देहांत साम्य सोडून वाहूं लागतात. प्राण विषमगतीनें वाहूं लागले म्हणजे नाड्या कफादि-दोषांच्या क्षोभानें विषमावस्थेस पोंचतात. म्हणजे राजा धर्मावर योग्य रीतीनें आरूढ नसला म्हणजे वर्णाश्रमक्रम जसे संकर पावतात, त्याप्रमाणें नाड्यांची दशा होते. कांहीं नाड्या रस, वायु इत्यादिकांच्या योगानें अधिक भरतात व कित्येक अगदीं रिकाम्या होतात. प्राणसंचाराचा क्रम बिघडला असतां कुजीर्ण, अजीर्ण, अतिजीर्ण इत्यादि सर्व प्रकारचें अन्न दोषालाच कारण होतें. गंगेचा ओघ काष्ठांना जसा पूर्वेकडे नेत असतो त्याप्रमाणें प्राणवायु सर्व प्रकारच्या अन्नास आपल्या आश्रयास नेतो. जीं अन्नें निरोधानें शरीरांत राहतात तींच परिणामस्वभावानें व्याधित्वास प्राप्त होतात. याप्रमाणें आधींपासून व्याधि होते. व आधीच्या अभावीं ती नाश पावते. आतां मंत्राच्या योगानें व्याधि कशा नाहींशा होतात तें ऐक—

ज्याप्रमाणें हिरडे स्वभावतःच रेच करितात त्याप्रमाणें य-र-ल-व इत्यादि वायु, अग्नि-भू-जल इत्यादिकांचे बीजात्मक मंत्रवर्ण मांत्रिकांच्या भावनेमुळें नाडींमध्यें व्याधींच्या आकारानें परिणाम पावलेल्या अन्नरसांचें उत्सारण, पाचन इत्यादि कार्य करितात. हे साधो, शुद्ध व पुण्यकारक क्रियेनें, साधूच्या सेवेनें, मन निर्मळ होतें. त्यामुळें राघवा, देहांतील शुद्ध चित्तांत आनंद वाढतो. पूर्णचंद्राचा उदय झाला असतां या भूलोकीं जशी निर्मलता उत्पन्न होते, त्याप्रमाणेंच हा प्रकार होतो. चित्तशुद्धि झाली असतां हे प्राणवायुही क्रमानें वाहूं लागतात. ते अन्नाला चांगलें पक्व करितात. त्यामुळें देहव्याधि नष्ट होतात. राघवा, याप्रमाणें आधि व व्याधि यांच्या नाशोत्पत्तीचे क्रम मी तुला सांगितले. आतां कुंडलिनीची कथा चाललेली असल्यामुळें त्याविषयींच आणखी कांहीं ऐक.—

प्राणनामक कुंडलिनी पुर्यष्टक नामक लिंगात्म्या जीवाची आधारभूत आहे, असें तूं जाण. पूरक प्राणायामाच्या अभ्यासानें कंठछिद्राच्या खालच्या उरांतील कूर्माकार नाडींत प्राणाचा निरोध करून राहिलें असतां शरी-राला मेरूसारखें स्थैर्य व गुरुत्व ह्या सिद्धी प्राप्त होतात. पूरकाच्या योगानें

शरीर पूर्ण झालें असतां मूलाधारापासून ब्रह्मरंध्रापर्यंत कांब करून प्राण-वायु वर ओढल्यासारखा होईल, असें करून प्राणनिरोधजन्य ऊष्म्यामुळें होणारे शारीर श्रम व मानस श्रम यांस अभ्यासपटुत्वामुळें व अमृतानें भरून सोडल्यामुळें सहन करण्याचें सामर्थ्य येण्यासाठीं कुंडलिनी जेव्हां वर नेली जाते, त्यावेळीं वर नेली जाणारी ती आकर्षणामुळें दीर्घ होते व अभ्यासपटुत्वामुळें सर्पीप्रमाणें सत्वर वर जाते. वेलींच्या ज्यांना उपमा आहेत अशा देहास बांधणाऱ्या सर्व नाड्यांना घेऊन ती वर जाते. त्या वेळीं नाड्यांच्या द्वारा अवकाश मुळींच रहाणार नाहीं, अशा रीतीनें वायूनें ज्याला अगदीं हलकें करून सोडलें आहे, असा हा आपादतलमस्तक देह पाण्यानें भरलेली मोट जशी कूपांतून वर ओढली जाते त्याप्रमाणें वर उचलून नेल्यासारखा होतो. हेंच त्याचें आकाशगमन आहे. अभ्यासविलासानें आणि शरीर व आकाश यांच्या संबंधसंयमनरूपयोगानें एखाद्या दीनाला जसें इंद्रत्व प्राप्त व्हावें त्याप्र-माणें योगी आकाशगामी होतो. आतां सिद्धदर्शनाचा उपाय सांगतों. जेव्हां रेचकप्रयोगानें वर आकर्षण केली गेलेली कुंडलिनी शक्ति सुषुम्नें-तील प्राणप्रवाहाच्या योगानें मस्तकसंबंधीं दोन कपालांचा संधि, याच द्वाराच्या बाहेर बारा अंगुलप्रमाण षोडशांत नांवाच्या स्थानीं स्थितीस प्राप्त होते तेव्हां आकाशगामी सिद्धांचें दर्शन होतें.

श्रीराम—गुरुराज, पण त्या अवस्थेंत नेत्र नसतात. मग त्यांवांचून आकाशगामी सिद्धांचें दर्शन कसें होतें ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, वायुस्वरूप सिद्ध या लौकिक दृष्टीनें दिसणार नाहींत, तसेंच ते दुसऱ्या दिव्य उपायांनींही दृग्गोचर होणार नाहींत, हें खरें आहे; पण योगाभ्यासानें संस्कृत झालेल्या मनानें म्हणजेच दूर असलेल्याही बुद्धिनेत्रानें आकाशगामी सिद्ध दिसतात. हें सिद्धांचें अवलो-कन स्वप्नावलोकनासारखेंच असतें. स्वप्नापेक्षां सिद्धदर्शनामध्यें विशेष इतकाच असतो कीं, त्यांत सिद्धांशीं संभाषण, वरप्राप्ति, इष्टफलाचा लाभ इत्यादि सत्य व्यवहार घडतात. आतां परकायाप्रवेश कोणत्या युक्तीनें करतां येतो, तें सांगतों. तोंडाच्या बाहेर बारा अंगुलप्रमाण प्रदे-

शांत रेचकाभ्यासाच्या युक्तीनें प्राणांना चिरकाल स्थिर केलें असतां योगी दुसऱ्या शरीरांत प्रवेश करूं शकतो.

श्रीराम—ब्रह्मज्ञ महाराज, आपण मागें सर्व जग मायामय आहे, त्यामुळें त्याला नियतस्थिति नाहीं, असें पुष्कळ प्रकारें वर्णन केलें आहे. तेव्हां एका स्वभावाचीच नियतस्थिति कशी होते ? आपल्यासारखे वक्ते मोठे दयाळु असतात. कोणी दुष्प्रश्न केला तरी ते खेद मानीत नाहींत. म्हणून मी आपल्याला असा वारंवार त्रास देत आहें.

श्रीवसिष्ठ—सत्यसंकल्प ईश्वरानें सृष्टीच्या आरंभीं केलेल्या संकल्पामुळें ठरलेला वस्तुस्वभाव सृष्टि असे तों कायम राहतो. म्हणून आत्म्याची स्वभावाख्य शक्ति सर्गाच्या आरंभीं जशी स्फुरते तशीच ती शेवटपर्यंत टिकते, असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. पण तोच वस्तुस्वभाव प्रलयकाळीं रहात नाहीं. कालभेदाप्रमाणें देशभेदानेंही वस्तुशक्ति अनियत असल्याचा अनुभव येतो. नाना व अनाना रूपानें स्थित असलेलें हें सर्व ब्रह्मच आहे. तें ब्रह्मस्वभावानेंच नियत एकरूप आहे. दुसऱ्या कोणत्याही स्वभावानें नाहीं. प्राण्यांचें कर्म व त्याचा फलभोग यांच्या व्यवहाराकरितां अज्ञात ब्रह्मच कांहीं काल नियतस्थिति होऊन विकास पावतें.

श्रीराम—प्रभो, अणिमा व महिमा या नांवाच्या सिद्धि कशा प्राप्त होतात. ?

श्रीवसिष्ठ—काष्ठ व करवत यांच्या संघर्षणानें जसें छेद हें कार्य होतें, त्याप्रमाणें प्राण व अपान यांच्या संघर्षणापासून स्वभावतःच अग्नि प्रवृत्त होतो. प्राण व अपान हे एकमेकांस आकर्षण करीत असतात. या निंद्य देहयंत्राच्या उदरांत नाभीच्या खालीं व वर परस्परांच्या तोंडास तोंड लावून आमाशय व पक्वाशय नांवाच्या दोन मांसाच्या पिशव्या असतात व त्या दोन विरुद्ध प्रवाहांमुळें एकसारख्या हालत राहणाऱ्या पाण्यांतील वेताप्रमाणें एकसारख्या हालत असतात. त्यांतील खालच्या पिशवीच्या मूळाशीं असलेली कुंडलिनी जपाच्या वेळीं फिरविल्या जाणाऱ्या रुद्राक्षादिकांच्या माळेप्रमाणें सतत प्राण व अपान यांच्या उद्गरण-निगरणाच्या योगानें कांपत व सूक्ष्म शब्द करीत असते. तीच सर्व क्रियारूप व ज्ञानरूप आहे. दंडाचा प्रहार केलेल्या भुजंगीप्रमाणें ती तोंड वर करून परतत

असते. ती आंतील वायूंनीं सर्व नाडीजाल कांपविते. त्यामुळें आंतील वायु अन्नादिकांस जिरवितात. वायूंच्या संघर्षामुळें उष्णता उत्पन्न होऊन ती देहाला उष्ण करते. योगी त्याच जाठर अग्नीची हृदयकमलांत उपासना करितात. त्याचेंच चिद्रूपानें चिंतन केलें असतां दूरच्या व जवळच्या सर्व पदार्थांचें दर्शन होणें, ही सिद्धि मिळते. हा देह अग्नीषोमात्मक आहे, असें योगी समजतात (याचा पूर्वीही निर्देश केला आहे.) या देहांत जें जें म्हणून कांहीं उष्णात्मक अथवा प्रकाश, विद्या, ज्ञान इत्यादि रूप आहे, तें तें सर्व सूर्य किंवा अग्निरूप आहे व जें जें शीतात्मक, असत्, व जड आहे तें तें सोमरूप आहे, अशी ते कल्पना करितात.

श्रीराम—वायूंच्या संघर्षामुळें अग्नि उत्पन्न होतो, असें आपण नुक्तेंच सांगितलेंत व बाह्य सृष्टींतही आम्हांला त्या गोष्टीचा अनुभव येतो. यास्तव वायुरूप सोमापासून अग्नि उद्भवतो, हें म्हणणें मला कळलें. पण सोमाची उत्पत्ति कशी होते, तें कळलें नाहीं. यास्तव तें मला अगोदर समजून सांगा.

श्रीवसिष्ठ—अग्नि, व सोम परस्परांचें कार्य व कारण झाले आहेत. ते एकमेकांवर आपली उपजीविका करतात. बीज व अंकुर, यांप्रमाणें त्यांची परस्परांपासून उत्पत्ति होते, रात्र व दिवस यांप्रमाणें ते दोघे परस्परांचें निमित्त होतात, पण त्यांची स्थिति मात्र छाया व प्रकाश यांप्रमाणें एकमेकांचा विघात करणारी आहे. एकाच वेळीं त्या दोघांचा अनुभव घ्यावयाचा असेल, तर त्यांची स्थिति छाया व प्रकाश यांप्रमाणें भासते व एकदां अग्नीचा आणि दुसऱ्या वेळीं सोमाचा, अशा पर्यायानें अनुभव घ्यावयाचा असेल, तर दिवस व रात्र यांप्रमाणें त्यांची स्थिति भासते. यांचा कार्यकारणभावही दोन प्रकारचा सांगितलेला आहे. एक सद्रूपपरिणामापासून झालेला व दुसरा विनाशपरिणामापासून झालेला. बीजापासून जसा अंकुर, त्याप्रमाणें एकापासून दुसऱ्याची उत्पत्ति होणें हा सद्रूपपरिणामजन्य कार्यकारणभाव आहे. व दिवसाचा क्षय झाल्यावर रात्रीचा उदय होणें, याप्रमाणें एकाचा नाश झाल्यावर दुसऱ्याचा नाश होणें हा विनाशपरिणामजन्य कार्यकारणभाव आहे. यांतील पहिल्या प्रकारांत कार्यदशेमध्यें कारणाचें सत्त्व (अस्तित्व), हा घट मातीचा

आहे, इत्यादि प्रकारें प्रत्यक्ष प्रमाणानेंच सिद्ध होतें. म्हणून अनुमानादिकांचा तेथें फारसा उपयोग नसतो. दुसऱ्या प्रकारांत कार्यदशेमध्यें कारणाचा अभावच असल्यामुळें, आम्हांला दिवसां रात्रीचा अनुभव येत नाहीं. म्हणून अनुपलब्धि (अनुभव न येणें) या सहाव्या प्रमाणावरूनच त्याची सिद्धि होते. याविषयीं अनेक वादी अनेक शंका घेऊन श्रद्धावानाच्या श्रद्धेचा नाश करीत असतात. पण ज्याला आपलें हित व्हावें असें वाटत असेल, त्यानें त्यांच्या दुर्युक्ति मोठ्या प्रमाणभूत युक्ति आहेत असा भास होत असला, तरी अनुभवाच्या विरुद्ध असल्यामुळें अग्राह्य आहेत, असें जाणावें; व त्यांचा तिरस्कार करावा. कारण प्रत्यक्षाप्रमाणें एकाद्या वस्तूचा अभावही ती वस्तु नाहीं, असें ठरविण्यास प्रमाण होतोच. अमुक एका स्थानीं अग्नि नाहीं, त्याअर्थीं तें स्थान शीत असलें पाहिजे. असें ज्ञान एकाद्या अज्ञालाही होत असतें. अग्नि धूमरूपानें बाहेर जातो व तो धूमच जलरूप होतो. यास्तव वर सांगितलेल्या कार्यकारणभावांतील पहिल्या सद्रूप परिणामानें अग्नि सोमाचें कारण होतो. त्याचप्रमाणें अग्नि नष्ट होऊन वायुभावास म्हणजेच शीततेस प्राप्त होतो. या उदाहरणांत अग्नि अभावपरिणामानें सोमाचें कारण झाला आहे. सात समुद्रांचें जल पिऊन वडवाग्नि धुक्याच्या आकारानें पुनः त्यालाच निर्माण करतो. सूर्य चंद्राला पुनःपुनः कृष्णपक्षांत सुकवून शुक्लपक्षांत परिपूर्ण करतो. शरीरांतील प्राण अपानाख्य सोमाच्या तोंडांतून अन्नपानादिक उदरांत आले असतां, त्यांचा अमृततुल्य रस पिऊन मेघाप्रमाणें पुष्ट होतो व सर्व नाड्यांत शिरून शरीरास तृप्त व पुष्ट करतो. आकाशांतील सूर्यकिरणें पृथ्वीवरील जलाचें प्राशन करितात; वायु नाहीं, अशी जरी कल्पना केली तरी जल सद्रूपपरिणामानेंच किरणरूपास प्राप्त होतें. कारण जलाचें शुक्लरूप त्यांत अनुभवास येत असतें. सारांश सर्व सृष्टिच अग्नीषोमात्मक आहे व सूक्ष्मदृष्टि पुरुष या दोन शक्तींचा अनुभव प्रत्येक पदार्थांत व प्रत्येक क्रियेंत घेत असतात. ब्रह्म सर्वांमध्यें अनुगत असतें. भूलोकीं अंधकार व प्रकाश यांच्या योगानें जशीं रात्र व दिवस होतात, त्याप्रमाणें चैतन्य व जाड्य या दोन धर्मांच्या योगानें सर्व भूतें स्फुरण पावत असतात. चिद्रूप व जडरूप यांच्या योगानें ही जगाची

स्थिति आरंभलेली आहे. त्यांतील चिद्रूप हा अग्नि व जडरूप हा सोम होय. सूर्योदय होतांच जसा रात्रींचा अंधकार नष्ट होतो, त्याप्रमाणें निर्मल चित्प्रकाश उदय पावला असतां संसार नष्ट होतो. प्रत्यगात्म्यामध्यें जडाचें भान झालें असतां, त्याच्याशीं तादात्म्य पावून स्फुरण पावणारीही चित् जणुं काय जडत्वासच प्राप्त होऊन, आपल्या सत्तेनें असत् असल्यासारखी होते. सारांश, देहामध्यें जीवभावानें प्रविष्ट झालेली चित् देहाचें आयुष्य असेपर्यंत त्यांत अहंभावादि उत्पन्न करीत राहते. अशा रीतीनें अन्योन्याध्यासानें चित् मी मनुष्य आहें, चेतन आहें, इत्यादि स्वानुभवानुसारी देहस्वरूप होते. स्वतः चित् क्रियारहित व नामरहित आहे. त्यामुळें ती नुस्तीच कधीं उपलब्ध होत नाहीं; तर प्रकाश जसा दिव्याच्या योगानें तशी ती देहानें व्यक्त होते. अज्ञानानें आवृत झालेली चित् विषयरूपी उपाधीकडे जावयास तयार झाली कीं, अनर्थप्राप्ति होते. तात्पर्य, अशा रीतीनें देही व देह हे अग्नीषोमात्मक आहेत. त्यांच्या परस्पर संसर्गानें परस्परांचा अनुभव येतो. उपाधीची निवृत्ति होऊन आनंदाचा अतिशय आविर्भाव झाला म्हणजे केवल अग्नीची स्थिति होते व जाड्य अतिशय वाढलें म्हणजे केवल सोमाची स्थिति होते. प्राण उष्णप्रकृति असतो म्हणून तो अग्नि व अपान शीतल असतो म्हणून तो सोम होय. शीत अपानांत उष्ण प्राणवायु व प्राणवायूंत शीत अपान सत्ता पावतो. चिदग्नि वाचात्मक सोम होतो. ज्याप्रमाणें सृष्टीच्या आरंभीं मायाशबल ब्रह्मसंवित् शीतोष्णरूपिणी होऊन ब्रह्मांडाकारास प्राप्त होते, त्याप्रमाणें मनुष्यांच्या व्यष्टिदेहांच्या उत्पत्तीच्या वेळींही ती शीतोष्णरूपिणी होऊन अग्नीषोमसंज्ञेस प्राप्त होते. (अर्थात् ब्रह्मांडाप्रमाणें शरीरही अग्नीषोमात्मक आहे.) हे दोन्ही देव जेथें शुद्ध चिद्रूप ध्रुवाख्य कलेनें स्थित असतात, त्या हृदयाकाशांत कुंभकानें स्थिर हो. म्हणजे तूं अतिशय शोभूं लागशील ८१.

सर्ग ८२—अणिमा इत्यादिकांचे उपाय, परकायाप्रवेश.

श्रीवसिष्ठ—योग्यांच्या देहाला अणिमा व लघिमा कशी प्राप्त होते तें ऐक:—हृदयकमलकोशाच्या वर अग्निकण उडतो. तोच संविद्रूपानें सत्वर वाढतो. तो सकाळीं अगदीं आरंभीं उदय पावलेल्या सूर्यासारखा असतो. तो हस्तपादादि अंगांसह देहाला गलितशक्ति (शक्तिहीन) करतो. तो

शरीराचें काठिन्य व गंधभाग यांना उपादानभूत जलभागांत मिळवितो. नंतर तो अग्नि नखशिखान्त द्रवरूप झालेल्या देहाला शोषून सोडतो. अशा रीतीनें देहाच्या बाहेर होऊन जीव आतिवाहिक देहरूप होऊन राहतो. नंतर तो अग्निरूप जीव प्राणानें क्षोभ उत्पन्न केला असतां कोठेंसा लीन होऊन जातो. त्यावेळीं कुंडलिनी शक्तिही मूलाधारस्थ सुषुम्ना नाडीनें हीन होत्साती तिच्या संस्कारांनीं शोभणाऱ्या आतिवाहिक देहाकाशांत राहते. तिच्यामध्यें मन, बुद्धि, अहंकार, चित्प्रकाश, स्वेच्छाविहारशक्ति इत्यादि सर्व सामग्री गूढ असते, त्यामुळें अतिसूक्ष्म अथवा अति स्थूल प्रदेशीं प्रवेश करून तिला जेथें पाठवावी तेथें ती जाते. त्याचप्रमाणें ती कुंडलिनी (योग्यांची जीवशक्ति) प्राणापानांस पूर्णपणें स्वाधीन करून घेतल्यामुळें योग्याच्या केवल संकल्पानेंच पाहिजे तितका मोठा आकार धारण करूं शकते. अर्थात् प्राणापानांना अधीन करून घेतल्याने ह्या दोन्ही सिद्धी सुसाध्य होतात. आतां ज्ञानसाध्यसिद्धि ऐक.

या सृष्टींत एक चिन्मात्र आहे. तें शुद्ध, सौम्य, अलक्षित, सूक्ष्माहून सूक्ष्म, जगही नव्हे व जगत्क्रियाही नव्हे, असें आहे. तें आपणच आपल्या ठिकाणीं अध्यास करून संकल्पोन्मुख झालें असतां जीव होतें. तें जीवदशेंत मलिन झालेलें असतें. नंतर तो मूढात्मा जीव संकल्पभ्रमानें हें खोटेंच शरीर पाहतो. पण ज्ञानदीपानें त्याला जेव्हां सर्वोत्तम प्रकाश मिळतो तेव्हां जीवाचा संकल्पमोह शरत्कालच्या अभ्राप्रमाणें क्षीण होतो. सर्व संकल्पांचा क्षय झाल्याकारणानें हा देह शांतीस प्राप्त होतो. निद्रा गेली असतां जीव जसा स्वप्न पहात नाहीं, त्याप्रमाणें सत्य आत्म्याची भावना झाली असतां जीव या देहास पहात नाहीं. अतत्त्वाला तत्त्व जाणल्यामुळेंच तो देहावृत होऊन राहिलेला असतो. पण तोच एका परम तत्त्वाची भावना केल्यामुळें निर्देह, श्रीमान् व सुखी होतो. रामा, शरीरादि अनात्म पदार्थांस आत्मा समजणें हेंच हृदयस्थ तम (अंधकार) आहे. त्याचा नाश सूर्यादि दुसऱ्या कोणत्याही प्रकाशाला करतां येत नाहीं. तें खऱ्या आत्म्यालाच आत्मा समजणें, मी सर्वव्यापी, चिन्मात्र व अमल आहें, असें साक्षात् जाणणें याच एका उपायानें नष्ट होतें. ही ज्ञानसिद्धिही दृढ झाली असतां जीवन्मुक्त विनोदाकरितां स्वेच्छेनें

जशी जशी स्थूल, सूक्ष्म किंवा प्रातिभासिक देहाची कल्पना करितात त्याप्रमाणें ती सिद्ध होते. सामान्य प्राकृत पुरुषही जर दृढभावनेनें विषाला अमृत व अमृताला विष करूं शकतात, तर ज्ञानी पुरुषांना दृढ भावने-प्रमाणें फल मिळाल्यास त्यांत नवल कोणतें ? सारांश, या लोकीं दृढ भावनेनें ज्याची ज्याची भावना करावी तें तें सिद्ध होतें, असें पुष्कळदां पाहिलेलें आहे. हा देह सत्य आहे, अशी भावना केल्यास तो सत्य होतो व असत्य भावनेनें त्याच्याकडे पाहिल्यास तो ब्रह्माकाशरूप होतो. अणिमादि सिद्धि मिळण्यास ज्ञान हा उपाय आहे, असें तूं ऐकलें आहेस. आतां दुसरी एक युक्ति ऐक:– पुष्पांतील वास जसा हुंगून नाकांत घातला जातो, त्याप्रमाणें रेचकाभ्यासाच्या योगानें जीवाला कुंडलिनीगृहांतून काढून परदेहामध्यें जो योजिलें जात आहे, तो पूर्वदेहाचा स्पंद बंद पडून तो काष्ठाप्रमाणें होऊन पडतो. नंतर ज्याप्रमाणें झाडाला पाणी घालणारा पुरुष हातांतल्या घागरींतील पाणी पाहिजे त्या वृक्षाला अथवा वेलीला घालूं शकतो, त्याप्रमाणें योगी आपल्या अधीन असलेल्या प्राणाला दुस-ऱ्याच्या देहांत व भितींतही त्याच्या संपत्तीचा भोग घेण्यासाठीं स्वच्छेनें घालूं शकतो. तो त्याला आपल्या इच्छेप्रमाणें स्थावर अथवा जंगम पदार्थांत शिरकवून व सिद्धीचें फल भोगून पूर्व शरीर स्थित असल्यास त्यांत अथवा त्याचा नाश झाला किंवा केला असल्यास वाटेल त्या दुसऱ्या शरीरांत घालतो. किंवा तो योगी स्थावर–जंगम देहादि प्रतिबिंबोपाधि, त्यांतील प्रतिबिंब जीव, त्याचे बिंबोपाधिभूत सत्त्वादि गुण, त्यांनीं मर्यादित झालेलीं चित्–रूप बिंबें इत्यादि सर्वांना व्यापणाऱ्या आत्मसंवेदनानें संपूर्ण होऊन राहतो. सारांश, योगैश्वर्यसंपन्न जीव चित्प्रकाश, निर्दोष व नित्य स्वप्रकाश, स्वतत्त्व जाणून जें जें इच्छितो तें तें त्याला थोड्याच अवकाशांत प्राप्त होतें. पण तत्त्वज्ञ महात्मे अल्प सिद्धांना फारसा मान देत नाहींत. तर अज्ञानाचें आवरण नष्ट होणें यासच निरतिशयानंद सम्यक् पद जाणतात ८२.

सर्ग ८३—चूडालेच्या सिद्धीचें वैभव, राजाचा अबोध, गुरूपदेश, त्याचें साफल्य आणि किराटाख्यान.

श्रीवसिष्ठ—रामा, चूडालाही *अशा रीतीनेंच प्राणधारणादिकांच्या दृढ अभ्यासानें अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्त झाली. गंगेप्रमाणें, निर्मल व शीतल

झालेली ती आकाशमार्गानें गेली. सागरांत शिरली व पृथ्वीच्या पाठीवरून संचार करती झाली. ती पतीच्या वक्षःस्थलापासून व चित्तांतून एक क्षणभरही दूर न होतां अनेक शरीरांनीं लक्ष्मीप्रमाणें सर्व राष्ट्र व भुवनें यांत राहिली. आकाशांत काळ्या मेघमालेप्रमाणें व भूमीवर पर्वतांच्या रांगेप्रमाणें ती भ्रमण करीत राहिली. दोरा जसा अनेक मोत्यांमध्यें, त्याप्रमाणें ती काष्ठ, तृण, पाषाण, प्राणी, आकाश, वात, अग्नि, जल इत्यादि सर्वांमध्यें निर्विघ्नपणें शिरली. ती मेरूवरील शृंगें, लोकपालांचीं पुरें, आकाश व दिशा यांचीं रंध्रें इत्यादिकांतून खुशाल विहार करीत राहिली. तिनें तिर्यक् प्राणी, भूतें, पिशाचें, नाग, देव, असुर, विद्याधर, अप्सरा, व सिद्ध यांच्याशीं संभाषणादि व्यवहार केला. त्या साध्वीनें आपल्या सिद्धीच्या बलावर इकडे हें सर्व ऐश्वर्य भोगीत असतांना तिकडे आपल्या मुख्य शरीरानें पतीला ज्ञानामृताविषयीं पुष्कळ बोध केला; पण त्याला कांहीं ज्ञान झालें नाहीं. कलांमध्यें चतुर असलेली ही माझी अबला भार्या भोळी आहे, असेंच तो समजत असे. एकादा मूढ बालक विद्येला जसा जाणत नाहीं, त्याप्रमाणें इतक्या दिवसांच्या सहवासानेंही त्या राजानें त्या गुणशालिनीस ओळखलें नाहीं: शूद्राला जसें यज्ञकर्म दाखवीत नाहींत, त्याप्रमाणें तिनेंही आत्मविश्रांतीस प्राप्त न झालेल्या राजाला आपली सिद्धि दाखविली नाहीं.

श्रीराम—प्रभो, मोठ्या सिद्धयोगिनीच्या यत्नानेंही जर शिखिध्वज ज्ञानी झाला नाहीं, तर दुसरा सामान्य पुरुष कसा ज्ञानसंपन्न होणार ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, उपदेश करणें किंवा घेणें ही केवळ मर्यादा आहे. पण केवल उपदेश कांहीं करूं शकत नाहीं. अधिकारी नसलेल्याही शिष्याला बलात्कारानें ज्ञान करून देण्याचें सामर्थ्य गुरूपदेशामध्यें नसतें. तर शिष्याची शुद्धबुद्धि हेंच ज्ञानाचें मुख्य कारण आहे. नुसत्या शास्त्रज्ञानानें किंवा नुसत्या काम्यादि कर्मानुष्ठानानें आत्मज्ञान होत नाहीं; तर शुद्ध पुण्यानें विचार उत्पन्न झाला असतां, सर्पाचीं पावलें जशीं सापच ओळखतो, त्याप्रमाणें आत्माच आपल्याला जाणतो.

श्रीराम—तर मग गुरूपदेशात्मक उपाय स्वात्मज्ञानाचें कारण आहे, ही समजूत या जगांत रूढ कशी झाली ?

श्रीवसिष्ठ—अतिसूक्ष्म असलेली अरुंधतीची तारा एकदम दिसत नसल्यामुळें प्रथम तिच्या जवळची दुसरी मोठी तारा अरुंधती म्हणून दाखवून नंतर जशी खरी अरुंधती दाखवितात, त्याप्रमाणें गुरूपदेश, शिष्याच्या बुद्धीला प्रत्यगात्म्याकडे वळण्याचें व्यसन लावून ज्ञानकारण होतो (म्हणजे तो शिष्याच्या बुद्धीला आत्मविचाराची गोडी लावून देतो व त्यामुळें शेवटीं आत्मसाक्षात्कार होतो.) म्हणून तो साक्षात् ज्ञानकारण नसून परंपरेनें ज्ञानकारण आहे. याविषयीं मी तुला एक कथा सांगतों ती ऐक. विंध्यारण्याच्या एका खोऱ्यांत किराट या नांवाचा एक अतिशय कृपण वैश्य होता. तो धनधान्यसंपन्न असून कुटुंबी ब्राह्मणाप्रमाणें रहात असे. विंध्याच्या जंगलांतून जात असतांनां एकदां त्याची एक कवडी खालीं कोठें गवतांत पडली. तो स्वभावत: कृपण असल्यामुळें तीन दिवस तेथील सर्व गवत हालवीत व तिला शोधीत राहिला. ती कवडी मिळाली म्हणजे मी तिच्यावर व्यापार करीन. त्यामुळें एकीच्या चार, आठ, वीस शंभर कवड्या होतील, इत्यादि मनोराज्य करीत तो दीन होऊन अहोरात्र जंगलांत कवडी शोधीत राहिला. त्यानें लोकांच्या हजारों उपहासांकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. तीन दिवसांनीं त्याला त्या जंगलांत पूर्णचंद्रबिंबासारखा मोठा चिंतामणि सांपडला. त्याला पहातांच त्याचें हृदय अतिशय संतुष्ट झालें. तो आपल्या घरीं परत आला व सर्व जगाचें ऐश्वर्य प्राप्त झाल्यामुळें शांतमनानें राहिला.

रामा, ज्याप्रमाणें सांडलेली कवडी अहोरात्र अखिन्न मनानें शोधणाऱ्या किराटाला जगाच्या मोलाचें महारत्न मिळालें, त्याप्रमाणें गुरूपदेशानें शाब्दज्ञान होतें. पण त्याविषयींच अखिन्नचित्तानें अहोरात्र विचार केल्यानें अपरोक्ष साक्षात्कार होतो. किराटानें कवडीचा जर शोध केला नसता, तर त्याला महारत्न कसें मिळालें असतें ? त्याचप्रमाणें ज्याला गुरूपदेशच झालेला नाहीं, त्याला विचार तरी कसा करतां येणार, व विचाराच्या अभावीं आत्मसाक्षात्कार कसा होणार ? तात्पर्य, उपदेशामुळें शाब्दवृत्ति उत्पन्न होतात. त्यांतील शेवटच्या अति स्वच्छ वृत्तींत नित्य अपरोक्ष ब्रह्म स्फुरतें. पण त्याचें खरें कारण शिष्याची अति स्वच्छ बुद्धि व ब्रह्माचा स्वभाव हेंच आहे. गुरूपदेश हें साक्षात् कारण नव्हे. तें परंपराकारण

आहे. तथापि गुरूपदेश शाब्दवृत्ति उत्पन्न करण्यासाठीं आवश्यक आहे. राघवा, ही मोठमोठ्यांनाही मोह पाडणारी माया कशी आहे ती पहा.

एकाचा शोध करीत असतांना दुसरेंच हातीं लागतें. पुरुष करतो एक व त्याला प्राप्त होतें दुसरेंच, असें या त्रिभुवनांत दिसत असल्यामुळें व शास्त्रही तसेंच सांगत असल्याकारणानें आत्मलाभानंतर प्रारब्धप्राप्त जगत्क्रमाची अनिच्छेनें उपेक्षा करणेंच श्रेयस्कार आहे ८३.

सर्ग ८४—शिखिध्वजाचें वैराग्य, चूडालाश्वासन, रात्रीं एकट्याचेंच निघणें, व मंदिरांतील स्थिति.

श्रीवसिष्ठ—त्यानंतर शिखिध्वजराजा तत्त्वज्ञानरूप विश्रांतिस्थान प्राप्त झालेलें नसल्यामुळें अतिशय अलंध्य मोहास प्राप्त झाला. ज्याचें मन दुःखाग्नीनें पोळत आहे असा तो अनायासानें प्राप्त झालेल्या इष्ट उपभोगांमध्यें थोडासुद्धां रममाण झाला नाहीं. व्याधानें ज्याच्या अंगांत बाण मारला आहे, अशा हरिणाप्रमाणें गुहा, झऱ्याचें तीर, एकांत स्थान इत्यादिकांतील कोठेंही त्याला चैन पडेना. रामा, तुझ्याप्रमाणेंच त्याचेही भृत्य त्याला वारंवार मधुर प्रार्थनावचनांनीं प्रेरणा करून त्याच्याकडून कशीं तरी दिवसकृत्यें करवीत. त्याचें वैराग्य उत्तरोत्तर वाढत चाललें. संन्याशाप्रमाणें तो शांतबुद्धि झाला. त्यामुळें महाभोग व राज्यलक्ष्मी यांचा उपभोग घेण्यास तो तयार नसे. गाई, भूमि, सुवर्ण इत्यादिकांचें त्यानें पुष्कळ दान देव, ब्राह्मण व आप्त यांस दिलें. कृच्छ्र चांद्रायणादि तप करण्यास्तव तो तीर्थें. वनें, देवालयें इत्यादिकांतून हिंडला; तथापि निधान नसलेल्या भूमीला खणणारा पुरुष जसा निधीस प्राप्त होत नाहीं त्याप्रमाणें त्याचा शोक थोडा सुद्धां कमी झाला नाहीं. तो अहोरात्र संतापाग्नीनें संतप्त होत असे. त्यानें आपल्याशींच संसारव्याधीवरील औषधाविषयीं पुष्कळ विचार केला. चिंतापरवश व दीन झालेल्या त्यानें आपलें वैभवपूर्ण राज्यही विषासारखें लेखिलें. पुढील विषयोपभोगांनाही तो खिन्न मनानें तुच्छ मानीत असे. एकदां एकांतांत समीप आलेल्या चूडालेस शिखिध्वज राजा मधुर वाणीनें असें म्हणाला.

शिखिध्वज—मी पुष्कळ दिवस. राज्य भोगलें. वैभवांचा अनुभव घेतला. आतां मी विरक्त झालों आहें. यास्तव अरण्यांत जातों. हे कृशांगि,

सुखें, दुःखें, आपत्ति, संपत्ति इत्यादि वनवासी मुनीला परतंत्र करूं शकत नाहींत. वनवाशाला राष्ट्रभंगामुळें संमोह होत नाहीं. संग्रामांत त्याच्या लोकांचा क्षय होत नाहीं. अर्थात् आमच्यापेक्षां त्या (विरक्तां) ना अधिक सुख होतें, असें मी समजतों. प्रिये, येथें तूं जशी मला रममाण करीत आहेस, त्याप्रमाणें सर्व स्त्रीसामग्रीनें युक्त असलेल्या वनपंक्ति विरक्तांना रममाण कारितात. निर्जन एकांतांत जसें मन सुखी होतें त्याप्रमाणें तें चंद्रबिंब, ब्रह्मा, इंद्र इत्यादिकांचीं गृहें इत्यादि रम्य स्थानींही होत नाहीं. यास्तव मी एकांत स्थानीं तप करावयास जातों. तूं माझ्या सन्मंत्रामध्यें विघ्न करूं नकोस. कुलस्त्रिया स्वप्नांतही भर्त्याची इच्छा भग्न करीत नाहींत.

चूडाला—हे नाथ, योग्य काल आला असतां केलेलें कार्य शोभतें; इतर शोभत नाहीं. वसंतांत पुष्प शोभतें व शरत्कालीं फल शोभतें. ज्याचे देह जरेनें जरठ झालेले असतात त्यांनींच वनाचा आश्रय करणें उचित आहे. तुमच्या सारख्या तरुणांना तो शोभत नाहीं. म्हणून मला तुमचें गमन रुचत नाहीं. पुष्पांच्या समूहानें जसे वृक्ष त्याप्रमाणें हे महाराज, तारुण्यानें जोंपर्यंत आम्हांला सोडलेलें नाहीं तोंपर्यंत आम्हीं गृहांतच शोभतं आहों. हंस जसे सरोवरास जोडून जातात त्याप्रमाणें आम्हीं दोघें मिळूनच जरेसहवर्तमान घर सोडून वनांत जाऊं. हे नृपते, उचित काल प्राप्त झालेला नसतांना प्रजापालन कर्म सोडणाऱ्या क्षत्रियाला मोठाच दोष लागेल. अकालीं एकादें कृत्य करणाऱ्या राजाला प्रजाजन प्रतिबंध करीत असतात. राज-भृत्यही प्रजेला अकार्यापासून हटवीत असतात.

शिखिध्वज—सुंदरि, माझ्या मनोरथास विघ्न करणारें हें तुझें भाषण पुरे झालें. मी दूर एकांत अरण्यांत गेलोंच म्हणून समज. तूं सुकुमार आहेस यास्तव वनांत येऊं नकोस. कारण वनवास पुरुषांनांही असह्य वाटत असतो. कठिन स्त्रियाही वनवास करण्यास समर्थ नसतात; कारण अरण्यांतील पुष्पमंजऱ्या शस्त्रांचे घाव कशा सहन करूं शकतील ? तूं येथेंच राज्याचें रक्षण करीत रहा. कारण पति कोठें गेला असतां सर्व कुटुंबाचें पालन करणें हें स्त्रियांचें व्रत आहे.

श्रीवसिष्ठ—असें बोलून तो राजा स्नान करावयास उठला. त्यानें सर्व दिन-कृत्य केलें. नंतर शिखिध्वज जसा प्रजेस सोडून सर्व जनांना दुर्गम असलेल्या वनांत जाणार होता, तसा सूर्य सर्व प्रजेचा त्याग करून सर्व लोकांस अगम्य असलेल्या अस्ताचलास गेला. घरांतून निघालेल्या नाथाच्या मागोमाग जशी अनुरागिणी चूडाला, त्याप्रमाणें आपलें सर्व विस्तृत रूप एकत्र करून प्रभा सूर्याच्या मागोमाग गेली. आकाशगंगेला धारण करणाऱ्या व भस्मानें धूसर झालेल्या शंकरास आलिंगन देणाऱ्या यमुने-प्रमाणें काळी यामिनी (रात्री) भस्मासारख्या धूसर भुवनास आलिंगन द्यावयास आली. कांहीं वेळानें चंद्रोदय झाला. दिनश्री व दिननाथ यांचें जोडपें देवोद्यानमय मेरूच्या अपर प्रदेशीं रममाण व्हावयास गेलें व निशा आणि निशानाथ यांचें जोडपें मेरूच्या अलीकडील उत्तमस्थानीं आलें. आकाशरूपी फरशीवर तारागणरूपी रत्नें पसरून टाकल्याप्रमाणें शोभत होतीं. रात्र उत्तरोत्तर वृद्धि पावून तरुण झाली व निशानाथ सर्व लोक निजले असतां एकांतांत तिचा उपभोग घेऊं लागला. राजा शिखि-ध्वजही सायंसंध्या, भोजन, कथाश्रवण इत्यादि करून आवडत्या चूडाले-सह शय्येवर निजला.

पण त्याला त्या रात्रीं झोंप आली नाहीं. मध्यरात्र झाली असतां सर्व लोक स्वस्थ घोरत पडले आहेत, असें पाहून तो राजा निद्रासुखांत निमग्न झालेल्या प्रियेला शय्येवरच सोडून उठला व मंदिराच्या बाहेर जाऊं लागला. तेव्हां कांहीं अनुचर जागे होऊन त्याच्या मागोमाग जाण्यास तयार झाले. पण ' मी वीरचर्येसाठीं नगरांत जात आहें. तुम्ही कोणी माझ्या मागून येऊं नका,' असें सांगून तो एकटाच तेथून निघाला. आपल्या राजधानीच्या वेशीवर येतांच त्यानें नगरांतून बाहेर जाण्याचा निश्चय केला. व ज्याची बुद्धि सर्वथा तृप्त आहे, असा तो ' हे राजलक्ष्मि, तुला नमस्कार असो !' असें बोलून वेशीच्या बाहेर पडला. एकादा महा नद जसा समुद्रांत प्रवेश करतो, त्याप्रमाणें तो एकटाच एका महा अरण्यांत प्रविष्ट झाला. फार दूर गेल्यावर भयंकर रात्रीप्रमा-णेंच भयंकर असलेल्या अरण्यांत तो कांहीं वेळ विश्रांति घेण्याकरितां बसला व उजाडतांच पुढें चालला. तो राजा सूर्याप्रमाणेंच सर्व दिवसभर

मार्ग चाकत होता. शेवटीं सूर्यास्त झाला असतां तो एका सुंदर सरोवराच्या कांठीं उतरला. स्नानादि दिनकृत्यें करून त्यानें फलाहार केला व ती रात्र तेथेंच घालविली. पुनः दुसऱ्या दिवशीं उजाडतांच तो पुढें चालला. अनेक नगरें, देश, पर्वत, नद्या इत्यादिकांचें उल्लंघन करीत त्यानें बारा दिवस एकसारखा प्रवास केला. तेव्हां तो एका मंदरपर्वताजवळील सुंदर अरण्यांत जाऊन पोंचला. त्यांत अनेक जलप्रवाह झुळ झुळ ध्वनि करीत वहात होते. शब्द करणाऱ्या पक्ष्यांनीं व्यापलेले अनेक वृक्ष त्यास सुशोभित करीत होते. तेथें अनेक ब्राह्मणांचे आश्रम मोडून पडलेले असून त्यांत पूर्वी कोणी महात्मे रहात असावे, असें अनुमान होत होतें. त्यांत क्षुद्र प्राणी फारसे नसून सिद्धांनीं लतागृहांचा आश्रय केला होता. फलझाडें व वेली यांची तेथें समृद्धि असून त्यांवर तापसांची वृत्ति चांगली चालण्यासारखी होती. असो; अशा त्या उचित अरण्यांतील एका सम, शुद्ध, जलपूर्ण, शीतल, कोमल, तृणयुक्त व फलझाडांनीं भरलेल्या प्रदेशीं त्यानें रहाण्याचा निश्चय केला. पर्णशाला बांधण्यासाठीं काठ्या, झाडांचीं पानें इत्यादि सामग्री जमविली. पर्णकुटी स्वतःच बांधली. वेळूचा दंड, फलाहार पात्र, अर्घ्यपात्र, पुष्पपात्र, अक्षमाला, कमंडलु, शीतनिवारणार्थ कंथा, अजिन, आसन इत्यादि तापसकर्मास अवश्य असलेले पदार्थ संपादन केले. व नंतर तो तप करूं लागला.

सकाळीं पहिल्या प्रहरीं तो संध्या व जप करी. दुसऱ्या प्रहरीं फुलें वेंचून आणणें, स्नान व देवपूजन; तिसऱ्या प्रहरीं वनांतील फळें, कंद, बिसादि यांचा आहार व चवथ्या प्रहरीं किंचित् विश्रांति घेऊन तो सायंसंध्या करी, आणि नंतर रात्रभर तो जितेंद्रिय जप करीत राही. मालवेश शिखिध्वज याप्रमाणें मंदरपर्वतासमीप पर्णशाळा बांधून राहूं लागला. त्यानें तेथें असे अनेक दिवस अखिन्न मनानें घालविले. पूर्वीं अनुभविलेल्या राजविलासांचें त्यानें स्मरणही केलें नाहीं. हृदयामध्यें विवेक स्फुरण पावत असतांना राज्यलक्ष्मी कोणाला आकर्षण करूं शकणार? ८४.

सर्ग ८५—जागृत झालेल्या राणीनें राजाचा शोध केला. मार्गांत त्याचें दर्शन. भावी अर्थाचें दर्शन व योग्यकाळीं बोधन.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें शिखिध्वज राजा वनांतील आपल्या मठींत आनंदानें राहूं लागला. आतां तिकडे त्याच्या चूडाला भार्येनें काय केलें, तें सांगतों. मध्यरात्रीं उठून शिखिध्वज दूर निघून गेला असतां चूडाला एकाएकीं भयभीत होऊन उठली व पाहते तों तिला आपली शय्या पतिविरहित आढळली. लागलीच ती खिन्नमनानें उठली. ती साध्वी मनांत अतिशय उद्विग्न होऊन क्षणभर आपल्या मनाशींच विचार करूं लागली. आपला प्रभु राज्य सोडून वनांत गेला असावा, असें तिला वाटलें. व त्यामुळें तिच्या मनाला थोडें दुःखही झालें. पण ती सुज्ञ पतिव्रता लागलीच आपल्याशीं म्हणाली, "मला तरी आतां येथें राहून काय करावयाचें आहे? मीही त्यांच्याच समीप जातें. विधीनें स्त्रियांची गति पति हीच एक सांगितली आहे." असा विचार करून ती साध्वी भर्त्याच्या मागोमाग जावयास निघाली. ती वातायनांतून निघून आकाशांत आली. ती योगिनी आकाशमार्गानें भ्रमण करीत चालली. कांहीं वेळानें रात्रीं एकटाच हातांत खड्ग धरून जात असलेला राजा तिला दिसला. तेव्हां तिनें आकाशांत राहूनच भर्त्याच्या पुढील वृत्तान्ताचें चिंतन केलें. त्याला पुढें कोणत्या प्रकारानें, कोणत्या निमित्तानें, कोणत्या वेळीं, कोणत्या प्रदेशीं, कोणत्या व किती क्रिया केल्यानें शांति मिळणें शक्य आहे, तें तिनें पाहिलें. सिद्धीच्या सामर्थ्यानें भर्त्याचें अवश्य भवितव्य पुढें असल्याप्रमाणें पाहून तदनुरूप आचरण करण्यासाठीं ती तेथूनच परत फिरली. त्याच्यापाशीं माझें गमन आजच व्हावयाचें नसून तें पुढें कांहीं दिवसांनीं व्हावयाचें आहे. कारण नियतीचा तसा निश्चय आहे. असा विचार करून व पुनः अंतःपुरांत परत येऊन चूडाला स्वस्थ निजली. ती अंगना राजा कांहीं कारणानें येथून गेला आहे, असें प्रजाजनांस सांगून व सर्वांचें आश्वासन करून तेथें राहिली. सर्वत्र समदृष्टि ठेवून तिनें भर्त्याचें राज्य उत्तम प्रकारें चालविलें. एखादी शेतकऱ्याची स्त्री शरत्कालीं पिकलेलें शेत जशी राखते, त्याप्रमाणें तिनें त्याचें रक्षण केलें. याप्रमाणें राज्य व अरण्य यांचें पालन करणाऱ्या व परस्परांचें मुख न पाहणाऱ्या त्या दोघांचा काल भराभर जाऊं लागला. अशा रीतीनें स्वराज्यांत राहणाऱ्या चूडालेचीं व वनगुच्छांत तप करणाऱ्या शिखिध्वजाचीं अठरा वर्षें गेलीं. तेव्हां महा-

पर्वताच्या समीप पर्णशालेंत राहणाऱ्या राजाला जरेनें जर्जर केलें. तेव्हां ज्ञान-दृष्टीनें तें जाणून व आतां मला आपल्या प्राणनाथापाशीं जाणें अवश्य आहे, असें समजून चूडाला एके रात्रीं मंदिरांतून निघाली. आकाशांत आली. पक्ष्याप्रमाणें वायुमार्गानें वेगानें चालली. तिनें जातांना मार्गांत अनेक सिद्धांना पाहिलें. त्यांच्या अंगावरून येणाऱ्या सुगंधि वायूच्या सुखस्पर्शाचा अनुभव घेतला. चंद्रसंज्ञक महाअमृतसागराची तरंगपरंपराच, अशा निर्मल चांदण्याचें सुख भोगलें. ती मेघांच्या वरून जात असतांना आपल्या विद्युद्रूपी भार्येशीं वियोग न पावलेल्या अनेक विलासी मेघांस वारंवार पाहती झाली. व आपल्याशींच म्हणाली, "पहा, हा काय चमत्कार आहे? देहवानांचा स्वभाव कधीं शांत होत नाहीं. कारण या अवियुक्त जोडप्यांना पाहून माझेंही मन उत्कंठित होत आहे. तें विवेकानें संपन्न असूनही मी त्या सिंहस्कंध, प्रेमपूर्ण कांताला केव्हां पाहीन, असें म्हणून पुनः अतिशय उत्कंठित झालें आहे. या मंजरीसमूहानें युक्त असलेल्या वेली आपल्या वृक्षरूपी पतीस एक क्षणभरही सोडीत नाहींत, असें पाहून माझें मन चंचल होत आहे. जशी ही सिद्धांगना आपल्या प्रियाकडे जात आहे, तशी मी आपल्या कांतापाशीं केव्हां जाईन असें म्हणून माझें मन खिन्न होतें. हे मंद वायु, हे चंद्राचे किरण, व या वनपंक्ति, मलाही उत्कंठित करितात, तेव्हां आतां आणखीं अधिक आश्चर्य कोणतें असणार? अरे खुळ्या चित्ता, तूं व्यर्थ आंतल्या आंत तांडवनृत्य करीत कां राहिलें आहेस? अरे भल्या मना, ती तुझी आकाशासारखी निर्मळ विवेकिता कोठें आहे? अथवा हे चित्ता, तूं आपल्या भर्त्याविषयीं जर उत्कंठित होत असशील तर खुशाल हो. मला तुझ्या बरोबर मूढ होऊन काय करावयाचें आहे? बा शरीरा, तूं व्यर्थ कशाला उत्कंठित होतेस? तुझा भर्ता आतां जराजर्जर झाला असेल. तो तपस्वी असल्यामुळें कृश व तुझी इच्छा न करणाराही झाला असेल. मला वाटतें कीं त्याचें मन राज्यादिकांचा भोग न घेण्यासाठीं निश्चय करून राहिलें असेल. त्याची वासनालता पावसाळ्यांतील नदीस जाऊन मिळालेल्या ओहोळाप्रमाणें तद्रूप होऊन गेली असेल. तो आतां एकांतांत रत, एकात्मा, निरिच्छ, वासना-

रहित झाला असेल. माझ्या भर्त्याची स्थिति शुष्कवृक्षासारखी झाली असेल. तथापि अरे चित्ता, तूं व्यर्थ चिंता कशाला करतेस ? मी पुढील उपायानें भर्त्याच्या बुद्धीला तत्त्वज्ञानसंपन्न करून अवशिष्ट राहिलेल्या प्रारब्ध कर्माच्या भोगोत्कंठेनें युक्त करीन व तुझ्याशीं त्याचा संयोग करून देईन. मुनीसारख्या मननशील भर्त्याच्या मनाला संकल्पशून्य करून मी राज्य करण्यामध्येंच नियुक्त करीन व त्याकारणानें आपण दोघें दीर्घकाल सुखानें राहूं. अहाहा ! तत्त्वबोधानें संपन्न झालेल्या पतीसह मी आनंदाचा उपभोग घेत तेथेंच राहीन, हा माझा फार दिवसांचा शुभ मनोरथ पूर्ण होण्याची वेळ समीप आली आहे. समान मनोवृत्तीच्या माणसाशीं होणाऱ्या समागमाचें सुख सर्व आनंदांत श्रेष्ठ आहे. असें चिंतन करणारी चूडाला आकाशमार्गानेंच पर्वत, देश, नद्या, नगरें इत्यादिकांचें उल्लंघन करीत चालली व शेवटीं मंदरपर्वतास येऊन पोंचली. तेव्हां आकाशांत अदृश्य राहूनच ती, वायूच्या लहरीप्रमाणें, वनांत शिरली. त्यांमध्यें एकीकडे बांधलेल्या पर्णकुटींत असलेल्या पतीला तिनें पाहिलें. पूर्वीं हार केयूरादि भूषणांनीं भूषित होणारा तोच आतां तपानें कृश, कृष्णवर्ण व जीर्ण झाला आहे, असें तिनें शांत मनानें पाहिलें. निःस्पृह, फाटकीं वस्त्रें धारण करणारा, शांत व एकांतवासी राजाला पाहून मनांत किंचित् खिन्न झालेली चूडाला आपल्याशींच म्हणाली,—" हरहर, आत्म्याला न जाणणें, हेंच महा मौर्ख्य असून तें अतिशय कठिण आहे, त्या मूर्खपणाच्या प्रसादानेंच असल्या दुर्दशा प्राप्त होतात. कारण हा माझा प्रिय पति महा लक्ष्मीवान् राजा असूनही घोर मोहामुळें या दुर्दशेस प्राप्त झाला आहे. असो; मी आतां याला आजच ज्ञानसंपन्न करितें. त्याचप्रमाणें त्याला भोग व मोक्षश्रीचा साक्षात् अनुभव घ्यावयास लावतें. पण हें रूप सोडून मला दुसऱ्या कोणत्या तरी रूपानेंच उत्तम बोध करण्यासाठीं त्याच्यापाशीं गेलें पाहिजे. कारण ही माझी खुळी, अज्ञ कांता आहे, असें समजून तो माझें तत्त्वज्ञानही ऐकणार नाहीं. यास्तव मी आतां तापसवेषानें याला एका क्षणांत बोध करतें. याचे राग—द्वेषादि मनोदोष तर दीर्घ तपामुळें क्षीण झाले आहेत. यास्तव आतां याच्या शुद्ध चित्तांत आत्मतत्त्व अनायासानें प्रतिबिंबित होईल.

असा आपल्याच मनाशीं पुष्कळ विचार करून चूडाला ब्राह्मणपुत्र झाली. थोडेंसें ध्यान करूनच तिनें आपलें स्वरूप पालटलें. नंतर तो तेजस्वी व स्मितमुख ब्राह्मणपुत्र राजाच्या पुढें गेला. राजानेंही समोर येणाऱ्या त्या महात्म्याला पाहिलें. दुसऱ्या वनांतून येणाऱ्या, साक्षात् तपोमूर्तीप्रमाणें असणाऱ्या, सोन्याच्या रसाप्रमाणें पिवळ्या व स्वच्छ वर्णाच्या, मोत्यांच्या हारानें भूषित झालेल्या, शुभ्र यज्ञोपवीत धारण करणाऱ्या, दोन शुक्ल वस्त्रांनीं सुशोभित झालेल्या व हातांत कमंडलु घेतलेल्या, सुंदर ब्राह्मणबटूस शिखिध्वज पाहता झाला. त्याच्या मनगटांत दुहेरी अक्षमाला अडकविलेली होती. तो फारसा उंच नव्हता. त्याचें मस्तक केसांनीं भरलें होतें. तो आपल्या अंगकांतीनें त्या प्रदेशास प्रकाशित करीत होता. नुकत्याच उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणें त्याचें मुख कर्णांतील कुंडलांनीं भूषित झालें होतें. त्यानें आपल्या शेंडींत मंदारपुष्प खोवलें होतें. त्याचें शरीर जसें अतिशय सुंदर तसेंच अतिशय ऊर्जित होतें. त्यानें सर्व इंद्रियांस जिंकलें होतें. त्यानें शुभ्र भस्माचा ठळक टिळा लावला होता. असो; अशा प्रकारच्या त्या अलौकिक ब्राह्मणपुत्राला पाहून, राजा शिखिध्वजाला हा कोणी देवपुत्रच आला आहे, असें वाटलें व तो लागलाच पादुका काढून उठला आणि ‘ हे देवपुत्रा, तुला नमस्कार असो. हें आसन आहे. यावर बैस ’ असें बोलून त्यानें आपल्या हातानें तेथलेंच एक पान त्याला बसावयास दिलें, व हातांत पुष्पांची अंजली अर्पण केली. तेव्हां ‘ हे राजर्षे, तुला नमस्कार असो; असें बोलून ब्राह्मणपुत्रानें तीं पुष्पें घेतलीं व आसनपरिग्रहही केला.

शिखिध्वज—हे महाभाग देवपुत्रा, कोठून आगमन केलेंस ? तुला पाहिल्यामुळें मला आजचा हा दिवस सफल झाल्यासारखा वाटत आहे हे मानवा, हें अर्घ्य, हें पाद्य, हीं पुष्पें व या गुंफलेल्या माळा तूं घे. तुझें कल्याण होवो.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, असें बोलून राजानें पाद्य, अर्घ्य इत्यादि सर्व त्या वेषधारी भार्येला समर्पण केलें. तेव्हां—

चूडाला—राजन्, मीं या भूतलावरील अनेक उत्तम स्थानांतून भ्रमण केलें, पण आज तुझ्यापासून जशी पूजा मला प्राप्त झाली आहे. तशी दुसऱ्या कोणापासूनही झाली नाहीं. या तुझ्या प्रशंसनीय विनयानें

'तूं खचित चिरजीवी होशील' असें मला वाटतें. हे साधो, तूं उदार मनानें सर्व संकल्पांचा त्याग करून निर्वाणासाठीं तप केलें आहेस काय ? वा सौम्य पुरुषा, महाराज्य सोडून या असल्या वनाचें सेवन करणें, हेंच तुझें शांत व्रत असिधाराव्रतासारखें आहे.

शिखिध्वज--हे देवा, हे भगवाना, तूं दिव्यदृष्टि आहेस. तेव्हां माझें सर्व वृत्त तूं जाणतोस, यांत नवल तें कोणतें ? लोकोत्तर सौंदर्यलक्ष्मी-वरूनच तुझें देवत्व व्यक्त होत आहे. हीं तुझीं अंगें चंद्राच्या अवयवांनीं तयार केलेलीं आहेत असें मला वाटतें. अथवा पुष्कळ बोलून काय करावयाचें आहे. तूं आपल्या अवलोकनानें व अंगकांतीनें अमृतवृष्टीप्रमाणें मला तृप्त करीत आहेस. हे सुंदरा, माझी प्रिया भार्या माझें राज्य रक्षण करीत आहे. तिच्यासारखीं तुझीं अंगें मला आज दिसत आहेत. यास्तव हे महात्मन्, मीं दिलेल्या या मालेनें तूं आपलें नखशिखान्त शरीर झांकून घे. कारण सूर्याच्या तेजानें हें तुझें पुष्पाच्या पाकळीसारखें सुकुमार अंग, निष्कलंक चंद्राप्रमाणें, म्लान होत आहे, असें मला वाटतें. ही शुभ्र माळ मीं देवपूजेकरितां तयार केली आहे. पण ती आतां तुझ्या अंगसंगानें कृतार्थ होवो. अभ्यागत जन देवाहूनही पूज्य असतो. यास्तव तूं कोण, कोणाचा पुत्र व मजवर कृपा करून कां आला आहेस? तें सांग.

ब्राह्मण—राजा, मी तुझ्या प्रश्नांचें उचित उत्तर देतों तें ऐक. प्रश्न करणाऱ्या नम्र पुरुषाला कोणता सज्जन ठकवील ? या जगत्कोशामध्यें शुद्धात्मा नारदमुनि आहे. त्याच्या सुंदर मुखावर पुण्यलक्ष्मी चमकत असते तो महात्मा एकदां गंगानदीच्या रम्य तटावरील गुहेंत ध्यान करीत बसला होता. तो ध्यान सोडून उठला असतां एकदां तेथें कंकणांचा ध्वनि ऐकता झाला. तेव्हां हा ध्वनि कशाचा बरें आहे ? असें म्हणून त्यानें कौतुकानें समोर पाहिलें तों नदींत त्याला रंभा, तिलोत्तमा इत्यादि स्त्रियांचा जल-क्रीडा करणारा विलासी संघ दिसला. सर्व स्त्रिया त्या पुरुष-रहित स्थानीं वस्त्रें कांठावर सोडून ठेवून स्नानें करीत होत्या. भागीरथीच्या निर्जन प्रवाहांत त्यांच्या अनेक उद्दाम लीला चालल्या होत्या. त्यांना पाहून नारदमुनींचें चित्त चंचल झालें. त्याचा सर्व विवेक पार नाहींसा होऊन प्राण क्षुब्ध झाले, मन आनंदित झालें व शरीरावर रोमांच उठले. त्याच्या

त्या सच्छिद्र मनांत कामाचा प्रादुर्भाव झाला. त्याचें सर्व धैर्य नष्ट झालें. व वीर्य स्वस्थानापासून सुटलें.

शिखिध्वज—तसला बहुश्रुत, सर्वज्ञ, जीवन्मुक्त, निरिच्छ, अहंभावरहित, व अनुपम मुनिही कामपरवश कसा झाला ?

चूडाला—हे राजर्षे, त्रिभुवनांतील सर्व देवादि जातींचा देह स्वभावतःच दोन प्रकारचा आहे. यास्तव कोणी अज्ञ असो कीं सुज्ञ असो; अतिप्रबल प्रारब्धानें विवेकांशाचा निरोध केला असतां प्रत्येकाला देहधर्माचें अनुवर्तन अवश्य करावें लागतें. मरणापर्यंत या जगांतील प्रत्येक शरीर सुख–दुःखमय असतें. तृप्तीसारख्या कांहीं पदार्थांनीं सुख वाढतें. क्षुधा, तृषा, इत्यादि कांहींनीं दुःख वाढतें. याचें कारण स्वभाव हेंच एक आहे. सत्य निर्मळ स्वरूपाला एक क्षणभरही विसरलें असतां दृश्य उल्लास पावतें. सतत त्याचें (दृश्याचें) च अनुसंधान केल्यास चित्तांत हें दृश्यपिशाच दृढ होऊन राहतें. अंधकार व प्रकाश यांच्या योगानें रात्र व दिवस यांची जशी स्थिति होत असते त्याप्रमाणेंच दुःख व सुख यांच्या योगानें शरीराची स्थिति होते. पण या न्यायानें अज्ञ व ज्ञानी यांच्या प्रारब्धभोगांमध्यें साम्य असलें तरी त्यांत आसक्त होणें व न होणें यामुळें दोघांच्या स्थितींत फरक पडतोच. शुभ्र वस्त्राला जसें कुंकू चिकटतें त्याप्रमाणें अज्ञाच्या चित्तांत वासना दृढ होत जातात व ज्ञानी पुरुषाच्या चित्तास त्या मुळींच स्पर्श करूं शकत नाहींत. स्फटिकमण्यापाशीं ज्या ज्या रंगाचा पदार्थ न्यावा तत्तन्मय तो (स्फटिक) झाल्यासारखा वाटतो; पण वस्तुतः तो त्या रंगाचा होत नाहीं; त्याप्रमाणें ज्ञानी सुखादिकांनीं सुखादिमान् झाल्यासारखा भासतो; पण ज्ञानप्रभावानें जीवन्मुक्त झालेला तो वस्तुतः तद्रूप होत नाहीं. केवळ पदार्थांच्या संसर्गानें अज्ञाप्रमाणें त्याची बुद्धि अतिशय रंजित होत नाहीं. केशरादि पदार्थ जरी दूर केले, तरी त्याचा वस्त्राला लागलेला रंग जात नाहीं त्याप्रमाणें मूढ पुरुषाची बुद्धि विषय दूर झाले तरी, विषयरंजन, सोडीत नाहीं. बंध व मोक्ष याच कारणानें व्यवस्थित (निश्चित) झाले आहेत. भावनांचा क्षय हा मोक्ष व भावनांची दृढता हाच बंध होय.

(२७) ६३–१६।३।१२

शिखिध्वज—प्रभो, पुत्र-राज्यादि दूरस्थ व लाभ-नाशादि समीपस्थ विषयांच्या योगानें सुख व दुःख यांच्या उत्पत्तीचें कारण झालें असतां 'तीं माझीं आहेत,' असा अभिमान धरणाऱ्या जीवाला तीं (सुख व दुःख) कोणत्या क्रमानें होतात, तें मला सांग. तुझें मधुर वचन श्रवण करीत असतांना माझ्या चित्ताची तृप्ति होत नाहीं.

चूडाला—राजन्, समीपस्थ विषयांतील सुख शरीर व इंद्रियें यांच्या द्वारा व दूरस्थ विषयांतील सुख शब्द व अनुमान यांच्या द्वारा जाणून अमर्यादित आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार झालेला नसल्यामुळें ही बुद्धिस्थ आत्मसुखसंवित् बुद्धिक्षोभामुळें क्षुब्ध होते. व कुंडलिनी-गत जीवास आविर्भूत करते. हृदयामध्यें स्थित असलेल्या भोक्त्याला नेत्र, जिह्वा, कर्ण इत्यादि नियत स्थानीं येण्यासाठीं नाड्या हा मार्ग योजलेला आहे. स्फुरण पावणारा जीव प्राणवायूनें भरलेल्या नाड्यांचें आक्रमण करतो. मुळांशीं घातलेल्या जलाचा रस जसा झाडाच्या सर्व शाखांतून अनायासानें एकसारखा संचार करीत राहतो, त्याप्रमाणें विषयस्पर्श होतांच जीवाचा तद्रूप प्रवाह सतत सुरू होतो. जीवाला सुखानुभव घेण्यासाठीं व दुःखानुभव घेण्यासाठीं शरीरांत अनेक नाड्या केलेल्या आहेत. त्यामुळें सुखाचा अनुभव घेण्यास प्रवृत्त झालेल्या जीवाची स्वस्थता स्फुरण पावते. दुःखानुभव घेण्यास प्रवृत्त झालेल्या जीवाची नाहीं. तो आपल्याला अस्वस्थ, चंचल, व संतप्त होत असल्यासारखें पाहतो. यास्तव जीवाचे सुखकर मार्ग व दुःखकर मार्ग निरनिराळे आहेत, असें अनुमान होतें. राजा, श्रीमान् इत्यादि सुवेषसंपन्न पुरुषांचे मार्ग निराळे व कुवेष धारण करणाऱ्या पामरांचे मार्ग निराळे. जेव्हां जेव्हां हा जीव 'मी सुखी, दुःखी इत्यादि स्फुरण न पावतां अतिशय शांत अवस्थेंत राहतो, तेव्हां तेव्हां तो मुक्तच आहे व जेव्हां जेव्हां आणि जितका अधिक तो प्राणवायूच्या क्षोभामुळें स्फुरण पावतो, तेव्हां तेव्हां तितकाच बद्ध आहे, असें तूं जाण. सुखदुःखांचा अनुभव हाच बंध आहे; दुसरा कोणी नव्हे. अर्थात् त्याच्या अभावीं मोक्ष. अशी या जगांतील प्राण्यांची द्विविध स्थिति आहे. जोंवर शठ इंद्रियांनीं सुखदुःखदशा आणल्या नाहींत तोंवर जीव सुखरूप, सौम्य व शांत असतो. चंद्राला पाहून जसा समुद्र त्या-

प्रमाणें सुख किंवा दुःख यांतील कशाचा तरी अनुभव घेऊन अतींद्रिय (स्वप्रकाश) जीव चंचलरूप होतो. बा भूपाला, मांस पाहतांच जसें मांजर त्याप्रमाणें सुख, सुखसाधन विषय, त्यांचे उपाय धनादि यांच्या योगानें जीव क्षुब्ध होतो. निरतिशयानंद—आत्मतत्त्वाचें अज्ञान हेंच त्याच्या क्षोभाचें कारण आहे. पण शुद्ध आत्मबोधानें सुखदुःखादिक नाहींतच असें कळल्यानें जीव सौम्य होतो. सुखादि वस्तूच नाहींत व त्या माझ्या नव्हेत, ' मी ' हा भाव व्यर्थ उद्भवला आहे, जसें जाणणारा जीव शांत होतो. तो निर्वाणास प्राप्त होतो. सुखादि वस्तु मिथ्या आहेत, अशा बोधानें जीव त्यांच्यापासून पराङ्मुख झाला कीं तो केवळ शांत होतो. सर्व पदार्थजात चिदाकाश ब्रह्म आहे, असा दृढ निश्चय झाला असतां तैलरहित दीपाप्रमाणें जीव शांत होतो. सुखादि स्नेह (तेल) संपला असतां जीवदीप विझतो. सर्व जगत् चिन्मात्र आहे, असें ज्ञान झालें असतां व अद्वैताची भावना केली असतां जीव सर्व दृश्य शून्य आहे, असें समजून त्याकरितां क्षुब्ध होत नाहीं. ब्रह्म व आत्मा यांचें ऐक्य आहे, अशा दीर्घ भावनेनें पृथक्ताशून्य व बंधशून्य झालेल्या जीवाला क्षोभ कसा होणार? तर मग आरंभीं तरी त्याला तो कसा झाला, म्हणून विचारशील तर सांगतों—हिरण्यगर्भ नांवाच्या असल्याच कल्पित आद्य जीवानें ' मी जीवरूपानें संसार करीन व अशा रीतीनें आत्मतत्त्वबोधानें मुक्त होईन. ' अशा स्वकल्पनेनेंच बंध-मोक्ष मार्गाची योजना करून तदनुरूप वर्तन चालविलें आहे.

शिखिध्वज—बा देवपुत्रा, सुखानें संचार करण्यास योग्य असलेल्या नाड्यांतून संचार करीत असतांना जीव स्ववीर्यापासून च्युत कसा होतो?

चूडाला—स्त्रीचें दर्शन होतांच रागवासनेनें क्षुब्ध झालेला जीव अंकुरित रागादि वृत्तींचें अनुकरण ह्याच आज्ञेनें प्राणादि वायूंस क्षुब्ध करतो. मेद, अस्थि इत्यादिकांच्या आंतून संचार करणाऱ्या व्यान वायूच्या प्रेरणेनें सर्वांगांत असणारा साररूप शुक्रधातु स्वस्थानापासून च्युत होतो. नंतर देहांतील नाडीरूपी मार्गानें तो बाहेर वहात येतो.

शिखिध्वज—देवतनया, तूं महाज्ञानी आहेस. तुला सर्व पूर्वापर स्थिति अवगत आहे. तुझ्या भाषणावरूनच तुझी योग्यता कळत आहे. आतां स्वभाव कशाला म्हणतात, तें सांग.

चूडाला—सृष्टीच्या आरंभीं सृष्टि करण्यास सज्ज झालेलें ब्रह्म, प्राक्तन प्राण्यांच्या कर्मानुरोधानें जशा जशा धर्मांचें होऊन पदार्थरूपानें ज्या ज्या स्वरूपांत स्फुरण पावलें त्या त्या पदार्थांनीं तशा तशा धर्मानेंच नियमानें प्रलयापर्यंत राहणें यास स्वभाव म्हणतात. हल्लींच्या स्वभाववैचित्र्याचें कारण दृष्टसामग्रीचें वैचित्र्य आहे, असेंही म्हणतां येणें शक्य आहे. पण सृष्टीच्या अगदीं आरंभीं दृष्टसामग्री संभवतच नाहीं. यास्तव त्या वेळचें कार्यवैचित्र्य अदृष्टवैचित्र्यामुळेंच होतें, असें सांगण्याकरितां आद्य सर्गाचा दृष्टान्त येथें दिला आहे. सांप्रतकालचें स्वभाव-वैचित्र्यही केवल दृष्टसामग्रीनेंच झालेलें नाहीं, तर तें पाण्यावरील बुडबुड्यांच्या उत्पत्ति-नाशांप्रमाणें दृष्ट व अदृष्ट अशा उभयविध कारणां-मुळें झालेलें आहे. अथवा सर्वच मायामात्र असल्यामुळें घुणाक्षराप्रमाणें स्वभाव निष्कारणच उद्भवलेला आहे, असें सुज्ञ समजतात. सारांश, हे राजा, स्वभाववशात् हें जग रूढ झालें असतां नाना आकारांचे (अंडजादि चतुर्विध) देह भ्रमण करूं लागतात. पण त्यांतील कित्येक ज्ञानदेह वासनारहित होऊन पुनः जन्म घेत नाहींत व दुसरे अज्ञदेह भोगांविषयीं निबिड आस्था धरल्यामुळें पुनः जन्म घेतात ८५.

सर्ग ८६—कुंभांतून कुंभाचा जन्म, वृद्धि, ब्रह्मसमागम व सर्वज्ञता.

चूडाला—राजन्, वर वर्णन केलेल्या प्रकारचा स्वभाव सर्व वस्तूंमध्यें प्रलयापर्यंत असतो. त्याचप्रमाणें मायाशबल आत्म्याचा सृष्टिस्वभावही श्रुतिप्रसिद्ध आहे. त्या द्विविध स्वभावामुळें हें मोठें जग झालें आहे. वासनांच्या योगानें त्याची स्थिति होऊन तें धर्म व अधर्म यांच्या अधीन होऊन राहिलें आहे. पण वासनांचा ऱ्हास (ज्ञानाभ्यासानें क्षय) केला असतां धर्म व अधर्म जीवाला बद्ध करूं शकत नाहींत व त्यामुळें जीव उत्पन्न होत नाहीं, असा आमचा अनुभव आहे.

शिखिध्वज—हे वक्त्यांतील श्रेष्ठा, तूं अति उत्कृष्ट व महा अर्थसंपन्न भाषण करीत आहेस. स्वतः अनुभव घेतलेलें गूढ परमार्थतत्त्व तूं सांगत आहेस. हे सुंदरा, तुझें हें वाक्यामृत श्रवण करून अमृत प्राशन केल्याप्रमाणें मी आंतल्या आंत शीतल झालों आहें. यास्तव आतां अगोदर संक्षेपतः आपली उत्पत्ति मला सांग. नंतर मी तुझी ज्ञानपूर्ण

वाणी श्रवण करीन. त्या ब्रह्मपुत्र नारदानें आपलें वीर्य कोणत्या आधारांत स्थापिलें, तें मला सांग.

चूडाला—त्यानंतर मनोरूपी मत्त गजाला शुद्ध बुद्धिरूपी बंधन-रज्जूनें विवेकस्तंभास बांधून ठेवणाऱ्या त्यानें आपलें चंद्रद्रवासारखें शुभ्र वीर्य जवळच्याच कुंभांत ठेवलें. तें पारा, सुवर्ण, रुपें इत्यादि शंभूच्या वीर्याचें अनुकरण करणारें होतें. तदनंतर नारदानें तो अति दृढ कुंभ संकल्पित दुग्धानें भरून सोडला. तें दुग्ध अमृताप्रमाणें त्या वीर्याची वृद्धि करूं लागलें. एका महिन्यांतच तें चंद्राप्रमाणें पूर्ण अंगांनीं युक्त झालें. वसंत जसा पुष्पाला पसरतो, त्याप्रमाणें त्या घटांतून सुंदर पुत्र निघाला. त्याची अंगकांति पूर्णचंद्रासारखी होती. थोड्याच दिवसांत मुनीच्या शुभ संकल्पानें तो मोठा झाला. शुक्लपक्षांतील चंद्राप्रमाणें त्याची कांति प्रत्यहीं वृद्धि पावत होती. योग्यसमयीं नारदानें त्याचे सर्व संस्कार केले. धन एका भाड्यांतून काढून जसें दुसऱ्या भांड्यांत ठेवावें त्याप्रमाणें मुनीनें आपलें विद्याधन त्या आपल्या पुत्राचे ठायीं अनायासानें स्थापलें. थोडक्याच दिवसांत त्याला सर्व वाङ्मयाचें ज्ञान झालें. मुनिश्रेष्ठानें त्या प्रिय बालकाला आपल्या प्रतिबिंबाप्रमाणें केलें.

नंतर एकदां तो मुनिराज त्या पुत्रास बरोबर घेऊन ब्रह्मलोकास गेला. नारदानें आपल्या पित्यास अभिवादन केलें असतां त्याच्या पुत्रानेंही पिता-महास वंदन केलें. तेव्हां त्याचें ग्रहण—धारण—पटुत्व कितपतसें आहे. हें कळण्यासाठीं ब्रह्मदेवानें अगोदर त्याची परीक्षा घेतली व नंतर तो वेदादि सर्व विद्यांचें स्थान आहे, असें जाणून त्या आपल्या पौत्राला प्रीतीनें मांडीवर बसवून घेतलें. (आपला पुत्र किंवा पौत्र महा विद्वान् झालेला पाहून अतिशय आनंदित न होणारा पिता अथवा पितामह या जगांत दुर्लभच होय) आणि केवल आशीर्वादानेंच त्याला सर्वज्ञ व ज्ञानपारग केलें. ब्रह्मदेवानें त्या पौत्राचें नांव कुंभ असें ठेवलें. हे साधो, तोच कुंभ मी आहें. मी नारदाचा कुंभांतून झालेला पुत्र आहें. मी आपल्या जनकासह पद्मज ब्रह्मदेवाच्या लोकीं सुखानें राहतों. चार मूर्ति-मान् वेद हेच माझे खेळगडी मित्र आहेत. गायत्री ही माझी मावशी व सरस्वती माता आहे. माझें घर ब्रह्मलोकीं आहे व मी तेथें सुस्थित आहें.

मी सहज लीलेनें स्वेच्छेनें या त्रिभुवनांत विहार करीत असतों. पण मला कांहीं कर्तव्य नाहीं. मी भूमीवरून संचार करीत असलों तरी माझे पाय भूमीस स्पर्श करीत नाहींत. धूळ माझ्या अंगास लागत नाहीं. माझें शरीर ग्लानीस प्राप्त होत नाहीं. आज आकाशमार्गानें जात असतांना मी तुला खालीं पाहिलें व त्यामुळेंच येथें आलों. हे वनवासज्ञा राजा, माझें सर्व वृत्त मी तुला सांगितलें आहे. श्रेष्ठजन जें जें कांहीं विचारतात तें तें सर्व संत निरभिमानानें सांगत असतात. यास्तव तुला आणखीं कांहीं विचारावयाचें असल्यास तें ही विचार. (पण चूडालेनें आपल्या देवतुल्य पतीला असें मिथ्या वृत्त कां सांगितलें ! असत्य भाषणासारखें घोर पाप नाहीं व सत्य भाषणासारखें उत्तम पुण्य नाहीं असें वेदादि सर्व प्रमाणग्रंथांत सांगितलेलें आहे. तेव्हां साध्वी व धर्मज्ञ राजकन्या चूडाला असत्य कसें बोलली ? अशी शंका येथें येण्याचा संभव आहे. पण ती घेण्याचें कांहीं कारण नाहीं. सत्य व असत्य हें नेहमीं परिणामावरून ठरत असतें. ज्याचा परिणाम शुभ होतो, तें असत्यही सत्य असून ज्याचा परिणाम अशुभ होतो, तें सत्यही वस्तुतः असत्य होय. चूडालेनें राजाला तत्त्वज्ञानाचा उपदेश करण्यासाठीं, त्याचा आपल्यावर पूर्ण विश्वास बसावा म्हणून, असें असत्य वर्तमान सांगून त्याचा विश्वास संपादन केला. असें करण्यांत राजाचें कोणत्याही प्रकारें अहित करण्याचा तिचा उद्देश नसून परमहित करण्याचा मुख्य उद्देश होता. त्यामुळें तिला असत्य दोष लागण्याचा मुळींच संभव नाहीं.)

श्रीवाल्मीकि—मुनि वासिष्ठ इतकें सांगत आहे तों दिवस मावळला. सर्व श्रोते स्वस्थानीं गेले व नेहमींप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सभेंत येऊन बसले. ८६. दिवस १८.

सर्ग—८७ राजानें केलेली कुंभाची प्रशंसा, आपलें दुःखनिवेदन, शिष्यत्व, व उपदेश्य अर्थावर विश्वास.

शिखिध्वज—जन्मपरंपरालक्षण संसार स्फुरण पावत असतांना माझ्या संचित पुण्यामुळें तूं आज येथें आला आहेस. हे साधो, आज मी सर्व धन्य पुरुषांच्या अग्रभागीं बसलों आहें. कारण अमृतासारखें मधुर भाषण करणाऱ्या तुझ्याशीं माझा समागम झाला आहे. साधुसमागमाप्रमाणें

राज्यलाभादि दुसरे कोणतेही भाव मला आनंद देऊं शकत नाहींत. कारण साधुसमागमामध्यें दरिद्रादि सर्व जनांस एकसारखाच अपरिच्छिन्न ब्रह्मानंद होऊं शकतो. त्यांत राग, द्वेष इत्यादिकांचा गंधही नसतो. पण राज्यलाभादिकांची स्थिति त्याहून अगदीं निराळी असते. त्यापासून होणारें सुख अनेक दुःखमिश्रित असल्यानें तुच्छ होय. शिवाय राज्यादि लाभ सर्वसाधारण नसतो, तर तो कांहीं विशेष पुरुषांनाच होणें शक्य असतें.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, असें बोलणाऱ्या त्या राजाच्या भाषणास मध्येंच प्रतिबंध करून ती मुनिपुत्ररूपिणी चूडाला त्यास पुनः म्हणाली.

चूडाला—राजन्, ही तुझी प्रशंसा पुरे झाली. तूं विचारलेलें सर्व मी तुला वर्णन करून सांगितलें आहे. आतां हे साधो, तूं कोण ? या पर्वतावर काय करीत आहेस ? ही तुझी वनवासिता कधीं संपणार ? व कोणत्या फलाच्या उद्देशानें तूं हें सर्व करीत आहेस, तें मला खरें सांग. मजपासून कांहीं लपवून ठेवूं नकोस. कारण तुझ्यासारखे तापस असत्य भाषण कसें करावें; तें जाणतच नाहींत.

शिखिध्वज—साधो, तूं देवपुत्र आहेस. सर्व यथार्थ वृत्त तूं जाणत आहेस. तूं सर्व लोकवृत्तान्त जाणणारा आहेस. तेव्हां आतां मी आणखीं तुला अधिक काय सांगूं ? संसारभयानें व्याकुल होऊन मी वनांत रहात आहें. तूं सर्व जाणतच आहेस. तथापि मी संक्षेपतः सांगतों. मी शिखिध्वज राजा आहें. मी राज्य सोडून येथें येऊन राहिलों आहें. हे तत्त्वज्ञा, मी या संसारांत जन्माला अतिशय भ्यालों आहें. कारण सुख, दुःख, जन्म, मरण हे भाव पुनः पुनः होतात. त्यामुळें मी अतिशय संतप्त होतों. वनांत येऊन राहण्याचें कारण हेंच आहे. निर्धनाला जसें धन मिळत नाहीं त्याप्रमाणें दिशांमध्यें भ्रमण करणाऱ्या व वनांत राहून तप करणाऱ्या मला विश्रांति मिळत नाहीं. हे साधो, मी येथें प्रयत्नशून्य, फलरहित व एकाकी रहात आहे; तथापि कीड लागलेल्या वृक्षाप्रमाणें शुष्क होत आहें. मी ही तपःक्रिया अखंडित रीतीनें करीत आहें. तथापि मला सुख होत नाहीं. उलट दुःखच होत आहे. मला अमृतही विषवत् झालें आहे.

चूडाला—मी पूर्वी एकदां आपल्या पितामहाला 'प्रभो, क्रिया व ज्ञान यांतील जें एक श्रेयस्कर असेल तें मला सांग' असें विचारलें. तेव्हां तो मला, म्हणाला, "ज्ञानच परम श्रेयस्कर आहे. त्याच्या योगानेंच कैवल्याचा लाभ होतो. सर्व क्रिया वेळ जावा व चित्तविनोद व्हावा, म्हणून सांगितल्या आहेत. पण हे पुत्रा, ज्यांना ज्ञानदृष्टि प्राप्त झालेली नसते त्यांना क्रियाच परम आधार आहे. कारण ज्याच्यापाशीं रेशमी वस्त्र नसतें तो आपलें कंबल (कांबळें, घोंगडी) टाकीत नाहीं ! कांहीं ज्ञानीही लोकसंग्रहार्थ आपल्या वर्णाश्रमाला उचित असलेल्या क्रिया करीत असल्याचें अनुभवास येतें. पण कर्मफलाच्या वासनेनें कर्म केलें तर तेंच आपलें शुभ अथवा अशुभ फल देऊं शकतें, असा नियम असल्यामुळें वासनावान् अज्ञाच्या क्रिया जशा सफल होतात, तशा वासनाशून्य ज्ञान्याच्या होत नाहींत. पाणी न घातल्यास वेली जशा पुष्प-फलशून्य होतात, त्याप्रमाणें वासनांच्या अभावीं सर्व शुभाशुभ क्रिया नाश पावतात. दुसरा ऋतु लागला असतां पूर्व ऋतूंचीं चिह्नें जशीं लुप्त होतात त्याप्रमाणें वासनाक्षय झाला असतां क्रियाफल नाश पावतें. दुःखवासनेनेंच दुःखाचा अनुभव घडतो. वासनाशून्य क्रियेनें निष्फल होणें हा तिचा स्वभावच आहे, खरोखर पाहतां मी कर्ता, मी भोक्ता, इत्यादिरूप वासना नाहींच. तर ती अज्ञदशेंत अज्ञानामुळेंच मृगजलाप्रमाणें उत्पन्न झालेली असते. त्यामुळेंच सर्व ब्रह्म आहे, अशा भावनेनें ज्याचें अज्ञान क्षीण झालेलें असतें, त्याच्या मनांत वासनाच उठत नाहीं. केवळ वासनेचा त्याग केल्यानेंच जीव आंतल्या आंत जरामरणरहित, जन्मशून्य पदास प्राप्त होतो. वासनायुक्त मन हेंच मन असून वासनारहित मन हें ज्ञान आहे. असल्या ज्ञानाच्या योगानें ज्ञेयास पोंचून जीव पुनः जन्म घेत नाहीं. राजन्, ब्रह्मदेवानें मला असें सांगितलें. तेव्हां हे राजर्षे, तूं आतां असा अज्ञान्याप्रमाणें कां राहिला आहेस? ब्रह्मादि महा पुरुषांनीं सांगितलेल्या ज्ञानाचा आश्रय कां करीत नाहींस ? कमंडलु, दंडकाष्ठ, आसन, इत्यादि या सर्व अनर्थ विलासांत कां रममाण होतोस? राजन्, मी कोण, हें सर्व झालें कसें ? व शांत कसें होईल ? याचा विचार कां करीत नाहींस ? असा अज्ञासारखा कां राहतोस ? बंध कसा होतो व मोक्ष कसा हातीं

लागतो, इत्यादि प्रश्न करीत तत्त्वज्ञांच्या चरणकमलाचा आश्रय कां करीत नाहींस? या असल्या क्षुद्र फल देणाऱ्या क्रियेंत आपलें आयुष्य कां घालवितोस? समदृष्टि साधूंच्या समागमानें, त्यांना प्रश्न केल्यानें व त्यांची सेवा केल्यानें मुक्त करणारी युक्ति हातीं लागते. यास्तव शुभ पुरुषा, तपःक्लेशादि बहिर्मुख दुश्चेष्टांचा निरोध करून गुरूच्या बरोबरच आहारादि करीत, त्याच्या सेवेमध्यें परायण होऊन त्यानें सांगितलेल्या शुभ धर्माचें आचरण करीत, निश्चल रहा. म्हणजे तूं या सर्व अनर्थांतून पार पडशील.

श्रीवसिष्ठ—त्या देवरूपिणी कांतेनें असा उत्तम बोध केला असतां शिखिध्वज नेत्रांत अश्रु आणून असें म्हणाला.

शिखिध्वज—बा देवसुता, खरोखर आज फार दिवसांनीं तूं मला हा असला सदुपदेश केलास. मी केवळ अज्ञानामुळें श्रेष्ठांचा समागम सोडून या निर्जन वनांत येऊन राहिलों आहें. अहाहा, माझें सर्व पापच आज क्षीण झालें आहे, असें मी समजतों. त्यामुळेंच अनायासानें तुझा समागम घडून तूं मला बोध करीत आहेस. हे सुंदरा, तूं माझा गुरु, पिता व मित्र आहेस. मी तुझा शिष्य आहें. मी तुला नमस्कार करतों, मजवर कृपा कर. जें अतिश्रेष्ठ तत्त्व तुला ज्ञात आहे, ज्याचें ज्ञान झालें असतां शोक करण्याचा प्रसंगच येत नाहीं. व ज्याच्या योगानें मी सुखामध्यें विश्रांति पावेन तें ब्रह्म मला सांग. घट, वस्त्र इत्यादिकांचें ज्ञानही ज्ञानच आहे. पण त्या सर्ववृत्तिज्ञानांहून अतिश्रेष्ठ ज्ञान कोणतें? भवसागरांतून तारणारें ज्ञान मला कसें होईल?

चूडाला—राजन्, माझें वचन ग्राह्य आहे, असें जर तुला वाटत असेल, तर मी तुला यथामति सांगेन. कारण अश्रद्धालु पुरुषांना केलेला उपदेश खांबापुढील कावळ्याच्या शब्दाप्रमाणें व्यर्थ होत असतो. शिवाय तसें करणें निंद्यही आहे. यास्तव अंधकारानें व्यापलेल्या प्रदेशीं नेत्रांचा उपयोग करूं लागल्यास तो जसा व्यर्थ होतो, त्याप्रमाणें अश्रद्धालु व अनास्थेनें विचारणाऱ्या पुरुषास उत्तर देणें व्यर्थ आहे, असें जाणत असतांना मी तेंच करण्यास तयार नाहीं. यास्तव तूं प्रथम श्रद्धावान् हो, तुझा मजवर जर पूर्ण विश्वास असेल तर मी तुला ज्ञानाचा उपाय व स्वरूप सांगेन.

शिखिध्वज—भगवन्, वेदविधीप्रमाणें तूं मला जें सांगशील तें मी कांहीं विचार न करितां मानीन. हें मी सत्य सत्य सांगत आहें.

चूडाला—ज्याप्रमाणें एकादा बालक आपल्या पित्याचें वचन, त्या विषयीं अगदीं साशंक न होतां, मानतो, त्याप्रमाणें तूं हें माझें वचन ऐक. नंतर तें शुभच आहे, अशी भावना कर. तर्कबुद्धि शिथिल करून कानांना सुखावह वाटणाऱ्या गायनाप्रमाणें तें प्रेमानें ऐक. तुझ्यासारखें ज्यांचें चरित्र आहे, अशा चिंतामणि, काचमणि व हत्ती यांचें कथानक मी सांगतों तें तूं अगोदर ऐक. मंदमतीच्या बुद्धीस फार दिवसांनीं व महामतीच्या बुद्धीस ऐकतांच बोधयुक्त करणारें हें कथानक देहादि अभिमानाचा त्याग करावयास लावणारें आहे. ८७.

सर्ग ८८—एका पुरुषानें मूर्खपणामुळें प्राप्त झालेला चिंतामणि टाकून दीर्घतपानें मणिभ्रांतीनें कांचमणि घेतला.

चूडाला—नित्य विरुद्ध असणाऱ्या अग्निजलांचें स्थान जसा समुद्र, त्याप्रमाणें नित्य विरुद्ध असलेल्या गुण व लक्ष्मी यांचें स्थान असा मोठा श्रीमान् पुरुष होता. तो विविध कलांना जाणणारा, अस्त्रांमध्यें अत्यंत कुशल, व्यवहारामध्यें चतुर व सर्व मनोरथांच्या सीमेस प्राप्त झालेला होता, पण तो तें परम पद मात्र जाणत नव्हता. तो एकदां अनंत यत्नांनीं साध्य होणाऱ्या तपोरूप चिंतामणीच्या साधनांत प्रवृत्त झाला (म्हणजे चिंतामणि संपादन करण्याकरितां तप करूं लागला.) त्या दृढ निश्चयवानाच्या मोठ्या आयासानें थोड्याच कालांत चिंतामणि सिद्ध होऊन त्याच्यापुढें येऊन उभा राहिला. दृढोद्योगाचें फल अवश्य प्राप्त होतें, असा नियम आहे. खिन्न न होतां प्रवृत्ति, उद्यम व प्रज्ञा यांचा जर योग्य उपयोग केला तर एकादा आकिंचन (दरिद्री, दुर्बल) ही निर्विघ्नपणें समर्थ होतो, मेरूच्या उदयशृंगावरील एकादा मुनि उदय पावलेल्या चंद्राला जसा पाहतो, त्याप्रमाणें त्यानें पुढें असलेल्या व हातास येणाऱ्या चिंतामणीस पाहिलें. पण एकाद्या पामर व दीन पुरुषाला अकस्मात् राज्य प्राप्त झालें असतां त्याला जसें तें खरें वाटत नाहीं. तर हा स्वप्नभ्रम आहे, असें वाटतें त्याप्रमाणें अगदीं जवळ आलेल्या चिंतामणीला समीप पाहूनही तो खरा मणिच आहे, असें त्याला वाटलें नाहीं.

त्यानें त्या सर्वोत्तम रत्नाची उपेक्षा करून विस्मित मनानें असा विचार केला. काय हा मला इष्ट असलेला मणीच असेल ? छे; हा मणि नव्हे. कारण, तो जर मणि असता तर तो माझ्या सारख्या अभाग्याच्या दृष्टी पडला नसता; तर मग मी याला हात लावून पाहूं काय ! छे: नको. कारण तो जर खराच मणि असला तर माझा स्पर्श होतांच गुप्त होईल. कारण इतक्या थोड्याशा तपानें चिंतामणि सिद्ध होणें शक्य नाहीं. त्याच्या करितां दीर्घ व फार मोठें तप करावें लागतें. प्राणान्त प्रयास केले तर तसलें सर्वोत्तम रत्न कदाचित् प्राप्त होतें, असें शास्त्रें व शास्त्रज्ञ सांगतात. तस्मात् मी कृपण असल्यामुळें, भ्रांतीनें संकुचित झालेल्या दृष्टीनें या मणिभ्रमास पहात आहें. इतक्यांतच सर्व सिद्धि देणारें असलें रत्न मला मिळेल एवढें माझें पुण्य कोठचें ? थोडयाशाच कालानें व प्रयासानें ज्यांना लक्ष्मी प्राप्त होते असे कांहीं थोडेसेच महा भाग्यवान् असतात. मी अगदीं अल्प तपस्वी दीन मानुष आहें. तेव्हां मज अभाग्याला असल्या सिद्धि कशा प्राप्त होणार ! राजन्, अशा अनेक विकल्पसंकल्पांनीं बराच वेळ व्याकुल झालेल्या त्यानें अज्ञानानें मोहित होऊन रत्नग्रहणाविषयीं प्रयत्न केला नाहीं. जें ज्याला मिळावयाचें नसतें तें त्याला कधीं मिळत नाहीं, हेंच खरें आहे. त्या मूर्खानें प्राप्त झालेल्या महामणीचीही उपेक्षा केली. तेव्हां तो आपला संग्रह करीत नाहीं, असें पाहून चिंतामणि उडून गेला. धनुष्यापासून सोडलेला बाण जसा गुणा (दोरी) ला सोडून दूर जातो, त्याप्रमाणें सिद्धिही अवज्ञा करणाऱ्या पुरुषास सोडून दूर जातात. तो पुरुष मोठा व्यवहारचतुर होता, असें मी आरंभींच सांगितलें आहे. सिद्धि आल्या असतां त्या पुरुषाला अधिक चतुर करितात. परंतु त्यांचा तिरस्कार अथवा उपेक्षा केल्यास त्या त्याच्यापासून निघून जातांना त्याची असलेली शुभ मतिही घेऊन जातात. असो; खरा चिंतामणि निघून गेला असतां त्या पुरुषानें पुनः उत्तम रत्नप्राप्तीसाठीं प्रयत्न चालविला. कारण निश्चयी लोक स्वकार्याविषयीं उद्विग्न होत नाहींत. असो; समीप आलेल्या श्रेष्ठ रत्नाचा अव्हेर करणाऱ्या त्याला पाहून हंसणाऱ्या सिद्धांनीं स्वतः अदृश्य राहून कांहीं दिवसांनीं त्याच्या पुढें एक काचेचा तुकडा ठेविला. त्याला पाहून तो मूढ हा चिंतामणि आहे, मैला हा प्राह्य आहे, असें समजला.

मोहित झालेला अज्ञ अशा रीतीनेंच मातीला सोनें समजत असतो. मोहा-मुळें असले आणखी अनेक भ्रम होत असतात. कोणी आठाला सहा समजतो, शत्रूला मित्र जाणतो, रज्जूला सर्प म्हणतो. स्थलाला जलाप्रमाणें अवलोकन करतो. चंद्र एकच असतांना दोन आहेत, असा अनुभव घेतो व चित्तगत मोहामुळें तो अमृताला विष करतो. असो; त्या मूर्खानें त्या काचमणीचा स्वीकार करून, 'या चिंतामणीपासून मला सर्व प्राप्त होईल, आतां ही माझी मागची संपत्ति मला काय करावयाची आहे ?', असें म्हणून सर्व संपत्तीचा त्याग केला. 'हा माझा देश स्निग्धजनरहित, त्यामुळेंच सुखशून्य व पापी जनांनीं भरलेला आहे. यास्तव हें जीर्ण गृह व हे माझे बांधव यांना घेऊन मला काय करावयाचें आहे ? मी आतां येथून निघून दूर जातों व या चिंतामणी पासून प्राप्त झालेल्या संपत्तीवर सुखानें राहतों ' असा निश्चय करून, संपत्ति, गृह, आप्त इत्यादिकांस सोडून व काचमणि घेऊन तो एका शून्य अरण्यांत आला. तेथें त्याला त्या रत्नापासून संपत्ति तर नाहींच पण मरणरूप महा आपत्ति मात्र भोगावी लागली. सारांश मूर्खतावैभवानें जीं दुःखें प्राप्त होतात तीं सर्व-स्वनाश, जरा, मरण इत्यादिकांमुळें प्राप्त होणाऱ्या दुःखांहून अधिक असह्य असतात. मनुष्यांच्या शरीरावर अगदीं अग्रभागीं जसें केशजाल असतें तसें मौर्ख्य (अज्ञान) हें सर्व आपत्तींच्या मस्तकावर रहाणारें आहे. ८८.

सर्ग ८९—बद्ध झालेला विंध्यगजेंद्र यत्नानें बंध तोडूनही शत्रूस न मारल्यामुळें पुनः खळग्यांत पडला.

चूडाला—राजा, आतां हा दुसरा रम्य वृत्तान्त ऐक. हे साधो, तो तुझ्या चरित्रासारखाच असून बुद्धीला शुभ बोध करणारा आहे. विंध्य-पर्वताजवळच्या एका मोठ्या अरण्यांत एक महा यूथपति (गजेंद्र) होता. अगस्त्य गुरूंची आज्ञा मानल्यामुळें ज्याची बुद्धि अतिशय शुद्ध झाली आहे अशा विंध्य पर्वतानें स्वतः आपल्यासारख्या त्याला (अति उंच) निर्माण केलें होतें. वज्राच्या दोन ज्वालांप्रमाणें त्याचे दोन्ही दांत अतिशय तीक्ष्ण, दीर्घ व शुभ्र होते. ते कल्पाग्नीच्या ज्वालांसारखे सुमेरूचें उन्मूलन करण्यासही समर्थ होते. पण उपेंद्रा (वामना) नें जसें बलीला अथवा

अगस्त्यानें विंध्य पर्वताला सर्वतः निरुद्ध करून (बांधून) ठेवलें होतें, त्याप्रमाणें हत्तींना धरणाऱ्या एका महातानें त्याला लोखंडी शृंखलांनीं चोहोंकडून बांधून सोडलें. त्यामुळें त्याला मोठे क्लेश झाले. त्याचा शत्रु हस्तिपक त्या खळग्याजवळच्याच एका ताडवृक्षावर उंच चढून बसला होता. त्यामुळें तो हत्तीला दिसला नाहीं. तो महागज जाळ्यांत तीन दिवस अडकून पडला. त्याला फार क्लेश झाले. पण शेवटीं त्यानें मोठ्या क्लेशानें व दीर्घ प्रयत्नानें दोन्ही दांतांचा उपयोग करून चार घटिकांत त्या शृंखला तोडल्या. त्याच्या शत्रूनें त्याचें हें कृत्य ताडावरून पाहिलें. व तेथूनच त्या महापशूच्या मस्तकावर उडी टाकली. पण दैववशात् तो अचुक त्याच्या डोक्यावर न पडतां पाय घसरून खालीं भूमीवर पडला. तो आपला शत्रु आपल्या समोर पडला आहे, असें पाहूनही महागजाला त्याची दया आली. पशु, पक्षी इत्यादि तिर्यक् जातींमध्येंही उत्तम गुणवान् संत असतात. आपण होऊन पुढें पडलेल्या याला मारण्यांत माझा पुरुषार्थ तो काय आहे, असें समजून त्या हत्तीनेंही महाताला मारलें नाहीं. पाणी जसें बांधाला (धरणाला) फोडून पुढें निघून जातें त्याप्रमाणें केवळ शृंखला तोडून तो निघून गेला. तो पशु आपल्या मार्गानें निघून गेला असतां हस्तिपक उठला. त्याचा देह सुरक्षित होता. गजाबरोबरच त्याची व्यथाही दूर गेली. ताडाच्या उंच शिखरावरून पडलेल्याही त्याचें शरीर छिन्न भिन्न झालें नाहीं. दुरात्म्यांचे देह असेच दुर्भेद्य असतात, असें वाटतें. पावसाळ्यांत जसें अभ्र, त्याप्रमाणें कुकर्मांत असंतांचें बल वाढत असतें. शरीराला कांहीं इजा झालेली नाहीं, असें पाहून त्याला हत्तीच्या मागें लागण्यास अधिक उत्साह वाटला. आपला उपाय व्यर्थ झाला व त्यामुळें हातचा हत्ती निसटून गेला, याबद्दल त्याला फार दुःख झालें. तो पुनः त्याच हत्तीच्या मागें लागला. त्याच्या दृष्टीं न पडतां तो झाडांच्या व वेलींच्या आडून जाऊं लागला. पुष्कळ वेळानें त्याला तोच श्रांत झालेला हत्ती एका वृक्षाखालीं बसून भर दुपारीं विश्रांति घेत आहे, असें आढळलें. त्याबरोबर त्या दुष्टानें राजानें बरोबर दिलेल्या लोकांच्या व सामग्रीच्या सहायानें त्या हत्तीच्या सभोंवार दूर मोठा खंदक खणला. कांहीं दिवसांनीं विहार करितां करितां तो हत्ती त्यांत पडला. नंतर हस्तिपकानें फार

खोल खळग्यांत पडलेल्या त्याला वर काढणें अशक्य झाल्यामुळें तेथेंच सोडून स्वनगरास गमन केलें. राजा, अशा रीतीनें घोर खळग्यांत पडलेला तो महागज बलीप्रमाणें अद्यापि क्लेश भोगीत राहिला आहे. त्यानें जर आपल्या समोर पडलेल्या शत्रूला तेव्हांच मारलें असतें तर त्याला हें असह्य दुःख भोगावें लागलें नसतें. तात्पर्य, जो मनुष्य अज्ञानानें वर्तमान कर्मांनीं पुढें ओढवणाऱ्या अनिष्ट कालाला प्रतिबंध करीत नाहीं तो या विंध्यगजाप्रमाणें दुःख भोगतो. मी लोखंडी शृंखला—जालांतून मुक्त झालों आहें, असें समजून हत्ती संतुष्ट झाला. पण पुढें फार दूर असतांनाही अज्ञानामुळें पुनः बद्ध झाला. तात्पर्य हे महात्मन्, अज्ञानच बंध आहे. यास्तव तूं त्यांतून मुक्त होण्याकरितां आत्मज्ञान संपादन कर. त्रिभुवन आत्ममय आहे, असें जाण. कारण असें न जाणतां मूर्खतेमध्यें स्थित असलेल्या पुरुषाचा आत्माच सर्व दुःखबीजें अंकुरित होण्याची सुपिक भूमि आहे ८९.

सर्ग ९०—चिंतामणीच्या कथेचें तात्पर्य.

शिखिध्वज—बा देवपुत्रा, या कथांच्या योगानें सूचित होणारें तात्पर्य मला स्पष्टपणें सांग.

चूडाला—राजन्, तुझ्या हृदयगृहांतील चित्त—भिंतीवर कथांच्या योगानें काढलेलें रेखामय चित्र व्याख्यारूपी रंगांनीं अगदीं स्पष्ट करतें. पहिल्या कथेंतील शास्त्रार्थकुशल व तत्त्वज्ञानशून्य रत्नसाधक तूंच आहेस. तूं शास्त्रार्थांत महा निपुण आहेस; पण तत्त्वार्थांत विश्रांति पावलेला नाहींस. हे साधो, स्वाभाविक सर्वत्याग हाच चिंतामणि असून सर्व दुःखांचा अंत करणाऱ्या त्याला तूं शुद्धबुद्धीनें साधीत आहेस. हे निष्पापा, शुद्ध सर्व त्यागानें सर्व प्राप्त होतें. सर्वत्याग हेंच साम्राज्य आहे. तीच आत्यंतिक पूर्णकामना आहे, ज्यानें हिरण्यगर्भाच्या स्थानापर्यंत जगत्प्रसिद्ध उत्तरोत्तर शतगुण अधिक ऐश्वर्यास तुच्छ केलें आहे असा हा विद्यारूप निरतिशयानंदाढ्य अभ्युदय करणारा सर्वत्याग आहे. ब्रह्मदेवाची रात्र झाली असतां तो जसा जगाला निर्माण करण्याचा व्यापार सोडतो, त्याप्रमाणें तूं स्त्राधन-बांधवांसह सर्व राज्य सोडलेंस. आपल्या देशापासून अतिशय दूर असलेल्या या आश्रमास प्राप्त झालास. पण इतकें सर्व करूनही तूं केवल (एक) अहंमति सोडली नाहींस. •अहंमतीचा त्याग केल्यावर अवशिष्ट

राहणारा पूर्णानंदरूप परम पुरुषार्थ पुरुषाच्या हृदयांत स्वतःच साक्षात् स्फुरण पावतो. अर्थात् अहंकारापर्यंत सर्वत्याग करणें हा चिंतामणि तुझ्या अग्रभागीं उपस्थित असतांना तूं त्याची उपेक्षा केलीस व त्यामुळें स्वार्थापासून भ्रष्ट झालास. त्याग व अत्याग यांविषयींच्या विकल्पांनीं तुझ्या पूर्णतेस प्रतिबंध केला. सर्वत्याग हाच परानंद व महोदय नव्हे तर तो दुसराच कोणी दीर्घकालानें साध्य होणारा आहे, अशा कल्पनेनें तुला कुंठित केलें असतां तो प्राप्त त्यागही तुजपासून दूर गेला. जो थोडीशीही चिंता करतो त्याला त्याग कसा करितां येणार? चिंताच चित्त आहे. त्यालाच संकल्प हें आणखी एक नांव आहे, तेव्हां चिंता स्फुरण पावत असतांना चित्ताचा त्याग कसा होणार? चित्त चिंतामय झालें असतां त्रिभुवन दिसूं लागतें. तेव्हां त्या दशेंत निरंजन सर्वत्याग कसा घडणार? तूं संकल्प करूं लागतांच तुजपाशीं आलेला त्याग, शब्द ऐकतांच उडून जाणाऱ्या ग्रामपक्ष्याप्रमाणें, तुजपासून दूर निघून गेला. निश्चितत्व हें सर्वत्यागाचें फल आहे. तें त्याग घेऊन गेला. दक्षानें शंकराला आपल्या यज्ञांत बोलाविलेंही नाहीं व त्याचें पूजन केलें नाहीं, तथापि त्याला मोठा अनर्थ भोगावा लागला; मग हजारों प्रार्थनांनीं बोलावून एकाद्याची पूजा न केल्यास त्याला क्रोध नाहींका येणार? बा कमलनयना, अशा रीतीनें सर्वत्यागरूपी चिंतामणि निघून गेला असतां तूं संकल्पनेत्रांनीं तपोरूप काचमणि पाहिलास. तो दुःखमय तपःकाचमणीच तुला ग्राह्य वाटला. पूर्वी वासनाशून्य मनानें व अनासक्तीनें तूं सर्वत्यागास आरंभ केलास, पण शेवटीं वासनायुक्त तपःक्रिया स्वीकारलीस. पण बाबारे, तपःक्रिया पूर्वी गृह, स्त्री, धन इत्यादिकांचा त्याग करतांना, मध्यें वनवास, शीतवातादि सहन करणें इत्यादि प्रसंगीं व शेवटीं फलाची आसक्ति सोडतांना, अतिशय विषम वाटते. जो शठ सुसाध्य अमितानंद सोडून दुःसाध्य मित वस्तूच्या मागें लागतो त्याला आत्मघाती म्हणतात. भूपते, तूं सर्वत्यागाला आरंभ करून तो साधला नाहींस. दुःखदायी अज्ञानानें बद्ध होऊन वनगृहांत खितपत पडलास. पसरणाऱ्या दुःखानें भरलेल्या राज्यबंधापासून मोठ्या धैर्यानें निसटून हे असाधो, या वनवाससंज्ञक दृढबंधनांनीं पुनः बद्ध झाला आहेस. वनवासाचा ज्यांना पूर्वी कधींच अनुभव आलेला

नसतो, अशा तुजसारख्या सुकुमारांना बंधनापेक्षां वनवासाचें दुःख अधिक असह्य वाटत असावें. मला तप हा मोठा चिंतामणिच मिळाला असें समजून तूं मोठा आनंदित होत आहेस, हें खरें; पण वस्तुतः तुला स्फटिकाचा तुकडाही मिळालेला नाहीं, हें तूं निश्चयानें जाण. तात्पर्य हे कमलनयना, तुझें चरित्र मणिकथेसारखें कसें आहे तें मी तुला सांगितलें. आतां तूं आपल्याच शुद्धबुद्धीनें विचार करून सर्वत्याग व तप यांतील तुला जें कल्याणकर वाटेल त्याचा आश्रय कर, आणि त्याच्या योगानें स्वहित साधून घे ९०.

सर्ग ९१—विंध्यगजाच्या कथानकाचा सारांश.

चूडाला—आतां हे राजेंद्रा, विंध्यगजेंद्राच्या वृत्तान्ताचा सारांश वस्तु-(ब्रह्म) ज्ञानासाठीं तूं ऐक. मी विंध्यगज म्हणून जो सांगितला तो तूंच भूतलावरील महाराज आहेस. विवेक व वैराग्य हेच त्याचे दोन शुभ्र दांत होत. त्याला धरण्याकरितां प्रयत्न करणारा हस्तिपक (महात) म्हणजे तुला दुःख देणारें अज्ञान होय. राजन्, अशक्त हस्तिपकही जसा अतिशक्तिमान् हत्तीला अतिभयांत व अतिदुःखांत पाडूं शकला, त्याप्रमाणें मूर्खता तुला महासंकटांत पाडण्यास समर्थ झाली. हत्तीला लोखंडाच्या वज्रासारख्या बळकट शृंखलांनीं जखडून सोडलें, याचा अर्थ असा कीं तुला आशारूपी पाशांनीं आपादतल-मस्तक बांधून सोडलें. कारण आशा लोखंडी शृंखलेहून फार कठीण व दृढ आहे. लोखंडी शृंखला जसा जसा अधिक काल लोटेल तसतशी झिजत जाते; पण तृष्णा उत्तरोत्तर वाढते. एकांतीं बसून अज्ञानरूपी वैरी बद्ध होऊन पडलेल्या तुला पहात होता. पण तूं मात्र सूक्ष्म चैतन्याच्या आधारानें व म्हणूनच फार उंच व दूर असलेल्या त्याला पाहूं शकला नाहींस. हत्तीनें तीन दिवस क्लेश भोगून शेवटीं आपल्या दातांनीं शत्रूचें शृंखलाबंधन तोडलें; या वचनानें तूं कांहीं दिवस राज्य-विलास भोगून निष्कंटक राज्य सोडलेंस, या गोष्टीचा उल्लेख केला आहे. बा साधो, तरवारी सारख्या तीक्ष्ण शस्त्रांच्या पिंजऱ्यांतूनही त्याला तोडून निघून जातां येईल; पण मनाची भोगाशा शांत करितां येणें शक्य नाहीं. हत्तीनें बंधनाचा छेद करितांच ताडावर बसलेल्या त्याच्या शत्रूनें त्याच्या डोक्यावर उडी टाकली," याचा अर्थ तूं राज्यत्याग केलास

पण अज्ञान तुझ्या बोकांडीं बसण्याचा प्रयत्न करूं लागलें. कारण विरक्त पुरुष भोगाशेचा त्याग करण्याची इच्छा करूं लागला म्हणजे अज्ञान भयभीत होतें व विवेकी भोगाशा सोडून निश्चयानें स्थिर झाला कीं तें त्याच्यापासून पळून जातें. वृक्ष करवतीनें कापला असतां जसें त्यावरील पक्ष्याचें घरटें त्याच्याबरोबरच खालीं पडतें, त्याप्रमाणें भोगसमूहाचा त्याग केला म्हणजे अज्ञानस्थिति पडते. तूं जेव्हां वनांत गेलास तेव्हांच अज्ञानाचा पराभव केलास. व तो तुझा शत्रु पाय चुकून तुझ्या समोर पडला. पण तूं त्याचवेळीं निर्मनस्कतालक्षण महा खड्गानें त्याला मारलें नाहींस, तर त्याची उपेक्षा करून घोर वनांत गेलास. त्यामुळें त्या तुझ्या अज्ञान-शत्रूनें पुनः उठून व मोठ्या उत्साहानें तुझा पाठलाग करून संसार-तापानें संतप्त होऊन वृक्षाखालीं विश्रांति घेत बसलेल्या तुझ्या सभोंवार पूर्वीच्या पराभवाला आठवून तपःप्रपंचरूप खोल खंदक खणला. तूं जर राज्यत्यागरूपी शृंखला-भंगसमयींच त्याला मारलें असतेंस तर त्यानें तुला अशा पेंचांत पाडलें नसतें. पण तूं तें उचित कर्मही दयावश होऊन केलें नाहींस. म्हणून त्यानें हें तपोदुःखरूपी खात तुझ्या सभोंवार अविवेक, भोगैश्वर्य इत्यादि राजसामग्रीनें निर्माण करून त्यांत तुला पाडलें. आतां अज्ञानवैऱ्यानें तें खात कोमल वेलींनी झांकून सोडलें होतें, म्हणून जें म्हटलें आहे त्याचा सारांश असा कीं, तपोरूप दुःख शांति, दांति, सज्जन-संगति इत्यादिकांनीं कांहींसें युक्त असतें. हे राजा, पातालांत पडलेल्या बलिराजाप्रमाणें तूं अद्यापि या अतिदारुण व दुःखकर तपःखातांत पडला आहेस. सारांश हे भूपते, विंध्यगजाच्या आख्यायिकेंतील गज तूंच आहेस. तुझ्या आशा ह्या शृंखला आहेत. मोह हाच महावैरी आहे. उग्र तपा-विषयींचा आग्रह हाच मोठा खंदक व भूतल हाच विंध्य पर्वत होय. या-प्रमाणें कल्पना करून मी तुझा वृत्तान्त हत्तीच्या आख्यायिकेनें सांगितला. आतां तुला जें उचित वाटेल तें कर ९१.

सर्ग ९२—कुंभवचन ऐकून सर्वत्यागपरायण झालेल्या राजानें आपली तपः-सामग्री जाळली.

चूडाला—राजन्, न्यायानें व ज्ञानानें शोभणाऱ्या तुझ्या चूडाला प्रियेनें तुला जें पूर्वी तत्त्वज्ञान सांगितलें तें तूं त्याचवेळीं स्वीकारतास तर

तुला इतके कष्ट झाले नसते. ती तुझी भार्या असली तरी तत्त्वज्ञानी जीवांतील एक श्रेष्ठ जीव आहे. ती जें जें करते व बोलते तें तें सर्व सत्य आहे. यास्तव बा राजा, तूं मोठ्या आदरानें तसेंच आचरण करावयाचें होतेंस. पण ' स्त्रीबुद्धिः प्रलयंकरी , या लौकिक न्यायास अनुसरून तूं तिच्या सांगण्याची उपेक्षा केलीस व " आत्मबुद्धया चिरंजीवेद्गुरुबुद्धया विशेषतः " म्हणजे आपल्या बुद्धीनें व विशेषेंकरून गुरुबुद्धीनें चालणारा पुरुष दीर्घ काल जिवंत राहतो, या न्यायानें तूं सर्वत्यागालाच श्रेष्ठ मानलेंस. पण तोच त्याग तूं स्थिर कां केला नाहींस.

शिखिध्वज—बा देवपुत्रा, मी राज्य सोडलें, गृह सोडलें, तसला श्रीमान् देश सोडला व चूडालेसारख्या गुणवती भार्येचा त्याग केला. तथापि सर्वत्याग केला नाहीं, असें म्हणतोस, याचा अर्थ काय ?

चूडाला—राजा, धन, स्त्री, गृह, राज्य, भूमि, छत्र, बांधव, हें सर्व तुझें कधींही नव्हतेंच. तेव्हां जें तुझें नव्हे त्याला सोडल्यानें सर्वत्याग कसा झाला ? त्या सर्वांना सोडल्यावरही स्वतः तुझा व सर्वांहून उत्तम असा एक न सोडलेला भाग तुजपाशीं अजून आहे. त्याचा जर तूं पूर्णपणें त्याग करशील तरच निःशोक होशील ?

शिखिध्वज—राज्य हें जर माझें सर्व नव्हे तर पर्वत, वृक्ष, गुल्म इत्यादिकांनी भरलेलें हें वन माझें सर्व आहे. तेंही मी सोडतों.

श्रीवसिष्ठ—हे रामा, कुंभाच्या वाक्यानें प्रेरित झालेला जितेंद्रिय वीर शिखिध्वज एका निमेषांतच वनाविषयींची आस्था सोडता झाला. त्यानें मनांत दृढनिश्चय केला आणि 'मी या सर्वांविषयींची वासना सोडलेली असून, माझा परित्याग स्थिर झाला आहे' असें स्पष्ट बोलून दाखविलें.

कुंभ—पण बा राजा, हें वन व यांतील तट, खळगे, वृक्ष, वेली इत्यादिकांतील एकही वस्तु तुझी नव्हे. तेव्हां त्याची आस्था सोडून सर्वत्याग कसा होणार ? स्वतः तुझा न सोडलेला असा एक उत्तम भाग आहे. त्याला सोड म्हणजे तूं शोकरहित होशील.

शिखिध्वज—मुने, हें सर्व जर माझें नव्हे तर ही वापी व भूमीवरील पर्णशाला यांनीं युक्त असलेला हा आश्रम माझा आहे. त्याचा मी संकल्पपूर्वक त्याग करितों.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, असें बोलून त्या राजानें स्वाश्रमाविषयींची आस्था सोडून तशी प्रतिज्ञा केली. पण त्यावर कुंभ पुनः पूर्वीप्रमाणेंच 'यांतील तुझें कांहींच नव्हतें. तेव्हां त्याचा त्याग करून काय होणार? यापेक्षांही उत्तम असा भाग तूं अजून आपल्यापाशीं ठेवून घेतला आहेस त्याचा त्याग कर, म्हणजे आनंदानुभव घेशील.' असें म्हणाला. तेव्हां राजानें 'तर मग मजजवळ असलेलें हें पात्रादिक सर्व मी सोडतों,' असें म्हणून त्याविषयींची आस्था सोडली व लागलीच तशी प्रतिज्ञाही केली. नंतर लागलाच तो शमवान् आसनावरून उठला. त्यानें आपल्या अंगावरील अजिन काढून ठेवलें. पादुका दूर केल्या, कमंडलु व दंड यांना स्पर्श करावयाचा नाहीं, असा निश्चय केला. कुंभ आपल्या पर्णासनावर बसून विस्मित मनानें त्याच्या प्रत्येक क्रियेकडे पहात होता. 'हा जें जें करीत आहे तें तें करूं दे. कारण हें सर्व याला परम पवित्र करणारें आहे.' असें मनांत म्हणून तो मुकाट्यानें बसला. शिखिध्वजानें आपल्या आश्रमांतील सर्व पात्रादि तपःसामग्री आश्रमाच्या बाहेर एकत्र जमविली. व त्यावर शुष्क इंधन घालून आग लावून दिली. त्यानंतर तो शान्त राजा पुनः दर्भासनावर बसला आणि आपल्या जपाच्या माळेचा त्याग करण्याच्या इच्छेनें, केलेले उपकार विसरणें, हा दोष येऊं नये म्हणून, तिला उद्देशून म्हणाला, "हे स्वामिभक्ते, ज्यां स्वार्थसाधूनें इतके दिवस तुला एकसारखी फिरवून जे महा क्लेश दिले ते आतां पुरे झाले, तुझी तितकीच सेवा पुरे आहे. आतां तप, जप, इत्यादि अवश्य कर्तव्य आहे, अशी जी माझी भ्रांति होती ती पार निघून गेली आहे. यास्तव या पुढें तुझा मला कांहीं उपयोग नाहीं. मी तुला आणखी अधिक श्रम देऊं इच्छित नाहीं. तूं आतां विश्रांति घे. तुजबरोबर मीही जपाच्या भ्रमानें नाना मंत्ररूपी अरण्यांत आजवर फिरत होतों. क्रियांच्या योगानें साध्य होणाऱ्या क्षुद्र सिद्धिमार्गांमध्यें मी दीर्घकाल भटकत राहिलों. तपोवन, सिद्धिक्षेत्र, इत्यादि धर्मस्थानें पाहिलीं. आतां हे सखि, मी विश्रांति घेतों."

इतकें बोलून शिखिध्वजानें स्फटिकाची अक्षमालाही त्या पेटलेल्या अग्नींत टाकली. नंतर तो आपल्या जवळच्या कृष्णाजिनास म्हणाला, "ज्यां नरपशूनें वनमृगाच्या शरीरावरून गळलेल्या तुला अज्ञानानें फार

दिवस दर्भासनावर घातलें, आतां तूं मूलकारण-मायारूपास प्राप्त हो; जा. तुझा मार्ग तुला सुखावह होवो." राघवा, असें म्हणून त्या राजानें ज्यावर विचित्र बिंदु आहेत असें तें उत्तम अजिन आपल्या दोन्हीं हातांनीं अग्नींत टाकलें. नंतर कमंडलूचा त्याग करण्याच्या इच्छेनें तो म्हणाला, "हा वर्तुलाकार कमंडलो, हा साधो, मजकरितां आजवर आपल्या उदरांत निर्मल जल धारण करीत होतास. पण मी तुजवर कोणताही प्रत्युपकार केला नाहीं. खरोखर सुंदर सौहृद, स्थिर सौजन्य व सर्व साधुत्व यांचें परम स्थान तूंच आहेस. ज्या अग्नीनें आपला देह शुद्ध करून तूं मजपाशीं आलास त्याच अग्नीनें पुनः स्वदेहशुद्धि करून घेऊन तूं दुसऱ्या सज्जनापाशीं जा. तुझे मार्ग तुला सुखकर होवोत. असें बोलून त्यानें तेथल्या एका श्रोत्रियाला कमंडलु दिला. (यावरून राजानें तो कमंडलु दुसऱ्या कोणा तपस्व्यापासून शुद्ध करून घेतला व आतां पुनः अग्नींत शुद्ध करून दुसऱ्या कोणास दिला, असें अनुमान होतें) कारण जें जें उत्तम साधन असेल तें तें अग्नीला अथवा एखाद्या महात्म्याला द्यावें, असें शास्त्रवचन आहे. ज्याप्रमाणें मूर्खांची मति अधोगतीस कारण होणाऱ्या गुप्त पापामध्यें पडते त्याप्रमाणें हे दर्भासना, तूंही सदा साधकाच्या खालीं पडतेस. यास्तव मूर्खमतीप्रमाणें तुलाही संतापच (दाहच) उचित आहे. तूं भस्मरूप होऊन जा." असें बोलून शिखिध्वजानें त्या मृदु दर्भासनालाही अग्नींतच टाकलें. शुद्ध होऊन ब्रह्मामध्यें विश्रांति घेण्यासाठीं त्यानें तें सर्व केलें. आणि कुंभास म्हटलें—हे साधो, जें त्याज्य असेल तें सत्वर सोडावें कारण पात्रादि उपकरणें असलीं म्हणजे दुसरींही तसलीं असावीं, असें वाटतें व लोक अधिकाधिक संग्रह करूं लागतात. यास्तव मी हीं सर्व पात्रादि उपकरणें शीघ्र अग्नींत टाकतों. अग्नीनें सर्व सामग्रीला एकदम जाळून सोडलें म्हणजे मला सर्वत्यागाचा संतोष होईल. हा कुंभा, माझ्या या सर्वत्यागाविषयीं तूं खेद करूं नकोस. कारण अयोग्य वस्तूंना कोण धारण करतो? मज निष्क्रिय पुरुषाला हीं क्रियांचीं उपकरणें अयोग्य (निरुपयोगी) आहेत.

असो; रामभद्रा, राजा शिखिध्वज असें बोलून काल कल्पान्ताग्नींत जसें जगत् एकदम टाकतो त्याप्रमाणें वनवासास योग्य असलेलीं भोजनपात्रादि सर्व भांडीं झटकन अग्नींत टाकता झाला ९२.

सर्ग ९३—उपकरणें जाळून देहत्याग करण्यास तयार झालेल्या राजाचें निवारण करून कुंभ चित्तत्यागाकरितां बोध करतो.

श्रीवसिष्ठ—नंतर राजानें उठून आपल्याच मनानें वृथा ममता संकल्पानें कल्पिलेलें तें शुष्क कुटीरूप तृणमंदिर जाळलें. आणखींही दुसरें जें कांहीं राहिलेलें होतें तेंही सर्व त्या अक्षुब्धचित्त मौनी शिखिध्वजानें क्रमानें समचित्तानें अग्नींत टाकलें. फार काय पण आपलें नेसावयाचें वल्कल व पांघरावयाची कंथाही फाडून अग्नींत फेकली. त्याचा आश्रम पूर्वी दिसून लागलीच नष्ट होणाऱ्या जनस्थितीप्रमाणें झाला. वीरभद्राच्या सैन्यानें जाळून विध्वंस केलेल्या दक्षाच्या यज्ञमंडपाप्रमाणें तो शून्य दिसूं लागला. त्याच्या आश्रमांतून सर्व जातींचीं हरणें भीतीनें रवंथ करावयाचें सोडून निघून गेलीं. अग्नि इंधनासह त्या सर्व उपकरणांना जाळूं लागला असतां ज्याचा केवल देहमात्र अवशिष्ट राहिला आहे असा निःस्नेह व तुष्टिमान् राजा म्हणाला,—" अहाहा, देवपुत्रानें बोध केल्यामुळें फार दिवसांनीं या सर्व उपकरणांच्या ठिकाणची ममता सोडून मी आज सर्वत्यागी होऊन राहिलों आहें. मी आतां केवल, शुद्ध व ज्ञानी झालों आहें. ममतेमुळेंच आपलेंसें वाटणारें हें सर्व-उपकरणजात कांहीं नाहीं. त्यांत सार ग्राह्यांश कांहीं नाहीं. जसे जसे विविध बंधहेतु (विषय) क्षीण होऊं लागतात तसें तसें मन परम शांतीस प्राप्त होतें. अहाहा, मी आतां अतिशय शांत व सुखी झालों आहें. माझा विजय झाला आहे. सर्व बंध क्षीण झाले आहेत. मी सर्व त्याग केला आहे. हा मी दिगंबर व दिक्सदन, (म्हणजे नग्न व दिशा हेंच गृह समजणारा) झालों आहें. मी दिशांसारखाच शून्य झालों आहें. हे देवपुत्रा, आतां आणखीं महात्यागांतील काय अवशिष्ट राहिलें आहे ! "

कुंभ—राजा शिखिध्वजा, तूं अद्यापि सर्वत्याग केला नाहींस. यास्तव सर्व त्यागापासून होणाऱ्या आनंदाचा अभिनय (हावभाव) व्यर्थ करूं

नकोस. तूं न सोडलेला असा अजुनी उत्तम भाग तुजपाशीं तसाच आहे त्याचा त्याग केलास म्हणजे तुला अशोक दशा प्राप्त होईल.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, कुंभाचें हें भाषण ऐकून राजानें थोडा वेळ आप त्याशींच विचार केला व म्हटलें,–" समजलों. हे देवपुत्रा, आतां माझ्य ध्यानांत आलें. इंद्रियसर्पाचें बिळ व रक्त–मांसादिकांची पिशवी अस हा माझा देह सर्वत्यागांतून राहिला आहे. यास्तव आतां येथून उठून व या पर्वताच्या शिखरावरून निर्विघ्नपणें त्याला विनाशरूपास पोंचवून मी सर्वत्यागी होतों." इतकें बोलून तो निश्चयी पुरुष समोरच्या पर्वत शिखरावर चढण्याकरितां म्हणून जों वेगानें उठत आहे तों कुंभ त्यास म्हणतो–राजन्, या निरपराधी देहाला महाश्वभ्रांत कां पाडतोस? अज्ञ बैल रागावला असतां जसा आपल्याच वत्साला मारतो त्याप्रमाणें तूं हें अकृत्य करीत आहेस. हा बिचारा जड, मूढ देह तुझा कोणी नव्हे. उगीच त्याचा घात करूं नकोस. हा बिचारा दगडासारखा आपल्याच जागीं पडलेला असतो. तरंग जसे काष्ठाला त्याप्रमाणें दुसऱ्याच कोणा कडून हा चालविला जातो. दुसराच कोणी याला क्षुब्ध करतो. तोच निग्रहास योग्य आहे. वस्तुतः त्यालाच योग्य दंड केला पाहिजे. फल-वान् वृक्ष हालतो व त्यामुळें त्यावरील फळें पडतात. पण त्यांत वृक्षाचा जसा कांहीं अपराध नाहीं त्याप्रमाणें सुखदुःखांच्या उत्पत्तीचें नुस्तें स्थान असलेल्या शरीराचा कांहीं अपराध नाहीं. वायूच वृक्षाला जोरानें हालवून त्याचीं फळें, पानें व पुष्पें पाडवितो. यास्तव तो अपराधी आहे. तसाच शरीराला हालविणारा कोण आहे, तें पहा. तो खरा अपराधी आहे. त्याला तूं कठिण शिक्षा कर. या दीन व निर्बल शरीराला कशाला मारतोस? शिवाय बा सुंदरा, तूं जरी शरीराचा त्याग केलास तरी तुझा सर्वत्याग सिद्ध होणार नाहीं. कारण हें शरीर गेलें म्हणजे दुसरें असलेंच अधिकारी शरीर मिळेल कीं नाहीं याची शंका आहे. यास्तव असलेलें योग्य शरीर टाकल्यानें सर्वत्याग अधिक दुर्लभ मात्र होईल. तूं आतां या शिखरावरून या गरीब शरीराला टाकशील, हें मी जाणतों. कारण तुझ्यामध्यें तितकें धैर्य व निश्चय आहे. पण त्याच्या त्यागानें सर्वत्यागिता सिद्ध होणार नाहीं. यास्तव मत्त हत्ती जसा झाडाला त्या-

प्रमाणें या तुझ्या शरीराला क्षुब्ध करणारा कोण आहे, त्याला हुडक व त्याचा निग्रह कर. त्या पाप्याचा जर त्याग केलास तर तूं महात्यागवान् होशील. भूपते, त्याचा त्याग केलास कीं, देहादि सर्वांचा त्याग केलास असें होईल. पण त्याचा त्याग न करितां देहादि दुसऱ्या सर्वांना तूं कितीही जरी जाळलेंस व पाण्यांत बुडविलेंस तरी तें वारंवार तुला प्राप्त होईल.

शिखिध्वज—ब्रा देवतनया, या देहाला कोण चालवितें, जन्मकर्मांचें बीज काय आहे? व कशाचा त्याग केला असतां सर्वत्याग सिद्ध होतो?

कुंभ—ब्रा साधो, राज्यत्यागानें, देहाला मारल्यानें व झोंपडें जाळल्यानें सर्व–त्याग होत नाहीं. जें सर्ववासनांचें स्थान असल्यामुळें सर्व विषयांमध्यें पसरलेलें असल्यामुळें सर्वतः व सर्वांचें जनक असल्यामुळें एक कारण आहे त्याचा त्याग केला असतां सर्वत्याग केलासें होईल.

शिखिध्वज—प्रभो, असें सर्व, सर्वतः व सर्वकारण काय आहे?

कुंभ—हे साधो, चित्तच सर्वाकार, जीव, प्राण इत्यादि नांवाचें, जडही नव्हे व अजडही नव्हे असें व सर्व म्हणून म्हटलेलें आहे. (येथें चित्त म्हणजे लिंगशरीर समजावें.) तेंच भ्रम, व्यवहारी पुरुष व जगज्जाल आहे. राजा, वृक्षाचें कारण जसें बीज त्याप्रमाणें राज्यादि, देहादि, आश्रमादि या सर्वांचें बीज मन आहे. बीजाचा त्याग केला म्हणजे सर्व कार्यांचा त्याग केलासें होतें. धर्म, अधर्म, राज्य, अरण्य इत्यादि सर्व सचित्त पुरुषाला परम दुःखद व निश्चित्त पुरुषाला परम सुखद होतात. चित्तच जगद्रूपानें विवर्त (मिथ्या परिणाम) पावतें. बीज जसें वृक्षाकारास त्याप्रमाणें चित्तच देहादि-आकारास पात्र होतें. वृक्ष वायूकडून, पर्वत भूकंपाच्या योगानें व लोहाराचा भाता लोहाराकडून जसा हालविला जातो, त्याप्रमाणें देहाला चित्त चंचल करतें. सर्वभूतांस ठाऊक असलेल्या उपभोगांचा, जरा-मरणादि देहधर्मांचा व महामुनींच्या शमदमादि धर्मांचा आश्रय वासनायुक्त चित्तच आहे, असें तूं जाण. अशान्त चित्तच मननामुळें मनोमय, आंतील प्राणचेष्टेमुळें जीव, व बाहेर स्थूलदेह आणि त्याचा व्यवहार होतें. तेंच आंत शान्त होऊन राहिलें म्हणजे महत्, अहंकार, प्राण, प्रज्ञात्मा इत्यादि क्रियानुरूप नांवांनीं बोललें जातें. वास्तव

हे भूपते, सर्व चित्तच आहे, असें म्हणतात त्याचा त्याग केला असत सर्व आधि व व्याधि यांच्या नाशरूप सर्वत्याग सिद्ध होतो. महात्यागी महात्मे चित्तत्यागालाच सर्वत्याग म्हणतात. तेव्हां त्याची सिद्धि झाली असतां सत्य वस्तूचा अनुभव आल्यावांचून कसा राहील? चित्ताचा त्याग केला कीं, द्वैत व ऐक्य लीन होतें, आणि परम शांत, स्वच्छ, एक व अनामय तत्त्व अवशिष्ट राहतें, चित्त हें या संसाराचें सुपिक क्षेत्र आहे तेव्हां क्षेत्रालाच अक्षेत्र केल्यावर साळींचें शेत कसें उगवणार? जल जसें ऊर्मिरूप होतें त्याप्रमाणें विचित्रवासनायुक्त चित्तच अहंभावादि विलासानें विवर्त पावतें. लौकिक साम्राज्यानें जसें सर्व महत्त्व प्राप्त होतें त्याप्रमाणें चित्तोत्सादनरूप सर्वत्यागानें सर्व प्राप्त होतें. हे त्यागिन् राजा, ज्याप्रमाणें मर्यादित असलेल्या तुझ्या त्यागाचा विषय दुसरा पदार्थ होतो त्याप्रमाणें तूंही दुसऱ्याला त्याज्य होशील. अर्थात् तुझ्या भ्रांत दृष्टीनें जरी नाहीं जरी इतरांच्या दृष्टीनें त्याज्य असलेल्या देहालाच तूं आत्मा समजत आहेस. त्यामुळें तुझा सर्वत्याग सिद्ध होत नाहीं. पण तेंच, तूं अमर्याद सर्वव्यापी आत्म्यालाच आत्मा समजलास कीं तूं सर्वांचा आत्माच होशील. त्यामुळें तूं कोणालाही त्याज्य वाटणार नाहींस. आणि तुझा सर्व त्याज्यांचा त्याग सिद्ध होईल. सर्वत्याग केल्यावरही जगाचा आधार आत्मा अवशिष्ट असतोच. यास्तव तद्रूप झालेल्या त्यागी पुरुषानें शून्याचा आश्रय केला आहे असें म्हणतां येत नाहीं. सर्व त्यागानें सर्वांचा बाध होतो, पण सर्वांस सत्ता व स्फूर्ति देणारा आत्मा अवशिष्ट राहतोच. तो स्वप्रकाश आहे. त्यामुळें व्यवहारदृष्ट्या तो जरी तैलरहित दीपाप्रमाणें अदृश्य झाला तरी पारमार्थिक दृष्टीनें सर्व व्यवहारास प्रकाशित करणारा तो तैलयुक्त दीपाप्रमाणें भासतो. सर्व वस्तूंचा त्याग केल्यावरही जसा तूं राहिला आहेस त्याप्रमाणें या देहाचा त्याग केल्यावरही तुझा विज्ञानात्मा राहील. सर्व प्रत्ययांचा आश्रय हा शून्यात्मा सर्वत्याग आहे. सर्वत्यागरूपी अमृतरसाचें प्राशन केल्यावर जरामरणादि भीति बाधा करीत नाहींत. सर्वत्याग सर्व महत्त्वाचें कारण आहे. तूं जर मी म्हणतों तसला सर्वत्याग केलास तर तुला सर्वोत्तम बुद्धिस्थैर्य प्राप्त होईल, सर्वत्याग हाच परानंद असून बाकी सर्व अति

दारुण दुःख आहे. तस्मात् भूपाला, आतां तुला योग्य वाटेल तें कर. सर्वत्यागानें सर्व मिळतें. सर्वत्यागांतच आत्म-प्रसादजन्य ज्ञान राहतें. कारण रिकाम्या भांड्यांतच रत्नादि पदार्थ असतात, हें प्रसिद्ध आहे. अतिपापिष्ठ कलिकालांत वेदबाह्य नास्तिक शाक्यानेंही जर सर्वत्यागवशात् महासिद्धि मिळविली आहे तर पुण्यरूप द्वापर युगांत तुज वेदमार्गावलंबी आस्तिकाला ती निःशंकपणें कां प्राप्त होणार नाहीं ? हे महाराज, सर्व-त्याग हें सर्व संपत्तींचें आश्रयस्थान आहे. कारण आपण व्यवहारांतही नेहमीं असेंच पाहतों कीं, जो कांहीं घेत नाहीं त्याला सर्व आपण होऊन देतात. तस्मात् हे महात्मन्, सर्व सोडून, तूं ज्या अहंकाराच्या योगानें सर्व सोडणार त्याचाही त्याग करून, 'मी त्याग केला,' हा अभिमानरूप मलही टाकून विमुक्तरूप हो ९३.

सर्ग ९४—चित्तत्यागाकरितां मूलशोधन.

श्रीवसिष्ठ—कुंभ असें बोलला असतां सौम्य राजा मनांत वारंवार चित्तत्यागाचा विचार करीत असें वचन बोलला—

शिखिध्वज—प्रभो, हृदयाकाशांतील पक्षी अथवा हृदयवृक्षावरील मर्कट असें हें मन घालविलें तरी फिरून फिरून येतें. हें चित्त माझें आहे, असें म्हणून मांसाप्रमाणें त्याचें ग्रहण करण्यास मी जाणता, पण द्रव्या-प्रमाणें त्याचा त्याग करवत नाहीं. यास्तव भगवन्, मला अगोदर चित्ताचें यथार्थ स्वरूप सांग व नंतर चित्ताचा परित्याग कसा करावयाचा तें शिकीव.

कुंभ—हे महाराज, वासना हेंच चित्ताचें स्वरूप आहे. चित्त हा शब्द वासनेचा पर्याय आहे. त्याचा त्याग केवळ औदासीन्यानें सिद्ध होणारा असल्यामुळें श्वासोच्छ्वासाहूनही सुखकर व सुसाध्य आहे. तो राज्याहूनही अधिक आनंद देणारा आहे, व पुष्पाहूनही अधिक हृदयंगम आहे. पण राजा, मूर्खाचा चित्तत्याग पामराच्या राज्याप्रमाणें किंवा तृणाच्या मेरुत्वाप्रमाणें दुःसाध्य आहे.

शिखिध्वज—प्रभो, चित्ताचें स्वरूप आकुल वासनामय आहे, हें मी जाणलें. पण त्याचा त्याग वज्रभक्षणाहूनही दुःसाध्य आहे. यास्तव संसाररूपी सुवासाचें पुष्प, दुःखदाहाचा आधार अग्नि व शरीररूपी

यंत्रास वाहणारें अशा या (चित्ता) चा त्याग अनायासें कसा होईल तें मला सांग.

कुंभ—हे साधो, या चित्ताचा सर्वनाश हाच संसारक्षय आहे व संसारक्षयच चित्तत्याग आहे, असें दीर्घदर्शी जन सांगतात.

शिखिध्वज—भगवन्, खरें आहे. मलाही असेंच वाटतें. चित्ताच्या त्यागाहून त्याचा नाश करणेंच अधिक श्रेयस्कर आहे. केवळ 'ही व्याधि माझी नव्हे, मी हिचा त्याग केला आहे, असें शेकडों वेळां जरी म्हटलें तरी तिचा क्षय होत नाहीं. तर तिच्या नाशाकरितां औषध योजनाच करावी लागते. यास्तव प्रभो, मला या चित्ताचा विस्तार कितीसा आहे, तें सांगा.

कुंभ—राजन्, या चित्तवृक्षाचें बीज अहं आहे. त्याला शाखा, फळें व पल्लवही आहेत. त्याचें समूळ उन्मूलन करून तूं आकाशहृदय हो.

शिखिध्वज—हे मुने, चित्ताचें मूळ, अंकुर, शाखा, स्कंध इत्यादिकांचें सविस्तर वर्णन करून मला सांग.

कुंभ—अज्ञात आत्म्यापासून उदय पावणारा जो हा चित्तज्ञानरूप प्रसिद्ध अभिमानी तेंच चित्तवृक्षाचें बीज आहे, असें जाण. परमात्म्याचें घरटें जी माया तेंच याचें क्षेत्र आहे. (ज्या अर्थी माया सर्व मायामय प्रपंचाची उत्पत्तिभूमि आहे त्या अर्थी चित्ताचेंही तेंच क्षेत्र होय.) या प्रथम उत्पन्न झालेल्या मायामय मूळापासून 'मी' असा मर्यादित निश्चयात्मा व चिदाभासानें व्याप्त असल्यामुळें अनुभवात्मक अंकुर उत्पन्न होतो. त्याचीच वृद्धि होऊन चित्तवृक्ष बनतो. देहादि आकाराच्या स्मरणानें तो चित्त या नांवास व मननानें मन या संज्ञेस पात्र होतो. त्याच्या निश्चयरूप निराकार अवस्थेस बुद्धि असें म्हणतात. परमार्थतः सर्वविकारशून्य असलेला पण मिथ्याभूत चित्त व त्याचे धर्म यांस जाणणारा साक्षी या वृक्षाचा जीव आहे, शरीर हाच त्याचा मूळापासून शाखांपर्यंतचा स्तंभ आहे. वासना हा त्यांतील शाखा पल्लवादि इतर अंकुरांस निर्माण करणारा रस आहे. या चित्तवृक्षाच्या ज्या लांब लांब व विस्तृत शाखा तीच इंद्रियें आणि जन्ममरणादि सहस्रावधि अनर्थांस कारण होणारे भोग हाच त्याच्या लहान लहान डाहळ्या आहेत. त्याच्या

या लहान डाहळ्यांचा समूह फार मोठा असून तोच शुभाशुभ फल देणारा आहे. राजा, असल्या या दुर्वृक्षाच्या शाखा व मूळ यांस तोडण्या-करितां असंग व अद्वितीय आत्मदर्शनरूप शस्त्र संपादन करण्याचा दीर्घ प्रयत्न कर.

शिखिध्वज—मुने, चित्तवृक्षाच्या शाखांचा व मूळाचा उच्छेद कर-ण्यास कोणता उचित उपाय आहे?

कुंभ—राजन्, या वृक्षाच्या फळांनीं भरलेल्या विविध वासनाशाखा केवळ अनासक्ति व अंतर्विचार यांच्या योगानेंच भराभर तुटून पडतात. जीवन्मुक्त असंसक्तचित्त, मौनी, वाद व विचार यांनीं रहित, व प्राप्त कार्य करणारा असतो व त्यामुळेंच त्याच्या हृदयांतील चित्तलता तुटून जाते, जो दृढ पौरुषानें चित्तवृक्षाच्या अनेक शाखा एकसारख्या कापीत राहतो तो त्याचें मूल कापून टाकण्यासही समर्थ होतो. शाखांना तोडणें हा गौण उपाय असून मूळ कापणें हा मुख्य उपाय आहे. यास्तव तूं मूलच्छेदाविषयींच दृढ प्रयत्न कर. भूपाळा, पात्रांना जसें जाळलेंस त्या प्रमाणें या चित्तवृक्षाच्या मूलांनाही जाळून टाक म्हणजे तुला अचित्तता प्राप्त होईल.

शिखिध्वज—हे मुने, अहंभावरूप चित्तवृक्षाच्या बीजाला कोणत्या अग्नीनें जाळणें उचित आहे?

कुंभ—मी कोण आहें? असा प्रश्न करून आपल्या स्वरूपाचा विचार करणें, हा चित्तदुर्वृक्षाच्या बीजाला जाळणारा अग्नि आहे.

शिखिध्वज—मुने, मी आपल्या बुद्धीनें पुष्कळ विचार केला. त्यामुळें मी जगत् नव्हे, पृथ्वी नव्हे, वनमंडल नव्हे, पर्वत नव्हे, देहादि, मांसादि, कर्मेंद्रियें, ज्ञानेंद्रियें, मन, मति, अहंकार, इत्यादि सर्व जड असल्यामुळें त्यांतील कोणी नव्हे तर सोन्यामध्यें जसें कडेंपण तसें अहंत्व चिदात्म्या-मध्यें आहे. पण तें जड व असत् आहे, यास्तव ब्रह्मांडादि जड वर्गाचा आधार व शब्दादि सर्व विषयांचें आद्य कारण अशा चिदात्म्याचे ठिकाणीं तें (अहंत्व) असणें शक्य नाहीं. कारण तो विभक्तस्वभाव नाहीं; तर भेदशून्य सत्तासामान्यरूप आहे—इत्यादि मला कळलें. पण काय करूं? अहंत्वमळ घालविणारें साक्षिचैतन्याचें ज्ञान मला साक्षात् होत नाहीं.

कुंभ—राजा, अहंकारापर्यंत असलेलें सर्व दृश्य जड असल्यामुळें जर तूं नव्हेस तर मग तूं कोण, तें मला सांग पाहूं ?

शिखिध्वज—हे विद्वद्वरा, मी चिन्मात्र, शुद्ध संवेदन आहें. मी आनंदैकरस चिन्मात्र असलों तरच शब्दादि जडरूप भाव अनुभवास येतात. मी चित्तवृत्तीवर आरूढ होऊन त्यांच्या इष्ट–अनिष्टपणाचा निर्णय करतों. विवेकदृष्टीनें पाहिलं असतां अशा स्वरूपाच्या मला देहादि तादात्म्य मळ लागला आहे, असें वाटतें. पण तो सकारण आहे कीं अकारण आहे, हें मला माहीत नाहीं. त्याचप्रमाणें परब्रह्म कोठें आहे, तेंही कळत नाहीं. मुने, आत्म्यास लागलेला हा असत् मलही घालवितां न आल्यामुळें मी अधिकच दुःखी होत आहें.

कुंभ—महाराज, तर तूं कोणत्या सत्य किंवा असत्य मळानें संसारी होऊन राहिला आहेस तें मला सांग.

शिखिध्वज—चित्तवृक्षाचें बीज असा जो अहंभाव तोच माझा मळ आहे. त्याचा त्याग कसा करावा तें मला कळत नाहीं. त्याला टाकलें तरी तो फिरून फिरून येतो.

कुंभ—पण राजा, कोणतेंही सत्य (सव अवस्थेंत दिसणारें) कार्य कारणापासून होत असतें. कारणावांचून झालेलें इतर (दोन चंद्र, रज्जु-सर्प इत्यादि) कार्य असत्च असतें. संसारांकुर अहंभावापासून झाला आहे, असें सर्वत्र दिसतें. यास्तव आपल्याच बुद्धीनें विचार करून तूं मला अहंभावाचें कारण सांग.

शिखिध्वज—(बराच विचार करून) मुने, देहादि आकारांचें ज्ञान होणें हेंच अहंभावाचें कारण दिसतें. कारण त्या ज्ञानाभावीं अहंभाव उद्भवत नाहीं. यास्तव त्याची शांति होईल असें कांहीं मला सांग. अहं विषयोन्मुख होऊन दुःख देण्यास कारण होतो. यास्तव त्या दुःखाच्या शांतीकरितां मला विषयशमनाचा उपाय सांग.

कुंभ—राजन्, तूं मोठा कारणज्ञ आहेस, यास्तव मला आतां वेदनाचें (विषयज्ञानाचें) कारण सांग. म्हणजे तुझें इष्ट कारणच अकारण कसें होईल तें मी सांगेन.

शिखिध्वज—मुने, देहादि (बाह्य व आध्यात्मिक) पदार्थसत्ताच वेदनाचें कारण आहे. कारण वेदन शरीरादिवस्तूंच्या सत्तेच्या निमित्तानें मुशींत ओतलेल्या धातुरसाप्रमाणें स्वतः देहाद्याकार होतें. पण अमूर्त वेदनानें मूर्तरूप होणें उचित नसल्यामुळें तो त्याचा आकार मिथ्या आहे. पण देहादि वस्तूंची सत्ता असत् कशी आहे, तें मला माहीत नाहीं. यास्तव तूं मला अगोदर त्याचाच उपदेश कर.

कुंभ—पण राजन्, देहादि दृश्य जर असतें तर त्याची सत्ता तुझ्या वेदनाचें निमित्त झाली असती. पण ती दृश्यसत्ताच दुर्लभ आहे. तेव्हां तुझें ज्ञान निर्विषयच नाहीं का झालें ?

शिखिध्वज—पण प्रभो, ज्याचें कांहीं तरी स्वरूप अनुभवास येत आहे त्याला असत् कसें म्हणतां येईल ? प्रकाश अंधकार होणें शक्य आहे का ? हात, पाय इत्यादि अवयवांनीं युक्त, क्रिया, फल इत्यादि विलास करणारा व सदा अनुभवास येणारा हा देह नाहीं कसा ?

कुंभ—भूपते, ज्या कार्याचें योग्य कारण नसतें तें कार्य वस्तुतः असत नाहीं. त्याचा अनुभव हा शुद्ध भ्रम आहे. कारणावांचून झालेलें शरीरकार्य कधींही सत् नव्हे. ज्याला बीजच नाहीं तें द्रव्य होणार कसें? मृगजलादि पदार्थ कारणशून्य असूनही अनुभवास येतात. म्हणून त्यांना व्यवहारांत भ्रम म्हणतात.

शिखिध्वज—तर मग काय हें देहादि दृश्य वंध्यापुत्राच्या देहादिकां-प्रमाणें असत् आहे, असें म्हणतां !

कुंभ—होय. कारणावांचूनच झालेलें हें शरीरादि अस्थिपंजररूप कार्य अविद्यमानच आहे, असें समज.

शिखिध्वज—हे मुनीश्वरा, हात, पाय इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या व नित्य दिसणाऱ्या या शरीराचें कारण त्याला निर्माण करणारा पिता कां नव्हे ?

कुंभ—राजन्, कारणाचा अभाव असल्यामुळेंच पिताही असत् आहे. असत्–पासून झालेलें कार्य असत्च असणार ! पदार्थ व कार्य यांचें कारणच बीज आहे, असें म्हणतात व जगांत बीजावांचून अंकुर संभवत नाहीं. यास्तव कारणरहित कार्य असंभवनीय आहे व अशा

वस्तूचा प्रत्यय भ्रामक आहे. ‘ पुत्र, बाप, आजे, पणजे इत्यादिकांचें कारण आद्य पितामह ब्रह्मा आहे, ’ म्हणून म्हणशील तर बा भूपाला, तो आद्यपितामहही कारणाभावीं असत्च आहे. त्याचा तरी योग्य उत्पादक आहे कोठें ? अर्थात् तो स्वतः व त्याचे सर्व प्रपंच अनुभवास येत असले तरी मिथ्या आहेत. तस्मात् हे भूपते, चितूहून भिन्न असलेलें सर्व निष्कारण व म्हणूनच असत् आहे. त्यामुळें देवदेव परमात्मा हिरण्यगर्भादि स्तंभपर्यंत सृष्टिपरंपरारूपानें जो विकास पावतो तो स्वरूपांतच विकास पावतो. तो आपल्याहून भिन्न असें दुसरें कांहीं करीत नाहीं अथवा होत नाहीं. तस्मात् पितामह ब्रह्माही स्वयं आत्माच आहे, असा सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केला असतां सर्व द्वैत शांत ब्रह्मच होतें ९४.

सर्ग ९५—राजाच्या अविद्येच्या उपशमाचा क्रम व बोधानें विश्रांति,

शिखिध्वज—भगवन्, ब्रह्मापासून स्तंभपर्यंत भासणारा हा सर्वच जर भ्रम आहे तर तो अर्थक्रिया करण्यास समर्थ कसा होतो? व दुःखाचें कारण कसा झाला आहे ?

कुंभ—हा जगद्रूप भ्रम प्राण्यांच्या कर्मभोगाकरितां निर्माण केलेला असल्यामुळें तू म्हटल्याप्रमाणें त्यामध्यें अर्थक्रिया करण्याची शक्ति आहे व तो प्राण्यांच्या दुःखालाही कारण होतो; कारण सत्यसंकल्प ईश्वराची भावनाच त्या त्या अर्थक्रियादिरूपानें पसरली आहे. ज्याप्रमाणें थंडीमुळें दगडाप्रमाणें कठिण झालेल्या पाण्याला रूक्षता, स्फटिकादि आकार, तुळतुळीतपणा इत्यादि अर्थक्रियात्व प्राप्त होतें. त्याप्रमाणें या सत्यसंकल्प भावनेनें दृढ केलेल्या मिथ्या जगालाही अर्थक्रियाकारित्व व दुःखहेतुत्व आहे. ज्ञानाभ्यासाच्या परिपाकानें मूळ अज्ञानाचा नाश होतो. तें शिथिल झालें असतां जगही हळु हळु सूक्ष्म होऊन त्याच्या बरोबरच नाश पावतें. अज्ञानाच्या नाशावांचून मात्र जगद्रचनेला बाध येत नाहीं. चित्तनिरोधाचा अभ्यास करून बाह्य बुद्धिवृत्तींना कृश करणें हा अज्ञानास शिथिल करण्याचा उपाय आहे. त्यामुळें ज्ञानाची उत्पत्ति होऊन क्रमानें परम पदाचा साक्षात्कार झाला असतां संसाराचा समूळ नाश होतो. म्हणूनच व्यवहारांत सुद्धां अपक्षय नांवाचें सूक्ष्मत्व प्राप्त

झाल्यानेंच स्थूल भावांचा नाश होतो, असें आपण पाहतों. सारांश राजा, या क्रमानें अज्ञान शिथिल होऊन जगाचा बाध झाला असतां तुझी नित्यसिद्ध पूर्णतारूप पुरुषस्वभावस्थिति सिद्ध होईल. असो; याप्रमाणें पितामहाच्या अभावींही ही अशी असत् भूतसंतति पसरली. जें असिद्ध वस्तूपासून होतें तें कधींही सिद्ध नसतें. हा भूतप्रपंच मृगजलासारखा उदय पावला आहे. शुक्तीच्या ठिकाणीं भासलेल्या रुप्याप्रमाणें तो विचारानें नाहींसा होईल. योग्य कारण नसतांना, कार्य पूर्वी नसून जर झालें, तर त्याचें स्वरूप मिथ्याज्ञानाहून अन्य कांहीं असणें शक्य नाहीं. म्हणून तें मिथ्या आहे, असें पाहिलें असतां, अर्थक्रियेसह निःस्वरूपतेस प्राप्त होतें.

शिखिध्वज—मुने, आद्य स्रष्ट्याचें कारण अनंत, अज, अव्यक्त शांत व आपल्या स्वभावापासून कधीं च्युत न होणारें ब्रह्म कां नव्हे ?

कुंभ—ब्रह्म कोणाचें कार्य नाहीं व कारण नाहीं; असें म्हणून श्रुतीनें त्याच्या कार्यकारणत्वाचा निषेध केलेला असल्यामुळें व कूटस्थाचा परिणाम होणें योग्य नसल्यामुळें सर्व प्रपंचाहून पृथक् विलक्षण व असंग असलेला शुद्ध ब्रह्मात्मा कशाचें कार्य नाहीं व तो कशाचें कारण नाहीं. जें कर्ता, कर्म, करण नव्हे, जें अकारण व अबीज आहे (म्हणजे निमित्त-उपादानकारणरहित आहे) ज्याच्याविषयीं कांहीं तर्क करतां येत नाहीं व जें इंद्रियांना ज्ञात न होणारें आहे, तें ब्रह्म क्रियांचें कर्तृ कसें होणार ? ब्रह्म सर्वधर्मरहित असल्यामुळें वस्तुतः अकार्यत्व, अकारणत्व इत्यादि धर्मांनीं ही रहित आहे. यास्तव कार्यकारणात्मक जगत् झालें असें जर तुला समजावयाचें असेल तर तें द्वैत-ऐक्य इत्यादि वस्तुकृत परिच्छेदानें आणि आद्यन्तरूप देश-कालकृत परिच्छेदानें रहित व चिदेकरस ब्रह्मच झालें आहे अशी संभावना कर. अशाच विचारानें त्याच्या ठिकाणीं जीवभाव-भ्रांतीनें प्राप्त झालेल्या कर्तृत्व-भोक्तृत्वांचाही निरास करावा. तस्मात् जगदादि हें कांहीं विद्यमान नाहीं. तें कोणी केलेलें नाहीं. तू कर्ता नाहींस व भोक्ता नाहींस तर सर्व शांत शिव व अज आहे. योग्य कारण नसल्यामुळेंच हें जगत् कोणाचें कार्य नव्हे. कारणाभावीं जगत्कार्याचा भास हा भ्रम आहे. असें तूं जाण. अर्थात् हा सर्ग (सृष्टि) नाहीं. त्यांतील

सर्व पदार्थ असिद्ध आहेत. तेव्हां वेदन कशाचें होणार ? व वेदनाच्या अभावीं अंहपणाचें कारण कोठें राहिलें ? यास्तव तूं शुद्ध व अत्यंत मुक्त आहेस. बंध व मोक्ष यांचें नांव तरी कशाला घेतोस ?

शिखिध्वज—भगवन्, मी आतां सर्व समजलों. खरोखर तूं हें फार उत्तम व युक्तियुक्त भाषण केलेंस. कारणच नसल्यामुळें ब्रह्म कर्तृ नव्हे हें मी आतां जाणलें. कर्ता नसल्यामुळें जग नाहीं. जग नाहीं, म्हणून पदार्थदृष्टि नाहीं; त्यामुळेंच चित्तादि त्याचें बीज नाहीं. अहंतादिक ही कांहीं नाहीं. अशी स्थिति असल्यामुळें, मी विशुद्ध आहें, विबुद्ध आहें, शिव आहें, मला नमस्कार असो. चित्स्वरूपाहून भिन्न दुसरें चेत्य (चिद्विषय) नाहीं, असें तूं मला सांगितलें आहेस. पदार्थज्ञानामुळें हें असत्च भासत आहे. अध्यारोपसमयीं मीच याचा आदि व अपवाद-कालीं मीच याचा अंत आहे. मी आकाशाप्रमाणें शांत असून त्यांतील अभ्रांप्रमाणें हें सर्व होतें व जातें. अहाहा ! फार दिवसांनीं हा माझा भ्रम जाऊन आज मी शांत ब्रह्म होऊन राहिलों आहें. मी अतिशय सुखी आहें, मी पूर्णरूप आहें, तुझा आत्मा तोच माझा आत्मा असल्यामुळें मला आतां भेदभाव दिसतच नाहीं. मी आतां निर्भय झालों आहें. मी शुभ व शिव मौन आहें. भगवन्, मी आतां जसा आहें तसाच सुखांत राहणार!·९५.

सर्ग ९६—ज्ञानी राजाच्या दृश्य सत्तेचें निःशेष परिमार्जन कसें होईल, तें येथें कुंभ सांगतो.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें ब्रह्मामध्यें विश्रांतीस प्राप्त होऊन तो शिखिध्वज दोन घटिका निवाऱ्याच्या जागेंतील दिव्याप्रमाणें अतिशय शांतचित्त होऊन राहिला; पण निर्विकल्प समाधानपरायण कुंभानें आपल्या लीलेनेंच त्याला झटकन सावधान केलें; कारण त्याला दृश्यमार्जनाचा उपाय सांगावयाचा होता.

कुंभ—राजन्, आतां तूं अज्ञाननिद्रेंतून जागा झाला आहेस. शिव-रूप होऊन राहिला आहेस. अज्ञान असेपर्यंत तो आनंदसागर दुर्लभ असतो, पण त्या (अज्ञाना)चा नाश झाला म्हणजे मग सर्व दृश्याचा अस्त होवो कीं न होवो स्वप्रकाश स्वात्मस्वरूप—आनंद सदा सुलभ होतो. बा राजा, तूं आतां सर्वसंकल्पशून्य व त्यामुळेंच जीवन्मुक्त झाला आहेस.

श्रीवसिष्ठ—कुंभानें असा बोध केला असतां राजा अतिशय शोभूं लागला. एका क्षणांत त्याची बुद्धि विश्रांति पावली. नंतर तो मुक्तात्म-दृश्य वस्तूची असत्ता पहात लीलेनें असें म्हणाला.—

शिखिध्वज—हे मानद व मोदद देवपुत्रा, मला प्रायः सर्व ज्ञान झालें आहे. तथापि पुनः बोध दृढ होण्याकरितां मी विचारतों तें सांग. शान्त व शिवस्वरूप आत्म्यामध्यें हा द्रष्टृ–दर्शन–दृश्य नांवाचा सर्वरूप प्रत्यय कोठून आला ?

कुंभ—महाराज, चांगलें विचारलेंस. तुला हेंच कळावयाचें राहिलें आहे. यास्तव आतां ऐक. हें दिसणारें सर्व स्थावरजंगमात्मक जग कल्पान्तीं नाश पावेल. त्यानंतर स्तिमित, गंभीर ज्याला तेज किंवा तमही म्हणतां येत नाहीं, असें सद्रूप सार अवशिष्ट राहतें. तें चिन्मात्र, निर्मल व शांत असतें. तें परमतत्त्व सूक्ष्माहून सूक्ष्म, स्थूलाहून स्थूल, गुरूहून गुरु (जड भारी) सर्वश्रेष्ठ, अशा प्रकारचें असतें. त्याच्या पुढें हें आकाश अणूच्या अपेक्षेनें जसा महामेरु तसें स्थूल दिसतें. त्याचप्रमाणें तें इतकें स्थूल आहे, कीं त्याच्या पुढें हें सर्व जग परमाणूमारखें सूक्ष्म भासतें. सोन्यांत जसें कटकादि भूषण त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्यें जग. अशा प्रकारचें तें तत्त्व सर्वांत वरिष्ठ आहे. कारण त्याच्या पुढें हें सर्व जगद्राज्य तृणाच्या लहानशा अंशासारखें भासतें. राजा, तें इतकें श्रेयस्कर आहे कीं त्याच्या सत्तेनें सर्वपदार्थश्री सत्तायुक्त होते. तेंच एक सार सर्वत्र पसरलें आहे. तें अद्वितीय व पूर्ण आहे. तें सर्वदा सर्वाकार आहे. तें प्रत्यक्षादि प्रमाणांचा विषय होत नाहीं. त्या अकारणापासून कांहीं उत्पन्न होत नाहीं. तें स्वप्रकाश आहे सर्व जगत् ब्रह्म आहे. तें त्याहून पृथक् नाहीं. जगाला यथार्थ जाणलें असतां तें स्वतः शिवस्वरूप होतें. यथार्थ ज्ञानाच्या महात्म्यानें विषही अमृत होतें. भावनेप्रमाणें फल. यास्तव वस्तुतः ब्रह्मभिन्न नसलेल्या जग अहंकार इत्यादिकांविषयीं प्रश्न करणेंच उचित नव्हे. जी वस्तु विद्यमान असते तिच्याविषयीं प्रश्न केलेला शोभतो. ज्याला नुस्त्या विचारपूर्वक दृष्टीनें पाहिलेंहीं खपत नाहीं त्याविषयीं काय प्रश्न करावयाचा आहे ? सर्व पूर्ण चिन्मात्र आहे; व भासतें तेंही सर्व पूर्ण होय. सारांश हे राजा, स्वभावतः शान्त, नामरूपरहित व स्वप्रकाश, असा

जो अनुभव तेंच आत्मतत्त्व असून तेंच मायाचमत्कारामुळें विस्तृत जगसें होऊन राहिलें आहे ९६.

सर्ग ९७—येथें दृश्याच्या ज्ञानाचें मार्जन करतात.

कुंभ—शांत तत्त्वापासून कांहीं होत नाहीं. व त्यांत कांहीं लीन होत नाहीं. ब्रह्म स्वसत्तेमध्यें स्थित आहे, तें कशाचेंही उपादान अथवा निमित्तकारण नाहीं. तें शुद्ध अनुभवमात्र आहे, व त्याच्याहून दुसरें कांहीं नाहीं.

शिखिध्वज—मुने, त्या शिवाच्या ठिकाणीं जगत्, अहंता इत्यादि दुसरें कांहीं नाहीं हें मीं जाणतों. पण हें सृष्टिज्ञान कसें भासतें तें सांग.

कुंभ—तें अधिष्ठानभूत सन्मात्रच आपल्या ठिकाणीं आरोपित केलेल्या वस्तूंचें ज्ञान होतें. एवढ्यासाठींच त्याच्यावर आरोपिलेलें जग तन्मात्र आहे, असें आम्हीं कंठरवानें सांगत असतों. त्या एका नित्य वस्तूवांचून दुसरें क्षणिकविज्ञान, शून्य, प्रकृति, परमाणु इत्यादिकांतील कांहीं एक सत्य नाहीं. जलाचें जसें द्रवत्व त्याप्रमाणें वेदना हेंच सर्वांचें सार आहे; वेदनेवांचून कोणत्याही जीवाला कशाचीच कल्पना करतां येत नाहीं. यास्तव त्या वेदनेस शून्य, क्षणिक, जन्य, विनाशि, परिणाम इत्यादि कसें कोण म्हणणार ? तिच्या सिद्धीनंतरच जर सर्वव्यवहार सुरू होणार, तर तिचा उद्भव व नाश पाहणारा कोण ? शिवाय तें चित्सारच जर नाहीं, असें म्हटलें तर जगत् आहे किंवा नाहीं हें तरी कोणाला कसें समजणार ? यास्तव आम्हीं पुष्कळ विचार करून स्वानुभवानें असें ठरविलें आहे कीं, चिद्रूप—स्वरूपांत जगदाकारानें अथवा परमार्थचिन्मात्ररूपानें प्रकट होण्यास—स्वमायाशक्तीनें समर्थ आहे. यास्तव तें जसें सदोष अथवा निर्दोष असेल तसेंच प्रतीत होतें. पण स्वच्छ व अस्वच्छ अशा दोन्ही प्रकारच्या पदार्थस्थितीस जर तें याप्रमाणें समर्थ आहे तर त्याची केवळ स्वच्छभावव्यवस्थाच कां करितां ? म्हणून विचारशील तर त्याचेंही कारण सांगतों. केवळ सत्त्वाचा स्वच्छता हाच स्वभाव आहे. अस्वच्छता हा त्याच्या विरुद्ध व म्हणूनच आगंतुक भाव आहे, त्यामुळें त्याचें निमित्त गेलें कीं अस्वच्छतेचाही अभाव होऊन स्वाभाविक स्वच्छभाव राहतो. चित् निर्विकार व अद्वय आहे, असें

श्रुति सांगते; विद्वानांचा अनुभवही तसाच आहे यास्तव त्याच्याशीं विरोध येऊं नये म्हणून आम्हीं स्वच्छ चिद्रूपामध्यें जगद्रूप होण्याची योग्यता आहे, असें म्हणत नाहीं. तर अनुभवसिद्ध अस्वच्छभावाची कल्पना करून शेवटीं तिचा निरास करतों.

तस्मात् वस्तुतः शुद्ध ब्रह्म कोणत्याही कार्याचें कारण नव्हे. त्यामुळें निष्कारण सृष्टि खरी नाहीं. हिची उपपत्ति दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें लागत नाहीं. चिन्मात्रावांचून जड संसार नाहीं. यास्तव हें जें कांहीं दिसत आहे, तें चिद्घनच उदय पावलेलें आहे. बा सज्जना, प्रमाणशून्य व अनुभवरहित जगाला मानण्यापेक्षां व त्याचे उत्पत्तिविनाश खरेच आहेत, असें समजण्यापेक्षां श्रुति व विद्वानांचा अनुभव यांनीं सिद्ध झालेलें चिदेकरूप ब्रह्मच सत्य आहे, असें समजणें किती उत्तम आहे? सर्व ब्रह्मच जर आहे तर जंगम व स्थावर हा भेद कां भासतो? म्हणून विचारशील तर सांगतों. हा सर्व चित्ताचा विलास आहे. पण त्या सर्वाला चिन्मात्राची सत्ताच कारण आहे. यास्तव चित्तचमत्कार बंद होऊन पदार्थसत्ता क्षीण झाली म्हणजे तुझी अहंभावना राहणेंही संभवनीय नाहीं. अहंभावनेचा असंभव झाल्यावर चित्त आणखी कशाला म्हणणार? कारण तें अहंरूपच आहे. तस्मात् जीवब्रह्मभेद, चिद्-अचिद्भेद, चित् व दृश्यवेदना यांचा भेद इत्यादि कांहीं नाहीं. शुद्ध चित्-दृष्टीचा लाभ झाला असतां जड पदार्थांची सिद्धि कधींच होत नाहीं. त्यामुळें त्यांच्या भावनेमुळें होणारें 'अहं' असें जीवरूपही रहात नाहीं. तर स्वयं आत्माच अवशिष्ट राहतो. व तोच एक वेदार्थरूप सत्य पदार्थ असल्यामुळें कोणत्याही प्रकारची चिंता रहात नाहीं. यास्तव हे राजा, सर्व द्वैताचा बाध झाल्यामुळें तूं निर्मल, अकारण, आदिमुक्त शाश्वत ब्रह्मच आहेस. जगही ब्रह्म आहे. त्याविषयींची प्रतिभासरूप चितही निरामय व निर्विकार ब्रह्मच आहे. ९७.

सर्ग ९८—चित्त नाहीं हा बोध दृढ करण्यासाठीं विस्तारानें उपदेश.

शिखिध्वज—भगवन्, चित्त नाहीं हा माझा बोध दृढ होईल, अशा प्रकारची पूर्वींचीच अथवा दुसरी युक्ति मला सांग.

कुंभ—हे राजन्, चित्त कधींही कांहींही नाहींच. पण हें जें चित्ता-

सारखें भासत आहे, तें अव्यय ब्रह्म आहे. यास्तव चित्तादि सर्व अज्ञानात्मक जगत् नाहीं. (या प्रश्नोत्तराचा भावार्थ असा—ज्याप्रमाणें प्रकाश असला तरच रूपादिकांचा अनुभव होतो, त्याप्रमाणें चित्त असलें तरच चित् व तदितर चेत्य (विषय) यांची प्रसिद्धि होते. त्यावांचून होत नाहीं. यास्तव ब्रह्माकारवृत्ति झालेलें चित्त जर बाधित होईल तर दिवा विझल्यावर जसा, त्याप्रमाणें सृष्टींत पुनः अंधकार (अप्रकाश आंध्य) पसरेल. शिवाय या जगांत जे सचित्त असतात त्यांनाच सचेतन व जे अचित्त असतात त्यांना अचेतन म्हणतात. तेव्हां जीवन्मुक्त जर अचित्त (नष्टचित्त) झाले तर मृत्तिका, पाषाण इत्यादिकांप्रमाणें ते अचेतन होतील. पण तसा अनुभव येत नाहीं. तसेंच चित्त असलें तर निरतिशयानंदलक्षण परम पुरुषार्थ व शास्त्रफळ यांचा अनुभव येणें शक्य आहे; नाहीं तर नाहीं. कारण ज्याचा अनुभव येत नाहीं तो पुरुषार्थच नव्हे. शिवाय ब्रह्माकार चित्तच चित्ताचा बाध करितें कीं दुसरें कांहीं? चित्त चित्ताचा बाध करूं शकणार नाहीं. कारण पदार्थाची क्रिया स्वतःवरच होणें योग्य नाहीं. दाह्य पदार्थांस जाळणारा अग्नि आपल्यालाच जाळूं शकत नाहीं, बरें चित्ताहून दुसरेंच कांहीं चित्ताचा बाध करील म्हणून म्हणावें तर चित्ताच्या योगानें बाधित होणारें जगत् त्याचा बाध करूं शकणार नाहीं. व चित्तवृत्तींवांचून दुसरें कोणीही कशाचा बाध करूं शकतें, असा लोकांत अनुभव नाहीं. अनादि ब्रह्म तर सर्वसाधक आहे तें कोणाचेंही बाधक नाहीं. तस्मात् चित्ताचा बाध निरर्थक, दुष्कर, व सर्वांच्या अनुभवानें असिद्ध आहे. इत्यादि आशंकांचें निवारण होऊन बोध दृढ व्हावा या इच्छेनें राजानें वरील प्रश्न केला. तेव्हां कुंभरूपी चूडाला म्हणाली—राजन्, तूं म्हणतोस तशा शंका आल्या असत्या. पण अज्ञानाचा नाश होणें याहून चित्तनाशादि भिन्न नाहीं. तर अज्ञानबाधच अज्ञानाचीं कार्यें, त्याचा संबंध, आवरण, विक्षेप इत्यादि सर्वांच्या निवृत्तिरूप आहे. यास्तव अज्ञानाचा बाध झाला, कीं चित्त नाहींच हा प्रतिज्ञात अर्थ अर्थात् सिद्ध होतो. त्यामुळें पुनः अंधकार पसरण्याचें कारण रहात नाहीं. कारण सर्व प्रकारच्या अंधकाराचें कारण जें अज्ञान त्याचा नाश झाल्यामुळें स्वप्रकाश पूर्णानंद अवशिष्ट राहतो, आणि अशा

रीतीनें अनायासानें परम पुरुषार्थ सिद्धि होते. चेतनता चित्ताच्या अधीन नसते तर ती अभिव्यक्त झालेल्या चित्‌च्या अधीन असते. अंतःकरण-घटित लिंगशरीरांत अभिव्यक्त झालेली चित् तर लिंगशरीराचा एकदेश, अशी चित्ताचा नाश झाला तरी लिंगशरीर असेपर्यंत राहतेच. यास्तव लिंगास अचेतन होण्याचा प्रसंग येत नाहीं 'चित्ताचा नाश झाला कीं त्याच्या मुळेंच होणारी चित्‌ची अभिव्यक्ति ही लुप्त होते.' म्हणून म्हणशील तर तें बरोबर नाहीं. कारण चित्‌ची अभिव्यक्ति न होण्याचें कारण अज्ञानाचें आवरण आहे. यास्तव अज्ञान गेलें म्हणजे त्याचें आवरणही नष्ट होऊन चित्‌ची स्वाभाविक अभिव्यक्ति जशीच्या तशीच राहते. शरत्कालीं वायु ढगांना घालवून व सूर्याला व्यक्त करून मग जरी बंद झाला तरी तो सूर्य व्यक्तच राहतो. वायु नाहीं म्हणून त्याची व्यक्तता ही नाहींशी होत नाहीं. सारांश याप्रमाणें सर्व शंकांचा निरास करतां येणें शक्य आहे. मग जगत्‌च जर नाहीं तर मी, तूं, तो इत्यादि कल्पना कोठच्या ? त्याच्या उपादानादि कारणांचा अभाव आहे. त्यामुळें तें कधीं-झालेलें नाहीं. येथें तें हें इत्यादि सर्व नांवांनीं मी जो जगाचा निर्देश करीत आहें तो तुझ्या बोधाकरितां आहे, वस्तुतः भासणारें सर्व ब्रह्म आहे. त्या नामरूपरहित वस्तूच्या ठिकाणीं जग असणें युक्तिशून्य आहे. निराकार स्वात्मस्वरूप देव हें सर्व करतो, असें म्हणणेंच हास्यजनक आहे. याच कारणानें चित्तही नाहीं. बा साधो, जगत्‌च जर सत् नव्हे तर त्यांतील चित्तादि सत् कसें असणार ? कारण चित्त वासनामात्र आहे. ज्याच्या विषयींची वासना करावयाची तें वास्य [वासनाविषय] असेल तर वासना होणार. वास्य जगत् तर असत् (मिथ्या) आहे. तेव्हां चित्ताची अस्तितता कोठची ? अर्थात् मायोपहित ब्रह्मच चित्तादिव्यवहाराचा विषय आहे. योग्य कारणाच्या अभावीं जगाची उत्पत्ति सिद्ध होत नाहीं. जग नाहीं. म्हणजे वासनेचा विषय नाहीं. वासनाविषयाच्या अभावीं वासना नाहीं व त्यामुळेंच वासनामय चित्त नाहीं, तर सर्वांच्या बाधानंतर अवशिष्ट राहणारें एक चिदाकाश मात्र आहे. अर्थात् मीं, तूं इत्यादि प्रकारें येणारा हा अनुभव खरा नव्हे. मिथ्या स्वप्नाप्रमाणें तो केवळ भासतो. अप्रबुद्ध जन त्यालाच सत्य समजून बसतात व त्यामुळेंच नरक-

प्राय दुःख भोगतात. पण साकार व ज्याचें स्वरूप प्रतीघातास योग्य आहे अशा या जगाचे–लोक, शास्त्र व अनुभव यांवरून सिद्ध होणारे–महाप्रलयादि विकार नाहींसे करितां येत नाहींत. कारण त्यांचें निराकरण करितां येण्यासारखें एकही उचित कारण नाहीं. आतां ज्याला लोकप्रसिद्धि, शास्त्र व अनुभवरूप वेदही प्रमाण वाटत नाहींत तो असज्जनांहूनही अति मूढ आहे. सज्जनांनीं त्याचा आश्रय करूं नये. जगाचें तात्त्विक स्वरूप ब्रह्म आहे, हें सांगण्याकरितांच वेदान्तशास्त्रांत कार्य व कारण यांचें ऐक्य ठरविलें आहे. अशा रीतीनें जगाला ब्रह्ममात्र पाहिलें तरी जगाचा मूर्त आकार जात नसल्यामुळें तें जगद्व्यवहारासही समर्थ असतें व जग परमार्थतः ब्रह्मरूप असल्यामुळें तें वस्तुतः जसें दिसतें तसेंही नसतें. त्यामुळें लोकप्रसिद्धि व वेद यांतील एकाशींही ब्रह्मात्मज्ञानाचा विरोध येत नाहीं. सारांश हे राजन्, सर्व जग निराधार, अज, अतिशांत व अनादि ब्रह्मच आहे. यास्तव तूं आपल्या प्राप्त स्थितीप्रमाणें व्यवहार करीत तत्त्वतः वागादिव्यापारशून्य होऊन रहा ९८.

सर्ग ९९—राजाला ज्ञान झालें होतें तरी कुंभ तेंच दृढ करण्यासाठीं पुनः बोध करतो.

शिखिध्वज—महामुने, माझा मोह नष्ट झाला, व मी निःसंदेह होऊन राहिलों आहें. माझी मति शांत झाली आहे. मला सर्व ज्ञेय कळलें आहे. मी मायामहासागराचें उल्लंघन केलें आहे. मी महामौनी झालों आहें, मी शांत व अहंकारशून्य झालों आहें. अरेरे! मी फार दिवस भवसागरांत भटकलों. आतां मात्र मला अक्षुब्ध व अक्षय स्थान प्राप्त झालें आहे. हे मुने, मूर्खांनाच खरें वाटणारें हें अहंतादि त्रिभुवन ब्रह्ममय आहे हें मी जाणतों.

कुंभ—राजा, खरें आहे. जेथें जगत्च नाहीं तेथें मीं, तूं इत्यादि भावना कोठच्या? गंधर्वनगराप्रमाणें ज्याचा व्यवहार आहे. असा हा संसार कशाच्या आधारानें राहणार? यास्तव यदृच्छेनें प्राप्त व्यवहार करीत मौनी, शांतचित्त व मननशील होऊन रहा. चिच्चमत्कार या नांवाचें जें आत्माकाश तेंच अहं, जगत् इत्यादि रूपानें चमकत असतें.

विचारानें उपजल्या नीलवर्ण कढईच्या आकाराचा भास शांत झाला असतां जसें शून्य आकाश अवशिष्ट राहतें, त्याप्रमाणें जगत् इत्यादि पदार्थ-भावना शांत झाली असतां ब्रह्मच राहतें. बंध व मोक्ष 'मी बद्ध आहें' व 'मी मुक्त आहें' अशा समजुतीच्या अधीन आहेत. 'अहं' हा संकल्पच बंधास कारण होणारा आहे, व नाहं हा संकल्प शुद्ध मोक्षास कारण होतो. क्रमानें उद्भवणाऱ्या बंध–मोक्षसंकल्पांच्या साक्षिभूत संवेदनासच सद्ब्रह्म व केवलत्व म्हणतात, अनहंवेदन हीच महा-सिद्धि व अहंवेदन ही महा आपत्ति होय. यास्तव अनहंभावनेनें तूं शुद्धबोधस्वरूप व आत्मवान् हो. केवल यथार्थज्ञानोदयरूप असंकल्पानें संकल्प क्षीण होतो. अतर्क्य शिवस्वरूपांत कारणता नसते व कारणाच्या अभावामुळें कार्यपदार्थही नसतो. पदार्थांचाच अभाव सिद्ध झाल्यावर त्यांविषयींचें वेदन (ज्ञान) कसें उपपन्न होईल.

कारणाच्या अभावामुळें अहंभावाचा उदय होणें कधींही शक्य नाहीं. तेव्हां संसार कोणाचा व कशा प्रकारचा असणार? संसाराच्या अभावीं सर्व परब्रह्म राहतें. यास्तव हें भासणारें सर्व पर सत्च आहे. ज्ञानानें जगाचा बाध झाल्यावर ज्याचा वाणीनें निर्देश करितां येत नाहीं तें ब्रह्मच रहातें. सारांश हे राजन्, हें सर्व जग जशाप्रकारचें आहे तसेंच जरी तें असलें तरी परब्रह्मस्वरूपच आहे. त्याचप्रमाणें तें ज्ञानानें जरी शांत झालें तरी सर्वात्मक स्वस्वरूप आहेच. म्हणजे त्या दोघांचीही एकसत्ता आहे ९९.

सर्ग १००—जगाच्या सत्त्वाचें निवारण. जन्मादिविक्रियारहित ब्रह्मच सत्.

शिखिध्वज—मुने, ब्रह्म व जग यांची जर एकच सत्ता आहे तर त्या सत्तेनें ब्रह्माप्रमाणें जगही परमार्थ सत्य कां नव्हे? मिथ्यावस्तूच्या कारणाचें निरूपण करितां येत नाहीं. सत्यवस्तूचें कारण सत्य ब्रह्मच संभवतें. यास्तव जगत् सत्य आहे, असें मी समजतों.

कुंभ—राजन्, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. पण मायाशबल ब्रह्म शुद्ध ब्रह्माच्या सत्तेनें जगत्समसत्ताक (जगाच्या सत्तेसारख्या सत्तेनें युक्त) झाल्यामुळें जगाचें कारण जरी होऊं शकलें तरी अकारण निर्गुण ब्रह्म निर्विकार असल्याकारणानें त्याचें कारण होत नाहीं. आतां मायाश-

बलच जगाचें कारण आहे म्हणून म्हणावें तर निर्विशेष ब्रह्माच्या आधारानें मायाशबल कारण व जगत्कार्य यांचें तरी अस्तित्व कसें होणार ! कारण माया, तिच्या योगानें शबल झालेलें ब्रह्म व त्याचीं कार्यें या सर्वांचा सद्भाव मायादृष्टीनेंच मानला जातो. परमार्थदृष्टया हें सर्व शांत अज ब्रह्मच आहे. जें होतच नाहीं त्याचें नित्य सिद्ध वस्तूशीं सादृश्य कसें असणार ? ज्याला बीजच नाहीं तें होणार कसें ? जें अतर्क्य व नामरूपरहित त्याला बीजता कोठची ? प्रमाणसिद्ध उचित देशकालादिकांच्या अभावीं ब्रह्म बीज कसें होणार ? शिवाय तें अकर्तृ असल्यामुळें सर्व प्रकारच्या कारकांच्या विरुद्ध आहे. तस्मात् तें कारण नाहीं. जगच्छब्द व त्याचा अर्थ यांचें ज्ञान ब्रह्मरूप आहे. तूं ब्रह्मस्वरूप आहेस. यास्तव राजन्, तूं आपल्या स्वरूपास धारण कर, त्याला विसरूं नको. चित्ताचा अन्यथा-(विपरीत)-भाव हाच नाश (ब्रह्मस्वरूपापासून भ्रंश) आहे. विद्वान् त्याचा अनुभव घेतात. चित्त नाशस्वभाव व नाशात्मक आहे. एकक्षणभरही स्वरूपविस्मरणरूप नाश कल्पकालापासून विसरलेल्या चित्त शब्दानें सांगितला जातो. तें चित्त संकल्प सोडल्यामुळें उदय पावलेल्या यथार्थ आत्मज्ञानानें क्षीण होतें. संकल्परूप चित्ताचा क्षय झाला असतां जग मिथ्या असल्यामुळें आपोआप परमात्म्यामध्यें प्रवेश करतें, तें भिन्न वस्तुरूपानें अवशिष्ट रहात नाहीं. बाधित होऊन आपल्या अधिष्ठानांत शिरणारें विश्व विद्यमान कसें असणार ! जो मी शूद्र आहें, असें आपल्या तोंडानें सांगतो, तो विप्र कसा होईल ? तात्पर्य अज्ञानच चित्त आहे. तें असत् असूनही सत असल्यासारखा भ्रम होतो. पण चित्त, अहंकार, मन, इत्यादि कांहींएक नाहीं, अशी भावना केली असतां तें सर्व नाहींसें होतें. संकल्पानेंच झालेलें तें असंकल्पानें नाहींसें होतें. एका सर्वव्यापी आत्मसत्तेनें हें सर्व दृश्य व्यापलें आहे. त्यामुळें जन्म, मरण, मी तूं इत्यादि या सर्व कुकल्पना आहेत. मित्रा, तूं सत्य आहेस. या इंद्रियगणांच्या समूहांत तूं सत्च राहतोस. तूं दुःखांनीं संतप्त होत नाहींस व पुण्यपापांनीं लिप्त होत नाहींस, प्रिय मित्रा, तूं नाश पावत नाहींस व वृद्धि पावत नाहींस, इच्छा, अनिच्छा, क्रिया इत्यादि सर्वशक्ति तूंच आहेस. यास्तव तुला

कांहीं इष्टानिष्ट संपादन करावयाचें नाहीं. तूं अज, अमर, अनादि, सन्मात्ररूप आत्मतत्त्व आहेस १००.

सर्ग १०१—ज्ञान दृढ झाल्यामुळें राजाची कृतकृत्यता, जीवन्मुक्तांत अचित्तत्व व तत्त्वाची स्थिति.

श्रीवासिष्ठ—कुंभाच्या ह्या अकृत्रिम वचनाची भावना करीत राजा स्वयं त्या आत्मपदामध्यें क्षणभर विश्रांत झाला. त्याचे नेत्र व त्यांबरोबरच मन मिटलं (चंचलतारहित झालें.) वाणी शांत झाली, तो पाषाणावर रेगदलेल्या मूर्तीप्रमाणें निश्चलाकार झाला. दोन घटिका तो त्याच अवस्थेंत राहिला. नंतर बा रामा, राजा किंचित् सावध होऊन त्यानें नेत्र उघडले आहेत, असें पाहून कुंभरूपिणी चूडाला त्याला म्हणाली—–

कुंभ—महाराज, या विस्तृत, शुद्ध व योग्यांच्या सुखशय्यारूप पदामध्यें तूं सुखानें विश्राम पावला आहेस काय? तुला आंतल्याआंत बोध झाला आहे का? तूं सर्व भ्रांतीचा त्याग केलास ना? तुला सर्व ज्ञेय ज्ञात झालें का? तूं सर्व द्रष्टव्य पाहिलेंस का?

शिखिध्वज—भगवन्, तुझ्या महाप्रसादानें मी निरतिशयानंदलक्षण भूमिका व महा पदवी पाहिली. मी आतां हिरण्यगर्भापर्यंत उत्तरोत्तर शतपट आनंदाच्या परम सीमेवर जाऊन बसलों आहें. अहाहा! ज्ञानी महात्म्यांचा संग अपूर्व अमृतमय असून साररूप फल देणारा आहे. जें महा अमृत मला अनेक जन्मांनींही मिळालें नव्हतें तें आज तुझ्या समागमानें आपोआप प्राप्त झालें आहे. पण हे कमलनयना, हें अनंत आद्य अमृत मला या पूर्वी कां मिळालें नाहीं?

कुंभ—राजा, मन शांत होऊन, तें भोगेच्छारहित झालें असतां चित्ताचे रागद्वेषादि दोष पक्क झाले असतां व सर्व इंद्रियसमूह विषयविमुख झाला असतां, गुरूच्या शुद्ध उक्ति चित्तांत स्थिर होतात असा नियम आहे. त्यास अनुसरून आजवर तुला बोध झाला नाहीं. अनेक शरीरांनीं संपादन केलेले वासनारूप अनंत कषाय तुझ्या चित्तांत भरले होते. इतक्या दिवसांच्या तपश्चर्येनें ते आतां परिपक्क झाले आहेत. बा साधो, फळें पिकलीं म्हणजे तीं जशीं वृक्षावरून गळून पडतात त्याप्रमाणें

लिंगदेहापासून रागादि कषाय व पापें गळतात. नंतर गुरु जें जें सांगतो तें तें त्या शुद्ध चित्तांत दृढ बसतें. तुझ्या कषायांचा परिपाक झाला आहे, असें जाणूनच मी तुला आज बोध केला. त्यामुळें आजच तुझ्या अज्ञानाचा क्षय झाला. कषायपाक, ज्ञानकथा, उपदेश व साक्षात्कार हीं चारी तुझीं आज झालीं आहेत. सत्संगाच्या मिषानें आज तुझ्या सर्व शुभाशुभ कर्मांचा क्षय झाला आहे. आजच माध्याह्न-काल होईतों तुझें चित्त अहं व मम या अज्ञानजन्य भावनांनीं युक्त होतें. पण आतां माझ्या बोधानें चित्त क्षीण झालें असतां, तोच तूं प्रबुद्ध झाला आहेस. हृदयांत मन असेपर्यंत अज्ञानाची स्थिति होते. आणि चित्ताचा चित्तरूपानें त्याग केला म्हणजे ज्ञानाचा अभ्युदय होतो. द्वित्व व एकत्वदृष्टि हेंच चित्त व हेंच अज्ञान. आणि त्या दृष्टींचा त्याग हेंच ज्ञान व तीच परागति होय. हे राजा, तूं चित्ताचा त्याग केलास व त्यामुळें प्रबुद्ध व मुक्त झाला आहेस. सदसद्रूपत्व हेंच चित्त असून तूं त्या असत्पदाचा त्याग केला आहेस, याविषयीं मला आतां संशय मुळींच राहिलेला नाहीं. महाराज, आतां यापुढें तूं शोकरहित, निरायास, निस्संग, अनन्य, आत्मवान् (सावधान) महोदयमुनि व मौनी होऊन आपल्या निर्मळ स्वरूपांत स्थिर हो.

शिखिध्वज—भगवन्, खरें आहे. मूर्खाची चित्तभू असते. पण प्रबुद्धाला चित्त म्हणजे काय तें माहीतही नाहीं. देवपुत्रा, तुमच्यासारखे मनोरहित जीवन्मुक्त व्यवहार कसे करूं शकतात तें मला सांग. आणि तशाच आणखी दुसऱ्याही उत्तम वचनांनीं तूं माझ्या हृदयांतील अवशिष्ट तमही काढून टाक.

कुंभ—तुझ्या म्हणण्याप्रमाणेंच जीवन्मुक्त महात्म्यांना चित्त नसतें. पुनर्जन्म देण्यास कारण होणारी जी घन वासना तिलाच चित्त म्हणतात, पण तशा प्रकारची वासना आत्मज्ञाला नसते. तत्त्वज्ञ ज्या विरळ वास-नेनें कर्मामध्यें विहार करितात तिला सत्त्व असें नांव आहे. ती पुनर्जन्म-रहित आहे. सत्त्वस्थ व जितेंद्रिय जीवन्मुक्त महात्मे सर्वसंग सोडून विहार करितात. ते कधींही चित्तस्थ होत नाहींत. मूढचित्ताला चित्त व प्रबुद्धचित्ताला सत्त्व म्हणतात. अप्रबुद्ध चित्तस्थ असतात व ज्ञानी

सत्त्वस्थ असतात. चित्त पुनः पुनः उत्पन्न होतें, वारंवार उदय पावतें. सत्त्व पुनः उत्पन्न होत नाहीं. त्यामुळें राजा, अप्रबुद्धाला बंध आहे. प्रबुद्धाला नाहीं. तूं सत्त्ववान् झाला आहेस. महात्यागी होऊन राहिला आहेस. तूं आज आपलें चित्त निश्शेष करून सोडलें आहेस, असें मी समजतों. महाराज, तूं सर्व वासनारहित होऊन आज अतिशय शोभत आहेस. ब्रा मुने तुझें मन आकाशासारखें निर्मल व निर्लेप झालें आहे, असें मी समजतों. तूं परम शमास प्राप्त झाला आहेस. तुझी स्थिति ब्रह्मसम झाली आहे. हाच तो महात्याग आहे. कारण आतां तूं सर्व सोडलें आहेस. स्वर्ग, मोक्ष, वित्तादि, तप, दान, फल इत्यादि सर्वांचा तूं परम बोधयुक्त बुद्धीनें त्याग केला आहेस. तप दान इत्यादिकांचे फल अगदींच क्षुद्र आहे. तें अगदीं थोड्याशा दुःखाचाच मात्र क्षय करीत असतें. पण जें क्षय व अतिशय यांनीं रहित (ज्याचा कधीं क्षय होत नाहीं व ज्याच्याहून अधिक दुसरें नाहीं) व समतामय सुख तेंच सत्य व तेंच नित्य निरतिशय सुख होय. बाकी स्वर्गादि सर्व सुखें तुच्छ आहेत; क्षणभंगुर आहेत, आविर्भाव व तिरोभाव यांनीं ग्रासलेलीं आहेत आणि पूर्वोत्तर कालीं नसून केवल वर्तमान समयीं स्वप्नाप्रमाणें अवगत होणारीं आहेत. त्यांतील प्रत्येकाकरितां किती आयास करावे लागतात. पण ते करूनही नित्य सुख मिळतें का नाहीं. यास्तव तुच्छ स्वर्गादि सुख अज्ञानांच बहुमत होतें. तत्त्वज्ञांना नाहीं; पण उपवासापेक्षां जशी भिक्षा कांहीं अंशीं बरी, त्याप्रमाणें स्वर्गसंज्ञक तुच्छ आनंदाकरितांही अनात्मज्ञांनीं यथेच्छ आचरणापेक्षां कर्मकांडाप्रमाणें अनुष्ठान करणें बरें. कारण ज्याला सोनें मिळालेलें नाहीं त्यानें जवळ असलेली पितळ टाकावी हें म्हणणें योग्य नव्हे. असो; हे राजन्, चूडालादिकांच्या समागमानें तुझें ज्ञान अनायासानें स्थिर झालें असतें, असें असतांना तूं या तपोमय कष्टांत कशाला पडलास? तपादिकांचा अनुष्ठानकाल कष्टकर असतो. अंतही क्षयादिकांमुळें दुःखावह होतो. मध्यें स्वर्गादि फलभोगसमयीं मात्र थोडेंसें सुख होतें. पण किंचित् काल टिकणाऱ्या त्याला आम्ही सुख म्हणतच नाहीं. तथापि तुझें तपश्चरण व्यर्थ झालें नाहीं. त्याच्या योगानें रागादि कषायांचा परिपाक होऊन तुजमध्यें माझा उपदेश ग्रहण

करण्याची योग्यता आली. आतां हे शुभ भूपाला, सर्व कार्याकार्य-विकल्प सोडून तूं पूर्ण परब्रह्माचा आश्रय कर. कारण इष्टानिष्ट विकल्प ब्रह्म सागराचेच जरी बिंदु असले तरी ते तुच्छ फल देणारे आहेत. यास्तव त्यांची उपेक्षा करून त्यांचा ज्यांत अंतर्भाव होत आहे, अशा समुद्राला संपादन करणेंच उचित होय. असो; शिखिध्वजा, प्राज्ञ महात्मे असत्य संकल्परचित पदार्थांची भावना करीत नाहींत. यास्तव तूंही चित्तस्पंद बंद करून स्वरूपांत स्थित हो. ज्याचें चित्त स्पंदरहित असतें त्याच्य मागें संसार लागत नाहीं. चित्त—चापल्यामुळेंच सर्व दुःखें उद्भवतात. ज्याचें चित्त स्थिर, शांत व स्पंदरहित असतें तो सदा महा आनंदी व साम्राज्याचें पात्र होतो. यास्तव तूं स्पंदास्पंदांना एकरूप करून तसाच एकरूप रहा.

शिखिध्वज—प्रभो, स्पंदास्पंद एकरूप कसे होतील?

कुंभ—त्यांचा स्वरूपतः विरोध असला तरी अधिष्ठान-साक्षिचिन्मात्र रूपानें मुळींच विरोध नाहीं. यास्तव स्वरूपदृष्टि सोडून अधिष्ठानदृष्टि स्थिर केली असतां एकरूप होतां येणें शक्य आहे. कारण मूढ चित्त-स्पंदालाच जग म्हणत असतात; चित्तस्पंदच संसार व संसारसर्वस्व आहे, इत्यादि पूर्वीं पुष्कळ बोध केला आहे. स्पंदयुक्त चित्च चित्त व निःस्पंद चित्च ही विस्तृत तुर्यातीत अवस्था आहे. तिचें वाणीनें वर्णन करितां येत नाहीं. शास्त्र, सज्जनसंपर्क व अभ्यास यांच्या योगानें फार दिवसांनीं चित्त अमल झालें असतां आत्मस्वरूप स्पष्ट अनुभवास येतें. महाराज, तूं आदि-अंत-मध्यरहित सारस्वरूपास प्राप्त झाला आहेस. यास्तव आतां या स्वपदामध्येंच स्थिर हो. प्रभो, तूं भेदरहित महा चिदात्मा झाला आहेस. बा साधो, तूं आतां निःशोक अवस्थेचा अनुभव घ १०१.

सर्ग १०२—कुंभाचें गमन. विस्मित राजाची विचारपूर्वक समाधींत विश्रांति.

कुंभ—बा राजा शिखिध्वजा, हें सर्व जग कसें उद्भवलें आहे व तें लीन कसें होतें, तें सर्व मी तुला सांगितलें आहे. आतां हे मुनिनायका, याचा चांगला विचार करून मनन व निदिध्यासन यांच्या योगानें परम पदाचा यथेच्छ अनुभव घे. अथवा तुला जसें योग्य वाटेल तसें कर.

आतां मी स्वर्गास जातों, कारण या पर्वसमयीं नारदमुनि ब्रह्मलोकाहून देवसभेंत आला असेल, त्यानें मला जर तेथें पाहिलें नाहीं तर तो मजवर कोप करील. पण निरिच्छ व संकल्पशून्य भव्य पुरुषानें गुरूंस कधींही उद्विग्न करूं नये, अशी नीति आहे. तूं आतां येथेंच रहा. उपदेशिलेली ही बुद्धि अतिशय पवित्र आहे.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, हें ऐकून शिखिध्वज हातांत पुष्पें घेऊन प्रणामपूर्वक कांहीं प्रतिवचन बोलणार होता, पण इतक्यांत तो देवकुमार गुप्त झाला. साध्वींनां भर्त्याचा प्रणाम अग्राह्य असल्यामुळें चूडाला त्वरेनें गुप्त झाली, तेव्हां त्याचाच विचार करीत विस्मित झालेला राजा चित्रासारखा स्तब्ध राहिला. विधीच्या याच विचित्र विलासाचें त्यानें चिंतन केलें. काय चमत्कार आहे? कुंभाच्या मिषानें मला नित्य उदित आत्म्याचा उपदेश फार दिवसांनीं लाधला आहे. नारदपुत्र कुंभ कोठें व मी शिखिध्वज कोठें! पण केवळ भाग्योदयवशात् मला हा ज्ञानलाभ झाला आहे. अहाहा, देवपुत्रानें मला सर्व युक्तियुक्त तत्त्व सांगितलें आहे. फार दिवस मोहनिद्रेनें आकुल होऊन राहिलेल्या मला त्यानें चांगलें जागें केलें. क्रियासमूहरूपकुकर्दमांत मी निमग्न होतों. हें कार्य आहे व हें अकार्य आहे, या मिथ्याभ्रमचक्रांत मी पडलों होतों; पण आतांचा हा निजमार्ग शीतळ, शुद्ध व शांत आहे. माझें निर्वासन मन मला शीतल करीत आहे. तें विषयभोगाकरितां उदय पावत नाहीं. मी आतां शांत होत आहें. मी केवळ सुख भोगीत आहें. मी तृणाग्राचीही इच्छा करीत नाहीं. मी जसा आहें, तसाच राहतों.—असा विचार करणारा वासनाशून्य राजा लाकडाच्या किंवा दगडाच्या मूर्तीप्रमाणें निश्चल राहिला. त्याच निःसंकल्प, निराश्रय मौनांत निश्चल प्रतिष्ठेस प्राप्त होऊन तो पर्वतशिखराप्रमाणें राहिला, त्यावेळीं त्याचें सर्व भय शांत झालें होतें, मति शांत व सम झाली होती, त्याला तें आपलें निजस्वरूप फार दिवसांनीं प्राप्त झालें होतें, त्यामुळें तो महात्मा योगनिद्रेचा अनुभव घेत राहिला १०२.

सर्ग १०३—चूडालेचें तीन दिवसांनीं पुनरागमन व यत्नानें राजाला सावधान करणें.

श्रीवसिष्ठ---रामा, याप्रमाणें निर्विकल्प समाधानामुळें राजा शिखिध्वज त्याच अरण्यांत काष्ठ किंवा भिंत यांप्रमाणें निश्चल राहिला. आतां चूडालेचें पुढचें वर्तमान ऐक. वर सांगितल्याप्रमाणें कुंभवेषानें आपल्या शिखिध्वज भर्त्याला उपदेश करून ती साध्वी तेथून आकाशमार्गानें निघाली, मार्गांत (आकाशांतच) तिनें आपला मायिक वेष सोडून सुंदर स्त्रीवेष धारण केला. ती आकाशमार्गानेंच आपल्या नगरास प्राप्त झाली. एका क्षणांत अंतःपुरांत गेली असतां ती स्थूल आकारानें तेथील सर्व लोकांस दृश्य झाली. राजाचें काम करूं लागली. तीन दिवसांनीं ती पुनः आकाशांत आली. आकाशांतच योगसामर्थ्यानें कुंभवेष घेऊन ती शिखिध्वज राजाच्या वनाकडे निघाली. थोड्याच निमिषांत वनभूमींत उतरून तिनें निर्विकल्प समाधिस्थ राजाला चित्राप्रमाणें पाहिलें. आणि मोठया हर्षानें ' अहाहा, मोठी संतोषाची गोष्ट आहे कीं हा आत्म्यामध्यें विश्रांति घेत आहे. तो आतां सम, स्वस्थ व शांत होऊन राहिला आहे. ' असें वारंवार म्हटलें. नंतर कांहीं वेळ त्याची ती निश्चल स्थिति प्रत्यक्ष पाहून ती आपल्याशींच पुनः म्हणाली-" आतां मी याला या परम पदापासून सावध करतें. प्रारब्ध कर्म अवशिष्ट असतांना त्याला असा देहत्याग करणें उचित नव्हे. याला कांहीं काल राज्यांतील किंवा अरण्यांतील भोग भोगीत राहू दे. नंतर आम्ही दोघेंही एकाच वेळीं देहत्याग करून कैवल्यास प्राप्त होऊं. यानें आतांच देहत्याग केल्यास मी केलेला उपदेश सप्तमभूमिकेपर्यंत परिपक्व होणार नाहीं, व त्यामुळें याला जीवन्मुक्तीचें सुख मिळणार नाहीं. यास्तव त्या दृष्ट सुखाचा अनुभव घेण्याकरितां मला याला उठविलें पाहिजे. "

असा विचार करून चूडालेनें आपल्या प्रभूच्या पुढें वनेचरांनांही भयभीत करणारा मोठा सिंहनाद वारंवार केला. पण तो पर्वतावरील शिलेप्रमाणें चंचल झाला नाहीं. तेव्हां वारंवार केलेल्या घोर नादानेंही तो देहभानावर येत नाहीं, असें पाहून तिनें त्याला हातानें चाळविलें. त्यामुळें तो भूमीवर पडला, पण जागा झाला नाहीं. तेव्हां कुंभरूपिणी चूडाला मनांत म्हणते-अहाहा, हा साधु, भगवान्, आत्मस्वरूपीं पूर्ण परिणत झाला आहे. तेव्हां आतां याला मी कोणत्या युक्तीनें जागें करूं ?

अथवा या महात्म्याला जागें करून तरी मला काय करावयाचें आहे ? हा विदेहकैवल्यास प्राप्त होऊनच सुखानें राहो. मीही या स्त्रीशरीरास सोडून पुनः जन्मपरंपरेंत न पडण्याकरितां याच्या सहवर्तमानच गमन करतें.' कारण आतां येथें जिवंत राहण्यांत कोणतें अधिक सुख आहे ?

इतकें बोलून ती साध्वी चूडाला देहत्याग करण्यास उद्यत झाली. पण इतक्यांत तिच्या मनांत कांहीं विकल्प येऊन ती आपल्याशींच बोलली–" पण आधीं मला या राजाच्या देहास चांगलें पाहूं दे. म्हणजे याच्या हृदयांत बोधाचें बीज जें सत्त्व तें आहे कीं नाहीं तें कळेल. तें जर असलें तर हा भगवान्, मूळांत लीन असलेल्या व कालांतरीं वृक्षावर प्रकट होणाऱ्या पुष्पाप्रमाणें, कांहीं कालानें देहभानावर येईल. त्यानंतर यदृच्छेनें विहार करणारा हा जीवन्मुक्तदशेचा अनुभव घेईल. पण त्याचें सत्त्व जर हृदयाकाशास सोडून गेलें असेल तर मीही देहत्याग करून मुक्त होईन." असा विचार करून चूडालेनें पतीच्या शरीराला हात लावून त्यांत सत्त्वगुण ऊष्मा आहे कीं नाहीं तें पाहिलें. तेव्हां तो जिवंत आहे, अशी शंका येऊन ' याच्या हृदयांत देहभानावर येण्याचें कारण सत्त्व तर आहे, ' असें ती म्हणाली,

श्रीराम-- भगवन्, काष्ठाप्रमाणें अत्यंत शान्त व निश्चल होऊन राहिलेल्या ध्यानशाली पुरुषाच्या चित्तांत बीजांतील पुष्पफलाप्रमाणें सत्त्व अवशिष्ट आहे, हें कसें कळतें ?

श्रीवसिष्ठ—फुगणें, कुजणें, फुटणें, सडणें इत्यादि विकार देहास न होणें हेंच देहांत सत्त्व आहे, हें ओळखण्याचें चिह्न आहे. चित्तस्पंदरहित, द्वित्वैकत्वशून्य, सम व अचल स्थित असलेल्या पुरुषाचें शरीर म्लान होत नाहीं, हृष्ट होत नाहीं, अस्त पावत नाहीं, उदय पावत नाहीं. तर तें सदा सम राहतें. द्वित्व व एकत्व इत्यादि कल्पनांनीं युक्त असलेल्या ज्या पुरुषाचें मन चंचल होतें त्याचा देह स्थिर रहात नाहीं. त्याची स्थिति क्षणोक्षणीं बदलते. कारण चित्तस्पंद हेंच जगत्स्थितीस कारण होणाऱ्या (जन्म, अस्तित्व, वृद्धि, परिणाम इत्यादि) भावविकारांचें कारण आहे. एवढ्यासाठींच पुनर्जन्माचें बीज असल्यास या देहांतून दुसऱ्या देहांत जाणाऱ्या चित्ताचें वारंवार मोठ्या यत्नानें नियमन करूं

लागलें तरी तें करतां येत नाहीं. त्याचे हर्ष, कोप व संमोह कांहीं केल्या पुरुषाच्या अधीन होत नाहींत. त्यावरूनच त्याला पुनर्जन्म अवश्य प्राप्त होणार, असें निश्चयानें म्हणतां येतें. पण चित्तांतील हर्षादि विकार शांत झाले म्हणजे देहांतील विकारही निवृत्त होतात. सम जलामध्यें तरंगादिक जसे उठत नाहींत, त्याप्रमाणें मन वासनारहित झालें म्हणजे देहांत राग–द्वेषादि व तारुण्य वृद्धत्वादि दोष दिसत नाहींत. शरीर शांत झाल्यावांचून सत्त्व शांत होत नाहीं, असा नियम आहे. यास्तव जीवन्मुक्त प्रारब्धक्षय होईतों सत्त्वाचा अनुभव घेत असतात. ज्या देहांत सत्त्वही नसतें व चित्तही नसतें तो देह मरणानें लीन होतो. शिखिध्वजाचा हा देह निश्चित्त पण ऊष्मा या सत्त्व गुणानें युक्त होता. तो सत्त्वांशानें ही युक्त होता म्हणूनच म्लान झाला नाहीं किंवा त्याच्यामध्यें दुसरे कांहीं विकार झाले नाहींत. असो; आपल्या पतीचा देह सत्त्वयुक्त आहे, असें पाहून त्या श्रेष्ठ अंगनेन स्वदेहाचा त्याग केला नाहीं. तर तिनें आपल्याशींच असा विचार केला.—मी आतां याच्या शरीरांतील सर्वग व शुद्ध चित्तत्त्वांत प्रवेश करून व तेथेंच स्थित होऊन पुढें देहभानावर येणाऱ्या या कांताला आजच जागा करितें. मी जरी याला आतांच जागें न केलें तरी हा पुष्कळ दिवसांनीं पुढें जागा होईल. पण तोंवर मी एकटीनेंच कसें रहावें? आतांच याला उठवितें.

असा विचार करून चूडालेनें इंद्रियांचा जणुं काय पिंजराच अशा देहास सोडून आद्यन्तरहित चित्तत्वांत स्थिति केली. तेथें आपल्या सत्त्व-युक्त प्रभूच्या चेतनेस चलन देऊन ती, एकादी पक्षीण जशी घरव्यांत शिरते, त्याप्रमाणें स्वशरीरांत परत शिरली. कुंभाकार होऊन पुष्पमय स्थलावर बसली. आणि मंजुल स्वरानें सामगान करूं लागली. तिचा सामध्वनि ऐकून भूपतीच्या शरीरांतील सत्त्वगुणशालिनी चित् सावधान झाली. राजानें लागलेच आपले नेत्र उघडले आणि श्रेष्ठ शरीरानें युक्त व सामगायनांत तत्पर असलेल्या कुंभाला पुढें पाहिलें. त्याबरोबर ‘ अहाहा, आम्ही मोठें धन्य आहों, कारण हा मुनि आपण होऊन पुनः येथें आला आहे. ’ असें म्हणतच त्या उत्तम शिखिध्वजानें त्याला पुष्प दिलें. आणि म्हटलें, “ भगवन्, आमच्या मोठ्या भाग्यामुळेंच तुमच्या

चित्तांत आम्हांला पुनर्दर्शन देण्याचें स्मरण झालें. अथवा कोणते महा उदार परानुग्रहास नित्य सज्ज नसतात? आम्हांला पवित्र करणें हेंच आगमनाचें कारण असावें. पण त नसल्यास दुसरें कोणतें तें सांग.

कुंभ—राजन्, जेव्हांपासून मीं येथून गेलों तेव्हांपासून माझें चित्त येथें तुजपाशींच राहिलें आहे, त्यामुळें मीही रम्य स्वर्गांत न राहतां आतां तुजजवळ आलों आहें. हे सज्जना, अनेक रम्य वस्तूंतील जी एकादीच वस्तु चित्ताला अतिशय अभीष्ट वाटत असते तीच प्राणी मोठ्या उद्योगानें मिळवतो. तुझ्यासारखा बंधु, आप्त सुहृत्, मित्र, सखा व विश्वासभूमि, शिष्य मला या जगांत दुसरा कोणी आढळला नाहीं.

शिखिध्वज—खरोखर, ज्या अर्थी तूं असंग असूनही आमच्या संगतीची इच्छा करतोस, त्या अर्थी आमचे पुण्यवृक्ष फळास आले, असें मी समजतों. प्रभो, आपणाला स्वर्ग जर आवडत नसेल तर हें वन, हे येथले वृक्ष व हा मी आपल सादर भृत्य या सामग्रीनें संपन्न असलेल्या ह्या स्थानीं निवास करा. कारण तुम्ही दिलेल्या युक्तीनें मी जसा विश्रांत झालों आहें, तशी विश्रांति स्वर्गांत तरी असेल कीं नाहीं याची शंकाच आहे. यास्तव त्याच योगयुक्तीनें येथें आनंदाचा उपभोग घेत रहा.

कुंभ—पण राजा, मी तुला विचारतों तें आधीं सांग, तूं महानंद परमपदीं विश्रांति पावला आहेस काय? हें भेदमय दुःख सोडलें आहेसना? विचार करीपर्यंतच रम्य वाटणाऱ्या संकल्पांस सोडून तुझी रति अगदीं निर्मूळ झाली आहेना? तुझें मन ग्राह्याग्राह्यशून्य, शांत, व अनुद्विग्न झाल आहेना?

शिखिध्वज—होय; स्वामिन्, तुझ्या प्रसादानें दृश्याच्या पलीकडची गति मी पाहिली आहे, संसारसीमेच्या अंतास पोंचलों आहें. माझा प्राप्य वस्तुविषयींचा निश्चय झाला आहे. फार दिवसांनीं मीं शांत व विश्रांत झालों आहें. सर्व प्राप्तव्य मला प्राप्त झालें आहे, मी सतत तृप्त होऊन राहिलों आहें, आतां कोणत्याही प्रकारचा उपदेश आमच्या उपयोगाचा नाहीं, मीं सर्वत्र अतितृप्त झालों आहें, मी संतापशून्य होऊन राहिलों आहें, सर्व अज्ञात वस्तुजात मला ज्ञात झालें आहे. सर्व त्याज्याचा त्याग केला आहे. माझ्या वासनाशून्य चित्तानें आत्म्याचा आश्रय केला आहे.

आणि त्यामुळें मी आतां संसारशून्य, मोह-भयरहित, रागरहित सम, सर्वात्मक, संकल्पशून्य, व सौम्य होऊन राहिलों आहें. मी आतां आकाशासारखा निर्लेप आहें १०३.

सर्ग १०४—कुंभाची राजाशीं विलास करण्याची इच्छा, स्वर्गाच्या मिषानें नगरगमन, व खिन्न होऊन पुनः परत येणें.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें विचित्र गोष्टी बोलत ते दोघे ज्ञानी तेथें सहा घटिका बसले. नंतर तेथून उठून ते एका पर्वताच्या शिखरावर गेले व तेथाल सुंदर सरोवरावर. रम्य उपवन व दाट अरण्य यांतून यथेच्छ विहार करूं लागले. याप्रमाणें तेथें त्यांचे आठ दिवस गेले. नंतर ' आपण आतां दुसऱ्या रम्य पर्वतावरील वनांत जाऊं या. ' असें कुंभ म्हणाला. राजानें त्यावर ' बरें आहे ' असें म्हणून आपलें अनुमोदन दिलें. तेव्हां ते दुसऱ्या पर्वतावर गेले. तेथील रम्य स्थलांचा अनुभव घेऊन तशाच दुसऱ्याही-अनेक वृक्ष, वनें, सरोवरें, नद्या, पर्वत, तीर्थें, आश्रम, ग्राम, नगरें अरण्यांतील गोपालांचे घोष-इत्यादिकांस पहात, ठिकठिकाणीं देव, पितर इत्यादिकांचें उचित पूजन करीत, संतांचें दर्शन घेत, नाना स्थानांतून संचार करूं लागले. त्या दोघांचा समान स्नेह, समान सत्त्व व तुल्य अवस्था यांस पाहून त्यांस व इतरांसही मोठें कौतुक वाटत असे. वस्तुतः तें दांपत्य असूनही लोकदृष्ट्या उत्तम सुहृदांसारखें शोभत होतें. त्यांच्या मनाला हें गृह आहे, व हें नव्हे, हा व असेच दुसरेही विकल्प शिवलेही नाहींत. ते दोघे मित्र केव्हां धुळीनें शरीरें मलिन करून, कधीं अंगांस चंदन लावून, कधीं भस्मानें शुभ्र होऊन, एकादे वेळीं विचित्र वस्त्रें नेसून क्वचित् पानांनीं देहाचे गुप्त भाग झांकून व कधीं कधीं पुष्पांनीं मंडित होऊन विहार करीत असत. समचित्तता व सत्त्वाची उत्कृष्टता यांच्या योगानें थोड्या कालांतच राजा कुंभाप्रमाणें शांत व परिपक्व झाला.

एकदां (मित्रभावानें रहावयास लावणारें कर्म संपून दंपतीभावानें रहावयास लावणारें कर्म उदय पावलें असतां) देवपुत्राप्रमाणें सुंदर दिसणाऱ्या शिखिध्वजाला पाहून चूडाला मनांत म्हणाली, " हा माझा अदीनस्वभाव पति आहे. या रम्य वनभूमि आहेत. ही अनायास स्थिति असून रागानें हिला दूषित केलेलें नाहीं. पण अनायासानें प्राप्त होणाऱ्या

भोगस्थितीस मान न देतां केवळ निवृत्तिधर्मामध्येंच आग्रह धरून बसणें जीवन्मुक्तांच्या मतीला शोभत नाहीं. कारण आस्था सोडून प्राप्त स्थितींत समाधानानें राहणें, ही आहे जीवन्मुक्त दशा. तेव्हां तिच्या उलट केवळ भोगनिवृत्त होण्यांत काय पुरुषार्थ आहे ? हा माझा उदारात्मा पति आधिरहित आहे. आम्हां उभयतांचेंही नूतन वय आहे. पुष्पयुक्त वेलींच्या जाळ्या हींच येथें रम्य गृहें आहेत. मग अशी सर्व सामग्री असतांना जी भर्त्याची इच्छा करीत नाहीं ती अजीवन्मुक्ता असली तर भर्त्याच्या उपभोगाचा विघात करणें या पापानें दूषित होते व जीवन्मुक्ता असली तर लोकसंग्रहाचा भंग केल्यामुळें लोकनिंदेस पात्र होते. यास्तव भर्ता स्वाधीन असतांना वनपुष्पलतागृहांत जी सुखी स्त्री रममाण होत नाहीं तिला धिक्कार असो. रम्य व विवाहित पतीस एकांतांत प्राप्त होऊन जी साध्वी स्त्री रममाण होत नाहीं त्या दुःस्त्रीला धिक्कार असो. अनायासानें प्राप्त विषयालाही सोडणें म्हणजे एका प्रकारें द्वैतबुद्धिच धारण करणें नव्हे काय ? जीवन्मुक्ताला सर्वथा त्याग करून काय मिळवावयाचें आहे ? यास्तव मी आतां या वनांत अशी कांहीं रचना करतें, कीं तिला पाहून हा माझा भर्ता माझ्या ठायीं आसक्त होईल ?

असा विचार करून कुंभवेषधरा चूडाला पतीस म्हणाली, " महाराज, आज हा चैत्रमासाचा प्रथम दिवस उगवला आहे. इंद्राच्या सभेंत आज मोठा समारंभ व्हावयाचा आहे, यास्तव त्यावेळीं मला तेथें पित्यापाशीं असलें पाहिजे; कारण सुज्ञांनीं नियतीचा त्याग करूं नये, अशी नीति आहे. एवढ्याकरितां मी आतां जातों. तूं याच वनभूमींत माझी वाट पहात रहा. पुष्पांची क्रीडा करीत राहिलास म्हणजे तुला उद्वेग वाटणार नाहीं. आज सायंकाळींच मी येथें पुनः परत येईन; कारण मला स्वर्गाहून तुझी संगति अति प्रिय वाटते. "

असें बोलून व त्या आपल्या मित्राला आपल्यासारखीच सुंदर कल्पवृक्षाची पुष्पमंजरी देऊन, ' पण तूं सत्वर परत ये ' असें राजा म्हणत आहे तोंच ती वेषधारी स्त्री आकाशांत उडून गेली. शिखिध्वज ती अगदीं दिसेनाशी होई तों वर टक लावून बघत होता. कारण प्रेम हें मोठें कठीण आहे. त्याचा सहसा त्याग करवत नाहीं. असो; राजाच्या

दृष्टीच्या पलीकडे गेल्यावर तिनें कुंभशरीर सोडलें. आपलें रम्य रूप धारण केलें. नंतर ती एका क्षणांतच आकाशमार्गानें स्वनगरांत येऊन अंतःपुरांत शिरली. स्वस्थानीं जातांच ती सर्वांना दिसली. तेथील सर्व राजकार्यें करून सायंकाळीं ती पुनः कुंभवेषानें पतीकडे आली व वृक्षावरून जसें फळ पडतें त्याप्रमाणें आकाशांतून अकस्मात् राजापुढें पडली. पण त्यावेळीं जिचें मन अगदीं अखिन्न आहे, अशा तिनें आपलें मुख थोडेंसें खिन्न व निस्तेज केलें होतें. त्याकडे पाहून राजाही खिन्न होऊन एकाएकीं उठला, व आदरानें म्हणाला, देवपुत्रा, तुला नमस्कार असो. असा खिन्नसा कां दिसतोस? बा कुंभा, तूं क्षोभ सोड व या आसनावर बैस. पद्में जशीं जलाची आर्द्रता घेत नाहींत त्याप्रमाणें ज्ञानी पुरुष हर्षविषादजन्य स्थितीचा आश्रय करीत नाहींत.

श्रीवसिष्ठ—राजानें असें म्हटलें असतां आसनावर बसणारा कुंभ खिन्न वाणीनें म्हणाला, " देह असेपर्यंत जे निरनिराळ्या अवस्थांमध्यें कर्मेंद्रियांच्या योगानें समचित्त होऊन रहात नाहींत ते शठ तत्त्ववेत्ते नव्हेत. राजन्, अतत्त्वज्ञ मूढच मूर्खपणामुळें इंद्रियांचा हठानें निग्रह करून अवश्य भोग्य दशांपासून पळून जाण्याची खटपट करीत असतात. पण बाबारे, जसें तिळ असेपर्यंत तेल असतेंच त्याप्रमाणें देह असेपर्यंत दशा असतातच. जो देहदशेचें अनुकरण करीत नाहीं तो खड्गानें आकाशाचा छेद करण्याचाच प्रयत्न करतो. राजन्, देहदशांपासून होणाऱ्या दुःखाचा त्याग करणें फार उत्तम आहे. व चित्ताच्या समस्थितीनेंच तो सिद्ध होणें शक्य आहे; कर्मेंद्रियांच्या निग्रहानें नव्हे. यास्तव भूपाळा, सुज्ञानें देह असेपर्यंत कर्मेंद्रियांच्या द्वारा सदाचरणानें प्राप्त दशांमध्यें रहावें, आणि मनःप्रभृति ज्ञानांना मात्र समस्थितींत ठेवावें. त्यांना विषम होऊं देऊं नये. ब्रह्मदेवादि सर्व जीवन्मुक्त कर्मेंद्रियांच्या योगानें अनिषिद्ध आचरणामध्यें सदा तत्पर असतात. ते प्राप्त देहावस्थांचें उल्लंघन करीत नाहींत. कारण हा नियतीचा निश्चय आहे. शिवाय त्यांनींही जर प्रारब्धानुरूप शुद्ध आचरण केलें नाहीं तर ही सृष्टि चालणार कशी? तात्पर्य कोणी अज्ञ असो कीं तत्त्वज्ञ असो; प्रत्येक देहधारी जीवाला प्रारब्धकर्मरूप नियतीचें उल्लंघन करतां येत नाहीं. म्हणूनच तत्त्वज्ञ पुरुष

बुद्ध्यादिकांस सम ठेवून हातापायांच्या चलनरूप क्रियेनें देह असेपर्यंत नियतीचें अखंडित अनुवर्तन करितात आणि अज्ञ सर्व अंतर्बाहिरिंद्रियांस क्षुब्ध करून सुख-दुःखदशांनीं पराहत होत्साते लक्षावधि देह घेऊन विखंडित नियतीचें अनुवर्तन करितात. सारांश, या प्राण्यानें अशारीतीनें सुखामध्यें रहावें व अशा रीतीनें दुःखामध्यें रहावें, अशाप्रकारचें प्रत्येक जीवानें आपापल्या कर्माप्रमाणें जें जें ललाटाक्षर संपादन केलें असेल त्या त्याप्रमाणें त्याला भोगावें लागतें. मग तो अज्ञ असो कीं सुज्ञ असो. अशा रीतीनें हा प्रारब्धविलास दुर्लंघ्य आहे १०४.

सर्ग १०५—कुंभानें दूर्वासशापानें रात्रीं प्राप्त होणारें आपलें स्त्रीत्व राजाला सांगितलें. आणि ते दोघे तेथें समाधानानें व प्रेमानें राहिले.

शिखिध्वज—महाभागा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. पण तुज देवालाही अशा उद्वेगाचें कारण काय झालें, तें मला सांग.

कुंभ—राजन्, आज स्वर्गांत काय झालें तें सर्व मी तुला सांगतों, ऐक. कारण आपलें दुःख मित्राला सांगितलें असतां थोडेसें हलकें होतें. मित्रा, आज मी तुला पुष्पमंजरी देऊन आकाशमार्गानें स्वर्गास गेलों. इंद्राच्या सभेंत जाऊन पित्यापाशीं बसलों. सभेंतील सर्व कार्य झालें व सभाविसर्जनानंतर पित्याची आज्ञा घेऊन मी लागलाच इकडे यावयास निघालों. वायुमार्गामध्यें मी सूर्याच्या घोड्यांबरोबर चाललों होतों; पण पुढें भगवान् सूर्य एका मार्गानें गेला व मी खालीं अधर दिशेंत उतरूं लागलों. कांहीं वेळानें मी मेघांनीं आच्छादित केलेल्या आकाशभागापर्यंत येऊन पोंचलों. इतक्यांत पाण्यांनीं भरलेल्या मेघांच्या खिंडारांतून त्वरेनें येत असलेल्या दूर्वासमुनीला मीं पाहिलें. मेघरूपी वस्त्रानें आच्छादित झालेला, विद्युद्वलयांनीं भूषित झालेला व जलबिंदूंनीं ज्याचें अंग व त्यावरील चंदन भिजविलें आहे असा तो मुनि मला आपल्या प्राणनाथाकडे आपण होऊन जाणाऱ्या अभिसारिकेसारखा भासला. तो आपल्या प्रिय तपोलक्ष्मीकडे वेगानें जात असावा, असें माझ्या मनांत आलें व मी समोर आलेल्या त्या कोपी मुनीला नमस्कार करून आकाशांतून जात असतांनाच म्हटलें, " मुने, तूं यावेळीं नीलाभ्ररूप वस्त्राच्या योगानें अभिसारिकेसारखा दिसत आहेस "

हे मानदा, हें माझें भाषण ऐकतांच त्या निर्दयानें "मूर्खा, या दुर्वचनामुळें, तूं रात्रीं स्तनकेशवती व हावभावविलासिनी स्त्री होशील" असा शाप दिला. त्या जराजर्जर विप्राच्या तोंडून निघालेलें हें अशुभ वाक्य ऐकून मी जों मनांत कांहीं विचार करीत आहें तों तो मुनि गुप्त झाला. त्यामुळें हे साधो. मी असा उद्विग्न झालों आहें. राजन्, घडलेलें हें वृत्त मी तुला सांगितलें आहे. आतां मी काय करूं ? मी रात्रीं स्त्री होणार हें तर ठरलेंच आहे. पण मी स्तनवती स्त्री होऊन रात्री कशा घालवूं ? आपल्या पित्याला काय सांगूं हर हर ! या संसारांत भवितव्यतेची गति कशी विषम आहे, ती पहा ! ! दैववशात् मी आज तरुणांची उपभोग्य स्त्री होणार ! ! ! त्यामुळें स्वर्गांतील कामाकुल देवकुमारांचा माझ्यासाठीं (माझा अपहार करून) मोठा कलह होणार व मला मोठें दुःख भोगावें लागणार ! आतां रात्रीं स्त्री होणारा मी लज्जावश होऊन गुरु, देव व ब्राह्मण यांच्यापुढें उभा तरी कसा राहूं ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, असें बोलून चूडाला एक क्षणभर मुनिस्थितींत चिंतन करीत स्तब्ध बसली व लागलीच कुंभरूपी ती धैर्य धरून म्हणाली, "अरे, पण मी एकाद्या अज्ञाप्रमाणें शोक कां करीत आहें ? दूर्वासाच्या शापामुळें माझा देह जरी बदलला तरी त्यामुळें माझी (आत्म्याची) कोणती हानि होणार ?" तें ऐकून शिखिध्वजही कुंभाला म्हणाला, "देवपुत्रा, उगीच शोक करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? देहाला जें व्हावयाचें असेल तें होवो. त्यामुळें आत्मा लिप्त होणें शक्य नाहीं. जीं कांहीं सुखें अथवा दुःखें होत असतात तीं सर्व देहाला होतात. आत्म्याला कांहीं होत नाहीं. पण असें असतांना तूं जर त्याकरितां खिन्न होऊं लागलास तर इतरांची काय वाट ? खेदप्रसंगीं लोकांचें अनुवर्तन करण्यासाठीं खेदयुक्त भाषण करावें, असें तुझें म्हणणें आहे, व त्याप्रमाणें एवढा वेळ तूं खेद केला आहेस. आतां त्याचा सर्वथा त्याग करून व समतेस प्राप्त होऊन अखिन्न होऊन रहा."

राघवा, अशा समाधानपूर्ण वाक्यांनीं त्यांनीं परस्परांचें आश्वासन केलें. व ते दोघेही सुहृत् प्रेमानें व आनंदानें तेथें राहिले. इतक्यांत कुंभास स्त्रीत्व देण्यासाठींच जणुं काय जगद्दीप सूर्य, तेल संपतांच दिवा

जसा विझतो त्याप्रमाणें, अस्त पावला. लोकांच्या सर्व व्यवहारासह कमलें संकुचित झालीं. अंधकारामुळें मार्ग चांगलेसे दिसेनातसे झाले. त्यामुळ मार्गाप्रमाणेंच पांथ व त्यांच्या स्त्रिया यांचीं हृदयेंही वियोगजन्य दुःखान्धकारानें व्याप्त झालीं. कोळी व व्याध यांच्याप्रमाणें मासे व पक्षी यांस एकत्र करणारें भुवन साम्यतेस प्राप्त झालें. नक्षत्रांनीं भरलेलें अंतरिक्ष जणुं काय हसतसें राहिलें. तेव्हां ते दोघे सुहृद् तेथून उठले. जवळच्याच सरोवरावर गेले. संध्योपासना करते झाले, व बराच वेळ जप करून झाल्यावर ते दोघेही महा स्नेही जवळच्याच एका वृक्षाच्या गुल्मांत जाऊन बसले. इतक्यांत स्त्रीशरीर धारण करणारा कुंभ जवळच बसलेल्या शिखिध्वजास विह्वल वाणीनें म्हणाला, "राजन्, मी जणुं काय पडत आहें; माझ्या अंगास कंप सुटला आहे; माझ्या गात्रांचें जणुं काय पाणी होत आहे. राजन्, माझ्या शरीरांत कांहीं बदल होत आहेसें वाटतें, होय; खरेंच हे पहा माझे केंस लांब होत आहेत. भूपाला, मला आतां तुझ्या पुढें बसण्याचीही लाज वाटत आहे. कारण माझ्या शरीरांतील प्रत्येक पुरुष–अवयव जाऊन स्त्री–अवयव उत्पन्न होत आहे. केवल शरीरच नव्हे तर वस्त्रें, भूषणें व इतर उत्तम स्त्रीसामग्रीही मला अनायासानें प्राप्त होत आहे, हरहर, मोठी कष्टाची गोष्ट आहे. मला फार खेद वाटत आहे, मी सर्वथा स्त्री झालों आहें. हा धिक्, आतां मी काय करूं ! माझ्या मनांत सर्व स्त्रीभावना उद्भवल्या आहेत."

रामा, इतकें बोलून कुंभ मुकाट्यानें बसला. त्याच्या शरीरांत झालेला तो विलक्षण भेद प्रत्यक्ष पाहून राजाही खिन्न व विस्मित झाला. पण कांहीं वेळानें तो म्हणाला, अरे अरे, मोठें दुःख आहे. हा महा सत्वशील देवपुत्र सुंदर स्त्री झाला आहे ! बरें असो, हे साधो, तूं महा ज्ञानी आहेस, तुला नियतीची गति माहीत आहे. अवश्य होणाऱ्या या गोष्टींविषयीं खिन्न होणें बरें नव्हे. ज्ञान्यांच्याही केवल देहास नानाप्रकारच्या दशा प्राप्त होतात. पण त्यांच्या चित्तांत त्या उतरत नाहींत. अज्ञांची गोष्ट मात्र याहून अगदीं पृथक् आहे, कारण त्यांचें चित्त देहरूप होत असतें."

राजाचें हें सुंदर भाषण ऐकून कुंभ म्हणाला, बरें आहे. मीही रात्रीं प्राप्त होणाऱ्या स्त्रीत्वाचा अनुभव घेऊन तदनुरूप व्यवहार करतों.

मी खिन्न होत नाहीं. कारण नियतीचें उल्लंघन कोण करणार ? असो, दाशरथे, असा निर्णय करून त्या दोघांनीं आपला खेद कमी केला. नंतर त्यांनीं एका शय्येवरच निर्विकार चित्तानें पडून ती रात्र घालविली. दुसऱ्या दिवशीं प्रभात होतांच तें तरुण स्त्रीरूप सोडून कुंभ पहिल्यासारखा झाला. याप्रमाणें ती सिद्धिमती चूडाला दिवसा कुंभ व रात्रीं स्त्री होऊन पतीपाशीं राहूं लागली. रात्रीं ती तेथें कुमारीधर्मानें रहात असे. ती योगसामर्थ्यानें संपन्न असलेली ज्ञानी नारी प्रिय व सुहृद् अशा शिखिध्वजासह कैलास, मंदर इत्यादि पर्वतांच्या शिखरादिकांवरून यथेच्छ विहार करीत राहिली १०५.

सर्ग १०६—महेंद्र पर्वतावर त्यांचा अग्नीच्या समक्ष विवाह व सुवर्णगुहेंतील पुष्पशय्येवर समागम.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें बरेच दिवस गेल्यावर कुंभरूपिणी चूडाला भर्त्यास असें म्हणाली, " कमलनयना राजा, माझें हें भाषण लक्ष लावून ऐक मी तर प्रतिरात्रीं स्त्री होऊन राहतेंच. यास्तव मी आतां आपला स्त्रीधर्म पूर्ण करण्याची इच्छा करतें. मी विवाहविधीनें कोणातरी योग्य पतीला आत्मसमर्पण करतें. पण या त्रिभुवनांत मला तुझ्यासारखा दुसरा कोणीही प्रिय नाहीं. यास्तव हे मानदा, रात्रीं माझें तूं पाणिग्रहण कर. बा साधो, प्रयत्न व इच्छा यांवांचून प्राप्त झालेल्या या स्त्रीत्वाचें सुख मी तुज सुहृदाच्या बरोबर घेण्याची इच्छा करीत आहें. यास्तव तूं मला विघ्न करूं नकोस. जगाच्या उत्पत्तीपासून आजवर देव, ऋषि इत्यादिकांमध्यें प्रवृत्त असलेलें शुभ सुख साध्यच आहे. इच्छा, अनिच्छा, व त्यांचें फल यांचा त्याग करून प्रकृत विवाहकार्य करणाऱ्या तुला कोणता दोष लागणार आहे ? कारण आम्ही इच्छावान् नाहीं व अनिच्छावान्ही नाहीं. तर यदृच्छाप्राप्त व्यवहार समदृष्टीनें करणारे आहों.

शिखिध्वज—मित्रा, हें कार्य केल्यानें शुभ किंवा अशुभ कांहींच होणार नाहीं, हें मला माहीत आहे. यास्तव तुला जसें वाटेल तसें कर. मी समचित्तानें हें त्रिभुवनस्वरूप आहे, असेंच पहात आहें; यास्तव तुझी जशी इच्छा असेल तसें कर.

कुंभ—राजन्, असें जर असेल तर आजच शुभ लग्न आहे. आज श्रावणाची पूर्णिमा आहे. मी कालच सर्व गणित करून ठेवलें आहे. यास्तव आज रात्रीं चंद्रोदय झाला कीं महेंद्रपर्वताच्या मनोरम शृंगावर आमचा विवाह होईल. तें स्थान रत्नदीपांच्या प्रकाशानें संपन्न आहे. त्याच्या रत्नजडित गुहा हींच आमचीं सुंदर मंदिरें होतील. त्या पर्वताचें शृंग पुष्पफलयुक्त विविध वृक्षांनीं फारच सुशोभित झालेलें असतें. तेथील वाऱ्यानें हालणाऱ्या वनपुष्पलता नर्तकींप्रमाणें एकसारखें नृत्य करीत असतात. आज रात्रीं अंतरिक्षांतील तारा आपल्या पूर्णचंद्र भर्त्यासह आम्हां उभयतांनाही आपल्याप्रमाणेंच आनंदांत पाहोत. असो; तर हे भूपाला, आतां तूं ऊठ. विवाहाकरितां आपण सामग्री सिद्ध करूं या.

इतकें बोलून कुंभ राजाबरोबर अरण्यांत गेला. त्यांनीं पुष्पें व रत्नें गोळा केलीं. एका मुहूर्तांतच त्या सम व शुभ रत्नशिखरावर देवता, अग्नि, कामदेव इत्यादिकांच्या पूजनाकरितां पुष्पांच्या राशी गोळा केल्या. दुसऱ्या समप्रदेशीं हार, वस्त्रें, मणी इत्यादिकांचे ढीग घातले. याप्रमाणें एका सुवर्णगुहारूप मंदिरापाशीं विवाहसाहित्य जमवून ते दोघे महामित्र मंदाकिनींत स्नान करावयास गेले. तेथ हत्तीच्या कुंभाप्रमाणें ज्याचे खांदे आहेत अशा त्या महाराजास कुंभानें आदरानें मंगल स्नान घातलें. नंतर राजानेंही पुढें स्त्रीरूप व भार्यारूप होणाऱ्या चूडालेलाही तसेंच उत्तम स्नान घातलें. तेथें स्नान केलेल्या त्या दोघांनींही देव, पितर व मुनि यांची पूजा केली. ते दोघेही महात्मे क्रियाफल व क्रियात्याग या दोन्ही विषयीं इच्छारहित होते. जगद्व्यवस्थेविषयीं ते नित्यज्ञानरसानें तृप्त होते. एकमेकांस इष्ट असलेलें अन्न सिद्धिबलानें निर्माण करून त्यांनीं भोजन केलें. कल्पवृक्षांनीं दिलेलीं शुभ्र रेशमी वस्त्रें नेसून व सुंदर फळें खाऊन ते विवाहस्थानीं परत आले. इतकें होई-तों विवाहाविषयीं उत्सुक झालेल्या त्या दोघांचें जणुं काय प्रिय करण्या-करितांच सूर्य अस्ताचलास गेला. तेव्हां त्या भव्य पुरुषांचा संध्यावंदनादि अनुष्ठानक्रम आटोपून रात्र पडली असतां त्यांच्या विवाहाचें कौतुक पाहण्यासाठीं जणुं काय तारा आकाशांत येऊन उभ्या राहिल्या. स्त्रीपुरुषांचें प्रिय करणारी व म्हणूनच त्यांची एक सखी अशी रात्र विकसित

पुष्पांच्या योगानें हंसत व दंवाचा वर्षाव करीत त्यांच्या पाशीं आली. कुंभानें आपल्या सिद्धीनें सर्व शिखरभर रत्नदीप लावले. राजाला विविध वस्त्रें, भूषणें, अंगराग इत्यादिकांच्या योगानें भूषित केलें. इतक्यांत तो स्वतः स्त्रीरूपी झाला. सर्व प्रशस्त अवयव व उत्तम वस्त्रभूषणादि यांच्या योगानें तो अप्रतिम शोभा धारण करता झाला. नंतर मनांत म्हणाला, "हा मी आतां स्त्रीरूपी झालों आहें. मला आतां हा आपला देह कामाला (कामरूप वराला) अर्पण करावयाचा आहे, यास्तव मी या कालास उचित असेंच कार्य करतों. 'बा कामा, ही मी सुंदर वधू झालें आहें, व तूं माझा भर्ता मजपुढें उभा आहेस. यास्तव ये; माझें ग्रहण कर.' असें मनांत म्हणून चूडाला अग्रभागीं बसलेल्या व उदय पावणाऱ्या सूर्याप्रमाणें दिसणाऱ्या भर्त्यापाशीं गेली व म्हणाली, "हे मानदा, मी मदनिका, या नांवाची तुझी भार्या आहें. मी तुझ्या चरणांवर हा प्रणाम मोठ्या स्नेहानें करीत आहें."

रामा, असें बोलून जिचे केंस वाऱ्यानें हालत आहेत अशी ती सुंदरी लज्जेनें तोंड खालीं करून पतीच्या पायांवर नम्र झाली व पुनः म्हणाली, "हे नाथ, या भूषणांनीं मला भूषित कर. आणि क्रमानें अग्नि प्रदीप्त करून माझें पाणिग्रहण कर. हे राजन्, तूं अतिशय शोभत आहेस. मला मदनातुर करीत आहेस. रतीच्या विवाहप्रसंगीं दिसणाऱ्या मदनाहून तूं मला अधिक सुंदर दिसतोस. हे प्रभो, तुझ्या अंगावरील पुष्पें चंद्राच्या किरणांसारखीं दिसत आहेत. तुझ्या उरावरील हा हार मेरूवरून पडणाऱ्या मंदाकिनीच्या प्रवाहाप्रमाणें दिसत आहे. हे नृपते, केसांत गुंफलेल्या फुलांच्या योगानें तूं फारच शोभत आहेस. अंगावरील रत्नसमूहानें तूं या मेरूलाही तुच्छ करून सोडलें आहेस." राघवा, तिचे हे रम्य बाल ऐकून राजाला आनंद झाला. त्यानेंही तिच्या सौंदर्याचें असेंच वर्णन केलें. त्यामुळें ज्यांचा पूर्वीचा दांपत्यभाव गुप्त आहे. अशीं तीं दोघें फार संतुष्ट झालीं. महाराज शिखिध्वजानें कांचनपाषाणरूपी पर्यंकावर बसून मदनिका महाराणीला वस्त्रें, भूषणें इत्यादिकांच्या योगानें भूषित केलें. तेव्हां ती कामिनी रतीसारखी अथवा गौरीसारखी दिसली. भूषणविधि आटोपल्यावर तो महाराज म्हणाला, "हे बालहरिणाक्षि, तूं आतां

नूतन उदय पावलेल्या लक्ष्मीप्रमाणें शोभत आहेस. इंद्रासह शचीचें, हरीसह लक्ष्मीचें व शंकरासह गौरीचें जें मंगल झालें तेंच मंगल मजसह तुला प्राप्त होवो. हे रमणि, तूं मला यावेळीं कामकल्पतरूच्या शाखेसारखी दिसत आहेस. तुला पाहतांच मला अवर्णनीय आह्लाद होत आहे. यास्तव हे सुंदरि, आतां ऊठ व विवाहवेदीवर चल.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, कुंभानें सुंदर शास्त्रोक्त वेदी पूर्वींच तयार करून ठेविली होती. त्यांत राजानें अग्नि प्रज्वलित केला. त्याच्या शुभ ज्वाला निघाल्या असतां पूर्वाभिमुख बसलेल्या राजानें यथाविधि हवन करून प्रियेचें अग्नीसमक्ष पाणिग्रहण केलें. नंतर एकमेकांचा हात धरून अग्नीस प्रदक्षिणा घातल्या. त्यांनीं त्याप्रसंगीं परस्परांस प्रेमरूपी धन समर्पण केलें. अग्नींत लाजांचा होम केला. दोघांनाही मोठा आनंद झाला. नंतर त्यांनीं एकमेकांचा हात सोडला. आनंदानें प्रफुल्लित झालेलीं त्यांचीं मुखें नुकत्याच उगवलेल्या चंद्राप्रमाणें दिसलीं. कांहीं वेळानें तीं दोघेंही पूर्वींच तयार करून ठेवलेल्या नव्या पुष्पशय्येवर जाऊन बसलीं, तों चंद्र आकाशाच्या चतुर्थभागाचें आक्रमण करून जणुं काय त्यांची क्रीडा पाहण्यासाठींच वर आला होता. कांहींवेळ तेथें बसून तीं सुवर्णगुहेंत गेलीं. तेथेंही रम्य पुष्पशय्या तयार होती. मंदारादि दिव्य पुष्पांचा घमघमाट त्या सर्व गुहाभर पसरला होता. असो; त्या एकांतस्थळीं अनेक प्रिय भाषणें व रम्य विलास करण्यांत त्यांची ती रात्र क्षणार्धाप्रमाणें, त्यांना न कळतांच, निघून गेली १०६.

सर्ग १०७—नाना पर्वतादिकांवरील विहार; मायिक इंद्राचें दर्शन; व अनासक्तीची परीक्षा पाहण्यासाठीं स्वर्गांत येण्याविषयीं इंद्रानें केलेली प्रार्थना.

श्रीवसिष्ठ—दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सूर्यसंज्ञक रंगानें भुवनोदरास रंगित केलें असतां शिखिध्वजाची भार्या कुंभरूप झाली. रामा, याप्रमाणें तीं दोघें महेंद्राच्या दरीमध्यें स्वयं विवाह करून इष्ट दंपती झालीं. नंतर तीं प्रत्यहीं विचित्र वनपंक्तींमध्यें विलास करूं लागलीं. दिवसां अतिशय प्रिय मित्र व रात्रीं इष्ट दंपती अशा नात्यानें राहणारीं तीं प्रभा व दीप यांप्रमाणें एकमेकांपासून क्षणभरही दूर झालीं नाहींत. सह्य, कैलास, महेंद्र

मलय, गंधमादन इत्यादि पर्वतांच्या गुहा व नाना प्रकारचीं गहन वनें यांतून त्यांनीं विचित्र विहार केला. चूडाला प्रिय राजा निजला म्हणजे प्रतितिसऱ्यादिवशीं आपल्या राजधानीस जाऊन व राजकार्यें करून परत येत असे. एक महिनाभर महेंद्रावर, पंधरा दिवस शुक्तिमानाच्या पृष्ठभागीं, इत्यादि प्रकारें तीं सर्व रम्य व नाना विचित्र वस्तूंनीं चमत्कारिक दिसणाऱ्या प्रदेशीं राहून आपला काल समचित्तवृत्तींनीं घालवीत राहिलीं.

कांहीं दिवस गेल्यावर देवपुत्ररूपिणी चूडालेनें असें चिंतन केलें.—मी आतां अनेक सुस्वरूप व रम्य भोगसाधनांची आशा दाखवून या राजाच्या अनासक्तीची परीक्षा पाहतें. कारण एकदां याची अनासक्ति दृढ झाली कीं पुनः हा कोणत्याही विषयामध्यें आसक्त होणार नाहीं. असा मनांत विचार करून त्या योगिनीनें त्या वनांत देव व अप्सरा यांसह इंद्राला आणून दाखविलें. भगवान् देवेंद्र सपरिवार आला आहे असें पाहतांच वनवासी शिखिध्वज त्याची यथाशास्त्र पूजा करता झाला आणि म्हणाला, 'भगवन्, देवराज, आपण स्वतः इतक्या दूर येण्याची खटपट कशाला केली. आपला काय उद्देश आहे तो मला कृपा करून सांगा.

इंद्र—राजन्, तुझ्या उत्तम गुणांनीं अतिशय संतुष्ट होऊन तुला स्वर्गलोकीं नेण्यासाठीं हे आम्ही आलों आहों. यास्तव ऊठ व आमच्याबरोबरच चल. कारण तुझे गुण ऐकून देवांगनांसह दुसरेही सर्व तेथें तुझी वाट पहात राहिले आहेत. तुला आकाशगमनादि सिद्धि जरी प्राप्त झालेली नसली तरी विमान, दिव्य अश्व, पादुका, तोंडांत धरावयाची औषधाची गोळी, खड्ग, रस इत्यादिकांतील कोणत्याही एकाद्या उपायानें तुला आमच्या उत्कृष्ट लोकीं जातां येईल. तेथें येऊन तुझ्यासारख्या जीवन्मुक्ताला विविध भोग भोगणेंच उचित आहे. साधुपुरुष अनायासानें प्राप्त झालेल्या लक्ष्मीचा तिरस्कार करीत नाहींत व अप्राप्त ऐश्वर्याची आकांक्षा धरीत नाहींत. भगवान् विष्णूच्या आगमानें जसें त्रिभुवन त्याप्रमाणें तुझ्या शुभ आगमनानें व निर्विघ्नपणें होणाऱ्या सुखकर विहारानें स्वर्ग पवित्र होऊं दे.

शिखिध्वज—हे देवनायका, स्वर्गासारख्या सर्व सुखावह प्रदेशांस मी जाणतों. मला तर मी असतों तेथेंच स्वर्ग भासतो. हे प्रभो, तुमच्या स्वर्गांत सुख व समाधान यापेक्षां अधिक काय आहे? पण मला तर तें

येथेही मिळत आहे. हे प्रभो, मी सर्वत्र संतुष्ट होतों, सर्वस्थळीं रममाण होतों. मनाला कशाची इच्छाच नसल्यामुळें मी सर्वत्र आनंदवान् आहें. मग एकाद्या नियतस्थानींच जाऊन राहण्यांत काय अर्थ आहे? व एकाद्याच स्थानीं राहणाऱ्या मर्यादित सुखाला घेऊन मला काय करावयाचें आहे? यास्तव देवराया, मला क्षमा कर. तुझी ही आज्ञा माझ्यानें मान्य करवत नाहीं.

इंद्र—पण बा साधो, ज्यांना सर्व वेद्य कळलेलें असतें व ज्यांची बुद्धि परिपूर्ण असते त्यांना भोगांचें सेवन व असेवन हीं दोन्हीं सारखींच असतात. तथापि प्रारब्धक्षयाकरितां सज्जनांच्या मार्गाचें अवलंबन करणें (म्हणजे प्राप्त अनिषिद्ध भोग भोगणें) प्रशस्त होय.

श्रीवसिष्ठ—रामा, देवेंद्र असें पुष्कळ बोलला. पण त्यावर कांहीं एक उत्तर न देतां राजा स्वस्थ बसला आहे, असें पाहून तो 'मग काय, तूं येथून निघून आमच्या बरोबर नाहीं येत?' असें विचारूं लागला असतां 'नाहीं; मी आजच नाहीं येत. पुढें येईन,' असें शिखिध्वज पुनः म्हणाला. तें ऐकून व 'हे कुंभा, तुझें अभीष्ट सिद्ध होवो, असें बोलून इंद्र तेथेंच गुप्त झाला. वायु शांत झाला असतां समुद्रांतील कल्लोळ जसे तत्काल क्षीण होतात त्याप्रमाणें देवेंद्राच्या मागोमाग देव व अप्सरा यांचा संघही अदृश्य झाला १०७.

सर्ग १०८—क्रोधाची परीक्षा करण्याकरितां मदनिकेचा एका विटाशीं संग राणीनें राजाला आपलें स्वरूप दाखविलें.

श्रीवसिष्ठ—त्या मायेला शांत करून चूडालेनें पुनः मनांत म्हटलें, "मोठीच भाग्याची गोष्ट आहे, कीं हा माझा नाथ भोगेच्छापरवश होत नाहीं. इंद्राच्या समागमकालींही हा शांत व निर्विकार होता. यानें व्यावहारिक अर्घ्यपाद्यादि उपचारांनीं त्याची पूजाही केली, त्यावरून हा शिष्टाचाराचें उल्लंघन न करितां विषयतृष्णेला तुच्छ समजत आहे, हें उघड झालें. आतां पुनः मी चित्तक्षोभ उत्पन्न करणाऱ्या रागद्वेषप्रधान प्रपंचान याची परीक्षा पाहतें." असा निश्चय करून रात्रीं चंद्रोदय झाला असतां वनांत तिनें आपलें स्त्रीरूप घेतलें. ती मदनिका झाली व राजा शिखिध्वज नदीच्या तीरावर जप करीत बसला असतां व सुगंध, शीतळ

आणि मंद वायु वहात असतां मदयुक्त राणी संतानकलतागृहांत गेली. दाट पुष्पगुच्छांनीं आच्छादित झालेलें तें (लतागृह) वनदेवींच्या अंतः-पुरासारखेंच होतें. त्यांतील पुष्पांनीं अलंकृत झालेली ती संकल्पनिर्मित पुष्पशय्येवर संकल्पानें बनविलेल्या अतिशय तरुण विटास आलिंगन देऊन बसली. जप आटोपतांच राजा नदी—तीरावरून उठला व प्रियेला शोधीत तेथें आला. तों मनोहर परपुरुषास घट्ट आलिंगन देऊन बसलेली ती तरुणी त्याला दिसली. यावेळीं तीं दोघेंही एकमेकांकडे पाहून हंसत होतीं. शय्येवर लोळल्यामुळें मदनिकेचे केंस विखुरले होते. तीं दोघेंही मदनातुर व त्यामुळेंच निर्भय व निर्लज्ज झालीं होतीं. पण तीं उभयतांही अगदीं आनंदाच्या भरांत आलीं आहेत असें पाहून राजा शांत चित्तानें तेथून परतला व म्हणाला, " बिचारीं हीं दोघें सुख भोगीत आहेत. त्यांत आपण विघ्न करूं नये. त्यांना आपापले मनोरथ पूर्ण करून घेऊं दे. "

इतकें बोलून क्रोधाला जिंकणारा राजा त्या लतागृहाच्या बाहेर जाऊन स्वस्थ मनानें बसला. त्यानंतर थोड्याच वेळानें मदनिका विलासामुळें आकुल झालेल्या शरीराला घेऊन राजापाशीं आली. तों तो एका शिलेवर शांतमनानें बसला आहे, असें तिला दिसलें. तेव्हां तीही खिन्न व लज्जि-तशी होऊन त्याच्यापाशीं येऊन मुकाट्यानें उभी राहिली. कांहीं वेळानें राजा ध्यान सोडून तिला मधुर वाणीनें म्हणाला, " सुंदरि, आपल्या, रतिसुखांत विघ्न करून तूं अशी त्वरेनें कशाला आलीस ? सर्व भूतें आनंदासाठींच यत्न करीत असतात. यास्तव तूं जा व अगदीं निर्भयमनानें व पूर्ण प्रेमानें आपल्या कांताला पुनः संतुष्ट करून ये. कारण परस्परांस इष्ट असलेला स्नेह (अकृत्रिम प्रेम) या त्रिभुवनांत दुर्लभ आहे. हे मानिनि, मी एवढ्याच करितां उद्विग्न होत नाहीं. विद्वानानें जें जें अति-शय इष्ट असेल तें तें असेंच तुजप्रमाणें दुसऱ्याच्या उपभोगास योग्य आहे, असें जाणावें. हे सुंदरि, मी व कुंभ असे आम्ही दोघेही विरक्त आहों. व दूर्वासाच्या शापामुळें झालेली तूं आम्हांहून अगदीं निराळी आहेस. यास्तव तुला जें वाटेल तें कर.

मदनिका—महाराज, स्त्रियांचा स्वभाव असाच अतिशय चंचळ असतो. त्यांचा काम पुरुषांहून अष्टगुण अधिक असतो. यास्तव मजवर कोप करूं नको. मी अबला गहन वनांत एकांतांत बसलें असतां तूं संध्याजपपरायण झाला आहेस, असें पाहून त्यानें माझी प्रार्थना केली. तेव्हां मी काय करूं? स्त्रीस्वभावास अनुसरून माझ्या हातून हा अपराध झाला आहे. यास्तव मला क्षमा कर. साधु-पुरुष नेहमींच क्षमाशील असतात.

शिखिध्वज—बाले, आकाशांतील वृक्षाप्रमाणें माझ्या मनांत क्रोधाचा अत्यंत अभाव आहे. केवल साधु-पुरुष ह्या गोष्टीला निंद्य समजत असल्यामुळें मी तुला आपली भार्या समजत नाहीं. बाकी आपण दोघेजणें यापुढेंही मित्रत्वानें वनांतून खुशाल संचार करूं.

श्रीवसिष्ठ—असें बोलून शिखिध्वज तेथें समचित्तानें राहिला असतां चूडाला त्याच्या रागद्वेषशून्य चित्ताला पाहून मनांत फार हृष्ट झाली. व आपल्याशींच म्हणाली,–'अहाहा, हा भगवान् परम समतेस प्राप्त झाला आहे. रागद्वेषरहित झालेला हा जीवन्मुक्तांच्या पूर्ण दशेचा अनुभव घेत आहे. याला भोग, मोठमोठ्या सिद्धि, सुखें, दुःखें, आपत्ति, संपत्ति इत्यादिकांतील कोणीही परतंत्र करूं शकत नाहीं. मला वाटतें कीं मला इष्ट असलेल्या शांति, क्षमा, धृति, तृप्ति इत्यादि सर्व जीवन्मुक्ताच्या लक्षणभूत अनिंद्य महर्षि साक्षात् नारायणासारख्या याच एकाचा आश्रय करून राहतात. असो; तर आतां मी कुंभरूपाचा त्याग करून व चूडाला होऊन याला आपल्या सर्व वृत्तांताचें स्मरण करून देतें.' असा विचार करून चूडालेनें आपलें मूळ रूप राजाला दाखविलें. तेव्हां एकाद्या संपुटांतून निघालेल्या पदार्थाप्रमाणें ती मदनिकेच्या देहांतून निघाली. राजानें त्या आपल्या पूर्व प्रियेला विस्मित नेत्रांनीं पाहिलें. वसंत ऋतूंत उत्पन्न झालेल्या कमलिनीप्रमाणें अथवा अकस्मात् आविर्भूत झालेल्या माधवाच्या कमळयुक्त लक्ष्मीप्रमाणें त्यानें तिला आपल्यासमोर अवलोकन केलें १०८.

सर्ग १०९—चूडालेला पाहून, सर्व हकीकत विचारून व ध्यानानें सर्व जाणून अतिशय विस्मित झालेला राजा प्रसन्न झाला व भार्येला आलिंगन देऊन रात्र तेथें घालविता झाला.

श्रीवासिष्ठ—नंतर त्या दयितेला पाहून ज्याचे नेत्र विस्मयानें विकास पावले आहेत असा शिखिध्वज आश्चर्याकुलित वाणीनें म्हणाला,–'हे कमलनयने, तूं कोण? कोठून आलीस? कां आलीस? येथें किती दिवस आहेस? शरीराची ठेवण, व्यवहार, स्मित, विनय, व विलास यांवरून तूं माझ्या भार्येसारखी, निदान तिच्या छायेसारखी दिसतेस.

चूडाला—प्रभो, आपण म्हणतां तें खरें आहे. मी चूडालाच आहें, यांत संशय नाहीं. या सहज (स्वाभाविक) देहानें मी आपणास आज प्राप्त करून घेतलें आहे. आपणांस बोध करण्याकरितां मी कुंभादिदेहांचें ग्रहण केलें होतें. व या वनांत आपल्या बरोबर अनेक युक्त्या योजून राहिलें. आपण मोहानें राज्य सोडून जेव्हां वनांत तप करावयास आलां, तेव्हांपासूनच मी तुम्हांस बोध करावयास उद्यत झालें होतें. या कुंभशरीरानें मीच आपणास बोध केला. त्याकरितांच मी मायेनें कुंभदेह–निर्माणादि सर्व खटपट केली. राजन्, कुंभ, स्वर्गगमन त्याचा शाप, स्त्रीत्व, विवाह इत्यादिकांतील कांहीं खरें नाहीं. आपण ज्ञानी झालां आहां. यास्तव आतां ध्यानानें अवलोकन करा म्हणजे सर्व अखंडित ज्ञात होईल.

श्रीवसिष्ठ—चूडालेनें असें सांगितलें असतां राजानें परिकर (कंबर) बांधून ध्यानानें आपला सर्व वृत्तान्त विशेष रीतीनें पाहिला. राज्याचा त्याग केल्यापासून आतां एका घटिकेपूर्वीं चूडालेचें दर्शन होईतों घडलेला आपला सर्व वृत्तान्त दोन घटिकेच्या ध्यानांत त्याला दिसला. नंतर त्यानें ध्यान सोडलें. मोठ्या हर्षानें नेत्रांतून शीत अश्रु ढाळीत प्रियेला आलिंगन दिलें. त्याप्रसंगीं त्या उभयतांना जो आनंद झाला त्याचें वर्णन शेषाच्या दोन सहस्र जिह्वांनींही करतां येणें शक्य नाहीं. त्या दोघांच्या शरीरांस कंप सुटला, दरदरून घाम आला. नेत्रांतून आनंदाश्रु वाहूं लागले. कंठ सद्गदित झाला. व तीं दोघेंही तशींच एकमेकांस घट्ट कवटाळून दोन घटिका खांबाप्रमाणें स्तब्ध बसलीं. नंतर राजा प्रियेच्या हनुवटीस हात लावून म्हणाला, " प्रिये, तूं इतकी सुकुमार असतांना माझ्यासाठीं किती क्लेश सहन केलेस हे ? ज्या अलौकिक बुद्धीनें तूं मला या दुरुत्तर संसारगुहेंतून पार पाडलेंस तिला कशाची उपमा द्यावी. तुझ्या गुणांना पाहून अरुंधती, शची, गौरी, गायत्री, श्री, सरस्वती,

इत्यादि सर्व लज्जित होतात. धी, श्री, कांति, क्षमा, मैत्री, करुणा, इत्यादि दिव्य स्त्रियांहूनही तूं श्रेष्ठ दिसतेस. खरोखर मोठ्या दृढ निश्चयानें तूं मला बोध केला आहेस. पण मी आतां कोणत्या प्रत्युपकारानें तुझे उपकार फेडूं ? कारण तूं कृतार्थ असल्यामुळें ज्याच्या योगानें तुझें मन संतुष्ट होईल असा उपकारच मला दिसत नाहीं. अनादि गहन मोहामुळें पतित झालेल्या पतीला निश्चयी कुलस्त्रिया जशा तारतात, त्याप्रमाणें शास्त्रार्थ, गुरुमंत्र इत्यादि तारीत नाहींत. जशा या कुलस्त्रिया पतिवर प्रेम करितात तसें प्रेम मातापितरांवांचून दुसरे कोणी करीत नाहींत. कुलस्त्रीच पतीचा—सखा, भ्राता, सुहृद्, भृत्य, गुरु, मित्र, बांधव, धन,सुख इत्यादि सर्व आहे. यास्तव सर्वदा सर्व प्रयत्नानें कुलांगनांची पूजा (आदर) करावी. कारण दोन्ही लोकांतील सर्व सुख त्यांच्या अधीन असतें. यास्तव सुंदरि, संसारसागराच्या पार गेलेल्या व निरिच्छ अशा तुझ्या उपकारांची फेड कशी करावी ? या लोकांत तूंच एक कुलांगना आहेस, असें मी जाणतों. तूं इतर कुलांगनांना जिंकलें आहेस. स्त्रियांच्या सौजन्यादि गुणांची चर्चा जेथें जेथें चालेल तेथें तेथें तुझें नांव प्रथम निघेल. आपल्याहून अधिक गुणयुक्त अशा तुला निर्माण करणाऱ्या ब्रह्मदेवावर अरुंधतीप्रभृति इतर गुणवती स्त्रिया अतिशय रागावल्या असतील, असें मला वाटतें. सौजन्य, गुण इत्यादिकांचा जणुं काय आधार अशा प्रकारचे हे भामिनि, तूंच खरी पतिव्रता आहेस. ये; तुझ्या गुणांविषयीं अतिशय उत्सुक झालेल्या मला पुनः आलिंगन दे.

श्रीवसिष्ठ—असें बोलून राजानें त्या हरिणाक्षीला पुनः आलिंगन दिलें. तेव्हां चूडाला म्हणाली,—'देव, आपण आकुलचित्त होऊन शुष्क क्रियासमूहांत जेव्हां तत्पर झालां होतां तेव्हां मला वारंवार फार दुःख होत होतें. व त्याकारणानें मी आपला आत्मबोधरूप स्वार्थ संपादन केला. त्यांत माझें एवढें गौरव करण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

शिखिध्वज—सुंदरि, खरोखर तूं जसा हा आपला शुभ स्वार्थ संपादन केला आहेस तसाच सर्व कुलांगना आपापला स्वार्थ साधूं शकतात का ? मुळींच नाहीं. म्हणून तूं याहूनही अधिक गौरवास पात्र आहेस.

चूडाला—हे कांत, जगद्रूपी जाळ्याच्या परम अवधीमध्यें बसून विश्रांति घेत असतांना आपणाला तत्त्वबोध होत आहेना? त्या पूर्वीच्या व्रत-उपवासादि एकाद्या मोहास पाहतां का? बुद्धीच्या 'मी हें करतों पण हें मला प्राप्त होत नाहीं.' इत्यादि क्षुद्र स्थितीस आपण मनांतल्या-मनांत हंसताना? हे देव, आकाशांत जसे पर्वत त्याप्रमाणें त्या तुच्छ तृष्णा, त्या संकल्पकुकल्पना आतां तुमच्याठायीं दिसत नाहींत ना? हे प्रभो, आतां आपण कोणत्या स्थितीस प्राप्त झालां आहां? आपली निष्ठा कशामध्यें आहे. आपण कसली इच्छा करीत आहां. मागची देहचेष्टा कशी पाहतां? सत्य कीं तुच्छ?

शिखिध्वज—हे सुंदरि, मी काय सांगूं? माझ्या प्रत्यगात्मभूत तूंच आहेस. यास्तव ती तूं मोह, तत्त्वदर्शन व विवेक यांतील ज्याची ज्याची अंतःप्रकाशिका होऊन राहिली आहेस, त्या त्यामध्यें मीही अत्यंत समीप (आत्मरूपानें) स्थित आहें. अर्थात् आतां तूं जसें सर्व पहातेस तसेंच मीही पहातों. म्हणजे माझी स्थिति काय आहे तें तूं आपल्या अनुभवानें जाण. मी निरिच्छ, निरंश, व आकाशाप्रमाणें स्वच्छ आहें. मी शांत परमार्थ सत्स्वरूप आहें. देहादिकांच्या ठिकाणचा अहंभ्रम सोडून फार दिवसांनीं मी 'खरा मी' झालों आहें. मी आतां त्या प्रत्यगात्मोन्मुख चित्तमार्गामध्यें राहून त्या निरतिशयानंद दशेस प्राप्त झालों आहें कीं जिचा हरिहरादिक महाप्रभाववान् देवही निरास करूं शकत नाहींत. कोणत्याही प्रकारच्या विकल्पानें रहित असलेल्या केवल चिन्मात्र ब्रह्मा-मध्यें निष्ठा ठेवून मी (तद्रूप होऊन) स्वस्थ राहिलों आहें. मी संसार-भ्रमरहित झालों आहें. मी तुष्ट, खिन्न, स्थूल व सूक्ष्म नाहीं. हे पतिव्रते, मीं कसा आहें, व काय आहें हें मला सांगतां येत नाहीं. हे सुंदरि, तूं माझा गुरु आहेस. तुला मी नमस्कार करतों. तुझ्या अनुग्रहानें मी संसार-सागरांतून तरून गेलों आहें. आतां पुनः मी मलिन होणार नाहीं.

चूडाला—प्राणनाथ, फार चांगलें झालें. आपल्या या स्थितीचें वर्णन ऐकून मी तृप्त झालें आहें. हे प्रभो, आपली आतां काय इच्छा आहे?

शिखिध्वज—प्रिये, माझी कांहीं इच्छा नाहीं, व मी कांहीं जाणत नाहीं. तुला जसें वाटत असेल तसें कर. मला कांहीं चिंतन करतां येत

नाहीं, व माझ्यानें कांहीं करवत नाहीं. प्रतिबिंबाप्रमाणें मी तुझें अनुकरण करीन. माझें सर्व इष्ट गळून गेलें आहे. मी तुझ्या कोणत्याही आचरणाची निंदा करणार नाहीं व स्तुतिही करणार नाहीं.

चूडाला—प्रभो, असें जर असेल तर मी सांगतें तें ऐका. व त्याप्रमाणें करा. सर्वत्र ऐक्यज्ञान व अज्ञानाचा क्षय यांच्या योगानें आपण निरिच्छ व आकाशाप्रमाणें स्वच्छ होऊन राहिलों आहों. आमची इच्छा व अनिच्छा सारखीच आहे. शिवाय अज्ञांप्रमाणें आम्ही देह, इंद्रियें, इत्यादिकांचे ठायीं तादात्म्य बुद्धि ठेवीत नाहीं. तेव्हां इंद्रियें व प्राण यांच्या उचित व्यापारांचा निरोध केल्यानें आमच्या आत्म्यामध्यें असा काय मोठा अतिशय उत्पन्न होणार आहे? यास्तव आपण आतां प्राप्त भोगांच्या योगानें केवळ प्रारब्धाचा क्षय करीत राहिलेलें आयुष्य घालवूं या. आमच्या आदि, अंत व मध्य अवस्थेप्रमाणें पाहिल्यास राज्य करणें, हें आपलें जन्मप्राप्त कर्तव्य आहे. यास्तव तें करून आपण योग्य समयीं विदेहतेस प्राप्त होऊं.

शिखिध्वज—सुंदरि, आम्हीं आद्यन्तमध्यावस्थेंत कसे होतों? व आयुष्याचा अवशिष्ट भाग कसा घालवीत राहणें उचित आहे?

चूडाला—स्वामिन्, आम्ही आद्यन्तमध्य दशेंत राजे होतों व आहों. यास्तव केवळ एका मोहाचा त्याग करून पुनः तेच होऊं. आपण आपल्याच नगरांत आपल्या प्राचीन राजासनावर बसून राजे व्हा. मी तुमची मुख्य राणी होईन. या निमित्तानें आपल्या राजधानींत महोत्सव होऊं दे.

श्रीवसिष्ठ—दशरथतनया, चूडालेनें असें सांगितलें असतां शिखिध्वज राजा हंसून अक्षुब्ध चित्तानें म्हणाला, "प्रिये, तुझी भोगेच्छा जर इतकी तीव्र असली तर इंद्रानें प्रार्थना केल्याप्रमाणें स्वर्गांत जाऊन दिव्य भोगच भोगण्यास काय अडचण आहे? मग हे क्षुद्र मानुष भोगच कशाला पाहिजेत?

चूडाला—प्राणनाथ, मला भोगांची किंवा विभूतींची इच्छा नाहीं. तर स्वभावप्राप्त भोगानें राहण्याची ही स्थिति आहे. स्वर्ग, राज्य किंवा क्रिया माझ्या सुखाला कारण होत नाहींत. तर त्यांतील कोणत्याही दशेंत मी अक्षुब्ध असतें. हें सुख व हें दुःख या भावनाच क्षीण झाल्यावर मी सम पदास सोडून कशी राहूं शकेन.?

शिखिध्वज—प्रिये, खरें आहे. सुख–दुःखचिंता सोडून व मत्सर-रहित होऊन आम्ही यथाप्राप्त दशेंत स्वस्थ राहिल्यास राज्याचा त्याग केला काय व स्वीकार केला काय एकच.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें मधुर भाषण करणाऱ्या त्या रम्य दंपतीचा तो दिवस क्षणार्धाप्रमाणें निघून गेला. तेव्हां त्यांनीं उठून उचित आचार केला. तीं दोघेंही स्वर्गसिद्धीचा अनादर करून पूर्ण चित्तानें राहिलीं. एकाच शयनावर निजून त्यांनीं ती रात्र घालविली. ज्ञान-पूर्ण वाणीच्या विलासानें परस्परांचें चित्तरंजन करणाऱ्या त्या उभय-तांनाही रात्र केव्हां संपली, तें सुद्धां कळलें नाहीं. १०९

सर्ग ११०—संकल्पानें उत्पन्न केलेल्या सैन्यासह गजावर आरूढ होऊन तीं दोघें आपल्या नगरांत गेलीं व पुष्कळ दिवस राज्य करून मुक्त झालीं.

श्रीवसिष्ठ—त्यानंतर सूर्योदय होऊन आकाश अंधकाररहित झालें असतां सर्व प्राण्यांचे व्यवहार सुरू झाले. राजा व राणीही उठून स्नान–संध्यादि करून एका सुंदर गुहेच्या तोंडाशीं पर्णासनावर बसलीं होतीं. कांहीं वेळानें चूडालेनें आपल्या समोर एका रत्नकलशाची कल्पना केली व त्यांत संकल्पानें सप्तसागरांचें जल भरून राजाला स्वराज्यावर मंगल अभिषेक केला. नंतर संकल्प करितांच जवळ आलेल्या उचित आस-नावर बसलेल्या राजाला देवरूपिणी चूडाला म्हणाली,—" हे प्रभो, मुनींना योग्य असलेलें हें शांत तेज सोडून शासन करण्यास योग्य असलेलें इंद्रादिकांचें तेज धारण करा." राणीच्या या प्रार्थनेस मान देऊन 'बरें आहे' असें म्हणतांच तो राजश्रीनें शोभूं लागला. नंतर पट्टाभिषेक झालेला नसल्यामुळें द्वारपालाच्या स्थानीं विनयानें स्थित अस-लेल्या राणीला तो महाराज म्हणाला,—" प्रिये, आतां मी तुला महाराणी-पदावर अभिषेक करितों." नंतर त्यानें तिला सरोवरांत स्नान करावयास लावून बोलल्याप्रमाणें पट्टराणी केलें आणि पुनः " सुंदरि, महावैभवपूर्ण उद्दाम सैन्य सज्ज कर." असें म्हटलें, त्याबरोबर त्या रमणीनेंही भयंकर चतुरंग सैन्याची कल्पना केली. त्यांतील पताकांनीं आकाशकोटर भरून गेलें. त्यांतील एका मत्त गजावर तें दांपत्य आरूढ झालें. राजानें आपल्या महा सैन्याला निघण्याची आज्ञा केली. त्याबरोबर वाऱ्यानें प्रेरणा केलेल्या सागरावरील तरंगसंघाप्रमाणें सैन्यांतील रथ, अश्व, गज

व पदाति जाऊं लागले. मार्गामध्यें त्यानें आपल्या विविध विलासांचीं विविध स्थानेंच, असे अनेक पर्वत, गुहा, अरण्यें, नद्या, सरोवरें इत्यादि प्रियेला दाखविलीं. थोड्याच कालानें राजा शिखिध्वज आपल्या स्वर्गासारख्या सुशोभित राजधानीस येऊन पोंचला. आपला कृतकृत्य महाराज चूडाला देवीसह ससैन्य आला आहे, असें ऐकतांच त्याचे सामन्त राजे संतुष्ट झाले व मोठ्या आदरानें जयघोष करीत नगराबाहेर निघाले. समोरासमोर येणारीं दोन्हीं सैन्यें जवळ येतांच संगम पावणाऱ्या दोन नद्यांच्या प्रवाहाप्रमाणें एकमेकांत मिळून गेलीं. दोन्ही पक्षांमध्यें वाजणाऱ्या मंगलवाद्यांचा ध्वनि एकरूप झाला. नंतर सर्व उत्तम अधिकाऱ्यांचा सन्मान करून राजा सर्वांसह नगरांत प्रविष्ट झाला. नगरांतील स्त्रियांनीं त्याच्यावर लाह्या व पुष्पांजलि यांचा वर्षाव केला. तो महाराज पताकादिकांनीं उत्तरोत्तर अधिक सुशोभित केलेल्या राजमार्गास व ठिकठिकाणीं चाललेल्या नृत्यगायनादि विलासांस पहात आपल्या भव्य मंदिरीं गेला. तेथें पोंचल्यावर त्यानें आपल्या नम्र प्रधानादिकांचा उचित सन्मान केला. सात दिवस उत्तम नगरोत्सव करविला. अंतःपुरांत बसून समाधिभोगादिक अभिमत कार्यें केलीं.. नंतर रामा, चूडालेसह दहासहस्र वर्षें (दीर्घकाल) राज्य करून त्या महा उदार पुरुषानें देहत्याग केला. तैलरहित दीपाप्रमाणें तो निर्वाण पावला. रामा, पुनः जन्म न घेण्यासाठीं तो महात्मा स्वरूपांत जाऊन मिळाला. राज्य करीत असतांनाही समदृष्टीपासून च्युत न झालेल्या त्याला निर्विघ्नपणें निर्वाणपद प्राप्त झालें. सारांश, चूडालेसह विविध भोग भोगीत असतांनाही ज्याची बुद्धि विषयरागरहित व अत्यंत सम आहे, जो भय, विषाद, मान, मात्सर्य यांनीं रहित आहे,व जो केवल प्राप्त कर्म करीत आहे असा भूलोकच्या सर्व राजांचा राजा शिखिध्वज ऐहिक अनेक भोग दीर्घ काल भोगून वासनाशून्य चित्तानें अवशिष्ट राहिल्यामुळें परम अमृत पदास प्राप्त झाला. रामा, तूंही प्रारब्धप्राप्त सर्व करीत समाधानवृत्तीनें रहा. किंवा पाहिजे तर स्वतः भोगमोक्षलक्ष्मीचा अनुभव घेत व्यवहारदर्शेत रहा. या दोन प्रकारच्या स्थितींतील कोणत्याही एका स्थितींत जरी तूं राहिलास तरी तुझी कांहीं हानि होणार नाहीं ११०

चूडालोपाख्यान समाप्त.

सर्ग १११—राणीनें जसा राजाकडून तसाच पित्यानें कचाकडून सर्वस्व-त्याग करविला व शेवटीं अहंकारत्यागानें तो परिपूर्ण झाला.

श्रीवसिष्ठ—हें मी तुला शिखिध्वजाचें सर्व आख्यान सांगितलें. याच मार्गानें जर तूं गेलास तर सर्व खेदांपासून निवृत्त होशील. राग व द्वेष यांचा विनाश करणाऱ्या या दृष्टीचा आश्रय करून निश्चित मनानें पूर्णानंद पदाला धरून रहा. रामा, शिखिध्वजाप्रमाणें राज्यव्यवहार करीत तूं भोगमोक्षमय हो. त्या महाराजाप्रमाणेंच बृहस्पतीचा पुत्र कचही ज्ञानी झाला. त्याप्रमाणें तूंही ज्ञान संपादन कर.

श्रीराम—हे भगवन्, देवगुरूचा पुत्र कच कसा ज्ञानी झाला तें मला सर्व संक्षेपतः सांगा.

श्रीवसिष्ठ—बरें आहे, राजपुत्रा, मी तुला तें वर्तमान सांगतों ऐक. कचाचें बालपण संपून तो चांगला विद्वान् झाला असतां एकदां संसारास तरून जाण्याच्या उद्देशानें आपल्या पित्यास म्हणाला, " भगवन्, आपण सर्वधर्मज्ञ आहां. यास्तव प्राणी या संसारपिंजऱ्यांतून कसा सुटूं शकतो, तें सांगा. " तेव्हां त्याचा पिता देवाचार्य त्यास म्हणतो—पुत्रा, अनर्थरूपी महामकरांचें जणुंकाय घरच अशा या संसारसागरांतून सर्वत्याग याच एका उपायानें सहज निघून जातां येतें. राघवा, पित्याचें हें भाषण ऐकून सुज्ञ कच सर्वांचा त्याग करून अरण्यांत गेला. पण बृहस्पतीला त्याच्याकरितां मुळींच वाईट वाटलें नाहीं. कारण महात्मे संयोग-वियोग दोन्ही प्रसंगीं मेरूप्रमाणें स्थिरचित्त असतात. नंतर आठ वर्षें गेलीं असतां एकदां कचाचें चित्त कितपत परिपक्व झालें तें पाहून त्याप्रमाणें बाकीच्या साधनाचा उपदेश करण्यासाठीं भगवान् बृहस्पति तो ज्या अरण्यांत तपादि करीत राहिला होता तेथें आला. तेव्हां पित्याला अभिवादन करून त्या सत्पुत्रानें त्याचें पूजन केलें, व नंतर प्रसन्न मनानें आलिंगन देणाऱ्या त्यास पुनः म्हटलें, " बाबा, मी सर्वत्याग केला त्या गोष्टीस आज आठ वर्षें झालीं. तथापि मला अजून प्रशस्त विश्रांति मिळत नाहीं याचें कारण काय ? "

प्रिय पुत्राचें आर्त भाषण ऐकून गुरूनें ' सर्वांचा त्याग ' एवढेंच त्याला उत्तर देऊन तेथून प्रयाण केलें. पिता गेला असतां कचानें

शरीरावरील वल्कलादिकांचा त्याग केला. शरदतूंत सूर्योदयापूर्वी आकाश जसें सूर्य, चंद्र, नक्षत्र, मेघ इत्यादिकांनीं रहित असतें तसा तो झाला. त्यानें तें अरण्यही सोडलें. पुन: तीन वर्षांनीं दुसऱ्या अरण्यांत खिन्न मनानें राहणाऱ्या त्याच्यापाशीं त्याचा पिता आला. तेव्हां पूर्वीप्रमाणेंच सत्कार केल्यावर कच सद्गदित वाणीनें त्यास म्हणाला, " बाबा, मी तुमच्या उपदेशाप्रमाणें सर्वांचा त्याग केला. दंड, कंथा इत्यादिकांनाही आपल्यापाशीं ठेवलें नाहीं; तथापि स्वपदीं मला विश्रांति मिळत नाहीं काय करूं ? " तें ऐकून बृहस्पति म्हणाला,—'पुत्रा, चित्ताला सर्व असें म्हणतात. यास्तव त्याचा त्याग केलास म्हणजे तूं अतिशय शोभशील. कारण त्यागवेत्ते पुरुष चित्त—त्यागालाच सर्वत्याग समजतात.' राघवा, इतकें सांगून वाचस्पति सत्वर आकाशांत उडून गेला. तेव्हां कच अखिन्न मनानें चित्ताचा त्याग करण्याकरितां त्याला हुडकूं लागला. पण पुष्कळ विचार व शोध करूनही त्याला तें सांपडलें नाहीं. तेव्हां त्यानें आपल्या पित्याचें स्मरण केलें. देह, इंद्रियें, विषय इत्यादिकांचा त्याग केल्यानेंच चित्तत्याग सिद्ध होईल, असें म्हणावें तर देहादि पदार्थ हें चित्त नव्हे. तेव्हां मी त्यांचा व्यर्थ त्याग कसा करावा ? मला या गोष्टीचा निर्णय करण्यासाठीं पित्याकडेच गेलें पाहिजे. त्यावांचून त्या महा शत्रूस ओळखून, सोडतां येणार नाहीं.

रामा, असा विचार करून कच स्वर्गास गेला, व एकांतांत आपल्या पित्याला म्हणाला,—'भगवन्, चित्त म्हणजे काय तें मला सांगा. त्याचें स्वरूप मला आपण सांगितलेंत म्हणजे मी त्याचा खचित त्याग करीन ' पुत्राची ही प्रार्थना ऐकून गुरु म्हणाला,—'पुत्रा, चित्तज्ञ जन आपल्या अहंकारालाच चित्त समजतात. यास्तव प्रत्येक प्राण्याच्या हृदयांत हा जो अहंभाव आहे, तेंच चित्त, असें तूं जाण.' त्यावर कच म्हणाला,—" हे तेतीस देवांच्या गुरो, अहंभावच चित्त कसें तें मला सांग. कारण लोकांमध्यें 'अहंकार हाच आत्मा,' अशी समजूत असल्यामुळें त्याचा त्याग केल्यास आत्मत्यागे केल्यासारखेंच होणार ! यास्तव हा त्याग करितां येण्यासारखा नाहीं. असें मला वाटतें." राघवा, पुत्राचें हें भाषण ऐकून बृहस्पति हंसून म्हणतो—बाळा, तूं असें काय म्हणतोस ! मला तर चित्तत्याग पुष्पाला

खुडण्यापेक्षां व डोळे मिटण्यापेक्षां सुकर वाटतो; कारण अहंकाररूप चित्ताचा त्याग करणें झाल्यास त्यांत थोडासाही क्लेश भोगावा लागत नाहीं. तो कसा म्हणून विचारशील तर सांगतों—बाळा, केवल अज्ञानानें सिद्ध झालेली वस्तु ज्ञानानें नाश पावते. पुत्रा, वस्तुतः अहंकार म्हणून कोणी नाहीं. तर तो मिथ्या भ्रम आहे. खरोखर असत् असतांना तो सत् असल्यासारखा भासतो. बालकानें कल्पिलेल्या वेताळाप्रमाणें, रज्जूच्या ठायीं भासलेल्या सर्पाप्रमाणें, माळभूमीवर दिसणाऱ्या मृगजलाप्रमाणें सत्–आत्म्याच्या ठिकाणीं प्रतीत होणारा अहंभाव मिथ्या आहे. तो सत्यही नव्हे व असत्यही नव्हे. एक आद्यन्तरहित, शुद्ध चिन्मात्रच सत्य असून सर्व ज्ञान त्याच्या अधीन आहे. सर्व प्राण्यांमध्यें राहून सर्वप्रकाश करणारें तेंच आहे. सर्व जलतरंगांत जसें जलच असतें, दुसरें कांहीं नसतें, त्याप्रमाणें सर्व प्राण्यांच्या वृत्तींत तें चिन्मात्रच असतें दुसरें कांहीं नसतें. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें, बाळा कचा, अहंकार हा कोण, कोठून आला. त्याचा संभव तरी कसा आहे ? तस्मात् ‘ हा मी,’ हा अभिमान सोड. कारण तो अभिमान तुच्छ, मर्यादित व दिशा, काल इत्यादिकांच्या योगानें परवश झालेला आहे. पण तुझें खरें स्वरूप मात्र तसें नाहीं. तूं दिशा, काल. इत्यादिकांनीं मर्यादित झालेला नाहींस. स्वच्छ नित्य उदित, व्याप्त, सर्व विषयमय, व अमल चिन्मात्र आहेस. बा पुत्रा, सर्व दिशांमध्यें असलेलीं पुष्पें, फळें, पानें इत्यादि सर्वांचें कारण जसा त्या त्या वृक्षांतील सारभूत रस त्याप्रमाणें सर्व जगांचें कारण हा अतिशुद्ध आत्मा आहे. तो सर्व पदार्थांमध्यें सदा स्थित असतो. तो अनंत चिदात्माच तूं आहेस. कचा, अखंड, अद्वय व सन्मात्रस्वरूप अशा तुला हा मर्यादित अहंभाव मुळींच शोभत नाहीं. यास्तव तूं त्या असत् निश्चयाचा त्याग कर १११.

सर्ग ११२—मिथ्यापुरुषाचें आख्यान.

श्रीवासिष्ठ—पित्यापासून असा परमयोगरूप उपाय प्राप्त झाला असतां त्याच्या योगानेंच देवांच्या गुरूचा पुत्र जीवन्मुक्त झाला यास्तव रामा, कचाप्रमाणेंच तूंही निर्मम, निरहंकार, अभ्यासरहित, शांतचित्त, व निर्विकार होऊन रहा. अहंकार असत् आहे, असें समज. याचा तूं आश्रय करूं नकोस व त्यागही करूं नकोस. कारण जगांत मुळींच

नसणाऱ्या शशाच्या शिंगाचा त्याग किंवा स्वीकार कसा करतां येणार ? अहंकाराचाच जर असंभव आहे, तर तुला मरण व जन्म कोठचें ? आकाशक्षेत्रांत पेरलेल्या बीजाचें फल कोण घेणार ? (अर्थात् अहंकाररूपी क्षेत्रांत पेरलेल्या पुण्यपापरूप अनेक बीजांचे अनेक वृक्ष होऊन त्यांला फळें लागतात. अहंकाररूपक्षेत्राचाच बाध झाल्यावर त्यांचा संभव नसतो.) अहंकाराचा बाध झाला, तो मिथ्याभ्रम आहे, असें कळलें, म्हणजे निरंश, शान्त, सर्वसंकल्पशून्य, सर्वभावात्मक, परम अणूंहूनही सूक्ष्म, चिन्मात्र, अमनोमय, आत्मस्वरूप अवशिष्ट राहतें. जलतरंगादि न्यायानें तेंच अज्ञानानें जगद्रूप भासतें. पण हे निष्पापा, ज्ञानाच्या योगानें सर्व ब्रह्मरूप होतें. यास्तव दशरथतनया, द्वित्व-एकत्वमति सोडून अवशिष्ट आत्म्यामध्यें रहा व सुखी हो. मिथ्या पुरुषाप्रमाणें व्यर्थ दुःखित होऊं नकोस. ही संसारसंबंधिनी गाढ माया बोधानें (आत्मज्ञानानें) कृश होते.

श्रीराम—गुरुवर्य तुमच्या या ज्ञानामृतानें मी परम तृप्तीस प्राप्त झालों आहें. आपण जसा कांहीं मजवर अमृताचा वर्षाव केला आहे. त्यामुळें मी मनांतल्या मनांत अतिशय शीतल होत आहें, खरोखर मी आतां हिरण्यगर्भाच्या संपत्तीपर्यंत ज्या उत्तरोत्तर अतुल संपत्ति आहेत त्यांच्या अग्रभागीं (मस्तकावर) आरूढ झालों आहें. पण आपलीं हीं रम्य वचनें ऐकून मात्र मी अजून तृप्त होत नाहीं. यास्तव हे मुनिश्रेष्ठ, ज्या मिथ्या पुरुषानें आत्मवस्तूला अवस्तु (असत्य) व अवस्तू (जगा) ला सत्य केलें त्याची कथा मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—बरें आहे, राघवा, तुझी फारच इच्छा असल्यास ही हास्यकारक कथा ऐक. हे महाबाहो, कोणीएक मायायंत्रमय पुरुष होता. त्याची बुद्धि एकाद्या बालकाप्रमाणें थोडी असून तो मूर्ख अज्ञानानें आच्छादित झालेला होता. कोठें शून्य—एकांतांत झालेला तो तेथेंच राहिला. त्याच्या वसतिस्थानीं त्याच्याहून दुसरें कांहीं नव्हतें व जें कांहीं होतेंसें वाटत होतें तें तोच होता. तो दुसरें जें कांहीं पहात होता तें सर्व त्याच्या भ्रांतीनेंच भासणारें होतें. पण मीच हें सर्व आहें असें त्या दुर्बुद्धीस कळलें नाहीं. उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होणाऱ्या त्याचा “ मी आकाशाचा उपजीवक आहें, आकाश माझें उपजीव्य आहे, यास्तव

आकाशच मी आहें. असल्या आकाशाला आच्छादित करून मी राखतों" असा संकल्प झाला. 'त्याबरोबर आपल्या या इष्ट आकाशवस्तूला स्वतः कोणत्या तरी उपाधींत घालून मी स्वतः आदरानें त्याचें रक्षण करतों' असा विचार करून त्यानें आकाशाच्या रक्षणाकरितां घर बांधलें. त्याच्या आंतील भागावर हें माझें आहे अशी आस्था ठेविली. मी याचें उत्तम प्रकारें रक्षण केलें आहे, असें त्याला वाटलें, आणि रघुनंदना, त्या गृहाकाशानें तो संतुष्ट झाला. पण कांहीं दिवसांनीं तें त्याचें घर नष्ट झालें. तेव्हां 'हाय हाय हे माझ्या गृहा, तूं इतक्यांत कोठें गेलेंस ? अरेरे! तुझा नाश कसा झाला. तुझा भंग कसा झाला ?' असा पुष्कळ शोक करून त्यानें पुनः तेथेंच आकाशाच्या रक्षणाकरितां एक कूप (विहिर) केला व त्यावर 'हा माझा आहे' अशी आस्था ठेविली. पण कांहीं दिवसांनीं तो त्याचा कूपही नष्ट झाला. तेव्हां तो पुनः शोकमहासागरांत पडला. बराच वेळ पुष्कळ रडून त्यानें लागलाच एक कुंभ (घागर) निर्माण केला. व त्यावर पूर्वीप्रमाणेंच आस्था ठेविली. त्यामुळें त्याला मोठें सुखसें वाटलें. पण कांहीं दिवसांनीं तो कुंभही फुटला. कारण दुर्भाग्यवान् पुरुष ज्या दिशेस जातो ती दिशाच नाहींशी होते. तेव्हां त्याच्याकरितांही त्यानें पुष्कळ आक्रोश केला व आकाशरक्षणार्थ एक कुंड तयार केलें. पण तेजाच्या योगानें जसें तम तसें कालाच्या योगानें त्याचें प्रिय कुंडही नाश पावलें. पण त्याच्यासाठीं पुष्कळ शोक करून त्या मूर्खानें चौसोपी घर बांधलें व त्यावर हें माझें आहे, असा अभिनिवेश ठेविला, पण वायु जसा वाळलेल्या पानांचा त्याप्रमाणें सर्वप्रजेचा ग्रास करणाऱ्या कालानें त्याचाही योग्यवेळीं अपहार केला. तेव्हां त्या मोठ्या घराकरितां पुष्कळच शोक करून आपल्या आकाशासाठीं एकप्रकारचें धान्यावरील आवरण निर्माण केलें, व त्याच्यावर दृढ आस्था ठेविली. पण त्यालाही कालानें गिळलें, तेव्हां त्या धान्यावरणासाठीं तो अतिशय व्याकुळ झाला. रामा, तो मिथ्या पुरुष अशा रीतीनें वारंवार निरनिराळीं घरें करून, त्याच्यावर असामान्य आस्था ठेवून व कालानें त्याचा अपहार केला असतां असह्य दुःख भोगून पुनः दुसरें घर करीत असे. त्याचा सर्व काळ या

अशा विचित्र व त्याच त्या व्यवहारांत जात होता. तो मूर्ख अतिशय दुःखी व परतंत्र होऊन राहिला ११२.

सर्ग ११३—मिथ्या पुरुषादि शब्दांचा अर्थ.

श्रीराम—भगवन्, या आख्यायिकेंतील मायापुरुष कोण ? आकाश-रक्षण कोणतें ? व या कथेचा मथितार्थ काय ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, मिथ्यापुरुषाच्या कथेनें सुचविलेला सर्व अर्थ मी आतां तुला स्पष्ट करून सांगतों. रामभद्रा, मी या कथेंत माया-यंत्रमय पुरुष म्हणून जो सांगितला आहे ताच हा अहंकार आहे असें समज. तो शून्य (माया) आकाशांत उत्पन्न झाला. हे साधो, ज्या या आकाशांत हें जग आतां स्थित आहे तें सृष्टीच्या पूर्वी असत् व शून्य असतें. तें सत् ब्रह्माच्या आधारानें राहतें. पण ब्रह्मही अतिशय सूक्ष्म असल्यामुळें सदां दुर्लक्ष्य असतें. वायूपासून जसा स्पंद त्याप्रमाणें त्याच्यापासून अहंकार उदय पावतो. तो वस्तुतः अनात्मा असतांनाच भ्रांतीनें आत्मतेस प्राप्त होऊन आपल्या कारणरूप आकाशांत वृद्धि पावतो व सहस्रावधी कल्पनांनीं हें माझें इष्ट आहे व हें अनिष्ट आहे, इत्यादि कल्पना करतो. त्या कल्पितच अहं अशा आपल्या नांवानें तो इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थ यत्न करतो. नंतर तो त्या अनात्मभूत आत्म्याच्या रक्षणार्थ प्रवृत्त झालेला अहंकार काम–कर्म–वासनांप्रमाणें पूर्व पूर्व देहाचा नाश झाला असतां उत्तरोत्तर अनेक देह निर्माण करतो. रामा, तो अहंकारच मायापुरुष व मिथ्या पुरुष आहे. तो मायेमुळें व्यर्थ असत् उत्पन्न झाला आहे. कूप कुंड,घर इत्यादि सर्व देह आहेत. त्यांतील प्रत्येकावर तो हा माझा अशी भावना ठेवीत असतो. त्यांतील प्रत्येक देहाच्या योगानें आत्म्याचें रक्षण झालें, असें तो समजतो. रामा, ज्यांच्या योगानें तो आत्म्यास मोह पाडतो तीं याचीं नावें ऐक. जीव, बुद्धि, मन, चित्त, माया, प्रकृति, संकल्प, कलना, काल, कला, इत्यादि अनेक नांवांनीं तो बहुत्वास प्राप्त झाला आहे. तो व्यर्थ स्वसंकल्पानेंच दुःख भोगीत असतो. पण रामा, ज्याप्रमाणें हा मिथ्या पुरुष आत्म्याच्या शंकेनें आकाशाचें रक्षण करीत घटादिकां-मध्यें क्लेश भोगीत राहतो, त्याप्रमाणें तूं भोगूं नकोस. कारण आकाशाहू-

नही अतिशय विस्तृत शुद्ध, सूक्ष्म, शिव व शुभ आत्म्याचें ग्रहण किंवा रक्षण कोण कसें करणार ? नुस्त्या हृदयाकाशास धारण करणाऱ्या शरीराचा क्षय झाला असतां आत्माच नष्ट झाला अशा शंकेनें भूतें व्यर्थ शोक करितात. पण घटादि फुटले तरी त्यांतील आकाश जसें अखंडित असतें, तसें देह नष्ट झाले तरी देही नित्य निर्लेप असतो. कारण तो शुद्ध चिन्मात्र अणु आकाशाहूनही अणु व स्वानुभवरूप आहे. रामा, या सृष्टींत कांहीं उत्पन्न होत नाहीं व कांहीं नष्ट होत नाहीं. तर केवळ ब्रह्म जगद्विवर्तरूपानें विकास पावतें. यास्तव हे साधो, सर्व अनर्थांचें मुख्य कारण अशा या अहंकारास सर्वथा सोडून बाकी राहिलेल्या उत्तम पदीं विश्रांति घे. म्हणजे तूंही उत्तम होशील ११.

सर्ग ११४—अनेक दृष्टान्तांनीं सदसद्रूपाचे विवेचन व असद्रूपाच्या निरासानें सद्रूपामध्यें स्थैर्य.

श्रीवसिष्ठ—पूर्वी पर ब्रह्मापासून मन उत्पन्न झालें. मनन हेंच त्याचें स्वरूप आहे. ज्याप्रमाणें पुष्पांत वास, सागरांत महा कल्लोल, व आदित्यांत किरण त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्यें तें (मन) असतें. आत्मस्वरूपाचें अनुसंधान सुटणें याच अज्ञानामुळें तें सर्व जगत्कल्पनेचें मूळ होऊन राहिलें आहे. सूर्याला विसरून किरणांची भावना करणें, सोन्याला विसरून कड्याकडे पहाणें, जलाला विसरून तरंगाला खरें मानणें, अग्नीला विसरून ज्वालेचीच भावना करणें, इत्यादि हे सर्व मूळाला विसरून शाखेला महत्त्व देण्याचे जसे प्रकार आहेत तसाच आत्म्याला विसरून मनाला महत्त्व देण्याचा हा अनुचित व्यवहार आहे. पण कार्य अथवा परिणाम सोडून कारणाकडेच जो दृष्टी ठेवतो त्याला कार्य व कारण या दोघांचीही प्राप्ति होते. उदाहरणार्थ अग्नीची ज्वाला अग्नीहून पृथक् नसून अग्निरूपच आहे, असें जो पाहतो त्याची एक अग्निबुद्धि स्थिर होते. यास्तव त्या सूक्ष्मदृष्टि पुरुषाला निर्विकल्प म्हणतात. जो निर्विकल्प तोच महात्मा. कारण तो कारण व परिणाम यांना भिन्न पहात नाहीं. त्यामुळें तो ग्राह्यग्राहक विकल्पशून्य असतो. कारणाच्या प्राप्तीनेंच सर्व प्राप्तव्य त्याला प्राप्त झालेलें असतें. त्याची मति कार्य अथवा परिणामभूत विकारांमध्यें निमग्न होत नाहीं. यास्तव राघवा,

तूंही विकारांना असत् व अधिष्ठानाला सत् समजून सद्रूप होऊन रहा. स्वप्रकाश आत्म्याच्या योगानें जेव्हां अहंकार आपली संकल्पनांवाची शक्ति व्यक्त करतो, तेव्हां मन होतें व नंतर केवळ संकल्पानेंच पूर्वी अनेकदां सांगितल्याप्रमाणें हें सर्व भ्रमात्मक जग उद्भवतें. पण तें स्वप्न, तरंग इत्यादिकांप्रमाणें मिथ्या आहे; सत्य नव्हे. या जगांत अपूर्व असें कांहीं उद्भवत नाहीं. यास्तव तूं भेददृष्टि सोड. जात, येत, खात, ऐकत, बसत असतांना या जगांत अपूर्व कांहीं नाहीं. जें आहे तें सत् ब्रह्म आहे, असें जाण. सर्व व्यवहाराचें सार संवित् आहे. ती चिन्मात्र संवित्च हें सर्व जग आहे. संवित्स्फुरणरूप अशा या सृष्टींत हें निराळें व हें निराळें, ही भावना कोठची? विषयही जर संवित्हून भिन्न नाहींत तर बंध व मोक्ष कोठचे! यास्तव त्यांविषयींच्या कल्पना सोडून तूं मौनी, जितेंद्रिय, व मान-मदरहित होऊन प्राप्त कार्य करीत रहा. अहंकार मात्र करूं नकोस ११४.

सर्ग ११५—शंभूनें भृंगीस सांगितलेलीं जीवन्मुक्ताचीं लक्षणें.

श्रीवसिष्ठ—हे निष्पापा, तूं सर्व शंका सोडून व धैर्य धरून महाकर्ता, महाभोक्ता व महात्यागी हो.

श्रीराम—प्रभो, महाकर्ता, महाभोक्ता व महात्यागी कोणाला म्हणतात?

श्रीवसिष्ठ—रामा, हें त्रिविध व्रत शंभूनें पूर्वी भृंगीला सांगितलें व त्याच्या योगानें तो सुखी होऊन राहिला. तोच वृत्तान्त मी तुला आतां सांगतों. एकदां अग्नीसारख्या दीप्त सुमेरुपर्वतावर शंकर सपरिवार बसला होता. तेव्हां त्याच्यापाशीं जाऊन व प्रणाम करून भृंगी म्हणाला,- "हे भगवन् देवदेवेश परमेश्वर, मी जें विचारीत आहें तें मला कृपा करून सांग. हे नाथ, तरंगांसारख्या नाशवंत संसार-रचनेस पाहून, तत्त्वज्ञान झालेलें असलें तरी भोगासक्तीमुळें विश्रांति मिळत नसल्याकारणानें मी मनांत अतिशय भयभीत होत आहें. यास्तव कोणता निश्चय दृढ केला असतां मी या जगद्रूपी जीर्णगृहांत सुखानें राहूं शकेन तें सांग.

ईश्वर--भृंगिन्, तूं सर्व शंका सोडून व धैर्य धरून महाभोक्ता, महाकर्ता व महात्यागी हो.

भृंगी—महाभोक्ता इत्यादि कोणाला म्हणतात?

ईश्वर—हे महाभागा, जो संदेहशून्य पुरुष प्राप्त होतील तेवढेच धर्माधर्म समबुद्धीनें करतो, जो राग, द्वेष, सुख, दुःख, धर्म व अधर्म यांना व्यक्त करणाऱ्या व इष्टानिष्ट फल देणाऱ्या क्रिया निष्काम मनानें केवल लोकसंग्रहार्थ करितो, जो मौनी, अहंकाररहित, निर्मल, मत्सरशून्य व उद्वेगरहित होऊन कर्तव्य करतो, शुभाशुभ कार्यामध्यें धर्म, अधर्म व इतर कुशंका यांच्या योगानें ज्याची मति लिप्त होत नाहीं, जो साक्षी-प्रमाणें सर्वत्र गतस्नेह असतो, कोणत्याही कार्यामध्यें निरिच्छ रहातो, जो सम व स्वच्छ मतीनें उद्वेग व आनंद यांनीं रहित असतो, जो शोक व हर्ष मानीत नाहीं, प्रारब्धप्राप्त उचित फल भोगतांना जो कार्यानुरूप आचरण करतो व असंसक्तचित्त राहतो, जो कर्माकर्म करतांनाही उदासीन, स्वभावतःच शांत व सम असतो तो महाकर्ता होय. जो कोणाचा द्वेष करीत नाहीं, कशाची आकांक्षा करीत नाहीं, जो सर्व प्राप्त फल भोगतो, जो इंद्रियांच्या योगानें विषयग्रहण करीत असतांनाही अद्वय, असंग पूर्णात्म्यामध्यें प्रतिष्ठित असल्यामुळें वस्तुतः ग्रहण करीत नाहीं, कोणतीही क्रिया बुद्धिपूर्वक करीत नाहीं, भोगप्रसंगींही मति आत्ममय झालेली असल्यामुळें जो भोगीत नाहीं, जो साक्षीप्रमाणें सर्व लोकव्यवहार अखिन्न मनानें पहातो, सुख, दुःख, जय-पराजय इत्यादि क्रियायोग, लाभ, अलाभ इत्यादिकांच्या योगानें ज्याची मति विक्षिप्त होत नाहीं. जरा, मरण, आपत्ति, राज्य, दारिद्र्य, या सर्वांनाच जो रम्य समजतो, सागर जसा जलप्रवाहांस, त्याप्रमाणें मोठमोठ्या सुख-दुःखांस जो समदृष्टीनें आपल्या आशयांत सांठवितो, अहिंसा, समता, तुष्टि, इत्यादि ज्याच्या पासून कधीं दूर होत नाहींत, कडु, आंबट, खारट, तिखट, तुरट, मिष्टि इत्यादि सर्व जो एकाच भावनेनें खातो, सरस, विरस, रम्य, अरम्य शुभ, अशुभ इत्यादिकांना जो सम पाहतो तो महाभोक्ता होय. धर्म, अधर्म, दुःख, सुख, मरण, जन्म, सर्व इच्छा, सर्व शंका, सर्व चेष्टा, सर्व निश्चय, देह, मन, इंद्रियें, इत्यादिकांची सत्ता, यांना हीं सर्व असत्य आहेत, अशा भावनेनें, ज्यानें सोडलें आहे, देह माझा नव्हे, मला जन्म नाहीं, मला युक्तायुक्त क्रिया कर्तव्य नाहीं, असा

ज्याचा आतल्याआंत निश्चय आहे, फार काय पण ज्यानें ही सर्व दृश्य कल्पनाच सोडली आहे तो महात्यागी होय.

राघवा, देवेशानें भृंगीशाला पूर्वी असें सांगितलें. या दृष्टीचा आश्रय करून तूं रहा. सर्व ब्रह्ममय आहे अशी भावना कर. शांतवृत्ति हो. ब्रह्मेतर हें दुसरें कांहीं नाहीं, असा निश्चय तूं निःशंकपणें कर, तूं अंत-र्मुख होऊन सर्व बाह्य कार्य कर. म्हणजे खिन्न होणार नाहींस व निर-हंकारस्थितीस प्राप्त होशील ११९.

सर्ग ११६—गलित होणाऱ्या व झालेल्या चित्ताचीं लक्षणें.

श्रीराम—हे सर्वधर्मज्ञ ब्रह्मन्, अहंकार नांवाचें चित्त गलित होत असतां किंवा झालें असतां अवशिष्ट राहणाऱ्या सत्त्वाचें लक्षण काय आहे?

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, ज्याच्या सर्व वासना क्षीण झाल्या आहेत, अशा मनाचें मुख्य लक्षण कोणीं कितीहि प्रयत्न केला तरी लोभ-मोहादि दोष न उद्भवणें हें आहे वास्तव सत्त्ववान् पुरुषाच्या शुद्ध मनाला ते दोष लिप्त करीत नाहींत, अहंकारमय चित्त व विषादास कारण होणारें पाप क्षीण होऊं लागलें असतां मुदितादि (मुखप्रसादादि) शोभा त्याच्या मुखास कधींहि सोडीत नाहींत. वासनाग्रंथी तटातट तुटून जातात, कोप उत्तरोत्तर कृश होऊं लागतो, मोह मंद होतो, काम म्लान होतो व लोभ कोठल्या कोठें पळून जातो. इंद्रियें वेगानें विषयोन्मुख होत नाहींत, खेद स्फुरण पावत नाहीं, सुखें व दुःखें वृद्धि पावत नाहींत, सर्व संतापास दूर करणारी निवृत्ति हृदयांत उदय पावते. केव्हां केव्हां ज्ञानी पुरुषाच्या मुखावरही सुखदुःखादि भाव दिसतात पण प्रारब्धाच्या बळानें उद्भवणाऱ्या त्यांना ज्ञानी लागलेंच तुच्छ समजून मनाला त्यांच्या ठिकाणीं आसक्त होऊं देत नाहींत. त्यामुळें ते भाव फार वेळ टिकत नाहींत. थोड्याच अवकाशांत त्यांच्या तोंडावरील शांतीची छटा पुनः व्यक्त होते. चित्त गळलें म्हणजे तो साधु देवगणाच्या प्रशंसेस पात्र होतो. शीतल चांद्रिकेसारखी समता त्याच्या हृदयांत उदय पावते. त्याचें मोठें शरीर शांत, रम्य, नम्र, व अहिंसक तेज धारण करतें. संतांचा संसारभ्रम हा संपत्ति व विपत्ति यांच्या योगानें अति विरुद्ध व विचित्र जरी असला तरी तो त्यांस आनंद किंवा खेद देऊं शकत

नाहीं. राघवा, केवळ बुद्धीला आत्म्याकडे लाविल्यानेंच प्राप्त होणाऱ्या व आपत्तिरहित अशा परमात्म्यामध्यें जो आसक्त होत नाहीं, त्याला धिक्कार आहे. बा सत्पुत्रा, दुःखरत्नाचा जणुं काय निधिच, अशा जन्म-मरणमय संसारसागरास तरून जाण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाला त्या सागराच्या पार (पलीकडे) असलेल्या परमात्म्यामध्यें दीर्घकाळ उचित विश्रांति घेण्यास्तव मी कोण, हें जगत् काय आहे, परमात्मतत्त्व कसें आहे, व या तुच्छ भोगांच्या योगानें काय होणार? असा निरंतर विचार करून विवेक व वैराग्य यांना अतिशय पुष्ट करणें (पराकाष्ठेस पोंचविणें) हाच एक उपाय आहे. ११६.

सर्ग ११७—मी कोण व हें जग कसें झालें, या विचाराचें दिग्दर्शन करण्यासाठीं मनूनें इक्ष्वाकूला सांगितलेला विचार.

श्रीवसिष्ठ—हे इक्ष्वाकुवंशजा रामा, तुमचा आदिपुरुष इक्ष्वाकु राजा कसा मुक्त झाला, तें मी सांगतों ऐक. तो महा भूपाळ राज्य करीत असतां एकदां एकांतांत बसून असा विचार करूं लागला. या जरा-मरण-क्षोभ-सुख-दुःख इत्यादि भ्रमस्थितीचा म्हणजेच या दृश्य प्रपंचाचा हेतु (कारण) काय बरें असावा ? पण पुष्कळ विचार करूनही त्याला तें कळलें नाहीं. म्हणून त्यानें एकदां ब्रह्मलोकाहून आलेल्या मनूची उत्तम पूजा करून, त्यास असें विचारलें.

इक्ष्वाकु—हे भगवन्, तुमचा हा अनुग्रहच मला तुम्हांला कांहीं विचारण्याचें धैर्य देत आहे. यास्तव हे दयासागरा, मी विचारतों, तें मला सांगा. ही सृष्टि कोठून आली, हिचें स्वरूप कसें आहे? या जगाची संख्या व परिणाम काय आहे? याचा भोक्ता स्वामी कोण? याला कोणी केव्हां रचलें, म्हणून श्रुति सांगतात. जाळ्यांतून जसा पक्षी तसा मी या विषम संसृतिभ्रमांतून कसा सुटेन ?

मनु—पुत्रा, फार दिवसांनीं तुझा विवेक विकास पावून तूं हा अनर्थनाशक उत्कृष्ट प्रश्न केला आहेस, असें मी समजतों. राजन्, हें जें कांहीं दिसत आहे तें नाहीं. जसें आकाशांत दिसणारें गंधर्वनगर व मरुस्थलावरील मृगजल तसेंच हें आहे. सांख्य उपादान कारणामध्यें अति सूक्ष्मरूपानें असलेलें कार्यच निमित्तांच्या योगानें अभिभूत केलें जातें,

असें म्हणतात. पण साक्षी किंवा इंद्रियें यांना जें प्रतीत होत नाहीं तें आपल्या उपादानांत नसतें. कारण प्रतीतीच्या अभावीं तें असतें, असें म्हणण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. मन व ज्ञानेंद्रियें यांस विषय न होणारें सर्व असत् आहे, इतकेंच नव्हे तर तें संभवतही नाहीं. आम्ही वेदान्ती सद्ब्रह्मच जगाच्या आकारानें सृष्टिसमयीं होतें, असें म्हणतों, व तें अविनाशी तत्त्वच या सृष्टींत आहे. त्यालाच सत् आत्मा असें म्हणतात. हे राजन्, ही सर्व दृश्यानीं संपन्न असलेली सर्गपरंपरा त्या महाआरशांत प्रतिबिंबरूप झाली आहे. प्रकाशस्वभाव आत्म्यापासून उत्पन्न झालेल्या ब्रह्माच्या स्फुरण शक्तींतील कांहीं ब्रह्माण्डरूप स्थूल समष्ट्यभिमानी झाल्या आहेत. कांहीं भूतरूप (पृथिव्यादि देवतारूप) झाल्या आहेत. दुसऱ्या कांहीं शक्ति जरायुजादि चतुर्विध प्राणिरूप झाल्या आहेत. याप्रमाणें ही जगत्स्थिति होते. यास्तव वस्तुतः पाहतां बंध नाहीं व मोक्ष नाहीं. तर निरुपद्रव ब्रह्मच आहे. ऐक्य नाहीं व द्वित्व नाहीं; तर संवित्सारच विकास पावत आहे. एकच जल तरंगरूपानें जसें अनेक होतें त्याप्रमाणें एक चित् जगद्भेदानीं स्फुरण पावते. पण सर्व विकास मायामय आहे व त्यामुळें तो वस्तुतः कांहीं नाहीं. यास्तव तूं बंध-मोक्षभ्रम दूर सोडून भवभयरहित हो. निर्भय ब्रह्मरूप हो ११७.

सर्ग ११८ इक्ष्वाकूच्या इतर प्रश्नांचीं उत्तरें.

मनु—शुद्ध चैतन्याच्या अविद्यासंस्कारांनीं विचित्र झालेल्या आविद्येंत प्रतिबिंबरूपानें उद्भवलेल्या ज्ञानशक्ति संस्कारांच्या अंतःकरणरूप परिणामांत त्या (अंतःकरणा) नें परिच्छिन्न होऊन जीवरूप होतात. नंतर ते जीव उपाधिरूपानें पूर्वीच उत्पन्न झालेल्या संसारांत अनेक दशांचा अनुभव घेत राहतात. अर्थात् सुखदुःखदशा व त्यांविषयींचा मोह मनामध्येंच असतो. आत्म्याच्या ठिकाणीं नाहीं. चंद्राचा ग्रास करितांच अदृश्य राहूही जसा दृश्य होतो, त्याप्रमाणें दृश्य अंतःकरण व त्याचा शेवटचा साक्षात्काररूप परिणाम यांच्या योगानें आत्मा अनुभवास येतो. तो परमेश्वर शास्त्र व गुरु यांच्या साह्यानें प्राप्त होत नाहीं. तर अहंममतारहित सत्त्वस्थ बुद्धीनें तो अनुभवास येतो. जसे वाटसरू वाटेनें जात असतांना दिसणाऱ्या अनेक पदार्थांस रागद्वेषरहित बुद्धीनें पाहतात

त्याप्रमाणें आपल्या देहेंद्रियादिकांस पाहावें. त्यांचा फारसा आदर करूं नये व उपवासादि क्लेशांनीं अनादरही करूं नये. ते इतर साधारण पदार्थांप्रमाणें जसे असतील तसे खुशाल असोत. आपल्या सत्त्वशील बुद्धीनें देहादिकांस सामान्य पदार्थांप्रमाणें दूर सोडून तूं अत्यंत शीतलचित्त व आत्ममय हो. मीच देह, ही बुद्धि संसारबंधन उत्पन्न करणारी आहे. मुमुक्षूंनीं या बुद्धीचा आदर कधींही करूं नये. मी ज्यांत कांहीं नाहीं असें चिन्मात्रस्वरूप व गगनाहूनही अणु (सूक्ष्म) आत्मा आहें, ही स्थिरबुद्धि संसारनाशक आहे. ज्याप्रमाणें निर्मल जलाच्या आंत व बाहेर तेज राहतें त्याप्रमाणें जड जगाच्या आंत व बाहेर असंग चित् आहे. जसे सोन्याचे भिन्न भिन्न आकार म्हणजेच कडें, कुंडल इत्यादि अलंकार, त्याप्रमाणें आत्म्याचे मिथ्या विकार म्हणजेच चराचरजगद्रूपता. यास्तव राजन्, तूं सत्त्वारूढ होऊन आत्म्यामध्येंच गूढ रहा. कडेवरील मुलाचे भान न राहिल्यामुळें एकादी माता जशी त्याला शोधूं लागते व अतिशय दुःखी होते त्याप्रमाणें सर्व मूढ हृदयस्थ आत्म्याला विसरून त्याच्यासाठीं रडतात. त्या अजर व अमर स्वरूपास न ओळखतां शरीर मरतांच " हाय हाय मी मेलों, मी अनाथ झालों, माझा सर्वस्वी घात झाला, " इत्यादि प्रकारें अज्ञ जीव विलाप करतो, जळ स्पंदामुळें जसं नाना आकाराचें दिसतें त्याप्रमाणें ब्रह्म संकल्पामुळें कार्यपरंपरेनें वाढतें. यास्तव हे पुत्रा, तूं संकल्पमलांनीं रहित असलेलें चित्त आत्म्यामध्यें स्थिर करून, समूल संसारोच्छेद झाला असतांही प्रारब्धभोगाच्या उपयोगी असलेलें आभासयुक्त चित्त मात्र अवशिष्ट ठेवून व्यवहारसमयींही अगदीं शांत राहून, स्वास्थ्य व सुख यांचा अनुभव घे व हें राज्यही कर ११८.

सर्ग ११९—पुरुषाचें बंध-मोक्षांविषयीं विद्याविद्याकृत स्वातंत्र्य.

मनु—तो प्रभु, एकाद्या बालकाप्रमाणें सृष्टिरूप स्पंदांनीं खेळतो व संहाररूप शक्तीनें पुनः सर्वांचा लय करून आपल्या स्वरूपांत राहतो. आसक्तीनें प्रवृत्त झालेल्या त्याची सर्गशक्ति जशी उदय पावते त्याप्रमाणें वैराग्यानें निवृत्त झालेल्या त्याची संहारशक्तिही स्वाभाविकपणेंच उदय पावते. चंद्र, सूर्य, अग्नि, तापलेलें लोखंड, व रत्नादिक यांच्या ज्वाला, वृक्षांचीं पानें व पाण्याचे कण जसे कल्पित आहेत तसें जगाचें वैचित्र्य

ब्रह्मामध्यें कल्पित आहे. तें अज्ञांना दुःखप्रद असलें तरी तज्ज्ञांना सुखरूप भासतें. बाबा इक्ष्वाको, सर्व विश्वास मोह पाडणारी ही माया विचित्र आहे. तिच्या योगानें सर्व अंगभर खिळून राहिलेला आत्मा जीवाला दिसत नाहीं. चिद्ब्रह्मरूप आरशांत जगत् हें प्रतिबिंब पडलें आहे, असें जो समजतो व त्याचीच भावना करीत सर्व इच्छा सोडून राहतो, तो सुख भोगतो. कारण त्या वीरानें आपल्या अंगांत ब्रह्माचें कवच घातलेलें असतें, त्यामुळें त्याला मोहरूपी बाण पीडा देऊं शकत नाहींत. यास्तव अहंकाररहित मनानें सर्व शून्य व निराधार ब्रह्म आहे, असें चिंतन करावें. हें रम्य आहे व हें रम्य नाहीं, असें समजणें हेंच दुःख-संततीचें बीज आहे. पण साम्यरूप अग्नीनें तें जळून गेलें असतां दुःखाला अवकाशच कोठून राहणार? यास्तव बा राजा, समाधीच्या अभ्यासानें रम्यारम्यविभागाचा मोठ्या धैर्यानें नाश करून, कर्मारण्याला समूळ तोडून व आकाशाहूनही अति सूक्ष्मभावास प्राप्त होऊन निःशोक स्थितींत रहा. पुत्रा, तूं अगोदर विवेक—विलासवान् हो. समाधीच्या योगानें बाह्यकल्पनाभास सोड, पूर्णरूप हो. परानंदाचा अनुभव घे, आणि उत्तरोत्तर भूमिकाजय करीत अपरिच्छिन्न चैतन्याकार हो ११९.

सर्ग १२०—तीन मुमुक्षुभूमिका, चवथी मुक्त होत असलेल्या साधकाची भूमिका व शेवटीं तीन मुक्ताच्या भूमिका.

मनु—प्रथम शास्त्र व सज्जन यांच्या संपर्कानें प्रज्ञा वाढवावी. योग्याच्या योगाची ही प्रथम भूमिका आहे. विचारणा ही दुसरी भूमिका, असंगभावना ही तिसरी, वासनालयरूप विलापिनी चवथी, शुद्ध संविन्मय आनंदरूपा पांचवी, या अवस्थेंत जीवन्मुक्त अर्धा जागा व अर्धा निजलेला असा राहतो. स्वसंवेदन या नांवाची सहावी भूमिका असून ती आनंदघनाकार आहे. त्या अवस्थेंतील जीवन्मुक्ताची स्थिति निद्रित पुरुषासारखी असते. ही अतिशांत अवस्थाच तुर्या होय. सौम्य समता व स्वच्छता हीच सातवी भूमिका आहे. तिला तुर्यातीता, असेंही म्हणतात. ही सातवी भूमिका अतिशय परिपक्व झाली असतां योगी जिवंत राहूं शकत नाहींत. पहिल्या तीन अवस्थांना जाग्रत् असें म्हणतात. चवथीला स्वप्न म्हणतात. कारण त्या अवस्थेंत योग्याला जग स्वप्नाप्रमाणें

भासतें. आनंदघनभावामुळें पांचवी अवस्था सुषुप्त या नांवाची आहे. साहव्या व सातव्या अवस्थांना क्रमानें तुर्या व तुर्यातीता म्हणतात, हें आतांच सांगितलें आहे. सातवी भूमि सर्वोत्तम व वाणीनें बोलतां न येण्यासारखी आहे, सर्व दृश्याचा अभाव झाल्यामुळें खरी जीवन्मुक्तता त्याच दशेंत अनुभवास येते. त्यावेळीं योग्याला मी मरत नाहीं, जिवंत रहात नाहीं, सन् नाहीं, असन् नाहीं, असें वाटतें. तो त्यासमयीं आत्माराम होऊन राहतो. तो व्यवहार करीत असो, शांत बसलेला असो, गृहस्थ असो कीं एकाकी असो; मी कांहीं नाहीं, असें जाणूनच शोक करीत नाहीं. तो आपल्या अति शुद्ध स्वरूपाविषयीं निश्चित असतो. या जगांत जी जी वस्तु सुखकर आहे, असें वाटतें तिचा नाश झाला असतां तीच दुःखकर होते. पण या अवस्थेंत गेलेल्या जीवन्मुक्ताला, त्याच्या सर्व वासना क्षीण झालेल्या असल्यामुळें, कांहींएक सुखकर वाटत नाहीं. तो चंद्रासारखा शीतल असतो. यास्तव बा पुत्रा, तूंही वासनादि मलाचा त्याग करून सर्वत्र सत्तांशरूप मीच आहें, अशी भावना स्थिर कर १२०.

सर्ग २२१—जीवाचा उत्कर्ष व अपकर्ष करणारी भावना.

मनु—इक्ष्वाको, जोंवर विषयभोगाशा असते तोंवर आत्म्याला जीवता असते. ती आशाही अविवेकामुळें झालेली आहे; वस्तुतः नव्हे, यास्तव विवेकवशात् ती जेव्हां क्षीण होते, तेव्हां आत्मा जीवत्व सोडून ब्रह्मतेस प्राप्त होतो. यास्तव पुत्रा, रहाटगाडग्याच्या मोघ्याप्रमाणें खालीं, वर व तिरकस जात राहूं नको. निग्रहानें आपल्या त्या चक्राकार गतीचा निरोध कर. हा मी व हें माझें, असें जे समजतात ते शठ उत्तरोत्तर अधोगामी होतात. पण हा अहंममरूप मोह सोडणारे साधु उत्तरोत्तर ऊर्ध्वगामी होतात. राजा, तूं स्वप्रकाश आत्म्यास आपल्या शुद्धबुद्धीनें जाणून परिपूर्ण होऊन रहा व मग सर्व जगास खुशाल पहा. सर्व चिद्रूप पसरलेलें आहे, असें कळतांच संसाराचें उल्लंघन होतें. ब्रह्मा, इंद्र, वरुण इत्यादि जें जें करितात तें सर्व मींच चिदात्मा करितों अशी भावना करावी. बा राजा, ज्या ज्या दर्शनामध्यें जें जें सांगितलें आहे तें सर्व सत्य आहे. कारण चिद्विलास निरंकुश आहे. चिन्मात्र झालेल्या व मृत्यूचें उल्लंघन करून गेलेल्या चित्तरहित पुरुषास जो

आनंद होतो तो निरुपम होय. यास्तव भुवन शून्य नाहीं, अशून्य नाहीं, चिद्रूप नाहीं, अचिद्रूप नाहीं, आत्मरूप नाहीं व अनात्मरूप नाहीं, असें चिंतन करीत रहा. या असल्या स्वरूपास प्राप्त होतांच प्रकृति शांत होते. मोक्ष या नांवाचा कोणी पृथक् देश, काल किंवा इतर स्थिति नाहीं. तर भावना नांवाचा प्रकृतीचा अहंकाराच्या क्षयानें विलय होणें, हाच मोक्ष होय. अशाप्रकारचा सर्वोत्तम मोक्ष प्राप्त झाला असतां त्या जीवन्मुक्ताचें सर्व कौतुक नष्ट होतें. त्याला काव्यादिकांचें परिशीलन करावेंसें वाटत नाहीं. अनेक शास्त्रांचा विचार करण्याची इच्छा रहात नाहीं व त्याचे सर्व विकल्प क्षीण होतात. तो नित्यस्वरूप होऊन रहातो १११.

सर्ग १२२—तुर्यातीत पदीं स्थित झालेल्या मुक्ताच्या स्थितीचें वर्णन.

मनु—मिळेल तें पांघरून राहणारा, कोणी काय संतोषानें देईल तें खाणारा व वाटेल तेथें शयन करणारा जो असतो तो एखाद्या सार्वभौमासारखा शोभतो. जो पिंजऱ्यांतून बाहेर पडणाऱ्या एखाद्या बलाढ्य सिंहाप्रमाणें वर्ण-धर्म व आश्रम यांच्या आचाररूप शास्त्रयंत्रांतून निघतो तो कांहीं विचित्र शोभेस प्राप्त होतो. तो महासरोवराप्रमाणें गंभीर व प्रसन्न असतो, तो परमानंदरसानें आत्मस्वरूपांतच रममाण होतो. सर्व कर्मफलांचा त्याग करणारा तो नित्य तृप्त असतो. पुण्यपापानें लिप्त होत नाहीं. स्फटिकमणि प्रतिबिंबाच्या योगानें जसा खरोखरच रंगित होत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानी कर्मफलानें आंतून अतिरक्त (आसक्त) होत नाहीं. आरशांतील प्रतिबिंबाला कापलें, तोडलें किंवा कांहीं केलें तरी बिंबाला जसा त्यामुळें कांहीं खेद होत नाहीं त्याप्रमाणें ज्ञानी लोकसमूहांत विहार करीत असला तरी त्याला खेद व आल्हाद होत नाहीं. तो कोणाची स्तुति करीत नाहीं. कोणी त्याची स्तुति किंवा निंदा केली तर तो हृष्ट अथवा क्रुद्ध होत नाहीं. कोणी आदर केला. अथवा निरादर केला तरी त्याला त्याचें कांहीं वाटत नाहीं. लौकिकदृष्ट्या तो सर्व आचार व नीति यांचें अनुकरण करीत असला तरी आपल्या दृष्टीनें कांहीं करीत नाहीं. त्याच्यापासून लोक उद्विग्न होत नाहींत व लोकांपासून तो उद्विग्न होत नाहीं. ज्ञानी राग, द्वेष, भय आनंद इत्यादिकांस कारण होणाऱ्या विषयांचा प्रारब्धवशात् कदाचित्

संग्रह करीत असला तरी सदा त्यांचा त्यागच करतो. अतिशय कुशल-बुद्धि पुरुषही त्याला तत्त्वतः जाणूं शकत नाहींत. पण व्यवहारदृष्ट्या एकादा बालकही त्याला ओळखूं शकतो, व थोड्याशा अनुकूल आचरणानेंही वश करूं शकतो. कारण तो शुद्धचित्त असल्यामुळें त्याचा स्वभाव सरळ असतो. व सरळ स्वभावाच्या माणसांना हवा तो अधीन करून घेतो. आत्मज्ञान होतांच त्याला मुक्ति प्राप्त झालेली असते व त्याच्या देहादिकांचा बाध झालेला असतो. त्यामुळें त्याला पुनः मुक्तीकरितां तीर्थाटनादि किंवा देहत्यागादि यांची चिंता करावी लागत नाहीं. कारण अहंभ्रांति हाच बंध व ज्ञानानें त्याचा क्षय होणें हाच मोक्ष होय, असें वर सांगितलेंच आहे. इक्ष्वाको, ज्याला ज्ञानविभूतीची इच्छा असेल त्या साधकानें अशा महात्म्याचें दर्शन घ्यावें, त्याची पूजा करावी, त्याची स्तुति करावी; त्याला नमस्कार करावा, व मोठ्या प्रयत्नानें त्याचा समागम करावा. पुत्रा, यज्ञ, तप, तीर्थ, दानें इत्यादिकांच्या योगानें तें परम पवित्र पद मिळत नाहीं तर ज्यांचा संसाररोग जीर्ण झाला आहे, अशा आत्मज्ञ संतांच्या भक्तीनेंच तें प्राप्त होतें.

श्रीवसिष्ठ—रामचंद्रा, असें सांगून तो भगवान् मनु ब्रह्मलोकीं गेला. इक्ष्वाकुही त्या दृष्टीचा आश्रय करून स्थिर झाला १२२.

सर्ग १२३—ज्ञानी अणिमादि सिद्धींविषयीं निरिच्छ असतो.

श्रीराम—भगवन्, वर सांगितलेल्या लक्षणांनीं युक्त असलेल्या जीवन्मुक्तामध्यें इतर योग्यांप्रमाणें आकाशगमनादि सिद्धि असतात कीं नाहीं ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, आत्मज्ञाची बुद्धि इतर योग्यांस अगम्य असलेल्या परमात्मतत्त्वामध्येंच अतिशय आसक्त असते. त्यामुळें तो नित्य तृप्त, प्रशांतात्मा, व सतत आत्मनिष्ठ असतो. मंत्र, तंत्र व तप यांच्या योगानें सिद्ध होणाऱ्या आकाशगमनादि सिद्धींत कांहीं विशेष आहे, असें त्याला वाटत नाहीं. अणिमादि ऐश्वर्याविषयीं इच्छा करणारे असंख्य असतात. त्याकरितां प्रयत्न करणारे त्याहून थोडे व ज्यांना तें मिळालें आहे, असे तर फारच थोडे योगी या जगांत आढळतात. एवढ्यासाठीं त्या (ऐश्वर्या) ला अपूर्व असें म्हणण्याचा जरी परिपाठ आहे तरी ज्ञानी पुरुषाला तोही एक जगाचाच भाग दिसत असतो आणि जग मिथ्या

असल्यामुळें त्याबरोबर अज्ञानां अतिशय प्रिय वाटणारेंही ऐश्वर्य त्याला तृणासारखें तुच्छ भासतें. ज्ञानी व अज्ञ यांच्यामध्यें हाच विशेष आहे. ज्ञान्याचें मन सर्वास्थाशून्य असल्यामुळें नीराग व निर्मल असतें. तो कोणत्याही पदार्थामध्यें आसक्त होत नाहीं. ज्याचा संसारसंज्ञक दीर्घ भ्रम शांत झाला आहे अशा त्या महापुरुषाचें काम, क्रोध, विषाद, मोह, लोभ व दुःख यांचा उत्तरोत्तर क्षय, हेंच मुख्य लक्षण आहे. त्याच्या इतरचिह्नरहित आकारांत याहून अधिक दुसरें कोणतेंही लक्षण आढळत नाहीं १२३.

सर्ग १२४—जीवांचें निष्कारणत्व, प्राह्य रागानें बद्धत्व, तीन रूपें, तीन अवस्था, तुर्य व मृगव्याधाख्यान.

श्रीवसिष्ठ—जसा एकादा शूद्रा स्त्रीची इच्छा करणारा ब्राह्मण तिचा संभोग, सहवास इत्यादि दुरिच्छेनें आपल्या वर्णास व आश्रमास उचित असलेल्या सात्विक धर्माची हळू हळू उपेक्षा करून कांहीं दिवसांनीं शूद्रत्वाचा अंगीकार करतो, त्याप्रमाणें ईश्वरही बुद्ध्यादिकांच्या संगतीनें तिच्यापासून मिळणाऱ्या भोगांच्या आशेनें आपल्या नित्य शुद्ध पूर्णानंदस्वरूपाची उपेक्षा करून जीवत्वाचा अंगीकार करतो. हिरण्यगर्भात्मक आद्य स्पंदापासून मायानगराप्रमाणें झालेलीं भूतें भोग्य व भोक्तृरूपानें दोन प्रकारचीं आहेत. उपाधिप्राधान्यानें भोग्यरूप व उपहितप्राधान्यान भोक्तृरूप भूतें होतात. पण त्यांच्या उत्पत्तीला अवश्य असलेली कारणसामग्री नसतांनाच तीं उत्पन्न होतात. म्हणून उचित सामग्रीवांचून उत्पन्न होणाऱ्या स्वप्नांतील गजाप्रमाणें तीं मिथ्या आहेत. जन्म व कर्म यांचा बीज व अंकुर यांप्रमाणें अनादि (स्वाभाविक) परस्पर कार्यकारणसंबंध आहे. तेव्हां आद्यसृष्टींत कर्मशून्य ईश्वराचा जीवभावानें जन्म कसा होतो, म्हणून विचारशील तर सांगतों. ईश्वराला जीवभाव प्राप्त होण्यास कर्माची अपेक्षा नसते. तर त्याला जीवभाव प्राप्त झाल्यानंतर देहादिकांना उत्पन्न करण्याच्या वेळीं पूर्वपूर्व देहादिकांनीं केलेल्या कर्माची अपेक्षा असते. ज्याप्रमाणें सूर्याला जलांत प्रतिबिंबित व्हावयाचें असतां चलनादि क्रियांची अपेक्षा नसते, पण निरनिराळ्या तरंगांत प्रतिबिंबरूपानें जावयाचें झाल्यास उपाधीच्या क्रियेची अपेक्षा

असते, त्याप्रमाणें हा प्रकार जाणावा. अर्थात् ईश्वरापासून उत्पन्न होऊन भूतें आपल्याच (म्हणजे उपहित चिदाभासाच्या) कर्मांनीं दुसरे अनेक जन्म घेतात. सारांश जन्म व कर्म यांचा हा असा कार्यकारणभाव आहे. पण सर्व जीव परमपदापासून निष्कारण उत्पन्न होतात. नंतर त्यांचींच कर्में त्यांच्या सुखदुःखांस कारण होतात. जो कोणी आपणाला जसा जाणतो तसाच संकल्प करतो व संकल्पाप्रमाणें कर्म करतो. आपण नेहमीं पाहतों कीं मनुष्य देहच आत्मा (मी) आहें अशा समजुतीवांचून पुण्यपापांचा संकल्प अथवा त्यांचें आचरण करूं शकत नाहीं. देहाध्यासही संकल्पाच्या द्वारांच पुण्यपापप्रवृत्तीचें कारण आहे. यास्तव संकल्पाला सोड. निःसंकल्पत्व हाच मोक्ष आहे. त्याच्याच अभ्यासांत तत्पर हो. हे अमुक विषय ग्राह्य आहेत व मी ग्राहक आहें. हा भेदभ्रम असला म्हणजे ग्राहकाला ग्राह्यांतील अमुक अनुकूल आहे, अमुक प्रतिकूळ आहे, इत्यादि अनुसंधान आणि तदनुरूप ग्रहण व त्याग करण्याविषयीं संकल्प होतो. पण तो भेदभाव सोडून त्याच्या साक्षीचे ठायीं ऐकाग्र्यलक्षण सावधानत्वाचा अभ्यास केला असतां संकल्पाचें मूळच तुटतें. यास्तव रामा, तूं ग्राह्यग्राहकरूप होऊं नको. तर सर्व भावना सोडल्यानंतर जें अवशिष्ट राहील तत्परायण हो. इंद्रियांच्या विषयांमध्यें आसक्ति ठेविली कीं प्राणी बद्ध झालाच. तुला कोणत्याही पदार्थाची रुचि लागली कीं बद्ध झालासच म्हणून समज. जगांतील काहींएक न आवडणें हेंच मुक्ताचें चिह्न आहे. यास्तव रामा, तूं या सृष्टींतील तृणापासून ब्रह्मलोकापर्यंत जे असंख्य चराचर पदार्थ आहेत, त्यांतील एकाचीही इच्छा करूं नकोस. तूं सर्व करीत व भोगीत असलास तरी वस्तुतः कर्ता किंवा भोक्ता नाहींस. तूं मुक्तचित्त व शांत हो. संत झालेल्या गोष्टीविषयीं पश्चात्ताप करीत नाहींत व होणाऱ्याविषयीं संकल्प करीत नाहींत. तर कर्माप्रमाणें प्राप्त होणारें वर्तमान मात्र ग्रहण करितात. तृष्णा, मोह, मद इत्यादि भाव मनामध्यें ग्रथित आहेत. हे रामा, विद्वान् पुरुषानें विवेकयुक्त मनानेंच विक्षिप्त मनाचा छेद करावा. लोखंडाच्या अरीनेंच जशा लोखंडाच्या कांबी व गजही तोडतां येतात, त्याप्रमाणें तुला तीक्ष्ण विवेकानें मनाचा उच्छेद करतां येणें शक्य

आहे. सुज्ञ लोक क्षारादि मलानेंच वस्त्रांतील मल घालवितात, अस्त्रांचें निवारण अस्त्रानें करितात व विष विषानें मारतात, हें प्रसिद्धच आहे. स्थूल, सूक्ष्म व पर अशीं जीवाचीं तीन रूपें आहेत. त्यांतील याच्या पर रूपाचें सेवन कर व दुसरीं दोन्हीं टाक. हात-पाय इत्यादिकांनीं युक्त असा जो हा देह आहे तो भोगाकरितां चेष्टा करीत असतो. अर्थात् तेंच त्याचें या जगांतील भोगार्थ स्थूलरूप आहे. तसेंच हे रामा, संसार असेपर्यंत राहणारें व स्वसंकल्पमयाकार असें जें चित्त हेंच जीवाचें आतिवाहिक रूप आहे. आद्यन्तरहित, सत्य, चिन्मात्र, निर्विकल्प व सर्व जगाला सत्ता व स्फूर्ति देणारें असें जें त्याचें तिसरें रूप तेंच शुद्ध तुर्यपद आहे. त्यांत तूं स्थिर हो. पहिल्या दोन शरीरांत आत्मबुद्धि ठेवूं नकोस.

श्रीराम—प्रभो, जाग्रत्स्वप्न व सुषुप्ति यांमध्यें अनुभवास न येणारें म्हणजेच गुप्त असलेलें तुर्यपद मला विशेष स्पष्ट करून सांगा.

श्रीवसिष्ठ—जाग्रत् व स्वप्न यांमध्यें ‘ अहं ’ असा भाव असतो, त्यालाच विक्षेप म्हणतात. सुषुप्तींत तो नसतो. पण त्यावेळीं मूळ आवरण असतें. व्यष्टिरूप जीवाच्या याच दोन उपाधि आहेत. उपनिषदांत सत् व असत् या शब्दांनीं सांगितलेल्या ज्या दोन दशा त्या समष्टि उपाधि होत. त्यांस सोडून जें असक्त, सम, स्वच्छ तत्त्व राहतें तेंच तुर्य होय. जी स्वच्छ व शांत समता, जीवन्मुक्ताची स्थिति व व्यवहारसमयीं साक्षीची अवस्था ती तुर्यकलना होय. तें तुर्य म्हणजे जाग्रत् किंवा स्वप्न नव्हे. कारण त्यांत संकल्पाचा अभाव असतो. त्याचप्रमाणें सुषुप्तभावही नव्हे. कारण त्यांत अज्ञानाचा (जडदशेचा) अभाव असतो. जीवन्मुक्तांना हें जग जसें आहे तसेंच जरी दिसत असलें तरी तें ज्ञानानें बाधित झालेलें असतें व अज्ञांना तें स्थिर वाटतें. अहंकाराचा त्याग केला, समतेचा उदय झाला व चित्त विलीन झालें म्हणजे तुर्यावस्था आपोआप उपस्थित होते. रामा, आतां मी तुला दृष्टान्त सांगतों तो ऐक. म्हणजे तुला झालेलें ज्ञान आणखी परिपक्व होईल.

कोणा एका अरण्यांत हरणास बाणानें वेध करून, जीव घेऊन पळणाऱ्या त्याच्या मागोमाग आलेला एक लुब्धक महामौन धारण करून

बसलेल्या एका मुनीला पाहून असा अद्भुत प्रश्न करूं लागला.—मुने, माझ्या बाणानें विद्ध झालेला एक मृग येथें आला; पण तो कोणीकडे गेला आहे? येथें दिसत नाहीं! तेव्हां मुनि त्यास म्हणतो—साधो, आम्ही वनवासी समशील मुनि आहों. आम्हांला व्यवहारास अत्यंत अवश्य असलेला अहंकार नाहीं. हे मित्रा, मन सर्व इंद्रियकर्में करीत असतें, पण माझें अहंकारमय (अहंकारप्रचुर) मन फार दिवसांपासून विलीन झालें आहे. मी जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति या नांवाच्या दशा जाणतहि नाहीं. तर एका तुर्यमध्यें राहतों. तेथें दृश्य नसतें.

हें त्याचें वचन ऐकून त्याचा भावार्थ न समजतांच लुब्धक इष्ट दिशेस निघून गेला. यास्तव विद्वानांचा अनुभव व श्रुति यांच्या योगानें बाधित झाल्यामुळें जाग्रदादि व स्थूलादि दशा नाहींत. निर्विकल्प चित्च तुर्य आहे, व तेंच एक आहे दुसरें कांहीं नाहीं. जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्ति हें चित्तांचें रूप आहे; तें घोर, शांत व मूढ असतें. घोरचित्त हीच जाग्रदवस्था, शांतचित्त स्वप्न; व मूढचित्ताला सुषुप्ति म्हणतात, या तिन्ही दशांनीं रहित असलेल्या चित्ताला मृत (मेलेलें) चित्त म्हणतात. मेलेल्या चित्तामध्यें एक सम सत्त्व असतें. सर्व योगी मोठ्या यत्नानें त्याचेंच संपादन करितात, यास्तव तूं तुर्यपदीं स्थित हो. कारण त्या परमपदीं स्थित असलेले महात्मे मुनि सदाच मुक्त असतात, १२४.

सर्ग १२५—ज्याविषयीं वाद्यांना भ्रम पडतो त्या तुर्यामध्यें स्थिर होण्याचे उपाय.

श्रीवसिष्ठ—आत्मभिन्न वस्तूंचा निषेध करणें हा सर्व अध्यात्म शास्त्रांचा सिद्धान्त आहे. अविद्या नाहीं, माया नाहीं; तर शांत सर्वव्यापी ब्रह्म आहे. पण हा सिद्धान्त न समजल्यामुळेंच आपापल्या बुद्धिवैभवाप्रमाणें जगाचें मूळ शोधण्याविषयीं प्रयत्न करणाऱ्या विचारी लोकांनीं या सर्वशक्तिसंपन्न मायाशबल ब्रह्माविषयीं बुद्धिदोषामुळें नानाप्रकारच्या कल्पना केल्या आहेत. कोणी तें मूळ शून्य आहे, असा निर्णय केला. कोणी केवल विज्ञान आहे, असें ठरविलें व कोणी ईश्वराचें स्वरूपच जगाचें मूळ आहे असा निश्चय केला. नंतर ते आपापलें मत स्थापण्याकरितां एकमेकाशीं अनेक युक्तिप्रयुक्ति योजून विवाद करूं लागले. यास्तव तूं आतां सर्वत्याग करून महामौनी हो. कारण वादांत पडणें,

म्हणजे आपल्या शांतीचा भंग करणें आहे. तूं मननरहित, क्षीणचित्त व शांतबुद्धि हो. आत्म्यामध्येंच स्थिर होऊन मूक अंध व बधिर यांप्रमाणें नित्य अंतर्मुख रहा. रामा, जाग्रतींतच सुषुप्तीसारखा राहून कर्मे कर. आंतून सर्वत्याग करून बाहेरून प्राप्त कर्तव्य कर. चित्ताची सत्ता हें परम दुःख व चित्ताची असत्ता हें परम सुख आहे. यास्तव कशाचाही संकल्प न करितां चित्तशत्रूचा क्षय कर. रम्य किंवा अरम्य वस्तु पाहून पाषाणाप्रमाणें सम रहावें. एवढा स्वप्रयत्न केला म्हणजे संसार जिंकल्यासारखा होतो. सुख, दुःख व त्यांचे उपाय यांचें चिंतन करूं नये. एवढ्या यत्नानेंही अनंत दुःखनाश प्राप्त होतो १२५.

सर्ग १२६—योगभूमींच्या अभ्यासाचा क्रम व लक्षणें; मध्येंच मेल्यास भोग व जन्मांतरीं जय.

श्रीराम—प्रभो, सात योगभूमींचा अभ्यास कसा करावा ? व प्रत्येक भूमिकेंतील योग्याचीं चिह्नें काय आहेत ?

श्रीवसिष्ठ—पुरुष स्वर्ग व मोक्ष यांमध्यें प्रवृत्त व निवृत्त असा दोन प्रकारचा असतो, त्याचें लक्षण ऐक. निर्वाण हें काय आहे? मला संसारच चांगला वाटतो; असें म्हणून शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें कर्मानुष्ठान करणारा पुरुष प्रवृत्त होय. तो अनेक जन्मानंतर विवेकी होतो. संसाराची व्यथा असार आहे. मला ती बस झाली. त्याच त्या कर्मांचें प्रतिदिवशीं अहोरात्र अनुष्ठान करीत असल्यानें कोणता लाभ होणार आहे ? यापेक्षां सर्वक्रियारहित व अत्यंत विश्रांतियुक्त असें काय बरें असेल ? असा मनांत विचार करून कांहीं झालें तरी मी तेंच संपादन करणार, असा निश्चय करणारा पुरुष निवृत्त होय. पूर्ण विरक्त होऊन मी संसारसागरास कसा बरें तरून जाईन, या विचारांत जेव्हां एकादा सद्बुद्धिमान् निमग्न होतो, तेव्हां तो प्रत्यहीं भावनारहित व उत्तरोत्तर निरिच्छ होत जातो. उत्तमोत्तम क्रिया करतो. प्रतिदिवशीं आनंदित होतो. ग्राम्य मूढ चेष्टांचा नित्य तिरस्कार करतो. दुसऱ्यांच्या गुप्त दोषांचें आविष्करण करीत नाहीं. पुण्य कर्मेंच करतो. मनास उद्विग्न न करणाऱ्या मृदु कर्मांचेंच सेवन करतो. नेहमीं पापास भितो. भोगाची अपेक्षा करीत नाहीं. स्नेह व प्रेम

यांनीं भरलेलीं, मृदु, देशकालोचित, व योग्य भाषणें बोलतो. राघवा, निवृत्त पुरुष या दशेस प्राप्त झाला, हे सर्व गुण त्याच्यामध्यें आले म्हणजे तो प्रथमभूमिकेस प्राप्त होतो. शरीर, मन व वाणी यांच्या योगानें जो सज्जनांचें अनुसेवन करतो, ज्ञान शास्त्रें मिळतील तेथून संपादन करून त्यांचा विचार करतो, व अशा रीतीनें संसाराचें उल्लंघन करण्यास जो सज्ज झालेला असतो त्या सज्जनास भूमिकावान् म्हणतात. बाकीचे सर्व नुस्तें श्रवणादि करीत असले तरी स्वार्थी होत. विचार नांवाच्या दुसऱ्या भूमिकेस प्राप्त झालेला अधिकारी योगी श्रुतिस्मृतिप्रोक्त सदाचार, यम, नियम व आत्मानुभव यांनीं युक्त असलेल्या उपदेशकुशल गुरूचा आश्रय करतो. स्वतः व्याकरणादिकांच्या योगानें पद-पदार्थज्ञान संपादन करतो. त्याच्या योगानें कार्याकार्यांचा निर्णय करतो. लोकमर्यादेकरितां म्हणून प्रथम धारण केलेली मद, क्रोध इत्यादि वृत्ति सोडतो. आणि शास्त्र, गुरु व सज्जन यांच्या सेवनानें सर्व रहस्य जाणतो. त्यानंतर तो असंसक्ति नांवाच्या तिसऱ्या भूमिकेंत प्राप्त होतो. शास्त्रार्थामध्यें निश्चल बुद्धि ठेवून तापसांच्या आश्रमांत न राहणें, अध्यात्मसंबंधी विचार करणें, संसाराची निंदा करून वैराग्य उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टी बोलणें, व शिलेला शय्या समजून व त्यावर बसून आयुष्य घालविणें, हे व्यवहार तो करतो. चित्त-शांतीनें अतिशय शोभणाऱ्या, वनवासविहारानें व असंगसुखानुभवानें तो आपला काल नेतो. शास्त्रांच्या उत्तम अभ्यासानें व पुण्य कर्मांच्या अनुष्ठानानें प्राण्याची वस्तुदृष्टि प्रसन्न होते. तिसऱ्या भूमिकेस प्राप्त झालेला ज्ञानी स्वतः दोन प्रकारच्या असंसंगाचा अनुभव कसा घेतो, तें ऐक. असंसंग सामान्य व श्रेष्ठ असा दोन प्रकारचा आहे. मी कर्ता, भोक्ता, बाध्य व बाधक नव्हे, असें समजून विषयांत आसक्त न होणें, हा सामान्य असंसंम होय. सुख, दुःख, इत्यादि सर्व पूर्वकर्मनिर्मित व म्हणू-नच ईश्वराधीन आहे, त्यांत माझें कर्तृत्व कसलें, भोग व अभोग हे दोन्ही महारोग आहेत, संपत्ति परम आपत्ति आहेत, संयोग वियोगासाठींच होतात, यास्तव त्या आधि व व्याधि आहेत, काल सर्व पदार्थांस एक सारखा खावयास तयार आहे, इत्यादि समजून अनास्थेनें मनांत पदार्थांची भावना न करणें, हा सामान्य असंसंग आहे. याचें अनुष्ठान पहिल्या दोन

भूमिकांतच करावें. अध्यात्मशास्त्राचें श्रवण व मनन वारंवार करावें. नंतर आत्मवस्तु अशीच आहे, असा विश्वास बसला असतां श्रेष्ठ असंसंग उदय पावतो. मी कर्ता नव्हे, ईश्वर कर्ता आहे, माझें प्राक्तन किंवा आतांचें क्रियमाण कर्म नाहीं, इत्यादि कल्पना सोडून मौन धरून शान्त राहाणें हा श्रेष्ठ असंसंग आहे. निदिध्यासनाचा परिपाक झाला असतां निर्विकल्प समाधीनें असणें हाच श्रेष्ठ असंसंग होय, ही तिसरी भूमिका म्हणजे विवेकवृक्षास लागलेलें मधुर फलच आहे. अनेक जन्मांतील संचित पुण्याच्या परिपाकामुळें व ऐहिक पुण्यसंचयामुळें दैववशात् प्रथम भूमिका उत्पन्न झाल्यास तिचेंच विवेक जलसेकादि मोठ्या यत्नानें रक्षण करावें. कारण तिचें रक्षण केलें असतां पुढें अनायासानें तिचाच द्वितीयादि भूमिकांमध्यें परिणाम होतो. यास्तव उत्पन्न झालेल्या प्रथम भूमीचेंच संरक्षण करावें. तिचाच अधिक विस्तार होईल अशा रीतीनें तिची विचारानें वृद्धि करीत रहावें. कारण वृक्षाच्या मूळाप्रमाणें ही चांगली पुष्ट झाली म्हणजे पुढच्या भूमिका आपोआप सिद्ध होत जातात. पहिल्या भूमीपासून दुसरी व दुसरीपासून तिसरी भूमिका मोठ्या यत्नानें प्राप्त होते. वर सांगितलेली श्रेष्ठ असंसंगता हीच तिसरी भूमिका होय. हिच्यामध्यें पुरुष सर्वसंकल्परहित असतो.

श्रीराम—प्रभो, मूढ, असत्कुलांत उत्पन्न झालेला, अध्यात्मकथेपासून विमुख असलेला, कर्मभोगार्थ प्रवृत्त होणारा व अधम, अशा पुरुषाला दुसऱ्या एकाद्या उपायानें मोक्ष मिळूं शकतो कीं नाहीं ? त्याचप्रमाणें एकादा श्रद्धालु साधक योगभूमिकांमध्यें प्रवृत्त झाला आहे. पण पहिल्या तीन भूमिकांतील कोणत्या तरी एका भूमिकेंत असतांनाच मेला, तर त्याला कोणती गति मिळते ? कारण चवथ्या भूमींत जाई तों साधकाला अपरोक्ष ज्ञान नसतें, म्हणून विचारतों.

श्रीवसिष्ठ—दोषांनीं भरलेल्या मूढाचा संसार तर उत्तरोत्तर विस्तार पावत जातो. कारण त्याला असाधूंचीच संगत मिळणार, हें उघड आहे. त्यामुळें त्याच्या मनांत वैराग्याचा उदयच होत नाहीं. वैराग्यावांचून भूमिकाप्रवेश होणें अशक्य आहे. पुरुषाला वैराग्य झालें कीं भूमिकांचा उदय झालाच पाहिजे. त्यांचा उदय झाल्यानें संसार नष्ट होतो, असा शास्त्रनिश्चय

आहे. योगभूमिकेमध्यें आरूढ झाल्यावर ज्याचा देहान्त होतो त्याचें पूर्व पाप भूमिकेच्या अंशाप्रमाणें नष्ट होतें. पापाचा क्षय झाल्यामुळें तो पुण्यवानांच्या उत्तम लोकीं गमन करतो. त्यांत तो विमानें, लोकपालांचीं नगरें, त्यांतील उत्तम भोग्यपदार्थ इत्यादिकांचा उपभोग घेतो. नंतर पुण्य क्षीण झाल्यावर पुनरपि तो या लोकीं गुणवान् श्रीमानांच्या अथवा विरक्त दरिद्रांच्या घरीं जन्म घेतो. असला जन्म दुर्लभ आहे. त्यानंतर पूर्वीच्या, योगवासनेनें युक्त असलेला तो पुनः भूमिकांचा अभ्यास करूं लागतो, व क्रमानें शेवटच्या भूमिकेस पोंचतो. रामा, पहिल्या तीन योगभूमिकांस जाग्रत् अवस्था म्हणतात. कारण या भूमिकेंतील योग्याला जगाचा अनुभव येत असतो. शिवाय या भूमिकांचा अभ्यास करणाऱ्या योग्याचे ठायीं उत्कृष्ट सद्गुण उत्पन्न होऊन ते इतरांस पूज्य होतात. त्यांच्याकडे पाहून मूढबुद्धि पुरुषांनाही मुक्त होण्याची इच्छा होते. कारण ते श्रेष्ठ पुरुष आपलीं सर्व नित्य, नैमित्तिक कर्में पूर्णपणें करितात व सर्व अकृत्यें सोडतात. तो वृद्धांच्या शास्त्रीय आचारांप्रमाणें आपलें चित्त प्रसन्न होईल, अशा रीतीनें सर्व लौकिक व्यवहारही करितो. म्हणून असल्या श्रेष्ठाला आर्य म्हणतात. त्याचें आर्यत्व पहिल्या शुभेच्छा नांवाच्या भूमिकेंत नुस्तें अंकुरित होतें. दुसऱ्या विचारणाभूमिकेंत विकास पावतें व तिसऱ्या भूमींत फळास येतें. सारांश, असल्या या आर्यतेमध्यें मेलेला योगी शुभसंकल्पामुळें प्राप्त झालेल्या भोगांचा चिरकाल अनुभव घेऊन पुनः योगवान् होतो. पहिल्या तीन भूमिकांच्या उदयामुळें अज्ञान क्षय पावलें असतां, व यथार्थ ज्ञानाचा उदय होऊन चित्त पूर्ण चंद्रोपम झालें असतां, योगी चवथ्या भूमींत जातो. तेथें आदिअंतरहित सर्व सम तत्त्व पाहतो. रामा, अद्वैत स्थिर झालें असतां व द्वैत शांत झालें असतां या चवथ्या भूमींत गेलेले योगी लोकांस स्वप्नाप्रमाणें पाहतात. म्हणूनच पहिल्या भूमींना जशी जाग्रत् तशी या भूमीला स्वप्न ही संज्ञा आहे. हिचा पुष्कळ दिवस सतत अभ्यास केला असतां पांचव्या भूमीस प्राप्त झालेला योगी सत्तामात्र स्वरूपानें अवशिष्ट रहातो. सर्व विशेष शांत झाल्यामुळें तो केवळ अद्वैतांत असतो. त्याला आंतल्या आंत अतिशय आनंद होतो. बाह्य हालचाल करीत असतांनाही

निद्रित पुरुषाप्रमाणें तो अंतर्मुख असतो. अति शांत स्वभावामुळें तो निद्रालुसारखा असतो. या अवस्थेचा अभ्यास करणारा तो वासनाशून्य पुरुष सहाव्या तुर्या नांवाच्या भूमीस जाऊन पोंचतो. त्या अवस्थेंत सत्-असत्, अहं नाहं इत्यादि कल्पना मुळींच नसून तो केवळ मननरहित व द्वैतैक्यशून्य असतो. त्याच्या सर्व हृदयग्रंथी (आशादि पाश) नाहींशा झालेल्या असतात. तो सागरांतील कुंभाप्रमाणें आंत बाहेर परिपूर्ण (तृप्त) असतो. या तुर्यसंज्ञक सहाव्या भूमींत कांहीं काल राहून तो शेवटच्या सातव्या भूमीस जातो. सातवी योगभूमि हीच विदेहमुक्ति होय. तिचें वाणीनें वर्णन करवत नाहीं. ही संसारभूमीची सीमा आहे. कोणी (शैव) तिला शिव म्हणतात, कोणी (वेदान्ती) ब्रह्म म्हणतात. कोणी (सांख्य व योगज्ञ) पुरुष व प्रकृति यांचा विवेक म्हणतात, आणखी दुसरेही निरनिराळे विचारी लोक या अवस्थेलाच निरनिराळीं नांवें देतात. हिचा उल्लेख शब्दांनीं करतां येत नाहीं. असो; रामा, मी या सात योगभूमि तुला सांगितल्या आहेत. यांचा अभ्यास केल्यास दुःखाचा अनुभव येत नाहीं. रामा, एक अतिशय मदोन्मत्त दंताळ व धिप्पाड हत्तीण आहे. ती अनेक अनर्थ करीत असते. तिला मारणें हा मोठाच पुरुषार्थ आहे. रणभूमींत तिला न जिंकणारा पुरुष खरा वीर आहे असें मी तरी निदान समजत नाहीं.

श्रीराम—ती मत्त हत्तीण कोण आहे? रणभूमि कोणत्या? तिला कसें मारलें जातें? व ही दीर्घ काल कोठें रममाण होते?

श्रीवसिष्ठ—रामा, हें मला असावें अशा प्रकारची इच्छा हीच ती मी सांगितलेली हत्तीण आहे, ती मत्त होऊन शरीररूपी अरण्यांत मोठा कल्लोळ करून सोडते, मत्त इंद्रियें हींच तिचीं पोरें असून जिह्वेच्या मार्गानें ती मधुर ध्वनि करते. मनोरूपी किर्र झाडींत ती राहते. पुण्य व पाप कर्म याच दोन दातांनीं ती युक्त असते. सर्व प्रकारें वृद्धि पावत जाणारा वासनाव्यूह हाच तिचा मद आहे. संसारदृष्टि याच तिच्या समरभूमि आहेत. त्यामध्यें नर वारंवार जय व पराजय यांचा अनुभव घेत असतो, ही हत्तीण विषयांकरीतां कृपण होणाऱ्या जीवसमूहास

मारते. निरनिराळ्या वृत्तींवरून हिला वासना, इच्छा, मन, चित्त, संकल्प, भावना, स्पृहा इत्यादि भिन्न भिन्न नांवें प्राप्त होतात. हिला धैर्य नामक श्रेष्ठ खड्गानेंच मारतां येणें शक्य आहे. जगत् सत्य आहे. ही वासना मनांत असेपर्यंत दुष्टसंसार राहतोच. मन 'मला हें हवें' इतकें जींवर म्हणत असतें तोंवर संसार असतो. फार काय पण त्याला असें वाटणें हाच संसार आहे. या वाटण्याचा क्षय होणें हाच मोक्ष होय. कारण राग-द्वेषादि पुरुषापराधानें चित्त मलिन झालें असतां श्रुति व आचार्य यांची उपदेश-वाणी कमलपत्रास जसें पाणी, तशी त्याला स्पर्श करूं शकत नाहीं. पण तेंच चित्त वैराग्यादि साधनसंपन्न झालें असतां ती (उपदेशवाणी) चित्तांत दृढ बसते. तिच्या योगानें चित्तमल निघून जातो. तें प्रसन्न होतें. विषयस्मरण सोडल्यानेंच इच्छारूप भवांकुर उदय पावत नाहीं. थोडीशी उत्पन्न झालेलीही अनर्थकारिणी इच्छा अस्मरणरूप खड्गानें तोडावी. इच्छेनें व्यापलेला पुरुष भोगांकरितां कृपण होतो. मनांत विषयचिंतन न करतां स्वस्थ असणें हेंच अस्मरण आहे. त्याच्या प्राप्तीकरितां निरोधाचा अभ्यास केला पाहिजे. म्हणजे अभ्याससमयीं तें सावधानतारूप व परिपाकसमयीं अवधानरहित आपो-आप होतें. उत्तम लोक हे मला असो; या वेगालाच कल्पना म्हणतात. आणि विषयांचें चिंतन न करणें हा कल्पनात्याग आहे, कारण स्मरण हाच संकल्प आहे व अस्मरण हेंच कल्याण आहे. स्मरणामध्यें म्हणजेच संकल्पाचे वेळीं पूर्वी ज्याचा अनुभव घेतला आहे तें व ज्याचा अनुभव घेतलेला नाहीं, तें अशीं दोन्ही मनांत येतात. यास्तव त्याचा त्याग करून काष्ठाप्रमाणें रहा. सर्व विसरून गूढ रहा. असंकल्प हेंच परम श्रेय आहे असें मी हात वर करून व ओरडून सांगत आहें; मग तुम्ही त्याचा आश्रय आंतून कां करीत नाहीं. बा रामा, जेथें परम साम्राज्यही तृणासारखें होतें. तें परम पद तूष्णी स्थितींत राहिल्यानेंच मिळतें. इष्ट प्रदेशाकडे निघालेल्या वाटसराचे पाय त्याच्या संकल्पावांचून चालत असतात, त्याप्रमाणें प्रारब्धाच्या जोरानें संकल्परहित पुरुषाचाही व्यवहार होऊं शकतो. याविषयीं उगीच अधिक बोलून काय करावयाचें आहे? मी थोडक्यांत सांगतों, तें ऐक. संकल्पन हा पर बंध व असंकल्पन हा

मोक्ष आहे. यास्तव सर्व अज, शांत, अनंत, ध्रुव, अव्यय, चिद्रूप आहे, असें पहात तुला सुख होईल त्या रीतीनें शांत रहा. अस्मरण, या योगामध्यें स्थित होऊन तूं पाहिजे तर लोकसंग्रहार्थ कर्म कर. अथवा तुला लोकसंग्रहाचीहि गरज आहे, असें वाटत नसल्यास समाधिपरायण होऊन रहा. पण स्वरूपास प्राप्त झाल्यावर तूं स्वाभाविकदर्शेत स्थित हो. रामा, केवळ त्या एक, सर्वगत, शांत व शुभ ज्ञानस्वरूपाची भावना करणें, हाच सर्वत्याग आहे, असें सुज्ञ जाणतात. यास्तव मनांत त्याची भावना करीत आपलें कर्तव्य कर्म कर. 'मी व माझें' असें जाणणारा कोणीही दुःखापासून मुक्त होत नाहीं, व न जाणणारा मुक्त होतो, असा नियम आहे. आतां तुला वाटेल तसें कर १२६.

सर्ग १२७—रामाची विश्रांति, भरद्वाजाच्या उत्सुक उक्ति, जाग्रदादिकांचें लक्षण व तुरीय.

श्रीभरद्वाज—भगवन्, वसिष्ठ महर्षीनें असा महोपदेश केला असतां हें ज्ञानसार पुराण ऐकून श्रीरघुकुलांतील अग्र्य रामानें जिज्ञासेनें आणखी कांहीं विचारलें कीं, एवढयाच उपदेशानें संदेहरहित होऊन, साक्षात् आत्मसुखानें परिपूर्ण झाला? आपण कदाचित् म्हणाल कीं, तूंही रामानें ऐकलेलाच ग्रंथ ऐकला आहेस, तेव्हां आपल्यावरून तूं त्याच्या स्थितीचें अनुमान कां करित नाहींस? पण माझ्यामध्यें व रामामध्यें मोठें अंतर आहे. तो परमयोगी, विश्ववंद्य, सुरेश, जन्ममरणरहित, शुद्ध बोधस्वरूप, सकलगुणनिधान, रमेचा आधार, व त्रिभुवनाचा उदय व रक्षा करणाऱ्या अधिकारी जीवांचा अधिपति आहे. म्हणून विचारतों.

श्रीवाल्मीकि—वेदान्तसंग्रहरूप, असें वसिष्ठाचें वाक्य ऐकून ज्याला सर्व ज्ञान झालें आहे, असा कमलनयन राम क्षणभर स्वस्वरूपीं विकास पावला. कारण तो स्वतः चैतन्यानंदसागरच होता. तो प्रश्नोत्तरादिकांस अत्यंत अवश्य असलेल्या—मन, बुद्धि व इंद्रियें यांच्या व्यापारानें रहित झाला. त्याचे प्राण आनंदामृतानें परिपूर्ण झाले. त्याच्या शरीरावर रोमांच उभे राहिले. तो महा सामान्यरूप झाल्यामुळें चिद्व्यापक होऊन राहिला. सतत अष्टगुणैश्वर्यसंपन्न असूनही तो आपल्या मनोरथांस तृणाप्रमाणें तुच्छ जाणूं लागला. निरतिशय आनंदरसांत एकरूप होऊन गेलेला तो

महात्मा आणखी कांहीं बोलला नाहीं. (याप्रमाणें उत्तमाधिकारी रामाला नुस्त्या श्रवणानेंच ब्रह्मप्राप्ति झाली, असें सांगून मंद व मध्यम अधिकाऱ्यांच्या चित्तशुद्धीकरितां विशेष प्रकारची उपासना व तीन अवस्थांचा विवेक, दृश्याचा विलाप, इत्यादि मननोपाय सांगण्याकरितां वाल्मीकिमुनि भारद्वाजाचें औत्सुक्यादि राजा अरिष्टनेमीस सांगतात).

श्रीभारद्वाज--भगवन्, खरोखर रामाला केवळ श्रवणानेंच महत्पदाची प्राप्ति झाली, याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. हे मुनिश्रेष्ठा, आम्हांला त्या दशेची प्राप्ति कशी होईल? कारण माझ्यासारखे मूर्ख, स्तब्ध, किंचिज्ज्ञ व पापी कोठें व ब्रह्मदेवादिकांकडून प्रार्थना केली जाणारी रामाची दुर्लभ स्थिति कोठें? हे मुनीश्वरांच्या गुरो, मी विश्रांत कसा होईन? या अपार सागराच्या पार कसा पोंचेन? तें मला सत्वर सांगा.

श्रीवाल्मीकि--वसिष्ठानें रामाला पहिल्यापासून शेवटपर्यंत काय सांगितलें आहे, त्याचा चांगला विचार कर. कारण मी झालों तरी त्याला तेंच सांगणार? हा सर्व अविद्येचा प्रपंच आहे. त्यांत सत्याचा अंशही नाहीं. सुज्ञ त्याचेंच विवेचन करितात. पण अविवेकी त्याविषयीं नुस्ता वाद करीत सुटतात. चितूहून कांहीं भिन्न नाहीं. तूं व्यर्थ प्रपंचानें निरुद्ध कां होतोस? मित्रा, प्रणव, महावाक्यें व उपासना इत्यादि सर्व रहस्यांचा अभ्यास करून स्वच्छ हो. प्रपंचाविषयींची वृत्ति वस्तुतः निद्राच आहे. कारण ज्याच्या चित्तांत निरंजन चित्प्रदीप तेवत असतो, त्याला तत्त्वज्ञ 'जागा झालेला' म्हणतात; मित्रा, हा प्रपंच शून्यमूल व शून्यशिखर आहे. त्याच्या मध्येंही (म्हणजे वर्तमान दशेंतही) कांहीं सार नाहीं. म्हणजे विवेकी त्या निःसार (प्रपंचा) वर आस्था ठेवीत नाहींत. अनादि वासनादोषांमुळें हा नसतांनाच भासतो. कल्याणकर चैतन्यवल्लीचा परिचय न करितां मोहित कां होतोस? तत्त्वदर्शनानें निरालंब ज्ञान झालें कीं जाग्रत्-दशा अज्ञानअवस्थेंत पडते. कारण तुर्येमध्यें जाग्रदादि तिन्ही दशा नाहींत. आत्मरूप होईतों सर्व प्रपंच. मित्रा, या दृश्यांतील एकही वस्तु उत्पत्तीपूर्वी व नाशानंतर नसते. यास्तव ती मध्येंही नाहीं, असें समज. हें जगत् स्वप्नसदृश आहे. बुडबुड्यांप्रमाणें हे सर्व भेद अविद्येमुळें होणारे आहेत. ते क्षणभर (कांहीं

काल) राहून पुनः ज्ञानैकसागरांत लीन होतात. यास्तव तीं सुशीतल जलयुक्त नदी आहे, असें जाणून त्यांत ज्ञानी यथेच्छ स्नान करोत. पण बा सज्जना, अज्ञान हा क्षारसमुद्र आहे. अहं ही त्या (समुद्रा) ची पहिली मोठी लाट आहे. अनादि वासना हाच वायु तिला उत्पन्न करतो. चित्तस्खलनास कारण होणारे रागादिक ह्या त्याच्या लहरी आहेत. ममता हाच त्यांतील मोठा भोंवरा आहे. राग व द्वेष हे मोठे मकर आहेत. त्याच्या जबड्यांत सांपडलेले जीव अनर्थरूप पाताळांत पडल्यावांचून कसे राहतील? यास्तव बा शिष्या, तुला जर समुद्रमज्जन करण्याची इच्छाच असेल, तर तें या दुःखद सागरांत करूं नकोस. शांत अमृतसागरांत कर. विवेकी हो. माझा संसार तसाच आहे, रामाचा गेला, इत्यादि मोहांत पडूं नकोस. अज्ञ ब्रह्माच्या या विवर्तास सर्व जग म्हणत असतात. पण कृतकृत्य पुरुष आनंदामध्यें विवर्त न करितां जसेच्या तसे असतात. अविवेकी जन बालकाप्रमाणें निष्कारण रडतो व हसतो. पण तत्त्ववेत्ता नेहमीं हसतच असतो. तत्त्वज्ञांनाही कधीं कधीं मोह असल्यासारखें भासतें; पण तें त्यांचें नुस्तें अज्ञांच्या चेष्टांचें अनुकरण आहे. तें सूक्ष्म आत्मतत्त्व अविद्येनें आच्छादित झालें आहे. त्यामुळें अज्ञांना जलाच्या ठिकाणीं स्थलाचा व स्थलाच्या ठिकाणीं मृगजलाचा भास जसा होतो, तसा आत्म्याविषयीं प्रायः सर्व जीवांना भ्रम झाला आहे. सर्व जग परमाणुमय आहे इत्यादि म्हणणाऱ्या वाद्याच्या मतानेंही जर विवेकानंतर शोकाचा असंभव आहे; तर जग मायामय आहे, असें म्हणणाऱ्याच्या मतें तो अवश्य असणारच. असत्चा संभव (उत्पत्ति) नाहीं व सत्चा अभाव (नाश) नाहीं, हा जर अबाधित सिद्धान्त आहे तर शोक कसा होणार? कारण प्रिय वस्तूचा नाश झाल्यानेंच शोक होण्याचा संभव. पण प्रिय वस्तु जर खरोखरीच सत् असली तर ती असत् होणार कशी? (तिचा नाशच होणार कसा?) बरें ती जर असत् असली तर नाश होणें साहजिकच आहे. कारण मुळींच नाशवान् अथवा नाशरूप पदार्थाचा नाश सिद्धच असतो. बरें, ही जगद्रचना मायिक आहे, असें म्हटल्यास ती शोकमोहादि सहस्रावधि अनर्थांत कां पाडते! लौकिक मायेप्रमाणें उदासीन कां भासत नाहीं? असा प्रश्न उद्भवतो. त्याचें उत्तर सांगतों,

वस्तुतः तिनें जीवांना अनर्थांत पाडूं नये, हें खरें. कारण तसें करण्याचें तिला कांहीं प्रस्तुत कारण नाहीं. पण मागचें पुण्यपापप्रवृत्तिरूप कारण असल्यामुळें ती अनर्थ उत्पन्न करते. त्यामुळेंच अध्यात्मज्ञानाचा उपदेश शतशः जरी केला तरी पापवशात् तो हृदयांत स्थिर होत नाहीं. यास्तव मित्रा, पापक्षयार्थ सगुण ईश्वराची उपासना कर. बा शिष्या, ज्या अर्थी तुझें समाधान होत नाहीं, त्याअर्थी तुझीं पापें अद्यापि क्षीण झालेलीं नाहींत हें उघड आहे. पूर्वी केलेलें पाप हेंच त्या पशुपति देवाचे पाश आहेत. यास्तव भरद्वाजा, तूं चित्त अगदीं शुद्ध होईतों साकारब्रह्माची उपासना कर. चित्त शुद्ध झाल्यावर निराकार परतत्त्वामध्यें तुझी स्वाभाविक स्थिति होईल. ईश्वराच्या उपासनेनें झालेल्या चित्तशुद्धीच्या बलानें सहस्रावधि व्यामोहानें उद्दाम झालेल्या अज्ञानाच्या प्रद्द्यात व्यामोहशक्तीस जिंकून अतिशय शांत हो. गुरु व शास्त्र यांच्या वचनांवर विश्वास ठेव व श्रद्धायुक्त चित्तानें मन, इंद्रियें इत्यादिकांचें नियमन कर. अर्थात् योगमार्गाचें अनुकरण कर. तूं एक अर्धी घटिका तरी समाधि लावून प्रत्यगात्म्याला पहा. म्हणजे बा शिष्या, या आत्मदर्शनानें तुझी पूर्वी तमानें आवृत झालेली बुद्धिरात्र खचित उजाडेल.

सत्कर्मानुष्ठानानेंच जर चित्तशुद्धि होत असेल तर ईश्वरोपासना करण्याचें प्रयोजन काय ? म्हणून विचारशील तर सांगतों. पुरुषाच्या केवल प्रयत्नानेंच सिद्ध होणारीं कर्मे पुरे कर. कारण महेश्वराच्या अनुग्रहानेंच नरांना सर्व इष्ट प्राप्त होत असतें. उत्तम, सदाचरण, नीति, पराक्रम, यांतील कोणी खरें बलवान् नाहीं; तर केवल प्राक्तन कर्मे बलवान् आहेत. यास्तव ईश्वराचें साहाय्य मिळवावें. पण उपासनेनें ईश्वरसाह्य मिळविलें म्हणजे झालें, दुसरें कांहीं करावयास नको, असेंही भलतेंच समजूं नकोस. कारण पुरुषाच्या नुसत्या तर्कांना गम्य न होणाऱ्या केवल श्रुतिप्रोक्त धर्मादिसहित ज्ञानरूप प्रतीकारास (समूल कर्मोच्छेदनोपायास) तूं असा भितोस कां ? बाबारे, उपासनेच्या योगानें प्रसन्न करून घेतलेला परमेश्वरही प्राण्याच्या कपाळीं लिहिलेलीं अक्षरें साक्षात् आपल्या हातानें पुशीत नाहीं, तर ज्ञानाच्या योगानें मूलोच्छेद करूनच तो त्यांचें मार्जन करितो. गुरु व शास्त्र यांच्या ठिकाणची

शिष्यास बोध करण्याची शक्ति, चित्तशुद्धि व ऊहापोहकुशलता यांच्या योगानें शिष्याची जाणण्याची शक्ति, रागादिकांस समूल उच्छेद पावण्याची योग्यता येणें इत्यादि सर्व सामग्री एकत्र होणें, हेंही ईश्वरेच्छारूप नियतीच्या अधीन असतें. कारण नाहीं तर, वाङ्मनसातीत चित्–विषयीं वक्ता गुरु कोठचा ? त्याचा उपदेश कसा होणार ? त्यामुळें मोह कसा जाणार ! खरोखर ईश्वराचा प्रभाव अचिंतनीय आहे. यास्तव हे भरद्वाजा, तूं विवेकानें मोहाचा त्याग कर. उत्साह धर; म्हणजे तुला असाधारण ज्ञान निःसंशय प्राप्त होईल. कारण तुला सर्व सामग्री प्राप्त झाली आहे. ज्याच्यापाशीं उचित सामग्री नसते तो जर महत्कार्य करावयाची वेळ आली असतां शोक करूं लागला तर तें त्याचें करणें अयुक्त आहे, असें कोणी म्हणणार नाहीं. पण एकाद्या महाराजाप्रमाणें सर्व अनुकूल सामग्रीनें युक्त असलेल्या तुला शोक करणें योग्य नाहीं. जीवन्मुक्तांकडे पाहून पुण्यसामग्री असल्यास मलाही बोध होईल असें अनुमान कर व उत्साहानें पुण्यसामग्री संपादन करण्याकरितां प्रथम प्रवृत्त हो. आसक्ति असल्यास जें कर्म शत्रूसारखें अनर्थांत पाडण्यास कारण होतें, तेंच आसक्तीवांचून केल्यास मित्राप्रमाणें अत्यंत अनुकूल होऊन मोक्षाचें निमित्त बनतें. पुण्याच्या आधिक्यामुळें प्राक्तनपापाचा नाश झाला असतां शम–दमादि अमृतानें तृप्त झालेल्या पुरुषांच्या त्रिविध तापांचा नाश होतो. यास्तव पुण्य संपादन कर. त्यामुळें वैराग्य दृढ होईल. नंतर कर्मांचा त्याग करून श्रवणादि उपायांनीं तूं ब्रह्मामध्यें आसक्त हो. म्हणजे तूं या संसारभ्रमास शांत करूं शकशील. अनात्म-वस्तूंकडे जोंवर मनाची प्रवृत्ति असते तोंवर हें विकल्पजन्य जग भासतें. मित्रा, तूं ह्या अविवेकी बनविणाऱ्या शोकाचा अंगीकार कशाला करतोस ? तुला ज्ञानदृष्टि प्राप्त होईतों तूं नुसत्या सद्बुद्धिरूपी यष्टीचा आश्रय कर. जलतरंग जसे गवताला त्याप्रमाणें हर्ष–शोक ज्यांना वाहून नेऊं शकतात, त्यांची गणना श्रेष्ठांमध्यें होत नाहीं. सर्व जग विविधदशारूपी झोपाळ्या-वर बसलें आहे व काल त्याला क्षुधा, तृषा इत्यादि सहा ऊर्मि, सहा ऋतु किंवा कामादि षड्रिपु यांच्या योगानें झोंके देत असतो. तो क्रीडा-कौतुकी काल जगांतील पदार्थांस व स्वतः विविध जगांस उत्पन्न करतो,

संहार करतो, पुनः उत्पन्न करतो व पुनः मारतो. यास्तव इतर प्राण्यां-प्रमाणेंच आपलें शरीरही कालाचें अन्न असल्यामुळें व जें ज्याचें अन्न असतें त तो अवश्य खातोच, असा नियम असल्याकारणानें आपल्या या शरीरा-ला तो खाईलच, असें जाणून त्यावरील अहंतादि अभिमानाचा त्याग करावा. म्हणजे शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं. अरे बाबा, देवांचीं शरीरेंही जर त्या दुष्ट कालाच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात, तर कांहीं निमेषांतच मरणाऱ्या मनुष्यांच्या पिंडांची गोष्ट काय सांगावी? तूं क्षणांत संतुष्ट होतोस व क्षणांत विपत्ति आली असतां व्याकुल होतोस? पण तें कां? आपल्या साक्षिरूपानें निश्चल होऊन हें संसारनाटक कां पहात नाहींस? भरद्वाजा, सुज्ञ विवेकी या क्षणभंगुर अनेक तरंगयुक्त जगाकरितां थोडा-सुद्धां खिन्न होत नाहीं. यास्तव तूंही हा अशुभ शोक सोड व मंगलाचें चिंतन कर. चिदानंदघन स्वच्छ आत्म्याची भावना कर. ज्यांचें चित्त देव, द्विज व गुरु यांच्या श्रद्धेनें भरून गेल्यामुळें सुंदर झालेलें असतें, व ज्यांना वेद प्रमाण असतात त्यांवर महेशाचा अनुग्रह होतो.

भारद्वाज—भगवन्, आपल्या अनुग्रहानें सर्व रहस्य मला कळलें. वैराग्याहून अन्य बंधु नाहीं व संसाराहून दुसरा शत्रु नाहीं. आतां भगवान् वसिष्ठांनीं एवढ्या मोठ्या ग्रंथसमूहानें प्रतिपादिलेलें तत्त्व मला थोडक्यांत सांगा.

श्रीवाल्मीकि—भरद्वाजा, ज्याच्या नुसत्या श्रवणानेंच तूं भवसागरांत बुड-णार नाहींस, तें हें मुक्ति देणारें महाज्ञान तूं ऐक. जो एक असतांनाही उत्पत्ति, स्थिति, व नाश या भेदांनीं अनेकधा स्थित आहे, त्या चिदा-नंदमूर्तीस नमस्कार असो. प्रपंचाचा विलय केला असतां तत्त्व कसें प्रकाशित होतें त्याचा उपाय मी संक्षेपतः श्रुतीच्या अनुरोधानेंच सांगतों. पण पूर्वापर विचार करण्यास समर्थ असलेली तुझी स्मृति नष्ट कशी झाली? कारण तसल्या स्मृतीच्या योगानेंच सर्व साक्षात् ज्ञात होतें. यास्तव प्रत्येकानें स्वतःच आपल्याशींच विचार करून तें तत्त्व प्राप्त करून घ्यावें हा उत्तम मार्ग आहे. कारण तें विचारपूर्वक प्राप्त झालें म्हणजे पुनः शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं. पण सत्संग व सच्छास्त्रविवेक यांच्या योगानें विरक्त पुरुषानेंच त्याची भावना करणें उचित होय १२७.

सर्ग १२८—जगद्विलययुक्तीनें भरद्वाज कृतार्थ झाला, ज्ञान्याचें कर्तव्य, रामाचें व्युत्थान.

श्रीवाल्मीकि—शांत, दांत, निषिद्ध व काम्य कर्मापासून व विषयेंद्रियसंयोगजन्य सुखापासून उपरत, श्रद्धावान्, मृदु आसनावर बसलेला, इंद्रियांच्या चलनादि क्रियांस जिंकणारा, अशा मुमुक्षूनें मन प्रसन्न होईतों ओंकाराचा उच्चार करावा. त्यानंतर अंतःकरणशुद्धीकरितां प्राणायाम करावे. नंतर इंद्रियांना हळू हळू विषयांपासून परतवावें. देह, इंद्रियें, मन, बुद्धि व क्षेत्रज्ञ (जीव, अहंकार) यांचा उद्भव कोणाकोणापासून होतो तें जाणून त्यांतील प्रत्येकाला त्याच्या त्याच्या कारणांत लीन करावें. (अर्थात् प्रत्येक कार्य आपापल्या कारणरूप आहे, असें जाणून शेवटीं जीवाला प्रत्यगात्म्यामध्यें लीन करावें.) याप्रमाणें आध्यात्मिक देहेंद्रियादि भाव सोडून प्रथम मी विराडात्मा आहें, इत्यादि भावना करीत क्रमानें परमकारणरूप व्हावें. मांसादि पार्थिव भाग पृथ्वीमध्यें लीन करावा. (तो पृथ्वीचा आहे, अशी दृढ भावना करावी) त्याचप्रमाणें रक्तादि जलांश, तेजोंश इत्यादि भूतांश त्या त्या भूतांमध्यें लीन करावेत. नंतर श्रोत्रादि इंद्रियांनाही आपापल्या कारणांत लीन करावें. भौतिक कार्यांचा लय सिद्ध झाला, म्हणजे पृथिव्यादि भूतांस आपापल्या कारणरूप भूतांत मिळवावें. (उदाहरणार्थ—पृथ्वीला जलांत, जलाला तेजांत, इत्यादि) म्हणजे योग्याचें लिंगशरीर मात्र अवशिष्ट राहतें. वासना, सूक्ष्मभूतें, कर्म, अविद्या, दहा इंद्रियें, मन, व बुद्धि, यांच्या समूहास लिंगशरीर म्हणतात. याप्रमाणें विवेक व भावना यांच्या योगानें स्थूल उपाधींचा विलय केल्यामुळें अर्धरूप झालेल्या जीवानें मी ब्रह्मांडरूप आहें, हा अभिमान सोडावा व त्यामुळें ब्रह्मांडांतून बाहेर पडून सूक्ष्मभूतात्मक लिंगसमष्टि देहांतील अधिष्ठाता हिरण्यगर्भ मीच आहें, असें चिंतन करावें. हा हिरण्यगर्भाभिमानीच स्थूल ब्रह्मांड लीन होण्याच्या पूर्वी ब्रह्मदेव होऊन राहिला होता. असो; हिरण्यगर्भाविषयींची भावना दृढ झाल्यानंतर अपंचीकृत भूतांहूनही सूक्ष्म अव्यक्तामध्यें लीन व्हावें. (येथें अव्यक्त म्हणजे उपाधीच्या आकारानें अव्याकृत मायांश व उपहित चिदाकारानें अव्यक्त ब्रह्म घ्यावें,

म्हणजे जडांशाचा जडांत व चिदंशाचा चितीमध्यें विलय करितां येईल. तें अव्यक्त नामरूपरहित आहे व जग त्यांच्यामध्येंच राहतें. त्याल कोणी प्रकृति म्हणतात, कोणी माया म्हणतात, कोणी अणु म्हणता व कोणी केवल तर्कामुळें भ्रांत झालेले बौद्ध अविद्या म्हणतात. त्य अव्यक्तामध्यें प्रलयसमयीं सर्व पदार्थ सहाव्या भावविकारास (नाशास प्राप्त होऊन व अव्यक्तस्वरूप होऊन त्याच्या सत्तेनेंच सत्तावा होऊन राहतात. ते त्या अवस्थेंत परस्परसंबंधशून्य व चिद्भो ग्यतारूप आस्वादरहित होऊन राहतात व प्रलयकाल संपल्यावर त्य प्रकृतिभूत अव्याकृतापासूनच उद्भवतात. आकाश, वायु, तेज, जळ व पृथ्वी या क्रमानें सृष्टि होते व उलट क्रमानें म्हणजे पृथ्वीपासून तिच उत्तरोत्तर लय होतो. यास्तव विराट्, हिरण्यगर्भ, इत्यादि त्रिविध-स्थानें व जाग्रदादि त्रिविध अवस्था यांचा त्याग करून अव्यय तुरीय पदाचें ध्यान करावें. त्याच्या प्राप्तीकरितां लिंगाचा विलय करून घट फुटल्यावर महाकाशांत मिळणाऱ्या त्यांतील आकाशाप्रमाणें निरति-शयानन्द ब्रह्मामध्यें प्रवेश करावा. अव्यक्तापर्यंत लिंगशरीर हाच मोठा थोरला खोडा असतो. यास्तव त्यांतून मुक्त होऊन परतत्त्वांत मिळावें.

भरद्वाज—गुरुवर्य, आतां मी या लिंगरूपी खोड्यांतून सर्वथा मुक्त झालों आहें. चिदंश असल्यामुळें मीं चैतन्यानंदसागरांत प्रवेश केला आहे. अभेदसाक्षात्कार झाल्यामुळें मी सर्वोपाधिरहित परमात्मा आहें. मी निर्विकार, केवल (सर्वधर्मशून्य), व्यापी व चिदाचिच्छक्ति-मान् आहें. अनेक श्रुति मोठ्या आदरानें चिदैक्य सांगत आहेत. जसा एका अग्नींत टाकलेला दुसरा अग्नि त्याच्यासारखाच होतो, त्याला तेंच नांव व तेंच रूप प्राप्त होतें, ज्याप्रमाणें स्वच्छ जलांत टाक-लेलें दुसरें स्वच्छ जल जलरूप होतें, त्याप्रमाणें माझें व ब्रह्माचें ऐक्य झालें आहे. ज्याप्रमाणें खारटणींत टाकलेलें गवत मीठ बनतें, त्याप्रमाणें चैतन्यांत टाकलेलें अचेतन जगत् चेतन होतें, समुद्रांत टाकलेला मिठाचा खडा आपलें नांव व रूपही सोडून जसा समुद्रमय होतो, त्या-प्रमाणें मीही नामरूपशून्य होऊन ब्रह्मामध्यें एकरूप होऊन राहिलों आहें. दुधांत घातलेलें दूध अथवा तुपांत घातलेलें तूप जसें नाहींसें तर होत

नाहीं, पण पृथक्‌ही दिसत नाहीं त्याप्रमाणें मीही सर्व भावानें सत् चेतना-मध्यें प्रविष्ट झालों आहें. 'निष्कलं, निष्क्रियं, शांतं, निरवद्यं, निरंजनं७' इत्यादि श्रुतीनें जसें सांगितलें आहे, त्याप्रमाणेंच मला त्या आदितत्त्वाचा साक्षात् अनुभव येत आहे. मी अद्वितीय परंज्योति, आनंद, अव्यय, ब्रह्म आहें. मी सत्त्वादि मायागुणांनीं रहित आहें. यास्तव भगवन्, आपल्या उपदेशाप्रमाणें साधकांनीं अभ्याससमर्थीही सर्वव्यापी ब्रह्माचें ध्यान करावें. श्रवणादि, गुरुशुश्रूषादि व स्ववर्णाश्रमधर्म यांच्या-मध्यें परायण (तल्लीन, निमग्न) झालेलाही पुरुष त्याचें सतत चिंतन करूं शकतो. मन अस्त पावलें कीं स्वतः आत्मा प्रकाश पावतो. त्याच्या प्रकाशानें सर्व दुःखांची हानि व आत्मसुखाचा लाभ होतो. साधकाला स्वसंवेद्य आनंद मिळतो. त्याला मजहून दुसरा कोणी चिदानंदमय प्रभु नाहीं, मी एक परब्रह्मच आहें,—असा आंतल्याआंत अनुभव येतो. भगवन्, आपण सांगितलेलें सर्व ज्ञान मला प्राप्त झालें आहे. माझी बुद्धि निर्मल झाली आहे. संसार मला बाधा करीत नाहीं. पण आतां ज्ञानी पुरुषाचें कर्म कसें असतें, त्यानें प्रवृत्त कर्म करावें कीं निवृत्त व्हावें, तें मी जाणण्याची इच्छा करतों.

श्रीवाल्मीकि—भरद्वाजा, ज्याअर्थी तूं सर्वकर्मसंन्याससहित ब्रह्मनिष्ठ होणें हा संसारभ्रमनिवर्तक ज्ञानाचा उपाय आहे, असें मीं सांगितलेलें रहस्य जाणत आहेस, त्याअर्थी आतां हेंही आणखी जाण. जें कर्म केलें असतां श्रवणादिकांमध्यें विघ्न येणें हा दोष व विक्षेप, मालिन्य, पातक, इत्यादि दोष घडत नाहींत. तेंच कर्म मुमुक्षूंनीं करावें. विशेषतः काम्य व निषिद्ध कर्म करूं नये. जेव्हां जीव मनोगुणांचा त्याग करून ब्रह्म-गुणांनीं युक्त होतो व त्याचा इंद्रियसमूह अतिशय शांत होतो, तेव्हां तो स्वतः सर्वगामी प्रभु बनतो. देह, इंद्रियें, मन व बुद्धि यांच्या पलीकडे असलेला जो आनंदमय कोश त्याच्याही पलीकडे असणारा कूटस्थ मी आहें, असें ध्यान जीव जेव्हां करतो तेव्हां तो थोड्याच दिवसांत कर्तृ-भोक्तृभावाहून निर्मुक्त, सर्वउपाधिशून्य, व सुखदुःखरहित, होऊन संसारापासून मुक्त होतो. जीव सर्व भूतें आत्मरूप आहेत, व माझा आत्माच सर्व भूतांमध्यें आहे, असें अभेदरूपानें जेव्हां पहातो तेव्हां

मुक्त होतो. तो जेव्हां जाग्रदादि तीन स्थानें सोडून तुरीय आनंदांत प्रवेश करतो तेव्हां मुक्त होतो. ही जीवाची तुर्याख्य स्थिति परम सुखरूप आहे. ती योगाची परानिष्ठा आहे. पुरुषाचें मन अस्त पावलें असतां त्याला दुसरें कांहीं उपलब्ध होत नाहीं. तो प्रशांत अमृतसागरांत निमग्न होतो. यास्तव बा मुने, तूंहि त्यांतच निमग्न हो. द्वैतग्रहरूप क्षारसागरांत कशाला बुडतोस? सर्वव्यापी जगद्गुरु परमेश्वरास भज. असो; पुत्रा, मीं हें तुला वसिष्ठांच्या सर्व उपदेशाचें सार सांगितलें आहे. या ज्ञान व योगमार्गानें गेलास तर तुला खचित सर्व रहस्य कळेल. शास्त्रविचार, गुरुवाक्यार्थज्ञान व अभ्यास यांच्या योगानें सर्व सिद्धि होते. यास्तव तूं इतर सर्व साधनें सोडून केवळ अभ्यासामध्यें आपलें मन स्थिर कर.

भरद्वाज—भगवन्, (वर सांगितल्याप्रमाणें) राम आत्म्यामध्यें परम-योगास प्राप्त झाला असतां वसिष्ठदेवानें त्याला व्यवहारतत्पर कसें केलें, तें सांगा. म्हणजे मीही अभ्यासाकरितां तसाच प्रयत्न करीन व व्युत्थान-समयीं माझा व्यवहारही तसाच होईल.

श्रीवाल्मीकि—जेव्हां तो महा उदार साधु स्वस्वरूपीं स्थिर झाला तेव्हां विश्वामित्र वसिष्ठास म्हणाला, "हे महाभाग ब्रह्मपुत्रा, धन्य आहेस, तूं श्रेष्ठ आहेस तूं आपलें गुरुत्व शिष्याचा शक्तिपात करून तत्क्षणीं प्रकट केलें आहेस. (गुरूनें आपलें शरीर सोडून शिष्याच्या शरीरांत प्रवेश करणें व त्याच्या कुंडलिनीचा संचार वगैरे करणें यास शक्तिपात म्हणतात; पण वसिष्ठ तर सर्वांबरोबर बाहेर बसलेच होते म्हणून विश्वामित्र म्हणतात) नुसत्या पहाण्यानें, स्पर्शानें एका शब्दानें किंवा केवळ कृपेनें शिष्याच्या शरीरांत जो शुद्ध ब्रह्माचा समावेश करतो तोच गुरु होय. रामही स्वतः शुद्ध व विरक्त होता. त्याला केवळ चित्तविश्रांतीची आकांक्षा होती. त्यामुळें नुसत्या संवादानेंच तो परम पदास पोचला. गुरूच्या वाक्यापेक्षां शिष्याची शुद्ध प्रज्ञाच बोधाचें मुख्य कारण आहे. आत्मज्ञान प्रत्यक्ष आहे. तें गुरु व शिष्य यांच्या संबंधानें प्राप्त होतें. यास्तव ते दोघेही योग्य असल्यास असल्या सर्वोत्तम

पुरुषार्थासही पात्र होतात. असो; भगवन् वसिष्ठ मुने, आतां कृपा करून रामाला देहभानावर आण, कारण तूं कृतकृत्य झाला आहेस व आम्ही कार्यामध्यें गुंतलों आहों. ज्या कार्याच्या उद्देशानें मी येथें आलों व मोठ्या कष्टानें राजा दशरथाची प्रार्थना केली ती व्यर्थ होऊं नये, या गोष्टीचें स्मरण असूं दे. राम देवकार्याकरितां येथें अवतार घेऊन आला आहे. मी याला सिद्धाश्रमांत नेलें असतां हा तेथें राक्षसांना मारील; अहल्येला जडभावापासून सोडवील, तो कृतनिश्चयी धनुष्याचा भंग करून सीतेशीं विवाह करील, जामदग्न्यरामाची गति नष्ट करील, पैत्रिक राज्य सोडून तो निःस्पृह निर्भयपणें वनवास पतकरील, दंडकारण्यांतील राक्षसांस मारील, तीर्थांचा व साधूंचा उद्धार करील, सीताहरणशोकाच्या मिषानें वानरांशीं मैत्री करून रावणादि लोककंटकांना मारील. सीताशुद्धीनंतर अयोध्येस परत येऊन, स्वतः जीवन्मुक्त व निःस्पृह असूनही कर्मकांडपरायण होऊन राज्य करील. ज्यांनीं त्याला पाहिलें आहे, त्याचें स्मरण केलें आहे व त्याचे गुण ऐकले आहेत, त्या सर्वांस हा जीवन्मुक्ति देईल. हे प्रभो, या महात्म्याला त्रिभुवनाचें एवढें मोठें कार्य करावयाचें आहे. यास्तव त्याला देहभानावर आण. अहो सभेंतील भाग्यवान् लोकांनो, तुम्ही रामाला नमस्कार करा. केवळ याला नमस्कार केल्यानेंच तुम्ही कृतकृत्य व्हाल. तुमच्यामधील कांहीं श्रेष्ठ पुरुषांनाही अशी सुखकर दशा प्राप्त होवो.

श्रीवाल्मीकि—विश्वामित्राचें हें भाषण ऐकून सर्व सिद्धांनीं व योग्यांनीं श्रीरामास वंदन केलें. त्या महा पुरुषाचें उत्तरचरित्र ऐकून त्यांना परम संतोष झाला. त्या गुणनिधीच्या गुणश्रवणानें त्या सभेंतील कोणाही सज्जनाची तृप्ति झाली नाहीं. तर ते आणखी ऐकावे, अशी सर्वांना उत्कट इच्छा होती, म्हणून सर्व सभासदांचा उद्देश जाणून वसिष्ठ विश्वामित्रास म्हणाला, "मुने, हा कमलनयन राम पूर्वीं कोण होता देव कीं मनुष्य?" तेव्हां विश्वामित्र बोलला, "अहो जनांनो, तुम्ही या रामावरच 'हा साक्षात् भगवान् वासुदेव आहे, पुराणपुरुष आहे, असें जाणून विश्वास ठेवा. त्यानेंच सर्व विश्वाकरितां क्षीरसागराचें मंथन केलें. तो केवळ

उपनिषत्प्रमाणांचा विषय होतो. तो सर्व पुरुषार्थांचा दाता, परिपूर्ण व परानंद आहे. तो विश्वाचें कारण, सृष्टीचा जनक, पोषक, स्वामी, महा सुहृत् व सर्वशक्तिमान् आहे. महाविरक्तच या महा सिंधूमध्यें प्रवेश करूं शकतात. हा नित्यमुक्त, मायेचा नियंता, ज्ञानमुक्त व मायेमध्यें बद्ध आहे. हा वेदमय, त्रिगुणरहित, शिक्षाप्रभृति सहा अंगांनीं विजयी होणारा, वेदांच्या पारमार्थिक स्वरूपभूत, अद्भुत पुरुष, चतुर्बाहु, चतुर्मुख व संहर्ता त्रिलोचन महादेव, आहे. हा अज असूनही जन्म घेतो. योगसामर्थ्यानें सर्वदा जागरूक असतो. हा भगवान् रूपरहित असूनही सर्वरूपवान् होऊन सर्व जगाचें धारण करतो. पराक्रमावरून जसा अवश्य होणारा विजय तर्कानें पूर्वींच कळतो, तेजावरून प्रभेचें अनुमान होतें, शास्त्राभ्यासावरून बुद्धीचा उत्कर्ष कळतो, त्याप्रमाणें सुपर्ण (गरुड) हें याचें चिह्न आहे. त्यावरून याचें ज्ञान होतें. खरोखर हा परम पुरुष ज्याचा पुत्र झाला तो हा दशरथ धन्य आहे. हा ज्याचें चिंतन करणार तो दशकंठ (रावण) हीं धन्य होय. याच्या येथें येण्यानें स्वर्ग व पाताळ यांची योग्यता कमी होऊन हा मध्य लोक श्रेष्ठ झाला आहे. हा क्षीरसागरांत शयन करणारा पुरुष राम या नांवानें येथें आला आहे. हा राम चिदानन्दघन अव्यय परमात्मा आहे. ज्यांनीं आपल्या इंद्रियगणाचें नियमन केलें आहे, ते योगीच याला जाणूं शकतात. आम्ही बाह्यदृष्टि पुरुष याचें नुस्तें स्थूल रूपच पाहण्यास समर्थ आहों. रघूच्या वंशांत उत्पन्न होऊन यानें त्या महात्म्याचाही उद्धार केला आहे. यास्तव बा वसिष्ठा, कृपा करून याला आतां व्यवहारपरायण कर."

असें बोलून विश्वामित्र मुकाट्यानें बसला असतां महातेजस्वी वसिष्ठ मुनि रामचंद्रास म्हणाला, " हे रामा, बा चिन्मय, महाबाहो, महापुरुषा रामा, तुझा हा विश्रांति घेण्याचा काल नव्हे. यास्तव लोकांना आनंद देणारा हो. लोकांचा परामर्श रूढ होईतों योग्यांची समाधि निर्मल होतच नाहीं. यास्तव राज्यादि विषय नश्वर आहेत असें मनांत जाणून आपल्यावरील देवकार्यांचा भार कमी कर आणि हे पुत्रा, सुखी हो.

श्रीवाल्मीकि—पण वसिष्ठाच्या इतक्या भाषणानेंही आत्म्यामध्यें लीन झालेला राम जेव्हां कांहीं बोलत नाहीं, तेव्हां तो मुनिही सुषुम्नेच्या

द्वारा हळुच त्याच्या हृदयांत शिरला व प्रथम प्राणादिबीजभूत आधार-शक्तीमध्यें नंतर प्राण, मन इत्यादिकांमध्यें जाऊन त्यानें त्याच्या जीवास बाहेर ओढलें. तेव्हां रामाचीं इंद्रियें पुष्ट झालीं. त्यानें नेत्र उघडले; वसिष्ठप्रभृति सर्व उत्कृष्ट विद्वानांस पाहिलें. तो सर्व इच्छांनीं रहित झाला. त्यानें कृत्य व अकृत्य यांचा विचार सोडला, आणि पूर्वोक्त अर्थाचें वसिष्ठाचें वाक्य ऐकून तो म्हणाला,—"तुमच्या प्रसादानें मी विधि व निषेध यांचा किंकर नाहीं. तथापि आपलें वचन मला सर्वदा करण्यास योग्य आहे. कारण वेद, शास्त्र, पुराणें, स्मृति इत्यादिकांमध्यें गुरुवाक्य हा विधि व तें न मानणें हा निषेध होय, असें सांगितलें आहे." असें बोलून व महात्म्या वसिष्ठाचे चरण मस्तकावर धरून तो दयानिधि सर्वात्मा सर्वांस म्हणाला.—

श्रीराम—अहो सर्व सत्पुरुषांनो, मी तुम्हांला हें स्वानुभवानें निश्चित केलेलें तत्त्व तुमचें कल्याण व्हावें म्हणून सांगतों, कीं आत्मज्ञान व आत्मवेत्ता गुरु यांच्याहून जगांत श्रेष्ठ वस्तु नाहीं.

श्रीसिद्धादि—रामा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. आम्हां सर्वांचाही हाच निश्चय झाला आहे. तुझ्या प्रसादानें हा संवाद ऐकून आमचें पूर्वीचें ज्ञान दृढ झालें आहे. हे महाराज रामचंद्रा, सुखी हो. तुला नमस्कार असो. वसिष्ठानेंही अनुज्ञा दिल्यास आम्हीं स्वस्थानीं जाऊं.

श्रीवाल्मीकि—भरद्वाजा, असें बोलून सर्व सिद्ध रामाची स्तुति करीत गेले. त्या राजपुत्राच्या मस्तकावर पुष्पवृष्टि पडली. हें सर्व रामचंद्राचें आख्यान मी तुला सांगितलें आहे. याच क्रमानें तूं सुखी हो. मी सांगितलेली ही रघुपतीची सिद्धि गुरुकृपेनें मुक्तिमार्ग देणारी आहे. ही श्रेष्ठ मुनीच्या वचनरूपी रत्नांची विचित्र माला सर्व कवि-वर्यांना व योग्यांना सेव्य आहे. जो राम व वसिष्ठ यांचा हा संवाद नित्य ऐकतो तो कोणत्याही अवस्थेंत असला तरी सर्वदोषरहित होऊन मुक्त होतो व परब्रह्मास प्राप्त होतो १२८.

निर्वाण प्रकरणाचा पूर्वार्ध समाप्त झाला.

ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रसारक मंडळीची ग्रंथमाला.

ग्रंथ ५३ वा.

बृहद्योगवासिष्ठसार.

भाग ४ था.

(निर्वाणप्रकरण-उत्तरार्ध).

सार लेखक

वे. शा. सं. विष्णु वामन बापट शास्त्री.

प्रकाशक

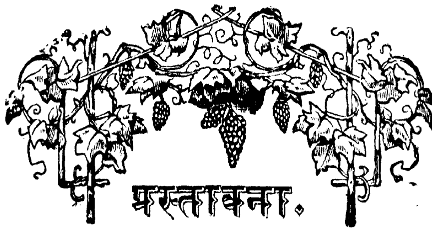
दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी.

प्रिंटर्स, पब्लिशर्स आणि कमिशन-एजंट्स, ठाकुरद्वार-मुंबई.

हें पुस्तक रा. रा. दामोदर सांवळाराम यंद यांनीं नं. ४३४, ठाकुरद्वार रोड, मुंबई, येथें 'इंदुप्रकाश' छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

सन १९१२ इ०.

किंमत २॥ रुपये.

प्रस्तावना.

ज्याप्रमाणें आमच्या व्याकरणमहाभाष्यादि शास्त्रांत-ग्रंथारंभीं, त्याच्या मध्यें व शेवटीं मंगलाचरण करावें, म्हणजे ग्रंथाची निर्विघ्नपणें समाप्ति होते; तो विद्वान् लोकांत प्रख्यात होतो, त्याच्या पठन-पाठनाची परंपरा अव्याहत चालते; व त्याचें पठन केलेले लोक वीर्यवान् निपजतात;—असें सांगितलें आहे. त्याप्रमाणेंच आधुनिक समयीं ग्रंथारंभीं, व तो मोठा असल्यास मध्यें व शेवटींही प्रस्तावना घालण्याची पद्धति रूढ झाली आहे. आणि ग्रंथकार व प्रकाशक ह्यांचे उद्देश व ग्रंथासंबंधी कांहीं अवश्य गोष्टी त्यावरून ज्ञात होत असल्यामुळें ती बरीच उपयुक्तही ठरली आहे. परमेश्वराच्या निःसीम अनुग्रहामुळें तीन वर्षांपूर्वीं हातीं घेतलेलें हें मोठें काम आज समाप्त होऊन तें वाचकांच्या पुढें सादर समर्पण करण्याचा सुयोग आला, याबद्दल लेखक व प्रकाशक या दोघांनाही अतिशय आनंद होत आहे. वाचकांनांही समग्र ग्रंथ हातीं आलेला पाहून त्यांच्याप्रमाणेंच आनंद होईल, यांत शंका नाहीं. कारण आपल्या या देशांत (महाराष्ट्रांत) विद्येसाठींच विद्या शिकणारे लोक थोडे, त्यामुळें असल्या तात्विक ग्रंथांचे वाचकही परिमित; योग्यतावान् लेखक फारच थोडे, पण त्यांच्यांतही भयंकर चढाओढ; लेखकांच्या श्रमाचा योग्य मोबदला देऊन धैर्यानें असले विस्तृत ग्रंथ प्रकाशित करणारे (प्रकाशक) तर फारच थोडे, पण त्यांनाही धनाढ्य जनांचें फारसें साह्य नसल्यामुळें ग्रंथ खपतो कीं अंगावर पडतो, म्हणून भीति! सामान्य जनसमूहाच्या श्रद्धेविषयीं विचार करावा तर तिकडूनही निराशा; भाषेसंबंधी विचार करावा तर तीही अद्यापि अप्रबुद्ध; शास्त्रीय रूढ शब्दांचा फारसा भरणा नसलेली; अशी अनेक प्रकारची प्रतिकूल स्थिति असूनही एकाच लेखकाच्या हातून अथपासून इतिपर्यंत एकाच पद्धतीनें लिहिलेला हा महाभारताच्या तृतीयांशाएवढा ग्रंथ सोप्या मराठी भाषेंत झालेला पाहून वाचकवर्गाला, विशेषतः आचार्यभक्तांना लेखकादिकांइतकाच आनंद होणें, अगदीं साहजिक आहे. ईश्वरानें साह्य केल्यास प्रस्तुत लेखकाच्या हातून षड्दर्शनें व

विशेषतः वेदान्त यांवरील सर्व उत्तमोत्तम ग्रंथ याच पद्धतीनें (साररूपानें) मराठींत क्रमानें उतरतील.

प्रस्तुत पुस्तकांत बृहद्योगवासिष्ठाच्या निर्वाण–प्रकरणाच्या उत्तरार्धाचें समग्र सार आलें आहे. यांत पूर्वीप्रमाणेंच मूल ग्रंथांतील कोणताही महत्त्वाचा भाग सोडलेला नसून, ग्रंथ शक्य तितका सुलभ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सर्व ग्रंथाचा मथितार्थ स्पष्ट कळावा, म्हणून ग्रंथाच्या शेवटीं मागच्या भागांच्या प्रस्तावनेंत म्हटल्याप्रमाणें एक परिशिष्ट जोडून त्यांत तो दिला आहे व कांहीं पारिभाषिक शब्दांचा स्पष्टार्थ सांगणारा अक्षरानुक्रमानें कोशही जोडला आहे. त्यामुळें वाचकांना प्रस्तुत ग्रंथाचें प्रमेय व शब्दार्थ समजण्यास फारशी अडचण पडणार नाहीं. स्वतः वसिष्ठांनींच रामाला सांगितल्याप्रमाणें या अद्वैताच्या सुंदर ग्रंथांत आख्यायिकांचें प्राचुर्य असल्यामुळें तो अधिक रमणीय होऊन विषय सुलभ झाला आहे. मूल ग्रंथांतील पुनरुक्त्यांना संक्षेप देण्याचा जरी लेखकाचा पहिल्यापासूनच उद्देश होता, व तो पहिल्या भागाच्या प्रस्तावनेंत व्यक्त करून त्याप्रमाणेंच शेवटपर्यंत जरी त्यानें ग्रंथ लिहिलेला आहे, तरी कांहीं दृष्टान्त पुनः तेच ते देणें भाग पडल्यामुळें त्यांची पुनरुक्ति झाली, असें कोणाला वाटेल. पण ती (पुनरुक्ति) अनन्यगतिका आहे. अद्वैताचें प्रतिपादन निरनिराळ्या युक्तींनीं केलेलें असल्यामुळें व युक्तीला नेहमींच दृष्ट (लोकप्रसिद्ध) दृष्टान्ताची अपेक्षा असल्यामुळें स्वप्न, गंधर्वनगर, इत्यादि दृष्टान्तांची आवृत्ति झालेली असली तरी ती कंटाळवाणी वाटण्यासारखी नाहीं, हें ग्रंथ वाचल्यावर कळेल.

अद्वैताचें प्रमेय इतक्या सुलभ व मार्मिक रीतीनें प्रतिपादिलेलें दुसऱ्या ग्रंथांत क्वचितच आढळेल. भगवान् वसिष्ठांनीं जिज्ञासूंना अन्य शास्त्रांचा अभ्यास न करितां प्रथम याच शास्त्राचें परिशीलन करावयास सांगून याच्या चांगल्या अध्ययना-नंतर दुसरा कोणताही ग्रंथ वाचूं लागल्यास त्याला याचें भोजनांतील व्यंजना-प्रमाणें (दहीं, तूप, दूध, भाजी इत्यादि मुख्य अन्नास अधिक रुचि देणाऱ्या पदार्थांप्रमाणें) साह्य होईल, असें जें सांगितलें आहे, किंबहुना प्रतिज्ञा केली आहे, तें अगदीं अन्यथा नव्हे. अद्वैतशास्त्राचें तत्त्व बरोबर समजून न घेतां त्यावर मनसोक्त आक्षेप करणारे पुष्कळ आढळतात, पण त्या आक्षेपांचें निरसन निरपेक्ष पतींनीं व अनुभवी महात्म्यांनीं कसें व कोठें कोठें केलें आहे, व तें आक्षेप-समाधानास पुरेसें आहे कीं नाहीं, हें पाहणारे फारसे कोठें दिसत नाहींत, कोण-ताही आक्षेप संशयामुळेंच उद्भवत असतो; व स्वतः संशय वस्तूविषयीं नेहमींच द्वेधा अनिश्चित भान करणारा असतो. त्यामुळें आक्षेपाच्या मूलाशीं अनिश्चित-पणा असणें अगदीं साहजिक आहे. नुसत्या आक्षेपाबद्दल कधींच कोणी कोणाला दोष देणार नाहीं. पण आक्षेप करणारे त्यालाच ज्ञान समजतात व आम्ही सर्वज्ञ आहों, असेंच साक्षात् म्हणण्याचें सामर्थ्य जरी त्यांच्यामध्यें नसलें, तरी त्या-

सारखी कृति मात्र ते आक्षेप घेतांना करून दाखवितात; आणि पूर्व दुरितामुळें त्यांना आपलें परिमित ज्ञान किती संकुचित आहे, याचें भान न राहून अद्वैतासारख्या तत्त्वज्ञानावर आम्ही आक्षेप घेतला, एवढ्यांतच ते आपणाला कृतार्थ समजतात. त्यामुळें आक्षेपाचें मूळ अज्ञान आहे, त्याच्या निरसनार्थ आपल्यास विचार केला पाहिजे, आपण या संसारांत कोठूनसे आलों; येथें कांहीं दिवस यदृच्छेनें राहणार आहों व येथून आपणाला जावयाचें आहे, हें खास; पण तें कोठें ? व कशाकरितां ? आपलें जीवितदशेंतील कर्तव्य काय आहे ? सर्व जग ज्या मार्गानें जात आहे, तोच निष्कंटक आहे कीं दुसरा एकादा याहून सुखावह रस्ता आहे ? इत्यादि प्रश्न त्यांच्या चित्तांत स्फुरत नाहींत, ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. तत्त्वज्ञान होई-पर्यंत तत्त्वाविषयीं साशंकवृत्ति असणें ह्यांत कांहीं कोणाचा अपराध नाहीं. कारण तो निसर्गच आहे. पण आलेल्या संशयाचें निरसन न करणें, त्याकरितां प्रयत्नही न करणें, निदान कौतुकानें तरी तज्ज्ञ लोक काय म्हणतात तें न पाहणें, यासारखी संशयितांची दुसरी अपरिहार्य हानिच नाहीं.

पण ज्यांना आचार्यांच्या प्रसादानें अद्वैताचा साक्षात्कार झालेला असतो, ते महाजन असल्या सामान्य संशयग्रस्त पंडितमन्यांचे आक्षेप स्वतः घेऊन त्यांचें निरसन योगवासिष्ठासारख्या ग्रंथांत करून ठेवितात. त्याचा उपयोग स्वतः रागद्वेषप्रधान आक्षेपकाला जरी फारसा न झाला, तरी वेदान्तशास्त्रावर श्रद्धा ठेवून स्वोद्धाराकरितां त्याचा अभ्यास मोठ्या प्रेमानें करणाऱ्या तत्त्वजिज्ञासूला फार होतो. शक्य शंकांचें निरसन केल्यावांचून सिद्धान्ताची शुद्धि होत नाहीं. ती व्हावी म्हणून अद्वैततत्त्वज्ञांनीं फार श्रम करून स्थूणानिखननन्यायानें स्वमतप्र-तिपादनार्थ अनेक विस्तृत ग्रंथ लिहिले आहेत. योगवासिष्ठ हाही अशा अनेक ग्रंथांतीलच एक महाग्रंथ असून तो सर्वांगांनीं संपन्न आहे. वेदान्तशास्त्र फार कठिण आहे, असें म्हणून गौडपादाचार्यांच्या उक्तीप्रमाणें ' अभये भयदर्शिनः ' म्हणजे अभयवस्तुला भिणारे कांहीं लोक त्याच्यापासून दूर पळत असतात. पण कोठेंही पळून गेलें तरी मृत्यु जसा कोणाला कधीं टाळतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें जेथें जेथें विचारशक्ति आहे, तेथें तेथें प्रसंगीं अद्वैतवेदान्ताचा अंशतः तरी अंगीकार केल्यावांचून मानवाचें चालण्यासारखें नाहीं. कारण वेदान्त म्हणजे विचारच. त्यालाच एक विशिष्ट रूप आलें, कीं तेंच वेदान्तशास्त्र होतें. आमच्या पूज्य आचार्यांनीं आम्हां त्यांच्या भक्तांना अशी एक गुरुकिल्ली देऊन ठेविली आहे कीं, तिच्या योगानें आम्ही सर्व मतें व शास्त्रें यांचा आपल्या अद्वैतांत समावेश करूं शकतों. इतर मतांना व शास्त्रांना मात्र असें करितां येणें शक्य नाहीं. अद्वैत व द्वैत यांतील मुख्य भेद हाच आहे. अद्वैताचें खरें सौंदर्य जर कोठें असेल, तर तें या समरसतेंतच आहे. शिवाय अद्वैतप्रतिपादक शास्त्र कठिण होण्याचें कारण स्वतः शास्त्रकर्ते किंवा

शास्त्रप्रतिपाद्य तत्त्व नसून विरुद्ध आचरण व त्याचे संस्कार यांमुळें ज्यांच्या चित्तांतील विक्षेप अतिशय वाढला आहे, ते पामर जन व बाह्यदृष्ट्या विचार करणारे चार्वाकादि शास्त्रकारच होत. स्वतः अद्वैत तत्त्व ' ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ' या एका वाक्यांत सांगतां येतें. पण चित्त विक्षेपप्रचुर व म्हणूनच मलिन असल्यामुळें त्याचा अपरोक्षानुभव येत नाहीं. विचार हेंच त्याला एकाग्र व संशयमलशून्य करण्याचें मुख्य (अंतरंग) साधन असून कर्म, उपासना, इत्यादि बहिरंग साधनें आहेत. त्यांचा यथाधिकार उपयोग केल्यास व चांगली योग्यता आल्यावर अद्वैतसिद्धान्त समजून घेण्याचा प्रयत्न केल्यास, तो रूक्ष किंवा कठिण (आकलन न करितां येण्यासारखा) वाटणार नाहीं. त्यांतल्या त्यांत या ग्रंथासारखा ग्रंथ तर साधकाला बराच उपकारक होईल, यांत कांहीं संशय नाहीं !

असो; ज्या सर्वशक्तिमान् मायावी प्रभूच्या लीलाविलासानें हें कृत्य शेवटास गेलें, त्याचें व आचार्यचरणांचें स्वहृदयांत स्थिर अनुसंधान करून लेखक ही आपली कृति त्याच परमपदीं अनन्यमनानें समर्पण करीत आहे.

अधिक आषाढ शुद्ध १४
गुरुवार शके १८३४.
वांई.

सर्व आचार्यभक्तांचा भक्त,
विष्णु वामन बापट.

विषयानुक्रमणिका.

——:*0*:——

६. निर्वाणप्रकरण उत्तरार्ध पृष्ठें ११८९—१६५०.

सर्ग.	विषय.	पृष्ठ.

अनुक्रमणिका.

सर्ग.	विषय.	पृष्ठ.

॥ श्रीः ॥

अथ षष्ठं निर्वाणप्रकरणम् ।

(उत्तरार्ध.)

सर्ग १—निर्मम व निरहंकार मुक्त कसे जिवंत राहतात ती युक्ति.

श्रीराम—प्रभो, देह, प्राण, इत्यादिकांच्या ठिकाणचा अहंभाव सोडल्यानें नैष्कर्म्यसिद्धि होते. पण त्यामुळें सर्व क्रियांचा उपरम होत असल्यामुळें देहधारक प्राणादिकांची चेष्टाही होणें शक्य नाहीं. त्याकारणानें प्राण्याचा देह सत्वर पडतो. तेव्हां आपल्या सांगण्याप्रमाणें त्याचा व्यवहार व जिवंत असणें, कसें संभवेल ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, जीवन जीवाच्या कल्पनेच्या अधीन नाहीं. तर तें प्रारब्धाधीन आहे. त्यामुळें नुसत्या कल्पनात्यागानें देहपात होत नाहीं. शिवाय कल्पनात्यागही जीवनाच्या अधीन आहे. त्यामुळें तो जीवनाला (आपल्या कारणाला, जनकाला) बाधा करूं शकत नाहीं. यास्तव या कल्पनात्यागाचें स्वरूप जीवनाच्या विरुद्ध कसें नाहीं तेंच मी आतां तुला सांगतों, ऐक. देहादि मर्यादित पदार्थांस ' मी ' म्हणणें हीच कल्पना आहे. व सर्वव्यापी ब्रह्माला ' मी ' म्हणणें हा तिचा त्याग आहे. कारण आपल्या पारमार्थिक स्वरूपाचें अनुसंधान केल्यानें मर्यादित अध्यास नाहींसा होतो. म्हणूनच त्यागवेत्ते विषयसंकल्प, विषयेच्छा, इत्यादिकांस कल्पना व सतत आत्मानुसंधानास कल्पनात्याग म्हणतात. देहादि हें सर्व दृश्य सत्य आहे, या अभिमानास कल्पना करणें, व आत्मभावनेस तिचा त्याग म्हणतात. स्मरण हेंच संकल्पन व अस्मरण हें शिवस्वरूप आहे. तें मागच्या अनुभविलेल्या वस्तूंविषयीं व पुढच्या इष्ट वस्तूंविषयीं असूं शकतें यास्तव जीवन व प्रस्तुत त्याग यांचा कांहींच विरोध नाहीं. उलट जीवित असल्यासच तो होऊं शकतो. एवढ्यासाठीं हे रामा, तूं मागचें सर्व विसरून काष्ठाप्रमाणें रहा. मागें होऊन गेलेल्या कर्मांविषयीं

सर्वांस विसरून रहा व वर्तमानकालचें प्राप्त कर्म केवळ शरीरानें, पूर्वींच्या अभ्यासबळानें, कर. प्रयोजनावांचून कुंभाराचें चाक जसें घट झाल्यावरही वेग संपेपर्यंत फिरत राहतें त्याप्रमाणें हे निष्पापा, तूं पूर्वींच्या संस्कारांच्या बळानें स्वकर्मामध्यें तत्पर रहा. त्यांत आपलें चित्त मात्र लावूं नकोस? ज्याचें चित्तच नाहींसें होऊन सत्त्वसंस्कार मात्र राहिले आहेत, असा तूं प्रवाहप्राप्त स्वकर्में कर. मी अगदीं हात वर करून व ओरडून सांगत आहें, कीं असंकल्प हेंच परमश्रेय आहे; पण माझें कोणी ऐकत नाहीं! केवढें हो हें मोहाचें माहात्म्य कीं लोक आपल्या हृदयांत असलेल्याही विचारसंज्ञक सर्वदुःखनाशक चिंतामणीला टाकून देतात!! दृश्य वस्तूंना पाहणें, त्यांविषयीं विचार करणें, ह्या संकल्पाला सोडून असंकल्पमय व्हावें. परम श्रेय म्हणून जें कांहीं आहे, तें एवढेंच. त्याचा स्वतः अनुभव घ्यावा. केवळ देह व अंतर्बाह्य इंद्रियें यांना निश्चल केल्यानेंच तें परम पद प्राप्त होत असतें. रामा, त्यापुढें मोठें साम्राज्यही तृणासारखें तुच्छ वाटतें, सज्जना, तूं संकल्पावांचून वाटतील तितकीं कर्में कर; पण मनांतून त्यांविषयींची आसक्ति धरूं नको. यंत्राच्या बळानें फिरणाऱ्या काष्ठाच्या बाहुलीप्रमाणें तूं संचार कर. तुझ्या सर्व इंद्रियसंविद् (ज्ञानें) नीरस होवोत. चित्ताला आत्मविमुख होऊं देऊं नकोस. कारण चित्ताची आसक्ति हाच महा अनर्थ आहे. निःसंकल्प व नीरस मनानें व्यवहार करणें, हेंच जन्मज्वराला घालविणारें उत्तम धैर्य आहे; आपल्या कर्मांचा वासनारहित कर्ता हो. कर्मांच्या फळाविषयीं आसक्ति धरूं नकोस. रामा, पुष्कळ वेळां जरी मी हें रहस्य सांगितलें आहे, तरी पुनः सांगतों, तें लक्षांत ठेव. संकल्प करणें हा मनोबंध व तो सोडणें, हा मोक्ष होय. या जगांत आत्म्याकरितां कांहीं करावयाचें नाहीं व शरीराकरितां कांहीं अकार्य नाहीं; पण तूं मात्र तात्त्विक बुद्धीनें कर्म शरीर करीत आहे, व मी अकर्ता आहें, असें समजून शांत रहा. अवेदन हाच योग व चित्तक्षय आहे; यास्तव तन्मय हो. त्या सम, शांत, शिव व द्वैतैक्यरहित तत्त्वामध्यें खेद कोणाला होणार? शांत आत्म्याला जगणें, मरणें, कार्य, अकार्य, कर्म, निष्कर्म, इत्यादिकांतील कांहीं नाहीं. या अहं-मम-

अभिमानानें सर्व सृष्टीला दुःखांत पाडलें आहे. यास्तव राघवा, तूं त्याचा सर्वथा त्याग कर. संकल्प न करणें, हाच त्याच्या त्यागाचा उपाय आहे १.

सर्ग २—सर्व जग शिवमय आहे. त्याच्या कर्मांचा शोध व त्यामुळें समूल निवारण.

श्रीवसिष्ठ—अद्वैतैक्य, मननरहित व शांत अशा मोठ्या निष्कंप सैन्याप्रमाणें जग शिवमय आहे. मन, बुद्धि, अहंकार, चित्त, काल, आकार, क्रिया, शब्दशक्ति, इत्यादि सर्व वस्तु जणुं काय शिवरूपी पंकानें घडलेल्या आहेत. प्रमाता, प्रमाण, प्रमेय, इत्यादि सर्व त्रिपुटी, देश, काल, दिशा, भाव, अभाव इत्यादि शिवपंकमय आहेत. जगांतील सर्व विवर्तास अहं व मम यांतील कोणत्या तरी एका भावनेनें व्यापून मग त्यांच्याकडे पाहूं लागलें असतां चैतन्य हेंच त्यांचें सार मिळतें. यास्तव रामा, चैतन्य-प्रधान होऊन, मौन धरून स्वस्थ रहा.

श्रीराम—भगवन्, नाम व रूप शिवमय आहे, असें जाणून व त्यांचा बाध करून स्वरूपांत स्थिर होणें सुकर आहे. पण पुण्यपापलक्षण कर्में अनंत असल्यामुळें व तीं नामरूपांप्रमाणें प्रत्यक्ष नसल्यामुळें त्यांना शिवमय समजून त्यांचा बाध करितां येणें शक्य नाहीं. यास्तव त्यांच्या निवारणाकरितां मरणपर्यंत निश्चेष्ट असणें होच उपाय दिसतो.

श्रीवसिष्ठ—बा सुज्ञा, मी एक तत्त्व विचारतों तेवढ सांग. कर्म कशाला म्हणतात. त्याचा विस्तार कसा आहे व मूळ काय आहे? व त्याचा अत्यंत नाश कसा होतो?

श्रीराम—भगवन्, ज्याचा अत्यंत नाश करावयाचा असतो त्याला मुळापासून उपटावें लागतें. नुसत्या शाखा कापून त्याचा अत्यंत नाश होत नाहीं. बुद्धिमानास आपलें शुभाशुभ कर्म नष्ट करावयाचें असतें. यास्तव त्याचा समूळ नाश करणेंच इष्ट आहे. ज्यांच्या नाशानें कर्मवृक्ष समूळ नष्ट होणें शक्य आहे तीं कर्मवृक्षाचीं मूळें मीं सांगतों, ऐका. देह हाच कर्मवृक्ष संसार-अरण्यांत उगवला आहे. कर्म हें त्याचें बीज आहे. त्यावर सुखदुःख या फलांची रांग लागली आहे. तो शाखा, पानें, छाया इत्यादि वृक्षांच्या दुसऱ्या सर्व अंगांनीं युक्त आहे कर्मेंद्रियें हीं त्या कर्मांची मूळें आहेत. वासनारसानें तीं पुष्ट होत असतात. कर्मेंद्रियांची मूळें ज्ञानेंद्रियें आहेत. ज्ञानेंद्रियांचें मूळ मन असून त्यानें जगास व्यापलें आहे. त्याचें

मूल जीव आहे, विषयांचें मूल चेतन असून तें सर्व मूलांचें एक कारण आहे. चितीचें मूळ आहे ब्रह्म, ब्रह्माचें मूल काहीं नाहीं. तें अनंत अनिर्वाच्य, शुद्ध व सत्यस्वरूपी आहे. याप्रमाणें सर्व कर्मांचें उत्तम बीज वेदन आहे. तें आंत स्वरूपास चेतित करतें. त्यानंतर स्पंद प्रवृत्त होतो. मुने, चेतनच कर्माचें आद्य बीज आहे, तें असलें म्हणजे महाशाखावान् देहरूपी शिवरीचा वृक्ष उत्पन्न होतो. तें चेतन शब्द व अर्थ यांच्या भावनेनें युक्त झालें असतां कर्माचें बीज होतें व त्या भावनेनें रहित असतें तेव्हां तेंच सत् परम पद होतें. तस्मात् वेदनच कर्माचें कारण आहे, व आपणच तें मला सांगितलें आहे.

श्रीवसिष्ठ—रामा, या वेदनात्मक सूक्ष्म कर्माचा त्याग नुसत्या मौनानें होणें शक्य नाहीं. अर्थात् तूं म्हणतोस तशा रीतीनें कर्मनिवृत्ति संभवत नाहीं. देह असेपर्यंत भावना, बुद्धि, मन, इंद्रियें इत्यादिकांची प्रवृत्ति दुर्निवार आहे. चित्तादिकांचा त्याग कसा करितां येणार? यास्तव त्यांविषयींची भावना सोडावी, म्हणजे मी अमुक करतों, ही भावनाही नाहींशी होऊन कर्माचा अनिष्ट परिणाम होणार नाहीं. सर्व चैतन्य ब्रह्म आहे, असें ज्ञान झाल्यानें विषयवेदन आपोआप क्षीण होतें. व त्याचा क्षय झाला असतां जगाचा त्याग आपोआप होतो, अशाप्रकारचा त्याग हाच मोक्ष आहे. कारण वेदन असलें तर वेद्यदृष्टि उत्पन्न होणार. पण मुमुक्षूनें त्यालाच प्रतिबंध केला म्हणजे विषयदृष्टि व त्यापासून होणारे सुखदुःखादि परिणाम होत नाहींत. विषयोन्मुखत्व सोडल्यावर वेदनाचें जें शुद्ध स्वरूप तें वेदन किंवा कर्म नव्हे; तर तें शांत ब्रह्मच आहे. यास्तव देह असेपर्यंत चेष्टारूप कर्म होणारच. पण त्या कर्माच्या ठिकाणची 'हें माझें इत्यादि आसक्ति सोडणें, हा त्याच्या त्यागाचा उपाय आहे. जे कर्माचा आदर करितात त्यांना त्याचें मूळ (भावना) सोडवत नाहीं. वासनायुक्त मनाची मननरूप भावना हेंच कर्ममूळ आहे. यास्तव अभावनेनें त्याचा नाश करावा. देह असतांनाही कर्मत्याग करण्याचा उपाय हाच एक आहे. २

सर्ग ३—विषयांचें अत्यंत मार्जन केलें असतां निष्क्रिय तत्त्व कसें अनुभवास येतें त्याचा विचार.

श्रीराम—हे मुनींद्रा, पण सत्‌चा अभाव व असत्‌चा भाव होणें अशक्य आहे, असें आपलेंच म्हणणें आहे. तेव्हां वेदनाचें अवेदन कसें केलें जातें ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, सत्‌चा अभाव व असत्‌चा भाव होणें, अशक्य आहे, म्हणूनच वेदनाचें अवेदन आपोआप होणें शक्य आहे. वेदन (पदार्थज्ञान) हा शब्द व त्याचा अर्थ हे दोन्ही रज्जुसर्पाप्रमाणें भ्रमरूप आहेत. ते मृगजलाप्रमाणें असत्य उत्पन्न झाले आहेत. त्यांचा अबोध श्रेयस्कर असून बोध दुःखकर आहे. यास्तव सत्‌लाच जाण; असत्‌ला जाणूं नकोस. दुःखावह विषयबोधांतील शुद्ध बोध मात्र घेऊन जसा राहशील तसा रहा. त्रिपुटिबोधसमयींही कूटस्थ चिन्मात्र तत्त्वाची भावना करून शांत असावें. कांहीं झालें तरी विवेकी पुरुषानें शुभाशुभात्मक कर्माचा क्षय करावा. तें मुळीं नाहींच, अशा भावनेनें व कूटस्थ–आत्मज्ञानानें सिद्ध होतें. कर्माचें मूल कापून टाकलें म्हणजे संसार सुकून जातो. भूलोकांतील जंबूद्वीपादि प्रदेश जसा भूलोकाहून पृथिक् नाहीं त्याप्रमाणें आकाशादि दुसरा सर्व प्रपंच परमात्म्याहून पृथक् नाहीं. जल व द्रवत्व यांचा जसा अभेद तसा चित्तत्त्व व चित्त यांचा अभेद आहे. तथापि चित्ताचें हेतुरहित कर्म होत असतें. देह हा कर्माचा विस्तार आहे. तोच अहंतारूप संसार आहे. यास्तव मी अचेतन नव्हे, अशी दृढ भावना केल्यानें तो शांत होतो. चिदाभासाचा क्षय झाल्यानें आत्मनाश होईल अशी शंकाही मनांत आणूं नकोस. कारण ब्रह्मभावनेनें तो अनंतात्मा होत असतो. यास्तव देहाभिमान सोडून तूं आत्माभिमान धर त्याच्या योगानेंच तुला संसारमूलाचा छेद करतां येईल. शांत पुरुष पदार्थाचें मानसिक ग्रहण व त्याग हीं दोन्ही करीत नाहींत. त्यामुळें त्यांना संसारभयही नसतें. प्रवाहप्राप्त कर्म ते शांत चित्तानेंच करितात. निजलेल्या बालकाच्या हालचालीप्रमाणें त्यांचीं फक्त कर्मेंद्रियें, चेष्टा करीत राहतात. तो विषयरहित रस प्राप्त झाला असतां इतर सर्व रस नीरस होतात. सतत आत्मचिंतन हाच कर्मत्याग आहे. तो सिद्ध झाल्यावर आत्म्याहून भिन्न झालेल्या देहानें आपल्या जीवनाकरितां केलेल्या चांगल्या किंवा वाईट कर्माचा लेप आत्मज्ञाला कसा लागणार ?

शरीरेंद्रियांचा संघात (देह) चेष्टा करीत असतांनाही मी कांहीं करीत नाहीं, असें जाणणें, अहंभाव न धरणें, हाच कर्मत्याग आहे व तो जीवदवस्थेंतच होऊं शकतो. मनांत स्तंभाकार राहणें, हा कर्मत्याग होय. मूलाचा त्याग न करितां नुस्त्या कर्मेंद्रियांचें नियमन करून जे मूर्ख आम्ही त्यागी झालों आहों, असें समजतात ते त्यागफलास पात्र होत नाहींत. पण मूलासह कर्मत्यागानेंच जे शांत होतात त्यांनीं कांहीं केलें काय व न केलें काय सारखेंच. मोक्षलक्ष्मीशीं विलास करणारे निर्व्यसनी साधु अध जागे व अर्धे निजलेले असल्यासारखे व्यवहार करितात. खरोखर त्यांच्या दशेचें वर्णन करवत नाहीं. ज्याचा समूल त्याग केलेला असतो तेंच खरें त्यागिलेलें हाय. नाहींपेक्षां मूलापासून पुनः अंकुर होणें अपरिहार्य असतें. तोच न्याय या कर्मवृक्षाला लागू आहे. यास्तव त्याचा समूल छेद करण्यांतच पुरुषार्थ आहे. कर्मत्याग न करितां दुसरे उपाय करित बसणें, हा व्यर्थ खटाटोप आहे. कर्मांचा त्याग केल्यावर वासनारहित जीवन्मुक्त घरांत राहो कीं अरण्यांत जावो; शांत असो कीं व्यवहार करो; सर्व सारखेंच. शांत पुरुषाला त्याचें घरच निर्जन अरण्य आहे. पण अशान्त पुरुषाला निर्जन अरण्यही लोकांनीं भरलेली पुरी आहे. ज्याची मति शांत असते, त्या ज्ञानी पुरुषाला हृदयांतच सुंदर, निर्जन वनभूमि प्राप्त होते. ज्याला दृश्य जग सत्य भासत नाहीं, त्याला तें शून्य अरण्यच होतें. अज्ञाला सर्व दृश्य खरें वाटतें व त्याच्याकरितां हे सर्व आकार स्थित आहेत. ते त्या अहं–ममाभिमानवानाला दुःख देतात. कारण चित्त मलिन असल्यावर जग सुखकर कसें होणार? व तें सर्वभावनाशून्य आणि अत्यंत निर्मल झाल्यावर दुःखाचा तरी भास कसा होणार? ३.

सर्ग ४— अहंता हेंच संसाराचें मूल, अनहंभाव व आत्मबोध यांच्या योगानें त्याचा त्याग.

श्रीवसिष्ठ—अहंतादिकांसह जगाची शांति झाली असतां व आत्मसाक्षात्कार झाला असतां त्याग आपोआप सिद्ध होतो. त्यावांचून मात्र तो होणें शक्य नाहीं. पण शरीर व इंद्रियें यांना बांधून ठेवणें म्हणजे त्याग नव्हे; तर आत्म्याचा स्वभाव जाणणें हा त्याग आहे. ' हा मी व हें माझें ' या कल्पना तैलरहित दीपाप्रमाणें शांत झाल्या म्हणजे एक

बोधात्मा राहतो. पण त्या कल्पना ज्याच्या शांत झालेल्या नसतात त्याला ज्ञान, शांति, त्याग व सुख यांतील कशाचाही लाभ होत नाहीं. ' हा मी व हें माझें ' यांचा क्षय झाला असतां शांत, शिव, आत्म्यावांचून दुसरें कांहीं नसतें. ज्ञानप्रभावानें अहं हा अंश क्षीण झाला असतां सर्वांचा क्षय होतो. पण हा क्षय म्हणजे सर्वस्वनाश नव्हे, तर सर्व पारमार्थिक सत्य-स्वरूप होणें, होय. ' मी जीव नव्हे, मी परब्रह्म आहें, ' या विरुद्ध भावनेनेंच अहंबुद्धि क्षीण होते. ' अहं व अनहं ' ही भ्रांति चित्–वांचून नाहीं. चित् तर आकाशासारखी निर्लेप आहे. तेव्हां हा भ्रम तरी कसा झाला, हें मोठेंच गूढ आहे. यास्तव सर्वांना मौनच धरावें लागतें. पण आपण ज्या चित्सामर्थ्यानें ' अहं ' अशी भावना करितों त्याच्याच साह्यानें ' न अहं ' अशी भावना करावी. म्हणजे शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं. स्वाभाविक अज्ञानप्रयुक्त अहंभावाला जिंकण्याचें सामर्थ्य ज्याच्यामध्यें नाहीं त्या पशुतुल्य मानवाला उत्तम पदप्राप्ति कशी होणार? ज्या उत्तमज्ञानें स्वतः पूर्वीच सहा शत्रूंनां जिंकलें आहे तोच महा अर्थास पात्र होय. ज्याच्या मनांतील वृत्ति पराभूत झाली आहे, अथवा होत आहे, त्यालाच पुरुष असें म्हणतात. मी देहादि नव्हे, कर्ता, भोक्ता नव्हे, अशा भावनेनें आपलें ज्ञप्तिस्वरूप जाणणें, हें महाभाग्याचें चिह्न आहे. लोभादि दोषांना जिंकल्यावांचून कोणीही या अनर्थांत पडूं नये. कारण मलानें आच्छादित झालेल्या आरशाप्रमाणें या दोषांनीं व अहंभावानें मलिन झालेल्या चित्तांत शांत आत्म्याचा उदय होत नाहीं. यास्तव अहंकार व लोभादि यांचें मार्जन करून नंतरच आत्मचिंतनात प्रवृत्त व्हावें. चित्ताचे हे मळ उपासना, निष्काम कर्मे, श्रवणादि यांच्या योगानें जातात. त्यांतल्या त्यांत अहं या महाशत्रूला ' मारण्याचा यत्न प्रथम केला पाहिजे. कारण तोच सर्व जगाचें बीज आहे. त्याला जाळण्याचा उपायही फारसा कठिण नाहीं. तर केवल अभावना,, हाच त्याच्या दाहाचा उचित अग्नि आहे. पण एका निश्चयाच्या अभावीं तो अतिशय दुर्लभ होतो. या जगांतील सर्व उच्चनीच फलें या अहंबीजापासून झालेल्या संसारवृक्षावर फार चांगलीं शोभत आहेत. अहं-चाच हा सर्व विस्तार आहे. एका क्षणांत तो (अहंभाव) जगाला

निर्माण करतो. ब्रह्मरूप जलामध्यें तो तेलाप्रमाणें पसरतो, व त्यामुळें विवेक घृताप्रमाणें संकुचित होतो. अहं विस्तार पावला म्हणजेच त्यांत जग दिसतें. यास्तव सर्व अनर्थांच्या या बीजाला नित्य–आत्मज्ञानानें शांत करावें म्हणजे खेद व भ्रम होणार नाहींत. ' मी देह नाहीं, व या बाह्य-वस्तु माझ्या नव्हेत. ' अशी भावना करावयाची झाल्यास पुरुषाच्या मनांत मोठें धैर्य असावें लागतें, हें खरें. पण अहंनिवृत्तीचा तोच रामबाण उपाय आहे. त्याला दुसऱ्या कोणाचें साह्य लागत नाहीं, व तो केवळ साधकाच्या निग्रहानेंच प्राप्त होण्यासारखा असतो. राघवा, अनहंभावने-वांचून दुसरें कोणतेंही श्रेयःसाधन मला आढळत नाहीं. यास्तव तूं माझ्या या वचनावर पूर्ण विश्वास ठेवून अहं–ला विसर व स्वस्थ, शांत, शोकरहित, इंद्रियमलशून्य, निष्प्रपंच व निःसंचार होऊन रहा. हा वेदान्तशास्त्राचा परम सिद्धान्त आहे ४.

सर्ग ५—शास्त्र जितेंद्रिय पुरुषांच्या ठायींच सफल होतें. विद्याधराची कथा.

श्रीवसिष्ठ—मनासह इंद्रियांचा आपापल्या विषयाकडे धावण्याचा स्वभाव प्रथम जिंकून नंतर जो नित्यानित्यवस्तुविवेकादि साधनांमध्यें प्रवृत्त होतो, त्याच्याच ठायीं शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशाचें सर्व फल सिद्ध होतें. पण ज्या अधमबुद्धिमानानें इंद्रियांचा स्वभाव मुळींच जिंकलेला नसतो, त्याला उत्तमपदाची प्राप्ति होणें वाळूंतील तेलाप्रमाणें दुर्लभ आहे. शुद्ध चित्तामध्यें थोडासा उपदेशही दृढ आरूढ होतो. याविषयीं पूर्वी मेरूवर भुशुंडानें मला सांगितलेला एक सुंदर इतिहासच मी सांगतों, तो ऐक. पूर्वी एकदां तो चिरजीवी महात्मा मला एक कथा सांगत होता; पण इतक्यांत मध्येंच मी त्याला म्हटलें, " साधो, कोणी अज्ञ व अजितें-द्रिय पुरुष फार दिवस जिवंत राहिलेला तुला आठवतो का ? " तेव्हां तो बोलला " होय, एक विद्याधर असा होता. तो आत्म्याला न जाणणारा, इंद्रियांमुळें अतिशय व्याकुल होणारा, विश्रांतिहीन आयुष्यवृद्धीस कारण होणारें सदाचरण मात्र करणारा, व विचारवान् विद्याधर पूर्वी चार कल्प लोकालोकपर्वताच्या शृंगावर राहत होता. अनेक प्रकारचें तप, यम व नियम यांच्या योगानें त्याचें आयुष्य दीर्घ झालें. चवथ्या कल्पाच्या शेवटीं त्याच्या चित्तांत विवेक उत्पन्न झाला. कारण दीर्घ काल अभ्यासिलेल्या

तपादिकांच्या योगानें विवेकाचा उदय होणें साहाजिक आहे. पुनः जरा, पुनः मरण व पुनः जन्म येतो, याचा अर्थ काय? खरोखर मला पुनः त्याच त्या अवस्थेंत जाण्याची वाटत आहे लज्जा, यास्तव एक व स्थिर स्थिति कोणती बरें असावी! असा विचार करून तो मला विचारावयास आला. दहा इंद्रियें, पांच प्राण, मन, बुद्धि व देह या अठरा वस्तूंचा समूह, अशा या पुरीला दीर्घकाल वागवून कंटाळलेला व संसाराविषयीं नीरस झालेला तो विरक्त विद्याधर मजपाशीं येऊन व मला नमस्कार करून मी उलट आदर केला असतां मला म्हणाला, "भगवन्, आपापल्या विषयांत शीघ्र प्रवेश करीत असल्यामुळें मृदु, नंतर संताप देणारीं, पाषाणाहूनही दृढ, व शराप्रमाणें शरीरांत प्रवेश करून राहणारीं हीं इंद्रियें मला व्याकुळ करून सोडीत आहेत. तीं प्राण्याला मलिन करितात; विपत्तींत पाडतात; गुणांना जाळून टाकतात; दुःख देतात; हृदयांत गहन अंधकार पसरतात; व तीं स्वतः तमोमय असतात. यास्तव अशा त्या सर्व बाह्य इंद्रियांना व आंतील मनाला जिंकल्यासच सुख होणें शक्य आहे; यास्तव मला आपल्या विद्याधरसंबंधीं अर्थांचेंही काय प्रयोजन आहे? मी परम पदास जाणण्याच्या इच्छेनें आपणास शरण आलों आहें.

सर्ग ६—विषय व इंद्रियें यांचे दुर्नय.

विद्याधर—यास्तव, हे महात्मन्, उदार, अनायास, क्षयदोषरहित, व आद्यन्तशून्य असें परम पावन पद मला सत्वर सांग. एवढा वेळ मी निजलों होतों. पण हे मुने, आतां आत्म्याच्याच प्रसादानें जागा झालों आहें. मन कामानें संतप्त झालें आहे. दुर्वासनांमध्यें क्षुब्ध झालें आहे. त्याच्या दुष्ट कर्मांना प्रतिबंध करतां येत नाहीं. कारण तें 'अहं' अशा रीतीनें आत्म्याच्या ठिकाणीं अनात्म्याचा आरोप करून राहिलें आहे. मी विद्याधर असल्यामुळें मला अनेक विद्या व सिद्धि जरी अनुकूल असल्या तरी आत्मविद्याशून्य असल्यामुळें मजवर काम, क्रोध, ईर्ष्या, असूया, व भितरेपणा इत्यादि दोष येऊन पडतात. कारण मी जितेंद्रिय नाहीं. ज्ञानाच्या अभावीं देवयोनीमध्यें उत्पन्न झालेले आमच्यासारखे प्राणीही चिखलांतील मशकांप्रमाणें जीर्ण होतांच केवळ जन्म घेतात व मरतात. पण तें त्यांचें जन्म-मरण धर्म व मोक्ष यांतील कशाच्याच

उपयोगीं नसतें. त्याच त्या भावांनीं शब्दादि विषयांनीं आम्हीं वारंवार खिन्न होत असतों. आम्हीं सुखाकरितां त्यांच्या मागें लागून खरोखर फसतों. अगदीं अविश्रांत मनानें क्षणभंगुर भोगांमध्यें भ्रमण करणाऱ्या मला या संसारमार्गाचा अंत लागत नाहीं, व स्थैर्यावस्थाही प्राप्त होत नाहीं. सर्व भोगभूमि विचार करीपर्यंतच रम्य दिसतात. पण त्या क्षणिक, संसारास कारण होणाऱ्या, थोड्याच वेळांत विकार पावणाऱ्या व म्हणूनच भयंकर आहेत. प्रभो, मानावमानपर व दुरहंकारयुक्त, अशा या दुष्ट विद्याधरलक्ष्मीनें माझ्या मनाचें समाधान होत नाहीं. चैत्ररथ उद्यानांतील पुष्पांसारख्या कोमळ भूमि मी अवलोकन केल्या. कल्पवृक्षांच्या शाखांनीं मला सर्व वैभव दिलें आहे. मेरुकुंजांतील विद्याधरपुरांत मी विहार केला; देवसैन्यांत सुखानें राहिलों; अप्सरांच्या आलिंगनाचें सुख भोगलें; अनेक भूषणें, वस्त्रें, उटया, तेलें, इत्यादिकांनीं शरीरास शोभित केलें; त्या त्या वेळेपुरतें त्यांपासून सुख होत होतें. पण आतां विवेकाचा उदय झाल्यामुळें तें सर्व मानसदुःखाग्नीनें जळल्यासारखें भासत आहे. रूपाची आकांक्षा करणाऱ्या व बाह्यान्तर प्रकाशयुक्त नेत्रांनीं मनाला दूषित करण्याकरितां मला दुःखांत पाडलें आहे. पण काय करावें ते (नेत्र)—स्त्रीशरीरादिकांमध्यें वस्त्र, आभरण, अनुलेपन इत्यादिकच शोभा आणणारें आहे, रक्त, मांस, हाडें, केंस इत्यादि नव्हे; या गोष्टीचा विचार न करितांच त्यांत आसक्त होतात ! इंद्रियांच्या मागोमाग जाणारें चित्त अनर्थांत पडून व्याकुळ होई तों विषयांविषयीं विरक्त होत नाहीं. त्याचप्रमाणें घ्राणादि इतर इंद्रियेंही मोठ्या वेगानें मनाला घेऊन आपापल्या विषयांकडे जात असतात. माझ्यानें त्यांना प्रतिबंध करवत नाहीं. मला या दुष्ट वैऱ्यांनीं ठकविलें आहे. आतां मी त्यांना चांगलें ओळखून सोडलें आहे. व्याधांप्रमाणें हे प्रथम मोठा विश्वास दाखवून शेवटीं मनुष्यमृगांस अनर्थांत पाडतात. मी आजवर अनेक भोग भोगले. मोठमोठे अधिकार चालविले, व या ब्रह्मांडांतील एकही उत्तम विषय उपभोग घेतल्यावांचून ठेवला नाहीं. पण त्यानें माझी तृप्ति झाली नाहीं. ज्यांना मी नित्य समजत होतों ते इंद्रादिकही माझ्या समक्ष नाश पावले; ज्यांना; मी सुखी म्हणत होतों तेही मजप्रमाणेंच व्याकुळ झाले.

ज्यांना मी मोठे अधिकारी व समर्थ समजत होतों त्यांच्या अधिकाराचा सामर्थ्याचा नाश झाल्याचें व ते दीन झाल्याचें मी प्रत्यक्ष पाहिलें आणि त्यावरून जगांतील सर्व दृश्य अनित्य आहे, असें ठरविलें. या विषय व इंद्रियरूप भयंकर विषारी सर्पांनीं ज्यांना दंश केला नाहीं व त्यामुळें जे जळून नाश पावले नाहींत, असे दोन–तीनच महापुरुष मी या जगांत पाहिले आहेत. या इंद्रियांच्या सेनेला अवश्य जिकलें पाहिजे. त्यावांचून कोणालाही महाशूर ही पदवी प्राप्त होणार नाहीं. त्या सेनेला अहंकारसेनापति नित्य पाळीत असतो. ती चेष्टारूपी घोड्यांनीं सतत व्याप्त असते. ती शरीरनगराचें आक्रमण करून राहते. यास्तव या इंद्रियसेनेला जिंकण्यास जे तयार होतात तेच महायोद्धे होत. मत्त ऐरावताचें गंडस्थल फोडणेंही सुकर आहे; पण उन्मार्गानें जाणाऱ्या इंद्रियांचा निग्रह करणें सुलभ नाहीं. इंद्रियांचें आक्रमण करणें ही महात्म्यांच्याही पौरुषाची, महत्त्वाची, सत्त्वाची व मोठ्या शांतीची पराकाष्ठा आहे. कृपण इंद्रियें पुरुषाला तृणाप्रमाणें जोंवर आकर्षण करून नेत नाहींत, तोंवरच तो देवांहूनही उत्तम असतो. जे जितेंद्रिय व महासत्त्व असतात तेच या लोकीं खरे नर होत. बाकीच्यांना मी हालचाल करणाऱ्या मांसाच्या बाहुल्या समजतों. मन हा जिचा सेनापति आहे अशा इंद्रियपंचकरूप सेनेस जिंकावयाचा प्रयत्न जर मी केला तर त्यांना खचित जिंकीन. या इंद्रियरूप रोगांवर भोगांची आशा सोडणें या वांचून दुसरें कोणतेंही उत्तम औषध नाहीं. तीर्थें, मंत्र इत्यादिकांच्या योगानें त्याची शांति होत नाहीं. सतत बाहेर धावणारीं इंद्रियें मला व्याकुल करितात. अरण्यांत चोरांच्या हातीं लागलेल्या एकाद्याच श्रीमानाची जी दशा होते ती माझी झाली आहे. इंद्रियें अनेक प्रकारें प्राण्यांना दुःख देतात. पण तींच विवेकी पुरुषाशीं मित्रासारखीं वागतात. अविवेकी पुरुषाला मात्र तीं गहन अरण्यासारखीं भयंकर, असार, मलिन, जड, विजेसारखीं क्षणभंगुर व अभ्रांसारखीं चंचल भासतात. असो; मुने, मला या महानिर्दय शत्रूंनीं जर्जर केलें आहे. त्यामुळें मी आपत्तींत निमग्न झालों आहें. हे दयाळो, माझा उद्धार कर. इंद्रियांना

जिंकणाऱ्या संतांचा समागम शोकाचा अत्यंत नाश करीत असतो, असें विद्वान् सांगतात ६.

सर्ग ७—एक ब्रह्मच आहे. जगत् व दुःख नाहीं. अहंबीजापासून जगद्वृक्ष उत्पन्न झाला आहे.

भुशुंड—हे ब्राह्मणा, त्याचें हें उत्तम भाषण ऐकून मी स्पष्ट वाणीनें उलट त्यास म्हटलें, "शाबास, बा विद्याधराधीशा, तूं कल्याणासाठीं जाग्रत् झाला आहेस, ही मोठीच अभिनंदनीय गोष्ट आहे. तूं या संसार-रूप अंधकूपांतून फार दिवसांनीं वर निघण्याची इच्छा करीत आहेस. तुझी ही पवित्र मति फार शोभत आहे. विवेकसंपन्न बुद्धि उपदेशार्थ सहज ग्रहण करीत असते. यास्तव तूंही मी जें सांगत आहें तें सर्व विश्वासानें मान्य कर. कारण आम्ही फार दिवसांचा विचार व अनुभव यांच्या योगानें हें तत्त्व निश्चित केलें आहे. बाबारे, तुला हृदयांत अहंकारादि जें कांहीं दिसत आहे तें सर्व तूं नव्हेस. कारण जें जें दिसणारें तें तें द्रष्ट्याहून पृथक् असतें. यास्तव दृश्याला सोडून त्याच्या साक्षी आत्म्याला जाण. मी नाहीं व हें जगत् नाहीं, असा निश्चय करणाऱ्या तुला मंगलरूप सर्व प्राप्त होईल. तें तुला सुख देईल. कारण तें केवल सुखरूप आहे. दुःखरूप नसल्यामुळें दुःख देणार नाहीं. दृश्य अबोधरूप आहे, तें कसें म्हणून विचारशील तर सांगतों—सुषुप्तींत प्रसिद्ध असलेल्या अज्ञानापासून जाग्रत्स्वप्नरूप जगत् झालें, कीं पातळ झालेल्या घृताप्रमाणें अथवा लाखेप्रमाणें विलीन झालेल्या जाग्रदादिरूप जगापासून सुषुप्ति झाली. याचा पुष्कळ विचार करूनही निश्चय होत नाहीं. मृगजलाप्रमाणें विश्व नाहीं, तूं नाहींस व मीही नाहीं तर केवल शिवस्वरूप आहे. या भासमान विश्वाचें बीज अहंत्व आहे, असें तूं जाण. त्याच्यापासून पर्वत, समुद्र, पृथ्वी, नदी, ईश्वर इत्यादिकांनीं युक्त असलेला हा जरठ जगद्वृक्ष झाला आहे. त्या अणुस्वरूप अहंत्वबीजापासून हा महा वृक्ष उत्पन्न झाला आहे. इंद्रियरसांनीं संपन्न असलेलीं भुवनें हींच त्याचीं मूळें होत. नक्षत्रें ह्या त्यावरील कळ्या, मोठमोठे ग्रह हे फळें, वासना हेच पुष्प-गुच्छ व पूर्ण चंद्र हाच फलांचा घोंस आहे. स्वर्गादिक मोठमोठे लोक ह्याच त्याच्यावरील ढोली व मेरु, मंदरादि पर्वत हींच पानें,

इत्यादि प्रकारें वृक्षाचीं सर्व लक्षणें यामध्यें आढळतात. व त्यामुळेंच कल्पक लोक अहंबीजापासून झालेल्या याला संसारवृक्ष म्हणतात. त्याला 'मी नव्हे' अशा अनहंताभावनेनें जाळतां येतें, व पुनः उद्भवही होत नाहीं ७.

सर्ग ८—संसारवृक्षाचा ज्ञानानें उच्छेद. संसारसंकल्पमंडपासारखा आहे.

भुशुंड—हे विद्याधरा, अहंबीजापासून दश दिशांस व्यापणारा असा हा जगद्वृक्ष झाला आहे. पण त्याचें बीज ज्ञानाग्नीनें जाळून सोडलें असतां कांहीं होत नाहीं. अहंपणा हें आहे काय? असा विचार करूं लागलें कीं कांहींच आढळत नाहीं. हेंच त्याचें ज्ञान आहे व याच्या योगानेंच संसारवृक्ष जळतो. 'अहं' अशी भावना केल्यानें अहं हें संसाराचें बीज होतें. पण 'नाहं' या भावनेनें अहंपणा घालविला कीं तेंच उत्तम ज्ञान होय. अगदीं सृष्टीच्या आरंभींही याचा अभाव होता. तेव्हां कोठचें अहंत्व, कोठचें त्वंत्व, व कोठचा द्वैतैक्यभ्रम? गुरूचें वाक्य ऐकून जे स्वयत्नानें उद्यम करितात ते समूळ संकल्पत्याग करून परमपदप्राप्ति करून घेतात. स्वयंपाकी स्वयंपाकाच्या पुष्कळ अभ्यासानें जसा आपल्या कर्मांत कुशल होतो, त्याप्रमाणें विवेक्यालाही यत्नानेंच विवेकित्व प्राप्त होतें. तूं जगत् हा चैतन्याचा चमत्कार आहे असें जाण. कारण तें बाहेर कोठेंही नसतें. प्रत्येकाच्या हृदयांत भासतें. चित्रकाराच्या मनांतील चित्राविषयींची कल्पना, तो जशी बाहेर चित्रपटावर व्यक्त करून दाखवितो त्याप्रमाणें प्राणी संकल्पानें बनविलेलें जग बाहेर पाहतो. बा विद्याधरा, एक मोठा मंडप आहे. त्याला मोठमोठे स्तंभ असून तो मोत्यें व रत्नें यांनीं जडविलेला आहे. तो अनेक लक्ष योजनें विस्तीर्ण असून सुंदर सुवर्ण चित्रांनीं चित्रित आहे. त्यांत विविध स्त्रिया, पुरुष, व बालक राहतात. क्रीडेकरितां त्यांत नाना विचित्र रचना केलेल्या आहेत. त्यांत द्यूतक्रीडा चालते. भूतळ हाच प्राणिरूपी सोंगट्या मांडण्याचा पट आहे. चंद्र व सूर्य हे त्यांना चालविणारे फांसे आहेत. शंकर व पार्वती हीं द्यूतकार आहेत. सारांश मी केलेल्या या मंडपाच्या कल्पनेप्रमाणेंच सर्व जगाची कल्पना झाली आहे. संकल्पच दीर्घ भावनेनें सत्य असल्यासारखा झाला आहे. पण तो सत्य नव्हे. तर

वस्तुतः असत्य असतांना सत्य भासतो. हा चिच्चमत्कार विकल्प सोड-ल्यानें क्षीण होतो. अर्थात् त्याला राहूं देणें अथवा त्याचा नाश करणें हें तुझ्या अधीन आहे. यास्तव आतां तुला वाटेल तसें कर. ज्याला अन्नपानादि ऐहिक व यज्ञ-दानादि पारलौकिक भोगसामग्रीचाही कंटाळा आलेला असतो त्याचा हा शेवटचा जन्म आहे, असें निःसंशय समजावें. हे पुण्यात्मन्, तूं विवेकपदवीस प्राप्त झाला आहेस. यास्तव आतां तुझें अधःपतन होणार नाहीं. पण चिन्मात्राचा आश्रय करून मन, इंद्रियें इत्यादि दृश्याचा त्याग कर ८.

सर्ग ९—जगाचा उदय, अस्त, सत्ता, स्फूर्ति, विवर्त इत्यादि सर्व चितूच्या अधीन आहे.

भुशुंड—हे निष्पापा, विपर्यास न जाणतां चिद्रूपामध्यें शांत मनानें रहा. अचेतन दृश्य चेतनामध्यें चेतनामुळेंच विद्यमान असतें. समुद्रांतील वडवानलाप्रमाणें आपल्यापेक्षां अगदीं भिन्न असलेल्याही वस्तूंत तें राहूं शकतें, त्याचप्रमाणें अग्नीच्या ज्वालेला उत्पन्न करणाऱ्या व विझविणाऱ्या वायूप्रमाणें सचेतन व अचेतन या दोघांचेंही कारण चित् आहे. मी जड नाहीं, तर चिद्रूप आहें, अशा भावनेनें तुझी मति चित्-मध्येंच स्थिर होवो. तूं चिद्रूप सर्व वस्तूंच्या आंत व बाहेर स्थित आहेस. मी देह नव्हे, या दृढ भावनेनें तुझें चिद्रूप जर चितीमध्यें जाऊन राहिलें तर तें ब्रह्मरूपच झालें, असें समज. भिंतीवरील चित्राप्रमाणें चिद्‍ब्रह्माच्या ठिकाणीं हें जग निर्विकार आहे. चित्रांतील रंगांनीं दाखविलेले अनेक भाव जसे खरे नव्हेत तसे जगांतील व्यवहार सत्य नव्हेत.) चित्त जसें बनवावें तसें होतें. चित्ताच्या अधीन असलेल्या याला राखणें किंवा नाहींसें करणें, हें तुझ्याच हातांत आहे. अहंभावाचा त्याग केलास व चित्ताला आत्मोन्मुख केलेंस कीं परम सुख तुझ्या हातांत येईल आणि त्याच्या उलट वागलास तर अनर्थांत पडशील ९.

सर्ग १०—ब्रह्म जसेंच्या तसेंच निर्विकार व अकारण आहे. जगत् त्यांत केव्हांही व कोठेंही नाहीं.

भुशुंड—हा विद्याधरा, अचेतन म्हणून मान्य असलेल्याही जगाचें स्फुरण चेतनामुळेंच होत असतें, व स्फुरण हेंच चेतनत्व आहे. तेव्हां

जर जगत् स्फुरण करीत आहे तर तें चेतन आहे, असेंच म्हटलें पाहिजे. त्याला अचेतन म्हणणें योग्य नव्हे. जगाला जाड्यच नाहीं, असें म्हणतांच जगाचाही निषेध अर्थात् सिद्ध झाला. यास्तव आतां विक्षेपरहित मनानें राहणेंच उचित होय. अक्षुब्ध व निर्मल जलाच्या ठिकाणीं सत्तारूपानें राहणाऱ्या भावी फेंसाप्रमाणें मायाशबल ब्रह्माचे ठिकाणीं सर्व शक्ति असल्यामुळें अचित्त्वही असतें. कारणावांचून जलांतून फेंस जसा निघत नाहीं, त्याप्रमाणें ब्रह्मापासून ही सर्व सृष्टि कारणावांचून झालेली नाहीं. पण वस्तुतः पाहिल्यास या सृष्टीचें योग्य निमित्त आढळत नाहीं. यास्तव ती उत्पन्न होत नाहीं व नाश पावत नाहीं, तर ब्रह्मच मिथ्या भ्रमदृष्ट्या जगत् भासतें. विद्याधरा, तूं अज व निरवयव ब्रह्म आहेस ? तूं नित्यानंदरूप आहेस. यास्तव जगाच्या उत्पत्तिविनाशाचा विचारच करूं नकोस. जेथें जेथें, जग तेथें तेथें, परब्रह्म. तृण, काष्ठ जल, भिंत इत्यादि सर्व ठिकाणीं परब्रह्म स्थित आहे. ब्रह्माचा हा असा काय विचित्र स्वभाव आहे, तें सांगतांच येत नाहीं. कारण अद्वय ब्रह्माच्या ठिकाणीं द्वयता, असणें संभवत नाहीं. पण तिचा अनुभव तर येतो. पण याची उपपत्ति लावतां येत नाहीं. बा साधो, कितीही जरी बुद्धि क्षीण केली तरी अहंपणाचा थांग लागत नाहीं. तो असत्च कोठूनसा उत्पन्न झाला आहे. त्याला सोडलें म्हणजे परतत्त्व अवशिष्ट राहतें. म्हणून ते याचें अनिर्वाच्य मूळ आहे, असें समजतात. या दृष्टीनें पाहिल्यास जडत्व जसा चैतन्याचा स्वभाव तसाच जीव—जगद्भेदही अभेदरूप होय. सोनें व कडें यांचा जसा संकल्पमात्र भेद असून वस्तुतः अभेद, तसाच ब्रह्म—जगाचाही संकल्पमात्र भेद व वस्तुतः अभेद.

सर्ग ११—इंद्रियांना जिंकल्यावर निर्विकार मनःस्थिति, व देहादि दृश्याची अदृष्टि दृढ करावी.

भुशुंड—ज्याच्या उघड्या अंगावर लागलेलीं तीक्ष्ण शस्त्रें व तरुण स्त्रीच्या स्तनादि अवयवांचे स्पर्श हीं दोन्ही ज्याला एकसारखींच वाटतात तो ब्रह्मपदीं स्थित आहे, असें जाणावें. कारण दुःखनिमित्तें व सुखनिमित्तें आलीं असतां दुःखी व सुखी न होणें, ही कांहीं सामान्य गोष्ट नव्हे. देहादिकांच्या ठिकाणचा आत्माध्यास पूर्णपणें सोडल्याशिवाय व ब्रह्मा-

मध्यें स्थिर झाल्याशिवाय समचित्तता प्राप्त होणें शक्य नाहीं. यास्तव दीर्घ प्रयत्न करून धैर्यानें सुषुप्तता उत्पन्न होई तों अभ्यास करीत रहावें. (शस्त्र, तरुणी इत्यादि बाह्य पदार्थांच्या योगानें मनांत विकार उत्पन्न न होईल, अशा रीतीनें मिथ्यात्वबुद्धि स्थिर करून केवल स्वात्मसुखामध्यें विश्रांति घेणें हीच सुषुप्तता आहे,) मानसिक व्यथेचा स्पर्शही न होणें हें तत्त्वज्ञानाच्या स्थिरतेचें लक्षण आहे. कोणी शस्त्रांचे घाव केले अथवा सुंदर तरुणीनें आलिंगन दिलें, तरी जणुं काय तीं दोन्हीं शरीराला लागलींच नाहींत, अशा रीतीनें जो पाहतो तो खरा आत्मसाक्षात्कारवान् आहे. भ्रांतीनें प्राप्त झालेल्या जीवभावानें आत्म्याचा वास्तविक निर्विकार स्वभाव लुप्त होत नाहीं, यास्तव त्या भ्रांत जीवभावाचा बाध होतांच स्वरूपाचा लाभ होणें साहजिक आहे. जसें विष आपल्या विषस्वभावापासून च्युत न होतांच घुणकीटादि विकारास प्राप्त होतें. पण त्याची घुणता विषाहून निराळी नव्हे, त्याप्रमाणें ब्रह्महि केवल आत्मतत्त्वज्ञानानेंच बाधित होणाऱ्या जीवतेस प्राप्त होतें. पण त्याची जीवता वस्तुतः निराळी अवस्था नव्हे. अमरणस्वभावच जड विष आपल्या स्वभावाचा त्याग न करितां जसें मरणस्वभाव कीटजीवरूप होतें. त्याप्रमाणें चित् आपलें स्वरूप न सोडतां जडरूपास प्राप्त होते. जीवाप्रमाणें जगत्‌ही घुणकीटाप्रमाणेंच ब्रह्मामध्यें उत्पन्न झालें आहे. विषस्वभावदृष्टीनें पाहिल्यास जन्म किंवा मरण नाहीं; पण कीटदृष्ट्या पाहिल्यास दोन्ही आहेत. त्याप्रमाणें ब्रह्मदृष्ट्या जन्म व मरण नाहीं; पण जीवदृष्ट्या आहेत. देह, इंद्रियें, विषय इत्यादिकांचे ठायीं अहं व मम अशी आसक्ति ठेवल्यानें आत्मस्वरूप गुप्त होतें. यास्तव तीं सोडून श्रवणादि उपायांच्या योगानें आत्मसाक्षात्कार संपादन केला असतां जीव संसारसागरांतून आपणच तरतो. नुसत्या दैवावर विश्वास ठेवून नाहीं. सर्व दृश्य भावांचा बाध होऊन एकात्मभाव राहिला असतां अत्यंत दरिद्रावस्थाच प्राप्त होणें अवश्य असल्यामुळें विश्रांति मिळण्याचा फारसा संभव नाहीं, असें तुला कदाचित् वाटेल, पण तें बरोबर नाहीं. कारण ज्यामध्यें सर्व अत्यंत प्रिय भावांची सारसुखावस्था व सर्वतापनिवृत्तीमुळें अंतःशीतलता असते, त्या पूर्णत्वस्वभावांत दारिद्र्यादि दीन

दशा कोठून असणार? जगाची सत्ता सन्मात्र ब्रह्मरूप आहे, अशी भावना स्थिर झाली असतां मन, अहंकार, बुद्धि इत्यादि मळ कसा रहाणार? ज्याप्रमाणें तूं घटवस्त्र इत्यादि इतर बाह्य वस्तूंना पहातोस त्याप्रमाणेंच शरीर, मन, अहंकार, बुद्धि इत्यादिकांस पहा. त्यानंतर तूं सर्वसाक्षिरूप व अंतर्बाह्य पदार्थांस न जाणणारा ज्ञप्तिस्वभाव होऊन स्वाभाविक स्थितीनें रहा. त्या स्थितींत संपत्ति, विपत्ति, त्यामुळें होणारें सुख, दुःख इत्यादि कोणत्याही निमित्तानें कोणालाही केव्हांही दोष व गुण लागत नाहीं, कारण कर्तृता नाहीं व म्हणून भोक्तृताही नाहीं ११.

सर्ग १२—अहंभाव भ्रांतिमात्र आहे. जगद्भ्रम चैतन्याचा विवर्त आहे. त्याचें मूळ अविद्या त्यांच्या क्षयाचा क्रम.

भुशुंड—खां (आकाशां) त व्योम (आकाश) झाल, असें म्हणणें ही जशी शुद्ध कल्पना, त्याप्रमाणें अहंभावाची भावना भ्रांतिमात्र आहे. आकाशांत आकाश झालें, या भ्रांतीचा कल्पक जसा अहं त्याप्रमाणें अविद्येनें आच्छादित झाल्यामुळें असत्–सें झालेलें व त्यामुळें शब्दानें व्यवहार न करितां येण्यासारखें आत्मतत्त्वच या जगद्भ्रमाचें कल्पक आहे. हें सर्व अद्वय आत्मरूप आहे. भेदाचा भास अविद्येमुळें आत्मसत्तेनेंच होतो, दृढ भावनेमुळें तो सद्रूप भासतो, सर्व अवस्थांमध्यें व सर्वत्र त्याचा अनुभव येतो. दिशा काळ, इत्यादि सर्व विकल्प रज्जुसर्पाप्रमाणें भासणारे आहेत, वस्त्रावरील चित्राप्रमाणें ही सर्व विविध सृष्टि चित्–वर रहात आहे. ती वर वर चांगली दिसत असली तरी आंतून निःसार आहे, मन, अहंभाव इत्यादिक अविद्याच आहे, ती मोठ्या यत्नानेंच नाश पावते. विनय, प्रणाम, दान,सन्मान, इत्यादिकांच्या योगानें वश करून घेतलेल्या तत्त्ववेत्त्याशीं संभाषण केल्यानें प्रथमभूमिकेची योग्यता आणून देणारें वैराग्यादिसाधनचतुष्टय प्राप्त होतें. त्यामुळें पुत्र, स्त्री, धन इत्यादिकांच्या ममतेस कारण होणारा अविद्यांश नष्ट होतो. शास्त्रश्रवणादिकांच्या योगानें प्रमाणाविषयींची असंभावना, प्रमेयाची असंभावना, देहात्मभाव इत्यादिरूप अविद्येचा विक्षेपशक्तिमय चतुर्थांश नष्ट होतो. ब्रह्मच आत्मा आहे, असा साक्षात्कार झाला असतां व चतुर्थभूमिकेपासून पुढें तो उत्तरोत्तर वाढत चालला असतां अविद्येचा राहिलेला आवरणशक्तिरूप

चवथा भाग हळू हळू निवृत्त होत जातो. याप्रमाणें अविद्येचा क्षय झाल्यावर जें राहतें तें नामरूपरहित सन्मात्रच परम पुरुषार्थ आहे.

श्रीराम—प्रभो, आपला संक्षेपतः सांगितलेला हा अविद्याक्षयाचाच प्रकार मला विस्तारपूर्वक सांगा.

श्रीवसिष्ठ—संसारांतून तरून पार जाण्याची ज्याची इच्छा असेल त्या विरक्त सुजनानें आत्मज्ञाबरोबर संसाराचा विचार करावा. विरक्त, निर्मत्सर, सज्जन व आत्मज्ञ विद्वानाला मोठ्या यत्नानें शोधावें. त्याची देवाप्रमाणें आराधना करावी. साधूचा समागम लाधला असतां अविद्येचा अर्धभाग नष्ट झाला आहे, असें समज. कारण इतर भूमिकांहून ज्येष्ठ व साधनचतुष्टयसंपत्तीनें श्रेष्ठ अशा प्रथमभूमिकेच्या प्रतिष्ठादशेचा उदय त्यापासून होत असतो. सज्जनांच्या संपर्कानेंच अर्धी अविद्या नष्ट होते. नंतर बाकी राहिलेल्या अर्ध्या अविद्येंतील अर्धा भाग (म्हणजे चतुर्थांश अविद्या) शास्त्रविचारानें जाते व राहिलेला चतुर्थ भाग आपल्या प्रयत्नानें (म्हणजे भूमिकाभ्यासानें) घालवितां येतो. मुमुक्षा (म्हणजे मुक्त होण्याची इच्छा) हा एकच उत्कट अभिलाष जरी उत्पन्न झाला तरी तो पुरुषाला तीव्र वैराग्यादि देऊन भोग व त्यांचीं साधनें यांपासून निवृत्त करतो. (कारण ममतारहित पुरुष अवश्य संन्यासच करणार, हें उघड आहे.) साधुसमागम, सच्छास्त्रार्थ व स्वयत्न यांच्या योगानें क्रमानें अथवा त्यांचा एकाच कालीं लाभ झाल्यास एकदम चित्ताचा मळ शांत होतो. याप्रमाणें अविद्येचा क्षय झाल्यावर अवशिष्ट राहणारें एकात्मतत्त्व व्यवहाराच्या उपयोगी नसल्यामुळें असत्, व अबाध्य परम पुरुषार्थरूप असल्यामुळें सत् आहे. तस्मात्, हे रामा, तें अवशिष्ट तत्त्व आनंदघन, जरामरणादिविकारशून्य ब्रह्मच आहे. जीव व जगत् यांचें रूप संकल्पमात्र असल्यामुळें अविद्यमान आहे. यास्तव तूं अशा आत्मतत्त्वास ओळखून, मानादित्रिपुटिमोहरहित होऊन निर्वाण ब्रह्मस्वरूप बनून, निःशोक होऊन रहा १२.

सर्ग १३—इंद्राच्या सूक्ष्म उदरांत राज्यकल्पना.

भुशुंड—आकाशांत पसरलेल्या प्रकाशाला जसा कांहीं आधार लागत नाहीं, त्याप्रमाणें मायिक सृष्टीला धारण करावयास, पूर्वींच सिद्ध असलेला देश किंवा काल लागत नाहीं. कारण अकस्मात् एकाच वेळीं उत्पन्न

होणाऱ्या जगाला त्यांचा कांहींच उपयोग नसतो. रामा, हें त्रिभुवन मनाच्या केवळ मननानें उत्पन्न झालें आहे. तें अति शांत, सूक्ष्म, अगदीं हलकें व स्वच्छ आहे. हे साधो, चिच्चमत्कारमात्र असलेल्या या जगद्-णूच्या अपेक्षेनें वायूच्या आंत असलेला सुगंधही मेरूसारखा स्थूल भासतो. मनोरथानें उत्पन्न झालेला पदार्थ जसा मनोरथ करणारालाच मात्र दिसतो, स्वप्नांतील वस्तु जशी स्वप्न पाहणारालाच मात्र दिसते, त्या प्रमाणें ज्याच्या कल्पनेनें ही सृष्टि उदय पावते, त्यालाच ती दिसते. याविषयीं एक प्राचीन इतिहास सांगत असतात. त्यांत पूर्वी देवराज इंद्राच्या त्रसरेणमध्यें काय घडलें, तें सांगितलें आहे.

कोठें, केव्हांसे, कोणा एका कल्पवृक्षाच्या कोणत्याशा शाखेवर एक जगदुदुंबर नांवाचें फळ होतें. त्यांत सुर, असुर इत्यादि प्राण्यांचे संघरूपी मशक घुमघुमत होते. पर्वताच्या योगानें दृढ झालेल्या स्वर्ग, भू व पाताळ या कपाटांनीं तें युक्त होतें. चैतन्याच्या रचनाशक्तिवैचित्र्यानें सुंदर, फार मोठें, वासनारसानें पुष्ट, नानाप्रकारच्या अनुभवरूप सुगंधानें युक्त चित्तरसानें मनोहर, जगत्सत्तारूपी असंख्य वेलींनीं वेष्टित, अहंकार देंठानें दृढ, साक्षिचैतन्यानें उज्ज्वल, मोक्षद्वार (ज्ञान) हेंच ज्याचें मोठें द्वार आहे असें, नद्या, समुद्र इत्यादि शिरांनीं आच्छादित झालेलें, पंचतन्मात्ररूप कोशांत राहणारें, वरील नक्षत्रें हेंच ज्यावरील दवाचे बिंदु आहेत, व महाकल्प संपला असतां पिकून खालीं पडावयास होणारें तें उदुंबरफळ नंतर (महा कल्पानंतर) असच्छास्त्ररूप कर्कशवाणीचे काक, अथवा सच्छास्त्ररूप मधुर वाणीच्या कोकिला, यांच्या भक्ष्यस्थानीं पडतें. आणि त्यामुळें वासनाशेषरूप नाश व वासनारहित ब्रह्मभाव यांस त प्राप्त होतें. असो, रामा, मधाच्या घागरीवर बसलेल्या मधमाशांच्या नायकाप्रमाणें त्या विचित्र फळावर देवाधिपति त्रिभुवनेश्वर इंद्र होता. गुरूपदेश व उत्तम अभ्यास यांच्या योगानें त्याचें आवरण नष्ट झालें होतें. त्या महात्म्यानें मनांत आत्म्याची चांगली भावना केली होती. त्यामुळें अतिवीर्यशाली नारायणादिक कोठं जाऊन गुप्त राहिले असतां तो एकटाच सुराधिप शस्त्रांनीं असुरांशीं युद्ध करूं लागला. पण त्या महा माया-व्यांनीं त्याला जिंकिलें. तेव्हां तो रणं सोडून पळाला. देवाचा अधिप

रण सोडून पळत आहे असें पाहून त्याचे शत्रु महादैत्यही त्याच्यामागें लागले. पापी पुरुषाला जशी परलोकीं विश्रांति मिळत नाहीं त्याप्रमाणें इंद्रालाही शत्रु पाठलाग करीत असल्यामुळें एक क्षणभरही विश्रांति मिळाली नाहीं. पण असुर किंचित् भ्रांतचित्त झाले आहेत असें पाहून इंद्रानें स्थूल शरीराविषयींचा संकल्प सोडून त्याला सूक्ष्म भूतामध्यें लीन करून (म्हणजे स्वतः अणुरूप होऊन) तो सूर्यकिरणांमध्यें असलेल्या एका बाह्य त्रसरेणूमध्यें संकल्पज्ञानरूपानें शिरला. दैत्याच्या दृष्टिआड झालेल्या त्याला तेथें फार वेळानें विश्रांति मिळाली. त्यामुळें त्याला जरा बरें वाटलें. तो संग्रामास विसरला. त्यानें पुनः बाहेर पडण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. त्याला तेथेंच एका क्षणांत काल्पित गृह दिसलें. त्यांत कमलासनावर तो आपल्या लोकांतील सिंहासनाप्रमाणें रममाण झाला. गृहांत रहाणाऱ्या त्यानें भव्य रम्य मंदिरादिकांनीं युक्त असलेलें काल्पित नगर पाहिलें. नगरांत असलेल्या त्यानें त्यानंतर तेथें संकल्पामुळें झालेलें मोठें राष्ट्र पाहिलें. तें नाना ग्राम, पर्वत, गाईंचे व्रज, नगरें, अरण्यें, इत्यादिकांनीं रमणीय झालें होतें. नंतर इंद्रानें भूलोकाचा संकल्प केला. नद्या, राजे, चतुर्विध प्राणी, देशांच्या सीमा, इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या भूलोकच्या कल्पनेनंतर त्यानें त्रिभुवनाची कल्पना केली. त्यांत तो इंद्र होऊन राहिला. त्याला तेथें कुंद या नांवाचा एक वीर्यवान् पुत्र झाला. शेवटीं आयुर्मर्यादा संपली असतां इंद्र देह सोडून निजधामास गेला. तेव्हां त्याचा पुत्र कुंद त्रिभुवनाचा अधिप झाला. त्यालाही पुत्र झाला. आयुष्य संपल्यामुळें तो कांहीं दिवसांनीं परलोकीं गेला. त्याच्या पुत्रानेंही आपल्या वाडवडिलांप्रमाणेंच कांहीं दिवस त्रिभुवनाचें राज्य केलें व शेवटीं पुत्राला सिंहासनावर बसवून परलोकीं गमन केलें. हे सुंदरा, याप्रमाणें आजवर इंद्राचे सहस्रावधि वंशज झाले. त्या काल्पित त्रिभुवनाचें आधिपत्य अजूनही त्यांच्याकडेच क्रमानें चाललें आहे. आकाशप्रदेशांतील सूर्यकिरणाचा तो पवित्र त्रसरेणु आजपर्यंत पुष्कळ वेळां नष्ट झाला. पण इंद्राचें राज्य त्याबरोबर नष्ट झालें नाहीं १३.

सर्ग १४—त्याच्या कुलांतील एका इंद्राला बिसतंतूमध्यें जगाचें भान झालें.

भुशुंड—त्या पहिल्या इंद्राच्या कुलांत झालेला कोणी एक उत्तम गुण-

वान् व श्रीमान् इंद्र होता. त्याचें तें शेवटचें शरीर होतें. बृहस्पतीच्या उपदेशानें त्याला आत्मतत्त्वसाक्षात्कार झाला. त्यामुळें त्याला सर्व वेद्य ज्ञात झालें. जें जें प्राप्त होईल त्या त्या प्रमाणें तो अनुवर्तन करीत असे. देवांच्या त्या ईश्वरानें दानवांशीं युद्ध केलें. सर्व शत्रूंना जिंकलें. शंभर यज्ञ केले व त्याचें मन अज्ञानांतून पार निघून गेलें. कांहीं कारणानें तो कमलनालांतील सूक्ष्म तंतूमध्यें दीर्घ काळ राहिला. त्याला तेथें अनेक विचित्र गोष्टींचा अनुभव आला. त्या ज्ञानी इंद्रवंशजाला 'ध्यान लावून आपण ब्रह्मतत्त्वाचें दर्शन घ्यावें अशी इच्छा झाली. व त्याप्रमाणें एकांतांत बसलेल्या त्यानें केलें. शांत मनानें त्यानें सर्वशक्ति परब्रह्मास पाहिलें. सर्वगामी, ज्याला सर्वतः कान, हात, पाय, मुख, इत्यादि आहेत; पण जें स्वतः सूक्ष्म असल्यामुळें अविज्ञेय, सर्वइंद्रियगुणांनीं रहित, निर्गुण इत्यादि आहे अशा तत्त्वाला त्यानें साक्षात् पाहिलें. तें सर्वत्र चंद्रसूर्यमय सर्वत्र पृथ्वीमय, सर्वत्र पर्वतमय, सर्वत्र सागरमय व सर्वत्र चिन्मय दिसलें. घट, वस्त्र, वट, भिंत गाडी, वानर, घर, आकाश, वृक्ष, पर्वत, वायु, जळ, अग्नि इत्यादि सर्वांत त्याला तें तत्त्व आढळलें. त्यानें परमाणूच्या अंशामध्येंही नाना शारीर आचार व मानस विचार यांनीं युक्त असलेले प्राणी व स्वर्ग—नरकादिकांतील जन्म—मरणादि भाव यांनीं भरलेलीं असंख्य त्रिभुवनें पाहिलीं. मिरचीमध्यें जशी तीक्ष्णता व आकाशांत शून्यत्व त्याप्रमाणें चिन्मय आत्म्यामध्यें जगाचा आविर्भाव व तिरोभाव त्याला दिसला. याप्रमाणें अनेक अपूर्व गोष्टी पहाणारा तो देवेंद्र जीवभावरहित शुद्धभावनेनें तसाच ध्यान करीत बसला. ध्यानाच्या योगानें सर्व एकेजागीं पहाणारा तो उदारबुद्धि या आमच्या सृष्टीस पाहता झाला. त्यानंतर या सर्गांत संचार करणाऱ्या त्यानें सर्व लोकांची कल्पना केली व शेकडों वृत्तांतांनीं सुंदर असलेल्या त्रिभुवनाचें राज्य आरंभिलें. हे विद्याधरकुलाधीशा, याप्रमाणें त्रसरेणूंतील इंद्राच्या कुलांत झालेल्या तो इंद्र यावेळीं या ब्रह्मांडामध्येंही देवराज होऊन राहिला आहे, असें तूं जाण. तो या ब्रह्मांडाचा इंद्र झाल्यावर हृदयामध्यें बीजरूपानें (संस्काररूपानें) स्थित असलेल्या मुख्य ज्ञानयोगाभ्यासाच्या योगानें त्याला आपला पूर्व वृत्तान्त आठवला. तात्पर्य सर्वशक्तिसंपन्न ब्रह्माच्या

ठिकाणीं सर्व असल्यामुळें असले सहस्रावधि इंद्र सर्वत्र असणें शक्य आहे, असें जाण. अशाच प्रकारचे अनेक इंद्र आजवर झाले आहेत व पुढें होतील. हा प्रवाह सतत चालला आहे. चवथ्या भूमिकेपासून सहाव्या भूमिकेपर्यंत ब्रह्मपद अर्धें रूढ झालें असतां व अर्धें रूढ झालें नसतां ही सर्व माया आहे हा अनुभव येतो. सृष्टि मायामय असल्याकारणानेंच तिच्यांतील वैचित्र्याचे विशेष हेतु पाहण्याचें कारण नाहीं. मेघापासून जशी वृष्टि त्याप्रमाणें अहंभावचमत्कारापासून सृष्टि होते. जी विचार-पूर्वक पाहूं लागतांच क्षीण होते, यास्तव सर्व पदार्थांचा बाध होतांच एक अद्वितीय चिन्मात्र अवशिष्ट राहतें १४.

सर्ग १५—अहंभाव जगद्भ्रांतीचें बीज; त्याचें रूप, त्याच्या निराकरणानें जगाचें निराकरण व शुद्ध तत्त्वाच्या शेषामुळें कृतार्थता.

भुशुंड—जेथें जेथें मी, तूं व हें जगत् भासतें तेथें तेथें (म्हणजे अगदीं नव्या स्वप्नांतही) तें पूर्वीचेंचसें भासत असतें. या जगद्भ्रमाचें मूळ अहंभाव आहे. ब्रह्मपर्वतावरील आकाशारण्यांत अहंबीजकणा-पासून वासनारसाच्या सेकामुळें हा जगद्वृक्ष उत्पन्न होतो. अहं-रूपी जलाचा जगत् हा स्पंद आहे. (त्याचें अनेक प्रकारें रूपक करतां येतें. पण व्यर्थ विस्तार करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं). अहं व जग हीं एकमेकांच्या आश्रयानें राहतात, यास्तव आत्मज्ञानानें अहंभावाचा निरास झाला असतां, जगाचाही निरास आपोआप होतो. अहंपणा तत्त्वतः नाहींच असें जाणणें हेंच त्याचें मार्जन आहे. कारण अति विस्तृत, अनंत, संकल्परहित, ब्रह्मामध्यें अहंत्वाचें कारणच नस-ल्यामुळें निष्कारण झालेलें तें सत् नाहींच. अहंत्वाच्या अभावीं जगतही नाहीं. जगत् व अहं यांना सोडल्यावर राहणारें जें निर्वाण तेंच शांत ब्रह्म आहे. यास्तव तूं त्यामध्येंच स्थिर रहा. जें अकारण व त्यामुळेंच असं-भवनीय आहे, तें त्रिकालीं नाहींच. त्यावांचून बाकी राहिलेलें नित्य व शांत ब्रह्म तूं आहेस. विद्याधरा, आतां तूं जागृत झाला आहेस. यास्तव पुनः अशी निर्मूल भ्रांति होऊं देऊं नकोस. कारण तूं सर्वकल्पनाशून्य, शुद्ध, शिवस्वरूप, शांत व नित्य ईश्वर आहेस. आरोपप्रसंगीं आकाशही पर्वता-सारखें होतें व अपवादप्रसंगीं ब्रह्मांडही परमाणुरूप बनतें १५.

सर्ग १६—भुशुंडाचा उपदेश ऐकून विद्याधराची समाधि, व अहंभावाच्या प्रशंसेनें कथेची समाप्ति.

भुशुंड—मी असें सांगूं लागलों असतां तो विद्याधर शांतचित्त झाला. दुधामध्यें जसें पाणी मिळून जातें, त्याप्रमाणें तो समाधीच्या योगानें ब्रह्मामध्यें मिळून गेला. मीं त्याला पुनःपुनः हाक मारून सावध करूं लागलों; पण निर्वाणास प्राप्त झालेला तो त्याच्या पुढें असलेल्या शब्दादि विषयांमध्येंही आसक्त झाला नाहीं. मुने, तो मुख्य अधिकारी असल्यामुळें तेवढ्याच बोधानें ज्ञानी झाला. त्याला श्रवणादि इतर प्रयत्नांची आवश्यकता राहिली नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—रामा, एवढ्यासाठीं मीं तुला म्हटलें, कीं शिष्याचें चित्त जर शुद्ध असेल तर उपदेश तत्काल ठसतो. बाबारे, अहं नाहीं. यास्तव तूं आपल्या मनांत त्याची भावना करूं नको. म्हणजे तुला शांति मिळेल. थोडक्यांत एवढाच उपदेश करतां येण्यासारखा आहे. पण तो अशुद्ध मनांमध्यें पडल्यास तापलेल्या तव्यावरील पाण्याच्या थेंबाप्रमाणें लीन होतो; पण तोच अतिशुद्ध मनांत पडल्यास स्थिर होऊन विचाराख्य ज्योत उत्पन्न करतो. दुःखसंज्ञक शिवरीच्या वृक्षाचें अहंभावनच बीज आहे. 'हें माझें' 'मी यांचा' अशा भावना हीं त्याचीं अवांतर मूळें आहेत. त्यांपासूनच त्या वृक्षाचा विस्तार होतो. बीजस्थानीं अहं; वृक्षस्थानीं मम (माझें) व शाखास्थानीं इच्छा राहते. तीच असंख्य अनर्थ करणारी आहे. असो; अशा प्रकारचे पुष्कळ मूढही चिरायु होतात. कारण दीर्घायुष्याचें तत्त्वज्ञान हेंच कारण आहे, असा कांहीं नियम नाहीं. शुद्ध पुरुषांस थोडासा उपदेशही पुरतो. ते तो कानीं पडतांच अभयप्रद परमपदीं प्राप्त होतात. असो; दशरथसुता, भुशुंड काक मेरुशिखरावर मला असें सांगून मुकाट्यानें बसला. मीही त्या मुक्तात्म्याला व सिद्ध विद्याधराला विचारून पुनः मुनिमंडलानें मंडित असलेल्या स्वस्थानीं परत आलों. या गोष्टीस आज अकरा महायुगें झालीं १६.

सर्ग १७—अनहंभावानें अहंभाव गळला कीं देहादिसंसाराचें मिथ्यात्व सिद्ध होतें.

श्रीवसिष्ठ—सर्व संसार कामनामूलक आहे. त्यामुळें मी देहादि नाहीं, मी नाहीं, या भावनेनेंच त्याची निवृत्ति होणें शक्य आहे. या अनहं-

भावनेचा अभ्यास केल्यानें पुरुष विरक्त होतो. त्याला मातीचें ढेकूळ, दगड व सोनें एकसारखेंच भासतें. त्यामुळें त्याला पीडा मुळींच होत नाहीं. आत्मसाक्षात्कार होतो. त्यानंतर गोफणींतून उडालेल्या दगडाप्रमाणें अहंभाव कोठें जातो व त्याचें काय होतें तें मला कळत नाहीं. अहंकार गेला म्हणजे शरीर, इंद्रियें, मन, इत्यादि सर्व क्षीण होतात. निर्बल होतात. शरीररूपी पानांतील अहंभावरूप रसासव काढून घेतला असतां तो परब्रह्मरूप होतो. पण तत्त्वज्ञानावांचून केव्हांही व कोणत्याही अवस्थेंत देह व अहंकार यांचा अत्यंत (सकारण) उच्छेद होत नाहीं. कारण ज्ञानाग्नीनें त्यांचा बीजभाव दग्ध न झाल्यास तीं दोन्ही परस्परांच्या उत्पत्तीस कारण होऊन संसार अविच्छिन्नपणें करितात. विचार हेंच आत्मज्ञानाचें उत्तम साधन आहे. त्याच्या अभावीं बंध हें फल जसें अवश्य मिळतें, त्याप्रमाणें श्रवणादि योग्य मार्गानें पूर्ण व शुद्ध विवेक केल्यास आत्मज्ञान होऊन त्याचें मोक्ष हें फलही अवश्य लाधतें १७.

सर्ग १८—आकाशांत सर्व बाजूंनीं वायूकडून वाहून नेल्या जाणाऱ्या मृत जीवांच्या मनांतील असंख्य जगांचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—रामा, अविवेकी जन मन, बुद्धि, अहंकार, इत्यादि सर्वांचा नाश होणें, हेंच मरण होय, असें म्हणतात; पण तें बरोबर नव्हे. कारण सर्वनाशरूप मरण म्हणून कांहीं नाहींच. तर एक प्रारब्ध संपून दुसरें प्रारब्ध उत्पन्न झालें म्हणजे तदनुरूप अन्य स्थानीं (शरीरांत) जाण्यासाठीं लिंगशरीरानें पूर्वस्थान सोडून जाणें, हेंच मरण आहे. अर्थात् अदृष्टक्षय झाला असतां पूर्वभावास विसरून उत्तरभावाचें स्मरण होणें, यावांचून मरण शब्दाचा आणखी कांहीं अर्थ नाहीं. राघवा, अशी स्थिति असल्यामुळें त्या त्या जीवांच्या संकल्पानें कल्पिलेल्या जगांतील मंदर, मेरु इत्यादि पदार्थ वायु सर्व दिशांमध्यें वाहून नेत आहे, असें मला दिसतें. तूंही पहा; केळीच्या खांबांतील सोपटाप्रमाणें या सर्व सृष्टि आकाशांत एकावर एक व एकांत एक अशा रीतीनें कवटाळून राहिल्या आहेत. त्या कशा म्हणून विचारशील तर सांगतों. प्राणांच्या आंत चित्त असतें. चित्तांत बीजांतील वृक्षाप्रमाणें, नाना आकाराचें जग राहतें. पुरुष मेला म्हणजे त्याचे प्राणवायु आकाशांतील महावायूशीं मिळतात. ते वायूबरोबर इत-

स्ततः फिरूं लागतात. त्यांत जीवसंकल्पानें कल्पिलेलीं जगें असतात. त्यामुळें वायूबरोबर संचार करणाऱ्या अनंत जीवांच्या प्राणवायूंतून अनंत जगें मला सूक्ष्मदृष्टीनें दिसणें, अगदीं सुशक्य आहे. माझ्याप्रमाणें तुलाहीं त्यांचें दर्शन होईल. पण तुला बुद्धिदृष्टीनें त्यांच्याकडे पाहिलें पाहिजे. आकाशांतील वायूंत मृतांचे प्राण आहेत. प्राणांमध्यें मन आहे. यास्तव तिळांतील तेलाप्रमाणें प्रत्येक मनांत पृथक् जग आहे, असें तूं जाण. आतां अतिजड जगांना वायु कसा उडवितो म्हणून म्हणशील तर सांगतों—आकाशांतील वायूशीं मिळालेले मनोमय प्राण आकाशासारखेच सूक्ष्म असतात. त्यांच्याप्रमाणें त्यांच्या अंगभूत जगेंही तशींच सूक्ष्म असतात. अर्थात् त्या हलक्या जगांना वायु वाहूं शकतो. पुष्पांच्या गंधाप्रमाणेंच तो चतुर्विध प्राण्यांसह जगांना सहज उडवून नेतो. पण त्या वाऱ्यांतून वाहणाऱ्या जगदणूंनां ज्ञानदृष्टीनें पाहतां येतें. तीं अतिसूक्ष्म व सर्वत्र आहेत. तीं सर्व कल्पनामात्र असल्यामुळें वस्तुतः नाहींत व त्यामुळेंच वायु त्यांना उडवीतही नाहीं. तथापि त्या त्या जीवभोग्य स्वर्ग–नरक–भूमिप्रभृति लोकांमध्यें जीवांच्या दृढ भावांमुळें तीं सुखदुःखादि भोगरूप सत्य क्रिया करीत असल्यासारखा भास होतो. म्हणून तीं सत्यच आहेत. कारण त्यांना सत्यता देणारें अधिष्ठानचैतन्य सर्वगामी आहे. म्हणजे ज्याप्रमाणें तूं आमच्या दृष्टीनें श्रवण, धारण इत्यादि अर्थक्रिया करण्यास समर्थ, आम्हांपुढें बसलेला व सत्य आहेस, त्याप्रमाणेंच तीं जीवांचीं संकल्पजगेंही सत्य आहेत. त्यांत जीं वासनामात्र व त्यामुळें अव्यक्त असतात त्यांना वायु प्राणांबरोबर वाहून नेतो आणि जीं व्यक्त असतात त्यांना वाहून नेत नाहीं. सूक्ष्म वस्तूंना वायु कसा नेऊं शकतो तें मी वर पुष्पाच्या सुगंधाचा दृष्टान्त देऊन सांगितलेंच आहे. वागर कोठें ही जरी नेली तरी त्यांतील आकाशांत जसें अंतर पडत नाहीं, त्याप्रमाणें जगद्भ्रमरूपानें चित्ताचा स्पंद व भेद जरी होत असला तरी आत्म्याच्या स्वरूपांत कांहीं विकार होत नाहीं. ज्याप्रमाणें मृतांचीं जगें संकल्पमात्र असल्याकारणानें असत् त्याप्रमाणें तुझेंही जग त्याच कारणामुळें असत् आहे. ती केवळ भ्रांति आहे. त्यामुळें वस्तुतः तिचा नाश व उदय होत नाहीं. ती केवळ ब्रह्मरूपिणी आहे. आमची

ही पृथ्वीही वायूकडून परमाणूंप्रमाणेंच वाहिली जाते; पण नावेंत बसलेल्या लोकांना जशी नांव चालत आहे असें वाटत नाहीं त्याप्रमाणें आम्हांला तिची गति कळत नाहीं. चित्रकार चित्रांत फार मोठा प्रदेशही जसा सूक्ष्म–प्रदेशांत काढून दाखवतो त्याप्रमाणें सूक्ष्मतम परमाणूंतही सूक्ष्मदृष्ट्या जगाचा अनुभव येतो. अथवा परमाणूचें प्रमाण फार मोठें आहे अशी कल्पना करून त्यांत मोठ्या जगाचा समावेश झाला आहे अशी कल्पना करावी. कारण प्रत्येक जीव आपापल्या सामर्थ्याप्रमाणें व बुद्धीप्रमाणें वस्तूला महत्त्व देत असतो. ज्यांचा धनाशीं मुळींच कांहीं संबंध नाहीं असे उंदिर एकाद्या रत्नांच्या भांडारगृहांत शिरल्यास ते अमूल्य रत्नांनाही तुच्छ समजून पसाभर तांदुळांनांच अधिक महत्त्व देतात. किंवा अल्प बालक बहुमूल्य व चांगलीं घडविलेलीं आभरणेंही टाकून मातीचें चित्र घेतात, हें प्रसिद्ध आहे. शिवाय खऱ्या अल्पवस्तूमध्यें मोठ्या वस्तूचा समावेश खरोखरी न कां होईना, पण भ्रांतीनें तो होण्यास कोणता प्रत्यवाय आहे? सर्वज्ञालाही व्यवहाराकरितां प्रारब्धक्षय होईतों लेशतः मूढतेचा अवलंब करावा लागतो. म्हणूनच सर्वज्ञ असाही समष्टि जीव हिरण्यगर्भ आपल्या स्वरूपांत अवयवाप्रमाणेंच त्रिजगत् पाहतो. सारांश, अहंत्व व जगत् यांचा भेद नाहीं. अहंपणा सोडला कीं, जगत् सुटलें. अहं व जगत् यांचा इतका निकट संबंध असला तरी त्या मिथ्या भावांचा खरा एकात्मभाव नाहीं. त्या दोघांच्या अधिष्ठानाला मात्र नित्य ऐक्यभाव असतो. यास्तव अहंभाव सोडून अनहंभाव संपादन कर. म्हणजे देहादि संसार मिथ्या व त्या दोघांचेंही अधिष्ठान सत्य आहे, असें तुला स्पष्ट कळेल १८.

सर्ग १९ जीवाचें स्वरूप, समष्टिव्यष्टि देहांचें तत्त्व, स्थान, करण व भोग.

श्रीराम—गुरुवर्य, जीवाचें शास्त्रीयव्यवहारोपयोगी व पारमार्थिक स्वरूप, त्याचें शरीरग्रहण, परमात्मत्व व बाह्यव्यवहारद्वार मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—जें अनंत चेतनाकाश ब्रह्म तेंच 'मीच जीव होतों' अशा श्रुत्युक्त संकल्पानें जीव होतें. त्याचेंच चेतन हें दुसरें नांव आहे. चिन्मात्र हें त्याचें पारमार्थिक रूप आहे. अणु, स्थूळ शून्य, इत्यादि दुसरें कांहीं नव्हे. अनुभव हें त्याचें स्वरूप आहे. तें अणूंहून अणु व

स्थूलाहून स्थूल आहे. ज्या ज्या पदार्थाचा जो जो भाव (मूळ स्वरूप) असतो, त्या त्या (रूपा) नेंच तें सर्वत्र स्थित असतें असें जाण. समष्टि जीव सत्यसंकल्प असल्यामुळें तो जसा जसा संकल्प करतो तसें तसें होतें, व व्यष्टि जीव जेथें जसा असतो तेथें तसा अनुभव घेतो. अर्थात् वायूच्या स्पंदाप्रमाणें सर्ववस्तुवैचित्र्यचेतनात्मकसर्ग समष्टिजीवाचा स्वानुभव सिद्ध स्वभाव आहे. त्यामुळें मुक्ति, सुषुप्ति व प्रलय (मरण) यांमध्यें बाह्य व आंतर अर्थांचें ज्ञान होत नसल्याकारणानें त्याचें जीवत्वही शांत होतें. जीव चिद्घनरूप असल्यामुळें व अहं असें जाणत असल्यामुळें देश, काल, क्रिया, द्रव्य इत्यादि शक्ति निर्माण करून राहतो. तो स्वप्नांतील स्वमरणाप्रमाणें स्वचित्तानें जीवता, कर्तृता, भोक्तता इत्यादि पाहतो. आपली नित्य चेतनसत्ता विसरून तो (समष्टि जीव) स्थूल विराट्रूप होतो. तो स्वतःच ब्रह्म, विष्णु, रुद्र इत्यादि होतो. पण हा सर्व कार्यभाव मिथ्या असल्यामुळें स्वकारणरूप आहे. तो मनोमय भाव परम कारणापासून क्षणांत होतो व क्षणांत जातो. पण परम कारणापासून विकाररूपानें झालेला तो वस्तुतः आकाशाप्रमाणें शुद्ध, शांत व नित्य आनंदमय आहे. तो स्वतःच आपोआप होतो, आपणच शांत होतो, स्वतःच पसरतो व स्वयं संकोच पावतो. त्याचें रूप केवळ मनोमात्र आहे. तो सर्वोपादानभूत ईश्वराचा देह आहे. त्यालाच पुर्यष्टक म्हणतात. कारण तोच व्यष्टिभावानें सर्व जीवांचा आतिवाहिक भेद आहे. कीडी, मुंग्या, इत्यादि सूक्ष्म देहांमध्यें तो सूक्ष्म होतो. परमार्थतः तो कांहीं नाहीं, पण व्यवहारतः परिच्छिन्न आहे. रामा, पंच ज्ञानेंद्रियें, (कर्मेंद्रियें) प्राण मन, अहंकार, अशीं आठ त्याचीं अंगें आहेत. त्यानेंच चतुर्मुख ब्रह्मदेव होऊन वेद गायले. शब्द व अर्थ यांची कल्पना केली. नियति स्थापिली व तीच अद्यापि जशीच्या तशी चालली आहे. त्याचें मस्तक वर अति उंच पसरलें आहे व पाय खालीं खोल गेले आहेत. आकाश व पाताल यांच्या मधला अंतराळ प्रदेश हें त्या विराडात्म्याचें उदर असून, ब्रह्मांड त्याचें शरीर आहे. लोकांतर हे त्याचे आजूबाजूचे अवयव आहेत. जल हेंच त्याचें रक्त आहे. पर्वत ह्याच मांसपेशी आहेत. नद्या ह्या रक्तवाहिन्या शिरा आहेत. समुद्र

हे रक्ताचे आधार आहेत. द्वीपें हीं आंतडीं आहेत. दीर्घ दिशा हेच विस्तीर्ण बाहु आहेत. नक्षत्रें ही रोमपंक्ति आहे. एकूणपन्नास वायु हे प्राण आहेत. सूर्यमंडल हा प्रखर चक्षु आहे. वडवानल हा जठराग्नि आहे चंद्रमंडल हाच जीव, श्लेष्मा, शुक्र, बल, वपा व संकल्पात्मक मन आहे. परमामृत ब्रह्म हेंच ह्याचें सार आहे. रामा, याचें मन हेंच या शरीरवृक्षाचें मूल व कर्मवृक्षाचें बीज आहे. उत्पन्न होणाऱ्या सर्व भावांचें हेंच पोषक द्रव्य आहे. तो चंद्रमा विराडाच्या शरीरांतील जीव आहे. कारण अन्नरूप अशा त्याच्याकडून समष्टि प्राणांचें धारण केलें जातें. त्याचप्रमाणें ‘ चंद्रमा मन होऊन हृदयांत प्रवेश करता झाला, ’ अशी श्रुति असल्यामुळें तो अन्नमय कोशसंज्ञक व्यष्टिशरीरांचें बीज, प्राणामुळें होणाऱ्या सर्व कर्मांचें मूल व व्यष्टि मनाचें कारण आहे. याच चंद्रमा नांवाच्या विराट् जीवापासून त्रिभुवनांत जीव, मनें, कर्में, भोग व मोक्ष उद्भवतात. ब्रह्मदेव, विष्णु, हर इत्यादि हे सर्व विराट्-जीवाचे संकल्प आहेत. देव, असुर व आकाशचर हे त्याच्या चित्ताचे चमत्कार आहेत. चित्स्वभाव विराडात्मा प्रजापति साक्षी असल्यामुळें जेव्हां सृष्टीच्या आरंभीं चंद्रामध्यें अति सूक्ष्म अमृतकलेची व देवतादि शरीराकारांची भावना करतो तेव्हां त्यांत तो स्वतःच चतुर्मुखादि भावांमध्यें स्थित होतो. कारण त्याचा संकल्प सत्य असतो. हें चंद्रमंडलच विराट् जीवाचें शरीर आहे. त्याच्यापासून दंव व वृष्टि या रूपानें व्यष्टि जीवांचीं बीजें पृथ्वीवर पसरतात. तीं औषधि, वनस्पति इत्यादि प्राण्यांच्या भोग्य पदार्थांत शिरून जीवांस निर्माण करितात. अशा तऱ्हेचे असंख्य विराट् व महाकल्प आजवर होऊन गेले आहेत व पुढें जातील. हल्लींही असंख्य विराट् आहेत. पण त्या सर्वांना ब्रह्माचीच एक सत्ता आहे. सर्व विराट् पुरुष मायाच्छादित ब्रह्मामध्यें सदा राहतात १९.

सर्ग २०—समष्टि व व्यष्टि यांचें-वासना, काम, कर्म इत्यादिकांच्या अनुरोधानें संकल्पानें उत्पन्न करणें या एका गोष्टींत साम्य आहे.

श्रीवसिष्ठ—पंचभूतरूप संकल्पपुरुष (विराट्) स्वतः जसें जसें व्हावें, म्हणून इच्छितो तसें तसें सर्व होतें. हे रामा, हें झालेलें सर्व जग त्याचा संकल्प आहे, असें विद्वान् जाणतात. कारण ब्रह्मच पूर्व

कल्पांतील विराट् पुरुषाच्या उपासनेनें या कल्पाच्या आरंभीं विराट्रूप होऊन समष्टिभोगांविषयीं उन्मुख झालें. कारणासारखींच कार्यें असतात असा नियम आहे व जगांतील सर्व पदार्थांचें कारण विराट् आहे. यास्तव प्रत्येक व्यष्टि जीवही आपल्या स्वरूपांत विराटाच्या सर्व सर्गाचा अनुभव घेऊ शकतो. सर्पापासून शंकरापर्यंत हा सर्व भ्रम असाच उद्भवला आहे. बीजकोशामध्यें जसा वृक्ष त्याप्रमाणें अणूमध्येंही पर्वताचा विस्तार रहातो. सर्व चराचर सृष्टींतील प्रत्येक शरीरांत विराट् (स्रष्टा) आहे. त्यामुळें तत्त्वत: व्यष्टिजीव व समष्टि जीव यांचें साम्य सिद्ध झालें. हा सर्व विस्तार विराडात्म्यामध्यें जशा प्रकारचा आहे तशाच प्रकारचा तो मशक, पिसु, भुंगी, इत्यादिकांच्या अति सूक्ष्म शरीरानें मर्यादित झालेल्या जीवांतही आहे. वस्तुत: कोठेंही कांहीं स्थूल नाहीं व सूक्ष्म नाहीं तर भ्रांतीनें जें जसें विस्तारलें आहे. तें तसेंच सत्वर अनुभवास येतें. आतां कोणी कदाचित् म्हणेल कीं व्यष्टि मन व त्या मन–उपाधीनें उपहित झालेला जीव या दोघांचेंही कारण विराट् आहे आणि कारण व कार्य यांच्यामध्यें वैषम्य असल्याशिवाय कार्यकारणभाव उद्भवणेंच अशक्य आहे, तेव्हां विराट व सृष्टि अथवा समष्टि व व्यष्टि यांचें साम्य कसें असणार ? म्हणून कोणी म्हणेल, तर सांगतों–मनापासून चंद्र झाला व चंद्रापासून मन झालें आणि जीवापासून जीव झाला, असें समजावें, अर्थात् बीजांकुराप्रमाणें त्यांच्यामध्यें परस्पर कार्यकारणता आहे. अथवा समष्टि व व्यष्टि यांची सत्ता एकच आहे, त्यामुळें त्यांच्यामध्यें भेद नाहीं, मग भेदाभावीं कारणता कोठची? प्रथम जीवाची उपाधि रेत हेंच आहे, नंतर त्या उपाधीनें युक्त असलेल्या जीवापासून आनंद प्रवृत्त होतो. (आईबापांच्या भोगसमयीं पूर्णानंद ब्रह्माच्या भोगांकार वृत्तींत आनंदाचा प्रादुर्भाव होतो,) ब्रह्माच्या त्या आनंदास जीवाचा संयोगकालीन स्वभाव या नांवानें सामान्य लोक ओळखतात. जीव आनंदस्वभाव रेतोधातु होतो, त्यानंतर तो उत्तरोत्तर प्राप्त होणाऱ्या देहादिकांच्या ठायीं 'हा मी' असा अहंभाव ठेवून मूढ होतो. जात्यंधाप्रमाणें त्याला योग्य मार्ग दिसत नाहीं. स्वत:चें स्वरूपही दिसत नाहीं, अविद्येनें वेष्टित झालेला जीव जगाला पाहतो व द्वैतभाव धारण करतो. पण हा सर्व

व्यवहार अज्ञानानें होत असल्यामुळें कारणशून्य आहे. त्यामुळेंच ज्ञानाच्या योगानें त्याचा बाध होऊन मोक्ष मिळणें शक्य आहे. यास्तव हे रामा, तूं अज्ञानरहित व चित्प्रकाशमात्र होऊन सर्व प्रकारें एक व परिपूर्ण हो आणि अतिसुखानें रहा १०.

सर्ग २१—दोन प्रकारची बंधुता.

श्रीवसिष्ठ—रामा, प्रत्येकानें ज्ञानी व्हावें. पण ज्ञानाच्या निमित्तानें यथेष्ट आचरण करून स्वतः आपणाला व दुसऱ्याला बद्ध करणारा ज्ञान-बंधु होऊं नये.

श्रीराम—प्रभो, ज्ञानी व ज्ञानबंधु कोणाला म्हणतात. व त्यांना कोणकोणतें फल मिळतें.

श्रीवसिष्ठ—जो एकाद्या शिल्पीप्रमाणे द्रव्यादि भोगसाधनाकरितां शास्त्र पढतो व त्याचें व्याख्यान करतो, पण स्वतः त्याप्रमाणें वागत नाहीं, तो ज्ञानबंधु होय; ज्याचा शास्त्रबोध प्रतिकूल विषय समीप आले असतां वैराग्यादिकांच्या योगानें सफल झाल्याचें दिसत नाहीं. तो ज्ञान-बंधु होय; कारण तो आपल्या भाषणवैचित्र्यानें एकाद्या नटाप्रमाणें श्रोत्यांचें नुस्तें चित्तरंजन करण्यासच कायतो समर्थ असतो. उत्तम वस्त्रें व भोजनादि पदार्थ मिळणें हेंच शास्त्रफल आहे, असें जे जाणतात ते शास्त्रार्थाचा शुद्ध विक्रय करणारे आहेत. पुढील श्रवणादिकांस अनुकूल असलेल्या शास्त्रोक्त अग्निहोत्रादि प्रवृत्तिरूप धर्मांत प्रवृत्त होणारे पुरुष शुभ ज्ञानबंधु होत. कारण उचित सत्कर्मांच्या अनुष्ठानामुळें चित्तशुद्धि होऊन त्यांना पुढें लवकरच ज्ञान होतें. आत्मज्ञान हेंच खरें ज्ञान असून बाकीचीं ज्ञानें म्हणजे ज्ञानाभास आहेत. कारण त्यांच्या योगानें साररूप तत्त्व कळत नाहीं. आत्मज्ञानाचा अभाव असतांनाही दुसऱ्या क्षुद्र ज्ञानानें जे संतुष्ट होतात व कष्टकर चेष्टा करितात ते अशुभ ज्ञानबंधु होत. यास्तव मुमुक्षूनें सातव्या भूमिकेचा लाभ होईतों संतुष्ट होऊं नये, तर उत्तरोत्तर अधिकाधिक प्रयत्न करून उत्तमोत्तम स्थान मिळविण्याची इच्छा करावी. रामा, तूंही ज्ञानबंधु होऊन भोगरूपी संसार-रोगामध्यें आसक्त होऊं नकोस. हित, मित व पवित्र आहाराकरितां श्रुति, स्मृति व शिष्ट यांनीं न निंदिलेलें कर्म करावें. आहार प्राणधारणार्थ करावा.

तत्त्व–जिज्ञासेकरितां प्राणांचें धारण करावें व ज्याच्या योगानें पुनरपि दुःख करण्याचा प्रसंग येणार नाहीं, तेंच तत्त्व जाणण्याची इच्छा करावी २१.

सर्ग २२—प्रथम ज्ञान्याच्या लक्षणाचें वर्णन; नंतर प्रसंगतः जीव, जगत् व ब्रह्मतत्त्व यांचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ––जो पुरुष अभ्यासानें ज्ञान परिपक्व झाल्यामुळें, ज्ञेय ब्रह्मामध्यें दृढ प्रतिष्ठित होतो व प्रारब्धफळ भोगीत असतांनाही चित्ताहून भिन्न असणारे शब्दादि विषय चित्तवृत्तिरूप असल्यामुळें चित्तच आहेत व चित्त मिथ्या आहे असें जाणतो, तो ज्ञानी होय. प्रत्येक विषयज्ञानांतील साक्षिचित्स्वभावास तत्त्वतः जाणून वासनाशून्य वृत्तीनें जो अवशिष्ट सृष्टीला पाहतो त्याला ज्ञानी म्हणतात. ज्याच्या व्यवहारामध्यें ज्ञानी पुरुषांना चित्तशांतीचा अनुभव येतो, त्या स्वाभाविक शांतपुरुषाला ज्ञानी असें म्हणतात. जो बोध पुनर्जन्मास हटवितो, तो ज्ञान या संज्ञेस पात्र होतो. बाकीचें सर्व ज्ञान अन्नवस्त्र देणारें शिल्प आहे. क्रमप्राप्त कार्यामध्यें जो शून्यहृदय पुरुष काम-संकल्परहित होऊन राहतो तो पंडित होय. जगत् अविद्यामात्र असल्यामुळें तें अकारण व असत् आहे, पण तें असल्यासारखें भासतें, त्याचा आविर्भाव व तिरोभाव एकसारखा चालला आहे, त्यामुळेंच सृष्टि व प्रलय यांची भावना होते, पण आरंभीं तें जग निष्कारणच आहे, उत्पत्तीनंतर त्यांतील वस्तूंमध्यें परस्पर कार्यकारणभाव उत्पन्न होतो, वृक्ष बीजाचें व बीज वृक्षाचें कारण होतें, मनुष्याच्या शिंगासारखें असत् व विचार करतांच नाहींसें होणारें जग सकारण कसें असणार? असत् वस्तूचें कारण जे शोधितात, ते वंध्यापुत्र व पौत्र यांच्याच खांद्यावर बसतात, असत्य प्रतिभासांचें अविचार हेंच मुख्य कारण आहे, आणि त्यामुळेंच ते थोडासा विचार करितांच क्षीण होतात. हा जीव जड, अहंकार, देह इत्यादिकांस जाणूं लागला असतां तत्काल तादात्म्याध्यासाचे संस्कार जागृत झाल्यामुळें आत्म्यांप्रमाणें आचरण करूं लागतो 'हाच बंध होय. पण स्वतःला शुद्ध चिन्मात्र समजणारा जीव निरतिशय अद्वय आनंदच होऊन राहतो, तोच याचा मोक्ष होय. कारण ज्ञानानें जड जगाचा बाध झाला, तें मिथ्या आहे, असें कळलें म्हणजे

जगाचें भान न होणें हें ब्रह्मदर्शनच होतें; त्यामुळेंच ज्ञानानंतर होणाऱ्या क्रियमाण कर्मानें ज्ञानी लिप्त होत नाहीं. मी कर्ता, या अभिमानाच्या अभावीं तत्त्वज्ञान्याच्या सर्व चेष्टा अस्पंदरूपच आहेत. अर्थात् त्यांना पारलौकिक कर्मांची मुळींच अपेक्षा नसते, हें सांगणही व्यर्थ आहे. पण अतत्त्वज्ञांना कर्माचाच आश्रय करणें भाग आहे. कारण तत्त्वज्ञान नसल्यामुळें कर्मावांचून त्यांना इष्टफलभोगाच्या प्राप्तीचा दुसरा उपायच रहात नाहीं. यास्तव हे श्रुतिस्मृतिप्रोक्त आचार करीत राहतात. तथापि नदीच्या कांठीं राहणारा पुरुष कूपाची प्रशंसा जशी कधीं करीत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानी कर्मांची प्रशंसा करीत नाहीं. गृध्र जसा खालीं पडलेल्या मांसावर झडप घालतो, त्याप्रमाणें इंद्रियें अधःपातास कारण होणाऱ्या विषयांवर जाऊन पडतात. यास्तव विद्वानानें इंद्रियनिग्रह अवश्य करावा. कारण तो केला तरच स्वरूपप्रतिष्ठा सिद्ध होणार, हें उघड आहे. ज्ञान्याच्या दृष्टीनें जग म्हणून स्वतंत्र पदार्थच नसल्यामुळें त्याला सर्व ब्रह्म भासतें, विषयभान होतच नाहीं, हें खरें; पण ज्ञान तितकें परिपक्व होईतों इंद्रियनिग्रह केल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. असो; सारांश ज्याप्रमाणें ब्रह्मांडहृदयामध्यें विराट्–जीव–चंद्र स्थित आहे, त्याप्रमाणें प्रत्येक व्यष्टिदेहात रेतोरूपी हिमकणाकार जीव हृदयांत स्थित आहे. आतां तो देह-ग्रहण कसें करतो तें सांगतों. पित्याच्या हृदयांत रेतोरूपानें स्थित असलेला अहंकारात्मा जीव पितृमातृसंयोगप्रसंगानें मातेच्या गर्भाशयांत जाऊन तदाकार होतो. तेथील रक्ताशीं मिसळून तो क्रमानें कर्मानुरूप देहास धारण करतो. उचितकालीं सर्व अवयवांनीं युक्त झालेल्या पूर्ण देहांत तो अडकवून ठेवलेल्या एकाद्या कृमीप्रमाणें अडकून रहातो. पण तेथेंही त्याची ‘ अहं ’ ही भावना असतेच. ती लुप्त किंवा न्यून होत नाहीं. तो त्या नवीन नखशिखांत देहाला ‘ अहं ’ असें म्हणतो. त्यांतील वेदन इंद्रियांच्या द्वारा बाहेर पडून त्रिभुवनास व्यापतें, यद्यपि तें (वेदन) या सर्व देहांस व्यापून राहिलें आहे तरी हृदयस्थ शुक्रामध्यें विशेष अभिमान असतो, हें अनुभवसिद्ध आहे. म्हणूनच हृदयांतील संकल्पानंतरच प्राण्याचे बाह्य विषयव्यवहार चालतात. रामा, चित्ताला ब्रह्माकार केल्यावांचून इतर सहस्र उपायांनींही अहंभाव शांत होणें शक्य

नाहीं. यास्तव तूं इतक्यांतच आपल्याला कृतकृत्य मानूं नकोस, तर उत्तरोत्तर भूमिका-जयाचा प्रयत्न करून आकाशोपम हो. आम्हां तत्त्वज्ञांची गोष्ट तुमच्यापेक्षां अगदीं निराळी आहे. विषयांची भावना सर्वथा सोडून, बाह्य व मानस दृश्य–दर्शनाभिमानाचा त्याग करून कर्मेंद्रिय-व्यापाररहित होऊन बाहुल्याप्रमाणें आम्ही व्यवहार करतों. ज्याला कोणत्याही प्रकारची भावना नसते त्याला मुक्त म्हणतात. ब्रह्मांडांत सूर्य-प्रभा जशी पसरते, त्याप्रमाणें शुक्रस्थ ज्ञानशक्ति नखशिखान्त देहांत पसरते. तीच दृष्टि व नेत्र; स्वाद घेण्याची शक्ति व जिह्वा; श्रवणेंद्रिय व कान; इत्यादि पांच वासना बांधून त्यांत निमग्न होते. भूमीमध्यें रस सर्वत्र असतो, तरी मधामध्येंच तो जसा एकत्र व्यक्त होतो; त्याप्रमाणें अज्ञानानें आवृत झालेल्या चित्–च्या विपरीत भावनाच प्रथम मन होऊन, रेतच मी आहें या अहंभावानें त्याच्या अंशापासून इंद्रियरूपानें ती ज्ञानशक्तीच उदय पावते. जो पुरुष या संसारांत रूढ झालेल्या मन, अहंकार, देह इत्यादि जगाविषयीं असत्-भावना करीत नाहीं, त्या अ-यत्नशील पुरुषाचें दुःख कधीं शांत होत नाहीं. जो प्रसंगीं जें मिळेल त्यानें देहाच्छादन करणारा, मिळेल त्यानें उदरभरण करणारा, वाटेल तेथें निजणारा असतो, तोच या जगांत मोठ्या राजासारखा शोभतो. ब्रह्माकार वासनांनीं यक्त असला तरी जो जगद्वासनांनीं रहित असतो; जो आसन, शयन, स्थान, इत्यादि कोठेंही जरी असला तरी लोकांच्या मोठ्या प्रयत्नानेंही देहभानावर येत नाहीं; कमलांतील सुगंधाप्रमाणें जो सर्व-ग असनही शरीरांत संविद्रूपानें राहतो; तो परमेश्वरच होय. केवळ सावद्रूपच जंतु (प्राणी) असतो. त्याचें वृत्तिरूपानें बाहेर पसरणें हेंच जगत् आहे, आाण आत्मनिष्ठत्व हेंच अ-जगत् आहे. राघवा, हा सर्वोत्तम रहस्योपदेश आहे. वैभवादिक सव सांसारिक–भावांविषयीं नीरस होऊन व हृदयाला पाषाणासारखें कठोर करून व्यवहार कर, म्हणजे तूं स्वरूपास मिळशील. बा साधो, तुझें हृदय आतां परिपूर्ण होवो. ज्ञानी व अज्ञ यांमध्यें निर्वासन व सवासन मन हाच विशेष आहे. चैतन्यसत्ताच वासनांच्या योगानें विकास पावली असतां जगत् होते व ती निर्वासन झाली असतां अपरिच्छन्न मोक्षाख्य तत्त्व होते. सर्व दृश्य नष्ट होतें, व नाश

पावलेलें तेंच पुनः उदय पावतें. पण जें कधीं नाश किंवा उदय पावत नाहीं तेंच सत् व तेंच तूं आहेस. रामा, असा शुद्धबोध झाला म्हणजे मूळ अज्ञानाचा नाश होतो व मग जगाला जरी हुडकूं लागलें तरी तें हातीं लागत नाहीं. तत्त्वज्ञानानें अहंभावना नष्ट झाली, कीं जग दिसलें तरी भाजलेल्या बीजाप्रमाणें त्याचा अनुभव निर्बीज होतो. एवढ्यासाठींच भावनारहित ज्ञानी पुरुषानें कर्म केलें तरी वाहवा न केलें तरी त्याची मर्जी, असें सुज्ञ म्हणतात. कारण ते मननरहित व त्यामुळेंच अतिशय शांत पुरुष आत्मस्वरूपांत स्थिर असतात. ज्यांचें चित्त शांत झालेलें असतें तेच खरे शांत होत. कारण भोगवासना समूळ क्षीण न झाल्यामुळें चित्त अंशतः जरी राहिलें तरी तें वासनांच्या उदयास कारण होतें. चित्त, देह इत्यादि रूपानें चित्‌चा घनपणाच जीवांमध्यें भेद उत्पन्न करतो. यास्तव वासना क्षीण झाल्यामुळें तो नाहींसा होणें हाच ब्रह्मरूप मोक्ष आहे. पुरुष एके जागीं बसलेला असतांना त्याचें चित्त दुसऱ्या फार दूरच्या प्रदेशीं जातें. अशा वेळीं शरीरापासून त्या दूरच्या प्रदेशापर्यंत जो मधील भाग त्यांत चित्‌चें निर्विषय स्वरूप असतें. तेंच पूर्ण परमात्मस्वरूप आहे. त्या निर्विषय चित्-चाच जगत् हा मायाचमत्कार आहे. असो; याप्रमाणें हें जग तत्त्वज्ञाला शांत, भ्रमरहित व अक्षय ब्रह्म दिसतें आणि तेंच अज्ञाला ईश्वर, नियति, कारणकार्यभाव, देश, काल, क्रिया इत्यादिकांनीं युक्त व सत्य असल्यासारखें भासतें २२.

सर्ग २३—मेरूवरील अरण्यांत वसिष्ठ व मंकि यांची गांठ पडली आणि वसिष्ठांनीं विरक्त व जिज्ञासु मंकीला उपदेश केला.

श्रीवसिष्ठ—रामा विरक्तीच्या बळानें सर्व संसारवासना सोडून या प्रकृतीपासून (म्हणजे स्वाभाविक अज्ञानादिरूप संसारापासून), तत्त्वज्ञानानें दूर होऊन व मंकीप्रमाणें विरक्ताच्या चिह्नांनीं युक्त होऊन तूं निर्वाणात्मपदास जा. पूर्वी मंकी या नांवाचा एक तीक्ष्ण व्रतें करणारा ब्राह्मण होता. त्याला माझ्या उपदेशानें निर्वाण कसें मिळालें तें ऐक.—तुझ्या पितामहानें (अजानें) कांहीं निमित्तानें मला पाचारण केल्यामुळें, मी एकदां आकाश-कोशांतून भूलोकीं आलों व लौकिकमार्गानें तुमच्या राजधानीकडे येत असतांना मी एका मोठ्या अरण्यांत आलों. त्यांत धूळ

एकसारखी उडत असून वाळवंटें निखाऱ्यांसारखीं तापलीं होतीं. रामा, तें अरण्य किती लांब व रुंद आहे, याचा कांहीं थांग लागत नव्हता. मी त्यांतून जों विहार करीत आहें, तों एक श्रांत झालेला व आपणाशींच भाषण करीत असलेला पान्थ मला समोर दिसला. तो म्हणाला,—ज्याप्रमाणें दुर्जनाचा समागम दुःख देण्यास कारण होतो, त्याप्रमाणें हा प्रौढ-प्रतापवान् सूर्यही जीवांस दुःख देणारा आहे. यावेळीं हा निर्दय जणु काय आपल्या किरणांतून अग्नीचा वर्षावच करीत आहे, त्यामुळें सर्व अरण्य सुकून गेलें आहे. अशा वेळीं येथें रहाणें मुळींच चांगलें नव्हे. यास्तव मी आतां अगोदर या समोर दिसत असलेल्या गांवांत जातों. तेथें थोडा वेळ बसून श्रमपरिहार झाल्यावर पुढें जाईन.

इतकें बोलून तो पुढें दिसणाऱ्या गांवांत शिरण्याची इच्छा करीत आहे, असें पाहून मीं त्यास म्हटलें,—मित्रा, तुझें स्वागत असो; तूं जेथें जाऊन विश्रांति घेण्याची आशा करीत आहेस, तेथें तुला विश्रांति मिळणार नाहीं. कारण हें असलें क्षुद्र ग्राम म्हणजे अनेक दुर्गुणांचीं घरेंच असतात. त्यांत दरिद्रपुरुषांचा अतिथिसत्कार करणारे महापुरुष प्रायः नसतात. यास्तव तूं या असल्या असुखावह ग्रामांत जाऊं नकोस. तुला तेथें खरी विश्रांति मिळणार नाहीं. कारण बाबारे, लवणपानानें तृषाशांति कशी होणार ? ती अधिकच वाढणार, हें उघड आहे. त्यांतील लोक कामक्रोधवश झालेले, विवेकास भिणारे व सद्गुणांच्या वाऱ्यालाही उभे न राहणारे आहेत. ते अशास्त्रीय मार्गानें संचार करीत असतात. दगडाच्या यंत्राप्रमाणें ते विचार करीत नाहींत. अनुभवावर विश्वास ठेवीत नाहींत व दुराचारास भीत नाहींत. त्यांचा सर्व पुरुषार्थ रागादि प्रयुक्त अ-कृत्यांमध्येंच आढळतो. ज्यांची बुद्धि दग्ध झाली आहे, असे ते सकृ-द्दर्शनीं रम्य दिसणाऱ्या कर्मांमध्येंच रममाण होतात. ज्यांचीं दोन्हीं कुळें शुद्ध आहेत, अशा सज्जनांमध्येंच वृद्धि पावणारी, उदार, शीतल व रसशालिनी प्रज्ञा येथल्या लोकांसारख्या लोकांवर विश्वास ठेवीत नाहीं. अंधकारानें भरलेल्या गुहेंत सर्प होऊन राहणें, शिळेमध्यें कीट होऊन पडणें, व मरुदेशांत पंगु मृग होणें बरें,. पण ग्राम्यजनसंगम बरा नव्हे. असल्या ग्रामांतील लोक विष-कणासारखे एक क्षणभरच मधुर वाटतात.

राघवा, माझें हें गूढार्थानें भरलेलें भाषण ऐकून तो मंकी अमृताच्या डोहांत स्नान केल्याप्रमाणें तृप्त झाला आणि म्हणाला,—भगवन्, तूं आत्मज्ञ, पूर्णात्मा व महात्मा दिसतोस. यास्तव तूं कोण? तूं अमृतपान केलें आहेस कीं काय? इतका तृप्त कसा दिसतोस? कीं तूं कोणी सर्व ऐहिकवैभवसंपन्न सम्राट् आहेस. अथवा साक्षात् विराट् आहेस? कारण सर्व प्रकारच्या संपत्तीनें रहित असूनही तूं परिपूर्ण असल्यासारखा भासतोस! तूं अति शांत, रम्य व सर्व उत्तमगुणसंपन्न दिसतोस!! तुझें स्वरूप मला ओळखतां येत नाहीं. तूं विषयांमध्यें आसक्त होत नाहींस. शुद्ध चंद्राप्रमाणें तुझें मन शुद्ध आहे. तुझ्या सर्व आकारावरून तूं साक्षात् हिरण्यगर्भ असावास, निदान तुझी व त्याची बरोबरी तरी असावी, असें मला वाटतें. मी कोण, हें जाणण्याची तुलाही इच्छा असेल. यास्तव प्रथम तेंच मी तुला सांगतों. मीं एक शांडिल्यकुलांत उत्पन्न झालेला ब्राह्मण आहें. माझें नांव मंकि. मी तीर्थयात्रेच्या उद्देशानें घरून निघून फार दूरचा प्रवास केला. नाना तीर्थें पाहिलीं आणि आतां पुष्कळ दिवसांनीं आपल्या घरीं परत जावयास निघालों आहें. पण स्वगृहीं परत जावें असें मला वाटत नाहीं. कारण या भुवनांतील विजेसारख्या क्षणभंगुर जीवांस पाहून मला संसाराचा कंटाळा आला आहे. यास्तव भगवन्, तूं कोण तें मजवर कृपा करून मला खरें सांग. साधूंचीं चित्तसरोवरें गंभीर व प्रसन्न असतात. त्यांचें दर्शन होतांच भूतें त्यांच्यावर विश्वास ठेवितात. मीं आपल्यापाशीं पुष्कळ विचार करून पाहिला. पण तेवढ्यानें माझें हें मन मोहजन्य संसारदुःखाचें निरसन करण्यास समर्थ नाहीं, असें मीं पुष्कळ अनुभवानें ठरविलें आहे. पण तुझ्या दर्शनानंतर थोड्याशा उपदेशामृतानेंच तें समर्थ होईल असें वाटत आहे.

श्रीराम—रामा, त्यावर मीं म्हटलें,—साधो, मी वसिष्ठ आहें. कांहीं कारणानें अज–राजाच्या अयोध्याराजधानीस जात आहें. महाबुद्धे, तूं खिन्न होऊं नकोस. आतां तूं विद्वानांच्या मार्गामध्यें आला आहेस. तूं बहुतेक संसारसागराच्या परतीरास प्राप्त झाला आहेस. तुझी मति व वाणी वैराग्यवैभवानें उदार झाली आहे. आकृतिही शांत दिसते. असलीं चिन्हें अ–महात्म्याचे ठिकाणीं कधींही नसतात. रत्नाला साणेवर घांसलें असतां

तें जसें निर्मळ होतें, तसें रागादि दोष क्षीण झाले असतां चित्त विवेक-संपन्न होतें. शिष्य गुरूनें उपदेशिलेल्या तत्त्वावर विश्वास ठेवून व वारंवार त्यांचेंच परिशीलन करून अज्ञातांशाविषयीं[1] पुनःपुनः प्रश्न करून तत्त्वनिश्चय करीत असतो. यास्तव तुला काय जाणावयाचें आहे व तूं संसाराचा कसा त्याग करण्याची इच्छा करीत आहेस, तें मला सांग. कारण ज्याची वासना शुद्ध असते, मन वैराग्यादि साधनांनीं संपन्न असतें, मति नित्यानित्य–सारासारविचारानें युक्त असते, तोच गुरूच्या उपदेशतेजानें शोकरहित आत्मतत्त्वपदास प्राप्त होण्यास योग्य होतो. दुसरा कोणी नाहीं. मीही संभाषणावरून तुझा अधिकार जाणूनच तुला प्रश्न करीत आहें. यास्तव तूं आपला पूर्वोत्तर–वृत्तान्त मला सांग २३.

सर्ग २४—मंकि आपल्या सांसारिक दुःखाचें वर्णन करतो.

श्रीवसिष्ठ—तो मंकि असें बोलणाऱ्या माझ्या पायांवर पडला. त्याचे नेत्र आनंदाश्रूंनीं भरून आले. व मार्गांतून माझ्याबरोबर चालत असतांना तो मला म्हणाला,– हे भगवन् , नेत्रदृष्टि जशा चोहोंकडे पसरतात, त्याप्रमाणें आपले संशय घालविण्यासाठीं उपदेशकुशळ साधूला शोधीत मी दशदिशांमध्यें यथेच्छ हिंडलों. पण आजवर मला कोणी भेटला नाहीं. परंतु तुझें दर्शन झाल्याकारणानें देवादि समस्त देहांतील उत्कृष्ट अशा या ब्राह्मण-देहाच्या लाभाचें फल मला आज मिळालें. भगवन्, संसाररूपी दोष देणाऱ्या दशा पाहून मी अतिशय खिन्न झालों आहें. कारण पुनः जन्म व पुनः मरण आणि सदा सुखदुःखभ्रम होत असतो. मुने, सामान्य लोक ज्याला सुखें म्हणून म्हणतात, तींही मला असह्य दुःखरूप भासतात. कारण त्यांचा नाश अवश्य होतो तो व झाला म्हणजे सामान्य दुःखाहूनही अधिक असह्य क्लेश होतात. यास्तव विषयेंद्रियसंयोगजन्य सुखापेक्षां मला दुःखच बरें वाटतें. बा मुने, सुखें मला इतकें दुःख देतात कीं, तीं दुःखेंच सुखरूप आहेत, असें भासवितात. माझें वय शरीरासह जर्जर झालें. उत्तरोत्तर अधिक भोगांचा अभिलाष करणारी बुद्धि परमपुरुषार्थाच्या साधनांचा निश्चय करण्यास समर्थ होत नाहीं. मन कुसंकल्पामुळें अरण्यासारखें आच्छादित होऊन गेल्यामुळें साक्षिविवेकानें प्रगट होत नाहीं. तें दुष्ट वासनांमुळें पापी झालें आहे.

मति कुटिल झाली आहे. आयास देणाऱ्या विषयचिंतेनें माझें आयुष्य क्षीण करून सोडलें आहे. तृष्णा शुष्क–लतेप्रमाणें विवेकरसाचें ग्रहण करीत नाहीं. ती पुनःपुनः व्यर्थ होत असली तरी सर्वथा नष्ट होत नाहीं. तिला पुष्पें व फळें येत नाहींत. कर्माच्या योगानें हित होईल म्हणून म्हणावें, तर जें कांहीं नित्य-नैमित्तिक कर्म करावें तें सर्व प्राक्तन-दुष्कर्मराशींत कोठें नाहींसें होतें, तेंसुद्धां कळत नाहीं. भोगवासना नांवाचें बीज उत्तरोत्तर अनर्थास कारण होणाऱ्या काम्यनिषिद्ध कर्मा-मध्यें प्रवृत्त करतें. जीवित हें पुत्र, स्त्री, बांधव, भृत्य इत्यादिकांच्या ठिका-णच्या आसक्तीनें जीर्ण झालें आहे. पण मी भवसागरास तरून गेलों नाहीं. भयदायिनी भोगाशा प्रतिदिवशीं वाढत चालली आहे. लक्ष्मी मिळविण्याकरितां प्रयत्न करीत असतांना महा आपत्ति येतात. पुत्र, स्त्री इत्यादि संबंधी-जनांनीं घर कधीं पूर्ण असतें, कधी रितें होतें; पण तें रितें झालें असतां चिंताज्वराच्या योगानें असह्य पीडा होते. विषयपरायण झालेल्या मला विवेक स्पर्शही करीत नाहीं. मी आजपर्यंत पुष्कळदां मेलों आहें. पण माझें मन अजून मरत नाहीं; इतकेंच नव्हे तर तें इष्ट अर्थास प्राप्त न झाल्यामुळें सदां दुःखाकरितांच चंचल होत असतें. शास्त्र व सज्जन यांचा संपर्क इत्यादि उपायांनीं मनाचा निरोध करावा, म्हणून पुष्कळजण सांगतात. पण विवेकाचा उदय होऊन जोंपर्यंत अज्ञानरात्रि क्षीण झालेली नाहीं, तोंपर्यंत शास्त्रसंपर्कादिकांचा लाभही होत नाहीं. विचारसूर्य उदय पावेतोंपर्यंत वासनारात्र संपत नाहीं. अवस्तु वस्तू (सत्य पदार्था) सारखी भासते. चित्तगज मत्त होतो. इंद्रियें माझ्या चित्ताला व शरीराला एकसारखीं तोडीत असतात. काय होणार आहे, त कांहीं कळत नाहीं. सुज्ञांनीं आपल्या उद्धारासाठीं ज्या दृष्टीचा आश्रय केला, ती शास्त्रदृष्टिसुद्धां माझ्या प्राकृतदृष्टीला दिपवून सोडीत आहे. यास्तव भगवन्, सर्वतः अनर्थावह झालेल्या या संमोहांतून पार पडण्याचा हितकर उपाय मला सांग. उत्तम गुरु मिळाला असतां शिष्याचा सर्व मोह क्षीण होतो, सर्व मनोरथ पूर्ण होतात व त्याचें चित्त रागादिमलरहित होतें, इत्यादि पुष्कळ गोष्टी लोकांमध्यें प्रसिद्ध आहेत; त्या सर्व आज माझ्या परमकल्याणाच्या योगानें सत्य होवोत, एवढीच माझी आपणापाशीं प्रार्थना आहे २४.

सर्ग २५—बंधाचीं चार बीजें व त्यांचा नाश करणारी परमात्म विद्या.

श्रीवसिष्ठ—बा मंके, इंद्रियांच्या योगानें विषयांचा उपभोग घेणें, हें संवेदन; विषय दूर झाल्यावर त्यांच्या गुणांचें पुनःपुनः अनुसंधान करणें, ही भावना; चित्तांत तिचा अस्पष्ट आकार उमटणें, ही वासना, व मरणादि समयींही उत्तरदेहोत्पत्तीस अनुकूळ असलेली स्मृति होणें ही कलना; हीं चार अनार्थांचीं बीजें आहेत. तीं वस्तुतः अर्थशून्य असलीं तरी या संसारांत अविद्येमुळें मिथ्या उत्पन्न होतात. पण या चार प्रकारच्या अनर्थ-बीजांतील संवेदन व भावना सर्व दोषांचें निमित्त आहे, असें तूं जाण. कारण सर्व आपत्ति त्यांपासून उत्पन्न होत असतात. पण त्यांतल्या त्यांत सुद्धां संवेदनापेक्षां भावना अधिक भयंकर आहे. या संसारारण्यांत वासनावेषानें सर्व प्रवृत्ति करणारे लोक उत्तरोत्तर अधिक अनर्थांत पडत असतात. पण विवेकी विषयदोषांचें सतत चिंतन करीत असतो व तो अहर्निश ब्रह्मभावना करीत राहतो. त्यामुळें त्याचा संसारभ्रम वासनेसह निवृत्त होतो. कारण पुढच्या संसाराला वासनाच प्रवृत्त करीत असते. अज्ञानाश्रय जीव-चैतन्यामध्यें वासना संसाररूपानें उदय पावते. पण परमार्थ-दृष्टया पाहिल्यास शुद्ध चिन्मात्राहून दुसरें तत्त्वच नाहीं. त्याच्या सत्तेनें व स्फूर्तीनेंच जगत् सत्ता-स्फूर्तियुक्त झालें आहे. पण याप्रमाणें चिन्मात्ररूपात्मा सर्वतः सर्वदां स्फुरण पावत असतांनाही तो देहेंद्रियांदिकांहून भिन्न नाहीं व भासत नाहीं, असें वाटविणारी जी अनादि स्थिर भ्रांति ती आवरणशक्ति-प्राधान्यानें अविद्या, विक्षेपशक्ति-प्राधान्यानें भ्रम, व त्या दोघांच्याही फलरूपानें संसार होते. त्यामुळेंच नुस्त्या अविचारानें सिद्ध झालेला संसार विचारानें क्षीण होतो. भू-पीठावरील अनेक नद्यांचे ओघ समुद्रांत मिळाले असतां जसे तद्रूप होतात, त्याप्रमाणें परस्पर भेद उत्पन्न करणाऱ्या दृश्यदृष्टि बाधित झाल्या म्हणजे त्या बोधसाररूप असल्यामुळें एकरूप होतात. जसें मृन्मय भांडें मृत्तिकारहित केव्हांही नसतें, त्याप्रमाणें सर्व जग सच्चिन्मय असल्यामुळें सच्चित्-रहित कधींही नसतें. बोधाच्या योगानें ज्ञात होणारी वस्तु बोधरहित असूं शकत नाहीं. म्हणून तिलाही बोधच म्हणतात. ज्याचा बोध नाहीं तें कोणाला कळतही नाहीं, हें सर्वप्रसिद्ध आहे. द्रष्टृ—दर्शन—दृश्यामध्यें केवळ बोधच सार आहे. कारण द्रष्टृप्रभृति त्रिपुटी आरोपित

असून चिन्मात्र तिचें अधिष्ठान आहे. यास्तव त्रिपुटीगत भेद मिथ्या व अधिष्ठानगत अभेद सारभूत आहे. आतां प्रत्येक जीवाची त्रिपुटी भिन्न भिन्न आहे, हें खरें. पण त्यांचें अधिष्ठान एकच आहे. कारण त्रिपुटींच्या दृष्टीनें जरी तें भिन्न भिन्न भासलें, तरी सागरांतील जलाशीं नद्यांतील जल जसें मिळून जातें, त्याप्रमाणें अधिष्ठान चित् एकाच प्रकारची असल्यामुळें एकरूप होते. किंबहुना ती सदां एकरूपच असते. काष्ठ, पाषाण इत्यादिकांना जर बोधरूपता नसती, तर त्यांचा अनुभव केव्हांही आला नसता. ही दृश्य-श्री केवळ बोधरूप आहे, म्हणूनच तर ती वस्तुतः अनन्य असतांनाही अन्य असल्यासारखी होऊन बोधाच्या योगानें ज्ञात होते. सारांश वायु जसा स्पंदमात्र व समुद्र जळमात्र त्याप्रमाणें जगांतील हें सर्व दृश्य, बोधमात्र आहे. अनुभवाचे वेळीं सर्व दृश्य अनुभवरूप होत असल्यामुळें अनुभवाच्या पूर्वी व नंतर तें जरी भेदयुक्त असल्याचा भास झाला, तरी वस्तुतः अभिन्नच आहे. पाणी व दूध यांचा संयोग झाला असतां त्यांच्या अन्योन्य तादात्म्याचा अनुभव येतो. तेंच त्यांचें ऐक्य होय. त्याचप्रमाणें दृक् व दृश्य यांचेंही अन्योन्यवेदनात्मक ऐक्य आहेच. अर्थात् दोन घनपदार्थांच्या संयोगाप्रमाणें दृक् व दृश्य यांचा नुस्ता संयोगच होऊन रहात नाहीं, तर तादात्म्यही होतें. याप्रमाणें सर्व दृश्यांना चिन्मात्रत्व असल्यामुळें, महावाक्यांतील तत् या पदाचा अर्थ अशी जी चिति ती अमर्यादित आहे; व अमर्यादित असल्यामुळेंच नित्यमुक्त आहे; असें सिद्ध होतें. पण त्या नित्यसिद्ध चित्-ला विसरून 'मी' अशी मर्यादित बुद्धि धारणें, हाच बंध होय. अर्थात् ती क्षुद्रबुद्धि सोडून अमर्यादित चित्-ची भावना करणें, यासारखा मोक्षाचा दुसरा उत्तम मार्ग नाहीं. मंके, बंध काय तो एवढाच आहे. त्याला दृढ करणें अथवा शिथिल करणें, हेंही ज्याच्या त्याच्या अधीन असतें. तेव्हां त्यांतून मुक्त होण्याची जर तुझी इच्छा असेल तर तीं कांहीं फारशी कठिण गोष्ट आहे, असें नाहीं. तूं मुक्त होण्यास असमर्थ आहेस, असेंही नाहीं. केवळ तुझा दृढनिश्चय पाहिजे. 'अहं हा भाव खोटाच उद्भवला आहे व त्याला सोडणें यांतच सर्व पुरुषार्थ आहे;' असें जाणून तूं अहं-चा त्याग कर. म्हणजे ममभाव आपोआप शिथिल होईल. त्यावांचून (कर्मकांडानुष्ठानादि) दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें तो

नाहींसा होणें शक्य नाहीं. कर्मकांडी लोक जड व अजड (चित्) यांचें ऐक्य मानीत असतात. पण स्वभावामध्यें बदल होणें शक्य नसल्यामुळें जें जड तें जडच रहाणार; व चित् त्रिकालीं चित्‌च असणार, हें उघड आहे.' तथापि तूं अजड आत्मस्वरूपालाच जडरूपानें पाहतोस, म्हणून तुझ्या दूषित-दृष्टीमुळें तें भिन्न होतें. जडांशानें भासणाऱ्या अनात्म्याचें आत्म्याशीं ऐक्य होणें अगदीं अशक्य आहे. सारांश द्वैतदर्शनाला आमचा मिथ्यासंकल्पच कारण आहे. त्याच्या दृढवासनेमुळेंच मोठमोठे बुद्धिमान्‌ही आत्मतत्त्वाविषयीं भलभलत्याच कल्पना करून, आपापल्या समजुतीप्रमाणें निश्चय करीत असतात व आपल्याला जितकें समजलें असेल तितक्या-वरच संतुष्ट होऊन 'हाच खरा सिद्धान्त आहे; मी म्हणतों तेवढेंच खरें आहे, बाकी सर्व खोटें आहे,' असें प्रत्येकजण समजतो व बोलून दाखवितो. त्यामुळें या जगांतील लोकांची मोठी दुर्दशा झाली आहे. अनेक मतें व असंख्य कल्पना; अनेक आचार्य व असंख्य उपदेश, त्यामुळें तत्त्वाचा निश्चय कोणालाच न होतां बहुतेक सर्व पर्वताच्या शिखरा-वरून घसरलेल्या शिळेप्रमाणें क्षणोक्षणीं अधोगतीस जात आहेत. वास-नांनीं व्याकुळ करून सोडलेल्या प्राण्यांवर दुःखें मोठ्या वेगानें येऊन पडत असतात. त्यांचें नुस्तें वर्णन करणेंही शक्य नाहीं. मग अनुभवाची गोष्ट तर दूरच राहिली. तात्पर्य, वासनाभिमानानुरूप रागद्वेषादि रसानें अनुरक्त झालेले लोक विलासिनीच्या हातांतील क्रीडा-कंदुकाप्रमाणें अनेक क्षणिक उच्चनीच अवस्थांचा अनुभव घेऊन शेवटीं नरकांत पडतात, व तेथें दीर्घकाल असह्य क्लेश भोगून कृमि–कीटादि मनुष्येतर नीच योनींतच पुनःपुनः जन्म-मरणानुभव घेत काल घालवितात २५.

सर्ग २६—भावनेमुळें अनर्थ, व विवेकजन्य तत्त्वदर्शनामुळें भावना-शांतीच्या योगानें त्यांची (अनर्थांची) शांति.

श्रीवसिष्ठ—मंके, याप्रमाणें स्थावरादि योनिरूप संसारमार्गामध्यें पड-लेल्या जीवावर छेदन-भेदन-दहन-क्षुधा-तृषा-जरा-भय-मरण इत्यादिरूप लक्षावधि वृत्तान्त पुनः पुनः येऊन पडतात. पण त्या सर्वांचें कारण भावना हेंच एक आहे. तीच या सर्व परस्परभिन्न पदार्थांस एकत्र बांधणारी शृंखला आहे. भावनेचें मूळ विवेकराहित, रागद्वेषयुक्त व पूर्व

वृत्तांतवासनाघन चित्त आहे. हरहर! वासना अतिशय कठिण आहे. तिच्यामुळेंच सर्व जन हा मिथ्याभ्रम पहात आहेत. आह्लाद देणारा, अमृतवान्, शुद्ध, प्रकाश देणारा व शीतल अशा चंद्र आणि ज्ञानी यांच्यामध्यें कांहीं अंतर नसतें. त्याचप्रमाणें पूर्वापरविचार न करणारा, पाहिजे त्याची इच्छा करणारा व निर्मर्याद बालक आणि मूढ यांमध्येंही कांहीं अंतर नसतें. प्राप्त झालेलें शुभ अथवा अशुभ आमिष प्राणान्त होण्याचा प्रसंग आला तरी न सोडणारा मासा व मूढ यांमध्यें अंतर काय असणार? देह, स्त्री, धन इत्यादि सर्व भाव क्षणभंगुर आहेत. अरे बा मंकीच्या चित्ता, तूं आब्रह्मस्तंबपर्यंत शेंकडों योनींमध्यें जरी फिरलेंस तरी एका निग्रहावांचून तुला शांति मिळणार नाहीं. नुसत्या विवेकानेंच बंधाचा गंधही लागत नाहींसा होतो. चित्ता, तूं सावधान राहिलेंस म्हणजे काम तुला कांहीं करूं शकणार नाहीं. कारण जागत राहिलेल्या सावधान पुरुषाला पिशाच काय करणार? ज्याप्रमाणें रूप पाहणें हेंच नेत्राचें प्रसरण आहे, त्याप्रमाणें विवेक व अवधान यांनीं रहित असलेलें संवित्प्रसरणच अहंकारयुक्त जगत् आहे. नेत्र मिटणें किंवा दृष्टि फिरविणें म्हणजेच जशी रूपदर्शनाची शांति, त्याप्रमाणें संवित्‌चा निरोध करणें म्हणजेच सर्व दृश्यांचें शमन करणें होय. तस्मात् हे कामादि षड्रिपूंना मारणाऱ्या शूरा, मंके, अहंकारासह जग शुद्ध संवित्‌च आहे. ती अविवेकजन्य किंचित्प्रसरणानें आवृत स्वस्वरूपाकाशांत पसरली आहे. ब्रह्मसंवित् परमार्थतः दुसऱ्या कशालाही प्रकट करीत नाहीं, ती या मिथ्या जगाला प्रकट करते. जग मिथ्याच आहे म्हणून कशावरून, असें विचारशील तर सांगतों.—मृत्तिकेनें किंवा सोन्यानें आपल्याच स्वरूपांत कल्पिलेलें कुंभत्व जसें मृत्तिका किंवा सोनें यांहून पृथक् करून दाखवितां येत नाहीं, त्याप्रमाणें हें जगही चैतन्याहून भिन्न करून दाखवितां येत नाहीं. म्हणून तें तद्रूप होय. अर्थात् त्याला स्वतंत्र सत्ता नाहीं, जर असती तर तें पृथक् राहूं शकलें असतें. तस्मात् जग जगरूपानें मिथ्या व चिद्रूपानें सत्य आहे. ब्रह्मसत्ता कधींही बाधित होत नाहीं. ब्रह्मच सर्व पदार्थांचें अबाधित स्वरूप आहे. विचारानंतर बाधित होणारें जग तुच्छ आहे. अहंपणामुळेंच हें सर्व भासतें. यास्तव

सर्व कौतुक व अहं यांचा त्याग केला असतां ज्ञानी केवलस्वरूपांत राहतो. असो; रामा, माझें हें भाषण ऐकतांच मंकीनें आपला सर्व विशाल मोह टाकला. क्रमानें प्राप्त होणारें कर्म अनासक्तीनें करीत त्यानें आपल्या आयुष्याचीं शंभर वर्षे शांतपणें घालविलीं व आतां तो मेरुपर्वतावर समाधि लावून बसला आहे. पाषाणाप्रमाणें निश्चल झालेल्या त्यानें आपलीं सर्व इंद्रियें शांत केलीं आहेत. त्या योग्याला दुसरा कोणी जेव्हां हालवून जागा करतो तेव्हांच तो देहभानावर येतो. हे राघवा, तूंही या मंकीच्या उपायानें ज्ञानवान् हो व विवेकसंपन्न-मनानें परम आनंदांत विहार करण्यासाठीं शांति धर. तुझी मति रागमयी व विवेकशून्य होऊन दीनतेस प्राप्त न होवो २६.

सर्ग २७—चित्तस्पंदामुळें चित्-तत्त्वाचेंच स्पंदन होत आहे, असा भ्रम होऊन विश्वविभूति भासतात. व चित्तशांतीनें त्यांची शांति होऊन स्वरूपस्थितीचा लाभ होतो.

श्रीवसिष्ठ—रामा, तूं शांत हो. प्राप्त होईल तेवढेंच कर्तव्य कर. आत्मज्ञानाच्या पूर्वी तुला एकच तत्त्व अनेक रूप झाल्याचा अनुभव येत होता. पण आतां आत्मज्ञानानें व्यष्टि-समष्टि-भावाचा बाध झाल्याकारणानें तुझ्या एक व अनेक या भावनाच लोपून जातील. जड सर्गादिरूप क्रीडा हें मनाचें चापल्य आहे. शुभ्र अभ्राकडे पाहून हें शुभ्र वस्त्र आहे, असें जरी कोणी भ्रांतीनें समजलें, तरी तें अभ्र खरोखरच कांहीं वस्त्र होत नाहीं. त्याप्रमाणें मी देह आहें, ही भ्रांतीही देहाला सत्य वस्तु करण्यास समर्थ नाहीं. यास्तव वीरा, तूं या अनंत संसार देणाऱ्या अवस्तूमध्यें निमग्न होऊं नकोस. अनंत सत्य वस्तूंची भावना कर. म्हणजे तुझें नित्य कल्याण होईल. त्या चिदाकाशाला सीमाच नाहीं. 'ती परम वस्तूच मी आहें,' असा तुझा दृढ निश्चय झाला कीं तूंच निरंजन ब्रह्म होशील. ध्याता, ध्यान, ध्येय, द्रष्टा, दर्शन, दृश्य इत्यादि कांहीं एक सत्य नसून तूंच सर्वसाक्षी मात्र सत्य आहेस. जगांत कोठें कांहीं जरी झालें तरी आत्मतत्त्व सर्वत्र सम असतें. जगांतील पदार्थ क्षुब्ध होवोत कीं शांत राहोत, आत्मा सदा अक्षुब्धच असतो. त्याची शांति अखंड आहे. नौकास्थजनांच्या तटस्थ-वृक्षचलनभ्रमाप्रमाणें, देह व चित्तही चित्-दृष्ट्या भ्रांति आहे. त्याचप्रमाणें देहदृष्ट्या चित्तही कल्पित आहे. चित्त व देह

यांच्या दृष्टीनें जीव कल्पित आहे. जीवाच्या दृष्टीनें तीं दोन्ही कल्पित आहेत. सारांश, याप्रमाणें शुद्ध चैतन्याच्या ठिकाणीं हे सर्व विवर्त आहेत. पण ब्रह्मदृष्ट्या सर्व एकच आहे. आकाशांतील वनाप्रमाणेंच ब्रह्मांतील जगाचा असंभव आहे. यास्तव क्षत्रियकुमारा, या अविद्यमान जगभ्रमाला भिऊं नको. हेंच परम सत्य आहे. जगच आहे, अद्वितीय ब्रह्मसत्ता नाहीं, अशी जी तुझी भ्रांति होती, ती आज माझ्या उपदेशानें शांत झाली आहे. आतां बंधाचें कारण काय आहे ? घरांतील सर्व मातीचीं भांडीं जशीं केवळ मृन्मय, त्याप्रमाणें सर्व जग चिन्मात्र आहे. पण तें विचारानें क्षीण होतें; तत्त्वज्ञानानंतर प्रमादानें अथवा प्रबळ प्रारब्धामुळें हर्षशोकादिकांची अनुवृत्ति झाल्यास तेवढ्याच अपराधानें पुनः बद्ध होण्याचा प्रसंग येईल, अशी भीति बाळगण्याचेंही कांहीं प्रयोजन नाहीं. कारण बा सज्जना, तूं ब्रह्मात्मैक्यरूप वस्तूस अपरोक्ष जाणलेंस म्हणजे मग आपत्ति, संपत्ति, उत्पत्ति, नाश, हर्ष, विषाद, इच्छा इत्यादि चित्तसंतापक दोष तुजमध्यें असले तरी व नसले तरी सारखेंच ! तूं माझ्या उपदेशाला न विसरतां आपल्या स्वाभाविक स्थितींत रहा २७.

सर्ग २८—बीजांकुरभूत व जन्म देणाऱ्या पुरुषाच्या दैवसंज्ञक कर्माचें तत्त्व.

श्रीराम—गुरुवर्य, दैवसंज्ञक कर्माचें तत्त्व मला सांगा; कारण तें कर्मच पुनर्जन्माचें कारण होत असतें.

श्रीवसिष्ठ—रामा, या लोकांमध्यें संवित्स्पंदनच पुरुष झालें आहे. कारण त्यावांचून पुरुषत्व अथवा कर्मत्व कसें होणार ? वासनायुक्त संवित्स्पंदापासूनच जगल्लक्ष्मी प्रवृत्त होते, व वासनारहित संवित्स्पंदापासूनच ती निवृत्त होते. कारण संवित्तीचें वासनाशून्य स्पंदन हें अस्पंदनच आहे, असें ज्ञाते समजतात. चित्स्पंदन पुरुष यांमध्यें कांहीं भेद नाहीं. कारण चित्स्पंदच पुरुषादिकांच्या आकारास प्राप्त झाला आहे. त्यामुळें तो निवृत्त झाला कीं चित् निराकार होते. अर्थात् जल व तरंग यांचें द्वित्व जसें संकल्पजन्य असून वास्तविक नव्हे, त्याप्रमाणेंच चित्स्पंदरूप जीव व त्याचें कर्म ह्यांचें द्वित्व खरें नव्हे. रामा, पुरुष व कर्म एकच आहे, असें तूं निश्चयानें जाण. कारण दैव, कर्म, पुरुष इत्यादि सर्व चित्स्पंदाचेच पर्यायशब्द आहेत. स्पंदामुळेंच संवित् जगाचें बीज होते. ती स्पंदरहित

झाली कीं, बीजभाव जातो. केव्हां केव्हां स्पंदयुक्त होणें व केव्हां न होणें हा चित्-चा स्वभावच आहे. संवित्स्पंद वस्तुतः अकारण असतांनाही वासनावान् झाला असतां देहादिकांचें कारण होतो. तृण, वेली, गुल्म इत्यादि बीजाकारांतही तोच स्थित आहे. पण त्याचें बीज कांहीं नाहीं. असो; बीज व अंकुर यांच्यामध्यें कांहीं भेद नाहीं. त्याच न्यायानें कर्मच पुरुष आहे, असें समजावें. स्फुरण पावणारी चित्-च भूमिकोशामध्यें स्थावर वस्तूंचे स्थूल, सूक्ष्म, मृदु, कठोर इत्यादि विविध अंकुर निर्माण करते. तिच्यावांचून मऊ भूमींतील कठिण अंकुर उत्पन्न करण्यास दुसरें कोण समर्थ आहे? लतेंतील रस ज्याप्रमाणें पुष्पें व फळें यांस जन्म देतो, त्याप्रमाणें प्राण्यांच्या वीर्यामध्यें असलेली संवित् जंगम पदार्थांस निर्माण करते. ती अतिशय बलवती व सर्वगता संवित् जर नसती तर देव, असुर, राजे इत्यादिकांस उत्पन्न करण्यास कोण समर्थ झालें असतें? सर्व स्थावर—जंगम पदार्थांचें हेंच आद्य बीज आहे. पण त्याचें (संवित्स्पंदाचें) बीज कोणी नाहीं. तात्पर्य, बीज-अंकुर व जल-तरंग यांप्रमाणेंच पुरुष व कर्म यांनाही परस्पर कार्यकारणता आहे आणि कार्यकारणांमध्यें वास्तविक भेद नाहीं, असाही सिद्धान्त ठरून गेला आहे. तेव्हां जे शहाणे त्यांना भिन्न समजत असतील, त्यांना साष्टांग नमस्कार करण्यावांचून दुसरा कोणता उपाय आहे? रामा, तूं असल्या लोकांच्या नादीं न लागतां मी सांगतों तसें कर. असंग-भावनेनें वासनेचा नाश कर. शुभाशुभ कर्मे करीत असतांना त्यांत मनानें आसक्त (निमग्न) न होणें, हाच असंग आहे. अथवा वासनांचा उच्छेद करणें हा असंग आहे. कोणत्याही युक्तीनें त्याला संपादन कर. चित्ताला वासनाशून्य करणें, यासारखें शुभ कर्मच नाहीं. दीर्घ प्रयत्नानें अथवा तुला वाटेल त्या रीतीनें अहंभावाचें निवारण कर. कारण अहमंशत्याग हाच वासनाक्षय आहे. प्रयत्नावांचून संसारोत्तरणाला दुसरा उपाय नाहीं. आदि—अंत—रहित प्रत्यगात्मसंवित्-च्या सत्तेनेंच अंकुर—बीज इत्यादिकांची सत्ता स्फुरण पावते; स्वतः नाहीं. संवित्सत्ताच कर्म, पुरुष व शुभाशुभ दैव आहे. एक चिदात्माच मिथ्याबीजादि वेषांनीं जगद्रूप बनून नाचत आहे. यास्तव हे रामा, तूं अशा प्रकारच्या आत्म्याचा निश्चय करून व पुरुष-

कर्मादि मिथ्यापदार्थांची भावना सर्वथा सोडून वासनाशून्य हो आणि त्यानंतर आपल्या इच्छेप्रमाणें समाधि लावून अथवा व्यवहार करीत रहा. राघवा, तूं सर्व इच्छारहित, निःशंक, निर्मळ चिन्मात्रनिष्ठ, सर्वकार्यकारी, केवळ आत्माराम, परिपूर्ण व शांतीच्या योगानें सुंदर हो २८.

सर्ग २९—व्यवहारांत प्राप्तलोकचर्या करीत असतांनाही स्वरूपांत सदा स्थिर रहावें.

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, तूं शत्रु, मित्र व उदासीन यांस अनुरूप, असें प्राप्तकर्म करीत असतांनाही नित्य अंतर्मुख, विरक्त व वासनारहित होऊन रहा. देश–काल–क्रमास अनुसरून तूं प्रसंगीं रड, ओरड, हर्ष कर, प्रताप गाजीव, शत्रूंना मार, मित्रांचें रक्षण कर, स्त्रियांशीं विलास कर, मुलांशीं खेळ, वृद्धांची पूजा कर, मान्यांना मान दे, दुष्टांचा निग्रह कर, दीनांच्या दुःखानें दुःखी हो, त्यांच्यावर दया कर. इष्ट वस्तूंचा वियोग झाला असतां मूढाप्रमाणें विलाप करीत व अश्रु ढाळीत रहा व अशाच दुसऱ्याही अनेक प्राप्त क्रिया कर. पण आंतून वासनारहित व आत्माराम होऊन रहा. कारण बुद्धीला आत्मनिष्ठ करून व शमाच्या योगानें उदार होऊन जो कर्म करतो तो त्यांचा कर्ताच होत नाहीं. बा साधो, तूं आत्मभावनेनें अंतर्मुख झालास म्हणजे तुझ्यावर पडलेलें वज्रही कुंठित होईल. जो संकल्पशून्य संविन्मात्र आत्म्यामध्यें राहतो, तो आत्माराम व महेश्वर आहे. त्याला शस्त्रें तोडीत नाहींत, अग्नि जाळीत नाहीं, पाणी भिजवीत नाहीं व वारे सुकवीत नाहींत. यास्तव धीरा, घर जसें स्तंभाच्या आधारावर राहतें, त्याप्रमाणें तूं आत्म्याच्या आधारानें रहा. अंतर्मुख झाल्यावर वासनांचा उदय होत नाहीं. यास्तव रामा, तूं मनाला निजवून सोड. वृत्तिरहित होऊन सर्व कार्यें कर. झोंपेंत असल्याप्रमाणें व्यवहार कर. चित्ताला शांत केलेंस ह्मणजे तुला अवर्णनीय सुख होईल. संकल्पानें कलंकित न झालेल्या संवित्–मध्यें स्थित झाल्यावर तूं पाहिजे तर कर्म कर अथवा नको करूं! याप्रमाणें पुष्कळ दिवस अभ्यास केलास म्हणजे तुला हळू हळू अद्वंद्व-पद प्राप्त होईल. नित्य-विश्रांति मिळेल.

श्रीराम—पण प्रभो, सर्व द्वैताचा निषेध केल्यावर 'मी' 'वसिष्ठ', असें, म्हणण्यासही अवकाश रहात नसल्यामुळें आपण वक्ता व मी श्रोता

हा भेद तरी कसा उरणार? व त्यांच्या अभावीं या ज्ञानाचा संप्रदाय कसा चालणार?

श्रीवाल्मीकि—राघव असें विचारूं लागला असतां वसिष्ठ मौन धरून बसला. पण हा महात्मा असा मुकाट्यानें कां बसला? म्हणून सर्व सभा जों विस्मयांत पडत आहे, तों राम पुनः म्हणाला,– भगवन्, आपण मजप्रमाणेंच मुकाट्यानें कां बसलां? विद्वान् गुरूंना उत्तर देतां येत नाहीं, असा प्रश्नच शिष्यांपाशीं नसतो.

श्रीवसिष्ठ—रामा, मी बोलण्यास असमर्थ आहें, म्हणून मुकाट्यानें बसलों, असें समजूं नको. तर तुझा प्रश्न परमावधीस पोंचलेला असल्यामुळें मौन हेंच त्याचें उत्तर आहे, असें सुचविण्यासाठीं मी कांहीं बोललों नाहीं. तत्त्वज्ञ व अज्ञ असे दोन प्रकारचे पृच्छक असतात. त्यांतील तत्त्वज्ञाला तत्त्वज्ञासारखें उत्तर दिलें पाहिजे व अतज्ज्ञाला त्याच्यासारखें बोलून शांत केलें पाहिजे. तूं एवढा वेळ अतत्त्वज्ञ होतास. म्हणून मी तुला विकल्पयुक्त उत्तरें देत होतों. पण आतां तूं तत्त्वज्ञ झाला आहेस. परमपदीं विश्रांति घेत आहेस. यास्तव तुला आतां सविकल्प उत्तर देणें योग्य नव्हे, असें जाणून मी मुकाट्यानें बसलों. सूर्याचे किरण जसे त्रसरेणूंनीं युक्त असतात; त्याप्रमाणें सूक्ष्मार्थ, परमार्थ, अल्प, बहु इत्यादि जेवढा म्हणून वाग्विलास आहे, तेवढा सर्व विकल्पानें युक्त असतो; आणि हे सुंदरा, तज्ज्ञाला सकलंक उत्तर देणें शोभत नाहीं. कोणतीही वाणी कलंकरहित नसते. तूं तर महा तत्त्वज्ञ आहेस. यास्तव अशा शिष्याला यथार्थ उत्तर देणेंच उचित आहे, असें जाणून मी मौन धरून बसलों. तत्त्वज्ञ अविचारानें धरलेल्या मौनास काष्ठमौन व विचारपूर्वक धारण केलेल्या मौनास परमपद म्हणतात. यास्तव मींही विचारपूर्वक मौनानेंच तुला उत्तर दिलें. पुरुष (वक्ता) जसा ज्ञानी अथवा अज्ञ असतो तसें बोलतो. मी तत्त्वसाक्षात्कारानेंच ज्ञात होणाऱ्या निर्विकल्प वस्तुमय झालों आहें. तेव्हां वाणीचा विषय नव्हे, अशा परमपदीं स्थित असलेला पुरुष वाङ्मल कसा धारण करील? यास्तव मी अवाच्य तत्त्वाचें निर्वचन करण्यास प्रवृत्त न होतां स्वस्थ बसलों.

श्रीराम—पण भगवन्, वाणीमध्यें जे जे प्रतियोगि–व्यवच्छेदप्रभृति

दोष येतात, त्या सर्वांना सोडून भागत्यागलक्षण—उपायानें आपण कोण तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, अशी मोठी अडचण असल्यामुळेंच आतां मी कोण, तूं कोण, जगत् काय आहे इत्यादि सर्व जसें आहे तसें सांगतों तें ऐक. मी चिदाकाशमय आहें. मजप्रमाणेंच तूं व हें जगही स्वच्छ चैतन्य आहे. मी प्रत्यगात्म्यावांचून दुसरें कांहीं बोलूंच शकत नाहीं. मला दुसरें कांहीं बोलावयाचें ठाऊकच नाहीं. यास्तव तूंही माझ्या सांगण्यावरून अखंड व निर्विकल्प वाक्यार्थ जाण. तर मग अज्ञ बोध व वादिविजय हीं अवश्य कार्यें साधण्याकरितां निरहंकार विद्वानाचा उद्योग कसा होणार? म्हणून म्हणशील तर सांगतों.—शिष्यांच्या मोक्षाकरितां, त्यांचे संदेह घालविण्याकरितां, व द्वैती—वाद्यांस निरुत्तर करण्याकरितांही उद्योग करणारे तत्त्वज्ञ आपल्या ठिकाणीं अहंकारादिकांचा आरोप करितात; पण त्यामुळें अज्ञाप्रमाणें मोहित होत नाहींत. असो; जिवंत असून व्यवहार करीत असतांनाही अतिशांत व शवाप्रमाणें निश्चेष्ट असणें हें परमपद होय. त्या शिवस्वरूपाचें वर्णन करवत नाहीं. कारण रामा, अहं असें म्हटलें कीं मुक्तीचा अभाव झाला. तेव्हां अशा विरोधी अहंभावानें त्या परमदशेचा अनुभव कसा येणार? अहंभाव धरून मुक्तीला शोधूं लागणें म्हणजे आंधळ्यानें चित्र पाहण्यास तयार होण्यासारखेंच आहे. पर्वतावरील झाडें, पशु, पक्षी इत्यादि जरी हालचाल करीत असलीं तरी पर्वत जसा स्थिर राहतो, त्याप्रमाणें अहंकार, प्राण इत्यादि जरी चलनवलन करीत असलीं तरी आंतून निश्चल असणें हेंच चैतन्याचें निर्वाण अजरपद आहे. पण तें दुसऱ्याला कळत नाहीं. ज्याचा त्यालाच अनुभव येतो. कारण त्या ठिकाणीं अहंता, त्वत्ता इत्यादि कांहीं नसतें. केवल केवलीभाव असतो. चित्-नें विषयोन्मुख होणें, हाच संसार व बंध आहे. जगामध्यें यासारखी दुसरी क्लेशकर दशा नाहीं. थोडासा विचार केला असतां चेतनानें विषयोन्मुख होणें म्हणजे स्वतःला अचेतनसें करणें आहे, हें लक्षांत येतें. कारण अमर्यादित शांतस्वरूपांत मर्यादित व क्षुब्ध विषयस्वरूप संभवतच नाहीं. मन, बुद्धि, इंद्रियें इत्यादि सर्व भाव वस्तुतः चिन्मय आहेत. पण मन, बुद्धि इत्यादि रूपानें त्यांची भावना केली

असतां ते जडात्मक होतात. सम शुद्ध संवित्‌च सबाह्याभ्यन्तर पसरली असतां त्यांत मन, बुद्धि इत्यादि भेदबुद्धि केवल अनार्थाकरितां उद्भवते. शुद्ध संवित् व शून्य यांत काय अन्तर आहे, व जें कांहीं महत्-अंतर आहे, तें अपरोक्ष आत्मज्ञानी नुसतें जाणतात. बोलून दाखवीत नाहींत. अंधकारांत अगदीं टक लावून पाहूं लागलें असतां जसा कांहीं तरी भास होतो, त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्यें हें जग दिसतें. वासना शांत केल्यास हा मी आकाशच आहें. तूंही वासनात्याग केल्यास चिदाकाश होशील. सर्व इंद्रियसमुदाय शांत झाला कीं, शांतचित्त पुरुष आंत व बाहेर कशाचाही अनुभव घेत नाहीं. गाढ झोंप लागतांच स्वप्न जसें शांत होतें, त्याप्रमाणें समाहितचित्तांत सर्व द्वैत, सर्व दृश्य, लीन होतें. हें सर्व मिथ्या आहे, असें निश्चयानें जाणणारा पुरुष वस्तुतः वासनाशून्य असतो. सांकल्पिक वस्तूमध्यें स्वप्न–माया–इंद्रजाल इत्यादि जसें अद्भुत, तसेंच जग हें अद्भुत आहे. प्रत्यक्ष स्वप्नामध्येंही ज्याप्रमाणें कोणी आस्था ठेवीत नाहीं, त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष जगामध्येंही ती ठेवणें युक्त नव्हे. कारण चित्-दृष्टया पाहिल्यास सुख, दुःख, पुण्य, पाप, इत्यादि कांहींच नाहीं. कशाचाही नाश होत नाहीं. तर भासणारें सर्व मिथ्या भ्रमरूप आहे, असा निश्चय होतो. यास्तव तूं आपल्या इच्छेप्रमाणें व्यवहार कर. अथवा काष्ठ-पाषाणाप्रमाणें रहा. या अ-मळ चैतन्यामध्यें स्वभाववैचित्र्य संभवत नाहीं. फार काय, पण त्याच्या ठिकाणीं अस्ति-नास्ति इत्यादि कोटिही संभवत नाहींत. यास्तव हे रामा, ब्रह्मवेत्त्यांस अत्यंत प्रिय असलेल्या परमार्थसत्य शिवस्वरूपांत निष्ठा ठेवून रहा, आणि बाह्यतः लोकांप्रमाणें खा, पी, क्रीडा कर व दुसराही प्राप्तव्यवहार कर. त्याच्या योगानें तुझ्या मुक्तीस बाध येणार नाहीं. कारण सर्वसाधारण बंध तुझ्या ठिकाणीं अंशतःही दिसत नाहीं २९.

सर्ग ३०—धीर पुरुष ज्या दृष्टीनें नानात्व-भ्रांति सोडून ब्रह्मामध्यें स्थिर होतो, त्या दृष्टीचा उपदेश.

श्रीवसिष्ठ—अहंताच निर्वाणपदास रोध करणारी अविद्या आहे. तिच्यामुळेंच मूढ उन्मत्तासारखें आचरण करितात. अज्ञानापासून उत्पन्न झालेली अहंताच अविद्येचें सूचक चिह्न आहे. शांत तत्त्वज्ञाच्या ठिकाणीं मम व अहं हे भाव नसतात. ज्ञानी अहंता-मळ टाकून सदेह किंवा विदेह

अवस्थेंत निर्बाध राहतो. तो जसा शोभतो तसा चंद्राचा मध्यभाग, स्तिमित-सागर व शरत्कालचें आकाशही शोभत नाहीं. चित्रांतील रणांगणांत उभें असलेलें सैन्य जसें निश्चेष्ट असतें, त्याप्रमाणें व्यवहार-परायणही ज्ञानी आंतून निश्चल असतो. ज्ञान्याची प्रतीत होणारी वासनाही बाधित झालेली असल्यामुळें ती खरी वासनाच नव्हे. ज्ञान्याचें चित्त सदां प्रसन्न असतें. यास्तव रामा, केवल तुलाच नव्हे तर या सर्व श्रोत्यांना माझें इतकेंच सांगणें आहे कीं, तुम्ही विषाद करूं नका तर मीं सांगितल्याप्रमाणें विषादास कारण होणारा हा सर्व प्रपंच संवित्-चा भ्रम (विवर्त) आहे, असें विचारपूर्वक जाणून आपला उत्कर्ष करून घ्या. कारण माझ्या उपदेशानें तुम्ही आतां परोक्ष तत्त्वज्ञ झालां आहां. पूर्वीप्रमाणें अतत्त्वज्ञ राहिलेलां नाहीं. बाहेरील विषयसत्ता व आंतील मनःसत्ता अधिष्ठान चित्सत्तेनें सत् असली तरी स्वरूपतः सत् नाहीं; तर मनोरथकल्पित कामिनीप्रमाणें असत् आहे. यास्तव अहो श्रोत्यांनो, हें सर्व जग जसें उदय पावतें, स्थित होतें, आपलें कार्य आरंभतें, सुख-दुःखानुभव घेववितें व नाश पावतें, आणि त्याचे देश-काल जशा प्रकारचे असतात, त्या त्याप्रमाणें पूर्वोक्त युक्तींनीं विचार करून व सर्व मिथ्या आहे, असा निश्चय करून शांत रहावें. जीव व जग यांची जडप्रवाहरूपानें सत्ता हाच अनर्थ आहे, अज्ञाला जणुं काय अज्ञान, जाड्य इत्यादि अनुभवापराधामुळेंच चिदेकरसपूर्ण मोक्ष मिळत नाहीं. आतां मोक्षावांचून स्वर्गादि दुसरा एकादा पुरुषार्थ मिळविण्याची आशा धरावी, तर ज्याचा ज्याचा संकल्प केला जातो तें तें संकल्पदोषामुळेंच नाशास पात्र होतें; यास्तव जेथें संकल्पच संभवत नाहीं, असा एक मोक्षच सत्य व अक्षयपद आहे. स्वर्गादि दुसरें कांहींही नित्य नाहीं. हा मी व हा मजहून दुसरा, या भावना सोडून तूं निर्भय हो. ज्याप्रमाणें मूढानें विष समजून टाकलेलें अमृत सुज्ञाला ग्राह्य होतें, त्याप्रमाणें हें अनहंभावन अज्ञ-दृष्टया भयंकर व त्याज्य असलें तरी प्रज्ञ-दृष्टया सत्य व म्हणूनच संग्राह्य आहे. देहापासून चित्तापर्यंत सर्व जडशरीरांतील प्रत्येक भागाविषयीं चांगला विचार केला असतां अहं कोठेंच मिळेनासा होतो. यास्तव मी नाहीं, असें समजणेंच प्रशस्त आहे. तेंच सत्य होय. म्हणूनच अहंताशांति सर्व शांतीची अवधि

(सीमा) आहे. तीच मुक्तता होय. थिजलेलें तूप पातळ झालें तरी त्याची जशी यत्किंचितूही हानि होत नाहीं, त्याप्रमाणें अहंताशांतिरूप मुक्तीमध्यें आत्म्याची कांहींएक हानि होत नाहीं. यास्तव अहंतानाश म्हणजे सर्वस्वाचा नाश, असें समजूं नये. या मुक्तीमध्यें विचार, भोग-त्याग व इंद्रिय-मनोनिग्रहरूप पौरुष या तिघांवाचून आणखी कांहीं उपयोगी नसतें. असें जाणून हे मुमुक्षु पुरुषांनो, तुम्ही सर्व अनात्म-वर्गास सोडा व तत्त्वबोधानें आत्म्याचाच आश्रय करा सारांश अहंते-पर्यंत सर्व द्वैताचा उपशम केल्यामुळें मनानें वासनात्याग करून ब्रह्मरूप होऊन राहणें हाच मोक्ष आहे, असें श्रुति व अनुभवी विद्वान् सांगतात. पण अशा तऱ्हेचें मनन तत्त्वज्ञानावांचून प्राप्त होत नाहीं. जगद्भ्रम सत्य नव्हे, हाच परम बोध आहे. पण त्याच्यावर सर्व मानवांचा विश्वास बसत नाहीं. म्हणून बंधाचीही दीर्घकाल अनुवृत्ति होते. यास्तव शास्त्रा-दिकांवर दृढ विश्वास ठेवून जगत् व मी असा हा दोन्ही प्रकारचा प्रत्यय असत् आहे, असें श्रवण–मननादि साधनांनीं जाणून, बंधुप्रभृति जन, धन, स्त्री व शरीर यांविषयीं निरपेक्ष होऊन व परमार्थतत्त्वास ओळखून, उपाधीनें परिच्छिन्न झालेला चिदाकाशरूप जीव चिन्मात्रस्वरूप होतो; हींच त्याची मुक्ति आहे ३०.

सर्ग ३१—चित्-नें अचिद्रूपाला ग्रासलें तरी कांहीं नष्ट होत नाहीं. निर्वाण स्थिति.

श्रीवसिष्ठ—रामा, जीव मनांतील संकल्पाप्रमाणें बाहेर वस्तु पाहतो. मग ती सत्य असो कीं असत्य असो. याविषयीं स्वप्नाचाच दृष्टांत आहे. हें सर्व चिद्रूप आहे. चित् आकाशाहून स्वच्छ आहे. तूप थिजलें असतां जसें घन व कठीण होतें, त्याप्रमाणें चित्-च जगद्वेष धारण करते. यास्तव जगही चितूच आहे. अर्थात उत्पत्ति, नाश, जन्म, मरण, अनर्थ, सुख इत्यादि कांहीं नाहीं. तर एक आत्मा आहे. जग, अहं इत्यादि कितीही जरी मिथ्या विकार नाहींसे झाले, तरी कांहीं नष्ट होत नाहीं. कारण असतूचा नाश कसा होणार ? स्वप्नादिकांमध्यें खरी उत्पत्ति व नाश कधीं तरी होतो कां ? असें जर आहे तर शास्त्रादिकांमध्यें जगाची निंदा केलेली कां आढळते ? म्हणून म्हणशील तर सांगतों.–असत्-वस्तूची निंदा किंवा त्याचें फळ (विचार किंवा निर्णय) मुळींच संभवत

नाहीं. पण तत्वज्ञ स्वाभाविक स्थिति सिद्ध व्हावी म्हणून असतही सत् आहे, अशी कल्पना करून त्याची निंदा करितात व तिच्या योगानें वैराग्य, विवेक इत्यादि तत्त्वज्ञानाचा उपाय योजितात. तस्मात् कशाचीही भावना न करणें हाच त्या निंदेचाही सारांश आहे. रामा, तूं शास्त्र व संप्रदाय यांप्रमाणें व्यवहार कर म्हणजे तुला कांहीं भीति उरणार नाहीं. जगांतील स्वर्गादि इतर पुरुषार्थ खरे पुरुषार्थ नसून आभास आहेत. कारण ते फार वेळ टिकत नाहींत. सुषुप्ति व मरण यांमध्यें सृष्टि आपो-आप क्षीण होते; हें खरें, पण तो तिचा स-बीज क्षय नव्हे. म्हणून ती पुनः उत्पन्न होते. सृष्टि चित्-दृष्टया सत् आहे खरी, पण ती संकल्पमय असल्यामुळें संकल्पित पदार्थांचा क्षय होतांच क्षीण होते. ती संकल्पजन्य असल्यामुळेंच आम्हांला तिचा निर्णय करितां येत नाहीं. म्हणूनच तत्त्व-वेत्ते तिच्याविषयीं उदासीन व अद्वितीय आनंदामध्यें निमग्न होऊन राह-तात. ते आचारसंपन्न अथवा आचाररहित असले तरी निर्वात दीपांप्रमाणें अचल व स्वरूपांत स्वस्थ राहतात. ज्ञानी पुरुषाच्या अंतःकरणांतील शीत-लता कांहीं अपूर्व असते. वासनाच पुरुष आहे. पण तिला पाहूं लाग-ल्यास ती दिसत नाहीं. परंतु तिला कोणी पहातच नाहीं, म्हणून संसार उद्भवतो. कारण अविचारानें सिद्ध होणारी वस्तु विचार करितांच नाहींशी होते. कशा प्रकारचा विचार संसारास घालवितो तेंही सांगतो.—महाभूतें, मांसादिमय भौतिक देह, बुद्धि, अहंकार, चित्त इत्यादि सर्व पंचीकृत भूतांचे विकार आहेत. पण त्यांतील बुद्धयादिकांच्या योगानें झालेल्या लिंगोपाधींत अहंभावानें प्रविष्ट झालेला चिदात्मा भ्रमानें देहादिकांस ‘मी’ असें जाणतो. तो त्याचा अभिमानच सर्व अनर्थांचें बीज आहे. इत्यादि निश्चय करून सर्व भूत-भौतिकांवरील आसक्ति सोडावी. म्हणजे स्वाभाविक स्थिति प्राप्त होते. परतत्त्वामध्यें विश्रांति घेणाऱ्या समदर्शी पुरुषामध्यें शांतता व रागद्वेषशून्य व्यवहार हीं दोन्ही दिसतात. अथवा अतिविरक्त पुरुषाच्या ठिकाणीं शांतताच मात्र उदय पावते. कारण वासनारहित तत्त्वज्ञ व्यवहार कसा करणार? वास्तव तत्त्वज्ञाचें निर्वाण चांगलें पुष्ट होईपर्यंतच त्याचा रागद्वेषरहित व्यवहार होणें शक्य आहे. राग, द्वेष व भय यांनीं रहित आणि शांतचित्त मुनि पाषाणासारखा निश्चल होऊन राहतो.

परमात्म्याच्या कलंकरहित शांतस्वरूपाच्या भावनेनें पुरुषही तद्रूप होतो; पण त्याची भावना न करितां देहादि जड वस्तूंची भावना केल्यास तो जडाकार होतो. स्वप्नादि शांत ज्ञान झालें असतां बाकी जें ईश्वराचें शुद्ध स्वरूप राहतें, तें आहे किंवा नाहीं, असें म्हणतां येत नाही. कारण तें वाणीचा विषयच होत नाहीं. जगद्भ्रांतीचा लय झाला असतां योगीपुरुषच आत्मस्वरूपास साक्षात् जाणूं शकतो. त्याचा उपदेश करितां येत नाहीं. यास्तव रामा, जडभावना सोडून नित्य आत्मस्वरूप होऊन राहणेंच युक्त आहे ३१.

सर्ग ३२—साधुसंगम, सच्छास्त्र, विचार व अभ्यास यांचा आश्रय करणाऱ्यां पुरुषास मोक्ष अवश्य होतो. यास्तव तो ज्याच्या त्याच्या अधीन आहे.

श्रीवसिष्ठ—अविद्येच्या योगानें चिति पसरली कीं तत्काल अहंतादि जगद्भ्रम होतो. पण तो ब्रह्मतत्त्वरूप आहे असें जाणल्यास खेदकारक होत नाहीं. व जगत्च सत्य आहे, अशी भावना केल्यास महा अनर्थात पडतो. दृष्टि विषयापर्यंत प्रसार पावूनच रूपाचें जसें ग्रहण करते, त्याप्रमाणें चिति अनात्मपदार्थांपर्यंत पसरून जगद्भ्रम धारण करते. पण ती विषयांचा वस्तुतः अभाव असल्यामुळें व्यर्थ पसरते. यक्षाप्रमाणें ती असत्-जगाचा अनुभव घेते. अहं अशा भावनेनें अहंकारही केवळ दुःख देण्यासाठींच उत्पन्न झाला आहे. पण तीच भावना सोडली कीं अहं गेला. तस्मात् बंध व मोक्ष प्रत्येकाच्या अधीन आहेत. कारण मुक्ति म्हणजे तरी काय ? आत्मसाक्षात्काराच्या योगानें मूलजाड्याचा परिहार करणें, चिदात्मैकरस होऊन मन–बुद्ध्यादिकांस अगदीं न जाणणें व आपल्या नित्य आनंदमय स्थितींत राहणें हेंच ध्यान अथवा ध्यानावरून उपलक्षित होणारी मुक्ति होय. हाच चित्त-विश्रांतीस कारण होणारा सिद्धान्त आहे. यास्तव हे पंडितमन्यांनो, तुम्ही मूर्खांप्रमाणें द्वैतादि नाना विकल्प उत्पन्न करून अनेक प्रकारच्या कलहात्मक वाक्यसंदर्भांनीं वृथा क्लेश भोगूं नका, याच परम पुरुषार्थ देणाऱ्या सिद्धान्ताचा आश्रय करा. बहिर्मुख पुरुषाला असत्-विषय जसे दिसतात तसें असत् दुःखही होतें. पण अंतर्मुखाचें प्रारब्धप्राप्त दुःखही फार पीडा देण्यास समर्थ नसल्यामुळें स्वानंदांत मिळून जातें. वासनाच अत्यंत कृश होऊन मुक्तिरूप बनते. अहंभावना सोडतांच वासना क्षीण होते. नाहं हीच मुक्तता आहे. सत्संग व विचार

यांच्या योगानें हें तत्त्व सत्वर कळतें. तत्त्वज्ञाच्या संगतीनें अहं हें बंधन क्षीण होतें. यास्तव सत्पुरुषाचा समागम करून मी कोण हें दृश्य झालें कसें? जीव कोण व जीवन काय आहे? याचा विचार यावज्जीव करावा. गुरुसेवनानें विचार शीघ्र सफल होतो. कारण तत्त्वज्ञसूर्याच्या आश्रयानें जगाचेंच बोधाच्या योगानें पुनरुज्जीवन होतें; त्यानंतर अहंभाव जातो व एका क्षणांत तत्त्वाचें ज्ञान होतें. यास्तव बा रामा, ज्याच्या ज्याच्या ठिकाणीं बोधाची अधिकता आढळेल त्याची त्याची पृथक् उपासना कर. कारण अनेक संतांचें एकत्र सेवन केल्यास प्रतिशरीरांत भिन्न भिन्न मति व भिन्न सरस्वती वास करीत असल्यामुळें त्यांचा परस्परविरुद्ध युक्तिवाद सुरू झाला असतां कलह होण्याचाही फार संभव आहे. तो ऐकून तुज श्रद्धावान् श्रोत्याच्याही मनांत कदाचित् तत्त्वभ्रम होणें फारसें अशक्य नाहीं. तत्त्वभ्रम होऊन श्रोत्यानें भलतेंच कांहीं समजणें, यासारखा अनर्थ दुसरा कोणताही नाहीं. यास्तव प्रत्येक तत्त्वज्ञाची पृथक् परिचर्या करावी व त्यांना प्रश्न विचारून सर्वांचा आशय जाणावा. नंतर त्यांतील ग्राह्यांश घेऊन त्याज्यांश टाकून द्यावा. बुद्धीची वृद्धि होण्यासाठीं ज्ञान्यांच्या उपदेशाचा चांगला विचार करावा. म्हणजे निदिध्यासनानें परमात्म्याशीं चित्ताचें ऐक्य होतें. रामा, याप्रमाणें विद्वानांच्या समागमानें बुद्धि अत्यंत तीक्ष्ण करून अज्ञान-लतेचे तिळा-एवढाले तुकडे करून सोड. मी सांगत आहें हा सिद्धांत असंभव आहे, अशी शंकाही घेऊं नको. कारण आमच्यासारखे मुनि आपला अनुभव सांगत असतात. बालकां-प्रमाणें उगीच कांहीं तरी असंभव भाषण करीत नाहींत. जो मनन करीत नाहीं, त्याच्या दृष्टीनें कांहीं उदय पावत नाहीं व कशाचा नाश होत नाहीं. शांत ब्रह्मामध्यें हें सर्व मृगजलाप्रमाणें पसरलें आहे. पण विचार केला असतां अहं असेंच जर मुळीं कांहीं रहात नाहीं, तर मन-नादि भ्रम कोठून होणार? ३१.

सर्ग ३२—भ्रांतिकल्पना, प्रतिकल्पना व परलोकचिकित्सा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, सत्संगमानें विकास पावणारी बुद्धि व स्वपौरुष यांच्या योगानें ज्ञत्व संपादन न केल्यास त्याला अन्य उपायच नसतो. मनानें कल्पना केल्यास पाहिजे तें हित अथवा पाहिजे तें अहित होतें.

चाणी, मन इत्यादिकांच्या योगानें जी जी भावना करावी ती ती तशीच वाढत जाते. यास्तव भावना सोड. कारण ती धरलीस कीं मेलासच म्हणून समज. जगाची रुचि सोड. म्हणजे तूं शांत व सिद्ध होशील. ज्या महात्म्याला हें जग असत् भासतें, त्याला आमचा नमस्कार असो. सृष्टि वस्तुतः असो किंवा नसो; पण तिची भावना केल्यास दुःख होतें व न केल्यास सुख होतें. हा लोक व परलोक ह्या दोन घोर व्याधि आहेत. या लोकच्या क्षुधा, तृषा इत्यादि व्याधींच्या योगानें पीडलेला जीव असह्य दुःख भोगतो. अन्न–पानादिकांच्या योगानें त्यांची चिकित्सा करण्यांतच त्याचा सर्व काल जात असल्यामुळें, त्याला परलोकच्या नरकादि व्याधींचें भानही राहत नाहीं. कांहीं थोडेसे पुरुषोत्तमच सत्संग, विचार इत्यादिकांच्या योगानें परलोकच्या व्याधींची चिकित्सा करूं शकतात. शमशक्तीनें ते मोक्षमार्गरूप महेच्छेंत उत्कर्ष पावतात. जो मूढ या लोकींच परलोकच्या नरक–व्याधींची चिकित्सा करीत नाहीं, तो पुढें सत्संगादि औषधरहित स्थानीं गेल्यावर काय करणार? यास्तव अहो मूढांनो, या लोकच्या चिंतेनेंच तुमचें आयुष्य क्षीण न होवो. तुम्हीं आत्मज्ञानरूप औषधानें परलोकाची चिकित्सा करा. कारण मोठ्या यत्नानें त्या महाव्याधीची चिकित्सा केली असतां इहलोकचा व्याधि आपोआप शांत होतो. भोगरूपी चिखलांत रुतलेल्या आत्म्याचा स्वप्रयत्नानें जर उद्धार न केला तर त्याला दुसरा उपाय नाहीं. आयुष्याचें जसें बाल्य हें प्रथम लक्षण, तसें भोगत्याग हें निर्वाणाचें पहिलें चिह्न आहे. भोगत्यागानें आसक्तीचीही शांति होते. ज्ञानी पुरुषाची जीवितनदी चित्रांतील नदीप्रमाणें सदा अक्षुब्ध असते. स्वभावशून्य ब्रह्मापासून जग निर्माण होण्याचें कांहीं कारणच दिसत नाहीं. यास्तव अहंकारासह जगाचा विलय करणाऱ्या पुरुषास श्रेष्ठ मुनि म्हणतात. सर्व अनुभव महाचैतन्याचे विकास आहेत. विचार करीपर्यंत भ्रांति राहते. तो केला कीं, ब्रह्मैता आली. विचारानंतर केवळ ब्रह्मच अवशिष्ट राहतें. तेंच शांत शिवस्वरूप आहे. रामा, तूंही तद्रूप हो. विकारभ्रांति सोड ३३.

सर्ग ३४—दृष्टसृष्टि हेंच जग आहे; त्यास्तव अदर्शनानेंच त्याचा क्षय होतो. या प्रस्तुत सिद्धान्ताविषयीं उपपत्ति.

श्रीवसिष्ठ—सुख–दुःखादि प्राप्त झालीं असतां जो व्याकुळ होतो तो नाश पावतो व जो व्याकुळ होत नाहीं तो अविनाशी आहे. त्याला शास्त्रोपदेशादि करणें व्यर्थ आहे. ज्याला इच्छादि असतात त्याला दुःखादि अवश्य होतात. यास्तव ज्याला दुःख–सुखादिकांचा उपाय करावयाचा असेल त्यानें प्रथम इच्छांचा त्याग करावा. परमपदामध्यें अहं, जगत् इत्यादि भ्रांति नाहींच, तर केवल शुद्ध चित् आहे. सर्व एक शांत आत्मा आहे. तेव्हां कर्ता, भोक्ता, इत्यादि शब्दभ्रांति कोठची ? या अशा प्रकाऱ्च्या विवेकानें सर्व मिथ्या विषयांचा बाध झाल्यावर एक अबाधित प्रत्यगात्माच अवशिष्ट राहत असल्यामुळें त्याचा बोध होण्यासाठीं कोणत्याही विशेष उपयाची आवश्यकता नाहीं. जगाचा बाध नुसत्या अदर्शनानेंच सिद्ध होतो, हें मीं पूर्वीं सांगितलें आहे. आतां तो कसा म्हणून विचारशील तर सांगतों. अंतर्धान-शक्तीनें गुप्त झालेल्या सिद्ध-पिशाचादिकांचा संचार भयंकर असला तरी व तो अगदीं समोरून होत असला तरी जसा कळत नाहीं, अथवा एकाच शय्येवर निजलेल्या दोघांतील एकानें स्वप्नांत ऐकलेला मेघांचा गडगडाट जसा दुसऱ्याला ऐकूं येत नाहीं, त्याप्रमाणें मनाला स्थिर करून जगाचा व त्याचा संकल्परूपसंबंध तोडून टाकला म्हणजे इतरांना केवळ संकल्पानेंच दिसणारें जग नुस्त्या अदर्शनानें बाधित होतें. सारांश कोणताही द्रष्टा आपल्या ज्ञप्तींत असलेलाच पदार्थ पहातो. ज्याचा आकार ज्ञप्तींत उमटत नाहीं, त्याला पहात नाहीं. ज्ञप्ति ही आत्मरूपच आहे. यास्तव सर्व तन्मय भासतें म्हणूनच सर्व जग परमात्म्याहून अभिन्न आहे. सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केला असतां ज्याला सत्ता नाहीं, आधार नाहीं व कारण नाहीं, तो 'मी' या नांवाचा यक्ष कोठून आला आहे कोण जाणें ? अशा यक्षानें सर्व पुरुषांना किंबहुना सर्व जीवांना परवश करावें, हें मोठें आश्चर्य आहे. ब्रह्म व जगत् यांचा अभेद जळ-तरंगादि दृष्टान्तांनीं पूर्वींच प्रतिपादिला आहे. तस्मात् जग, सृष्टि, सर्ग इत्यादि सर्व नुस्त्या शब्दकल्पना आहेत, त्यांना सत्य समजणें हेंच दुःखाचें बीज आहे. यास्तव त्याचा अव्हेर करून ज्याच्या कृपेनें व ज्याच्या स्वरूपांत व्यक्त होऊन तें दिसतें, त्याच्याकडे अंतःकरण लावावें. आंतून शांतचित्त झाल्यावर जगत् नाहीं, मी नाहीं व तुम्हीं कोणी

नाहीं. कारण चित्ताला बहिर्मुख करावें, तेव्हां बाहेरच्या पदार्थांचे आकार त्या (चित्तां) त उमटून साक्षीला ते भासणार ! पण, सर्व द्वैतानुभवाचा आश्रय अथवा निमित्त अशा चित्ता-लाच आत्ममय केल्यावर बाह्य पदार्थांचा अथवा कल्पनांचा प्रत्यय कसा येणार ? तस्मात् राघवा, मोक्ष पाहिजे असेल, दुःख नको असेल व परम-सुखाचा आस्वाद घ्यावयाचा असेल, तर चित्सत्ताच मी आहें, मी देहा-दिकांतील कोणीही नव्हें, अशी दृढ भावना कर. बाह्य पदार्थज्ञान हेंच बंधन व त्याच्या ज्ञानाचा अभाव (अवेदन) हाच मोक्ष होय. यास्तव भूमिकांचा अभ्यास न सोडतां तूं शांत व वेदनरहित हो. तत्त्वबोध दृढ झाला म्हणजे जड विषयांचें वेदन होणेंच अशक्य होईल. कारण द्रष्टा कधीं दृश्य होणार नाहीं. व चिति कधीं चेत्य (चिद्विषय) होणार नाहीं, हा सिद्धान्त आहे. तेव्हां सर्व एक आत्मा आहे. असें निश्चयपूर्वक ज्ञान झाल्यावर जगाचा प्रत्यय येणार कसा ? यास्तव दृष्ट—दृश्य इत्यादि दशांचा अभाव असल्यामुळें जाग्रतींतच निजल्याप्रमाणें असावें. आपल्या संकल्पानें जें झालेलें असतें, तें संकल्पाच्या अभावीं क्षीण होतें. जगत् स्वप्नांतील नगराप्रमाणें संकल्पजन्य आहे. यास्तव राघवा, तूं संकल्प सोडून ब्रह्मनिष्ठ होऊन रहा २४.

सर्ग ३५—आत्मसाक्षात्काराकरितां सत्य-मिथ्यारूप ब्रह्माचा विस्तार करितात.

श्रीवसिष्ठ—दशरथपुत्रा, एका क्षणांत एका देशाहून दुसऱ्या देशास गेलेल्या संविद्-चें मध्यें (दोन देशांमध्यें) जें निर्मल रूप असतें तें आत्म्याचें स्वरूप होय. गमन, भोजन, श्रवण इत्यादि सर्व क्रिया करीत असतांनाही निरायास होण्यास्तव नित्य त्या आत्मस्वरूपमय हो. जीवन्मु-क्तांच्या स्थितीचें उल्लंघन न करितां आपल्या कुलाचारालाही न सोडतां व्यवहार करीत असतांना सुद्धां तूं आत्मनिष्ठेपासून च्युत होऊं नकोस. प्रमाणपूर्वक पाहूं लागलें असतां न दिसणें, हेंच अविद्येचें लक्षण आहे. अहो ती विचारपूर्वक पाहिल्यावर जर सांपडती तर विद्याच झाली असती. असो; याप्रमाणें अविद्येचाच जर असंभव आहे, तर तिच्या कार्यभूत विषयांचा संभव कसा असणार ? तस्मात् विवेकी पुरुषाच्या दृष्टीनें ब्रह्म व जगत् सत्य, एक व अनंत आहे. पण तेंच आभासदृष्ट्या असत्य,

अनेक व मर्यादित दिसतें. सर्व असर्व असल्यासारखें व शुद्ध अशुद्ध असल्यासारखें भासतें. भ्रांतदृष्टीनें ब्रह्माचे सर्व गुण लुप्त होऊन जगांत त्याच्या विरुद्ध गुणांचा अनुभव येतो. पण रामा, भ्रांति सोडून ब्रह्म सर्व ज्ञानाचा नाथ आहे, तें सर्वज्ञ, कलंकरहित, सर्वात्मक व यज्ञ, दान, तप, ब्रह्मचर्य, इत्यादि उत्तम यत्नानेंच लभ्य आहे, असें तूं जाण. तें ब्रह्मांड-रूपानें जगद्रत्नांचें भांडार आहे. तें अतिशय गुरु (जड, भारी) आहे, हें खरें. पण विवेकरूपी ताजव्यांत घालून तोलूं लागलें असतां सर्व प्रकारचें गुरुत्व अनृत असल्यामुळें कापसांच्या तंतूंहूनही हलकें होतें. तें कालतः अनंत व देशतः अमर्याद आहे. तें कोणत्या एकाच कालीं अथवा देशीं रहात नाहीं. तें शून्यदेशामध्येंही वन, पर्वत इत्यादि निर्माण करण्यास तत्पर असतें. तें स्थूलांहून स्थूल, सूक्ष्मांहून सूक्ष्म, गुरूंहून गुरु व श्रेष्ठांहून श्रेष्ठ आहे. तें व्यवहारदृष्ट्या जगाचा करंडा असलें तरी परमार्थतः नित्य शून्य अरण्याप्रमाणें असतें. तें अपरोक्ष असलें तरी अज्ञांना दुर्लक्ष्य असतें. त्यांना तें अगदीं हातच्या कांकणाइतकें समीप असतांनाही परोक्ष वाटतें. त्रिभुवन या पूर्ण सागराच्याच लहरी आहेत. सृष्टि याच्या योगानेंच भासते. सर्व पदार्थशोभा या भास्वरतत्त्वामध्यें लीन होते व याच्यापासूनच पुनः उद्भवते. चंद्रापासून जसे किरण त्याप्रमाणें या ब्रह्मात्म्यापासून जगद्भाव उत्पन्न होतात. या चिदाकाशरूपी रंगभूमीवर नियती नांवाची नर्तकी जगद्भ्रमरूपी अभिनयांनीं नृत्य करीत आहे. जगाचे कोट्यवधि कल्प व महाकल्प हेच ज्याचे निमिष व उन्मेष आहेत, असा काल-बालक या आकाशभेदानांत क्रीडा करीत आहे. शेंकडों जगें निर्माण होऊन लीन झालीं तरी हा महा—आदर्श निर्विकार असतो. या आत्म्याचा उन्मेष हीच जगल्लक्ष्मी व निमेष ही प्रलयदशा होय. पण उन्मेष–निमेषरहित झालेला हा आत्म्यामध्येंच (स्वरूपांत) राहतो. भूत, वर्तमान व भविष्यत् सर्गांचा हा कारणरूप आहे. सारांश, एक ब्रह्मच सत्य असून, जगें हा त्याच्या आधारानें भासणारा मिथ्या भ्रम आहे ३५.

सर्ग ३६—इच्छेवांचून तुच्छ पदार्थांचा भोग बंध उत्पन्न करीत नाहीं. कारण इच्छाच परम बंध आहे, व त्याच्या त्यागानें मुक्ति मिळते.

श्रीवसिष्ठ—रामा, या जगांतील सर्व पदार्थ परस्पर अविरुद्ध व एकरूप आणि परस्पर विरुद्ध व अनेकरूप भासतात. पण त्यांतील जलतरंगासारखे अनेकरूप पदार्थ राग-द्वेषांच्या द्वारा दुःखास कारण होणारे असल्यामुळें अनर्थरूप आहेत व एकरूप पदार्थ मोक्षाला कारण होत असल्यामुळें उपयोगी आहेत. तरंगाचें जसें जल हें एक अविरुद्धरूप, त्याप्रमाणें ब्रह्म हें या सर्व पदार्थांचें एक अविरुद्ध रूप आहे. कारण सृष्टींतील कोणत्याही पदार्थाचें तत्त्व विचारपूर्वक पाहूं लागलें असतां चिन्मात्रावांचून दुसरें कांहीं आढळत नाहीं. अर्थात् पुरुषाचें वृत्तिज्ञान हीच जगाची भ्रांति व वृत्तिज्ञानशून्यता हाच सर्व भ्रमाचा उच्छेद होय. त्यामुळें भ्रम व त्याचा उपशम स्मरण व अस्मरण, याप्रमाणें प्रत्येकाच्या स्वाधीन आहेत. चिदाकाश निरवयव असल्यामुळें व वस्तूचा स्वभाव बदलणें अशक्य असल्यामुळें आत्माच साकार जग होणें शक्य नाहीं. (अर्थात् चित् जड होणार नाहीं व आकाश साकार होणार नाहीं, हा परम सिद्धान्त ध्यानांत धरावा.) त्याचप्रमाणें ब्रह्माचा साक्षात्कार होतांच जगाचा बाध होत असल्यामुळेंही जग हा ब्रह्माचा स्वाभाविक विकार नव्हे. अहो, जी नुस्ती पाहूं लागतांच बाधित होणारी माया, ती ब्रह्माची कोणी कशी असणार? तिच्यामुळें जग उत्पन्न कसें होणार व त्याची स्थिति तरी कशी होणार? यांतील एकही संभवत नाहीं. यास्तव सर्व चिदाकाशच आहे. विकार, बाध इत्यादि दोष ज्ञप्तीमध्यें नाहींत. त्यामुळें आम्हांला तिच्यामध्यें खरें जाड्य आढळत नाहीं. राघवा, माझें उपदेशवचन व तुझें ज्ञान हीं दोन्ही चिन्मय आहेत. त्यामुळें विषयांचा वस्तुतः अभाव आहे. विषयांच्या अभावीं इच्छा संभवत नाहीं. इच्छेवांचून राहणें, हेंच परम-पद आहे. इच्छा नाहींशी झाल्यावरही जीवनास कारण होणारा व्यवहार लांकडाच्या बाहुलीप्रमाणें होऊं शकतो. इच्छेवांचून केवळ चेष्टारूप व्यवहार करणाऱ्या पुरुषाला हें जग वेळूप्रमाणें निःसार भासतें. ज्याला दृश्य रुचत नाहीं तर अदृश्य रुचतें, तो सबाह्याभ्यंतर शांत असतो. तो भवसागरांतून पार गेला आहे, असें जाणावें. कारण श्रोत्रादि इंद्रियें शब्दादि विषयांचें ग्रहण करीत असलीं तरी त्याचें चित्त त्यांचें ग्रहण करीत नाहीं. रामा, याप्रमाणें सर्व विषय

नीरस आहेत, असा मनाला बोध करून भोग-रोगांची चिकित्सा जर केली नाहीं, तर दुःखशांतीचें नांवही घ्यावयास नको. उलट अनर्थपरंपरा प्राप्त होण्याचाच फार संभव आहे. जो भोगविषाचा स्वाद घेत असतांना प्रत्यहीं त्यांत रममाण होत जातो, तो आपल्या शरीरतृणास सततं दीप्त अग्नींतच टाकतो. यास्तव भोगेच्छात्याग हेंच खरें समाधान असून तोच मनःशांतीचा मुख्य उपाय आहे, असें वेदान्तभूषण ज्ञानी सांगतात; व मन इच्छा सोडल्यानें जसें शांत होतें, तसें शेंकडों उपदेशांनींही शांत होत नाहीं, असा अनुभवही आहे. इच्छामात्र चित्त आहे. यास्तव इच्छाशांति हाच मोक्ष होय. शास्त्रें, तपें, यम, नियम इत्यादि सर्व या इच्छाशांती करितांच आहेत. प्राण्याची इच्छा जितकी व जशी वाढत जाते तितकी व तशीच त्याच्या दुःख–बीजांची मुष्टि उगवूं लागते आणि विवेकानें इच्छा जशी जशी क्षीण होत जाते तशी तशी दुःखचिंता कमी होते. इच्छारोगाची चिकित्सा मोठ्या यत्नानें केली पाहिजे. त्यावांचून दुःखचिंताविष शांत होत नाहीं. सर्व इच्छांचें उपशमन एकदम करणें अशक्य झाल्यास क्रमानें थोडथोड्या इच्छा सोडाव्या. कारण सन्मार्गामध्यें प्रवृत्त झालेला पुरुष कधींही क्लेश भोगीत नाहीं. पण जो नराधम आपल्या इच्छांना क्षीण करण्याचा प्रयत्न न करितां त्यांना उत्तरोत्तर वाढवीत जातो, तो आपल्याला प्रत्यहीं अंध-कूपांत फेकीत असतो. अनेक दुःखें प्रसवणाऱ्या संसृतीचें बीज इच्छाच आहे. तिला ज्ञानाग्नीनें चांगलें भाजून टाकल्यास संसार उगवत नाहीं. यास्तव व्यर्थ भ्रमांत न पडतां इच्छा उत्पन्न न होईल असा प्रयत्न करावा. त्यावांचून शास्त्रादि सर्व व्यर्थ आहे. इच्छेचें अनुसंधान न करणें, याच चित्तसमाधानाचा आश्रय कां कोणी करीत नाहीं! ज्याच्या मतीला इच्छेचें अनुसंधान न करणें, हें एवढेंसें कृत्यही दुःसाध्य वाटत असेल त्याचा गुरूपदेश, शास्त्र-ज्ञान इत्यादि सर्व व्यर्थ आहे. ज्याप्रमाणें व्याघ्रादिकांनीं भरलेल्या जंगलां-तील हरिणीचा जन्म म्हणजे मृत्युच होय, त्याप्रमाणें इच्छाविषविकारिणी संसृतींत मनुष्यांचा जन्म म्हणजे मृत्युच होय. या पुरुषास इच्छेनें जर बालकाप्रमाणें चंचल केलेलें नसतें, तर मोक्षाला अगदीं थोडासाच उपाय पुरला असता. यास्तव इच्छांची निवृत्ति करावी. कारण निरिच्छता

हेंच निर्वाण व सेच्छता हेंच बंधन आहे. यथाशक्ति इच्छाजय करावा. शमरूपी अग्नीनें त्या बीजाला जाळून टाकावें. विवेक, वैराग्यादि उत्तम गुणांची प्राप्ति होईतों मनांत उठलेल्या प्रत्येक इच्छेला मारून टाकावें. सेच्छत्वामुळेंच पुण्यपापमय बंधपाश मनुष्याला प्रत्यहीं आवळीत असतात. साधूचा इच्छानिरासावांचून एकादा क्षणही जाणें यासारखी महा हानि नाहीं. इच्छाशांतीबरोबर साधनचतुष्टयरूप कल्याण वाढत जातें. विवेकशून्य चित्ताची इच्छा पुरविण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे संसारविष-वृक्षाला पाणी घालणेंच आहे. रामा, या विविध इच्छाच दुष्कृत अज्ञान पुरुष-पशूला जाळींत असतात. यास्तव प्रथम त्यांचा त्याग करावा ३६.

सर्ग ३७—इच्छा उत्पन्नच कशी होत नाहीं व ती उत्पन्न झाली तरी केवल ब्रह्मच कशी असते, तें उपपत्तिपूर्वक सांगून, ज्ञानयोगाचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, इच्छांची शांति चित्तशांतीनेंच होणें शक्य आहे, व चित्तवृत्तींची शांति हाच योग आहे. यास्तव इच्छामूलक सर्व अन-र्थांचा क्षय होण्यास्तव मीं पूर्वीं सांगितलेलाच योगाख्य उपाय पुनः सवि-स्तर सांगतों, तो ऐक. आत्मज्ञानयोग हाच इच्छानिरासाचा उत्तम उपाय आहे. कारण तो इच्छेला कारण होणाऱ्या विषयांचाच अपहार करीत असतो. (आत्मज्ञान होण्यापूर्वी विषय सत्य आहेत, अशी भ्रांति होत असल्याकारणानें त्यांकरितां इच्छा होणें अगदीं साहजिक असतें. पण आत्मज्ञानानंतर तिचा मुळींच संभव नाहीं. कारण आत्मज्ञान विषय असत्य आहेत, असें प्रत्यक्ष दाखवून त्यांचा अपहार करतें; असा याचा भावार्थ.) यास्तव रामा, आत्म्याहून भिन्न असलेले पदार्थ जर सत्य असले, तर त्यांविषयीं तूं खुशाल इच्छा कर. मी तुला प्रतिबंध करीत नाहीं. पण ते जर असत् असले, तर सत्य आत्म्याला सोडून दुसऱ्या कशाची तूं इच्छा करणार? सर्व सूक्ष्म, निरवयव व शुद्ध चिदाकाशच जर आहे, तर इच्छाविषयच कोठें राहिला? आम्हां अतिशांतचित्त पुरुषांना अज्ञजनप्रसिद्ध ग्राह्य—ग्राहक,—संबंधच कोणत्याही निमित्तानें अथवा प्रमाणानें आढळत नाहीं. मग तो अज्ञांनाच कसा दिसतो, तें कांहीं कळत नाहीं. ग्राह्य विषय व ग्राहक जीव याचा संबंध आत्मनिष्ठ असेल म्हणून म्हणावें, तर तसाही प्रकार नाहीं. तेव्हां असत्-

वस्तूचा लाभ कसा होणार ? काळा चंद्र कधीं कोणी पाहिला आहे का ? तात्त्विक आत्म्यामध्यें नसणें हीच ग्राहकादिकांची सत्ता आहे. ते अशास्त्र-दृष्ट्या सत्य असले तरी शास्त्रदृष्टीचा उदय होतांच कोठें जातात कांहीं कळत नाहीं. सर्व द्रष्टृ–दृश्याचा क्षय होणें हाच तत्त्वज्ञानाचा स्वभाव आहे. तत्त्वज्ञान होतांच सत्य अहंता आत्मस्वरूपांत लीन होते. शांति असेल तेव्हां दृश्य नसतें व दृश्य असतें तेव्हां शांति नसते. हा-सुद्धां स्वभावच आहे. प्रकाश व अंधकार यांचा जसा सहवास कधींही कोणाच्या अनुभवास येत नाहीं, त्याप्रमाणें निर्वाण व दृश्य यांचा सहवास कधींही होणें शक्य नाहीं. कारण तीं दोन्ही एकत्र राहिल्यास परस्परांचा बाध करून असत्य होतील. पण तसें होऊं दे, असें म्हणणें म्हणजे विद्वानांच्या अनुभवाच्या विरुद्ध भाषण करणें आहे. कारण निर्वाण (शांति) अजर व अदुःख आहे, असा सर्व विद्वानांचा अनुभव आहे. तसेंच दृश्यादि सर्व भ्रमभूत आहे, त्यांत सुखप्रद कांहीं नाहीं, असाही त्यांचा अनुभव आहे. यास्तव त्या असत्–दृश्याची भावना करूं नका. अज–निर्वाणांत स्थिर रहा. द्वैतव्यवहारी कार्याच्या उपयोगी जरी असलें तरी तें शिंपी-वर भासणाऱ्या रुप्याप्रमाणें मिथ्या आहे. कारण विचार करूं लागलें असतां तें अनुभवाच्या कसोटीस उतरत नाहीं. तें सत्य आहे, अशी भावना केल्यास मोठें दुःख होतें व असत्य आहे, असें चिंतन केल्यास मोठें सुख होतें; अशा प्रकारच्या शब्द-ज्ञानानें झालेला द्वैताचा बाध मननपूर्वक निदिध्यासन केल्यानें दृढ होतो. तेव्हां अहो अधम अधि-काऱ्यांनो, हा निर्विकार आत्मा इतका स्पष्ट व साक्षात् असतांना तुम्हीं त्याला कां पहात नाहीं ? बंध देणाऱ्या दृश्याला जाळून कां टाकीत नाहीं ? तुम्हांला बंधच आवडतो व म्हणून तुम्हीं त्यावरील आसक्ति कमी करीत नाहीं कीं काय ? सर्व कार्यकारणभाव ब्रह्मच आहे, असें जेव्हां तुम्हांला कळेल, तेव्हांच देहादि मर्यादा कुंठित होऊन प्रत्यगात्मा अपरिच्छिन्न होईल; व तो ब्रह्म आहे, असें ठरेल; त्यावांचून नाहीं. द्वैत एक अणुभर जरी अवशिष्ट असलें, तरी ब्रह्मसिद्धि होणें शक्य नाहीं. पण याप्रमाणें हा सर्वात्मा पूर्ण असतां-नाही जे वादी, तार्किक अथवा शिष्य, कार्यकारणभावास सत्य मानून

केवल अज्ञानासाठींच साधनांना शोधीत राहतात, त्यांच्याशीं आम्हाला कांहीं एक कर्तव्य नाहीं. आतां संसाराचा हेतु अवश्य सांगितलाच पाहिजे, असा जर कोणाचा आग्रह असेल तर तो स्वाविद्या (आत्म्याचें विस्मरण, अज्ञान) हाच आहे. पण सर्वच ब्रह्म आहे असें कळल्यावर कार्यकारण-भावाची आवश्यकताच काय आहे ? मातीच्या बाहुल्यांच्या सैन्यांत माती-वांचून जसें दुसरें कांहीं नाहीं, त्याप्रमाणें या सृष्टींत ब्रह्मावांचून, चिन्मात्र आत्म्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं. मग इच्छेचा उदय कसा होणार ?

श्रीराम—मुनिवर्य, असें जर आहे तर इच्छा उत्पन्न झाली तरी व न उत्पन्न झाली तरी ब्रह्मरूपच असल्यामुळें, तिचा विधि किंवा निषेध करण्याचें कांहीं प्रयोजन दिसत नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—ब्रह्मज्ञान झाल्यावर इच्छा जर उत्पन्न झाली, तर तिचें तत्त्व कळलेलें असल्यामुळें कांहीं दोष नाहीं. पण विद्वानाला इच्छा होणेंच अगोदर अशक्य आहे. कारण ज्यांची इच्छा होणार ते विषय असत्य आहेत, असें समजून तो तत्त्वज्ञानापूर्वीच इच्छारहित झालेला असतो. तेव्हां ज्ञानानंतर आत्मानुभवाचा त्याग करून तो पुनः कोणत्या वस्तूची इच्छा करणार ? सूर्योदय होतांच केवल वस्तुस्वभावामुळें रात्र जशी नाहींशी होते, त्याप्रमाणें आत्मज्ञान होतांच इच्छा क्षय पावते. जसा जसा ज्ञप्तीचा उदय होतो, तशी तशी द्वैताची शान्ति होते व वासनांचा लय होतो. तेव्हां पूर्ण ज्ञानानंतर इच्छेचा उदयच कसा होणार ? म्हणूनच ज्ञानी प्रतिषेध शास्त्रांचा विषय होत नाहीं. कारण शास्त्र प्राण्यांच्या स्वाभाविक अनुरागानें प्राप्त कर्मांचाच निषेध करीत असतें. व ज्ञान्याच्या सर्व इच्छा शांत झालेल्या असतात, तेव्हां त्यांची कोणत्याही स्वाभाविक रागप्राप्त कर्मांत प्रवृत्तिच जर होत नाहीं, तर मग निषेध त्याला आपला विषय कसा करणार ? इच्छा अतिशय कृश होणें, आनंदानुभव व तृप्ति हीं ज्ञानाचीं लक्षणें आहेत. तत्त्वज्ञ पुरुष सर्व लोकांस अभयदान देऊन आह्लादित करीत असतो. जेव्हां सर्व दृश्य विरस होऊन मनांत रति उत्पन्न करीनासें होतें, तेव्हां इच्छा प्रसार पावत नाहीं. व त्याच वेळीं मुक्ततेचा उदय होतो. या जगांतील भ्रामक पदार्थांच्या योगानें व्यवहार कसा होणार ? सर्व पक्ष व सर्व पदार्थ भ्रमात्मक आहेत. सर्वाधार काल, त्याच्या

आंत असणारीं जगें, ब्रह्मांडें, त्यांतील चवदा भुवनें, त्यांतील अहंत्वादि विशिष्ट भोक्ते, त्यांचा भोगसाधनभूत इंद्रियवर्ग, शब्दादि भोग्यपदार्थ इत्यादि ईश्वराच्या मायाशक्तीमुळें उत्पन्न झालेलें सर्व परमार्थतः एक शांत चिदाकाश आहे, असा निश्चय झाला असतां रागादिक संभवत नाहींत. इच्छादि सर्व दोषांस जिंकण्याचा हाच मुख्य उपाय आहे ३७.

सर्ग ३८—येथें चित् व चेत्य यांचा संसर्गभेद निरास करून चित्-च जगत् आहे, असें सत्तर्कांनीं सिद्ध करितात.

श्रीवसिष्ठ—चित् मिथ्या जगत् पाहते. ही भ्रांति कल्पित. सृष्टि-चित्रांतील सृष्टीप्रमाणें मनःकल्पनेनेंच क्षुब्ध झाल्यासारखी भासते. ती वस्तुतः नाहीं. ज्याप्रमाणें भिंतीवरील सृष्टि भिंतीच्या रूपानें भिंतीहून बाह्य वस्तुतः नसते, पण भ्रांतानुभवरूपानें भिंतीहून बाह्य (पृथक्) असते, त्याप्रमाणें ज्ञानामध्यें कल्पिलेला हा सर्गही वास्तवज्ञानरूपानें अबाह्य व भ्रांतानुभवरूपानें बाह्य आहे, असें सिद्ध झालें असतां ज्ञान सत्यरूप असल्यामुळें त्याची बाह्यविषयरूपताही सत्य आहे, असें जाण. याप्रमाणें आमचें मत बाह्यार्थवाद व विज्ञानवाद यांच्याशीं विरुद्ध नाहीं. सर्व चिद्रूप असल्यामुळें आकाशादि विकारही वस्तुतः पूर्ण ब्रह्मात्मक आहे. सर्व क्रियाकारक फलरूप जगत् ब्रह्मीभूत असल्यामुळें त्याला माझा नमस्कार असो. व्यवहार-कालींही विषय चित्—शीं ऐक्यरूप होऊन त्या ऐक्यबलानेंच सत्तास्फूर्तिमान् होतो. सर्व त्रिपुटी ब्रह्मात्मक असल्यामुळें अनुभवनमात्रत्व हेंच जगाचें खरें स्वरूप झालें. (आतां द्रष्टा व दृश्य यांचें ऐक्य सिद्ध करणारा सत्-तर्क दाखवितात.) द्रष्टा व दृश्य चिदात्मक साक्षीमध्यें जर एकरूप झाले नाहींत, तर ऊंस खावयास प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाला त्याच्या माधुर्याचा अनुभव येणार नाहीं. कारण ऊंस जड आहे. त्यामुळें तो रसानुभव घेण्यास समर्थ नाहीं. त्याचप्रमाणें जड रसही त्यांना आपला अनुभव देण्यास समर्थ नसतो. यास्तव अनुभवास येणाऱ्या उंसाच्या गोडीची उपपत्ति लावण्यासाठीं ऊंस खाणारा व रस या दोघांनाही चिन्मयरूपताच असली पाहिजे. त्यामुळेंच जलाशयांत पडलेल्या जल-बिंदूप्रमाणें अनुभव घेणाऱ्या चितीमध्यें विषयाचा प्रवेश होऊन तो त्याच्याशीं मिळून जातो. आणि याप्रमाणें साक्षिचैतन्य, भोक्तृचैतन्य व विषयचैतन्य

यांचें ऐक्य झाल्यावरच माधुर्यादिकांचा अनुभव येतो. त्यावांचून येत नाही. एक काष्ठ दुसऱ्या काष्ठाच्या जातीचें जरी असलें तरी चिदैक्याचा अभाव असल्यामुळें जसें त्याला जाणत नाहीं, त्याप्रमाणें द्रष्टाही; जड जर सर्वथा चित्–शून्य असतें,तर त्याला जाणण्यास तो समर्थ झाला नसता, तस्मात् सर्व चिन्मात्र आहे. पण, बुद्धि इत्यादि सर्व भावना कल्पित आहे. त्यामुळें ते सगळे भेद मिथ्या आहेत. सर्व भाव ब्रह्मसत्तेचे विवर्त असल्यामुळेंही मिथ्या आहेत. कारण त्यांना स्वतःसत्ता नाहीं. प्रत्येक स्थूल पदार्थाचें बीज अणु व अणुतर असतें. त्या सर्वांचा अतिशय अणुस्वभावच ब्रह्म (परमात्मा) आहे. ज्याप्रमाणें पार्थिव पदार्थ कोठेंही असला तरी पृथ्वीरूप आहे, त्याप्रमाणें ब्रह्मविवर्तभूत सृष्ट पदार्थ कोणत्याही लोकीं असला तरी ब्रह्ममय आहे. ज्याला पूर्ण विचारानें सर्व ब्रह्ममय झालें आहे, त्याला जग हें एका रोमाच्या अग्राप्रमाणें वाटत असतें. तेव्हां त्याला इच्छा कशाची होणार ? वैभव व दारिद्र्य यांना सम जाणणाऱ्या त्या महात्म्याचा महिम जाणण्यास कोण समर्थ आहे ? बंधुमित्रादिकांच्या जीवन–मरणादिकांमुळेंही त्याला हर्ष–विषाद होत नाहीं. कारण तो शुद्ध संविन्मय असतो. त्यामुळें मरण व जन्म हे भाव भ्रांतिमानांनाच मृगजलाप्रमाणें भासतात, असें त्याला साक्षात् समजतें. सारांश, वर्तमानभोगांमध्यें विरस, भाविभोगांविषयीं निरिच्छ व भूतविषयांच्या वासनांनीं रहित, अशा तत्त्वज्ञाला शास्त्रावांचून दुसरा तत्त्वविनोदहेतु कोणता असणार ? यावज्जीव अहं-भाव सोडून शुद्ध शास्त्रीय व्यवहार करणें, हेंच त्याचें शील अथवा लक्षण होऊन राहिलेलें असतें ३८.

सर्ग ३९—ज्ञातात्म्यामध्यें विश्रांति घेणाराचें स्वरूप काय असतें व त्याला जग कसें भासतें, त्याचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—ज्याला आत्मसाक्षात्कार झाला आहे, असा पुरुष शास्त्रीय-व्यवहार करीत असतांनाही संकल्परहित असतो. अहं हा सर्वानर्थ-भूत अभ्यास निवृत्त झालेला असल्यामुळें त्याला संकल्प करण्याचें सामर्थ्यच नसतें. ज्याचें आवरण व इच्छा नष्ट होऊन परमानंदपूर्णता उदय पावली आहे, तो आत्मसत्तेनेंच विराजमान होतो. एका आत्मलाभानेंच सर्व लब्धव्य व ज्ञातव्य प्राप्त व ज्ञात झाल्याकारणानें ज्ञानाच्या संकल्पाला

कांहीं कारणच राहत नाहीं. तो निःसंकल्प, निराधार व शांत पुरुष आपल्या प्रणामादि समागमानेंच लोकांना पवित्र करतो. तो आंतून सदा शीतळ राहतो. जगाला मिथ्या पाहतो. स्वर्ग व मोक्ष हे दोन्ही त्याला वंध्या-पुत्राप्रमाणें असत् भासतात. जग ब्रह्मरूपानेंच सत्य, अनिर्मित, व अभावित आहे. आत्मस्वभावविश्रांतीचा अहंतादि, सर्गादि व दुःखादि यांचा उपलंभ न होणें, हा स्वभावच आहे. आत्म्याचें खरें स्वरूप निर्विषय चिन्मात्रत्व हें आहे. त्यांत मिळून गेलेल्या जीवाचा जगद्भास नाहींसा होतो. आत्म्याच्या अस्वाभाविक दशेंत मोठें दुःख असून स्वाभाविक स्थितींत मोठा आनंद व शांति आहे. यास्तव या अबाधित सिद्धान्ताचा चांगला विचार करून स्वभावास जाऊन मिळावें. सूक्ष्म बीजामध्यें स्थूल वृक्ष असतो कीं नाहीं? त्याच दृष्टन्यायानें अमूर्त शिवामध्यें मूर्त जग असतें. विषयांचे अनुभव, संकल्प, अहंता इत्यादि सर्व भाव आत्मस्वरूप-भूत आहेत रामा, या सृष्टींत आत्माच सर्वत्र पसरला आहे. मी या माझ्या देहांतच नसून अंतर्बहिर् व्यापून राहिलों आहें. मी बोलतों तें-सुद्धां तुझ्यासाठीं अहं-चा आरोप करून बोलत आहें. शुद्ध संविन्मय पुरुषाच्या हृदयांत भोगेच्छा, मोक्षेच्छा इत्यादि स्फुरत नाहींत. पण ही वस्तुस्थिति न जाणल्यामुळें मूढांना महादुःख भोगावें लागतें. राघवा, स्वभावभूत अशा या मोक्षामध्यें धन, बंधु, मित्र इत्यादि दुसऱ्या कशा-चाही फारसा उपयोग नाहीं. यास्तव सुज्ञानें जगाला स्वप्नसदृश जाणून आत्मरूप होण्याचा प्रयत्न करावा. आत्मज्ञांना सृष्टि गंधर्वनगराप्रमाणें भासते ३९.

सर्ग ४०—सृष्टींत ब्रह्म भासत नाहीं व ब्रह्ममय झाल्यावर सृष्टीचा अनुभव येत नाहीं. पण जीवन्मुक्तावस्थेंत पर्यायानें दोन्ही भासतें.

श्रीवसिष्ठ—अस्वाभाविक बाह्याभ्यंतर् वस्तूचें वास्तवस्वरूप साक्षि-चैतन्यच आहे. अस्वभावता क्षीण झाली म्हणजे स्वाभाविक स्थिति विस्तार पावते. जेव्हां शमरूप स्वभावविश्रांति उदय पावते, तेव्हां स्वप्न जसें सुषुप्तींत त्याप्रमाणें जगत्-दृश्य त्या स्वभावांत लीन होतें. ज्ञानी पुरुषाला स्वरूपविश्रांतीस विरोध करणारे भोग, महारोग व बंधु दृढ-बंधनें भासतात. द्रव्य, संपत्ति, अनर्थावह वाटते. यास्तव रामा, शुद्ध

विवेकानें आत्म्यामध्य शांत व्हावें. अस्वभावरूपता हाच सग व स्वभाव-एकरूपता हाच शिव आहे, हें परम रहस्य जाणून परम आकाशरूप व्हावें. व्यर्थ निराश होऊं नये. ही स्वभावस्थिति ज्याच्या त्याच्या हातची आहे. मी आपल्याला किंवा या जगाला ओळखीत नाहीं; मी शांत ब्रह्मामध्यें प्रविष्ट झालों आहें, त्यामुळें शुद्ध, निरामय ब्रह्म आहें; तूं मला जरी वसिष्ठ या त्वं-भावानें जाणत असलास तरी मी शांत आकाशाहून आपल्याला पृथक् समजत नाहीं; 'मी आहें' असें जें तुला भासत आहे, तोही भ्रम आहे; वस्तुस्थिति नव्हे. ज्याप्रमाणें स्वप्न पाहणाराला सुषुप्ति नाहीं व निद्रासुख घेणाराला स्वप्न नाहीं, त्याप्रमाणें ब्रह्मरूप झालेल्या पुरुषाला सृष्टीचें भान होत नाहीं आणि सृष्टिमय झालेल्या जीवाला ब्रह्म भासत नाहीं. पण जागृत झालेल्या पुरुषाला जसें स्वप्न व सुषुप्ति यांतील दोन्ही अनुभवांचें स्मरण असतें, त्याप्रमाणें शांतबुद्धि जीवन्मुक्त ब्रह्म व जगत् यांचें स्वरूप जाणतो. ज्ञानवान् या सर्व दृश्यादृश्याचें खरें स्वरूप जाणतो, व त्याचवेळीं अंतःकरणांत अतिशय शांतही असतो. कारण ही सर्व भ्रांति आहे, असें ओळखून तो तिच्याकडे केवळ विनोदाकरितां पाहतो. जगन्माया आत्म्यामध्यें किंवा अत्यंत असत्—शून्यामध्यें नसते. तिला पाहणारा कोणी द्रष्टा जीवही नाहीं. वास्तव शून्य व अशून्य यांहून विलक्षण असलेली ही भ्रांति व्यर्थ भासते. ती अनिर्वचनीय आहे ४०.

सर्ग ४१—त्रिजगत्पुत्रिकेचें अस्वभावस्वभावतः नृत्य व स्वभावस्वभावतः निर्वाण.

श्रीवसिष्ठ—हा अविद्यास्वभाव आत्मा सर्व जगद्रूप होऊन अहंतादि त्रिजगत्-पुत्रिकानृत्य जाणतो. त्याचप्रमाणें अविद्यारहित झालेला आत्मा शास्त्रोपायानें आत्मसाक्षात्कारवान् होऊन स्वस्वभावानें निर्वाणरूप होतो. जेथें जेथें सूर्य तेथें तेथें जसा प्रकाश, त्याप्रमाणें जेथें विषयविरक्ति तेथें आत्मसाक्षात्कार. ज्याला कोणी कर्ता, कर्म, करण, द्रष्टा, दृश्य, दर्शन इत्यादि नाहीं, असें हें त्रिजद्रूपी निराधार चित्र उठलें आहे. पण विद्यादृष्टीनें तें मुळीं उठलेलेंच नाहीं. तर एक, शांत, अनामय, परब्रह्म आहे. चिच्चमत्कारमात्र असलेले जे जीव त्यांच्या कल्पनामात्ररूप रंगमंडपांत ज्यांच्या नाना शृंगारचेष्टा चालल्या आहेत, अशा जगच्चित्रपुतळ्यांची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे? त्या नानाप्रकारचे रम्य अभिनय

करून सतत नृत्य करीत असतात. त्या असत्-पुत्रिकांचें विस्तृत वर्णन करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. डोळ्यांसमोर सतत दिसणारें हें त्रिजगत्पुत्रिका-नृत्य ब्रह्मजलाचें द्रवत्व आहे. यास्तव तूं स्वभावाची भावना करीत रहा. त्या नृत्याकडे लक्ष्य देऊं नको. जाग्रदवस्थेंतही अव्यग्रमनानें सावध राहून या जगत्स्वप्नाचा आश्रय करूं नको. जाग्रतींत सुषुप्ताप्रमाणें असणें व वासना सोडणें हाच स्वभाव, मुक्ति अथवा परिणामता आहे. सर्व कारकादि शून्य ब्रह्मच जगद्रूपानें स्थित आहे. तें सुंदर वस्तूमध्यें सुंदररूपानें, पूर्णामध्यें पूर्णतेनें व द्वित्वैक्यरहित वस्तूमध्यें द्वित्वैक्यरूपानें असतें. तें सृष्टिस्वरूपांत सत्यरूपानें व सत्य आत्म्यामध्यें स्वयंशांतरूपानें स्थित आहे. त्याच्या समोर गेलेलें मन एकरस होतें. संकल्पानें कल्पिलेलें जग जसें संकल्पास सोडून नसतें, त्याप्रमाणें जगदाभास परमार्थास सोडून राहत नाहीं. तें अनेकाकार भासलें तरी एकरूप आहे. सारांश राघवा, सर्व दृश्य ब्रह्माच्या आधारानें भासणारा भ्रम आहे, हें तूं विसरूं नको. म्हणजे स्वभावभूत निर्वाण तुझ्या हातीं लागेल. ज्ञानानंतर तुला दृश्याचा भासही होणार नाहीं व जरी झाला तरी तो मिथ्या आहे, याविषयीं तुला मुळींच शंका राहणार नाहीं ४१.

सर्ग ४२—विश्व व विश्वेश्वर यांची एकता. विवेकानें स्वात्मरूप परमेश्वराचेंच पूजन करावें.

श्रीवसिष्ठ—रामा, चित्तामुळें जगाचा भेद भासतो, पण चित्त तरी चित्तत्वाहून पृथक् आहे कोठें? चित्त अव्यक्त व अमल असल्यामुळें भासणाऱ्या या जगादिकांचा संभव कसा आहे, तेंच कळत नाहीं. प्रत्यगात्माकाश असलें तरच विषयादिकांचें स्फुरण होतें; पण तो चित्तलक्षण सूर्य अस्त पावला म्हणजे विषयादिक सर्व शांत होतात. वाय्वादिकांतील स्पंदादिकांप्रमाणें आत्म्यामध्यें हें जग आहे. त्यांत शुद्ध व आद्यन्तमध्य-रहित ज्ञप्तिवांचून दुसरें कांहीं नाहीं. त्याला कोणी शांत शिव, कोणी शाश्वत ब्रह्म, कोणी शून्य, कोणी विज्ञानमात्र इत्यादि अनेक नांवें देतात. तें अनंतरूप चिद्रूप जणुं काय विषयतेची भावना करीत स्वरूपांत स्थित असतांनाच ज्ञेय होतें. चिद्बलानेंच विषयांची स्फूर्ति होत असल्यामुळें चित्तवांचून विषय नाहींत. अर्थात् सर्व चिन्मय आहे. बा साधो,

वास्तविक तत्त्व जाणल्यानें सव विश्व लीन होतें. बाह्य व आंतर् सर्व चेष्टा सोडून रहाणें, या काष्ठमौनसंज्ञक दशेनें स्फुरण पावणारें ब्रह्म संसाराचें निरसन करून अवशिष्ट राहतें. भावनात्याग केल्यानें वरील दशा प्राप्त होते. मनांत चिदेकरसाचा आश्रय करून रहावें. त्या स्थितीला अनुकूल अशा विवेक-वैराग्यादि साधनांचा अभ्यास करणें हीच परमेश्वर-आत्म्याची सर्वोत्कृष्ट पूजा आहे. शुद्धभावनेनें स्वभावरूप परमेश्वराची पूजा त्याच्या साक्षात्काराकरितां करावी. कारण विवेकरूप साधनानें पूजलेला स्वात्मा तत्काल निरतिशय आनंदरूप वर देतो. या पूजेपुढें इंद्र, रुद्र, उपेंद्र इत्यादिकांची पूजा तृणासारखी तुच्छ आहे. विचार, सत्संग, शम इत्यादि पुष्पें समर्पण करून पूजलेला स्वात्मा-परमेश्वर तत्काल मोक्षफल देतो. सत्यस्वरूपाचें दर्शन याच एका उपचारानें पूजा केली असतां तो महादेव सर्वोत्तम फल देतो. असो; हा आत्मा-ईश्वर इतका सुलभ असतांना त्याला सोडून कोणता मुज्ञ दुसऱ्या तटस्थ ईश्वराचें पूजन करणार आहे? सत्संग, शम, संतोष व विवेक यांच्या योगानें ज्यानें आत्म्याचें सर्वप्रकारें पूजन केलें आहे, त्याला शस्त्रें, विष, अग्नि इत्यादि कोमळ पुष्पांप्रमाणें भासतात. पण अविवेकानें देवार्चन, तप, तीर्थ, दान इत्यादि कितीही जरी केलीं, तरी तीं सर्व निरर्थक होत असल्यामुळें भस्म होतात. अहो, विवेकानेंच जर सर्व कर्में सफल होतात, तर तोच आंतल्याआंत कां कोणी करीत नाहीं. यथार्थतत्त्व जाणल्यानें वासनांची शांति होऊन आत्मप्रसादानें विवेकाख्य यत्न सिद्ध होतो. पण त्याला पुनः भ्रमांच्या योगानें सुकवून सोडूं नये. तर शमामृतसेकानें आंतल्या आंत वाढवावें. देहसत्तेचा अनादर करून यथार्थ तत्त्वाचा साक्षात्कार झाल्यावर लज्जा, भय, विषाद, ईर्ष्या, सुख, दुःख इत्यादिकांस एकाच वेळीं जिंकावें. जगत्, शरीर इत्यादि उत्पत्तीच्या वेळींही जर नव्हतें तर तें आज कोठून असणार? आतां छान्दोग्यादि श्रुतीमध्यें सृष्टीच्या पूर्वीं सत् होतें व त्याच्यापासून असत् जग हें कार्य झालें इत्यादि वर्णन आहे; हें खरें. पण त्याप्रमाणें जरी पाहिलें तरी कार्यकारणैक्य असल्यामुळें जग ब्रह्ममात्रच आहे. त्याहून भिन्न नाहीं. कार्यकारणैक्यसिद्धान्त जरी मान्य न केला व कार्यजगत् कारणब्रह्मा-

हून निराळें आहे, असें म्हटलें तरी सत्-हून पृथक् असलेलें तें असत् होणार! तेव्हां असत् जगाला अर्थक्रियाकारित्व कोठचें? व तें जर नाहीं तर हा व्यवस्थित व्यवहार कसा होतो? शिवाय असत् जगाची प्रतीति कशी येते? अर्थात् या सर्व अनुपपत्तींचें निरसन करण्याकरितां जगत्सद्रूप ब्रह्मच आहे, असें मानणें भाग आहे. असें जर आहे तर भेदप्रतीति कशी होते, म्हणून विचारशील तर त्याचेंही कारण सांगतों. सद्रूप ब्रह्माच्या दृष्टीनें भेद नाहीं. जगाच्या दृष्टीनें भेद आहे. पण तो प्रातिभासिक असल्यामुळें परमार्थ-अद्वैताची कांहीं हानि होत नाहीं. जगाचा प्रतिभासही ज्ञानरूप आहे, हें आम्ही वर सांगितलेंच आहे. ज्ञेय जग विवेकानें बाधित झालें म्हणजे अवशिष्ट राहणारें ज्ञानच अनिर्वाच्य शाश्वत शिवस्वरूप आहे. या अवस्थेस प्राप्त झालेले विवेकी शांतचित्तानें स्वस्थ राहतात. ते चित्राप्रमाणें निश्चेष्ट असतात. किंवा कांहीं निमित्तानें त्यांचे देह चलनादि चेष्टा करीत असले तरी ते आंतून ज्ञानरूपच रहातात. असले जीवन्मुक्त प्राप्त कर्म करोत किंवा सर्वत्याग करून शांत अंतःकरणानें उज्ज्वल होऊन एकान्तांत बाहुल्याप्रमाणें राहोत, त्यांच्या आनंदानुभवांत कांहीं विघ्न येत नाहीं. संकल्प शांत झाला असतां संकल्पित वस्तुही जशी शांत होते, किंवा स्वप्न पाहणारा मनुष्य जागृत झाला असतां त्याचें स्वप्न शांत होतें, त्याप्रमाणें आत्मसाक्षात्कारवान् पुरुषाच्या दृष्टीनें जगाचा अस्त होतो. त्यामुळेंच त्याला दुःखादिकांचा स्पर्शही होत नाहीं. कांहीं मूढ भलत्याच एकाद्या क्षणिक स्थितीला निर्वाण समजून त्याचें लांबलचक वर्णन करीत सुटतात. पण त्यापासून त्यांच्या अंतःकरणांत आनंदानुभव होत नाहीं. ते आपल्या कल्पनेप्रमाणें कांहीं तरी करून व आंतून अकृतार्थ असतांनाच कृतार्थ असल्याप्रमाणें दाखवून लोकांना उपदेश करीत सुटतात. पण कल्पनामात्र उपायानें कृतार्थ होऊं पाहणें, यासारखें अज्ञान दुसरें कोणतेंही नाहीं. यास्तव सर्व दुःखद आहे, असें समजून व जगद्भ्रमाचा त्याग करून वासनारहित व विषयांविषयीं विरस होऊन राहणें, हें निर्वाण होय. यास्तव रामा, उपदेशाप्रमाणें प्रयत्न करून नुस्त्या परोक्ष ज्ञानानेंच आपल्याला कृतार्थ न समजतां वासनाशून्य मनानें शांत हो व आत्मानुभव घे. म्हणजे शुद्ध

जगत्स्वरूप पहात असतांनाही तुला निर्वाणविश्रांति घडेल. केवल वेद-वाक्यांवरून परमात्म्याचें नुसतें शाब्दिक ज्ञान होणें यांत कांहीं पुरुषार्थ नाहीं. कारण अपरोक्षज्ञानास योग्य असलेल्या वस्तूचें परोक्ष-ज्ञान हा वस्तुतः भ्रमच आहे. यास्तव तसल्या बोधाला तुच्छ समजून आंतर् अपरोक्ष अनुभवावर झडप घाल. तूं अनुभवरूप हो. तेंच तुझें निर्वाण होय ४२.

सर्ग ४३—मनोरूपी यक्षाचें जणुं काय नगरच, अशा अज्ञानकल्पित जगाचें केवल ज्ञानानें निरसन झालें असतां ब्रह्मैक्यस्थिति होते.

श्रीवसिष्ठ—रामा, अहंतादि आंतर् व घटादि बाह्य असें हें भोक्तृ-भोग्यलक्षण सर्व जग तत्त्वज्ञानानें असत होतें. अज्ञान-ज्वरापासून सुटलेल्या व बोधानें शीतल झालेल्या पुरुषाचें विषयजल न रुचणें हेंच लक्षण आहे. वाच्य-वाचक (शब्द-अर्थ) भ्रमरूप इतर ज्ञान पुरें झालें. कारण अनहं-ज्ञान हेंच निर्वाण आहे. यास्तव त्याची भावना करावी. स्वप्न-पदार्थांप्रमाणेंच 'मी, हें' इत्यादि मनोमात्र आहे. काल्पनिक यक्षाप्रमाणेंच जीव असत्य जगाला पाहतो. 'मी' व 'हें' हा शुद्ध भ्रम आहे, अशी दीर्घकाळ भावना केल्यास चित्तचित्-तत्त्वरूपास प्राप्त होतें. तूंही तशीच भावना कर, व शांत मनानें रहा. सर्व चिन्मात्र आहे. त्यांत द्वित्व व एकत्व कोठचें? सर्व निर्वाण पसरलें आहे. चिन्मय आकाश व्हावें, परम रस प्यावा व निर्वाणानंदरूप नंदनवनांत निःशंकपणें रहावें. अहो भ्रांतबुद्धि मानवांनो, या अतिशून्य संसारारण्यभूमीमध्यें व्यर्थ कां भटकतां? या त्रिभुवनरूप मृगजलाच्या मागें लागूं नका. आपलें आयुष्य व्यर्थ क्षीण करून घेऊं नका. जगद्रूपी मिथ्यानगराच्या गर्वानें नाश पावत अहां! व आपल्या नाशाकरितांच सुखरूप दुःखें पाहतां!! अहो भल्या पुरुषांनो, गर्भ-शय्येवर असेच शयन करीत राहूं नका. तर आपल्या स्वभावांत-पारमा-र्थिक ब्रह्मभावांत—सतत स्थिर व्हा. द्रष्टृ-दृश्य-दोषानें स्वभावापासून च्युत होऊं नका. अज्ञानांत ज्ञात होणारा हा संसार वस्तुतः लवभरही नाहीं. यास्तव तृष्णारूपी लोखंडी काड्या मोडून संसार-पिंजऱ्यांतून बाहेर पडावें व सिंहाप्रमाणें सर्वोत्तम होऊन रहावें. 'मी व माझें' ही भ्रांति नष्ट होणें हीच मुक्तता आहे. योगी कसाही जरी राहिला तरी त्याची सत्ता त्याला सदा स्फुरते व तोच आत्मसाक्षात्कार होय. निर्वाणता, अवासनता,

ज्ञता, इत्यादि संसारतापानें तप्त झालेल्या पुरुषांच्या विश्रांतिभूमि आहेत. तत्त्वज्ञाचा जगत्-अर्थ निराळा व मूर्खांचा निराळा. भ्रांति शांत झाली कीं त्रिश्वता उरत नाहीं. जळलेल्या गवताची राख वाऱ्याबरोबर जशी कोठच्या कोठें उडून जाते, त्याप्रमाणें महात्मे आत्मस्वभावास स्थित झाले म्हणजे जग कोठच्या कोठें जातें. अज्ञाप्रमाणें तत्त्वज्ञालाही जगद्रचना भासते; पण ती ब्रह्मरूपानें व म्हणूनच वासनारहित भासते. एवढ्यासाठींच तत्त्वज्ञांची जी रात्र तो अज्ञांचा दिवस व अज्ञांचा जो दिवस ती तत्त्वज्ञांची रात्र; असें वेदवेत्ते म्हणतात. मन व विषय यांमध्यें वस्तुतः कांहीं भेद नाहीं. त्यामुळें मन शांत झालें कीं जगाचा भास शांत होतो. ज्ञानानें मनाची शांति होते. ही शांति म्हणजे नाश नव्हे तर बाध आहे. कारण ज्यांना कांहीं स्थूल आकार असतो, त्यांचा तो आकार क्षीण झाला म्हणजे नाश झाला असें म्हणतात. पण मन व मनोमय पदार्थ यांना स्थूल आकारच नसतो. त्यामुळें त्यांचा व्यावहारिक नाश होत नाहीं. तर केवल बाध होतो. बाध झाल्यावर अधिष्ठान अवशिष्ट रहातें, असें आपण व्यावहारिक भ्रमांतही पाहतों. त्याप्रमाणें मन व मनोमय जग यांचा बाध झाला असतां स्वभावरूप ब्रह्मतत्त्व अवशिष्ट राहतें. वीराला जसें कधीं भूत दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञान्याला जगत् आढळत नाहीं. ते आंतील व बाहेरील सर्व भासमान पदार्थांस ब्रह्म जाणतात. असो; याप्रमाणें स्वभावस्थिति निरूढ झाली म्हणजे तिन्ही अवस्था तुरीयाख्य (चवथ्या) अवस्थामय आहेत असें कळतें व त्यानंतर मननाला विषयच न राहिल्याकारणानें मनाचें मनस्त्वही नाहींसें होतें. रामा, तूंही सर्व ज्ञेयाचा परिहार करून अनामय स्वभावांत स्थिर रहा. बुद्धिवृत्तिच सर्व विषयाकार धारण करते, हें मी तुला अनेकदां सांगितलेंच आहे. मनोमय संसार आत्मज्ञानानें बाधित होतो. निर्वाणाहून इतर स्थिति दुःखद आहेत. ज्ञानानें मूल-अज्ञान गळलें म्हणजे अभिमानशून्य देहादि भाव घृताच्या कठिणपणाप्रमाणें गळतात व त्यामुळें भ्रांतिरहित आणि शांत झालेले अधिकारी सतत विश्रांति वत राहतात. त्यांना पुनः विक्षेप-दुःख अनुभवावें लागत नाहीं ४१.

सर्ग ४४—समाधान-कल्पवृक्ष-वर्णन. त्याखालीं देहवानाच्या मनोमृगाची विश्रांति.

श्रीराम—मुने, समाधान-वृक्षाची यावज्जीव विश्रांति-फलद सत्ता सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, विवेकी जनरूपी अरण्यांत यावज्जीव वाढणाऱ्या समाधान-तरूचें संक्षिप्त वर्णन मी करतों तें ऐक. विरक्ति हें याचें बीज आहे. तें अपमानादिजन्य दुःख व किंवा पूर्व पुण्योदय यांच्या योगानें उद्भवतें. तें एकाग्रचित्तवृत्तींत चांगलें रुजतें. यास्तव ध्यानमय चित्तांत त्याचा प्रादुर्भाव झाला असतां मोठ्या यत्नानें या पुढील शुद्ध, स्निग्ध व पवित्र रसांनीं त्याच्यावर सेक करावा. प्रसूतिवैराग्याप्रमाणें भोगासक्त होऊन त्याचा नाश करूं नये. वैराग्यबीजास वाढवावयाचें झाल्यास काम–क्रोधादिकांच्या वेगांना सहन करण्याचें सामर्थ्य धरलें पाहिजे. अगोदर त्याला सत्संगसंज्ञक अमृततुल्य नूतन क्षीरानें शिंपावें. नंतर त्या संतांच्या तोंडून आलेल्या शास्त्रार्थरूप अमृतानें सेक करावा. अशा प्रकारचे रस सर्व संसाराचा उच्छेद करणारे, पूर्ण, सर्व तापांची शांति करणारे, अमृताप्रमाणें मधुर व शीतळ असतात. महाबुद्धिमानानें आपल्या चित्तभूमींत पडलेलें संसार–निर्वेदरूप ध्यानाचें बीज मोठ्या यत्नानें राखावें. कायिक, वाचिक व मानसिक असें त्रिविध सात्त्विक तप, इच्छादान, अमानित्वादि गुणसंपादन, तीर्थादि पवित्र स्थानीं विश्रांति घेणें, प्रसंगीं प्राप्त होईल त्यावर निर्वाह करणें, इत्यादि सर्व विरक्ति-बीजास वाढविणारे अनुकूल रस आहेत. यांच्या उत्तम सेकानें अंकुरित झालेल्या या बीजाचें रक्षण करावयास मुदिता नामक भार्येसह संतोष नांवाच्या रक्षकास ठेवावें. म्हणजे पूर्व वासने-मुळें उद्भवलेल्या आशा, तृष्णा, इत्यादि पक्षिणी, पुत्र, मित्र, धन इत्यादिकांच्या ठिकाणचे प्रणय (प्रेम) लक्षण पक्षी व कामक्रोधादि गृध्र यांचें निवारण होईल; त्यांना त्या अंकुरांना खाऊन टाकण्यास अवकाश मिळणार नाहीं. कारण संतोष व त्याची स्त्री मुदिता या दोघांनाही ध्यान-बीजाच्या अंकुराचें रक्षण कसें करावें, हें चांगलें माहित आहे. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, ईश्वरोपासना इत्यादि सत्क्रियालक्षण मृदु (अहिंसा-त्मक) कर्मांच्या योगानें या अंकुरांवरील मल झाडावा. त्याचप्रमाणें अचिंत्य ब्रह्मलोक देणाऱ्या विवेकरूपी उन्हानें अज्ञानांधकाराचें परिमार्जन करावें. दुष्कर्मरूपी अभ्रांपासून उद्भवलेल्या भंगुर संपत्ति, प्रमदा इत्यादि अशनि, या अंकुरावर येऊन पडतात. पण धैर्य, औदार्य, दया इत्यादि

मंत्र; जप, स्नान, तप, दम इत्यादि तंत्र व प्रणवार्थरूप त्रिशूल यांच्या योगानें त्यांचें निवारण करावें. याप्रमाणें रक्षिलेल्या या ध्यानबीजापासून अतिशय सौंदर्यसंपन्न उच्च व श्रीमान् विवेकसंज्ञक नवा अंकुर उत्पन्न होतो. त्याच्या योगानें चित्तभूमि फार सुंदर दिसते. नूतन पूर्ण चंद्राच्या योगानें जसें आकाश, त्याप्रमाणें ती प्रकाशमय होते. नंतर त्या विवेकांकुराला आपोआप दोन पानें फुटतात. एक शास्त्राभिगमन व दुसरें साधुसंगम. स्वतः विवेक हा त्याचा स्तंभ होतो. त्यांत स्थिरता येते. वैराग्यरसानें पुष्ट झालेला तो पुढें शास्त्रार्थ-वर्षाकालानें युक्त होतांच थोड्याच कालांत वाढतो. शास्त्रार्थ, साधुसंपर्क, वैराग्यरस इत्यादिकांनीं पुष्ट झालेला तो, मग राग-द्वेष इत्यादि वानरांच्या क्षोभांनीं कंपायमान होत नाहीं. विज्ञानानें अलंकृत झालेल्या त्याच्यापासून पुढें ह्या विस्तृत शाखा उत्पन्न होतात. स्वात्मतत्त्वाचा स्फुटपणा, सत्यता, सत्ता, धीरता, निर्विकल्पता, समता, शांतता, मैत्री, करुणा, कीर्ति, आर्यता, इत्यादि अनेक शाखा शांत्यादि पत्रांनीं युक्त असतात. शेवटीं यतीचा हा ध्यानतरु यशःपुष्पांनीं पारिजातासारखा भासतो. तो सप्तमभूमिकेपर्यंत उत्तम ज्ञानफळ क्रमानें देतो. तो सर्व दिशांस शीतल करतो. संसारतापाचें निवारण करतो. शम-छाया पसरतो. चित्ताचें स्थैर्य वाढवितो. कुलपर्वताप्रमाणें आपलें पीठ दृढ करतो. कैवल्यसंज्ञक फळाचें घटीयंत्र रचतो. त्यांत शांत्यादि गुण खचून भरलेले असतात. याप्रमाणें पुरुषाच्या हृदयारण्यांत विवेकवृक्ष प्रत्यहीं वाढूं लागला असतां हृदयतापहारिणी शीतलता पसरते. त्या छायेंत संसारप्रदेशांमध्यें भटकून थकलेला मनोमृग विश्रांति घेतो. तो जन्मापासून संसारमार्गांत चालणारा जीर्ण वाटसरू आहे. दैववशात् सन्मार्गामध्यें प्रवृत्त झालेल्याही त्याला नाना वाद्यांचा कोलाहल ऐकून मोठी भीति वाटते व त्यामुळें तो त्या मार्गाला सोडतो. कामादि व्याध त्याच्या मागें लागतात. नानाकार अनेक शरीरांमध्यें वारंवार लपून राहून तो त्यांच्या डोळ्यांआड होण्याचा प्रयत्न करीत असतो. पण त्यामुळें त्याचें स्वरूप अगदीं जर्जर होतें. संसारारण्यांतून वाहणाऱ्या वासनावायूकडून त्याला प्रेरणा होते. अहंता-नदी त्याला वारंवार अडविते. विकारांचे आघात त्याच्यावर वारंवार होत असतात. मान-सिंहाला पाह-

ताच त्याच्या अंतःकरणासह शरीरही चंचल होतें. मरणरूपी वृक त्याला दुरून पहात असतो. गर्वरूपी कोल्हा त्याला खाण्यासाठीं दूर नेतो. काम-व्याध त्याला भोगरूपी आमिष दाखवून जाळ्यांत अडकविण्याचा यत्न करीत असतो. तारुण्यरूपी स्त्री-सुहृत् त्याला क्षणभर आलिंगन देऊनच दूर करतो. इंद्रियरूपी वायु जणुं काय कुपित होऊनच त्याला दुःसंचार नरक-स्थावरादि अरण्यामध्यें नेऊन टाकतो. हे राजा रामा, याप्रमाणें अनेक क्लेशपरंपरा भोगणारा हा मनोमृग बहुजन्मांमध्यें सांचविलेल्या पुण्याचा परिपाक झाला असतां, मोठ्या भाग्यानें अधिकारी-जन्मास प्राप्त होतो व तेथें शमादि साधनांचें अनुष्ठान करून पूर्वोक्त ध्यानतरूच्या छायेमध्यें बसून विश्रांति घेतो. यास्तव अहो श्रोतयांनो, ताल-तमाल इत्यादि वृक्षांच्या छायांसारख्या भूम्यादि ब्रह्मलोकान्त सर्व लोकांमध्यें ज्याचा गंधही प्राप्त होणें शक्य नाहीं, अशा पुनर्जन्मरहित मोक्ष-विश्रांतिसुखास तुमचा मनोमृग प्राप्त होवो. वर सांगितल्याप्रमाणें क्षेत्र व बीज यांना रस-सेकादिकांच्या योगानें शुद्ध करून त्यांत वाढविलेल्या ध्यान-कल्पवृक्षापासून तें सुख मिळणें शक्य आहे ४४.

सर्ग ४५—ध्यानवृक्षावर चढण्याचा क्रम व त्यावर आरूढ होणाऱ्या पुरुषास उत्तरोत्तर भूमीमध्यें प्राप्त होणारें उत्तमोत्तम सुख.

श्रीवसिष्ठ—रामा, याप्रमाणें पुष्कळ क्लेश भोगून ध्यानवृक्षाखालीं येऊन बसलेला मनोमृग तेथेंच रममाण होतो. दुसऱ्या वृक्षाकडे जात नाहीं. थोड्याच वेळांत तो विवेकवृक्ष आंतील परमार्थरूप फल हळू हळू प्रकट करूं लागतो. त्याच्या खालीं बसलेला मनोमृग तें पाहतो व त्याच्या आशेनें त्यावर चढूं लागतो. तो इतर सर्व प्रयत्न सोडून केवळ त्या फलाला मिळविण्याचीच इच्छा करतो. तो मोठ्या निश्चयानें वर वर जाऊं लागतो. विवेक-वृक्षावर पाय ठेवून इतर सर्व वृत्तींचा त्याग करतो. याप्रमाणें ध्यानवृक्षावरील एकाद्या उन्नत जागीं जाऊन 'पोंचलों' म्हणजे मग तो खालीं पाहतही नाहीं. कारण स्वभावतःच त्याला अधःपाताची इच्छा नसते. तो मागचे सर्व संस्कार सोडतो. त्यांचें नुसतें स्मरणही करीत नाहीं. पण दैववशात् मागच्या एकाद्या अनुभवाचें स्मरण झाल्यास उंच स्थानीं आरूढ झालेला तो

'मी एवढा वेळ किती कृपण होतों,' असें म्हणून आपल्यालाच हंसतो. भूतदया, अभय, चित्ताचा सरलपणा इत्यादि शाखांवरून संचार करणारा व लोभसर्पास पायांखालीं तुडविणारा तो एकाद्या सम्राटाप्रमाणें शोभतो. त्याच्या तृष्णादि पोलादी शृंखला तुटतात. तो प्राप्त इष्टानिष्टाची उपेक्षा व अप्राप्तांची आकांक्षा करीत नाहीं. सर्व वृत्तींमध्यें आंतून चंद्रासारखा सौम्य व शीतल असतो. तो शास्त्रार्थपर्णांवर आपला देह ठेवून राहतो. जगाच्या सर्व उच्च-नीच गति त्याला तुच्छ भासतात. आपल्या पूर्वीच्या भयंकर दशा पाहून तो आंतल्या आंत खिन्न व आश्चर्यचकित होतो. त्या शाखांवरून विहार कारितांना तो राजासारखा दिसतो. पुत्र, स्त्री, मित्र इत्यादि सर्व मनुष्यें व धनें यांना तो स्वप्नांतील किंवा जन्मांतरींच्या मनुष्यादिकां-प्रमाणें पाहतो. त्याचे राग, द्वेष, मान, मद, मोह इत्यादि नटाच्या रागा-दिकांप्रमाणें दिसतात. समोर दिसणाऱ्या संसार-नदीच्या मत्त व भंगुर तरंगांना पाहून तो हंसतो. अपूर्वपदामध्यें विश्रांति घेणारा तो जीवंत-पणींच शवासारखा होतो. लोकादि एषणांचा त्याग करतो. अति उन्नत, केवल, शुद्ध व ज्ञानरूप अशा त्या उत्तमपदावर दृष्टि ठेवून तो त्याच वृक्षावर अधिक उंच जाऊं लागतो. संतोषामृतानें पुष्ट झालेला तो पूर्वींच्या आपत्तींचें पुनःपुनः स्मरण करून अर्थांनाही अनर्थरूप समजतो व त्यांच्या नाशानें संतुष्ट होतो. निजलेल्या पुरुषाला कोणीं उठविल्यास निद्रासुखाचा विच्छेद झाल्यामुळें त्याला जसा खेद होतो, त्याप्रमाणें भोग देणाऱ्या व्यावहारिक कार्यांमध्येंही तो उद्विग्न होतो. दीर्घकाल मोढ्यानें श्रान्त झालेला तो एकाद्या पान्थाप्रमाणें अबाधित विश्रांतीची आकांक्षा करतो. इतर जनांप्रमाणेंच त्याचाही श्वासोच्छ्वास चाललेला असल्यामुळें तो जरी इतर प्राण्यांसारखाच आहे, असें वाटलें तरी आंतून अहंभाव-शून्य असल्यामुळें निरिंधन अग्नीप्रमाणें शांत होतो. पदार्थांविषयीं वेगानें उद्भवणाऱ्या अ-रतींचें तो निवारण करूं शकत नाहीं. याप्रमाणें महापदवीस जाऊन पोंचण्याची इच्छा करणारा तो परमार्थफल देणाऱ्या अनिर्वाच्य अवस्थेस (म्ह० सहाव्या योगभूमीस) जाऊन पोंचतो. दैवयोगानें एकाद्या भोगदशेंत तो अनायासानें जाऊन पडला असतांही तिच्याविषयीं विरस होतो. (अर्थात् प्रयत्नावांचून प्राप्त

झालेली भोगावस्थाही त्याला आसक्त करूं शकत नाहीं) आंतून आनंदी असणारा तो संसारवृत्तीविषयीं निजल्यासारखा होऊन राहतो. त्या मौनी व तृप्त पुरुषाला कांहीं विलक्षण सुख होतें. असो; अशा अपूर्व स्वरूपास प्राप्त झालेला तो मनोमृग क्रमानें त्या परमार्थ-फलापाशीं जाऊन पोंचतो. तेथें त्याच्या वासनांचा अत्यंत क्षय व मनोनाश होतो. तो आकाशासारखा स्वच्छ बनतो. भूमानंदब्रह्मफल घेतो. त्याचा स्वाद घेऊन, अनुभवही घेतो व तृप्त होतो. संकल्पार्थाचा त्याग केल्यामुळें प्रत्यहीं विस्तार पावणारी जी शुद्धस्वभाव विश्रांति तीच परमार्थप्राप्ति होय. त्रिपुटीचा भेद झाल्यामुळें त्यावेळीं अभेदच राहतो. तेंच शुद्ध, एक व आदि-अंतरहित ब्रह्म होय, असें ज्ञानी समजतात. उत्तम लोक, धन व स्त्री-पुत्र इत्यादिकांची इच्छा सोडून राहिलेला तो त्या परमपदीं विश्रांति घेतो. दृश्यतत्त्वाचें शोधन केलें असतां सन्मात्र हा परमार्थ राहतो व द्रष्टृ-तत्त्वाचें शोधन केलें असतां चिन्मात्र अवशिष्ट राहतें. त्यांचा अखंड-एकरसलक्षण निरतिशय आनंदरूपानें परिणाम होऊन भेदबुद्धि नष्ट होते. त्यानंतर धनुष्य आकर्ण ओढून सोडलेल्या बाणाप्रमाणें अखंडाकार झालेलें चित्त पुनः पूर्वस्वभावावर येत नाहीं. ज्ञान्याची ती स्थिति अतिशय कोमल आहे. ध्यान जसें पुरुषाच्या अधीन असून त्याला तें पाहिजे तेव्हां करितां किंवा सोडतां येतें. त्याप्रमाणें ती स्वतः ज्ञान्याच्याही अधीन नसते. ज्याप्रमाणें बाहुली पूर्वी काष्ठामध्यें आपले अवयव प्रकट न करितां राहिलेली असते, त्याप्रमाणें ती परमात्म्यांतील विश्वस्थितिही सती किंवा असती आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. त्या अवस्थेस ध्यान असेंही म्हणवत नाहीं. कारण त्यावेळीं ज्ञानी सर्व वृत्तिरहित होऊन शुद्धस्वरूपांत लीन झालेला असतो. ज्याच्या ठिकाणीं दृश्याविषयीं अत्यंत विरसता दिसते, तोच ज्ञानी आहे, असें जाणावें. कारण अज्ञाला दृश्य-त्यागाची शक्ति नसते. दृश्याला जाणणें यालाच व्यवहारांत बोध म्हणतात. पण आत्मस्वरूपांत लीन झालेल्या त्या ज्ञानी पुरुषाला तसला बोध होत नाहीं. म्हणून त्या प्रपंचबोधरहित महात्म्याला समाहित म्हणतात. त्याच्या चित्तस्थितीला समाधान म्हणतात. मनाचा द्रष्टृ-दृश्य-एकतारूप प्रत्यय जेव्हां होतो, तेव्हां तो आपोआप एकसमाधानामध्यें लीन होतो. दृश्याविषयींचें वैरस्य हाच

तत्त्ववेत्याचा स्वाभाविक धर्म आहे, व दृश्याचें स्वारस्य हेंच अतत्त्वज्ञत्व होय, असें उत्तम म्हणतात. अतत्त्वज्ञालाच विषय स्फुरतात. तत्त्वज्ञाला नाहींत. कारण ज्यानें अमृताचें पान केलें आहे, त्याला कडु कांजी कधींही आवडणार नाहीं. तृष्णारहित, आत्मनिष्ठ झाल्यामुळें तीन एषणांचा त्याग करणाऱ्या निरिच्छ ज्ञानी पुरुषाचें ध्यान आपोआपच प्रवृत्त होतें. कारण तृष्णादि विक्षेपकारणांमुळेंच स्वरूपानुसंधानलक्षण ध्यान चंचल होतें, हें प्रसिद्ध आहे. पण ती तृष्णाच ज्याला नाहीं, त्या तत्त्ववेत्याच्या स्वरूपानुसंधानास प्रतिबंध कोण कसा करणार ? अथवा ज्ञानी पुरुषाची तृष्णा अमर्याद असते. कारण तो स्वतः अमर्याद आत्मरूप झालेला असतो. तेव्हां बाहेरचे क्षुद्र विषय त्याची तृष्णापूर्ति कशी करणार ? यास्तव तृष्णाशून्य पुरुषश्रेष्ठाचें अनंत ध्यान आपोआप सिद्ध होतें. तस्मात् शुद्धबोधाचा उदय होईतोंच चित्तसमाधानाकरितां यत्न करावयाचा असतो. शुद्ध ज्ञानरूप आत्म्याचा साक्षात्कार झाला म्हणजे समाधानाविषयीं यत्न करणें, हेंसुद्धां ज्ञानित्वाच्या विरुद्ध असल्यामुळें त्याची सर्वथा निवृत्ति होते. कारण अतिशय पेटलेल्या अग्नींत तुपाचा एक थेंब कसा राहील ? यास्तव अत्यंत विषयवैराग्य हेंच समाधान आहे. तें ज्यानें संपादन केलें आहे, त्या मनुष्यरूपी ब्रह्माला नमस्कार असो. खरोखर, विषयविरक्ति अतिशय प्रौढ झाली असतां, त्या ज्ञान्याच्या ध्यानाचें हरण करण्यास इंद्रासह सर्व सुर व बलिप्रभृति दैत्येंद्रासह असुरही समर्थ नसतात. एवढ्यासाठीं हे रामभद्रा, असलें वज्रतुल्य वैराग्य–ध्यान संपादन कर. बाकीच्या तृणतुल्य देवता-ध्यानांचा काय उपयोग आहे ? तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें विश्व हा शब्द व त्याचा अर्थ बाधित झालेला असतो. यास्तव हे ज्ञानी पुरुषांनो, जेथें सर्व एकरूप होऊन भासतें, तेथें विश्रांति घ्या. हा एकरूप भासही भूमानंदाच्या अपेक्षेनें आहे. एक या संख्येच्या अभिप्रायानें नव्हे. कारण विवेकी (आरुरुक्षु) पुरुषांच्या मननादि बोध–भूमींमध्यें किंवा सिद्धां (आरूढां) च्या साक्षात्कारादि बोधभूमीमध्यें आत्मातिरिक्त सत्ता व असत्ता द्वैत व ऐक्य यांचा कोणींही निर्णय केलेला नाहीं. असो, अशा त्या विश्रांतीचे उपाय सांगतों. पहिला शास्त्रार्थ, दुसरा ज्ञानी पुरुषाचा समागम व तिसरा ध्यान हा उपाय असून त्यांतील पुढचा

पुढचा उपाय निर्वाणाच्या अत्यंत उपयोगी आहे. कारण नुसत्या शास्त्रार्थापेक्षां सत्समागमाचें फळ अधिक आहे व ध्यानाचें फल तर सर्वांत अधिक आहे. विचारजन्य ज्ञान व वैराग्यही निर्वाणाच्या उपयोगी आहे, व त्यांची दृढता एकमेकांच्या अधीन आहे. पण ही अमर्यादित चित् आपल्या जीवसंज्ञक प्रतिबिंबाच्या आदर्शभूत अंतःकरण–उपाधीमुळें परस्पर अत्यंत भिन्नरूप धारण करते. व जगामध्यें प्रियाप्रिय संबंधामुळें झालेल्या ब्रह्मादिस्तंभपर्यंत विशेषास व्यापून कर्मवैचित्र्यामुळें समविषमशरीरभेदांमध्यें उदय पावते. पण याप्रमाणें अनादिकालापासून संसार करीत राहिलेल्या जीवांतील कोणा एकादाच्याच भाग्योदयामुळें ज्ञानयोग्य उत्तम शरीर प्राप्त होऊन शास्त्र-सज्जनसंगादि उपायांचा लाभ झाल्याकारणानें ज्ञान व वैराग्य यांचा उदय होतो. हे दोन महादीप असून त्यांतील एक सिद्ध झाला असतां दुसराही होतो. त्यानंतर ज्ञानाग्नीनें जाळून भस्म करून टाकलेला सर्व जगत्कापूस चिदाकाशांत उत्तरभूमिकाभ्यासरूप मतिसंज्ञक वावटळीच्या वेगानें कोठें उडून जातो कांहीं कळत नाहीं. पण ज्याप्रमाणें चित्रांतील अग्नि शीतनिवारण करण्यास समर्थ नसतो, त्याप्रमाणें सामान्य बोध आत्मविषयक अज्ञानाला हटवूं शकत नाहीं. मी मनुष्य आहें, ब्राह्मण आहें, इत्यादि अभिनिवेशा (आग्रहा) त्मक अपज्ञानानें जीवाचा संसारभ्रम जसा वृद्धि पावत जातो व ज्ञान जळत जातें, त्याप्रमाणें तत्त्वज्ञांचें ज्ञान वृद्धि पावतें व उत्तरोत्तर भूमीमध्यें अज्ञान जळतें. त्यानंतर ज्ञानी पुरुषाला जग हा अर्थरहित शब्द भासतो. त्याला जगाचा विविध पदार्थमय भास मुळींच अनुभवास येत नाहीं. तर परम आभासरूपी चित्-चीच कांहीं विलक्षण अवस्था भासते. ज्याला आत्म्याचा अर्धा साक्षात्कार झाला आहे, त्याचें चित्त अर्धवट वाळलेल्या काष्ठाप्रमाणें बोध-अबोधरूप असतें. तें आत्म्याच्या अदृढ साक्षात्कारामुळें एका प्रकारचें व जगद्भावामुळें दुसऱ्या प्रकारचें होतें. तें बोधामुळें सर्व जनांच्या ठिकाणीं मैत्रीची भावना करतें. आपल्या उपमेनें सर्वत्र सुख-दुःख पहातें व अबोधांशानें इतर मतवाल्यांशीं विवादादिक करतें. पण त्यांतल्या त्यांतही पुरुषामध्यें अबोध व बोध यांतील ज्याचा भाग अधिक असेल तन्मय तो होऊन राहतो. आतां ज्याचें ज्ञान परिपक्व झालेलें असतें

तो जगाचें सत्त्व व असत्त्व यांना सत्यच समजत नाहीं. वासना हेंच मन आहे. ती आत्मविचारानें नष्ट होते. अर्थात् आत्माच मायिक मनोमृगादि वेषानें अनर्थ भोगून थकतो. वर वर्णन केल्याप्रमाणें ध्यान-कल्पवृक्षाच्या खालीं बसून विश्रांति घेतो. त्या वृक्षावरील परम बोधरूप फलाकडे पाहून त्याच्या इच्छेनें वृक्षावर चढतो आणि थोड्याच वेळांत त्या फलाचा रसास्वाद घेऊन तृप्त होऊन राहतो. रामा, मनोहरिण अशारीतीनें पाशांतून मुक्त होतें ४५.

सर्ग ४६—ध्यानवृक्षावरील फलाचा आस्वाद घेतल्यावर होणारी मनाची स्थिति व दृढ वैराग्य.

श्रीवसिष्ठ—राघवा," याप्रमाणें परमार्थफलाचा साक्षात् अनुभव येऊन मुक्तीमध्यें परिणाम झाला असतां, अत्यंत साक्षात्काररूप वृत्तीही आपल्या उपादानभूत अज्ञानाचा बाध झाल्याकारणानें असत् होते. आणि मनोमृग परम पुरुषार्थरूप साक्षात्कार होतो. तैलरहित दीपाप्रमाणें तें मृगत्व (विषयतृणाला शोधण्याचा स्वभाव) कोठें तरी नाहींसें होतें. स्वप्रकाश अनंत परमार्थच अवशिष्ट राहतो. ध्यानवृक्षावरील फल हातीं लागून बोधत्वास प्राप्त झालेलें मन पर्वतासारखी वज्रास्थिति धारण करतें. त्याचें मनस्त्व कोठें तरी निघून जातें व स्वच्छ बोधता मात्र अवशिष्ट राहते. त्यानंतर मन अनायास व आद्यन्तरहित ध्यानच होतें. जोंवर ब्रह्माचा साक्षात्कार होऊन मन परमपदीं विश्रान्त झालेलें नसतें, तोंवर मननत्वामुळें तें ध्यान होत नाहीं. पण परमार्थाशीं एकरूप होऊन गेलेलें तें कोठें जातें, त्याचें काय होतें, वासना, कर्में, हर्ष, क्रोध इत्यादि भावना काय करीत असतात, तें कांहीं कळत नाहीं. त्यावेळीं योगी पुरुष केवल ध्यानैकनिष्ठ झालेला दिसतो. तो पर्वताप्रमाणें अचल असतो. त्या स्वात्माराम योग्याला सर्व दृश्य नीरस भासतें. त्यामुळें त्याच्या वृत्ति आपोआप गळूं लागतात. त्या बलात्कारानें विश्रांति पावतात. तेव्हां, त्यामुळें अर्थात् सिद्ध होणाऱ्या समाधानाचा विचार कोण करणार? उदार पुरुष चित्रांतील पुरुषाप्रमाणें भोग्य पदार्थ दिसेनासे होईतों विषय विरसतेची भावना करितात. आत्मवान पुरुष निर्वासनतेमुळें जगांतील पदार्थ पहात नाहीं, व त्यामुळें जसें एकाद्यानें दुसऱ्या एकाद्याला बलात्कारानें एकादा

कामांत प्रवृत्त करावें, त्याप्रमाणें तो वज्रासारख्या अभेद्य समाधानांत प्रवृत्त केला जातो. वर्षाकालीं येणाऱ्या नदीच्या पूराप्रमाणें ओघानें प्राप्त होणाऱ्या समाधानाचा स्वाद घेतल्यावर योग्याचें मन मुंगी जशी गुळाच्या खड्याला सोडून दूर जात नाहीं, त्याप्रमाणें त्याला सोडून दूर होत नाहीं. मन सर्व विषयांविषयीं तृप्त होऊन जेव्हां शीतल बनतें. तेव्हां ध्यानमय होतें. वास्तव ज्ञानामुळें विषयांविषयीं विरस होणें हीच समाधि होय. दृढ विषयविरक्ति हेंच ध्यान होय. तें परिपक्व झालें असतां वज्रासारखें दृढ होतें. ध्यानच निर्वाण-पदास प्राप्त होतें. तेंच परमानंद पद होय. वास्तव भोगविरक्ति असल्यास दुसऱ्या ध्यानादि उपायांची फारशी गरज नसते, व तें नसल्यास दुसरे हजारों उपायही व्यर्थ आहेत. दृश्यस्वादरहित ज्ञानी मुनीचें निर्विकल्प-समाधान सतत चालू होतें. ज्याला दृश्याची रुचि नाहीं, तोच ज्ञानी होय. ज्याचा स्वभावच शांत झाला आहे, तो भोगी कसा होणार ? कारण भोगित्व हा आत्म्याचा स्वभावच नव्हे. वेदान्तश्रवण, उपनिषत्पाठ, प्रण-वादिकांचा जप इत्यादिकांच्या योगानें चित्तविनोद करून पुनःपुनः समाधीमध्यें तल्लीन व्हावें. अर्थात् विषयचिंतनाला अवकाशच देऊं नये. म्हणजे परमात्मा प्रसन्न होतो. त्यांतल्या त्यांत श्रवणादि बाह्य उपायांपेक्षां समाधीला अधिक महत्त्व व वेळ द्यावा. सर्व खेद व शंका सोडून रहावें. निजल्याप्रमाणें चित्त शांत ठेवावें. शुद्ध मनानें रहावें ४६.

सर्ग ४७—दृढवैराग्यापर्यंत पुनरपि मुक्तीचीं साधनें.

श्रीवसिष्ठ—शरीरसंसारभारानें श्रांत होऊन संकटांत लोळत असल्या-मुळें ज्याला विश्रांतीची आकांक्षा असते, त्याचा हा अनुक्रम ऐक. कांहीं कारणानें अथवा कारणावांचूनच जेव्हां संसारवैराग्यमयी विवेक-कणिका पुरुषाच्या हृदयांत उत्पन्न होते, तेव्हां साधुत्वाच्या योगानें अतिशय प्रख्यात असलेले गुण त्याच्या ठिकाणीं येतात. सूर्याच्या तापानें संतप्त झालेले वाटसरू जसे छायाप्रधान वटादि वृक्षांचा आश्रय करितात, त्या-प्रमाणें ते गुणही त्या महात्म्याच्या आश्रयास येतात. त्यामुळें त्या पुरुषाचे ठायीं यज्ञ-दान-परायणता, देवताराधन इत्यादि गुण प्रथम उदय पावतात. तो अज्ञांची संगति सोडून सुज्ञांचा अनुचर होतो. चंद्रबिंब जसें अमृत धारण करतें, त्याप्रमाणें तो सुंदर, अनुरूप, स्वाभाविक व लोकहितावह

व्यवहार धारण करतो. स्वपक्षाविषयींचा राग, लोभ, अभिमान इत्यादिकांचा अभाव व परहितकारित्व या गुणांमुळें तो दुसऱ्यांस संतुष्ट करणारा होतो. त्यामुळेंच तो सर्वांस प्रिय होतो. शास्त्रानें निषिद्ध न मानलेल्या पवित्र कर्मांमध्येंच तो आसक्त असतो. त्यामुळें सर्व जनांहून उत्कृष्ट व सौम्य होऊन, तो व्यवहार करूं शकतो. त्याची नूतन संगति लोकांस सुख देते. त्या विवेक्याचीं चरित्रें (आचरण) शीतल व पवित्र असतात. साधूंच्या समागमांत जशी निर्भय विश्रांति मिळते, तशी पुष्पांच्या थरानें आच्छादित झालेल्या उद्यानभूमींतही मिळत नाहीं. मंदाकिनीच्या जलाप्रमाणें विवेक्यांची संगति पापांचं प्रक्षालन करून शुद्धता देते. संसाराचें उल्लंघन करण्याची इच्छा करणाऱ्या विरक्त विवेकी पुरुषांच्या आश्रयानें राहणाऱ्या सामान्य जनांसही शीतलता प्राप्त होते. विवेक पुरुषाची उदारता दुसऱ्या कोणाही जीवामध्यें आढळत नाहीं. क्रमानें निष्काम कर्मानुष्ठान केलें असतां बुद्धि प्रसन्न होते. त्यामुळें ज्ञानाची इच्छा उदय पावते. शुद्ध बुद्धि गुरुमुखानें ऐकलेल्या शास्त्रार्थाला हृदयांत सांठविते. नंतर विवेक्याच्या ठिकाणीं शास्त्रार्थरसानें शोभणारी सत्प्रज्ञा उन्नत होते. साधुसंगम व शास्त्रार्थ यांच्या योगानें शुद्ध झालेला प्राज्ञ दिव्य वस्त्राप्रमाणें मलरहित होतो. सूर्यतेजानें जसें भुवन, त्याप्रमाणें स्वतेजानें साधु प्रकाशमान होत असतो. सुज्ञ पुरुष शास्त्र व साधुसमागम यांचें इतकें उत्तम अनुकरण करतो कीं, अत्यंत अनुषंगामुळें तो स्वतः आंतल्या आंत साधुत्वाचा अनुभव घेऊं लागतो. कांहीं दिवसांनीं त्याचें साधुत्व बाहेर प्रकट होतें. तो शास्त्रार्थभरानें नम्र व चिह्नित होतो. भोगांना पायांखालीं तुडविणारा तो पिंजऱ्यांतून बाहेर पडलेल्या सिंहाप्रमाणें शोभतो. भोगासक्तिरूप दौर्भाग्य प्रत्यहीं सोडणाऱ्या त्याच्या योगानें, चंद्राच्या योगानें जसें नक्षत्रमंडल, तसें त्याचें कुल भासतें. अभोगजन्य कृपणता त्याच्या ठायीं मुळींच दिसत नाहीं. त्याच्या तोंडावर कांहीं अपूर्वच शोभा येते. त्रिभुवनाला तृण समजणारा तो 'महात्मा' या संज्ञेस पात्र होतो. प्राप्त झालेल्या भोगांचा परित्याग केल्यामुळ संतुष्ट होणाराही तो 'अरेरे, कोणाचाही द्वेष करावयाचा नाहीं, असा नियम करून पुनः मी प्राप्त भोगांचा द्वेष काय म्हणून केला,'

असें मनांत आणून लज्जित होतो. भोगांच्या अलाभानें तर तो फारच संतोष पावतो. मागच्या आपल्याच रागादिजन्य उत्कट व चंचल क्रियांना आतां आठवून व खेदानें स्मितमुख होऊन मनांत हंसतो. इतर साधु विस्मित होऊन त्याला प्रेमानें पहावयास येतात. उचित बुद्धीनें भोगांचा नित्य अनादर करणारा तो प्राप्त झालेल्या उचित व अनिषिद्ध सिद्धींचाही बहुमान करीत नाहीं. कारण गुरु, शास्त्र इत्यादिकांच्या संपर्कापूर्वीच त्यानें वैराग्यादि साधनांचा दृढ अभ्यास केलेला असतो. नंतर स्वस्थतेची इच्छा करणारा रोगी जसा वैद्याचा आश्रय करितो, त्याप्रमाणें तो आपण होऊन आपल्या कल्याणाकरितां सज्जनांचा संपर्क करितो. त्यामुळें उदार मतिवान् होऊन शास्त्रार्थामध्यें निमग्न होतो. सज्जनांचा मुळीं हा स्वभावच आहे कीं, आपल्या समीप कोणी विपत्तींत पडत असला तर त्याला त्यांतून काढून संपत्तींत सोडावें. त्याप्रमाणें संत स्वसंगतींत आलेल्या विरक्ताचा उद्धार करतात. विवेकी पुरुषाला परधनाविषयीं विरक्ति व स्वधनाविषयीं संतोष पूर्वीपासूनच वाटत असतो. कारण आपल्या धनाचीही उपेक्षा करणारा परधनाची आकांक्षा कशी करणार? आपल्याला कण्या, भाकरी, भात इत्यादि जें कांहीं वेळीं प्राप्त झालें असेल, तेंही तो याचना करणारास देतो. फार काय, पण त्याच दानाभ्यासाच्या योगानें तो याचकास आपलें मासही देण्यास तयार होतो. धावणारांना गायीचें पाऊल जसें तुच्छ होतें, त्याप्रमाणें विवेकाच्या मागें लागलेल्या चित्तशून्य विरक्तांचें मेरुर्ही अगदीं लघु होतें. सारांश, रामभद्रा, प्रथम परार्थाविषयींची विरक्ति संपादन करून व तिचा अभ्यास करून नंतर विवेकानें स्वार्थाविषयींही विरक्त व्हावें. त्यानंतर भोगांसह स्वार्थाचेंही निराकरण करून सर्वोत्तम विश्रांति संपादन करावी. यावज्जीव द्रव्योपार्जन करण्यांत जितकें दुःख आहे, तितकें या जगांतील कोट्यवधि नरकादिकांतही नाहीं. मूढांना व नास्तिकांना पारलौकिक दुःखाचें जरी स्मरण नसलें, तरी बसतां, निजतां, येतां, जातां, क्रीडा करतां, त्यांना असह्य द्रव्य-चिंता अवश्य करावी लागते. पण रामा, खरोखर ज्यांच्याविषयीं विपरीत भावना केली आहे, असे अर्थ अनर्थांनीं भरलेले, संपत्ति विपत्तींनीं व्यापलेली, व भोग संसाररोग आहेत. विषयांची इच्छा करी-

पर्यंत मनुष्य तापत्रयानें पीडित होत नाहीं. ज्या पुरुषाला मोक्षाख्य अत्युत्तम सुख रुचतें, तो धनाला जगद्रूपी तृणाच्या अग्राप्रमाणें लेखितो. अर्थात् धनेच्छा-त्याग हाच मोक्षाचा मुख्य उपाय आहे. एक द्रव्य हा अनर्थांचा संघ आहे. या जगांतील जरा-मरणशाली प्राण्यांना अजर व अमर करणारें संतोष हेंच उत्तम रसायण आहे. वसंत-ऋतु, नंदन-उद्यान, चंद्र, अप्सरा, इत्यादि एकीकडे व संतोषामृत दुसरीकडे घालून तोलल्यास हें अमृतच अधिक भारी ठरतें. वर्षाकालांतील सरोवराप्रमाणें साधूचें हृदय संतोषानें परिपूर्ण असतें. गंभीर, शीतल, हृदयंगम, प्रसन्न व रसशालिनी ओजस्वितेस प्राप्त होऊन तो महात्मा संतोषानें विराजमान होतो. पण दीनप्रकृति धनार्थी पुरुष एका दुःखाहून दुसऱ्या दुःखास प्राप्त होतो. त्याला स्थिर स्थिति मिळत नाहीं. संपत्ति, प्रमदा इत्यादि सर्व मोठाल्या तरंगांप्रमाणें भंगुर आहेत. शहाणा, नागाच्या फणांच्या छायेप्रमाणें, त्यांच्या ठिकाणीं आसक्त होत नाहीं. द्रव्याचें संपादन व रक्षण करण्यांत किती क्लेश आहेत, हें जाणणाराही जो पुरुष त्याची स्पृहा करतो; त्या मूढाला स्पर्शही करूं नये. जो विरक्तिरूपी कोयतीनें मनाचें बाह्य व आंतर कर्म-तृण एकाच वेळीं कापतो, त्याचें क्षेत्र प्रकाशित होतें. जगत् हा अज्ञांचा विषय आहे. पण ज्ञानी त्याला असत् जाणूनही त्याचें ज्ञान परिपक्व झालेलें नसल्यामुळें तें सत् असल्याप्रमाणें पाहतो, व अज्ञाप्रमाणेंच त्याच्याशीं व्यवहार करतो. कारण वर सांगितलेले वैराग्यान्त गुण त्याच्या ठिकाणीं अनभ्यासामुळें आरूढ झालेले नसतात. यास्तव रामा, पुरुष प्रथम संसाराविषयींच्या विरक्तीस प्राप्त होऊन आणि तिच्या प्रेरणेनें सत्समागम व शास्त्राभ्यास यांस संपादन करून शास्त्रार्थाच्या दृढभावनेनें सर्व भोगांचें निरसन केल्यावर दृढ वैराग्यामुळें स्वात्मतत्त्वास भूमिकापरिपाक-क्रमानें प्राप्त होतो ४७.

सर्ग ४८—पर वैराग्य चांगलें रूढ झालें असतां व ज्ञान स्थिरस्थित झालें असतां पुरुषाची स्थिति ज्या लक्षणांनीं युक्त होते, त्यांचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, संसार-वैराग्य रूढ होऊन साधुसमागम स्थित झाला असतां, स्वबुद्धीनें शास्त्रार्थाची भावना केली असतां, भोगांविषयींची निराशा दृढ झाली असतां, विषयविरक्ति दृढ होऊन सज्जनत्वाचा उदय

झाला असतां, आणि चित्त उदयोन्मुख होऊन प्रकाशयुक्त झालें असतां, विवेकी पुरुष धनाची इच्छा करीनासा होतो. तो जवळ असलेलेंही धन सुकलेल्या उष्टया पानाप्रमाणें घरांतून काढून टाकतो. ज्याप्रमाणें वाट-सरूला उपयुक्त असलेलींही भांडीं वाहून नेण्याच्या अशक्ततेमुळें भार वाटतात, त्याप्रमाणें विरक्त संसारी पुरुषाला संसारांत अत्यंत उपयुक्त असलेले स्त्री-पुत्रादि बांधव भारभूत होतात. पण तो त्यांना एकाएकीं सोडून जात नाहीं; तर हळू हळू योग्य समयीं त्यांतील एकेकाचा त्याग करतो. त्याचें चित्त शांत झालेलें असल्यामुळें, पुनःपुनः इंद्रियांशीं संलग्न झालेलेही भोग त्यास भासत नाहींत. कारण मनाचा अस्त झाल्यामुळें त्याला त्यांचा अनुभवच येणें शक्य नसतें. विरक्त व शांतचित्त पुरुष दूरदूरचे एकान्त प्रदेश, सरोवरांचे कांठ, शून्य अरण्यें, उद्यानें, पुण्यप्रदेश, अथवा स्वतःचें गृह, मित्रांशीं क्रिडा, विलास, शुभ शय्या, शास्त्रतर्क-विचार, इत्यादिकांतील कोठेंही स्थिर आस्था ठेवून रहात नाहीं. तो शान्त, दान्त, व स्वात्माराम मुनि आपल्या चित्तानें देह, इंद्रियें, बुद्धि इत्यादिकांच्या साक्षात् द्रष्टयाला शोधतो. त्याहून दुसऱ्या कशाचाही शोध करीत नाहीं. तात्पर्य; याप्रमाणें विवेकी अभ्यासवशात् परम पदीं विश्रांति घेतो. तें पद कसें आहे व मुनींची विश्रांति कशाप्रकारच्या निश्चयानें युक्त असते, म्हणून विचारशील तर तेंही सांगतों.—कोणताही बाह्य अथवा आंतर विषय संभवत नाहीं, अशा निश्चयानें शोभणारी ज्ञता (अंत्यसाक्षात्कार-वृत्ति) च, जळणास जाळून सोडलेल्या अग्नीप्रमाणें चिदात्म्यामध्यें शांत होते तेंच; परम पद होय. बोधरूपतेवांचून विषयोपलब्धि होत नाहीं व ज्याच्या योगानें विषयानुभव होतो तें शून्यही नव्हे. याप्रमाणें स्वानुभवा-मध्यें सर्व बाधाची अवधि, या रूपानें जे स्थित असतें तेंच परम पद होय. सर्व पदार्थ एक बोधरूपानेंच अनुभवास येत असतात व बोध्य-पदार्थांचा बाध झाला तरी त्यांच्या बाधाचा साक्षिबोध अवशिष्ट रहात असल्यामुळें, तो बोधरूप आहे व शून्यही नव्हे, असें म्हणतां येणें शक्य आहे. केवल आत्मसंवित्-मध्यें विश्राम पावणाऱ्या चित्तरहित संतांस विषय मुळींच आवडत नाहींत. ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीनें खरोखर पाहतां ज्ञानादि, शून्यादि, अहंत्व, जगत् इत्यादि कांहीं नाहीं. अमलपदीं स्थित

असलेल्या ज्ञानी पुरुषाकडून अंतःकरणांतील तम घालविलें जातें. ज्याचा सर्वांश रजोरहित आहे व जें सत्त्वाच्या पार गेलेलें आहे, त्या नृभास्कराच्या स्वरूपास नमस्कार करावा. सर्व भेददृष्टीचा विलय होऊन चित्त अदृश्य झालें असतां ज्ञानी पुरुषाची जी स्थिति ती वाणीलाही गोचर होत नाहीं. हे महामतिमन्, त्या पुरुषाच्या दीर्घकाल अहर्निश केलेल्या भक्तीनें प्रसन्न झालेला परमेश्वर त्याला निर्वाण देतो.

श्रीराम—अहो मुनिश्रेष्ठ, ईश्वर कोण? तो भक्तीनें कसा प्रसन्न केला जातो? हें मला तत्त्वतः सांगा. कारण आपण तत्त्ववेत्त्यांतील श्रेष्ठ अहां.

श्रीवसिष्ठ—हे महाबुद्धे, ईश्वर दूर नाहीं. तो अतिशय दुर्लभही नाहीं. तो परमेश्वर महाबोधमय, एकरूप व स्वात्माच आहे. तोच सर्व आहे. हें सर्व त्याच्यापासूनच झालेलें असून सर्व त्याच्याकरितांच आहे. तो सर्वांच्या आंत असून सर्वमय आहे. त्या सर्वात्म्याला नित्य नमस्कार असो. या सर्व उत्पत्ति-प्रलय-विक्रिया त्याच्यापासूनच होतात. तो वस्तुतः अकारण असून आपल्या ऐश्वर्यशक्तीनें सर्वांचें कारण होतो. सर्व चराचर भूतजाति आपापल्या इष्ट वस्तूंच्या दानानें नित्य त्याची पूजा करितात. अनेक जन्म जेव्हां याची उत्तम पूजा करावी, तेव्हां तो सर्वेश्वर प्रसन्न होतो. सुकर्मांनीं प्रसन्न झालेला तो महादेव (स्वतः आत्मा महेश्वर) तत्त्वज्ञानाचा उपदेश करण्याकरितां आपल्या शुद्ध दूतास धाडतो.

श्रीराम—भगवन्, आत्मरूप परमेश्वर कोणत्या दूतास प्रेरणा करतो व तो दूत बोध कसा करतो?

श्रीवसिष्ठ—आत्म्यानें ज्यास प्रेरणा केली आहे, असा विवेक नांवाचा दूत हृदयांत सदा आनंदानें निवास करतो. तो या वासनात्मक जंतूस क्रमानें बोध करतो. तो या संसारसागरांतून अविवेक्यास तारतो. हा बोधात्मा अंतरात्माच परम परमेश्वर आहे, प्रणव हें याचेंच नांव आहे. मनुष्य, नाग, देव, असुर, इत्यादिकांकडून जप, होम, तप, दान, पाठ, यज्ञ, क्रिया इत्यादि क्रमांनीं नित्य हाच प्रसन्न केला जातो. आकाश ही याची मूर्धा (मस्तक) आहे. पृथिवी पाय आहेत, नक्षत्रें रोमपंक्ति आहेत. सर्वभूतें हींच हाडें आहेत. व आकाश हेंच या परमात्म्याचें हृदय आहे. हा चिदात्मा असल्यामुळें सर्वत्र जातो, जागतो व पहातो. त्यामुळें त्याला

प्रत्यक्ष कर्णादि अवयव नसले, तरी प्राण्यांच्या त्या त्या शक्तीवरून त्याचे हस्त-पादादि अवयव लक्षिलेले आहेत; यास्तव विवेकदूतास जागृत करून व चित्त-पिशाचास मारून जीवाला कांहीं विलक्षण व अपरिच्छिन्न आत्मपदवीस पोंचविलें जातें. यास्तव सर्व विकल्प—ओघ व अनर्थयुक्त विकार स्वपौरुषानें सोडून आत्मा आत्म्याकडूनच प्रसन्न केला जातो. मनः-पिशाचानें युक्त असलेल्या या संसाराख्य अंधाऱ्या रात्रीन आत्मा हाच पूर्ण चंद्र आहे. तात्पर्य, स्वात्मा परमेश्वर जीवाच्या अनेक जन्मांतील निष्काम पूजनानें प्रसन्न होऊन पावन विवेकदूताला प्रेरणा करतो व सच्छास्त्र, सत्संग इत्यादिकांच्या योगानें उत्तम बोध करवून त्याला (जीवाला) स्वात्मपदास पोंचवितो. तें एक पद निर्मळ व आद्य आहे ४८.

सर्ग ४९—ज्यांचा विवेक रूढ झाला आहे, त्यांचें महत्त्व कसें असतें व विश्व कसें असतें, तें सांगतात.

श्रीवसिष्ठ—ज्यांचा विवेक चांगला पुष्ट होऊन वासनामळ नाहींसा झालेला असतो, त्यांच्यामध्यें कांहीं अपूर्व महत्ता उत्पन्न होते. त्यांच्या अति उदार मतीस चतुर्दश भुवनांचें ऐश्वर्यही लोभयुक्त करण्यास समर्थ नसतें. सर्व जग ही चित्तभ्रांति आहे, असा प्रत्यय रूढ झाला असतां संतांच्या मनांतील मोहनक्र शांत होतो. कारण जगद्भ्रांति स्फुरत असतांना (ही भ्रांतिच आहे, असा निश्चय असतांना) वासनोदय कसा होणार? वासनाप्रत्यय नाहींसा झाला म्हणजे शून्य आकाशच राहतें. मनाचा अभाव असल्यामुळें सातव्या भूमींत विवेक्यास प्राप्त झालेली ती वासना-रहित अवस्था कोणत्या कारणानें त्याग करतां येणार? जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति हें अवस्थात्रय तर सर्वांस माहीत आहे. पण त्याहून भिन्न असलेली चवथी अप्रसिद्ध अवस्था एका अभ्यासी आत्मज्ञालाच तेवढी ठाऊक असते. त्या अवस्थेंत दर्शनादि सर्व साधनांचा अभाव असला तरी आत्म्याच्या स्वप्रकाशामुळें तुर्यस्थाला स्वरूपभान होतें. तो महात्मा हें जग विचित्र रत्नांच्या किरण-समूहाप्रमाणें नानारूप व आभासमात्र आहे, असें पाहतो. त्यांतील भूतें, व इतर पदार्थ सत्य नाहींत. तर या ब्रह्मसंज्ञक श्रेष्ठ रत्नाचे किरण आहेत असें त्याला वाटतें. तेव्हां अशा त्या खोट्या जगांतील वस्तूंवर ज्ञान्याची आसक्ति कशी असणार? पुढें

होणाऱ्या आकाशांतील वृक्षावर पक्षी आज विश्रांति कशी घेणार ? जग पिंड-रूप नाहीं, शून्यही नाहीं, तें आसक्तीचा विषयच नसल्यामुळें चित्तही नाहीं, याप्रमाणें विवेकानें सर्वांचा अस्त झाल्यावर केवल सत् राहतें. व विद्यमानता हेंच त्याचें स्वरूप आहे. अशा स्वरूपास प्राप्त झालेला ज्ञानी जाग्रतींतही निजल्याप्रमाणें राहतो. त्याचें अहंपण व विश्व यांसह चित्त लीन होतें. केवल उत्तम व अधम दर्शनांनीं बुद्धि क्लिष्ट होते. उत्तम युक्तीचा थोडासा अभ्यास केल्यानेंही सत्य अर्थ ज्ञात होतो. ज्याला स्थूल व सूक्ष्म कार्य-प्रपंचाचें कारण व सद्रूप उपादान साक्षात् कळतें, तोच ज्ञानी होय. त्या अति-शांत अद्वैतरूपाला विश्व आहे, असें वाटतच नाहीं. पूर्वोक्त सर्व विशेष गुणांचा त्याला स्वरूपांतच अनुभव येतो. ज्याचें चेतन शांत आहे, अशा प्रत्यगात्म्याचें विषयोन्मुख होणें, हाच संसारबोध होय. तो अनर्थावह असून आत्म्याचा विषयोन्मुखत्वानें उदय न होणें हेंच श्रेयस्कर आहे. स्वप्नादिकांतील अर्थाप्रमाणें बोधच अबोधानें पिंडतेस धारण करतो व त्या पिंडग्राहकतेमुळें चित्त होऊन देहास बांधतो. पण त्याच्या सत्तेनें हा एवढा मोठा परिणाम होत असला, तरी बोधस्वरूपांत कांहीं फरक पडत नाहीं. जगांतील चिज्जडभेद केवल शब्दकल्पित आहे. मनच विकार पावून आंतर् व बाह्य विषयरूप होतें; बोधात्मा नव्हे. तो प्रत्येक विषयाच्या अनुभवांत जरी सदा स्थित असला तरी मन जसें क्षणोक्षणीं निरनिराळे अनेक आकार धारण करतें, त्याप्रमाणें तो स्वरूपापासून च्युत होत नाहीं. चित्-प्रमाणेंच जडही तत्त्वबोधानें सुद्धां आंतर् चिदाकारानें विकार पावण्यास समर्थ नाहीं. कारण तें अत्यंत विलक्षण स्वरूपास कसें प्राप्त होणार ? बोध विवर्तवशात् जडरूप झाल्यासारखा वाटतो हें खरें. पण तो खरोखर जड होत नाहीं. तो जेव्हां जडाकार भासतो, तेव्हांही अन्य रूपत्वास प्राप्त होत नाहीं. अत्यंत शुद्ध बोधैक-परिणामाचा उदय झाला असतां बोधाबोधार्थ श्रुतिही अस्त पावते. मनोभावनेनेंच दृश्य दृढ होतें व मनाच्या विरक्तीनेंच तें शिथिल होत जातें. नट जसे रंगभूमीवर कल्पित पिशाचता दाखवितात, त्याप्रमाणें आतिवाहिक चित्तेंच या मिथ्या आधिभौतिकतेची भावना करितात. पण अभ्रमणाच्या अभ्यासानें चित्त स्थिर होतांच जगद्भ्रांति शांत

होते. भ्रांतीचें ज्ञान झालें कीं, वासना निवृत्त होते. कारण हें स्वप्न आहे, असें कळल्यावर त्याविषयीं भावना कोण करणार? वासना क्षीण झाल्यानेंच संसार शांत होतो. भावनेनेंच जसा सूक्ष्म व स्थूल संसार प्रवृत्त झाला आहे, तसा तो सत्य भावनेनेंच लुप्त होणार, हें उघड आहे. यास्तव आत्मतत्त्वाची भावना करावी. विवेकानें पदार्थ-शोधन करावें. चित्त सबाह्याभ्यंतर शांत झालें असतां स्वभावता भासते. तिचाच आश्रय करून शांत व्हावें. ज्ञानवान् ज्ञान-यज्ञाची दीक्षा घेऊन ध्यानरूप यूप रोवतो, व सर्वत्यागरूप मुख्य दक्षिणा देऊन जगाला जिंकून सर्वोत्कर्ष पावतो. त्यानंतर अग्नीचा वर्षाव. प्रलयवायूचा प्रवाह व भूतळाचें अधोगमन जरी सुरू झालें, तरी तो आपल्या शांत स्वरूपांत असतो. त्याचें मन वितृष्णेमुळें शांत असतें. निरुद्धाकार होऊन राहतें. पण ही स्थिति वज्रासारख्या दृढ समाधानावांचून प्राप्त होत नाहीं. बाह्यार्थाविषयींच्या वैराग्यानें जसें मन अगदीं शांत होतें, तसें तें शास्त्र-संदर्भ, उपदेश, तप, दम इत्यादिकांनीं होत नाहीं. सारांश, पौरुष-बळ संपादन करून, तंद्रा सोडून, वासनासमूहाचा नाश करून, आत्म-बळानें संसार-पाशांनीं दृढ झालेल्या या देह-पिंजऱ्यास तोडून सुज्ञानें ज्ञानी व्हावें ४९.

सर्ग ५०—वासनादार्ढ्य व शैथिल्य यांच्या योगानें होणाऱ्या सात अवस्था.

श्रीवसिष्ठ—या ब्रह्मांडांत हे जितके म्हणून जीव-संघात दिसत आहेत, त्यांतील कांहीं स्वप्न-जागर, कांहीं संकल्प-जागर, कांहीं केवल-जागर, कांहीं चिर-जाग्रत, कांहीं घन-जाग्रत, कांहीं जाग्रत्स्वप्न व कांहीं क्षीण-जागर अवस्थेंत असतात.

श्रीराम—भगवन्, या सात प्रकारच्या जीवांचे भेद कसे झाले आहेत, ते माझ्या बोधाकरितां सांगा.

श्रीवसिष्ठ—एकाद्या प्राक्तन कल्पांतील एकाद्या जगांत कांहीं जीव निजलेले असतात. देहांनीं जिवंत असतांना जे कांहीं स्वप्न पहातात, त्यांना हें जग स्वप्न होतें. अशा पुरुषांनाच स्वप्न-जागर जीव म्हणतात. केव्हां तरी निजलेले असतांना त्यांच्या मनांत आपोआप उठलेला जो स्वप्न-प्रपंच तोच समान कर्मवासनावशात् आमचा जेव्हां विषय होतो, तेव्हां आम्ही त्यांचे स्वप्न-नर होतों. याविषयीं पूर्वी लीलोपाख्यानांत पुष्कळ वर्णन

केलें आहे. त्यांचें दीर्घ स्वप्नच जाग्रदावस्थेस प्राप्त होत. म्हणून त्यांना स्वप्न-जागरक म्हणतात. ते त्या अवस्थेंत असतात. आतां आम्हीं त्यांचे स्वप्न-नर कसे, म्हणून जर विचारशील तर तेंही सांगतों.—आत्मा सर्वज्ञ व सर्वग असल्यामुळें सर्व सर्वत्र असतें. त्यामुळें आम्हीं त्या स्वप्नवानांचे स्वप्न-नर होऊन राहतों.

श्रीराम—पण त्यांची देशसंबंधी सर्व स्थिति जरी असली तरी अतीतकल्पांत वर्तमान वस्तूंची स्थिति संभवत नसल्यामुळें, कालिक सर्व स्थिति संभवत नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—रामा, ईश्वराच्या या मायिक प्रपंचांत असले अनेक चमत्कार घडत असतात. यास्तव त्यांच्याविषयीं अधिक विचार करणें जरी व्यर्थ असलें, तरी मी थोडक्यांत त्याचें समाधान सांगतों.—त्या जीवांना जर आमच्या प्रपंचरूप स्वस्वप्नांत दैवयोगानें तत्त्वज्ञान झालें, तर ते मुक्तच होत असल्यामुळें प्रस्तुत दोष येत नाहीं. पण मोक्ष न मिळाल्यास तो अतीत कल्प त्यांच्या कल्पाचा शेषच होत नाहीं. यास्तव ते पुनः उद्भवतात. शिवाय कल्पित कालामध्यें जरी भेद पडला तरी कालवान् आत्म्यामध्यें तो कधींच नसतो. एक कल्प संपला तरी ते आपल्या संकल्पाप्रमाणें दुसरे देह घेऊन दुसऱ्या कल्पांत उठतात. संकल्पामुळें होणाऱ्या आकाशांत संकल्पमय कल्पांची गर्दी मुळींच होत नाहीं. सारांश, याप्रमाणें केवळ संकल्पात्मक जगत्संज्ञक जीर्ण उदुंबरांतील कीटच हे स्वप्न-जागरक आहेत. आतां संकल्प-जागर कोण तें ऐक. मागच्या एखाद्या कल्पामध्यें एखाद्या जगांत कांहीं जीव निद्रित नसतांना म्हणजे जागेपणींच संकल्पपरायण होऊन राहतात अथवा ध्यान करितां करितां त्यापासून भ्रंश पावून मनोराज्य करूं लागतात. त्याविषयींचे त्यांचे संकल्पच दृढ होतात. ते पूर्व अवस्थांचें अनुसंधान करितात. दीर्घ चिंतनानें त्यांचा संकल्पच जाग्रत्-रूप होतो. त्यांत त्यांच्या चंचल चेष्टा चालतात. म्हणून ते संकल्प-जागर पुरुष होत. त्या संकल्पाचा उपशम झाला असतां ते पुनः त्याच अथवा दुसऱ्या व्यवहाराचा आश्रय करितात. त्यांच्याच दृष्टीनें आम्ही संकल्प पुरुष आहों. कारण आम्हीही त्यांच्याच सारख्या संकल्पामुळें उत्पन्न झालों आहों. याप्रमाणें हे संकल्प-जाग

जाव होत. आतां केवल–जागर जीव ऐक. सृष्टीविषयींच्या संकल्पानें विकसित स्वरूप झालेल्या ब्रह्मदेवाच्या संकल्पापासून या कल्पांत प्रथम झालेल्या जीवांस केवल-जागर म्हणतात. उत्तरोत्तर जन्म-परंपरेमध्यें पडलेले व जाग्रत् स्वप्नांच्या कारणभूत सुषुप्तींत संचार करणारे जे जीव त्यांना चिर-जागर म्हणतात. दुष्कर्मांच्या आवेशानें जड स्थावर-तेस प्राप्त होऊन जाग्रत्-दशेमध्यें अज्ञानांधकारांत पडणारे तेच जीव घन-जागर होत सच्छास्त्र व सत्संग यांच्या योगानें ज्यांना बोध झाला आहे, असे ज्ञानमान् जाग्रदवस्थेस स्वप्नाप्रमाणें पहातात. ते जाग्रत्स्वप्न होत. जे बोधास प्राप्त होऊन परमपदीं विश्रांति घेत असतात आणि ज्यांच्या जाग्रत्-प्रभृति अवस्था क्षीण झालेल्या असतात, ते तुर्यभूमिकेस प्राप्त होतात. असा हा जीवांचा सात प्रकारचा भेद आहे. त्यांतील पहिले पांच प्रकारचे जीव बद्ध होत. रामा, या जीवभेदांचें चांगलें ज्ञान करून घेऊन तूं कल्याणपरायण हो. तूं जगाची द्वैतादिरूप गणनाभ्रांति सोड. कारण तूं पूर्ण बोधैकरूप घनतेस प्राप्त झाला आहेस. तूं शून्या-शून्यरहित व द्वैतैक्यरहित आद्य तत्त्व आहेस ५०.

सर्ग ५१—जगत् ब्रह्मदृष्ट्या उत्पन्न न झालेलें, आत्मदृष्ट्या मिथ्या उत्पन्न झालेलें व आत्मज्ञानानें अमूर्त कसें, त्याचें वर्णन.

श्रीराम—मुनिवर्य, आकाशापासून उत्पन्न होणाऱ्या वृक्षाप्रमाणें पर-ब्रह्मापासून कांहीं कारण नसतांनाच व्यर्थ केवल-जाग्रत् कशी उद्भवली ?

श्रीवसिष्ठ—हे महामतिमन्,-कोणतेंही कार्य कारणावांचून होत नाहीं, असा नियम आहे. त्यामुळें या जगांत केवल–जाग्रत्-नें युक्त असलेल्या जीवांचा संभव नाहीं. त्यांचा असंभव असल्यामुळें कोणतेच जीवभेद संभवत नाहींत. कारण, कारणाचा अभाव या एका निमित्तानें त्यांचें निरसन केलें आहे. या सृष्टींत कांहीं उत्पन्न होत नाहीं व कांहीं नष्ट होत नाहीं. तर उत्पत्ति, प्रलय, इत्यादि हा सर्व शब्दार्थप्रपंच उपदेशास पात्र असलेल्या शिष्याच्या उपदेशाकरितां कल्पिलेला आहे.

श्रीराम—भगवन्, असें जरी आहे, तरी देहादिकांचा निर्माता अवश्य कोणी तरी असला पाहिजे. तो कोण ? त्याचप्रमाणें मन, बुद्धि, स्नेह, राग इत्यादि चेतनधर्मांनीं जीवाला मोहित कोण करतो ?

श्रीवसिष्ठ—शरीरें कोणी कधीं करीत नाहीं. व कोणी केव्हांही भूतांना मोहित करीत नाहीं. स्वरूपांत स्थित असलेला आद्यन्तरहित बोधात्माच जलतरंगन्यायानें नाना पदार्थाकार होतो. खरोखर पाहतां बाह्य कांहीं नाहीं. बोध बाह्यपदार्थासारखा स्फुरण पावतो. बीजांतून जसा वृक्ष तसा बोधाशयांतून पदार्थभास निघतो. हे रघूद्वहा, बोधाच्या आंत हें विश्व स्थित आहे. चित् वस्तुतः आंतर् व बाह्य नाहीं, तर अनंत आहे. पुष्पांतील सुवासाप्रमाणें तिच्या आंत हें सर्व विश्व स्थित आहे. 'सर्व जगत्कल्पना जर आत्म्यामध्येंच आहे, तर ब्रह्मलोकादि परलोक दूर कसा आहे?' म्हणून विचारशील तर त्याचेंही कारण सांगतों.—तशाप्रकारच्या अनादिवासनाप्रवाहामुळेंच देवयानमार्गगमनानें प्राप्त होणाऱ्या दूरदूरच्या लोकांची भावना होते. पण वासनाक्षय झाला असतां सर्व लोक आत्ममात्र होत असल्याकारणानें ते अत्यंत समीपच आहेत, असा निश्चय होतो. देश काल, क्रिया, लोक इत्यादि सर्व प्रत्यगात्माच आहे. यास्तव देशकालादिकांचा जरी बाध झाला, तरी शून्य अवशिष्ट रहात नाहीं. तर आत्मा अवशिष्ट राहतो. तथापि त्या पदास जाणणारांचीच त्याच्या ठिकाणीं गति होते. ज्यांची दृश्य दृष्टि शांत झालेली असते, त्यांनाच आत्मबोध होतो. दुसऱ्या कोणाला नाहीं. जे तरल व गंभीर अहंतागर्तेचा आश्रय करून रहातात, ते त्या प्रकाशास कधींही पहात नाहींत. चवदा भुवनांत सूक्ष्म कीटांप्रमाणें घुमघुमत राहणाऱ्या चराचर प्राण्यांस ज्ञानी आपल्या शरीरावयवाप्रमाणें समजतो. कारणाचा अभाव असल्यामुळें सृष्टि उत्पन्न झालेली नाहीं व ती शांतही होणार नाहीं. कारण जसें असतें तसें कार्य होतें. पण कारणांतच जर कार्य स्थित असलें, तर त्याची कारणता कसली? जेव्हां कार्याचाच प्रत्यय येतो, तेव्हां कारणाकडे दृष्टि जात नाहीं. व कारणाचा प्रत्यय आल्यास कार्याला सत्यत्व रहात नाहीं. ' उदाहरणार्थ आपण सोन्याचें कुंडल घेऊं या. तें सोन्यामध्येंच सदा राहतें; म्हणून सोनें हें त्याचें उपादानकारण आहे. पण आपण तें कुंडल आहे, अशा कार्यदृष्टया पाहिल्यास आपल्याला त्यावेळीं सोन्याचें विस्मरण होतें. व हें सोनें आहे, अशा कारणदृष्टया पाहिल्यास केवल आकाररूप कुंडल असत् ठरतें. कारण आकारभेद नुस्ता शाब्दिक असतो. कारण

व कार्य हीं दोन्हीं जर सत् असतीं, तर एकाच वेळीं दोन्हींचा अनुभव आला असतां. पण तसें होत नाहीं; कारणाचाच त्रिकालीं प्रत्यय येतो. आकाररूप कार्याकडेच मनोवृत्ति लागून कारणाचें जेव्हां विस्मरण होतें, तेव्हांही कारणाचें भान अगदीं नाहींसें होत नाहीं. आकाराची स्थिति तशी नसते. उत्पत्तीच्या पूर्वी व नाशानंतर तो प्रतीत होत नाहीं. यास्तव कांहीं काल भासणारा आकार (कार्य) असत् आहे. याच न्यायानें त्रिकालाबाधित ब्रह्म सत्य असून जगदादि सर्व मिथ्या आहे. स्वप्नकालीं स्वप्नच भासतें, जाग्रत् नाहीं. तसेंच जाग्रत्समयीं जाग्रत्चें मात्र भान होतें, स्वप्नाचें नाहीं. पण त्या दोन्ही अवस्थांचा साक्षी एकच आहे. तो सुषुप्तीचाही अनुभव घेतो. यास्तव त्रिकालीं असणारा तो सत्य असून त्या त्या कालीं भासणारे अवस्थाभेद मिथ्या आहेत. अवस्था चित्तमात्र आहेत. या असल्या तत्त्वज्ञानानें मूर्ते देहतेसह स्वकारणाचा त्याग करितात. सत्य ज्ञानानें अहंकारासह जगत् शांत होतें. बोधानें दृश्यता गळून जाते. दीप्त अग्नींत टाकलेल्या–सुवर्ण, घृत, इंधन–इत्यादिकांप्रमाणें भुवन–चित्त–दृक् विज्ञानामध्यें एकतेस प्राप्त होते. बोधाच्या बलानें त्रिभुवनांतील मूर्त आकार कृश होतो. अनंतरूप आत्मस्वरूपांत आत्माच जगत्, चित्त इत्यादि आकारांनीं भासतो. बोधाचें अज्ञानच सृष्टिरूपानें स्थित आहे. पण बोधाचें भान होतांच तें नाहींसें होतें. अर्थात् स्वप्नकालीं जाग्रतच स्थूलता सोडून सूक्ष्म प्रपंचरूप होते व स्वप्नभ्रांतिच दीर्घाभ्यासामुळें घनरूपानें जाग्रत् होते. विवेकी पुरुष त्या दोन्ही अवस्थांना मिथ्या जाणून त्यांचे ठिकाणीं आसक्त होत नाहीं. अहो, आत्मविश्रांति कोठें व हा तुच्छ विषयानुभव कोठें? पण अज्ञांना जर त्याचा कंटाळा आला तर जाग्रत व गाढ निद्रा अथवा भ्रांत व अभ्रांत पुरुष यांचेंही ऐक्य होऊं लागेल ! जगत् चित्तमात्र, भ्रांतिमात्र, व स्वप्नमात्र रूप आहे, असें कळलें असतां पदार्थाविषयींची सत्यबुद्धि निवृत्त होते. कारण हे महामते, असत्य वस्तु कोणाला आवडणार? सर्व दृश्य स्वप्नतुल्य आहे, असें कळलें असतां ज्ञानी नीरस, शांत, मननशून्य, अहंकाररहित, वीतराग व आयासरहित होऊन रहातो. विषयरस निवृत्त झाला असतां वासना क्षीण होते. ज्ञानाचा प्रकाश आकाश-

भर पसरला असतां पूर्वी भ्रांतिरूपानें भासणारें जगत् प्रकाशमय होतें. सौम्यस्वभाव ज्ञानी एक समाधानवान् होतो. तो आसंगशून्य असतो. तो असत् असल्याप्रमाणेंच होऊन राहतो. मनाचा अस्त झाल्यामुळें तो मौनी व निरोधपदवीस प्राप्त होत्साता संसारसागरांतून पार जातो. त्याच्या कर्मांचा अंत होतो. सर्व भुवनांचें कारण असें हें अज्ञान गळलें असतां विद्यमान असलेलेंही हें सर्व गळल्यासारखें होतें. ज्याचें अंतःकरण शांत झालें आहे, ज्याचा विकल्प गळला आहे, जो स्वरूपसारमय आहे, व जो परम शमामृतानें तृप्त आहे, तो विद्वान् अज्ञानावरणरहित होऊन राहतो ५१.

सर्ग ५२—कूटस्थाचा अनिर्वाच्य जगद्भाव.

श्रीराम—मुने, बोध ज्या क्रमानें जगाप्रमाणें भासतो, तो क्रम मला पुनरपि भेदनिवृत्तीकरितां सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, मूळ, खोड, शाखा, पानें, पल्लव इत्यादि नानाकारांनीं युक्त असलेल्या वृक्षाप्रमाणें अज्ञात आत्म्याचें जें नानाकार जगद्रूप तें दृष्टि असली तरच असतें. तस्मात् जगाची सत्ता चित्–दृष्टीच्या अनुरोधानेंच व्यवस्थित आहे. शुभ पुरुष पूर्वापरयुक्त शास्त्रार्थच मात्र पहातो. नेत्रांपुढें असलेलाही निषिद्ध पदार्थ भोग्यरूपानें पहात नाहीं. तो जें पाहतो तें करतो. यास्तव तूं चित्तशुद्धीस अनुकूल असलेल्या कर्मांचें अनुष्ठान करीत केवल शास्त्रार्थैकाचित्त हो. मुनि हो. आणि हा ऐकण्यास अगदीं योग्य असलेला उपदेश ऐक. दृश्य खरोखर अविद्या आहे. तें वस्तुतः नाहीं. पण शिष्याला उपदेश करितां यावा म्हणून एक क्षणभर तें सत्य आहे, असें समजून मी काय सांगतों तें ऐक. म्हणजे ही सृष्टि कोणापासून कशी झाली? इत्यादि विकल्प न करितां तूं स्वतःच ती वास्तविक नाहीं, हें जाणशील. हें जेवढें म्हणून स्थावर–जंगमात्मक जगत् दिसत आहे, तें सर्व कल्पांतीं नष्ट होईल. कारण विचार करूं लागलें म्हणजे भरलेल्या घागरींतील एक एक थेंब पाणी निराळें करूं लागलें असतां शेवटीं एकदां तें जसें क्षीण होतें, त्याप्रमाणें भू, भुवर् इत्यादि विभागांनीं युक्त असलेल्या या जगाचा अवयवविश्लेषद्वारा नाश होणें अगदीं सयुक्तिक आहे. याप्रमाणें जगाचा नाश झाला असतां शाखादि अवयवांचा नाश होतांच वृक्षाच्या नाशा-

प्रमाणें ब्रह्माचाही नाश होण्याचा प्रसंग येतो; आणि त्यामुळें त्याचें श्रुतिप्रोक्त अनंतत्व सिद्ध होत नाहीं. त्याचप्रमाणें अवयवशः पृथक् केलेल्या अवयवीविषयीं विचार केला असतां त्याचें असत्व सिद्ध होतें. पण चिदेकरस व निरवयव ब्रह्म मूर्त–अमूर्त जगदवयववान् कसें असूं शकेल ?

श्रीराम—प्रभो, जड जगत् हेच चिदात्म्याचे अवयव आहेत, असें जरी सिद्ध न झालें तरी चार्वाकाच्या मताप्रमाणें–मदिरेच्या अवयवांत असलेली मदशक्ति जशी मद्यांत व्यक्त होते, त्याप्रमाणें चैतन्यही शरीराकार परिणाम पावलेल्या जड भूम्यादि भूतांचीच शक्ति आहे. मदशक्ति हा जसा मदिरेचा धर्म, त्याप्रमाणें चैतन्य हा शरीराकार भूतांचा धर्म आहे, असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ?'

श्रीवसिष्ठ—मदशक्तीप्रमाणें ज्ञान ही जडभूतांची शक्ति आहे, हा चार्वाकाचा सिद्धान्त आम्हां आस्तिकांना मान्य होण्यासारखा नाहीं. कारण आम्हां वेदप्रमाणवाद्यांना देहाची सिद्धि विज्ञानाच्या अधीन असल्याचा प्रत्यक्ष अनुभव येत असल्यामुळें स्वप्नांतील देहाप्रमाणें जाग्रत्-देहही तात्त्विक नव्हे, असें निःसंशय वाटतें. देहसत्ता सिद्ध करणारें विज्ञानावांचून दुसरें कांहींही नाहीं. देहाचीच जर सिद्धि झालेली नाहीं, तर मदशक्तीप्रमाणें त्यांत चैतन्य कसें उत्पन्न होणार? शिवाय जग ब्रह्माहून भिन्न नाहीं, असें म्हटल्यास दृश्यनाशानें ब्रह्माचाही नाश होईल, अशी शंका येणें साहजिक आहे. पण जगद्ब्रह्माचा अभेदही त्यांच्या भेदाप्रमाणेंच व भेदामुळेंच आध्यासिक आहे. (आध्यासिक ह्मणजे आरोपित.) त्यामुळें जगाचा जरी नाश झाला तरी त्याचा ब्रह्माशीं कांहींच संबंध नसल्यामुळें ब्रह्माचा नाश होत नाहीं. व शास्त्रही सफल होतें. कारण बंध जर सत्य मानला, तर शास्त्रादि कोणताही उपाय त्याला बाधित करण्यास समर्थ होणार नाहीं व मोक्षाचा असंभव होईल. पण सृष्टि सत्य आहे, असें कोणालाही सिद्ध करतां येत नाहीं. तिच्या स्वरूपांत प्रतिक्षणीं बदल होतो. ती कशी होते, आह्मांला तिचा अनुभव कसा येतो, आमचें अनुसंधान सुटतांच ती नाहींशी कशी होते व त्या नष्टावस्थेंत आमचा व तिचा कोणता संबंध असतो, हें सृष्टि सत्य

आहे, असें ह्मणणारांस सांगता येत नाहीं, ह्मणूनच आह्मी तिला अनिर्वाच्य ह्मणतों. एकदां जी नष्ट झाली तीच पुनः उत्पन्न होते, असें ह्मणणें अगदीं अनुचित आहे. कारण आह्मीं वेदवेत्ते अनुभवाप्रमाणें मानणारे आहों. अनुभवाविरुद्ध कोणी बोलूं लागल्यास तें आह्मांला मुळींच सहन होत नाहीं. आतां ती मूर्तताच प्रलयसमयीं अमूर्तभावानें होती, असें ह्मणावें तर तेंही युक्तिसिद्ध नाहीं. कारण मूर्तताच अमूर्तता कशी होते? बरें, ती जरी अमूर्त झाली तरी पूर्वरूपच असते तिच्यामध्यें कांहीं फरक पडत नाहीं, ह्मणून ह्मणावें तर प्रलयवादाचा भंग होणार! कारण प्रलयामध्यें तिचा नाश होत नाहीं व नाशावांचून प्रलयाची सिद्धि कशी होणार? अर्थात् कार्य व कारण यांची जेव्हां एकरूपता आहे, तेव्हां कार्यकारणभावांचें ऐक्यच ठरत असून तोच आमचा सिद्धान्त आहे. जी वस्तु ज्ञानाचा विषय होऊन शून्य होते ती नष्टच होय. कारण ती ज्ञानसमयीं जरी भासली तरी असत् असते असा आमचा सिद्धान्त आहे. असत्त्वास प्राप्त होणें, हाच नाश आहे. पण ज्यांना हा अशा प्रकारचा नाश इष्ट नसेल त्यांनीं तो कशाप्रकारचा असतो, तें तरी आम्हांला सांगावें. एकादी वस्तु कांहीं काल उपलब्ध होते, एवढ्याच कारणावरून नष्ट होत नाहीं, असें म्हणतां येणें शक्य नाहीं. कारण तसें म्हटल्यास मेलेल्या आईबापांचेंही स्वप्नांत कधीं कधीं दर्शन होत असल्यामुळें तीं नष्टच झालीं नाहींत, असें म्हणावें लागणार. बरें—जें एकदां नष्ट झालेलें असतें, तेंच पुनः उत्पन्न होतें. यास्तव मध्यें कांहीं काल नष्ट झालेल्याही वस्तूंचें अस्तित्व आम्ही कल्पितों—असें कोणी म्हणेल तर तेंही बरोबर नाहीं. कारण तेंच हें असें ओळखणार कोण? पुनः उत्पत्ति भिन्न वस्तूचीच होत नाहीं म्हणून कशावरून? तस्मात् हें दिसणारें सर्व अवश्य नष्ट होतें, व पुनः दुसरेंच प्रवृत्त होतें.

श्रीराम—प्रभो, ज्याप्रमाणें मूळापासून शेंड्यापर्यंत वृक्षाचा एकच आकार असून शाखा, ढोली, पानें, इत्यादि त्याच्या अवयवांमध्यें कितीही जरी विचित्रता असली, तरी वृक्षाची एकता बाधित होत नाहीं; त्याप्रमाणें उत्पत्यादि विकारभेदांचा पुनःपुनः उद्भव व प्रलय होत असला तरी भुवनादिकांची एकता असण्यास काय हरकत आहे?

श्रीवसिष्ठ—रामा, उंची, शाखा, पानें, फुलें, फळें इत्यादि वृक्षाच्या अवयवांमध्यें सर्वत्र व्यापून राहणारी एकच बीजसत्ता असून ती अखंड आहे, असें पाहिलें म्हणजे शाखादिकांची पृथक् सत्ता सिद्ध होत नाहीं. त्यामुळें बीज कारण व शाखादिमान् वृक्ष कार्य, हा भेद रहात नाहीं. त्याच न्यायानें प्रलय, सृष्टि, देश, काल, क्रिया, इत्यादिरूप एक सन्मात्रच बीज आहे, असें समजल्यास पुरुष कांहीं करणार नाहीं. कारण पटाचें कार्य करण्यास असमर्थ असलेला घट पटकार्य करीत नाहीं, असें आपण पाहतों. शिवाय एकच वस्तु नाना विचित्र स्वभावाची असणें युक्त नव्हे. एकच परमार्थ वस्तु आहे, अशा सर्व एकदर्शन–सिद्धान्तांत कार्यभेद नाहीं. परमार्थमय वस्तुस्वभावामध्येंही नानात्व असणें शक्य नाहीं. यास्तव विचारपूर्वक सर्व दर्शनसिद्धान्त ठरविणाऱ्या वैदिकांच्या विरुद्ध बोलणाराशीं व्यर्थ विवाद करून तरी काय करावयाचें आहे? कारण आमचें हें सर्व दर्शन शांत, अनादिसिद्ध आकाशस्वरूप, चिन्मात्र व अनुभवसंज्ञक एकाच प्रमाणानें सिद्ध होणारें आहे. याचा अनुभव कसा येत नाहींसा होतो, पुनः त्याचा अनुभव कसा येतो, व सिद्धि कशी मिळते, तें मी तुला सांगतों ऐक:—

राघवा, महाकल्पान्ताचे वेळीं सर्व दृश्य-मण्डल नष्ट झालें असतां, महादेवापर्यंत मन, बुद्धि, कर्म, इत्यादि सर्व शांत झालें असतां, आकाश, काल, वायु, तेज, इत्यादि सर्वांचा क्षय झाला असतां, सर्व शब्द व त्याचा अर्थ लुप्त झाला असतां, एक शांत अनुभवात्मा राहतो. तो त्रिकालसत्य आहे. तो आदि–अंतरहित, सौम्य, अमल, अव्यय, अवाच्य, अव्यक्त, अतींद्रिय, अनामक, सर्व भूतात्मक, व परपदरूप आहे. आकाश, वायु, इत्यादि भूतें हा तो आत्मा नव्हे. त्याचा अनुभव केवळ आत्मज्ञाला येतो. जगांतील कालादि एकही भाव तो महादेव नव्हे. संसार व संसारानुभव यांच्या पार गेलेल्या कांहीं विद्वानांस मात्र त्याचा अनुभव येतो. सर्व भाव त्याच्यामध्यें स्थित आहेत. पण त्या महा-आत्म्याच्या स्वरूपाकडे लक्ष दिल्यास ते त्याच्यामध्यें नाहींत, असेंही म्हणावें लागतें. कारण तें पद सर्व, सर्वात्मक व सर्वार्थरहितही आहे. हे महाबुद्धे, तुला अद्यापि अशा प्रकारचें उपशमात्मक यथार्थ ज्ञान झालेलें नाहीं. कारण तुला अद्यापि संशय येत आहे. पण जो

ज्ञानी आभासशून्य, व स्वच्छान्तःकरण असतो, तोच त्या पदास पाहतो. सोन्याच्या मोहरेमध्यें जसा पंधरा रुपयांचा कल्पित समूह असतो, त्याप्रमाणें त्या सत–आत्म्यामध्यें मी, तूं, तो, इत्यादि प्रकारचा हा त्रिजगद्भ्रम राहतो. पण सोन्याच्या गोळ्याहून तांब्याचीं अनेक भांडीं जशीं पृथक् दिसतात, त्याप्रमाणें त्या परमार्थघनाहून जगत् पृथक् दिसत नाहीं. यास्तव दिसणारें हें सर्व त्याच्या ठिकाणीं मिथ्या आरोपदृष्टीनें असतें व सत्य अपवाद दृष्टीनें नसतें. संथ जलामध्यें जशा लाटा, मातीच्या गोळ्यांत जशीं मातीचीं भांडीं, त्याप्रमाणें हें ब्रह्मामध्यें स्थित आहे. ह्मणून त्याला भिन्न-अभिन्न व भिन्नाभिन्न ह्मणवत नाहीं. त्या शांत तत्त्वामध्यें हें शांत जग तन्मय होऊन राहतें. सृष्टि ह्या त्या अक्षोभ्य सागरांतील लाटा, अथवा चिद्घनापासून निघालेल्या अमृतवृष्टि आहेत. या महातत्त्वाच्या प्रत्येक सूक्ष्म कल्पित अंशामध्यें संसारमंडळ भासतें. सारांश हे महापुरुषा, आकाश, काळ, वायु, इत्यादि सर्व पदार्थ त्या अंगरहित आत्म्याचीं अंगें असल्यामुळें वस्तुतः अंगरहित आहेत. त्याला आत्मवेत्ते सर्वात्मक व सर्वभावविकारशून्य ह्मणतात ५२.

सर्ग ५३—अध्यारोपित चेत्याचा भाव ब्रह्मच आहे.

श्रीराम—ज्याप्रमाणें चेत्यामध्यें चेतनता, कालामध्यें कालता, व आकाशामध्यें व्योमता, त्याप्रमाणें अजडामध्यें जडता राहते. जसें वायूमध्यें वायुत्व, भूतांमध्यें भूतत्व. मूर्तांमध्यें मूर्तत्व, अनंतामध्यें अनंतता, दृश्यांमध्यें दृश्यत्व, व सर्गामध्यें सर्गत्व, तसें मला हें या सर्व वस्तूंचें असाधारण तत्त्व क्रमानें सांगा. कारण सुज्ञ अल्पज्ञांना पहिल्यापासून प्रतिपादन करून बोध करीत असतात.

श्रीवसिष्ठ—तें अनंत महाकाश महाचिद्घन या नांवानें प्रसिद्ध आहे. तें अवेद्यचिद्रूपमय, शांत, एक व समस्थिति आहे. ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर इत्यादिकांचा अंत होऊन महाप्रलय नांवाचा शब्दार्थ रूढ झाला असतां जें शुद्ध तत्त्व अवशिष्ट राहतें, तोच सर्व पदार्थांचा भाव आहे. आतां तोही आपल्या कारणांत लीन होत असेल, असें कोणाला वाटेल, पण तें बरोबर नाहीं. कारण त्या सत्–आत्म्याच्या जन्माचें कांहींच कारण उपपन्न होत नाहीं. कारण माया, मोह, भ्रम इत्यादि सर्वांची सिद्धि त्याच्याच योगानें

होत असतें. तें केवळ, शांत, अतिस्वच्छ व आद्यन्तरहित आहे. त्याच्या अपेक्षेनें आकाशही स्थूल आहे. तें चिद्रूप असल्यामुळें 'नाहीं' असें ह्मणतां येण्यासारखें नाहीं. व अत्यंत शांत असल्याकारणानें 'आहे' असेंही ह्मणतां येण्यासारखें नाहीं. आत्म्याची ज्ञानशक्ति एका निमिषांत शेकडों योजनें निघून गेली असतां मध्यें तिचें जें स्वरूप असतें, तें परमात्म्याचें स्वरूप होय. वासना-विषयभ्रम सबाह्याभ्यन्तर शांत झाला असतां अर्धरात्रीं निद्राकालुष्य घालवून उठलेल्या व सर्व चिंता सोडून समाधीचा अभ्यास करीत बसणाऱ्या योगी पुरुषाचें जें सुख-दुःखरहित शांत स्वरूप तेंच त्याचें परम पद होय. मनाचें जें स्पंदरहित रूप तेंच त्या पदाचें रूप आहे. तृण, गुल्म, तरु, कांड, अंकुर, इत्यादिकांचा उद्भव झाला असतां उद्भवणारें, (त्यांच्या संबंधानें व्यक्त होणारें) जें विस्तृत सत्तासामान्य तेंच त्या परम पदाचें रूप आहे. त्या पदामध्यें हें जें सकारण, आकारानें धिप्पाड, व भेदयुक्त दृश्य जगद्रूप दिसत आहे, तें सर्व कारणाचा अभाव असल्यामुळें उत्पन्नच झालेलें नाहीं, व वस्तुतः नाहींच. जगत् आकारयुक्त नाहीं व द्वैतैक्ययुक्तही नाहीं. कारणरहित वस्तूची सत्ता या जगांत उपपन्न नाहीं. स्वयं नित्य अनुभवास येणाऱ्या वस्तूचा अपह्नव करण्यास कोण समर्थ आहे? अमूर्त, आदि अंतरहित व आकाशरूप ब्रह्म साकार, सादि व दृश्य जगाचें कारण होऊं शकत नाहीं. यास्तव अशा ब्रह्माच्या ठिकाणीं जें जगद्रूप भासलेलें आहे तें ब्रह्मच तसें भासलें आहे, असें समजावें. अर्थात् ब्रह्मच सर्व वस्तूंचा भाव आहे.

राघवा, येणेंप्रमाणें जगाला चिद्ब्रह्मभाव आहे. यास्तव विचार करीपर्यंतच प्रतीत होणारा घट–पटादि आकार भ्रामक आहे, असें सिद्ध झालें असतां सर्वत्र सर्व एकरूप होतें. 'नंतर पूर्णमिदम्०–हें पूर्ण आहे' इत्यादि श्रुतीनें वर्णन केल्याप्रमाणें पूर्ण ब्रह्माचा साक्षात् अनुभव येतो. व तेंच एक, शांत, सम, उदयास्तरहित, आकारशून्य, अज, आकाशरूप, स्वच्छ व उत्तम बोधस्वरूप आहे ९३.

सर्ग ९४–सर्व स्वभावांत स्थित आहे. क्रिया व भेद स्वाभाविक आहे. त्यामुळें अविकार अद्वैत सन्मात्र आहे.

श्रीवसिष्ठ––सर्व जग एका शांत तत्त्वांत स्थित आहे. त्याचें बाह्य

विक स्वरूप काय आहे हें ठरवितां येत नाहीं. एवढ्यासाठींच त्याचें कारण काय आहे, तें पुष्कळ विचार करूनही कळत नाहीं. जें योग्य कारणावांचून भासणारें तें भ्रमात्मकच असणार, हें उघड आहे. असत्य भ्रमाला सत्यता कोठची? कारणावांचून विद्यमान कार्य कसें होणार? अपुत्राच्या पुत्राचें दर्शन हा शुद्ध भ्रमच असणार, हें उघड आहे. जो कारणावांचून भासणारा तोच स्वभाव असून तो सर्वरूपानें संकल्प गंधर्वनगराप्रमाणें भासतो. बोधच पदार्थरूपानें भासतो. तो आकाशाहून अणु आहे. याला योग्य दृष्टान्त आंतल्या आंत अनुभविलेल्या स्वप्नांतील पर्वताचा आहे.

श्रीराम—भगवन्, वटबीजांत जसा सूक्ष्म वृक्ष, त्याप्रमाणें बोधांत जडात्मक प्रपंच, असें कां म्हणूं नये?

श्रीवसिष्ठ—तसें म्हटल्यास कोणता दोष येतो तें सांगतों. जेथें बीज असतें तेथेंच विस्तृत शाखा होते. ती सहकारी कारणामुळें होते. पण सर्व भूतांचा प्रलय झाल्यावर ज्याच्यापासून जग हा अंकुर उद्भवणार तें बीज कोणत्या आकारानें राहणार व त्याचें सहकारी कोण होणार? भ्रामक जगाचा नाश झाल्यावर शांत परब्रह्म राहतें. पण त्याच्या ठिकाणीं आकारादिकांची कल्पना करतां येत नाहीं. अहो, ज्याच्याशीं परमाणुत्वाचाही संबंध होत नाहीं, त्याच्यामध्यें बीजता कोठची? म्हणूनच जगाच्या कारणाचा असंभव आहे, असें आम्हीं पूर्वीं म्हटलें आहे. तेव्हां कारणावांचून जगत्सत्ता कोठें कशी होणार? जग अत्यंत सूक्ष्म परमाणूंमध्यें असतें हें म्हणणेंही उचित नव्हे. कारण मोहरीच्या कणामध्यें मेरु राहतो, या म्हणण्याप्रमाणेंच ती मूर्ख कल्पना आहे. बीज असलें तर कार्यकारणदृष्टि प्रवृत्त होतात. जग निराकार आहे, असें म्हणावें तर त्याच्या बीजादिकांचा अगदींच असंभव होऊन शेवटीं ब्रह्मताच अवशिष्ट राहते. तस्मात् परब्रह्मच जग आहे. त्यांतील एकही वस्तु उत्पन्न होत नाहीं व नष्ट होत नाहीं. सर्व आत्माच आहे. जग हा त्यांत भासणारा भ्रम आहे. भ्रान्त पदार्थांचे उत्पत्ति–विनाशभाव सत्य नसतात. जगाचें अधिष्ठान ब्रह्म असून तें अबाधित व विकारशून्य आहे. सारांश याप्रमाणें सर्व जग चित्स्वभावमात्र आहे ५४.

सर्ग ५५—चित् आपल्यालाच अन्य भावनेनें अन्यरूप जग पाहते. व आत्म-भावनेनें अनन्य होते.

श्रीवसिष्ठ—जग व ब्रह्म यांचा याप्रमाणें अत्यंत अभेद असल्यामुळें, जगाची अनुत्पत्तिच सिद्ध होते. त्याची उत्पत्ति होते असें म्हटल्यास बीज कोणतें तें अवश्य सांगितलें पाहिजे. पण तें कसें सांगतां येत नाहीं, तें आम्ही वारंवार दाखविलेंच आहे. एवढ्यासाठींच तत्त्ववेत्ता सर्व जग चित्स्वभावच आहे, अशी भावना करीत त्या भावानेंच राहतो. कारण आकाशात्मा चिद्धातु मनांत ज्या भावाचा आस्वाद घेतो तोच बाहेर पाहतो. अज्ञ पुरुष आपल्या भावनेनेंच या अनंत अपार संसारसागरास प्राप्त होत असतो. वास्तव रामा, तूंही कांहीं एक उत्पन्न झालेलें नसून सर्व सम, शांत, ब्रह्म आहे, असें जाण. प्रथम सृष्टींतील हिरण्यगर्भसंज्ञक समष्टि-चित्चें जें स्वप्न तीच ही जाग्रत्-अवस्था आहे व प्रत्येक व्यष्टीच्या अंत:करणांत निद्रासमयीं भासणारें जें स्वप्न ती स्वप्नावस्था होय; ज्याप्रमाणें पूर्वी प्रवृत्त झालेली नद्यांची तरंगपंक्ति दृष्टींना प्रत्यक्ष भासते, त्याप्रमाणें आदिसृष्टीच्या वेळीं केलेला संकल्पच महाप्रलयापर्यंत सर्व पदार्थांच्या स्वभावांची व्यवस्था करणारी नियति आहे. तिच्या अनुरोधानेंच आजवर सर्व पदार्थरचना जशीच्या तशीच रूढ झाली आहे. पण तरंगांची सत्ता जलाच्या सत्तेहून जशी पृथक् नाहीं, त्याप्रमाणें जगाचीही सत्ता चित्सत्तेहून पृथक् नाहीं. एवढ्यासाठींच ब्रह्माला जगाचें उपादान कारण म्हणतात. याप्रमाणें जगाची पृथक् सत्ता नाहींशी झाली म्हणजे मग जन्म व मरण यांना भिण्याचें कारण काय राहिलें ? उलट जन्म व मरण या दोन्ही प्रसंगीं सुखच होण्याचा फार संभव आहे. आतां कुकर्मामुळें भीति वाटेल म्हणून म्हणावें, तर ती जिवंत असतांना किंवा मेल्यावरही सारखीच आहे. कारण जसें सुख तसेंच ऐहिक किंवा पारलौकिक दु:खही ब्रह्मसुखसत्तारूप असतें. अशा उत्तम विचारानें मरण व जीवित यांविषयीं ज्यांची वासना समान झालेली असते; दोन्ही ब्रह्म सुखरूप आहेत, असें ज्याला निश्चयानें वाटतें; आणि त्या कारणानें ज्याचें चित्त विश्रांति पावतें तो अंत:शीतल होय. सर्व विषयज्ञानाचा निरास झाला असतां जशा प्रकारची संवित् उदय पावते, तन्मय तो होऊन राहतो. त्यामुळें तो मुक्त होय. याप्रमाणें दृश्याचा अत्यंत अभाव होऊन चित्त परसत्तामय झाल्यावर सृष्टि असली किंवा

नसली तरी सर्व ज्ञान निर्विषय होतें. चित्-चा विषय नसल्यामुळेंच त्याच्या अपेक्षेनें होणारी चित्क्रियाही होत नाहीं. सर्व सद्रूप होतें. त्यांत देश, काल, क्रिया, द्रव्य, आकाश इत्यादि कांहीं पृथक् नसतें. हें सर्व साकारही अनाकार व असत् असूनही व्यर्थ भासतें. तें वस्तुतः अतिशुद्ध व एक चिन्मात्र आहे ५९.

सर्ग ५६—सर्वत्र सर्व चित्-च आहे, हा निश्चय दृढ होण्याकरितां पाषाणाख्यायिका.

श्रीवसिष्ठ—सर्वत्र चित् आहे. त्यामुळें सर्व पदार्थ चिन्मय आहेत. अ-चित् कोठेंही व कांहींही नाहीं. स्वप्नांतील पर्वत, नगर इत्यादि पदार्थ जसे केवळ चिन्मय, त्याप्रमाणें जाग्रतींतील सर्व पदार्थ चिन्मय आहेत. रामा, याविषयीं मींच पूर्वी पाहिलेलें हें विचित्र पाषाणाख्यान ऐक. मला सर्व ज्ञेय ज्ञात झालेलें असल्यामुळें माझें मानस तृप्त होतें. तथापि एकदां या भ्रामक लोकव्यवहारास सोडण्याच्या इच्छेनें मी ध्यानांत मग्न झालों. कारण लोकव्यवहाराचा त्याग केल्यावांचून दीर्घ व दृढ विश्रांति मिळणें शक्य नव्हतें. मला त्यावेळीं एकान्तस्थानाची फार आवश्यकता भासली, आणि त्यामुळें हळू हळू शान्त होण्याकरितां देवालयांत बसून मीं असें चिंतन केलें.—

हर हर! या जगाच्या विविध गति पाहून मी अगदीं कंटाळलों आहें. ही लोकस्थिति सकृद्दर्शनीं जरी सुंदर दिसली, तरी खरोखर ती विरस आहे. ती केव्हांही, कोठेंही व कोणत्याही उपायानें मला सुखद वाटत नाहीं. कारण इष्ट व अनिष्ट फल देणाऱ्या या दृश्य-दृष्टिद्रष्ट्याच्या चित्तांत उद्वेग उत्पन्न करितात. पण हें सर्व दिसणारें काय आहे? प्राणी हें काय पहात असतो? अथवा मी कोण आहें? सर्व शांत अज आकाश आहे. तें चिन्मात्र आत्म्यामध्यें विवर्त पावलें आहे. यास्तव मी समस्त सिद्धेंद्र, देव, दैत्य इत्यादिकांस दुर्गम असलेल्या एका चांगल्या प्रदेशीं जाऊन, अंतर्धानादि उपायांनीं स्वदेहाचें संरक्षण न करितां सर्व भूतांस अदृश्य होऊन निर्विकल्पसमाधीमध्यें स्थित होतों. बाह्य विषयांचें संवेदन न होईल अशा रीतीनें मी सम, शांत व स्वच्छ पदीं राहतो. पण अत्यंत शांत व निर्जन प्रदेश कोणता बरें आहे? जेथें या पांच बाह्य विषयांचें

ज्ञानच होणार नाहीं, असा तो प्रदेश असला पाहिजे. पर्वतशिखरें, गुहा, नदीतीर इत्यादि समाधियोग्य अनेक स्थानें सांगितलेलीं आहेत. पण पर्वत तर मला शत्रूसारखे प्रतिकूल भासतात. कारण ते चित्ताच्या विक्षेपास कारण होणाऱ्या शब्दप्रचुर अरण्यांनीं, जल, मेघ, सिंह-व्याघ्रादि हिंस्र प्राणी इत्यादकांनीं स्वयंक्षुब्ध असतात व इतरांनाहीं क्षुब्ध करितात. पर्वताच्या खोऱ्यांत जाऊन रहावें, तर तेथें निर्दय किरात फार असतात. व बाकीचे सर्व प्रदेश विषयरूपी सर्पाच्या विषानें दूषित झालेले असतात. जलांनीं भरलल सागर, अनेक व्यापारांनीं क्षुब्ध झालेल्या नागरिकांनीं जशीं नगरें त्याप्रमाणें, अनेक जलचरांनीं व्याप्त झालेले असतात. नद्यांचें तीर, लोकपालांचीं नगरें व पाताळ प्रदेश विविध भूतांनीं आकुल असतात. पर्वतांच्या गुहांदिकांमध्यें सर्प, सिंह, इत्यादिकांचें साम्राज्य असतें. सरोवरांच्या कांठावर जाऊन समाधीचा अभ्यास करीत बसेन म्हणून म्हटलें तर त्यांत, दर्प व भय यांनीं व्याकुळ झालेले मासे आणि स्नानशील मुनि यांच्या क्रीडा, व स्नानप्रसंगीं होणार आघात यांच्या योगानें कमलें चंचल होतात व जलाचा खळखळ ध्वनि ऐकूं येतो; त्यामुळें चित्त स्थिर रहात नाहीं. यास्तव मला पंपा सरोवरासारखीं प्रख्यात सरोवरेंही विरस वाटतात. लहानशा झऱ्याच्या कांठीं बसावें तर तेथेंही वाऱ्यानें उडणारी धूळ व पानें मला विक्षिप्त करितात. तस्मात् सर्व प्रकारच्या विक्षेपांनीं शून्य असलेल्या आकाशाचाच मला आश्रय केला पाहिजे. मी आतां दूरच्या एकाद्या कोपऱ्यांत जाऊन व प्रशस्त योगयुक्तीचा आश्रय करून तेथें राहतों. त्यांत एक वज्रासारखी दृढ कल्पित कुटी करून मी वासनारहित होऊन राहतों.

असें चिंतन करून मी तरवारीच्या पात्याप्रमाणें निर्मल असलेल्या आकाशांत गेलों. पण तेथेंही तें (आकाश) सहस्रावधि विक्षेपकारणांनीं भरलेलें आहे, असा मला अनुभव आला. कारण त्यांत कोठें सिद्धगण भ्रमण करीत होते. कोठें मेघ मोठी गर्जना करीत होते. कोठें विद्याधरांचा मोठा संघ जमला होता. कोठें यक्ष आपसांत युद्ध करीत होते. कोठें अप्सरा विलास करीत होत्या. कोठें मेघ वृष्टि करीत होते. कोठें उन्मत्त योगिनी आपल्या शीलाला साजेलसें कर्म

करीत होत्या. कोठें दैत्यांचीं पुरें व गंधर्वांचीं नगरें उडत होतीं. कोठें नक्षत्रांनीं व्याप्त असलेलें तें आकाश ग्रहगतीनें मंडित झालें होतें. भूमीच्या जवळील अंतरिक्षांत उतरून तेथें पहावें, तों तें पक्ष्यांच्या नादांनीं नादित झालेलें असून भूलोकांतील वाद्यादिकांच्या नादांनींही गजबजलेलें आहे, असें वाटे. कोठें मोठा वारा त्याला व्याकुळ करीत होता. सारांश अशा असंख्य विक्षेपहेतूंनीं तें भरलेलें होतें. पण मी सर्व भूतसंघांस सोडून अतिशय दूर गेलों. तेव्हां तेथें मला एक एकान्त शून्य प्रदेश आढळला. तो फारच विस्तृत असून तेथें वाराही मंद वहात होता. तेथें कोणताही प्राणी स्वप्नांतही दिसण्याचा संभव नव्हता. तें स्थान शुभ व अशुभ अशा दोन्ही प्रकारच्या चिह्नांनीं रहित होतें. खरोखर राघवा, तें संसाराला अगम्य होतें, असेंच तूं समज. मी तेथें आपल्या सत्यसंकल्पानें एक सुंदर कुटी बनविली. ती पूर्ण चंद्रासारखी आह्लाद जनक व अनेक दिव्य पुष्पवृक्षांच्या शोभेनें युक्त होती. तेथें आपल्या चित्तानेंच कोणत्याही भूतास येतां येऊं नये, असा संकल्प करून मी आपल्य कुटींत निर्विकल्पसमाधीमध्यें स्थित झालों. त्यावेळीं मीं पद्मासन घातलें. मन शांत केलें. अत्यंत मौन धारण केलें, व आतां शंभर वर्षें संपल्यावांचून येथून उठावयाचें नाहीं, असा निश्चय करून मीं निद्रामुद्रा धारण केली. थोड्याच वेळांत माझें मन सौम्य, स्वस्थ व आकाशांतून खोदून काढल्याप्रमाणें स्थिर झालें. रामा, चित्तानें दीर्घकाल ज्याचा संकल्प केलेला असतो तें त्याला तत्काल दिसतें, असा नियम आहे. त्याप्रमाणें शंभर वर्षें होतांच माझ्या हृदयक्षेत्रांत व्युत्थाननिमित्त कर्म उद्भवलें. त्यामुळें माझा जीव जागा झाला. त्याला मी व इतर यांची कल्पना झाली. चैत्रांत पाणी शिंपडून थंड केलेल्या वृक्षाप्रमाणें माझा देह सतेज झाला. माझीं तीं शंभर वर्षें एका निमेषाप्रमाणें गेलीं. कारण ज्याचें चित्त एकाग्र झालेलें असतें, त्याला पुष्कळ कालही अगदीं थोड्या कालासारखा भासतो. वृक्षांतील रस जसा पुष्परूपानें विकास पावतो, त्याप्रमाणें माझा ज्ञानेंद्रियसमूह बाहेर विकास पावला. नंतर देह प्राण व इंद्रियें यांनीं भरल्यामुळें, जीवसंविदंश व्यक्त झाला. आणि मी देहभानावर आलों आहें, असें

पाहून इच्छासंज्ञक पिशाचीनें ज्याला कवटाळलें आहे, असा अहंकार-पिशाच अकस्मात् कोठूनसा आला ५६.

सर्ग ५७—ज्ञानी व अज्ञ यांच्या अहंकारांतील फरक कळण्याकरितां ज्ञानानें बाधित झालेलें दृश्य चिन्मात्र असतें, असें समर्थन करितात.

श्रीराम—भगवन्, ज्यांना ज्ञान झालें आहे अशा तुमच्या सारख्यांनाही अहंकार-पिशाच पीडा देतें, याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. व त्यावरून ज्ञानाचें फल अनित्य आहे, असें ठरवावयाचें कीं काय? असा संशय येतो. यास्तव त्याची शांति करण्याकरितां मला तत्त्वार्थ सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, कोणी ज्ञानी होवो कीं अज्ञ असो, त्याची देहस्थिति अहंभावावांचून होणें शक्य नाहीं. कारण आधेय वस्तूचें अस्तित्व आधारावांचून कसें होणार? पण ज्याचें चित्त विश्रान्त झालें आहे, त्याच्या व अज्ञाच्या अहंभावांत थोडासा फरक आहे. तोच मी आतां सांगतों ऐक. त्याच्या श्रवणानें तुझा अहंभाव-पिशाच शांत होवो. या अज्ञान बालकानें वस्तुतः नसलेल्याच अहंभाव-पिशाचाचा संकल्प केला, व त्यामुळें तो स्थित आहे. पण त्या पिशाचाचें कल्पक अज्ञानही वस्तुतः नाहीं. कारण विचारपूर्वक पाहूं लागलें असतां दिवा घेऊन शोधूं लागलेल्या अंधकाराप्रमाणें तें नाहींसें होतें. ज्ञानानें अज्ञानाचा नाश झाला कीं अज्ञानजन्य अहंभावही बाधित होतो. विद्वानांचा अनुभव जसा जसा वाढत जातो, तसा तसा अज्ञानाचा क्षय दृढ होतो. रात्रीं बुद्धीला मोह पाडणाऱ्या निराकार यक्षीप्रमाणें अविद्या असली तरच कार्यअविद्या उदय पावते. त्याचप्रमाणें कारण-अविद्याही कार्यअविद्येच्या अधीन आहे. कारण तिचा व्यवहार सर्गरूपी कार्य-अविद्येचा जेव्हां उदय होतो तेव्हांच होतो व अविद्योपाधिक जीव-चैतन्याचा ती विषय होते. अर्थात् तिची (कारणाविद्येची) सिद्धि जीवाच्या अनुभवाधीन आहे. कारण दुसरा शशी (चंद्र) जेव्हां भासतो, तेव्हांच दुसरा ससाही दिसत असतो. त्यावांचून नाहीं. पण हा सर्ग कधींच उत्पन्न न झालेला आहे. कारण त्याच्या उत्पत्तीचें योग्य निमित्त दिसत नाहीं. या परम आकाशकोशांतील निरामय आदि सृष्टींत पृथिवी इत्यादि पदार्थांच्या अनुभवाचें कारण काय असणार? मन व पांच ज्ञानेंद्रियें यांचा विषय न होणारें व निराकार तत्त्व मन व पांच

ज्ञानेंद्रियरूप व साकार सर्गाचें कारण कसें होणार? बीज नांवाच्या कारणापासून अंकुर नांवाचें कार्य होतें; पण जेथें बीजच नाहीं, तेथें अंकुर कोठून होणार? कारणावांचून कार्य कधींच संभवत नाहीं. आकाशांत खरा वृक्ष कधीं कोणीं पहिला आहे का? तस्मात् दिसणारा हा सर्ग (प्रपंच) आकाशांतील संकल्पवृक्षाप्रमाणें कल्पित आहे. त्यांत सत्यार्थता कांहीं नाहीं, सृष्टीच्या आदिकालीं तो चिदाकाशांत निष्प्रतिबंध दिसत असतो. प्रपंचाकार वैषम्यानें रहित असलेला ईश्वरच प्रपंचाकारानें प्रकट होतो. विकाररहित आत्मा जगद्विकाराकार कसा भासतो, म्हणून शंका वाटत असली तर प्रत्यहीं अनुभवास येणाऱ्या स्वप्ना-वरून तिचें निरसन करून घ्यावें. चित्स्वभाव आत्म्यामध्यें स्वाप्न पदार्थ जसे स्फुरतात, त्याप्रमाणेंच सर्गरहित ब्रह्मामध्यें सर्ग असतो, असें समज. शुद्ध अव्यय आत्माच सर्ग होऊन राहिला आहे. पण वस्तुतः हा प्रपंच नाहीं व पृथिव्यादि संघही नाहीं. तर सर्व शांत ब्रह्मच ब्रह्मामध्यें स्थित आहे. सृष्टीच्या आदि कालीं शुद्ध चिन्मात्राचाच मायिक विकास होतो. अर्थात् सर्ग हा त्याचा स्वभावच आहे. सर्व त्रिपुटीचाही आधार स्वरूपांत स्थित असलेलें स्वच्छ चिदाकाशच आहे.

रामा, वस्तुस्थिति जर अशी आहे, तर सर्ग कोठचा, अविद्या कोठची व अज्ञता कोठून आली? सर्व शांत व एकरस ब्रह्म आहे. अहंकारादिक कोठचे? ही मी तुला अहंभावाची शांति सांगितली आहे. अहंभावाला बरोबर ओळखलें असतां तो पिशाचाप्रमाणें शांत होतो. मी अशाच रीतीनें सर्व अहंभावाला जेव्हां जाणलें, तेव्हा तो मजमध्यें असूनही शरदृतूंतील अभ्राप्रमाणें निष्फल झाला. ही चित्रांतील अग्नीची ज्वाला आहे, असें कळल्यावर जशी ती दहनक्रियेच्या निरुपयोगी ठरते, त्याचप्रमाणें अहंभाव, सर्ग, अज्ञान इत्यादिकांस जाणलें असतां तीं सर्व आपापल्या कार्यास असमर्थ होतात. अहंभावविषयींचा राग व त्याचा त्याग, यांना सम लेखल्यावर माझी स्थितिही सम झाली. रामा तूंही अहंभावाचा मी कोणी नव्हे व माझा तो कोणी नव्हे, तर हें सर्व चिदाकाशच आहे, असें जाण. कारण मजप्रमाणेंच दुसऱ्याही बोधवानांना हा अहंभावादि बोध-भ्रम होत नाहीं. तूंही मजप्रमाणें मनांत सर्वांचा बाध करून अद्वि-

तीय हो. दिसणारें हें कांहीं नाहीं, असें जाणून प्राप्त होईल तेवढाच व्यवहार करणारा व शिलामौनमय हो. आकाशाच्या उदराप्रमाणें स्वच्छ, शिलेप्रमाणें निरवकाश, व सर्वभावशून्य होऊन रहा. सृष्टिसमयीं व सृष्टीच्या पूर्वींही सर्व चिन्मयच आहे; दृश्य नाहीं. हें सर्व शिवच होय ५७.

सर्ग ५८—भिन्न भिन्न दृष्टीनें सर्गश्री सदा सर्वत्र आहे व नाहींही.

श्रीराम—भगवन्, आपण मला ही फार उत्तम बुद्धि सांगितलीत. सर्व, सर्वदा, सर्वथा व सर्वत्र सत्च आहे, असें आपण म्हणतां; पण अनुभवाच्या दृष्टीनें पाहिल्यास तें अविषम (सम) ब्रह्मच आहे, असें ठरतें. कारण सर्व धर्म व धर्मी यांचा देशतः, कालतः व वस्तुतः सर्व भाव आहे, असा निश्चय झाल्यावर व्यावृत्ति–व्यावर्तकतादिकांची सिद्धि होत नाहीं. यास्तव आपण पूर्वी पाषाणाख्यायिकेचा जो निर्देश केला आहे, तो याच्याशीं कोणत्या अंशानें जुळतो ? तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—सर्व सर्वत्र सर्वदा असतें, असें प्रतिपादन करितांना मीं पाषाणाख्यानाचा दृष्टान्त दिला होता, त्याचेंच आतां वर्णन करतों. रंध्ररहित एका घनाकार पाषाणाच्या कोटरामध्येंही (उदरांत) सहस्रशः प्रपंच असतात, असें या कथेच्या योगानें सांगावयाचें आहे. अथवा पदार्थाच्या आंतील चैतन्याचे ठायीं जसा, तसाच शून्यरूप आकाशात्मक अभावाच्या अधिष्ठान चितीमध्येंही असंकीर्णपणें सर्व जगाचा आरोप संभवतो, असें या आख्यायिकेच्या योगानें मी दाखवितों. म्हणजे हाच न्याय सर्वत्र योजतां येईल.

श्रीराम—भिंत, खांब इत्यादि सर्व भाव व अभाव यांनीं अवच्छिन्न झालेल्या चितीमध्यें सर्व जगाचा अध्यास, हाच जर या आख्यायिकेचा अभिप्राय असेल तर शुद्ध चिदाकाशांत सर्व जगाचा अध्यास होतो, हाच पक्ष कां मान्य करूं नये ? कारण त्याचा अंगीकार केल्यास अध्यस्त जगाचा बाध केला असतां शुद्ध तत्त्वच अवशिष्ट राहतें, ही दुसरी अनुकूल गोष्ट घडून येईल.

श्रीवसिष्ठ—रामा, तुझें म्हणणें अगदीं खरें आहे. व मलाही तोच पक्ष मुख्यत्वानें सांगावयाचा आहे. पण शुद्ध चिदाकाशाचा परिचय एका-एकीं होत नाहीं. यास्तव त्याच्याच उपाय, म्हणून या प्रत्येक उपाधियुक्त

चैतन्यामध्येंही प्रथम सर्व जगाचा अध्यास दाखविला आहे. या उपायानें सर्व दृश्य ब्रह्ममात्र झालें असतां कशाचीही उत्पत्ति होत नाहीं, हाच फलितार्थ सिद्ध होतो. आरोप दृष्टीनें प्रत्येक भूताच्या परमाणूमध्यें सर्व आरोप्य दिसणें शक्य आहे. पण अपवाद दृष्टीनें तें तसें दिसणें शक्य नाहीं. आरोपदृष्टया भूमि, तेज, वायु, आकाश, महाभूतता, पर्वत, हिरण्यगर्भ, ब्रह्मा इत्यादिकांतील एक अणुही सर्गरहित नाहीं; पण सर्व ब्रह्म आहे, या अपवाददृष्टया ब्रह्म व सर्ग यांचा शब्दमात्र भेद ठरतो. त्यांत सत्यत्व कांहीं नसतें. कारण सर्गच ब्रह्म व ब्रह्मच सर्ग (सृष्टि, प्रपंच) आहे. अग्नि व सूर्य यांच्या उष्णतेप्रमाणें त्यांच्यामध्यें वस्तुतः थोडेंसेंही अंतर नसतें. द्वैत, ऐक्य इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या व्यवहारांतही सर्ग, ब्रह्म इत्यादि शब्दांचे अर्थ थोडेसे सुद्धां भासत नाहींत. म्हणूनच तत्त्ववेत्त्याला व्यवहारसमयींही शांत, शिव, एक, आदि अंतरहित, स्वच्छ, अनामय व शिलाघन मौन भासतें. यास्तव बा राघवा, तूंही तत्त्वज्ञ हो व जगाला इतर तत्त्वज्ञांप्रमाणें पहा. प्राणी जागा झाल्यावर स्वप्नांत पाहिलेलें जगत् जरी स्मरत असलें तरी तें जसें आत्ममात्र पाहतो, त्याप्रमाणें तूं सर्व द्वैत आत्ममात्र आहे, असें जाण ५८.

सर्ग ५९—समाधि संपतांच सूक्ष्म ध्वनि ऐकूं आला व त्याचें मूळ शोधण्यासाठीं केलेल्या ध्यानांत अनंतकोटी जगांचा प्रतिभास झाला.

श्रीराम—मुनिवर्य, शंभर वर्षांनंतर आपण देहभानावर आल्यावर त्या कल्पित कुटींत काय झालें ?

श्रीवसिष्ठ—त्यानंतर ध्यान सोडून उठलेल्या मला तेथें एक ध्वनि ऐकूं आला. पण तो स्पष्ट अक्षरांनीं युक्त व अर्थ प्रतिपादन करण्यास समर्थ नव्हता. तथापि एकाद्या स्त्रीच्या कोमल कंठांतून निघाल्याप्रमाणें तो मृदु, मधुर, नादशील, व अगदीं हळूसा मला भासला. त्याचप्रमाणें तो स्वर रडण्याचा किंवा पठनाचाही नव्हे, असें मला निश्चयानें वाटलें. तो शब्द कानीं पडतांच, त्याचा कर्ता कोण आहे, हें पाहण्यासाठीं मीं दशदिशांकडे दृष्टि फेंकली. कारण तो सिद्धादिकांनाही गम्य नसलेला आकाशाचा फारच दूरचा प्रदेश होता. त्यामुळें तेथें असला ध्वनि होणें, अगदींच अशक्य होतें. पण मी मोठ्या विस्मयानें पहात

असतांनाही मला तेथें शब्दकर्ता कोणीच दिसला नाहीं. माझ्या पुढें अनंत, शून्य व निर्मल आकाश मात्र उभें होतें. मोठ्या प्रयत्नानें पाहूनही जेव्हां मला तेथें कोणी प्राणी आढळला नाहीं, तेव्हां मीं मनांत म्हटलें, मी प्रथम उपाधीचा त्याग करून व चिदाकाशच होऊन त्याच्या ठिकाणीं आरोपित केलेल्या अव्याकृताकाशांशीं ऐक्य पावलों आहें. आतां त्यांत असलेलें आकाशकार्य भूत शब्दगुण व त्याचे अर्थ यांचा मी अनुभव घेतों. ध्यान-बलानें जसें आहे तसेंच हें देहाकाश येथें स्थापून मी चिदाकाश शरीरानें अव्याकृत आकाशाशीं, जलांत टाकलेल्या जलाप्रमाणें, एकरूप होऊन जातों.

राघवा, असा विचार करून देहाचा त्याग करण्यासाठीं मी पद्मासनावर स्थित झालों व समाधि लावण्यासाठीं पुनः नेत्र अर्धनिमीलित केले. इंद्रियसंबंधी बाह्य व आंतर विषयस्पर्शाचा त्याग करून मी संवित्स्पंद-मयात्मक चित्ताकाश झालों. पण पुढें त्याचाही त्याग करून बुद्धितत्त्व-पदास प्राप्त झालों. नंतर त्यालाही सोडून व वास्तवरूप चिदाकाशांत स्थित होऊन मी आपल्या ठिकाणीं आरोपित केलेल्या जगज्जाल प्रतिबिंबांचा एक आरसा झालों. त्यानंतर त्याच स्वभावानें मी भूताका-शाशीं ऐक्य पावलों. त्यामुळें (सर्वांचा आधार होण्याची योग्यता ज्याच्या-मध्यें आहे, अशा भूताकाशाशीं ऐक्य पावल्यामुळें) मी असंग, अद्वय, अनाकार, व अनाधार असूनही सर्व पदार्थांचा आधार झालों. त्या अव-स्थेस प्राप्त झालेल्या चिदाकाशांत मी त्रैलोक्यांचे समुदाय, शतशः संसार व अगणित ब्रह्मांडें पाहिलीं. तीं एकमेकांच्या दृष्टीनें अव्याकृत आकाश-मात्र रूप होतीं. म्हणून एकाच वेळीं निजलेल्या लोकांच्या स्वप्नाप्रमाणें तीं एकमेकांच्या दृष्टीस पडत नव्हतीं. त्यामुळें एकेकाच्या दृष्टीनें त्यांतील प्रत्येक महाकर्मांनीं आकुल पण इतरांच्या दृष्टीनें शांत होतें. एकट्या-साठींच तीं शून्य व अशून्यही होतीं. विविध जनांनीं आपल्या मनानेंच तीं उग्र मनोराज्यें निर्माण केलीं होतीं. त्यांच्या स्वरूपांचा कांहीं नियम नव्हता. तो सर्व अत्यंत विचित्र व अचिंत्य बाजार भरला होता. त्याचें वर्णन करीत बसणें, हें सुद्धां फार श्रमदायक आहे. एकाच्या मनोराज्य-रूप ब्रह्मांडाची उपमा दुसऱ्याला नाहीं, दुसऱ्याची तिसऱ्याला नाहीं,

असा सर्वत्र अनंत अद्भुत प्रपंच पसरला होता. सारांश रामा, या परमार्थसंज्ञक (ब्रह्माख्य) महा अरण्यांत मायोपहित चिद्गंधर्वानें केलेलीं व सूर्यसंज्ञक दीपांनीं दीप्त झालेलीं अशीं अनेक गृहें आहेत. तीं या अनंत आकाशांत कांहीं निमित्तावांचूनच उत्पन्न होतात व नाश पावतात. रामा, मी त्या समाधीमध्यें असल्या भ्रामक अनंत जगांना पाहिलें ५९.

सर्ग ६०—त्या समाधींत शब्द करणाऱ्या स्त्रीचें दर्शन. पण तिचा अनादर करून पुनः विचित्र जग पाहणें.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, वर सांगितल्याप्रमाणें शब्द करणाऱ्या प्राण्याचा शोध करीत मी पुष्कळ वेळ हिंडलों व शेवटीं अपरिच्छिन्न चिदाकाशतेस प्राप्त झालों. तों वीणेच्या शब्दाची ज्याला उपमा आहे, असा तो पूर्वींचाच शब्द, मागून ज्यांतील पदें स्पष्ट आहेत, अशा आर्यावृत्तत्वास प्राप्त झाला.. तेव्हां तो (शब्द) जेथून आला होता तिकडे माझी दृष्टि वळतांच एक स्त्री दिसली. तिच्या दोन्ही बाजूचें आकाश सोन्यासारख्या निश्चल प्रभेनें प्रकाशित झालें होतें. तिच्या कंठांतील माला व अंगावरील वस्त्रें चंचल होतीं. केशांनीं नेत्र आकुल झाले होते. वेणी पाठीवर लोंबत होती. जणुं काय साक्षात् आलेल्या लक्ष्मीप्रमाणेंच, तिचें अंग तापविलेल्या सोन्याप्रमाणें गौरवर्ण होतें. तिचें नूतन यौवन जणुं काय नुकेंच मार्ग चालूं लागलें होतें. ती रमणी वनदेवीप्रमाणें सुवासिक सर्वावयवांनीं सुंदर दिसत होती. तिचें मुख पूर्ण चंद्रासारखें आल्हादजनक व हास्य पुष्पांच्या थराप्रमाणें मनोरम होतें. ती रामा माझ्या जवळ येऊन मंजुल व मधुर स्वरानें हंसत अशी आर्या म्हणाली--

> असदुचितरिक्तचेतनसंसृतिसरिति प्रमुह्यमानानाम् ।
> अवलंबनतटविटपिनमभिनौमि भवन्तमेव मुने ॥ १ ॥

अर्थ—हे मुने, तुमचें चित्त खलांना उचित असलेल्या राग, द्वेष, काम, लोभ, मोह इत्यादि दोषांनीं रहित आहे. त्याचप्रमाणें तुम्ही संसारलक्षण नदींत मोहित होणाऱ्या जीवास आधारभूत तटवृक्ष आहां. यास्तव मी तुमचीच सर्वथा प्रशंसा करतें. दुसऱ्या कोणाचीही नाहीं.

रामा, अशा अर्थाची ही आर्या ऐकून व त्या सुंदर ध्वनीनें युक्त असलेल्या रमणीस पाहून 'ही ललना आहे, मला हिच्याशीं काय

करावयाचें 'आहे,' असें म्हणून व तिचा अनादर करून मी पुढें गेलों. (म्हणजे जगद्वृंदमयी माया पाहून विस्मित झालेल्या मीं त्या स्त्रीचा अनादर करून आकाशांत विहार करण्यास उद्युक्त झालों.) त्यानंतर तिच्याविषयींचा विचार सर्वथा सोडून चिदाकाशरूप झालेलों मी शून्यस्वभावांत स्थित असलेल्या जगन्मायेस पाहण्यास प्रवृत्त झालों. कारण तीं सर्व उग्र जगें स्वप्न, संकल्प व मनोराज्य यांप्रमाणें शून्यरूप होतीं; त्यामुळेंच वस्तुतः तीं कांहीं केव्हांही पहात किंवा ऐकत नाहींत. तीं कल्प, महाकल्प, महासर्ग इत्यादि प्रसंगीं एकरूप असतात. तीं परस्परांच्या उत्पत्ति समारंभाप्रमाणें प्रलय-समारंभासही पहात नाहींत. सारांश याप्रमाणें जगाची परस्पर शून्यरूपता आहे. रामा, पण मीं त्या अनंत जगांत सहस्रावधि रुद्र, ब्रह्मदेव, विष्णु, इंद्र इत्यादि पाहिले. त्यांतील कांहीं जगांचा अस्त व उदय तर मला केवल अनुमानानेंच जाणावा लागला. कारण त्यांत सूर्य, चंद्र, अहोरात्र इत्यादि कालगणनेचें एकही साधन मला आढळलें नाहीं. राघवा, तेथें मी पूर्वोक्त पाषाणाख्यायिकेचें हृदय (रहस्य) (अर्थात् चित्-मध्यें सर्व आहे. चित्—पासून सर्व झालें आहे, सर्व चित् आहे, सर्वत्र चित् आहे, चित्च सत् व सर्वात्मिका आहे, इत्यादि) सर्व साक्षात् पाहिलें. हे रामा, तूं घट, पट, भिंत इत्यादि ज्या कशाच्या आकाराची कल्पना करून नांवानें त्याचा उच्चार करतोस, तें तें सर्व चैतन्यच असून त्याचा नामरूपतः उच्चार हाच उदय होय. आणि सर्व शून्य आकाशरूप आहे, अशी कल्पना करणें, हा अस्त आहे. जगत् अशा नांवानें व या प्रत्यक्ष स्वरूपानें तें शून्य आकाशच भासतें. कारण त्याचाच जगत् हा वायु, तेज इत्यादि क्रमानें होणारा परिणाम आहे, असें श्रुतीनें सांगितलें आहे. तें आकाश शब्दतन्मात्ररूप असल्यामुळें सर्व वस्तूंच्या नांवामध्यें साम्यताही आहे. त्याच कारणानें 'तें तूं आहेस, मी ब्रह्म आहें.' इत्यादि शब्दरूपानें परिणाम पावलेल्या आकाशाच्या द्वारा सर्व जगत परम चिदाकाशच होतें, हाच जगाचा आत्यंतिक (सकारण) क्षय होय.

रामा, मीं बराच वेळ असा विचार केला असतां—ही दृश्यदृष्टि भ्रांति आहे, आकाशवृक्षाची मंजरी आहे, तिला पृथक् जाणल्यावर अवशिष्ट राहणारें जें चिदाकाश तें निरतिशयानंद एकरस ब्रह्मच आहे—असा मला अनुभव आला.

चरम (अंत्य) साक्षात्काररूप आकाशांत आविर्भाव झाल्यामुळें त्रिविध परिच्छेदरहित झालेल्या मीं त्या समाधींत या निःसंकल्प पदार्थांचा अनुभव घेतला. ब्रह्मांडांचे समूह, त्यांतील दशदिशा, त्यांतील कला, काल, देश इत्यादि सर्व ब्रह्माकाशच होऊन राहिलें आहे, असें मीं पाहिलें. त्यांत मी पुढें सांगणार आहें, त्याप्रमाणें अनेक भेदयुक्त शेकडों संसार भासले असतां त्यांत माझ्यासारखेच मुनीश्वर मला दिसले. तुजसारख्याच राघवांनीं युक्त असलेलीं बहात्तर त्रेतायुगें माझ्या दृष्टीस पडलीं. पण हें सर्व भेदवासना जागृत केल्यासच दिसत असून तिच्या अभावीं तत्त्वदृष्ट्या हें सर्व ब्रह्माकाशच दिसत होतें. अर्थात् ब्रह्माची सप्रपंचता किंवा निष्प्रपंचता दृष्टिभेदानेंच आहे. अज व अनाद्यन्त तत्पदात्मक ब्रह्म सर्व नामरूपरहित आहे. ज्योतिरूप आहे. तेंच जगाच्या आकारानें नटतें, असें सांगितलेलें आहे. विषयरहित अशी ही चित्सत्ता विषयरूप जगदाकारानें भासते. ब्रह्म प्रत्यगात्म्याहून प्रथक् नाहीं. कारण सर्व प्रकाशमात्ररूप आहे. तें प्रकाशाप्रमाणें सर्व व्यक्त करतें व करीतही नाहीं. त्या लक्षावधि जगांत सूर्यानें उष्णच असावें, चंद्रानें शीतच असावें, इत्यादि नियतिही रहात नाहीं. तर निरनिराळ्या ब्रह्मांडांत भिन्न भिन्न वस्तुस्वभावही आढळतो. कोठें चंद्र उष्ण असतात, सूर्य शीतल दिसतात, दिवांधाप्रमाणें आचरण करणारे लोक अंधकारांत पाहूं शकतात. उजेडांत अंध होतात. एके ठिकाणीं शुभ आचरणानें प्राण्यांचा नाश होतो व दुसरीकडे पापांच्या योगानें पुरुष स्वर्गास जातात. एके ठिकाणीं विष-भक्षणानें जीव जगतात व दुसऱ्या जागीं अमृत-भक्षण करितांच मरतात. अर्थात् मनःकल्पना निष्प्रतिबंधपणानें चालत असल्यामुळें कल्पनेप्रमाणें हा सर्व प्रकार घडतो. वस्तुतः नव्हे. कारण वस्तुतः जर असें झालें असतें, तर वेद व शास्त्रें अप्रमाण ठरलीं असतीं. शिवाय कोणतीही वासना दीर्घ अभ्यासानें दृढ झाली असतां तिच्या अनुरोधानेंच वस्तूचा अनुभव येतो व तदनुरूपच भोग घडतो. मग ती कल्पित वस्तु सत् असो कीं असत् असो. कारण तें ब्रह्मच जीवांच्या—वासना व कर्म यांच्या-अनुरोधानें विवर्त पावतें. त्यामुळें आमच्या दृष्टीनें जें असंभवनीयसें भासतें तें वस्तुतः तसें असतेंच असा कांहीं नियम नाहीं. येथील वृक्षांच्या स्वरूपा-

हून भिन्न स्वरूपाचे वृक्ष अन्यत्र असणें शक्य आहे. येथें वाळूंतून तेल निघणें जरी अशक्य असलें तरी तें इतरत्रही तसेंच असेल, असा कांहीं नियम नाहीं. कदाचित् शिलांतून कमळांचा उद्भव होत नसेल म्हणून कशावरून? लांकुड, पाषाण, भिंती यांवरून खोदलेल्या व काढलेल्या जड पुतळ्याही देवांगनांशीं संभाषणादि करीत असतील. वरिष्ठ प्राणी श्रेष्ठ वस्त्रांप्रमाणें मेघांचें परिधान करितात. वृक्षांवर प्रतिवर्षी निरनिराळ्या जातीचीं फळें येतात. प्राण्यांचे आकारही एक प्रकारचे नसतात. कोणाला दोन पाय असतात. कोणाला चार, सहा, आठ, दहा, शंभर इत्यादि अनेक असतात. कोणाला पुच्छ असतें कोणाला नसतें. कोणाला हात असतात, कोणाला नसतात. कोणी डोकें वर करून चालतात व कोणी पुढें करून जातात. कोणाचें डोकें खालींच असतें. कांहीं प्राणी शास्त्रवेदहीन असतात. कित्येक जीव धर्मरहित असतात. कांहीं यत्किंचित् व्यवसाय करितात. कित्येक भूम्यादि अधोलोकीं तिर्यक् जीव होतात. कित्येक कामसंवेदनशून्य व त्यामुळेंच स्त्रीजातिरहित असतात. अर्थात् कांहीं ब्रह्मांडें ज्यांचीं हृदयें अतिशय शुष्क आहेत, अशा पाषाणमय भूतांनीं व्याप्त आहेत. सारांश राघवा, मीं पाहिलेल्या त्या असंख्य ब्रह्मांडांत कोणत्याही एका प्रकारचा कांहीं नियम नव्हता. उलट सर्वत्र विचित्रता दिसत होती. कोठें जळ, कोठें अग्नि, कोठें सुंदर वाणी, कोठें मूकभाव, कोठें स्थूल आकार, कोठें नुसती संवित् दृष्टि, असे अनेक चमत्कार मीं एका चित्सागरांत असंख्य बुडबुड्यांप्रमाणें पाहिले ६०.

सर्ग ६१—ज्याला ब्रह्मज्ञान झालेलें नाहीं, त्याच्या दृष्टीनें जगाचा नाश झाला तरी तें अनश्वर आहे; पण ब्रह्मज्ञान झाल्यावर तें त्रिकालीं नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—अनादि अज्ञात ब्रह्मच आपला निर्विकार पूर्णानंद चित्स्वभाव विसरल्यामुळें चलन, मर्यादा इत्यादि भिन्न स्वभावांची कल्पना करून मन, प्राण इत्यादि क्रमानें भोक्ता जीव व भोग्य जग होऊन सर्वत्र सर्वदा सर्व रूपानें संसार करतें. यास्तव अविद्या असेपर्यंत त्याचा संसार शाश्वत आहे. पण तेंच ब्रह्म शास्त्र व आचार्यांचा उपदेश यांच्या योगानें ज्ञात झालें असतां सर्वतः सर्वदा सर्वरूपानें पूर्णानंद चिदेकरसमात्र भासतें. मग त्यामध्यें संसारलेशाचीही कल्पना करतां येत नाहीं. त्यामुळें तें नित्य मुक्तस्वभावच आहे.

श्रीराम—पण प्रभो, वासनायुक्त चित्तच सर्व जगें होतें असें जरी मानलें, तरी महाकल्पाचा क्षय होऊन सर्व भूत-गणांचा मोक्ष झाला असतां पुनः कोणाला कसें सर्गज्ञान होतें ? हा संसार पुनरपि जीव-जगत्-परंपरेनें बीजावांचूनच कसा उत्पन्न होतो ?

श्रीवसिष्ठ—भूमीपासून आकाशापर्यंत सर्व विशेषांचा विनाश झाला असतां व ब्रह्मादि स्थावरान्त जीव व जगत् मुक्तीमध्यें परिणत झालें असतां अनिर्वाच्य ब्रह्म-चिन्मात्रच अवशिष्ट राहतें; असें जरी सांगितलेलें असलें, तरी त्या अवशिष्ट ब्रह्म-चिन्मात्राचें हृदय, असें हें जगत् त्या ब्रह्माहून भिन्न नाहीं. (याचा तात्पर्यार्थ असा—यद्यपि मुक्तांच्या दृष्टीनें सर्व जीवन्मुक्तिच आहे, कोणाचेंही कांहीं अवशिष्ट रहात नाहीं, तथापि इतर अ-तत्त्वज्ञांच्या दृष्टीनें अविद्येचा नाश झालेला नसल्यामुळें बंध आहेच. म्हणजे चंद्रलोकीं असणाऱ्या व हल्लीं चंद्रलोकीं जाणाऱ्या जीवांच्या दृष्ट्या चंद्र टीचभर नसून जरी फार विस्तृत असला, तरी भूमीवर राहणाऱ्यांच्या दृष्टीनें तो जसा टीचभरच आहे. त्याप्रमाणें हा सर्व बद्धमुक्त—व्यवहार जाणावा.) तोच देव तें आपलें हृदय आहे, असें जाणतो. आम्ही (जीवन्मुक्त) त्या जगाला विनोदानें जळलेल्या वस्त्राप्रमाणें पहातों. अर्थात् मुक्तांच्या दृष्टीनें सर्व मुक्त, बद्धांच्या दृष्टीनें सर्व बद्ध व जीवन्मुक्तांच्या दृष्टीनें बाधितानुवृत्तिरूप, असें तीन प्रकारचें जग जरी भासलें तरी तें ब्रह्माहून पृथक् नसल्याकारणानें नाश कसें पावणार व उत्पन्न तरी कसें होणार ? सर्व अविनाशी एक ब्रह्मच जर आहे, तर महाकल्प, अवांतरकल्प इत्यादि कसे होतात म्हणून विचारशील तर सांगता. शाश्वत अशा त्याचे एक देश (अवयव) अशाश्वत आहेत, असें म्हणतां येत नाहीं. त्याचप्रमाणें एकदां नष्ट झालेले कल्पभेद पुनः पुनः येण्यास समर्थ नसतात. यास्तव वस्तुतः विद्यमान असलेल्याच कल्प व सर्गभेदांची जपाच्या माळेतील मण्यांप्रमाणें कालचक्ररूपानें पुनःपुनः आवृत्ति होते. अतीत, अनागत इत्यादि भेदप्रत्यय केवळ अज्ञानजन्य आहे. त्यामुळेंच विचारपूर्वक पाहूं लागलें असतां त्यांतील कांहीं उपलब्ध होत नाहीं. तस्मात् कधीं कांहीं नष्ट होत नाहीं व कांहीं उत्पन्न होत नाहीं. तर शांत दृश्य अज स्थित आहे. अतिमहत् आकाश, अतिसूक्ष्म परमाणु व

सहस्रावधि परमाणूंचा समूह असें जग यांमध्यें एक ब्रह्मचित्सत्ताच आहे, असा जर सिद्धान्त आहे तर विनाश होणार कसा ? जगत् हें त्या महाचितीचें शरीर आहे. तेव्हां तिचा नाश झाल्यावांचून हिचा नाश कसा होणार ? चित् नित्य असल्यामुळें ती कधींच नाश पावत नाहीं. अर्थात् सृष्टि ब्रह्मरूपानें नित्य आहे. स्वप्नांत संवित्चें हृदयच जसें जगद्रूपानें भासतें, त्याप्रमाणें आकाशात्माच आदि सर्गापासून जगाच्या आकारानें भासतो. हा सर्ग चिदाकाशाचा अवयव आहे. यास्तव त्याची उत्पत्ति व नाश अविर्भाव व तिरोभावरूप आहेत व त्यांचें वास्तविक रूप आकाश आहे. तेव्हां नाश पावणारें अथवा अविनाशी काय असणार? आतां या परमार्थभूत संवित्-चाच नाश होतो, म्हणून ह्मणावें तर ती अच्छेद्य, अदाह्य, अक्लेद्य, अशोष्य, व अतत्त्वज्ञांस न दिसणारी आहे. त्यामुळें तिच्या विनाशाचें कांहीं निमित्तच नाहीं. ज्याप्रमाणें ही संवित् नाश पावत नाहीं त्याप्रमाणेंच तिच्या आंत असलेल्या तिच्या हृदयभूत जगाचा व त्याला कारण होणाऱ्या अज्ञानाचा अनुभवही उत्पन्न होत नाहीं व नाश पावत नाहीं, असें जर आहे तर सुख-दुःखादिकांचा केव्हां केव्हांच जो अनुभव येतो तो कां? ह्मणून विचारशील तर सांगतों केवळ स्वाभाविक स्मरण व विस्मरण यांच्या योगानेंच सुख-दुःखादिकांचा अनुभव व अननुभव यांची कल्पना होते. जें तत्त्व ज्या रूपानें असतें, तें त्याच्या विनाशावांचून विनाश पावत नाहीं, असा नियम आहे. यास्तव ब्रह्मात्मक दृश्य ब्रह्मप्रमाणें अक्षय आहे, असें समज. महाप्रलयादिक हे त्याचे अवयव आहेत. पण चिदेकरस ब्रह्म अचेतन, सृष्टि, प्रलय इत्यादि अनंत–विरुद्ध–अवयवघटित कसें? म्हणून म्हणशील तर सांगतों–पर्वत, वृक्ष नगर इत्यादि अनेक प्रतिबिंबघटित स्फटिकशिळेच्या स्वच्छशीलैकरसत्वाप्रमाणें कल्पित अवयवघटित ब्रह्महो त्याचवेळीं चिदेकरस असूं शकतें. असे विचित्र प्रतिबिंबभेद स्फटिकरूपानें स्थित असतात. त्याप्रमाणें महाकल्पादि विचित्र भाव संविदेकरस ब्रह्मामध्यें स्थित आहेत. ज्याप्रमाणें मनःसंकल्पजन्य यक्ष-नगर–सेनाप्रभृति वस्तूंना मनोमात्रत्व असतें, त्याप्रमाणें चित्संकल्पजन्य जगाला चिन्मात्रत्व आहे. जसे अवयवी वृक्षाचे शाखा, पल्लव, पुष्प,

फल, इत्यादि अवयव, त्याप्रमाणें परमार्थघन व आकाशाहूनही स्वच्छ अशा ब्रह्माचे प्रलय, महाप्रलय, नाश, उत्पत्ति, भाव, अभाव, सुख, दुःख, जनन, मरण, साकार, निराकार इत्यादि अवयव आहेत. जसा हा अवयवी अविनाश व अनिर्वाच्य, तसेच तेही अविनाश व अनिर्वाच्य होत. कारण अवयव व अवयवी एकरूप असल्यामुळें ते दृश्य असले तरी अदृश्यावस्थेंत सदा अभिन्नच आहेत. जेव्हां वस्तु स्थूल असते, तेव्हां दिसते व ती जेव्हां सूक्ष्म होते, तेव्हां दिसेनाशी होते. अर्थात् दृश्यत्व व अदृश्यत्व यांचें कारण क्रमानें स्थूलत्व व सूक्ष्मत्व हें आहे; त्यांचा वास्तविक भेद असणें हें नव्हे. ज्याप्रमाणें वृक्षाच्या अस्तित्वाचें मूल त्याची संवित्‌च आहे, त्याप्रमाणें परमार्थघन जगाच्याही सद्भावाचें संवित् हेंच मूळ आहे. अर्थात् वृक्ष व जग यांचें मूलतः साम्य आहे. याप्रमाणें संवित्-मलत्व असल्याकारणानेंच वृक्षाप्रमाणेंच, जगांत ही विचित्रता आढळते. यांत कोठें कांहीं, कोठें सर्गसंज्ञक मध्यकाष्ठ, कोठें त्याला लागलेल्या लोकांतररूप खांद्या, त्यांच्या पुढें जंबूद्वीपादि व्यवस्थारूप शाखा, त्यांस पर्वत, नदी, देश, इत्यादि पल्लव, त्यांत चंद्र, सूर्य इत्यादि प्रकाश हे पुष्प, अंधकाररूप हिरवीं पानें, प्रलयलक्षण गांठी, हरिहरादि उत्तम देवरूप गुच्छ, जलयुक्तमेघजाड्य-रूप त्वचा (साल), इत्यादि प्रकारें, आकाररहित आकाशच आकारभेदानें ज्ञानरूप ब्रह्मामध्यें ब्रह्मतुल्य स्वच्छत्वामुळेंच अभिन्न राहिलें आहे. कारण सर्व पदार्थांची सिद्धि अनुभवाच्या अधीन असल्यामुळें सर्व पदार्थ अनुभवरूपच आहेत. अनुभवच आत्मा असून तें एक अचल ब्रह्मच अशा विचित्र कल्पनेनें स्थित आहे. पण ह्या सर्व उत्पत्ति–प्रलयादि कल्पना ब्रह्मामध्यें सत्य नाहींत, तर मिथ्या आहेत. कारण अति निर्मल परम आकाशामध्यें भावाभावकल्पना कशा असणार ? आदि, मध्य व अंत या रंजना कोठें राहणार ? व लोकान्तरभ्रम कसे होणार ? केवल एक अपरिज्ञानच (अज्ञानच) दूषित जगाच्या आकारानें उदय पावलें आहे. तें केवल बाह्यदृष्टि सोडून बुद्धीला प्रत्यगात्म्याकडे वळविल्यानेंच शांत होतें. अज्ञानसाधक व चरम साक्षात्काररूप वृत्तीनें दीप्त झालेल्या बोधानेंच तें नाश पावतें. अज्ञानाचें ज्ञान झालें असतां तें कधीं नव्हतेंच असें कळतें. नंतर सर्व बंध-मोक्षरहित ब्रह्मच आहे, असें समजतें. रामा, याप्रमाणें मी

हे बोधादि तुला मोक्षोपाय म्हणून सांगितले आहेत. यांचा जो निरंतर विचार करतो तोच मोक्षास प्राप्त होतो, यांत कांहीं संशय नाहीं. हें जगज्जाल अनादि व अजातच आहे, तें अज्ञात ब्रह्मच आहे, असें जाणणारा अधिकारी जीव विवेकदृष्ट्या, अणिमादि अष्टगुणसंपन्न ईश्वरत्वही मायामात्र असल्यामुळें असार आहे, असें जाणतो. पर वैराग्याच्या उत्कर्षामुळें सर्वांस तृणतुल्य समजून व मी परमानंद ब्रह्मच आहें, असा निश्चय करून स्वात्म्यामध्येंच पूर्णकाम होऊन राहतो ६१.

सर्ग ६२—आकाशरूप मुनीनें देहाप्रमाणें जगाचें दर्शन घेतलें व आकाशरूप स्त्रीशीं संभाषण केलें.

श्रीराम—भगवन्, आपण चिदाकाशस्वरूपानें हें जें पाहिलेंत तें आकाशांत एके जागीं स्थित होऊन पाहिलेंत कीं, सर्वतः भ्रमण करीत पाहिलेंत ?

श्रीवसिष्ठ—त्यावेळीं मी व्यापी अनंतात्मा झालों होतों. तेव्हां त्या अवस्थेंत माझें गमन व आगमन कसें होणार ? अर्थात् मी एका स्थानीं स्थित नव्हतों व कोठें जात-येतही नव्हतों. त्यामुळें मीं हें सर्व या आपल्या आत्म्यामध्येंच पाहिलें. म्हणजे देहच मी आहें, असें जाणलें असता देहाच्या एकेका अवयवाची स्थिति देहभर फिरल्यावांचूनच व नेत्रगोलकाची अपेक्षा न धरितां चित्–नेत्रानेंच जशी दिसते (अनुभवास येते) त्याप्रमाणें मला तें सर्व कोठेंही न जातां व कोणत्याही बाह्य साधनावांचून दिसलें. पण ' असंग, उदासीन, व निरवयव ब्रह्मभूत झालेल्या तुम्हांला त्यावेळीं जगदवयवता कशी होती (म्हणजे जग हें तुमचे अवयव कसें झालें ?) ' म्हणून विचारशील तर सांगतों, त्या समाधि-अवस्थेंत आकाररहित व निर्मल चिदाकाशरूप अशा माझीं तीं जगें अशीं अंगें झालीं कीं, त्यामुळें त्यांची वस्तुता गेली नाहीं व त्यांस अवस्तुताही आली नाहीं. तीं माझ्या सत्तेनेंच सत्तावान् झालेलीं असल्यामुळें त्यांची वस्तुता गेली नाहीं व तीं माझे अवयवही झालीं. त्यांना स्वतः सत्ता नसल्यामुळें ती खरी वस्तुता नव्हती व त्या कारणानेंच ते माझे खरे अवयवही नव्हेत. याविषयीं स्वप्नांत पाहिलेला भुवनभ्रम हाच योग्य दृष्टान्त अथवा प्रमाण आहे. कारण स्वप्नामध्यें दृश्य दिसतें, पण तें कांहीं एक नसून केवळ आकाश आहे.

ज्याप्रमाणें वृक्षरूपी देहांत राहणारा जीव आपल्या पत्र–पुष्प–फलादिकांस आपल्या संवेदन नेत्रानें पाहतो, त्याप्रमाणें मी त्या सविकल्प समाधींत तें सर्व पाहिलें. अथवा ज्याप्रमाणें समुद्ररूपी शरीरावर 'हा मी'.असा अभिमान धरणारा (सामुद्र) जीव अनंतात्मा असून सर्व जलचर, तरंग, आवर्त, फेन इत्यादिकांस जाणतो, त्याप्रमाणें मीं त्या सर्वांना जाणलें. किंबहुना कोणताही प्राणी आपल्या अवयवांना आपल्या अंतर्दृष्टीनें जसा पाहतो, त्याप्रमाणें मीं अनन्यरूप अशा सर्गांस जाणलें. असो; राघवा, मीं त्यावेळीं तेवढेंच स्वात्म्यामध्यें तें जगत् पाहिलें असें समजूं नको, तर तें पाहिजे तेव्हां, पाहिजे तेथें केवल अंतर्मुख दृष्टि करितांच मला दिसणें शक्य आहे. बोधैकरूप झालेल्या मला हें सर्व विश्व जगत्समूहांनीं भरलेलें दिसतें. ज्याप्रमाणें जल, हिम व वायु यांच्या देवता क्रमानें रसता, शैत्य व स्पंद जाणतात, त्याप्रमाणें शुद्धबुद्धि पुरुष तें जाणूं शकतो. जो जो विवेकी शुद्धबोधरूप झालेला असतो तो तो मद्रूप होतो. मी तर आपल्या आत्म्याला त्यांचा आत्माच समजत असतों. यास्तव जे माझे प्रत्यय तेच सर्व विद्वानांचे प्रत्यय होत. अर्थात् माझ्याप्रमाणें इतरांनाही अनुभव येतो. ही सर्वात्म दृष्टि परिपक्क झाली असतां त्यांची त्रिपुटी आत्म्याहून पृथक् रहात नाहीं. कारण त्यांची विज्ञान-एकरूपता उदय पावलेली असते. एका ज्ञानानें दूर–दूरच्या व आड असलेल्या सर्व वस्तूंचें दर्शन कसें होतें म्हणून म्हणशील तर त्याचाही संभव कसा आहे, तें सांगतों.—पर्वतावर चढलेल्या पुरुषाची दिव्य दृष्टि तिमिरादि रोगानें प्रतिबद्ध झालेली नसल्यामुळें, औषधादि-कांनीं निर्मल केलेली असल्यामुळें, किंवा जन्मतःच ती सिद्ध झाल्यामुळें अथवा योगाभ्यासानें संपादन केल्यामुळें जशी फार दूरच्याही बाह्य (आधिभौतिक) व आंतर (आध्यात्मिक) पदार्थांस पाहते, त्याप्रमाणें मीं सर्व स्थूल सूक्ष्म पदार्थ पाहिले. रामा, ज्याप्रमाणें भूमंडलाचा, अभि-मानी जीव आपल्या अंगांतील सर्व निधि, रस, धातु इत्यादि जाणतो त्याप्रमाणें मी आपल्या स्वरूपाहून अभिन्न असलेल्या दृश्यास पाहिलें.

श्रीराम—हे भगवन् , आपण अशा रीतीनें अनुभव घेत असतांना तिकडे त्या आर्या म्हणणाऱ्या स्त्रीनें काय केलें ?

श्रीवसिष्ठ—ती, तीच आर्या म्हणत तशीच मला प्रसन्न करण्याच्या उद्देशानें माझ्या समोर आकाशरूपानें उभी राहिली. मी तिला समाधि लावण्याच्या पूर्वीच पाहिलें असतें, पण ती मजप्रमाणेंच आकाशरूपिणी असल्यामुळें मला दिसली नाहीं. पण समाधिसमयीं ती, मी व सर्व जगत् आकाशमात्र होतें.

श्रीराम—भगवन्, ती जर आकाशरूप होती, तर जिह्वा, तालु, ओष्ठ, प्राणवायु, इत्यादि नसल्यामुळें तिनें आर्या कशी म्हटली ? त्याच-प्रमाणें आकाशरूप असलेल्या तुम्हालाही तिचें रूप कसें दिसलें ? व आर्या ऐकू कशी आली ? तें मला खरें सांगा.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, स्वप्नाप्रमाणें नुसत्या कल्पनेनेंच तें सर्व होऊं शकलें. शिवाय त्यावेळचेंच तेवढें दृश्य आकाशरूप होतें व आतांचें नाहीं, असे थोडेंच आहे ? कारण आम्हांला स्वरूपावांचून दुसरें जेवढें म्हणून दृश्य ज्ञान होतें तें सर्व सदा आकाशरूपच आहे. फार काय पण तूं, मी इत्यादि आह्मी सर्व द्रष्टेही आकाशरूप आहों. परमार्थ महाधातु निर्विषय चैतन्य-रूप असून तोच स्वतः दृश्य–दर्शन–द्रष्टृ–रूपानें भासतो, हें श्रुति व विद्वानांचा अनुभव यांवरून सिद्ध आहे. हा सर्व जगद्वासनोपहित चित्स्वभावाचाच निश्चय आहे. रामा, शरीर, स्थान, साधन इत्यादिकांच्या सत्तेविषयींही तुला प्रमाणभूत ज्ञान काय आहे ? कारण त्यांची सत्ताबुद्धि श्रुतीनें बाधित होत असते. स्वप्नांत ज्याप्रमाणें असत् असलेलेही भाव अनुभवास येतात त्याप्रमाणें हे संसारसमूह अनुभवास येतात. स्वप्नांतील वैचित्र्याचें योग्य कारण कोणालाही कधींही सांगतां येत नाहीं. तसेंच या दृश्याचें वैचित्र्यही काकतालीय न्यायानें भासतें. रामा, या दृश्याला मी स्वप्नाचा जो दृष्टान्त देत आहें, अथवा त्याला स्वप्न म्हणत आहें, तें सर्व तुझ्या बोधाकरितांच होय. कारण वस्तुतः तें सत् नव्हे असत् नव्हे, व स्वप्नही नव्हे. तर केवळ ब्रह्म आहे.

असो; रामा, नंतर मीं कांताच्या ठिकाणीं अनुराग करणाऱ्या तिला तन्मय संवित् करून असें विचारलें.–स्वप्नांत स्वप्नांतील लोकांसह जसा व्यवहार होतो, त्याप्रमाणें माझा तिच्याशीं वाग्व्यवहार झाला. फार काय पण आतां माझा तुझ्याशीं जो व्यवहार होत आहे, तोही आकाशरूप

आहे, असेंच समज. कारण हा जगद्वेष आत्म्याचें स्वप्न आहे, अथवा कांहीं नाहीं. तर तो निर्मळ ज्ञप्तितामात्र आहे. या लौकिकस्वप्नाचा द्रष्टा जसा तूं, मी, इत्यादि त्याप्रमाणें सर्गस्वप्नाचा द्रष्टा चिदाकाश. जसा द्रष्टा निर्मळ आकाश त्याप्रमाणें दृश्य व दर्शनही आकाश होय. सारांश रामा, हा सर्व जगत्–मंडप उपादानादि सामग्रीवांचूनच झालेला असून त्यांत कर्तृता, भोक्तृता, जगत् इत्यादि कांहीं नाहीं. यास्तव तूं पाषाणः मौनाचा आश्रय करून व ज्ञानी होऊन प्राप्त शुभकर्म कर. मग तुझें शरीर राहो कीं जावो ६२.

सर्ग ६३—अज्ञदृष्टया आंत आंत अनंत सर्गसंपत्ति, व ब्रह्म-वित्-दृष्टया चिदेकघन.

श्रीराम—हे मुने, आपला त्या पूर्वोक्त स्त्रीसह मुखादि अवयवावांचून केवळ वासनामात्र देहानें व्यवहार कसा झाला ? त्याचप्रमाणें त्या दर्शेत तुह्मी क, च, ट, त, इत्यादि वर्ण कसे उच्चारिलेत ?

श्रीवसिष्ठ— रामा, वर्णोच्चारादि व्यवहाराचें शरीर हें कारण नव्हे. कारण तेंच जर त्याचें निमित्त असतें, तर शवशरीरही बोललें असतें व स्वप्नांत शरीरावांचूनच संभाषणादि व्यवहार संभवला नसता. शिवाय व्यवहार जर सकारण असता तर तो सत्यही झाला असता. पण तसें दिसत नाहीं. यास्तव व्यवहार कल्पनामात्र आहे. त्यामुळें तो योग्य सामग्रीवांचूनही होऊं शकतो. अर्थात् तत्त्ववेत्त्यांच्या मतें क, च, ट, त इत्यादि वर्ण कल्पनामात्र असल्यामुळें कधींही उदय पावत नाहींत. ज्याचें शरीर आकाशतुल्य आहे अशा पुरुषाच्या स्वप्नांतील वर्णोच्चार जर सत्य असता, तर तो जवळच्या मनुष्यानें ऐकला असता; पण तसें होत नाहीं. तस्मात् तो कल्पित आहे. या तर्कावरून शब्दव्यवहार मिथ्या ठरतो. अर्थात् स्वप्नामध्यें सत्य कांहीं नाहीं, ती भ्रांति आहे. निद्रास्वभावबलानें कल्पिलेलें तें सर्व स्वाप्न पदार्थजात चिन्मात्र आकाशाचें विकसित स्वरूप आहे, व जसें स्वाप्न तसेंच हें माझें समाधींत पाहिलेलें जाग्रत्–पदार्थ-जात वस्तुतः आकाश असूनही आकाश नसल्यासारखें होऊन राहिलें आहे. तात्पर्य हा सर्व चेतनाचाच विकास आहे; यांत अणुमात्रही अचेतनाचा भाग नाहीं.

श्रीराम—पण प्रभो, योग्य प्रत्यक्ष प्रमाणानें ज्ञात होणाऱ्या या जाग्रत्–प्रपंचाचें योग्य प्रमाणांचा विषय न होणाऱ्या स्वप्नाशीं साम्य

आहे, असें म्हणणें युक्त नव्हे. शिवाय तें जर खरोखरच असत् आहे, तर नेत्रादि इंद्रियांचा विषय कसें होतें?

श्रीवसिष्ठ—रामा, चांगला विचार करीपर्यंत चक्षुःप्रभृति इंद्रियांना जगत् जरी दिसत असलें तरी तत्त्वतः विचार करूं लागतांच तो त्याला सहन होत नाहीं. त्यामुळें तें अस्थिरच आहे, व म्हणूनच स्वप्नतुल्य होय. जाग्रतींतील पदार्थ स्वप्नाप्रमाणेंच आत्म्याहून पृथक् नाहींत. आत्म्याप्रमाणें ते त्रिकालीं रहाणारे व सत्यही नाहींत; तर ते अनिर्वचनीय आहेत. आत्मसत्तेनेंच ते सत्तायुक्त होतात. तस्मात ते स्वतः स्वतंत्र सत्तावान् नाहींत. शिवाय जाग्रत्-जगें स्वप्नाप्रमाणें कशीं तें ऐक. त्यांना परस्पर बीजभाव आहे. परस्पर विरुद्ध भेद-अभेद, समरूपत्व, असमरूपत्व, इत्यादि आहे; केळीच्या सोपटाप्रमाणें तीं आंत आंत अवस्थित आहेत; परस्पर अदृष्ट आहेत. तीं एकमेकांस दिसत नाहींत. तीं फोलपटांतील निर्जीव बीजाप्रमाणें आंतल्या आंत गळतात. पण तीं गळलीं तरी चेतनरूप असल्यामुळें तापलेल्या खापरावर टाकलेल्या जलबिंदू-प्रमाणें आकाशरूप होऊन जात नाहींत, व तीं गळलेलीं जगें आमच्या प्रमाणें परस्परांस पहातही नाहींत. तर त्यांचें चेतन अज्ञानानें आवृत झालेलें असल्यामुळें निरंतर जणुं काय तीं निजल्यासारखीं असतात. यास्तव तीं स्वप्नाचाच अनुभव घेतात. त्यांत निजलेले जीव स्वप्नजगज्जालास प्राप्त होऊन तेथेंच कल्पिलेल्या दिवसांत सर्व व्यवहार करणारे होतात. देवांनीं संग्रामांत ज्यांना मारलें आहे, असे असुर, अज्ञानामुळें मुक्त झालेले नाहींत, स्वतः अजड असल्यामुळें जडही झाले नाहींत व देहवान्-ही नाहींत, तेव्हां अशा अवस्थेंत स्वप्नजगत्स्थितीवांचून ते दुसऱ्या कोठें राहणार? याच न्यायानें सर्व मारलेले अथवा मेलेले जीव स्वप्नजगांतच गुरफटून राहणार! त्यावांचून त्यांना दुसरा मार्गच काय आहे? पण तें स्वप्नच दीर्घ अनुभवामुळें जाग्रत् होतें. आतां आम्ही ज्याप्रमाणें हें जग सत्य आहे, असें अभिमानपूर्वक समजतों, त्याचप्रमाणें तेही आपल्या स्वाप्नजगालाच सत्य समजतात. म्हणजे याचा भावार्थ असा कीं आम्ही ज्याचा अनुभव घेत आहों तें जगत् व त्यांतील हे आम्ही जर त्यांच्या दृष्टीं पडलों तर आमची जाग्रत् हेंच त्यांचें स्वप्न व आम्हीच त्यांचे

स्वप्नपुरुष होऊं. पण याप्रमाणें तेही अनुभवरूप असल्याकारणानें सत्य आहेत. अधिष्ठानचिदात्मा सर्वग आहे. त्यामुळें ते कोणत्याही अवस्थेंत असले तरी तद्रूप व म्हणूनच नित्य आहेत. सारांश हा सर्व चिच्चमत्कार आहे. सर्वत्र पसरलेल्या त्या महात्म्याचा कांहीं अंत लागत नाहीं. जगाच्या या अनादि परंपरेंत आजवर जितके जीव मरून मोक्षावांचून राहिले आहेत, तितके त्यांचे भिन्न भिन्न अक्षय संसार आहेत. त्यांत त्यांचे कल्पित जन आहेत; प्रत्येक जनाला निरनिराळें मन आहे. प्रत्येक मनानें कल्पिलेलें पृथक् जग आहे, व त्यांत पुनः लोक आहेत. याप्रमाणें हा आद्यन्तरहित दृश्यमय भ्रम आहे. पण ब्रह्मवेत्त्याच्या पक्षीं तो ब्रह्मच असून त्याला कोणत्याही प्रकारची मर्यादा नाहीं. हे रामा, भित, आकाश, पाषाण, जल, स्थल, इत्यादिकांमध्यें चिन्मात्र आहे. यास्तव सर्व विश्व तेंच आहे. जगत् म्हणून दुसरें कांहीं नाहीं. आणि चित् सर्वगत असल्यामुळें जेथें तेथें जगत् आहेच. तेव्हां त्याची संख्या कोठून होणार? तें विश्व तत्त्वज्ञांचे ठिकाणीं निर्विशेष निरतिशयानंदैकरस ब्रह्मच आहे. पण अज्ञाच्या मनांत तेंच दृश्य प्रपंचरूपच व अनर्थरूपच आहे ६३.

सर्ग ६४—वसिष्ठांनीं विचारल्यामुळें विद्याधरीनें आपला सर्व वृत्तांत सांगितला.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, त्यानंतर त्या सुंदरीला मीं म्हटलें, "हे भामिनि, तूं कोण? मजपाशीं कां आलीस? तूं कोणाची आहेस? तुझी काय इच्छा आहे? कोठें जातेस व तुझें आस्पद (आधार) काय आहे?" तेव्हां ती उलट बोलली, "मुने, मी आपला सर्व सत्य वृत्तान्त तुला सांगतें. मजविषयीं तुला जें विचारावयाचें असेल तें तूं मला परस्त्री, एकान्त, इत्यादि कशाचीही शंका न बाळगतां विचार. कारण मी कोणातरी कारुणिकापासून दुःखशांतीचा उपाय जाणण्याची इच्छा करीत आहें. या परम आकाशाच्या एका कोणामध्यें हें तुमचें जगद्गृह आहे. यांत पाताल, भू व स्वर्ग अशा तीन खोल्या आहेत. त्यांत धातृत्व नांवाच्या मायेनें सर्गवैचित्र्यकल्पना या नांवाची एकच कुमारी क्रीडेकरितां गृहस्वामिनी केली. त्यांतील भूतल जगल्लक्ष्मीच्या कंकणयुक्त मनगटाप्रमाणें समुद्र व द्वीपें यांच्या योगानें वेष्टित होतें. द्वीपें, समुद्र यांच्या तीरापासून पुढें चारी दिशांमध्यें विस्तृत पृथ्वी पसरलेली आहे. ती स्वतःच रात्री सुद्धां प्रकाशित होते. सर्व इष्ट-

फल देते. ती आकाशाप्रमाणें निर्मल आहे. ती चिंतामणिमय, निर्मल, आपल्या कांतीनें स्वर्गादि लोकांस जिंकणारी, अप्सरा, देव सिद्ध इत्यादिकांच्या लीला–विहाराची भूमि, केवल संकल्पानेंच सर्व संभोग देणारी आहे. तिच्या शेवटीं प्रसिद्ध लोकालोक पर्वत आहे. तो कोठें मूढ बुद्धीच्या हृदयाप्रमाणें नित्य तमानें व्याप्त, कोठें सत्त्ववानांच्या मनाप्रमाणें नित्य प्रकाशरूप, कोठें साधूंच्या संगमाप्रमाणें आल्हादजनक, कोठें मूर्खसमागमाप्रमाणें उद्वेग उत्पन्न करणारा, कोठें मतिमानांच्या मतीप्रमाणें सर्व अर्थ प्रकट करणारा, कोठें मूर्ख व श्रोत्रिय यांच्या चित्ताप्रमाणें अत्यंत गहन, कोठें ज्याला चंद्रकिरणांचा व सूर्यकिरणांचा स्पर्शही होत नाहीं असा, कोठें जनप्रचुर, कोठें देव व दैत्य यांच्या नगरांनीं व्याप्त, कोठें पातालानें गहन, कोठें शून्य महारण्यांनीं भयंकर, कोठें पुष्पोद्यानानें सुशोभित, कोठें ज्यावर विद्याधरी गायन करीत आहेत असा, कोठें मुनींच्या आश्रमांनीं मनोरम, कोठें मेघाच्छादित, कोठें मेघरहित, अशा अनेक विचित्र वस्तूंनी व प्राण्यांनी मंडित झालेल्या त्या पर्वताच्या उत्तर शिखरावर एक मोठी शिला आहे, तिच्या उदरांत मी राहतें. विधीनें मला त्या वज्रासारख्या दृढ पाषाणयंत्रांत बांधून ठेवलें आहे. तेथें राहूं लागल्यापासून मला वाटतें कीं आजवर अनेक युगगण गेले. प्रभो, मी एकटीच तेथें बद्ध होऊन पडलें आहें, असें नव्हे; तर सायंकालीं कमलकोशांत अडकून पडलेल्या भ्रमराप्रमाणें माझा भर्ताही तेथें बद्ध होऊन राहिला आहे. तेथें भर्त्यासह राहून मीं अनेक वर्षसमूह गेलेले पाहिले. केवल आपल्याच दोषानें आम्ही अद्यापि तेथून सुटत नाहीं. काम हा आमच्यांतील मोठा दोष आम्हांला मुक्त होऊं देत नाहीं. एकमेकांवर ममता ठेवून आम्ही तसेंच तेथें फार दिवसांपासून राहिलों आहों. भगवन्, त्या पाषाणाच्या संकुचित अवकाशांत आमच्या पुत्रपौत्रादि सर्व परिवारालाही आमच्याबरोबर बद्ध होऊन रहावें लागलें आहे. माझा पुराण पुरुष द्विज पति शेकडों युगें जिवंत आहे, तथापि तो त्या एका स्थानांतून हालत नाहीं. तो बालपणापासून ब्रह्मचारी, वेदपाठक व शास्त्राध्यायी असून एकान्तांत एकटाच राहतो. तो आळशी, कुटिल व चपलही नाहीं. हे वेदवेत्त्या, मी त्याची व्यसनी भार्या आहें. मी त्याच्या वांचून एक क्षणभरही देह धारण करण्यास समर्थ नाहीं. हे ब्राह्मणा, त्यानें

मला आपली भार्या कशी केली, व आमचा इतका अकृत्रिम स्नेह कसा वाढला, तें सांगतें ऐकः—

पूर्वी तो उत्पन्न होऊन, एकटाच आपल्या निर्मल गृहांत किंचिज्ज्ञ होऊन, राहत असतां 'माझ्या वेदाध्ययनशीलास शोभेल अशी मला जन्मशालिनी भार्या कशी बरें प्राप्त होईल' असा मनांत पुष्कळ विचार करून व शेवटीं निर्णय करून चंद्राच्या चांदण्याप्रमाणें त्यानें आपण होऊनच मनानें मला निर्मिलें. तेव्हां त्याची मी मानसी भार्या वसंत ऋतूंतील मंजिरीप्रमाणें उत्तरोत्तर वृद्धि पावत चाललें. मी सहज (जन्मतःच उत्पन्न झालेल्या) वस्त्रानें आच्छादित झालेली, प्राण्यांचें चित्त हरण करणारी, पूर्णचंद्रमुखी, निर्मळ तारकायुक्त आकाशाप्रमाणें शुद्ध, समग्र रसशालिनी, लीलाविलासरत, हरिणनेत्रा, गायनवादनप्रिया, अतृप्ता, अनुरागिणी, सौभाग्यभोग–परायणा, लक्ष्मी व अलक्ष्मी या दोघींचीही प्रियसखी, मोहजालरूप, पण संपत्ति व आपत्ति यांविषयीं अखिन्न होतें. मी आपल्या भर्त्याच्या मनोमय असल्यामुळेंच त्यानें कल्पिलेल्या त्रैलोक्याचें धारणही माझ्या अधीनच होतें. यास्तव मी त्या ब्राह्मणाचें केवळ गृहच नव्हे, तर त्रैलोक्यही धारण करीत होतें. मी पुत्र–पौत्रादि परंपरेस उत्पन्न करण्यास व तिच पोषण करण्यास योग्य अशी त्याची भार्या होतें. त्रैलोक्य-गृहांतील सर्व संभार धारण करणें, हाच एक भार मी आपल्या माथीं घेतला होता. असो; त्यानंतर मी तरुण झालें. माझ्या ठिकाणीं तारुण्याचीं चिन्हें स्पष्ट उमटलीं. पण अशा अनेक गुणांनीं युक्त असलेल्याही माझें, माझा पति स्वभावतःच दीर्घसूत्री, श्रोत्रिय व तपोनिष्ठ असल्यामुळें, कांहीं गूढ आशेनें, अद्यापि पाणिग्रहण करीत नाहीं. त्यामुळें मला फार दुःख होत आहे. शीतल वायूनें चंचळ होणाऱ्या नलिनीवनांतील आल्हादकारक स्थानींही माझ्या अंगाचा दाह होतो. पुष्पवृष्टीनें परिपूर्ण असलेल्या उद्यानभूमीही मला तप्त वाळवंटाप्रमाणें भासतात. सारांश मला या जगांतील सर्व विलासजनक सरस वस्तु नीरस वाटतात, रम्य पदार्थ अरम्य भासतात, व अल्हादकारक आकार खेदजनक दिसतात. जें जें सुंदर, उचित, मधुर, विचित्र व चित्तहारक आहे, तें तें पाहून माझ्या नेत्रांत अश्रू येतात. कमळें व उत्पलें यांनीं भरलेल्या स्थानीं जातांच व्यसनाग्नीनें संतप्त झालेल्या

माझ्या नेत्रांतून बाष्पबिंदु टप टप गळूं लागतात. लीलेनें हालणाऱ्या कदली, इत्यादिकांच्या रम्य वनांत जातांच मी आपलें तोंड झांकून घेऊन रडूं लागतें. तुषारांनीं भरलेल्या कदलीदलांकडे पाहून मी दीर्घ उष्ण श्वास सोडतें. नलिनीचा हालणारा देंठ, व त्याच झोंपाळ्यावर बसून झोंके घेणाऱ्या सारससहित सारसीला पाहून मी दीनमुख होतें. व मनांतल्या मनांत आपल्या तारुण्याची निंदा करतें. भगवन्, मी रम्य वस्तूकडे पाहून रडतें, मध्यस्थ पदार्थांकडे पाहून सौम्यता धारण करतें, व अशोभनपदार्थांस पाहून मला बरें वाटतें. पण माझी अशी दशा कशानें झाली तें मला कळत नाहीं. तात्पर्य माझे तारुण्याचे दिवस असे व्यर्थ चालले आहेत ६४.

सर्ग ६५—दीर्घ कालानें विद्याधरीचा तो आत्मानुराग वैराग्यरूप झाला व धारणाभ्यासानें प्राणजय झाला.

विद्याधरी—भगवन्, पुढें कांहीं कालानें तो माझा पतीविषयींचा अनुराग अशा विचारानें विरागतेस प्राप्त झाला. माझा हा पति वृद्ध, एकांतप्रिय, नीरस, स्नेहशून्य, सरलचित्त, व मौनी आहे. तेव्हां माझ्या या जिवितांचें काय फळ आहे? खरोखर बालपणापासून वैधव्य प्राप्त झालेलें पतकरेल, मरण, व्याधि, आपत्ति इत्यादिक पतकरतील, पण अहृद्यप्रकृति पति कोणालाही पतकरणार नाहीं. कारण पति तरुण, रसिक व अनुकूल आचरण करणारा असणें हेंच स्त्रीचें अखंडित सौभाग्य व जन्मसाफल्य आहे. जिचा नाथ नीरस आहे ती स्त्री, जिला शास्त्रसंस्कार झालेला नाहीं ती बुद्धि, दुर्जनांनीं भोगलेली श्री व वेश्यांनीं हरण केलेली लज्जा मृतच आहेत. भर्ता जिचें अनुकरण करतो तीच स्त्री, संत जन जिचा उपयोग करितात तीच श्री, जी मधुर व उदार असते तीच बुद्धि व समदृष्टिता हीच साधुता होय. परस्परांवर अनुरक्त असलेल्या दंपतींच्या मनांस आधि, व्याधि, आपत्ति व दैवी कोपही बाधा करूं शकत नाहींत. ज्यांचा नाथ मेला आहे अथवा ज्यांचा स्वामी वाईट आहे, त्या स्त्रियांना फुललेल्या पुष्पस्थली व नंदनोद्यानभूमि मरुभूमीसारख्या संतापदायिनी होतात. खरोखर स्त्रियांना एका पतीवांचून जगांतील गृह-क्षेत्रादि दुसरे सर्व भाव अल्पगुणामुळें अथवा अनवधानामुळें त्याज्य होतात. (पण पति कधीं त्याज्य होत नाहीं.) सारांश हे मुनिनायका, जिचें तारुण्य स्थिर आहे अशा मी अनेक वर्षें अशीं असंख्य दुःखें भोगलीं. माझ्या दुर्भाग्याचा

प्रभाव कसा आहे तो पहा ! ! अथवा माझा हा भाग्योदयच आहे, असें मी समजतें. कारण अशा प्रतिकूल स्थितीमुळें माझा तो अनुरागच विराग झाला. आतां सर्व वस्तूंविषयींची माझी आस्था कमी झाली आहे. आपल्या उपदेशानें मी आतां एका आत्मनिर्वाणाची इच्छा करीत आहें. कारण ज्यांना इष्ट वस्तु प्राप्त झालेल्या नसतात, ज्यांची बुद्धि पर तत्त्वामध्यें विश्रांत झालेली नसते व ज्यांचा जीवितकाल मरणतुल्य दुःखांनीं जात असतो, त्यांच्या जगण्यापेक्षां मरण बरें. राजा राजाच्या साह्यानेंच इतर राजांला जिंकण्याची जशी इच्छा करतो त्याप्रमाणें तो माझा भर्ताही मनाच्या योगानेंच मनाला जिंकण्यास्तव सतत जागरूक राहतो. यास्तव हे ब्रह्मन्, त्या माझ्या भर्त्याचें व माझें अज्ञान नष्ट व्हावें, म्हणून तूं न्याययुक्त वाणीनें आम्हांला आत्म्याचें स्मरण करीव. जेव्हां माझी अपेक्षा न करतांच तो माझा भर्ता आत्म्यामध्यें स्थित आहे असें मला कळलें, तेव्हांच मी माझ्या विरागानें जगत्स्थितीस विरस केलें. आतां मी वासनाविशरहित झालें आहें. मी आपल्याला इष्ट असलेली आकाशसंचार–धारणा धरून स्थिरचित्त झालें आहे. यास्तव मी उपदेशास पात्र आहें. मला चित्तैकाग्र्यरूप परम तपामुळें आकाशगति फार दिवसांपासून प्राप्त झाली आहे. पण मी पुनः सिद्धांचा समागम हें फल देणारी धारणा धरली. तिच्या दीर्घ अभ्यासानेंच दुसऱ्या कोणास अगम्य असलेल्या या एकांतस्थानीं येऊन तुझ्याशीं संभाषण करण्यास समर्थ झालें आहें. सिद्धसमागम नांवाची दुसरी सिद्धि प्राप्त झाली असतां मी आपल्या निवासस्थानभूत ब्रह्मांडाच्या आकाराचें शास्त्रदृष्ट्या व योगदृष्ट्या दर्शन करण्याच्या इच्छेनें भावना धरून बसलें. योग्य वेळीं क्रमानें ती धारणाही सिद्ध झाली. तेव्हां मी आपल्या त्या जगांतील सर्व वस्तु पाहून त्याच्या बाहेर निघालें. तों लोकालोकपर्वतावरील तो शिलासमूह माझ्या दृष्टीस पडला. मुने, त्यापूर्वी मला किंवा माझ्या पतीला तें ब्रह्मांड पाहण्याची कधीं इच्छाच झालेली नसल्यामुळें आम्ही तें पाहिलें नव्हतें. माझा भर्ता शुद्ध वेदार्थी (धर्म व परमात्मा यां) चेंच चिंतन करीत असल्यामुळें भूत, वर्तमान व भविष्यत्काल, त्यांतील पदार्थ व ब्रह्म यांस जाणत नाहीं. त्यामुळें तो माझा पति विद्वान् असूनही परम पदास प्राप्त झाला नाहीं

पण आतां आम्ही दोघेंही तुझ्या उपदेशाच्या श्रवण–मननादि प्रयत्नान परम पद जाणण्याची इच्छा करीत आहों. यास्तव हे ब्रह्मन्, आमची एवढी प्रार्थना सफळ करणें आपणांस उचित आहे. तुझ्यासारख्या महात्म्यापाशीं आलेले याचक इच्छाभंग पावून कधींही परत जात नाहींत. हे मानदा, मी आकाशांतून भ्रमण करून सिद्धांच्या समूहांतील पुष्कळ महात्म्यांना पाहिलें, पण त्यांत तुजवांचून घन अज्ञानास जाळणारा मला दुसरा कोणी आढळला नाहीं. भगवन्, ज्या अर्थी संत कांहीं कारणावांचूनच याचकांचें वांछित पूर्ण करीत असतात, त्याअर्थी आपण मज शरणागतेचा तिरस्कार करणार नाहीं. अर्थिजनांची उपेक्षा करणें हाच तिरस्कार आहे. ६५.

सर्ग ६६—आकाशरहितस्थानीं तुमची स्थिति अथवा शिलेच्या उदरांत तुमचें घर कसें झालें ? असें वसिष्ठांनीं विचारलें असतां विद्याधरी जगाच्या विस्ताराचें वर्णन करते.

श्रीवसिष्ठ—रामा, पूर्वी वर्णिलेल्या ब्रह्मांडावरील आकाशांत असलेल्या व तेथेंही संकल्पित आसनावर बसलेल्या मीं त्याच आकाशांत कल्पित आसनावर बसलेल्या तिचा हा वृत्तान्त ऐकून तिला पुनः विचारलें.–बाले, शिलेच्या अवकाशरहित उदरांत तुझ्यासारख्यांची स्थिति कशी होते ? तुम्हीं तेथें चलन-वलनादि व्यापार कसे करितां व तेथील तें तुझें गृह काय कामाचें ? कारण ज्यांत प्रवेशही संभवत नाहीं, तेथें हें सर्व अत्यंत असंभावित आहे.

विद्याधरी—मुनिवर्य, तुमचें हें विस्तृत जग जसें शोभत आहे, त्याप्रमाणेंच आमचें तें शिलेच्या उदरांतीलही जग सर्व संसारांनीं युक्त आहे. त्याच्या पाताळांत नाग स्फुरतात, भूमीवर पर्वत उभे असतात, पाणी झुळझुळ वाहतें, आकाशांत वायु वाहतात, समुद्र पाण्यानें भरलेले दिसतात, सर्व प्राणी त्यांत गमन-आगमनादि क्रिया करितात, जीव सतत जन्म घेतात व मरतात. सारांश देव, गंधर्व, मानव इत्यादि सर्वांच्या सर्व व्यवहारपरंपरा त्यांत कल्पपर्यंत अखंडित चालतात. त्यांचें विस्तृत वर्णन करीत बसण्यापेक्षां दुसऱ्या कोणत्याही जगांत जें जें कांहीं दिसतें तें तें सर्व त्या आमच्या जगांत आहे. तेथेंही पाताळांत राहण्यास योग्य असलेले जीव पाताळांत शिरतात; आकाश–कुहरांत वास करणारे आकाशांत

जातात. इतर मध्यभागीं भ्रमण करितात. वायु सदा भ्रमण करतो; चंद्र-सूर्य आपापलें नित्य कर्म करून जगाचा व्यवहार करवितात व अशा प्रकारचा हा सर्व संसार तेथेंही चालतो ६६.

सर्ग ६७—कौतुकानें त्या शिलेपाशीं जाऊनही वसिष्ठाला विद्याधरीचें जग दिसलें नाहीं म्हणून विद्याधरीनें अभ्यासाचें माहात्म्य वर्णन केलें.

विद्याधरी—मुने, मजवर प्रसाद करून त्या आमच्या सर्गास चल. म्हणजे मी सांगत असलेलें हें सर्व सत्य आहे, अशी तुझी साक्षात् अनुभवानें खात्री होईल.

श्रीवासिष्ठ—राघवा, त्या सुंदरीनें असें म्हटलें असतां मी 'बरें आहे,' असें म्हणून तिच्या सहवर्तमान वायूच्या झुळकीबरोबर जसा सुगंध जातो, त्याप्रमाणें आकाशांतून जाऊं लागलों. शून्य प्रदेशांतून जाणाऱ्या तिच्याप्रमाणेंच मीही शून्यरूप होतों. आकाशाच्या शून्य मार्गाचें उल्लंघन करून तिच्यासह मी आकाशस्थ देवादि प्राणिसमूहापर्यंत जाऊन पोंचलों. पण पुढें त्या प्रदेशांचेंही उल्लंघन करून आम्हांला जावें लागलें. पुष्कळ वेळानें आम्ही लोकालोक पर्वताच्या शिखरावरील मेघांनीं शुभ्र झालेल्या आकाशांत आलों. तेव्हां उत्तर दिशेच्या पूर्वभागीं असलेल्या चंद्रासारख्या शुभ्र पीठाच्या खालीं जाऊन त्या विद्याधरीनें मला त्या शिलेपाशीं आणलें. ती शिला फार उंच व तापवून लाल केलेल्या सोन्यासारखी होती. मीं तिला सभोंवार हिंडून पाहिलें. पण विद्याधरीनें सांगितलेलें जग तेथें मला दिसलें नाहीं. तेव्हां मी तिला म्हटलें, "तुझें तें जगत् आहे कोठें? रुद्र, सूर्य, नक्षत्रादि, सात लोकान्तरं, समुद्र, दिशा, प्राण्यांचे जन्मनाश, महामेघांचा संभार, पर्वतांचीं शिखरें, द्वीपांची पंक्ति, कालाचे अवयव, प्राण्यांनीं भरलेले लोक, विद्याधर, गंधर्व, किन्नर, नर, अमर, दान व, ऋषि, राजे, मुनि, इत्यादि सर्व आहेत कोठें?"

राघवा, मी असें विचारूं लागलों असतां, ती, मी शिलेला पाहून विस्मित झालों आहें, असें समजून मला म्हणाली,—'भगवन्, मी सुद्धां पूर्वीप्रमाणें हें आपलें जगत् या शिलेंत आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें असलेलें पाहत आहें. मला तें येथें दिसत आहे, याचें कारण माझा नित्य अनुभवच आहे. पण तुला तसा अभ्यास नसल्यामुळें तें दिसत नाहीं. शिवाय

सर्व सूक्ष्मार्थ पाहण्यास समर्थ असलेल्या आतें शुद्ध मनोमात्र देहतेच्या विस्मरणामुळेंही तुला त्याचें दर्शन होत नाहीं, व मला त्याचें अस्पष्ट दर्शन होत आहे. मलाही दीर्घ अभ्यासामुळें हें जग नष्टप्राय दिसत आहे: पूर्वी माझें जें जग अगदीं स्पष्ट होतें तेंच मी हें आतां आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें अस्पष्ट पहात आहें. हे नाथ, फार दिवसांपासून व्यर्थ उत्पन्न झालेल्या या परस्परसंभाषणव्यथेमुळें मी हें आत्मसंबंधी शुद्ध स्वास्थ्य विसरलें. दीर्घ अभ्यासामुळें जो संस्कार मनांत दृढ झालेला असतो, तन्मय सर्व दिसूं लागतें. एवढ्यासाठींच अभ्यासहीन पुरुषाचें श्रवण व मनन व्यर्थ आहे. तसेंच अभ्यासाला असाध्य असेंही कांहीं नाहीं. मुने, हा तुझा संवादभ्रम आपल्या जगाच्या सतत अभ्यासाच्या बलानें पूर्वजगभ्रमानें युक्त असलेल्या मला आपल्या वश करून घेता झाला. अर्थात् त्यामुळें तो संस्कार गुप्त झाला. कारण मागच्या भ्रमापेक्षां आतांचा भ्रम अधिक बलाढ्य असतो. एवढ्यासाठींच लौकिक शिल्प अथवा वैदिक विद्या इत्यादि फलांची इच्छा करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस त्या त्या विद्यांच्या गुरूंनीं सांगितल्याप्रमाणें पुनः पुनः त्याचा अभ्यास करणें, हेंच श्रेयस्कर आहे. असो; बा मुने, याप्रमाणें हा येथें अहंरूप अज्ञानभ्रम प्रौढ झाला आहे. तो ज्ञानचर्चेनें शांत होतो. तेव्हां अभ्यासाचें सामर्थ्य केवढें आहे, तें तूं पहा. या गोष्टीला आम्हां दोघांचेंच उदाहरण चांगलें आहे. मी तुझी शिष्या, अबला व बाला आहें. तथापि अभ्यासबलानें मी शिलासर्ग पहातें व तूं सर्वज्ञ गुरु असूनही पहात नाहींस. अज्ञ असतो तो अभ्यासबलानें हळू हळू तज्ज्ञ होतो. जड बाणही धनुर्धराच्या अभ्यासामुळें सूक्ष्म लक्ष्याचा वेध करून जातो. अशाच रीतीनें ही अतिशय प्रौढ झालेली मिथ्या अज्ञानविषूचिका विचाराभ्यासानें शांत होते. बा मुने, अभ्यासानें कटुद्रव्यही गोड लागूं लागतें. कडुलिंबाला अमृत समजणारे लोक या जगांत आहेत. मधालाही पुष्कळ रोगी विष मानतात. सहवासाभ्यासानें जो आप्त नसतो तोही आप्त होतो व बालपणापासून दूर राहिलेली माताही पुत्राला परकी स्त्री भासते. केवळ शुद्ध चिद्रूप असलेला हा सूक्ष्म देहच भावनाभ्यासानें आधिभौतिक स्थूल देह होतो. त्याच प्रमाणें तो धारणाभ्यासवशात् पक्ष्याप्रमाणें आकाशांतून

जातो. आपल्या तोंडानें दुसऱ्यास 'मीं अमुक पुण्य केलें,' असें सांगणें, या एवढ्याशा अपराधामुळें महा पुण्यें व्यर्थ होतात; मोठमोठीं ऐश्वर्यें निष्फळ होतात; पण अभ्यास कधींही विफल होत नाहीं. सतत अभ्यासानें दुःसाध्य असलेले पदार्थ साध्य होतात; शत्रु मित्र होतात; व विषें अमृत होतात. जो इष्ट वस्तूचा अभ्यास सोडतो तो अधम होय. त्याला ती इष्ट वस्तु कधीं मिळणार नाहीं. स्त्री, पुत्र, गृह, क्षेत्र इत्यादि वस्तूही इष्ट असतात. शास्त्रानेंही त्यांचा कोठें निषेध केलेला नाहीं. व मोठ्या कष्टानेंच त्या सर्वांना संपादन केलेलें असतें. यास्तव त्यांचाही सहसा त्याग करणें उचित नव्हे. पण वैराग्याचा चांगला अभ्यास करून त्यांच्या निर्वाहादिकांची व्यवस्था लाव-ल्यावर युक्तिपूर्वकच त्याग करावा. म्हणजे मरणापर्यंत अत्यंत इष्ट अस-लेल्या जीविताचाही योगी लोक युक्तीनेंच जसा त्याग करितात त्याप्रमाणेंच परिग्रहत्याग करणें उचित होय. पण तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास तर सर्वथा अत्याज्य आहे. कारण त्याचा त्याग केल्यास देहाहंभावादिकांचा अभ्यास अवश्य होणार. त्याचें निवारण करतां येणेंही शक्य नाहीं, व त्यामुळें मोक्षाची आशाही करावयास नको, असें होईल. ज्याच्या योगानें संसार असार वाटेल असा विचार करणारे पुरुष आत्मविचाराख्य अभ्यास सोडीत नाहींत व त्यामुळें तेच विस्तृत मायानदीचें उल्लंघन करूं शकतात. ज्याप्र-माणें घटाची इच्छा करणारास दिव्याची प्रभा घट दाखविते व निर्विघ्नपणें त्याच्यापाशीं नेऊन पोंचविते त्याप्रमाणें आत्मवस्तूची इच्छा करणाऱ्या पुरुषास अभ्यासलक्षण प्रकाश अभिमत आत्मवस्तु दाखवितात व निर्वि-घ्नपणें तिच्यापाशीं नेऊन पोंचवितात. त्यांतल्या त्यांत श्रवण व मनन याचे अभ्यास असंभावनारूप अज्ञानावरण नाहींसें करून आत्मवस्तूला प्रकट करितात व निदिध्यासनाभ्यास विपरीतभावनारूप तिमिर घालवून आत्म्याच्या स्वरूपांत नेऊन पोंचावितात. जशा कल्पवृक्षाच्या लता, उत्तम चिंतामणि व शरदृतु त्याप्रमाणेंच या अभ्यासभूमि सदा फळ देतात. या देहलक्षण पृथ्वींतील इष्ट वस्तु परम प्रेमास्पद आत्माच आहे. त्याचा विचार, हाच सूर्य असा प्रकाश पाडतो कीं, त्याच्या योगानें अधिकारी जन इंद्रियनावांची-राग, द्वेष, जन्म, मरण इत्यादि अनेक अनर्थरूपी स्वप्न व मोह-

रूपी निद्रा देणारी–रात्र पाहात नाहींत. सर्व प्राण्यांना सर्व वस्तु भासविणारा एक अभ्याससूर्यच सर्वोत्कृष्ट आहे. या चवदा लोकांनीं युक्त असलेल्या ब्रह्मांडांतील एकाही जीवाला अकृत्रिम अभ्यासावांचून इष्ट वस्तु साध्य होत नाहीं. पुनः पुनः तेंच तें करणें हा अभ्यास होय. पुरुषार्थही त्यालाच म्हणतात. यास्तव त्याच्या वांचून प्राण्याला दुसरी गति नाहीं. दृढाभ्यास नांवाच्या आत्मविवेकानेंच सिद्धि मिळते. त्यावांचून नाहीं. इंद्रियादिकांस जिंकणाऱ्या शूर पुरुषाचा अभ्याससूर्य प्रकाशमान होत असतांना भूमि, जल, वन, अंतरिक्ष इत्यादिकांतील कोणतीही वस्तु सिद्ध होत नाहीं, असें नाहीं. पर्वतगुहादिकांमध्यें असणारे व्याघ्र–सर्पादि भयंकर प्राणीही निर्भय होतात ६७.

सर्ग ६८—आधिभौतिक भ्रांति नाहींशी करून आतिवाहिक भावाची स्थिति सत्य आहे, असें समर्थन.

विद्याधरी—मुने, ज्या अर्थी दृढाभ्यास नामक समाधीवांचून देहादिकांच्या ठिकाणची आधिभौतिकता–भ्रांति निवृत्त होत नाहीं व आतिवाहिक भाव व्यक्त होत नाहीं आणि त्यावांचून तर दुसऱ्या सर्गाची स्थिति साक्षिप्रत्यक्षप्रमाणानें पाहतां येणें अशक्य आहे, त्या अर्थी आपण आतां परमात्म्याच्या ठिकाणीं सर्वबोधानुकूल समाधिरूप धारणेनें प्राचीन आतिवाहिक भावाचा अभ्यास करूं या म्हणजे त्या उपायानें आम्हांला पाषाणांतील मी सांगितलेलें तें जग दिसेल.

श्रीवसिष्ठ—रामा, त्या विद्याधरीनें असें युक्तियुक्त भाषण केलें असतां मी त्या पर्वताच्या शिखरावर पद्मासन घालून समाधि लावीत बसलों. त्या समाधींत सर्व बाह्यार्थविचार सोडला असतां चिन्मात्र–एकान्त भावना उदय पावली. त्याबरोबर मी आधिभौतिक देहादि-भावनासंस्काररूपी मळही सोडला. शरत्समय आला असतां आकाश जसें निर्मळ होतें त्याप्रमाणें मी चिदाकाशतेस प्राप्त होतांच परा दृष्टीनें युक्त झालों. त्यानंतर सत्य वस्तूच्या अवधानाचा दृढ अभ्यास केल्यानें माझी देहाच्या ठिकाणची आधिभौतिक भ्रांति खचित अस्त पावली. आणि उदयास्तशून्य नित्य अनावृत स्वप्रकाश, महाचिदाकाशता प्रकट झाली. त्यानंतर मी जों आपल्याच अमल तेजानें पहात आहे तों मला वस्तुतः आकाशही

नाहीं व पाषाणही नाहीं तर परम तत्त्वच आहे, असें भासलें. तें परमार्थघन स्वच्छ तत्त्वच माझा आत्मा असून तोच पाषाणाच्या भावनेनें पाषाण पाहता झाला. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत फार मोठी गृहगत शिला दिसली तरी ती केवळ आकाशरूपच असते त्याप्रमाणें ती शिलाही अति शुद्ध चिदाकाश होती. आतां हा सर्व व्यवहार जर स्वप्नच आहे तर आपल्या व दुसऱ्यांच्या जागृतीचा प्रतिभास कसा होतो? म्हणून म्हणशील तर सांगतों—स्वप्नांत अज्ञानानेंच मी जागा आहें, असें जाणणाऱ्या दुसऱ्याच्या स्वप्नांत दिसणारा स्वप्नयुक्त पुरुष स्वरूपतः जसा मी जागा आहें, असें समजतो त्याप्रमाणेंच स्वप्नतुल्य व्यवहारांतही आपली व दुसऱ्यांची जाग्रदवस्था अनुभवास येते. एवढ्यासाठींच सुषुप्तींत मारलेल्या पुरुषांच्या देहाचा अभाव झाल्यामुळें जागरणाचा उपायच नाहींसा होतो. त्यामुळें त्यांची जागरता स्वप्नांतच अवशिष्ट राहते, असें मी वर म्हटलें आहे. तस्मात् मूल अज्ञानाख्य निद्रेचा उच्छेद होऊन त्याच्या योगानें स्वरूपाचा साक्षात्कार होणें हीच मुख्य जागृति आहे. ती महा मोहवानांसही योग्य कालीं होते. कारण एका ब्रह्मतत्त्वावांचून दुसरें कांहींही अक्षय नाहीं. मी त्यावेळीं स्वरूपतः जागरणावस्थेस प्राप्त झालेलों असल्यामुळें पूर्वीं पाहिलेली शिळेची आकृति स्वच्छ चिद्घन पाहिली. पृथिव्यादिरूप पाहिली नाहीं. महाप्रलयाच्या वेळीं सर्व भूतांचें जें शुद्ध पारमार्थिक शरीर असतें तेंच या तत्त्ववेत्त्यास चित्तैकाग्र्यानें प्राप्त होण्यासारखें आहे. मूर्ख ब्रह्माचें रूपच जगदाकार पाहतात. मायाशबल ब्रह्माला सत् म्हणतात. त्यांतील चित्चा जगत्संस्कारयुक्त अंश हीच सत्ता. ती सत्ताच आतिवाहिक देह आहे. तो परमार्थतः तें पर ब्रह्मच होय आणि नित्य अपरोक्ष शुद्ध चिदंश हेंच स्वरूपकथन होय. असें जर आहे तर 'तुम्ही मन जीवाचा आतिवाहिक आहे, असें पूर्वीं कसें सांगितलेंत?' म्हणून विचारशील तर त्याचेंही कारण सांगतों. तेंच सत्तारूप सर्गाच्या उदयानें जणुंकाय त्याच्या आकाराचें होतें; सर्गविषयक प्रत्यक्ष चिदाभासरूप जीवाचें पहिलें हिरण्यगर्भाख्य समष्टिरूप आतिवाहिक शरीर होतें. नंतर दुर्बुद्धीमुळें समष्टित्वही विसरून व्यष्टितेस प्राप्त झालेलें तेंच सर्वजनप्रत्यक्ष मन होतें, असें पूर्वीं मी सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें स्वतःच चित्चें रूप समष्टिरूपानें योगिप्रत्यक्ष

व सर्वजनसाधारणतेनें मनःप्रत्यक्ष असेंही म्हटलें आहे. त्यांतील हें आजचें मनःप्रत्यक्ष आधिभौतिक देहादि कल्पनेनें अत्यंत असत्-रूपानेंच उद्भवलें आहे. यास्तव तें असत्प्रत्यक्षच आहे असें समज आणि तें योगिप्रत्यक्षच मुख्य प्रत्यक्ष आहे. कारण त्याच्या योगानें सत्चें यथार्थ स्वरूप स्फुरत असतें असें जर आहे तर सर्व लोकांना त्या प्रत्यक्षामध्यें परोक्षतेचा व अप्रत्यक्षामध्यें अपरोक्षतेचा अनुभव कसा येतो, म्हणून विचारशील तर बाबारे, हीच तर विचित्र माया आहे. ती असले अनेक चमत्कार करते. यास्तव रामा, तूं प्रथम उत्पन्न झालेलें आतिवाहिक देहत्व प्रत्यक्ष, सत्य, व सर्वगत आहे. व आधिभौतिक माया आहे, असें समज. सोन्याचा कडेंपणा जरी अनुभवास आला तरी तो जसा खरा नव्हे त्याप्रमाणें आतिवाहिकाचें आधिभौतिकत्व खरें नाहीं. जीव विचाराशिवाय भ्रमास सत्य व सत्यास असत्य जाणतो, अहाहा! ही मूढता किती दृढ आहे!! स्थूल सूक्ष्माहून पृथक् किंवा अपृथक् आहे, असें जाणल्यास त्याचें स्वरूप कशा प्रकारचें भासतें, अशा पूर्वोक्त विचारानें पाहूं लागलें असतां हा आधिभौतिक देह सांपडत नाहीं. आतिवाहिक देह मात्र दोन्ही लोकीं अक्षय आहे. कारण मोक्ष होई तों तो या लोकीं व परलोकीं सर्व व्यवहाराचा निर्वाह करतो. मृगजळांतील जलबुद्धीप्रमाणें आतिवाहिक देहामध्यें आधिभौतिक देहसंवित् मिथ्याच उत्पन्न झाली आहे. व ती खांबाच्या ठिकाणीं जशी पुरुषबुद्धि त्याप्रमाणें देहदृष्टिवशात् प्रौढ झाली आहे. ज्याप्रमाणें शिंपीच्या ठिकाणीं रजतता, सूर्यकिरणांच्या ठिकाणीं जलता व एक चंद्राच्या ठायीं द्वित्व, त्याप्रमाणें आतिवाहिक देहाच्या ठायीं ही आधिभौतिकता मायेमुळेंच उद्भवली आहे. अहाहा! जीवाच्या ठिकाणच्या या अविचारजन्य मोहाचें माहात्म्य किती विलक्षण आहे हें? त्यानें असत्याला सत्य व सत्याला असत्य केलें आहे. स्फूर्ति व स्पंदन असें दोनच प्रकारचें व्यवहाराचें सर्वस्व आहे. व तें दोन्ही लोकांस साधारण असल्यामुळें आतिवाहिक देहाचेंच आहे, असें विचारानंतर ठरतें. यास्तव दुसरें सर्व सोडून केवळ सर्वसाधारण प्रत्यक्षामध्येंच योगाच्या योगानें स्थिरता करावी. केवळ पामर जनांत प्रख्यात असलेल्या ऐहिकमात्र स्थूलादि प्रत्यक्षामध्यें स्थिर होऊं नये. त्याचप्रमाणें विद्वान् अनुभवी क्षणांत

नाश पावणाऱ्या विषयसुखाला दुःख व केवळ योग्यांच्याच अनुभवानें सिद्ध होणाऱ्या अकृत्रिम अनाद्यंत सुखालाच सुख म्हणतात. योगिप्रत्यक्षच साक्षात् आहे. यास्तव त्याचाच विचार करावा. त्रिभुवनाचा अनुभव देणाऱ्या त्याचा त्याग करून मायामय ऐहिक प्रत्यक्षाचें जो ग्रहण करतो त्याच्या सारखा अत्यंत मूढ दुसरा कोणी नाहीं. तस्मात् या सर्व भूतांचें आतिवाहिक शरीरच सत्य असून त्यांतील आधिभौतिक व्याप्ति असत्य पिशाचिका आहे. अहो मिथ्या संकल्पमय प्रत्यक्षाचा जन्मच जर असंभाव्य आहे तर त्याची सत्ता संभवनीय कशी असणार! आणि स्वभावतःच जें असत्य तें अर्थक्रियासमर्थ (सफल क्रिया करण्यास समर्थ) कसें असणार! राघवा, साक्षात् विषयसाधक नेत्रादिकांची जर ही अशी दशा आहे तर प्रत्यक्षमूलक अनुमानादिकां विषयीं काय बोलावें! स्वतः असिद्ध असणाऱ्या प्रमाणानें सिद्ध होणारें प्रमेय सत्य कसें असणार! अहो हत्तीसारखे मोठ मोठे जीवही ज्या प्रवाहांतून तृणाप्रमाणें वाहत जातात तेथें क्षुद्र बकऱ्याची काय कथा!

तस्मात् प्रमाणसिद्ध दृश्य कोठेंही नाहीं. तर तें तें सर्व घन, ब्रह्मघन आहे. स्वप्नांत पर्वत पाहणाऱ्या पुरुषाचा तो विषयरूप पर्वत जसा त्यावेळींही शून्य, कारण, त्याचवेळीं जागत असलेल्या अथवा निजलेल्या इतर पुरुषांच्या दृष्टीनें तो नसतो! त्याप्रमाणें शिलेच्या भावनेनें युक्त असलेल्या आम्हा दोघांना दृश्य असलेली ही ती शिला चित्च. आकाश-आत्माच स्वतः आपल्या स्वरूपांत वस्तुतः हा पर्वत, हें आकाश, हें जगत्, हा मी इत्यादि प्रकारें भासतो. पण ज्याप्रमाणें भारतादि कथांचें ज्ञान तें ऐकणाराला अथवा वाचणारालाच होतें व न ऐकणाराला होत नाहीं त्याप्रमाणें चित्च या सर्व पदार्थरूपानें विकास पावते. हें तत्त्व तत्त्वज्ञालाच कळतें, अतत्वज्ञ प्राकृताला कळत नाहीं. उन्मत्त पुरुषांच्या दृष्टीनें वृक्ष व पर्वत जसे खरेच नाचत असतात, त्याप्रमाणें ही अज्ञांची भ्रांतिच सत्य होऊन बसली आहे. राघवा, जे योगिप्रत्यक्ष व पूर्णानंदैकरस स्वरूप जाणूनही, त्याच्या योगानें बाधित होणारें दुसरें चक्षुरादि तुच्छ प्रमाण, प्रमाण म्हणून समजतात त्या तृणतुल्य आत्मवंचक शठांना अगदीं दूर करावें. त्याच्याशीं आपलें कांहीं प्रयोजन ठेवूं नये. कारण स्वानुभवावरही

विश्वास न ठेवणारे ते दुसऱ्यांच्या वाक्यावर विश्वास कसा ठेवणार! यास्तव ते उपदेशास पात्र नाहींत ६८.

सर्ग ६९—शिलासर्गांत प्रवेश; तेथील स्रष्ट्याचें दर्शन; चांगल्या प्रकारें आसनावर बसलेल्या मुनीचें त्याच्याशीं संभाषण.

श्रीवासिष्ठ—रामचंद्रा, जग हींच ज्याचीं अंगें आहेत, जें सूर्यादि ज्योतींचा अविषय आहे, जें चक्षुरादि इंद्रियांचाही विषय होत नाहीं, व जें निरामय आहे तें ब्रह्मच दृश्यासारखें भासतें; पण हें तत्त्व परा दृष्टीनें कळतें. त्या सत्ता व स्फूर्ति देणाऱ्या अधिष्ठान ब्रह्मामध्यें पर्वत, नद्या, झरे आणि इह व परलोकाचे भ्रम भ्रांतीनें आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें भासतात. असो; रामा, नंतर ती अकुंठगति विद्याधरी त्या शिळेंतील सर्गांत शिरली. संकल्प हेंच ज्याचें रूप आहे, असा मीही तिच्याबरोबर त्या शिळेच्या उदरांत गेलों. ती मोठी उद्यमी स्त्री त्यांतील ब्रह्म लोकास जाऊन विरिंचीच्या पुढें बसली. आणि म्हणाली " हे मुनिश्रेष्ठा, हा माझा पति. तो या मला पाळीत असतो. पूर्वीं यानें मनानें मला विवाहाकरितां निर्माण केलें. पण तो पुराण पुरुष मी वृद्धही झालें, तरी अद्यापि मजशीं विवाह करीत नाहीं. त्यामुळें मला वैराग्य आलें. मजप्रमाणेंच यालाही वैराग्य आलें आहे. तो आतां जेथ द्रष्टृता, दृश्यता व शून्यताही नाहीं त्या परम पदास जाण्याची इच्छा करीत आहे. आतां या जगाचा महा प्रलय समीप आला आहे. पण हा शैलमौनापासून न ढळणाऱ्या पर्वताप्रमाणें ध्यानापासून चंचल होत नाहीं. यास्तव हे मुनीश्वरा, मला व यालाही बोध करून महाकल्पापर्यंत (वैज्ञानिक प्रलयापर्यंत) जे जे सर्ग प्रसिद्ध आहेत त्यांच्या मूलभूत ब्रह्मसंज्ञक मार्गांत नियुक्त कर.

रामभद्रा, ती विद्याधरी मला असें बोलून ब्रह्मदेवाला बोधयुक्त (जागें) करण्याकरितां म्हणाली,–' हे नाथ, हा मुनिनायक आज आमच्या या घरास आला आहे. हा दुसऱ्या एका जगद्रूपी गृहांतील ब्रह्मदेवाचा पुत्र आहे. आपल्या येथें आलेल्या, याची तूं गृहस्थांच्या गृहांत उचित असलेल्या पूजनानें पूजा कर. हा मुनिश्रेष्ठ, पूज्य आहे, असें तूं जाण व अर्घ्यपाद्यादि सामग्रीनें याचा सत्कार कर. कारण हे महात्मन्, तुझ्यासारख्या

महात्म्यांस मोठ्या पूजेनें प्राप्त होणारें मोठें फळच रुचतें. क्षुद्र फळ रुचत नाहीं.'

ती साध्वी असें बोलतांच समुद्रांत जसा तरंग त्याप्रमाणें आत्मचैतन्य-रसरूप असलेला तो बुद्धिमान् ब्रह्मा समाधि सोडून जागा झाला. त्यानें हळू हळू आपले नेत्र उघडले, वसंतसमयीं पालवी नव्या रसाला जशी प्रकट करते, त्याप्रमाणें त्याच्या तनूनें (अंगांनीं) त्याच्या संवित्-ला प्रकट केलें. प्रातःकाळीं ज्यांतील कमलें फुललीं आहेत अशा सरोवराकडे जशा हंसांच्या पंक्ति येतात. त्याप्रमाणें ब्रह्मा देहभानावर येतांच देव, सिद्ध, अप्सरांचा संघ इत्यादि सर्व त्याच्यापाशीं आले. डोळे उघडतांच तेथें प्राप्त झालेल्या मला व त्या विलासिनीला त्यानें पाहिलें व नंतर तो वेधा प्रणव-पूर्वक स्वरांनीं सुंदररीतीनें असें बोलला—

अन्यजगद्ब्रह्मा—हे ज्ञानामृतरूपी जलानें भरलेल्या महा मेघा, व हे असार संसारांतील सार करामलकवत् पाहणाऱ्या मुने, तुझें स्वागत असो; तूं या फार दूर प्रदेशास प्राप्त झाला आहेस. फार दूरचा मार्ग चालून आल्या कारणानें तूं अतिशय श्रान्त झाला असशील. यास्तव या आसनावर बैस.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, त्यानें मला असें सांगितलें असतां मी 'भगवन्, आपल्याला अभिवादन करितों.' असें म्हणून त्यानें नेत्रसंकेतानें दाख-विलेल्या रत्नमय आसनावर बसलों. त्याबरोबर देव, ऋषि, गंधर्व, मुनि, विद्याधर, इत्यादिकांनीं स्तुति, पूजा, युक्तव्यवहारानियति इत्यादि आरंभिल्या. त्यानंतर दोन घटिकांनीं तो सर्व संवेग शांत झाला असतां मी ब्रह्मदेवाला म्हटलें, 'भगवन्, हें काय? ही स्त्री मजपाशीं येऊन आम्हांला ज्ञानवाणीनें बोध कर' असें कां म्हणत आहे? आपण भूतेश्वर देव ज्ञानपारग असतांना ही कामामुळें मूर्ख झालेली अबला मला असें काय म्हणत आहे तें सांगा. त्याचप्रमाणें हे देव, आपली भार्या होण्यासाठीं निर्माण केलेल्या हिच्याशीं आपण विवाह कसा केला नाहीं." तिला विरस कसें केलें?

अन्यजगद्ब्रह्मा—मुने, हें सर्व कस झालें, तें मी सांगतों, ऐक. कारण संतांना यथार्थवृत्तच सांगणें उचित असतें. अज, शांत, अजर,

व सत्च असें कांहीं आहे. त्या प्रकाश-एकरूप तत्त्वापासून मी प्रकट झालों आहें. मी आकाशरूपच आहें. सर्वदा आत्म्यामध्यें स्थित आहें. व्यवहार करणाऱ्या प्रजेच्या सर्गाची उत्पत्ति होऊन तो स्थित झाला असतां त्यांतील लोकांच्या दृष्टीनें माझें व्यावहारिक स्वयंभू असें नांव होईल. पण वस्तुतः मी उत्पन्न झालों नाहीं व कांहीं पहात नाहीं. मी चिदाकाश अनाच्छादित होऊन चिदाकाशांत राहतों. ज्याप्रमाणें एकच अखंड समुद्र तरंगांच्या भेदांनीं एकमेकांवर आघात करून विचित्र ध्वनि करतो त्याप्रमाणें त्या एकरस आत्म्यामध्यें हा, तूं, माझा, अहं, तुझा, इत्यादि परस्पर नामभेदांनीं व्यवहार होतो. सारांश, समुद्रतरंगांप्रमाणें किंचित्कल्पित स्वपरदृष्टीनें ज्ञेयभेदरूप, कालवशात् किंचित् स्वरूपविस्मरणामुळें अस्पष्ट आकार व त्यामुळेंच किंचित् आभासमात्र अशा माझ्या स्वरूपांत मी व माझें अशी जी वासना उदय पावली तीच कुमारीहून भिन्न असलेल्या तुला कुमारीरूपानें पृथक् दिसत आहे. पण माझ्या दृष्टीनें ती मला मजहून पृथक् भासतच नाहीं. मुने, विनाश न पावणाऱ्या सत्तेपासून उदयच न पावलेला मी आत्मस्वरूपांत स्थित आहें. मी स्वतःच्या भावापासून च्युत झालेलों नाहीं. मी स्वात्म्यामध्यें रममाण होणारा व स्वयंप्रभु आहें. वसिष्ठा, पूर्व पूर्व अहंकारसंस्कारापासून उत्पन्न झाल्यामुळें स्मृतिसदृश असलेल्या त्या अहं-अशा भ्रांतीची व जगत्स्थितीच्या वासनेची जी अधिष्ठात्री देवता तीच ही माझ्या संकल्पामुळें देहाकार होऊन राहिली आहे. ती माझी गृहिणी नव्हे व मी तिला भार्या करण्याकरितां निर्माणही केलेलें नाहीं. तर ही अंतःस्थजगद्वासना आपणच आपल्या भावनेमुळें मी ब्रह्मदेवाची भार्या आहें, असें जाणून व्यर्थ अतिशय दुःख भोगीत आहे ६९.

सर्ग ७०—वासनादेवीच्या वैराग्याचें कारण, जगाचा प्रलय व मिथ्या भ्रममात्रता.

अन्यजगद्ब्रह्मा—आतां माझें स्वसंकल्पानें कल्पिलेलें दोन परार्ध आयुःप्रमाण संपलेलें असल्यामुळें चिद्विवर्तरूप मी चिदाकाश निरतिशयानंदरूप दुसऱ्या आकाशमयी (ब्रह्माकाशमयी) कैवल्य स्थितीस जाण्याची इच्छा करीत आहें. त्यामुळें या जगाचा नित्य–नैमित्तिक, दैनंदिन, व आत्यंतिक असा पुराणांत सांगितलेला चारी प्रकारचा क्षय समीप आला

आहे. यास्तव हे मुनींद्रा, मी आतां या महाप्रलयसमयीं तिचा त्याग करण्यास आरंभ केला आहे. त्यामुळें ही क्षयोन्मुख झाली आहे. मीं जेव्हां चित्ताकाशता सोडून आद्य ब्रह्माकाश होईन तेव्हां महाप्रलय व वासनेचा क्षय होईल. वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळें ही विरस होऊन माझ्या मागोमाग धांवत आहे. कोणता मतिमान् प्राणी आपल्या निर्मात्याचें अनुकरण करीत नाहीं ? शेवटचा कल्प, शेवटचें मन्वन्तर, व शेवटचें कलियुग यांचा हा परिसमाप्तिकाल आला आहे. त्यामुळें आतां प्रजा, मनु, इंद्र व देव यांचा प्रलय होईल. आजच कल्पान्त, महाकल्पान्त, माझ्या वासनांचा अन्त (आत्यंतिक वैज्ञानिक प्रलय) व देहव्योमान्त (प्राकृत प्रलय) असा चारी प्रकारचा प्रलय एकाच वेळीं उपस्थित झाला आहे. हे ब्राह्मणा, आत्मदर्शनाची इच्छा, इत्यादि कारणांमुळें ही वासना क्षय पावण्यास उद्युक्त झाली आहे. कारण कमलांचा ताटवा सुकून गेल्यावर त्यांच्या सुगंधाचा लेश कसा राहणार ! पण हिला आपल्याच विनाशास कारण होणारी आत्मदर्शनाची इच्छा कशी होते म्हणून म्हणशील तर त्याचें कारण सांगतों—ज्याप्रमाणें जड सागरापासून तरंग आपोआप उत्पन्न होतो त्याप्रमाणें या वासनेपासून विशेष कारणावांचूनच इच्छा व्यर्थ उद्भवते. अभिमान हाच जिचा देह आहे, अशा वासनेची आत्मदर्शनेच्छा स्वाभाविकपणेंच होते. आत्मज्ञानाकरितां करीत असलेल्या धारणाभ्यासाचें दुसऱ्या ब्रह्मांडादिकांत जाणें इत्यादि सिद्धि हें आनुषंगिक फल आहे. यास्तव त्या प्राप्त सिद्धींची प्रतीति पहावी, असें वाटल्यामुळें ही तुमच्या सृष्टींत आली व त्यांतील धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारी पुरुषार्थांकरितां आपापल्या अधिकाराप्रमाणें प्रयत्न करणाऱ्या लोकांस हिनें पाहिलें. (पूर्वी सांगितलेल्या) शिलेचें दर्शनही हिला आकाशसंचारसिद्धीमुळें झालें. तिला आकाशरूप असलेलीही ही शिला आपल्या जगाचा आधार आहे, असें भासलें. आमच्या जगत् या वस्तूमध्यें दुसरींही जगें आहेत. पण भेददृष्टीमध्यें (व्युत्थानदशेंत) स्थित असलेल्या आम्हांला तीं दिसत नाहींत. तथापि समाधीच्या योगानें बोधैकरूपतेस प्राप्त झालेल्या आम्हांला योगदृष्ट्या तीं दिसतात. आम-

च्या या शिलेमध्यें ज्याप्रमाणें जग आहे त्याप्रमाणेंच घट, वस्त्र, वड, भिंत, आकाश, अग्नि, जल, तेज, इत्यादि सर्वांमध्यें जगें आहेत. कारण, जग म्हणजे स्वप्नभ्रमतुल्य व्यर्थ भ्रांति आहे. ती कोठें बरें असणें शक्य आहे! कारण ती जर आहे असें म्हटलें तर अधिष्ठानचिद्रूपच आहे. जशी प्रतित होते तशी जडरूप नाहीं. हिचें यथार्थ ज्ञान झालें असतां ही चिदाकाशाशीं एकरूप होऊन जाते. त्यामुळें ज्ञानी शिष्ट मोहित होत नाहींत. ते भ्रमाचें भाजन होत नाहींत. असो; बा मुने, वर सांगितल्याप्रमाणें हिला वैराग्य प्राप्त झालें असतां आपल्याला इष्ट असलेलें आत्मज्ञान व त्याचें साधनभूत श्रवणादिक यांस तुझ्या उपदेशानें साधणाऱ्या हिनें अन्य (दुसरें जग पाहणें, आकाशगमन, इत्यादि) सिद्धींस कारण होणाऱ्या धारणांचा अभ्यास केला. त्यामुळें प्राप्त झालेल्या सिद्धींच्या बलानें तुझ्या संकल्पित समाधिस्थानास जाणून ही तुजपाशीं गेली व गुप्त असलेल्याही तुला पाहती झाली. तात्पर्य, याप्रमाणें जीव-चित्‌ची शक्ति अविद्या गारुड्याच्या मायेप्रमाणें विकास पावते. ब्रह्माची मायाशक्तिही अशीच विकास पावते. पण ती आद्यन्तरहित व विद्येच्या योगानें तिच्या आवरण शक्तीचें निरसन झालेलें असल्यामुळें अनामय आहे. (अर्थात् जीवाच्या अविद्येहून ईश्वराच्या मायेमध्यें हा विशेष आहे.) वस्तुतः या जगांतील कोणतेंही कार्य उत्पन्न किंवा नष्ट होत नाहीं. तर केवळ चितिच द्रव्यासारखी कालासारखी व क्रियेसारखी प्रकाशित होते. मुने, देश, काल, क्रिया, द्रव्य, मन, बुद्धि इत्यादि हे सर्व जणुं काय चित्-शिलेची प्रतिकृतिच आहे. वास्तव तें उदयास्तशून्य आहे. ही चित्‌च शिलाकार होऊन राहिली आहे. वायूच्या स्पंदाप्रमाणें जगज्जाल हें हिचेंच अंग आहे. ती भ्रांत स्वभावामुळें आपल्या विज्ञानघन स्वरूपासच जग पाहते. ती आदि-अंतरहित असूनही देश, काल व वस्तुकृत परिच्छेदयुक्त होते. ही आदि-अंतरहित चिच्छिला आदि-अंतयुक्त आहे, असें जाणल्यानें वस्तुतः निराकार असतांनाही साकार होऊन जिच्या अंगांत अनेक जगें आहेत, अशी होते. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत चिदाकाशच आपल्या रूपास नगर जाणतें त्याप्रमाणें जागरांतही चिदाकाशच जगत्-अंगयुक्त पर्वतावरील पाषाणास

पाहतें. पण जागें होतांच स्वप्न जसें बाधित होतें (मिथ्या ठरतें) त्या-प्रमाणें याचाही ज्ञानानें जागें होतांच बाध होतो. कारण सर्व चिन्मय आहे, समुद्रांतील तरंगांप्रमाणें जलरूप आहे असें साक्षात् समजलें म्हणजे या लोकीं नद्या, पर्वत, वृक्ष विषय इत्यादि कांहींएक पृथक् भासत नाहीं. या संविदाकाशांत महाकल्प-कल्पान्त इत्यादि संवित् पृथक् संभवतच नाहींत. बा वसिष्ठा, असा खरा प्रकार असल्यामुळें अध्यारोपदृष्टीनें पाहिल्यास अनंत जगें सदा सर्वत्र चित्सत्तेनें असलेलीं दिसतात. त्यावेळीं कशाचाही यत्किंचित् सुद्धां अपलाप करितां येत नाहीं. पण तेंच अप-वाददृष्टीनें पाहूं लागल्यास कांहींही चित्स्वरूपाहून भिन्न आहे, असें समर्थन करितां येत नाहीं. यास्तव मुने, तूं आतां आपल्या जगास जा व त्यांतील आपल्या पूर्वीच्या कल्पित आसनावर बसून समाधीच्या योगानें शांतिसुखाचा अनुभव घे. मी कल्पिलेलीं हीं बुद्ध्यादि जगद्रूपें प्रलयद्वारा आपल्या अव्यक्तसंज्ञक कारणांत लीन होवोत. आणि आम्ही हिरण्यगर्भाच्या उपाधिसहित मूल अज्ञानाचा बाध झाल्या-कारणानें कैवल्यनामक परम पदास जातों ७०.

सर्ग ७१—विधात्याच्या संकल्पाचा उपशम ज्या क्रमानें होत गेला त्याच क्रमानें त्यानें कल्पिलेल्या भूतांचा प्रलय झाला.

श्रीवसिष्ठ—रामा, भगवान् ब्रह्मा मला असें सांगून त्या लोकां-तील जनांसह पद्मासन घालून पुनर्व्युत्थानरहित समाधीमध्यें तत्पर झाला. ओंकाराच्या अर्धमात्रेंतील नाद, बिंदु, शक्ति, व शांतसंज्ञक भागांमध्यें क्रमानें चित्तलय करून तो सर्ववासनाशून्य झाला. चित्रांत काढलेल्या आकाराप्रमाणें तो निश्चेष्ट व सर्वबाह्यज्ञानरहित झाला. त्याची ती वासनाही त्याचेंच अनुकरण करून तशीच ध्याना-मध्यें स्थित झाली. त्या कारणानें तिचे स्मृतीस कारण होणारे बीजभूत अंश (संस्कार) शांत झाले. त्यामुळें ती स्वतः आकाशरूपिणी झाली. पण हें त्यांच्या मनांतील रहस्य तुम्हांला कसें कळलें म्हणून विचारशील तर सांगतों—तो संकल्परहित परमात्मा वासनाक्षयामुळें उत्त-रोत्तर सूक्ष्मभावास प्राप्त होऊं लागला असतां मीही समाधीच्या योगानें अनंत चिदाकाशरूप होऊन तें सर्व पाहिलें. त्या विधीचें संक-

त्पन त्या क्षणापासून जसें जसें विरस होत चाललें तशी तशी पर्वत द्वीप, सागर इत्यादिकांसह पृथ्वीची तृण–गुल्मादिकांस उत्पन्न करण्याची शक्ति व तशीच जलादिकांची शक्तिही अस्त पावूं लागली. मरणवयास टेंकलेल्या विद्वानाचें सर्व देहव्यापी संवेदन शांत झालें असतां त्याचीं अंगें जशीं निःसंज्ञ व विरस होतात त्याप्रमाणें विधीचें संवेदन क्षीण झालें असतां त्याच्या अवयवरूप पृथ्वीप्रभृति भूतांमध्यें वैरस्य आलें. पृथ्वी मृतपुरुषाप्रमाणें विचेतन व जर्जर झाली. तिच्यामध्यें एकाचवेळीं अनेक महा उत्पात झाले. दुष्कर्मरूपी अग्नीनें जळलेले मानव नरकोन्मुख झाले. पृथ्वी दुर्भिक्ष, राजांची लूट, चोर इत्यादि उपद्रवांनीं दरिद्रा झाली. दुःखशील व सर्व स्त्रियांशीं व्यभिचार करणाऱ्या पुरुषांनीं भरून गेली. धुळीप्रमाणें धुक्यानें सूर्य आच्छादित व त्यामुळेंच धूसर झाला. ठिकठिकाणीं आगी लागल्या; अतिवृष्टि झाल्या; भूकंपांनीं नगरें नाहींशीं केलीं. नद्या आटल्या; रोग उत्पन्न झाले; व त्यामुळें सर्वत्र हाहाकार पसरला. वर्णसंकर झाला; अधर्मानें आपलें साम्राज्य स्थापिलें; सर्व दुर्व्यसनें लोकांमध्यें शिरलीं. मंदिरें, धर्मशाळा, पाठशाला, अन्नसत्रें, तीर्थें, क्षेत्रें यांचा उच्छेद झाला. सारांश, याप्रमाणें ब्रह्मा संवेदनरहित झाला असतां पृथ्वी (प्रलय समीप आल्यामुळें) आपला स्थूलभाव सोडून सूक्ष्म झाली. त्याचप्रमाणें विधि जलभागांतूनही आपल्या चैतन्याचा उपसंहार करूं लागला असतां सातही सागर क्षुब्ध झाले. त्यांनीं आपली श्रेष्ठ मर्यादा सोडली. त्यांचा आश्रय करून राहणारे जलचर प्राणी अतिशय दुःखी झाले. जलाच्या असह्य वेगानें पर्वत फुटले. जलचर व स्थलचर प्राण्यांचीं युद्धें सुरू झालीं. भूलोकाप्रमाणें त्या ब्रह्मांडांतील इतर लोकांचाही प्रलय सुरू झाला. त्यामुळें ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व प्राण्यांचा मोठा आक्रोश ऐकूं येऊं लागला, व शेवटीं अन्य लोक, पर्वत, नगरें, समुद्र, अरण्यें इत्यादिकांसह सर्व जग नाश पावलें ७१.

सर्ग ७२—धात्याच्या प्राणनिरोधानें वातस्कंधस्थितीचा क्षय. पुनः प्रश्न केल्यामुळें, पुढील विराट्स्थितीचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—नंतर विराडात्म्या स्वयंभूनें आपल्या प्राणांस आपल्या हृदयप्रदेशीं उपसंहृत करण्यास आरंभ केला असतां वातस्कंधांत स्थित

असलेला वायु ग्रह—नक्षत्रविमानादिकांस धारण करण्याची मर्यादा सोडता झाला. ब्रह्मदेवाच्या प्राणवायूचा म्हणजेच त्या वातस्कंधाचा उपसंहार झाला असतां पूर्वोक्त मर्यादा सोडून साम्यावस्थेस प्राप्त होण्याकरितां ते क्षुब्ध झाले. त्याबरोबर वातयुक्त जळणाऱ्या अग्नीपासून जशीं किटाळें उडतात किंवा वाऱ्यानें झाडावरील फुलें भूमीवर पडतात त्याप्रमाणें ग्रह, नक्षत्रें, तारा इत्यादि ऊर्ध्व जगांतील पदार्थही प्रलयाग्नींत जळून जाण्याकरितां कोसळूं लागले. जगांत संपादन केलेल्या पुण्याच्या फळ-भोगभूमिच, अशा विमानपंक्ति काल-परिणामामुळें व भोगमूलक कर्म संपल्याकारणानें खालीं पडल्या. ब्रह्मदेवाचा संकल्प क्षीण होतांच सिद्धांच्या गति कुंठित झाल्या. किंबहुना आकाशगमनादि सिद्धि क्षयिष्णु व तुच्छ असल्यामुळेंच आकाशांत कल्पवायु वेगानें भ्रमण करूं लागले असतां सिद्धांच्या परंपरा तोंडांतून शब्द काढण्यासही असमर्थ होत्सात्या भराभर खालीं पडल्या. इंद्रादिकांच्या नगरांनीं युक्त असलेलीं मेरूचीं शिखरें कोसळलीं.

श्रीराम—भगवन्, चतुर्मुख ब्रह्मा चितिसंकल्पमात्र मनोरूप आहे व ब्रह्मांड हें त्याचें शरीर आहे, असें जगांत शास्त्रज्ञांना माहीत आहे. तेव्हां त्या संकल्पमात्ररूप ब्रह्मदेवाचे भूर्लोकादि लोक अवयव कसे? कारण अमूर्त मनाचीं मूर्त अंगें संभवत नाहींत. बरें तीं संभवतात, असें जरी म्हटलें तरी भूर्लोक हें त्याचें कोणतें अंग? त्याचप्रमाणें स्वर्ग, रसातल इत्यादि हीं त्याचीं कोणतीं अंगें? अथवा चतुर्मुखाचा देहही मूर्त आहे, असेंच आपण समजूं या. तरी अल्प परिमाणानें युक्त असलेल्या त्याचींही फार मोठ्या प्रमाणांनीं युक्त असलेलीं भूः, भुवर् इत्यादि भूतें अंगें कशीं होऊन राहिलीं? बरें तो ब्रह्माही विस्तृत आहे, अशा कल्पनेनें तो ब्रह्मांडात्मक आहे, असें जरी म्हटलें तरी तो आपल्याच शरीराच्या म्हणजे या ब्रह्मांडाच्या आंत सत्यलोकांत कसा राहतो? शिवाय ब्रह्मा संकल्प-मात्ररूप, निराकार, व अमूर्तच आहे आणि हें जग साकार होऊन राहिलें आहे, असा माझा निश्चय झाला आहे. पण यापेक्षां जर कांहीं निराळा प्रकार असला तर तोही मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, अगोदर तर तूं असें समज कीं, हें सत् किंवा

असत् नाहीं, तर सर्व एक, निरामय, चिन्मात्र, आणि सर्व अभिलाष व दिशा यांचें पूरक परमाकाश आहे. तेंच हें परमाकाश आपलें स्वरूप न सोडतां (म्हणजे कोणत्याही विकारास प्राप्त न होतां) आपल्याच आकाशतेची कल्पना करीत आपल्याहून भिन्न वस्तूस जाणतें. त्यांतूनही बोध्य–बोध–बोद्धृ-भावरूप त्रिपुटीच्या मननानें घनीभाव प्राप्त झाल्यामुळें मनोवेषानें स्थित होणारें चेतन जीव आहे, असें तूं जाण; पण तेथवर म्हणजे त्रिपुटीजीवभावापर्यंत जें स्थितिजाल अध्यासानें उद्भवलें आहे त्यांत वस्तुतः कांहींही साकार नाहीं. तर सर्व शुद्ध आकाशच आहे. भासणारें हें सर्व त्या शिव–चिदाकाशाहून निराळें नाहीं. त्याचप्रमाणें अभिमानाकाराची भावना केल्यामुळें तें चिदाकाशच तदाकार भासूं लागतें. या अहंकाराच्या कल्पनेनंतर त्याची स्थूलदेहकल्पनाही असत्यच होय. तो शून्य असूनही स्वप्नांतील नगराप्रमाणें भासतो. प्रलय, मोक्ष इत्यादि दुसऱ्या सर्व कल्पनाही अशाच मिथ्या आहेत. संवित् निर्मल असल्यामुळें जीव तिच्या बळानेंच सर्व विषयांचा अनुभव घेऊन पुनः तिच्यामध्यें शांत होतो. आमचें अतत्त्वज्ञान जेव्हां विस्तार पावलेलें असतें तेव्हां हें शून्य संसरणही सत्यसें होऊन बसतें; पण यथार्थ ज्ञान झालें असतां मिथ्यावासना याच जन्मांत शांत होते, व त्यामुळें अद्वैत निरहंकार बनल्यामुळें त्यानंतर मोक्ष अवशिष्ट राहतो.

रामभद्रा, वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळें हा जो ब्रह्मा तेंच हें जग स्थित आहे. बा दशरथपुत्रा, विराट् ब्रह्मदेवाचा जो देह तेंच हें जग होय संकल्पाकाशरूप अशा त्याची जी उद्भवलेली भ्रांति तेंच हें जग दिसत आहे, त्यालाच ब्रह्मांड असें म्हणतात. (अर्थात् ब्रह्मांडालाही स्थूलदेहत्व भ्रांतीनेंच भासतें. विचारदृष्ट्या पाहिल्यास त्याला ब्रह्मदेवाचें मनोमात्रत्व आहे. त्यामुळें त्याच्या अंगांच्या उपसंहारानें त्या त्या स्थूलाचाही उपसंहार सिद्ध होतो.) अथवा स्वप्न पाहणारा पुरुष जागा होऊं लागला असतां स्वप्नांतील देहाच्या अंगांचा उपसंहार होऊं लागतो. व त्याबरोबर स्वाप्न भूरादि लोकांचाही उपसंहार होतो. त्याप्रमाणें ब्रह्मदेवाच्या अंगोपसंहाराबरोबर त्यानें, स्वाप्न-सृष्टी-प्रमाणेंच, केवळ संकल्पानें बनविलेल्या भूमि, अप् इत्यादि अंगांचा उपसंहार होऊं शकतो. (कारण संकल्पाकाशरूपत्व दोन्ही सृष्टींत सारखेंच असतें.)

तस्मात् जगत्, त्वंपणा अहंपणा इत्यादि खरें नाहीं. कारण त्याच्या खरेपणाची कारणादि सामग्री आढळत नाहीं. म्हणून हे राघवा, मी शांत व सर्व विशेषशून्य होऊन राहिलों आहें, तूंही मजप्रमाणेंच वासनाशून्य, शांतचित्त, मौनी व चापल्यशून्य, होऊन जें जें प्राप्त होईल तें तें कर अथवा नको करूं. मी करीनच अथवा कांहीं झालें तरी करणार नाहींच, असा एकाचविषयीं आग्रह कशाला धरतोस? सारांश सर्व दृश्य ब्रह्मच आहे. भ्रांत्याकार परिणाम पावलेलीं त्याची अज्ञानेंच दृश्याचे अनुभव आहेत ७२.

सर्ग ७३—पुनः बोध दृढ होण्यासाठीं आरोपाचा क्रम वर्णितात व याचीं अंगें कशीं इत्यादि प्रश्नांचें उत्तर देतात.

श्रीराम—भगवन्, बंध, मोक्ष, जगत्, इत्यादि बुद्धि शून्यही नव्हे व सतही नव्हे. कारण तिचा विषय बंधादि जरी असत् आहे तरी सर्वसाक्षित्वामुळें ती स्वतः अस्त किंवा उदय पावत नाहीं. यास्तव ती सर्वसाक्षिणी बुद्धिच विषयांचा निरास केला असतां, वाङ्मनसागम्य, आद्य ब्रह्म आहे, असें जें आपण मला तात्पर्यतः सांगितलेंत तें मी जाणलें. पण अद्यापि माझी तृप्ति झाली नाहीं. यास्तव असलेंच उपदेशामृत मला आपण पुनः पाजा. सर्गादि भ्रमदृष्टि, शून्यतादि दृष्टि, इत्यादि कोणत्याही दृष्टि सत्यही नाहींत व असत्यही नाहींत. अशी स्थिति असल्यामुळें जें सत्य आहे तें सर्व मी जाणलें आहे. तथापि तोच मोठा बोध दृढ होण्यासाठीं पुनः सृष्टीचा अनुभव सांग.

श्रीवसिष्ठ—रामा, हें जें सर्व प्रकारांनीं संपन्न व देशकालक्रियात्मक स्थावरजंगमात्मक जग दिसत आहे तें नाश पावून महाप्रलयनामक प्राकृत प्रलय झाला असतां (म्हणजे सर्व स्थूल भूतभौतिकांचा सूक्ष्मभूतांत नाश होऊन त्यांचा अव्याकृतांत लय झाला असतां) व त्यामुळें ब्रह्मा, उपेंद्र, इंद्र, मरुत्, रुद्र, महेंद्र, इत्यादिकांचा परिणाम (अभाव) झाला असतां कांहींएक अनिर्वचनीय शांत अतिस्वच्छ अज अनादि सत् राहिलेलें अनुभवास येतें. त्याचें वाणीनें वर्णन करवत नाहीं म्हणून तें अनिर्वचनीय होय. आकाश इतर पदार्थांच्या अपेक्षेनें शून्य व अति सूक्ष्म जरी असलें तरी त्याच्या अपेक्षेनें फार स्थूल आहे. त्याचप्रमाणें इतर पदार्थांच्या अपेक्षेनें अतिशय मोठें असलेलेंही

हें ब्रह्मांड त्याच्या अपेक्षेनें अतिशय सूक्ष्म आहे. कालप्रमाणाच्या सूर्यादि उपाधि शांत झाल्या असतां प्रलयास आरंभ होतो. त्यांत सृष्टि-समयाप्रमाणें कालप्रमाण कांहीं नसतें. तथापि सृष्टिइतकाच, म्हणजे ब्रह्मदेवाच्या द्विपरार्ध आयुःप्रमाणाइतका, काळ लोटला असतां त्या शांत व अनुभवात्मक परमाकाशांत असंकल्प व महाशांत (मायावरणांत सुप्त-प्राय) चिदाकाश स्वप्नोन्मुख झाल्याप्रमाणें आपल्यामध्यें लीन झालेल्या जगत्संस्काररूप परिणामतेस जाणतो. त्या असत्य परिणामाचीच आंतल्या आंत भावना करीत तो स्वतः स्वप्नासारखा होतो. त्या भावनेनेंच किंचित् स्थूल भाव प्राप्त होत असल्यामुळें तेंच चिदाकाश ब्रह्म या नांवास पात्र होतें. पण त्याचेंही कारण चित्स्वभावच आहे. त्यामुळेंच द्रष्टृताभाव प्राप्त होतो. 'एका चिदाकाशालाच द्रष्टृ-दृश्य-भाव कसा येतो; कारण द्रष्टा व दृश्य म्हणजेच विषयी व विषय यांच्यामध्यें प्रकाश व अंधकार यांच्या इतकाच दृढ विरोध आहे. तेव्हां एकालाच असा विरोधीभाव प्राप्त होणें युक्त नव्हे' असें म्हणशील तर त्याचेंही उत्तर देतों, बाबारे, स्वप्ना-प्रमाणेंच विरोधाचें पर्यालोचन न केल्यामुळें विरोधी द्रष्टृ-दृश्य भावही उत्पन्न होऊं शकतो. पण तो भाव मिथ्या असल्यामुळें चिदाकाशाच्या वास्तविक एकतेची कांहीं हानि होत नाहीं. असो; नंतर तो द्रष्टाच माया-बलानें आपण प्रकाशस्वभाव पण अणु (परिच्छिन्न) आहों, असें समजून आपल्या वृद्धीची कल्पना करतो. त्याचवेळीं देश, काळ, क्रिया, द्रव्य, द्रष्टा, दर्शन, इत्यादि कल्पनाही अवश्य होतातच. पण त्या वाणीचा विषय होत नसल्यामुळें अनुदित या नांवानें प्रसिद्ध असतात. त्यांच्या विभागांची कल्पना कशी होते, तेंही सांगतों. जेथें तो चिदणु भासला तो देश, जेव्हां भासला तो काल, जें त्याचें भान तीच क्रिया व जें उपलब्ध झालें तेंच द्रव्य होय. अर्थात् त्या दृश्याबरोबरच साक्षी व त्यांच्या आलोकनाचें साधन यांचीही कल्पना होते. अशाच रीतीनें कर्ता, कार्य, करण; भोक्ता, भोग्य, भोग, इत्यादि त्रिपुटींची, त्यांच्या साक्षीची व त्यांच्या निमित्ताची सर्वत्र कल्पना करावी. त्रिपुटीची कल्पना झाली म्हणजे मग चक्षुःप्रभृति इंद्रियांची कल्पना, तीं त्याहून पृथक् राहत नसल्यामुळेंच निराळी करावी लागत नाहीं. तर पूर्वोक्त जीवसंज्ञक चिदणु

रूपादि विषयांस ज्या छिद्रांच्या व त्यांतील ज्या सूक्ष्म करणांच्या योगानें पहातो तीं इंद्रियें होत. त्यांच्या शब्दादि विषयांचें जें प्राक्तन (पूर्वींचें) नामरहित स्वरूप त्यालाच तन्मात्र असें म्हणतात. कारण तें अतिशय सूक्ष्म असतें. असो; रामा, अशा क्रमानें चिदणूचें प्रातिभारूप आकाशच घनास्थिति होऊन स्थूल देह बनतें. व त्यांतच रूपादि-अनुसंधानवशात् इंद्रियपंचक उत्पन्न होतें.

आतां अंतःकरणचतुष्टयाची कल्पना कशी होते तें सांगतों-चिदणूचें अनुसंधान असेंच, शब्दादि विषयांचा पुनः पुनः अनुभव आल्याकारणानें, पुष्ट होतें. त्यालाच इंद्रियगृहीत विषयांच्या स्मृतिदशेंत ज्ञान, चित्त असें, निश्चय अवस्थेंत बुद्धि असें, संकल्पविकल्पदशेंत मन असें व अभिमानानें (अहंमम-भावानें) अभिनिविष्ट झाले असतां अहंकार असें म्हणतात. आतां आत्म्यानें देश-कालपरिच्छेद कसा अंगीकृत केला तें सांगतों-ज्या चिदणूला शब्दादि विषयांचें पहिलें संवेदन ज्या देशरूप अथवा कालरूप आधारांमध्यें होतें तो चिदणु त्या देशाची अथवा कालाची पूर्व अशी संज्ञा करतो. कारण त्या देशाला व कालाला उत्तर काल हटवीत असतो. त्यामुळें प्रत्येक जीव व प्रत्येक वस्तु यांचा देश व काल नियत नाहीं. याप्रमाणें देश-काल-वस्तुभेद व त्यांचीं नांवें यांची कल्पना करून ज्यांनीं शब्दांचे अर्थ-विषयक संकेत ग्रहण केले आहेत. त्यांच्या शब्द ऐकतांक्षणींच होणाऱ्या अर्थज्ञानरूपानेंही तेंच चिदाकाश विकार पावतें. सारांश याप्रमाणें आत्मा स्वतःच प्रथम सूक्ष्म देह, त्यानंतर देश-काल-क्रिया-वस्तुविभाग, त्यानंतर त्यांच्या त्यांच्या नांवाचा विभाग, इत्यादि क्रमानें नामान्त सर्व जगच्छरीर संपादन करतो. अर्थात् सर्व जगत् मनःकल्पनामात्र असलें तरी चिरकाल भावनेनें आधिभौतिकतेचा दृढ निश्चय करतो. तो आपल्या मस्तकादि अवयवांची भावना करून तदाकार होतो. तो संकल्पशक्तीनें अश्व, गाय, घट, वस्त्र, इत्यादि बाह्य वस्तुही निर्माण करतो. सर्व संकल्पाच्या अधीन आहे. ब्रह्मा, हरि, शिव, व एकादा क्षुद्र कृमिही असाच संभवतो. रामा, ईश्वराच्याही देहादिकांची कल्पना जर संकल्पामुळें होते तर इतरांची काय गोष्ट सांगावी. पण ही सर्व सृष्टि खरी नव्हे. कारण ती संकल्पमयी आहे. या व्यष्टींप्रमाणें समष्ट्यात्मा विराट्पुरुषही कल्पनेनेंच

उद्भवलेला आहे. त्यामुळें आत्माच सर्वांचें बीज आहे. तोच त्रैलोक्याचा आधार आहे. मुक्तीच्या द्वारामध्यें प्रतिबंध करणाराही तोच. त्याचा देह आकाशादि भूतमय नाहीं. त्याच्या शरीरांत हाडें वगैरे नाहींत. त्यामुळें त्याला हातांत धरतां येत नाहीं. स्वप्नांत समुद्र, मेघ, सिंह अथवा संग्राम यांच्याप्रमाणें मोठ्या गर्जना करणाराही पुरुष निजलेल्या स्थानीं जसा मौन धरूनच पडलेला असतो त्याप्रमाणें तो अनेक चेष्टा करणाराही विराडात्मा निष्प्रपंच स्वरूपांत स्थित असतो. पुरुषाला स्वप्नांत पाहिलेल्या योद्धयांच्या कोलाहलाचें स्मरण जाग्रतींत येत असतें. त्यामुळें त्याचें ज्ञान अत्यंत असत् (मिथ्या) आहे असें म्हणवत नाहीं व स्वप्नानंतर त्याचा विषय प्रतीत होत नसल्यामुळें तें सत् आहे, असेंही म्हणवत नाहीं. तसाच हा प्रपंच अनिर्वचनीय आहे. तो मायामात्र असल्यामुळें हजारों असंभावित गोष्टीही त्यांत संभवतात. पण तो अज आत्मा अशा असंख्य जगदाकारांनीं व्याप्त असला तरी अणुरेणु-एवढाही त्यामुळें दूषित होत नाहीं. स्वयंभू, विराट्, ब्रह्मांडात्मा, या नांवांनीं प्रसिद्ध असलेला हा वस्तुतः आकाशरूप आहे. त्यालाच सनातन, रुद्र, इंद्र, उपेंद्र, इत्यादि म्हणतात. अति सूक्ष्म चित्च प्रथम चेतित झाल्यामुळें चित्तशरीर झालें. नंतर तोच चित्तात्मा वर वर्णिलेल्या क्रमानें विस्तृत ज्ञानवान् होऊन मी महा ब्रह्मांडात्माच आहें, असें म्हणून स्थित होतो. म्हणूनच वातस्कंध हे त्याचे प्राण आहेत. एवढ्यासाठींच ब्रह्मदेवानें प्राणांचा उपसंहार केला असतां वातस्कंधाचा भंग झाला, असें मी वर सांगितलें आहे. त्याचा प्राणस्पंद हाच या ब्रह्मांडाकाशांतील वातस्कंध होय. बालकानें कल्पिलेल्या पिशाचांप्रमाणें त्या ईश्वरानें चित्तापासून ज्या तेजःकणांची कल्पना केली तेच हे सूर्य, चंद्र, ग्रह, नक्षत्रें इत्यादिकांच्या स्थानतेस प्राप्त झाले आहेत. सारांश हे राजपुत्रा, हें जगत् विराडात्म्याचें शरीर आहे, असें समज. तें बाह्य योग्य साधनांनीं घडविलेलें नसून केवल कल्पनामात्र आहे. यास्तव आकाश, पर्वत इत्यादि सर्व अति शांत चिदाकाशच आहे ७३.

सर्ग ७४—या ब्रह्मदेवाचीं अंगें, अवयव इत्यादिकांचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—रामा, भूलोक हें त्याचें कोणतें अंग आहे? इत्यादि तूं जे प्रश्न विचारले होतेस त्यांचें आतां मी उत्तर देतों. त्या शिलेच्या उद-

रांत पाहिलेल्या ब्रह्म-कल्पात्मक विराजाच्या संकल्पांत जें ब्रह्मांडात्मक शरीर स्थित होतें त्याची ही पुढील जन्म-कर्म-अवयवादि विभागव्यवस्था ऐक. त्यांत याचें ब्रह्म (परम-चिदाकाश) हेंच मूळ अकल्पित स्वरूप आहे. पण दुसरें विराट्-शरीर काल्पनिक आहे, व त्याच्या दृष्टीनें अतिशय लहान आहे. कारण तो ब्रह्मा स्वतः आपल्याच संकल्पानें झालेल्या या ब्रह्मांडाच्या बाहेर (संकल्प-रहित) निःसंकल्प साक्षि-चिदाकाशमात्र असतांनाच संकल्पनामक स्वतःचें अंडें पहातो. पण तें परमार्थदृष्ट्या आकाशच आहे. पुढें पुष्ट झालेला तो पुष्ट झालेल्या त्या आपल्या तेजोमय अंड्याला स्वसंकल्पानेंच पक्ष्याप्रमाणें फोडून त्याचे दोन भाग करतो. त्याचा एक भाग वर फार दूर गेला आहे, व दुसरा खालीं स्थित आहे. पण ते दोन्ही भाग आपल्याहून अभिन्न आहेत, असें तो कल्पितो. त्यांतील मध्य अवकाशास अंतरिक्ष म्हणतात. त्यांतील ऊर्ध्व ब्रह्मांडभाग हें विराटाचें शिर आहे. अधोभाग पाय आहेत व मधील आकाश हाच त्याचा नितंबप्रदेश आहे. लोकांना त्या दोन्ही कपालांच्या मधला भाग शून्य व श्यामवर्ण दिसतो. द्युलोक (स्वर्ग) हीच त्याची टाळु आहे. व तारा हे रक्ताचे बिंदु आहेत. त्याच्या देहांत बुद्धि व प्राण यांच्या वृत्ति हे देव, असुर व नरादिक आहेत. भूत, प्रेत, पिशाचें हे त्याच्या अंगांतील कृमि होत. इतर लोक हींच त्याच्या शरीरांतील छिद्रें आहेत. ब्रह्मांडाचें खालचें शकल हेच त्याचे विस्तृत तळपाय होत. जानुरंध्रें याच पाताळापर्यंत पोंचणाऱ्या गुहा आहेत. त्याच्या शरीररंध्रांतून जल वाहत असतें. समुद्र व द्वीपें यांनीं वेष्टित असलेली भूमि हीच त्याची वस्ती आहे. नद्यांचे प्रवाह हेंच नाड्यांतून गुडगुडणारें जल आहे. जंबूद्वीप हें त्याचें हृदय आहे. मेरु ही त्या हृदयकमलाची कर्णिका आहे. शून्य दिशा ह्याच त्याच्या कुशी असून पर्वत हेंच यकृत्, प्लीहा इत्यादि आहे. चंद्र व सूर्य हे त्याचे नेत्र आहेत. सोम हें त्याचें तेज आहे. हिमालय हा श्लेष्मा (खाकरा) आहे. अग्निलोक व वाडवाग्नि हेंच दुःसह पित्त आहे. वातस्कंधांतील महावात हेच विराटाच्या हृदयांतील प्राण-अपान इत्यादि आहेत. कल्पवृक्षाचीं वनें, इतर वनें, उपवनें व पाताळादि कांहीं प्रदेशीं राहणारे सर्प हेच त्याच्या अंगावरील लोम आहेत.

ब्रह्मांडाच्या वर जी ज्योति आहे तीच याची शिखा आहे. विराडात्मा ब्रह्मा स्वतःच मनोमय असल्यामुळें त्याला दुसऱ्या मनाची गरज नाहीं. आत्माच आपल्या भोगाकरितां या सर्व भोग्याची कल्पना करतो, असें जर तूं समजत असशील तर तें बरोबर नाहीं. कारण तो स्वतः कूटस्थ व अद्वय आहे. त्याचप्रमाणें त्याला इंद्रियादिकांची आवश्यकता नाहीं. कारण त्यानें आमच्या ठिकाणीं त्यांची कल्पना केली आहे. व इंद्रियसमूह केवल कल्पनामात्र आहे. अवयव व अवयवी यांच्याप्रमाणेंच इंद्रियें व चित्त यांच्यामध्यें थोडासाही भेद नाहीं. कारण ज्यांचें शरीर (आकार) एकच असतें त्या अवयवांचें तत्त्वतः ऐक्य असणें युक्तच आहे. शिवाय इंद्रियांची प्रवृत्ति सर्वस्वी मनःप्रवृत्तीवर अवलंबून असते. स्वप्नांत केवळ मनानेंच सर्व इंद्रियांचीं कार्यें होतात, या अनुभवावरूनही इंद्रियांची पृथक् स्थिति नाहीं, असेंच ठरतें. एवढ्यासाठींच सर्व जगाची चेष्टा ही त्या मनाचीच क्रिया आहे. कारण त्याचा संकल्पच व्यष्टिपुरुषवेषानें व्यवहार करीत असतो. रामा, वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळें समष्टि जगाची उत्पत्ति व नाश हीच त्याची उत्पत्ति व नाश आहे. कारण हें सर्व तोच आहे. यास्तव त्याच्या सत्तेनेंच जगाची सत्ता होते व त्याच्या मरणानें जगत मरतें. स्पंद व वायु यांच्याप्रमाणें जगत् व विराट् यांचें ऐक्य आहे. जगत् विराट् , ब्रह्मा, हे पर्याय शब्द आहेत. हे सर्व वस्तुतः शुद्ध चिदाकाशरूप व संकल्पमात्र आहेत.

श्रीराम—चिदाकाशच संकल्पानें विराट् झाला, असें जरी मानलें तरी तो संकल्पात्मा पितामह आपल्याच शरीरांत कसा राहिला, याप्रश्नाचें उत्तर मिळत नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—रामा, ध्यानानें तूं जसा आपल्या शरीरांत यथास्थितपण राहतोस तसाच तो परमेष्ठी आपल्या देहांत राहिला. (मानसपूजेमध्यें हृदयांत कल्पिलेल्या रत्नमंडपांत आपल्या उपास्य देवाला बसवून त्याच्या-जवळ तूं छत्र, चामर, व्यजन, दर्पण, तांबूल इत्यादिकांच्या योगानें परि-चर्या करीत उभा आहेस, असें ज्याप्रमाणें अनुभवितोस त्याप्रमाणें ब्रह्म संकल्पानें स्वदेहांत राहतो; असा याचा भावार्थ.) शिवाय स्थूलदेहात्मक अशा या स्वतःच्या आंत हृदयकमळांत लिंगदेहात्मक अशा आपलें अव-

स्थान (राहणें) होतें, हें सर्व विवेकी जनांच्याही अनुभवानेंच सिद्ध आहे. तेव्हां त्या धात्याविषयीं काय सांगावें ? आम्ही जीवही जर अशा अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी करूं शकतों तर तो संकल्पात्मा विभु ब्रह्मा काय न करील ? अहो ! वृक्षादि स्थावर पदार्थांमध्येंही जर आपल्या बीजरूपी देहांत राहण्याचें सामर्थ्य आहे तर ज्याच्यामध्यें सर्वशक्ति प्रकट झाल्या आहेत अशा चित्कल्पनात्मक चतुर्मुख मूर्तीमध्यें तें कसें नसेल ? तस्मात् ब्रह्मा ब्रह्मांडाकारानें साकार होऊन चिदाकाशरूप असो कीं मनः-समष्टिरूपानें निराकार आकाश असो; पण तो या दोन्ही पक्षीं बाहेर व आंतही असतो. पण बाह्य व आंतर या कल्पनाच स्वरूपास सोडून आहेत. कारण तो स्वतः बाहेरून विराट् ब्रह्मांडात्मा, आंत अहं, त्व इत्यादि व्यष्टि–समष्टि भूत भौतिकमय व आत्मस्वरूपांत आत्माराम होऊन काष्ठमौनी व स्वरूपतः अजड असूनही पाषाणासारखा जड झाला आहे. रामा, केवळ विराडात्म्याचीच ही स्थिति आहे असें तूं समजूं नकोस, तर तत्त्ववेत्ते पुरुषही याच अवस्थेंत असतात. कारण ज्याप्रमाणें वेली, गवत, काष्ठाचा पुरुष इत्यादिकांना दोरीनें बांधलें व मागून सोडलें तरी राग येत नाहीं व तीं सर्व मुकाट्यानें राहतात. अथवा जलप्रवाह कोणी कितीही प्रतिबंध केला तरी व त्याच्या अंगाचे शतशः तुकडे झाले तरी जसा आपली स्थिति सोडीत नाहीं त्याप्रमाणें तत्त्वज्ञ नानाप्रकारच्या कार्यजालांत विहार करीत असला तरी शिळेच्या उदराप्रमाणें शांतचित्त असतो. आपल्या स्वाभाविक शांतीमध्यें राहतो. क्रोध, हर्ष, विषाद इत्यादिकांच्या योगानें विकार पावत नाहीं ७४.

सर्ग ७५—विधाता ध्यानपरायण झाला असतां बारा सूर्य उगवले व सर्व जगाला आग लागून प्रलयाग्नि पसरला.

श्रीवसिष्ठ—रामा, तुझ्या प्रसंगप्राप्त प्रश्नांचें उत्तर मी यथामति दिलें आहे. आतां त्या जगत्प्रलयाचा पुढील क्रम ऐक. ब्रह्मा ध्यानामध्यें मग्न होतांच मी त्या ब्रह्मांडाच्या बाहेर आलों व इंद्रादि नगरें, मेरुशिखर इत्यादि पाहिल्यावर आपली दृष्टि सहज फिरविली, तों मला तेथें दुसरा सूर्य दिसला. एक सूर्य दिशांच्या मध्यभागीं अगोदरच तळपत होता, तों हा दुसरा भास्कर पश्चिम दिशेंत मला दिसला. त्याच्या मागून क्रमानें नैर्ऋत्य,

दाक्षिण, आग्नेयी, इत्यादि इतर दिशांमध्येंही एकेक अतिशय दीप्त सूर्य मला दिसला. त्या अनेक सूर्यांतील एकेक रवि अग्निलोकच्या अग्नीप्रमाणें अथवा सागरांतील वडवाग्नीप्रमाणें मला भासला. तो चमत्कार पाहून दैवाच्या प्रातिकूल्याविषयीं मी जो विचार करीत आहें तों भूतळांतून आणखी एक सूर्य वर आला. दहा दिशांतील दहा व मध्यभागचा एक असे अकरा सूर्य तेथें पूर्वींच होते. त्यांतील अकराव्या मध्यगत सूर्याचें जणुं काय प्रतिबिंबच असा हा बारावा सूर्य होता. तो रुद्राच्या घोर नेत्राप्रमाणें मला भासला. अग्नि शुष्क वनाला जसा जाळतो त्याप्रमाणें त्यानें त्या जगाला चोंहोंकडून जाळण्यास आरंभ केला. ब्रह्मांडांतील सर्व वस्तूंस आग लागली. भयंकर ज्वाला 'चटचट्' असा शब्द करीत सभोंवार पसरल्या. हिमालयासारखे, मेरूसारखे महा पर्वतही जळूं लागले. पण त्या दशेंतही मलय पर्वताचें मला मोठें कौतुक वाटलें. कारण तो महा साधु आपल्याला जाळून टाकणाऱ्या अग्नीलाही चंदनाचा सुगंध देत होता. खरोखर नाश पावत असतांनाही दुसऱ्यांस आल्हाद देणें, खेद न देणें, हें महा व्रत महात्मेच करूं जाणत. चंदनाला जरी कोणी जाळूं लागलें तरी तें जाळणाऱ्यास आनंदच देतें. यावरून उत्तम वस्तु केव्हांही अवस्तु होत नाहीं, हें ठरतें. असो; प्रळयाग्नीनें जाळून टाकलेलेंही सोनें नष्ट झालें नाहीं. त्यावेळीं सोनें व आकाश या दोनच वस्तु राहिल्या. त्यामुळें सर्व नाश झाल्यावरही राहणाऱ्या त्यांचेंच शरीर श्लाघ्य होय. आकाश विभु असल्यामुळें नाश पावलें नाहीं व सोनें अग्नींतून शोधून (सर्व-दोष-रहित होऊन) निघाल्यामुळें अक्षय झालें. म्हणूनच रज व तम या दोन गुणांपासून शोधनप्रयोगानें पृथक् केलेलें सत्त्वच सुखसार आहे. कारण तें ब्रह्म-सुखास व्यक्त करीत असतें, असें मी समजतों. असो; प्रळयाग्नि याप्रमाणें भूलोकास निःशेष जाळून अंतरिक्षांतील मेघांना जाळूं लागला. पण राघवा, ज्ञानी पुरुषांतील दोषांप्रमाणें प्रळयाग्नीनें जाळलेल्या मेघांचें भस्मही कोठें दिसलें नाहीं.

असो; तो प्रळयाग्नि याप्रमाणें अंतरिक्षांतील सर्व वस्तूंस जाळीत कैलासाचें उल्लंघन करून जों जात आहे तों कल्पसमयीं क्रुद्ध झालेल्या रुद्राच्या नेत्राग्नीनें त्याला जाळून सोडलें. त्या दोन अग्नींचा भयंकर संघर्ष जेव्हां सुरू

झाला तेव्हां मला कांहीं विलक्षण शोभा दिसली. ती जणुं काय प्रळयाग्नीच्या दाहानें पोळणाऱ्या मूर्ख जीवांस जगाची असारता प्रत्यक्ष दाखविण्यासाठींच प्रकट झाली होती. असो; त्यानंतर अग्नीच्या मागून प्रलयवायू वेगानें वाहूं लागले. त्यांनीं आपल्या भयंकर संहारशक्तीनें अवशिष्ट प्राण्यांस मारलें ७९.

सर्ग ७६—पश्चिम दिशेच्या ऊर्ध्वभागीं पुष्करावर्तमेघाचा उदय व आग्नेय कोणांत अग्नीचा उपसंहार.

श्रीवसिष्ठ—कल्पांत वायू वाहूं लागले असतां समुद्र अमुद्र (चिह्न-रहित) झाले; मेघांनीं आपली मर्यादा सोडली; धनी जसे निर्धन व्हावे त्याप्रमाणें ते (मेघ) जलदारिद्र्याचा अनुभव घेऊं लागले. अग्नीनें ज्याला भाजलें आहे, असें भूतल भूतलेशरहित झालें. पातालही कांहीं विलक्षण नाशास प्राप्त झालें. द्युलोकांतील सूर्याचा प्रकाश नष्ट झाला व दिशांचा संघ शोकांत निमग्न झाला. त्यानंतर एकाद्या आकाशकोणांतून मत्त दैत्य जसे निघावे त्याप्रमाणें पुष्करावर्तक नांवाचे मेघ कोठूनसे अकस्मात् येऊन गुल गुल शब्द करूं लागले. त्यांच्या त्या भयंकर ध्वनीनें ब्रह्मांड-कटाह फुटला. त्यांचा उद्भट संचार आकाशभर होऊं लागला. ते एक-मेकांवर हापटून मोठा ध्वनि उठला. विजा कोसळल्या. अशनि गळूं लागल्या. पण या प्रलयाग्नीपुढें मेघांची स्थिति कशी होत आहे, असें म्हणून मी मोठ्या आश्चर्यानें इतर नऊं दिशांकडे जों पहात आहें तों मला मेघ कोठेंच दिसले नाहींत. तर नभोंगणांत केवल उल्कापात होत आहे, असें मात्र आढळलें. त्यांच्या योगानें फार दूर-दूरचे पदार्थही भस्म होत होते. कांहीं वेळानें मला फार दूर प्रदेशीं वर शीतळ वारा वहात आहे व खालीं तोच अग्नीखारखा उष्ण आहे, असा अनुभव आला. त्यानंतर त्या तितक्या दूर प्रदेशीं पुष्करावर्तादि मेघ आहेत, असेंही माझ्या ध्यानांत आलें. तेथवर हा अग्नि जाऊं शकला नाहीं. इतक्यांत पश्चिमे-कडून कल्पवायु आला. त्याच्याबरोबर विंध्य, हिमालय इत्यादिकांसारखे पर्वत तृणाप्रमाणें उडून जात होते. त्या वायूच्या वेगाबरोबर प्रलयाग्नीच्या ज्वालारूपी पर्वतांना जावें लागलें. महावातानें अग्नीला आग्नेय दिशेंत नेऊन सोडलें. अंतरिक्षांतून उडवीत नेले जाणारे ते प्रळयाग्नी संध्याका-

ळच्या अभ्रांप्रमाणें अंतरिक्षांत तरंगत असलेले मला दिसले. त्यांच्या योगानें जगांतील सर्व वस्तूंचा नाश पूर्वीच झालेला होता. सर्व सागर-पर्वतांसारखे मोठमोठे पदार्थही सूक्ष्मभाव धरून आकाशाच्या एका कोपऱ्यांत जाऊन राहिले. पुष्करावर्तादि प्रलयमेघ जलाचा वर्षाव करूं लागले. साती समुद्र एकमेकांस येऊन भेटले. व त्या सर्वांचा मिळून एकच महासागर झाला. राघवा, त्यावेळचा तो अग्नि व मेघ यांचा समागम एकाद्या अतिघोर संग्रामाप्रमाणें भयानक होता ७६.

सर्ग ७७—पुष्करावर्तादि मेघ व सात समुद्र यांच्या वृष्टीनें व क्षोभानें पुनः नाश पावणाऱ्या जगाचें वर्णन.

श्रीवासिष्ठ—भूमि, जल, तेज, व वायु या चारी महा भूतांचा अशा रीतीनें मोठा क्षोभ झाला असतां त्रिभुवनाची काय दशा झाली तें मी वर सांगितलेंच आहे. तथापि पुनः थोडक्यांत सांगतों. त्या स्थितीचें यथावत् वर्णन करणें अशक्य आहे. पण तसला प्रलय पाहणेंही चांगलें नव्हे. वर सांगितलेला पश्चिमेंतील मेघ थोड्याच वेळांत अतिशय वाढला. त्यानें सर्व अंतरिक्ष व्यापून सोडलें, व हत्तीच्या सोंडेएवढाल्या धारांनीं त्या ब्रह्मांडांतील भूमीवर वृष्टि करण्यास आरंभ केला. त्या मेघामुळें अंतरिक्षांत अंधकार पसरला. मेघगर्जना, विजा, उल्कापात, गारांची वृष्टि इत्यादिकांची तेथें एकच गर्दी झाली. वायुही क्षुब्ध होऊन मेघांना साह्य करीत होता. अतिवृष्टीमुळें भूलोकीं चतुर्विध प्राण्यांची त्रेधा उडाली. महा पूर आले. घरें पडलीं, झाडें उपटून पडलीं, सर्वत्र हाहाकार झाला. सर्व जीवांनीं आपपल्या जीविताची आशा सोडली. अग्नीनें पूर्वीच अनेक जीवांनां व पर्वतासारख्या कठिण पदार्थांना जाळून सोडलें होतें. त्यांतूनही राहिलेल्या प्राण्यांचा नाश या अतिवृष्टीनें केला. समुद्रांनीं आपापली मर्यादा सोडल्यामुळें भूलोक जलमय झाल्याचें वर्तमान वर सांगितलेंच आहे. पण चोहोंकडून जलाचे महा पूर जेव्हां त्यांना येऊन मिळूं लागले तेव्हां त्यांच्या क्षोभाबरोबर जलचर प्राणीही व्याकुल झाले. भूमीवरील सर्व पदर्थांना आपल्या पोटांत सांठवीत जलाचा महा प्रवाह वेगानें वाढूं लागला. त्यावेळीं त्या त्रिभुवनांत एका दुःखावांचून मला दुसरें कांहीं

भासलें नाहीं. जिकडे पाहावें तिकडे जल व वायूचा महावेग आणि त्यामुळें सर्वत्र जीवांचा संहार ७७.

सर्ग ७८—वाढलेल्या एका समुद्राचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, अतिवृष्टीमुळें जलाचा वेग अतिशय वाढला. त्यांत हिमालय मेरु इत्यादि पर्वत कोठें गडप होऊन गेले तें कळेना. समुद्रांचें जल देव व लोकपाल यांच्या स्थानांस जलप्राय करून सूर्यमार्गापर्यंत चढलें. त्यांत प्रमाणातीत लाटा, भोंवरे, फेंस व महा गर्जना यांची समृद्धि झाली. जलचर प्राण्यांनाही त्या अतिवृद्धीमुळें सुख झालें नाहीं. क्षुद्रजलचरांना तर महा मत्त जलचरांनीं पूर्वीच खाऊन टाकलें होतें. पण कालानें त्या दुसऱ्यांच्या शरीरांनीं आपल्या शरीरास पुष्ट करणारांनांही जणुं जगाचें दुःखरूपत्व भासविण्यासाठींच सागराच्या भयंकर क्षोभानेंच मारण्यास आरंभ केला. भूमीवरून वेगानें निघालेला एक सागर अंतरिक्षांतील पुष्करावर्तादि मेघांस मोठ्या प्रेमानें येऊन भेटला. त्रिभुवनाला खाल्ल्यामुळें तृप्त झालेला तो घर्घर् ध्वनीनें गात लाटांच्या योगानें नाचूं लागला; राघवा, याप्रमाणें तें महा जल त्रैलोक्यरूपी सृष्टीच्या एका तुकड्याचा असा संहार करूं लागलें असतां, अरेरे, त्याचें रक्षण करणारा कोणी नव्हता. त्या समुद्राच्या लाटांच्या वश न झालेला असाही कोणी नव्हता, कारण कालानें ज्याला ग्रासलें आहे, अशा पदार्थाचें रक्षण करण्यास कोण समर्थ आहे? त्यावेळीं तेथें आकाश नव्हतें, दिशा नव्हत्या, अधःप्रदेश व उर्ध्वप्रदेश नव्हता. कोणी प्राणी नव्हता, व सृष्टीही नव्हती तर केवळ जल होतें ७८.

सर्ग ७९—ऋषि, देवगण व धाता यांचें निर्वाण.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, याप्रमाणें एकार्णवाच्या जलानें तपोलोकापर्यंत सर्व प्रदेश बुडवून सोडले असतां सत्य लोकाजवळच्या आकाशांत स्थित होऊन मी प्रभातसमयीं जशी सूर्यप्रभा त्याप्रमाणें, आपली दृष्टि ब्रह्मलोकांत फेंकली. तों मला मुख्य परिवारासह (म्हणजे प्राणादि उपासना करून सालोक्यादि मुक्तीस प्राप्त झालेले व ब्रह्मदेवाबरोबर विदेह कैवल्यांत प्रवेश करण्याची इच्छा करणारे जे जीवन्मुक्त त्यांसह) समाधि लावून बसलेला परमेष्ठी दिसला. त्याचप्रमाणें त्या ब्रह्मांडाचे इंद्रादि अधिकारी देव व शुक्रादि अधिकारी

मुनि, यांच्या समूहांसही मी तेथें पाहिलें; पण ते सर्व पद्मासन घालून ध्यानपरायण झालेले असल्यामुळें चित्राप्रमाणें अथवा निर्जीव असल्यासारखे मला भासले. इतक्यांत भुवनांचा दाह करणारे बारा आदित्यही तेथें आले व इतराप्रमाणेंच पद्मासन घालून बसले. त्यानंतर थोडक्याच अवकाशानें (ब्रह्माचें आयुः–प्रमाण पूर्ण झालें असतां) ब्रह्मदेवाच्या अंत्य साक्षात्काररूप बोधानें दीप्त झालेल्या ब्रह्मचैतन्यानें त्याच्या अविद्याकल्पित देहासह सर्व प्रपंचास बाधित केलें. तेव्हां जागें होतांच, स्वप्नांत पाहिलेले सर्व पदार्थ जसे बाधित होतात, त्याप्रमाणें आत्मबोधानें सर्व प्रपंचाचा बाध होऊन आत्मा मात्र अवशिष्ट राहिला आहे, असें मी पाहिलें तेंच याचें विदेहकैवल्य होय. तत्त्वज्ञाच्या ज्ञानानें बाधित झालेल्या पूर्ववासनेप्रमाणें त्याच्या परिवारांतील लोकही त्याच्या बरोबरच कैवल्यास पोंचले. जागा झालेला पुरुष स्वप्नांतील पुढें दिसणारेंही नगर जसें पहात नाहीं त्याप्रमाणें मी त्यांना पुनः पाहिलें नाहीं. रामा, ब्रह्मदेवाला जेव्हां तो चरम [अन्त्य] साक्षात्कार झाला तेव्हां तें ब्रह्मनगर [ब्रह्मांड] अरण्याप्रमाणें शून्य [गृहजनादिरहित] झालें. पृथ्वीवरील आकस्मिक उत्पातानें जसें एकादें नगर नाहींसें व्हावें, त्याचा विध्वंस व्हावा, त्याप्रमाणें ब्रह्मनगराचा विध्वंस झाला. त्यांतील मुनि, देव इत्यादि सर्व शून्य झाले. कारण ते कोठें गेले आहेत असें मला आढळलें नाहीं. तेव्हां आकाशांत स्थित असलेल्या मी अंतर्दृष्टीनें [आत्मानुभवानें] ते नाम व रूप यांच्या योगानें जरी शून्य झालेले असले तरी स्वरूपानें निर्वाणआत्मा होऊन राहिले आहेत, असें जाणलें. निद्रा सोडून उठलेल्या पुरुषाची स्वप्नवासना लीन झाली असतां त्याचे स्वप्नांतील पदार्थ जसे शून्य होऊन स्वरूपास येऊन मिळतात त्याप्रमाणेंच देव, मुनि, ऋषि, वेद, विद्याधर इत्यादि सर्व नामरूपतः शून्य होऊन स्वरूपास जाऊन मिळाले. कारण हा देह शून्यरूप असून केवल वासनेनें आकारवान् झालेला असतो व वासना क्षीण होतांच त्याचें अभान होतें. स्वप्नांत आपण आपला देह अंतरिक्षांत गेला आहे, असें पाहतों. पण जागें झाल्यावर वासना शांत झाल्यामुळें तो स्वस्थानींच आढळतो, हें प्रसिद्ध आहे. रामा, जाग्रतींतही आत्मबोध होऊन वासनेचा क्षय झाला असतां

सूक्ष्म व स्थूल देहही दिसत नाहीं, व असा प्रमाणजन्य तत्त्वबोध जाग्रतींतच होणें शक्य आहे. स्वप्नाचा बाध कसा होतो, हें आबालवृद्धांना ठाऊक आहे. व त्या सार्वजनीन अनुभवाचाच अनुवाद श्रुति व स्मृति यांनीं केला आहे. पण याप्रमाणें आपल्या व दुसऱ्यांच्याही अनुभवानें सिद्ध होणाऱ्याही स्वप्नबाधाचा जो निषेध करतो, म्हणजे स्वप्नादि सर्व द्वैत खरें आहे, असें जो म्हणतो त्याला बोध करूं नये. कारण तो मिथ्याग्रहरूपी निद्रेनें मोहित असतो. तेव्हां झोंपेचें सोंग घेणाराला कोण उठविणार ?

श्रीराम—भगवन्, आपण म्हणतां तें जरी खरें आहे तरी स्वप्नाचा दृष्टान्त बरोबर नाहीं. कारण हा देह पित्याच्या देहापासून झालेला आहे. व तो असेपर्यंत स्वप्न पडतें. त्याच्या अभावीं स्वप्न पडत नाहीं. पण स्वप्न-देह तसा नाहीं. तो निष्कारण होतो. पितृ-मातृ-प्रभृति योग्य सामग्रीवांचून तो होतो. यास्तव तो अत्यंत असत् आहे. तेव्हां त्याचें व याचें साम्य कसें असेल ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, तूं जर असें म्हणूं लागलास तर यज्ञादिकांच्या योगानें होणाऱ्या स्वर्गीं पुरुषाचा देहही, कारण-सामग्रीनें रहित असल्यामुळें, स्वप्न-देहाप्रमाणेंच असत् होईल व त्यामुळें तुझ्या पदरीं नास्तिकता येईल. शिवाय देह ज्याचें कारण नाहीं असा प्रत्येक देह (देहापासून न झालेला देह) अत्यंत असत् आहे, असेंच म्हटल्यास सूक्ष्मदेहसमूहरूप हिरण्यगर्भाचाही अत्यंत अभाव होण्याचा प्रसंग येईल आणि तसें झालें म्हणजे सृष्टि इत्यादि अर्थ-क्रियाही मिथ्या ठरेल. कारण पूर्व सर्गाचा प्रलय झाल्यावर सर्व शरीरांचा अभाव झाल्याकारणानें ह्या सर्गाच्या उत्पत्तीच्या वेळीं एकाद्या शरीराचाही संभव नसल्यामुळें ही सृष्टिही होणें दुर्घट होईल. पण ती तर आपणाला आज प्रत्यक्ष दिसत आहे, व तशीच ती प्रत्येक सृष्टीच्या वेळीं दिसणें शक्य आहे.

श्रीराम—(जैमिनीच्या मतानें शंका—) भगवन्, असें जर आहे तर प्रलय होतो, असेंच समजण्यांत काय अर्थ आहे ? जो कधीं उत्पन्नच झालेला नाहीं, अशा या अनादि संसारांत सर्व देह देहापासूनच झाले आहेत, असें समजावें. म्हणजे सर्व देह अर्थक्रिया (कोणतीही सफल प्रवृत्ति) करण्यास समर्थ होतील. किंवा हिरण्यगर्भाच्या देहाची उत्पत्ति

पूर्व पूर्व नारायणांच्या देहापासून झाली आहे, असें समजावें. म्हणजे हें जग मिथ्या आहे, तें आज जसें दिसतें तसें नेहमींच दिसत नाहीं असें म्हणण्याचें कारणच उरणार नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, जैमिनीच्या मताप्रमाणें ही तुझी शंका बरोबर आहे. पण तिचें समाधान थोडक्यांत करितां येतें. कसें तें पहा—पृथ्वी, अप्, इत्यादि द्रव्यें सावयव आहेत कीं नाहींत? तीं सावयव आहेत हें जर तुलाही मान्य आहे तर अवयवांच्या संयोगानेंच झालेल्या त्यांचा अवयवविभाग होतांच नाश होणें अवश्य आहे. तेव्हां जग नेहमीं आजच्या सारखेंच होतें ह्या म्हणण्यांत कांहीं सार नाहीं. अवयवांचा विभाग होऊन भूमिप्रभृति भूतांचा नाश झाला असतां चतुर्विध भूत-संघाच्या शरीरांचा, आधारच नाहींसा झाल्याकारणानें त्याचें अस्तित्व अशक्य आहे. नारायणाचा देह झाला तरी तो सावयवच असणार हें उघड आहे. तेव्हां त्याच्या विनाशित्वाचें निवारण कोणालाही करतां येणार नाहीं, बरें तो प्रलयानंतर जलांत शयन करतो, अशी पौराणिकी प्रसिद्धि असल्यामुळें त्याला जन्म व नाश नाहींत, असें म्हटल्यास त्याचा देह देहरूपी कारणावांचून झालेला आहे, व म्हणूनच तो असत् आहे, असें म्हणावें लागणार!

श्रीराम—(प्रसंगोपात्त चार्वाकांची शंका)–चार प्रकारच्या देहांच्या आकारानें व घट–पटादिकांच्या आकारानें एकत्र होणारीं पृथ्वीप्रभृति चार भूतें हेंच जगत् होय. त्याचा पृथिवीप्रभृति भूतांच्या रूपानें नाश कधींही होत नाहीं. भूतांचें मिश्रण होऊन उद्भूतज्ञान इच्छा, इत्यादि गुण, हस्त, पाद इत्यादि अवयवांची रचना, तिच्यावरून व्यक्त होणारी जाति इत्यादि त्या भूतांचा धर्मसंघात हाच देह आहे. त्यांतील ज्ञप्ति (चैतन्य) पृथ्वी, जल, इत्यादि भूतांमध्यें जरी कोठेंच दिसत नसलें तरी मद्यास उत्पन्न करणारीं पीठ, पाणी, क्षार किण्व इत्यादि द्रव्यें मिळालीं असतां कालपरिपाकादिकांमुळें त्यांत जशी प्रति-द्रव्यांत नसलेली मदशक्ति उत्पन्न झालेली दिसते त्याचप्रमाणें देहाकार परिणाम पावलेल्या चार भूतांमध्यें ज्ञप्ति हा गुण उत्पन्न होतो. यास्तव ज्ञप्तिगुणयुक्त देहच आत्मा आहे.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, चार्वाकांच्या मताप्रमाणें अशी शंका येते हें खरें; पण तिचेंही उत्तर आमच्यापाशीं तयार आहे. बाबारे, जग नित्य आहे, असें जर म्हटलें तर सर्वभूतांचा नाश आणि नित्य, नैमित्तिक, प्राकृत व वैज्ञानिक असा चार प्रकारचा प्रलय त्यांचें प्रतिपादन करणारीं अठरा पुराणें, भारतादि इतिहास, पारलौकिक आत्महित व अहित करणारा, धर्म व अधर्म यांचा बोध करणाऱ्या मनुप्रभृति स्मृति व सदाचार हीं सर्व व्यर्थ व अप्रमाण होतील! याचा कांहीं विचार केला पाहिजे. 'अहो, चार्वाकांना वेदादिकांचें अप्रामाण्य इष्टच आहे,' म्हणून म्हणशील, तर बाबारे, द्वेष, लोभ, शाठ्य, असत्य इत्यादि दोषरहित असलेल्या या वेदादिकांचे प्रलय, धर्म, अधर्म, आत्मतत्त्व इत्यादि प्रतिपाद्य विषय जर अप्रमाण झाले तर भोगलांपट्य, लोभ, द्वेष, इत्यादि सहस्रावधि दोषांनीं दूषित असलेल्या चार्वाकादिकांच्या 'ह्या वंध्येला शंभर पुत्र झाले,' या वाक्यासारख्या वाक्यांवर तरी विश्वास कसा बसणार! त्यांच्या तसल्या वाक्यांना कोणी विचारी प्रमाण मानील अशी आशा करणें व्यर्थ आहे. कोणीही विचारी वैदिक वेदादिकांना अप्रमाण समजत नाहीं. कारण त्यांना अप्रमाण मानल्यावर कृतहान व अकृतअभ्यागम इत्यादि दोष व निर्बीज आणि निष्फळ सर्गादिकांचा असंभव यांच्या योगानें जगाचा उच्छेद होण्याचा प्रसंग येणार. बरें वेदादिकांना सोडून नुसत्या युक्तींनेंच जरी चार्वाकादिकांच्या मताचें परीक्षण चालविलें तरी त्यांचें मत फार वेळ टिकत नाहीं. कसें तें पहा—देहच आत्मा आहे, हा वाद परीक्षणार्थ घेतल्यास सकृद्दर्शनीं आम्ही असें विचारणार कीं देहाचे सर्व अवयव आत्मे कीं नुसता एक अवयवी देह आत्मा? सर्व अवयव आत्मे, असें म्हणशील तर एका देहांत अनेक चेतन झाले. त्यांचें सदा एकमतच असणें शक्य नाहीं. अर्थात् विमत झाल्यास देहाचा नाश होणें अगदीं साहजिक आहे. बरें अवयवी आत्मा, असें म्हटलेंस तर हस्त, पाय इत्यादि अवयवांतील एकादा अवयव मोडला कीं, अवयवीच्या स्वरूपात वैगुण्य येत असल्यामुळें आत्म्याचाही क्षय होणार! अर्थात् हात मोडल्यावर जीवनाची आशा करावयास नको. अशींच आणखीं दुसरींही हजारों दूषणें या नास्तिक मतावर देतां येण्यासारखीं आहेत.

रामा, या उत्तरांतच-किण्व, पिष्ट व जल यांच्या संघातांत उद्भवणाऱ्या मदिरेंतील मदशक्तीप्रमाणें देहाकार परिणाम पावलेल्या भूतांच्या संघातांत ज्ञप्तिगुण उत्पन्न होतो-या चार्वाकांच्या म्हणण्याचें उत्तर अंतर्भूत आहे. पण आतां मी त्याच्या मतावर आणखीं एक दूषण देत आहें, तें ऐक.

ज्ञान हा गुण मदशक्तीप्रमाणें संघातापासून उत्पन्न होणारा आहे, असें मानल्यास त्या गुणाचा आधार असा जो गुणी देह त्याचा नाश झाल्यावर गुणभूत ज्ञानाचाही नाश होणें अगदीं युक्त व साहजिक आहे; पण त्याचाही नाश होतो, असें म्हटल्यावर-दूर परदेशांत मेलेल्या जीवांच्या देहांचा उच्छेद झाल्यानंतर त्यांच्या पिशाचादिकांचा-दुसऱ्या देहानें स्वदेशांत परत येणें, दुसऱ्याच्या शरीरांत प्रवेश करून पूर्वींच्या आपल्या आप्तांना ओळखणें, त्यांच्याशीं संभाषण करणें, इत्यादि-सत्य व्यवहार लोकांत जो दिसतो त्याची वाट काय ?

श्रीराम—ती पिशाचादि कल्पना व्यर्थ भ्रांति आहे, कारण पिशाचादि प्रत्यक्ष दिसत नाहींत व चार्वाकाच्या मतीं प्रत्यक्षावांचून दुसरें प्रमाण नाही. तें कां म्हणून म्हणाल तर सांगतों—प्रत्यक्षाहून इतर प्रमाण संभवत नाहीं. कारण अनुमानाला प्रमाण म्हणावें तर व्याप्ति-ज्ञानावांचून अनुमान होत नाहीं. व्याप्ति म्हणजे साहचर्यनियम, दोन वस्तूंनीं सदा सह राहणें; एकीनें दुसरीला सोडून नसणें. पण पार्थिवत्व (पृथिवीचा विकार) व लोखंडानें त्याच्यावर रेघा काढणें, यांचें साहचर्य शतशः जरी आढळलें तरी तें वज्ररत्ना या ठिकाणीं व्यभिचार पावतें. म्हणजे वज्रमणीवर लोखंडाच्या तीक्ष्ण शस्त्रानेंही रेघ काढतां येत नाहीं. तसेंच गायीला गोजातीचेंच वासरूं होतें असें सहस्रशः जरी दिसलें तरी उत्पातादि प्रसंगीं गायीला गाढवाचें पोर झाल्यावेंही दिसत असल्यामुळें-जेथें जेथें गायीचा प्रसव तेथें तेथें गोजातीचें वासरूं-ही व्याप्ति व्यभिचार पावल्यावांचून रहात नाहीं. देवतांच्या प्रतिमादिकांपासून अग्नीवांचूनही धूमाचा उद्भव झाल्याचें दिसत असल्यामुळें सर्व लिंगांविषयीं देशान्तरीं व कालान्तरीं व्यभिचारशंकेचें निवारण करतां येणें शक्य नाहीं. तेव्हां अनुमान प्रमाण आहे, असें कसें म्हणतां येईल ?

उपमान प्रमाण आहे, म्हणून म्हणावें तर उपमानाला अत्यंत

अवश्य असलेल्या सादृश्याविषयीं विचार करूं लागल्यास त्याचा समाधानकारक निर्णय होत नाहीं. कसा म्हणून म्हणाल तर सांगतों—'गाईसारखा गवय (गवा) आहे' हें उपमानप्रमाणाचें उदाहरण आहे. यांत सादृश्य-ज्ञान म्हणजे सारखेपणाचें ज्ञान हेंच उपमान आहे. पण तो गव्याच्या ठिकाणचा गायीचा सारखेपणा त्याच्या सर्व शरीरांत आहे कीं, कांहीं भागांत आहे, असें उपमान-प्रमाणवाद्यास विचारलें असतां त्याला समाधानकारक उत्तर देतां येत नाही. कारण तें सादृश्य गव्याच्या सर्व शरीरभर राहतें, असें म्हटल्यास तो गवा नसून गायच आहे, असें म्हणणें भाग पडेल. व कांहीं भागांत राहतें, असें म्हटल्यास तें गव्याचें नुसतें लक्षण होईल. स्वतंत्र प्रमाण होणार नाहीं.

आतां शब्द प्रमाणाविषयीं विचार करूं या. यथार्थ भाषण करणाऱ्या आप्ताचें वचन प्रमाण आहे, असें शब्द-प्रमाण-वादी त्याचें लक्षण करीत असतात. पण शब्दाचें यथार्थत्व दुसऱ्या म्हणजे प्रत्यक्षादि प्रमाणावर अवलंबून असल्यामुळें त्याची अर्थसिद्धि नियमपूर्वक दिसत नाहीं. म्हणजे अमुक शब्दाचा अमुक अर्थ आहे, हें ठरविण्यास दुसऱ्या प्रमाणाची गरज असते. पण कोशादि दुसऱ्या प्रमाणावरून शब्दाच्या अर्थाचें ज्ञान जरी झालें तरी लोक-व्यवहारांत नियमानें तोच अर्थ सिद्ध होतो, असेंही आढळत नाहीं. शिवाय दुसऱ्याचे शब्द नेहमीं अनुवादी असतात. यास्तव शब्दाला प्रमाण मानतां येत नाहीं.

अर्थापत्ति व अनुपलब्धि हीं प्रमाणें व्यतिरेकव्याप्तीवर निर्वाह करणारीं आहेत, यास्तव त्यांचा योगक्षेम अनुमानासारखाच असणार, हें उघड आहे. संभव व ऐतीह्य हीं प्रमाणें केवळ संभावनेचा आश्रय करणारीं आहेत. अनुमानादिकांच्या ठिकाणच्या संभावनांनाच, अनुमानादिकांस प्रमाण म्हणणारे लोक, प्रमाण समजत असतात. व त्या प्रामाण्याभिमानामुळेंच त्यांची प्रवृत्ति होते. कारण जे फलाविषयीं आतुर झालेले असतात ते ज्याचें फल संदिग्ध आहे, अशा कार्यादिकांतही नियमानें प्रवृत्त होत असल्याचें दिसतें. तेव्हां फलाविषयींचा निश्चय हेंच प्रवृत्तीचें अंग आहे, असाही निर्धार करवत नाहीं. तस्मात् केवळ प्रत्यक्षप्रमाणानेंच सर्व व्यवहाराची व्यवस्था चांगल्या रीतीनें लागते. आतां पिशाचग्रस्ताविषयीं

म्हणाल तर, तेंही सांगतों—पिशाचानें ज्याला ग्रासलें आहे त्याचा शब्दादि व्यवहारही देह असेपर्यंतच दिसतो. मेल्यावर दिसत नाहीं. यास्तव संनिपातजन्य भ्रांतीसारखी, मी पिशाचग्रस्त आहें, ही त्या देहाचीच व्यर्थ भ्रांति आहे.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, चार्वाक आपलें म्हणणें तूं म्हणतोस तसें व्यवस्थित रीतीनें मांडतात व तें सामान्य जनांना खरेंही भासतें, यांत कांहीं संशय नाहीं. पण त्यावर आमचें असें म्हणणें आहे—बा चार्वाका, तुझें हें सर्व म्हणणें व्यर्थ आहे. कारण तें तुझ्याच शब्दांनीं व्याहत होत आहे. कसें म्हणून विचारशील तर सांगतों—प्रत्यक्षातिरिक्त प्रमाण नाहीं, असें म्हटल्यावर तुम्हां चार्वाकांचें वचन तरी प्रमाण कसें होणार? कारण तुमच्या मतीं प्रत्यक्षावाचून दुसरें सर्व अप्रमाण व तुमचें वचन प्रत्यक्षाहून अन्य आहे. तेव्हां तेंही अप्रमाण ठरलें. शिवाय अनुमानादिक जर प्रमाणें नव्हेत तर तूं आपलें म्हणणें युक्तींनीं सिद्ध करण्याची खटपट व्यर्थ कां करतोस? कारण युक्ति हेंच अनुमान आहे व तें तर तुला अप्रमाण ठरवावयाचें आहे. त्याचप्रमाणें तुला आपल्या म्हणण्याचें समर्थन करण्याकरितां दृष्टान्त देतां येणार नाहीं. कारण सादृश्य हेंच उपमान आहे व तें तर तुझ्या मतीं प्रमाण नव्हे. त्याचप्रमाणें स्वपक्षीं अनुकूल व परपक्षास प्रतिकूल, असा तर्कही तुला उठवितां येणार नाहीं. कारण तर्क अन्वय—व्यतिरेकव्याप्तिघटित असल्यामुळें, व्याप्तीचाच अपलाप करणाऱ्या तुला तर्काची ओळख असणेंही शक्य नाहीं. एकाद्या प्रसंगाची आपत्ति व व्यतिरेक (अभाव) हे दोन्ही अनुपपत्ति व अनुपलब्धि यांच्या अधीन असल्यामुळें त्यांचा स्वीकार केल्यास तीं दोन प्रमाणेंच मानल्यासारखें होणार! अर्थात् प्रत्यक्षावाचून दुसरें प्रमाणच नाहीं, असें नुस्तें तोंडानें कितीही जरी तुम्ही म्हटलेंत तरी कृतीनें त्यांचा अंगीकार केल्यासारखेंच होतें, आणि अशारीतीनें शब्दादिकांचें प्रामाण्य सिद्ध झालें म्हणजे निर्दोष शब्दरूप श्रुतीला अवश्य प्रामाण्य येतें. मग त्या श्रुतीपासून उत्पन्न होणारी—परलोक व स्वर्ग-नरकादिक—हीं सत् (विद्यमान) आहेत ही बुद्धि प्रमाण कां असणार नाहीं? कारण ज्ञानांना स्वतःप्रामाण्य आहे. तें कारणदोष व बाधकज्ञान यांच्या योगानें क्वचित् अप्रमाण होतें. पण वेदाविषयीं त्यांतील एकही संभवत नाहीं.

कारण वेद अपौरुषेय असल्यामुळें त्याच्यामध्यें कारणदोष संभवत नाहीं. व स्वर्ग, नरक इत्यादि नाहींत, असें बाधकप्रमाणजन्य ज्ञानही त्यांविषयीं नाहीं.

आतां, 'मी पिशाचग्रस्त आहें, ही व्यर्थ भ्रांति आहे, म्हणून जें तूं म्हणतोस त्याचें उत्तर सांगतों–पिशाचग्रस्ताची पिशाचाविषयींची प्रमा (यथार्थ ज्ञान), पर देहामध्यें स्थित असलेल्या पिशाचाची त्याच्या अनुभवानें सिद्ध होणारी दर्शन, श्रवण इत्यादि प्रमा व आमच्यासारख्या पिशाचग्रस्तास पाहणाऱ्यांची दुसऱ्याच्या देहानेंही होत असलेल्या पिशाचव्यवहाराची प्रमा अशा या तिन्ही प्रमा लौकिकदृष्ट्या सत्य आहेत; कारण ज्ञान स्वतःप्रमाण आहे. पण तीही (प्रमाही) सत्य नाहीं, असें म्हटल्यास, मद्य पिऊन मत्त झालेल्या पुरुषास झालेली मदिरादि मदशक्तिमान् द्रव्याची मदशक्तिप्रतिभाही सत्य नव्हे, असें होईल. कारण अमत्त (मत्त नसलेल्या) लोकांच्या अनुभवानें सिद्ध असलेल्या वस्तूंचा अपलाप करणाऱ्या तुला अतिमत्ताच्या अनुभवानें सिद्ध असलेल्या मदशक्तीचाही अपलाप करणें भाग आहे. त्यामुळें तुझा दृष्टान्त सिद्ध होत नाहीं. दृष्टान्ताच्या अभावीं ज्ञान भौतिक देहाचा गुण आहे, हें म्हणणें अयोग्य ठरतें. तेव्हां परलोकरूप स्वर्गनरकादि स्थितीचें निरसन करण्याचा तरी तुला काय अधिकार आहे ?

राघवा, याप्रमाणें ज्ञानाच्या सर्वलोकप्रसिद्ध स्वतःप्रामाण्यानें पिशाच आहे, ही संवित् अनुभवबळान जर सत्य आहे तर मेलेल्या मनुष्याला परलोक आहे या श्रुतिजन्य प्रतीतीमध्येंही अनुभवबळानेंच सत्यता कां नसावी ? शिवाय पिशाचग्रस्ताचें पिशाचासंबंधीं ज्ञान श्रुतीसारख्या दृढतर प्रमाणांनीं उत्पन्न झालेलें नसतें; तर तें काकतालीय न्यायानें आकस्मिक असतें. पण ती तसलीही प्रतीति, स्वानुभवाचा अपलाप करतां येणें अशक्य असल्यामुळें, जर यथार्थ आहे, तर सकारण परलोकसंवित् यथार्थ कशी नव्हे ?

श्रीराम—भगवन्, नुसत्या अनुभवाच्या बळानेंच कोणत्याही अर्थाची सिद्धि होणें शक्य नाहीं. कारण शिंपीच्या ठायीं भासणाऱ्या रुप्याचा अनुभव जरी येत असला तरी त्याच्या विषयाचें म्हणजे रुप्याचें अस्तित्व दिसत नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—जी संवित् भ्रांत विषयाचें सत्त्व (अस्तित्व) जसें जाणते ती तसेंच त्याचें सत्त्व अनुभवते, असा नियम आहे. त्याप्रमाणें शुक्ति-रजतसंवित् आपल्या प्रतिभाससमयीं रुप्याचें सत्त्वच जाणते, त्याचप्रमाणें हें रुपें नव्हे, तर ही शिंप आहे, अशी उत्तरकालीं होणारी बाधसंवित् तिन्ही कालीं रुप्याचें असत्त्व जाणते. यास्तव या दोन संवित्–पैकीं पहिल्या संवित्च्या बलानें रुप्याचें प्रातिभासिक सत्त्व असूं दे किंवा दुसऱ्या संवित्च्या बलानें असत्त्व असूं दे. पण अनुभवानें सिद्ध असलेल्या विषयाच्या रूपाचा अनुभवावांचून अपलाप करतां येणें शक्य नाहीं. तेव्हां जिवंत पुरुषाचा देह असतांना श्रुत्यादि प्रमाणांच्या बलानें किंवा मेलेल्या पुरुषाच्या देहाचा अभाव असतां स्वप्नासारख्या प्रतिभामात्र बलानें परलोक आहे, अशी जर अनुभवरूप संवित् अवश्य होणारच तर तूं त्या मरणानें अपलाप कशाचा करणार ? जिवंत पुरुषाच्या अनुभवानें सिद्ध झालेल्या सत्‌चा कीं मृत पुरुषाच्या अनुभवसिद्ध असत्–चा ? कीं याच्या उलटरीतीनें ? पण अनुभवसिद्ध वस्तूचा अलाप कसाच करतां येणें शक्य नाहीं. अर्थात् श्रुत्यादिकांचें प्रामाण्य सिद्ध झालें.

श्रीराम—भगवान्, पण त्यावर नास्तिक चार्वाक असें म्हणेल कीं, शरीराकार परिणाम पावलेल्या भूतांपासून संवित् उत्पन्न होते. यास्तव मेलेल्या पुरुषाला शरीरनाश झाल्यावर परलोकासंबंधीं संवित् होणेंच शक्य नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—त्यानें जर असें म्हटलें तर त्याला असें उत्तर द्यावें. बाबारे चार्वाका, संवित् नित्य आहे. त्यामुळें ती स्वतःसिद्ध आहे. याविषयीं अनुभवासारखें उत्कृष्ट प्रमाण असून त्याची सिद्धि आम्हीं अनेकदां केली आहे. शिवाय तिच्या सिद्धिबलानेंच वासनामय आतिवाहिक देह, त्यानें कल्पिलेला स्थूल देह, व बाह्य प्रपंच यांची मागून सिद्धि होत असते. तिच्या वांचून दृश्याच्या सिद्धीचें दुसरें कांहींएक कारण प्रसिद्ध नाहीं. तस्मात् ज्ञानाचा जन्म देहाच्या अधीन नाहीं. असो; रामा, याप्रमाणें नास्तिकाचें खंडन करावें. सारांश अशारीतीनें वेदादिकांचें प्रामाण्य व ज्ञानाचें स्वतःप्रामाण्य सिद्ध झालें असतां ज्ञानस्वभाव परमात्मा स्वप्रकाश असल्यामुळें सर्व व्यवहाराच्या पूर्वीं स्वरूपभूत व

नित्यसिद्ध संवित्‌ला स्वतःच जाणतो व अग्नि आपल्या उष्णतेची व प्रकाशकरूपतेची दुसऱ्यापासून जशी अपेक्षा करीत नाहीं त्याप्रमाणें तो ज्ञानफल दुसऱ्यापासून मिळविण्याची इच्छा करीत नाहीं. वासनांच्या उत्पत्तीचें उपादान कारण असा जो सर्व जगद्वासनामय आतिवाहिक देह त्याला तर तो मागून (सृष्टि व जाग्रत् यांच्या आरंभाचे वेळीं) स्वरूपचित्स्वभावबलानेंच जाणून नंतर देहादि भ्रम पाहतो. तस्मात् सर्वांच्या पूर्वी सिद्ध होणाऱ्या ज्ञानाची सिद्धि देहाच्या अधीन नाहीं. तर तें स्वतःसिद्ध आहे. एवढ्यासाठींच वासनाक्षयानें आतिवाहिक देहाचा क्षय झाला कीं त्याच्या द्वारा सर्व अनर्थांचा क्षय सिद्ध होतो. द्रष्टृ, दृश्य, दर्शन इत्यादि दृष्टि हेच महा अनर्थ आहेत. सृष्टीच्या आरंभीं ब्रह्मापासून अगोदर वासनान्तर्गत प्रपंचपर्यालोचनरूप उपलंभ उत्पन्न होतो. नंतर प्राक्तन जगद्वासनांचा जगद्रूपानें उद्भव होतो. पण वासना शांत झाली म्हणजे बीजाच्या अभावामुळेंच जगाचा पुनरुद्भव होत नाहीं. त्यामुळें अर्थातूच निर्वाण सिद्ध होतें. ती वासना प्रलयांत किंवा पूर्वसृष्टींत उत्पन्नच झालेली नाहीं. कारण असंग व अद्वय ब्रह्माच्या ठिकाणीं तिचा जन्म संभवत नाहीं. पण वस्तुस्थिति अशी असली तरी ब्रह्माच्या साक्षात्काराचा उपाय म्हणून शास्त्रानें कल्पिलेल्या सर्गादि समयाच्या पूर्वी वासनाही कांहीं निमित्तानें उत्पन्न झाली आहे, असें ब्रह्मज्ञान होई तों, समजावें. कारण कांहीं तरी बीज कल्पिल्यावांचून जगाच्या उत्पत्तीचें समर्थन करितां येणें शक्य नाहीं व ब्रह्माचा बोध झाला म्हणजे सर्व जग ब्रह्मच होत असल्यामुळें वासनाही पर ब्रह्मच होते. रामा, ज्ञान हें निर्वाणच आहे, असें ज्ञानी जाणतात व तसें न जाणणें हाच बंध आहे. यास्तव ब्रह्म असंग व अद्वय आहे इत्यादि ज्ञानानंतर संशयादिकांना जागाच रहात नाहीं. आतां युक्तिदृष्ट्या बोलावयाचें असेल तर अज्ञात ब्रह्मच जगत्, वासना व अज्ञान आहे. त्यांची निवृत्ति हेंच ज्ञान व निर्वाण हें त्याचें फल आहे. अर्थात् तें विज्ञानघनच तत्त्व श्रुत्यादि प्रमाणांचा लाभ होण्यापूर्वी साक्षात् स्फुरत नाहीं. मी स्वभावतः बुद्ध आहें, असें आपल्याविषयीं समजणारी संवित् स्वतःच आपला बंध आहे व मी नित्यमुक्त आहें, अशा रीतीनें प्रमाणतः आपल्याला जाणणारी ती स्वतःच मोक्ष आहे, असा निष्कर्ष कळला असतां

मोक्ष-साधनांत मुळींच क्लेश नाहींत. आम्ही सांगत असलेल्या या सत्य गोष्टीचा अनुभव जर कोणाला घ्यावयाचा असला तर त्या परीक्षकांनीं व्युत्थान व समाधि यांच्या योगानें अथवा व्युत्थान व सुषुप्ति यांच्या योगानें तो स्पष्ट घेतां येण्यासारखा आहे. कारण संवित्‌ला बहिर्मुख करणें हाच बंध व अंतर्मुख करणें हाच मोक्ष आहे. बहिर्मुख संवित्-मध्येंच असत् जग सत् भासतें. वेदनानें निजणें हाच मोक्ष व त्यानें जागें होणें हाच बंध आहे. यास्तव तुला आतां यांतील हवें असेल तें घे. याप्रमाणें बंध व मोक्ष आपल्या इच्छेच्या अधीन आहेत, असें ठरलें असतां मोक्षस्वभावाचा अंगीकार करणेंच युक्त आहे. कारण तोच विक्षेप-रहित परमानन्दरूप आहे. यास्तव रामा, तूं स्वच्छ-बोध-स्वरूप ब्रह्मच होऊन बंधशून्य रहा ७९.

सर्ग ८०—तत्त्वदृष्ट्या वैज्ञानिक प्रलयाचें वर्णन करून आतां दुसऱ्या योगिगम्य प्राकृत प्रलयाचें वर्णन करितात.

श्रीवसिष्ठ—ज्यांतील वात संपली आहे, अशा दिव्याप्रमाणें ते सर्व ब्रह्म-लोकनिवासी देव व मुनि अदृश्यतेस प्राप्त झाले. (धात्याच्या वासनेनें कल्पिलेल्या आब्रह्म-स्तंबपर्यन्त सर्व प्रपंचाचा, त्याच्या प्रारब्धाचा क्षय होतांच त्याचक्षणीं उत्पन्न झालेल्या साक्षात्कारानें झालेला जो स्वप्न-सदृश बाध, तल्लक्षण वैज्ञानिक प्रलय तात्त्विक-दृष्ट्या युक्ति-पूर्वक वर सांगितला. आतां बद्ध दृष्ट्या धात्याचा देह, त्याच्या आरंभक उपाधि, व त्याचीं इंद्रियादिक यांचा आपापल्या कारणांत लय होऊन त्याच्या द्वारा मायाशबल ब्रह्मामध्यें लय होणें, या प्राकृत प्रलयाचें वर्णन करण्यास आरंभ करितात.) ते बारा आदित्य विधात्याच्या देहामध्यें लीन होऊन मायाशबल ब्रह्मतेस प्राप्त झाले असतां पृथ्वीप्रमाणें त्या ब्रह्मलोकालाही त्यांनीं आपल्या दीप्त ज्योतींनीं जाळलें. विरिंचीचें नगर जाळल्यावर विरिंचीप्रमाणेंच ध्यान करून ते आदित्यही निर्वाण पावले. तों एक सागराचा वाढणारा पूर ब्रह्म-पुरांत शिरला. रात्रीं भूमीला अंधकार जसा व्यापून सोडतो त्याप्रमाणें त्यानें ब्रह्मनगरास व्यापलें. त्यामुळें ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व जग जलानें भरून गेलें. कल्पान्त मेघही विच्छिन्न होऊन पर्वतादिकांप्रमाणें त्या एक–सागरांत बुडून गेले. इतक्यांत मी त्याच आकाशांतून उठलेल्या एका भयंकर रूपास पाहिलें. हा रुद्र आहे, असें समजे तों

मीही त्याला पाहून अतिशय घाबरलों. तें उठलेलें रूप कल्पान्त जलदाकार होतें. त्याला पाहून सृष्टिकालचें सर्व तम (अंधकार) एकत्र होऊनच असें साकार झालें कीं काय, असा मला भास झाला. देहाकार झालेल्या त्याचें मुख लक्षावधि सूर्यासारख्या भास्वर तीन नेत्रांनीं शोभत होतें. त्यांतून ज्वालांचा प्रवाह निघत होता. त्या भयंकर शरीराला पांच मुखें होतीं. दहा हात होते. हातांत शूल होते. अनन्त आकाशांतही संचार करणारें तें महद्भुत काळ्या कुट्ट शरीरानें युक्त होऊन पुढें आलें. तें एकार्णवानें व्यापलेल्या ब्रह्मांडाच्या बाहेरील आकाशांत उभें राहिलें. तें शून्यरूप असूनही हस्तपादादि रचनेनें युक्त असल्यासारखें दिसलें. आपल्या भुजांनीं क्षीरसागरास क्षुब्ध करणाऱ्या गोविंदाप्रमाणें त्यानें आपल्या नासिकावायूच्या भ्रमणानें त्या एक-सागरास हालविण्यास आरंभ केला. त्याच्याकडे पाहून, कल्पसागराचा पूरच पुरुषाकार घेऊन उठला आहे कीं काय व सर्व अहंकारांचा समूहच देहवान् होऊन आला आहे कीं काय? असें मला वाटलें. तें रूप सर्वांचें कारण असल्यामुळें स्वतः कारणरहित होतें.

राघवा, पण तीन नेत्र, त्रिशूल इत्यादि चिह्नांवरून हा जगदीश्वर रुद्र आहे, असें दुरूनच जाणून मी त्यास नमस्कार केला. आतां-' अमूर्त मायाशबल ब्रह्मच महेश्वर आहे, असें श्रुतिप्रसिद्ध आहे. तेव्हां तो कशाकरितां व कोणत्या उपाधींनीं पंचमुखत्वादि-विशिष्ट मूर्ति धारण करतो; तसेंच त्या सर्वात्म्याला मर्यादित–भाव कसा प्राप्त होतो? म्हणून विचारशील तर सांगतों—काकुत्स्था, तो परमेश्वर सृष्टि-स्थिति–संहारादिविषयक, संकल्प–निश्चय इत्यादिबीजभूत, व सर्वाभिमानात्मक मायावृत्तिरूप अहंकारत्वानें सर्व जगाच्या अध्यासाचें मूळ आहे. तो सर्व प्राण्यांस संहारसमयीं रडवीत असल्यामुळें व सर्व शरणागतांची पीडा घालवीत असल्यामुळें रुद्र या नांवानें प्रख्यात आहे. त्यांतील रोदनसमयीं तो विषमाभिमानवान् व पीडा दूर करण्याचे वेळीं एकाभिमानवान् होतो. मी पाहिलेली त्याची मूर्ति निर्मळ आकाश होतें. (आतां तो पंचमुख कसा झाला तें सांगतों.) त्या अहंकाराचीं प्रत्येक शरीराशीं संबद्ध असलेलीं जीं पांच ज्ञानेंद्रियें तींच रुद्राचीं पांच मुखें

होत, असें तत्त्ववेत्ते जाणतात. म्हणून तीं सर्वतः प्रकाशरूप असतात. (त्यांतून संविदग्नीच्या ज्वाला एकसारख्या बाहेर पडतात.) आतां तो दशबाहु कसा तें ऐक. वाक्, पाणि, पाद, वायु व उपस्थ हीं पांच कर्मेंद्रियें हे त्याचे उजवे हात व त्यांचें वचन, आदान (घेणें), विहरण (चालणें), उत्सर्ग (मलविसर्जन) व आनंद हे पांच विषय हे डावे हात होत.

'असें जर आहे तर तो पूर्वींच तशा आकारानें कां दिसला नाहीं?' म्हणून म्हणशील तर त्याचेंही कारण सांगतों. चराचर-नामरूपकार्याकार अध्यारोपानें ज्यांची दृष्टि अतिशय मोहित झाली आहे. त्यांना अध्यारोपाच्या आंतील कारणांचा स्वभाव दुर्ग्राह्य असतो. चार प्रकारचीं शरीरें व त्यांतील जीव यांसह प्रलयद्वारा मायाशबल ब्रह्मास प्राप्त झालेल्या चतुर्मुखानें जेव्हां त्याला (अध्यारोपाला) सोडलें तेव्हां तो आपल्या पूर्वोक्त आकाशमात्र परिशेष मूर्तीस प्राप्त झाला. पटानें (वस्त्रानें) ज्यांना सोडलें आहे, असे तन्तु जसे व्यक्त होतात त्याप्रमाणें चतुर्मुखसंज्ञक आत्माध्यारोपित कार्यानें सोडतांच रुद्र कारणरूपानें स्पष्ट झाला.

पण तो जर आकाशमात्ररूपच होता तर अमूर्त असलेल्या त्याची वर सांगितल्याप्रमाणें देहाकृति कशी दिसली? म्हणून विचारशील तर त्याचें उत्तर असें–सर्व कार्यविलय झाल्यावर राहणारा जो केवळ कारणांश तदेकरूप तो होता, यास्तव त्याची मी वर्णिल्याप्रमाणें देहाकृति वस्तुतः नाहीं. पण तशा आकाराची कल्पना करून उपासना करणाऱ्या उपासकांना तो तसा दिसतो. आतां तो राहतो कोठें, तें सांगतों. तो ईश्वर चिदाकाशगत विस्तीर्ण भूताकाशांत, सर्वभूतांच्या शरीरांतील वायूप्रमाणें राहतो. असो; सर्व भूतांनीं (आकाशादि कार्यांनीं) ज्याला सोडलें आहे, असा तो त्यावेळीं आकाशाकार होऊन जलाला क्षुब्ध करीत स्वतः क्षीण होतो व परम शांतीस पोंचतो. आतां त्याच्या मित्रत्वाचें कारण सांगतों.–तीन गुण, तीन काळ, चित्त–अहंकार व बुद्धि, हें अंतःकरण-त्रिक, प्रणवाचे तीन वर्ण, तसेच तीन वेद, त्या रुद्राच्या पूर्वोक्त पांच मुखांवर क्रमानें तीन नेत्र होऊन राहिलेले होते. त्यानें आपल्या मुठींत त्रैलोक्यरूपी त्रिशूळ धारण केला होता. ज्या अर्थीं सर्व भूतसमूहामध्येंही त्याच्या-

वांचून दुसरें कांहीं नसतें त्या अर्थी तो रुद्रच सर्व भूतांचा देहात्मा होऊन राहिला आहे.

या रुद्राचें प्रयोजन काय तेंही सांगतों. आपण उत्पन्न केलेल्या सर्व प्राण्यांना होणारा स्वस्वकर्मानुरूप विषयभोगानुभव व क्रमानें ज्ञानसाधनांची प्राप्ति झाली असतां शेवटीं होणारा स्वात्मतत्त्वोपलंभ, एतद्रूप शास्त्रीय विहित–निषिद्धकर्म–ज्ञानफलदानस्वभाव हेंच याचें प्रयोजन आहे. कारण तो स्वभावच त्याला सृष्टि, स्थिति व संहार यांमध्यें नियुक्त करीत असतो. आतां कोणाकडून प्रेरणा केला गेलेला हा, हें सर्व करतो, तें सांगतों. वाणी व मन यांचा विषय न होणाऱ्या निरतिशय भूमा (बहुल) नामक आनंदात्मक परम कल्याण स्वरूप परमात्म्यानें 'बहु होण्याच्या' संकल्पात्मक मायावृत्तीनें सर्गादिकांस उत्पन्न करण्यास उद्युक्त केलें असतां, हों सृष्टि निर्माण करतो. नंतर सृष्टिकाल संपून त्यानें याला प्रलयाची पेरणा केली असतां हा अहंकारात्मक रुद्र (प्रथम पृथ्वी, नंतर जल, नंतर तेज इत्यादि) सृष्टीच्या उलट क्रमानें सर्व जगाला गिळून आकाशभावानें स्थित होतो. नंतर त्यालाही त्या शिवस्वरूप स्वात्म्यानें गिळलें असतां तो आकाशभावही सोडून भूमानन्दस्वरूपप्रतिष्ठालक्षण शांतीस प्राप्त होतो. राघवा, याप्रमाणें हा निर्मल आकाशरूप आहे. तो सर्व जगाचा कल्पान्त करून व तें पुढचें एकार्णव जल पिऊन पुनरपि परत न येण्यासाठीं परम शांतीस प्राप्त होतो.

रामा, आतां त्या रुद्रानें शेवटीं काय केलें, तें सागतों. मी त्याला मोठ्या यत्नानें जों पहात आहें, तों तो आपल्या श्वासवायूच्या वेगानें त्या महासमुद्राचें पाणी पिऊं लागला. त्याचें मुख घोर व ज्वालासमूहांनीं युक्त होतें. त्यामुळें त्याच्या प्राणानें ज्याला ओढलें आहे, असा तो महासागर वडवाग्नीप्रमाणें त्याच्या मुखस्थतेजांत शिरला. सृष्टिकालींही जलाचा शोष झाला असतां, तें तेजांतच शिरतें. अंधकाराला सूर्य अथवा सर्व दुर्गुणांना सज्जनसंपर्क जसा नाहींसा करतो, त्याप्रमाणें रुद्रानें तें जल क्षणांत शोषून घेतलें. त्यामुळें ब्रह्मलोकापासून पातालापर्यंत सर्व शांत व शून्य झालें. धूळ, धूर, वायु, सागर, इत्यादि भूतांनीं रहित, असें सम आकाश झालें, राघवा, त्यानंतर केवल हे चार आकाशासारखे निर्मल

पदार्थ तेथें दिसत होते. एक तर—मध्यभागीं असलेला हा कृष्णाकाशाकार रुद्र. तो निश्चल सुवासाप्रमाणें आकाशांत निराधार स्थित होता. दुसरा—फार दूर साती पाताळांच्या खालीं पृथ्व्याकाशतलासारखा ब्रह्मांडगृहाचा भाग होता. तिन्ही लोकांचें व यांतील सर्व पदार्थांचें भस्म होऊन व तें पुनः जलानें भिजून त्याचा चिखल झाला होता. त्यानें व्यापलेला तो भूतलभाग वरच्या आकाशभागापेक्षां किंचित् स्थूल होता. तिसरा पदार्थ—वरील ब्रह्मांडभागभूमि हा होता, तो फार दूर असून तेथपर्यंत दृष्टि पोंचत नसल्यामुळें तो गगनासारखा नीलवर्ण भासत होता. या एकमेकांपासून फारच दूर असलेल्या दोन ब्रह्मांडखंडांच्यामध्यें जें अंतराकाश होतें, तेंच निर्मल ब्रह्म होय. तें अनादि व अनंत, निर्मल व विस्तृत होतें. हाच चवथा पदार्थ मी तेथें पाहिला. या चार वस्तूंवांचून तेथें मला आणखी कांहींएक दिसलें नाहीं.

श्रीराम—अहो गुरुवर्य, ब्रह्मगृहरूप कटाहाच्या बाहेर काय होतें ! (म्हणजे आपण वर जीं दोन अवरणें—भूतल व ऊर्ध्व आकाश—सांगितलीं त्यांच्या पलीकडे काय होतें ? त्याना आवरण करणारें काय होतें ? व त्याची किती संख्या होती व तीं आवरणें निराधार राहिलीं कशीं?

श्रीवसिष्ठ—त्या दोन ब्रह्मांडखंडांच्या पलीकडे दशगुण जल होतें. त्याच्या पलीकडे तसेंच ज्वालारूप तेज होतें. तेजाच्या पलीकडे तसाच निर्मल वायु होता. त्याच्या पलीकडे दसपट निर्मल आकाश होतें. त्याच्या पलीकडे अतिस्वच्छ व अनंत परब्रह्माकाश होतें. (हें शबलब्रह्म होय) याच्या पूर्वी, आकाशाच्या पुढें अहंकार, महत्तत्त्व, प्रकृति इत्यादि निरनिराळीं तत्त्वें निरनिराळ्या वाद्यांनीं मानलेलीं आहेत. व त्यांचा पुराणादिकांतूनही निर्देश केला आहे. पण तीं श्रुतिप्रोक्त नसल्यामुळें आम्हीं त्यांचा येथें उल्लेख केला नाहीं.

श्रीराम—पण भगवन् , ब्रह्मांडखंडाच्या वर व खालीं असलेल्या महाजलाला धारण कोण करतं ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, बालक जसें आपल्या आईकडे धांवत जातें त्याप्रमाणें तें जल पृथ्वीच्या ब्रह्मांडखर्परभागाचाच आश्रय करितें. ताहानेनें व्याकुल झालेले लोक जसे पाण्याकडे वेगानें धावतात, त्याप्रमाणें सर्व

पदार्थ जवळ असलेल्या ब्रह्मांडशरीराकडे जातात. अवयव जसे अवयवींला सोडीत नाहींत त्याप्रमाणें त्या पार्थिव भागाचाच आश्रय धरून राहिलेले तैजसादिक पदार्थ आपली स्थिति सोडीत नाहींत. ' पण जलादि इतर आवरणांस आधारभूत होणारीं हीं दोन ब्रह्मांडखर्परें (ब्रह्मांडाचीं खापरें, कवच्या) फार जड (भारी) असल्यामुळें पडत कशीं नाहींत. त्यांना कोण धारण करतें ? म्हणून म्हणशील तर सांगतों—रामा, हें जगही वस्तुत: कोणी धरलेलें नाहीं, तें पडत नाहीं व त्याला कांहीं आकारही नाहीं. पण तें कोणी धरलें आहे, पडत आहे व साकार आहे, असें स्वप्ननगराप्रमाणें भासतें. अर्थात् जग सत्य आहे, अशी दृष्टि ठेवल्यास आधारादिकांविषयींची चिंता उद्भवते; पण तें मिथ्या आहे, असें ठरल्यावर ती उद्भवण्याचा मुळीं संभवच नाहीं. कारण पर्वतादिकांसारखे मोठमोठे गुरु (भारी) पदार्थही स्वप्नादि भ्रमांत आधारावांचून राहूं शकतात. जगत् हा चित्-मधील केवळ आभास आहे. सर्व पदार्थांचा स्वभाव संवेदनाप्रमाणेंच नियत अथवा अनियत असतो, त्यामुळें त्यांना संवेदनानेंच धरलें होतें. सारांश, शरत्समयीं अंतरिक्षांत पाहिलें असतां ज्याप्रमाणें बोरांएवढालीं मोठीं मोत्यें खालीं गळावयासच झालीं आहेत, असें दिसतें त्याप्रमाणें चिदाकाशांत भ्रांतीनें स्फुरणाऱ्या या जगांची संख्या, आधार इत्यादि तत्त्वांची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे ? ८०.

सर्ग ८१—भैरव रुद्र व त्याची छाया कालरात्री यांचें नृत्य.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, त्यानंतर तो उद्धत आकाराचा रुद्र त्या महा अंबरांत नाचावयास लागला आहे, असें मला दिसलें. आकाशाच्या आकारास प्राप्त झालेल्या त्यानें आपली व्यापिता तर सोडली नाहींच; पण त्या महा आकारानेंच तो थै थै करूं लागला. तो मेघांप्रमाणें काळा होता. त्यानें दाही दिशा भरून सोडल्या होत्या. सूर्य, चंद्र व अग्नि हेच त्याचे तीन नेत्र होते. त्याच्या भुजा व पाय त्यावेळीं हालत होते. त्याच्या शरीराच्या मागें जों मीं पहात आहें, तों मला रुद्राच्या नर्तनाचें अनुकरण करणारी छाया उत्पन्न झाली आहे, असें आढळलें. पण सूर्यादिकांचा अभाव झालेला असल्यामुळें सर्वत: अंधकार पसरलेला असतांना ही याची छाया कशी पडली आहे, असा जों मी मनांत विचार

करीत आहें तों ती त्रिनयना व विपुल शरीराची छाया त्याच्यापुढें येऊन उभी राहिली. ती काळी, कृश व जिच्या अंगावर मोठाल्या शिरा स्पष्ट दिसत आहेत अशी होती. तिच्या विखुरलेल्या केसांतून पुष्पें होतीं. तिचें शरीर शिथिल झालें होतें. खललेल्या काजळाप्रमाणें काळ्या वर्णाच्या तिला पाहून ही अंधारी रात्रीच शरीर धारण करून आली आहे, कीं ही तमःश्री देहयुक्त झाली आहे, कीं ही आकाशाची नीलिमा साकार झाली आहे, असें माझ्या मनांत आलें. अनेक उपवास केलेल्या एकाद्या दरिद्राप्रमाणें ती कृश होती. तिच्या अंगावरील शिरांच्या जाळ्यांकडे पाहिलें असतां, ब्रह्मदेवानें ही कृश असल्यामुळें स्वतः उभी राहण्यास समर्थ नाहीं, असें पाहूनच जणुं काय तिला शिरांनीं वेष्टित केलें आहे, असा तर्क होत असे. शिवाय ती इतकी उंच होती कीं, तिच्या मस्तकाचें अग्र मी फार वेळ खालीं व वर हिंडून मोठ्या प्रयत्नानें पाहिलें. तिच्या आकाराचा निश्चय करवत नसे. ती क्षणांत एकभुजाकार दिसे. व लागलीच अनेक भुजांनीं युक्त होई. एकदां तिला एकच तोंड आहे, असें वाटे; पण लागलेंच पहावें तों ती अनेक मुखाकार होई. तिला अनेक उग्र मुखें आहेत, असा भास होत असे. केव्हां ती पादरहित भासे. कांहीं वेळानें शंभर पायांनीं भूषित आहे, असें दिसे व केव्हां तर तिला एकच पाय आहे, असा अनुभव येई.

अशा त्या घोर छायेला पाहून व ती त्या भगवान् रुद्राबरोबर अगदीं त्याच्या सारखेंच तांडव करीत आहे, असें समजून मी ही कालरात्रि आहे, असें अनुमान केलें. तिच्या मुख-प्रभृति पादपर्यंत शरीरांत सर्व जगांतील पदार्थ राहिले होते. तिच्याबरोबर ते सर्व पदार्थही नाचत आहेत, असें भासलें. पूर्वीं गिळलेलें जग आपल्या अंगांत व्यक्त करून ती तृप्त झाली होती. आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें सर्व जगत् तिच्या विस्तीर्ण देहांत भासत होतें. वस्तुतः ती नाचत नसून, हें सर्व पर्वत-सागरादियुक्त जगच नाचत आहे, असें मला त्यावेळीं भासलें. मेलेलें तें पुनः परलोकीं सुखानें नांदत आहे, असाच मला भास झाला. त्या नृत्यांत मी अनेक चमत्कार पाहिले. सर्व पर्वत, सागर, इत्यादि पदार्थ नाचत होते, हें तर झालेंच; पण माशांनीं खडखडीत जमिनीवरून

भराभर संचार करणें, पक्ष्यांनीं आकाशाप्रमाणें पाण्यांतून उडत जाणें, पाण्यानें अंतराळीं स्थिर राहणें इत्यादि दुसरेही अनेक जादूचे खेळ मीं अवलोकन केले. त्या कालरात्रीच्या शरीरांत एका क्षणांत किती कल्प, सर्ग, ब्रह्मादि देव, आकाशादि भूतें व वृक्षादि पदार्थ होऊन जात असलेले मी पाहिले, तें कांहीं मला सांगवत नाहीं. सर्व वस्तू आपापला लौकिक स्वभाव सोडून व्यवहार करीत होत्या. त्या देवीच्या शरीरांत क्रिया-शक्ति भरून राहिली होती. जगद्रूपी मुगाचे कण एकत्र होऊन तिच्या शरीरांत नाश पावत होते. ती क्षणांत कांहींशी आहे, असा भास होत असे, व क्षणांत नाहीं असें वाटे. क्षणांत आंगठ्या एवढी होई व क्षणांत सर्व आकाशास व्यापून सोडीत असे. ती देवी परिणामिस्वभाव जड जगन्मयी असल्यामुळेंच अशी प्रतिक्षणीं निरनिराळ्या रूपानें भासत होती. ती देवी (कालत्रयवर्ती त्रिभुवनाच्या आंतील चित्) चित्रकाराच्या अंतःकरणांत असलेल्या चित्राच्या आकाराप्रमाणें प्रत्येक अंतःकरणांतील काम कर्म-वासनापरिपाकानुसार व्यक्त होते. ती देवी अविद्यावृत-एकचिदात्मक असल्यामुळें, सर्व संसारात्मक-एकाकार होऊन राहते. पण विद्येच्या योगानें अविद्येचा नाश झाला म्हणजे ती अतिशांत चिदाकाशमात्र व निष्प्रपंच होते. सारांश ती बद्धदृष्ट्या व मुक्तदृष्ट्या जाणलें जाणारें अनाद्यनन्त रूप धारण करते. परमार्थतः तें चिदेकरूप आहे. जीवन्मुक्तांना तें विवर्तदृष्ट्या व युक्तिवाद्यांना परिणामदृष्ट्या भासतें. असो; ती मोठी भैरवी देवी त्या कल्पान्तरुद्राच्या पुढें नाचूं लागली असतां तिच्या आकारानें त्रिभुवनास व्यापून सोडलें. त्यामुळें ती कल्पान्तवायूनें हालविलेल्या वनपंक्तीप्रमाणें दिसली, कुदळ, उखळ, आसन फळांचे हार, उदकुंभ, करंड्या, मुसळें इत्यादिकांची माळ तिनें आपल्या गळ्यांत घातली होती. तिच्याकडून वंदन केला जाणारा तो आकाशभैरवही तिच्या बरोबर तसाच नाचत होता. असो; याप्रमाणें उद्धत तांडवनृत्य करणारा तो कालभैरव तुम्हां सर्वांचें पालन करो. ८१.

सर्ग ८२—चिद्रूप शिवाचें तत्त्व.

श्रीराम—भगवन्, सर्वनाश झाला असतां ती देवी कोणत्या अंगानें नाचते. उखळ-मुसळ इत्यादि पदार्थांची माळ तिनें घातली होती, हें

आम्ही खरें कशावरून समजावें? कारण युक्तिदृष्ट्या तें असंभव वाटतें. नष्ट झालेलें जग पुनः कसें दिसलें. त्या काळीची देहस्थिति कशी झाली?

श्रीवसिष्ठ—रामा, तो पुरुष, ती स्त्री, त्यांचें नृत्य, त्यांच्या त्या आकृति इत्यादि कांहीं खरें नाहीं. तें सर्व अनादि चिन्मात्र आकाश आहे. तें अनंत, शांत, आभासमात्र, व अव्ययच पसरलें आहे. तें साक्षात् शिवस्वरूप असतांनाही भैरवाकृति दिसत होतें. सोनें जसें निराकार राहूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें तें चेतन असल्यामुळेंच तशा प्रकारच्या स्वभाववैभवावांचून राहत नाहीं. मिरची तिखटपणाला सोडून राहील कां? नाहीं. मग चिन्मात्र तरी चेतनावांचून कसें राहील? स्वभावाला सोडून पदार्थाची स्थिति कशी होणार? माधुर्यस्वभावाला सोडून शर्करा एकक्षणभरही राहत नाहीं, हें सर्वांना ठाऊक आहे. शिवाय नष्ट झालेल्या वस्तूंचेंही स्मृतिसमयीं भान होत असल्यामुळें चित्-दृष्ट्या कशाचाही निरन्वय नाश अप्रसिद्धच आहे. ब्रह्मा- हून पृथक् नसलेल्या जगाला केवळ ब्रह्मसत्तेहून निराळी सत्ता नसल्यामुळें कोणत्याही पदार्थाचा अत्यंत नाश अशक्यच आहे. शबलब्रह्मच स्वसंकल्पानें जगद्रूप झालेलें असल्यामुळें, श्रुति–स्मृति–पुराणोक्त सर्व मूर्त व अमूर्त वस्तु तद्रूपच आहेत. ब्रह्मसत्ता हेंच जगाचें रूप आहे. ती तत्त्वबोधक प्रमाणावांचून म्हणजे नुसत्या लौकिकदृष्ट्याच उत्पत्ति, प्रलय इत्यादि आका- रानें रज्जुसर्पन्यायानें भासते. पण तत्त्वबोधक प्रमाणानें तिचा यथार्थ रूपानें साक्षात्कार होतो. प्रपंच, त्याच्या सर्व अवस्था, सर्व विकार, बंध, मोक्ष, विद्या, अविद्या, शुभ, अशुभ इत्यादि सर्व शुद्ध, निरामय, चिदाकाश आहे.

राघवा, हा जो मी चिन्मय परमाकाशात्मा सांगितला तोच सनातन शिव आहे. तोच हरि होतो. पितामह, चंद्र, सूर्य, इंद्र, वरुण, यम, कुबेर, अग्नि, इत्यादि सर्व चिन्मयाकाशाचे कोश आहेत. अन्यथा ग्रहण कर- विणाऱ्या अविद्येमुळें हे सर्व आहेत असें वाटतें. पण ते सर्व परमार्थस्वभावमात्र आहेत, असें जाणल्यानें चिन्मात्र होतात. अर्थात् ब्रह्मच कांहीं काळ अज्ञदृष्टीनें जीव व जगत् वेषानें स्थित होतें. पण पुढें विद्वद्दृष्टि प्राप्त होऊन बोध झाला असतां तें स्वरूपांत स्थित होतें. म्हणजे जीव आपल्या परब्रह्मात्मक स्वस्वभावास जोंपर्यंत जाणत नाहीं तोंपर्यंतच अज्ञात स्वात्मस्वरूपांतील

संसारमहासागरांत जन्म—मरण—भ्रमणादि नाना तरंग करतो. पण जेव्हां जाणतो तेव्हां तन्मयतेस प्राप्त होतो व तत्काल निरामय होतो. राघवा, ज्ञान झालें असतां (आत्म्याचा साक्षात्कार झाला असतां), हें सर्व इतकें शांत होतें कीं, मग तो सागर नाहीं, तरंग नाहीं व क्षोभही नाहीं. तर सर्व अनंत पर तत्त्वच आहे ८२.

सर्ग ८३—नृत्य करणारा रुद्र व कालीही चिन्मात्ररूप होय.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळेंच अविद्याभ्रांतीचा निरास करून तात्त्विक शिवस्वभावदृष्टीचें उद्घाटन करण्यासाठीं, मी स्वतः अनुभविलेल्या या जगत्प्रलय, नृत्य इत्यादिकांचें वर्णन केलें. पण तें सर्व खरें आहे, असें भ्रमानें समजूं नये. तत्त्वदृष्ट्या मी त्याची आकृति चिदाकाशमात्र पाहिली. मजवांचून दुसऱ्या कोणाही तत्त्वदृष्टिहीन पुरुषाला ती त्याची आकृति दिसणें शक्य नाहीं. मी तत्त्वदृष्टीनेंच कल्पान्तादि सर्व मायामात्र आहे, असें जाणलें. रामा, दीर्घ परिचयामुळें तुझी आधिभौतिक दृष्टि रूढ झाली आहे, त्यामुळें तुझ्या वाणीमध्यें जें जें आरूढ होतें तें तें सर्व तत्क्षणीं सत्यताभ्रांतीचा विषय होतें. परमार्थतः तो भैरव नाहीं, ती भैरवी नाहीं व तो जगाचा क्षयही नाहीं, तर तें सर्व भ्रांतिमात्र आहे.

श्रीराम—भगवन्, प्रामाणिकाच्या दृष्टीनें तें सर्व नाहीं, हें खरें; पण अप्रामाणिकाच्या दृष्टीनें जें कांहीं असल्यासारखें वाटतें, तें तरी कल्पांतीं नाश पावतें कीं नाहीं? मग असें जर आहे, तर चित्-चें चेत्यरहित (निर्विषय) चित् हें नांव कसें रूढ झालें? त्याप्रमाणें आश्रयाचा अभाव असतांना चिद्घन चेतित करणारा कसा होतो? अर्थात् त्रिपुटीची उपपत्ति लागत नाहीं. 'त्यावेळीं अविद्या असत् असलेलेंही दृश्य दाखविते, व त्यावरूनच त्रिपुटीची सिद्धि होते,' असें म्हणाल, तर सर्ग व प्रलय यांच्या विषयींही तसेंच म्हणतां येईल. तसेंच रुद्र व देवी यांचें सर्व जगद्घटित शरीर चेतित झाल्यावांचून त्यांचें नृत्य संभवत नाहीं. एकाच वेळीं द्वैत व अद्वैत यांचीही भावना करतां येणें शक्य नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—बाबारे, तूं जरी अशी शंका घेऊं लागलास तरीही तुझा द्वैतैक्यसंदेहसागर शांत होण्यासाठीं मी तिचें समाधान सांगतों तें ऐक.

सर्व वस्तूंचा प्रलय होऊन, अवशिष्ट राहिलेल्या चिन्मात्राचें जर कांहींच चेत्य (विषय) राहिलें नाहीं, तर दुसरी वस्तूच नसल्यामुळें कोठेंही व केव्हांही कोणतीही वस्तु कोणालाही कळणार नाहीं. कारण सर्व एक आत्माच झाल्यावर कोणकोणत्या साधनानें कशाला पाहणार? असें श्रुतीनें सांगितलें आहे. अर्थात् प्रामाणिकांच्या दृष्टीनें सिद्ध होणारा नित्य मुक्त आत्मस्वभावच तूं येथें सांगितलेला प्रलय झाला. त्यामुळें अप्रामाणिकांच्या दृष्टीनें प्रश्न करणें उचित नव्हे. बरें तूं पहिल्या दृष्टीहून दुसरी दृष्टि अगदीं विलक्षण आहे, असें दाखविण्यासाठीं प्रलयामध्येंही अविद्यादि कांहीं चेत्याचा अंगीकार करीत असलास तर त्या कारणानेंच त्रिपुटी, जगद्घटित रुद्र व देवी यांचीं शरीरें, त्यांचें नृत्य, इत्यादि सर्व सिद्ध होईल. म्हणजे मी सांगितलेल्या पैकीं कांहीं असंभवनीय नाहीं. पण तेवढ्यावरून वास्तविक कूटस्थ चित्स्वभावाची हानि होत नाहीं. कारण भ्रांतीनें अन्यथा प्रतिभास जरी झाला तरी वास्तव स्वभावापासून वस्तु च्युत होत नाहीं. याविषयीं स्वप्ननगरादिकांचे दृष्टान्त पूर्वी पुष्कळ दिले आहेत. तस्मात् सर्व ज्ञेयाला जाणूनही चित् स्वरूपानें सदा विषयशून्यच असते. यास्तव हे रामा, तूंही त्या ईश्वराप्रमाणें लोक-दृष्ट्या आपलें प्रकृत परंपराप्राप्त राज्य-पालनादि आचरण कर. पण तें करीत असतांनाही आत्म-दृष्ट्या परमार्थ मौन धारण करून, मान, मोह, मद इत्यादि दोषांचा त्याग कर. जीवभावालाही अहंकारत्याग-पूर्वक विसर, व विक्षेप-रहित होऊन रहा ८३.

सर्ग ८४—शिव व शक्ति यांचे निजरूप व उखळादिकांच्या मालेचें स्वरूप.

श्रीराम—भगवन्, आपण वर सांगितलेली काली नाचतांना कोणत्या रूपाची असते व तिची माळा कोणत्या आकाराची होती?

श्रीवसिष्ठ—तो भैरव चिदाकाश शिव असून त्याची ती मनोमय स्पंदशक्ति त्याच्याहून भिन्न नव्हती, असें जाण. वायु व त्याची स्पंदशक्ति, अग्नि व औष्ण्य यांची जशी एकता तशी चिन्मात्र व त्याची ती स्पंदशक्ति ह्यांची सर्वदा एकरूपता आहे. स्पंदावरून वायूचा बोध होतो; औष्ण्यावरून अग्नीचें अनुमान होतें; त्याचप्रमाणें त्या अमल, शांत, चिन्मात्र शिवाचें त्याच्या स्पंदमायाशक्तीवरून ज्ञान होतें. तिच्यावांचून नाहीं. शिव

हेंच अवाच्य व शांत ब्रह्म आहे, असें तत्त्वज्ञ जाणतात, त्याची स्पंदशक्ति हीच त्याची 'मी बहु व्हावें' ही इच्छा आहे. सत्यकाम ईश्वराची ती इच्छाच मनोराज्याप्रमाणें जगत् पसरते. तीच आपल्यांतील चिदाभासानें प्रदीप्त झाल्यामुळें चितिशक्ति (जीवचैतन्य) होय. जगदाकारानें परिणाम पावल्यामुळें तीच सृष्टीची प्रकृति, झाली. दृश्य पदार्थरूप आभासांमध्यें अनुगत असलेल्या उत्पत्ति, आप्ति, विकृति, व संस्कार या चार फलांना निर्माण केल्यामुळें ती क्रिया होते. पुराणांमध्यें ती शुष्क आहे, असें सांगितलें आहे. त्याचें कारण—समुद्रादि जलानें ओलें झालेलें ब्रह्मांड हाच तिचा देह असून तो वडवाग्निशिखाकार आदित्यादि ज्योतींकडून सुकविला जातो, म्हणून तिला शुष्क असें म्हणतात. त्याचप्रमाणें तिच्या चंडादि (प्रखरत्वादि) गुणांमुळें ती चंडिका, जया, विजया, सिद्धा, अपराजिता, वीर्या, दुर्गा, उमा, गायत्री, सावित्री, सरस्वती, गौरी इत्यादि नावांनीं प्रख्यात झाली आहे. शिव व शिवा अशीं तीं दोघेंही आकाशरूप असल्यामुळें त्यांचें शरीर काळें दिसतें. चिद्रूप अशाही त्या दोघांनीं मांसमय स्वशरीराप्रमाणें आपलें काळें शरीर संकल्पदृष्टीनें पाहिलें. आकाशाप्रमाणेंच त्यांची निराधार स्थिति होती. अमूर्तत्व व स्वच्छत्व हे दोन धर्मही त्यांच्या ठायीं आकाशाप्रमाणेंच राहत होते.

राघवा, आतां त्यांच्या हस्तादि अवयवांचें बहुत्व व उखळ, मुसळ इत्यादिकांची माळा यांविषयीं सांगतों तें ऐक. ज्याअर्थीं ती भगवती अनाद्यन्ता चितिशक्ति ही स्वेच्छेनें सर्व वैदिकक्रियारूप होऊन द्यावें, स्नान करावें, हवन करावें इत्यादि वेदविहित दान-स्नान—यागादि श्रेष्ठ शरीरिणी होते, त्याअर्थीं त्या देवीचे नानाप्रकारचे अभिनययुक्त नाच ह्याच ब्रह्माच्या कर्मफलरूप सर्व प्राणि-सर्ग, स्थिति, जरा, मरण इत्यादि रीति आहेत, असें जाणावें. ही देवी क्रीयारूप असल्यामुळें व निरवयव क्रियेची प्रसिद्धि होणें अशक्य असल्यामुळें तिच्या स्वरूपसिद्धीकरितांच हस्त—पादादिकांची कल्पना केली आहे. ती कल्पित अवयवात्मिका देवीच ग्राम, द्वीप, नगर इत्यादिकांची शरीरावर माळ धारण करते (म्हणजे त्यांच्या योगानें स्पंद करून आपली क्रियारूपता प्रकट करते. काली इत्यादि नांवेंही तिला क्रियास्वभावता, सर्व भूलोकादिकांस धारण करणें, इत्यादि निमित्तांनींच प्राप्त

झालेलीं आहेत.) पण ती देवी याप्रमाण जगद्रूपी अंग धारण करीत असली तरी तिचा स्वभाव असंग, उदासीन चिद्रूप असल्यामुळें ती वस्तुतः निरवयवच आहे. ती शिवाहून भिन्न नसल्याकारणानें तिला शिवत्वही आहे, असें जाणावें. तिच्याठायीं वस्तुतः क्रियारूपत्वही नाहीं. तें अबोध दशेंतच मात्र अनुभवास येत असतें. पण शिवस्वरूप बोध-दृश्य आहे. म्हणून तेंच खरें होय. बोधामुळें ती क्रियास्वरूपा-पासून व्यावृत्त होऊन जेव्हां आपल्या वास्तवस्वभावानें राहते तेव्हांच तिला शिव असें म्हणतात. कूटस्थाच्या चितिशक्तिरूप देवीचें अविद्या-वशात् प्रतिकूल स्पंद व जडभाव यांच्या योगानें स्थित होणें, हीच क्रिया आहे. असो; याप्रमाणें कल्पित जगद्देह धारण करणाऱ्या देवीनें कल्पित शूर्प–मुसळादिकांची माळा धारण करणेंच उचित आहे. कारण चवदा लोक व त्यांतील सर्व पदार्थ हे तिच्या शरीरांतील कल्पित भागच होते.

रामा, सर्व पदार्थ आत्म्यामध्यें स्थित असल्यामुळें आत्मरूप आहेत. दृढ ध्यानानें वासना क्षीण झाली असतां त्यांची प्रतीति येत नाहीं. म्हणून केवल अवस्थेंत ते आत्मरूप होतात. अर्थात् आरशांतील प्रति-बिंबाप्रमाणें किंवा स्वप्नाप्रमाणें अज्ञदृष्ट्या ते जरी सत्य वाटले तरी तसे नाहींत. तथापि त्यांच्या योगानें अर्थक्रिया होऊं शकते. आरशांतील घटादिकांच्या योगानें बाहेरील जल आणणें इत्यादि क्रिया करितां येत नाहींत, म्हणून म्हणशील तर सांगतों— बाबारे, आरशांतले किंवा स्वप्नांतले पदार्थ बाहेरील किंवा जागरावस्थेंतील व्यवहाराच्या उपयोगीं कसे पडणार ? दुसऱ्या जागीं असलेली वस्तु दुसऱ्या जागच्या अर्थक्रियेच्या उपयोगीं असणें शक्य नाहीं. गांवांत असलेले सहस्रावधि घट तुझ्या घरचें पाणी आणण्याच्या उपयोगीं आहेत का ? नाहींत. पण तेवढ्यावरून ते असत्य आहेत, असें म्हणणें युक्त नव्हे. प्रतिबिंबांतील पदार्थ त्यांतील अर्थ–क्रियेस; स्वप्नांतील पदार्थ स्वाप्न क्रियेस व जागरांतील वस्तु जागरांतील अर्थ–क्रियेस समर्थ आहेतच. अर्थात् वस्तूची सत्यता द्रष्ट्याच्या दृष्टीवर अवलंबून आहे. त्यानें सत्य दृष्टीनें पाहिल्यास ती सत्य होते व असत्य दृष्टीनें पाहिल्यास असत्य होते. पण दुसऱ्यालाही ती तशीच भासेल, असा कांहीं नियम नाहीं. तथापि

सर्व सत्य व असत्य वस्तु ज्याच्यामध्यें व ज्याच्या बळानें भासतात तो आत्मा नित्य सत्य आहे. कारण तो द्रष्ट्यानें कल्पिलेल्या सत्यासत्यांचा आधार आहे. त्याच्या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे असत्य कांहींच नाहीं. कारण आत्मा जर सर्व भाव व अभाव पदार्थ आहे, तर ते आत्म्याच्या स्वभावाविरुद्ध असत्य कसे होणार ? असो; रामा, ती काळी असें उद्धत नृत्य करीत होती तरी तिच्या अंगावरील त्रिभुवन हाललें किंवा घसरलें नाहीं. कारण झोंपीं गेलेला पुरुष आंत स्वप्न नगर पाहत असतो व त्याचवेळीं त्याचा देह एका कुशीवरून दुसऱ्या कुशीवर वळतो; पण त्यामुळें त्याच्या मनांतील कल्पित नगर कधीं ढासळत नाहीं. किंवा आरसा कितीही जोरानें जरी हालविला तरी त्यांतील प्रतिबिंब हालत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. रामा, हा त्रैलोक्यरूपी महा आरंभ स्वप्नांतील नगरादिकांप्रमाणें द्रष्ट्याच्या दृष्टीनें सत्य असला तरी भ्रांतिमात्र आहे. तेव्हां काळीच्या नाचानें तो ढासळणार कसा ? स्वप्नग्राम सत्य केव्हां असतो, तो मिथ्या केव्हां होतो, तो तुटतो केव्हां व असतो केव्हां ? केव्हांही नाहीं. त्याचप्रमाणें ही सर्व पुढें दिसणारी दृश्यश्री भ्रांतिमात्र आहे. स्वप्नगत नगरादिकांच्या अनुभवाप्रमाणेंच त्रैलोक्यानुभवही संकल्पमात्र आहे. सारांश बा रामा, चित्–मध्यें 'अहं' अशी व 'जगत्' अशी भावना वस्तुतः नाहीं. ती आकाशाच्या काळ्या रंगासारखी मिथ्या आहे. स्वरूपाच्या अज्ञानामुळें ती भ्रांति झाली आहे. म्हणून स्वरूपाला साक्षात् जाणलें असतां ती शांत होते ८४.

सर्ग ८५—तसा नाच करणाऱ्या त्या देवीनें शिवाला पाहिलें. त्याला स्पर्श केला. प्रेमानें त्याच्या अंगांत ती विलीन झाली व याप्रमाणें त्या दोघांचा एकभाव झाला.

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, याप्रमाणें ती काळी आपल्या परिस्पंदात्मक दीर्घ भुजलतांनीं आकाशास दाट अरण्य करीत नाचूं लागली. जिला स्वतत्त्व कळलेलें नाहीं अशी ही चितिशक्तिच ती क्रिया होय. सूप, कुदळ, बाण, शक्ति, उखळ, मुसळ, इत्यादि सर्व भाव व अभावरूप पदार्थ, कला, काल इत्यादि सर्व तिचें भूषणच होय. फिरवीत असलेलें कोलीत जसें चक्रादिकांच्या आकाराचें होतें त्याप्रमाणें चित्स्पंदच जगाचा आकार धारण करतो. कल्पना हृदयांमध्यें नगराला जशी धारण करते त्याप्रमाणें चित्स्पंद

जगाला धरतो अथवा कल्पनाच जसें नगर तसें कल्पनाच जगत् होय. ती शिवाची इच्छा शिवाहून भिन्न नाहीं. कारण वायूंतील स्पंदाप्रमाणें ती त्याच्याहून पृथक् नाहीं. स्पंदरहित वायु जसा शांत शांत तसा इच्छारहित शिव शांत शांत असतो. अमूर्त वायु आकाशांत जसें मूर्त शब्दाडंबर करतो त्याप्रमाणें अमूर्त शिवेच्छा मूर्त जगत् करते. असो; ती त्याप्रमाणें नृत्य करीत असतांना त्या परम–आकाशांत तिला अकस्मात् शिव दिसला. त्याबरोबर तिच्या मनांत प्रेमाचा महापूर आला व त्याच्या भरांतच तिनें त्याला स्पर्श केला. पण त्या परम कारणरूप शिवास स्पर्श करतांच स्वप्रकृतीस जावयास प्रवृत्त झालेली ती इतकी कृश झाली कीं, आपला तो अनंताकार सोडून एकाद्या पर्वता-एवढी बनली. पण कांहीं वेळानें ती एकाद्या नगरासारखी झाली. पुढें अशीच कृश होतां होतां ती आकाशाकार होऊन शिवासारखी बनली. एकादी वेगवती नदी जशी महासागरांत शिरते त्याप्रमाणें ती शंकराच्या शरीरांत शिरली, तेव्हां शिवेनें रहित झालेला एकटा शिवच राहिला.

श्रीराम—भगवन्, शिवाचा स्पर्श होतांच ती शिवा परमेश्वरी शांत कां झाली ? तें मला तत्त्वतः सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, ती शिवाची (परमेश्वराची) इच्छा, त्याची प्रकृति आहे. ती स्वाभाविक स्पंदशक्ति जगन्माया या नांवानें प्रख्यात आहे. पवनाकार पुरुष तिच्याहून अगदीं विलक्षण श्रेष्ठ, शिवस्वरूप व शांत आहे. या संसारांत त्याची प्रकृतिच भ्रमण करीत असते. नित्यतृप्त शिवाला ती जोंवर पहात नाहीं तोंवर तिचें नृत्य थांबत नाहीं. कारण कोण-त्याही इच्छेचा स्पंद इष्ट वस्तूची प्राप्ति होई तोंच होणें उचित आहे. पण इष्टप्राप्तीनंतर संविदेकरूप असलेली ती अकस्मात् शिवाला स्पर्श करून अगदीं तन्मय होऊन जाते. प्रकृति पुरुषाला स्पर्श करतांच आपला कार्याकार परिणाम सोडते व नदी जलरूप असल्यामुळें, जलरूप साग-रांत मिळून जशी तदाकार होते त्याप्रमाणें ती (प्रकृति, शिवा) शिवा-कार बनते. शिवेच्छा चिति आहे. ती देवाला येऊन पोंचतांच शांत होते. वृक्षादिकांच्या सावलींत गेलेल्या पुरुषाची सावली जशी त्याच्या शरीरांत प्रवेश करते तशी प्रकृति सत्वर पुरुषामध्यें प्रवेश करते. चित

आपल्या पुरुषाख्य सनातनभावास जाणल्यावर पुनः या संसारांत भ्रमण करीत नाहीं. ती तद्रूप होते. साधु पुरुष चोरांना ओळखीपर्यंत त्यांच्या संघांत राहतो. पण हे चोर आहेत, असें कळतांच तो त्यांच्या संसर्गाचा तिरस्कार करतो. त्याप्रमाणें चिति जोंवर परम-तत्त्वास पहात नाहीं तोंवरच द्वैत सत् आहे, असें जाणून त्यांत रमते. पण त्याला पहातांच ती तन्मय होते. कारण बा रामा, रसायनाच्या माधुर्याचा स्वाद घेतल्यावर जसा कोणी त्याचा अह्वेर करीत नाहीं त्याप्रमाणें आत्मतत्त्व एकदा हातीं लागल्यावर मग त्याला सोडणार कोण? कारण त्याची प्राप्ति होतांच जन्म-मरण-मोहमय सर्व निरंतर दुःखें शांत होतात ८५.

सर्ग ८६—ब्रह्मांडाच्या कवच्यांचाही ग्रास करणारा रुद्र कृश होत होत शिलेंतील चिदाकाशांत गुप्त झाला.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, आतां महाकाशामध्यें तसा स्थित असलेला तो रुद्र देह-भ्रांति सोडून शांत कसा होतो, तें ऐक. तो रुद्र व ब्रह्मांडाचीं तीं दोन्ही (एक खालचें व दुसरें वरचें) शकलें असे तिन्ही पदार्थ चित्रांत काढल्याप्रमाणें त्या आकाशांत निश्चलच होते. कांहीं वेळानें रुद्रानें त्या शकलांस पाहिलें, आणि लागलीच श्वास-वायूनें त्यांना जवळ ओढून घेऊन तोंडांत टाकलें. त्यामुळें आकाशांत जसें एकटें शून्यच असतें त्याप्रमाणें तो तेथें एकटाच राहिला. कांहीं वेळानें ब्रह्मांडास निःशेष खाऊन सोडणारा तो उग्र रुद्र अभ्राप्रमाणें लहान झाला. पुढें तो क्षीण होत होत एकाद्या काठीएवढा, टीचभर, बोटभर, रेतीच्या कणाएवढा, व शेवटीं परमाणूसारखा झाला. मी त्या सूक्ष्म देवाला दिव्य दृष्टीनें अवलोकन केलें. परमाणुरूप झाल्यावर थोड्याच अवकाशांत तो गुप्त झाला. त्यानंतर तो मला दिव्यदृष्टीनेंही दिसला नाहीं. शरत्कालच्या मेघाच्या तुकड्याप्रमाणें तो अशा रीतीनें शांत झाला. एकादें माकड जशीं दोन कोवळीं पानें तोंडांत टाकतें. त्याप्रमाणें माझ्या समक्ष ब्रह्मांडकपाटांस खाणाऱ्या त्यानें आपला तो सर्व महारंभ सोडून शांत ब्रह्मभाव स्वीकारला. राघवा, याप्रमाणें मी त्या शिलेच्या उदरांतील ब्रह्मांडाची ब्रह्मपर्यन्त परिसमाप्ति साक्षात् पाहिली. आरशांतील प्रतिबिंबासारख्या त्या शिलेंतील ब्रह्मांडभ्रमास अवलोकन

करून व त्या विद्याधरीला आठवून मी राजद्वारांत गेलेल्या एकाद्या गांवढळाप्रमाणें विस्मित झालों. मला तेथें दिसलेल्या शिलेसारख्या शिला अन्यत्रही जेथें तेथें दिसूं लागल्या. कालीच्या अंगावरील सर्गाप्रमाणें इतरत्रही अनेक सर्ग आहेत. पण ते बुद्धिनेत्रानेंच दिसतात. मांसदृष्टीनें दिसत नाहींत. मांसदृष्टीनें पाहिल्यास ते शिलाकार भासतात.

राघवा, हा चमत्कार पाहून तर माझ्या आश्चर्याला सीमा नाहींशी झाली. दुरून मांसदृष्टीनें पाहिल्यास जी निश्छिद्र शिला भासते, तिच्याकडेच विवेकदृष्टीनें पाहिल्यास वर वर्णन केल्याप्रमाणें तिच्या उदरांत सर्व त्रिभुवन दिसतें. हें कळतांच मी सर्व पर्वतभर फिरून त्याच्यावरील सर्व शिला पाहिल्या. तों प्रत्येकीचें बाह्य स्वरूप निराळें आहे व आंतर स्वरूप निराळें आहे, असें मला कळलें. प्रत्येक शिलेंत एकेक भिन्न भिन्न व निरनिराळ्या अवस्थेंत असलेलें ब्रह्मांड मला आढळलें. कोठें त्रिभुवनाचा नुक्ता आरंभ होत होता. कोठें तें वृद्धि पावून त्यांत चतुर्विध प्राणी उत्पन्न होत होते. कोठें चार सागर व भूमि यांची मर्यादा मात्र व्यक्त झाली असून त्यांची स्थिति पुढें होणार होती. कोठें देवांचाही उद्भव झाला नव्हता. कोठें त्रिभुवनाची ऐन मध्यावस्था असून त्यांत देव–दानव इत्यादिकांचें घोर युद्ध चाललें होतें. कोठें शुक्राचार्याच्या विद्याबळानें असुर देवांचीं स्थानें बळकावीत होते. कोठें इंद्र राक्षसीचे गर्भ कापीत होता. कोठें सर्व प्रजा धर्मशील असल्यामुळें सर्व जीव सुख भोगीत होते. कोठें वेद-शास्त्राध्ययन चालू होतें. कोठें दैत्य देवांचीं नगरें लुटीत होते. कोठें गंधर्व व किन्नर सुरेनें मत्त होऊन गायन करीत होते. कोठें प्रलय होत होता. कोठें यातना शरीरें तयार होत होतीं. कोठें सर्व भूतें शांत होतीं. कोठें देव, असुर व मानुष क्षुब्ध झाले होते. कोठें सूर्याचा उद्भवच न झाल्यामुळें सर्वत्र दाट अंधकार पसरला होता. कोठें इंद्र पर्वतांचे पंख तोडीत होता. कोठें कल्पान्त रात्र सुरू झाली होती. कोठें राम व रावण यांचा संग्राम चालला होता. कोठें राम त्याला मारीत होता व कोठें रावण रामाला मारीत होता. कोठें भारतयुद्धानें वीरांच्या अक्षौहिणी क्षीण होत होत्या.

श्रीराम—भगवन्, तर मग काय मी पूर्वी होतों! पण मी कोणत्या आकारानें त्यावेळीं होतों? याच कीं दुसऱ्या एकाद्या?

श्रीवसिष्ठ—रामा, सर्व भाव पुनः पुनः विवर्त पावत असतात. मापांत घालून क्रमानें मापले जाणारे उडीद जसे तेच ते वारंवार त्याच त्या अथवा निराळ्या आकारानें दिसतात त्याप्रमाणें सर्व क्रम प्रायः एकसारखेच असून कचित् भिन्न आकाराचेही असतात. याला समुद्रावरील तरंगांचें योग्य निदर्शन आहे. रामा, तूं पुनः होतोस, मी पुनः होतों व हे सर्व जन पुनः पुनः होतात. तत्त्वदृष्ट्या पाहिल्यास परम तत्त्वांत कांहीं संभवत नाहीं. पण माया-दृष्ट्या पाहिल्यास सर्व संभवतें. तथापि सागरांतील तरंगांप्रमाणें उत्पन्न होणारे हे भाव तेच ते आहेत कीं निराळे आहेत, तें समजत नाहीं. संसारभ्रमानें अनंत भूतें येतात व जातात. भूतांच्या उत्पत्तीचा निर्णय करितां येत नाहीं, हेंच सृष्टि मायिक आहे, असें म्हणण्याचें कारण आहे. भूतें हे जगत्सागराचे शितोडे आहेत. जीव एकच असला तरी शरीरें एकाच प्रकारचीं असतात असा कांहीं नियम नाहीं. त्याचप्रमाणें जीव प्रतिशरीरीं भिन्न भिन्न आहे, या मतींही शरीरें अगदीं निरनिराळ्या प्रकारचींच असतात, असा कांहीं नियम नाहीं. कांहीं प्राणी कांहीं धर्मांनीं सम असतात कांहींनीं असम असतात. ज्याअर्थी ते जीव राग, द्वेष, भोगलंपटता, इत्यादि दोषांनीं आकुल झालेल्या विचित्रधर्माधर्मचेष्टेनें कालवशात् विचित्र नाना देह धारण केल्यामुळें अन्य-अन्यसे होऊन अधोलोकांमध्यें व ऊर्ध्व स्वर्गादि लोकांमध्यें पुनः पुनः जातात त्याअर्थी या चंचल संसारमय सागरांत वाहणारीं तरंगप्राय भूतें तींच आहेत, अथवा अन्य आहेत, असा निर्धार करण्यास कोण समर्थ आहे? ८६.

सर्ग ८७—वसिष्ठांच्या देहांतच विश्वकल्पना, स्वतःचेंच स्वयंभूत्व व शरीर, इंद्रियें इत्यादिकांचा उद्भव.

श्रीवसिष्ठ—रामा, मी त्या पर्वतावरील सर्व शिलांमध्यें एक एक विचित्र त्रिभुवन पाहिल्यावर आश्चर्यानें तेथील वृक्ष, तृण, लता, गुल्म इत्यादिकांमध्येंही तें दिसतें कीं काय म्हणून सूक्ष्मदृष्टीनें पाहूं लागलों. तों त्या सर्वांत चतुर्दश लोक मला दिसले तेव्हां विस्मयानें मी आपल्या

शरीरांत पाहिलें. तों तेथेंही तें तसेंच दिसलें. एकाद्या सूक्ष्म धान्याचा जसा भूमींतून कोमल अंकुर वर यावा त्याप्रमाणें तें मला दिसलें. त्यामुळें मूर्त, अमूर्त, चेतन, अचेतन, इत्यादि सर्व वस्तूंमध्यें, जलसेकानंतर भूमींतून उद्भवणाऱ्या तृणांकुराप्रमाणें, जगदंकुर आढळतो, असा मी निर्णय केला. निद्रेंतून स्वप्नामध्यें येणाऱ्या चिन्मात्र पुरुषाच्या स्वचेतनापासून दृश्यश्री जशी उद्भवते किंवा स्वप्न संपून जागृत होणाऱ्या पुरुषापासून जाग्रत्प्रपंच उत्पन्न होतो त्याप्रमाणेंच सृष्टीच्या आरंभीं अनुभूतस्वरूप आत्म्यामध्यें सर्गोदय होतो. पण तो आकाशस्वरूपाहून अन्यरूपाचा नसतो.

श्रीराम—अहो परमाकाशस्वरूप गुरुवर्य, चिदाकाशरूप अशा तुमच्या ठायीं सर्ग कसा प्रवृत्त होतो तें मला बोधवृद्ध्यर्थ सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, मी पूर्वी असत् असलेलें ही स्वयंभूत्व सत असल्यासारखें कसें पाहिलें तें ऐक—पूर्वी वर्णन केल्याप्रमाणें सुवर्णशिलादिकांमध्यें महाकल्पाचा आरंभ पाहून चिदाकाशरूपी म्यां शरीराच्या अन्य भागीं स्थित असलेली संवित् कौतुकानें सर्गदर्शन संकल्पानें अंकुरित केली. ज्यावेळीं मी तिला किंचित् विकासित केलें त्यावेळीं लागलीच आकाशता मला दिसली. पण ही आकाशता म्हणजे चिद्धन ब्रह्माच्या स्वरूपांत शून्यभावप्राप्तिरूप अधिक सूक्ष्मता नव्हे, तर ती स्थूलताच होय. म्हणजे ज्याप्रमाणें तूं जाग्रत् किंवा स्वप्नलोकांत प्रवेश करीत असतांना स्वात्माच त्या दोन्ही अवस्थांचा आधार आहे व त्या अवस्था हीच त्याची उत्तरोत्तर घनता आहे, असें जाणतोस त्याप्रमाणेंच हें समज. आपल्या चलनाच्या अनुकूलतेनें आपल्यामध्येंच पर्यालोचन करणें, या क्रियेमुळें तें आकाशच प्रथम चित्त झालें. नंतर आकाशच ' मी ' या भावनेनें अहंकार बनलें. तें घन आकाशच आहे, असा निश्चय केल्यानें व पूर्वभाव विसरल्यामुळें त्यालाच बुद्धि म्हणतात. तीच संकल्प, विकल्प, कामना, संशय इत्यादि कल्पनांनीं घन झाली असतां मन होतें. अशाच क्रमानें उत्तरोत्तर स्थूल होत होत तें आकाशच विषय व त्यांना ग्रहण करणारीं इंद्रियें कल्पितें. त्यामुळेंच पूर्वी दुःखरहित असलेल्या आत्म्याला स्वप्नाप्रमाणें व्यवहारदुःखाची प्राप्ति होते. ' पण स्वप्नांतील सर्ग आकाशादिक्रमानें होत नाहीं; तर तो एकाच क्षणांत सहसा उत्पन्न झालेला

दिसतो,' म्हणून म्हणशील तर सांगतों—रामा, या अनंत आत्म्यामध्यें हें सर्व दृश्यजाल एकाच वेळीं भासतें. म्हणूनच कांहीं वेदमंत्र त्याच्या उत्पत्तीचा क्रम सांगतात; व कांहीं सांगत नाहींत. एका क्षणांत दीर्घकालाचा जसा अनुभव यावा त्याप्रमाणें परमाणूच्या उदरांतही दीर्घ देशाच्या कल्पनेनें मीच तेथें ब्रह्मांडात्मक चेतन आत्म्यास पाहिलें. कारण वायूच्या चलनाप्रमाणें शरीरादिकांची कल्पना करणें हा मनाचा स्वभाव आहे. त्या प्राथमिक मनःकल्पनाशक्तीनें जें रूप कल्पिलेलें असतें त्याच्यामध्यें विपरीत भाव आणण्यास ही दुसरी शक्तिही स्वतः समर्थ नसते. यास्तव पुढच्या सर्व कल्पनामध्यें हीच स्थिर नियति होय. म्हणूनच मी अपरिच्छिन्न असूनही कल्पनाकृत परिच्छेदामुळें अणुरूप झाला. त्यानंतर मी चित्प्रतिबिंबव्याप्तीमुळें तेजःकणाकार भासणारें सूक्ष्मशरीर पाहिलें. पुढें त्याचीच भावना करीत मी स्थूल देहाकारतेस प्राप्त झालों. त्यांत चक्षुःप्रभृति द्वारांची कल्पना करून मला रूपादिद्रष्टृता आली. ज्या रंध्रानें मीं पाहण्यास प्रवृत्त झालों त्याला चक्षु हें नांव आहे. जें पाहतों तें दृश्य व दर्शन हें त्याचें फल आहे. जेव्हां मी पाहूं लागलों तेव्हां तोच काल झाला. माझ्या पाहण्याचा प्रकार हाच क्रम बनला व जेथें मीं पाहिलें तें आकाश झालें. आणि आतां तोच माझा जगद्बोध दृढ झाल्यामुळें तें सर्व खरें होऊन बसलें आहे. पण त्या वेळच्या दृष्टीनें सर्व चिद्विकासच असल्यामुळें मी चिन्मात्रकारण आहें. असो, पाहण्याच्या इच्छेनें मी बाहेर पाहिलें. तों मला रूपाचा अनुभव आला. ज्या छिद्रांच्या द्वारा मी तें पाहिलें तेच हे नेत्र होत. त्यानंतर मला ऐकावें अशी इच्छा झाली, त्याबरोबर दुसरीं दोन रंध्रें उत्पन्न होऊन आकाशांतील स्वाभाविक शब्द मला ऐकूं आला. शंखाच्या आवाजासारखा तो झंकार होता. ज्यांच्या द्वारा मी त्यास ऐकलें त्यांस श्रवण असें म्हणतात. पुढें आणखी अशाच, क्रमानें त्वगादि इंद्रियें कल्पनेनें निर्माण करून मी स्पर्शादि विषयांचा अनुभव घेतला. पण ही सर्व देहेंद्रियसंपत्ति कल्पनामात्र असल्यामुळें मिथ्या आहे. तथापि कल्पनामात्र अशा तिच्या योगानेंही माझ्या इच्छेवांचून सुद्धा पांच विषयांचा भोग घडूं लागला. अशा प्रकारच्या या जाळ्याची भावना करीत जो मी तेव्हां स्थित होतों

तोच मी आतां हा वसिष्ठ झालों आहें. म्हणजे लोक त्यावेळीं त्या अभिमान धरणाऱ्यालाच आतां वसिष्ठ म्हणूं लागले. दृढ निश्चयानें घन झालेल्या अहंकारालाच बुद्धि व पुनः पुनः विषयस्मरण करणाऱ्या चित्ताला मन असें म्हणतात, याप्रमाणें मी येथें अंतःकरणरूप होऊन राहिलों आहें, मी आतिवाहिक देहरूप व चिन्मय देहवान् आहें. मी शून्याकार असल्यामुळेंच सर्व कल्पना केलेल्या भावांचा निरास करीत नाहीं. रामा, त्या पूर्वकल्पित देहामध्यें जेव्हां मी चिरकाल राहिलों तेव्हां आंत स्वतः चतुर्मुख देहवान् झालों. तसल्या देह-प्रत्ययानें, स्वप्नांत उडणारा मनुष्य आकाशांतून संचार करतांना जसा शब्द करतो त्याप्रमाणें मी शब्द करण्यास प्रवृत्त झालों. मी प्रथम ॐ हा सामान्य शब्द उच्चारला. त्यामुळेंच तो ओंकार या प्रसिद्धीस प्राप्त झाला. त्यानंतर स्वप्नपुरुषाप्रमाणें मी कांहींसें (व्याहृति, गायत्री, वेद इत्यादि पूर्वी ज्याचा अभ्यास केला होता तें) म्हटलें. तिला मागून वाणी असें म्हणूं लागले. तोच मी सृष्टीचा कर्ता व जगद्गुरु चतुर्मुख झालों. त्यानंतर मीं मनोमय चतुर्मुख देहानेंच सर्व सृष्टीची कल्पना केली. याप्रमाणें मी उत्पन्न झालों; पण वस्तुतः कल्पनामात्र आहें. मी आपल्या स्थूल देह-भूत सावरण ब्रह्मांडास पाहिलें. त्याच्या बाहेर मला कांहीं दिसलें नाहीं.

राघवा, याप्रमाणें माझ्या मनोमय असें हें जग संपन्न झालें. पण खरोखर त्यांत कांहीं नव्हतें. तें केवळ शून्य आकाशच होतें. कारण हें सर्व शून्य व संवेदनमात्र आहे. वस्तुतः पृथ्वी-प्रभृति भाव यत्किंचित्-ही नाहींत. चित्-मध्यें या सर्व चित्-अवस्था हेंच जगत्-मृगजल आहे. ब्रह्माकाशच तसें (म्हणजे जगन्मय) होऊन राहिलें आहे. माळभूमीवर जल नसतांनाही संवित् तेथें जल पाहते. तेव्हां त्या वेळचा जलानुभव केवळ संविदाकार आहे, हें उघड होय. हाच न्याय सर्व वस्तूंचे ठिकाणीं योजावा. संवित् आंतल्याआंत विनाकारण क्षुब्ध होत असते. ब्रह्मामध्यें जगत् नाहींच. ज्ञान तें तेथें पाहतें. अविद्यावृत संवित्स्वभावामुळेंच अशी भ्रांति होते. संकल्प-प्रयुक्त मनोराज्याप्रमाणें अथवा स्वप्ननगराप्रमाणें हें असतच भासतें. सर्व जग हृदयामध्येंच पसरलें आहे. आपल्या बाजूस निजलेल्या पुरुषाचें स्वप्न त्याच्या चित्तांत प्रवेश केल्यावांचून जसें दिसणें

शक्य नाहीं, पण योगी लोक चित्तांत प्रवेश करूनच तें पाहतात. त्याप्रमाणें शिलेंतील जग शिलेंत प्रवेश केल्यावांचून दिसणें अशक्य आहे. तें पाहावयाचें झाल्यास त्याच्या कल्पनेच्या अधिष्ठान-भूत चिच्छिलेंत प्रवेश करूनच तें पहावें लागतें. तें आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें तेथें दिसतें. तथापि तें मिथ्या आहे. पण तें आधिभौतिक शरीरांतील मांस-मय देहानें पाहूं लागल्यास दिसत नाहीं. केवळ पर्वत दिसतो. बोध-दृष्टीनें पाहिल्यास तें अमल परमात्माच आहे, असें आढळतें. तत्त्वदृष्ट्या सर्वत्र सृष्टीचें निर्वाण दिसतें. खरोखर तत्त्वदृष्टीनें व योगिदृष्टीनें (म्हण-जेच युक्तियुक्त विचारशालिनी शुद्ध बुद्धीनें) जें दिसतें तें शंकराच्या तीन नेत्रांस व इंद्राच्या सहस्रनेत्रांसही गोचर होत नाहीं.

रामभद्रा, जसें आकाश तशीच भूमिही असंख्य सर्गांनीं व्याप्त आहे, असें जेव्हां मला कळलें तेव्हां मी पृथ्वीची धारणा धरून ध्यान करूं लागलों. ज्याप्रमाणें एकादा चक्रवर्ती राजा स्वदेहच मी आहें, हा अहंभाव न सोडतांच समस्त भूमंडलांत ममताभाव धारण करतो त्याप्रमाणें मीही चिदाकाशरूपी ब्रह्म—अहंभाव न सोडतां ' पृथ्वी मी आहें ' या भावनेनें पृथ्वीरूपधर झालों. त्या धारणेनें पृथ्वीच्या अभिमानी जीवाच्या उदरांत शिरून (म्हणजे त्याच्या बुद्धीशीं तादात्म्य पावून) द्वीपें, वृक्ष, पर्वत, तृण, इत्यादि देहवान आहें, असा अनुभव घेतला. याप्रमाणें मी पृथ्वीपीठ झालों. नानावनें हेच त्या माझ्या अंगावरील केंस होते. नानारत्नांनीं व्यापलेलीं नाना नगरें हींच माझीं भूषणें होतीं. सारांश रामा, मी याप्रमाणें भूपीठावरील सर्व वस्तूंस आपल्या अंगावरील विविध अवयव व पदार्थ मानूं लागलों ८७.

सर्ग ८८—स्वदेहभूत भूपीठांत जागजागीं असलेल्या विशेषांचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—हे मनुवंशजा, वर वर्णिल्याप्रमाणें भूपीठरूप झालेल्या मी स्वेच्छावशात् त्यांतील प्रत्येक पदार्थाचा तत्तदाकार होऊन कसा अनुभव घेतला, तें ऐक. मला कोठें पति, पुत्र, भ्राता इत्यादिकांच्या मरणानें आक्रंदन करणाऱ्या स्त्रियांच्या करुणवेदनांचा अनुभव आला. मीं कोठें जोरानें तांडव करीत असलेल्या स्त्रीसमूहांच्या महो-त्सवाचें महासुख घेतलें. कोठें दुर्वार दुर्भिक्षामुळें हाय हाय

चालली होती. कोठें चांगलें धान्य निपजल्यामुळें लोकांमध्यें आनंद पसरला होता. कोठें मोठी आग लागलेली असून त्यांत अनेक वस्तू जळत आहेत व प्राण्यांचे देहही अर्धवट भाजले आहेत, असें दिसलें. कोठें अधिक वृष्टीमुळें नद्यांना मोठा पूर येऊन त्याच्या वेगानें नगरांचे कांहीं भाग व गांवच्या गांव वाहून गेले होते. कोठें एक चपल सामंत राजा दुसऱ्या सामंत राजाच्या प्रदेशांत शिरून लूट करीत होता. कोठें उद्दाम व दुरात्म्या राक्षस-पिशाचांचा मोठा अनर्थ चालला होता. सारांश माझ्या अंगावरील अनेक प्राणी अनेक क्रिया करण्यांत निमग्न होते. याज्ञिकांचे यज्ञ, अध्यापकांचें अध्यापन, उपासकांच्या उपासना, योग्यांचा अभ्यास, ध्यानस्थांचें ध्यान, क्षत्रियांचा कलह, राजांचीं युद्धें, वैश्यांचा उद्यम, शूद्रांची सेवा, दुर्बल पशु-पक्ष्यांना सबळांनीं मारून खाणें, राक्षसप्राय मानवांनीं त्यांची हिंसा करून आपलें दुरोदर भरणें, इत्यादि विविधचेष्टा चालल्या होत्या. कोठें बीजें जलादिकांचें साह्य मिळतांच अंकुर धरीत होतीं. कोठें वृक्ष आपल्या कठिण अंगांतून कोवळीं पानें बाहेर काढीत होते. फुलें फळांना प्रसवत होतीं व कांहीं पुनः आपल्या पूर्वभावास प्राप्त होत होतीं. रामा, माझ्या अंगावर सरोवरांनीं मंद वायूनें किंचित् हालणाऱ्या कोमल नलिनीदलांना हांतरून जणुं काय निरतिशयानंदरूप क्रीडाच केली ८८.

सर्ग ८९—धारणेमुळें पाहिलेलें हें भूमंडल व सर्व जग चिदाकांत मनोमात्र होतें.

श्रीराम—गुरुवर्य, कौतुकानें आपल्यामध्यें सर्व पृथ्वी पाहण्यासाठीं आपण धारणा धरून, आम्हांस दिसणाऱ्या या मृत्पाषाणमय भूगोलरूप झाला कीं मनोमात्रमय स्वप्नसदृश भूलोक झाला ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, तूं जर हें कल्पनादृष्टीनें विचारीत असलास तर तुला मृत्पाषाणमय म्हणून जें ठाऊक आहे तेंच, केवळ मनाचा विकार असल्यामुळें मानसही झालें, असें समज. पण तूं जर तत्त्वदृष्ट्या विचारीत असलास तर दोन्ही नाहीं. कारण मन असलें तरच त्यांत 'आहे, नाहीं' इत्यादि विकल्प संभवत असल्यामुळें त्याच्या अभावीं हें महीपीठ संभवतच नाहीं. ज्याला तूं असत् किंवा सत् म्हणून समजत आहेस तें

सर्व मनोमात्र आहे. कारण मी शुद्ध चिदाकाश आहें. तत्पदरूप अशा माझें जें चिन्मात्रविकसन तोच संकल्प होय. तेंच मन, तेंच भूपृष्ठ, तेंच जगत्, व तोच पितामह होय. तस्मात् धारणाभ्यासानें पुष्ट झालेलें माझें मनच हें भूमंडल होय. अथवा अज्ञांना ठाऊक असलेल्या या मृत्पाषाणमय जगाचा श्रुतीनें निषेध केलेला असल्याकारणानें तत्त्वज्ञाच्या धारणेंत दिसणारें हे मृत्पाषाणमय नव्हे. तर चिदाकाशविकासरूप आहे. पण अमूर्त आकाशमात्र मूर्तरूप व ' हें ' अशा स्वभिन्न प्रत्ययाचा विषय कसें होतें, म्हणून म्हणशील तर सांगतों.—तें आकाशमात्र असूनही चिरकाल तशारूपानें स्थित झाल्यामुळें ' हें ' या प्रत्ययाचा विषय होतें, व त्यामुळेंच मनोमात्रत्वाचा त्याग करतें; पण दहीं आपल्या मूळच्या दूधाच्या स्वभावास जसें सोडतें तसें हें जग चिदाकाशास सोडीत नाहीं; तर स्वप्नादिकांमध्यें केवल मनोमय असलेल्या पृथ्वीप्रभृति पदार्थांना जाग्रत्–कालीं ज्याप्रमाणें हें असें म्हणून बाह्यत्व येतें त्याप्रमाणें त्याला बाह्यभाव येतो. चिदाकाश व जग यांचा संबंध दूध व दहीं यांच्यासारखा नाहीं, तर जलतरंग सुवर्ण–कडें, अथवा कापूस व वस्त्र यांच्या संबंधाप्रमाणें आहे. आकाशांत नीलत्वादिकांची बुद्धि जशी होते त्याप्रमाणें दीर्घ संवेदनामुळें हें भूमंडल स्थिर, अतिशय कठिण, व विस्तीर्ण आहे, असें भासतें. पण विकार शब्दमात्र आहे, या न्यायानें पाहिल्यास हेंच अज्ञांना ठाऊक असलेलें पृथ्वीपीठ, विद्यमान नाहीं, तर मनोरूप प्रथम सर्गाचें जें आद्य सूक्ष्मरूप तेंच हें जग होऊन राहिलें आहे. हें भूतलादि सर्व दृश्य चिद्रूप (चतुर्मुख) बालाचें मनोराज्य आहे. त्यामुळें वस्तुतः तें सत्य, साकार गोलरूप, किंवा फार मोठें नाहीं. अज्ञात चिन्मात्र हेंच जग आहे. रामा, त्रिकालीं भासणाऱ्या असंख्य भूमंडलांना एकच सत्ता आहे. ती सर्व मीच आहें. एका ब्रह्मावांचून दुसरें कांहीं नाहीं. ८९.

सर्ग ९०—पृथिवीच्या हृदयांत अनंत जगाची दृष्टि व जलधारणेनें सर्व जललीला.

श्रीराम—हे भगवन्, नंतर आपण त्या भूमंडलाच्या हृदयांत निरनिराळ्या प्रदेशीं जगें पाहिलीं कीं नाहीं ?

श्रीवसिष्ठ—पृथ्वीच्या धारणेनें मी परमात्म्याच्या जाग्रत्पृथ्वीमंडलरूपानें व स्वप्नपृथ्वीमंडलरूपानें, पृथ्वीच्या त्या त्या निरनिराळ्या प्रदेशांत ईश्वरसाक्षि-

दृष्टीनें सर्व साक्षात् पाहिलं व मनानं त्याचा अनुभव घेतला. रामा, मी पूर्वोक्त शिलेमध्यें जसें सर्व पाहिलें होतें तसेंच तेथेंही प्रत्येक प्रदेशांत पाहिलं. सर्व शांत अद्वैत व द्वैतमय जगही मला दिसलें. कारण रामा, सर्वत्र जगें अहित; व सर्वत्र ब्रह्म संस्थित आहे. सर्व परम शांत शून्य आहे व सर्व आरंभव्यग्र आहे. सर्वत्र पृथिवीप्रभृति स्थूल आहे व तेंच स्वप्नगराप्रमाणें चिदाकाश आहे. वस्तुतः येथें नाना अथवा अनाना कांहीं नाहीं. नास्तित्व किंवा अस्तित्वही नाहीं. कारण हें सर्व पाहणारा कोणी असला तर सिद्ध होणार. पण तो अहंकारच नाहीं. त्याचा सर्वांना अनुभव जरी येत असला तरी तो नाहींच. त्यांतूनही तो आहे, असेंच जर म्हणावयाचें असेल तर तें अज व अनामय ब्रह्मच आहे कारण सृष्टीच्या पूर्वी चित्-च होतें. त्यामुळें त्यानंतर चिदाकाशांतच दिसलेलें हें सर्व दृश्य जगही स्वप्नगरासारखेंच आहे. येणेंप्रमाणें अस्तितेची अव्यवस्था झाली असतां तिचा अभाव म्हणजे नास्तिताही अव्यवस्थितच आहे, असें जाणावें. राघवा, ज्याप्रमाणें मी पृथ्वीरूपधर होऊन तीं जगें पाहिलीं त्याचप्रमाणें जलरूप होऊन त्यांतही तसेंच सर्व अवलोकन केलें. मी अजड असतांनाही जलाच्या धारणेनें जड जलरूप होऊन समुद्रमंदिरांत दीर्घकाल गुलगुल ध्वनि केला. तुझ्या अंगावर जशी ऊ चढते, त्याप्रमाणें मी तृण, वृक्ष, लता, गुल्म, वेली इत्यादिकांच्या काष्ठांतून नाड्यांच्या द्वारा कोणाला न दिसतां वर चढलों. तृणादिकांच्या सूक्ष्म व अति गूढ स्थानींही मी गुप्त रीतीन संचार केला. तमाल, ताल, इत्यादि वृक्षांत शिरून त्यांच्या पल्लवांत व फलांत विश्रांति घेतली व कालवशात् पुष्ट आकृतीनें त्यांत रेखांची रचना केली. त्याचप्रमाणें प्राण्यांच्या देहामध्यें जलपानाच्या वेळीं मुखाच्या द्वारा हृदयांत प्रवेश करून वसंतादि ऋतुप्रयुक्त वैषम्य धारण करणाऱ्या मी कोठें वात-पित्त-कफ-संज्ञक धातु धारण केले, केव्हां केव्हां त्यांचा क्षय केला, क्वचित् त्यांचा भोग घेतला, कित्येक धातूंस जठराग्नीच्या साह्यानें परिपक्व केलें, व कित्येकांस खंडित केलें. मी एकाच वेळीं दशदिशांतील वृक्षपल्लवरूपी शय्येवर दंवाच्या थेंबांच्या आकारानें स्वस्थ निजलों. अनेक डोहरूपी नद्यांच्या हितकर निवासस्थानीं वास केला. मी प्रवाहरूपानें सतत मार्ग-

क्रमण करीत राहिलों. कोठें कोठें सेतु(धरण)संज्ञक, निरपेक्ष मित्राच्या अनुग्रहानें मी थोडीशी विश्रांति घेत होतों. चैतन्यानें जडांशाचें विषयाकारानें अनुसंधान केल्यामुळें व त्यांत केवळ विषयांशच असल्यामुळें चित्स्वभावाचा आश्रय न करितां जलरूप झालेल्या मी जडाशयसदृश पदार्थामध्यें सहस्रावधि भ्रांतींनीं भोवऱ्याप्रमाणें फिरत राहिलों. एकादा पापी प्रायश्चित्तार्थ भृगुपात करावयास जसा प्रवृत्त होतो त्याप्रमाणें मी पर्वताच्या उंच उंच शिळांवरून चंचळ निर्झरांच्या रूपानें खालीं पडून आपल्या शरीराचे शतधा विभाग करून घेतले. काष्ठांतून धुराच्या रूपानें निघून व गगनसागरांत जाऊन त्यांतील नीलवर्ण नक्षत्रमण्यांत रत्नकण होऊन राहिलों. मेघपीठामध्यें विद्युत्-वनितेसह विश्रांति घेतली. रामा, फार काय सांगूं? मी ब्रह्माप्रमाणेंच परमाणूसारख्या अति सूक्ष्माकार शरीरांत व त्यांतील अति अति सूक्ष्म नाड्यांत गुप्तपणें राहिलों. मधुरादि रसरूप अशा मी त्या प्राण्यांच्या जिह्वालक्षण अणूंशीं संग पावून त्यांचा रसास्वादलक्षण उत्तम अनुभव केला. पण तो अनुभव देहाचा नव्हे, तर तें केवळ ज्ञानस्वरूप आत्म्याचेंच विषयानंदाकारानें व्यक्त झालेलें स्वरूप आहे, असें मी समजत होतों. सामान्य प्राकृत जन स्वाद घेतला जाणारा विषयच आनंदरूप आहे, असें समजतात. पण सुज्ञानें तसें समजूं नये. कारण विषयजन्य सुख हें असत् म्हणूनच दुःखरूप व त्यामुळेंच स्वाद न घेण्यासारखें आहे, असें जाणावें. कारण ज्या विषय-रूपाचा मीं (अधिष्ठान चैतन्यानें), स्वाद घेणाऱ्या पुरुषाच्या देहानें, अथवा दुसऱ्या कोणी, त्यांत सुखलेशाचाही संभव नसल्यामुळें, स्वाद घेतलेला नाहीं, तें तशा प्रकारचें विषयरूप चैतन्यानें जीवांना मोह पाडण्याकरितांच भ्रांत प्रकाशित केलें आहे. कारण तें असत् आहे.

बरें, तें स्वाद घेण्यास योग्य आहे, असें जरी म्हटलें तरी विषयाधिष्ठान चैतन्यानें ज्यांचा पूर्वीच स्वाद घेतला आहे, अशा उष्ट्या विषयांचाच इतर जीव अनुभव घेतात, असेंच समजणें उचित आहे. कारण चवदा लोकांतील भूतांच्या अंगसंधींमध्यें चेतनच स्वभावतः अजड असूनही जडासारखें वास करतें. असो; तुषार-समूहाच्या रूपानें मी वायु-

रूपी रथावर सुवासाप्रमाणें आरूढ होऊन क्रीडा केली व लोकांना आह्लाद दिला. त्या जलांतही परमाणूपर्यंत सर्व वस्तूंमध्यें मी सर्ग पाहिले. रामा, जल-धारणेनें मी अजड असतांनाही जडासारखा होऊन सर्व पदार्थांच्या आंत ज्ञात व अज्ञात रूपानें राहिलों. त्यांत मी लक्षावधि जग व त्यांचे नाश व उद्भव अनुभावले. याप्रमाणें हे सर्व साकार किंवा निराकार जग किंवा अजग चिन्मात्र आकाश आहे. त्यामुळें तें सर्व आकाशाहून अधिक निर्मल आहे. तस्मात् रामा, तूं कांहीं नाहींस. (म्हणजे या वाक्यानें तीन अवस्थांसह देह व इंद्रियें यांचा निषेध केला.) व त्याचप्रमाणें हें आकाशादि बाह्यही कांहीं नाहीं. त्याचप्रमाणें शोधित तत्-त्वंपदांचा बोध दृश्य-स्वभाव किंवा अदृश्यस्वभाव नाहीं, तर तो अखंड चिदाकाशरूप आत्माच तूं आहेस. यास्तव तूं सर्व द्वैत-संकोच सोडून रहा ९०.

सर्ग ९१—वसिष्ठांनीं तेजोधारणेनें तेजोभावास प्राप्त होऊन पाहिलेले सूर्य-चंद्र-अग्निरूप रत्नांचे चमत्कार.

श्रीवसिष्ठ—रामा, त्यानंतर मी दीप्त तेजोधारणेनें तेज झालों. चंद्र, सूर्य, नक्षत्रें इत्यादि हे सर्व माझे अवयव झाले. मी त्यावेळीं नित्य सत्त्व-प्रधान झाल्यामुळें सर्व जगत् प्रकाशाकार झालें. ज्याप्रमाणें राजा नानावेषांनीं विहार करणाऱ्या आपल्या स्नेहपूर्ण चारांच्या द्वारा आपल्या राष्ट्रांतील प्रत्येक घरांतील सर्व वृत्त प्रत्यक्ष पाहतो त्याप्रमाणें मी वात व तेल यांच्या योगानें समर्थ झालेल्या हजारों दीपांच्या द्वारा सर्व गृहगत पदार्थ प्रत्यक्ष पाहिले. दुसऱ्यांस प्रकाशित करणें, याच एका उत्तम कर्मांत रत झालेल्या व म्हणूनच लोक व भुवनें यांस पाहतांच अति संतुष्ट व पुलकित झालेल्या चंद्रसूर्यादिकांच्या किरण-रूपी माझ्या रोमांनीं आकाशांतील सर्वांस आच्छादित करणाऱ्या तमो-वस्त्रास जणुं काय दूर सारलें. (अर्थात् त्यांमुळें सर्वांस आवृत करणारा अंधकार नाहींसा झाला.) कारण सर्व विद्यमान जगत् रूपादि सर्व गुणांस झांकून सोडणाऱ्या अंधकारलक्षण दैन्याचाच विषय आहे व सर्व गुण-शाली (पर दैन्यनिवर्तनसमर्थ) प्रकाशाचा दैन्यरहित उत्तम दृश्यच विषय आहे. यास्तव त्यानें तमोवस्त्राला दूर सारलें. तें तेज तमोरूप

तमाल वृक्षांस तोडणारा जणुं काय परशुच (तीक्ष्ण कुऱ्हाडच) आहे. तें उत्कृष्ट शुद्धि करणारें स्थान आहे. तेंच सुवर्णादिरूपानें जनांच्या उपजीविकांचें साधन आहे. प्रकाशामध्यें असणाऱ्या शुभ्र, काळ्या, लाल इत्यादि वर्णरूपी सर्व पुत्रांचा तो देहद पिताच आहे. त्याचा पृथ्वीशीं मोठा स्नेहभाव आहे. त्यामुळेंच सर्व दाहक तेजही मृत्तिकेला जाळीत नाहीं. तसाच पृथ्वीचाही त्याच्यावर गाढ अनुराग आहे. कारण ती भिंती, कोन्हाडे, इत्यादिकांच्या रूपानें, त्याच्या पासून झालेल्या दीपरूपी पुत्रांस वायूपासून जिवंत राखते. वायूचा सर्व वेग स्वतः सहन करून त्यांचें रक्षण करते. तें तेज तम, रज व सत्त्व ज्यांत पुष्कळ आहे अशा पाताळादि लोकांमध्यें न्यूनाधिक प्रकट होतें. तो दिग्वधूंचा प्रकाशक आरसा आहे. रात्रीच्या दैवाला हटविणारा आहे. चंद्र, सूर्य व अग्नि यांचें जीवितसर्वस्व आहे. अंतरिक्षाचें कुंकूं आहे. दिवसरूपी सस्याचें क्षेत्र आहे. सर्व रूपांचा अनुग्रह आहे. तें तेज आकाशरूपी मोठ्या पात्रास धुवावयाचें जल आहे. तें सर्वपदार्थांस सत्ता व प्रकाश देणारें असल्यामुळें चिन्मात्र प्रकाशाचा सहोदर अनुज आहे. (कारण त्यांत जडता हा धर्म असून तो त्याला चिन्मात्राहून न्यून करणारा आहे). तें क्रियारूपी कमलिनीचा सूर्य आहे, भूतलावर राहणाऱ्या जीवांचें जीवित आहे. चैतन्याप्रमाणें नेत्रांच्या द्वारा विषयांस आवृत्त करणाऱ्या तमाला निवृत्त करणें, हा चमत्कार तें करतें. तें सुवर्णादिकांमध्यें सुवर्णत्व, नरांमध्यें पराक्रम, रत्नादिकांमध्यें चकचकीतपणा, वर्षादिकांतील विद्युत्प्रकाश, दानवांतील देवशत्रुत्व, देवांतील सुरत्व इत्यादि प्रकारें सर्वांत व्यापून असून मी तद्रूप होऊन त्याचा अनुभव घेतला. मी कोणाला न दिसतां सर्व तेजोमय वस्तूंत शंभर युगें राहिलों.

श्रीराम—भगवन् , त्या दशेंत आपण सुख भोगलेंत कीं, दुःख ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, ज्याप्रमाणें चेतन असलेलाही नर निजला असता जडतेस प्राप्त होतो त्याप्रमाणें चिदाकाश दृश्य होत असतें. वास्तव ब्रह्म आपल्याला पृथिव्यादिरूप जेव्हां पाहतें तेव्हां तें आंतल्या आंत निजल्यासारखें असतें. पण त्याचें वास्तव सच्चिदानंदरूप अन्यथा होत

नाहीं. (बदलत नाहीं.) त्यामुळें चिदानंद एकरसपूर्ण व ब्रह्मभूत अशाही मला, कौतुकानें मी आपल्या ठिकाणीं जगद्भावाचा आरोप केला असतां थोड्याशा दुःखाचा अनुभव आला; पण वस्तुतः सुखच झालें. कारण चैतन्य पृथ्व्यादि विकारकालींही अविकृतरूपानें स्थित असतें. अज्ञानानें दुःखाची प्रसक्ति होते. पण हें सत्यज्ञान ज्याला अखंडित होतें, त्याला पांच भूतें व दृश्य—द्रष्टृभ्रम होत नाहीं. त्यावेळीं ब्रह्मरूप अशा मीच हें सर्व केलें. कारण ब्रह्मरूपावांचून हें करतां येणें शक्य नाहीं. नंतर हें सर्व दृश्य जेव्हां निरामय ब्रह्म झालें तेव्हां ब्रह्मपदामध्यें स्थित असलेल्या मी आत्माच अशा-रूपानें पाहिला आणि जेव्हां पंचभूतांची भावना केली तेव्हां मी जड-साच झालों. अशा वेळीं मला काय कळणार? कारण त्यावेळीं मी निजलों आहें, असा स्वतः चेतन असूनही माझा दृढ भाव झाला. निद्रेच्या योगानें प्राप्त झालेलें अज्ञानच 'मला कांहीं कळलें नाहीं' अशा प्रतीतीचा विषय होतें. पण त्या प्रतीतीवरून त्यावेळीं असणाऱ्या स्वप्रकाश वस्तूची सिद्धि होते. कारण ती जर नसती तर सुषुप्तिकालच्या अज्ञानाचें स्मरण कसें झालें असतें? असो; राघवा, ज्ञानाचा उदय होऊन स्थूल व्यष्टि—समष्टि देहाचा आधिभौतिकभाव गेला असतां विमल बोधरूप आतिवाहिकभाव उदय पावतो. त्यामुळेंही त्यावेळीं जाड्य व दुःख यांची प्रसक्ति होत नाहीं. ज्ञानानंतर जीवन्मुक्त इच्छेस येईल, त्याप्रमाणें त्या बोधात्मक आतिवाहिक अणुरूप देहानें अथवा व्यापी देहानें राहतो. तो त्या बोध-देहानें अतिकठिण शिळांच्या हृदयांतही प्रवेश करून पुनः त्यांतून सत्वर बाहेर पडतो. पातालांत व आकाशांतही शिरतो. तस्मात् रामा, मी पूर्वी अनंत बोधदेहानें तो सर्व व्यवहार केला. त्यामुळें मला दुःख झालें नाहीं. चिन्मात्ररूप अशा मला वज्र, पाषाण, पाताल, आकाश इत्यादि प्रदेशांतून जात—येत असतांना कांहीं विघ्न झालें नाहीं. कारण आत्मा बोधमात्र शरीरानें जडवस्तूंच्या ठायीं जोंवर असतो तोंवर तो तेथें तद्रूप होऊन राहतो. बरें तो स्वेच्छेनेंच दुसऱ्या ठिकाणीं गेल्यासही तेथें दुःखावांचूनच स्थित होतो, (म्हणजे जसें पुनरागमन तशीच तेथें स्थितिही इष्टच आहे.) आतिवाहिक अव्यय देह बोधमात्र आहे, असें सर्व ज्ञानी जाणतात. तूंही ज्ञानी झाला आहेस. यास्तव तूंही इच्छा असल्यास

आतां येथें त्याचाच अनुभव घेशील. निरनिराळ्या धारणांमुळें जगद्भावांचें कौतुक पाहणें झाल्यास, तें अगदीं सुलभ आहे. यास्तव तुला पाहिजे असल्यास धारणाभ्यासानें माझ्या म्हणण्याची प्रतीति पहा. तत्त्वज्ञांस आपल्या इच्छेनेंच सूर्यादि सर्व जगाचा अस्त करून त्याला आत्मरूप करून ठेवतां येतें; पण आमच्या दृष्टीनें विद्यमान असलेल्या जगाला आत्मधारणेनें अविद्यमान कसें करितां येईल? म्हणून म्हणशील तर सांगतों—जाग्रत्पुरुषाच्या दृष्टीनें विद्यमान असलेलेंही जग सुप्त पुरुषाच्या दृष्टीनें जसें असत् असल्यासारखें होऊन राहतें, त्याप्रमाणेंच तें समजावें. शिवाय ज्याप्रमाणें एकादा पुरुष मनोराज्यकल्पित निखाऱ्यांच्या नदीच्या लाटा अंगास लागत असल्या तरी त्यांमुळें दुःखित होत नाहीं, त्याप्रमाणें मीही आपल्याच किंचित् इच्छेनें पाषाण-रत्नादि भावानें उत्पन्न झालों होतों. त्यामुळें मला दुःख झालें नाहीं. असो; रामा, तेजोरूप झालेल्या मी, किंशुक, अशोक इत्यादि वनांस जणुं काय त्यांच्या त्यांच्या पुष्पांनींच व्यापल्याप्रमाणें, आपल्या दीप्त ज्वालांनीं व्यापलें. पण हे रघुवंशजा, खलांच्या दीप्त लक्ष्मीप्रमाणें मीही चंचल ज्वालेनें झटकन उत्कर्ष पावून एकाएकीं क्षीण झालों. असो; तेजोभाव धरून मी याप्रमाणें परमाणुकणांच्या उदरांतही जगत्-श्री पाहिली. पण ती परम चिदाकाशाहून भिन्न नव्हती. याविषयीं स्वप्नांतील नगरादिकांचा उत्तम दृष्टान्त आहे. ९१.

सर्ग ९२—वायुधारणेनें वायुभाव प्राप्त झाला असतां त्याच्या कर्माचा विस्तार व त्यानंतर आकाशासह सर्वात्मस्थिति.

श्रीवसिष्ठ—दाशरथे, त्यानंतर जगद्दर्शनलालसेनें वातमयी धारणा करून मी वायुरूप झालों. मी उपवनांतील लतारूपी वनितांना नाचवूं लागलों. पुष्पांच्या सुवासास आपल्या अधीन करून घेऊन त्यांचा पालक झालों. निर्झरांच्या सूक्ष्म बिंदूंना उडवूं लागलों. सुरतश्रांत स्त्रीपुरुषांच्या शरीरांस आह्लादित करण्याची इच्छा धरली. मंगलसमयीं भावि कल्याण सुचविण्याकरितां मृदु, शैत्य, मांद्य, सुगंध इत्यादि गुणांनीं युक्त झालों. पण उत्पातसमयीं भयंकर, तीक्ष्ण, उष्ण, तीव्र व दुर्गंधवान्ही झालों. प्रलय-समयीं तर मी पर्वतांनाही सुकलेल्या पानांप्रमाणें उडवीत असें. नंदनवनांत

मी कुंद, मंदार, इत्यादिकांच्या मकरंदरेणूंनीं भूषित होत असें. नरकांत दु:खाग्नीच्या ज्वाला माझ्या आकारास सुशोभित करीत. सागरांतील माझा संचार तरंगावरून ध्यानांत येत असे. अंतरिक्षांत मेघांचें आच्छादन पसरून सूर्य व चंद्र यांना मी झांकून सोडीं व आपल्या वेगानें त्यांचा पडदा दूर करून त्या तेजोगोलांना व्यक्तही करीं. नक्षत्ररूपी क्षत्रियसैन्याचा मी वेगवान् व फार मोठा रथच झालों. मीच सिद्ध व देव यांच्या विमानांस त्रैलोक्यसंचार करावयास लावीत असें. माझ्या आनुकूल्यामुळेंच तीं इष्ट स्थानीं जात येत होतीं. मी त्वरित गतीमुळें जणुं काय या मनाचा सख्खा भाऊच असून अनंग (अंग--शरीर-रहित) असतांनाही समस्त अंगवान् व स्पंदाच्या योगानें चंदनाप्रमाणें प्राण्यांस आनंद देणारा झालों. मी तुषार-रूप शुभ्र रोमांनीं जर्जर व म्हणूनच वृद्धासारखा, पुष्पादिकांच्या सुवासांनीं तारुण्याच्या उन्मादानें युक्त असल्यासारखा, आणि मौन (शब्द-राहित्य) व मृदुत्व यांच्या योगानें बालकासारखा झालों, इंद्राच्या उद्यानांत उदार व मधुर, कुबेरोद्यानापासून पसरलेला, गंगेच्या तरंगांत लोळून दुसऱ्यांचे श्रम घालवीत असल्यामुळें आपल्या सदागमनप्रयुक्त श्रमांस न जुमानणारा, वसंताच्या वनितेच्या अंगास गुजगुल्या करून हालविणारा, दावानलादि अग्नींना साह्य करणारा, प्राण, अपान इत्यादिकांच्या योगानें प्राण्यांचें यंत्र वाहणारा, मनोराज्यांतील नगराप्रमाणें समोर असूनही कोणाला दिसणारा, धूर, धूळ, मेघ व जल यांचे भयंकर आवर्त (भोंवरे) निर्माण करणारा, आकाशरूपी अरण्यांतील महागज, तेजाच्या भाल्याप्रमाणें सर्व रसांचें आकर्षण करण्यांत सदा व्यग्र असणारा, घेणें, देणें, चालणें, बोलणें, इत्यादि क्रियांना अनुकूल असलेली अंगचेष्टा करविणारा शरीररूपी नगरांत नाडीमार्गांनीं निष्प्रतिबंध गमन करणारा, अन्नरसमय शरीरपात्रांत प्राण–अपानादि भावानें संचार करून आयु-रूपी रत्नांचें रक्षण व खर्च करण्यांत व्यग्र असणारा, शरीररूपी नगरांना पाडण्यांत व पुन: निर्माण करण्यांत तल्लीन झालेला आणि अन्न-रसांचा, मळांचा व अति सूक्ष्मसार भागांचा (म्हणजे त्वक्, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा व शुक्र या सहा अथवा कफ, वात, पित्त या तीन धातूंचा) विभाग करण्यांत कुशल असलेला असा मी झालों.

रामभद्रा, त्या वायुभावामध्येंही मी परमाणूपर्यंत प्रत्येक द्रव्यांत पूर्वोक्त शिलेप्रमाणेंच त्रिभुवन पाहिलें. त्या जगांतही मीच पृथिव्यादि जगद्रूपवान् झालों होतों. पण परमार्थतः तर त्यांतील कांहींच नव्हतें. कारण सर्व शून्याकार होतें. आरोपदृष्ट्या मात्र चंद्र, सूर्य, अग्नि, वायु, इंद्र, कुबेर, ईश्वर, ब्रह्मा, हरि, गंधर्व, विद्याधर, महासर्प इत्यादि सर्व भाव प्रत्येक परमाणूंत एकाचवेळीं धारण केले जातात. असो; रामा, याप्रमाणें त्यावेळीं भूतपंचकरूप अशा मीं त्रैलोक्यांत ठिकठिकाणीं विहार केला. भूमि, जल, तेज व वायु यांच्या समवायरूप वृक्षादि शरीरांत राहून मीं मुळांच्या द्वारा भूमींचा रस प्याला. ज्यांचीं अंगें अमृतानें भरलीं आहेत व जीं चंदनद्रवाप्रमाणें शैत्य, शुक्लत्व इत्यादि गुणांनीं युक्त आहेत अशा चंद्रबिंबांमध्यें लोळलों. सर्व दिशांतील सर्व ऋतूंत उत्पन्न होणाऱ्या विविध पुष्पांचा आमोद भोगला. जिच्यामध्यें लोणी पसरलें आहे, अशा भूमीप्रमाणें मृदु असलेल्या आकाश-अंगण्यांतील मेघ-शय्येवर शयन केलें. सारांश, राघवा, मी सर्व वस्तूंमध्यें यथेच्छ संचार केला. सर्वांमध्यें वास केला. सर्व अवस्थांचा अनुभव घेतला. आरसा जशीं प्रतिबिंबें वाहतो त्याप्रमाणें मी आपल्या अंगावर गुप्त व प्रकट जगें वाहिलीं. राघवा, वर वर्णन केल्याप्रमाणें आकाशधारणेनें आकाशरूप होऊन प्रत्येक परमाणूंत अवाढव्य त्रिभुवनाचा अनुभव घेतला. स्वप्नांत प्रसिद्ध चित् जसें संसारमंडल निर्माण करते त्याप्रमाणें मी तें प्रपंच-जाल प्रकट केलें होतें. स्वतः मीच तें सर्व झालों. सर्व द्वैत-संहार करणाऱ्या बोध-कालास प्राप्त होणाऱ्या माझ्यामध्यें लक्षावधि जगें एका दृष्टीनें राहतात व दुसऱ्या दृष्टीनें रहातही नाहींत. तीं चिच्चमत्कार-मात्र-रूपानें राहतात व अन्य रूपानें राहत नाहींत. (म्हणजे चित्-मध्यें स्वसत्ता-स्फूर्तिलक्षण चमत्कार करणें, अर्थात् सत्ता व स्फूर्ति यांचा आरोप जगाचे ठिकाणीं करून दाखविणें या रूपानें असतात. पण तोच चिच्चमत्कार बंद केला कीं, एका परमार्थावांचून कांहीं नाहीं.) एवढ्यासाठींच अध्यारोपानें प्रत्येक वस्तूंमध्यें स्वसत्तेचें अर्पण केल्यामुळें निरामय भूमा विश्वरूपात्मा व सर्वकर्ता होतो आणि अपवादानें प्रबुद्ध झालेला तोच शुद्ध बोधात्मा होतो. कारण सर्व ब्रह्मात्मक आहे. याप्रमाणें एकेका वस्तूंतील ब्रह्मामध्यें सर्व जगाचा अध्यास

होत असल्यामुळें ज्ञानी पुरुषाला जगांत सर्वत्र तोच सर्वात्मा दिसतो. अज्ञान्यांना दिसणारें जगद्रूप ज्ञान्यास दिसणें शक्य नाहीं. त्यामुळें विद्वान् पुरुषांनीं अद्वय चिदात्म्याच्या ठिकाणीं सर्वत्र सर्वात्मतेची कल्पना करणें हा सुद्धां शुद्ध विकल्प आहे. कारण चित्-हून निराळी वस्तूच नाहीं ९२.

सर्ग ९३—वसिष्ठाच्या कुटींत ध्यानस्थ सिद्धाचें दर्शन. पण कुटीचा उपसंहार केल्यामुळें त्याचा पात व स्ववृत्तान्त.

श्रीवसिष्ठ—रामा, याप्रमाणें धारणासिद्ध जगद्देहाच्या दर्शनानंतर मी पूर्वोक्त कौतुकदर्शन-संवेदनापासून निवृत्त होऊन आपल्या त्या पूर्वींच्या समाधिस्थानास परत आलों. पण तेथें सर्वत्र शोध करूनहीं मला माझा देह कोठेंच दिसला नाहीं. केवळ मला तेथें माझ्या पुढें बसलेला दुसराच एक सिद्ध मात्र दिसला. इष्ट पदास जाऊन पोंचलेला तो समाधाननिष्ठ होऊन राहिला होता. चित्ताच्या पूर्ण समाधानामुळें त्याच्यामध्यें चांचल्य मुळींच दिसत नव्हतें. काय, शिर, व ग्रीवा यांना सम धारण करणाऱ्या त्यानें पद्मासन घातलें होतें. त्याची दृष्टि नासाग्रालाच जणुं काय लक्ष्य करीत होती. सर्व इंद्रिय-व्यापार क्षीण झाले होते. अंतःकरणकोटर अक्षुब्ध व शांत होतें. आपला देह दिसत नसून पुढें तो मुनि दिसत आहे, असें पाहून मी आपल्या सुंदर चित्तानें असा विचार केला—हा कोणी महासिद्ध या दिशेंत आला आहे. मजप्रमाणेंच एकान्तांत विश्रांति घेण्याची इच्छा करणारा हा हें आकाशमंडळ समाधियोग्य आहे, असें जाणूनच येथें आला असावा. येथें आल्यावर या सत्यसंकल्पशाली महापुरुषानें ही माझी कुटी पाहिली असावी. नंतर यानें मी दीर्घकाल उपेक्षा केल्यामुळें कुटींत शवरूप होऊन पडलेल्या माझ्या देहास पाहून व येथें मी पुनः परत येणार नाहीं, असें समजून त्याला फेंकून दिल्यावर यांत वास केला असावा. तस्मात् माझें तें शरीर नष्ट झालें आहे, यांत कांहीं संशय नाहीं. यास्तव मी आतां या आतिवाहिक 'देहानेंच आपल्या सप्तर्षिलोकास जातों.

राघवा, असा विचार करून मी जों जावयास प्रवृत्त होत आहें, तों मी येथें असेपर्यंत ही कुटी असो, अशा प्रकारचा माझा कुटीविषयींचा सत्यसंकल्प क्षीण झाला. कारण तेथून जाण्याचा माझा संकल्प त्या पूर्वोक्त

संकल्पाच्या विरुद्ध होता. असो, माझा संकल्प क्षीण होतांच ती माझी कुटि निवृत्त झाली. तेथें केवळ आकाश झालें. त्याबरोबर तो समाधिमान् सिद्धही आधाररहित झाल्यामुळें खालीं पडला. स्वप्नसंकल्प शांत होतांच स्वप्नसंकल्पनगर जसें नष्ट होतें त्याप्रमाणें माझा संकल्प शांत होतांच ती माझी सांकल्पिक कुटीही नष्ट झाली. आणि मेघांतून पाण्याचा स्रोत जसा खालीं पडतो त्याप्रमाणें ध्यानी सिद्धही घसरला. रामा, प्रळयसमयीं चंद्रबिंब, पुण्य क्षीण झालें असतां वैमानिक किंवा मुळापासून तोडलेला वृक्ष जसा खालीं पडतो त्याप्रमाणें तो सिद्ध भूतलावर पडला असतां मीही कौतुकानें आतिवाहिक शरीरानेंच त्याच्या मागोमाग खालीं गेलों. प्राण व अपान यांना वर आकर्षण करून ऊर्ध्वगामी केल्या-मुळें विहिरींत सोडीत असलेल्या कुंभाप्रमाणेंच तो मुनि, माझ्या कुटींत जसा बसला होता तसाच (म्हणजे मस्तक खालीं न होतां) पडला व पद्मासनानेंच भूमीवर येऊन स्थिर झाला. पण रामा, तो महात्मा इतक्या उंचावरून व एवढ्या मोठ्या वेगानें खालीं पडला तरी देहभानावर आला नाहीं. कारण योगबलानें त्याचा देह पाषाणासारखा दृढ किंवा कापसाच्या गोळ्यासारखा लघु झाला होता. तेव्हां त्याला समाधीपासून व्युत्थित करण्याकरितां प्रयत्न करणाऱ्या मीं आकाशांत मेघाकार होऊन महावृष्टि व महा गर्जना केली. गारा, अशनि इत्यादिकांचा वर्षाव झाला असतां तो महात्मा जागा झाला. त्याची अंगकांति तुकतुकीत झाली व त्यानें नेत्र उघडले. तेव्हां तो जागा होऊन स्वस्थचित्तही आहे, असें पाहून परमार्थसिद्धीस कारण होणाऱ्या समाधीपासून निवृत्त झालेल्या त्याला मीं स्वच्छ चित्तवृत्तीनें म्हटलें, " हे मुनिश्रेष्ठा, तूं कोठें स्थित आहेस, हें काय करीत आहेस, तूं कोण आहेस, एवढ्या दूरावरून पडलास तरी तुला त्याचें भान कां झालें नाहीं. "

मी असें विचारलें असतां त्यानें मजकडे पाहिलें व पूर्वीच्या गतीचें स्मरण बरोबर न झाल्यामुळें मला म्हटलें, "श्रेष्ठा, जरा थांब; मला माझा सर्व पूर्व वृत्तान्त आठवूं दे. " असें म्हणून तो कांहीं वेळ स्वस्थ बसला व सर्व प्राक्तन वर्तमान आठवलें असतां पुनः मला म्हणाला " भगवन्, मी आतां तुला ओळखिलें. मी अभिवादन करतों. मी

केलेल्या या अतिक्रमाविषयीं मला क्षमा कर. कारण क्षमा हा संतांचा स्वभावच आहे. हे मुने, भ्रमर जसा पद्मिनींमध्यें त्याप्रमाणें मी भोग व सुगंध यांनीं मोह पाडणाऱ्या देवांच्या उपवनभूमींतून दीर्घकाळ विहार केला. पण शेवटीं चित्तजलकल्लोलक्रीडेनें या दृश्य नदींतून चक्राकार भ्रमण करतां करतां खिन्न होऊन मी मनांत असें म्हटलें—या संसारसागरांतील दृश्यकल्लोलांनीं मी आकुळ झालों आहें. वृष्टीच्या अभावीं जसा चातक त्याप्रमाणें दीर्घकाळ लोटला तरी यांत स्थिर असें कांहींच न लाधल्यामुळें मी उद्विग्न झालों आहें. केवळ संवित् हेंच ज्यांतील सार आहे, अशा भोगांत एका संवित्–वांचून दुसरें काय रम्य आहे? यास्तव मला आतां केवळ संविदाकाशांतच राहिलें पाहिजे. विषयांमध्यें शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध यांवांचून आणखीं कांहीं नाहीं. तेव्हां मी तेवढ्यांतच कां रममाण व्हावें? हें सर्व चिन्मात्र आकाशच जर आहे, तर मी त्याला विसरून खुळ्यासारखा या असदाकारांत कां रममाण होऊं? विषय विषासारखे भयंकर आहेत. स्त्रिया कामविमोह देणाऱ्या आहेत. अतिस्नेह सरस पुरुषालाही विरस करणारे आहेत. तेव्हां त्यांत लोळणारा कोण मारला जात नाहीं? त्याचप्रमाणें शरीराचे ठायीं आसक्ति ठेवणेंही उचित नव्हे. कारण जरा त्याला ग्रासावयास टपून बसलेली असते. सागरांतील बुडबुड्यांप्रमाणें त्याचा नाश प्रतिक्षणीं संभवनीय असतो. त्याचप्रमाणें जीविताची आशा धरणेंही युक्त नव्हे. कारण तें एकाद्या नदीसारखेंच आहे, अशी कल्पना केल्यास तिचे सर्व धर्म त्याच्या ठायीं आढळतात. मरण व जन्म हेच तिचे मोठे तट आहेत. सुख व दुःख हे तरंग आहेत. यौवन (तारुण्य) ह्याच चिखलानें ती जीवितनदी मलिन झाली आहे. जरा हाच तिच्यावरील फेंस आहे. केव्हां केव्हां प्राप्त होणारें विषयसुख हेच तिच्यावर केव्हां केव्हां येणारे बुडबुडे आहेत. ही नदी व्यवहारलक्षण महाप्रवाहपंक्तीनें व मूर्खप्रलापरूपी जलरवानें युक्त आहे. ती राग-द्वेषरूपी मेघांच्या योगानें वाढते. लोभ, मोह, काम हे तिच्यांतील मोठाले भोंवरे आहेत. उत्कर्ष व अपकर्ष यांच्या योगानें तिचा प्रवाह चालू असतो. हर हर, अशा प्रकारची ही जीवितनदी नित्य तापानें तप्त झालेली असते. इष्ट पुत्र-मित्रादिकांचे समागम व धनादिकांची प्राप्ति

हेंच या संसारजलाशयांतील जल आहे. त्याचें येणें व जाणें सतत चालतें. जे भाव विद्यमान असून निवृत्त होतात त्यांची मला गरज नाहीं व जे मजपाशीं नसून अकस्मात् प्राप्त होतात त्यांच्या ठिकाणीं मी आस्था ठेवीत नाहीं. कारण मजपाशीं असलेले पदार्थही जर गेले तर आतां हे नवीन आलेले जाणार नाहींत म्हणून कशावरून ? इतर सर्व नद्यांचें पाणी जरी क्षणोक्षणीं वाहून जात असलें तरी तें पुनः पर्वत, मेघ इत्यादिकांपासून येत असतें. म्हणून नदीचा वेग बंद पडत नाहीं. पण या देहनदींतील आयुष्यरूपी जल एकसारखें जात मात्र असतें. पण त्यांत दुसरीकडून भर पडत नाहीं म्हणून तें कांहीं वेळ वाहून शेवटीं संपतें. कुंभाराच्या चक्रावर घातलेल्या घटादि पदार्थांप्रमाणें हे सर्व भोग्यभाव प्रतिशरीरीं व प्रतिक्षणीं फिरतात. चतुर चोर किंवा भयंकर शत्रु असे हे विषय माझ्या विवेकरूपी सर्वस्वास लुटून नेत असतात. यास्तव मला अज्ञाननिद्रेंत न निजतां सदा जागें राहिलें पाहिजे. हर हर, काळ प्राण्यांच्या आयुष्याचे तुकडे तुकडे करून टाकीत असतो. पण प्रत्येक दिवशीं अशा प्रकारें क्षय पावणारें आयुष्य संपत आहे, हें कोणाच्या ध्यानांत येत नाहीं. आज मला हें मिळालें आहे, आज माझें हें इष्ट झालें आहे, उद्यां हें होईल, काल हें झालें इत्यादि गणना करण्यांत व्यग्र झालेले जन गेलेल्या आयुष्यास व जवळ आलेल्या मृत्यूस जाणत नाहींत. अनन्त वनभूमींत भोजन केलें, पान केलें, विहार केले, व सुखें आणि दुःखें पाहिलीं. आतां आणखीं मला या संसारांत काय मिळवावयाचें राहिलें आहे ? आम्हीं सुख-दुःखांचा अनुभव घेतला. सर्व पदार्थ वारंवार परिवर्तन पावत असतात. त्यांना स्थिर स्थिति अथवा नित्यता नाहीं, हें मी जाणलें व आतां कौतुकशून्य होऊन राहिलों आहों. भोगांचे अनुभव घेतले व सर्वत्र अनित्यता आहे, हें जाणलें. पण त्यांतील कशांतही मला विश्रांति आढळली नाहीं. मला लोकपालादिकांच्या उच्च नगरांतही कांहीं अकृत्रिम आढळलें नाहीं. जेथें जावें तेथें काष्ठमय वृक्ष, मांसमय प्राणि-शरीरें, मृन्मय भूमि, दुःखें व अनित्यता हींच कायतीं आढळलीं. तेव्हां त्यांतील कशावर विश्वास ठेवावा सांग.

हा मुने, कालानें ज्याला ग्रासलें आहे, त्याचें रक्षण करण्यास धन, मित्र, सुख, व बांधव समर्थ नाहींत. धुळीच्या लहानशा पुंजक्याप्रमाणें अस्थिर व अदृढ असलेला जन पर्वतावर पडलेल्या मेघ-जळाप्रमाणें विषयामध्यें आसक्त होऊन क्षणोक्षणीं हीन होत पुरुषार्थावांचूनच मरण पावतो. मला कामविषय मनोरम वाटत नाहींत व ऐश्वर्य रम्य भासत नाहीं. हें जीवित अतिशय चंचल आहे. तेव्हां हा मुनिवर्या, कोणा सुज्ञाचा कशावर विश्वास बसणार ? आज नाहीं उद्यां, मृत्यु मस्तकावर पाय ठेवणारच ! शरीर पानाप्रमाणें गळून पडणारें आहे. भगवन्, मी आपलें आयुष्य नुसत्या नीरस मनोरथांनीं घालविलें. मला आतां कोणतेंही धन चमत्कार करणारें वाटत नाहीं. आतां माझा मोह मंद झाला आहे. देह कांहीं उपयोगाचा नाहीं. विषयांविषयीं अनास्था हीच उत्तम स्थिति व जीवनाची आस्था हीच अधम-स्थिति होय. संपत्ति प्राप्त झाली असतां ही मोठी आपत्तिच आली आहे, असें समजावें, तिच्यामध्यें आसक्त होऊं नये. विवेक्यांस विधि-निषेधयुक्त शास्त्रेंही व्यामोह पाडणारीं आहेत, असें भासतें. कारण कर्मठांचे ऐहिक व पारलौकिक विषय हृदयपुष्पांतील विवेकरूपी सुवासास नाहींसे करून प्राण्याला अनर्थांत पडतात; पण विषयांचें रूप वस्तुतः असत् असतांनाही सत्बुद्धीनें पाहिल्यामुळें सत् होतें. ज्याप्रमाणें सत् ब्रह्मरूप आवरणानें असत् झालें आहे, तसें असतही विक्षेपामुळें सत् झालें आहे. कारण माया-शक्ति अघटित घटना करण्यांत मोठी पटाईत आहे. ज्याची दृष्टि अंतर्मुख नसून बहिर्मुख असते त्याची प्रवृत्ति विषयांकडे होणें साहजिक आहे. चित्तरूपी बाण विषयांकडे जात असतात. कृतघ्न सौहृदास जसे स्पर्श करीत नाहींत त्याप्रमाणें ते (चित्तबाण) विवेक-वैराग्यादि गुणांस स्पर्श करीत नाहींत. पण विवेक्याला आयुष्य हा उत्पातवायु, मित्र (स्नेहानें आसक्त करणारे) हेच शत्रु, बंधू हेच बंध, धन हेंच मरण, सुखें हींच अति दुःखें, संपत्ति ह्याच मोठ्या आपत्ति, व भोग हे संसारमहारोग आहेत, असें वाटतें. राघवा, मायेचा विलास किती आश्चर्यकारक आहे, हें तूं पहा तर खरें. ती आपत्तींना संपत्ति करून दाखविते. केवळ दुःखाकरितांच सुख देते व मारण्याकरितां जीवित देते.

रामा, हा जन अनेक इष्ट व अनिष्ट कालपरिवर्त, अनेक प्रियजन-वियोग व थोडेसें केव्हां केव्हां मिळणारें सुख याचा अनुभव घेत जर्जर होतो. त्याचें आयुष्य निरायास पदप्राप्तीवांचून जातें. कष्टकर चेष्टा करण्यांत सर्व शक्ति क्षीण होते. विषय व विभूति रम्य व मनोहर आहेत, हें खरें; पण जीवित मत्त स्त्रियांच्या कटाक्षां इतकेंच चंचल आहे, त्याला काय करणार? ज्यांचा शेवट अत्यंत विरस आहे, अशा आपात रमणीय विषयांमध्यें जे रममाण होतात ते शेवटीं नरकांत पडतात. सुखदुःखादि द्वंद्वदोषांनीं उपरुद्ध दुःसाध्य व अस्थिर धर्म अभाग्यवान् जनांनाच सेव्य आहेत. तीं माझ्या संतोषाला कधींही कारण होत नाहींत. आरंभीं मधुर वाटली तरी शेवटीं दुःखपर्यवसायिनी लक्ष्मी लोकांना मोहच पाडीत असते. धनादिकांचे समागम खळांच्या समागमाप्रमाणें दुःख देणारे असतात. तारुण्य शरत्काळच्या अभ्रासारखें अस्थिर आहे. मोठमोठ्यांच्या जीविताला ग्रासण्यासाठीं अंतक त्यांच्या सभोंवार घिरट्या घालीत असतो. प्राण्यांची आयुष्यें शाखाग्रावर लोंबणाऱ्या जलबिंदुइतकींच स्थिर आहेत. वृद्ध झालेल्या जीवाचे केंस पिकतात, दांत पडतात, अंग शिथिल होतें, पण एक तृष्णा मात्र तरुण होते. बाल्य, तारुण्य, इत्यादि दशा न कळतां, केव्हांच निघून जातात. जीवित ओंजळींतील पाण्याप्रमाणें क्षणोक्षणीं गळत असतें. नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें गेलेलें आयुष्य परत येत नाहीं. अकस्मात् कोठूनसा आलेला देह अकस्मात्, तरंग, मेघ किंवा दीपांप्रमाणेंच कोठेंसा जातो. व्यावहारिक रम्य वस्तूंमध्यें अरम्यता, स्थिर वस्तूंमध्यें अस्थिरता, व सत्यवस्तूंमध्यें असत्यता मीं पाहिली व त्यामुळें अतिशय विरस झालों. मन सत्त्वरूपतेस (निर्वासनतेस) प्राप्त झाल्यावर आत्मविश्रांतीमध्यें जें सुख आहे तें पाताळ, भूतल व स्वर्ग यांतील विषयांत नाहीं. मुनिवर्य, आतां माझें वैराग्य दृढ झाल्यामुळें संपूर्ण विषयांसह असलेल्याही सर्व इंद्रियवृत्ति मला जिंकण्यास समर्थ नाहींत. फार दिवसांनीं आज निरहंकार झालेल्या मला हें स्वर्ग–मोक्ष–वैतृष्ण्य स्वबुद्धीनेंच प्राप्त झालें आहे. म्हणून मी चिरकाल एकान्त विश्रांति घेण्यासाठीं तुजप्रमाणेंच या आकाशांत आलों. तों मला येथें ती कुटी दिसली. ती तुझी होती, हें मला आतां कळलें. तूं पुनः येणार आहेस, याचा मी पूर्वीं विचा-

रही केला नाहीं. त्यावेळीं मला एवढेंच वाटलें कीं कोणी सिद्ध येथें आपला देह सोडून निर्वाण पावला आहे. असो; भगवन्, हा माझा वृत्तान्त आहे. व हा मी आहें. आतां माझ्या या अपराधाविषयीं तुला जें कांहीं करावेसें वाटेल तें कर. मी दंड्य आहें, असें वाटल्यास दंड कर; अनुग्राह्य आहें, असें वाटल्यास अनुग्रह कर. कारण हे मुनिराज, तुमच्यासारखे सिद्धही जोंवर अवधानपरायण होऊन व आंत संपूर्ण वस्तूचा उत्तम बुद्धीनें विचार करून निर्णय करीत नाहींत तोंवर त्यांना त्रिकाल ज्ञान होत नाहीं. ब्रह्मदेवादिकांच्या मनाचाही हा असाच स्वभाव आहे. मग माझ्या सारख्यांची काय गोष्ट सांगावी ? यास्तव वृत्तान्त न जाणणें, तुझा समाधिस्थ देह फेंकून देणें, इत्यादि अपराधांची मला क्षमा कर ९१.

सर्ग ९४—त्या दोघांचें सिद्धलोकीं गमन; तेथें देवता व पिशाचें यांची मनोमात्र स्थिति.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, नंतर आकाशासारख्या विस्तीर्ण महाभूमींत असलेल्या त्या सिद्धाला मीं सुहृद्भावामुळें असें म्हटलें, " श्रेष्ठा, हा तुझा एकट्याचाच अपराध नव्हे. तो माझाही आहे. कारण मी सुद्धां तुझें आगमन होईल, याचा कांहींच विचार केला नाहीं. तूं म्हणतोस तें खरें आहे. योगी देहवानांनाही चित्तैकाग्र्यानेंच सर्व विषयांचें ज्ञान होतें. त्यावांचून भूत व भविष्यत्कालचें ज्ञान होत नाहीं. तें जर झालें असतें तर तूं पडूं नयेस म्हणून मी ती आपली संकल्पकुटी स्थिर केली असती. अर्थात् यांमध्यें दोघांचाही अपराध आहे. यास्तव परस्परांनीं परस्परांस क्षमा केली पाहिजे. बरें, आतां ऊठ. आपण होतों तसेच सिद्ध लोकीं जाऊन राहूं या. मी सप्तर्षि लोकांत राहतों व तूं आपल्या नंदनवनांत रहा. आपल्या आस्पदांत (स्थानीं) वास करणें, हेंच निर्विक्षेपस्थितीचें उत्तम साधन आहे. "

रामा, असा संकेत करून आम्ही दोघेही एकदम गोफणींतून फेकलेल्या दोन दगडांप्रमाणें वर गेलों. नंतर स्वर्गापर्यंत बरोबर गेल्यावर प्रणामपूर्वक एकमेकांचें विसर्जन करून आम्ही दोघेही आपापल्या इष्टस्थानीं पोंचलों. राघवा, हा सर्व वृत्तान्त मी तुला सांगितला आहे. या संसाराची आश्चर्यमयी विचित्रता कशी आहे, ती पहा.

श्रीराम—भगवन्, कुटींतील आपला देह त्या सिद्धानें फेकून दिल्यावर या पृथ्वीमध्यें तो अणुरूप होऊन लीन झाला असावा, यांत कांहीं संदेह नाहीं. त्यामुळें आपण मनोमात्र देहानेंच सिद्ध लोकांत गेलां असाल. पण त्यानंतर आपला तेथील सिद्धांशीं व्यवहार कसा झाला? कारण मनोमात्र पुरुष दुसऱ्याशीं व्यवहार करूं शकत नाहीं व दुसरेही त्याच्याशीं व्यवहार करण्यास समर्थ नसतात.

श्रीवसिष्ठ—हो, रामा, बरी आठवण झाली. त्यानंतर सिद्धसेना व लोकपाल-पुरें यांतून संचार करणाऱ्या माझा हा वृत्तान्त ऐक.—मी इंद्रपुरांत आलों. पण आतिवाहिक देहरूप असलेल्या मला तेथें कोणी पाहिलें नाहीं. त्यावेळीं मी आकाशाप्रमाणें अस्थूल, व चिदाकाशप्रचुर मनोमात्ररूप होतों. त्याकारणानें तुझ्यासारख्या त्या स्थूलार्थज्ञांना माझा साक्षात्कार झाला नाहीं. पण सूक्ष्मार्थदर्शी योग्यांना मी दिसत होतों. मी केव्हांही देशकालादिकांचें परिवर्तन करण्यासही समर्थ झालों नाहीं. कारण मी मननमात्र देह असून पृथिवीप्रभृति भूतांनीं विरहित होतों. संकल्पपुरुषाकार असल्यामुळें मी खांब, भिंत इत्यादिकांनीं रुद्ध होत नसें. स्वप्न व मनोराज्य यांच्या प्रमाणें स्वमनोमय भूतांच्या योगानें व्यवहार करीत असें. रामा, स्वप्नांतील अनुभव अशाप्रकारच्या अर्थांच्या संभावनेविषयीं पूर्ण दृष्टान्त आहेत. पण जो नैयायिक, देह कोणत्याही ज्ञानाचें अवच्छेदकतासंबंधानें कारण होतो, त्वचा व मन यांचा योगही प्रत्येक ज्ञानाचें कारण आहे, कारण त्यामुळेंच सुषुप्तींत त्यांचा वियोग झाला असतां ज्ञानाचा अभाव होतो, इत्यादि व्यर्थ प्रलाप करतो त्याच्याशीं संभाषणही करूं नये. रामा, स्वप्नामध्यें संचार करणारा पुरुष आपल्या भ्रामकदृष्टीनें जरी संचारचसा करीत असला, तरी त्याच्या घरांतील इतर माणसांना जसा तो निजलेलाच दिसतो, व्यवहार करीत असलेला दिसत नाहीं त्याप्रमाणें आकाशगत देवादिकांनीं पुढें असलेल्याही मला पाहिलें नाहीं. मी मात्र त्या सर्वांना पहात होतों.

श्रीराम—भगवन्, असें जर होतें तर त्या सिद्धानें आपल्याला कसें पाहिलें?

श्रीवसिष्ठ—रामा, आमच्यासारखे योगसिद्धजन सत्यकाम असतात. त्यामुळें ते आपल्या संकल्पाप्रमाणें कल्पित पदार्थांस प्राप्त होतात. असं-

कल्पितास* प्राप्त होत नाहींत. ज्ञानसिद्ध जनांना सदा आतिवाहिकताच असते, हें खरें; पण लौकिकव्यवहारांत मग्न झालेल्या शुद्धचित्त पुरुषालाही आपल्या आतिवाहिकतेचें विस्मरण होतें. त्यावेळीं हा सिद्ध मला पाहो, असा संकल्प मी केला व त्यामुळें त्यानें मला पाहिलें. शिवाय तोही मजप्रमाणेंच सत्यसंकल्प होता. सामान्य पामरजन आपला भेदभाव द्वैतवासनेनें दृढ करून घेतात. मीच सच्चिदानंदघन ब्रह्म आहें, हा भाव त्यांच्या मनाला स्पर्शही करीत नाहीं. त्यामुळें ते संकल्पार्थास पात्र होत नाहींत. पण ज्ञानी पुरुषाचा भेदभाव व त्याविषयींची वासना हीं दोन्ही निवृत्त झालेलीं असल्यामुळें तो संकल्पार्थाचें भाजन होतो.

श्रीराम—गुरुवर्य, समजा कीं दोघे सिद्ध आहेत. त्यांतील एकानं मी याला पाहावें, असा व दुसऱ्यानें यानें मला पाहूं नये, असा संकल्प केला, तर अशा प्रसंगीं कोणाच्या सत्य संकल्पाप्रमाणें कार्य घडतें ?

श्रीवसिष्ठ—ज्याच्या आत्मज्ञानाची विशदता (निर्मलता) अधिक त्याचा संकल्प प्रबल होय. म्हणजे ज्याप्रमाणें एका राज्याच्या सिद्धीकारितां प्रयत्न करणाऱ्या दोघां राजांतील जो अधिक बलाढ्य असतो त्याला तें मिळतें त्याप्रमाणें हाही प्रकार जाणावा. पण दोघांचें बल एकसारखेंच असल्यास दोघांच्याही इच्छेप्रमाणें होतें. याविषयीं आम्ही पुढें सांगणार आहों. असो; पण जेव्हां मी त्या महा आकाशांत दुसऱ्याशीं व्यवहार करण्यास प्रवृत्त झालों तेव्हां मला देवादिकांतील कोणी पहात नाहीं, असें कळलें. मी मोठ्यानें बोलत असूनही माझा शब्द कोणाला ऐकूं जात नाहीं, असें माझ्या निदर्शनास आलें. कोणी पडत असतांना किंवा वर येत असतांना त्याला आधार देण्यासाठीं मी आपला हात पुढें केला तरी तो कोणी धरीत नाहीं, असें माझ्या प्रत्यक्ष अनुभवास आलें. रामा, याप्रमाणें आकाशांत गेलेला व मनोमननरूप असलेला मी व्योमपिशाच झालों. मी त्यावेळीं देवांच्या घरांतील पिशाचतेचा अनुभव घेतला.

श्रीराम—भगवन्, या लोकीं पिशाच कोणत्या आकाराचे असतात. त्यांचें स्थान कोठें असतें. त्यांची जाति व आचार कोणत्या प्रकारचा असतो व त्यांचा आशय कसा असतो ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, या लोकीं पिशाच कोणत्या प्रकारचे व कसे असतात तें सांगतों, ऐक. कारण प्रसंगप्राप्त वचन जो बोलत नाहीं तो सभ्यच नव्हे. रामा, कांहीं पिशाच आकाशसदृश व सूक्ष्मदेहवान् असतात, आणि कांहीं तुझ्या सारखेच, स्वप्नतुल्य, मनःकल्पित हस्तपादादि युक्त असतात. पण ते असे जरी मनोमय देहवान् असले तरी दुसऱ्या मनुष्यांमध्यें त्यांच्या चित्तभ्रमरूपानें नानाभय देणाऱ्या आपल्या प्रतिबिंबाच्या द्वारा प्रवेश करून त्यांच्या चित्तांत जणुं काय तादात्म्यसें पावून त्या मानवाचा आशय (दुःखभोगप्रद कर्म—काम—वासनादिक) नाना—भ्रांतिचेष्टानुरूप करितात. ज्याला ते धरतात त्याचा आशय मरणानुकूल असल्यास त्याला मारतात, किंवा ऋणानुबंधाप्रमाणें त्याच्या देहांतील धातूंस खातात, रक्त पितात, व चित्ताचें आक्रमण करून त्यांचें बल व सत्त्व यांना नाहींसें करून सोडतात. रामा, ह्या त्यांच्या आचाराप्रमाणेंच आतां आकार व जाति यांविषयींही सांगतों, ऐक. विचित्र कर्मानुसार त्यांना विचित्र आकार प्राप्त होतात. कोणी आकाश-सदृश असतात. कोणी नीहार—तुल्य असतात व कोणी स्वप्न-नराकार असतात. त्याचप्रमाणें त्यांच्या अंतर्धानादि शक्तींतही विचित्रता असते. सारांश ते सर्व ज्याचें आक्रमण करावयाचें असेल त्या पुरुषाच्या भ्रांतीप्रमाणें देह धारण करितात; पण त्यांचें कोणाला ग्रहण करतां येत नाहीं, व त्यांस धरण्यास कोणी समर्थही नसतें. तथापि ते स्वतः अनुभव घेतात. अथवा परस्पर पाहतात. त्यांना शीत, उष्ण इत्यादिकांमुळें होणारें सुख व दुःख कळतें. ते पिशाच जलादि पिण्यास, अन्नादि खाण्यास व यथेच्छ घेव-देव इत्यादि व्यवहार करण्यास समर्थ नसतात. पण ते इच्छा, द्वेष, भय, क्रोध, लोभ व मोह यांनीं युक्त असतात. मंत्र, औषध, तप, दान, धैर्य व धर्म यांच्या योगानें मात्र ते मनुष्यांच्या अधीन होऊं शकतात. पिशाचांना एका प्रकारच्या सत्त्वावष्टंभ नांवाच्या योग-धारणेनें यंत्राच्या योगानें अथवा आराधनेनें साधलेल्या मंत्रानें स्ववश करून घेऊन कांहीं थोड्याशा लोकांकडूनच सेवादिकांमध्यें नियुक्त केलें जातें. पण असले लोकही सर्वत्र आढळत नाहींत. पिशाच ही एक अधम देवयोनि आहे. यास्तव त्यांतील भूतांची त्यांच्या कर्मानुसार न्यूनाधिक शक्ति असते.

ते देवादिकांपासून अगदीं हीन जीवापर्यंत पाहिजे त्याचा आकार धारण करूं शकतात. आतां त्यांचा जन्म कसा होतो, तें सांगतों ऐक.

माया-शबल ब्रह्माला जीवादि भावांची प्राप्ति व मनःप्रभृति उपाधींची उत्पत्ति कशी होते, तें पूर्वी सांगितलेंच आहे. तुझें मन जसें कल्पित आकाशनगर पाहतें त्याप्रमाणें जीव–समष्टिमनोरूप ब्रह्मा आपल्याच मध्यें कल्पित जग पाहतो. तो जी जी कल्पना करतो तें तें पुढें पाहतो व त्याचा अनुभव घेतो. कारण सर्व जीव चिद्रूप सत्च आहेत. तेव्हां ज्ञान-शक्ति–युक्त असा तो आपल्या विषयाला कां पाहणार नाहीं? तो निराकार ब्रह्म चिदाकाशांत शून्यरूप ब्रह्मांडाकारास पाहतो. तेंच हें जगत् होय. त्याचा हा तसला प्रति-भासच दीर्घकाल भावनेनें घन, पुष्ट व दीर्घ स्वप्नाप्रमाणें सुंदर होऊन राहिला आहे. त्यामुळेंच हा सर्व सर्ग सदा स्वप्नतुल्य आहे. जगाचें जाळ हें मनोराज्य आहे. त्या कारणानेंच आत्मा आकाश–चिदाकाशरूप आहे, असें दृढ अनुसंधान केल्यावर कोणाचाही सर्ग, स्थिति व लय रहात नाहीं. तेव्हां राग, द्वेष, भय इत्यादि भाव कसे उत्पन्न झाले? तें सांग पाहूं? परमार्थदृष्ट्या सर्गाचा आरंभ नाहीं, व असर्गही नाहीं तर हें सर्व नित्य प्रकाशरूप आकाश आहे. तथापि तसल्याच क्षेत्रांत अज्ञानकल्पनापंकापासून विविध भूत-सृष्टि झाली. देवादिक हे तिचेच भाग आहेत. प्रत्येक व्यक्ति ही एक एक शिला असून समान गुण–धर्म–युक्त अनेक व्यक्ति हीच ती ती जाति होय. तिच्या शुभ भागास देवसृष्टि, बुद्धिमान् भागास ऋषिसृष्टि, अर्धपक्व भागास मानवसृष्टि व मूढ भागास तिर्यक् व नारक सृष्टि म्हणतात. त्यांतील जी शिला–जाति भारभूत, कांति–प्रकाशादि फलरहित, व अशरीराकार असते तीच पिशाचजाति होय. पिशाचशिला प्रसंगोपात्त विचित्र 'शरीरें धारण करितात. त्यांच्या पूर्व वासनाच त्यांच्या पिशाच-भावास कारण होतात. त्यामुळें हिरण्यगर्भानें सर्व शिलारत्नें देवादिकां-सारखींच कां निर्मिलीं नाहींत? पिशाचादिकांसारख्या दुष्ट शिलांचा संकल्प कां केला? ही शंका रहात नाहीं. शिवाय संकल्पाच्या इच्छेविषयीं प्रश्नच करितां येत नाहीं. कारण तो स्वतंत्र असतो. सर्वभूतांच्या (प्राण्यांच्या) जाति चिदाकाशरूप असतात. त्यांचे देह सूक्ष्म असतात. पण चिर–

अभ्यासवशात् त्यांना आधिभौतिक भाव प्राप्त होतो. पिशाचादिकांनाही याच नियमाप्रमाणें कदाचित् कल्पित देहभाव प्राप्त होतो. रामा, पिशाचांसारख्या दुसऱ्याही अनेक दुष्टजाति या जगांत आहेत व त्या प्रत्येकाच्या कर्मानुसारच, ईश्वराच्या नियतीप्रमाणें, दुःख देतात. जेथें जेथें पिशाचादिक असतात तेथें तेथें त्याची छाया पडते. भर दोनप्रहरीं उघड्या जागेंत जरी एकादें भूत उभें असलें तरी त्याचें आंध्य त्याच्यापाशीं येऊन उभें राहतें. सूर्य त्याचा घात करीत नाहीं व दुसरा कोणी त्याला पहात नाहीं. पण ज्याच्याशीं त्याचा संबंध असतो तो मानव त्याला अगदीं स्पष्टपणें पाहूं शकतो. तेव्हां मायेचा विलास कसा आहे, तो पहा. अग्नि, सूर्य व चंद्र, यांच्या तैजस मंडलासारखेंच पिशाचादिकांचें तामस मंडल असतें. घुबडादिकांप्रमाणें तेजामध्यें तीं निर्बल होतात व अंधकारांत सबळ होतात. हें त्यांच्या स्वभावानुरूप आश्चर्य आहे. असो, रामा, याप्रमाणें मी देवलोकपालांच्या नगरांत पिशाचासारखा वावरूं लागलों ९४.

सर्ग ९५—सत्यसंकल्पतास्मरणानें लोकांशीं पुनः व्यवहार व स्वतःला प्राप्त झालेलीं आकाशवासिष्ठादि नांवें.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, वर वर्णन केल्याप्रमाणें चिदाकाशशरीर व भूतपंचकरहित असा मी आकाशांत पिशाचासारखा विहार करीत राहिलों. मला चंद्र, सूर्य, इंद्र, हरि, हर इत्यादिकांतील कोणी पहात नव्हते. देव, सिद्ध, गंधर्व, किंनर, व अप्सरागणही मला पाहूं शकले नाहींत. मी त्यांच्या अंगांवर पाय ठेवीत होतों, आरोहण करीत होतों व त्यांच्यावर बसत होतों; पण ते मला उलट कांहीं करीत नव्हते. एकाद्या विकत घेतलेल्या सज्जनाप्रमाणें पूर्वापर कर्तव्याचें अनुसंधान न राहिल्यामुळें, मी त्यावेळीं मोहितसा झालों. इतक्यांत मला माझ्या सत्यकामत्वाचें स्मरण झालें व त्याबरोबर ‘ मला या देवगणांनीं पहावें, ’ असा मी संकल्प केला. राघवा, त्या भावनेचा केवढा प्रभाव सांगावा ! माझ्या अशा संकल्पानंतर लागलेच सर्व आकाशचर मला पाहूं लागले. त्यामुळें मी देवांच्या घरांत संभाषणादि स्पष्ट व्यवहार करूं लागलों. ज्यांनीं मला अंगण्यांत पाहिलें त्यांना मी त्याचवेळीं आविर्भूत झालों आहें, असें वाटलें व माझा पूर्व-

वृत्तान्त ठाऊक नसल्यामुळें मी पृथ्वीपासूनच उत्पन्न झालों आहें असें ते समजले. त्यांनीं मला पार्थिववसिष्ठ असें नांव दिलें. ज्या आकाशांतील सिद्धांनीं मला सूर्यकिरणांत पाहिलें ते मला तैजसवसिष्ठ म्हणूं लागले. याप्रमाणेंच त्या त्या स्थानोपाधींमुळें मी वातवासिष्ठ, वारि(जल)वसिष्ठ, इत्यादि नांवांनीं प्रख्यात झालों. कांहीं कालानें मला त्याच आतिवाहिक देहाचे ठिकाणीं आधिभौतिकता प्राप्त झाली, पण हे दोन्ही देह आकाशरूप आहेत, असें मला तत्त्वतः ज्ञात असल्यामुळें एका चित्-चेंच भान होत होतें. अर्थात् मी अज्ञा-प्रमाणें देहात्मरूप झालों नाहीं. याप्रमाणें मी सदा आत्मचिदेकस्वभाव आहें. भूताकाशादिस्वभाव नाहीं. ' तर मग तुम्ही आम्हांला साकार कसे दिसतां ? म्हणून विचारशील तर सांगतों—बाबारे, सदेह मुक्त व विदेह मुक्त यांचें वस्तुतः ऐक्यरूप असल्यामुळें मी तुम्हांला उपदेश करण्याकरितां जीवन्मुक्त अवस्थेनें व्यवहार करीत असलों तरी आपल्या दृष्टीनें आत्मा-काशरूप आहें. हा शास्त्रीय व्यवहार करीत असतांनाही माझी ब्रह्मता माझ्या अस्मरणामुळें लुप्त होत नाहीं. अर्थात् स्वप्न पाहणाऱ्या नराची जन्म व आकार यांवाचूनच स्वतःविषयीं आधिभौतिकता बुद्धि जशी होते त्याप्रमाणेंच माझी व इतरांचीही ती झाली व नेहमीं होते. ब्रह्मादिकांचीं शरीरें व त्यांनीं केलेले सर्ग हीं सर्व याप्रमाणें परब्रह्मच आहेत. मी आकाशरूप असूनच असा पुष्ट झालों आहें. मजप्रमाणें हिरण्यगर्भाच्याही आत्मदृष्ट्या जगत् ब्रह्माकाशरूप आहे. परीक्षकाच्या दृष्टीनें जसें हें सर्व मनोमात्र तसे हे सर्व सर्गही मनोमात्र आहेत. अज्ञानदोषामुळें मी व हें सर्व जग, बालांच्या कल्पित भूतांप्रमाणें, वज्रासारखें दृढ झालें आहे. बंधु दूर गेला असतां त्याच्याविषयींचा स्नेह जसा हळू हळू क्षीण होतो त्याप्रमाणें वासना जशा जशा क्षीण होत जातात तसा तसा संसार ज्ञानानें क्षीण होतो. हें स्वप्न आहे, असें कळतांच त्यांत पाहिलेल्या निधीविषयींची ग्रहणबुद्धि जशी क्षीण होते त्याप्रमाणें हें सर्व आत्ममात्र आहे, असें कळतांच अहंकाररूप स्थूलता शांत होते. सर्व दृश्यदृष्टि उपशम पावतात. या महारामायणासारख्या उत्तम शास्त्रांचें केवल अवलोकन केल्यानेंही जीवन्मुक्तत्व नियमानें प्राप्त होतें. रामा, या एवढ्याशा साधनां-

मध्यें दुष्कर तें काय आहे? संसारांत आसक्त होऊन जो मंदमति पुरुष मोक्षाविषयीं उदासीन राहतो त्याचें नांवही आम्ही घेणार नाहीं. कारण तो मनुष्याकाराचा खरा अधिकारी नव्हे. तो देह त्याला मुळींच योग्य नाहीं. ज्याप्रमाणें एकच अन्न पवित्र हविः-पुरोडाशादि रूपानें देवादि भक्षण करितात व तेंच अपवित्र विष्ठा, रक्त, मूत्र इत्यादिरूपानें कुत्रे, कोल्हे इत्यादि खातात, त्याप्रमाणें जीवन्मुक्त शब्दादि भोग शुद्ध चिन्मात्र आनंदरूपानें भोगतात व मूढ अत्यंत अपवित्र विषयरूपानें भोगतात. शिवाय अज्ञांना भोग्याविषयींची तृष्णा, क्रोध, लोभ इत्यादिलक्षण अग्नीपासून संताप होतो; पण या महारामायणासारख्या ग्रंथांचें परिशीलन करणाऱ्या सुज्ञांच्या मनांत सर्व विषयांविषयीं अत्यंत शीतलता उदय पावते. शीतल चित्तत्व हाच मोक्ष व संतप्तचित्तता हाच बंध होय. पण अशा मोक्षाविषयींही कोणी इच्छा धरीत नाहींत. याहून आणखीं त्यांची अधिक मूढता ती कोणती? राघवा, हा जन स्वभावतःच विषयांकडून वश केला गेलेला आहे. त्यामुळेंच तो परस्त्री व धन यांमध्यें लोलुप झालेला असतो. तो युद्ध, चौर्य व लूट यांच्या योगानेंही त्यांना संपादन करतो, व व्यर्थ संतप्त होत असतो. त्याच्या त्या नित्य संतापाचें शमन असल्या शास्त्रांचें श्रवण, अर्थविचार, निदिध्यासन इत्यादि उपायांवाचून होणें शक्य नाहीं. जीव यथार्थ वस्तूच्या साक्षात्कारानेंच सुखी, व पूर्णानंद होणें शक्य आहे.

श्रीवाल्मीकि—मुनि इतकें बोलत आहे तों सूर्यास्तसमय झाला, त्यामुळें सर्व सभासद नमस्कार करून सायंतन विधींचें अनुष्ठान करावयास गेले, व नेहमींप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं सभेंत परत आले ९५. दिवस सतरावा. पाषाणोपाख्यान समाप्त.

सर्ग ९६--वरील आख्यानाचें तात्पर्य. जगद्भ्रम चिद्विवर्त आहे. चित्च आत्मा आहे. ब्रह्मानंद अजर व अमर आहे.

श्रीवसिष्ठ—हे कार्यज्ञ रामा, हें पाषाणाख्यान मी तुला सांगितलें. या आख्यानाच्या योगानें स्फुरण पावणाऱ्या चिन्मात्र पूर्ण दृष्टीनें सर्व सृष्टि चिदाकाशांत स्थित आहेत, असा तूं निश्चय कर. कांहीं, केव्हांही, कोठेंही स्थित नाहीं तर जें आहे तें जसेंच्या तसेंच अखंडित ब्रह्मवन

आहे. सर्व जग चिन्मात्राच्या विवर्तरूप आहे, हें स्वप्नांत सर्वांच्या अनुभवानेंच सिद्ध आहे. कारण स्वप्ननगर आत्मरूपाहून कधींही भिन्न नसतें. स्वयंभू–(समष्टि-जीव)–त्व प्राप्त झालें असतां व त्या सूक्ष्माबरोबरच दृश्यस्थूलता आली असतांही अज ब्रह्म स्वरूप न सोडतांच जसेंच्या तसें असतें. परमार्थतः एक ब्रह्मच आहे. तें सृष्टीच्या आरंभापासून अंतापर्यंत अखंडच राहतें. सर्व अनुभव चिदनुविद्धच असतात. तिला सोडून कोणताही अनुभव नाहीं. यास्तव तीच विषयरूप होऊन राहते, असें जाणावें. स्वप्नांत दिसलेल्या पर्वताला ज्याप्रमाणें केवळ चिद्रूपता असते त्याप्रमाणें जाग्रतींत अनुभविलेल्या वस्तूंनाही चिन्मात्रत्व आहे. हें अनंत, अज व अव्यय चिदाकाश सहस्रावधि महाकल्प झाले व गेले तरी स्वतः उदय किंवा अस्त पावत नाहीं. चिदाकाशच पुरुष आहे. हा तूं चिदाकाशच आहेस. मीही अजर अमर चिदाकाशच आहें व सर्व त्रिभुवन चिदाकाशच आहे. चिदाकाशाला सोडल्यावर राहणारें शरीर शवच होय. चिदाकाश अच्छेद्य, अदाह्य व अशोष्य आहे. तें कधीं शांत होत नाहीं. यास्तव कांहीं मरत नाहीं व कांहीं उत्पन्न होत नाहीं. ब्रह्म चिद्रूप असल्यामुळेंच सर्व चिन्मात्र आहे. त्याचा विकास हेंच जग होय. कोणताही जीव चिन्मात्रपुरुष आहे. यास्तव तो (एकही जीव) मेल्यास चैतन्य एकच असल्यामुळें सर्व अंधकार होईल. पण रामा, आजवर लोटलेल्या अनंत कालांत अजून एकही जीव मेला नाहीं, हें मी तुला प्रतिज्ञेनें सांगतों.

एक चिन्मात्रच मी आहें. शरीरादि मी नव्हे, अथवा तीं माझीं नव्हेत, असें अनुसंधान केल्यावर जन्ममरणादिक कोठून होणार ? आत्मघातकी मूढ मी अमल चिन्मात्र आहें, हा आत्मानुभव स्वतःच नाहींसा करितात व आपत्तीच्या सागरांत पडतात. मी अनंत व निरामय चित् आहें. तेव्हां माझें जीवित काय, मरण काय ? व सुखदुःख काय ? मी आकाशरूप चेतन आहें. शरीरादिक माझे कोण ? अशा, विद्वानांनीं आंतल्या आंत अनुभविलेल्या या तत्त्वाचा जे आत्मघाती मूढ कुतर्कांनीं अपह्नव (निषेध) करितात त्यांना धिक्कार असो. मी स्वच्छ चिदाकाश आहें, हा स्पष्ट अनुभवही ज्याच्या ठिकाणीं अस्त पावलेला असतो त्या

मूढ जीवाला आत्मज्ञ शव समजतात. देहेंद्रियातीत आत्म्याला जाणणाऱ्या व शुद्ध चिन्मात्राचा आश्रय धरून राहणाऱ्या विद्वानाला आधि व व्याधि पीडा देत नाहींत. चित्स्वभावाला विसरून ज्यांनीं शरीरावर आस्था ठेवली आहे त्यांनीं वस्तुतः सोनें टाकून राखच हातांत घेतली आहे. मी देह आहें, अशी भावना करतांच प्राण्याचें स्वाभाविक बल, बुद्धि व तेज नष्ट होतें. पण मी चित् आहें, अशी भावना करतांच तें सर्व अधिक वाढतें. आत्मज्ञानानें मरण-जन्मांचा बाध झाला असतां लोभ, मोह, मद इत्यादि कशाच्या आधारानें राहणार ? मी देह नव्हे, असा ज्याचा निश्चय झालेला असतो त्याला मृत्यु कस्पटासारखा वाटतो. मी चिदाकाशच आहें, हा भाव अत्यंत स्थिर झाला असतां वज्रपात, युगांताग्नि इत्यादि सर्व पुष्पवृष्टीसारखे होतात. अहो जनांनो, तुम्ही चेतनावांचून जर आणखी कांहीं असाल तर मला सांगा. उगीच आत्मापहार कां करतां ? या जगांत प्रतिक्षणीं अनेक प्राणी मरतात. पण त्यांच्या बरोबर चेतनही मरतें म्हणून जर म्हटलें तर अहो लोकांनो, तुम्ही अजून जिवंत कसे आहां ? अर्थात् मी मरतों, इत्यादि सर्व अनुभव व आक्रोश चित्-मुळेंच होतात. हें सर्व आबाल गोपालांस माहीत आहे. यास्तव सर्वत्र एक असलेल्या चित्चा नाश होत नाहीं. ती संसार पाहते. मुक्ततेचा अनुभव घेते. सुख-दुःखांस जाणते. पण इतकें सर्व करीत असतांनाही स्वरूपापासून च्युत होत नाहीं. या जगांत कशाचाही अस्त व उदय होत नाहीं. कारण सर्व चिदाकाश आहे. त्यांत स्वकल्पनेप्रमाणें सत्य नाहीं, असें कांहीं नाहीं व मिथ्या नाहीं, असेंही कांहीं नाहीं. तर प्रत्येकाच्या निर्णयाप्रमाणें सर्व कांहीं आहे. सारांश सर्व संविदनुसारी आहे. तिला सोडून कांहीं नाहीं; हा आमचा महासिद्धान्त आहे ९६.

सर्ग ९७—आत्मतत्त्व सर्वशक्तिसंपन्न असल्यामुळें सर्व वादांची उक्ति सत्य आहे. सर्व जीव भोगासक्त असून तत्त्वज्ञ विरल आढळतात.

श्रीराम—प्रभो, वर म्हटल्याप्रमाणें ब्रह्मरूपानें सर्व सत्य असलें तरी प्रतीत होणाऱ्या जगाच्या रूपानें तें सत्य कसें ? रज्जूचें रूप सत्य असलें तरी तिच्यावर आरोपिलेला सर्प कधींही सत्य होत नाहीं !

श्रीवसिष्ठ—रामा, तूं दिलेल्या दृष्टान्तांतील अधिष्ठान रज्जु व आरोपित सर्प हीं दोन्हीं दृश्य आहेत. त्यामुळें रज्जूचें दर्शन होतांच सर्पाचा बाध होतो व त्या कारणानें सर्प असत्य (मिथ्या) ठरतो. पण दार्ष्टान्तिकांत जगद्भ्रांति दृश्य आहे व त्याची अधिष्ठानभूत महाचिति अदृश्य आहे. अर्थात् दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिक यांच्यामध्यें विषमता आहे. त्यामुळें चिदात्मा मदशक्तीप्रमाणें स्वतः अदृश्य राहूनच दृश्यभ्रमाचा हेतु होतो. तो कार्यरूपानेंच आपली सत्ता प्रकट करतो. त्याकारणानें या जगाच्या तात्त्विक रूपाला सत्यता असणें अयुक्त नाहीं. कारण तत्त्वज्ञानानें आकाराचा जरी बाध झाला तरी त्याच्या सत्त्वाचा बाध होत नाहीं. असें जर आहे तर आपण वर 'या जगांत मिथ्या नाहीं, असें कांहीं नाहीं,' असें कसे सांगितलें त? म्हणून म्हणशील तर सांगतों. बंधसमयीं सर्व दृश्योपरमरूप मोक्षाचें असत्त्व असल्यामुळें (त्याचें संपादन झालेलें नसल्यामुळें) व त्यावांचून अद्वितीय चिदात्म्याची प्राप्ति होत नसल्यामुळें आणि मोक्षसमयीं प्रमाता, प्रमाण इत्यादिकांचा बाध होत असल्यामुळें परमार्थ वस्तु असतांनाही इतर अपरमार्थ वस्तूंचा अत्यंत अभाव होणें योग्यच आहे. म्हणून एका चिदात्म्याहून दुसरें कांहींही सत् नाहीं, असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. जगांतील वस्तूंना जर सत्यत्व असलेंच तर तें अनुभवरूप आत्म्यामुळेंच असणें शक्य आहे. ज्याला जसा अनुभव येतो तो तसा बोलतो. परमार्थाविषयीं विचार करणाऱ्या अनेकांचा अनेक प्रकारचा अनुभव हींच शास्त्रें असल्यामुळें सर्व वाद्यांचें वाक्य त्यांच्या त्यांच्या अनुभवाचेंच प्रतिपादन करणारें असतें. म्हणून तें सत्यच आहे. सांख्यांचें गुणसाम्यावस्थारूप प्रकृतीपासून महत्तत्त्व, अहंकार, तन्मात्रें इत्यादि क्रमानें जग हा गुणविकारमय सर्व आविर्भाव झाला. पुरुष केवल चिन्मात्र व अकर्ता आहे. त्याच्या भोगाकरितां व मोक्षाकरितां सर्ग प्रवृत्त होतो.—इत्यादि मत त्याच्या अनुभवाप्रमाणें सत्यच आहे. तसेंच वेदान्ती—जग हा ब्रह्मीचा विवर्त आहे, असें युक्तिपूर्वक निश्चित करून—जगाला त्याच दृष्टीनें पाहूं लागला असतां तसाच अनुभव घेतो. म्हणून त्याचेंही मत सत्यच आहे. तशीच—कणाद, गोतम, सौत्रान्तिक बौद्ध, आर्हत जैन, वैभाषिक बौद्ध इत्यादिकांची—जग परमाणूंच्या समूहरूप आहे, ही कल्पनाही

त्यांच्या त्यांच्या अनुभवानुसार असल्यामुळें सत्यच आहे. त्याचप्रमाणें दृष्टिसृष्टिमतीं ऐहिक व पारलौकिक जग अनिर्वचनीय आहे, त्याला सत् किंवा असत् यांतील कोणत्याही कोटींत घालतां येत नाहीं. यास्तव जगाची गति मनःकल्पनामात्ररूप आहे. त्यांचें हें म्हणणेंही, त्यांच्या अनुभवाप्रमाणें, खरेंच आहे. तसेच जे दुसरे चार्वाक नांवाचे नास्तिक वादी आहेत ते पृथिवी, अप्, इत्यादि चार भूतेंच कायतीं आहेत. त्यांच्या आंत असणारें दुसरें आत्मरूप नाहीं, असें म्हणतात. कारण ते आपल्या देहांत जेव्हां विचारपूर्वक पाहूं लागतात तेव्हां त्यांस इंद्रियांच्या पलीकडे कांहीं आढळत नाहीं. यास्तव त्यांचा सिद्धान्त त्यांच्या अनुभवानुसारच असल्यामुळें सत्य आहे. त्याचप्रमाणें क्षणभंग वाद्याची क्षणभंगुरबुद्धिही युक्तच आहे. कारण प्रतिक्षणीं बदलणाऱ्या पदार्थांची विपरीतता एकसारखी अनुभवास येत असते. ज्याप्रमाणें मडक्यांत किंवा पिंजऱ्यांत अडकवून ठेवलेला चिमणा किंवा पोपट मडक्यांवरील झांकण काढलें किंवा पिंजऱ्यांचें दार उघडें ठेवलें असतां उडून जातो त्याप्रमाणें देहांत परिच्छिन्न होऊन राहिलेला धर्म (जीव) कर्मक्षय होतांच परलोकास उडून जातो; ही जैनांची कल्पनाही सत्य आहे. त्याचप्रमाणें म्लेच्छ यवनादिकांची ' ईश्वरानें उत्पन्न केलेला देहाकारच जीव, देह जेथें पुरला असेल तेथेंच राहतो. नंतर उत्तरकालीं ईश्वरानें त्याचा परामर्ष घेतला असतां त्याच्या इच्छेनें मुक्त (उच्छिन्न) केला जातो. शाश्वत स्वर्गांत किंवा शाश्वत नरकांत पाडला जातो. ' इत्यादि कल्पनाही त्यांच्या अनुभवानुसार असल्यामुळें खरींच आहे. त्याचप्रमाणें सर्वत्र समबुद्धि व ज्यांनीं सन्मात्रवस्तूमध्यें दृष्टि ठेवली आहे, अशा पुरुषांना जगांतील विष, अमृत, जन्म, मरण इत्यादि पदार्थांचें समरूपानें व सद्रूपानें भान होणेंही उचितंच आहे. ज्या अर्थी हें ब्रह्मच सर्व व सर्वात्मक आहे त्याअर्थी येथें कांहीं एक दुर्लभ नाहीं. या दृष्टीनें विचार केल्यास सर्व वाद्यांचेंही अभीष्ट सिद्ध होतें. हें सर्व जग स्वभावतःच (म्हणजे आपोआप कांहीं विशेष कारणावांचून) उत्पन्न होतें व तें स्वभावतःच नाश पावतें. जगाचा कोणी कर्ता नाहीं, असें कांहीं स्वभाव-

वादी चार्वाकांचें मत आहे व तहा योग्यच आहे. कारण घट, वस्त्र, इत्यादिकांचे जसे कुंभार, कोष्टी इत्यादि चतुर कर्ते दिसतात त्याप्रमाणें वृष्टि, वारा, तृणांकुर इत्यादिकांचा कर्ता पुष्कळ शोध केल्यावरही कोठेंच दिसत नाहीं. धान्याच्या इच्छेनें शेतें करणाऱ्या पुरुषांना, अकालीं महावृष्टि होणें, चांगल्या शेतांतही गवत उगवणें इत्यादि अनिष्ट असलेल्या गोष्टीही कर्त्यावांचून स्वभावतःच होत असल्यामुळें कर्त्याची कल्पना सहन होत नाहीं. पृथ्वी, अंकुर इत्यादि सर्व कार्यांचा एकच कर्ता आहे, अशी कित्येकांची कल्पना आहे, तीही सत्यच होय. कारण तसा निश्चय धरून ईश्वराची उपासना करणाऱ्यांना त्याची प्राप्ति होते; त्यांच्यावर त्याचा अनुग्रह होतो; तो त्यांना वरदान देतो; इत्यादि प्रकार घडतात. यास्तव उपासक शेतकऱ्याप्रमाणें ‘ तो नाहीं, ’ असें म्हणत नाहीं. तर अकालवृष्टि, सुक्षेत्रांत गवत उगवणें इत्यादिकही शेतकऱ्यांस जरी अनिष्ट असलें तरी दुसऱ्या सर्व जीवांनाही तें अनिष्ट असतेंच, असें कांहीं नाहीं. उलट गवत पुष्कळ झाल्यास गुरांचें त्यांत हितच असतें. तस्मात् सर्व प्राण्यांना सर्व कर्मांचें फल देणाऱ्या ईश्वराच्या पदरीं अनिष्ट-कर्तृत्वादि दोष येत नाहीं, असें मानून ते आपली श्रद्धा दृढ ठेवतात. आस्तिकांच्या मतीं या लोकाप्रमाणें परलोकही आहे. यास्तव परलोकाची इच्छा करणाऱ्या त्यांची, त्याच्या उद्देशानें केलेलीं तीर्थस्नान, अग्निहोत्र, इत्यादि कर्मे निष्फल नाहींत. कारण त्यांची भावना तीं सफल आहेत, अशीच असते; व म्हणून तीं सफल होतात. बौद्ध सर्व शून्यच आहे, असे म्हणतात. त्यांच्या समजुतीप्रमाणें तें सत्यच आहे. कारण त्यांच्या परिभाषेप्रमाणें प्रमाणच शून्य झाल्यावर प्रमेय (प्रमाणाचा विषय) शून्य आहे, अशी कल्पना होणें साहजिकच आहे. सारांश, राघवा, चिति चिंतामणीप्रमाणें अथवा कल्पवृक्षाप्रमाणें प्रत्येकाचा दृढ अभिलाष सत्वर पूर्ण करते. त्यामुळें शून्यही नव्हे व अशून्यही नव्हे, ’ असा तिसराच कांहीं अनिर्वचनीय प्रकार आहे, असें म्हणणाऱ्या कांहीं वाद्यांचें मतही असत्य नव्हे. कारण सर्वशक्ति ब्रह्माची ती अनिर्वचनीय माया-शक्तिच आहे. तात्पर्य जो ज्या आपल्या निश्चयामध्यें दृढ असतो त्याला ता आत्म्याच्या अज्ञानापासून निवृत्त न झाल्यास तसेंच फल अवश्य मिळतें, अर्थात् जोंपर्यंत

आत्मसाक्षात्कार झाला नाहीं तोंवर सर्व सिद्धान्त सत्य आहेत. पण तो झाला कीं आत्माच एक सत्य असून बाकी सर्व भाव असत्य आहेत, असा निश्चय होतो. एवढ्यासाठींच उगीच विचार केल्यावांचून जो भेटेल त्याचा सिद्धान्त मान्य करूं नये. तर बुद्धिमानानें सर्वश्रेष्ठ वस्तूंविषयीं पंडितांशीं बसून विचार करावा व जो निश्चय रूढ होईल त्याचेंच ग्रहण करावें. अध्ययन व शुभ आचार यांच्या योगानें भूषित झालेल उत्तम प्रज्ञावान् पंडित यद्यपि दुर्लभ असले तरी त्यांचा अत्यंत अभाव आहे, असें मात्र समजूं नये. सच्छास्त्रांचा व्यवहार करून तत्त्वज्ञानार्थ संवाद करणाऱ्या सज्जनांचें समाधान करणारा व निंद्य निषिद्ध आचरणानें रहित असा जो सत्पुरुष विरळा आढळेल त्याचाच आश्रय करावा. बाकीच्या लोकांचे निश्चय अगदींच व्यर्थ आहेत, असें आमचें म्हणणें नाहीं. उलट सर्व प्राणी आपापल्या निश्चयानुरूप फलास प्राप्त होत असतात, असाच आमचा सिद्धान्त आहे पण हितबुद्धीनें आमचें सर्वांना इतकेंच सांगण आहे कीं, बाबांनो, शहाणे लोक नदींत उतरावयाचे असतां जसे अगोदर एकच पाय बुडवून पाणी किती आहे तें पाहतात व थोडें किंवा पर्याप्त (बेताचें) आहे, असा निश्चय झाल्यावर दुसरा पाय बुडवितात त्याप्रमाणें वर सांगितलेल्या अनेक मतांतील परम पुरुषार्थाचें साधन काय आहे, याचा अगोदर चांगला निश्चय करून नंतर सद्गुरु व सच्छास्त्र यांचा आश्रय करावा. अहो मुमुक्षु जनांनो, सद्गुरु व सच्छास्त्र यांचा आश्रय करण्यास विलंब लावूं नका. कारण आयुष्याचा कांहीं विश्वास नाहीं. तुमचे दिवस पानांवर पडणाऱ्या पावसाच्या थेंबाप्रमाणें तुम्हांला न कळतां कसे जात आहेत, तें पहा. विचार करा.

श्रीराम—भगवन्, भोगतृष्णा, अतिशय प्रबल आहे. त्यामुळें विरक्त मुमुक्षुच दुर्लभ असतात, आणि त्यांतल्या त्यांत आपण सांगितलेल्या लक्षणांनीं युक्त असलेले परमात्मतत्त्वसाक्षात्कारवान् तर अति दुर्लभच होत, असें मला वाटतें.

श्रीवसिष्ठ—रामा, खरें आहे. असले पुरुषोत्तम अति दुर्लभ आहेत. पण देव, असुर, मनुष्य, गंधर्व इत्यादि निरनिराळ्या जातींमध्यें ते असतातच. यास्तव त्यांना शोधावें. बाबारे, बहुतेक सर्व मूढ मोहमहासागरां-

तील भोगतृष्णा कल्लोळाबरोबर तृणासारखे जरी वहात जात असले तरी त्यांतही कोठें कोठें सद्ब्राह्मण आढळतात. स्वर्गांत देव आत्मस्थितीपासून च्युत होऊन भोगाग्नींत जळत असतात. मदोन्मत्त दानव भोगरूपी महा चक्रानें पराभूत होऊन घोर नारायणरूप महा गर्तेमध्यें पडले आहेत. गंधर्व आपल्या ठिकाणीं विवेकाचा लेशही आहेसा दाखवीत नाहींत. ज्याच्या मागें व्याध लागला आहे, अशा हरणाप्रमाणें ते गानलक्षण मदिरेच्या योगानें काम—लोभादि षड्रिपूंच्या तावडींत सांपडून मृत्यूपुढून पळून जाण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. विद्याधर विद्यांच्या आधारानें मोहित होऊन ब्रह्मविद्यावान् उत्कट विवेक्यांचाही अनादर करितात. भय, ज्वर, उन्माद, इत्यादि दोष उत्पन्न करून ज्यांनीं सर्व भूतलवासी जनांना क्षुब्ध करून सोडलें आहे असे यक्ष जणुं काय आपल्या देहाला स्थिर मानून मणि—मंत्रादि साहाय्यशून्य बाल, वृद्ध व आतुर यांच्या ठिकाणीं आपली दक्षता व्यक्त करितात. कामबल, शौर्य इत्यादिकांमुळें हत्तीप्रमाणें मदोन्मत्त झालेल्या राक्षसांच्या शत्रुभूत हरीनें त्यांचा पूर्वी पुष्कळ क्षय केला आहे व पुढेंही करील. अर्थात् त्यांना त्यांच्या प्रमादाचें फल प्रत्यक्षच मिळत आहे. पिशाच तर सदा क्षुधातुर असल्यामुळें सदा प्राण्यांना मारून खाण्याच्या चिंतेंतच असतात. त्याकारणानें त्यांना विवेक करण्यास मुळीं अवकाशच मिळत नाहीं. नागांच्या जाती तर वृक्षांच्या मुळांप्रमाणें जड होऊन पाताळांत शिरतात. कीटांप्रमाणें असुर बालकांना भूच्छिद्रच शरण आहे. त्यांना विवेक कोठून स्फुरणार? रामा, याप्रमाणें बल, वीर्य, प्रभाव इत्यादिकांच्या योगानें सुसंपन्न झालेल्या देवादिकांमध्येंही जर विवेक आढळत नाहीं तर मनुष्यादि इतर जीवांमध्यें तो कोठून आढळणार? कारण दीन मानव तर मुंग्यासारखे क्षुद्र कणाकरितांही दिवसभर भटकत असतात. इष्ट वस्तूंच्या चिंतनांमध्यें व्यग्र असलेल्या सर्व जीवांचा काळ व्यर्थ व दीर्घ दुरिच्छेनें जात असतो. जळांत पडून बुडणाऱ्या धुळीच्या कणाला जसा शुष्क कण मिळत नाहीं त्याप्रमाणें असल्या तृष्णामग्न जनाला विवेकाचा स्पर्शही होत नाहीं. सर्व जीव अभिमान, क्रोध, इत्यादिकांच्या योगानें विविध चेष्टा करीत असतात. राघवा, देवादिकांतील आत्मज्ञ कांहीं थोडेसेच आहेत.

म्हणून त्यांचा येथें नामनिर्देश करितों. केवल—यम, चंद्र, इंद्र, रुद्र, सूर्य, वरुण, वायु, हरि, ब्रह्मा, गुरु, शुक्र, व अग्नि—प्रभृति दुसरेही कांहीं, देव; दक्षादिक, कश्यपादिक, नारदादिक, कुमारस्वामी इत्यादि व सनकादिक हे देवपुत्र; हिरण्याक्ष, बलि, प्रह्राद, शंबर, मय, वृत्र, अंध, नमुचि, इत्यादि दानव; बिभीषणादिक राक्षस; शेष, तक्षक इत्यादि नाग, हे आत्मज्ञ आहेत. कांहीं तुषित व साध्यही जीवन्मुक्त आहेत. बा रघुवीरा, मानवांमध्यें कांहीं राजे व ब्राह्मणोत्तम मुनि जीवन्मुक्त संभवतात. पण ते सर्व विरल होत. कारण शाखा, पानें, इत्यादिकांनीं भारभूत झालेले वृक्ष जसे पुष्कळ आढळतात, पण कल्पद्रुम फारसे व जेथें तेथें दिसत नाहींत, त्याप्रमाणें मोहयुक्त जीव दश दिशांमध्यें भरले आहेत. पण त्यांत आत्मबोधवान् क्वचित्च भेटतात ९७.

सर्ग ९८—तत्त्ववेत्त्या महात्म्यांचीं लक्षणें.

श्रीवसिष्ठ—जे विरक्त विवेकी परमपदीं विश्रांति पावतात त्यांचे लोभ—मोहादि शत्रु उत्तरोत्तर क्षीण होत जातात. ते हृष्ट होत नाहींत; क्रोध करीत नाहींत; एखाद्या गोष्टीचा आग्रह धरीत नाहींत व भोग्यविषयांचा संग्रह करीत नाहींत. ते लोकांना उद्विग्न करीत नाहींत; स्वतः कोणाकडून उद्विग्न केले जात नाहींत; शरीराला अत्यंत क्लेश देणाऱ्या पारलौकिक कर्मांमध्येंही शुष्कवैदिकाप्रमाणें आग्रहानें प्रवृत्त होत नाहींत. परलोक आहे, असें जो म्हणतो तो आस्तिक व तो नाहीं असें जो म्हणतो तो नास्तिक होय. पण तत्त्वज्ञ, सामान्य वैदिकांप्रमाणें, यांतील एकाही मताचा अधिक अभिमान धरीत नाहीं. तत्त्वज्ञानी महात्मे सुंदर व मधुर आचारण करितात. प्रिय व नम्र भाषण करितात. ते चंद्रकिरणांप्रमाणें आपल्या संगानें इतरांस आह्लाद देतात. करण्यास योग्य असलेल्या लौकिक व वैदिक कर्मांविषयीं संशय आला असतां ते तत्काळ विवेचन करून संशयनिवृत्ति करितात. त्यांचें आचरण कोणालाही उद्वेग न होईल, अशा प्रकारचें असतें. ते सर्वांचे चतुर बांधवच होत. बाहेरून ते सर्वांसारखाच आचार करितात पण आंत अत्यंत शीतळ असतात. ते शास्त्रार्थाचे मोठे रसिक, तज्ज्ञ, लोकांतील उच्चनीच भाव जाणणारे, त्याज्य व ग्राह्य यांस ओळखणारे, प्राप्त होईल तसें आचरण करणारे, विरुद्ध कार्यापासून निवृत्त झालेले,

सज्जनांच्या' मर्यादेंत स्थित असणारे, उपदेशानें अज्ञांच्या हृदयकोशांचें उद्धाटन करणारे, उत्तम आश्रवदान, सुखकर अन्नदान इत्यादिकांच्या योगानें प्राप्त झालेल्या याचकांची पूजा करणारे असतात. महात्मे लोक जनसमूहाचें चित्त आपल्या गुणांनीं स्ववश करून घेतात. ते सर्वांचें पाप शांत करतात. शीतळ उद्यानादिकांप्रमाणें ते इतरांना शीतल भासतात. वर्षाकालच्या मेघांप्रमाणें ते स्निग्ध असतात. ते राजांच्या राष्ट्रांस उध्वस्त करणाऱ्या-दुर्भिक्ष,महामारी,परचक्र इत्यादि-क्षोभामुळें दुःखी झालेल्या जीवांच्या दुःखांचें-तपः प्रभाव, सत्कर्मानुष्टान करविणें-इत्यादिकांच्या योगानें निवारण करितात. विपत्तीच्या वेळीं ते लोकांना उत्साह देतात व संपत्तीच्या वेळीं आनंद देतात. त्यांचें भाषण वसंत ऋतूंतील कोकिलांच्या आलापांसारखें मनोहर असतें. समुद्राच्या तीरावरील पर्वतांप्रमाणें चित्तमहासागराचा सर्व क्षोभ सहन करण्यास साधूच समर्थ आहेत. आपत्ति, बुद्धिनाश, क्षुधा-तहान, शोक-मोह, जरा-मरण या सहा उर्मी, भूकंप, भयंकर संकटें, इत्यादि प्रसंगीं संतांची गति संतच होऊं शकतात. असो; रामा, या व अशाच दुसऱ्याही चिह्नांवरून संतांस ओळखून संसारमार्गानें जातां जातां थकलेल्या पुरुषानें अद्वय ब्रह्मामध्यें विश्रांति घेण्यासाठीं त्यांतील एकाद्या उचित पुरुषाचा आश्रय करावा. कारण हा संसार-सागर अत्यंत कठीण आहे. या सत्संगरूपी नौकेवांचून त्याचें उल्लंघन करितां येत नाहीं. एकाद्या चिखलांत रुतलेल्या किड्याप्रमाणें, जाऊं दे; मला विचार करून काय करावयाचें आहे? माझें जें व्हावयाचें असेल तें होवो; असें म्हणून स्वस्थ बसूं नये. प्रयत्न करावा. रामा, वर सांगितलेल्या गुणांतील एकही गुण ज्याच्यामध्यें असेल त्याचाही तेवढ्या गुणास उद्देशून व त्याच्या इतर दोषांकडे दुर्लक्ष्य करून, आश्रय करावा. बालपणापासूनच गुण व दोष यांचें विवेचन करावयास शिकावें. शक्य असेल तितकाच सत्संग व सच्छास्त्र यांच्याशीं परिचय करून अगोदर आपली बुद्धि वाढवावी. लोकांतील दोषांची उपेक्षा करून गुण घ्यावे. संतांची सेवा करावी. ज्याच्यामध्यें स्थूल दोष आहेत, अशा पूर्व परिजनांचा हळू हळू त्याग करावा. कारण त्यांच्या सहवासानें शुद्ध केलेलें चित्तही रागादिकांनीं कलुषित होतें. स्थिर विश्रांतिसुखही अस्थिर होतें. एकाद्या साधूनें दुष्ट होणें, हा महा उत्पात

आहे. पाप्यांशीं समागम केल्यास देश—कालवशात् महा अनर्थ भोगावा लागतो. यास्तव रामभद्रा, इतर सर्व कर्मे (उपाय) सोडून सज्जन-संगम करावा. हें एकच कर्म दोन्ही लोकांचें साधन आहे. सज्जनापासून दूर होऊं नये. विनय-संपन्न मनानें त्यांचें सेवन करावें. कारण त्यांच्या समीप राहणारास त्यांच्यांतील गुण-पुष्पांचे रेणु स्पर्श करीत असतात ९८.

सर्ग ९९—कृमि, कीट, पतंग, तिर्यक् व स्थावर या योनींत उत्पन्न झालेल्या जीवांच्या संसार-भोगांचें वर्णन.

श्रीराम—भगवन्, आमच्या दुःखांचा क्षय करावयास शास्त्र, सत्संग, मंत्र, औषधि, तप, दान, तीर्थ, पुण्याश्रमवास, इत्यादि उपाय आहेत. पण कृमि-कीटादिकांची दशा काय होणार? त्यांच्या दुःखाचा क्षय कसा होईल?

श्रीवसिष्ठ—रामा, सर्व स्थावर व चर भूतें आपापल्या योग्य भोगोचित सुखसत्तेमध्यें विश्रांति घेत राहिलीं आहेत. म्हणजे त्या त्या योनींस भोग्य असलेल्या विषयांपासून होणाऱ्या सुखलेशालाच महापुरुषार्थ समजून तेवढ्यानेंच ते कृतार्थ होतात. रामा, मी तुला फार काय सांगूं पण प्रायः सर्व जीव त्या क्षुद्र सुखाच्या आशेनेंच पुष्कळ दुःखेंही सहन करून जिवंत राहतात. अरे बा सज्जना, अगदीं अणुमात्र शरीरानें युक्त असलेल्या क्षुद्र जीवांनाही आमच्या प्रमाणेंच त्यांच्या त्यांच्या योनीस उचित अशा सुखभोगांची इच्छा असते. आम्ही त्या भोगांविषयीं अल्प आस्था ठेवतों व आम्हांला विघ्नेंही थोडींच येतात. पण त्यांच्यामध्यें मोह-काम इत्यादिकांचें प्राबल्य असल्यामुळें व विवेकाचा अभाव असल्यामुळें त्यांची विषयास्था अतिशय दृढ असते व त्यांना विघ्नेंही फार येतात. त्यांची भोगास्था आमच्याहून अधिक असतेच म्हणून कशावरून, असें विचारशील तर सांगतों—ते भोगांकरितां आम्हांहून अधिक प्रयत्न करीत असतात, असें आढळतें. त्यावरून त्यांच्या अधिक आस्थेचें अनुमान होतें. सर्व ब्रह्मांड हें ज्याचें शरीर आहे, असा हिरण्यगर्भ जीव आपला अधिकार चालविण्यासाठीं नानाप्रकारच्या चेष्टा करून आपल्या भोगांकरितां जसा प्रयत्न करीत असतो त्याप्रमाणें केसाच्या अग्राएवढा ज्याचा देह आहे, असा—ऊ, ढेंकूण, कृमि इत्यादि जीवही स्वसुखार्थ यत्न करतो. तेव्हां अहंकाराचा खेळ कसा आहे, तो पहा. पक्षी निराधार आकाशांत

उत्पन्न होतात व मरतात. त्यांचा विषय वस्तुतः जरी शून्य असला तरी त्यांना प्रयत्नराहित्यरूप स्थैर्य एक क्षणभरही मिळत नाहीं. मुंग्यांसारखे जीव अल्पशा ग्रासाकरितांही कसे प्रयत्न करीत असतात, तें पहा. म्हणजे त्यांची भोगास्था अधिक आहे कीं नाहीं तें तुला कळेल. आमचा एवढा मोठा दिवसही त्यांना एकाद्या क्षणाप्रमाणें अपुरा वाटतो. तिमि या नांवाचा एक अतिशय सूक्ष्म कृमि आहे. पण त्याची गमनाविषयींची व्यग्रता गरुडासारखी दिसते. मनुष्य व कृमि यांचे देह व भोग्य पदार्थ यांच्या ठिकाणचे अहं व मम हे अध्यास समान असतात. विषयास्थेनें सर्व आयुष्याचा क्षय करणें, हा सुद्धां सर्व जीवांचा समान धर्म आहे. वृक्ष अर्धे जागे असतात. पाषाणादि घन निद्रेंत असतात. व कृमि–कीटादि बाकीचे सर्व जीव स्वप्न व जागर यांचा अनुभव घेतात. शरीर असेपर्यंत आपल्याला महा सुखी समजणारे कृमि-कीट-स्थावरादि प्राणी आमच्याप्रमाणेंच मरण हेंच महा दुःख समजतात. शरीरांत प्राण असणें हेंच त्यांचें जीवन होय. आम्हांस भोग्य असलेल्या व त्यास भोग्य नसलेल्या गृह-रत्नादि वस्तूंस ते उदासीन दृष्टीनें पाहतात. आमच्या प्रमाणेंच त्यांनाही संसार सुखदुःखद वाटतो. पदार्थांचा उत्कर्ष व अपकर्ष यांचें भान नसल्यामुळें त्यांना आम्हांप्रमाणें वस्तूंचे गुण, क्रिया व उपयोग मात्र कळत नाहींत. विकलेले मानव व पशु यांच्यामध्यें पारतंत्र्य, स्वदुःख मुकाट्यानें सोसणें, सुखाची फारशी आशा न करणें इत्यादि गोष्टींत साम्य आहे. निजत असलेल्या आम्हाला ढेंकूण, मच्छर, इत्यादि चावूं लागले असतां जसा त्रास होतो तसाच त्रास कोवळ्या वृक्षादिकांना कीटादिकांच्या दंशानें होत असतो. पण तेवढा तो काल सोडून बाकीच्या वेळीं वृक्ष घन निद्रेंत असतात. दरवडा, आग, पूर, इत्यादि उत्पातांच्या वेळीं जीव घेऊन पळणाऱ्या आम्हांला जशी सर्वतः शंका व भय वाटत असतें त्याप्रमाणें पक्ष्यादिकांचें आयुष्य नेहमीं भयभीत दशेंत जातें. पण तोच चित्तविक्षेप सोडला कीं इंद्र व कीट यांचें सुख एकसारखेंच होतें; तथापि संकल्पामुळें प्राप्त होणारा चित्तविक्षेप दुर्लंघ्य आहे. त्यामुळेंच हें सर्व दुःख! इंद्रादि-कृमीपर्यंत जीवांचें या संकल्पशून्य सुखाप्रमाणें राग-द्वेष-भय-आहार-मैथुन

इत्यादिकांपासून होणारें सुख व दुःखही समान आहे. जन्म, मरण इत्यादि प्रसंगीं होणारा खेद सर्वांचा सारखाच. मनुष्यादि उच्च जीवांना जसें पदार्थांचें भूत, वर्तमान व भविष्यत्-कालसंबंधी ज्ञान असतें तसें तें मनुष्यांच्या खालच्या जीवांस नसतें, एवढेंच कायतें त्यांत अंतर आहे. सामान्य पाषाणरूप जीव सुषुप्तिस्थ वृक्षांची गाढ-मूढ स्वसत्ता अनुभवितात व हिमालय, मेरु इत्यादि जे तत्त्वज्ञ पर्वत आहेत ते अखंडित चिदाकाशाचा अनुभव घेत सदा समाधींत स्थित असतात.

राघवा, यावरून असें ठरतें—वृक्षादि गाढ निद्रेंत असल्यामुळें त्यांच्या दृष्टीनें जगाची कल्पना नाहीं. पर्वतादि जीव स्वसत्तेंत स्थित असल्यामुळें त्यांच्या दृष्टीनेंही ती नाहीं. जंगमजातींतील तत्त्वज्ञ चिदाकाशमात्र होऊन रहात असल्यामुळें त्यांच्या दृष्टीनेंही जग नाहीं. बाकी राहिलेल्या कांहीं थोड्याशा अज्ञ जंगमजातीच्या जीवांच्या दृष्टीनेंच तें आहे. पण अज्ञांची दृष्टि पुष्कळांच्या अनुभवाविरुद्ध असलेल्या जगाची सत्ता सिद्ध करण्यास ती समर्थ नसते. अज्ञ जंगम जीवांनांही सुषुप्ति, मूर्च्छा, समाधि इत्यादि अवस्थेंत जग भासत नाहीं. तेव्हां स्वप्न व जागर या दोनच दशेंत व कांहीं अज्ञांना मात्र भासणारें जग सत्य कसें असणार व तें सर्वांच्या दृष्टीनें सदां सिद्ध असलेल्या चिदाकाशरूपच कसें नव्हे ? अज्ञांच्या दृष्टीनेंही स्वतत्त्वाचें ज्ञान होई तोंच जग असतें. तत्त्वज्ञानानंतर अहं, त्वं (मी, तूं) इत्यादि कांहीं नाहीं. अर्थात् अशा प्रकारें जगाची असत्ताच ठरत असल्यामुळें त्याचा निरास केल्यावर ब्रह्म अवशिष्ट राहतें. तें ब्रह्म जगाच्या उत्पत्तीपूर्वी जसें होतें तसेंच आतां आहे व जगाचा बाध किंवा कल्पान्तानें नाश झाल्यावरही तसेंच राहील. त्यामुळें त्या महाभूतामध्यें आत्मता, परता, जगत्ता, शून्यता, मौनता, इत्यादि कांहीं नसतें. यास्तव तूं जसा आहेस तसाच रहा. मीही जशाच्या तसाच राहिलों आहें. या शांत पर आकाशांत सुख व असुख नाहीं. परमाकाशतेला सोडून या स्वप्ननगरांत काय आहे, सांग. सदा स्थित असणाऱ्या परम आकाशतेला न जाणणें हाच महा अपराध असून, तें अज्ञानच जगद्भ्रम पाडणारें आहे. जगत्स्वप्नाला ओळखलें म्हणजे सत्य कांहीं रहात नाहीं. विज्ञानदृष्ट्या सर्वांचा बाध झाला म्हणजे उदार बुद्धिमानाला थोडेसेंही दुःख नसतें. तर मग अज्ञाला

मरणादि दुःख कसें होतें, म्हणून विचारशील तर तें आम्हांला माहीत नाहीं. मृगजलांत संचार कसा करावयाचा, हें जसें त्या जळांतील माशालाच ठाऊक तसें मरणादि दुःख कसें असतें तें त्या अज्ञालाच ठाऊक. सारांश, अहं, त्वं इत्यादि रूपानें आंत व बाहेर तें एक चिदाकाशच विलसत असतें ९९.

सर्ग १००—देहात्मवाद्यादिकांच्या मतांमध्यें ज्याची मति निमग्न झाली आहे, त्याला तत्त्वामध्यें आणण्याची युक्ति.

श्रीराम—भगवन् , 'देहच आत्मा आहे, यास्तव जोंवर जिवांत जीव आहे तोंवर सुखानें रहावें. कारण मृत्यूच्या तावडातून सुटेल, असा कोणी नाहीं, व एकादा भस्म झालेल्या देहाचें पुनरागमन कोठून होणार?' असें ज्यांचें मत आहे, त्या देहात्मवाद्यांच्या सांसारिक दुःखाची शांति कोणत्या युक्तीनें होणार ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, प्राण्याची संवित् आपल्यामध्यें जो जो अखंडित निश्चय धारण करते त्याचा त्याचाच सर्वत्र अनुभव घेते. जसें हें आकाश सर्वगत व शांत आहे, तसेंच चिदाकाश सर्वगत व शांत आहे. तेंच ऐक्य व द्वैत आहे. कारण त्यावांचून दुसरें कांहींच संभवत नाहीं. तें कसें म्हणून विचारशील तर थोडक्यांत सांगतों. महाप्रलयरूप सर्गाच्या पूर्व-काळीं त्याच्यावाचून दुसरा कांहीं पदार्थ नव्हता. त्या (ब्रह्म) चें कारण कांहीं असेल म्हणून म्हणावें तर तें अकरण आहे. यास्तव प्रलयसमयीं सर्वत्र ब्रह्मच पसरलेलें असतें.

श्रीराम—पण भगवन् , मीमांसक मुळीं ब्रह्मरूप महाप्रलयच मानीत नाहींत. तर बीज-अंकुर इत्यादिकांची परंपराच अनादि असल्यामुळें पृथिवीप्रभृति पदार्थांनाही अनादित्व आहे. म्हणून हें जग अनीदृश (असें नाहीं असें कधींही) नाहीं. तर तें सदा असेंच असतें, असें ते कर्मजड मानतात !

श्रीवसिष्ठ—होय; तें खरें. पण सर्व वेदवाक्यें व शास्त्रें यांवरून सिद्ध होणारा प्रलय, जीवांचा ब्रह्मप्राप्तिरूप मोक्ष, त्यांचीं साधनें इत्यादि जे मानीत नाहींत ते शास्त्रशून्य होत व त्यामुळेंच आमच्या दृष्टीनें ते मृततुल्य आहेत. शास्त्रशून्य कसे म्हणून विचारशील तर सांगतों त्यांनीं प्रलय, मोक्ष

व मोक्ष-साधनें यांना न मानून ज्ञानशास्त्राला अप्रमाण ठरविलें, म्हणजे त्यांचें कर्म-शास्त्रही अर्थात्च अप्रमाण ठरतें, व त्यामुळें ते शास्त्र-शून्य होतात. यास्तव ते तत्त्वोपदेश व तत्त्ववार्ता यांस योग्य नसतात. ज्यांचे देहेंद्रियांस सर्व व्यवहारांत नियुक्त करणारें प्रत्यगात्म-चैतन्य (किंवा मन) सर्व शास्त्राशीं अविरुद्ध असलेलें हें सर्व ब्रह्मच आहे, अशा दर्शनानें पूर्णकाम होऊन राहतें त्यांनाही तत्त्वोपदेशाचा कांहीं उपयोग नाहीं. कारण ते कृतकृत्य झालेले असतात. यास्तव जिज्ञासूंकरितांच उपदेश-कथेचा आरंभ केलेला असतो. असो;

तात्पर्य, रामा, ज्याच्या अंतःकरणांत जशाप्रकारची संवित् सतत उद्भवते तन्मय पुरुष होतो. मग देह असो कीं नसो. अर्थात् चार्वाकाच्या देहात्म-वादालाही आमची संवित्च कारण आहे. जड देह नव्हे. म्हणूनच आनंद-एकरस आत्म्यालाही विरुद्ध दुःखित्व भावनेनें दुःखमयता प्राप्त होते, आणि दुःखमय जगतूही आनंद-आत्ममय आहे, असें दृढ भावनेनें जाणल्यास तें आनंदरूप होतें. ज्यांना एक आत्म्याचा निश्चय झाला आहे, त्याना सुखें व दुःखें लिप्त करीत नाहींत. आपापल्या दृढ निश्चयाप्रमाणें वस्तूचा अनुभव येतो; हें जरी खरें असलें तरी एवढयावरून चित्तवृत्तींचें सत्यत्व अथवा असत्यत्व ठरत नाहीं. कारण देहच आत्मा आहे, असें जोंवर वाटत असतें तोंवर ती सत्य नसते व ब्रह्मसाक्षात्कार अवस्थेंत ती असत्य नसते, तेंव्हां अशा या अज्ञ व ज्ञानी यांच्या अनुभवावरून सिद्ध होणाऱ्या गोष्टींचा अपह्नव कसा कोण करणार? म्हणूनच सर्व वाद्यांच्या त्या त्या इष्ट मताप्रमाणें वेष धारण करण्यास समर्थ असलेली संवित्च आत्मा आहे. असा सर्वां (वाद्यां) स बोध करून कृतार्थ करितां येणें शक्य आहे. कारण चार्वाकांना मान्य असलेला देह सांख्यांना अभिमत असलेला पुरुष व मीमांसकांस इष्ट असलेला भोक्ता जीव संवितूहून पृथक् केल्यावर उपलब्ध होत नाहीं. यास्तव वाद्यांच्या या असल्या कल्पनांस कारण होणारी संवित्च सर्व कांहीं आहे. ती सत्य किंवा असत्य कशीही जरी असली तरी तिच्यामुळेंच देहाचा अनुभव स्वतंत्रपणें (नुस्त्या आपल्या कल्पनेनें, पृथ्वीप्रभृति कारणांच्या अपेक्षेनें नव्हे,) येतो. यास्तव पुरुष (आत्मा)

संवित्-मय" आहे, असें आमचें म्हणणें आहे व सर्वमतें त्याच्या आधारानेंच रूढ होत असल्यामुळें त्याच्याप्रमाणेंच तीं ही सत्य आहेत. आत्म्याच्या आधारावर कल्पिलेल्या त्यांना आत्म्याच्या प्रभावानेंच भावनेप्रमाणें फल, हें अर्थक्रियाकारित्व आहे. सारांश कोणताही वादी अथवा कोणतेंही मत आमच्या एकरूप संवित्-ला सोडून स्वतः राहूं शकत नसल्यामुळें अद्वैतच सत्य आहे. आत्मवादच सर्व वादांचा मुकुटमणि आहे. कोणी कांहीं जरी म्हटलें तरी त्याचें प्रत्येक म्हणणें या आमच्या आत्मवादावरच उपजीविका करणार, हें तूं निश्चयानें जाण. एक व नित्य पुरुषार्थ या वादाचा आश्रय केल्यानेंच मिळतो.

श्रीराम—भगवन्, तर मग काय संवित्-च निरनिराळ्या वाद्यांना अभिमत असलेल्या देहादिकांच्या आकारानें त्यांच्या निश्चयानुसार परिणाम पावते ?

श्रीवसिष्ठ—नाहीं. असं होणं शक्य नाहीं. कारण आत्मरूप संवित् निर्विकार आहे. यास्तव तिच्यामध्यें असलेली जी स्वाभाविक अविद्या तीच त्या त्या वाद्यांच्या कल्पनेप्रमाणें परिणाम पावत असते. पण तीच तत्त्वबोधरूपानें परिणाम पावली असतां निर्मल शुद्ध चिदाकार होते व त्यामुळेंच ती मोक्षफलास पात्रही होते. राघवा, असा प्रकार असल्यामुळें पुण्य देश, काल, इत्यादिकांमध्यें स्नान, दान, क्रिया; रसायन, मंत्र, औषध, इत्यादि द्रव्यें; कर्मशास्त्रबोधित स्वर्ग, पशु, पुत्रादि एषणाश्रम; यांच्या योगानें ती अबोधिता (अविद्या) व तिच्यामुळें उत्पन्न झालेला विक्षेप कधींही शांत होत नाहीं. आतां तूं कदाचित् म्हणशील, कीं, ज्ञानानें जरी तिचा नाश होत असला तरी स्वभावरूप बीजभाव असल्यामुळें तिचा पुनः आविर्भाव होईल. पण तें बरोबर नाहीं. कारण बोधसूर्यानें जिचा अत्यंत बाध केला आहे तिचाच पुनः आविर्भाव होतो, असें म्हटल्यास जीवाचें दुःख कसें शांत होणार ? कारण संवित्‌च जीवाचा जीव आहे. तो आपल्या दृढ भावनेप्रमाणें सुखी अथवा दुःखी होत असतो, हा निश्चय आहे. यास्तव प्रत्यगात्मरूप संवित्‌च तत्त्वतः ज्ञात झाली असतां आपल्या बंधसंज्ञक कार्याचें निवारण करते. यास्तव तीच सर्व मुमुक्षूंना आश्रय करण्यास योग्य आहे. कारण तिचा

(२९) ६३–२५–५–१२

अभाव होतो, असें म्हटल्यास सर्व जगांत अंधकार पसरण्याचा प्रसंग येईल, मग मोक्षाची आशा करावयास नको.

श्रीराम—गुरुराज, मीमांसकांच्या मताप्रमाणें हें जग नित्य आहे, असें निश्चयानें जाणणाऱ्या लोकांना तत्त्वज्ञानाचा उपदेश करितां येईल, अशी कांहीं युक्ति आहे कीं नाहीं ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, अशा निःशास्त्र पुरुषाशीं भाषणही करूं नये, हें मी वर सांगितलें आहे. तोच त्यांना ज्ञानमार्गामध्यें उतरविण्याचा उपाय आहे. कारण नुस्त्या उपदेशानें ते कांहीं ऐकणार नाहींत. तर त्यांच्याशीं भाषण करावयाचें सोडलें म्हणजे कदाचित् ते तत्त्वाचा विचार तरी करूं लागतील व कालांतरीं तरी त्यांना सद्बुद्धि होईल. अथवा त्यांचा त्यांचा निश्चयही संवितला सोडून नाहीं, अशी त्याची समजूत घालून त्याला ज्ञान-मार्गामध्यें आणावें, अथवा हे रामा, तो पुरुष देहातिरिक्त चेतनात्मवादी आहे, कीं नित्य आतिवाहिक देहालाच आत्मा समजणारा आहे, कीं स्थूल देहालाच आत्मा समजणारा आहे, कीं शुद्ध संवित्‌ला आत्मा म्हणणारा आहे, कीं अज्ञानावृत संवित्‌ला आत्मा म्हणून स्वस्थ राहणारा आहे, कीं संवित्‌चा अपलाप (म्हणजे ती नाहींच) असें सांगणारा आहे ? तो जर चिदाभासरूप आहे, असें मानणारा असेल तर त्याला क्रमानें आत्मतत्त्वाचा अनुभव होईल. कारण तो चिदात्मवादी देहादि आका-राचा नाश झाल्यावर अद्वैत जरी तोंडानें मानीत नसला तरी पर-मात्म्याला जाऊन मिळेल, यांत संशय नाहीं. अन्नमय देहाला आत्मा म्हटल्यास सर्वतः विनाशाची शंका येऊन दुःख होईल. पण आत्मा अविनाशी आहे, असें जाणल्यावर नुस्ता तो देहाकार परिणाम पावला आहे, असें म्हणणें, या एवढ्याच अपराधानें त्याला कांहीं दुःखी होण्याचा प्रसंग येणार नाहीं, व त्याला बोध केल्यास तोही लवकरच उमजेल. देहालाच आत्मा समजाणारा प्रायः स्थूलबुद्धि असतो. त्याला नाश पावणारे इतर पदार्थ दाखवून, जें सावयव असतें तें अवश्य विनाशी असतें, असें समजवावें. म्हणजे कांहीं कालानें तोही देहातिरिक्त आत्म्याचा निश्चय करूं शकेल. शुद्ध संवित्–लाच आत्मा समजणारा जीवन्मुक्त सर्वदा सर्वत्र लीलेनें जगत् पाहतो, व मरणानंतर कैवल्यास प्राप्त होऊन

पुनः संसारास पाहत नाहीं. जी संवित् तत्त्वज्ञानानें शुद्ध झालेली नसते, ती बीजभावाचा नाश न झाल्यामुळें अवश्य संसार करते. पण ती करतां करतां शेवटीं एकाद्या जन्मांत तरी ज्ञानोदय होऊन अज्ञानाचा निस्तार होणें शक्य आहे. पण संवित् नाहींच, असें म्हणून तिचा जो अपलाप करीत असेल तो मात्र दीर्घकाल पाषाणासारखा जड होऊन राहील. मरणपर्यन्त दृढ केलेल्या स्वसंकल्पाप्रमाणें देहपातानंतर त्याचें चित्त नष्ट होऊन त्याला गाढसुषुप्तीसारखी दशा प्राप्त होते. नैयायिकांनीं मानलेल्या मोक्षासारखी ती दशाच त्यांना परम कल्याणकर आहे. कारण तिच्यामध्यें दुःखानुभव नसतो.

राघवा, शून्यवादी बौद्ध आत्माच नाहीं, असें म्हणणारे असतात. ते मेल्यावर शरीररहित व जड होऊन भयंकर आंध्यभावाचा अनुभव घेतात. विज्ञानवादी बौद्ध जग क्षणिक विज्ञानमय व म्हणूनच स्वप्नतुल्य आहे, असा निश्चय करितात व त्याप्रमाणें मरणोत्तर क्षणिक व विकारी चिदात्मभूत होतात. जगाला स्थिर म्हणणारे व अस्थिर (क्षणिक) समजणारे असे दोन्ही प्रकारचे लोक जर सुखदुःखादि भोगरूप व्यवहार सारखाच करितात तर मग त्याला नित्य किंवा अनित्य म्हणण्याचा उपयोग काय? आतां तत्त्ववेत्त्या-विषयीं विचारशील तर तो पृथ्वीप्रभृति भूतें स्थिरच आहेत किंवा क्षणिक आहेत, असा आग्रह धरीत नाहीं. कारण अध्यस्त जग अधिष्ठान सत्ता-मात्र असल्यामुळें, भ्रमानें भासलेल्या रुप्याच्या किंमतीची चर्चा करण्याप्रमाणें भूतादिकांच्या स्थिरत्वादिकांविषयींची चर्चा करणें व्यर्थ आहे, असें तो समजतो. सारांश रामा, हीं भूतें व शरीरें कूटस्थ चैतन्यापासून विवर्त-रूपानें झालेलीं आहेत, असें जाणणारेच पुरुष वंद्य आहेत. कारण चित्-वांचून या सृष्टींत दुसरें कांहीं सार नाहीं. पण हें अति गूढ तत्त्व मान-मोहादि दोषांनीं रहित असलेल्या सत्पुरुषांनाच मात्र कळतें १००.

सर्ग १०१—ज्ञान्याची अभयस्थिति.

श्रीवसिष्ठ—रामा, येणेंप्रमाणें सर्व चिन्मात्र आहे. ज्या नास्तिकांना आत्मा मान्य नसतो त्यांनाही राग-द्वेष-सुखादि अनुभव असतोच! तेव्हां आत्मा या नांवानें जरी अनुभवाला त्यांनीं ओळखलें नाहीं तरी संवित्-चा अपलाप त्यांना करतां येत नाहीं. संवित्च आमचा आत्मा आहे, व तो

नित्यही आहे. कारण त्या ज्ञानाचाही अभाव होतो असें जर म्हटलें तरी त्याला जाणणार कोण? असो; त्याच्याविषयीं अनेकांनीं अनेक कल्पना आपापल्या बुद्धीप्रमाणें केल्या आहेत. पण त्यामुळें आमच्या चिदात्म्याची कांहीं हानि नाहीं. देहाच्या वृद्धि-क्षयादिकांनीं त्याची वृद्धि किंवा क्षय होत नाहीं. वस्तुतः जीर्ण देह सोडून नवा देह घेणें हेंच मरण आहे. पण तसल्या आनंदाच्या प्रसंगींही आत्म्याची नित्यता न जाणणारे मूर्ख रडतात; तेव्हां त्यांना आतां काय सांगावें? ज्यांच्या मतीं पुनर्जन्मच नाहीं त्यांना तर शोक मुळींच करावयास नको. कारण त्यांच्या सर्व अनर्थांचा क्षय त्यांच्या मरणानेंच होत असतो, आणि जन्म-मरण भाव सत्य आहेत, असें मानून सुद्धां जर याप्रमाणें दुःख करणें अयोग्य आहे, तर त्यांना अत्यंत असत् (मिथ्या) मानणाऱ्या आम्हांला तें योग्य कसें होईल? मरणानंतर दुसरा देह अवश्य प्राप्त होतो व त्याकरितां मरणाची भीति वाटते, म्हणून कोणी म्हणेल तर तें युक्त नव्हे. कारण मरण म्हणजे देहनाश, तो होतांच त्यांतील रोगादिकांचा नाश होऊन दुसरा नवा, नीरोगी देह प्राप्त होतो, हें जर निश्चित आहे तर मरण हा महोत्सवच आहे, असें समजलें पाहिजे. कारण जुन्या वस्तूबद्दल नवी वस्तु मिळाल्यास त्यांत दुःख करण्याचें कांहींच कारण नाहीं. कुकर्मांची भीति वाटते म्हणून म्हणाल तर तीं करूंच नयेत, म्हणजे झालें. अरे बा जना, तूं नेहमीं मी मरेन, मरेन, मरेन म्हणून जप करीत असतोस पण त्याच बरोबर होईन, होईन, पुनः होईन, असा जप कां करीत नाहींस? हे सर्व सज्जनांनो, जन्म, मरण, संसारभूमि इत्यादि आहेत कोठें? हें सर्व चिदाकाश आहे. यास्तव तुम्ही उगीच कल्पना करूं नका. केवळ ममता सोडून खानपानादि अवश्य व अनिषिद्ध व्यवहार करा. तत्त्वज्ञ आकाशाच्या उदराप्रमाणें स्वच्छ असतो. तेव्हां त्याच्या ठिकाणीं इच्छादिक कोठून संभवणार? त्याला मरणामुळें दुःख होत नाहीं व जीवितापासून सुख होत नाहीं. तो सर्व सांसारिक भावना तृणाप्रमाणें तुच्छ समजतो आणि निर्भय व वासनाशून्य होऊन राहतो १०१.

सर्ग १०२—तत्त्वज्ञांचीं लक्षणें.

श्रीवसिष्ठ—रामा, ज्याला ज्ञेय कळलेलें असतें तो पुरुषोत्तम याव-

जीव कसें आचरण करतो तें मी आतां सांगतों ऐक. पाषाणही त्याचे मित्र होतात. वनांतील वृक्षही बांधवांप्रमाणें भासतात. वनांत राहणाऱ्याही त्याचे हरिणांची पोरें, हे स्वजन बनतात. जेथें अनेक लोकांचा संघ जमलेला असतो तें स्थान त्याला शून्य भासतें. त्या आत्मनिष्ठाला संपत्ति विपत्तींसारख्या वाटतात. महाराज्यावर स्थित असलेल्याही त्याला संकटें हेच मोठे उत्सव आहेत, असें भासतें. तो समाधि लावून बसलेला नसला तरी समाधानवान् असतो. दुःखालाच मोठें सुख म्हणतो. वाणीनें शब्द-व्यवहार करीत असतांनाही मौनापासून ढळत नाहीं. शरीरानें प्राप्त कर्म करणें हीच त्याची अकर्मता आहे. तो जागत असला तरी निजलेलाच असतो. जीवंत असतांनाही मृतोपम असतो, सर्व आचार करीत असूनही तो बुद्धिपुरःसर कांहीं करीत नाहीं. तो आत्मानंदाविषयीं रसिक असूनही विषयसुखाविषयीं अत्यंत विरस, ममतारहित असल्यामुळें निर्दय असूनही आत्मदृष्ट्या सर्वांवर स्नेह करणारा, द्वैताला न पाहिल्यामुळें निर्दय असूनही, आपल्या देहाच्या उपमेनें दुसऱ्याच्या देहादिकांतही सुख–दुःख पहात असल्यामुळें, अत्यंत दयाळु, स्वतः पूर्ण असल्यामुळें निस्तृष्ण, व अज्ञजनांचा उद्धार करण्याचा त्याचा स्वभाव असल्यामुळें त्यांच्या हितेच्छेनें युक्त, लोकसंग्रहार्थ आचार करीत असूनही स्वतः सर्व आचार-रहित, स्वतः शोक–भय–आयासरहित असूनही अज्ञजनांचें दुःख पाहून सशोकसा होणारा, असा असतो. त्याच्यापासून लोकांना उद्वेग होत नाहीं व त्याला कोणाचा उद्वेग वाटत नाहीं. स्वतः आत्मरसाविषयीं अतिशय रसिक असूनही संसारास भिणारा तो प्राप्त झालेल्या इष्ट वस्तूचें अभिनंदन करीत नाहीं व अप्राप्त वस्तूची इच्छा करीत नाहीं. विषयानुभव घेत असतांनाही तो हर्ष व विषाद करीत नाहीं, तो दुःखितांमध्यें दुःखितासारखा बोलतो; सुखितांमध्यें सुखितासारखा भाषण करतो व सर्व अव-स्थांमध्यें सहिष्णु होऊन राहतो. सुकृत कर्मावांचून त्याला दुसरें कांहीं आवडत नाहीं. अशास्त्रीय आचरण सोडणें हा महात्म्यांचा स्वभावच आहे. ज्ञानी पुरुष फारसा कशाचा रसिक होत नाहीं व अरसिकही होत नाहीं. विषयांमध्यें विषयेच्छेनें संचार करीत नाहीं. यथाशास्त्र व्यवहार करीत अस-ल्यामुळें प्रसंगोपात्त सुख–दुःखांना तो जुमानीत नाहीं. स्वकीय धनादि व

पुत्रादि विषयांवर पाण्यावरील बुडबुड्यांप्रमाणेंच तत्त्वज्ञांची आस्था नसते. तो आंतून निःस्नेह असूनही बाहेरून स्नेहवान् असल्यासारखा भासतो. कारण त्याचा स्वभावच वत्सल बनतो. अज्ञ जन कामादिकांनीं देह संतप्त झाला आहे, असें पाहून विषयामध्यें अतिशय आसक्ति ठेवून राहतात. असें केल्यानें आमचा संताप शांत होईल, अशी त्यांना मोठी आशा असते, पण अनासक्तीनें विषय भोगणें, ही युक्ति त्यांना अवगत नसल्यामुळें ते शांतीच्या ऐवजीं दुःखच भोगतात. असो, रामा, तत्वज्ञ महात्मे बाह्यतः सर्व करीत असले तरी आंतून कांहीं करीत नाहींत.

श्रीराम—पण अहो मुनिवर्य, या लक्षणांनीं युक्त असलेल्या तत्त्वज्ञाचा परिचय होणें, फार दुर्घट आहे. कारण मूर्ख, दांभिक व वंचक तापसांमध्येंही हटानें संपादन केलेलीं हीं चिन्हें आढळतात. कुटिलबुद्धि पुरुष मान, द्रव्य, कीर्ति इत्यादिकांच्या लोभानें विद्वान् तत्त्वज्ञांच्या या सर्व लक्षणांचें अनुकरण करितात. तेव्हां खऱ्या तत्त्वज्ञाचें स्वरूप कसें कळेल, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, दंभानेंच कां होईना, पण या लक्षणांनीं जो भूषित झालेला असेल त्याला पूज्यच समजावें. कारण हीं महालक्षणें कोणी कुटिल बुद्धीनें जरी आपणांमध्यें आणलीं तरी त्यांचा परिणाम नेहमींच शुभावह होत असल्याकारणानें त्यांना अवश्य मान द्यावा. शिवाय अशा ढोंग्यांचें अनुकरण करतां करतां एकादे वेळीं एकाद्या स्वभावसिद्ध लक्षणसंपन्न पुरुषाचीही दैववशात् गांठ पडण्याचा संभव असतो. शिवाय दांभिक व तत्त्ववेत्ता यांतील भेद स्थूलदृष्टि पुरुषाला जरी न कळला तरी विचारवानास सहज कळण्यासारखा असतो. सर्पांचा मार्ग जसा सर्पांनाच दिसतो त्याप्रमाणें तत्त्वज्ञ दुसऱ्या उदार व पवित्र तत्त्वज्ञांस तत्काल ओळखतात. तत्त्वज्ञ व दांभिक यांस ओळखण्याची युक्ति ठाऊक असली म्हणजे त्यांचें ज्ञान होणें फारसें कठिण नसतें. दांभिक आपल्यांतील महालक्षणें प्रकट करण्याची इच्छा धरितात व तत्त्वज्ञ तीं गुप्त ठेवण्याची खटपट करितात. कारण भाजीच्या दुकानांत चिंतामणि विकावयास कोण ठेवील ! व जर कोणी एखाद्या मूर्खानें तो ठेविला तर ग्राहक हा खरा चिंतामणि नव्हे, तर त्याच्यासारखा दिसणारा दगड आहे, असें निःसंशय

समजतील की नाहीं! त्याचप्रमाणें आपले गुण प्रगट करणें, या चिह्नांवरूनच दांभिकांस व खऱ्या रत्नाप्रमाणें त्यांस लपवून ठेवणें, या लक्षणांवरूनच तत्त्वज्ञांस ओळखावें. रामा, तत्त्वज्ञ वासनाशून्य, द्वैतरहित व मानरहित असतात. त्यांना आपल्या ख्यातीची मुळींच इच्छा नसते. कारण ख्याति, मान, धन, इत्यादिकांची समृद्धि झाल्यास जनसमाज, अभिमान इत्यादि अनेक अनर्थांच्या योगानें विक्षेप होऊन आत्मसुखानुभवांत विघ्न येतें व तें तर त्यांना अगदीं अनिष्ट असतें. यास्तव रामा, खऱ्या तत्त्वज्ञाला एकांत, अमान, दुर्गति, जनांची अवज्ञा इत्यादि जसें सुख देतात त्याप्रमाणें महा ऋद्धि सुख देत नाहींत. शिवाय तत्त्वसाक्षात्कार इतर सर्व साक्षात्कारांप्रमाणेंच स्वसंवेद्य असतो. यास्तव त्याचा नुस्ता अनुभव घेणेंच योग्य आहे. तो दुसऱ्याला दाखवितां येण्यासारखा नाहीं. यास्तव माझा हा गुण लोकांना कळावा व त्यांनीं माझी पूजा करावी, ही इच्छा अहंकारवानालाच होणें शक्य आहे. मुक्तचित्त पुरुषाला नाहीं. रावघा, मंत्र, मणि, ओषधि इत्यादिकांच्या योगानें आकाशगमनादि सिद्धि अज्ञांनाही प्राप्त होतात. कारण ज्ञानी अथवा अज्ञानी, जो जसा प्रयत्न करितो तसें त्याला फल मिळतें, असा नियम आहे. त्यास अनुसरून अज्ञ आपल्या अहंकारादिकांस अनुरूप अशा विषयांचें संपादन करितात व ज्ञानी वासनारहित होऊन सर्व प्रपंचगत वस्तूंविषयीं उदासीन राहतात. त्यांच्या लोभाचा विषय होईल, असा पदार्थ त्रिभुवनांत नसतो. कारण तत्त्वज्ञ इंद्रपदालाही तृण समजतो. त्यानें सर्व जगद्यात्रा संपविलेली असते. त्याचें चित्त नित्य तृप्त असतें. तो आंत अतिशय शीतल असतो. मौनवान्, सत्त्ववान्, पूर्ण सागराप्रमाणें गंभीर व पूर्ण चंद्राप्रमाणें आल्हादक असतो. पंडितांच्या बुद्धि उपदेशाच्या योगानें जनाला जसा आनंद देतात तसा आनन्द दुसरें कोणी देऊं शकत नाहीं. ज्ञानी आपल्या देहांतील शीतोष्णजन्य सुखदुःखेंही दुसऱ्यांच्या देहांत असल्याप्रमाणें उदासीनतेनें पाहतो. त्याला आपल्याच मागच्या अज्ञचरित्राचें स्मरण झाल्यास हंसूं येतें. तो संसारदृष्टींना तुच्छ समजतो. मला हें आठ प्रकारचें ऐश्वर्य तृणासारखें वाटतें, हें माझें मोठेंच भाग्य आहे, असें मी समजतों, असें तो वारंवार आपल्याशींच म्हणत असतो.

रामा, सर्व ज्ञानी एकाच नियत स्थितींत नसतात. कोणी पर्वताच्या गुहेंत घर करून राहतात, कोणी पुण्य आश्रमाचा आश्रय करितात, कोणी गृहस्थाश्रमांत असतात, कोणी ब्रह्मचर्याश्रमांत अध्ययन करीत राहतात, कोणी भिक्षाचर, कोणी एकान्त तापसी, कोणी मौनव्रतस्थ, कोणी ध्यानपरायण, कोणी अध्यापक, कोणी श्रुति-स्मृतींचें श्रवण करणारे, कोणी राजे, कोणी वेड्यासारखे, कोणी आकाश-गमनादि सिद्धींनीं संपन्न, कोणी गायनादि शिल्पावर आजीविका करणारे, कोणी पामरांसारखे, कोणी आचारशून्य, कोणी महा कर्मठ, व कोणी संन्यासाश्रमवान् होऊन राहतात. शरीरादि किंवा चित्तादि हा पुरुष नव्हे. चेतन हाच पुरुष होय व तो नष्ट होत नाहीं. तो अच्छेद्य, अदाह्य इत्यादि आहे. त्याला यथावत् जाणणारा कोठेंही असला तरी कांहीं हरकत नाहीं. तो पाताळांत शिरो, आकाशाचें उल्लंघन व दिङ्मंडलाचें अतिक्रमण करून जावो, कीं वाऱ्याबरोबर इतस्ततः भटकत राहो; त्याचें चिन्मात्र-स्वरूप कधींही नाश पावत नाहीं. कारण तें आकाशाप्रमाणें निराकार अज, शांत व शिव आहे १०२.

सर्ग १०३—चित्चें नित्यत्व, एकत्व व स्वातंत्र्यही सिद्ध करून या सच्छास्त्राचें माहात्म्य व हितोपदेश.

श्रीवसिष्ठ—रामा, भानमात्र चित्चा नाश कां व कसा होईल? तें चिन्मात्र जसें आदि-अंतशून्य तसाच पुरुषही जन्मनाशरहित आहे. शिवाय चिन्मात्र जर नष्ट झालें तर तें पुनः उदय कसें पावणार? प्रत्येक शरीरांतील अथवा प्रत्येक प्रदेशांतील चैतन्य निरनिराळें आहे व म्हणून शरीराबरोबर तें मरतें व शरीराबरोबरच उत्पन्न होतें, म्हणून म्हणावें तर तेंही प्रमाणतः खरें ठरत नाहीं. कारण अनुभव हें त्याचें स्वरूप जर सर्वत्र एकसारखेंच आहे तर त्याला भिन्न म्हणणें युक्त कसें होईल? सर्वांचा अनुभवही एकसारखाच असतो. बर्फ सर्वांना शीत लागतें. अग्नि, उष्ण लागतो. दूध सर्वांना मधुर लागतें. मग अशा सर्वत्र एकसाखाच अनुभव देणाऱ्या अति शुद्ध चिन्मात्राला अन्यत्व कोठचें? बरें चैतन्य शरीराबरोबर उत्पन्न होऊन शरीराबरोबरच नाश पावतें, असें जरी म्हटलें तरी संसाराला व जन्म-मरणाला भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कारण मेल्यावर सर्व संसार आपोआपच आटपणार, हें ठरलेलेंच आहे. शिवाय

येथें असह्य दुःख भोगीत राहण्यापेक्षां दुःखी जनांनीं भराभर आत्मघात करून घेणेंच अधिक श्रेयस्कर होय. पण वस्तुतः शरीराबरोबर चिदाकाश नाश पावतच नाहीं. जर पावलें असतें तर पुनर्जन्म न मानणाऱ्या म्लेच्छादिकांना पिशाचांची पीडा झाली नसती. शिवाय शरीरनाशाबरोबरच चिदाकाश नाश पावतें हें म्हणणें असंगतही आहे. कारण हें जर सत्य आहे तर शरीर शव कां होतें ? तें जळेपर्यंत त्यांत चेतन कां दिसत नाहीं. सारांश, रामा, नास्तिकांच्या या सर्व कल्पना व्यर्थ आहेत. एक सन्मात्र चित्च सत्य असून तिचाच हा सर्व विकास आहे. वासनेप्रमाणें अनुभव. स्वभावच या सर्वाचें कारण आहे. ज्याच्या आरंभालाच कांहीं कारण नाहीं. तें स्थितिकाळीं तरी कसें असणार ! अर्थात् दृश्य हा आभास आहे. फार काय पण बोध व अबोध हीं दोन्ही चिदाकाशमयच आहेत. अविचारणा हीच दृश्यता आहे. यास्तव विचारानें अविचार नष्ट झाल्यावर जग कसें दिसणार ?

यास्तव बा रामा, आत्मज्ञानविचाराचा अभ्यास करावा. तो दोन्ही लोकीं सिद्धि देणारा आहे. अविद्येचा क्षणिक नाश कांहीं कामाचा नाहीं. तिचा आत्यंतिक नाशच झाला पाहिजे. तत्त्वसिद्धि होण्यास अभ्यासच केला पाहिजे. यास्तव रामा, शमादि साधनसंपन्न पुरुषानें आलस्य, चित्ताचें अरंजन इत्यादि उद्वेग सोडून व त्या उद्वेगाला कारण होणाऱ्या यथेष्ट खानपान, दुःसंग, इत्यादिकांचाही त्याग करून, गुरुशुश्रषा, इत्यादि नियम धरून उभयलोकीं हितकर व पथ्य अशा या महारामायणसंज्ञक शास्त्राचा प्रत्यहीं विचार करावा. गुरूपासून श्रवण केलेल्या या शास्त्राचा (भागाचा) अनेक सहाध्यायांबरोबर बसून विचार करावा. म्हणजे परस्परांच्या धारणादिकांचा परस्परांस लाभ होऊन तत्त्वज्ञान प्रतिष्टित होतें. ज्ञान दुर्लभ आहे, असें समजून श्रवणाचा त्याग करूं नये. कारण जो ज्याची इच्छा करतो व त्याकरितां मध्येंच श्रांत न होतां शेवटपर्यंत यत्न करतो त्याला इष्ट फळ अवश्य प्राप्त होतेंच. यास्तव, अहो जनहो, या असत् अनात्म-शास्त्रांपासून निवृत्त व्हा. त्यांचा विचार करूं नका. एकादा शूर भयंकर संग्राम करून जयलक्ष्मी जशी संपादन करतो त्याप्रमाणें तुम्हीही सच्छास्त्राच्या श्रवण-

मननानें शाश्वत शांति मिळवा. ही मनोनदी विवेक व अविवेक यांच्याकडे वहात असते. पण त्यांतील ज्याकडे मोठ्या यत्नानें तिला वाहूं द्यावें. तेथेंच तिची स्थिति होते. यास्तव ती विवेकाकडेच वाहील, असा प्रत्येकानें प्रयत्न करावा. या शास्त्रावांचून आजवर कोणाचें कल्याण झालें नाहीं व पुढेंही होणार नाहीं. यास्तव परम बोधाकरितां याचाच विचार करा. विचार करीत असलेल्या पुरुषाला तत्काल आत्मतत्त्वसाक्षात्कार होतो. शापाप्रमाणें किंवा वराप्रमाणें त्याचें फळ मिळण्यास विलंब लागत नाहीं. पिता, माता व पुण्य यांनींही न केलेलें तुमचें श्रेय (कल्याण) हें शास्त्र तत्काल करील.

बा साधो, रामा, ही भवबंधमयी महामारी अतिशय कठिण आहे. अतिशय दीर्घ असलेली ती आत्मज्ञानावांचून कधींही शांत होत नाहीं. अहं ही मिथ्या भावना व तिच्यामुळें होणारी ही शोच्यता सोडावी. मृत्यु केव्हां येईल, याचा कांहीं विश्वास नाहीं. यास्तव सत्वर शास्त्रचिंतन करावें. अहो हे मूढ लोक, प्राण-मूल्य देऊनही धन-मान इत्यादि भ्रम जोडतात पण शास्त्रविचारानें अजर व अमर पद जोडीत नाहींत. जे साधु मोठ्या यत्नानें चिदाकाशांत आपलें स्थान करितात त्यांच्या मस्तकावर अज्ञानशत्रु पाय कसा ठेवणार? व तो त्यांना सहन तरी कसा होणार? अहो जनांनो, तुम्ही ज्याच्या योगानें निर्मान व निर्मोह होतां येतें अशा विवेकास प्राप्त होऊन व तत्त्वाला जाणून मोक्षगतीस जा. अधम संसारगतीस प्राप्त होऊं नका. अहो सज्जनांनो, हा मी तुम्हांला बोध व्हावा म्हणून अहोरात्र, कंठशोष झालातरी, उपदेश करीत आहें. यास्तव हा ब्राह्मण आतां या श्रमांतून मुक्त होवो, अशा भावनेनें तरी (म्हणजे मजवर दया करून तरी) माझें म्हणणें ऐका. त्याप्रमाणें निश्चय करा व देहादि—आत्म भाव सोडून ब्रह्मात्मतेस प्राप्त व्हा. जो मानव आज स्वस्थावस्थेंतच मरणापत्तीची चिकित्सा करीत नाहीं तो मूढ मृत्यु आल्यावर त्या आतुर दशेंत काय करणार? स्वात्मज्ञान करून घावयास या ग्रंथासारखा दुसरा उत्तम ग्रंथ नाहीं. हा निश्चयानें अभिलषित अर्थ देणारा आहे. हें शास्त्र आत्मज्ञानाला दीपाप्रमाणें प्रकाशित करतें. हें पित्याप्रमाणें बोध करतें व कांतेप्रमाणें रमवितें. कारण ब्रह्मसूत्रें, भाष्य, उपनिषदें, श्रीगीता इत्यादि

दुसरेही आत्मज्ञान करून देणारे ग्रंथ आहेत. पण मायेचा प्रभावच कांहीं विलक्षण असल्यामुळें नित्य विद्यमान आत्मज्ञानही दुर्बोध होऊन बसलें आहे. यास्तव वरील केवळ मीमांसामय अथवा उपदेशमय शास्त्रांच्या योगानें स्पष्ट बोध होत नाहीं. पण तेंच आत्मस्वरूप यांत मधुर शब्दांनीं व मधून मधून आख्यायिकांची योजना करून वर्णिलेलें असल्यामुळ सुबोध झालें आहे. यास्तव याचें परिशीलन केल्यास आत्मबोध निःसंशय होईल, शास्त्रदृष्टया जेवढीं आख्यानें लिहिलीं आहेत त्यांत हें उत्तम आहे. यांत अनादि तत्त्वास जाणणाऱ्या महात्म्याच्या संप्रदायास सोडून आपल्याच मनचें कांहीं सांगितलेलें नाहीं. नुस्त्या आख्यान श्रवणानें चित्तविनोद होतो. म्हणून त्याकरितांही त्याचें परिशीलन करणारांस आत्मबोध अनायासानें होतो. सर्व शास्त्रज्ञांनाही जो बोध झालेला नसतो तो या शास्त्रानें होतो.

श्रीराम—पण भगवन्, हें शास्त्र ज्यानें केलें त्याला तरी अगोदर हें ज्ञान कसें झालें? त्यानें ज्याच्या वरून तें संपादन केलें त्याच्याच वरून आम्ही तें कां संपादन करूं नये?

श्रीवसिष्ठ—रामा, या शास्त्राच्या कर्त्याविषयीं विचार करण्याचें कांहीं कारणच नाहीं, कारण कर्ता कोणीही जरी असला तरी तो आज आपणाला प्रत्यक्ष दिसणार नाहीं, हें उघड आहे, व त्याला प्रत्यक्ष पाहून अथवा तो अमुक आहे, असें जाणून तरी काय लाभ होणार! त्यापेक्षां पुढें असलेला हा ग्रंथच प्रत्यक्ष पहा व त्याचा विचार करा. जर त्याच्यापासून युक्तियुक्त व अनुभवपर्यंत ज्ञान झालें तर तें ग्राह्य आहे, असें समजा. नाहींतर त्याचा त्याग करा. कर्ता अमुक आहे, व त्यानें अमक्या शास्त्रावरून हें ज्ञान संपादन केलें आहे, हें समजूनही जर एकाद्या शास्त्रांत युक्त प्रतिपादन केलेलें नसळें तर त्याचा काय उपयोग? रामा, हें शास्त्र स्वतः सहस्रावधि युक्तींनीं भरलेलें आहे, व प्रतिपाद्य वस्तूचा साक्षात् अनुभव देणारें आहे. तेव्हां याच्या अध्ययनानंतर स्वानुभवानेंच सर्व शंकांची निवृत्ति होण्यासारखी असल्यामुळें अगोदरच ग्रंथकारादिकांविषयीं साशंक होऊं नये. पण असें असतांनाही अज्ञान, मत्सर अथवा मोह यांतील एकाद्या कारणानें जे अध्यात्म—शास्त्राची अवहेलना करीत असतील त्यांच्याशीं मैत्री

करूं नये. कारण ते आत्मज्ञानापासून पराङ्मुख होऊन आत्मघात करणारे व म्हणूनच महा पातकी असतात. तर मग तुम्ही आम्हांशीं मैत्री कशी केली ? व या सभेंतील सर्व लोकांस उपदेश करण्यास कसे प्रवृत्त झालां ? म्हणून विचारशील तर सांगतों—रामा, हे श्रोते व तूं यांचा अधिकार किती आहे, तें मी जाणतों. तुमच्या बुद्धि श्रवण-धारण-कुशल आहेत, हें मला माहीत आहे. पित्यानेंही मला अशीच आज्ञा केली आहे. सारांश, तुम्हां सर्वांचा भाग्योदय झाल्याकारणानेंच मी करुणेनें उपदेश करावयास प्रवृत्त झालों आहें. यास्तव तुमच्या हिताची इच्छा करणाऱ्या मज दयाळु ब्राह्मणाच्या सांगण्याचा आदर करा. अथवा मी तुमचा शुद्ध आत्माच असून तुमच्या पुण्यप्रभावामुळेंच तुम्हांला आत्मतत्त्वाचा उपदेश करावयास आलों आहें. तुम्हींही माझा परम प्रेमास्पद आत्माच आहां. त्यामुळें मी तुमच्याशीं मैत्री केली. सारांश हा मी निरुपाधिक आत्मा आहें. नर, अमर, गंधर्व किंवा राक्षस नव्हे. तुम्ही जसे संविद्रूप तसाच मीही संवित-मय आहें. त्यामुळें आम्हांमध्यें भेदच नाहीं. मी तुमचा महा आप्त आहें. यास्तव जोंवर ते काळे कुट्ट मरणाचे दिवस उगवले नाहींत तोंवर सर्व वस्तूंविषयीं विरक्त व्हा. जो मूढ येथें असतांनाच पुढच्या नरकव्याधीची चिकित्सा करीत नाहीं तो जेथें औषधाचा लेशही मिळणें शक्य नाहीं, अशा रोगमय स्थानीं रोगग्रस्त होऊन गेल्यावर काय करणार ? विरक्तीवांचून पदार्थांविषयींची भावना शांत होणार नाहीं व आत्म्याला ब्रह्मय करावयाचें असल्यास वासनाक्षयावाचून दुसरा उपाय नाहीं. ज्यांच्याविषयीं वासना धरावयाची ते पदार्थ सत् नव्हेत. ते विचार करी पर्यंतच सत् भासत असतात. योग्य कारणावांचून विद्यमान असल्याप्रमाणें भासणें हाच त्यांच्या मिथ्यात्वाचा मुख्य हेतु आहे. उत्पत्तीच्या पूर्वीं भावाचें योग्य कारण कसें नसतें, हें आम्ही अनेकदां सांगितलें आहे. (सन्मात्र ब्रह्म अतींद्रिय, निराकार, नामरूपशून्य व अकरण, आहे. यास्तव तें इंद्रियगोचर, साकार, नामरूपात्मक, व कार्यकारणमय जगाचें कारण होणें शक्य नाहीं. इत्यादि अनेक युक्ति पूर्वीं प्रतिपादिल्या आहेत.) सहकारी कारणाच्या अभावीं कार्य होत नाहीं, ह्या सिद्धान्ताचा अनुभव पामरांनाही

येतो. अहो, हें जग ज्याच्यापासून झालें तें रज प्रत्येक घरांत व प्रत्येक जागीं चालत असतें. पण त्याच्यामध्यें क्षणोक्षणीं होत असलेला हा फरक कशामुळें होतो तें कोणालाही कळत नाहीं. तें रज कोठून येतें, त्याचा संयोग कसा होतो ? व तो कोण करतो; जगाची रचना हें कोणाचें कर्म आहे ? संसारी पुरुषाचें कीं असंसारी ईश्वराचें ? पण संसारी पुरुषाला जगत् रचण्याचें सामर्थ्य कोठून असणार व असंसारी ईश्वर तरी तें कांहीं प्रयोजनावाचून काय म्हणून रचील ? इत्यादि अनेक संशयांच्या परंपरेचें निवारण चिन्मात्रवादावांचून दुसऱ्या कोणालाही करीतां येत नाहीं.

तूं कदाचित् म्हणशील कीं, चेतनाला बुद्धिपूर्वक रचना करावयाची इच्छा झाल्यास जशी कार्याच्या प्रयोजनाची अपेक्षा असते तशी ती अबुद्धिपूर्वक रचना करावयाची झाल्यास नसते.पण तें बरोबर नाहीं. कारण बा रामा, मनानेंही ज्याचें चिंतन करवत नाहीं असें हें चतुर्विधभूतोत्पत्तिरूप कर्म अबुद्धिपूर्वक झालें असेल, असें कोणाच्यानेंही म्हणवणार नाहीं, व कोणतेंही बुद्धिपूर्वक कर्म व्यर्थ कोणी करणार नाही, हेंही उघड आहे. अर्थात् वायुच अणूंचा समुदाय करतो, बुद्धिपूर्व व्यापारावांचूनच आपोआप तो होतो, इत्यादि कल्पना करणें व्यर्थ आहे. कारण जड वायु बुद्धिपूर्वक चेष्टा कशी करणार ? व तिच्या वांचून अणूंचा समूह कसा होणार ? जड व सर्वज्ञ यांच्या वांचून बाकीचे सर्व जीव प्रळयामध्यें देहादिक नसल्यामुळेंच, कोणतीही क्रिया करण्यास असमर्थच असतात. तस्मात् सृष्टीच्या आरंभीं योग्य व समर्थ जगत्कर्ता नसतो, हा परम सिद्धान्त होय. कर्त्यावांचून झालेलें हें जग वस्तुतः असत्यच आहे. तें उत्पन्नच झालेलें नाहीं. ‘ तर मग आम्ही कोणत्या आकारानें व या जगांत कसे स्थित आहों ? ’ म्हणून म्हणशील तर सांगतों– हे आम्ही आकाशरूप आहों. हे सर्व जनही आकाशरूप आहेत. म्हणजे आम्हांला देहादि मूर्तता नाहीं. तथापि स्वप्नांमध्यें स्वप्नमानव जसे असतात तसे आम्ही परस्परांच्या कल्पनेनें आहों. या सिद्धान्ताप्रमाणें विचार केल्यास मात्र सर्व संशयांची निवृत्ति होऊन अद्वैताची सिद्धि होते. वायुप्रभृतींमध्यें स्पंदादिक जसे अभिन्नरूपानें राहतात त्याप्रमाणें चिदाकाशांत विश्वाकाश असतें. जगच्छून्य चिदाकाशाचें रूप कसें असतें तें मागें पुष्कळवेळां सांगितलेंच

आहे. (चंद्र पाहत असतांना नेत्र व चंद्र यांच्यामध्यें संवित्चें जें रूप असतें तेंच निर्विषय चित्चें स्वरूप होय.) सर्व पदार्थांचा संविदाकाश हाच खरा स्वभाव आहे. चिदाकाशानें स्वभावापासून च्युत होऊन विवर्त पावणें हेंच जग आहे. यास्तव चित्त व जग यांचा भेद नाहीं. विश्व हा चिद्दर्पणांतील आभास आहे. त्या मिथ्या आभासांत आसक्त झालेलें मन पुरुषाच्या दीर्घ प्रयत्नानेंही त्याच्यापासून परतून झटकन ब्रह्मामध्यें निमग्न होत नाहीं व त्याच्यामुळेंच सर्व अनर्थ उद्भवतात. तस्मात् रामा, तूं आपल्या मनाला अधीन ठेव, कल्पना सोड व शांत मनानें रहा. १०३.

सर्ग १०४—आकाशापासून जसे वायुप्रभृति भाव त्याप्रमाणेंच चित्पदापासून जगद्भाव.

श्रीवसिष्ठ—रामा, चिन्मात्रच जगाच्या आकारानें स्वप्नाप्रमाणें भासतें, असें जें सांगितलें आहे तेंच अनुभवाचा अवलंब करणारांस शेवटीं मानावें लागतें. कारण तत्त्वाची जिज्ञासा करणाऱ्या पुरुषांना आकाशादि सृष्टीची कल्पना करीत फार दूरवर गेल्यावर सुद्धां तसें वाटतेंच. कसें तें पहा— आकाश शब्दतन्मात्र आहे. त्यांतील वायु स्पर्शतन्मात्र आहे. आकाश व वायु यांचा संघर्ष झाला असतां रूपतन्मात्र तेज होतें. उष्णतेची शांति हेंच जल (रसतन्मात्र) आहे. भूमि हा यांचा संघ आहे. ती गंध-तन्मात्र आहे. चित्—लाच या स्वप्नसदृश जगाचें भान होण्याचा हा क्रम जगांत रूढ झाला आहे. पण त्याविषयीं आम्ही असें विचारतों, कीं, अमूर्त आकाशापासून पृथिवीपर्यंत मूर्त जग कसें होतें? याचें उत्तर कोणी असें देईल. वायुच प्रथम आकाशापासून क्रिया व स्पर्शप्रधान होऊन उद्भवतो. तो रूप नसल्यामुळें किंचित् आकाशासारखा व स्पर्शक्रियावान् असल्यामुळें किंचित् साकार असतो. त्याच्यापासून रूपतन्मात्रप्रधान मूर्त तेज होतें. पण या उत्तरानें समाधान होत नाहीं. कारण निरवयव आकाशापासून वायूची सिद्धि होणें शक्य नाहीं. व्यापाररहित व निरवयव वस्तु कांहीं कार्याचा आरंभ करते, असा अनुभव नाहीं. शिवाय आकाश वायुरूपानें परिणाम पावतें, असें समजल्यास तें सर्वच वायु होतें, कीं अर्धें, (अथवा कांहीं थोडेंसेंच) ? सर्व होतें म्हणून म्हटलें, तर आकाशाचा अभाव व्हावयास पाहिजे. पण तो झालेला नाहीं.

त्याचा कांहीं भाग वायु होतो, म्हणून म्हटलें तर तें सावयव होतें. बरें आकाश सावयवच कां असेना, म्हणून समाधान करावयास जावें तर, मग वायुप्रभृति इतर भूतांची गरजच काय आहे? सक्रिय व सावयव आकाश सर्व जग आपणच करील–असा अक्षेप होतो. शिवाय आकाशही सावयव आहे. असें म्हटल्यावर आज दिसणाऱ्या या अफाट पोकळीची उपपत्ति लावितां येत नाहीं, त्याचप्रमाणें रूपरहित वायूपासून रूपयुक्त तेज कसें होतें? या प्रश्नाचेंही उत्तर–कारणगुण कार्यांतील गुणांचा आरंभ करितात. असें म्हणणाऱ्या नैयायिकादि आरंभवाद्यांस देतां येत नाहीं. शिवाय कोणताही परिणाम तेजःसंयोगरूप परिपाकावांचून होत नाहीं, असा त्यांचाच अभ्युपगम (सिद्धान्त) आहे. तेव्हां आकाश व वायु यांचा परिपाक तेजाच्या उत्पत्तीपूर्वीच कसा होणार?

यावर कदाचित् कोणी मध्यस्थ म्हणेल कीं, आम्ही अनुभवबलानेंच निर्विकार आकाशापासून चलनात्मक वायु, नीरूप वायुपासून रूपवान् तेज, रसरहित तेजापासून रसयुक्त जल व गंधरहित जलापासून सगंधा पृथ्वी होते, अशी कल्पना करूं, अनुभवरूप भगवती ज्ञप्तिच सर्व विरोध घालवून अनुभवानुसार पदार्थांचें समर्थन करील.

तर त्यावर आमचें एवढेंच म्हणणें आहे कीं इतकें दूर जाऊनही जर तुम्हांला ज्ञप्तीचाच आश्रय करावा लागत आहे, तिच्यावांचून जर तुमचें चालतच नाहीं, तर ती ज्ञप्तिच स्वप्नादि भ्रामक स्थितीप्रमाणें विवर्तरूपानें सर्व जगद्वेष धारण करते, असें आधींच म्हणण्यास कोणता प्रत्यवाय आहे? अर्थात् सर्व अर्थरूप अमल ब्रह्मच सर्वदोषशून्य व परम सिद्धान्त आहे आणि म्हणून तो आमचा सिद्धान्त आम्ही येथें पुनः सांगतों.— अति शुद्ध ज्ञप्तिच स्वरूपांत भासते व तें तिचें भासणेंच जग आहे. ती सत्य असल्यामुळें तेंही सत्य आहे. ती भूतें व भौतिक शरीरें यांवाचून असूनही भूतभौतिकरूपानें कशी भासते, असा कोणाला संदेह असल्यास त्यानें आपल्या स्वप्नांतील सृष्टीवरून त्याचें निरसन करावें. स्वप्नांत जशी चित्च स्वाप्न जगन्मय होते त्याप्रमाणेंच जाग्रतींतही आपण चित्स्वभावच पाहतों. वस्तुतः सर्व चिदाकाशच आहे. असो; रामा, या विचारानें अमळ स्वभाव कळला असतां जें

अक्षय निरतिशय सुख होतें तोच मोक्ष होय. तो देह असला तरी व नसला तरी एकसारखाच असतो. बा सच्छिष्या, तुलाही तसली पूर्ण विश्रांति प्राप्त होवो १०४.

सर्ग १०५—जाग्रत् व स्वप्न यांचा स्वभावतः अभेद.

श्रीवसिष्ठ—रघुवरा, चिद्भाव आपल्या स्वभावभूत जगदाकाराला पहात असतो. स्वप्नाप्रमाणें आपल्या कल्पनामय जगाचाच तो अनुभव घेतो. हें जाग्रज्जगद्रूपानें दिसणारें जग मूलतः अज्ञानच, अधिष्ठानतः शिलेच्या उदराप्रमाणेंच व स्वतः शून्यच आहे. नगरमंडलानें मंडित झालेलें स्वप्न हाच याला उत्तम दृष्टान्त आहे व याविषयीं आम्ही पूर्वी पुष्कळ प्रतिपादन केलें आहे. सारांश कालचा सूर्य व आजचा सूर्य हे जसे एक त्याप्रमाणें जाग्रत्-जग व स्वप्न जग एक होय. स्वप्न जागें होतांच बाधित होतें व जाग्रत्-प्रपंच एका जन्मांत वारंवार तोच तो दिसतो, हा जरी त्या दोन प्रकारच्या जगांत विशेष आहे तरी त्यावरून जाग्रत् सत्य ठरत नाहीं. कारण कोणताही अनुभव व त्याचा विषय, अनुभव घेणारा असेपर्यंत राहतो, असा आमचा सिद्धान्त आहे. जाग्रतींतील देह व त्या देहावर अभिमान ठेवणारा जीव हे दोन्ही असेपर्यंत जाग्रत्-विषयाचा म्हणजे जगाचा बाध होणें शक्य नाहीं, पण तो देह पडला कीं, त्यावर अभिमान ठेवणारा जीवही अदृश्य होऊन त्याचें जगही बाधित होतें. स्वप्नांतील द्रष्टा प्रत्येक स्वप्नांत बदलतो व त्यामुळें त्याचें जगही बाधित होतें व तें प्रत्येक स्वप्नांत निरनिराळें असतें. जाग्रत् देहाचा अभिमान सोडून स्वप्नांत गेलेला जीवही या जगास विसरतोच. तस्मात् भोक्ता ज्या देहावर अभिमान ठेवतो तो देह असेपर्यंत त्याला विषय होणारें जग राहतें, व त्याच्यावरील अभिमान सुटला कीं, त्याचाही बाध होतो. ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. अर्थात् स्थिरत्व किंवा अस्थिरत्व विषयांवर अवलंबून नसतें; तर तें त्यांस पाहणारावर अवलंबून असतें. स्वप्नद्रष्टा अस्थिर असतो. तो जागा होतांच त्यानें संकल्पानें रचलेलें शरीर मरतें व त्याबरोबर त्याचा प्रपंचही घडघडतो. जाग्रत्-द्रष्टा तितका अनित्य नसतो. तर तो तें शरीर असेपर्यंत राहतो. त्यामुळ त्याचा विषय स्वप्नाप्रमाणें वरच्यावर बदलत नाहीं. जीवाचा जन्म व मरण सुद्धां त्या त्या देहावर हा मी असा अभिमान धरणें व तो सोडणें

याचाच पर्याय आहे. सारांश जाग्रत् व स्वप्न हे भाव इतिहासमय आहेत. ते यथार्थ नव्हेत. म्हणूनच ते परस्परांच्या उपमेस पात्र होतात. स्वप्नामध्यें दिसणारा प्रपंचही जागरांतील प्रपंचाप्रमाणेंच प्रत्यक्ष असतो, व त्या अवस्थेंत जागरही स्वप्नाप्रमाणें मिथ्या ठरतो. (म्हणजे जागें होतांच स्वप्न जसें बाधित होतें त्याप्रमाणें जागर सोडून स्वप्नांत शिरतांच जाग्रत्प्रपंचही मिथ्या ठरतो. कारण त्या त्या वस्तूचें नित्य भान न होणें, कदाचिद्भान होणें, हेंच मिथ्यात्वाचें स्वरूप आहे. शिवाय प्रत्येक विषयानुभव मनोवृत्तीवर अवलंबून आहे. ती नसली कीं, तोही नसतो. अर्थात् मनोवृत्तीवरच उपजीविका करणारा विषय सत्य कसा ? कोणताही स्थावर अथवा जंगम पदार्थ चित्-वांचून कधींही स्फुरत नाहीं. कारण मनोवृत्तीला सुद्धां आंतून चित्-चें साह्य जेव्हां मिळतें, तेव्हां ती विषयाकार होते, व चिदाभास पदार्थाला व्यक्त करतो, असा नियम आहे. मृन्मय (मातीचें) भांडें जसें मृत्तिकेवांचून कधीं दिसतच नाहीं तसें काष्ठ-पाषाणादि सर्व चिन्मात्रावांचून उपलब्ध होत नाहीं. आम्हांला स्वप्नाप्रमाणेंच हें सर्व जाग्रत्-वस्तुजातही वाटत आहे. स्वप्नांत दिसलेला पाषाण चिच्चमत्कारावांचून आणखीं काय असणार ? त्याचप्रमाणें जागरांतील पाषाणही चित्-वांचून नाहीं. कारण चिन्मय वस्तु चित्-वांचून राहणें शक्य नाहीं. अग्नि उष्णतेवांचून जसा राहूं शकत नाहीं. त्याप्रमाणें चिन्मय चत्य चित्-वांचून राहाणार नाहीं. कारण जें ज्या रूपाचें असतें त त्या आकारानेंच भासतें. आकाश शून्यावांचून कसें असेल ? पृथ्वी घनाकारास सोडून कशी राहील. सारांश तसेंच हें घट—पटादिक चिदाकाशमयच आहे. रामा, स्वप्नांतील नगरादिक जसें चिदाकाशमय त्याप्रमाणेंच जाग्रतींतील नगरादिकही चिन्मय आहे. म्हणूनच स्वप्न व जाग्रत् हे विशेष विचारानें सोडले म्हणजे एक निर्विशेष चिन्मात्रच अवशिष्ट राहतें. पण या इतक्या स्पष्ट तत्त्वाविषयींही वादी व्यर्थ विवाद करीत असतात १०५.

सर्ग १०६—चिदाकाशाचीं लक्षणें व तेंच जग आहे.

श्रीराम—प्रभो आपलें हें भाषण ऐकत असतांना माझ्या मनाची तृप्ति होत नाहीं. यास्तव तें चिदाकाश कशा प्रकारचें आहे तें मला पुनः

सांगा. (मंदमति अधिकाऱ्यांवर अनुग्रह करण्याकरितां रामानें हा प्रश्न केला आहे.)

श्रीवसिष्ठ—एकसारख्या दोघां जुळ्या भावांचीं दोन निरनिराळीं नांवें जशीं व्यवहाराकरितां ठेवितात, त्याप्रमाणें हे जाग्रत्–स्वप्नलक्षण अखंड चित्स्फटिक शिलामय दोन प्रपंच दोन नांवांनीं प्रसिद्ध होतात, चिदाकाशाचें लक्षण मागें सांगितलें आहे, (इंद्रिय व दूर असलेला विषय यांमध्यें असणारें जें निर्विषय संवित्–रूप तेंच चिदाकाश होय,) मुळांच्या द्वारा भूमींतील रस (जल) आकर्षण करून घेत असतांना वृक्षाचा हर्ष–दैन्यशून्य (आल्हादक) भाव जसा असतो तसेंच चिदाकाश असतें. ज्याच्या सर्व इच्छा निवृत्त झाल्या आहेत व त्यामुळें, ज्याचें चित्त शांत आहे अशा पुरुषाचा जसा सदा समभाव असतो तसें चिदाकाश असतें. झोंप लागलेली नसतांना व मन विषयरहित असतांना स्वस्थ पुरुषाचा जो भाव तेंच चिदाकाश होय, पावसाळ्यांत अतिशय तृप्त होणाऱ्या तृण–गुल्म–लतादिकांचा ममताशून्य जो आनंद तेंच चिदाकाश आहे. मनोरथ व कल्पना यांनीं रहित जिवंत पुरुषाचा जो भाव तेंच शुद्ध चिदाकाश होय. ईश्वरानें काष्ठ, पाषाण, पर्वत इत्यादिकांचें जें हें स्थिर अवस्थान स्वभावतःच निर्मिलें आहे तेंच जर जीवांनीं प्रयत्नानें आपणांमध्यें आणलें तर तेंच नित्य आत्मचैतन्य होय. (पण तें मनोनाशावाचून सिद्ध होत नाहीं.) रामा, द्रष्टा, दर्शन व दृश्य या त्रिपुटीचा उदय ज्याच्यापासून होतो व अस्तही ज्यांत होतो, तेंच चिदाकाश आहे, असें तूं जाण. ज्याच्यापासून हे सर्व विचित्र पदार्थांचे अनुभव उत्पन्न होऊन ज्याच्यामध्येंच परिणाम पावतात तें चिदाकाश होय. ज्याच्यामध्यें हें सर्व दृश्य राहिलें आहे, ज्याच्यापासून हें सर्व झालें आहे, जें हें सर्व आहे, जें सर्वतः आहे, व जें सर्वमय आहे तें चिदाकाश होय. जो राम या नांवाचा देव स्वर्गांत, भूमीवर, पाताळांत, आंत व बाहेर भासतो तोच तो चिदात्मा आहे. माळेंतील मण्यांप्रमाणें त्यांत हें सर्व स्थूल–सूक्ष्म दृश्य आहे. झोंप संपतांच हें विश्व ज्याच्या योगानें पुनः भासतें, व झोंपेंत हें ज्याच्यामध्यें मिळून जातें तें चिदाकाश आहे. ज्याच्या उन्मेष–निमेषांच्या योगानें जगाची सत्ता व लय होतो, तेंच

स्वानुभवात्मक चिदाकाश प्रत्येकाच्या हृदयमंदिरांत आहे, असें तूं जाण. अनुभवास येणाऱ्या या सर्व स्थूल व सूक्ष्म दृश्याचा बोध केल्यावर जें अनुभवस्वरूप राहतें तेंच ब्रह्म होय.

रामा, हें जग तन्मय आहे. किंचित् विकास पावल्यामुळेंच चित् अनात्मरूप होते. यास्तव तूं इंद्रियांच्या योगानें विषयांस पहात असतांनाही वासनाशून्य होऊन जाग्रत्समयींच निजल्यासारखा निर्विकार व एकरूप रहा. तूं वासनारहित व शांतचित्त होऊन नंतर बोल, जा, खा, पी, घे, दे व बाकीचाही उचित व्यवहार कर. तूं जें पुढें पहात आहेस तें जग संभवत नाहीं. तें मृगजलाप्रमाणें किंवा चंद्रगत द्वित्वाप्रमाणें खोटेंच उद्भवलें आहे. योग्य कारणाचा अभाव असल्यामुळें हें आरंभीं उत्पन्नच झालेलें नाहीं. कारण कारणावांचून कार्य होणें शक्यच नाहीं. व्यवहारांत बीजांकुरादिक जें कारण कार्यमय भासतें तेंही कार्यकारणभावशून्य ब्रह्मापासून होतें. निर्विकार ब्रह्मापासून तें कसें होतें म्हणून म्हणशील तर सांगतों जसें–अद्वय चंद्रबिंबच भ्रमानें सद्वय भासतें त्याप्रमाणें तें अद्वय तत्त्वही भ्रमानें द्वैतमय भासतें. अर्थात् द्वैतसमयींही ब्रह्माच्या अद्वैताची हानि होत नाहीं, कारण बीजांकुरादिक जग हा ब्रह्माचा खरा परिणाम नव्हे. तो स्वप्नस्त्रीप्रमाणें मायामात्र आहे. यास्तव दृश्य उत्पन्न झालें नाहीं; तें वस्तुतः नाहीं; पुढें नसेल; व त्याचा नाशही होणार नाहीं. मूर्ताचें जसें मूर्तत्व त्याप्रमाणें नित्यसिद्ध चिदाकाशाचा जग हा मायिक विकल्पवशात् झालेला धर्म आहे.

श्रीराम—भगवन्, मग हा कार्यकारणादि–भेद सत्य असल्यासारखा कसा भासतो ?

श्रीवसिष्ठ—चिदाकाशाच्या प्रसादानें तो सत्य भासतो. याला स्वप्नभेदाचाच चांगला दृष्टान्त आहे. कार्यकारणादि दृष्टि हा अविद्येचा विकास आहे. द्रष्टा, कर्ता, भोक्ता इत्यादि सर्व कल्पना आहेत. स्वयंभूपासून क्षुद्र कीटकापर्यंत ही सृष्टि–भ्रांति रूढ झाली आहे. तिचें तत्त्व समजलें असतां ती क्षणांत नष्ट होते. या सृष्टिभ्रांतीचें ज्ञान झालें नाहीं तोंवर तिला शास्त्रांत माया, लोकांत जग, अज्ञजनाकडून अविद्या व दृक्–वस्तूला पृथक् जाणणाऱ्या विवेक्याकडून दृश्य, असें म्हटलें जातें.

चिदाकाश प्रकाश आपल्या चित्त्वालाच दृश्य पिशाच समजतो. निरवयव जगही स्वप्नाप्रमाणें भ्रमानें सावयव दिसतें. चित् मायाप्रभावानें आपल्या-लाच विसरून आपल्याच ठिकाणीं अहंचा अध्यास करते व आपल्याहून भिन्न पण आत्मसंबंधी जगाचा अनुभव घेते. आकारवान् कारणावांचून झालेलें हें कार्य खरें असणें शक्य नाहीं. वस्तुतः निरवयव असलेलेंच हें जग कांहीं कारणावांचून चैतन्यांत भासतें. आरसे आपल्यामध्यें कल्पिले-ल्या प्रतिबिंबांना जाणण्यास जसे समर्थ नसतात त्याप्रमाणें सर्व जंतु विचाराच्या अभावीं स्वरूप-दर्शनास समर्थ नसतात. त्यामुळेंच जडासा-रखे होणारे ते व्यर्थ जीर्ण होत असतात. पण परम पुरुषार्थ विचार कर-णाऱ्या महात्म्या पुरुषाच्या समीपच प्रत्यगात्म-रूपानें राहतो. यास्तव बा शूरा, नाम-रूपस्वरूप सोडून बाकी राहणारें चिन्मात्रच तत्त्व आहे, असें जाणावें व चिद्रूप होऊन अचल रहावें. मायिक देहादिकांच्या ठिकाणची आस्था सोडावी. जसें पाणी आपल्या आकारास हालवून तरंगादि होतें त्याप्रमाणें चित्‌ही किंचित् विकास पावून जग होतें. त्याचा विकास प्रयत्नानें बंद केला कीं, निर्जगत् चिदाकाश अनुभवास येतें. जसा कल्पवृक्ष अथवा चिंतामणि तत्काल वांछित पूर्ण करतो त्याप्र-माणें चित् अंतःकरणांतील अभीष्ट तत्काल पुरवितें. सारांश राघवा, सहकारि कारणांचा अभाव असल्यामुळें सृष्टीच्या आरंभीं चित्-हून अगदीं विलक्षण असलेल्या (म्हणजे जड) कार्यांचा उद्भव संभवत नाहीं. यास्तव आद्य चित्‌च हें सर्व दृश्य आहे, ही गोष्ट स्वप्नदृष्टान्तानें सिद्ध झाली १०६.

सर्ग १०७—चिद्विषयभूत पृथिवीप्रभृति दृश्याची अवस्तुता.

श्रीवसिष्ठ—रामा, ज्या अर्थीं चिदाकाशच सर्वतः भासत आहे, त्या-अर्थीं जग चिन्मात्राच्या अधीन आहे. तें स्वतंत्र नाहीं. त्याचें भान व सत्ता चित्-वर अवलंबून आहे. सर्व त्रिपुटी चिन्मय आहे. त्यामुळें स्थित असलेल्याही जगाच्या जगद्भावाची व जिवंत असलेल्याही आमच्या जीवभावाची निवृत्ति होते. सर्व स्थावर-जंगम पदार्थ निर्विकार भावास प्राप्त झालेले आहेत. आकाशाच्या निळ्यारंगाप्रमाणें दिसणारे ते सर्व भ्रामक आहेत. यास्तव असत् जगामध्यें आस्था ठेवणें योग्य नव्हे. पण

प्रायः सर्व जन त्यावर आस्था ठेवतात; त्याचें कारण त्यांचें अज्ञानच आहे. यास्तव ज्यांच्या चित्तांत भाग्यवशात् विवेक उत्पन्न झाला आहे, त्यांनीं पृथिव्यादि असत् वस्तूंच्या लाभाचा विचार व चिंता सोडून जन्माचें सार्थक्य करणारा विवेक करावा. वैराग्यादि उत्तम साधनांचा आश्रय करावा. सुवर्ण, रत्नें इत्यादि मिळविण्यास प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाला भूमीमध्यें मोठमोठ्या खाणी खणावयाचें सोडून आकाशास शोधीत बसल्यानें जसा कांहीं लाभ होत नाहीं त्याप्रमाणें पुरुषार्थाची इच्छा करणाऱ्यास मांसमीमांसेनें कोणताही लाभ होत नाहीं. कारण आरंभींच नसलेलें जग आतां तरी कसें असणार? अर्थात् उत्पन्नच न झालेल्या व म्हणूनच मिथ्या आकाशाशीं जे व्यवहार करितात ते मूढ मेलेल्या किंवा न झालेल्याच पुत्राचेंही पालन करतील. कारण विचारदृष्ट्या पाहूं लागल्यास पृथिव्यादिक कोठून झाले, कोणी कसे केले, इत्यादि कळत नाहीं. कार्य–कारण—काल इत्यादि कल्पना करण्यांत गढून गेलेल्या मूढांच्या दृष्टीनें जगांतील पदार्थ जरी असले तरी ते आमच्या दृष्टीनें प्रमाणभूत नव्हेत. तस्मात् चित्च हें सर्व आहे १०७.

सर्ग १०८—अविद्या नष्ट झाल्यावांचून जगाचा नाश होत नाहीं, हें स्पष्ट करण्याकरितां विचित्र अविद्याख्यान आरंभितात.

श्रीराम—भगवन्, आपण वर वर्णिलेल्या संसृतिरूप अविद्येचा तत्त्वज्ञानानें अत्यंत असत्त्वरूप बाध झाल्यावांचून देशतः व कालतः नाश होणें शक्य आहे कीं नाहीं?

श्रीवसिष्ठ—रामा, ब्रह्माच्या ठिकाणीं देशतः किंवा कालतः परिच्छेद जसा नाहीं, त्याप्रमाणें या अविद्येमध्येंही देशतः व कालतः परिच्छेद नाहीं. याचविषयीं मी आतां एक कथा सांगतों ती ऐक. या महा आकाशाच्या एका कोनांत या आपल्या जगासारखेंच एक दुसरें त्रैलोक्य आहे. तें आमच्या या जगाची जशी व्यवस्था आहे तशाच व्यवस्थेनें म्हणजे चवदा भुवनें, समुद्र, द्वीपें, काल, कालविभाग इत्यादिकांनीं युक्त होऊन राहिलें आहे. त्यांत या आमच्या जंबुद्वीपासारख्या भूस्थितीचा भूषणभूत असा एक भूभाग आहे. त्यांतही पुरीतत् या नांवाची एक नगरी आहे. तिच्या आधारभूत भूप्रदेशांत पर्वतादिक कांहीं नसल्यामुळें तिच्यांतील

भूतळ सपाट होतें. त्यामुळें त्यांतून मनुष्य, गज, घोडे, रथ इत्यादिकांचा संचार अव्याहतपणें चालत होता. त्या नगरींत विपश्चित् या नांवाचा एक प्रख्यात राजा होता. उत्तम सभ्यांनीं भरलेल्या सभेंत, तो, सर्व शास्त्रांत निपुण असल्यामुळें, फार शोभत असे. ज्याचें वर्णन करावयास प्रवृत्त झालेल्या कवींचें वचन, सर्वच उत्तम गुण त्याच्यामध्यें असल्यामुळें, कुंठित होत असे. त्याच्या प्रतापानेंच सर्व सृष्टि—शोभा विकास पावत असे. त्याची मति नेहमीं ब्राह्मणांचें हित करण्यांत तत्पर असे. तो मोठा मानी होता. अग्नि हा देवांतील ब्राह्मण आहे; म्हणून तो ब्राह्मण-प्रिय राजा त्याचीच उपासना करीत असे. तो दुसऱ्या देवास ओळखीतही नसे. त्याच्या अनेक मंत्र्यांतील धीर, महा बलाढ्य व निर्भय सैन्यानें युक्त असे चार मुख्य मंत्री चार दिशेंत होते. ते सागराप्रमाणें आपली मर्यादा पालन करण्यास नेहमीं उत्सुक असत. त्या मंत्र्यांसह विपश्चित् राजा चारी दिशांचा आधार-भूत होऊन सुदर्शन चक्राप्रमाणें विजयी व अजिंक्य झाला.

राघवा, एकदा त्या राजाकडे एक चतुर चार (दूत) पूर्व दिशेंतून आला व म्हणाला, " हे अच्युत राजा, ही पृथ्वी सदा तुझ्या भुजबलावर अवलंबून राहिली आहे. यास्तव आतां मी काय सांततों तें ऐक. पूर्व दिशेंतील मर्यादा राखण्याकरितां तूं ज्या मंत्र्याची योजना केली होतीस, तो तुझा सामंत ज्वरानें मरण पावला आहे. मला वाटतें कीं, ज्यानें सर्व शत्रूंस जिंकलें आहे, अशा तुझ्या आज्ञेनें तो दक्षिणदिशेच्या लोकपालास जिंकावयासच गेला आहे. तो मेला आहे, असें जाणून दक्षिणदिशेचा नायक, असा जो तुझा सामंत तो पूर्व व दक्षिण अशा दोन्ही दिशांस समंततः जिंकण्यास प्रवृत्त झाला. पण शत्रूनें पूर्व-अपर-सैन्यांच्या योगानें त्याच्यावर हल्ला करून त्यालाही मारलें. ही वार्ता ऐकतांच पश्चिम दिशेचा तुझा सामंत मोठ्या सैन्यासह शत्रूवर चालून गेला; पण पूर्व देशांतील व दक्षिण देशांतील राजांनीं मिळून (एकमत होऊन) त्याला अर्ध्या रस्त्यांतच गांठून मारलें. "

रामा, तो दूत आपल्या राजाला इतकें जों सांगत आहे, तों इतक्यांत आणखीं एक दूत मोठ्या त्वरेनें राजगृहांत आला. आणि आकुल वाणीनें

(धापा टाकीत) म्हणाला, "प्रभो, उत्तर दिशेंतील सेनापतीवर चाल करून शत्रूंनीं त्याचा पराभव केला आहे व त्याला हटवीत सर्व शत्रूंचें दल धरण फोडलेल्या जलप्रवाहाप्रमाणें वेगानें इकडे येत आहे." त्या दूताच्या तोंडचे हे शब्द कानीं पडतांच आतां कालक्षेप करणें चांगलें नाहीं, असें जाणून विपश्चित् राजा आपल्या श्रेष्ठ नगरांतून बाहेर निघण्याचा निश्चय करून म्हणाला, "दूतांनो, तुम्ही सत्वर सामंत राजे, मंत्री, इत्यादिकांस युद्धाकरितां सज्ज करून आणा; आयुधशाळा उघडा; अहो सैनिकांनो, भयंकर शस्त्रें बाहेर काढा, कवचें अंगांत घाला. पायदळ येऊं दे. सैन्याची गणती करा. सत्वर युद्धाची तयारी करा. सेनाध्यक्ष नेमा."

राजा अशीं आज्ञावचनें बोलत आहे तों प्रतीहार धांवतच राजापाशीं आला व म्हणाला, "हे देव, उत्तर दिशेचा सामंत द्वारावर येऊन उभा आहे व तो कमल जसें सूर्यदर्शनाची इच्छा करतें त्याप्रमाणें स्वामीच्या दर्शनाची इच्छा करीत आहे." द्वारपाळाचें हें भाषण ऐकतांच, "जा, जा, त्याला सत्वर आंत आण. उत्तरेंतील सर्व खरा वृत्तांत त्याच्या तोंडून कळेल." असें राजा बोलला. तेव्हां लागलाच प्रतीहार त्याला घेऊन आला. त्याच्या सर्व अंगभर बाण लागले होते. अंगातून व तोंडांतून रक्त गळत होतें. पळत आल्यामुळें त्याला श्वासही लागला होता. पण त्यानें धैर्यानें अंगांतील व्यथा सहन करून प्रभूला प्रणाम केला व म्हटलें.—

"स्वामिन्, आपले तिघेही मंत्री मेले. तेव्हां त्यांच्या देशांचें पालन करण्यास असमर्थ झालेल्या मजवर अनेक राजे चाल करून आले. मी स्वामीचा आश्रय घेण्याकरितां इकडे येऊं लागलों. पण तेही सर्व फार मोठ्या सैन्यासह माझ्या मागोमाग या आपल्या राजमंडलापर्यंत येऊन पोंचले आहेत. यास्तव आतां आपण त्यांच्या सैन्याची दुर्दशा करून टाका. आपणाला तें कांहीं अशक्य नाहीं."

राघवा, उत्तर दिशेचा नायक मंत्री मोठ्या धैर्यानें इतकें जों सांगत आहे तों आणखीं एक पुरुष येऊन राजाला प्रणामपूर्वक बोलला, "भगवन्, आपल्या या देशाच्या सीमेवर शत्रूंचें भयंकर सैन्य येऊन देशाचा नाश करीत आहे. सीमासामंतही मला आपल्याला हें निवेदन करावयास इकडे पाठवून सैन्यासह त्यांस प्रतिबंध करावयास त्यांच्या

संमुख ससैन्य गेला आहे. मीही त्याला यथाशक्ति साह्य करावयास जातों. आतां आपण उचित दिसेल तें करा." इतकें सांगून व प्रणाम करून त्वरेनें निघून गेला. तेव्हां तें राजकुल भयंकर वायु सुटला असतां एकादें महावन जसें अतिशय आकुल होतें त्याप्रमाणें आकुल झालें. मंत्र्यांची गडबड उडाली. राजे, योद्धे, राजाचे सेवक, हत्ती, गज, पायदळ, रथ, घोडे, इत्यादिकांची विलक्षण हाल चाल सुरू झाली. फार काय पण आपल्या राष्ट्रावर हा मोठाच दुर्धर प्रसंग ओढवला आहे, असें समजून नागरिक स्त्री-पुरुषांनींही भयानें शस्त्रें उचललीं १०८.

सर्ग १०९—मंत्र्यांचें भाषण ऐकून राजानें आपला देह अग्नींत होमिला व त्यांतून चार देहांसह तो उठला.

श्रीवसिष्ठ—इतक्यांत सर्व मंत्री राजापाशीं आले व म्हणाले, "प्रभो, हे शत्रु सामादि तीन उपायांचें उल्लंघन करून गेले आहेत. यास्तव त्यांना आतां दंड करणेंच योग्य आहे. कारण अशा क्षुद्र व उन्मत्त होऊन सामादिकांचा अव्हेर करून आलेल्या यांना दान-मान इत्यादि स्नेहाच्या योगानें वश करणें अगदीं अनुचित आहे. यास्तव आपल्या सैन्यास या पापी म्लेच्छांवर तुटून पडण्याची आज्ञा करा. म्हणजे वीरांचे सिंहनाद, धनुष्यांचे टणत्कार, इत्यादि एकदम सुरू होतील. शत्रूंवर बाणांची वृष्टि करावयास आपले सैनिक वर्षाकाळच्या मेघांप्रमाणें सज्ज आहेत.

मंत्र्यांचें हें भाषण ऐकून राजा म्हणाला, "तुम्ही सर्व जण सैन्याची योग्य रचना करून युद्धास जा. मीही स्नान करून व अग्नीची पूजा करून रणांगणांत येतों." इतकें सांगून मंत्र्यांना पाठविल्यावर दुसरीं अनेक कर्तव्यें सोडून त्यानें प्रथम गंगाजलानें स्नान केलें व अग्निगृहांत प्रवेश करून अग्नीची यथाशास्त्र पूजा केल्यावर आपल्याशींच असा विचार केला. मी आजवर आपलें आयुष्य सुख-विलासवैभवानें घालविलें. समुद्रापर्यंत सर्व प्रजेला अभय दिलें. फलांच्या भारानें लता जशा नम्र होतात त्याप्रमाणें मी सर्व शत्रूंच्या मस्तकावर पाय ठेवून त्यांचीं शिरें नमविलीं. प्रजेच्या चित्तांत आपलें शुभ्र यश स्थिर केलें. त्रिभुवनांत कीर्ति पसरली. सुहृत्, मित्र, भार्य व बंधु यांना कोशांप्रमाणें भरलें. समुद्राच्या तीरावर निर्भयपणें

विश्रांति घ्यावयास बसून नारीकेलासव प्यालें. शत्रूंच्या प्राणांना थर थर कांपविलें. सर्व द्वीपें व कुलपर्वतही माझ्या आज्ञांकित झाले. राक्षसादिकांनांही आपल्या स्वाधीन करून घेतलें. पण शेवटीं आतां मला या जरेनें जीर्ण करावयास आरंभ केला आहे, आणि अशा दशेंत हे भयंकर शत्रू एकमत होऊन मजवर चढाई करून आले आहेत. युद्धांत जय होईलच असा कांहीं विश्वास नाहीं. यास्तव मी आतां येथेंच या जयदायी अग्नीला आपल्या पक्क केशांनीं मंडित झालेल्या मस्तकाची आहुति देतों.

असा निश्चय करून तो वीर राजा अग्नीला उद्देशून म्हणतो–हे देवा, कृशानो, मी आतां हें माझें उत्तमांग तुला पुरोडाशाप्रमाणें अर्पण करतों. हे भगवन्, तूं जर मजवर संतुष्ट झाला असशील तर माझ्या या कृत कर्मानें तुझ्या कुंडांतून माझें चार देह उत्पन्न होवोत. ते नारायणाच्या भुजांप्रमाणें अतिशय बलाढ्य व तेजस्वी असोत. म्हणजे त्यांच्या योगानें मी चारी दिशेंतील शत्रूंना निर्विघ्नपणें मारूं शकेन. आणि हे प्रभो, तूं मला दर्शन दे.

रामा, इतकें बोलून त्या राजान खड्गानें आपलें मस्तक तोडलें व तत्काळ तो वीर त्यासह अग्नींत पडला. त्याबरोबर दीप्त अग्नीनें त्याच्या शरीराचें भस्म केलें व नवे चार देह दिले. कारण महात्म्यांच्या उपयोगास आलेली वस्तु तत्काळ वृद्धि पावत असते. याप्रमाणें तो राजा चार शरीरांनीं पुनः अवतीर्ण झाला. त्यांचीं तीं चारी बळकट शरीरें सहज भूषणांनीं अतिशय शोभत होतीं. किरीट, कवच, शिरस्त्राण, बाहुभूषणें, कडीं, हार, कुंडलें इत्यादिकांनीं ते सर्व महाशय झळकत होते. ते चौघेही एकसारख्या आकाराचे, सदृश अवयवांनीं युक्त, व चंचल उच्चैःश्रवासारख्या उत्तम घोड्यावर बसलेले होते. त्यांच्या पाठीवर सोन्याच्या बाणांनीं भरलेले अक्षय भाते, सारख्याच गुणांनीं शोभणारीं धनुष्यें, व इतर दिव्य अस्त्रें होतीं. तें ज्या वाहनांत बसत तीं वाहनें शत्रूच्या सर्व प्रयत्नांस अगम्य होत असत. असो, सारांश अशा प्रकारचे ते विचित्र पुरुष त्या अग्नींतून निघाले १०९.

सर्ग ११०–राजधानीपर्यंत येऊन पोंचलेल्या शत्रूंशीं भयंकर युद्ध.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, इकडे राजाच्या मंदिरांत हें आश्चर्यकारक वर्तमान जों होत आहे तों तिकडे नगराच्या बाहेरच्या तटापर्यंत शत्रू येऊन पोंचले

व त्यांच्याशीं राजाच्या सैन्याचें तुमुल युद्ध सुरू झालें. त्यामुळें प्रजा व इतर प्राणी यांचे अतिशय हाल होऊं लागले. दोन्ही पक्षांतील वीर एकमेकांस मारून मरूं लागले. रक्ताचे पाट वाहूं लागले. दुसऱ्या कोणत्याही युद्धाप्रमाणेंच त्यांतही सर्व क्रूर गोष्टी घडल्या. निरनिराळ्या ध्वनींनीं आकाश व भूतल दुमदुमलें. अनक शस्त्रांचा उपयोग करीत असलेल्या वीरांनीं आपलें युद्धकौशल व्यक्त केलें. सन्मुख मरणारे भट सूर्यमंडलाचा भेद करून भराभर स्वर्गांत चालले व अशाप्रकारचें तें अंगावर कांटा आणणारें युद्ध जणुं काय यमराजाच्या संयमिनी नगरीस भरून सोडण्यासाठींच प्रवृत्त होऊन दीर्घ काल चाललें ११०.

सर्ग १११--आपलें सैन्य पराभव पावत आहे, असें पाहून राजा स्वतः संग्रामांत आला व शत्रूंस मारूं लागला.

श्रीवसिष्ठ—रामा, याप्रमाणें कल्पांतासारखा तो भयंकर संग्राम सुरू झाला असतां, समारांगणांत सेना भराभर मरत असतां व वीरांचा आक्रोश भीतांना भयभीत करूं लागला असतां विपश्चित राजाही आपल्या चार देहांसह रणांगणांत आला. तों त्याला आपल्या सैनिकांचा अधिक क्षय झालेला असून शत्रुपक्षाचा उत्तरोत्तर विजय होत आहे, असें दिसलें. त्याबरोबर मी आतां या सर्व शत्रूंना यमलोकीं पाठवितों, असा विचार करून त्यानें वायव्यास्त्राचें स्मरण केलें व आपल्या देशाचें व सैन्याचें कल्याण व्हावें, म्हणून अग्नीस प्रमाण करून आणि अस्त्र–मंत्राचा जप करून शत्रूंवर त्याचा चारी दिशेंत प्रयोग केला. त्याच-प्रमाणें त्या शूर राजानें आपल्या सहायकांस शत्रूपासून ताप होऊं नये म्हणून पर्जन्यास्त्रही सोडलें. त्या दोन्ही अस्त्रांपासून चारी दिशेंत बाणांचे चार प्रवाह निघाले. त्यांतून बाणांप्रमाणेंच त्रिशूल, शक्ति, भुशुंड, मुद्गर इत्यादि अनेक शस्त्रें बाहेर पडलीं. भयंकर वायु सुटला. विजा पडल्या, अशनींचा वर्षाव झाला आणि अकस्मात् ओढवलेल्या या अनर्था-मुळें हाहाकार उडाला. शत्रूंचे सैनिक चोहोंकडे पळूं लागले आणि त्यांतील बरेचसे केवळ भीतीनेंच मेले १११.

सर्ग ११२—कोणकोणत्या देशचे लोक कसे कसे नष्ट झाले त्याचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—रामा, विपश्चित्–राजाच्या त्या भयंकर अस्त्रांपासून निघणाऱ्या परशूंनीं चेदिदेशाच्या योद्ध्यांचीं शरीरें प्रथम सोलून काढलीं. पारसीयोद्धे वाळलेल्या पानांप्रमाणेंच भराभर उडत कोठल्या कोठें जाऊन पडले. ते वायूच्या महावेगानें उडून जात असतांना एकमेकांसच भ्रमानें मारूं लागले व चेदिभट जसे दक्षिणसमुद्रांत तसे ते वंजुलवनांत जाऊन पडले. तसेच दरद योद्धे दर्दुर पर्वतावरील गुहेंत जाऊन लपले. वायव्यास्त्रापासून निघालेला वायूचा वेगतर आयुधांच्या धारांचा वर्षाव करीत मेघाप्रमाणें वेगानें चालला. तेव्हां त्याच्या वेगाबरोबर धुळीप्रमाणें उडत जाणारे हत्ती, घोडे, बैल इत्यादि पशु एकमेकांच्या दांत, खुर व शिंगें यांच्या प्रहारांनीं जर्जर होऊन मरूं लागले. दरदांतीलच कांहीं वीर रैवतक पर्वताचा आश्रय करून राहिले. पण तेथेंही जीव घेऊन गेलेल्या त्यांना आपल्या स्वरूपानें पुरुषांस ठकविणाऱ्या पिशाचींनीं वांटून घेऊन खाल्लें. दशार्ण देशचे योद्धे जीर्ण ताडवनांत घुसले. पण तेथें सिंहांनीं त्यांच्या मानेवर पाय देऊन त्यांस फाडून मारलें. यवन पश्चिम समुद्राच्या कांठीं नारळी वनांत जाऊन मरून पडले. तों समुद्रांतून वर आलेल्या मकरांनीं त्याच्या मांसानें आपली तृप्ति करून घेतली. शकांना बाणांचे वेध सहन झाले नाहींत. रमठांचे प्राण तर तांडवनृत्यच करूं लागले. गांधार वीरांचें रक्षण विद्याधर कुमारींनीं गंधमादन पर्वतावरील पुन्नाग वनांत केलें. हूण, चीन, किरात इत्यादिकांचीं मस्तकें अस्त्रांतून निघालेल्या चक्रांनीं फुलांप्रमाणें तोडून टाकलीं. नीलीप्रवीर नलिनीच्या देठांवरील स्थिर कंटकांप्रमाणें करंज वनांतील प्रत्येक झाडावर लपून राहिले. सारांश याप्रमाणें त्या अस्त्रामुळें चारी दिशेंत क्षोभ झाला. जिकडे पाहावें तिकडे जीव घेऊन सशस्त्र पळणारे योद्धे व व्याकुळ झालेल्या क्षत्रियांचे हाहाकार दिसत व ऐकूं येत होते. आपल्या जन्मभूमीकडे जाणारे अनेक हूण उत्तर सागराच्या वाळवंटांत गळ्यापर्यंत पुरले गेले, किंत्येकांस दयाळु मुनींनीं आपल्या आश्रमांत आश्रय देऊन वाचविलें. तात्पर्य रघुवीरा, ज्याच्यावर अग्नीचा महा अनुग्रह आहे अशा त्या राजाच्या त्या महास्त्राच्या प्रभावानें सर्व देशचे वीर वर वर्णिल्याप्रमाणें केवळ सागरांतच नव्हे तर क्षेत्रें, अरण्यें, नगरें, जलाशय स्थळें, पर्वत तीर, जलाशय, पाण्याचे

पाट, लहान गांव, त्यांतील घरें, झोंपड्या इत्यादि निरनिराळ्या स्थानीं जाऊन व जीवित, यश, धर्म, ऐश्वर्य व विजय या सर्वांपासून भ्रष्ट होऊन पडलेल्या त्या लोकांची गणना करण्यास कोण समर्थ होणार? ११२.

सर्ग ११३—शत्रूंच्या नाशानंतर अस्त्रांची व साधनांची शांति, समुद्राचें वैभव.

श्रीवसिष्ठ—रामा, याप्रमाणें शत्रूंचे वीर अस्ताव्यस्त व क्लेश भोगीत पळूं लागले असतां विपश्चित् राजाचे चारी देहही त्यांच्या मागून धांवत फार दूरवर गेले. त्या चारी देहांचा अभिप्राय एकच असल्यामुळें सर्व शक्तिमय, सर्व शक्तिसंपन्न, व सर्व देशांत एकच अशा चेतन ईश्वरानें त्यांस प्रेरणा केली आहे असे ते दिग्विजय करण्यास प्रवृत्त झाले. नद्यांच्या प्रवाहांप्रमाणें ते शत्रुसैन्याच्या मागून समुद्रापर्यंत गेले. पण अशा रीतीनें फार दूरवर शत्रूंचा पाठलाग करीत गेल्याकारणानें त्यांच्या सैन्यांतील लोकांजवळ जीवन व युद्ध यांचें धन व शस्त्रें इत्यादि साधन संपलें व त्या कारणानें मुमुक्षूंच्या पुण्यपापांप्रमाणें, त्यांचें स्वसैन्यही क्षय पावलें. त्याबरोबर वायव्यास्त्रासह पर्जन्यास्त्र निरंधन अग्नीप्रमाणें शांत झालें. विपश्चित् राजाचे सर्व अनुचर वीर आपापल्या जागींच निजल्याप्रमाणें निश्चेष्ट होऊन पडले. रात्रीं वरच्यांत लीन होऊन राहणाऱ्या पक्ष्यांप्रमाणें व वायु शांत झाला असतां जलांत लीन होणाऱ्या तरंगांप्रमाणें, ते रथादि स्व-स्व-स्थानीं लीन झाले. त्यामुळें शून्य आकाश शांत सागराप्रमाणें क्षोभ-रहित व साधूच्या चित्ताप्रमाणें गंभीर भासलें.

असो; रामा, याप्रमाणें सर्व जीव व अस्त्रें शांत होऊन ते चारी विपश्चित्-देह चारी समुद्रांच्या तीरांपर्यंत जाऊन पोंचले असतां त्यांना आकाशाच्या सख्या धाकट्या भावांप्रमाणें ते चारी समुद्र दिसले. ते फार विस्तीर्ण, निर्मलाकार, सर्व दिशांस भरून सोडणारे व तरंगांच्या योगानें किंचित् चलन करणारे सागर जणुं काय व्याधीनें आकुल होऊन भूमीवर पसरलेल्या जीवांप्रमाणेंच, त्यांस भासले. वायूनें आर्त केलेले त्यांचे देह जणुं काय चंचल होऊन धडपड करीत होते. ते वस्तुतः जड असूनही स्पंद करीत आहेत, असें वाटलें. लाटा, भोंवरे इत्यादि विविध दशांनीं आकुल झालेले ते जणुं काय विस्तीर्ण संसारच होते. अनेक लहान मोठे जीव व अनेक प्रकारचीं खरीं खोटीं मोत्यें वगैरे रत्नें, यांच्या योगानें

ते अनेक (चतुर्विध) प्रकारचे प्राणी व अनेक प्रकारचे शुभाशुभ पदार्थ व गुण यांनीं युक्त असलेल्या भूलोकासारखे होते. क्षितिजापर्यंत पसरलेले ते सागर आपलें नीलवर्ण जल आकाशासच नेऊन भिडवीत आहेत, असें वाटलें. असो, थकलेल्या अवशिष्ट सैन्यासह त्या चारी दिशांतील चारी तटांवर आलेल्या त्या चारी विपश्चित्–राजदेहांनीं तेथें क्षणभर विश्रांति घेतली ११३.

सर्ग ११४—विपश्चित् राजाचे अनुचर त्यास वनवृक्ष, सागर, पर्वत, मेघ व वनेचर दाखवितात.

श्रीवसिष्ठ—नंतर त्या राजांचे अनुचर त्यांस तेथील निरनिराळे पदार्थ दाखवूं लागले. ते म्हणाले,–'देव, या पर्वताची आकाशास जाऊन लागणारी ही अग्रभूमी पहा. ह्या इकडे बकुल, पुंनाग, नारीकेल इत्यादि अरण्यांच्या पंक्ति लागल्या आहेत तिकडे दृष्टि लावा. त्यावरून वाऱ्याबरोबर नानाप्रकारचे सुवास येत आहेत, त्यांचा अनुभव घ्या. तीरावरील भूमीला हा समुद्र आपल्या कुदळींसारख्या लहरींनीं कसा खणीत आहे, तें अवलोकन करा. या पर्वताच्या शिखरांवर पाण्यानें भरलेले व त्यामुळेंच एखाद्या स्थूल पुरुषाप्रमाणें मंद झालेले मेघ स्वस्थपणें विश्रांति घेत आहेत. ब्रह्म जसें जगांना त्याप्रमाणें हा समुद्र अनेक तरंगांना आपल्या पाठीवर वहात आहे. यांत जगांतील इतर प्राण्यांप्रमाणेंच शरीरपोषणार्थ व इष्ट संपादनार्थ जलचर लहान–थोर जीवांचा कलह सतत चालला आहे. याच्या तीरावरील वृक्ष पापीजनांप्रमाणें आपल्या अधःपाताची क्षणोक्षणीं आकांक्षा करीत राहिले आहेत. भाग्यवानांला प्रतिक्षणीं चोहोंकडून येऊन मिळणाऱ्या भाग्यसंपत्तीप्रमाणें नद्या या सागराला प्रतिक्षणीं विपुल जलासह येऊन मिळत आहेत. भगवन्, या महापर्वतांवर जसे अनेक वृक्ष, अनेक वेली, अनेक नद्या, व अनेक पाषाण आहेत, तसेच अनेक जीवही याचा आश्रय करून राहिलेले आहेत. काक, गृध्र, भास, चाष, राघु, मैना इत्यादि विविध पक्षी, सिंह, व्याघ्र, गज, हरिण, इत्यादि नानाप्रकारचे हिंस्र व अहिंस्र पशु, शबर, मातंग, व्याध, मुनि, संन्यासी इत्यादि विविध असाधु व साधु पुरुषही त्यांवर आहेत. सारांश हे राजन्, तुमच्या राष्ट्रांप्रमाणें या महाशैलावरही विलक्षण वैचित्र्य आढळतें. अथवा

वैचित्र्य हेंच या जगाचें स्वाभाविक स्वरूप आहे, व त्याचा प्रत्यय सृष्टींतील कोणताही पदार्थ घेऊन त्याचें सूक्ष्म निरीक्षण करूं लागलें असतां येतो ११४.

सर्ग ११५—चारी दिशेंतील वनें, पर्वत, वृक्ष, नद्या, समुद्र, पक्षि, इत्यादिकांचें वर्णन.

अनुचर म्हणतात—हे उत्तमाशय राजा, या पर्वताच्या पाठीवरील लतावलयांकित प्रदेशांत बसून हे किन्नरगण मधुर गायन करीत आहेत, तें ऐका. महाराज, हे हिमालय, विंध्य, सह्य, क्रौंच, इत्यादि महा पर्वत वस्तुतः अतिशय उंच असूनही येथून फार दूर असल्यामुळें किती लहान दिसत आहेत, तें पहा. त्यांच्या शिखरावरील शुभ्र मेघपटल शुभ्र वस्त्राप्रमाणें भासतें. वस्तुतः त्यांच्या अंगावर सर्वत्र विषमता असूनही आम्ही प्रेक्षक दूरस्थित असल्यामुळें, ते आम्हांला अगदीं सुसम आहेत, असा भास होतो. ते अतिशय विस्तृत असले तरी मधील अंतर फार मोठें असल्यामुळें आमच्या दृष्टीला एकाद्या मोठ्या प्रासादाप्रमाणें रमणीय दिसतात. आम्हांला येथून एकमेकांस लागून उभे असल्याप्रमाणेंच दिसणारे ते एकाद्या महादुर्गाच्या कोटाप्रमाणें भासतात. राजन्, पर्वतावरून वेगानें खालीं उतरून समुद्रास जाऊन मिळणाऱ्या या नद्या सूक्ष्म व शुभ्र वस्त्रांच्या आंचळ्यांप्रमाणें दिसत आहेत. पृथ्वीपते, ज्यांनीं पर्वतांच्या मस्तकावरून मेघांचें पांघरूण घेतलें आहे, ज्याचा आकार मेघांसारखाच काळा आहे, पक्ष्यांचा किलकिलाट हाच ज्यांचा सुंदर ध्वनि आहे, वेलींनीं सोडलेल्या पुष्पवृष्टींनीं ज्यांचीं शरीरें भूषित झालीं आहेत व शोभणाऱ्या वनपंक्ति याच ज्यांच्या भुजलता आहेत अशा या दहा दिशा जणुं काय तुझ्या राण्यांना हंसतच तुजपुढें उभ्या आहेत. ताल, तमाल, बकुल इत्यादि वृक्षांनीं ज्यांचीं शिखरें व्यापलीं आहेत. अशीं दुरून एकाद्या ढिगाप्रमाणेंच दिसणाऱ्या पर्वतावर एकाकार झालेलें व वाऱ्यानें हलणारें वन, सागराचे तरंग जोरानें ज्यावर आदळत आहेत, अशा शेवाळाच्या ढिगाप्रमाणेंच दिसत आहे. अहाहा स्वामिन्, या सागराचें शरीर किती विस्तृत, ऊर्जित व भार सहन करणारें आहे, तें पहा. कारण याच्या एका भागांत केशव शयन करीत आहे व दुसरीकडे त्याच्याच शत्रूंचें

कुळ आहे; एकीकडे पर्वतरूपी पक्षी याचे आश्रयास येऊन राहिले आहेत. दुसरीकडे त्यानें आपल्या भक्षक शत्रूलाही संवर्तकादि सर्व प्रलयकारक मेघांसह आधार दिला आहे. (उत्तर दिशेंतील विपश्चित्-राजास त्याचा कोणी अनुचर म्हणतो-) महाराज, जेथील सर्व ग्रामादिक सोन्याचे आहेत, असे हे सूर्यकिरणांनीं व्याप्त झालेले जंबुनदीचे तट कसे चमकत आहेत, ते पहा. ते जणुं काय सभोंवार प्रकाशाचे प्रवाहच सोडीत आहेत. खरोखर ही अशा प्रकारची भूमि देवांनाच सुसेव्य आहे, ती मानुषांच्या उपयोगाची नाहीं. हे पहा, या पर्वताचे ऊर्ध्वभूमिभाग मेघांसारखें काळें कदंबवन, हेंच कांबळें पांघरून सूर्याच्या मार्गांत उभे राहिले आहेत. पण तुझ्या पृथ्वीसारखेच तेही तट आहेत, असें तूं जाण. ते सूर्याला रोध करणारे आकाशस्थ मेघ आहेत, असें समजूं नको. (दक्षिण दिशेकडे शत्रूचा पाठलाग करीत गेलेल्या विपश्चित्–राजाचा एक अनुचर म्हणतो--) राजन्, हा पुढें दिसणारा मलयाद्रि मोठा प्रभावशाली आहे. कारण त्याच्यावरील श्रेष्ठ लवली वेलींनीं वेष्टित झालेल्या चंदनांच्या विस्तृत सुगंधानें अन्य वृक्षही चंदनासारखेच सुवासिक होतात व त्यांचा कल्क (गंध) देव, मनुष्य व असुर आपल्या कपाळावर मंगलचिह्न म्हणून धारण करितात. फार काय पण हा (पर्वत) तांडवनृत्य करून श्रांत झालेल्या शंकराच्या गालावरील शीतलचंदनलेपानें त्यालाही आनंद देण्यास कारण होतो. समुद्राच्या लाटांनीं ज्याच्या पायांना (प्रत्यंत पर्वतांना) धुवून स्वच्छ केलें आहे अशा या मलयावर चढून मोठमोठे नाग आपल्या शरीरांनीं चंदनास वेढून बसतात. विद्याधरी ह्यावरील मोठमोठ्या शिलांवर येऊन आरूढ झालेल्या असतात. भगवन्, हा क्रौंच पर्वत पहा. यावरील वेळूंचें वन वेळूच्या छिद्रांत शिरणाऱ्या व त्यामुळेंच सुंदर ध्वनि करणाऱ्या वाऱ्याच्या द्वारा जणुं काय मंजुळ गायन करूं लागलें आहे व त्यामुळें या पर्वतावरील पुष्पांच्या कळ्यावर बसलेले भ्रमर मूकभाव धारण करून तें ऐकतच आहेत. या उंच पर्वताच्या उंच शिखरावरून संचार करणाऱ्या बलाकाप्रिय मेघांना पाहून मयूर आनंदानें टाहो फोडूं लागतात व तो ऐकून भयभीत झालेले सर्प जीर्णवृक्षांच्या ढोलींत शिरून व आपल्या विस्तृत शरीराचा संकोच करून नुसतें मस्तक मात्र वर काढून पहात

राहतात. हे राजन्, या पर्वतावरील लतामंडपांत आपापल्या प्रियांसह बसलेल्या व विलास करणाऱ्या ललनांच्या कंकणांचा रागी लोकांच्या कानांस तृप्त करणारा ध्वनि ऐक. हे महाराज, अमृतमंथनप्रसंगीं क्षीरसागरांतून निघालेल्या नवनीताप्रमाणेंच ज्याचें शरीर आहे, असा हा चंद्रमा तसल्याच शरीरांच्या आपल्या तारका–प्रियांसह क्षीरसागरांत प्रतिबिंबित होऊन जणुं काय आपल्या पित्याच्या मांडीवर जलक्रीडाच करीत आहे, पहा. महाराज, ज्यांच्या चंचल व लाल पल्लवरूपी हातांत पुष्पांचे गुच्छ आहेत अशा या मलयावरील लतास्त्रिया पुष्पपरागांचाच तिलक लावून कशा नाचत आहेत, तें पहा. हे राजा, पर्वतावरील एकाप्रकारच्या वेळूमध्यें शिरलेले जलबिंदु मोतीं होतात. तसेंच समुद्रांत जलाची इच्छा करून ज्यांनीं आपलें तोंड उघडलें आहे अशा शिंपांतून शिरलेले स्वातीनक्षत्रांतील मेघजलबिंदु मोतीं बनतात किंवा गंधहस्तीच्या कुंभांत तीं (मोत्यें) उद्भवतात. मोत्यांच्या अशा या तीन जाति आहेत. पण त्यांतूनही जेथें जेथें त्यांना उत्तम व शुद्ध स्थान मिळतें तेथें तेथें तीं (मोत्यें) आकारानें अधिकाधिक स्थूल होतात. त्याचप्रमाणें व्यवहारांतही उत्तम गुणांपासूनच उत्तम गुणांचा उद्भव होतो. निरनिराळीं रत्नेंही पर्वत, सागर, पुरुष, पृथ्वी, मेघ, बेडुक, शिला, गज, इत्यादि निरनिराळ्या खाणींतून (स्थानांतून) उत्पन्न होतात व त्यांच्या क्रिया व गुणही विचित्र असतात. भगवन्, चंद्रोदय होतांच नगरांतील वातायनादिकांतून लोक हे कसे हर्षयुक्त घोष करीत आहेत ते पहा. ते जणुं काय चंद्राचा स्तुतिपाठच करीत आहेतसें वाटतें. अहो राजाधिराज, गंगातरंगांनीं शीतळ झालेल्या व ज्याच्या शिलांवरून विद्याधरांचीं जोडपीं बसलीं आहेत अशा या महेंद्रपर्वताच्या तटप्रदेशांत पहा. कारण अतिशय पुण्यकारक देश-वनें-तीर्थें इत्यादिकांस पाहिल्यानें दुर्भाग्याची निवृत्ति हें महाफल मिळत असतें. प्रभो, श्रीशैलादि शृंगें, साधु-जनांनीं भरलेलीं दिगन्तरें, पवित्र कूप-वापीप्रभृति श्वभ्रें, हिमवानादिकांचीं अभ्रयुक्त शिखरें, व गुहा, चंपकारण्यें, पवित्र व नानाप्रकारच्या सुंदर वृक्षांनीं मंडित झालेलीं जलकुंडें, व सेतुबंधादि तीर्थें अवलोकन केल्यानें मानवांचीं ब्रह्महत्येसारखीं महा पातकेंही नाश पावतात. यास्तव अनेक उत्तम वस्तूंनीं शोभणाऱ्या कुलपर्वतांचें दर्शन प्रत्ये-

कानें अवश्य घ्यावें. कारण त्यावांचून नेत्रांचें सार्थक्य होत नाहीं. (या सर्गांत अशाच प्रकारचें आणखी विचित्र वर्णन विस्तार-पूर्वक केलेलें आहे. पण संस्कृतमध्यें वाचकांना तें जरी फारसें कंटाळवाणें न वाटलें तरी केवळ मराठी वाचकांस तें तसें वाटण्याचा बराच संभव आहे. शिवाय ग्रंथाचा विस्तारही होत आहे. यास्तव या व असल्याच पुढच्याही दुसऱ्या सर्गांचा सारांश मात्र देण्याचा विचार केला आहे.) तात्पर्य, हे विजयी राजा, तूं आपल्या विजयानें पुनः संपादन केलेलें हें भूमंडळ अशा अनेक चमत्कारांनीं, व वृक्ष, पक्षी, मृग, मानव, इत्यादि पदार्थांनीं भरलेलें आहे. विशेषतः या सर्व पर्वतांकडे पाहिलें म्हणजे विधात्यानें आपल्या विश्रांतीकरितां ते रम्य अमृतपूर्ण मंडपच रचले आहेत, असा भास होतो ११५.

सर्ग ११६—पुनरपि संग्रामादिकांचें वर्णन.

अनुचर—राजन्, या तुझ्या शत्रूच्या सैन्याची कशी त्रेधा उडाली आहे, ती पहा. त्यांतील लोक आपापलीं शस्त्रें खालीं ठेवून जीव घेऊन पळत आहेत. त्यांतील लढतांना सन्मुख मेलेल्या वीरांना देवांगना विमानांत बसवून नेत आहेत. खरोखर, तारुण्यांत जसें विलासशील शोभतें त्याप्रमाणें असलें धर्म्य युद्ध प्राण-संकट-समयीं विजयी वीराला फार शोभतें. कारण लोकांनीं न निंदिलेली लक्ष्मी, ऐश्वर्ययुक्त आरोग्य, व धर्म्य युद्ध हींच जीवनाचीं उत्तम फळें होत. धर्मतः युद्धांत प्राण देणारा स्वर्ग-सुखास पात्र होतो. असो; महाराज, हातांत विविध शस्त्रें घेऊन सन्मुख मरून पडलेल्या या आपल्या शत्रु-वीरांचेंही तूं अभिनंदन कर. कारण आतां ते तुझ्या करुणेस पात्र झाले आहेत. असो; हे अधिराज, मेघसागरांनीं भरलेल्या या आकाशास पहा. तरल तारकांचा हा मोठा हारच त्याच्या गळ्यांत आहे. तें कसें नीलवर्ण आहे, पहा. चंद्राचे किरण जणुं काय त्याचा दिवसकृत संतापच शमवीत आहेत. त्यांतील देवादिकांच्या विमानांनाच तारा हें नांव प्राप्त झालें आहे. आकाश अश्विनीप्रभृति अनेक नक्षत्रें व चंद्र—सूर्यादिकांचीं मंडळें यांनीं सर्वतः व्यापून राहिलेलें असतांना अज्ञ त्याला शून्य म्हणण्याचें अजून सोडीत नाहींत. सारांश आकाशासारखा अति मोठा पदार्थही जर आपल्यावर अज्ञ लोकांनीं आरोपिलेला दोष घालवूं शकत नाहीं तर दुसरा क्षुद्र जीव तो कसा घालविणार? राजन्, मेघांचीं अनेक अव-

डंबरें, प्रळयाग्नि, पर्वतांच्या पंखांचा छेद, तारांचा पूर, देवासुरांचे अनेक क्षुब्ध संग्राम इत्यादि अनेक विचित्र प्रकार घडले तरी बिचारें आकाश अद्यापि आपली प्रकृति (स्वभाव) सोडीत नाहीं. यावरून—महा गुणशाली महात्मे आपल्या महिम्याचा अंत लागूं देत नाहींत.—असेंच ठरलें कीं नाहीं. !! अरे बा महासाधो, आकाशा, तूं एकसारखें सूर्य, चंद्र, नारायण, इतर सर्व देव व ग्रह इत्यादिक तेजांस व विद्युत्प्रभृति भासुर दीप्तींसही आपल्या मांडीवर बसवून लहान मुलांप्रमाणें खेळविलेंस; पण आपलें आंध्य (जडत्व, श्यामत्व) अजून सोडीत नाहींस; हें आश्चर्य आहे. बा गगना, तूं स्वतः मलिन आहेस; पण तुझ्याच आधारानें असलेल्या चंद्राला तूं मलिन कसें करीत नाहींस, हें मोठें आश्चर्यच होय. अथवा त्यांत आश्चर्य तरी कसलें ? मलिनाच्या संगानें आंतून स्वभावतः मलिन असलेला पुरुषच बाहेरूनही मलिन होतो. कारण आंतून निर्मळ असलेल्या जनाला मलिन करण्यास कोण समर्थ आहे ! (तुझ्या आधारानें राहणाराही चंद्र मलिन झाला नाहीं, हें सर्व त्याच्याच निर्मलतेचें फळ व लक्षण आहे.) अथवा एखाद्या तत्त्ववेत्याप्रमाणें सर्व जगद्दोषांनीं भरलेल्या, पण तरीही, आपली निर्विकार स्थिति न सोडणाऱ्या या आकाशाला सर्व अनर्थ—शून्य सुख सुलभ आहे. हे उदारबुद्धे आकाशा, तूं कल्पांतींचे मेघ, वृक्ष, वेली, लता इत्यादि उन्नतीची इच्छा करणाऱ्या सर्व वस्तूंस अवकाश देऊन त्यांची उन्नति करतेंस. त्याचप्रमाणें चंद्र, मेघ, सूर्य, किन्नर, वायुस्कंध, देव इत्यादिकांस धारण करतेंस. यास्तव सम व स्वच्छस्वभावाच्या तुझें हें कृत्य रम्यच होय. पण अग्नि, सूर्य, इत्यादिकांनाही अवकाश देऊन आमच्या संतापाचें निमित्त होतेंस, हें मात्र चांगलें नव्हे. तूं शून्य असूनही मेघादिकांस धारण करतेंस, हें मोठेंच आश्चर्य आहे. तूं दिवस संपला असतां अग्नीसारखें लाल भडक होतेंस, रात्रीं काळें कुट्ट दिसतेंस; व सदां सर्ववस्तुशून्य असल्यामुळें रिकामें असतेंस ही तुझी विचित्र लीला मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांनाही कळत नाहीं. अति विशालबुद्धि तत्त्ववेत्ता दरिद्र असला तरी जशीं आपलीं इष्ट कार्यें साधितो तसें शून्य आकाशही सर्वांची उन्नति करतें.

राजन्, सात्त्विक पुरुष एकदा आरंभलेलें कठिन कार्यही कधीं सोडित नाहींत. याचें उदाहरण पाहावयाचें असल्यास या भगवान् सूर्याकडे पहा. हा नारायण गगनमार्गामध्यें तृण, जल, वृक्ष, ग्राम, नगर इत्यादिकांतील एकादेंही विश्रांतीचें साधन नसलें तरी प्रत्यहीं त्यांतून संचार करतो. दिवस सूर्यप्रकाशरूपी नव्या वस्त्रानें आपणास भूषित करतो. द्युलोक रात्रीं नक्षत्ररूपी पुष्पांच्या संभारानें आपणांस अलंकृत करतो, वसंतादिक सर्व ऋतु मेघतुषारादि जलपुष्पांनीं आपणांस सुशोभित करितात, रात्र अंधकाररूपी वस्त्राचा बुरखा घेऊन आपणास सजविते. शीतल चंद्र कापुरासारख्या शुभ्र किरणांनीं स्वतः नटतो आणि हे सर्व मिळून कालकलारूप त्रिभुवननाथ चंद्र-सूर्याच्या क्रीडास्थानरूप आकाशांगणास भूषित करितात. महाशयांची स्थिति विचित्र (आश्चर्यरूप) व उन्नत दिसते. कारण धूर, ढग, धूळ, अंधकार, सूर्य, रात्र, चंद्र, संध्यासमय, नक्षत्रें, विमानें इत्यादिकांच्या क्षोभानेंही क्षुब्ध होऊन हें अंतरिक्ष आपली स्थिति सोडीत नाहीं.

अहाहा ! राजाधिराज, हें त्रिभुवन तर मला एका जीर्ण गृहासारखें दिसत आहे. कारण दिशा ह्याच त्याच्या भिंति आहेत. अंतरिक्ष हीच वरील माडी आहे. भूमि हाच तळमजला आहे. नगरें व पर्वत हींच घरांतील अनेक भांडीं आहेत. विद्याधरादिक हेच त्यांतील जाळीं बांधणारे कोळी आहेत व जरायुजादिक चार प्रकारचे प्राणी ह्याच त्यांत सतत संचार करणाऱ्या मुंग्या आहेत. एकाद्या उपवनांत राहून त्याचें रक्षण करणाऱ्या माळ्याच्या जोडप्याप्रमाणें असलेल्या या जीर्ण गृहांत काल व क्रिया यांचें जोडपें दीर्घ काल राहत असून तेंच त्याचें पालन करीत आहे. पण तें जोडपें विवेक्यावांचून दुसऱ्या कोणाला दिसत नाहीं व प्रतिदिवशीं त्याचा नाश होतो, अशी जरी शंका आली तरी तें अद्यापि जसेंच्या तसेंच आहे. म्हणजे क्षणोक्षणीं बदलत असलें तरी प्रवाहरूपानें नित्य आहे. खरोखर हें केवढें मोठें आश्चर्य आहे बरें, मला वाटतें कीं, हें आकाश वृक्षादिकांच्या उन्नतीस व वृद्धीस जणुं काय प्रतिबंधच करीत आहे. पण निरोधव्यापारशून्य असलेल्या त्याला निरोध कसा करितां येईल, अशी शंका कोणी घेईल; परंतु महात्म्याच्या माहा-

त्यानेंच त्यांना कर्तृता येत असते. याला पर्वतांचें चांगलें उदाहरण आहे. वस्तुतः ते कोणाला प्रतिबंध करीत नसतांना 'पर्वत मार्गाला प्रतिबंध करितात' असा शब्दव्यवहार होतो. जेथें लक्षावधि जगें लीन होतात व ज्यांतन तीं उद्भवतात त्या आकाशाला शून्य म्हणणाऱ्या पंडितांच्या पांडित्याला धिक्कार असो. आकाश ईश्वराहून अन्य आहे, असा भेद उन्मत्ततेस प्राप्त होणाऱ्याच वाद्यानें केला आहे. (शुद्धीवर असलेला दुसरा कोणीही तो करणार नाहीं). कारण सर्व जगें आकाशांतून उत्पन्न होतात, त्यांतच रहातात व त्यांतच लीन होतात. यास्तव सर्व शास्त्रसिद्ध ईश्वरलक्षण आकाशांत आहे. म्हणून तेंच ईश्वर होय. (कोणी तत्त्वज्ञ अनुचर राजाला म्हणतो—) राजन्, तूं आकाशापासून अग्निविस्फुलिंगन्यायानें जगाचा जन्म झाला आहे, असें जर समजत असलास तर तुला तें (आकाश) जड आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. तें मद्रूप आहे, असेंच मानावें लागेल. कारण चेतनामध्यें भेद आहे, असें समजण्यास कांहीं विशेष प्रमाण नाहीं. अर्थात् सर्व शरीरांत राहणारा हा मीच ईश्वर आहें. कित्येकांच्या समजुतीप्रमाणें तो तटस्थ (राजाप्रमाणें एके ठिकाणीं मर्यादित होऊन राहणारा) नाहीं. जें या सर्व अनंत वस्तूंना आपल्या अंगांवर धारण करतें, तें त्रिजगद्रत्नांचें आधारभूत आकाशच चिद्रूप परब्रह्म आहे, असें मी समजतों. (आणखी एक सहचर पर्वतावरील कौतुक दाखवून म्हणतो—) महाराज, हा पहा, एक कामी वनचर पुरुष पर्वतशिखरावरील वनभूमींत बसून सुंदर गायन करीत आहे व तो पहा, दुसरा एक तसलाच विषयी व प्रियेपासून दूर झालेला पुरुष पर्वताच्या खालून जात असतांना तें गायन कानीं पडल्यामुळें सोत्सुख होऊन वर त्याच्याकडे मोठ्या प्रेमानें पहात आहे. (दुसरा एक तसलेंच कौतुक दाखवून म्हणतो—) हे नाथ, या पर्वतशिरस्थ वनांतील त्या उंच वृक्षावर पल्लवमंडपांत बसलेली एक विद्याधरी वियोगामुळें उत्कंठित होऊन सद्गदित कंठानें कांहीं गात आहे व खालून जाणारा हा कोणी पथिक तें ऐकून मनांत क्षुब्ध होत आहे. त्याचें पाऊल पुढें पडेनासें झालें आहे. त्याच्या बरोबरचे लोक त्याला 'चल' असें म्हणत असूनही तो जाग्यावरून हालत नाहीं. ती विद्याधरी बाष्पाकुल होऊन कपाळावरील तिलक पुसला

गेला असतांनाही ' हे नाथ, तुझ्या स्मरणानेंच ज्याला आग लागत आहे, अशा या संतप्त व व्याकुळ चित्तानें मी हे संवत्सर मोठ्या कष्टानें येथेंच बसून घालवीत आहें ' असें म्हणून गात आहे. हिच्या तरुण विद्याधर पतीला कोणी मुनीनें शाप देऊन बारा वर्षे वृक्ष केलेलें असल्या-मुळें ही त्याच वृक्षावर बसून एकेक दिवस मोजीत आहे. हे प्रभो, हा इतिहास मी याच मार्गांतील एका पुरुषाच्या तोंडून ऐकला. मुनीनें ' तो शाप आपलें (विपश्चिद्राजाचें) दर्शन होतांच निवृत्त होईल, असें त्यास सांगून ठेवलें होतें. त्याप्रमाणें आतां तुमचें त्याला दर्शन झालें आहे, पहा, पहा; तो वृक्ष आपलें वृक्षत्व सोडून विद्याधरत्वास पुनः प्राप्त होत आहे. अहाहा ! स्वामिन्, आपला प्रियकर आज फार दिवसांनीं सशरीर झाला आहे असें पाहतांच एका क्षणापूर्वी जी अबला अश्रूंचा वर्षाव करीत होती तीच आतां हास्यामृताचा स्राव करूं लागली आहे; व तोही पुण्यवान् शापक्षय होतांच हर्षाश्रू आणून प्रियकांतेची संभावना करीत आहे. प्रेमरूपी रज्जूनें बांधिलेलीं हीं भूतें परस्पर कशीं अत्यासक्त होतात आणि त्यामुळेंच क्षणांत सुख व क्षणांत दुःख कशीं भोगतात, याचें हें साक्षात् उदाहरण आहे, असो; हे राजाधिराज, मलय पर्वत व कावेरी नदी हीं दोन या दक्षिण दिशेचीं स्वाभाविक भूषणें आहेत. या सृष्टींत सर्वत्र कामदेव क्रीडा करीत आहे, असें जीवांच्या प्रत्येक चेष्टेकडे पाहून वाटतें. (आतां येथून पुढें अनेक अन्योक्ति आहेत. त्यांतील कांहीं चांगल्यांचें सार मी येथें देतों.) बा मेघा, तूं श्रीमंताप्रमाणें महा उदार आहेस. तुला जगत्पालनाची इच्छा आहे. तूं महाशय आहेस. तुझी आकृति आतपाचें (उन्हाचें) हरण करणारी व अतिशय उंच आहे. बा मेघा, तूं पर्वतांच्या मस्तकांचें भूषण होऊन रहात असतोस; शेत, बाग, इत्यादि भूमीच्या रसांचें स्थान आहेस; पण तुजमध्यें असे सहस्रा-वधि गुण असले तरी तूं पात्रापात्रांचा कांहीं विचार न करितां माळ जमीन, पाण्यानीं भरलेलीं डबकीं, समुद्र, कांटेरी झाडांचीं अरण्यें इत्यादि-कांमध्येंही चांगल्या क्षेत्राप्रमाणेंच वृष्टि करीत असतोस, हें पाहून मात्र सज्जनांच्या मनाला अतिशय खेद होतो. कारण तुझ्यासारख्या महात्म्यानींही जर सुपात्र व गुणांचा उत्कर्ष यांस मान न दिला तर आणखी कोण

देणार ! अरे बा मेघा, तूं समुद्र, गंगा इत्यादिकांच्या पवित्र जलानें नित्य स्नान करतोस, त्याचप्रमाणें उंचावर उभा राहून सर्व प्राण्यांना जल देतोस, नंतर अतिशय शुद्ध होऊन तपोवनांतील मुनींप्रमाणें मौन धारण करतोस, व शरत्कालीं आपल्या जवळचें सर्वस्व देऊन टाकल्यामुळें अगदीं अकिंचन झालेलाही तूं आपल्या शुभ्र अंगकांतीतें अतिशय शोभतोस; पण इतके सगळे गुण तुझ्यामध्यें असूनही तूं जेव्हां दान द्यावयास प्रवृत्त होतोस तेव्हां अशनि, विद्युदग्नि, कटुशब्द, इत्यादिकांच्या योगानें जीवांना भयभीत करतोस, हें मात्र तुला शोभत नाहीं. कारण तें क्षुद्रांच्या शीलालाच शोभत असतें. (मेघालाच पाहून आणखी एक राजानुचर म्हणतो–) अस्थानीं गेलेली सर्व शुभ वस्तुही अशुभ होते. कारण हें शुभ जल मेघासारख्या दुष्टस्थानीं जातांच कसें काळें दिसत आहे तें पहा. अहो, काय चमत्कार सांगावा ! मेघानें जल सोडलें; त्या जलानें भूमीला भरून सोडलें; व धनाढ्य पुरुष जसे दरिद्र सुहृदांस पोसतात त्याप्रमाणें त्या जलपूर्ण भूभागांनीं सुकलेल्या शेतांतील सस्यांस पुष्ट केलें. निर्दयत्व, अस्थिरत्व, अपवित्रत्व, मोठ्या मार्गांतून संचार करणें व निंदितत्व हे धर्म मूर्खांनीं कुत्र्यापासून घेतले, कीं कुत्र्यांनीं मूर्खांपासून घेतले याचा निर्णय करवत नाहीं. असले मूर्ख जरी सर्वदा निंद्य असले तरी राजांसारख्या स्वार्थपरायण लोकांना ते शौर्यादि कांहीं थोड्याशा गुणांनींही मान्य होतात, व ते त्यांचा आदरानें संग्रह करितात. मेघगर्जनाप्रभृति कोलाहल सिंह अक्षुब्ध मनानें व निरादरानें डोळे मिटून सहन करितात व कुत्रे भयभीत होऊन व भयानेंच डोळे झांकून घेऊन मोठ्या कष्टानें ऐकतात. अरे बा कुत्र्या, तुझ्यामध्यें आपल्यासारखेच गुण आहेत, असें पाहून कोणीं मूर्खानें तुला नित्य अपवित्रता, अप्रिय जनांवर भों भों करणें, रस्त्यांतून फिरत व्यर्थ काल घालविणें, इत्यादि गुण शिकविले आहेत, असें मला वाटतें. व त्यामुळेंच तुझ्यापेक्षां तुझ्या गुरूमध्यें असल्या गुणांची अधिक समृद्धि असावी असें अनुमान होतें. विचित्र जग निर्माण करणाऱ्या विधात्यानें आपल्या वैचित्र्यास विसरूनच जणुं काय सर्व मूर्खांमध्यें प्रायः समान धर्म निर्मिलेले आढळतात. अरे बा कावळ्या, तूं आपल्या कर्कश वाणीनें हंस, सारस, भृंग इत्यादिकांच्या ध्वनींना

झांकून टाकतोस. त्यामुळें तुला पाहतांच माझ्या मस्तकांत शूळ उठतो. राजन्, कावळा कमळनालाला सोडून अमंगल पदार्थ उचलतो, हें पाहून तूं विस्मित होऊं नकोस. कारण अभ्यासानें निंद्य खाद्यही स्वादिष्ठ वाटूं लागतें. नेहमीं कांदे किंवा लसूण खाणारांनां त्यांचा कसा स्वाद येतो तें पहा. अनेक उद्यानांतून संचार केल्यामुळें नानाप्रकारच्या पुष्पांच्या परागांनीं शुभ्र झालेला कावळा हंसासारखा जरी वाटला तरी कृमींनीं भरलेलें व सडलेलें मांस वगैरे तो उचलित आहे, असें पाहतांच त्याच्याविषयींची मिथ्या कल्पना निवृत्त होते. पंख, काळा रंग इत्यादिकांमुळें कोकिलांच्या बरोबर असलेला कावळा जरी सकृत्-दर्शनीं ओळखितां न आला तरी त्यानें तोंडांतून शब्द काढ-तांच त्याचें स्वरूप व्यक्त होतें. (अर्थात् कोकिलांच्या संघांत असलेल्या कावळ्यानें शब्दोच्चार न केल्यास तो कावळा आहे असें कोणालाही वाट-णार नाहीं.) राजन्, हा पहा या महा अरण्यांतील जीर्ण भित्तिस्तंभावर बसलेला कावळा रात्रीं सर्व लोक निजल्यावर चोर जसा उंच वृक्षावर चढून चोहोंकडे टेहेळणी करतो त्याप्रमाणें सभोंवार वांकड्या माना करून पहात आहे. या सारसमय सरोवरांत हा कावळा कोठून आला ? अरेरे, हा पहा, कावळा या हंसांच्या वसति-स्थानीं येऊन त्यांच्या बरोबर आपणही त्यांच्यासारखीच जलक्रीडा करीत आहे. पण हंस व काक यांतील अंतर जाणणारे सुज्ञ त्याला हंस म्हणत नाहींत. अरे कर्कश रवानें श्रोत्यांचे कान फाडणाऱ्या कावळ्या, तूं जेव्हां आपलें इष्ट खाद्य पाहतोस तेव्हां का-का-का असा मोठा शब्द करून आपला भाग दुसऱ्या कोणीं घेऊं नये म्हणून आपल्या सजातीयांना बोलावितोस. पण तोच तुझा अभि-मान कोकिलांच्या पोरांना पाळतांना कोठें जातो ? स्वभावतःच अतिशय कटु भाषण करणाऱ्या तुला सुस्वर कोकिलांवर उपकार करणें शोभत नाहीं. अरे बा कोकिला, तूं आतां कांहींएक न बोलतां एकाद्या जीर्ण वृक्षाच्या ढोलींत मुकाट्यानें बैस. कारण यावेळीं शिशिर आहे. यास्तव तुझें हितावह भाषणही कोणी ऐकणार नाहीं. पण हा काल जाऊन लव-करच वसंत आला म्हणजे मग तूं आपली बोलण्याची हौस पूर्ण करून घे. कारण त्यावेळीं तुला श्रोते पाहिजे तितके मिळतील. हा कोकिल

आपल्या कावळी मातेला सोडून गेला व तीही त्याला चोंच व पायांचीं नखें यांनीं पीडा देऊं लागली. हें पाहून मी जों थोडासा आश्चर्यचकित होत आहें तों तो कोकिल बालकही आपल्या आईसारखाच मोठा होण्यास उद्युक्त झाला. सारांश स्वभावतःच भाग्यवान् असलेला जन ज्या दिशेस जातो ती दिशा त्याचें माहात्म्य वाढविते ११६.

सर्ग ११७—सरोवर व त्यांतील कमलें, भ्रमर इत्यादिकांचें वर्णन.

सहचर—राजन्, हें समोर दिसणारें सरोवर पहा. तें पर्वत-शिखरावर प्रतिबिंबित झालेल्या पक्षियुक्त आकाशाप्रमाणें दिसत असून कामोद्दीपक असल्यामुळें मदनाचा हा पुरःसर भृत्यच आहे कीं काय, असा भास होतो. वाहनभूत हंस, ब्राह्मण इत्यादिकांनीं व्यापलेल्या ब्रह्म-लोकाप्रमाणें हें भूमिस्थ सरोवरही हंस, भ्रमर, सारसादि द्विज यांनीं युक्त आहे. यांतील नानारंगी कमलें फुललेलीं असून त्यांच्या उन्मत्त करणाऱ्या सुगंधानें मत्त झालेले भ्रमर मधुर गुंजारव करीत आहेत. यांत कोठें विक्षिप्त चित्ताप्रमाणें चंचल तरंग आहेत, कोठें भ्रमर भांडत आहेत, कोठें निश्चल व स्वच्छ जलाच्या योगानें तें सुंदर दिसत आहे. आणि कोठें तर फुललेल्या दाट कमलांच्या योगानें तें सुकूनच गेलें आहे, असा भास होत आहे. महाराज, तो पहा, महा सिंह पाणी पिण्याकरितां मोठ्या उत्सुकतेनें याच्या कांठीं आला. पण त्यांत आपलेंच प्रतिबिंब पाहून दुसऱ्या सिंहाच्या शंकेनें पाणी न पितांच तो निराश होऊन परत जात आहे; आशेनें जवळ आलेल्या प्राण्यांना निराश करणाऱ्या या सरोवराचा जसा तिटकारा वाटतो त्याचप्रमाणें या मानी सिंहाच्या स्वाभिमानाचेंही मोठें कौतुक वाटतें. यांत एकीकडे वायूनें हालविल्यामुळें कमलांचें कपिश रज उडत आहे, व दुसरीकडे तें आपल्या स्वच्छ जलानें काळें भोर भासत आहे. त्यामुळें तें संध्याकाळच्या आकाशाचेंच अनुकरण करीत आहेसें दिसतें. अनेक उत्तमोत्तम वस्तूंनीं सुशोभित झालेलें हें सरोवर सत्संगाप्रमाणें रसयुक्त व आह्लाद देणारें आहे. शास्त्रार्थाचा परिणाम झाल्यामुळें महात्म्यांचें मन जसें अतिशय सौम्य व स्वच्छ होतें त्याप्रमाणें शरत्कालच्या आकाशाचें प्रतिबिंब पडल्यामुळें हें महासरोवर दिसत आहे. राजन्, ब्रह्माहून पृथक् नसलेलें जग जसें ब्रह्माच्याच आधारानें

पृथक् सत्तायुक्त असल्यासारखें भासतें त्याप्रमाणें हें सरोवर जलाहून पृथक् नसलेल्या तरंगादिकांच्या योगानें पृथक्सें भासतें; पण हे जलविकार ब्रह्मविवर्तभूत जगाप्रमाणेंच सत्य नव्हेत; असत्य आहेत. विकार आहेत. तथापि काय चमत्कार आहे, असले हे असत् भावही त्याला क्षुब्ध करून सोडीत आहेत. कूप, वापी, तडाग इत्यादि उपाधींमुळें जलांत जसा न्यूनाधिकभाव येतो त्याप्रमाणें स्त्री-पुरुष-इत्यादि शरीरांच्या उत्कर्षाप्रमाणें आत्म्यामध्येंही तारतम्य भासतें; असो.

चंचल मनांतील असंख्य वृत्तींप्रमाणें यांतील असंख्य कमलांची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे? मूर्खसमागमाप्रमाणें या जल (जड) समागमाचाही परिणाम कांहीं विचित्रच आहे. कारण सद्गुणांचा जणुं काय निधिच असें हें पद्मकमल आपल्या सौंदर्य, सौगंध्य, मकरंद इत्यादि गुणांस, स्वतः कंठाशीं दोषांप्रमाणें झांकून ठेवतें व कांट्यांसारख्या वाईट वस्तूंस प्रकट करतें; पण पद्माच्या प्रख्यात गुणांचें वर्णन करण्यास शेषही समर्थ नाहीं. कारण लक्ष्मीलाही शोभा देणाऱ्या त्यांचें अधिक गुणवर्णन कोण करणार? शिवाय हरीच्या वक्षःस्थळीं बसणारी लक्ष्मीही ज्याला मोठ्या आदरानें आपल्या हातांत वागविते तें (पद्म) दुसऱ्या कोणाच्या अधिक स्तुतीची आकांक्षा करणार? कमलांचा ताटवा व उत्पलांचा ताटवा यांचा क्रमानें चंद्र व सूर्य यांच्याशीं द्वेष जरी एकसारखाच असला तरी त्यांतील एक शुभ्र व दुसरें कृष्णवर्ण असतें. प्रफुल्लित कमलयुक्त सरोवराची शोभा फुललेल्या मंदारवृक्षाच्या अरण्याची बरोबरी करूं शकत नाहीं; तारकायुक्त आकाशाशीं साम्य करूं शकत नाहीं; एकत्र जमलेल्या चंद्रबिंबाचीही तुलना करूं शकत नाहीं, पण नृत्य करणाऱ्या वधूंच्या सस्मित मुखांची मात्र बरोबरी करूं शकतें.

राजन्, ज्या भ्रमरांचें दीर्घ आयुष्य पुष्पलतांच्या रसाचा स्वाद घेण्यांत जातें तेच भाग्यवान् होत. जे भ्रमर व कोकिल क्रमानें आम्रमंजरीचा मकरंद व अंकुर यांचा स्वाद घेतात तेच धन्य असून बाकीचे जीव आपल्या जातीची नुस्ती संख्या वाढवीत असतात. या कमलसरोवरांतील कमलांचा रस चाखणारे हे मत्त भ्रमर दुसऱ्या वनादि—स्थानांतील भ्रमरांस जणु काय हंसतच असतील. ज्यानें चंद्रासारख्या कोमल पद्मांमध्यें विहार,

शयन, भोजन इत्यादि दीर्घ काल केलें आहे तोच भ्रमर शिशिर ऋतूंत कमलिनीचा ध्वंस झाल्यावर नीरस पुष्पवृक्षावर बसून मोठ्या दुःखानेंच आपले कष्टकर दिवस घालवील ! हा मल्लिकेच्या कळीवर, मोठ्या आशेनें बसलेला भुंगा शंकरानें त्रिशूलावर टोंचून ठेवलेल्या अंधकासुराप्रमाणें भासत आहे. अरे भ्रमरा, तूं नानाप्रकारच्या पुष्पांच्या रसाचा स्वाद घेत अनेक पर्वतावरील लतागृहांतून नित्य भ्रमण करीत आहेस. पण अद्यापि तुझें समाधान होत नाहीं याचें कारण काय? मधुलंपट असल्यामुळें तुझी तृष्णा अतिशय वाढली आहे म्हणून, कीं तुला कोठेंही कांहींच सार मिळालें नाहीं म्हणून ? मला वाटतें कीं सारलाभ न झाल्यामुळेंच तूं असा दुःखी होत आहेस. कारण त्यावांचून असा असंतोष अथवा हें भ्रमण संभवत नाहीं. कमलवनांतील मकरंदाचा स्वाद घेण्यांत निपुण असलेल्या हे पंडिता, तूं पद्मसरोवरांत जा. मकरंदानें पुष्ट झालेल्या आपल्या शरीराला या बोरींच्या वनांत फाडून घेऊं नकोस. अरे बा रसिका, पंडित स्वसदृश समाज जरी न मिळाला तरी विसदृश सजातीय प्रभूच्या आश्रयानेंच स्वसदृशांची कधीं तरी गांठ पडेल या आशेनें तो राहतो. किरातादि अति हीन पुरुषांचा कधींही आश्रय करीत नाहीं, त्याप्रमाणें तूंही यावेळीं कमलें जरी फुललेलीं नसलीं तरी तुझ्यासारख्याच काळ्या रंगानें शोभणाऱ्या कुवलयकमलांच्या ताटव्यांत जाऊन रहा व तेथें जो कांहीं थोडासा रस मिळेल त्यावर आपला निर्वाह कर. कारण कोणताही काल स्थिर नसतो. तर तो सतत फिरत असतो.

प्रभो, या भव्य सरोवरांतील कमलांवर बसलेली ही हंसांची पंक्ति पहा. ती अतिशय शुभ्र असून सामगायकांप्रमाणें मधुर शब्द करीत आहे. आकाशांत हंसीच्या मागोमाग जाणारा हा हंस खालीं या सरोवरांतील कमलनीडांत प्रतिबिंबित झालेल्या आपल्या प्रियेला पाहून व ती पडून बुडत आहे, असें समजून व्यर्थ कसा मूर्च्छित होत आहे, पहा. महाराज, इतकें स्त्रीव्यसन कोणालाही जडूं नये !! राजहंसानें सहज केलेलें कूजित बकाला शंभर वर्षें प्रयास करूनही साध्य होणें शक्य नाहीं. हंस व राजहंस यांचें जन्मस्थान व निवासस्थान जरी समान असलें तरी त्यांच्या गुणांत व आहारादिकांत फार अंतर आहे. चंद्र व हंस यांचें बहुतेक साम्य दिसतें.

चन्द्र शुक्लपक्षांत आकाशांत विकास पावतो व सरोवरांतील चंद्रविकासी कमलांस प्रफुल्लित करतो. हंसही आपल्या दोन शुक्ल पक्षां (पंखां) नीं आकाशांतून उडतांना फार शोभतो व सरोवरांत कमलांपाशीं बसून त्यांना सुशोभित करतो. कदलीवनांत विहार करणाऱ्या हंसांची शोभा दुसऱ्या कोणत्या पक्ष्याला प्राप्त होणार आहे? राजाधिराज, ही सरसी एकाद्या सरस नारीप्रमाणें पुरुषांचें चित्त कसें आकर्षण करीत आहे, तें पहा. अरे हंसा, तूं जलकाक, बक, काक इत्यादिकांनीं भरलेल्या दुसऱ्या एकाद्या सरोवरांत जाऊन एकटाच राहूं नकोस. कारण या भव्य सरोवरांत राहून तुला आपत्ति जरी भोगावी लागली तरी समानशील, वय व भाषण यांनीं युक्त असलेल्या सजातीयांची संगतीच तुला परिणामीं हितावह होईल. अहो, मोठमोठ्या हत्तींचीं गंडस्थलें आपल्या सहाही पायांनीं तुडवून त्याचा मदरस पिणारा व कमलवनांतच सदा वास करणारा हा भ्रमर दैववशात् शिशिर ऋतूसारखा विपरीत काल आला असतां मातीचें ढेकूळ व गवत यांचा स्वाद घेत बकाप्रमाणें आचरण करीत आहे. हरहर! विपत्तिसमयीं मोठ्यांचें मनही दैन्यांत पडतें ११७.

सर्ग ११८—बक, मद्गु, मयूर, पांथ, वियोगीजन, मत्स्य व चातक यांचें चरित्र.

सहचरांच्या सहचरी क्रमानें म्हणतात—निर्गुण अशाही या बकामध्यें एक मोठा गुण आहे. तो नेहमीं प्रावृट् प्रावृट् असें ओरडून वर्षासमयाचें स्मरण करवीत असतो. अरेबा बका, तूं सरोवरांत बसलेला असलास म्हणजे रंगानें हंसासारखा शोभतोस. यास्तव मद्गूंची संगत, दुष्टपणा व वाणी यांस सोडून स्पष्ट हंस हो. लोकांची हिंसा करून स्वार्थ कसा संपादन करावा, हें शिक्षण दुर्जनांनीं मद्गूपासून घेतलें असावें, असें वाटतें. उंच उचललेली मान व पसरलेले शुभ्र पंख यांच्या योगानें पूर्वी आपल्याला जो हा हंसच म्हणून वाटला होता तो आतां पुढें आलेल्या माशाला पटकन चोंचींत धरून गिळून टाकीत आहे, असें पाहिल्यावर बक आहे, असें कळलें. अर्थात् बाह्य आकारावरून जरी एकाद्याची बरोबर ओळख न पटली तरी त्याचें आचरण पाहिल्यावर ती सहज पटते. शांत तापसाचें ढोंग करून माशांना गट्ट करणाऱ्या तीरावरील बगळ्यांना पाहून कोणी सरोवराच्या काठीं आलेली वनिता–धूर्तेही असेच

साधूंचा वेष घेऊन जवळ आलेल्या शरणार्थिनी अबलांना फसवितात— असें उमजली. राजन्, ही इकडे मौज पहा—हा कोणी वाटसरू या सरोवरांत उतरून कमळें काढीत असलेल्या गांवठी स्त्रियांच्या सहनशीलतेचें कौतुक पहात आहे. पण तेवढयावरूनच रागावून त्याची स्त्री त्याला म्हणाली, ' अरे प्रियकरा, थंडीला न जुमानितां पाण्यांत उभ्या राहून कमळें काढित असलेल्या यांच्याकडे जर तुझें चित्त इतकें आसक्त होत असेल तर मी आपली जातें. ' पण इतकें बोलून निघून जात असलेल्या प्रियेचें समाधान करण्याकरितां हा मूढ पांथ परोपरीनें प्रार्थना करीत आहे. खरोखर या जगांत विषयलंपटांसारखे दीन दुसरे कोणी नसतील ! !

मूर्ख व पंडित यांच्या बुद्धीचा संकर जसा कधीं होत नाहीं त्याप्रमाणें एकत्र असलेल्याही या बक, मद्गु इत्यादि पक्ष्यांच्या गुणांचा संकर होत नाहीं. असो; हे महाराज, आतां आपण या महा अरण्यांतील या उदार मयूरांकडे पहा. त्या सुंदर पक्ष्यांचें चित्त अतिशय उदार आहे. तो सर्वांकरितां इंद्रापाशीं जलाची याचना करतो. त्याच्या त्या उदारतेमुळें प्रसन्न झालेला इंद्रही सर्व पृथ्वी जलानें भरून सोडतो. मेघ व मोर यांच्या वर्णाचें साम्य असल्यामुळें, मयूर हे वत्स मेघ या पित्याचें अनुसरणच करीत आहेत, असा भास होतो. हे वाटसरू, मार्गांत भेटलेल्या हरिणांच्या नेत्रांकडे पाहून प्रियांचें स्मरण झाल्यामुळें चित्राप्रमाणें मार्गांतच उभे रहात आहेत. मोर भूमीवरील जलही पीत नाहीं, पण सर्पाला पाहतांच तत्काल बलात्कारानें उचलून घेतो. तेव्हां यांत दुरात्मता कोणाची सर्पाची कीं मोराची ? हें कांहीं कळत नाहीं. सज्जनांच्या चित्ताप्रमाणें स्वच्छ असलेल्या मोठ्या सरोवरालाही सोडून मोर अभ्रांतून गळलेलें पाणी पितो. याचें कारण त्या सरोवरापुढें आपलें उच्च मस्तक लववावें लागेल, हेंच असावें. कारण मानी पुरुषांना दुसऱ्यापुढें नम्र होण्यासारखें आणखी कांहीं दुःखकर वाटत नाहीं. राजा, हे मोर आपले पिसारे पसरून कसे नाचत आहेत, ते पहा. मला वाटतें मेघांपेक्षां मोत्यें देणारा हा सागरच त्यांना अधिक नाचवीत असतो.

अरे चकित चातका, दावाग्नीच्या भयानें तूं शुष्क तरूच्या कोटरांत बसण्याचा हा आपला आग्रह व अतिमान सोड. कदलीवनाजवळचें

हिरवें गवत खा; पाटातून झुळ झुळ वाहणार जल पी; व कदलीवनांत सुखानें रहा. बा मयूरा, समोर दिसणारा हा समुद्राचें पाणी पिऊन वर जाणारा मेघ आहे, अशी भ्रांति तुला न होवो. कारण तो दावाग्नीच्या धुराचा लोट आहे. यास्तव व्यर्थ नाचण्याचे श्रम करूं नकोस. ज्या मेघानें शरत्समयींही मोराला तृप्त केलें त्यानें वर्षासमयींही सरोवरांस न भरून सोडणें हें अनुचित होय. कारण औदार्याच्या वेळींही मेघानें दाखविलेलें हें अनौदार्य पाहून पामर जन हंसू लागतात व सज्जन दुःखित होतात; असा विचार मनांत आणून मेघाविषयीं अभिमान बाळगणारा मोर तृषेनेंच आपला काल घालविण्यास उद्युक्त होतो. तो पूर्वी स्वच्छ मेघोदक पिऊन फिरून भूमीवरील गढूळ पाणी प्यावयास प्रवृत्त होत नाहीं; आपल्यावर उपकार करणाऱ्या मेघाचें वारंवार स्मरण करीत आशेनें राहतो. ती आशाच त्याचे प्राण वांचविते. कारण गुणवानाची आशा धरली असतां ती सुखावह होते. आत्मज्ञानशून्य मूर्खांचे जन्मच्या जन्म जसे फुकट जातात त्याप्रमाणें आपापल्या कांतेपासून दूर राहिलेले पांथ वर्षाकाल आला असतां कोठें तरी बसून गोष्टी बोलत मोठ्या कष्टानें काळ व्यर्थ घालवितात. हे नाथ, या बालिका या सरोवरांतील कमलें, बिसें, पुष्पें, पानें, पाणी इत्यादिक घेऊन आपापल्या घराकडे जात आहेत, त्या पहा. हें सर्व तुम्ही कोणाकरितां नेत आहां, असें त्यांना कोणी विचारल्यास "अरे पथिका, आम्ही व्यसन-ज्वरानें तप्त झालेल्या एका वियोगिनीच्या बालमैत्रीणी आहों," असें उत्तर देतात. तें ऐकून विचारणाऱ्या पथिकास आपल्या प्रियेचें स्मरण होतें. कारण समान वस्तु पाहून किंवा तिचें वर्णन ऐकून आपल्या प्रिय वस्तूविषयींचे संस्कार उद्‌बुद्ध (जाग्रत) होतात. आणि अशा पथिकांतील कोणी फारच अधीर असलेला एकादा आपल्याशींच "खरोखर ती माझी कांताही आकाश काळ्या मेघांनीं आच्छादित झालेलें व गृह प्रिय-रहित पाहून अशीच व्याकुल होऊन भूमीवर तळमळत पडली असेल" असें म्हणतो. महाराज, इतर स्वस्थ जनांना सुखावह वाटणारा शीत, मंद व सुगंधयुक्त वायुही कामी जनांना दुःसह होतो. तेव्हां आनुकूल्य

व प्रातिकूल्य हे पदार्थांचे धर्म नसून ते ज्याच्या त्याच्या कल्पनेवर अव-लंबून आहेत, असेंच नाहींका ठरत ११८.

सर्ग ११९—एक पथिक आपल्या प्रियेला आपली वियोगजन्य दशा सांगतो.

सहचर—हे राजन्, या मंदर पर्वताच्या कुंजांमध्यें हा पथिक फार दिवसांनीं भेटलेल्या प्रियेपुढें पूर्वी भोगलेल्या आपल्या वियोगदशेचें वर्णन करीत आहे, पहा. तो म्हणतो—हे प्रिये, तुझ्या वियोग-दशेंत असतांना एके दिवशीं काय आश्चर्य घडलें तें ऐक.—तुझ्याकडे स्ववृत्तान्त निवेदन करण्याकरितां कोणा दूताला पाठवावें ? म्हणून मीं विचार करीत अस-तांना आपल्याशींच म्हटलें, "या प्रलयकालासारख्या वियोग-दशारूपी महा आपत्तींत असलेल्या माझा वृत्तान्त माझ्या प्रियेस कळवून तिला संतोष देण्याकरितां माझ्या घरीं जाईल असा दयाळु दूत कोण आहे ? परदुःख शांत करण्यास्तव प्रेमानें निरंतर प्रयत्न करणारा महात्मा या जगांत विरळा निपजतो." प्रिये, मी इतकें जों बोलत आहें तों समोरच्या गिरिशिखरावर विश्रांति घ्यावयास येऊन बसलेल्या मेघाकडे माझी दृष्टि गेली. त्याला पाहतांच मी आनंदानें म्हटलें, "वाहवा, हा मात्र माझा निरोप माझ्या प्रियेला कळवील. कारण हा नेहमीं प्रेमानें दुसऱ्याचें दुःख शमविण्याचा यत्न करीत असतो. तो स्मरदेवाचा जणुं काय अश्व आहे. त्यामुळें तो माझ्या घरीं सत्वर जाऊं शकेल. हा परोपकाररसिक साधु आपल्या विद्युल्लता विलासिनीनें युक्त आहे. यास्तव मी आतां याचीच प्रार्थना करीन." इतका विचार करून मी त्यास म्हटलें, "अरे बा मेघा, हे बन्धो, तूं मोठा गुणवान् आहेस; यास्तव आपलें उचित इंद्रधनुष्य घेऊन तूं माझ्या घरीं जा. तेथें माझी अबला कांता विरहदुःखानें व्याकुल होऊन पडलेली तुला दिसेल. तिला तूं आपल्या थंडगार स्वल्प जलबिंदूंनीं व सुखावह वायूच्या योगानें सावध कर. त्यानंतर माझा संदेश (निरोप) तिला सांगण्यासाठीं तूं हळूच गर्जना कर. बाबारे, माझ्यावर तूं एवढी दया कर, कारण तुझें भयंकर गडगडणें तिला यावेळीं सहन होणार नाहीं. बा अभ्रा, मी आपल्या हृत्पटलावर चित्ततूलिकेनें तिला काढून आलिंगन देणार होतों; पण इतक्यांत ती प्रिया कोठें नाहींशी झाली, कांहीं कळत नाहीं, त्यामुळें मी फार व्याकुल आहें, हें तिला तूं कळीव."

प्रिये, असें सांगून मी मेघाला तुजकडे पाठविलें व त्यानंतर ही माझी मति तुझ्या चिंतेनें व्यग्र झाली; स्मृति पार कोठें नाहींशी झाली. स्मृति-लोपामुळें माझें शरीर परवश झालें. व माझे अवयव काष्ठासारखे अथवा भिंतीसारखे जड झाले. खरोखर विरहजन्य दुःख सहन करण्यास कोण समर्थ आहे बरें ! माझी तशी अवस्था पाहून इतर अनेक पांथ माझ्या सभोंवार गोळा झाले. त्यांनीं 'पथिक मेला' असा मोठा हाहाकार केला. स्त्रियाही उर बडवून रडत आहेत, असें मी आंतल्या आंत ऐकलें. सर्व स्त्रीपुरुष मेघांची निंदा करूं लागले. त्यानंतर इतर पांथांनीं मी मेलोंच आहें, असा निश्चय करून व नेत्रांतून अश्रु ढाळून माझी गंध-पुष्पादिकांनीं शवसंबंधी पूजा केली. मला श्मशानांत नेलें, चिता रचली, व मोठ्या थाटानें मला तिच्यामध्यें ठेवून जाळावयासाठीं अग्नि दिला. माझी चिता जेथें रचली होती तेथेंच तिच्या आसपास दुसरीं आणखीं अनेक मढीं जळत होतीं. चिताग्नि आपल्या भयंकर ज्वालांनीं व फट् फट् अशा ध्वनींनीं स्वभावतःच भयंकर असलेल्या त्या पितृवनाला अधिक रौद्र करीत होता. असो; सुंदरि, माझ्यासाठीं रचलेल्या त्या अंत्य-शय्येवर माझ्या सहचर पथिकांनीं अश्रूंनीं आपले गाल भिजवीत मला ठेवून तिला पेटविलें असतां प्रथम तिच्यांतून काळ्या नागिणीसारखी धूम-लेखा निघून ती माझ्या भूच्छिद्रासारख्या नासारंध्रांत शिरली. पण हृदयांत स्थिर झालेल्या तुजमध्यें माझें मन गढून गेल्यामुळें मला तिच्यापासून कांहीं पीडा झाली नाहीं. कांहीं वेळानें अग्नि थोडासा पेटला. पण तुझ्या संकल्परूपी कवचानें आच्छादित झालेल्या माझ्या अंगास तो भाजूं शकला नाहीं. हृदयस्थ मदनसरितेसारख्या तुजमध्यें बुडून गेलेल्या मला त्यानें स्पर्शही केला नाहीं. तुला स्पर्श करून आनंदानें हृदयमंदिरांत बसलेल्या मला त्यावेळीं त्रिभुवनाचें राज्यसुख तुच्छ वाटलें. तुझ्या त्या लीला, ते हावभाव, तें भाषण, ते स्मितयुक्त कटाक्ष, इत्यादि सर्वांचा साक्षात् अनु-भव घेणाऱ्या मला त्यावेळीं मी कोठें आहें व काय होत आहे, याचें भानही झालें नाहीं. तो इकडे माझ्या चितेचा अग्नि उंच ज्वालांच्या योगानें अधिकाधिक वाढूं लागला.

सहचर—राजन्, आपल्या कांताचें हें भाषण ऐकून त्याची दयिता भयभीत होऊन 'हाय हाय माझा घात झाला,' असें म्हणून मूर्च्छित झाली. पण कामी पुरुषानें तिला वारा वगैरे घालून थोड्याच वेळांत शुद्धीवर आणलें. तेव्हां ती त्याची प्रिया आपल्या दयिताला घट्ट आलिंगन देऊन बसली व कांहीं वेळानें जरा स्वस्थचित्त होऊन म्हणाली—"प्रिया, त्यानंतर काय झालें?" तें ऐकून महाराज, तो पथिक तिची हनुवटी धरून तिला आपला पुढील वृत्तान्त सांगूं लागला.—प्रिये, तों इतक्यांत मी देहभानावर आलों व अरे अरे अग्नि असें मोठ्यानें ओरडलों. तें ऐकून मी जिवंत आहें, असें माझे सोबती समजले व तत्काल चिता कोसळून मला बाहेर ओढून काढते झाले. मी खरोखरच सजीव झालों आहें, असें जाणून त्यांनीं मोठा उत्सव केला. मंगलकृत्यें आरंभिलीं. वाद्यें वाजविलीं व माझ्याशीं नानाप्रकारचीं संभाषणें केलीं. चितेंतून बाहेर येऊन देह-व्यथा किंचित् शांत झाल्यावर मी सभोंवतालच्या प्रदेशाकडे पाहिलें तों मला त्या स्मशानाचें संहारकालच्या रुद्रासारखें उग्र स्वरूप दिसलें. त्यांतून भयावह वारे सोसाट्यानें वाहत होते. प्रत्येक चितेंतील अग्नि जणुं काय त्यांचें विपुल साहाय्य मिळाल्यामुळेंच मोठमोठ्या ज्वालाजिह्वांनीं आकाशास चाटण्यासाठीं उद्यत झाला होता. त्यांत जळत असलेल्या शवांच्या शरीरांचा दुर्गंध पसरला होता. जाळावयास आणलेल्या प्रेतांच्या आप्तवर्गाचा हाहाकार जळत्या चितेंतील अर्धदग्ध शवांनाही ओढून काढून खावयास सवकलेल्या जंबूकादिकांना भयभीत करीत होता. गृध्रादि पक्षी रात्रींही अग्नीच्या प्रकाशांत दिवसाप्रमाणेंच वावरत असलेले दिसत होते. पण चोंहोंकडून अंधकारानें व्यापलेलें तें स्मशान मध्येंच जळत असलेल्या अग्नीच्या प्रकाशानें परत येत असतांना मला दुरून विद्युद्युक्त मेघाप्रमाणें भासलें ११९.

सर्ग १२०—वायु, वृक्ष, भ्रमर, वनपंक्ति, देवस्त्रिया, सागराच्या लाटा व हेमचूडादिक पक्षी यांचें वर्णन.

सहचर—राजन्, अशा प्रकारच्या गोष्टी सांगत व मद्यपान करीत बसलेल्या या जोडप्याकडे पहा. या पर्वतशिखरावर अनेक प्रकारच्या पुष्परजांनीं मंडित झालेले वायु वहात आहेत. वनांतील अनेक वासांना

दूरदूरच्या विळासी जनांपर्यंत नेऊन पोंचवावयाचें शुभ कार्यच हा महात्मा साधु (वायु) करीत आहे. श्रांत जनांच्या मुखादिकांवरील घर्मकणांना शोषून घेण्यांत हा फार पटाईत दिसतो. सरोवरांतील जळ, उद्यानांतील बालळता, वृक्षांचे कोमळ पल्लव, इत्यादिकांना हा उद्भट वायु हाळवून व क्षुब्ध करून जर्जर करतो. कीचकवनांत विश्रांति घेणारा हा, हस्तिनापुरांतीळ नारींनीं गायनविद्येचें शिक्षण दिल्याप्रमाणेंच येथें गायन करण्यास प्रवृत्त झाळा आहे. कर्णिकार पुष्पांनीं आपला गंध व पराग न देतां वायूला तिरस्कार पूर्वक परत पाठविलें आहे, असें पाहून भ्रमरही त्यांचा दुरूनच परित्याग करीत आहेत. हा ताळ वृक्ष खांबासारखा सरळ उभा असल्यामुळें त्याच्यावर चढणें फार कठीण झालें आहे. त्या कारणानें तो कोणाला फळ किंवा पान देत नाहीं. पण त्यामुळें त्याची ही असली भव्य आकृति ही व्यर्थ झाली आहे. याचकांचे मनोरथ पूर्ण करण्याचें त्याचें शीळ नसल्यामुळें ती शोभत नाहीं. राजन्, औदार्यादि गुणशून्य मूर्खांना वस्त्रालंकारादिकांनींच शरीराळा भूषित करावें लागतें. कारण या गंधरहित पलाशाकडे पहा. त्याच्यामध्यें मालतीसारखा सुगंध नसल्यामुळें तो आपल्याला पुष्पांच्या लालरंगानेंच भूषित करून घेत आहे. प्रभो, आपण पुढें चला. या कर्णिकारापाशीं उभे राहूं नका. कारण तो आपल्या चित्तांत विषाद उत्पन्न करील. निर्गुण पुरुषासारख्या या गंधरहिताला घेऊन काय करावयाचें आहे ? हा काळा तमाल वृक्ष चातकाला व्यर्थ मेघभ्रांति करवीत आहे. या कीचकां (वेळूं) च्या बेटापासून, आपल्या सजातीयांशीं कसें मिळून राहिलें पाहिजे, हें आपणाला अवश्य शिकण्यासारखें आहे. पर्वताच्या शिखरांवर विश्रांति घेत असलेल्या मेघांना महावात रोगांप्रमाणें पीडा देत असतो, ज्याच्यावर अनेक पक्षी हेच बाण वरच्यावर येऊन बसत आहेत असा हा फुललेला पलाश वृक्ष रणात शत्रूंशीं झगडत असलेल्या व अंगांतून रक्तस्राव होत असलेल्या योद्धयाप्रमाणें दिसत आहे, भगवन् , हे पहा मत्त व कामी गंधर्व या महेंद्र पर्वतावर मंदार पुष्पांच्या परागांनीं शुभ्र होऊन निजले आहेत. हे राजन् , कल्पवृक्षांच्या छायेंत बसून मार्गस्थ सिद्ध व विद्याधर गात आहेत, त्यांकडे पहा. महाराज, या समोरच्या कल्पवृक्षावरील प्रत्येक पल्लवावर एकेक अप्सरा

बसून आनंदानें गात व हंसत आहेत, पहा. हें मंदपाल मुनीचें मंदिर आहे. त्या उदार मुनीची जारिता नांवाची गृध्री भार्या आहे. (हिची कथा महाभारतांत आहे.) पशु, पक्षी व इतर प्राणी आपापलें जातिवैर विसरून या सर्व मुनि—आश्रमांतून कसे गुण्यागोविंदानें रहात आहेत, ते पहा. समुद्राच्या तीरावरील वेलींच्या पानावर पडलेले हे जलबिंदु सूर्यप्रकाशानें क्षीरसागरांतून मंथनसमयीं उडालेल्या क्षीरबिंदूप्रमाणें कसे दिसत आहेत, ते पहा. चंद्राच्या ऱ्हासाबरोबर स्वतः ऱ्हास पावणाऱ्या समुद्राच्या पाण्याच्या काळ्या रेघा तीरावर कशा दिसत आहेत, त्या पहा. एकांतांत तरुण स्त्रीपुरुष जसे रममाण होतात तसे ते देवांच्या नंदनवनांतही होत नसतील. एकान्त स्थान विरक्त मुनीप्रमाणेंच विलासी तरुणांनाही अतिशय आवडतें. पुन्नाग वृक्षावर बसलेले हे सोन्यासारखे पिंवळे हेमचूड पक्षी स्वर्गांतील देवांप्रमाणें शोभतात. हा वारा चंपकवनांना कसा हालवीत आहे, तें पहा. कण्हेरीच्या शाखेवर बसून झोंके घेणारी ही कोकिला आपल्या मधुर आलापांनीं प्रियाला कशी बोलावीत आहे, तें पहा. हे राजा, या समुद्राच्या तीरावर असंख्य राजे हातांत उपायनें घेऊन तुझा प्रसाद संपादन करण्याकरितां उभे आहेत. त्यांच्याकडे कृपादृष्टीनें अवलोकन कर. महाराज, तुझ्या अमोघ अस्त्राच्या योगानें मरून राहिलेल्या व शरण आलेल्या यांच्या मस्तकावर आपलें शासन स्थापून त्यांची आपापल्या दिशेंत योजना कर. सर्व प्रजेला पुनः पूर्वीप्रमाणें सुख भोगूं दे. स्वाधीन करून घेतलेल्या यांना अस्त्रें व सैन्य दे, आणि स्वतः आपल्या राजधानींत सुखानें रहा. १०२०.

सर्ग १२१—देशमर्यादा स्थापून विपश्चित् दिशांचा अंत पाहण्याचा प्रयत्न करितात.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, त्यानंतर चारी दिशांतील समुद्राच्या तीरापर्यंत जाऊन पोंचलेले ते चारी विपश्चित् राजे तेथें राहिले. त्यांनीं सर्व योग्य राज्यव्यवस्था स्थापिली. इतक्यांत तो दिवस संपून भगवान् सूर्य जणुं काय त्यांच्या उज्ज्वल प्रतापाप्रमाणेंच परलोकास गेला, व रात्र आली. तेव्हां राजांनीं सायंकालचीं संध्यावंदनादि कर्में केलीं व भोजनोत्तर सर्व दिवसव्यापार झाले आहेत, असें पाहून ते

आपापल्या शय्येवर जाऊन बसले; पण त्यांनीं त्या उत्तम शयनीयावर निद्रासुख घेण्यासाठीं शयन करण्यापूर्वी विस्मित चित्तानें असा विचार केला. अहो आम्ही त्या देवाच्या अनुग्रहानें फार दूरवर अनायासानें चालून आलों. दिव्य वाहनांच्या योगानें आम्हांला कोठेंही प्रतिबंध झाला नाहीं. पण हीं दृश्य श्री अजून किती विस्तृत असेल बरें? याच्यापुढें हा महासागर आहे. सागराच्या पुढेंही द्वीपें आहेत. द्वीपांच्या पलीकडे पुनः सागर आहे. पण त्याच्यापुढें आणखी काय असेल? ही चैत्यरूप माया अशी कोठवर पसरली आहे? हिचा अंत पाहण्यासाठीं आम्ही आतां त्या देवापासूनच वर मागतों, व त्याच्या प्रभावानें या चारी दिशांचा अंत पाहतों.

असा विचार करून आपापल्या स्थानीं असलेल्या त्या चौघांनींही एकाच वेळीं भगवान् अग्नीची प्रार्थना केली. त्याबरोबर आकारवान् अग्नि त्यांच्या सन्मुख उभा राहिला व "पुत्रांनो, तुम्हांला हवा असेल तो वर मागून घ्या." असें त्यांस म्हणाला. तेव्हां विपश्चित् त्यास म्हणाले, "हे सुरेश्वरा, या पंचभूतात्मक दृश्याचा अंत आम्हांला पहावयाचा आहे. यास्तव जोंवर या देहानें आमचें जाणें शक्य असेल तोंवर या देहानें, त्यापुढें मंत्र-देहानें व त्याचीही गति कुंठित झाल्यावर मनानें आम्ही हें सर्व पाहूं असें कर. सिद्धांच्या मार्गापर्यंतचा भाग आम्ही या शरीरानें पाहूं शकूं. यास्तव तेथें जाईपर्यंत आमच्या या देहास मृत्यु न येवो."

त्यावर 'तथाऽस्तु' असें म्हणून अग्नि गुप्त झाला. राघवा, याप्रमाणें अग्नि गेला; रात्र आली. पण तीही कांहीं काळ (चार प्रहर) राहून गेली. नंतर सूर्य आला व त्याबरोबर त्या राजांना समुद्राचें उल्लंघन करून जाण्याचीही इच्छा झाली १२१.

सर्ग १२२—पायांनीं समुद्राच्या तरंगांवरून जाणाऱ्या राजांनीं आवर्त, मकर इत्यादिकांचें आक्रमण केलें.

श्रीवसिष्ठ—त्यानंतर दुसरा दिवस उजाडतांच पृथ्वीच्या संरक्षणाची यथाशास्त्र व्यवस्था लावून दिगन्तदर्शनाविषयींच्या उत्कंठेनें अंगांत संचार केल्याप्रमाणें ते पुढें जावयास निघाले. त्यांचे मुख्य मंत्री त्यांच्या इच्छेविरुद्ध 'जाऊं नका' असें म्हणण्यास जरी समर्थ नव्हते तरी त्यांनीं मुखादि विकारांनीं आपला गूढ अभिप्राय व्यक्त केला. तथापि त्या निश्चयी राजांनीं त्यांच्या निषेधा-

कडे फारसें ध्यान न देतां आक्रोश करणाऱ्या सर्व परिवाराचें निवारण करून, अभिमान, मात्सर्य, लोभ, दुसऱ्यांचा पराभव करण्याची इच्छा इत्यादिकांचाही त्याग करून 'समुद्राच्या पलीकडचें दिगन्त पाहून आम्ही आतां एका क्षणांत परत येतों;' असें सांगून परिजनांचें समाधान करितां करितांच पुढें प्रयाण केलें. आपल्या मंत्रशक्तीनेंच उत्तमतेस प्राप्त झालेल्या त्यांनीं पायांनींच सागरांत प्रवेश केला. त्यांनीं आपल्या बरोबर अगदीं थोडे थोडे भृत्य घेतले होते. व तेही त्यांच्या प्रभावानें पाण्यावरून चालूं शकले. तीरावर उभे असलेले त्यांचे इतर जन बराच वेळ त्यांस पहात होते. पण पुढें शरत्कालच्या मेघांप्रमाणें ते त्यांच्या दृष्टीच्या आड झाले. त्यांना मकरादि जलचर मध्यें मध्यें प्रतिबंध करीत होते. पण अलौकिक सामर्थ्यानें युक्त असलेल्या त्यांच्या देहास ते अपाय करूं शकले नाहींत. समुद्राच्या प्रत्येक उच्च तरंगावर व त्यांतून संचार करणाऱ्या महा जलचरांवर एकाच वेळीं पाय देऊन ते वेगानें पुढें गेले १२२.

सर्ग १२३—द्वीपें व समुद्र यांतून संचार करणाऱ्या त्यांचे क्रमानें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें ते विपश्चित् राजे पायांनीं दृश्यरूप अविद्येचा अंत पाहण्यासाठीं (विचारांत) प्रवृत्त झाले. ते समुद्रांतून द्वीपांत द्वीपांतून सागरांत, सागरांतून पुनः पर्वतावर अशा रीतीनें त्वरेनें संचार करूं लागले. त्यांना मार्गामध्यें कांहीं पीडा झाली नाहीं. पण पश्चिम दिशेचा अंत पहावयास गेलेल्या विपश्चित् राजाला मी देव आहें, असा अभिमान बाळगणाऱ्या एका माशानें वितस्ता नदींत गिळिलें. पण तो राजा त्याच्या पोटांत जीर्ण होण्यासारखा नव्हता. म्हणून त्या माशानें त्याला क्षार सागरांत गेल्यावर ओकून टाकलें. दक्षिणेकडे गेलेल्या राजाला एका यक्षिणीनें इक्षुरसार्णवांतील यक्षनगरांत विद्याबलानें नेऊन आपला कामुक केलें. पूर्व दिशेचा अंत पहावयास गेलेला राजा गंगेच्या अनेक मुखांतून संचार करीत असतांना एक मकर त्याला गिळण्याची इच्छा करीत होता. पण त्या वीरानें त्या मकराला धरून गंगेच्या प्रवाहांतच त्याचे दोन तुकडे केले. तेव्हां जणुं काय आपलें जल मकराच्या रक्तानें दूषित केल्यामुळें रागावलेल्याच भागीरथीनें त्या राजाला आपल्या वेगाबरोबर कान्यकुब्ज देशांत आणून सोडलें. उत्तरकुरु देशांत देवीसह क्रीडा

करणाऱ्या ईश्वराची आराधना करून उत्तरेकडे निघालेल्या विपश्चित्-नें अणिमादि अष्टसिद्धि प्राप्त करून घेतल्या. त्यामुळेंच त्याला मरणादिकांचें भय वाटेनासें झालें. पश्चिम दिशेंतील राजानें कुशद्वीपांत जातांच तेथील गरुडाची उपासना केली व त्यामुळें त्यानें त्या राजाचें आपल्या पाठीवर बसवून संरक्षण केलें. पूर्वेकडील राजा क्रौंच पर्वतावर येतांच त्याला एका राक्षसानें खाल्लें. पण राजानें त्याचें पोट फाडून आंतडीं बाहेर काढलीं. दक्षिणेकडील राजा शाकद्वीपांत दक्षाच्या शापानें एका क्षणांत यक्ष झाला. व शंभर वर्षांनीं तो त्यांतून मुक्त झाला. उत्तरेकडचा राजा एका सिद्धाच्या शापानें महार्णवसुवर्णभूमींत शिला होऊन पडला. शंभर वर्षांनंतर तो अग्नीच्या अनुग्रहानें त्या शापांतून मुक्त झाला. ज्या सिद्धानें त्याला शाप दिला होता त्यानेंच अग्नीच्या प्रेरणेनें त्याला शापमुक्त केलें असतां तो राजा फार संतुष्ट झाला. पूर्वेकडचा राजा पूर्वेकडील नारीकेलप्रधान-प्रदेशांतील लोकांचा राजा झाला. त्यानें आठ वर्षें तेथें राज्य केलें व उत्तम धर्माचरणामुळें त्याला पूर्वीची स्मृति झाली. तो मेरूवरील उत्तर-प्रदेशांतील कल्पवृक्षाच्या वनांत अप्सरेसह दहा वर्षें राहिला. पक्ष्यांस कसें वश करून घ्यावें, हें जाणणारा पश्चिमेकडील विपश्चित् शाल्मली द्वीपांतील शाल्मली वृक्षावर पक्षिणीच्या घरट्यांत तिच्यासह क्रीडा करीत कांहीं वर्षें राहिला. त्यानंतर तो मंदर पर्वतावर गेला असतां ज्याच्यावरील लता अतिशय मृदु आहेत अशा मंदार वृक्षाच्या खालीं मंदरी नांवाच्या किन्नरीनें त्याची एक दिवस उत्तम सेवा केली. पूर्वेकडील राजा क्षीरोद-सागराच्या तीरावर गेला व तो तेथील कल्पवृक्षांच्या वनपंक्तींत कामाकुल होऊन अप्सरांसह सात वर्षें राहिला १२३.

सर्ग १२४—एकाच विपश्चित् राजाच्या चार दिशेंत चार देहांनीं होणाऱ्या व्यवहाराचें समर्थन.

श्रीराम—भगवन्, ते चारी राजे एकसंविद्धन व एकशरीरमय असतांना त्यांच्या इच्छा परस्पर विलक्षण कशा ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, एकच जीव स्वप्नांत अविद्येमुळें नानादेहादिकांची कल्पना करूं शकतो कीं नाहीं व त्या कल्पित वस्तूमध्येंही शत्रु-मित्र-उदासीन–इत्यादिकांची भावना करून तदनुरूप इच्छा–द्वेषादि होतात

कीं नाहीं? त्याचप्रमाणें हें जाणावें. संविद्रूप आकाश स्वच्छ असल्यामुळें आरशाप्रमाणें त्यांतही नानारूपता प्रतिबिंबित होते. आरशाच्या निर्मळतेप्रमाणेंच त्याची निर्मळता हेंच त्यांत नानाकल्पित भाव येण्याचें कारण आहे.

श्रीराम—पण गुरुवर्य, जगही वस्तुतः चित्-च आहे. तेव्हां चित्चेंच चित्-मध्यें प्रतिबिंब कसें पडतें?

श्रीवसिष्ठ—एकाच चांदीच्या अनेक पदार्थांमध्यें जसें परस्परांचें प्रतिबिंब पडतें त्याप्रमाणें परमार्थतः चिद्रूप असलेले पदार्थ चित्-मध्यें आपल्या कल्पित भिन्नत्वामुळें प्रतिबिंबित होतात. कारण माया ही उपाधि अचिंत्य आहे व स्फटिकाच्या भींतीनें परिच्छिन्न झालेल्या आकाशांत चंद्र, अभ्रें, नक्षत्रें इत्यादिकांसह महाआकाशाचें प्रतिबिंब दिसतें, असा अनुभवही आहे. यास्तव अध्यस्त भोग्य जगद्रूप—ब्रह्म विषय व इंद्रियें यांचा संयोग झाला असतां बुद्धीनें मर्यादित झालेल्या जीवचैतन्यांत प्रिय, अप्रिय इत्यादि विषयभोगाकारानें प्रतिबिंबित होतें. (तें भोग्यवस्तु-रूप ब्रह्म बुद्धीमध्यें जर प्रतिबिंबित झालें नसतें तर भोगच घडला नसता.)

श्रीराम—असें जर आहे तर एकाच वस्तूच्या ठिकाणीं नानात्व व अनानात्व कसें येतें? कारण तें अगदींच विरुद्ध असल्यामुळें मायेनेंही संभवत नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—रामा, तें खरें आहे. पण नानात्व व अनानात्व हे दोन्ही भाव कल्पित व परस्पर सापेक्ष असल्यामुळें सर्वधर्मशून्य वस्तूंमध्यें ते दोन्ही नाहींत व कल्पनेनेंच मानावयाचे झाल्यास हे दोनचसे काय पण आणखी सहस्रावधिही धर्म खुशाल मानतां येतात. सारांश वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळें विपश्चित् राजाच्या नाना दिशांतील भोग्य पदार्थांच्या, भोगदायी कर्मांचा परिपाक एकाच वेळीं झाल्याकारणानें त्याच्या एकाच देहाचे चार भाग झाले, व त्या त्या देशांतील विषयांचें तेथल्या तेथल्या बुद्धींत प्रतिबिंब पडलें. अगस्त्यप्रभृति योगी मलयादि पर्वतावरील आपल्या नियत एकदेशीं राहत असतांनाच नाना देशांतील तिन्ही काळच्या वस्तूंचा अनुभव कसा घेताव, हें तुला माहीतच आहे. कारण योगसामर्थ्य प्राप्त झालें असतां तें सर्व सुलभ होतें. शिवाय नाना देशांत एकाच वेळीं

एकाला भिन्न भिन्न क्रिया करावयाच्या झाल्यास त्या त्या देशांतील व्याप्ती-चीच अपेक्षा असते. जीवभेदाची अपेक्षा नसते. जसें—उष्णानें संतप्त झालेल्या लोकांस आह्लाद देणारा एकच मेघ फार मोठा असल्यामुळें पर्वत नद्या, क्षेत्रें (शेतें) इत्यादिकांस एकाच वेळीं व्यापूं शकतो. व त्यामुळें एकाच वेळीं गच्यानां धुवून स्वच्छ करणें, मातीच्या व दगडांच्या ढिगांना अथवा बांधांना पाडणें, नद्यांचें पाणी वाढविणें, शेतांचें पोषण करणें इत्यादि भिन्न भिन्न क्रिया आपल्या निरनिराळ्या अंशानें करूं शकतो. व त्याचा अभिमानी जीव मी ह्या क्रिया केल्या, असा अभिमान धरतो. त्याप्रमाणें प्रस्तुत दार्ष्टांतिकांतही समजावें. कारण अणिमादि ऐश्वर्यांचा लाभ झाल्याकारणानें योगी लोक ईश्वरासारखे होतात. एकच विष्णु आपल्या चार बाहूंनीं (म्हणजे चार अंशांनीं अथवा शरीरांनीं) कोठें योग-निद्रा, कोठें तप, कोठें इंद्राचा अनुज होऊन त्याचें साहाय्य, कोठें वैकुं-ठांत लक्ष्मीसह विलास करीत जगाचें रक्षण इत्यादि अनेक क्रिया करितो व त्यांचा अनुभव घेतो. त्याचप्रमाणें एक-संविद्-मय विपश्चितांनीं चारी दिशेंतील व्यवहार केला. सुख—दुःख भोगलें. भूमिशय्येवर शयन केलें. द्वीपांतरीं भोग घेतले. वनांतून विहार केला. मरुभूमींतून संचार केला. पर्वतावर वास केला. सागराच्या तीरावरून भ्रमण केलें. मुनीच्या शापांनीं नाना जातींत निवास केला व अनेक प्रकारच्या विचित्रतेचा अनुभव घेतला १२४.

सर्ग १२५—विपश्चितांनीं विपत्तींत परस्परांस केलेलें साह्य व जीवन्मुक्तांच्या विविध अर्थक्रिया.

श्रीवसिष्ठ—रामा, एकदां असें झालें कीं शांतभय नांवाच्या एका वर्षांत पूर्वेकडचा विपश्चित् मुनिशापानें वृक्ष झाला व मूळांच्या योगानें भूमींतील रस पीत राहिला. पण ही त्याची विपत्ति जाणून पश्चिमेंतील विपश्चित् तेथें आला व त्यानें त्या मुनीला प्रसन्न करून घेऊन सत्तर वर्षांनीं पूर्वविपश्चिताला वृक्षभावापासून मुक्त केलें. पाश्चात्य राजा शिशिर वर्षांत पाषाण झाला. पण त्याला दक्षिणेकडील राजानें येऊन शापमुक्त केलें. त्याच प्रमाणें क्षेमक वर्षांत यक्ष झालेल्या दक्षिण राजाला पश्चिमरा-जानें यक्षांस प्रसन्न करून घेऊन, शापमुक्त केलें. पूर्व विपश्चित् केसर

पर्वतावर वानर झाला होता. पण त्यालाही पाश्चात्यानें त्या योनीपासून मुक्त केलें.

श्रीराम—भगवन्, एका मर्यादित जागीं असलेले योगी त्रिकालीं विविध कर्मे कशीं करूं शकतात ?

श्रीवासिष्ठ—रामा, योग्यांच्या दृष्टीनें सर्व प्रपंच मनोमात्र असल्या-कारणानें व मानस क्रियांमध्यें मन सर्वत्र एकाच वेळीं प्रवृत्त होण्यास समर्थ असल्यामुळें त्याच्या हातून सर्व कांहीं होऊं शकतें. त्या तत्त्ववेत्त्यांच्या दृष्टीनें चिन्मात्र सत्तासामान्यवांचून पृथक् जगद्रूपच नाहीं. तेव्हां त्यांना कोण कसा प्रतिबंध करणार ? ते सर्व कांहीं स्वरूपांत पहातात. सत्ता-सामान्यास सोडून कांहीं रहात नाहीं. म्हणून त्रिभुवन विज्ञानघन आहे. निर्विकार सत्—आत्माच आकाशादि रूपानें स्थित होतो. मायाशबल आत्माच जगत् होतो. तोच दृश्य—द्रष्टृ—रूप जग झाला आहे. तेव्हां साध्यासाध्यरूप शबलब्रह्माला दुःसाध्य काय आहे ? कांहीं नाहीं. यास्तव सर्वत्र सदा सर्व क्रिया संभवतात. यास्तव बा रामा, उपाधिभेदामुळेंच विपश्चित्—इत्यादि जीवांचा भेद झालेला असल्यामुळें उपाधींच्या योगानें नानाभावास प्राप्त झालेल्या ईश्वर—चित्—कडून देवतांच्या प्रसादानें सर्व कार्य होऊं शकतें. बोध व अबोध यांनीं युक्त असलेल्या शबल ब्रह्मामध्यें असाध्य असें कांहीं नाहीं. सर्वोत्तम बोधास प्राप्त न झालेल्या जीव चित्ला पदार्थरूपता उचितच आहे. त्याचप्रमाणें किंचित् बोधांत प्रविष्ट झालेल्या तिला सिद्धताही योग्यच आहे. सारांश रामा, असा प्रकार असल्यामुळें निर-निराळ्या दिशेंत असलेले ते विपश्चित् परस्परांस पाहतात; त्यांच्या दशेचा अनुभव घेतात व संकटसमयीं उपाय करितात. स्वरूपापासून किंचित् च्युत होणें हाच मनोभाव आहे, असें मी उत्पत्तिप्रकरणांत अनेकदां सांगितलें आहे. अर्थात् ज्ञान्यांना सर्व मनोमात्र वाटत असल्यामुळें मनो-राज्याप्रमाणें त्यांना सर्वत्र सर्व अर्थक्रिया करितां येतात.

श्रीवसिष्ठ—भगवन्, विपश्चित् राजे ज्ञानी होतेना ? मग ते निर-निराळ्या प्रदेशीं शापानें निरनिराळ्या दशेस कसे प्राप्त झाले ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, ते योगी व तत्त्वज्ञ नव्हते. मी ज्ञान्यांचें वर जें वर्णन केलें आहे तें—तूं ' योगी एकदेशीं राहून सार्वदेशिक व सार्व-

कालिक कर्मे कशीं करितात?' म्हणून जें विचारलें होतेंस त्याचें समाधान करण्याकरितांच होय. विपश्चित् राजे बोध अबोध यांच्या मध्यभागीं झोंके खात होते. त्यांच्या ठिकाणीं ज्ञान व अज्ञान यांचीं चिंन्हें दिसत होतीं. कारण विवेकादिकांप्रमाणें अति स्नेह, लोभ इत्यादिक त्यांच्या ठिकाणीं होते. अर्थात् ते चंचल धारणेनें युक्त होते. पारंगत योगी नव्हते. त्यांनीं हृदयादि प्रदेशांत अग्निरूपी इष्ट देवतेच्या ठायीं चित्ताचा निरोध करून त्याच्या प्रसादानें सिद्धि संपादन केली होती. यास्तव ते धारणायोगी होत, ज्ञानयोगी नव्हेत. कारण ज्ञानयोग्याच्या ठिकाणची अविद्या नष्ट झालेली असते. रामा, तूं म्हणतोस तसे ते जर ज्ञानयोगी असते तर त्यांनीं अविद्यामय संसार पाहण्याची इच्छाच कशाला केली असती? तस्मात् ते चारी राजदेह आत्मविचारशून्य होते. शिवाय राजीवनयना, जीवन्मुक्तां-विषयीं आणखीं एक विशेष गोष्ट मी तुला सांगून ठेवितों ती ऐक. त्यांना व्यवहारसमयींच देहादिकांचें भान होतें. समाधींत त्यांची अवस्था विदेह-कैवल्यासारखीच असते. कारण मोक्ष हा चेतनधर्म असल्यामुळें तो चैतन्यामध्येंच राहणार, देहांत कधींही असणार नाहीं. त्याचप्रमाणें देह असेपर्यंत जीवन्मुक्तांचाही देहधर्मरूप व्यवहार निवृत्त होणार नाहीं. अर्थात् त्यांना व्युत्थानदशेंत बाह्य पदार्थांचें ज्ञान होणें अगदीं अवश्य आहे. पण त्यामुळें त्यांचें चित्तही बद्ध होईल, अशी शंका घेऊं नको. कारण एकदां मुक्त झालेलें चित्त पुनः कधींही बद्ध होणार नाहीं. देंठापासून गळलेलें फल पुनः कोणी तरी देंठाला पूर्वींप्रमाणें चिकटवूं शकेल का? नाहीं. त्याचप्रमाणें संसारधर्मापासून सुटलेलें चित्त पुनः त्यांनीं युक्त होत नाहीं. अर्थात् मुक्त व अमुक्त यांचे देह-धर्म एकसारखेच अनुवृत्त होतात; पण चित्त-धर्म तसे होत नाहींत. तसेंच हे जीवन्मुक्त आहेत, असें कोणाला सहसा कळत नाहीं. पण धारणायोगी त्यांच्या अभ्यासादि प्रयत्नांवरून दुसऱ्यांना सहज ओळखतां येतात. मधादिकांच्या आस्वादापासून होणाऱ्या सुखाप्रमाणें मोक्ष स्वसंवेद्य आहे. त्यामुळें बंधनाप्रमाणें मोक्षही मनामध्येंच जरी असला तरी त्याची साक्षीच्या स्वानुभवानेंच सिद्धि होत असते.

श्रीराम—भगवन्, बंध व मोक्ष हे दोन्ही जर मनाचे धर्म आहेत तर आत्मा बद्ध आहे व तो मुक्त झाला, असें शास्त्रांत कसें म्हटलेलें आढळतें?

श्रीवसिष्ठ—स्वानुभूति देणारा हा आत्मा सुख व दुःखच्या मनोधर्मांनीं युक्त होऊन स्वतः जीव बनतो व बंधाचा अनुभव घेतो. यास्तव विचारानें तो स्वतः मनापासून पृथक् झाला म्हणजेच त्याला शास्त्रांत मुक्त म्हणतात. अर्थात् त्यानें मनाशीं मिळणें, एकरूप होणें, हाच बंध व त्याच्यापासून आपल्याला पृथक् समजणें, हाच मोक्ष होय. ' असें जर आहे तर देहादिकही त्या दोन मनोधर्मांनीं बद्ध व मुक्त आहेत, असें म्हणण्यास काय प्रत्यवाय आहे ?' म्हणून म्हणशील पण तें बरोबर नव्हे. कारण आल्हाद व संताप हे आंतर आहेत, यास्तव आंतर चिदात्म्याचे ठायींच त्यांचा आरोप होणें उचित आहे. बाह्य देहादिकांच्या ठायीं तो होणें शक्य नाहीं. शिवाय मी सुखी व दुःखी आहें, असा अध्यास अनुभवसिद्ध आहे. तेव्हां शास्त्रांत त्याचा स्वीकार व तसा निर्देश केलेला असल्यास त्यांत कांहीं दोष नाहीं. संततचित्त हाच बंध आहे. अर्थात् तो देहाला असणें मुळींच संभवत नाहीं. एकाग्रचित्तामध्यें शरीराचे धर्म दिसत नाहींत. मन लीन झाल्यावर शरीराचे तुकडे तुकडे केले तरी त्याला समजत नाहीं. त्याप्रमाणें मनाचे धर्मही शरीराचे ठिकाणीं दिसत नाहींत. मन आंत वाऱ्यांत ठेवलेल्या दिव्याच्या ज्योतीप्रमाणें फडफडत असलें तरी शरीर बसल्याजागीं स्थिर असतें. तस्मात् रामा, जीवन्मुक्ताचा देह हंसत किंवा रडत असला तरी त्याच्या मतीला आंत देहप्रयुक्त सुख दुःखांचा स्पर्श होत नाहीं.

श्रीराम—पण प्रभो, माझ्या पायास कांटा लागला असून तो फार पीडा देत आहे. माझ्या हृदयावरील चंदनाच्या उटीमुळें मला फार सुख होत आहे, असें सांगून मानव मनाच्या सुख–दुःखादि धर्मांना देहाच्या ठिकाणींही असल्याप्रमाणें दाखवीत असतो. तेव्हां त्यांचा आत्म्याच्याच ठिकाणीं मात्र अध्यास होतो, असें कसें म्हणतां येईल ?

श्रीवसिष्ठ—अवच्छेदकतासंबंधानें देहाचे ठायीं सुखदुःखादिकांचा भास जरी झाला तरी मी सुखी, मी दुःखी इत्यादि प्रकारें आत्म्यामध्येंच त्यांच्या अनुभवाचें पर्यवसान होत असतें. यास्तव त्यांची कल्पनाही आत्म्यामध्येंच आहे, बाह्य देहादिकांमध्यें नव्हे. म्हणूनच आत्म्याच्या ठिकाणच्या या अध्यासास न मानणारे व देहादिक भिन्न

भिन्न पदार्थच आत्मा आहे असें अभिमानानें म्हणणारे चार्वाक, नैयायिक, सांख्य, बौद्ध, काणाद, इत्यादि पंडित मोक्षाचा उपाय न मिळाल्यामुळें आपोआप पराभूत झाल्यासारखे दिसतात. कारण त्यांनीं आपापल्या शास्त्रांत सांगितलेल्या उपायांनीं त्यांचेंच समाधान झालें आहे, असें दिसत नाहीं. शिवाय वेदान्तज्ञ लोकांशीं जल्पकथा करीत असतांनाही ते टिकत नाहींत, असा अनुभव येतो. असो; जीवन्मुक्तांना तर स्वभावतः देहादिक नसतात. यास्तव देहादि मेले तरी जीवन्मुक्त मरत नाहींत, ते रडले तरी ते रडत नाहींत. व देह हंसत असले तरी ते हंसत नाहींत. ते सराग असल्यासारखे भासले तरी विराग असतात. रागिट असल्याचा भास झाला तरी कोपशून्य असतात. ते तत्त्वज्ञ मोहरहित असले तरी लोकदृष्ट्या मोहयुक्त असल्यासारखे वाटतात. हें सुख, हें दुःख इत्यादि कल्पना त्यांना सोडून दूर गेलेल्या असतात. तत्त्वज्ञ वासनारहित असतात. हरि, हर, आदित्य, चंद्र, वायु, इंद्र, यम इत्यादि सर्व जीवन्मुक्त आहेत. ते मनांतून मुक्त राहून बाहेरून विविध चेष्टा करीत असतात. ते वस्तुतः निःस्पृह असूनही कृपणांसारखे भासतात. शुक्र व बृहस्पति जीवन्मुक्त असूनही असुर व सुर यांचें पौरोहित्य करितात. जनक जीवन्मुक्तचित्त असनही राज्य करतो. असे आजवर अनेक जीवन्मुक्त या लोकीं राहून गेले आहेत व पुढेंही येऊन राहतील. हल्लींही पुष्कळ आहेत. व्यवहारांत ज्ञानी व अज्ञानी हे दोघेही सारखेच. कारण व्यवहार किंवा अव्यवहार हें बंध किंवा मोक्ष यांचें निमित्त नसून वासना व अवासना हेंच त्यांचें निमित्त आहे. जीवन्मुक्त आपल्या शुद्ध ज्ञानानें सर्व वस्तूंस आकाशरूप पहात असतात. तेव्हां त्यांच्या ठायीं भेदमति कोठची? शून्य प्रदेशही इंद्रधनुष्याकार जसा दिसतो, तसेंच हें जग आहे. यास्तव हे चिदाकाशमय रामा, हें सर्व दृश्य एकाद्या छिद्ररहित पाषाणाप्रमाणेंच पूर्ण ब्रह्ममय आहे. यास्तव तें शांत व मौन होऊन राहिलें आहे. तथापि त्यालाच जगत् असें नांव देऊन हा स्वात्मा मोहितसा होऊन राहिला आहे. अहाहा! ही त्या ईश्वराची माया अति आश्चर्यकारक आहे १२९.

सर्ग १२६—मेलेल्या चारी राजांना आंतल्या आंत झालेला संसारभ्रम व उत्तरेकडील विपश्चिताला तमःखातदर्शन.

श्रीराम—भगवन्, त्यानंतर ते विपश्चित् राजे दिशांच्या अंत-भागीं काय करीत राहिले ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, ताल, तमाल इत्यादि वृक्षांच्या पंक्तींतून हिंडणाऱ्या त्या राजांचें पुढें काय झालें तें ऐक. त्यांतील एकाला म्हणजे पश्चिमेंतील विपश्चिताला कोणी एका हत्तीनें त्याच दिशेंतील एका पर्वताच्या कड्यावर कमलाप्रमाणें चुरडून टाकलें. दुसऱ्याला एका राक्षसानें वरच्यावर उचलून नेऊन वाडवाग्नीमध्यें सोडलें. तिसऱ्याला एका विद्याधरानें देवलोकीं नेलें. पण तेथें पोंचल्यावर त्यानें इंद्राला प्रणाम केला नाहीं; म्हणून त्या देवेशानें त्याला शाप देऊन भस्म करून सोडलें. चवथा कुशद्वीप पर्वताच्या तटावरून फिरत असतांना त्याला एका दुर्वार मकरानें फाडून सोडलें. याप्रमाणें ते चौघेही चारी दिशेंत मरण पावले. त्यानंतर आकाशांत आकाशरूपी झालेल्या त्या चौघांच्याही संवित्तीनें त्यांच्या देहांस पाहिलें. त्यांच्या त्या चारी आतिवाहिक संवित्तीही पुढें पडलेल्या स्थूल देहांस पाहिल्यावर पूर्वसंस्कारवशात् ही दृश्य पृथिव्यादिरूप अविद्या कितीशी आहे, तें पाहण्यास प्रवृत्त झाल्या. त्यांतील पश्चिमेकडील विपश्चिताची संवित् सागराचें उल्लंघन करून भाग्यवशात् स्वर्णभूमींत क्रीडा करीत असलेल्या जनार्दनापाशीं येऊन पोंचली. त्यांचें दर्शन घेतल्यावर राजाला त्या देवाधिदेवाच्या अनुग्रहानें उत्तम ज्ञान प्राप्त झालें. तेव्हां त्या ब्रह्मविद्येनें संतुष्ट झालेली ती संवित् त्याच दिशेंत समाधि लावून पांच वर्षे राहिली. नंतर देहभावाचा त्याग करून ती चिन्मात्रसत्तेंत लीन झाली. त्यामुळें तो विपश्चित् परम कैवल्यास प्राप्त झाला. त्याचप्रमाणें त्याचा प्राण आकाशभावास व इतर सर्व शक्ति आपापल्या कारणांत लीन झाल्या.

पूर्वेकडील राजा आपलें शरीर पूर्णचंद्रापाशीं आहे, असें चिंतन करीत असल्यामुळें देहरहित होत्साता चंद्रलोकीं राहिला. दक्षिणेकडील विपश्चित् शाल्मलिद्वीपांतील शत्रूंचा उच्छेद करून व दुसऱ्या पूर्वीच्या सर्व निश्चयांस विसरून तेथेंच अद्यापि राज्य करीत राहिला आहे. उत्तरेकडचा विपश्चित् सहस्रावर्षें एका मकराच्या उदरांत राहिला. तो तेथें मकराच्या उदरांतील मांस खात असे. पुढें मकर मेल्यावर तो एखाद्या मक-

राप्रमाणेंच,त्याच्या उदरांतून निघाला. त्यानंतर तो आणखी अनेक वर्षे तसाच फिरत राहिला, व शेवटीं देवांच्या संचारास योग्य असलेल्या भूमींत येऊन तेथें मेला. त्यानंतर तो प्रधान देव होऊन लोकांलोक पर्वतावर गेला. त्या अतिशय उंच पर्वताच्या शिखरावर उंच स्थानीं चढून बसलेल्या त्याला खालचे लोक नक्षत्राप्रमाणें पहात होते. असो; त्या पर्वताच्या पलीकडे चोहों बाजूंस एक मोठें खात होतें. तें अंधकारानें भरलेलें असून आकाशाप्रमाणें शून्य होतें. त्याचा अंत लागत नव्हता. तेथून पुढें हा लोक नाहीं. लोकालोकपर्वत हा या गोलाकार भूलोकाच्या सीमेवर आहे. त्याच्या सभोंवार अंधकारानें भरलेली एक अपार व अनंत पोकळी मात्र आहे; दुसरें कांहीं नाहीं, असें त्यानें साक्षात् पाहिलें १२६.

सर्ग १२७—भूमि व नक्षत्रचक्र यांची स्थिति, त्याच्या पलीकडे आकाश; व ब्रह्मांडाच्या दोन खर्परांची स्थिति.

श्रीराम—भगवन्, भूगोल नक्षत्रगण व लोकालोक कसा स्थित आहे, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, एकाद्या कल्पक बालकानें संकल्पानें रचलेला चेंडू जसा आकाशांत अंतराळीं राहतो त्याप्रमाणें चिन्मात्रबालकानें कल्पिलेली भूमि आकाशांत असते. ज्याला तिमिररोग झाला आहे त्याला जसे डोळ्यांपुढें केंस व दोन चंद्र दिसतात त्याप्रमाणें चिदाकाशाला सृष्टीच्या आरंभीं पृथिव्यादिकांचें दर्शन होतें. संकल्पनगराला कोणी धारण केलें आहे, असें दिसत नाहीं. तथापि धारण केल्याप्रमाणें त्याचा अनुभव येतो. त्याचप्रमाणें चितीला निराधार पृथ्वीचा अनुभव येतो. संकल्पाप्रमाणें वस्तूचा अनुभव येणें हा तिचा स्वभाव आहे. राघवा, या भूमीच्या स्थितीविषयीं अनेकांच्या अनेक कल्पना आहेत. पण तर्काच्या व अनुभवाच्या कसोटीला उतरेल अशी त्यांतील एकही कल्पना नाहीं. कारण बहुतेक सर्व शास्त्रकार व कल्पक तिला सत्य वस्तु समजून नंतर तिच्या स्थितीची उपपत्ति लावण्याची खटपट करितात व त्यामुळें कालांतरानें आपलें मत खरें नव्हतें, असें त्यांचें त्यांसच वाटून तें पुनः बदलावें लागतें. पण आम्ही हिला व इतर सर्व अनात्म-

पदार्थांना असत् समजत असल्याकारणानें आम्हांला त्यांच्या स्थितीची उपपत्ति लावणें फारसें कठिण वाटत नाहीं. असो; येणेंप्रमाणें ही सृष्टि अनवस्थितस्वरूप आहे; तिच्यांत कोठें प्रकाश, कोठें अंधकार, कोठें तेज, कोठें तम, कोठें घनता, कोठें आकाश, कोठें पृथ्वी, कोठें जल, याप्रमाणें सर्व अनियतता आहे. सर्व वस्तूंचें प्रमाणही एकसारखें नाहीं. पृथ्वीच्या पुढें पाणी, या लोकाच्या दुप्पट नक्षत्रमंडल, त्याच्या पलीकडे त्याच्या दुप्पट आकाश, त्यांतही कोठें प्रकाश, कोठें अंधकार असा सर्व विचित्र प्रकार आहे. त्याच्या पलीकडे ब्रह्मांडांचें खर्पर (शकल, कवची) आहे. आकाशाच्या दोन्ही बाजूंस दोन खर्परें असून त्यांतील एक अधःखर्पर व दुसरें उर्ध्व खर्पर आहे व त्यांच्यामध्यें हें महा आकाश आहे. त्याचें परिमाण करवत नाहीं. महा गोलाकार अशा या आकाशांत सूर्य, तारा इत्यादिकांनीं युक्त असलेलें हे ज्योतिश्चक्र सर्वतः आहे. तेव्हां यांत खालीं, वर, बाजूस इत्यादि कोणाला कसें म्हणणार ? सर्व वस्तु आपापल्या नियतीप्रमाणें खालीं, वर तिरकस इत्यादि भ्रमण करीत असतात. तथापि त्या सर्व एकत्र स्थित आहेत, असें जें वाटत असतें तो केवल प्रत्यगात्म्याचा भास आहे. कारण वस्तुतः पाहिल्यास त्याचें जसें गमनादिक कांहीं नाहीं त्याप्रमाणेंच अवस्थानही नाहीं. तर सर्व एक अद्वय आत्मरूप आहे १२७.

सर्ग १२८—विपश्चित् तमःश्वभ्र व ब्रह्मांडावरणें यांचें उल्लंघन करून अविद्येंत भ्रमण करीत राहिला.

श्रीवसिष्ठ—रामा, मी सांगितलेला हा सर्व जगाचा अनवस्थित भाव सर्व योग्यांना व सिद्धांना सूक्ष्म देहानें साक्षात् पाहतां येण्यासारखा आहे. मी तो साक्षात् पाहिला आहे. पण ही वर वर्णिलेली स्थिति आमच्या या जगत्स्वप्नांत मात्र दिसते. इतर जगत्स्वप्नांतून ती निराळ्या प्रकारचीही असण्याचा संभव आहे. पण तिचें वर्णन करून व्यर्थ काळ घालविण्यांत काय अर्थ आहे ? बुद्धिमान् लोक निरर्थक गोष्टी बोलत नाहींत. सर्व ब्रह्मांडाच्या उत्तरेस मेरु व दक्षिणेस लोकालोक पर्वत आहे, एवढें सामान्यतः कळलें म्हणजे मग मधल्या विचित्रतेशीं काय करावयाचें आहे. ? कारण प्रत्येक

ब्रह्मांडांतील त्या दोन पर्वतांच्या मध्यवर्ती प्रदेशांत जे कांहीं विशेष असतील ते त्या त्या ब्रह्मांडांतील जनांनाच प्रत्यक्ष होणें शक्य आहे. येथल्या जनांना ते प्रत्यक्ष दिसण्यासारखे नाहींत.

असो; रामा, वर जीं मी दोन ब्रह्मांडाची खर्परें सांगितलीं आहेत, त्यांच्या बाहेर दसपट जलावरण आहे. त्यास तीं ब्रह्मांडाची आवरणेंच आपल्यांतील आकर्षणशक्तीनें धारण करितात. कारण तीं पृथिवीच्या अंशरूप असल्यामुळें त्यांच्यामध्यें आकर्षणशक्ति असते. जलावरणाच्या पलीकडे उत्तरोत्तर दसपट तेज, वायु व आकाश असतें. त्यांच्याही पलीकडे अनंत व शांत ब्रह्माकाश असतें. त्याला प्रकाश अथवा तम (अंधकार) ही म्हणतां येत नाहीं. तें आदि-अंत-मध्यशून्य आहे. त्या महाचित् नांवाच्या सर्वात्म्यामध्यें फार दूर दूर अंतरावर पूर्वोक्त ब्रह्मांडासारखीं लक्षावधि ब्रह्मांडें समुद्रांतील लाटांप्रमाणें अथवा बुडबुड्यांप्रमाणें असतात. पण तीं सर्व ब्रह्मात्ममय आहेत. तीं त्यांतच राहतात, व त्यांच्याच विवर्तरूप आहेत. असो; बा तत्त्वज्ञा, मी हा तुला सर्व दृश्यानुभवक्रम सांगितला आहे. आतां लोकालोक पर्वतावर त्या विपश्चित्चें काय झालें तें सांगतों ऐका.—

दिशांचा अंत पाहण्याविषयींचा ज्याचा निश्चय दृढ झालेला आहे, असा तो त्या उत्तमस्थानींही फार वेळ राहिला नाहीं. लोकालोक पर्वताच्या शिखरावरूनही तो त्या अंधकारमय पोकळींत पडला. पण त्यांत पर्वतशिखरासारख्या मोठाल्या पक्ष्यांनीं त्याला खाऊन टाकलें. तेव्हां तो मनोदेहानेंच दिशांचा अंत पाहण्यास प्रवृत्त झाला, त्याचा स्थूलदेह त्या पुण्यप्रदेशांत पडलेला (मेलेला) असल्यामुळें त्याच पुण्यप्रभावानें त्याच्या आतिवाहिक देहानें आधिभौतिक देहाची कल्पना केली नाहीं. त्याला स्थूलभावाचें विस्मरणच झालें. पण मी स्थूलदेहातिरिक्त आहें, एवढ्याच बोधानें युक्त असलेल्या त्याला त्याहून अधिक (म्हणजे देहत्रयातिरिक्त शुद्ध चिन्मात्ररूपतेचें) ज्ञान झालें नाहीं. त्यामुळें दिशांचा अंत लावणें, हें आपलें कार्य अजून शेवटास गेलेलें नाहीं, असें पाहून तो त्याच शरीरानें त्या महा पोकळींत फिरूं लागला.

श्रीराम—मुने, देहावांचून केवळ चित्त कार्यामध्यें कसें प्रवृत्त झालें व आतिवाहिक संवित्तीहून अधिक बोध कोणता ?

श्रीवसिष्ठ—अंतःपुरांत बसलेला पुरुषही जसा संकल्पानें बाहेर प्रवास करूं शकतो त्याप्रमाणें त्याचें मनही शरीरावांचून आपलें कल्पनामय कार्य करूं लागलें. स्वप्न, मनोराज्य इत्यादिकांमध्यें स्थूलशरीराची अपेक्षा न करितांच सूक्ष्म आतिवाहिक मन सर्व प्रवृत्ति करूं शकतें. विचारानें आधिभौतिकताभ्रम निवृत्त झाला असतां आतिवाहिक भाव अवशिष्ट राहतो. नंतर बा रामा, चांगला विचार केला असतां तो राहिलेला आतिवाहिक भावही चिन्मात्ररूप होतो. निर्विषय चिन्मात्रप्रतीति कशी होते तें मी पूर्वी पुष्कळ वेळां सांगितलें आहे. हा सर्वोत्तम भाव सिद्ध झाला म्हणजे द्वैत, राग, द्वेष, इत्यादिकांतील कांहीं रहात नाहीं. तो सर्व शिव अनादि-अनंत बोधच आहे. मनोमननरहित व शांत अवस्थान हाच उत्तम बोध होय. पण आतिवाहिक देहामध्यें स्थित असलेला विपश्चित् राजा त्या बोधास प्राप्त झाला नव्हता. तो आपल्याला केवळ सूक्ष्म देह समजत होता. म्हणून त्याला मी सर्वतः भ्रमण करीत आहें, असें वाटलें. त्यानें त्या महाश्वभ्रांत गर्भवासस्थानाप्रमाणें गाढ तम पाहिलें. त्याच्या एका टोंकास पूर्वोक्त ब्रह्मांडखर्पर होतें. त्याच्यापुढें जल, तेज व वायु यांचीं आवरणें त्याला दिसलीं. त्या सर्वांतून तो अनायासानें तरून गेला. कारण हें सर्व स्वप्नप्राय आहे, असा बोध त्याला होता. वायूच्या आवरणानंतर महा आकाशाचें आवरण लागलें. पण तो महानिश्चयी राजा त्याचेंही उल्लंघन करून शबल ब्रह्माकाशांत जाऊन पोंचला. त्यांतच हें सर्व जग होतें, व तें सर्व त्याच्यापासूनच झालें होतें. तो राजा मनानें भ्रमण करीत तेथून फार दूरवर गेला. तों त्याला दुसरें ब्रह्मांड लागलें. त्यांतूनही तो पार गेला. तों तिसरें ब्रह्मांड दिसलें. त्याच्याही पलीकडे गेलेल्या त्याला चवथें, पांचवें, दहावें, शंभरावें, सहस्रावें, लक्षावें, अशीं असंख्य ब्रह्मांडें दिसलीं. प्रत्येकाची रचना एकसारखीच होती. जागजागीं तशींच भूतें, तशींच आवरणें, तसेच पर्वत, तशाच नद्या, व तसेच सर्व कांहीं. तात्पर्य राघवा, दिशांचा अंत लावण्याचा ज्यानें दृढ निश्चय केला आहे, असा तो राजा अद्यापि भटकत राहिला आहे. पण त्याला तो

अजून लागत नाहीं. जिकडे जावें तिकडे त्याला पुनः पुनः तेंच तें दिसतें. पण दीर्घ कालापासून दृढ होऊन राहिलेल्या 'जग सत्य आहे,' या निश्चयापासून तो ढळत नाहीं. रामा, या अविद्येचा अंत नाहीं. तिचा सत्य स्वभाव जर पाहिला तर ती साक्षात् ब्रह्मच आहे. कारण निर्विकार ब्रह्मामध्यें वस्तुतः अविद्या नाहीं. तर तो आत्माच हें दृश्य व ही अविद्या यांच्यारूपानें विकास पावला आहे. जें ब्रह्म तूं जाग्रत् व स्वप्न यांत जशा प्रकारच्या वासनेनें पूर्वी पाहिलेंस, आतां पहात आहेस व पुढें पाहशील तें ब्रह्म तसेंच होतें, आहे, व असेल. म्हणूनच हें जग सतही नव्हे व असतही नव्हे. तर अनिर्वचनीय आहे. हे रामा, तो विपश्चित् राजा तत्त्वज्ञान झालेलें नसल्यामुळें अद्यापि पुनः पुनः त्याच त्या ब्रह्मांडोदरांत एकसारखा एकाद्या हरणाप्रमाणें भटकत राहिला आहे. १२८.

सर्ग १२९—राहिलेल्या दोघां विपश्चितांचा वृत्तान्त. त्यांतील एकाला मृगत्वाची प्राप्ति व शेवटीं दोघांचा समागम.

श्रीराम—भगवन्, चार विपश्चितांपैकीं एक भगवान् विष्णूच्या प्रसादानें ज्ञानवान् होऊन मुक्त झाला. दुसरा अद्यापि अविद्येमध्यें भ्रमण करीत राहिला आहे. पण बाकी राहिलेल्या दोघांचें पुढें काय झालें, तें सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, चंद्रलोक व शाल्मलीद्वीप यांतील भोगांमध्यें आसक्त होऊन राहिलेल्या त्या दोघांतील एकजण (दक्षिणेकडे जाणारा विपश्चित् राजा) उत्तर विपश्चित्–राजाच्याच अवस्थेंत जाऊन पडला. म्हणजे त्याच्याप्रमाणेंच ब्रह्मांडावरणांचें उल्लंघन करून शबलब्रह्मांत भ्रमण करूं लागला. तो अद्यापि लक्षावधि ब्रह्मांडें पहात तसाच फिरत आहे. पण पूर्वेकडील राजा चंद्रलोकीं असतांना तेथील चंद्रलांछनभूत मृगाशीं अतिशय स्नेह जमल्यामुळें त्याच संस्कारानें आतां हरिण होऊन एका पर्वतावर विहार करीत राहिला आहे.

श्रीराम—पण भगवन्, चौघांची एकच वासना असतांना व ती सर्वांची सदा एकसारखीच जागत असतांना हीन व उत्तम फलरूप कशी झाली ?

श्रीवसिष्ठ—प्राण्याची चांगल्या प्रकारें अभ्यासलेली ही वासना अपरिपक्व असल्यास (देश-काल-क्रियावशात्) विपरीत होते व तीच परिपक्व झालेली असल्यास कधींही बदलत नाहीं. विपश्चितांची ती वासना अतिशय परिपक्व झालेली नव्हती. म्हणून त्यांच्या फलामध्यें पुढें बदल झाला. त्यांतील दोघे अविद्येचा अंत लावण्यासाठीं अद्यापि भ्रमण करीत आहेत. एक मुक्त झाला व चवथा हरण होऊन राहिला आहे. पण अविद्येचा अंत लागणें शक्य नाहीं. कारण ती अनंत आहे. पण सूर्योदय होतांच अंधकाराची शोभा जशी समूळ नष्ट होते त्याप्रमाणें विज्ञानप्रकाश येतांच ती तत्काल शांत होते. आतां पश्चिम विपश्चित् राजाला मुक्ति कशी मिळाली तें मी सांगतों, ऐक. वर सांगितल्याप्रमाणें तो एकसारखा भटकत असतांना ब्रह्ममहाकाशांतील कोणा एका दृश्य मंडलांत आला. तेथें त्याला भाग्यवशात् शम, दम, श्रद्धा, तितिक्षा इत्यादि शुभ गुणांनीं युक्त असलेल्या साधकांची संगति लाधली. तिच्या योगानें तो जीवन्मुक्तांच्या समाजांत जाऊं लागला व त्याला आत्मज्ञान झालें. तो ब्रह्मरूप बनला. त्याबरोबर त्याची ती अविद्याभ्रांति, तो सूक्ष्म देह व तो पूर्वीचा निश्चय हीं सर्व एकाच वेळीं क्षीण झालीं. असो; राघवा, याप्रमाणें मी तुला हें सर्व विपश्चित्–राजांचें वृत्त व चेष्टित सांगितलें आहे. त्यांना जिचा अंत लावितां आला नाहीं, अशी ही कार्याविद्या सर्व दिशांमध्यें अद्यापि तशीच पसरलेली आहे. कारण तिची कल्पना करणारी अज्ञात चित् अनंत असल्यामुळें लक्षावधि वर्षें लक्षावधि योजनें जरी हिंडत राहिलें तरी ती (अज्ञात चित्) स्वभावतःच कशाना कशाची तरी कल्पना अवश्य करणारच. अज्ञात ब्रह्मालाच अविद्या म्हणतात. पण तेंच ज्ञात झालें असतां शांत ब्रह्म होतें. असो; रामा, त्या ब्रह्माला न जाणणाऱ्या उत्तर विपश्चिताला दीर्घकाल अविद्येमध्यें भ्रमण करूनही तिचा अंत लागला नाहीं.

श्रीराम—भगवन्, विपश्चित् राजाला ब्रह्मांडकपाटच सांपडलें नाहीं कीं काय? कारण तो त्याला फोडून त्यांतून बाहेर कसा गेला. तें तुम्ही सांगितलें नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—रामा, ब्रह्मदेवानें पूर्वी उत्पन्न होतांच आपल्या दोन्ही हातांनीं ब्रह्मांडमंडलाचे, एक खालचा व दुसरा वरचा, असे दोन भाग केले. त्यामुळें वरचा भाग फार वर गेला व खालचा अगदीं खालीं गेला आणि त्या दोन्ही कपालांच्या मध्यें विपुल आकाश भरून राहिलें. तेंच हें अपार भूत आपणाला नीलवर्ण दिसतें. तीं दोन कपालेंच ब्रह्मांडाच्या बाहेरील जलादि आवरणांस धारण करणारीं आधारस्थानें झालीं. अर्थात् तीं खर्परेंही वस्तुतः कल्पित आहेत. सत्य नव्हेत. जलाच्या आवरणाचा विभाग जेथून होतो तेंच ब्रह्मांडाचें वरचें व खालचें शकल होय. वस्तुतः तें कांहीं तव्यासारखें किंवा परळासारखें काठिण कवच नव्हे. त्यामुळें विपश्चित् नक्षत्रचक्राप्रमाणेंच त्या मार्गानें पुढें गेला. अविद्येचा अंत लावण्याचा अपक्क निश्चय हाच त्याचा मार्गदर्शक व प्रेरक झाला. असो; रामा, ' मी स्वप्नांत पाहिलेला अमुक एक अपूर्व गांव येथून किती दूर आहे ' असें कोणी विचारूं लागल्यास तें जसें सांगतां येणें शक्य नाहीं त्याप्रमाणें भ्रमण करणारे ते दोघे विपश्चित् किती दूर होते किंवा आहेत, हें मला सांगतां येणार नाहीं. पण तिसरा मृग झालेला राजा मात्र या आमच्या ब्रह्मांडांतच नव्हे, तर यावेळीं या आपल्या राजमंदिरांत आहे हें मी जाणतों. तो, आम्ही कधीं पाहिलींही नाहींत, अशा अनेक ब्रह्मांडांतून हिंडून आतां येथें येऊन राहिला आहे. रामा, तुला त्रिगर्त राजानें दिलेला जो क्रीडामृग तुजपाशीं आहे, तोच तो राजा होय.

श्रीवाल्मीकि—वसिष्ठांच्या तोंडचें हें आश्चर्यकारक वर्तमान ऐकून रामाला मोठा विस्मय वाटला व त्यानें आपल्या बरोबरच्या इतर बालकांस त्या हरणाला सभेंत आणावयास पाठविलें. त्यांनींही त्याला मोठ्या त्वरेनें तेथें आणलें. सभेंत येतांच सर्व सभासदांनीं त्या हृष्ट–पुष्टांग हरिणाला पाहिलें. त्याच्या नीलवर्ण अंगावर पांढरे ठिपके होते. ते नक्षत्रयुक्त स्वच्छ आकाशाचें भान करवीत होते. त्याच्या चंचल नेत्रांकडे पाहून सभेंतील तरुणींना हा आपलें अनुकरण करून आपल्याला लाजवीतच आहे, असें वाटलें. तो आपल्या स्वाभावीक आसक्तीमुळें कोमल तृणाच्या आशेनें इकडे तिकडे पळण्याचा प्रयत्न करीत होता. बालकांच्या घोळक्याबरोबर

चालतां चालतां तो मध्येंच एकदम उभा राहून आपल्या भयभीत दृष्टीनें सभ्यांकडे अवलोकन करीत असे. आपल्या मनोरम ग्रीवाभंगानें (मान मुरडून) मागें पाहणारा तो सभासदांना आनंद देता झाला. त्याला पाहून राजा, मुनि व मंत्री यांना ' ही काय विचित्र माया आहे, ' असें वाटलें आणि सर्वच सभासद त्याच्याकडे पहात चित्राप्रमाणें स्थिर राहिले १२९.

सर्ग १३०--वसिष्ठांच्या ध्यानजन्य अग्नींत मृगाचा प्रवेश, त्याला विपश्चित् देहाचा लाभ व पूर्वीचें स्मरण.

श्रीराम—मुने, या विपश्चित्-राजाच्या दुःखाचा नाश कोणत्या उपायानें होईल ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, ज्या पुरुषाला ज्या देवतेची पुनः पुनः दीर्घकाल उपासना केल्यानें सिद्धि मिळालेली असते त्याला त्या देवतेवाचून दुसरी गति नसते. अर्थात् पुढच्या सिद्धी करितांही त्याला त्याचीच उपासना करावी लागते. त्यावाचून ती मिळत नाहीं; मिळाली तरी शोभत नाहीं; सुखकर व हितकर होत नाहीं. या विपश्चित् राजाचा आश्रय अग्नि आहे. त्यांत प्रवेश केल्यानें हा मृग पुनः पूर्व भावास प्राप्त होईल. मी आतां येथेंच हा सर्व चमत्कार करून दाखवितों पहा.

श्रीवाल्मीकि—इतकें बोलून, त्या मुनीनें आपलें चित्त ध्यानासक्त करून योग-सामर्थ्यानें अग्नीला निर्माण केलें. तो इंधन, धूम इत्यादिकांवांचूनच वसिष्ठांच्या पुढें ज्वाला-रूपानें उत्पन्न होऊन सभासदांना दूर सारीत वाढूं लागला. तेव्हां ' भगवन् अग्ने पूर्वी अनेकदां अनुग्रह केलेल्या या विपश्चिताला स्पर्श करून पूर्व देह दे. ' असें अग्नीला विनवून, वसिष्ठमुनि त्या हरणाकडे कृपादृष्टीनें पाहूं लागला. पण पूर्वीच्या गूढ संस्कारामुळें तो पशुरूप राजा अग्नीला पाहतांच प्रथम जरी उल्हसित झाला होता तरी त्याच्या उग्र ज्वाला समीप येतांच, सिंहाच्या पुढून जसा, तसाच तो वेगानें मागें पळूं लागला. पण भगवान् वसिष्ठानें आपल्या सामर्थ्यानें त्याला निष्पाप करून अग्नींत प्रविष्ट केलें. तेव्हां तो मृगही आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें अथवा संध्याकाळच्या मेघाप्रमाणें अग्नीच्या ज्वालासमूहांत स्थिर उभा राहिला. त्याचें शरीर सभ्यांना स्पष्ट दिसत होतें. पण ते सर्व त्याच्याकडे टक लावून पाहत असतांनाच तो पशुभाव सोडून मनुष्या-

कार झाला. त्याची कांति अतिशय रमणीय असून सर्व अवयव सुंदर होते. इतक्यांत तो अग्निही आपल्या सर्व ज्वालांचा उपसंहार करून अस्त पावलेल्या सूर्याप्रमाणें कोठें अदृश्य झाला आणि पुरुषाकार, अक्षमालाधर, सुवर्ण यज्ञोपवीती, व शुद्ध वस्त्राच्छादित विपश्चित् नुकत्याच उगवलेल्या चंद्राप्रमाणें तेथें उभा असलेला सर्वांना दिसला. त्याचा वेष पाहून 'अहो विचित्र भास (कांति)!' असें सर्व लोक एकाच वेळीं म्हणाले. त्या सर्वांनीं त्याला भास असेंच नांव दिलें. कांहीं वेळानें स्वतः अतिशय विस्मित झालेला तो भास तेथेंच खालीं बसून क्षणभर मनांत चिंतन करूं लागला. तेव्हां त्याला आपला सर्व वृत्तान्त आठवला. नंतर सर्व लोक विस्मयानें त्याच्याकडे पहात असतांना तो महात्मा पुनः उठला. आपण कोण कोठून, कोठें व कसें आलों, हें पूर्वीच कळलेलें असल्यामुळें त्यानें सहेतुक दृष्टीनें सभेंतील सर्व लोकांकडे पाहिलें. तो एकदम वसिष्ठापुढें आला आणि 'भगवन्, ज्ञानसूर्य व प्राण देणाऱ्या मुने, तुला मी शतशः प्रणाम करतों, असें म्हणून त्यानें त्याच्यापुढें लोटांगणें घातलीं. तेव्हां मुनि वसिष्ठानेंही त्याच्या मस्तकास हस्तस्पर्श करून 'राजा, आतां तुझ्या अविद्येचा अत्यंत क्षय होवो' असा आशीर्वाद दिला.

त्यानंतर तो रामाला तुझा जयजयकार असो, असें म्हणत दशरथापाशीं गेला. तेव्हां आपल्या आसनावरून किंचित् उठून दशरथ हंसतचसा त्याला म्हणाला, "राजन, तुझें स्वागत असो; हें आसन आहे. यावर बैस. अनेक जन्मांतील संसारांत भ्रमण करून तूं फार थकला आहेस. यास्तव जरा विश्रांति घे." दशरथानें असें म्हटलें असतां विश्वामित्रादि मुनींना प्रमाण करीत तो आसनावर बसला.

दशरथ—अरेरे, या विपश्चित् राजानें अविद्येमुळें दीर्घ काल दुःख भोगलें. खरोखर अज्ञानरूपी दुर्दृष्टीची गति मोठी कठीण आहे! आकाशांतील विचित्र देखाव्याप्रमाणें ही संसार–आडंबर दाखवीत असते. या महात्म्यानें किती जगांतून भ्रमण केलें बरें? शून्यरूप चिदात्म्यामध्येंही असलीं विविध जगें उत्पन्न होऊन भासतात, याला काय म्हणावें!!१३०.

सर्ग १३१—वटधानाराजपुत्राची कथा सांगून कौशिकानें प्रेरणा केली असतां विपश्चित् आपली भ्रांति विस्तरपूर्वक वर्णितो.

श्रीदशरथ—दिगंत पाहणें, या अविद्यारूप दुराग्रहामुळें या विपश्चित्–राजाला व्यर्थ हे सर्व क्लेश झाले, असें मी समजतों. कारण असल्या मिथ्या वस्तूला संपादन करण्याचा हट्ट धरणें, यासारखें मौर्ख्य दुसरें काय असणार? व त्याचा क्लेशकारक परिणाम झाल्यावाचून कसा राहील?

श्रीवाल्मीकी—इतक्यांत राजाच्या समीप बसलेल्या विश्वामित्राला वटधाना राजपुत्राच्या कथेचें स्मरण झालें, आणि त्यामुळें तो एकाएकीं म्हणाला, "हे राजन्, तूं ठीक बोललास, कारण ज्यांना उत्तम बोध प्राप्त झालेला नसतो त्यांना अशा प्रकारच्या अनेक विचित्र भ्रांति होतात. या राजासारखेच वटधानानामकभूमींत वटधानराजपुत्र आज सतरा लक्ष वर्षे एकसारखे भ्रमण करीत राहिले आहेत. पाताल, भूमि इत्यादि चवदा लोकांनीं बनलेला हा महालोक अनेक वर्तुळाकार लोकांनीं व्याप्त होत्साता आकाशांत स्थित आहे. तो हिरण्यगर्भाचा शुद्ध संकल्पनिश्चयच आहे; दुसरें कांहीं नाहीं. त्यांत आकाशांतील कल्पित वृक्षाप्रमाणें असलेला हा भूलोकही ब्राह्म संकल्पच आहे. पण तो असंख्य जीवांचा आधार आहे. तो स्वतः जरी निराधार असला तरी अंतराळीं धरलेल्या चेंडूवरील मुंग्यांप्रमाणें, त्यावर असंख्य जीव राहून व्यवहार करूं शकतात. त्या गोलाच्या खालच्या, वरच्या व बाजूच्या भागावर राहणारे जीव त्याच्याच धारणाशक्तीनें निर्भयपणें हवे तसे वावरतात. आकाशगंगा व नक्षत्रमंडल यांसह अंतरिक्ष त्या भूलोकाच्याच नियमित अंतरावरून एकसारखें फिरतें. स्वतः हा लोकही स्थिर नाहीं. चंद्रादि इतर ज्योति तिला जरी स्पर्श करीत नसल्या तरी तिला सोडून जात नाहींत; तर सदा तिच्या भोंवतीं फिरतात. आकाश या गोलाला सर्वतः व्यापून आहे. पण तें त्याच्या आधारानें राहणाऱ्या जीवांना नेहमीं वर दिसतें. त्यामुळें वस्तुतः पृथ्वीचा खालचा भाग कोणता व वरचा कोणता याचा निर्विवाद निर्णय होत नाहीं. पण जीवांनीं पृथ्वीचा तळ हा खालचा भाग व ज्या अवकाशांत पक्षी उडतात व नक्षत्रें दिसतात, तो ऊर्ध्व भाग अशी कल्पना केली आहे. पण वस्तुतः पक्षी उडन खाली जातात कीं वर जातात, याचा

कोणाला कांहींचं थांग लागत नाहीं. या एकाच गोष्टीवरून या जगांतील प्रत्येक भाग कसा आश्चर्यमय आहे, तो पहा.

असो, अशा या पृथ्वीगोलांतील एका वटधाना नांवाच्या देशांत त्याच नांवाचे क्षत्रिय होते. राजन्, त्यांच्या कुळांत पूर्वी तीन राजपुत्र झाले. तेही तिघे या चौघां विपश्चितांप्रमाणें दृश्य मार्गानें भूम्यादि सर्व जगाचा अंत पहावयास मोठ्या निश्चयानें निघाले. पण पुनः जल, पुनः पृथ्वी, पुनः आकाश, पुनः तोच वायु इत्यादि वारंवार तींच तीं भूतें पहात ते तिघेही चेंडूवरील सूक्ष्म किड्यांप्रमाणें भ्रमण करीत राहिले. त्यांना अपूर्व देश, किंवा वस्तु अथवा दुसरें कांहीं सांपडलें नाहीं. अंतराळीं टांगलेल्या चेंडूवरील मुंगीप्रमाण ते अद्यापि तसेच फिरत राहिले आहेत. ते या भूगोलावरील ज्या ज्या देशांत जातात तेथें तेथें ते येथल्या प्रमाणेंच सर्व पहातात आणि आम्हांला अजून अंत लागला नाहीं, असें म्हणून तो लावण्याच्या दुराशेनें पुनः फिरूं लागतात. सारांश, याप्रमाणें हें दिसणारें कांहीं नाहीं; तो सर्व ब्रह्मसंकल्पाचा विकास आहे; पण संकल्पाचें अधिष्ठान चैतन्य असल्यामुळें तेंच तत्त्व आहे. जलावरील आवर्त-तरंग-बुद्बुदांप्रमाणें तें ब्रह्माहून पृथक् नाहीं. जग उत्पत्तीच्या पूर्वी नसतें. यास्तव तें त्यावेळीं शून्यच असतें, हें कोणीही कबूल करील. पण जग जरी शून्य असलें तरी त्याचें अधिष्ठान ब्रह्म त्यावेळीं असतेंच. कारण पूर्वी नसणाऱ्या व सृष्टीनंतर होणाऱ्या जगाला आधार हा पाहिजेच. त्याचप्रमाणें तें नाश झाल्यावर ज्याच्यामध्यें राहील, असेंही तत्त्व असलें पाहिजे. अर्थात् स्थितिकाळींही भासणारें हें सर्व साकार जग, तेंच आहे. तें चिद्रूप काम-कर्म-वासनानुसार जशी जशी कल्पना करतें तसें तसेंच आसक्त होतें. चिदणूंच्या उदरांत अनेक जगांचे अनुभव आहेत. सारांश राजा दशरथा, जीव शुद्ध चित्-रूप आहे. पण तो आपल्या परम स्थानापासून च्युत न होतांच, मी जीव आहें, असें समजून व व्यर्थ नानात्म-भावना करून दुःख भोगतो, हें मोठें आश्चर्य आहे.

असो, भासा, तूं या आपल्या दीर्घ प्रवासांत काय काय पाहिलेंस, कोठें कोठें गेलास, काय काय केलेंस व त्यांतील कशा-कशाचें तुला स्मरण आहे, तें सांग पाहूं.

भास—भगवन्, मी मुळींच खिन्न न होतां पुष्कळ दृश्य पाहिलें. पुष्कळ मार्ग चाललों व ज्यांची संख्या करवत नाहीं, अशा अनेक वस्तूंचा अनुभव घेतला. मला त्या सर्वांचें स्मरण आहे. राजन्, मी अनंत महा आकाशात जाऊन ज्याचें वर्णन करणेंही अशक्य आहे, अशीं अनंत सुखें व दुःखें भोगलीं. वर व शाप यांच्या योगानें अनेक शरीरें घेतलीं. फार दूर दूर गेलों. विचित्र सृष्टीची अद्भुत रचना पाहिली. अनेक जन्म घेतले. पण आपला पृथ्वीचा अंत लावण्याचा निश्चय सोडला नाहीं. एकदां मरतांना माझें मन एका कदंबवृक्षामध्यें आसक्त झालें. तेव्हां त्या संस्कारामुळें मी अंग देशांत सहस्र वर्षें वृक्ष होऊन राहिलों; पण मनाच्या बाह्य प्रवृत्तीला कारण होणाऱ्या प्राणचेष्टा त्यामध्यें व्यक्त झालेल्या नसल्या-मुळें माझें मन आंतल्या आंत राहिलेलें होतें. तथापि त्याच्या अभिमानी जीवरूप अशा मीं पुष्कळ दुःख भोगलें. मी मेरूवर हरण होऊन शेकडों वर्षें गवत खात व क्षणोक्षणीं मृत्यूला भीत राहिलों होतों. मी शरभ झालों; विद्याधर होऊन विद्याधरींच्या समागमांत काल घालविला; ब्रह्म-देवाच्या हंसाचा पुत्र झालों व मेरूवरील निर्झरिणींचें सुवर्णकमलाच्या परागांनीं पिंवळें झालेलें पाणी प्यालें. कालंजर पर्वतावरील वृक्षांच्या झुड-पांत व गुंजावनांत जंबूक झालों. तेथें एका गजानें भक्ष्यासाठीं फिरत असलेल्या माझ्या अंगावर पाय देऊन मला चिरडून सोडलें. पण देहाचा मोठा लोभ धरणारे माझे प्राण त्यांतून निघेनात. इतक्यांत त्याच गजाला एका सिंहानें माझ्या समोर फाडलें. त्यानंतर मी सह्य पर्वतावर सिद्धशापानें सुंदर देवस्त्री होऊन कृतयुग अर्धें होई तों राहिलों. पण तेथें असतांना माझें मन करवीर वनांतील वाल्मीकपक्ष्यामध्यें अतिशय आसक्त झालें होतें. त्यामुळें पुढें मलाही तीच योनि प्राप्त झाली. मी त्याच करवीरवनांत भार्या-पुत्रांसह राहत होतों. पण इतक्यांत काळानें माझ्या सर्व प्रिय परिवारांस मारून मला वियोगदुःखाग्नींत ढक-ललें. याप्रमाणें सिद्धशापानें दोन जन्म दुःख भोगून मी सिद्धांच्याच अनुग्रहानें स्वतः सिद्ध झालों. त्यामुळें मला हवा तेथें संचार करितां येऊं लागला. त्या सिद्धीच्या बळावर मी अनेक कुकर्में केलीं. महेंद्रपर्वतावरील चंदनवनांत झोंपाळ्यावर आनंदानें बसलेल्या साध्वींना उचलून नेऊन मी

त्यांचा बलात्कारानें उपभोग घेतला. कांहीं दिवसांनीं दिशांचा अंत पाहण्याविषयींच्या दुराग्रहानें ज्याला अतिशय व्याकुल केलें आहे, असा मी खिन्न मनानें एका पर्वतावर तापस होऊन राहिलों.

अहो मुनिवर्य, मी आपले मागचे अनेक जन्म आठवीत असतांना मध्येंच मला आठवलेलें हें एक आश्चर्य ऐका. अनंत ब्रह्मांडांनीं भरलेलें एक स्थान होतें. त्यांत सागरांतील जलचरांप्रमाणें सर्व दिशेंत व सर्व स्थानीं असंख्य भूतें होतीं. तेथें तेज, वायु व आकाश यांचें अस्तित्व संशयित होतें व त्यांतील भूमि जलांत प्रतिबिंबित झालेल्या पदार्थाप्रमाणें दिसत होती. अर्थात् ज्यांतील नाम—रूप किंचित् व्यक्त झालें आहे, असें तें, हें ब्रह्मच होय; हें केवढें आश्चर्य आहे बरें ! असो; त्यांत मी एक स्त्री पाहिली. आरशांत प्रतिबिंबित झालेल्या वस्तूंप्रमाणें तिच्या शरीरांत आकाश—शैल—दिगंतादिकांनीं युक्त असलेलीं अनेक त्रिभुवनें दिसत होतीं. त्या तसल्या आश्चर्यभूत स्त्रीला पाहून मी म्हटलें, “ हे सुंदरि, तूं कोण आहेस ? व तुझें हें शरीर असें काय दिसत आहे ? ” माझा हा प्रश्न ऐकून घेऊन ती म्हणाली, “ बा भल्या पुरुषा, या सर्व वस्तूंमध्यें जी शुद्ध चित् आहे, तीच मी. हीं सर्व महा जगें हेंच माझें अंग (मूर्तामूर्तात्मक शरीर) आहे. अरे बाबा, जशी ही मी या आश्चर्यकारक देहानें युक्त आहें, त्याप्रमाणेंच हें सर्व जग आश्चर्यकारक आहे. पण स्थूल भावाविषयींचा अत्याग्रह सुटेपर्यंत प्रत्येक वस्तूंतील हें तत्त्व जीवांना कळत नाहीं. तर ज्याचा स्थूलभाव जाऊन आतिवाहिक भाव उदय पावतो त्यालाच तें दिसतें. प्रत्येक शरीरांत अशा प्रकारचा विचित्र भाव आहे. फार काय पण भिंत, इत्यादि दुसऱ्या सर्व वस्तूंतही तें विचित्र तत्त्व भरून राहिलें आहे; पण त्याला ओळखणारी दिव्य दृष्टि मात्र संपादन केली पाहिजे. मुनिवर्य, हें आश्चर्य पाहून मी पुढें गेलों. कांहीं दिवसांनीं जेथें मुळीं स्त्रियांचें नांवही नाहीं, अशा एका ब्रह्मांडांत मी शिरलों. तेथें भूतांपासूनच भूतें होत होतीं, व तीं भूतांतच लीन होत असत. सारांश मी अशींच आणखीं अनेक आश्चर्यें पाहिलीं. त्या सर्वांचें वर्णन कोठवर करूं ? कोठें कांहीं, कोठें कांहीं, मिळून सर्वत्र विचित्रता व क्लेश मी अनुभविले १११.

सर्ग १३२—भास पुनः अनेक जन्म, आश्चर्यें व संसाराचें निःसारत्व वर्णितो.

भास—मी मंदर पर्वतावरील मृदु मंदार-मंदिरांत एकदां एका अप्सरेस आलिंगन देऊन निजलों होतों; तों इतक्यांत एकाएकीं एक मोठा जलप्रवाह येऊन तो आम्हांला तृणाप्रमाणें वाहून नेऊं लागला. त्यामुळें माझी प्रिया व्याकुळ झाली. तेव्हां मी तिला धीर देऊन विचारलें कीं, हें काय आहे? त्यावर भयानें नेत्र फिरवीत ती म्हणाली, "हे कांत, येथें चंद्रकांत मणी फार आहेत. आपण जेथें बसलों होतों तो सर्व कडा तर चंद्रकांताचाच आहे. यास्तव चंद्रोदय होतांच त्यांतून हा जळप्रवाह निघालेला असून तो आम्हांला वाहून नेत आहे. सुखांमध्यें गुंग झाल्यामुळें मी पूर्वींच हें सांगावयास विसरलें. त्यानंतर एकादी पक्षिणी भूमीवरील किड्याला पटकन् उचलून आकाशांत जशी उडून जाते त्याप्रमाणें ती अप्सरा मला वर उचलून घेऊन गेली. महाराज, मी आणखी असे अनेक चमत्कार व दशा पाहिल्या. जेथें जाऊं नये तेथें गेलों. वेगानें फिरत असतांना माझीं वर्षेंच्या वर्षें गेलीं. पण या दृश्यसंज्ञक अविद्येचा अंत लागला नाहीं. दिसणारी प्रत्येक वस्तु सत्य नव्हे, ती स्थिर नाहीं, असें वारंवार वाटत असूनही तिची आशा सोडवत नाहीं, हा केवढा चमत्कार आहे! जीवांची दशा प्रतिक्षणीं नवी नवी होत असते. सुखें व दुःखें तिला आकुल करीत असतात. खरोखर अशा विचित्र भावामुळें ही अविद्या अतिशय असह्य झाली आहे. मुनिवर्य, मी कोठें कोठें तर जीवरहित जगें पाहिलीं आणि कोठें इंद्राच्या किंवा हिरण्यगर्भाच्या ऐश्वर्यालाही तृणाप्रमाणें तुच्छ वाटविणाऱ्या ऐश्वर्याचा अनुभव घेतला १३२.

सर्ग १३३—आकाशांतून सप्तद्वीपप्रमाण शव पडल्याचें वर्णन.

विपश्चित—हे मुने, एका अपूर्व जगांत मी आणखी एक मोठें आश्चर्य पाहिलें. तें महा पातकांच्या रौरवादि नरकासारख्या भयंकर फळासारखें जरी होतें, तरी अविद्येनें अंध होऊन मी अग्नीच्या वरामुळें तेंही पाहिलें. जेथें या लोकच्या कोणालाही जातां येणें शक्य नाहीं, अशा एका चंद्रसूर्याच्या दीप्तीनें अतिशय दीप्त झालेल्या आकाशांत भ्रमण करीत असतांना मी सहज खालीं पाहिलें; तों भूलोकावर एक विशाळ छाया भ्रमण करीत आहे, असें मला दिसलें. तेव्हां ती कोणाची आहे, हें

पाहण्यासाठीं मी आपले नेत्र वर लाविले. तों एक अनेक पर्वतांसारखी धिप्पाड पुरुषाकृति खालीं गरगर फिरतच पडत आहे व तिनें आपल्या विस्तीर्ण भागानें सूर्यालाही आच्छादित केलें आहे, असें दिसलें; पण 'हा एवढा थोरला पुरुष कोण असावा? हा विराडात्मा ब्रह्मा आहे कीं असाच दुसरा कोणी आहे?' असा जों मी विचार करीत आहें तों अकस्मात् मोठा थोरला आवाज करून सूर्य आकाशांतून खालीं पडला. पण सप्तद्वीपात्मक वसुमतीस आपल्या धिप्पाड देहानें आच्छादित करीत तो भयंकर पुरुष पडत आहे, असें पाहून मला आपल्या जीविताची मोठी चिंता लागली व मी लागलाच माझ्या समीप असलेल्या अग्नीमध्यें शिरलों. तेव्हां शेकडों जन्मांमध्यें मी ज्याची आराधना केली आहे, असा तो भगवान् चंद्रासारखा शीतल होऊन 'भिऊं नकोस,' असें मला म्हणाला. तें ऐकून 'हे देवा, तुझा जयजयकार असो. प्रत्येक जन्मीं तूंच आमची परम गति आहेस. आज हा अकालीं कल्पांत ओढवला आहे. यास्तव माझें रक्षण कर' अशी मी त्याची प्रार्थना केली. तेव्हां 'तूं कांहीं भिऊं नको. ऊठ, चल, माझ्या लोकीं ये.' असें म्हणून अग्नीनें मला आपल्या वाहनावर बसविलें. (पोपट हें त्याचें वाहन आहे.) आणि त्या वेगानें खालीं पडत असलेल्या पुरुषाच्या शरीरालाच छिद्र करून तो माझ्या सहवर्तमान पार निघून गेला. तेव्हां त्याच्या शरीरांतून पलीकडे गेल्यावर मी त्या भयप्रद आकाराला भूमीवर पडलेलें पाहिलें. त्याच्या आघातानें भूमि चळचळ कांपली. पर्वतांचीं शिखरें व मोठमोठे वृक्ष धडाधड खालीं पडले. समुद्र व इतर जलाशय यांचें जल वर उंच उसळलें. घरें व इतर जड पदार्थ यांचा चूर उडून असंख्य प्राणी मरण पावले, त्याच्या पडण्याचा मोठा ध्वनि झाला व त्याचा आकाशांत दुमदुमलेला प्रतिध्वनिही मी स्वतः ऐकला. वनें व पर्वत यांचा उच्छेद झाला. प्राण्यांचा अकस्मात् नाश झाला. सर्वत्र क्षोभ झाला., हाहाकारालाही त्यावेळीं अवकाश मिळाला नाहीं.

असो; याप्रमाणें सूर्य, पर्वत, वृक्ष इत्यादिकांनाही खालीं पाडणारा तो भयंकर देह केवढासा आहे, म्हणून जों मी पहात आहें तों तो सद्वीप पृथ्वीतही मावत नसून त्याचा कांहीं भाग मात्र तिच्या आधारानें स्थित

आहे, असें मला दिसलें. तेव्हां मी त्या प्रसन्न अग्नीला म्हटलें, 'भगवन्, सूर्यालाही पाडविणारा हा आहे कोण? हा मांसमय पर्वत या सप्तद्वीपा पृथ्वींतही मावत नाहीं!!' तेव्हां तो माझा पिता मला म्हणाला, "पुत्रा, हा सर्व उत्पात शांत होईतों तूं धीर धर, मग मी तुला सर्व सांगेन." तो भगवान्, इतकें सांगत आहे तों दिव्य वस्त्रभूषणांदिकांनीं भूषित झालेले सिद्ध, साध्य, अप्सरा, दैत्य, गंधर्व, उरग, किन्नर, ऋषि, मुनि, यक्ष, किन्नर, देव इत्यादि सर्व तेथें आले आणि भक्तीनें मस्तकें नम्र करून कालरात्रीची स्तुति करूं लागले. 'संहारसमयीं सर्व जगाचा क्षय करून उद्दंड तांडव करणारी व दैत्याच्या मस्तकांची माळ गळ्यांत घालून त्यांच्या रक्तानें न्हाणारी चंडी देवी आम्हांवर प्रसन्न होवो. ती सर्वांचं कल्याण करो. या उत्पाताचें शमन होवो' इत्यादि प्रकारें त्यानीं तिची पुष्कळ स्तुति केली १३३.

सर्ग १३४—देवीचा आविर्भाव व तिच्या गणांनीं त्या शवाचें केलेलें भक्षण.

विपश्चित्—मुने, त्या भूमीवर पडलेल्या शवानें आपल्या उदर भागानेंच सर्व पृथ्वीला आच्छादित केलें आहे, व त्याचे हात-पाय-मस्तक इत्यादि भाग लोकालोक व मेरु यांच्या पलीकडे गेले आहेत, असें मीं पाहिलें, व अग्नीनेंही मला तसेंच दाखविलें. इतक्यांत देवादिकांच्या स्तुतीनें प्रसन्न झालेली देवी प्रकट झाली. तिचें सर्व शरीर अतिशय शुष्क झालेलें होतें. उच हातांवरील व पायांवरील शिरा तर मोजतां येतील इतक्या स्पष्ट दिसत होत्या. तिच्याबरोबर यक्ष, पिशाच, भूत, शाकिनी, डाकिनी, वेताळ इत्यादि सर्व परिवार होता. तिच्या उग्रदृष्टीनें सर्व दिशा प्रकाशित होत होत्या. तिनें आपल्या दीर्घ हातांत सर्व आयुधें घेतलीं होतीं. असो; तिच्यापाशीं जाऊन देवांनीं 'भगवति, हा पुरुष आम्ही तुला अर्पण केला आहे. यास्तव आपल्या सर्व परिवारासह याचा स्वाद घेऊन तूं तृप्त हो,' अशी प्रार्थना केली, त्याबरोबर 'ठीक आहे' असें बोलून ती कालिका आपल्या प्राण वायूनें त्या शवाचें रक्त आकर्षण करून घेऊं लागली. तिनें तृप्ति होईतों रक्त पिऊन घेतलें. ती पूर्वी शुष्क असलेली चंडिका आतां चांगली पुष्ट झाली. ती स्वतः वर्षाकालच्या मेघमालेप्रमाणें लाल व तीची दृष्टि त्याचवेळच्या चंचल विद्यु-

त्–प्रमाणें अस्थिर व उग्र झाली. जिचें उदर फार लांब आहे व जिच्या अंगावर सर्पांचीं भूषणें आहेत अशी ती भगवती रक्तासवाच्या मदानें मत्त झाली. तिनें आपल्या सर्व हातांत आयुधें घेतलीं होतीं. नंतर तिनें आपल्या अर्ध्या शरीरानेंच भरून सोडलेल्या आकाशांत नाचण्यास आरंभ केला. देव तिचें नृत्य पाहूं लागले. इतक्यांत तिच्या अनुचरांनी (म्हणजे भूत—प्रेत—पिशाच--वेताळ--यक्ष इत्यादिकांनीं) त्या शवाच्या अवयवांस वाटून घेऊन त्यांवर आपापला तप्त जठराग्नि शांत करण्यास सुरवात केली. त्यांनीं त्या देहाला फाडलें; सोललें; त्यांतील हाडांचे तुकडे पाडले. आंतडीं व शिरा यांना भूमीपासून सूर्यलोकापर्यंत लांबच लांब पसरलें. रक्ताच्या योगानें पृथ्वी व सर्व जलाशय दूषित झाले. हा सर्व चमत्कार देव लोकालोक पर्वताच्या शिखरांवर खिन्न मनानें उभे राहून पहात होते.

श्रीराम--(वसिष्ठांस म्हणतो–) पण गुरुवर्य, भूलोकाला आपल्या उदरानेंच व्यापणाऱ्या त्याचे इतर अवयव जर भूगोलाच्या बाहेर गेले होते तर देवांना लोकालोक पर्वताच्या शिखरावर जागा कशी मिळाली ?

श्रीवसिष्ठ—त्या शवाचे हात व पाय पसरलेले असल्यामुळें त्यांच्या मध्यवर्ती भागांत ते राहूं शकले. असो; रामा, पुढचा वृत्तांत मीच तुला थोडक्यांत सांगतों, ऐक. याप्रमाणें तें शव हात-पाय पसरून उपडें पडलें असतां व चंडीचे भूतादि अनुचर गण त्याला खाऊन हर्षानें नाचूं लागले असतां त्या मृत शरीरांतून रक्तप्रवाह वाहूं लागला व मेदाचा दुर्गंध सुटला. तेव्हां अतिशय दुःखित झालेले देव असा विचार करूं लागले.--हाय हाय ! मोठी दुःखाची गोष्ट आहे ! ! पृथ्वी कोठें गेली ? जलाशय काय झाले ? लोक व पर्वत यांची काय वाट झाली ? चंदन, मंदार, कदंब इत्यादिकांच्या वनानें मंडित झालेला व पुष्पराशींचा जणुं काय मंडपच असा मलय पर्वत कोठें गेला ? रक्तानें उंच शुद्ध व विपुल हिमालयाच्या भूमीही जणुं काय त्यांच्या स्वाभाविक शुभ्रतेच्या मत्सरानेंच लाल करून सोडल्या. क्रौंच द्वीपांतील क्रौंच पर्वतावर जो एक मोठा कल्पवृक्ष असून ज्याच्या शाखा ब्रह्मलोकापर्यंत येऊन पोंचत होत्या त्यांचें चूर्ण झालें. पारिजातक, लक्ष्मी, चंद्र व अमृत यांच्या

उत्पादका क्षीरार्णवा, व इतर सागरांनो, तुमची काय दशा झाली ही? अहो इतर वृक्षांनो, व रम्य पदार्थांनो, तुमच्याकडे आमच्यानें पाहवतही नाहीं. सर्व पुण्यस्थलें भ्रष्ट झालीं. जनांचा विध्वंस झाला. चारी वर्णांचे लोक नाहींसे झाले. आतां या पुढें आम्हांला कशाच्या योगानें समाधान होईल, कांहीं समजत नाहीं. इक्षुरससागराच्या तीरावरील तीं मधुर वनें पुनः आमच्या दृष्टीं पडतील काय? कदंबकल्पवृक्षांच्या छायेंत बसून चंदनानें मंडित झालेल्या सुंदरींचें नृत्य आम्ही कधीं पाहूं काय? जंबूद्वीपांतील जांभळें तर आतां आम्हांला विसरलींच पाहिजेत. हर हर!! अनेक रमणीय उपभोग्य साधनांनीं भरलेली पृथ्वी कोठें आहे? आम्ही आतां जिवंत कसें रहावें? १३४.

सर्ग १३५—भूतादिकांनीं मांसादि खाल्यावर भूमीला मेदानें मेदयुक्त व राहि-लेल्या रक्तानें मदिरार्णव केलें.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, त्या मत्त भूत-संघानें त्या शवाला बहुतेक खाऊन टाकलें असतां इंद्रासह देव पुनः असें म्हणाले,—"विद्याधर व देव यांच्या विमानांच्या मार्गांतही देवीच्या गणांनीं हीं आंतडीं पसरलीं आहेत. पहा, पहा; त्या भूतांनीं साती द्वीपांत मेदोजल पसरलें, मांस खालें, रक्त प्राशन केलें. त्यामुळें आतां भूमि कांहींशी दिसूं लागली आहे. सर्व प्राण्यांना अतिशय आनंद देणारी ही (भूमि) आतां मेदोरूपी वस्त्रानें सर्व बाजूंनीं आच्छादित होऊन राहिली आहे. तिच्यांतील सर्व वनें मेदोमय शारद मेघसमूहांच्या योगानें, धूसुर कंबलांनीं आच्छादित झाल्याप्रमाणें दिसत आहे. पहा पहा! हे त्याच्या हाडांचे पर्वत झाले असून ते हिमालयाच्या शिखरांप्रमाणें दिशांस आच्छा-दित करून राहिले आहेत."

असो, रामभद्रा, देव याप्रमाणें आपसांत बोलत आहेत तों तो भूतांचा संघ तिकडे सर्व पृथ्वीस मेदानें सारवून, नाचूं लागला. तेव्हां देवांनीं आपल्या सामर्थ्यानें पृथ्वीवर जागजागीं अवशिष्ट राहिलेलें रक्त एकाच मार्गानें नेऊन एका मोठ्या सागरांत सोडलें. त्यामुळें तो सुरार्णव झाला. भूतें आकाशांत नृत्य करून श्रांत झालीं म्हणजे त्यांतील मदिरा-जल अजून पीत असतात. पृथ्वीवराल मेद सुकून गेला व त्यामुळें तिला

मेदिनी हें नांव प्राप्त झालें. असो; याप्रमाणें त्या शवाची शांति झाली. दिवस व रात्र यांचा क्रम सुरू झाला. प्रजापतीनें तेथें नवी प्रजा निर्माण केली व पुनः तेथें पूर्वीसारखा संसार सुरू झाला १३५.

सर्ग १३६—अग्नीनें भासाला शवाचा वृत्तान्त सांगितला.

भास—हे राजा दशरथा, मी शुकाच्या पंखांच्या मूळाशीं बसून भगवान् ‘अग्नीला प्रभो, हें काय झालें हें ?’ असा प्रश्न केला असतां तो मला म्हणाला—“ राजा, काय झालें, तें आतां ऐक. त्या शवाचा सर्व वृत्तान्त मी तुला पहिल्यापासून सांगतों. अनंत व अनाकार असें चिन्मय परमाकाश आहे. त्यांत हीं असंख्य जगें हेच अनेक परमाणु भरलेले आहेत. त्यांत संवेदनमयी संवित् आपोआप उत्पन्न झाली. तिनें वेदनावशात् तेजःपरमाणुत्व पाहिलें. त्या परमाणूनें, त्याचें चित्–तत्त्व अज्ञानानें आवृत झालेलें असल्यामुळें आपली स्पष्ट भासणारी परमाणुता कल्पिली. ती आपल्या वृद्धीची इच्छा करीत असतांना चक्षुःप्रभृति इंद्रियांचा अनुभव घेती झाली. त्यांच्या द्वारा तिला पुढें असलेलें विषयमय जग दिसलें. याप्रमाणें वेदनादि–विषयान्त अध्यारोपरूप कार्य–करण-संघातांत असुर या नांवाचा कोणी एक प्राणी होता. तो असुरस्वभावामुळेंच अभिमानवान् झाला. त्याचे आई–बाप–पितामह इत्यादि सर्व असत्य प्रतिभासात्मक होते. असुरत्वामुळेंच पाण्यांत घातलेल्या चण्याप्रमाणें तो दर्पानें फुगला व त्यानें एका मुनीच्या सुखकर आश्रमस्थानास मोडून सोडलें. तेव्हां क्षुब्ध झालेल्या त्या मुनीनें ‘ तुला मोठा व बळकट देह मिळाला, म्हणून तूं आम्हांला त्रास देत आहेस; यास्तव आतां अधम मशक हो, ’ असा त्यास शाप दिला. त्याबरोबर शापाग्नीनें त्याचें भस्म केलें. तेव्हां त्या असुराचें चेतन आकाशाच्या वलयाप्रमाणें निराकार व निराधार आणि चित्त सुषुप्ति अथवा मूर्च्छा यांप्रमाणें निर्विषय होऊन राहिलें. तें अव्याकृतरूप चेतन भूताकाशाशीं एकरूप झालें. भूताकाश आपल्यामध्यें राहणाऱ्या वायूशीं एकता पावलें. याप्रमाणें उत्तरोत्तर प्राणिभावास प्राप्त होत तीच आसुर संवित् मशक झाली. त्याचें शरीर श्वासाबरोबर दोन दोन हात उडून जाण्यासारखें हलकें होतें. त्याची आयुर्मर्यादा दोन दिवस होती.

श्रीराम—भगवन्, स्वप्नाप्रमाणें जाग्रत्, असें आपण वारंवार मला सांगितलें आहे, पण स्वप्नदेह योनितः उत्पन्न होत नाहीं. जाग्रत्–देह योनितः होतो. तेव्हां जाग्रत्–देहाप्रमाणेंच सर्वत्र योनितःच तो होतो, कीं दुसऱ्याही प्रकारें होऊं शकतो ?

श्रीवसिष्ठ—ब्रह्मापासून तृणापर्यंत जेवढे म्हणून चराचर प्राण्याचे देह आहेत त्यांचा उद्भव दोन प्रकारानें होतो. एक ब्रह्ममय व दुसरा भ्रांतिजन्य. (विवर्त-उपादानांशांत ब्रह्ममय व परिणामी उपादानांशांत योनि-जन्य उद्भव होतो). पूर्वी रूढ झालेल्या जगद्भ्रांतीच्या अत्यासक्तीमुळें होणारा जो भूतांचा संभव तो दृश्याशीं संबंध ठेवणारा असल्यामुळें भ्रांतिजन्य आहे, आणि नित्यमुक्त ब्रह्माला केव्हांही जगद्भ्रांतीचा भास झालेला नसतां-नाच आपोआप विवर्तरूपानें सर्गाच्या आरंभीं जीवभावानें प्राप्त होणारा जो भाव तो ब्रह्ममय संभव होय. असो; असा प्रकार असल्यामुळें तो मशक जगद्भ्रांतिवशात् उत्पन्न झालेला होता. ब्राह्मोत्थ नव्हे. कारण ब्राह्मोत्थ जन्म, जन्मतः सिद्ध असलेल्या कपिल-सनकादिकांनाच प्राप्त होत असतो. आतां त्या मशकाचा व्यवहारक्रम मीच सांगतों तो ऐक. त्या मशकानें भूमीवरील ऊंस, तृण, गुल्म इत्यादि स्थानीं गुणगुणत असलेल्या इतर मशकांबरोबर गुणगुणत आपल्या दोन दिवसांच्या आयुर्मर्यादेंतील अर्धें आयुष्य (म्हणजे एक दिवस) घालविलें. दुसऱ्या दिवशीं त्यानें एक मशिका भार्या मिळविली, व तिच्याबरोबर तो कोमलतृणाच्या झोंपाळ्यावर बसून झोंके घेऊं लागला. पण शेवटीं झोंके घेऊन थकलेला तो एका गवताच्या झुबक्यांत जों थोडीशी विश्रांति घेण्याकरितां म्हणून बसत आहे तों एका हरिणाच्या पायाखालीं सांपडून चुरून गेला. पण मरतां मरतां हरिणाचा आकार दृष्टीं पडल्यामुळें त्यानें त्याची भावना करीतच प्राण सोडले. त्याकारणानेंच तो पूर्वोक्त क्रमानेंच हरिण झाला. पण वनांतून विहार करणाऱ्या त्याला एका व्याधानें धनुष्यानें मारलें. त्याची दृष्टि व्याधाकडे लागल्यामुळें तो उत्तर जन्मीं व्याधच झाला. तो विहार करितां करितां एका मुनीच्या अरण्यांत गेला आणि कांहीं भाग्य उदय पावल्या-मुळें त्याला तेथें राहण्याची सदबुद्धि झाली. मुनीनें करुणेनें त्याला असा बोध केला, अरे बा व्याधा, तूं असा भ्रांत कां होत आहेस ? हरणांना

व्यर्थ कां मारतोस ! अहिंसा, अभयदान इत्यादि शास्त्रमर्यादा कां पाळीत नाहींस ? या भंगुर जगांत असलीं दुष्कर्मे करून तुझें हित कसें होईल ? तुला त्यांमुळें असह्य दुःख भोगावें लागेल, याचा विचार तूं कसा करीत नाहींस ? हरणांचा जीव घेणें हें जरी तुमचें कुलपरंपरा-प्राप्त कर्म असलें व त्यावांचून या जगांत जिवंत राहणें जरी शक्य नसलें तरी बाबारे, नुस्तें जिवंत राहणें अथवा भोग भोगणें एवढाच पुरुषार्थ नव्हे. हिंसादि करून जे भोग मिळविलेले असतात ते दीर्घकाल पार-लौकिक अनर्थ देतात. आयुष्यही अतिशय चंचल आहे. शरीराला क्षणोक्षणीं अपाय होण्याची भीति असते. यास्तव बा पुत्रा, तूं धर्माचरण कर. हिंसेचा त्याग कर. म्हणजे तुझें कल्याण होईल. तुला अनंत सुख मिळेल. आत्म्याचा विचार कर. गुरूंना शरण जा. म्हणजे ते तुला सन्मार्ग दाखवितील १३६.

सर्ग १३७—मुनि, धारणाभ्यासानें स्वतः परशरीरांत प्रवेश करून पाहिलेलें स्वप्न सांगूं लागला.

व्याध—मुने, असें जर असेल तर दुःखक्षयाविषयीं चांगला उपाय कोणता तो सांग.

मुनि—बा साधो, मुनींचा आचार हाच दुःखक्षयाचा हेतु आहे. यास्तव तूं बाणांसह आतांच या धनुष्याचा त्याग करून मुनींना मान्य असलेला यम—नियम—विचारादि आचार कर.

श्रीवसिष्ठ—रामा, मुनीच्या या वचनास मान देऊन तो व्याध सशर धनुष्याचा त्याग करून तेथें राहिला. मुनींप्रमाणें वागूं लागला. त्यानें अयाचित वृत्ति धारण केली. त्यामुळें थोड्याच दिवसांत त्याच्यामध्यें शास्त्रविवेकिता प्रविष्ट झाली. नंतर एकदा विवेकानें संपन्न झालेला तो व्याध एकान्तांत बसलेल्या मुनीपाशीं जाऊन म्हणाला,—" भगवन्, प्राण्याच्या अंतःकरणांत स्थित असलेलें स्वप्न जाग्रत्—प्रमाणें बाहेर कसें दिसतें ? बाहेर असलेला प्रपंच स्वप्न होऊन आंत कसा दिसतो ? प्राण्यांच्या मनांतील स्वप्न कोणत्या उपायानें दिसतें ? त्याचप्रमाणें आंत व बाहेर स्थित असलेला प्रपंच स्वप्न होऊन कसा दिसतो ? आणि प्रपंच जर स्वप्नच आहे, तर तो आंतर व बाह्य असा दोन प्रकारचा कसा दिसतो ? "

तें ऐकून मुनि म्हणाला,—"बा साधो, माझा विवेक जेव्हां दृढ झाला नव्हता तेव्हां मलाही असेच अनेक संदेह होते. पण मी त्याकरितां धारणा धरून परकायाप्रवेश केला. त्याच्या शरीरांतील प्राणांशीं आपले नियत करून नेलेले प्राण मिळविले व त्या जंतूच्या अति संकुचित हृदयांत जाऊन बसलों. जीव सर्व शरीरांत जरी असला तरी विशेषतः तो तेजोधातूंमध्यें राहतो. यास्तव त्या जीवाच्या आधारभूत ओजामध्यें मी तद्रूप झालों. त्याच्या ज्योतीस प्राणवायु सभों-वार संचार करून राखीत होते. असो; तेथें गेल्यावर मी थोडीशी विश्रांति घेतली, व स्वप्नाप्रमाणें सर्व विश्व पाहूं लागलों. सूर्य, पर्वत, समुद्र, देव, असुर, मानव, नगरें, वनें इत्यादि सर्व मीं पाहिलें. तें माझें स्वप्नदर्शन अनादि प्रवाहरूपानें स्थिर असलेल्या या प्रख्यात जगासारखेंच स्थित होतें. 'मी चांगला जागा आहें; कारण मला नीज लागलेली नाहीं. पण असें असतांनाही हें स्वप्न मला कसें दिसतें,' असें म्हणून मी विचार करूं लागलों, तों बा व्याधा, मला असें समजलें.—या प्रत्यगात्म्याचें हें ऐश्वर (ईश्वरसंबंधी) रूप आहे, हा ईश्वर आकाशरूप अशा आपल्याला घट, पट, जग, जीव इत्यादि ज्या ज्या नामरूपानें कल्पितो त्या त्या नांवानें होतो. तो परमात्मा जेथें जेथें असतो तेथें तेथें आपलें स्वरूपच, आपल्या तात्त्विकरूपाला न सोडतांच, जगदाकारानें पाहतो. त्यालाच लोक स्वप्न असें म्हणतात, हें आज मला कळलें. तत्त्वतः पाहिल्यास जाग्रत्‌ही हेंच होय. पण जाग्रत्-दृष्टया पाहिलें म्हणजे स्वप्न स्वप्न होतें व स्वप्नाच्या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे जाग्रत् स्वप्न होतें. परंतु तेंच, स्वप्नदृष्टया स्वप्न जाग्रत्‌च होय. त्याचप्रमाणें जाग्रत्-दृष्टया जाग्रत्‌ही जाग्रत आहे. अर्थात् मरण म्हणून कांहीं नाहीं. कारण पुरुष चिन्मात्र आहे, तो शेंकडों शरीरें मेलीं तरी स्वतः मरत नाहीं. शरीराच्या त्यागाला मरण म्हटलें आहे. पण वस्तुतः आत्मा शरीराचें ग्रहण अथवा त्याग करीत नाहीं. कारण तो असंगस्वभाव आहे. तसल्या चिदाख्य परमाणूचें सारच भ्रांतीनें देहयुक्त जगत्‌ही होतें. कारण सर्व जगद्भ्रांति-अनुभवरूप अणु त्या चिदा-काशाच्या उदरांत भासत असतात. जाग्रद्भोग देणारें कर्म निवृत्त झालें असतां जीव जागरापासून निवृत्त होतो व आपल्या स्वरूपालाच बाह्य

संस्कारांच्या अनुरोधानें, हा बाह्य स्वप्नस्वर्ग आहे, हा सूर्य आहे, हा घट आहे, इत्यादि चिद्विवर्तरूपानें पाहतो. जेव्हां चित्त बाह्य पदार्थोन्मुख होतें तेव्हां तें जाग्रत् या नावाचें आपलेंच बाह्य स्वरूप पहातें. व जेव्हां ते आंतल्या आंत राहून पदार्थाकार होतें तेव्हां जीव आपल्या रूपाला स्वप्न या नांवानें ओळखतो. एकात्मक जीवच बाहेर व आंत स्वर्ग, पृथ्वी इत्यादिरूप पसरला आहे. जसा सूर्य आपल्या बिंबामध्येंच स्थित असतांना तेजाच्या योगानें येथेंही आहे त्याप्रमाणें जीव जगद्रूप होऊन बाहेर व आंतही स्थित आहे. सारांश सर्वात्मकताच तात्त्विक आहे. यास्तव तिचें ज्ञान झालें असतां वासनारहित जीव मुक्त होतो. तो अच्छेद्य व अदाह्य असतांनाही द्वैतसंकल्पामुळें मोहित होतो. आपल्यालाच आंत जगद्रूप पहाणारा तो स्वप्न व बहिर्जगद्रूप पहाणारा तोच जाग्रत् होतो. अर्थात् त्याचें अंतर्बाह्यरूप हेंच स्वप्न व जाग्रत् आहे.

व्याधा, याप्रमाणें जाग्रत् व स्वप्न यांविषयीं चिंतन करणाऱ्या मला सुषुप्त काय आहे! असें वाटलें, व मी त्याविषयीं विचार करूं लागलों. या दृश्याला पाहून मला काय करावयाचें आहे, मी आतां कांहीं वेळ चित्तरहित होऊन राहतों, अशी शमाशमरूप वृत्ति आंत जोंवर असते तोंवर सुषुप्ति असते. ही अवस्था पूर्वीच्या दोन सवृत्तिक अवस्थांहून निराळी आहे, त्या अवस्थेंत चित्-व्याप्तीचा अभाव असतो. त्यामुळें चित् अभिव्यक्त होत नाहीं. पण तेवढ्यावरून सुषुप्तींत जीव जड असतो असें समजणें उचित नव्हे. कारण तो त्या अवस्थेंत 'अहं' अशा विशेष आकारानें जरी न स्फुरला तरी प्राणादि चेष्टा व शरीराचें जीवन यांवरून आणि निजून उठल्यानंतर होणाऱ्या मरणावरून त्याचें चेतनत्व सिद्ध होतें. सारांश चित्ताचा भ्रांतीमुळें होणारा स्थिर भाव हीच सुषुप्ति होय. पुरुष जागत असतांनाही ही सुषुप्ति चिंतात्याग केल्यानें संभवते. कारण मी कांही चिंतन करीत नाहीं, स्वस्थ राहतों, असा निश्चय करून तसेंच शांतचित्त होणें, हीच सुषुप्ति आहे. ही अवस्था जेव्हां अतिशय घन असते तेव्हां तिला निद्रा म्हणतात व ती जेव्हां विरल होते तेव्हां तीच स्वप्न बनते.

याप्रमाण सुषुप्तीचा निश्चय करून मी तुरीयाचा निश्चय करण्याकरितां पुनः विचार करूं लागलों. पण त्याचें यथार्थरूप मला शुद्ध सम्यक् बोधावांचून निराळें लाधलें नाहीं. यास्तव आत्म्याचा यथार्थ बोध हेंच तुरीय होय. त्यांत विलीन झालेलें जग जसेच्या तसेंच राहतें. यास्तव जागरादि तीन अवस्था या चवथींत अंतर्भूत होतात. हें जग योग्य कारणापासून झालेलें नाहीं. तर तें ब्रह्मच, अशा जगद्रूपानें राहिलें आहे, असें जाणणें हीच तुर्यता. सृष्टीच्या कारणांचा असंभव असल्यामुळें ती उत्पन्न होणें शक्य नाहीं. जलानें जशी द्रवता धारण केली आहे तशी चित्-नें सर्ग-संवित् (सृष्टीची कल्पना) स्वतः धारण केली आहे" १३७.

सर्ग १३८—प्राण्याचा जीव व आपला जीव मिळाला असतां द्विगुण विश्व दिसलें. पण तोच मी त्याच्या पासून पृथक् होतांच तें एकच पाहिलें, असें मुनि सांगतो.

तापस—व्याधा, असा विचार करून मी त्या प्राण्याच्या संविद्-शीं एकरूप होऊं लागलों. पण मी त्याच्या चिदाभासांत प्रवेश करण्यासाठीं त्याच्या पूर्वोक्त तेजोधातूस जों सोडीत आहें तों माझी इंद्रियसंवित् बलात्कारानें बहिर्मुख व्यापार करावयास प्रवृत्त झाली. तथापि मी मोठ्या प्रयत्नानें तिला आंत आकर्षण करून घेऊन पाण्यांतील जलबिंदूप्रमाणें आंतल्या आंत पसरावली. याप्रमाणें उपाधिव्याप्तिद्वारा मी जों त्या प्राण्याच्या चिदाभाससंविद्—शीं मिळून जात आहें तों मला सर्व विश्व दुप्पट भासूं लागलें. कारण तें त्याच्या वासनांनीं एकप्रकारचें व माझ्या वासनांनीं दुसऱ्या प्रकारचें दिसलें, पूर्वादि दोन दोन दिशा, दोन सूर्य, दोन भूमंडलें, दोन स्वर्ग, इत्यादि प्रकारें दोन आरशांत दिसणाऱ्या दोन मुखप्रतिबिंबांप्रमाणें सर्व दुप्पट दिसलें. आम्हां दोघांच्या वासना भिन्न भिन्न प्रकारच्या असल्यामुळें आमच्या जगांचें मिश्रण झालें नाहीं. पण पुढें मी जेव्हां योगबलानें त्याच्या संवित्शीं एकरूप झालों, तेव्हां मला एकच जग दिसलें. त्यानंतर मी आपला पूर्वापर विचार न सोडतांच त्या प्राण्याच्या संकल्पानुसारिणी स्थितीस प्राप्त झालों, व तेथें त्याच्या चित्तवृत्तीनेंच त्याचे शब्दादि बाह्य भोग्य विषय मीं पाहिले. त्याच्या चित्ताला एक क्षणभरही न सोडतां मी जाग्रव्द्यवहारलक्षण त्या दिवशींचा आचार स्वतः अनुभविला. त्यानंतर तो

जीव यदृच्छेनेंच निद्रावश झाला. झोंप येऊं लागली असतां त्याच्या प्राणानें, बाहेर दूरवर पसरलेलें चित्त, सायंकाळीं आपल्या कांतीला आकर्षण करून घेणाऱ्या सूर्याप्रमाणें, आंत ओढून घेतलें. तेव्हां कूर्माच्या अंगाप्रमाणें चित्ताबरोबर सर्व इंद्रियवृत्तिही हृदयकोशांत प्रविष्ट झाल्या. चक्षुरादिक गोलक मुद्रितसे होऊन हृदयाकार बनलें. ते चित्राप्रमाणें निश्चेष्ट होऊन राहिले. मीही त्याच्या चित्तानुसार इंद्रियगोलकांस सोडून नाड्यांच्या द्वारा त्याच्या हृदयांत शिरलों व सर्व बाह्य अनुभवाचा त्याग करून आनंदमय कोशांत निमग्न झालों. व्याधा, सुषुप्त अवस्थेंत समानवायु सूक्ष्मगतीनें संचार करीत राहतो आणि इंद्रियांसह प्राण संप्रसाद नांवाच्या आत्म्याशीं तादात्म्य पावून हृदयस्थ पुरिततमध्यें शिरतो व चित्ताला आपल्या स्वाधीन करून घेतो. त्यामुळें स्वभावतःच एक प्रत्यगात्मा अवशिष्ट राहतो आणि त्याच्या स्वाभाविक सुखविश्रांतीचा अनुभव जीवाला येतो. तो त्या निरतिशयानंदरूप स्वार्थसत्तेंत आपल्या आनंदालाच मात्र पाहतो. विक्षेपदुःखाचा लेशही अनुभवीत नाहीं.

श्रीराम—भगवन्, मन आतां सुद्धां प्राणबलानेंच मननादि व्यापार करतें. मग सुषुप्तींत प्राणानें स्ववश केल्यामुळें जर तें मनन करूं शकत नाहीं तर तें आतां तरी कां मनन करतें. (म्हणजे प्राणाहून पृथक् केलेल्या मनाचें जर स्वरूपच रहात नाहीं तर तें केवल कांहींच नाहीं.)

श्रीवसिष्ठ—रामा, हें तूं फारच थोडें बोललास. कारण अधिष्ठानसन्मात्राहून पृथक् केल्यावर देह, प्राण इत्यादि कांहींच जगद्रूप नाहीं. पण त्याला पृथक् करीपर्यंत त्याच्या सत्तेनें सर्व आहे. त्या आरोपित जगाचा क्रम पूर्वी अनेकदां मी सांगितला आहे. सारांश हें सर्व चित्तकल्पनामय आहे. वास्तविक नव्हे १३८.

सर्ग १३९—प्राणाहूनही चित्ताचें प्राधान्य.

श्रीवसिष्ठ—चित्तच जगाला करणारें आहे. तें जशी जशी कल्पना करतें तसें तसें तें (जग) होतें. त्यानें प्राणाची कल्पना केली. प्राण माझी गति आहे, मी त्याच्यावांचून राहणार नाहीं, असें म्हटलें, त्यामुळें तें तत्परायण झालें. मी आतां कांहीं वेळ त्याच्यावाचूनही राहीन, असा संकल्प केल्यामुळें तें स्वप्न, मनोराज्य इत्यादि देहांमध्यें प्राणावांचूनही

मनोव्यापार करतें. तें जेथें जेथें प्राणयुक्त देहाची कल्पना करतें तेथें तेथें तो उदय पावला आहे, असेंच पाहतें. असो; याप्रमाणें प्राण व देह यांची कल्पना केल्यानंतर मी पुनः कधींही प्राण-देह-विरहित होऊं नये, असा दृढ निश्चय करून तेंच जीव होतें. त्यानंतर त्याला आपल्या चिन्मात्र स्वभावाचा निश्चय होत नाहीं. म्हणूनच संसाराचा निरास आत्मज्ञानावांचून होत नाहीं, असें शास्त्रें कंठरवानें सांगतात व अनुभवही तसाच आहे. ज्याला 'हा मी,' असें वाटत असतें त्यालाच जीवत्व व संसारित्व असून तें आत्म्याच्या साक्षात्कारावांचून शांत होणें शक्य नाहीं. मी व हें अशीं दोन प्रकारची अविद्या आहे. ती मोक्षोपायांचें अनुष्ठान केल्यावांचून नष्ट होत नाहीं. यास्तव या शास्त्राच्या साहाय्यानें मोक्षोपायांचा विचार, निश्चय व अनुष्ठान करा. प्राण हेंच माझें जीवित आहे, असा मनानें दृढ अभ्यास केल्यामुळेंच मन प्राणाधीन होऊन राहिलें आहे. देहाच्या क्षोभाबरोबर स्वतः क्षुब्ध होणारें मन देहाच्याही अधीन आहे, असें म्हणावें लागतें. कारण तें आपल्याला तद्रूप पाहूनच त्याच्याबरोबर क्षुब्ध होत असतें. तें देहाद्याकार झाल्यावर आत्मतत्त्व जाणण्यास समर्थ होत नाहीं. म्हणूनच प्राण-निरोधाचा व मनो-निरोधाचा अभ्यास करावा लागतो. प्राण व मन हे परस्परांचे परस्पर रथ व सारथी आहेत. त्यामुळें ते एकमेकांचें अनुकरण करितात.

असो; राघवा, याप्रमाणें परमात्म्यानें आदि-सर्गापासून सुरू केलेली ही नियति प्रलयापर्यंत अशीच चालणार, व ज्ञानरहितांची ती तशी चाललीही आहे. जोंपर्यंत प्राण व मन समरूपानें आपलें कर्म करीत असतात, तोंपर्यंत जाग्रत्-नांवाचा सम व्यवहार प्रवृत्त होतो. जेव्हां प्राण इंद्रियांना प्रवृत्त करण्याचें आपलें काम सोडून विषम होतो, तेव्हां स्वप्नसंज्ञक एकच मानस व्यवहार होतो व मनही शांत झालें म्हणजे सुषुप्ति प्रवृत्त होते. अन्नरस, पित्त इत्यादिकांनीं देहांतील नाड्यांना रोध केला म्हणजे प्राण मंदसंचार करूं लागतो व मन लीन होतें. क्षुधा इत्यादि कारणांनीं श्रम झाले असतांही झोंप येते. मर्दनादि उपायांनीं नाड्यांना मृदु केल्यानें अथवा शर-वेधजन्य व्रणादि क्षतांच्या योगानें नाड्या रक्तानें भरल्या अस-

तांही प्राण स्पंदरहित होतो व सुषुप्तता उदय पावते. असो; त्यानंतर तो तापस पुनः त्या व्याधास असा आपला वृत्तान्त सांगूं लागला—

"बा व्याधा, मी ज्या प्राण्याच्या शरीरांत प्रवेश केला होता तो त्या रात्रीं यथेच्छ भोजनादि करून शय्येवर स्वस्थ पडला असतां त्याला गाढ झोंप लागली. मीही त्याच्या बरोबर निद्रा-सुख घेतलें. कांहीं वेळानें त्याच्या उदरांतील अन्न जीर्ण झालें असतां स्वाभाविक नाडीमार्गानें प्राण स्पंद करीत असतांनाच त्याची निद्रा किंचित् विरल झाली. त्यानंतर त्याचा स्वप्नप्रपंच मीं पाहिला. या जगासारखेंच मला दुसरें चंद्र, सूर्य, ग्रह, नक्षत्रें, भूमि, वृक्ष, नद्या, वनें, पर्वत, समुद्र, मानवादि प्राणी इत्यादिकांनीं भरलेलें जग दिसलें. त्यांत महावृष्टि झाली. सागर वाढला. पर्वतावरून नद्यांचे लोट आले. त्यांनीं नगरें, ग्राम, वनें, इत्यादिकांचा उच्छेद केला. मी त्यावेळीं एका गावांत आपल्या सर्व कुटुंबासह होतों. पण अकस्मात् आलेल्या त्या जलप्रवाहानें सर्व स्थावर-जंगम वस्तूंसह मला वाहून नेलें. त्या पुराचा ध्वनि फार भयंकर होत होता. आमच्या सर्व गांवांतील लोकही माझ्यासारखेच घोर आपत्तींत पडले, त्यावेळीं जो तो आपापल्या जीविताकरितां प्रयत्न करूं लागला. प्रत्येक जण हाय हाय करूं लागला. घरांच्या भिंतीं, मंदिरांचे कळस, झाडें भराभर कोसळूं लागलीं. बायका व पोरें आपापल्या स्वामीला हाका मार-मारून व ऊर बडवून रडूं लागलीं. मीही मोठ्यानें आक्रोश करूं लागलों. स्त्री, पुत्र, धन इत्यादि सर्वांची आशा सोडून आपल्याच प्राणांच्या रक्षणाची चिंता करूं लागलों. मला सर्व आप्तापासून दूर करून त्या जलप्रवाहानें अनेक योजनें दूर नेलें. एकदां मी एका लहानशा वृक्षाचा आधार धरून त्याच्यावर बसून राहण्याचा विचार केला. पण जलप्रवाहानें मोठ्या वेगानें येऊन त्या वृक्षासह मलाही आपल्या बरोबर नेलें. मीं त्यावेळीं कितीतरी गटंगळ्या खाल्या. अनेकदां झुडपाशीं अडकलों. त्यांचें कांटे माझ्या शरीरांत शिरले व अशाप्रकारें मीं असह्य दुःख भोगलें. मी अतिशय व्याकुल झालों. नको हा जन्म; देवा, यापेक्षां हे प्राण जातील तर बरें, असें मला वाटलें. पण बा साधो, इतक्यांत मला आपल्या पूर्वीच्या समाधिनिष्ठ शरीराचें स्मरण झालें. मी स्वप्नचमत्कार कसा उत्पन्न होतो, तें पाहण्यासाठीं या दुसऱ्या प्राण्याच्या

शरीरांत योगबलानें आलों आहें, हें मला आठविलें व त्याबरोबर मला तो महा पूर मोठ्या थोरल्या मृगजलाच्या पुरासारखा मिथ्या भासला. पण त्या विचित्र व अवर्णनीय मायेचा मला मोठा विस्मय वाटला. मी मनांत म्हटलें "अहो, हे आब्रह्मस्तंबपर्यन्त सर्व चराचर जीव या मिथ्या मायेच्या प्रवाहांत कसे कसे दुःख भोगतात, ते पहा. यांत नाश पावणाऱ्या या आबालवृद्ध स्त्री–पुरुषांना यांतून सोडविण्यास कोण समर्थ आहे ? आज हा जगाचा नाश मीं पाहिला. यांत त्रिभुवनाचा क्षय झाला आहे. येथें इंद्रादि महा पुरुषांचाही जर कोठें थांग लागत नाहीं तर इतरांची काय कथा ?" १३९.

सर्ग १४०—प्रलयसागराची निवृत्ति, गावांत जीव होऊन राहणें, मुनीचें त्या प्राण्याच्या शरीरांतून बाहेर पडणें.

व्याध—पण भगवन्, आपल्या सारख्या योगसामर्थ्यानें संपन्न असलेल्याही महात्म्याला असली दुःखकर अवस्था कशी प्राप्त झाली ? त्याचवेळीं ध्यानाचा प्रयोग करून आपण शांत कसे झालां नाहीं ?

मुनि—व्याधा प्रलय, दोन प्रकारें होतो. एक क्रमानें सावकाश व दुसरा अकस्मात्. त्यांतील पहिल्याप्रकारच्या प्रलयांत पूर्वापर विचार करण्यास अवकाश सांपडतो. पण दुसऱ्या प्रकारच्या प्रलयांत विचाराला अवकाश मिळत नाहीं. मला दिसलेला तो जलाचा महापूर अकस्मात् कसा आला, तें मी तुला सांगितलेंच आहे. फार काय पण अकस्मात् ओढवलेलें तें संकट पाहून देव हिरण्यगर्भाला तें निवेदन करावयास जों जाऊं लागत आहेत तोंच त्या पुरानें त्यांनाही वाहून नेलें. शिवाय बा आरण्यका, काल सर्वनाशक आहे. त्यामुळें जें जेव्हां व्हावयाचें असतें तेव्हां त्याचा प्रतीकार करवत नाहीं. कालबलामुळेंच मला त्यावेळीं ध्यानधारणा आठवली नाहीं. नाशाचा काल आला म्हणजे मोठमोठ्यांचेंही बुद्धि, बल, तेज–इत्यादि सर्व सर्वदा विपरीत होतें. शिवाय बा हिंसका, मी तुला हें आपलें स्वप्न सांगितलें आहे. तेव्हां स्वप्नांत काय संभवत नाहीं ?

व्याध—विभो, हें जर असत्य स्वप्नच आहे तर तें मला कशाला सांगितलेंत ? त्यांतही आपला कांहीं तरी उद्देश असावा.

मुनि—होय. बा बुद्धिमाना, तुला बोध करण्याच्या हेतूनें मी तें सांगितलें. त्यावरून तूं हें सर्व दृश्य असत्य आहे, असें जाणशील. संसार भ्रमरूप आहे, असें ज्ञान झाल्यावर दृश्याचा निरास होऊन दृक् अवशिष्ट राहते. यास्तव त्या स्वप्नाचा पुढील वृत्तान्तही ऐक—त्यानंतर मी त्या जंतूच्या ओजामध्यें स्थित होऊन जों त्या महापूराकडे पाहात आहें, तों तें सर्व जल कोठेंसें जावयास निघालें आहे, असें दिसलें. मीही त्याच्या-बरोबर जात होतों. तों मला एक तट दिसला व दैवयोगानें मी त्यावर बसलों. तों पाणीही उतरूं लागलें. तेव्हां माझ्याप्रमाणेंच इतर जीवांनाही जरा धीर आला. हळू हळू सर्व आकाश स्वच्छ झालें. नक्षत्रें दिसूं लागलीं. त्या एक—सागराचा तो मोटा थोरला आशय शुष्क झाला. त्यांत पर्वत, वृक्ष, लोकपालांचीं मंदिरें, सूर्य—चंद्र इत्यादिकांचीं मंडलें जागजागीं चिखलांत रुतून बसल्यासारखीं दिसलीं. विष्णूचा गरुड, ब्रह्मदेवाचा हंस, यमाचा रेडा, इंद्राचा ऐरावत इत्यादि सर्व जाग-जागीं मरून पडलेले आढळले. त्यांत मेलेल्या इतर क्षुद्र जीवांची तर गणनाच करवत नव्हती. असो; याप्रमाणें तो उत्पात शांत झालेला पाहून मी त्या तटाजवळच्याच पर्वत शिखरावरील कोणा एका मुनीच्या अश्रमांत आलों, व श्रांत झाल्यामुळें स्वस्थ निजलों. ती झोंप पुरी झाली असतां तसलेंच स्वप्न पुनः पाहिलें. कारण त्याची वासना माझ्या मनांत दृढ होऊन राहिली होती. तें दुप्पट दुःख पाहून आकुल झालेला मी फार वेळानें जागा झालों व त्या प्राण्याच्या हृदयामध्यें स्थित असलेल्या त्याच पर्वताशिखरास पुढें पाहिलें, नंतर उजाडतांच मला तेथला तो पर्वत, भूमि इत्यादि सर्व दिसलें. तेथली सर्व सृष्टि सूर्योदयानें सुंदर झाली. व्याधा, वृक्षाच्या शाखेपासून जशीं पानें त्याप्रमाणें माझ्या चित्तापासून स्वर्ग, पृथ्वी, वायु, पर्वत, नद्या, आकाश, इत्यादि सर्व झालें. तशा प्रकारचें तें भूतळ पाहिल्यावर मी नुकत्याच अनुभवविलेल्या स्वप्नाला थोडासा विसरून त्यांतील त्या पदार्थांनींच व्यवहार करूं लागलों. तेथें मला कांहीं अपूर्वच प्रतिभा झाली. मला जन्मास येऊन आज सोळा वर्षें झालीं आहेत. हा माझा पिता, ही माता, हें माझें घर. इत्यादि प्रतिभा उद्भवली. मी एक ग्राम पाहिला. एक

ब्राह्मणाचा आश्रम पाहिला. त्यांत आपलें घर पाहिलें. तेथें माझा एक भाऊ होता. नंतर त्या आप्तांसह त्या ग्रामांत राहणाऱ्या व जाग्रदादि तीन अवस्थांचा अनुभव घेणाऱ्या माझे दिवस भराभर जाऊं लागले. मला दृढ वासनेमुळें तेंच सत्य भासूं लागलें. पूर्वीच्या सर्व भावना क्षीण झाल्या.

व्याधा, येणेंप्रमाणें मी एका गावांत राहणारा ब्राह्मण झालों. केवल आपल्या देहावरच आस्था ठेवली. विवेकाला दूर केलें. शरीराला आत्मा समजलों. भार्येचें रंजन हेंच सर्व कर्तव्य आहे, असा निश्चय केला. वासना हाच माझा स्वभाव व देह झाला. केवळ धनपरायण बनलों. प्रथम मजपाशीं एक म्हातारी गाय, एवढेंच कायतें धन होतें, तथापि पुढें मी प्रयत्न केला. आपल्या घरापाशीं घेवड्याचे वेल लावले. शेत, गुरें इत्यादि संपादन केलीं. अग्निहोत्र ठेवलें. कमंडलु घेतला. तुळसी, बेल, इत्यादि वृक्षांवर फार निष्ठा ठेवली. लोकाचारांत निष्णात झालों. परसांतील कोवळें गवत उगवलेल्या रम्य जागीं जाऊन बसूं लागलों. भाजीचे व फुलझाडांचे ताटवे लावण्यांत दिवसाचे दिवस घालविले. नद्या, तीर्थें इत्यादिकांत स्नान करण्याची मोठी हौस धरली. शेण, अन्न, जळ, जाळावयाचीं लांकडें, विटा, माती इत्यादिकांचा मोठ्या कष्टानें संचय केला, आणि हें कार्य व हें अकार्य या पाशांनीं मला विवश केलें.

आरण्यका, याप्रमाणें जिवंत राहणाऱ्या माझीं तेथें अनेक वर्षें गेलीं असतां एकदां तेथें दुरून एक आत्मज्ञ अतिथि आला. मी त्याचा योग्य सत्कार केला. त्यानें माझ्या येथें विश्रांति घेतली, स्नानपूर्वक भोजन केलें व शयनावर बसून रात्रीं तो माझ्याशीं गोष्टी बोलूं लागला. अनेक ठिकाणच्या अनेक विचित्र वार्ता सांगतां सांगतां त्या महात्म्यानें हें सर्व चिन्मात्रच आहे. अनंत व अविकारी तत्त्वच या सर्व जगदाकारानें भासत आहे, इत्यादि मला बोध केला. त्यामुळें माझें चित्त किंचित् शांत व अंतर्मुख झालें. त्याबरोबर मी त्या प्राण्याच्या शरीरांत प्रवेश करून त्याच्या तेजोधातूंत स्थित झालों आहें, असें जाणलें. आपल्या वृत्तांताचें स्मरण होतांच मी ज्याच्या उदरांत स्थित होतों त्याला विराड्-रूप समजून त्यांतून बाहेर पडावयास प्रवृत्त झालों. पण त्यांतून बाहेर पडण्याचें द्वार

मला सांपडेना. तेव्हां मी त्याच्या प्राणवायूंत शिरून बाहेर यावयास निघालों. त्याच्या नासिकारंध्रांतून बाहेर पडलों व वायुरूपी रथावर बसून जों बाहेर जावयास म्हणून प्रवृत्त होत आहें तों समोरच माझा पद्मासन घालून बसलेला देह मला दिसला. बाहेरील एका मुनीच्या आश्रमांत शिष्य त्याचें रक्षण करीत होते. मी समाधि लावून बसल्यापासून माझ्या त्या देहाला ते शिष्य सुमारें दोन घटिकाच कायते संभाळीत बसले होते. (म्हणजे दोन घटिकांच्या अवकाशांत मी हें सर्व पाहिलें). मी ज्याच्या हृदयांत प्रवेश केला होता तो पुरुषही एका गांवांतील उत्सवांत प्राप्त झालेल्या मिष्ट अन्नानें तृप्त होऊन उताणा निजला होता.

व्याधा, तें आश्चर्य पाहून मी कोणालाही कांहीं बोललों नाहीं. पुनः त्या निजलेल्या पुरुषाच्याच हृदयांत प्रवेश केला. त्यांतील ओजःप्रदेशीं आलों. तों तेथें युगाचा अंत प्रवृत्त झाला होता. त्या भुवनाचा सर्व-धर्मसंस्थेसह विपर्यास झाला. त्यांत निराळे पर्वत, दुसरीच पृथ्वी, निराळ्याच दिशा, व सर्व कांहीं प्रथम पाहिलें होतें त्याच्याहून अगदीं भिन्न मला दिसलें. ते सर्व आप्त, तो गांव, ती भूमि, तो दिक्तट, इत्यादि सर्व वाऱ्यानें उडवून नेलेल्या तृणाप्रमाणें, कोठें गेलें, कोण जाणे. सारांश याप्रमाणें तें सर्व भुवन निराळ्याच प्रकारचें झालें आहे, असें मीं पाहिलें. बारा सूर्य एकदम उदय पावले. दश दिशा जळूं लागल्या. थंडीनें गोठलेल्या जलाप्रमाणें पर्वत विरघळूं लागले. प्रत्येक पर्वतावरील व प्रत्येक दिशेंतील वनें पेटलीं. सर्व रत्नभूमि जळून खाक झाल्या. सर्व सागर शुष्क झाले. महावायु पुढें आले. सर्व भूमंडलांत कोळशांचा ढीग झाला. पाताल, भूतळ, दिशा यांतून ज्वाला निघूं लागल्या. सारांश सर्व लोक ज्वालामय झाला. मी त्यांतूनच वायूबरोबर हिंडत होतों. पण मी आतिवाहिक देहमात्र आहें. असा माझा निश्चय असल्यामुळें मला अग्नी-पासून कांहीं पीडा झाली नाहीं १४०.

सर्ग १४१—वायु व मेघ यांची वृद्धि.

मुनि—व्याधा, हें स्वप्न आहे, असें जाणणारा स्वप्नांत अग्नीमध्यें जरी पडला तरी जसा दुःखभाक् होत नाहीं त्याप्रमाणें मीही त्यावेळीं चांगला सावधान असल्यामुळें दुःखी झालों नाहीं. केवळ अलातचक्रा-

प्रमाणें सुंदर फिरत होतों. मला तत्त्वज्ञान झालेलें असल्यामुळें मीं अखिन्न मनानें त्या अग्नीविषयीं जों विचार करीत आहें तों वारा आला. त्याचा भयंकर सीत्कार भीरूंच्या मनाला थरथर कांपवीत होता. त्याच्या बरोबर भस्म झालेले सर्व पदार्थ उडून चालले होते. इतक्यांत प्रलयमेघही अति-वृष्टि करूं लागले. देव, अप्सरा, इत्यादिकांसह सप्त लोक अतिशय दुःखांत पडले, व सर्वत्र संहार झाला १४१.

सर्ग १४२—स्वप्नादि जगाचें तत्त्व ब्रह्म आहे व तत्त्वदृष्टया जगद्बीज-कर्माचा अभाव आहे.

मुनि—तथापि तो अतिशय कष्टकर भ्रम पाहून मी फार खिन्न झालों आणि मनांत म्हटलें,–" मी विनाकारण दुसऱ्याच्या शरीरांत शिरून हा स्वप्नभ्रम कशाला पाहत राहिलों आहें ? "

व्याध—पण भगवन्, स्वप्नाचें तत्त्व काय आहे, त्याचा निर्णय करण्यासाठीं आपण दुसऱ्याच्या शरीरांत शिरलां होतां. तेव्हां त्याचा काय निर्णय केलात ? तत्त्वतः स्वप्न हें काय आहे ? दुसऱ्याच्या हृदयांत पाहिलेले महार्णवादि, हें काय आहे ? आपल्या हृदयांत जग कसें संभवतें, तें मला आपण जसा निश्चय केला असेल, तसें सांगा.

मुनि—व्याधा, सर्ग हा शब्द व त्याचा सृष्टि (सर्व जग) हा अर्थ हीं दोन्हीं संभवत नाहींत. कारण त्यांचें योग्य निमित्त नसतें. पर-मात्म्यामध्यें हे दोन्ही शब्द अज्ञात आहेत. कारण तें पद अज्ञात-ज्ञानात्मक व अनामय आहे. अज्ञात परमात्मरूपच हें सर्व जग आहे. कारण ज्ञानानें अज्ञान नष्ट झालें म्हणजे हें (शब्दार्थमय जग) नसतें. म्हणून जग काय आहे, तें कसें झालें, इत्यादि मला माहीत नाहीं. सर्व आत्म्याच्या चितिशक्तीचे विवर्त आहेत, एवढें मात्र मी निश्चयानें जाणतों. अर्थात् शरीर, हृदय, स्वप्न, जलादिक, जन्म, मरण, इत्यादि कांहीं नाहीं. एक स्वच्छ चिन्मात्रच आहे. त्याच्या अपेक्षेनें हें प्रसिद्ध आकाशही मेरूसारखें स्थूल आहे. ईश्वर व इतर तत्त्ववेत्ते या जगाला चित्–च्या चितेमुळें स्वभावतःच भासणारें समजतात. स्वप्नांतील नगराप्रमाणें तें चिन्मात्र आहे. तुझ्यासारख्यांना मात्र तें तिमिररोग्यांना भासणाऱ्या द्विचंद्रयुक्त आकाशाप्रमाणें भासतें. आम्हांला तर एक अनाकार केवल चिदाकाश

दिसतें. स्वप्नांत सर्व आपापल्या उचित कारणावांचून व्यर्थ भासतें. यास्तव तें सर्व, तो त्रिपुटीरहित शुद्ध द्रष्टाच होय, असा मी निर्णय केला. त्याच न्यायानें व त्याच कारणानें जाग्रतींतही हें सर्व निष्कारण दिसत आहे. तो शुद्ध आत्माच हें सर्व आहे. त्रिपुटी सत्य नव्हे. त्या तत्त्वाचा अनुभव जरी आला तरी त्याचा वाणीनें उच्चार करतां येत नाहीं. एकच काल जसा प्रलय व सृष्टिरूप होतो. अथवा एकच बीज अंकुरापासून पुष्प, फल इत्यादिकांपर्यंत स्वतःच विस्तार पावून राहत तसें एकच ब्रह्म सर्वात्मक होतें. पण वस्तुतः तें द्वैत व ऐक्य यांनीं युक्त नसतें. कारण तें जर खरोखरच तसें असतें तर सर्वांना त्याचा तसाच अनुभव आला असता; पण तसें होत नाहीं. ज्यांना द्वैताचाच अनुभव येतो त्यांनाही तो सदा येत नाहीं. फक्त स्वप्न व जाग्रत् या दोन अवस्थांतच तो येतो. स्वप्न, संकल्प व भ्रम या अवस्थेंत एकाला जी भिंत वाटते तीच दुसऱ्याला शून्यता (आकाश) भासते. आत्मा चिन्मात्र आकाशच असतांना स्वप्नांत जसा जाग्रत्-प्रमाणें भासतो त्याप्रमाणें जाग्रन्मय स्वप्नांतही भासतो. स्वप्नापेक्षां जाग्रतींत तो थोडासाही विपरीत होत नाहीं. हेंच त्याचें नित्य अद्वयत्व होय. सुषुप्ति, मूर्च्छा, मरण, समाधि इत्यादि दुसऱ्या अवस्थांत जगाचें भान जरी न झालें तरी जेथें जेथें मनाचा विलास असतो तेथें तेथें जगाचें भान होतें. यास्तव त्याचें अस्तित्व मनावर अवलंबून आहे. जग मनाच्या अधीन आहे. मनाचा त्याग केला कीं जगाचा क्षय होऊन स्वाभाविक अद्वयतेचा अनुभव येतो. अर्थात् सद्वयता सनिमित्त व अद्वयता निर्निमित्त आहे.

व्याध—भगवन्, या जगांत प्राक्तन कर्म कोणाचें असतें व कोणाचें नसतें ? आणि ज्यांचें नसतें त्यांना कर्मावांचून मनन व त्याचा त्याग कसा करतां येतो ?

मुनि—सृष्टीच्या आरंभीं जे ब्रह्मादिक स्वयंभू प्रकट होतात त्यांचे देह विज्ञप्तिमात्र असतात. यास्तव त्यांना जन्म व कर्म नाहीं. त्यांना संसार द्वैत व कल्पना नाहीं. ते विशुद्ध ज्ञानदेहवान् व सदा सर्वात्मरूप होऊन स्थित असतात. त्याच्या दृष्टीनें सृष्टीच्या आरंभीं कोणाचेंही प्राक्तन कर्म नसतें. तर सर्गाच्या आरंभीं ब्रह्मच सर्गरूपानें असें विकास पावतें.

त्याप्रमाणें सृष्टीसमयीं ब्रह्मरूपी ब्रह्मादिक भासतात तसेच दुसरेही अनेक जीव उद्भवतात. पण जे अज्ञानानें आवृत झालेले असून स्वतःला ब्रह्म जाणत नाहींत; उलट मी ब्रह्माहून भिन्न आहे असें समजतात. ते कर्माच्या वासनेनें वासित असतात. त्यांच्या उत्तरजन्मास कर्म कारण होतें. कारण त्यांनीं आपण होऊनच आपल्याला विसरून अचित् देहादिकांना आत्मा मानलें व अवस्तूचा आश्रय केला. जे कधींही आपल्याला ब्रह्माभिन्न समजले नाहींत, ते हे कर्मबंधशून्य ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरादिक अधिकारी देव होत. निर्मलत्व हा ब्रह्माचा स्वाभाविक धर्म आहे. ब्रह्म सदा स्वस्वभावांतच स्थित असतें. तें क्वचित् मलिन उपाधींत जीवासारखें भान स्वतः पाहतें. जेथें जीवत्व तेथेंच अविद्याही राहते. ती शुद्ध स्वरूपांत नसते. अविद्येमुळेंच संसार उद्भवतो. पुढें स्वतः तेंच जीवतत्त्व आपलें स्वरूप पाहून स्वयं ब्रह्म बनतें. अज्ञात ब्रह्माला सर्गाचा भ्रम होणें हा' स्वभाव आहे. सर्ग हें ब्रह्माचेंच भान आहे. तें स्वप्न किंवा जागर नव्हे. तेव्हां त्याला खरें सर्गत्व किंवा कर्म कशीं असणार? वस्तुतः कर्म, अविद्या, व सृष्टिकल्पना नाहीं. तर आपल्या संवेदनामुळें हें सर्व प्रसिद्ध होत आहे. अर्थात् कोणत्याही जीवाचें कर्म प्रथम संभवत नाहीं. पण पुढें अविद्येंतील स्थितीची कल्पना केल्यावर कर्माची कल्पना होते. पण तें कर्म देहावांचून होत नाहीं. म्हणून देहाची कल्पना करावी लागते. पण शेवटीं या सर्वांच्या आरंभीं काय असतें तें पुनः गुप्त राहतेंच. (म्हणजे कर्म आधीं, कीं देह आधीं, कीं अविद्या सर्वांच्या पूर्वी, याचा निर्णय होत नाहीं) मिळून काय कीं सर्व घोंटाळा. पण तेंच सर्व ब्रह्म आहे, असें जाणलें कीं जलाच्या बुडबुड्याला जसें जन्म व कर्म नाहीं तसेंच जगाचेंही जन्म व कर्म नाहीं, असा निश्चय होतो. स्वप्नांत पाहिलेल्या लोकांचें जसें प्राक्तन कर्म नाहीं, तसेंच आदि सर्गांतील चिन्मात्ररूप जीवांचें प्राक्तन कर्म संभवत नाहीं. सर्ग, सर्ग या भावनेनें रूढ झाला म्हणजे मग प्राक्तन कर्माची कल्पना होते व त्यानंतर कर्मपाशांनीं परवश झालेले जीव घटीयंत्राप्रमाणें भ्रमण करूं लागतात. येणेंप्रमाणें हा सर्ग वस्तुतः सर्गच नव्हे. हें ब्रह्मच असें स्थित आहे. मग कर्में कोठचीं व कोणाचीं? अर्थात् बंध कर्मप्रयुक्त नव्हे, तर तो अज्ञानप्रयुक्त आहे. यास्तव तेंच कर्माचेंही बीज आहे; दुसरें

कांहीं नाहीं, असें पाहिजे तर खुशाल म्हणा. म्हणूनच अज्ञानाचा नाश होऊन ज्ञान जसें जसें वाढूं लागतें तसें तसें कर्म क्षय पावतें. बंध किंवा कर्म सत्य नसल्यामुळें ज्ञानानें त्यांची शांति होणें अशक्य नाहीं. यास्तव प्रत्येक हितेच्छूनें ज्ञानाकरितांच (पांडित्याकरितांच, आत्मसाक्षात्काराकरितांच) सदा यत्न करावा. त्याच्या योगानें सर्व भयाची शांति होणें शक्य आहे. ज्याच्या योगानें संसारचक्रांतून सुटका होते, तेंच ज्ञान आहे. बाकीच्या सर्व उदरभरणाच्या उपयोगीं असलेल्या विद्या होत १४२.

सर्ग १४३—चिन्मात्रदर्शनरूप पांडित्याची प्रशंसा; चितूच जगत् आहे.

मुनि—सर्व धर्म, धर्माच्या विरुद्ध नसलेलीं लौकिक कर्में, त्या दोघांचेंही ऐहिक व पारलौकिक फल, इत्यादिकांचा निर्णय करण्यांत व श्रोत्यांचे संदेह घालवून त्यांच्या बुद्धींचा विकास करण्यांत निष्णात असलेला पंडितच सभेचें मंडन आहे. गतिकोविद आत्मज्ञानी ज्या गतीस जातात, तिच्यापुढें इंद्राचें ऐश्वर्यही कुजलेल्या गवताच्या काडीसारखें तुच्छ आहे. आत्मज्ञानरूप पांडित्याच्या फलाहून अधिक सुखावह फल मला त्रिभुवनांत दिसत नाहीं. सच्छास्त्राच्या विचारापासून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानवानाची परमार्थवस्तुरूप दृष्टि आत्म्यामध्येंच आह्लाद पावते. त्याचें हें सर्व अविद्यात्मक दृश्य ब्रह्म होतें. ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानानें देह, सर्ग, क्षय इत्यादि सर्व संज्ञा ब्रह्मस्वभावभूत होतात. म्हणून त्या सत्य आहेत. कारण अवशिष्ट राहिलेल्या ब्रह्मामध्यें दृश्य, क्षय इत्यादि धर्म-कर्म यांचा अभाव असतो. पृथिवीप्रभृति दृश्य आहे असा जर संभव असता तर त्याचें कारणही असतें. पण त्याच्या अस्तित्वाचाच जेथें असंभव आहे तेथें त्याचें कारण कोठून असणार. ब्रह्माचा जो प्रतिभास तेंच हें जग होय. प्रातिभासिक घटाला दंड-चक्र-कुंभार इत्यादि कारणसामग्रीची गरज नसते. स्वप्न पाहणाराच्या दृष्टीनें स्वप्नांत पाहिलेल्या पुरुषांचे काल्पनिक आईबाप इत्यादि जसे असतात त्याप्रमाणेंच जाग्रत्-रूप स्वप्नांतही ते असतात. स्वप्नांत दिसणाऱ्या पुरुषादिकांचें जसें प्राक्तन कर्म नाहीं. त्याप्रमाणेंच तें जाग्रत्स्वप्नांतील प्रातिभासिक पुरुषांचेंही नाहीं.जीव सर्व सर्गामध्यें सर्व स्वप्नार्थांस पाहतो. आपल्या वासनेप्रमाणें प्राक्तनकर्माचें सत्त्वही जाणतो. भूत-भुवनादिकांच्या उत्पत्तीपासून देहसिद्धीपर्यंत जो संसार त्यांत जीवही स्वप्नपदार्थांप्रमाणेंच

आपापल्या संवेदनाप्रमाणें परस्पर भासतात. त्यामुळें स्वप्नार्थप्रमाणेंच ते संवेदनांशीं (ज्ञानांशामध्यें) सत्य (विद्यमान) व इतरांशीं असत् (अविद्यमान) होत. ज्या अर्थी ते भावनेप्रमाणें भासत असतात त्याअर्थी स्वप्नांतही सत् असतात व जाग्रतीप्रमाणें स्वप्नांतही अर्थक्रिया करण्यास समर्थ असतात. तुझ्या स्वप्नामध्यें वस्तुतः बाह्यार्थ नसतांना भोजनादि संकल्पसंवित्च पाकादि संवित्च्या क्रमानें ग्रासादिकांचा स्पष्ट अनुभव घेऊन तृप्त होते. त्यामुळें स्वप्न अस्पष्ट व जाग्रत् स्पष्ट; एवढाच कायतो त्या दोन अवस्थांमध्यें विशेष आहे. बाकी संवित्–प्रमाणें अनुभव येणें, यांत कांहीं फरक नाहीं. म्हणून त्या दोन्ही अवस्थांतील संवित् एक. येणेंप्रमाणें सर्व सन्मय आहे. सत् ब्रह्मच जगद्रूपानें उत्पन्न होऊन, प्रलयरूपानें मरून, स्थिति–रूपानें दृश्याचा अनुभव घेतें. पण त्या तिन्हीं काळीं स्वरूपापासून च्युत होत नाहीं. पुरुष स्वप्नांत मृत्तिका–भिंति, मोठमोठे वाडे इत्यादिकांपासून (नगरापर्यंत) सर्व वस्तूंना जसा निर्माण करतो त्याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें आकाश, वायु इत्यादि भूतें व भौतिक वस्तु यांस कल्पनेनें निर्माण केलें आहे. व त्यानें ज्याची जशी जशी संकल्पना केली तें तसेंच होऊन राहिलें आहे. तीच ईशकृत नियति होय. तिच्या योगानें सर्व व्यवस्था होते. आमचें हें शास्त्र नियतीचा भंग करावयास प्रवृत्त झालेलें नसून केवळ तिच्या सत्यतेचा भंग करावयास प्रवृत्त झालें आहे. अर्थात् शास्त्रविचारानें तिच्या सत्यतेचा भंग झाला म्हणजे ती स्वप्नांतील वस्तूंच्या नियतीप्रमाणें चिन्मात्र होते. या चिच्चमत्काररूप सर्गांत प्रथम भावना व नंतर ती ती वस्तु, असा क्रम आहे.

व्याध—भगवन्, मरणानंतर सुख–दुःखभोगाकरितां देह कसा बनतो. त्याचें निमित्त काय? धर्म व अधर्मच आपल्या भोगदानाकरितां सर्व करितात, असें कोणी म्हणतात; पण त्यांच्या कर्मनिर्मित देहादिकांची निवृत्ति ज्ञानानें होत नाहीं. शिवाय मोक्ष कृतक (कर्मजन्य) आहे, असें म्हटल्यास मोक्षाचा असंभव होतो.

मुनि—बा व्याधा, संस्काररूपानें असलेलें जें विहित व निषिद्ध आचरण तेंच क्रमानें धर्म व अधर्म होय. तशा प्रकारच्या संस्कारांचा पुंज (रास) हेंच मन. तेंच चिदाभासानें व्यापलें असतां जीव होतें. तो

प्राणादि-चेष्टाप्रधान असल्यामुळें कर्मात्मा होय. तोच आपल्या वासनां-प्रमाणें देहादिकांचा संकल्प करून तदाकार होतो. पण हे सर्व चित्-चेच प्रतिभास आहेत. यास्तव त्यांची कोणी कितीही जरी कल्पना केली तरी तत्त्वतः त्यांत भेद नाहीं. आतां देह कसा होतो, तें सांगतों. संविदात्मा स्वतः चिद्रूप असल्यामुळें देहाला जाणतो. तो स्वप्नाप्रमाणेंच मरणानंतरही देहादिकांची कल्पना करतो. पण त्यांत सत्यता नसते. पिता किंवा ईश्वर मेलेल्या अन्य जीवाला निर्माण करतो, असें म्हणावें तर 'पिताच स्वतः पुत्र होतो' व 'ईश्वर जगाला निर्माण करून त्यांत शिरला' इत्यादि श्रुति-वाक्यें असत्य ठरतात. तीं असत्य ठरलीं तर, तें आम्हांला इष्टच आहे, म्हणून कोणी तार्किक म्हणतील, पण तें बरोबर नाहीं. कारण ईश्वर कोणा नव्याच जीवाला उत्पन्न करतो, असें म्हटल्यास उत्पन्न होतांच जीवाची दूध पिण्याकडे होत असलेली साहजिक प्रवृत्ति, कोणी शिकविल्यावांचून, दूध हें आपलें इष्ट आहे, असें माहीत नसतांनाच कशी होऊं शकते? भीति, हास्यादि विकार इत्यादि कसे होतात? शिवाय ईश्वराहून जीव भिन्न उद्भवला आहे, असें म्हटल्यास ईशाचें चैतन्य त्याच्या ठिकाणीं कसें दिसतें? अर्थात् मरणोत्तर जीव जन्म घेत नाहीं. तर तो केवळ आपल्या कल्पनेनेंच 'मी झालों' असें खोटें समजतो. त्या भासालाच लोकांत व वेदांतही जन्म हें नांव प्रसिद्ध झालें आहे. तो आकाशात्माच स्वप्नाप्रमाणें आपलें मरण, जन्म, जग इत्यादि पुनः पुनः जाणतो. प्रत्येक जीव याप्रमाणें हें खोटेंच जाळें पाहून त्यांत खान, पान, इत्यादि व्यवहार करीत राहिला आहे. अशा जगाच्या अनंत कोटी आहेत. पण त्यांचें यथार्थ ज्ञान झालें असतां त्या सर्व ब्रह्म बनतात. सारांश सर्व संवित्-मात्र आहे; म्हणून द्वित्व व एकता खरी नव्हे. ज्या भावनेचा दीर्घ अभ्यास करावा, तसें फल मिळतें. सर्व खरें आहे, असें म्हटल्यास तें खरें होतें व खोटें आहे, असें म्हटल्यास खोटें ठरतें. यास्तव व्याधा, शरीरें, कर्में, दुःखें, सुखें, इत्यादि सर्व जशीं असतील तशीं असोत. येवोत व जावोत. तूं भ्रम सोडून नित्य आनंदस्वरूप परमात्मनिष्ठ हो १४३.

सर्ग १४४—चित्च जग व जगच चित्, यांविषयीं कांहीं युक्ति व ब्रह्माचें सर्व शक्तिमत्त्व.

मुनि—अशा स्वप्नतुल्य संकल्परचनेंत बद्ध काय आहे व मुक्त कोण होणार? आकाशांतील विविध दृष्टि-भासांप्रमाणें हे जग आहे. जशी एकाद्या नगराची रचना दीर्घ कालानंतर अगदीं बदलते त्याप्रमाणें जगाची रचनाही बदलत असते. आतां विद्यमानसा वाटणारा पदार्थ क्षणांत नाहींसा होतो. पण असें पाण्याच्या प्रवाहाप्रमाणें क्षणोक्षणीं बदलणारें जग असत् असूनही सत् असल्यासारखें भासतें. त्याचा अनुभव येतो. वास्तव सत्त्व व अनुभव यांस कारण होणारें असें कांहीं त्यांत आहे व तेंच चिद्रूप ब्रह्म होय. आम्हांला जसें हें जग त्याप्रमाणें आकाशांत दुसऱ्या अनेक जीवांचीं असंख्य जगें आहेत. पण तीं परस्परांस दिसत नाहींत. अनेक जलाशयांत अनेक प्रकारचे जलजंतु असतात. पण त्यांना परस्परांचें निवास स्थान जसें दिसत नाहीं, त्याप्रमाणेंच एका जगांतील प्राण्यांना दुसऱ्या जगाचें प्रत्यक्ष ज्ञान होत नाहीं; पण तेवढ्यावरून तीं नाहींतच असें म्हणतां येत नाहीं. स्वप्न पाहणारा पुरुष आपल्या लहानशा घरांतही अनेक नगरें पाहतो. पण तीं जशीं त्याच्या दृष्टीनें आहेत व इतरांच्या दृष्टीनें नाहींत त्याप्रमाणेंच आकाशांतील अनंत जगें आहेत व नाहींतही, पण तीं सर्व चिच्चमत्कारमात्र आहेत. नित्यसिद्ध चित्-मुळेंच एकाला जी वस्तु सरूप व सकारण वाटते तीच दुसऱ्यांना नीरूप व अकारण भासते. नावाचे जगत्संस्कार नुसत्या देहांत अथवा नुसत्या चित्—मध्यें नाहींत. तर त्या त्या दृश्याकार परिणामास धारण करणाऱ्या चित्स्वभाव बुद्धीचींच तीं संस्कारादि नांवें आहेत. ही सर्व प्रतिभाच आहे, ब्रह्मच जगत् आहे. तें अनादि आहे. नवीनच झालेलें नव्हे. परमात्माच कारण व कार्य आहे. कारण तोच जगाच्या पूर्वीं असतो व पूर्वीं असणारें कारण होय. तोच विशेषाकार कार्य आहे, कारण कार्याचे संस्कार ज्याला असतात तोच बिजाला (कारणाला) कार्यरूप देऊं शकतो. म्हणून आत्माच संस्कार आहे. चिदाकाशांत जी स्वप्नकल्पना तेंच जगत् आहे. जगाचें भान चित्मुळें होतें व तें सर्वव्यापी चित्--मध्येंच होतें. वास्तव तें तिच्याहून भिन्न नाहीं, या सृष्टींत असें स्थानच नाहीं कीं

जेथें चित् नाहीं व त्यामुळें कोणताही पदार्थ जेथें ब्रह्म नाहीं तेथें (म्हणजे ब्रह्मबाह्य स्थानीं) राहतो, असें म्हणतांच येत नाहीं, शिवाय हें सर्व अकारण आहे.

व्याध––पण भगवन्, अकारण असलेलें हें दृश्य सिद्ध कसें होतें व तें सकारण असलें तर स्वप्नांत सर्गादिभावना कशी होते?

मुनि––व्याधा, हें अकारण आहे, असेंच आम्ही मानतों, त्यामुळें कारणशून्य स्थूल सर्गाचा संभव नाहीं. वास्तव दृश्य प्रातिभासिक आहे, त्यामुळेंच तें मिथ्या आहे. मिथ्या वस्तूला योग्य कारणाची अपेक्षा नसते. याप्रमाणें कारणरहित सर्ग अत्यंत असंभावित असल्यामुळें ब्रह्मरूपांत (माया-प्रतिबिंब-चैतन्यांत) नित्य आत्म्याच्या औपाधिक अवयवरूपानें, साकारतेनें व सक्रियतेनें जग भासतें. मायाच देव, ऋषि, मुनि इत्यादि सर्व स्थावर-जंगमात्मक जग करते. सर्व नियति व विधि-प्रतिषेधादिक करते; पण त्या मायेलाही आधार ब्रह्माचाच आहे. त्यामुळें जगाचें तात्त्विक कर्तृत्व मायाशबल ब्रह्माला आहे. एकट्या मायेला नाहीं. सर्व ब्रह्मकर्तृक असल्यामुळेंच भाव-अभावरूप अर्थाचा व्यभिचार झाला तरी त्याच्या नियतीचा व्यभिचार होत नाहीं. नियतीची कल्पना केल्यापासून, त्यानंतर नियति–विशेषरूप कार्यकारणतेवांचून भावांचा संभव होत नाहीं. त्या ब्रह्माची नियति व तिचा कल्पक नायक (भोक्ता जीव) असें हें दोन हातांसारखें अंग त्या ब्रह्मापासून आपोआप उद्भवलें आहे. आपण एका हातानें दुसऱ्या हाताचें जसें नियमन करितों तसें ब्रह्म त्यांतील एका अंगानें दुसऱ्या अंगाचें नियमन करतें. म्हणून जीवाचा असाच जाग्रत्स्वप्नलक्षण सर्ग अबुद्धिपूर्वक प्रवृत्त होतो; कारणामुळें कार्यांत विशेष रचना होणें, हा जो नियम तीच रचनानियति होय. अज्ञात ब्रह्म तिच्यावांचून एक क्षणभरही राहूं शकत नाहीं. मातीचें चूर्ण जसें कांहीं तरी आकारानेंच राहतें त्याप्रमाणें ब्रह्म आत्मसाक्षात्कार होईतों नियतीनें युक्त होऊन राहतें. येणेंप्रमाणें नियतिकल्पनेपासून पुढें सर्व सकारण आहे. ज्याच्या सर्गांत जेव्हांपासून ज्याकरितां जी नियति प्रवृत्त झालेली असते ती त्याच्याच पुरती असते. ती दुसऱ्या पुरुषाच्या अथवा दुसऱ्या कालांतील पुरुषाच्या कामाची नसते. कारणरहित ब्रह्म अज्ञालाच

सर्गरूपानें भासतें. कार्यकारणभ्रमही त्यालाच होतो. पण विवेकी पुरुषाच्या दृष्टीनें सर्व सृष्टि काकतालीय न्यायानें झालेली असल्यामुळें नुसत्या पूर्व व उत्तरभाव दर्शनानें कल्पिलेल्या कारणकार्यभावास सत्यता राहत नाहीं. कारण माती, दंड, चक्र, कुंभार इत्यादि, घटाच्या पूर्वी अवश्य असल्यामुळें, कारण व घट हें त्याचें कार्य. तंतु, तुरी, वेमा, कोष्टी इत्यादि पटाच्या पूर्वी अवश्य असल्यामुळें कारण व पट कार्य; इत्यादि ही सर्व कल्पना आहे. अर्थात् नित्य सिद्ध वेदांचींच पदें, वाक्यें, व्याकरण इत्यादि जशी नियति तशीच कार्यकारणभाव ही शबल ब्रह्माची नियति आहे. आतां—जन्य भावांना पौर्वापर्य अवश्य असतेंच; यास्तव ते सकारणच असले पाहिजेत-असें ज्यांना वाटतें त्यांच्या जाग्रत् व स्वप्नदृष्टि संभवत नाहींत. कारण त्यांच्या उत्पत्तीचें कांहीं कारणच नसतें. स्वप्न किंवा सुषुप्ति यानंतर जाग्रत् उत्पन्न व्हावयास कांहीं कारण नसतें. त्याचप्रमाणें जाग्रत् अथवा सुषुप्ति यांच्यानंतर स्वप्न येण्यास कांहीं कारण असत नाहीं. व्याधा, मी प्राण्याच्या शरीरांत शिरून जें दुःखावह स्वप्न पाहिलें त्याला तूं कोणतें कारण समजतोस? सारांश ब्रह्म व प्रपंच यांचें ऐक्य प्रतिपादन करणाऱ्या अशा दुसऱ्याही अनेक युक्ति बुद्धिमानाला आपोआप स्फुरतात. यास्तव शास्त्रानुसारी युक्तिभावनानुभवच कोणत्याही प्रकारचा निर्णय करण्यास समर्थ आहे. तोच सर्व प्रमाणांचें जीवित आहे १४४.

सर्ग १४५—कफादि दोषांमुळें होणारीं स्वप्नें व इंद्रियांच्या द्वारा बाह्यविभ्रम.

मुनि—व्याधा, हा जीव बाह्य इंद्रियांच्या योगानें बाह्य स्वप्नच पाहतो व अतरिंद्रियांच्या योगानें आंतील स्वप्न पाहतो. बाहेरील व आंतील असा दोन्ही ठिकाणचा व्यापार सिद्ध होण्याकरितां ज्यांच्यामध्यें तीव्रवेग उत्पन्न झाला आहे, अशा द्विविध इंद्रियांनीं तो दोन्ही जाणतो. तो बाह्य. इंद्रियांच्या योगानें जेव्हां बाह्य व्यापार करतो तेव्हां आंतर इंद्रियांचा व्यवहार मुळींच नसतो, असें नाहीं, तर मनोराज्यासारखा त्याचा मंद अनुभव येतो. स्वप्नाप्रमाणें स्पष्ट अनुभव येत नाहीं. जेव्हां इंद्रियें अंतर्मुखच असतात तेव्हां जीव आपल्या शरीरांत वासनामात्र असल्यामुळें अति सूक्ष्मही स्वाप्न जग स्थूलाप्रमाणें पाहतो. हाच त्याचा अनुभव होय.

तात्पर्य•बाह्य किंवा आंतर जगत् वस्तुतः स्थूल किंवा सूक्ष्म नाहीं. तर जीवाच्या जगद्दर्शनास कारण होणाऱ्या इंद्रियांच्या स्थूलतेची कल्पना कर॰ण्यास समर्थ असलेली जी अप्रतिबद्ध दृष्टि तेंच स्थूल जगत् होय. एवढ्यासाठींच बाहेर किंवा आंत जेथें इंद्रियांचा प्रसार होतो तेथेंच स्थूलासारखें जग दिसतें. पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेंद्रियें, पांच प्राण, अंतःकरणचतुष्टय, यांचा संघातरूप (समूहरूप) जो आतिवाहिक देह तोच चिदाभासानें व्याप्त झाला असतां चिद्रूप जीव होतो. तो आंत स्ववासनामय जग पाहतो. 'पण बाहेर वासना नसल्यामुळें तो बाहेर वासनामय जग कसें पाहूं शकतो ?' म्हणून विचारशील तर सांगतों— कूटस्थ चित्च सदा सर्वत्र समष्टि—आकाशमय व सर्वेंद्रियमय होऊनही राहिली आहे. यास्तव त्या सर्व वासनांच्या अधिष्ठानामध्यें बाह्य जगाचा आरोप होऊं शकतो. जीवाला निरनिराळ्या प्रकारचें स्वप्न पडण्याचें कारण त्याच्या शरीरांतील कफ—वात—पित्त इत्यादि दोषच आहेत. व्याधा, जेव्हां तुझा अतिसूक्ष्म जीव इंद्रियांचा उपसंहार करून नाड्यांतील श्लेष्मारूप अन्नरसानें परिपूर्ण होतो, तेव्हां त्या अतिसूक्ष्म नाड्यांत निरनिराळ्या स्थानीं निरनिराळें स्वप्न पाहतो. तो स्वतः क्षीरसागरांत उडत असल्यासारखा होऊन आकाश चंद्रोदययुक्त आहे, सरोवरें विविध कमळांनीं भरलेलीं आहेत, इत्यादि पाहतो. वसंत ऋतूंत पुष्पांनीं व्यापलेलीं उद्यानें अवलोकन करतो. उत्सव, मंगलें व लीला यांत निमग्न झालेल्या स्त्रिया त्याला दिसतात. गृहांगणें भक्ष्य-भोज्य अन्न-पान इत्यादिकांनीं व्यापलेलीं दिसतात. नद्या वेगानें सागरास मिळावयास जात असलेल्या दृष्टीं पडतात. हिमालयाच्या शुभ्र शिखरासारख्या गच्च्यांनीं युक्त असलेले व चंद्रकिरणांनीं व्यापलेले मोठमोठे प्रासाद दिसतात. सारांश कफाधिक्य असतां असले शुभ्र व आनंददायी पदार्थ आढळतात.

पण जीव जेव्हां पित्तात्मक अन्नरसानें व्याप्त होतो तेव्हां तो लाल ज्वाळांची पंक्ति पाहतो. त्याला वणवे लागलेले, आगी लागलेल्या दिसतात. कडक ऊन पडलें आहे, असें वाटतें. संताप होतो. क्रोधाचीं कार्यें होतात. सारांश पित्ताधिक्य झालें असतां उष्णाचा अनुभव येतो. जीव जेव्हां वातरसानें व्याप्त होतो तेव्हां अपूर्व पृथ्वी, अपूर्व नगर, ग्राम, पर्वत इत्यादि

पाहतो. मी उडत आहें, असें तो जाणतो. पाषाण, पर्वत, स्थळें, मेघ-गर्जना, जेथें कोलाहल होत आहेत असे प्रदेश, कुलालचक्रावांचूनच घटांचें भ्रमण, घोडा, उंट, गरुड, मेघ, हंस इत्यादिकांवर मी बसून जात आहें, असें वाटणें, फार दूर दूर गमन करून परत स्वस्थानीं येणें, भय, कंप, अंध-कूपांत अथवा अतिशय संकटांत पडलों आहें, असें पाहणें, मोठ्या वृक्षावर अथवा उंच टेकडीवर चढलों आहें, इत्यादि समजणें, अशा प्रकारचीं स्वप्नें वाताधिक्याचे वेळीं पडतात. कफ, वात, पित्त या तिन्हीं दोषांनीं जेव्हां जीव व्याप्त होतो तेव्हां तो आपल्याला आर्त झालेलें पाहतो. पर्वत-वृष्टि होत आहे; शिलांचा वर्षाव होत आहे; इत्यादि अनेक प्रकार पाहतो. सारांश आंतल्या आंत निद्रेमुळें लीन झालेल्या इंद्रियवृत्ति धातुवैषम्यामुळें अशा अनेक भ्रांति पाहतात व जाग्रत्-समयीं बाहेर विकास पावणाऱ्या त्या बाहेरील भ्रांति पाहतात. ज्या पुरुषांचे वातादि धातु असम झालेले असतात ते स्वप्नांत बाहेर असल्याप्रमाणेंच असलेल्या अनेक वस्तूंचा अनुभव घेतात. धातुवैषम्यामुळें बाहेरही अशींच विचित्र कार्यें घडतात. व्याधा, हें जग असेंच असत् उत्पन्न झालें आहे. पण तें दृढ वासनेमुळें सत् भासतें. स्वप्नादि भ्रमांप्रमाणेंच त्याचा अनुभवही चित्-तत्त्वांतच येतो. पण येणें-प्रमाणें तें अभिन्न असतांनाही भिन्न असल्यासारखें होऊन राहिलें आहे. बाबारे, शांत व निष्प्रपंच ब्रह्मापासून सर्व जग उदय पावतें. पण शांत ब्रह्म अन्यथा कधीं होत नाहीं. कारण आहे आहे, असें दिसणारें हें सर्व उत्पन्न होत नाहीं. यास्तव आकाशतुल्य अनंत चितीच्या शरीरांत जग प्रतिभासमात्र आहे. अर्थात् दिसणारें हें सर्व अनंताकार आहे. दुसरें कांहीं नाहीं १४९.

सर्ग १४६—स्वप्नानंतर आपली सुषुप्ति व पुनः स्वप्नप्रसंगानें अद्वैत ब्रह्मवर्णन.

व्याध—त्या प्राण्याच्या हृद्गत ओजामध्यें स्थित असलेल्या 'आपलें पुढें काय झालें ?

मुनि—पुढें काय झालें, तें ऐक. व्याधा, माझा लिंगदेह त्या प्राण्याशीं मिश्रित होतांच तेथें तो तसाच घोर कल्पान्त भ्रम चालला असून त्यांतच अकस्मात् वृष्टि सुरू झाली आहे, असें मीं पाहिलें. त्या वृष्टीबरोबर मोठा पूर आला. तो वनें, ग्राम, शिखरें, नगरें, यांचा विध्वंस करूं लागला.

त्यामुळें मला फार दुःख झालें व मी निश्चेष्ट बनलों. त्यामुळें कांहीं वेळ गाढ सुषुप्तीचा अनुभव घेऊन मी हळू हळू जागा होऊं लागलों; पण तत्काळ मला पुनः स्वप्न दिसलें. मी चांगला जागा न झाल्यामुळें तेथें सहस्रावधि विक्षेप पाहिले. आईच्या उदरांतून जसा पुत्र जन्मास येतो त्याप्रमाणें सौषुप्त दृश्यापासून तो स्वाप्नप्रपंच उद्भवला. सुषुप्तींत दृश्यच नसतें, तेव्हां त्याच्यापासून स्वाप्न जग कसें होतें म्हणून विचारशील तर सांगतों–हे पदार्थ व जगही उत्पन्न होतें, भासतें, इत्यादि हें सर्व द्वैतानें उपतप्त झालेल्या जीवांचे प्रलाप आहेत; पण ते खरे नव्हेत. कल्पनात्मक आहेत. जात म्हणजे उत्पन्न झालेला हा शब्द सन्मात्राचाच पर्याय आहे. कारण जन् या धातूचा अर्थ प्रादुर्भाव असा आहे. पण प्रादुर्भाव या शब्दांत 'प्रादुस्' हें अव्यय प्रकट या अर्थी असून 'भाव' हाच मुख्य शब्द आहे. भाव हा भूधातूपासून झाला आहे, भू या धातूचा अर्थ पाणिनीनें 'सत्तायाम्' (सत्ता) असा दिला आहे. यास्तव जात म्हणजे प्रकट असलेला; अर्थात् जग झालें, असें म्हटल्यानेंही त्याचें गूढ सत्त्व प्रकट झालें, असें म्हटल्यासारखेंच होतें. आम्हीं जें गूढ असतें तें प्रकट होणें, याला अपूर्व जन्म अथवा प्रकट असलेलें गुप्त होतें, त्याला नाश म्हणत नाहीं. गूढ व प्रकट या वस्तूच्या दोन भिन्न अवस्था आहेत इतकेंच कायतें. तस्मात् सत् नित्यसिद्ध व शांत आहे. ब्रह्म सर्वसत्तात्मक आहे. जगही तसेंच सर्वसत्तात्मक आहे. तेव्हां अमुक एक वस्तु आहे व अमुक नाहीं, असे विधि व निषेध व्हावयास अवकाशच कोठें आहे ? तर मग अमुक एक आहे व अमुक नाहीं, हे लोकव्यवहार कसे होतात; म्हणून विचारशील तर सांगतों—माया या नांवाची जी एक अनिर्वचनीय शक्ति आहे तीच तो व्यवहार करविते. कारण अज्ञांचें स्वरूप मायाशबल असतें. यास्तव ती जशी जशी विकास पावते तसा तसा शब्दव्यवहार व त्याच्या अर्थाचा अनुभव येतो. तत्त्ववेत्ते सदा तुरीय पदामध्यें स्थित असतात. यास्तव त्यांना जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति या अवस्थाच भासत नाहींत. तस्मात् द्रष्टा, भोक्ता इत्यादि कांहीं नाहीं. हें सर्व आदि-अंतरहित ब्रह्म आहे १४६.

सर्ग १४७—स्वप्नाचा क्रम, पूर्व कुटुंबादिकांचें दर्शन व तत्त्व.

मुनि—त्यानंतर हे शूरा, सुषुप्तांतून निघालेल्या मला स्वाप्न जगत् दिसलें. तें सागरांतून निघाल्याप्रमाणें, आकाशांतून खोदून काढल्याप्रमाणें, पृथ्वीपासून कोरून काढल्याप्रमाणें, अथवा चित्तांतून व दृष्टींतून निघाल्याप्रमाणें मला दिसलें. तो सर्ग मला त्यावेळीं पूर्वींचाचसा वाटला. तो कोठूनसा उडूनच माझ्या पुढें येऊन राहिला आहे, असें भासलें. तें ब्रह्मवृक्षाचें जणुंकाय फूलच, निराधार चित्रच, अथवा गंधर्व नगरच होतें. त्यांत घरें, माणसें, वृक्ष, पशु, पक्षी इत्यादि सर्व होतें. मी जों पहात आहें तों मला तो पूर्वींचाच गांव दिसला. मला सर्व बंधु, व येथील इतर सर्व पदार्थही दिसले. तेंच घर, त्याच स्त्रिया, त्यांच तेच व्यवहार व तेंच भाषण मीं ऐकलें. माझी भार्याही मला दिसली. मी तिला आलिंगन देऊन तसाच सुखी झालों. पुनः त्याच वासनेनें माझें आक्रमण केल्यामुळें मला आपल्या रूपाचें विस्मरण पडलें. कारण आरसा पुढें जें जें येईल त्याचें त्याचें जसें स्वभावतःच प्रतिबिंब घेतो त्याप्रमाणें चित्—आदर्शही जें जें पुढें भासतें त्याचें प्रतिबिंब घेतो. व्याधा, पण ज्याला सर्व चिन्मात्र आकाश आहे, असें ज्ञान होतें त्याला द्वैत भासत नाहीं व तोच केवलरूप असतो. ज्याची शुद्ध बोधशालिनी स्मृति नष्ट होत नाहीं त्याला हें द्वैतपिशाच थोडासाही बाध करीत नाहीं. अभ्यासयोग, साधु व सच्छास्त्र यांचा समागम यांच्यायोगानें बोधबुद्धि उदय पावते. ती सदा ब्रह्मानुसंधान करीत असते. मी तत्त्वज्ञ होतों तरी त्यावेळीं माझी बुद्धि इतकी प्रौढ झाली नव्हती. म्हणून मला तसा मोह पडला. पण आता कोणताही दुर्वासनासमूह माझ्या बुद्धीस तसा व्याकुल करूं शकणार नाहीं. बा व्याधा, तुझी बुद्धि सुद्धां आजवर सत्संगरहित होती. म्हणून ती आतांच शांतीस प्राप्त होत नाहीं. पण तप, शरीरवृद्धि, मरण, पुनर्जन्म, राज्य इत्यादि द्वैतबोधमय कष्टानें व साधनाभ्यासानें ज्ञानसंपादन करून नंतर ती शांत होईल.

व्याध—महाराज, खरें आहे. कारण तुमच्या या असल्या परमपावन बोधानेंही माझी बुद्धि निर्मल होऊन सत्पदीं विश्रांति पावत नाहीं. असेंच असेल का? कीं नसेल? हें संदेहजाल अजून शांत होत नाहीं. स्वानुभवानें सिद्ध होणाऱ्या गोष्टीविषयींही विश्वास वाटत नाहीं. खरोखर

दीर्घ अभ्यासानें दृढ झालेली ही अविद्या अति दुरंत आहे. ती सदा असल्यासारखी वाटते. अशांत असते. कांहीं केल्या शांत होत नाहीं. भगवन्, माझा आतां असा निश्चय झाला आहे कीं, ही भ्रांति सत्संग, पदपदार्थविचार, व सच्छास्त्र यांच्या पुष्कळ अभ्यासानेंच शांत होईल. दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें शांत होणार नाहीं १४७.

सर्ग १४८—स्वप्नाच्या सत्यत्वासत्यत्वांचा हेतु. तिन्ही अवस्थांचें ऐक्य. चित्-सार्वात्म्य, ऐक्य व शुद्धि–यांनीं युक्त आहे.

व्याध—पण भगवन्, आपल्या या सांगण्याप्रमाणें वासनानुसारी चिद्वेदनच जर स्वप्न व जागर आहे तर कांहीं स्वप्नाचें फल साक्षात् मिळतें व कांहींचें मिळत नाहीं, तें कां? तसेंच जाग्रतींतही हिरण्यगर्भाचा संकल्पमात्र सत्य असतो व आमचा नसतो त्याचें कारण काय?

मुनि—व्याधा, जी स्वप्न–संवित् ईश्वरसांनिध्यादि देश, पहांटेचा काल, तपो-व्रतादि क्रिया इत्यादि निमित्तवशात् उदय पावलेली असते तिचें फल उत्तरकालीं तसेंच येतें. म्हणून तिला सत्य म्हणतात. मणि-मंत्र-औषध इत्यादि उपायांनीं उत्पन्न होणारी संवित् अयोग्य पुरुषाचे ठिकाणीं असत्य ठरत असली तरी योग्य पुरुषाचे ठिकाणीं सत्य ठरते. यास्तव तिलाही सत्य हें नांव प्राप्त होतें. परंतु या दोन्ही ठिकाणीं काकतालीय न्यायाचाच आश्रय करणें उचित होय. कारण त्या स्वप्न–संवित्-च्या सत्यत्वाचें दुसरें कांहीं दृष्ट निमित्त दिसत नाहीं. हिरण्यगर्भादिकांची संवित् प्राक्तन उपासनापरिपाकामुळें सत्यसंकल्परूप झालेली असते. यास्तव ती जो जो संकल्प करते त्या त्याप्रमाणें होतें. शिवाय त्याचा तो संकल्प पूर्व उपासनाबलानें अतिशय सामर्थ्यवान् झालेला असल्यामुळें त्याच्या विरुद्ध संकल्प करण्यास दुसरा कोणी सिद्ध समर्थ होत नाहीं. तस्मात् संवित्चें स्वातंत्र्य अप्रतिहत आहे. त्याला कोणी प्रतिबंध करूं शकत नाहीं. अर्थात् कोणताही पदार्थ केव्हांही आंत किंवा बाहेर नसतो. तर एक संवित्च जगद्रूपानें स्थित होते. शास्त्रादि प्रमाणांवरून होणाऱ्या निश्चयानें स्वप्न जसें खरें होतें त्याप्रमाणेंच जग खरें होतें; पण शास्त्रादि प्रमाणाविषयीं संशय असल्यास त्याविषयींही संशय येतो. त्याचप्रमाणें जाग्रतींतील विषयांची संविद्-ही आकस्मिकच

होते. कारण त्याही (विषयसंविद्ही) भिन्न देश व काल यामध्यें विपरीत होत असल्याचा अनुभव येतो. पण चित् आपला स्वभाव कधींही सोडीत नाहीं. म्हणून तीच सत्य आहे. तीच असत्य व सप्रतिबंध जगाचा वेष घेते. तस्मात् चिन्मात्रच सत्य व नियत आहे. बाकीचें सर्व असत्य व अनियत आहे. यास्तव सदा सद्ब्रह्माची भावना करावी. विचारदृष्ट्या पाहिल्यास स्वप्नही संविदंशीं सत्य व पदार्थांशीं असत्य आहे. जगत् ही संवित्चीच भ्रांति आहे. यास्तव त्यांतही विचारानें संविदंश सत्य व पदार्थांश असत्य, असा निश्चय करावा. चितिच चित्त होऊन जगद्रूपानें दीर्घकाल चमकते. जाग्रत् स्वप्न व सुषुप्त या तीन अवस्था घट्ट थिजलेल्या किंचित् पातळ व अगदीं पातळ तुपाप्रमाणें एका द्रव्याच्याच तीन दशा आहेत. अविद्यावृत चिन्मात्ररूप सुषुप्तिच सदा आहे. स्वप्न व जाग्रत् हे तिचेच दोन किंचित् घन व फार घन आकार आहेत. सर्व नांवें व आकार हे तिचेच प्रकार आहेत. स्वप्नादिकांच्या फळांची नियति व अनियतिही त्या अविद्यावृत चिन्मात्राहून पृथक् नाहीं. अज्ञानावृतचित् अनियंत्रित असणें हेंच स्वप्न व जागृति; श्रमादि निमित्तांनीं ती नियंत्रित होणें हीच निद्रा व पुरुषाच्या प्रयत्नानें तिनें नियंत्रित होणें, ही समाधि होय. शेवटीं अज्ञानाचा नाश झाला असतां तीच मुक्ति होते. अर्थात् जाग्रत्-चा निरोध होऊन मनोव्यापारमात्र स्वप्नांत जोंवर भान होत असतें तोंवर तोच चित्ची बाह्यप्रवृत्तिनियंत्रणा एक प्रकारचा शोक होय. निद्रा हाही अशाच भानप्रतिबंधामुळें शोक आहे. यास्तव शोकरहित समाधीची इच्छा करणाऱ्या पुरुषानें विश्रांति--सुखाकरितां नियमानें संवित्चे नियमनच करावें. विषयाकार होऊन स्फुरण पावणें, हा संवित्चा स्वभाव नसल्यामुळें तिचा निरोध होणें शक्य आहे. विषयानुभव हें अज्ञात व अनिरुद्ध संवित्चें स्फुरण आहे. यास्तव सर्व चिन्मात्र आहे. नाम व रूप यांनीं युक्त असलेलें जग निष्कारण, केवल चित्तात्मक, म्हणूनच आत्माभिन्न व त्यामुळेंच निस्तत्त्व आहे. शुद्ध संवेदन हेंच या जगांतील स्थिर तत्त्व आहे. यास्तव तन्मय, तत्परायण होऊन राहावें १४८.

सर्ग १४९—स्वप्नामध्येंच घरीं आलेल्या मुनीच्या तोंडून ऐकलेलें अनेकांच्या समानदुःखाचें निमित्त.

व्याध—हे मुने, त्यानंतर आपल्या जगांतील वृत्तान्त काय झाला, तो सांगा.

मुनि—बा साधो, त्यानंतर त्या प्राण्याच्या हृदयगत ओजामध्यें कोणता अपूर्व वृत्तान्त घडला तो ऐक– आत्मचमत्कार विसरून तेथें राहिलेल्या मला इकडचें स्मरणही झालें नाहीं. सुंदर भार्येच्या सहवासानें ज्याची मति रंजित झाली आहे, अशीं माझीं सोळा वर्षें तेथें गेलीं. म्यां मूर्खानें त्यावेळीं तेथ गृहस्थाश्रमाचा सर्व आचार केला. एकदां माझ्या येथें एक उग्रतपस्वी आला तो महामान्य मुनि व महाबोधवान् होता. माझ्या येथें अतिथिरूपानें आलेल्या त्याची मी उचित पूजा केली. मोठा सत्कार केला. त्यामुळें अतिशय प्रसन्न झालेल्या त्यानें माझ्या येथें भोजन केलें व कांहीं वेळ विश्रांति घेतली. तेव्हां लोकांच्या समान सुखदुःखप्राप्तीविषयीं बराच विचार करून मीं त्याला म्हटलें, "भगवन्, आपण महाज्ञानी आहां. जगाची सर्व गति जाणतां. आपण क्रोधाचें मुखावलोकनही करीत नाहीं. विषयसुखलवामध्यें आसक्त होत नाहीं. फलाची इच्छा करणाऱ्या लोकांना शरत्समयीं जसें फल प्राप्त होतें त्याप्रमाणें कर्मशाली पुरुषांच्या शुभाशुभ कर्मांच्या योगानें सुखें व दुःखें प्राप्त होतात, असा नियम आहे. पण सर्व देशाला दुःख देणारे दुर्भिक्ष–रोग इत्यादि दोष एकाच वेळीं असंख्य प्राण्यांना जें दुःख देत असतात त्याचें निमित्त काय? त्यावेळीं सर्व प्राण्यांचें समान अशुभ कर्म फलद्रूप होतें कीं काय? पण सर्व जीवांनीं समान दुष्कर्म केलेलें असेल, असें वाटत नाहीं. कारण तसा अनुभव येत नाहीं.'

व्याधा, हें माझें प्रश्नवचन ऐकून तो महात्मा विस्मित होऊन किंचित् हंसतसा मला म्हणाला,–" बा साधो, सर्व संशयाचें बीज अज्ञान आहे. यास्तव त्याचें निरसन केल्याशिवाय मला तुझें समाधान करतां येणार नाहीं. कारितां मला अगोदर आत्मतत्त्व व दृश्यमिथ्यात्व सिद्ध केलें पाहिजे. म्हणून' बा सज्जना, अंतःकरण चित् व अचित् यांच्या विवेकानें युक्त झालें असतां या दृश्याचें जें सत् किंवा असत् कारण तुला माहीत असेल तें मला सांग." पण या त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर मी दिलें नाहीं. तेव्हां मी कांहीं बोलत नाहीसें पाहून तो पुनः मला म्हणाला,–" बा साधो, तूं

कोण आहेस, कोठें स्थित आहेस, काय करीत आहेस, याचा विचार कर. पूर्व सर्व वृत्तान्तासह त्याच्या साक्षी आत्म्याला आठव. मी कोठें आहें, हें दृश्य काय आहे? यांत सार काय आहे? याचा विचार कर. हें स्वप्नमात्र आहे, हें तुला कसें कळत नाहीं. मी तुला स्वप्नांत दिसलेला पुरुष आहें. हें वस्तुतः अनाकार, अनाख्येय, अनादि, व कल्पनाही न करितां येण्यासारखें जग चिन्मात्रकाचेचें चमकणें आहे. अकृत्रिम चिन्मात्ररूपच वेदनानुसार आपल्या ठिकाणीं आरोपिलेल्या जगाच्या सत्त्वादिकांचा निर्वाह करतें. अर्थात् सर्व वस्तूंचें सकारणत्व अथवा अकारणत्व त्याच्या कल्पनप्रमाणें व्यवस्थित होतें. चित् ज्याला सकारण समजते तें सकारण व ती ज्याला अकारण म्हणते तें अकारण. आमची समष्टि–व्यष्टि-कल्पनाही आमच्या चित्–च्या अधीन आहे. ज्या प्राण्याच्या हृदयगत ओजामध्यें आम्ही स्थित आहों, तो आमचा विराडात्मा. तो आमच्या चित्कल्पनेमुळेंच विराड्भावास प्राप्त झाला आहे. पण तो आपल्या कल्पनेनें आमच्या प्रमाणें व्यष्टिच आहे. या प्राण्याप्रमाणें अन्य प्राणीही अन्य प्रजांचा विराडात्मा होणें संभवनीय आहे. त्या त्या देहांत तोच सुखदुःखादिकांच्या भोक्तृत्वानें त्यांचें कारण आहे, दुसरा कोणी नव्हे. अर्थात् अशा समष्टि जीवाच्या उदरांत राहणाऱ्या असंख्य जीवांस एकाच वेळीं जें एकच दुःख भोगावें लागतें त्याचें कारण, त्या समष्टि जीवाच्या शरीरांतील कफ-वात–पित्तादि धातूंचें वैषम्य होणें, हेंच आहे. विराडात्म्याची जी सत्ता तीच त्याच्या अंगगत सर्गाची सत्ता असल्यामुळें दुर्भिक्ष, अवग्रह प्रलय इत्यादि दुःखनिमित्तें त्याच्याबरोबर सर्वांना भोगावीं लागतात व त्यांची शांतिही एकाच वेळीं होते. ज्या प्राण्यांना एकच दुःख भोगावें लागतें त्यांचेंही एकाच प्रकारचें दुष्कृत एकाच वेळीं परिपक्व व्हावें लागतें. त्याचीही कल्पना चित्-नेंच केलेली असते. म्हणूनच तें फलभाक् होतें.' जी जी थोडी किंवा फार कल्पना जेथें जशी उत्पन्न झाली असेल ती तेथें तशीच (म्हणजे सहेतुक कल्पना सहेतुक होऊन निर्हेतुक कल्पना निर्हेतुक होऊन) राहते. पण नुस्त्या कल्पतेनें खरोखरीच कांहीं पदार्थ सहेतुक किंवा निर्हेतुक होत नाहीं. कारण स्वप्नांतील पदार्थ सहेतुक आहे अशी आपण कितीही जरी कल्पना केली तरी तो खरोख-

रीच तसा होऊं शकत नाहीं. हें जाग्रत् जगही निर्हेतुक आहे. वास्तव त परमार्थतः परब्रह्मच आहे. हा सत्–असत्–रूप स्वप्नप्रपंच सकारण किंवा निष्कारण आहे, असें कितीही जरी कल्पनेनें मानलें तरी तो मिथ्या आहे. तोच न्याय जाग्रतूला लागू करितां येतो. कारण स्वप्नाप्रमाणेंच जाग्रत्-चा उपलंभ होतो. त्यांतील सकारणत्व-अकारणत्व-प्रसिद्धिही स्वप्नाप्रमाणेंच कल्पनामात्र आहे. स्वप्नांत कार्यकारणमय क्रमानें उदय पावलेलें जें स्वाभाविक चिद्भान तें चिन्मात्र आहे, हा निर्णय जाग्रत्संज्ञक स्थूल प्रपंचालाही लागू आहे. यास्तव ब्रह्मवेत्ते सर्व शांत परब्रह्मच आहे, असें जाणतात. शिवाय ज्यांचें कारण सत्य आहे, असे ते भाव कोणते ? कोणत्या स्वभावाच्या पदार्थांचें कारण सत्य आहे, असें तूं समजतोस ? सत्य स्वभाववान् पदार्थांचें कारण सत्य जाणतोस कीं असत्यस्वभाववान् पदार्थांचें ? तसेंच सजातीयांचें कारण सत्य समजतोस कीं विजातीयांचें ? पहिले दोन पक्ष मानल्यास (सत्य स्वभाववान् व सजातीय पदार्थांचें कारण सत्य आहे, असें म्हटल्यास) ब्रह्मापासून ब्रह्मच उत्पन्न होईल. असत् स्वभाव व विजातीय जग होणार नाहीं व दुसरे (मिथ्या व विजातीय पदार्थांचें कारण सत्य आहे हे) दोन पक्ष घेतल्यास ब्रह्मापासून होणाऱ्या जगाची सत्यता सिद्ध होणार नाहीं. शिवाय या सर्व पक्षांविषयीं मी तुला असं विचारतों कीं आकाशाचें कारण काय ? ब्रह्म म्हटलें तर तें ब्रह्माहून भिन्न आहे, असें ठरणार नाहीं. कारण, कारणच कार्य होत असतें. पण दुसरें कांहीं म्हटलें तर तें सत्य ठरत नाहीं. पृथ्वीप्रभृति इतर भूतांविषयींही असेंच जाणावें. कारण सर्व पदार्थ वेदनामात्र आहेत. तिच्या अभावीं कशाचीही सिद्धि होत नाहीं. अर्थात् ही सर्व भ्रांति निष्कारण उद्भवली आहे चिरकाल अनुभव घेतल्यामुळें तीच सत्य होऊन बसली आहे. हिरण्यगर्भरूप सर्गालाच मागून ही पृथ्वी, हें जल, इत्यादि नावें कल्पिलीं आहेत. म्हणून मनोराज्याप्रमाणें प्रथम सूक्ष्म सर्ग चिदाकाशांत भासतात. नंतर चिरकाल अभ्यासानें स्थल झालेले तेच देह, कर्म, कारण इत्यादिकांची कल्पना करितात. प्रथम जी कल्पना केलेली असते ती तशीच नियति होऊन राहते. ही गोष्ट स्वानुभवानेंच सिद्ध आहे. कारण आम्ही संकल्पानें बनाविलेले पदार्थच, संकल्प दृढ झाल्यास

नियति होऊन बसतात. आद्य-कल्पनेचा अन्यथाभाव मोठ-मोठ्यांनाही फार कष्टानेंच करावा लागतो. सर्ग करावयास सज्ज झालेल्या हिरण्यगर्भाच्या चित्–नें जी जी कल्पना केली ती ती अद्यापि तशीच आहे. दुधाचें दहीं करावयाचें झाल्यास विरजण, काल, ऊष्मा इत्यादि कारण त्यानेंच ठरवून ठेवलें होतें. म्हणून आम्हाला आतां दुधांत विरजण घालून दहीं करितां येतें. पण वायूला पातळ किंवा घन (घट्ट) करण्याचें कारण त्यानें कांहींच ठरविलेलें नाहीं. म्हणून आम्हांला मातीप्रमाणें वायूचा गोळा, किंवा घृताप्रमाणें त्याचा अग्निसंयोगानें द्रव करतां येत नाहीं. असो; चित्‌चा अचित्–प्रतिभास हें तिचें कार्य नव्हे, तर विषय आहे. तो पहिला विषय असल्यामुळेंच शेवटपर्यंत असाच राहील. सारांश बा साधो, कांहीं जीव एकत्र मिळूनही एकादें शुभाशुभ कर्म करितात, व त्याचें फळही मिळून एकाच वेळीं घेतात. ज्याप्रमाणें पर्वतशिखरावरील शिला त्यावेळीं प्रत्यक्ष कांहीं पाप करीत नसतांनाही पूर्व दुष्कृतामुळें अशनिपाताचें दुःख अनुभविते, त्याप्रमाणें कांहीं जीवन्मुक्तही कर्तृत्वाभिमानशून्य असल्यामुळें वस्तुतः अकर्ते असले तरी प्रत्यक्ष कारणावांचून दुःख भोगतात १४९.

सर्ग १५०—या मुनीच्या वाक्यानें बोध, त्याचा सहवास, पूर्व देहांत जाण्याचें असामर्थ्य.

मुनि—अशा युक्तीनें त्या मुनीनें मला बोध केला असतां मी तत्काल तत्त्ववेत्ता झालों. मी त्या महात्म्याला पुष्कळ प्रार्थना करून आपल्या येथें ठेवून घेतलें. विचारशून्यत्वामुळें पूर्वीं मृतप्राय असलेल्याही माझ्या येथें तो महात्मा राहिला. ज्यानें मला असा उपदेश केला तो मुनि यावेळीं तुझ्या जवळच बसला आहे, तो पहा. ज्यानें शरीरधारण केलें आहे अशा माझ्या सुकर्मामुळें प्रसन्न झालेल्या यज्ञानेंच मला तो सुबोध केला; तो यज्ञरूपी भगवान् अग्नि तुझ्या समोरच आहे.

श्रीवसिष्ठ—रामा, पण त्या मुनीचें तें वचन ऐकून ' तो मुनि मला प्रत्यक्ष कसा दिसणार ?' असें मनांत म्हणून व खिन्न होऊन व्याध पुनः म्हणाला,–" पण भगवन्, तो स्वप्नांतील मुनि जागरांत मला प्रत्यक्ष कसा दाखवितां ? तो साक्षात् दिसेल कसा ? आपण हें मला मोठें

आश्चर्यच सांगून जणुं काय अधिकच विस्मयांत पाडलें आहे." तें एकून मुनि पुनः असें बोलला—

मुनि—अशी त्वरा करूं नकोस. मी तुला सर्व सांगतों. त्यानें असा बोध केला व मी ज्ञानी झालों. मी त्याच्या सांगण्याप्रमाणें आपल्या पूर्व वृत्तान्ताचें स्मरण केलें. मी असा असा अमुक मुनि होतों, असें स्मरण होतांच, मला मोठा आनंद झाला. पण 'मी केवल भोगांविषयींच्या आस्थेनें या अवस्थेस प्राप्त झालों आहें; अरेरे, मी एवढा ज्ञानी असतांनाही मोहानें मला कसें ठकविलें आहे, तें पहा. मी आतां काय करूं? कशाचा उच्छेद करूं? जगाची भ्रांति तर विद्येमुळेंच उच्छिन्न झाली आहे. हा उपदेष्टा मुनिही ब्रह्मरूप आहे. यास्तव मी आतां याला असें म्हणतों, असा संकेत करून मी त्यास बोललों—मुनिवर्य, मी आतां आपलें तें आश्रमस्थ शरीर व हें या प्राण्याचें शरीर पहावयासाठीं बाहेर जातों.

पण माझें हें भाषण ऐकून तो हंसून म्हणतो—अरे बाबा, ते देह जळून गेल्यामुळें आतां फार दूर राहिले आहेत. तुला पाहिजे तर तूं स्वतः जाऊन पहा. तें ऐकून व 'बरें तर, मी प्राक्तन देहाला पाहून येईतों तुम्ही येथेंच रहा,' असें सांगून मी त्या प्राण्याच्या वायूशीं आपलें तादात्म्य केलें व त्याच्या हृदयकाशांत वायूबरोबरच पुष्कळ भ्रमण केलें. पण त्या पुरुषाच्या शरीरांतून बाहेर पडण्याचें द्वार न सांपडल्यामुळें मी फार दुःखी झालों. नंतर मी याच आपल्या बंधनस्थानासारख्या गृहांत परत आलों, तों मला पुढें असलेल्या या स्वगुरूचें दर्शन झालें. तेव्हां मी त्यालाच एकाग्र मनानें म्हटलें, "भगवन्, हें काय आहे? आपण तत्त्वज्ञ व त्रिकालज्ञानी आहां, म्हणून विचारतों. कृपा करून मला खरें काय असेल तें सांगा. मी ज्याच्या देहांत प्रवेश केला होता तो प्राणी व माझा देह कोठें गेले? मला ते कां सांपडले नाहींत. मी या विस्तृत मंडलांत स्थावरापासून आत्म्यापर्यंत हिंडलों; पण ते कोठेंच कसे दिसले नाहींत?"

त्यावर तो दयावान् मला म्हणाला, "बाबारे एकाग्र दृष्टीनें पहा. म्हणजे तुला सर्व कळेल. पण माझ्या तोंडून तें ऐकण्याचीच जर तुझी इच्छा असेल व नेत्रांनीं साक्षात् पाहण्याची इच्छा नसेल तर मी सांगतों ऐक. तूं जो आपल्याला एका शरीराचा अभिमानी म्हणून समजून

राहिला आहेस तो तसा नव्हेस. तूं सर्व जीवसमष्टिरूप हिरण्यगर्भ आहेस. तो तूं एकदां तप करीत होतास. तों इतक्यांत तुला व्यष्टिजीवभावरूप स्वप्न पाहण्याची इच्छा झाली व त्या दृढ वासनेनें प्रेरणा केल्यामुळेंच तूं दुसऱ्या एकाद्या शरीरांत प्रवेश केलास व तेथेंच तुला हें अति विस्तृत जग दिसलें. तें पाहण्यांतच तूं इकडे व्यग्र असतांना सर्वभक्षक वनांतील अग्नीनें आपल्या भयंकर ज्वाळांनीं त्रिभुवनाला संतप्त करीतच तुझ्या आश्रमाला जाळून सोडलें. त्यांत तुझा, तुझ्या शिष्यांचे व तूं ज्याच्या देहांत प्रवेश केला होतास त्याचा असे सर्व देह जळले १५०.

सर्ग १५१—अग्नीची शांति, वायूनें भस्माचें उडून जाणें, स्वप्नांत जागरित स्थिति.

अन्यमुनि—बा साधो, त्या वणव्यांत केवळ तुझा आश्रमच नव्हे तर नगरादि दुसरेंही सर्व जळून गेलें. फार काय पण त्या वनांतील शिलांचाही चुना झाला. तेव्हां निजलेलीं तीं तुझीं शरीरेंच कशीं राहतील ? असो; याप्रमाणें सर्व साकार वस्तूंस जाळून अग्नि हळु हळु शांत होत गेला. शेवटीं तर त्याचा सर्वथा अस्त झाला. तेव्हां वायूनें तथ पडलेली सर्व राख उडवून नेली. त्यामुळें तुला तो आश्रम व ते देह सांपडले नाहींत. कारण जागृत झालेल्या पुरुषाला स्वप्नांतील नगर कसें दिसणार ? याप्रमाणें तुझीं तीं दोन्हीं शरीरें अभावरूप झालीं असतां निजलेल्या तुझी संवित् मात्र विकास पावत राहली आहे. तेव्हां कोठला तूं व कोठला तो विराड्, कीं ज्याच्या शरीरांतून तूं बाहेर पडून जाणार ! बा मुने, तूं या अनंत स्वप्नसदृश संसार-जाग्रतींत आहेस. (सारांश स्वप्न व जागर यांत कांहीं भेद नाहीं असें जें पूर्वी सांगितलें होतें, त्याचेंच हें उत्तम निदर्शन होय.) बा ब्राह्मणा, तुझें स्वप्नच जाग्रद्भावास प्राप्त झालें आहे. आम्ही सर्व तुझे स्वप्नपुरुष आहों. तूं आमचा स्वप्नपुरुष आहेस. पण हा चिदाकाश आत्मा तिन्ही अवस्थेंत अद्वय स्वस्वभावांत स्थित आहे. याप्रमाणें तूं प्रथम स्वप्नपुरुष असूनही तेव्हांपासून जाग्रत्-पुरुष होऊन गृहस्थाश्रमांत स्थित आहेस. असो; मी हें सर्व तुला सांगितलें आहे. याविषयीं जर कांहीं संशय असेल तर तूं स्वतःच ध्यानानें सर्व पहा. बा साधो, संविदात्माच आपल्या संकल्पात्मक शुभाशुभ कर्मांप्रमाणें हे सर्व विकास पावतो. १५१.

सर्ग १५२—मुनीच्या स्वप्नार्थाची सत्यता बाधित करून अन्यमुनि व्याधगुरुत्वाचें कारण सांगण्यास आरंभ करतो.

मुनि—व्याधा, याप्रमाणें मला सांगून तो अन्य मुनि रात्रीं आपल्या शयनावर निजला. मीही विस्मयानें चकित होऊन राहिलों. कांहीं वेळानें मी त्या उत्तम मुनीला म्हटलें, "विभो, तर मग काय हें सर्व स्वप्न खरें आहे?"

अन्यमुनि—अरे बाबा, जागर जर खरा असता तर त्याच्या अपक्षेनें हें स्वप्न खोटें किंवा खरें झालें असतें. पण जागरही जर खरा नाहीं तर हें स्वप्न कसें खरें होणार? अर्थात जाग्रत्–दृश्य जसें मिथ्या तसेंच हेंही मिथ्या होय. आतां जसा हा दिसत आहे, तशा प्रकारच्या स्वप्नप्रपंचाहून निराळा असणारा जो जाग्रत्प्रपंच तो शुद्ध चैतन्यात्मक आहे म्हणजे याच्या इतकीही सत्ता त्याला नाहीं. हे व्याधाच्या महागुरो, याविषयीं मी उपपत्ति सांगतों ती ऐक–आज जाग्रतींत जें तूं पाहिलें होतेंस त्याच्या संस्कारांमुळें हें स्वप्न झालें. यास्तव स्वप्नाची कांहीं तरी (संस्कारात्मक) सामग्री असते व त्यामुळेंच तें खरें आहे, असें म्हणण्यास कांहीं तरी निमित्त असतें. पण सृष्टीच्या आरंभीं जो सर्गस्वप्न-प्रतिभास होतो त्याला पूर्व संस्कारादि कांहीं कारण नसतें; कारण पूर्वकल्प संपून प्रलय झाल्यावर मध्यें पुष्कळ काल लोटतो, व त्यामुळें पूर्वींचे सर्व संस्कार विच्छिन्न होतात. यास्तव सर्गस्वप्नाला या आमच्या स्वप्नाइतकेंही स्थैर्य अथवा सकारणत्व नाहीं. तेव्हां 'विभो, स्वप्न खरें आहे,' असें म्हणून तूं आपला संदेह प्रकट कशाला करतोस? जाग्रत्प्रपंच अधिक मिथ्या आहे. माझ्या उपदेशानेंच तुला या गृहाचा स्पष्ट अनुभव आलेला असतांनाही पुनः तूं स्वप्नध्यानानें त्याचा अनुभव घ्यावयास कसा सिद्ध झालास? कोणाही स्वप्नद्रष्ट्याला कोणतेंही स्वप्न, स्वप्नसमयीं मिथ्या भासत नसतें. शिवाय तुझ्या अनुभवाच्या बळानें जग सत्च आहे. मग तूं त्याच्या असत्त्वाची कल्पना कां करतोस?

मुनि—व्याधा, पण तो अन्यमुनि असें सांगत आहे तोंच मी मध्येंच त्यास म्हटलें,–"भगवन, आपण मला व्याधगुरु म्हणून म्हटलेंत तें कां?"

अन्यमुनि---मी हें आणखी एक आख्यान सांगतों तें ऐक. तूं व्याध-गुरु होईस तों मी येथेंच आहें. हे मुनिनायका, हें माझें वचन ऐकून तूंही या आपल्या गृहांतच रममाण होशील व मलाही सोडणार नाहींस. पूजेनें तूं मला प्रसन्न करून ठेवशील. मी तुम्हांसह राहीन. बा सांधो, कांहीं वर्षांनीं दुर्भिक्षानें तुझ्या सर्व आप्तांचा नाश होईल. दुष्ट राजांच्या परस्पर कलहामध्यें या ग्रामांतील लोकांचा नाश होईल. त्यानंतर आम्ही दोघे दुःखाला विसरून व एकमेकांचें दीर्घकाळ समाधान करून तत्त्व-ज्ञानामुळें शांत होत्साते सर्वार्थाविषयीं निःस्पृह व समान आचारवान होऊन एका शून्य वनांतील वृक्षांच्या समूहांत राहूं. कांहीं दिवसांनीं तेथें उत्तम उत्तम वृक्ष व लता निर्माण होऊन तें अरण्य नंदनवनासारखें शोभूं लागेल १५२.

सर्ग १५३---व्याधाचें आगमन, त्याचें गुरुत्व सर्वैकात्म्य.

अन्यमुनि---आम्ही तेथें त्या सुंदर वनांत राहून तप करीत असतांना एके दिवशीं एक मृगया करून श्रांत झालेला व्याध आमच्या आश्रमांत येईल. त्याला स्वाभाविक पुण्यमय कथांनीं तूं बोध करशील. तूं स्वप्नसंज्ञक प्रसंगानें अखंडित ज्ञान सांगशील व त्यामुळें तो योग्य होईल. याप्रमाणें तूं व्याधगुरु होशील. म्हणून मी तुला 'व्याधगुरो' असें म्हणून संबोधिलें. असो; येणेंप्रमाणें मी तुला सर्व सांगितलें आहे.

मुनि---त्यानें असें सांगितलें असतां मी विस्मित झालों व त्या चिंतनांतच माझी ती रात्र गेली. दुसऱ्या दिवशीं मी त्याची पूजा केली. तिच्या योगानें प्रसन्न झालेला तो माझ्या येथेंच राहिला. त्यानंतर आम्ही दोघेही त्या वनस्थ गृहांत व त्या प्राचीन ग्रामगृहांत प्रेम ठेवून राहूं लागलों. काळ ऋतु, वर्ष, इत्यादि रूपानें भराभर जाऊं लागला. इष्ट, अनिष्ट व मिश्र भावांचें ग्रहण व त्याग करीत मीं राहिलों. मी मरण, जीवित इत्यादिकांस सम समजून यथाप्राप्त स्थितींत आनंद मानूं लागलों. एकदां मी असा विचार केला कीं, हें दृश्यमंडळ काय आहे? याचें कारण काय असावें? हा जीव चित्तानें कशाला जाणत आहे? हा पदार्थसमूह काय आहे? याचें कारण काय आहे? पुष्कळ विचार केल्यावर हें सर्व चिदेकघन आत्मस्वभावांत स्थित असल्यामुळें आत्मा आहे, चिदाकाश

आहे, असें मला ज्ञान झालें. चारी दिशेंत पसरलेलें चिच्चंद्राचें चांदणें हाच जगाचा अवभास आहे. चिदाकाशांत स्थूलता नसल्यामुळें हें सर्व प्रतीघातास अयोग्य आहे. कारण वस्तुतः हे पर्वतादिक सर्व पदार्थ चिन्मात्राचे तरंग आहेत. त्यामुळेंच त्यांना कांहीं कारणच नाहीं. ही सर्व भ्रांति आहे, असेंही म्हणतां येत नाहीं. कारण भ्रांतीचें तरी कांहीं कारण असतेंच. तें येथें नाहीं. शिवाय सृष्टि ही भ्रांति आहे, असें म्हटल्यास तिचा द्रष्टा, मंता इत्यादि कोण ? संवित्मात्र असा मी, ज्याच्या देहांत प्रविष्ट होऊन हृदयगत ओजामध्यें राहिलों होतों तो प्राणी माझ्या देहासह भस्मरूप झाला. अर्थात् त्याचा देह, माझा देह, इत्यादि सर्व असत् असल्यामुळें सर्व चिदाभासमात्र आकाश आहे. हा चित्सागराचा फेंस आहे. सर्व सत्तास्वरूप आद्यन्तशून्य ब्रह्म आहे. त्यामुळें सर्व चेतनच होय; जड कांहीं नाहीं. १५३.

सर्ग १५४—मुनींची विचारजन्य जीवन्मुक्त स्थिति. पण अभ्यासशून्य व्याधाची अनवस्थिति.

मुनि—असा निर्णय करून मी या दृश्यांत संतापशून्य, निःस्नेह, निःसंदेह, शांत, निरहंकार, निराधार, निर्मान, इत्यादि होऊन राहिलों, जें प्राप्त होईल तें करावें व जें अप्राप्त असेल त्याचा विचारही करूं नये, अशा निश्चयानें मी राहूं लागलों. कारण जो स्वतः आकाश त्याला कर्तृत्व कोठचें ? स्वर्ग, भू, आकाश, पर्वत, नद्या, दिशा इत्यादि सर्व आत्माकाश आहे. मी आतां शांत होतों. सर्व संकल्प सोडून केवळ सुखानें राहतों. मला विधि–निषेध नाहींत. मला कांहीं बाह्य नाहीं व कांहीं आंतर नाहीं. असो; हे व्याधा, मी अशा रीतीनें येथें रहात असतां अकस्मात् आज हा तूं येथें आला आहेस. असो; येणेंप्रमाणें स्वप्न कसें होतें, आम्ही कोण, तूं कोण ? हें दृश्य काय आहे, इत्यादि सर्व मी तुला सांगितलें आहे. आतां हें सर्व तत्त्वतः जाणून तूं शांत हो. स्वतः चित्च हें सर्व भासत आहे.

व्याध—तर मग भगवन्, मी, तुम्ही, व हे सर्व देवादि परस्पर स्वप्नपुरुष आहेत, असें झालें !

मुनि—होय. हें सर्व परस्परांच्या स्वप्नाप्रमाणें स्थित आहे. तें अन्योन्य आत्म्यामध्यें सत् व इतरत्र असत् आहे. आतां तुला चांगला बोध झाला आहे. तूं स्वतः सुज्ञ आहेस, यास्तव आतां तुला वाटेल तसें कर. पण बा व्याधा, मी तुला असा बोध जरी केला आहे तरी तुझी मति अद्यापि परम पदीं स्थिर झालेली नाहीं. हा बोध अभ्यासावांचून परिपक्क होत नाहीं व तो पक्क झाल्यावांचून मन हृदयांत प्रवेश करीत नाहीं. अभ्यासानें बोध स्थिर झाला म्हणजे तसल्या बोधानें युक्त असलेलें चित्तच निर्वाण होय. कारण बोधविश्रांति व गुरु-शास्त्र सेवन यांच्या योगानें द्वैताद्वैत दृष्टीची शांति होत असते. अभिमानादि दोषरहित ज्ञानीच परम पदास पोचतात १५४.

सर्ग १५५—व्याधाचे मूढ तपामुळें क्लेश, विधीच्या वरामुळें आकाशगति, शरीरवृद्धि, व मरण.

अग्नि—राजा, हें सर्व ऐकून व्याध विस्मयानें चित्रासारखा स्तब्ध झाला. अभ्यासाच्या अभावीं त्याचें चित्त परम पदीं स्थिर झालें नाहीं. तो चंचल मनानें युक्त असल्यामुळें फार खिन्न झाला. त्याला कांहींच निश्चय करवेना. हें जग अविद्यामय आहे, हें त्याच्या ध्यानांत येईना. म्हणून त्यानें तपाच्या योगानें सिद्धियुक्त शरीर संपादन करून या भावाभावात्मक जगाचा अंत पाहण्याचा निश्चय केला. पृथ्वीपासून आकाशापर्यंत सर्व भूत-भौतिकांचें उल्लंघन करून गेल्यावर जेथें आकाशही नाहीं, अशा मोठ्या सुखावह स्थानीं मी राहीन, असा निश्चय करून तो मूर्ख झाला. मुनीनें केलेला सर्व बोध मातींत मिळाला. कारण त्यानें तो दृढ करण्यासाठीं प्रयत्न केला नव्हता. असो; लागलेंच त्यानें आपलें लुब्धकत्व सोडून तापसत्व धारण केलें. त्यानें दीर्घकाल तप केलें. एकदां तप करीत असतांनाच तो मुनीला म्हणाला,—"भगवन्, माझ्या चित्ताला विश्रांति केव्हां मिळेल!" तेव्हां तो मुनि त्याला बोलला,—"तुला मी सांगितलेलें ज्ञान जुन्या व कुजक्या काष्ठावरील अल्पशा अग्नीप्रमाणें तुझ्या हृदयांत कसें तरी राहिलें आहे. अभ्यासाच्या अभावीं तूं परम कल्याणस्थानीं विश्रांति पावलेला नाहींस. यास्तव अभ्यास कर. म्हणजे योग्य समयीं तुला विश्रांति मिळेल. आतां मी सांगतों तो

आपला पुढचा वृत्तान्त ऐकून ठेव. यावेळीं तुझी संवित् झोकें घेत आहे. त्यामुळें तूं मूर्खही नाहींस व अजून पंडितही झालेला नाहींस. म्हणूनच हें अविद्यारूपी विस्तीर्ण जग केवढें मोठें आहे, तें पहावें, अशी तुला इच्छा झाली आहे, व तूं त्याकरितां तप करीत आहेस. हें तप तूं असेंच आणखी अनेक वर्षें करशील. त्यानंतर पितामह संतुष्ट होऊन देवांसह तुजपाशीं येईल. तूं त्याला आपला संदेह सांगून या अविद्याविलासाचा अंत पाहण्यास योग्य, सुदृढ, गरुडासारखें वेगवान् व अतिशय विस्तृत शरीर मागशील. तो वरद देव ' तथास्तु ' असें म्हणून गुप्त होईल.

त्यानंतर तुझा तपामुळें कृश देहही पुष्ट होईल. तो चंद्रासारखा कांति-मान् होईल. लागलाच तूं मला विचारून व नमस्कार करून आका-शांत उडी मारून जाशील. तुझा देह फार मोठा होईल. तूं महावेगानें आकाशांत अनेक वर्षें उडत राहशील. पण तुला दीर्घप्रयासानेंही त्याचा अंत लागणार नाहीं. पुनः पुनः पृथ्वी, आकाश, इत्यादि तेच ते पदार्थ दिसतील, शेवटीं तुला त्या सदागतीचा कंटाळा येईल, तूं अतिशय खिन्न होशील, तुझें तें मोठें शरीरही तुला भारभूत वाटेल, ' असल्या निरुपयोगी मोठ्या शरीराला घेऊन काय करावयाचें आहे, कारण आकाशाच्या फार मोठ्या प्रदेशास झांकून सोडणाऱ्याही याच्या योगानें मला सुख होत नाहीं व अविद्येचा अंतही लागत नाहीं, यास्तव मी आतां प्राणधारणेनें याचा त्याग करतों,' असें मनांत म्हणून तूं त्याचा त्याग करशील. त्यानंतर तुझा प्राण आकाशांतच वायूचा आश्रय करून राहील व तें अतिशय भयंकर व फार मोठें शरीर पंख तोडलेल्या पर्वताप्रमाणें भूलोकीं पडेल. त्याच्या खालीं सर्व भूलोक चिरडून जाईल. नंतर शुष्क भगवती देवी आपल्या सर्व परिवारासह त्याला खाईल व त्यामुळें पृथ्वी पुनः शुद्ध होईल. व्याधा, तालीवनांत तप करून तुझा पुढें असा वृत्तान्त होणार आहे, यास्तव आतां तुला वाटेल तसें कर.

व्याध—भगवन् , तर मग मला अजून असें असह्य दुःख भोगाव-याचें आहे ! आणि मी तें आपल्या दुष्ट इच्छेनेंच आपल्यावर आणणार आहें ! ! पण त्याचा परिहार करावयास कांहीं उपाय नाहीं का ?

मुनि—अवश्य होणारी गोष्ट कोणालाही कधीं टाळतां येत नाहीं, उजव्या हाता-पायाला डावा हात किंवा पाय करतां येणें जसें मनुष्यास अशक्य तसाच अवश्य भावाचा अभावही त्यास करतां येत नाहीं. ज्योतिःशास्त्रावरून भावी इष्टानिष्टांचें फार तर नुस्तें ज्ञान होतें, त्यांचा प्रतीकार करतां येत नाहीं. ज्या महा पुरुषांनीं पूर्वीं सुकर्मे केलेलीं असतात त्यांनाच या जन्मीं शम-दमादि साधनांचा लाभ होतो, व ते ब्रह्मज्ञान देणाऱ्या श्रवणादि उपायांच्या योगानें तत्त्व-ज्ञानी होऊन स्वस्थ झोंप घेतात; जगाचें दर्शन, या जागरितांत राहत नाहींत. ते प्राक्तन कर्मांनाही नष्ट करून सोडतात. तीं जरी अति दृढ असलीं तरी ते त्यांचा उच्छेद करितात १५९.

सर्ग १५६—वायूंत असलेला व्याधजीव सिंधु राजा होऊन विदूरथाला मारून मंत्रिमुखानें स्वतत्त्व श्रवण करील.

व्याध—भगवन्, त्यानंतर विस्तीर्ण आकाशांत असलेल्या माझें काय होईल ? देह तर पृथ्वीवर पडेल. पण जीवाचें काय होणार ?

मुनि—तेंही मी तुला सांगतों ऐक. कांहीं दिवस तो जीव वायूमध्यें राहील व पुढें एक भूपीठ पाहून त्यांत महाराज व्हावें, अशी तुला इच्छा होईल. तिच्या बळानें तूं सिंधुदेशाचा राजा होशील. तूं आठवर्षांचा अस-तांनाच तुझा पिता सर्व राज्य तुला देऊन वनांत जाईल. तुझ्या सीमेस ज्याची सीमा भिडली आहे, असा विदूरथ फार वाढेल. त्याच्याशीं तुझें अतिशय वैर माजेल. शेवटीं मोठी लढाई होऊन तूं त्याला मारशील. तुला सर्व पृथ्वीचें राज्य प्राप्त होईल. त्यामुळें अनेक विद्वान् व शूर पुरुष व मंत्री तुझ्या सभेंत जमतील, व त्यांच्याशीं तुझा असा संवाद होईल.

एक तत्त्ववेत्ता मंत्री म्हणेल,—" महाराज, आपण विदूरथाला जिंकून यमसदनीं पाठविलेंत, हें मोठेंच आश्चर्य आहे. "

त्यावर तूं म्हणशील,—' पण मी एवढा मोठा शूर, संपन्न व अधिक सैन्यानें युक्त असतांना तो राजा मला दुर्जय कसा झाला ? '

मंत्री—त्याची लीला या नांवाची एक महा साध्वी भार्या आहे. तिनें तपाच्या योगानें भगवती सरस्वतीला प्रसन्न करून घेतलें होतें. त्या मातेनेंही तिला आपली कन्या म्हटलें आहे. ती त्या राजाच्या मोक्षादि

क्रियाही सहज करते. या सर्व जगाचा क्षय करण्याचेंही सामर्थ्य तिच्यामध्यें आहे. त्यामुळें विदूरथाच्या हातून आपला पराभव तिनें सहज करविला असता. पण तो कां केला नाहीं, हें कांहीं कळत नाहीं.

राजा——मग असें असतांना मी त्याला कसा मारूं शकलों ?

मंत्री—त्याचेंच तर आम्हांला राहून राहून आश्चर्य वाटत आहे. परंतु त्या महात्म्यानें त्या देवीपाशीं सर्वदा अखिन्न मनानें ' माझा या कष्टकर संसारापासून मोक्ष व्हावा ' अशी प्रार्थना केली होती. त्यामुळें युद्धामध्यें मरून त्यानें तिच्या अनुग्रहानें तोच संपादन केला असावा, असें आमचें अनुमान आहे.

सिंधु—मीही त्या देवीची पूजा सदा करीत असतों. मग ती परमेश्वरी मला मोक्ष कां देत नाहीं ?

मंत्री—महाराज, ती ज्ञप्ति देवी सर्वांच्या हृदयांत सदा निवास करते. त्या संविद्रूप भगवतीलाच सरस्वती म्हणतात. जो जो जें जें आपलें हित इच्छितो त्याला तें तें ती देते. राजन् , तूं तिच्यापाशीं मोक्ष मागितलेला नाहींस, राज्य मागितलें होतेंस, म्हणून तें तुला मिळालें.

सिंधु—विदूरथानें राज्याविषयीं, तिची प्रार्थना केली नाहीं. मोक्षाविषयींच केली, व मी राज्यासाठींच तिचें सेवन केलें होतें, मोक्षासाठीं नव्हे, तें कां ? आम्हां उभयतांच्या प्रार्थनाविषयांत असें अंतर कां पडावें ? माझ्या हृदयांत वास करणाऱ्या त्या भगवतीनें मला मोक्षाविषयीं सुबुद्धि कां दिली नाहीं ?

मंत्री—हे विभो, तुझा प्राक्तन अभ्यास अशुभ आहे, त्यामुळें तूं तिला नमस्कार करून मोक्षाची याचना केली नाहींस, ज्याचें जसें चित्त असतें तसा तो प्राणी होतो; आबाल-वृद्धापर्यंत प्रख्यात असलेल्या या नियतीचें उल्लंघन करण्यास कोणी समर्थ नसतो. सारांश ज्यानें ज्याच्या आकांक्षेनें पूर्व अभ्यास दृढ केलेला असतो त्याला तेंच फल प्राप्त होतें १९६.

सर्ग १५७—सिंधूच्या तामस जन्मांची परंपरा व शेवटीं विवेकानें मुक्ति.

सिंधु म्हणेल,—" हे आर्य, मी पूर्वजन्मीं असा कोण मोठा कुकर्मी होतों, कीं ज्याच्यामुळें मला हा असा दुर्भाव प्राप्त झाला आहे ? "

मंत्री—राजन्, मी सांगतों तें रहस्य ध्यान देऊन ऐक. म्हणजे तुझें अखंड कल्याण होईल. महाराज, आदि-अंतरहित ब्रह्मापासून तुझें हें तामसतामस जीवरूप तुझ्याच मूढतेमुळें उद्भवलें. निर्विकार ब्रह्मापासून अनेक जीवजाति उत्पन्न होतात. अगदीं प्रथम ब्रह्म जीवभावास प्राप्त झाल्यासारखें होतें, व तें त्या तेवढ्या एकाच जन्मांत ऐश्वर्ययुक्त बुद्धीनें विषयभोग घेऊन मुक्त होतें, अशा प्रकारची ही सात्त्विक सात्त्विकी जाति होय. सनकादिक महात्मे या उत्तम जातींचे आहेत. जे जीव कांहीं काळ अज्ञानांत राहून त्याच जन्मांत ज्ञान-ऐश्वर्यादि उत्तम गुणांनीं युक्त होऊन मुक्त होतात, ते केवल सात्त्विकी जातीचे होत. जी जाति कल्पाच्या आरंभीं नवीन अभिव्यक्त होऊनही अनेक जन्मीं भोग भोगून झाल्यावर क्रमानें मोक्षभागिनी होते, ती राजसराजसी, जी पुष्कळ जन्मानंतर उत्तम गुणांस प्राप्त होते, ती केवळ राजसी; कल्पापासून स्थावर-कीटादि अनेक जन्म घेतल्यावर शेवटीं मोक्ष-भागिनी होणारी जाति तामस-तामसी आणि जी जाति राक्षस, पिशाच, शूद्र, इत्यादि असंख्य जन्म घेऊन मुक्त होते ती केवलतामसी आहे. या जातींचे दुसरेही अनेक भेद आहेत. त्यांतील तामसतामसी जातींत तूं झालास. आजपर्यंत तुझे अनेक विचित्र जन्म होऊन गेले आहेत. त्या सर्वांस मी जाणतों. विशेषें-करून त्या आकाशगामी महा शरीरांत राहून तुझा फार मोठा काल व्यर्थ जाईल. असो; राजन्, याप्रमाणें तामसतामसी जातींत निर्माण झाल्या-मुळें तुला या संसारगुहेंतून मुक्त होणें अशक्य झालें आहे.

सिंधु—हे आर्य, ही माझी प्राक्तनी तामसतामसी जाति कोणत्या उपायानें जिंकली जाईल, तें मला सांग. एखादा पावन उपाय असल्यास मी जन्मभर त्याचेंच अनुष्ठान करीत राहीन.

मंत्री—महा बुद्धिमान् राजा, उद्विग्न न होणाऱ्या साधकास पुरुष-प्रयत्नानें साध्य करून घेतां येत नाहीं, असें या जगांत कांहीं नाहीं. काल केलेल्या दुष्कर्माचा दुष्ट परिणाम आजच्या शुभ कर्मानें हटवितां येतो. यास्तव तूंही सत्कार्य कर. म्हणजे तुझी प्राक्तनी अशुद्धि नाश पावेल. पुरुष ज्याची इच्छा धरतो त्याच्या प्राप्तीच्या साधनांचें अनुष्ठान जर तो फळ मिळे-पर्यंत करीत राहिला तर त्याला यश अवश्य येतें. पुरुष नित्य

ज्या करितां यत्न करतो, ज्याची अनन्य मनानें भावना करता व जसें होण्याची इच्छा करतो तसाच तो होतो, अन्यथा कधींही होत नाहीं.

. मुनि—त्या मंत्र्यानें असें सांगितलें असतां सिंधु राज्यभाराला कंटाळून त्याचा सर्वथा त्याग करील, मंत्री पुष्कळ प्रार्थना करीत असतांनाही त्यांच्या म्हणण्याचा आदर न करितां तो दूर वनांत जाईल. ज्यांतील सर्व शत्रु नष्ट झाले आहेत अशाही त्या राज्याचा पुनः आश्रय करणार नाहीं; पुष्पांच्या संगानें जसा वस्त्रादिकांस वास लागतो त्याप्रमाणें साधूंमध्यें राहणाऱ्या त्याला विवेक प्राप्त होईल. त्यानंतर हा जन्म कां झाला ? संसार कोणापासून झाला ? इत्यादि गोष्टींचा सतत विचार केल्यामुळें तो राजा मुक्त होईल, हिरण्यगर्भापर्यंत सर्व ऐश्वर्यास तुच्छ मानून तो परम पावन पदास पोंचेल १९७.

सर्ग १९८—व्याधाचें तप, फलप्राप्ति, शरीरपात इत्यादिकांचें वर्णन.

मुनि—व्याधा, याप्रमाणें तुझी होणारी पुढची सर्व दशा मी तुला मागें घडल्याप्रमाणें सांगितली आहे, आतां तुला वाटेल तसें कर.

अग्नि—बा विपश्चित् राजा, त्या मुनीचें हें वचन ऐकून व्याध मनांत अतिशय विस्मित झाला. त्यानंतर ते दोघेही स्नान करावयास गेले. निष्कारण मित्र झालेल्या त्या दोघांनीं तेथें राहून तप, शास्त्रविचार इत्यादिकांच्या योगानें आपला काल घालविला. कांहीं काळानें मुनि निर्वाणास प्राप्त झाला. देह सोडून तो परपदीं लीन झाला. व्याध तेथें तसाच तप करीत राहिला. पुष्कळ काल लोटल्यावर पितामह त्याला वर द्यावयास आला. तेव्हां पुढें होणारा अनर्थ अगोदरच कळलेला असूनही आपल्या वासनावेगाला आवरून धरण्यास असमर्थ असलेल्या व्याधानें तोच (पूर्वोक्त) वर मागितला. ब्रह्मा ‘तथास्तु’ असें म्हणून निघून गेला. त्यानंतर व्याध आपल्या तपाचें फल भोगण्यासाठीं पक्ष्याप्रमाणें आकाशांत उडून गेला. त्याचा देह क्षणोक्षणीं वाढत शेवटीं तो अनेक मेरूंएवढा झाला; त्याच्या योगानें गरुडासारख्या वेगानें तो व्याध शेकडों वर्षे आकाशांत खालीं, वर, मागें पुढें, फिरत राहिला. पण त्याला या अविद्याविलासाचा अंत लागला नाहीं. पुष्कळ दिवस फिरल्यावर त्याला आपोआप कंटाळा आला. तेव्हां त्यानें प्राण रेचनाधारणेनें आकाशांत

सोडले, त्याबरोबर शव झालेलें त्याचें शरीर खालीं पडलें. आकाशांत असलेलें प्राणयुक्त चित्त सिंधुराजा झालें, व त्यानें विदूरथाला मारून पृथ्वीचें राज्य संपादिलें, त्याचाच हा शेकडों महापर्वतांसारखा देह या वेळीं पृथ्वीवर पडला. त्यानंतर चंडिकेनें त्याला खाऊन तिच्या अनुचरांनीं सर्व पृथ्वीला त्याच्या मेदानें कसें भरून सोडलें तें वर सांगितलेंच आहे. कांहीं कालानें त्या मेदाचीच माती झाली, आणि पुनः त्या पृथ्वीवर पर्वत, वृक्ष, प्राणी, नद्या इत्यादि पूर्वीप्रमाणें होऊन तिच्यांतील सर्व व्यवहार सुरू झाला १५८.

सर्ग १५९—अग्नीचें गमन, विपश्चित्-राजाचें अनेक आश्चर्यें पाहणें, व शेवटीं ब्रह्मतत्त्ववर्णन.

अग्नि—हे राजा, आतां तुला वाटेल तिकडे तूं जा. मी स्वर्गास जातों. यज्ञ करण्याची इच्छा करणाऱ्या इंद्रानें माझें स्मरण केलें आहे.

भास—राजन्, असें सांगून भगवान् अग्नि तेथेंच गुप्त झाला व मी पूर्व संस्कारबलानें पुनः दशदिशेंत फिरूं लागलों. मला पुनरपि पूर्वीप्रमाणेंच अनेक भूलोक व त्यांतील विचित्र रचना दिसली. पण पुष्कळ दिवस भ्रमण करूनही अविद्येचा अंत लागला नाहीं म्हणून मी कंटाळून एका पर्वतावरील एकांतस्थानीं मोक्षाकरितां तप करूं लागलों. तों इंद्र मजकडे येऊन म्हणाला, " राजा, तुझा मोक्षकाल अजून आलेला नाहीं. कारण माझ्या व तुझ्या चित्ताकाशांत दुसरी मृगयोनि उपस्थित झाली आहे. मी तुजप्रमाणें अल्पपुण्यवान् जरी नसलों तरी स्वर्गांतील भोगांनीं दृप्त होऊन मी एकदां एका पृथ्वीचें अवलोकन करावयास जात असतांना तप करीत असलेल्या दूर्वास मुनीला, हें कोणाचें शवच आहे, असें समजून पाय लाविला. त्यामुळें त्या कोपी ब्राह्मणानें 'तूं मत्त हरीण हो, व तूं ज्या लोकीं जात आहेस त्यावर एक महा शव पडून त्याचा नाश होवो,' असा मला शाप दिला आहे. तूं आतां या संसाराला कंटाळला आहेस, हें मी जाणतों. पण बाबारे, शुद्ध आत्म्याचें ज्ञान झाल्यावांचून मुक्ति मिळणें शक्य नाहीं. यास्तव तूं माझ्या सांगण्याप्रमाणें मृगयोनि धारण कर. तिच्यामध्यें तुझ्या संसाराचा क्षय होईल. तुझी जन्मविषयींची भावना अद्यापि निःशेष गेलेली नाहीं. तूं आतां

मृग झालास म्हणजे दशरथराजाच्या महापुण्यवान् सभेंत जाऊन वासिष्ठांच्या अनुग्रहानें ज्ञानग्नीनें तुझा देह दग्ध होईल. तूं मृगशरीरांतून मुक्त होऊन पुरुषशरीरानें संपन्न झालास म्हणजे तुला पूर्वीचें सर्व वृत्त आठवेल व तूं ज्ञानी होशील."

त्या देवानें असें सांगतांच मला हरिण- होण्याची इच्छा झाली व त्या प्रमाणें मी एका महा अरण्यांत तृण, दूर्वा व दर्भ खाणारा सुंदर पशु निर्माण झालों. कांहीं दिवसांनीं एक राजा शिकार करावयास आला व त्यानें भयभीत होऊन पळणाऱ्या मला धरून न मारतांच आपल्या घरीं नेलें. राजन्, पुढें कांहीं दिवसांनीं मी तुझ्या या प्रिय व भव्य पुत्राचा क्रीडामृग झालों आणि त्याच महत्संगतीमुळें मी आतां कृतकृत्य झालों आहें. राजन्, माझा हा असा सर्व वृत्तान्त आहे. हा संसार गारुडाप्रमाणें नाना आश्चर्यांनीं भरलेला आहे. अविद्येचा अंत लागणें शक्य नाहीं. तिच्या असंख्य शाखा पसरल्या आहेत. एका आत्मज्ञानावांचून तिचा निस्तार होत नाहीं. सर्व आत्ममय आहे. आत्मा सर्व शक्तिमान् असल्यामुळें त्याच्या आधारानें सर्व असंभाव्य चमत्कारहीं होतात. प्राण्यांचें अन्योन्य संकल्प मिळून कार्य होत असतें. शुद्ध ज्ञप्तिच 'मी अज्ञ आहें' अशा कल्पनेनें अविद्या झाली. यास्तव 'मी सर्व आहें, मीच नित्य ज्ञानस्वरूप आहें' इत्यादि दृढ भावनेनें ती अप्रमाण ठरत असते. यास्तव तिचाच सतत अभ्यास करावा. वस्तुतः कांहीं उत्पन्न होत नाहीं व कांहीं मरत नाहीं. जलांतील तरंगादिकांप्रमाणेंच ब्रह्मामध्यें शरीरादि आहे. सर्गाच्या आरंभीं स्वप्नाप्रमाणें चिदाकाशमयी सर्गशोभा असते. यास्तव हें सर्व ब्रह्मच आहे, असें समजणें युक्त होय. राजन् मी अनेक वैभवांनीं संपन्न असलेलीं अनेक जगें पाहिलीं. कार्यांचे परिणाम भोगले. अनेक युगें दशदिशेंत भ्रमण केलें. पण माझें समाधान झालें नाहीं. तेव्हां शेवटीं स्वानुभवानेंच ज्ञानावांचून दृश्यदोष शांत होत नाहींत, असें मी ठरविलें १५९.

सर्ग १६०—सायंकाल, भासाचें जीवन्मुक्तत्व, अविद्येचें वर्णन.

श्रीवाल्मीकि—भास इतकें सांगत आहे तों सूर्यास्त होण्याची वेळ झाली. त्यामुळें त्याची सूचना देणारा मंगलवाद्यांचा मोठा थोरला ध्वनि झाला. त्याबरोबर सर्व सभा उठली. राजानेंही भासाच्या राहण्याची व

भोजनादिकांची अनुरूप योजना केली व सर्व आपापल्या स्थानीं गेले. त्यांनीं स्नान, सायंकृत्यें, भोजन इत्यादि करून दिवसां घडलेल्या व ऐकलेल्या सर्व आश्चर्यांचें चिंतन करीतच शयन केलें. दुसऱ्या दिवशीं नेहमींप्रमाणें प्रातःकृत्यें करून सर्व सभासद सभास्थानीं येऊन बसले असतां मुनि वसिष्ठ असें अमृतप्राय भाषण करूं लागला.—राजन्, अशी ही अविद्या वस्तुतः मिथ्या असूनही सत्य असल्यासारखी भासते. तिचा अंत लागणें किती अशक्य आहे हें मी तुला या विपश्चिताच्या आख्यानानें सांगितलें आहे. त्या पुरुषार्थी राजाला इतक्या मोठ्या यत्नानेंही तिचा निर्णय करितां आला नाहीं. तिच्या यथार्थ तत्त्वाचें ज्ञान होईतोंच ती दीर्घकाल अनंत होऊन राहते. आतां हा तुझा मंत्री झालेला राजा आमच्या या कथा ऐकून जीवन्मुक्त होईल. अविद्या ब्रह्माच्या सत्तेनेंच सत्तावाली झाली आहे. भ्रमानें हिचें असत् रूपही सत् असल्यासारखें भासतें. तिच्या योगानें या आकाशांत अनेक चमत्कार होतात. ब्रह्माच्या अज्ञानानें आपल्याला जीव समजून जो जसा संकल्प करतो तसें त्याला या आविद्यक जगांत फल मिळतें. तीव्र संवेगानें केलेल्या संकल्पाप्रमाणेंच स्वर्गादि उत्तम फल प्राप्त होत असतें. नरकादि अधम फल जरी कोणी पापी इच्छित नाहीं तरी त्या पापाच्या माहात्म्यानेंच त्याला नरकांतील असह्य यातना प्राप्त होतात. त्यांचें (यातनांचें) वर्णन पुराणांतून पुष्कळ केलें आहे. यास्तव येथें विस्तार करीत नाहीं. तात्पर्य कल्पनेप्रमाणें सर्व शुभाशुभ सत्यासत्य फल मिळतें.

सर्ग १६१—कारणशून्य चिन्मात्र प्रतिभासात्मक जगत्चित्र अबोधानें भासत असून बोधानें तेंच ब्रह्म होतें.

श्रीवसिष्ठ—रामा, या विपश्चित् राजानें वर्णिलेलें मुनि व व्याध यांचें वृत्त प्रत्यहीं दिसणाऱ्या निष्कारण स्वप्नाप्रमाणें असो कीं भगवद्वरादि निमित्तजन्य असो. तें कसेंही जरी असलें तरी अज्ञात आत्म्यामध्यें मोक्ष होई तों असले भ्रम सदा प्रवृत्त होत असतात. पण त्यांत ब्रह्म सदा अनुवृत्त असतें. ज्ञान झाल्यावर असले भ्रम होत नाहींत, हें मी अनेकदां सांगितलेंच आहे. स्वप्नादि या अवस्थाही आत्मस्वरूपांत कल्पिलेल्या आहेत. म्हणून जाग्रत् व स्वप्न यांच्यामध्यें कांहीं भेद नाहीं. मरून पुनः जन्मास

येणें, हें निजून जागें होण्यासारखें आहे. सारांश विचारपूर्वक पाहूं लागल म्हणजे स्वप्ननगराप्रमाणेंच हें जगही चिन्मय विपुल आकाशच आहे, असें कळतें. मग अविद्या कशी व कोठें राहणार? ही दृश्य अविद्या चिन्मय आकाशच आहे, असें कळल्यावर बंध किंवा मोक्ष कोणत्या कारणानें होणार? कारण अविद्या नाहींशी झाली म्हणजे बंध जसा बंधरूपानें रहात नाहीं, तसाच मोक्षही मोक्षरूपानें भासत नाहीं. तर सर्व ब्रह्म होऊन 'आहे व नाहीं' या व्यवहारास योग्य असें दुसरें कांहीं रहात नाहीं. विद्या व अविद्याही नाहीं. तर ही अज चित्‌च आहे. सर्व बाह्याभ्यन्तर दृश्यामध्यें एक शांत स्वरूप आहे. चिदाकाशच भेद व अभेदबुद्धि आहे. द्वैत, अद्वैत इत्यादिकही सर्व ब्रह्म आहे. यास्तव हे सुभगा, अशा प्रकारच्या या चिन्मय ब्रह्मपदामध्यें शिलेप्रमाणें स्थिर राहून तूं स्ववर्णाश्रमोचित क्रमाचें व लोकस्थितीचें उल्लंघन न करितां आपल्या वैभवानुसार इष्ट देशीं जा, विहार कर, खान–पान कर. द्विज, सुहृत्‌ इत्यादिकांस भोजन दे आणि सुखानें रहा १६१.

सर्ग १६२—सर्व द्वैत ब्रह्ममात्र आहे व हितवचनांनीं अविद्येचा निरास, यांचें उपपादन.

श्रीवसिष्ठ—रामा, सर्व विषय चिदाकाशाकरितांच स्फुरत असल्यामुळेंही जग चिन्मात्र आहे, असें ठरतें. स्वप्नांतील नगराचा भोग घेणाऱ्या चित्–हून त्या नगराचें रूप जसें पृथक्‌ नसतें, तसें जाग्रत्‌ जगही शांत आकाशच आहे. अर्थात्‌ त्यांत वस्तुतः नाना असें कांहीं नाहीं. तर हें भासणारें नानात्व काय आहे? तें अनात्मभूत केवल चिद्भान आहे. परंतु अज्ञांना तें आहे, असा अनुभव येतो व सुज्ञांना तें चिन्मात्र आहे, असें भासतें. पण त्यांतील खरें काय आहे, हें कसें कळणार? कारण अज्ञ केवळ बाह्यदृष्टि असतात. सुज्ञ अंतर्दृष्टि असतात. यास्तव त्यांचा अनुभव एकदेशी असतो. विद्वानांची बुद्धि सदा स्थैर्यामध्यें स्थित असते. यास्तव ती सदा आंत स्थिर तत्त्वच पहाते. अज्ञांची बुद्धि सदा अस्थैर्यांत स्थिर असते. म्हणून ती बाह्य अस्थिरच पहाते. अर्थात्‌ बुद्धिगत प्रपंचस्वरूप अत्यंत आंतरही नाहीं व बाह्यही नाहीं. त्यामुळें ज्ञानी व अज्ञानी अशा दोघांनाही त्याचें खरें ज्ञान होत नाहीं. 'तर मग तो स्थित कसा

झाला ?' म्हणून विचारशील तर सांगतों— अज्ञात चित्स्वभावाचाच आश्रय करून, जळाच्या द्रवतेच्या आश्रयानें जसे तरंग त्याप्रमाणें तो आत्मसत्तेनें अंतराळींच स्थित आहे. म्हणूनच आम्ही त्याला चिच्चमत्कार मात्र म्हणतों. जगत् ही चित्‌ची छाया आहे. देहच आत्मा आहे, ही भ्रांतिच सर्व अनर्थांचें मूळ होय. हे मिथ्या अर्थ वासनेमुळें भासतात. जें आहे व भासतें आहे, असें वाटतें तें सर्व परमात्मतत्त्वच होय. असल्या शुद्ध बोधैकरूप आत्मविश्रांतींत स्थिर होऊन जीवभाव सोडावा. आत्माच स्वतःचा शत्रु व मित्र आहे. यास्तव आत्म्यानेंच आत्म्याचें रक्षण न केल्यास त्याच्या रक्षणाचा दुसरा उपायच नाहीं. यास्तव राघवा, तारुण्य आहे तोंच या संसार-संज्ञक सागरांतून शुद्धबुद्धिनौकेनें पार हो. आजच आपलें कल्याण करून घे. तूं वृद्ध झाल्यावर काय करूं शकणार ? अंगांत सामर्थ्य असेपर्यंत हितकर प्रयत्न न केल्यास पुढें आपलीं अंगेंच आपणाला भारभूत होत असल्यामुळें कोणताही शुभ प्रयत्न होत नाहीं. बालपण, वृद्धत्व, व पश्वादियोनि हेंच मरण असून तारुण्य विवेकयुक्त असल्यास तेंच खरें जीवित आहे. यास्तव त्याचा सदुपयोग करावा. विजेसारख्या या संसारास प्राप्त होऊन साधुसंगम, सच्छास्त्र इत्यादिकांच्या योगानें हित करून घ्यावें. या चिखलांतूनही आत्महित हें रत्न उचलून घ्यावें. अहो, पण या क्रूर अज्ञांची काय गति होणार ! कारण ते आपले अनेक जन्म व्यर्थ घालवीत असतात. राघवा, ही भ्रांति तत्त्वज्ञानावांचून जात नाहीं. तें तत्त्वज्ञानही मनासह इंद्रियांचा निग्रह केल्यावांचून होत नाहीं. यास्तव तूं स्वभावतःच बाह्य प्रवृत्ति करणाऱ्या या इंद्रियांना जिंकून ज्ञानाच्या योगानें अविद्येचा पराभव कर. म्हणजे तूं मुक्त होऊन पुनर्जन्माचें निवारण करूं शकशील १६२.

सर्ग १६३—विदद्वयांत चित्ताचा निरोध व या शास्त्राचा अभ्यास हे इंद्रियजयाचे उपाय आहेत.

श्रीराम—भगवन्, इंद्रियांचा जय कोणत्या उपायानें होईल ? ,

श्रीवसिष्ठ—रामा, ज्याची दृष्टिच मंद झाली आहे, त्याला सूक्ष्म वस्तु पहावयाची झाल्यास जळत असलेल्या दिव्याचाही जसा उपयोग नसतो त्याप्रमाणें विपुल भोग, आपला उत्कर्ष, जीवित, इत्यादिकांमध्यें आसक्त

झालेल्या पुरुषाला सूक्ष्मार्थाचें दर्शन होण्यास शास्त्रज्ञान मुळींच उपयोगा पडत नाहीं. कारण तें इंद्रियांना जिंकण्यास समर्थ होत नाहीं. यास्तव मी आतां सांगतों ती इंद्रियजयाची युक्ति ऐक. तिच्या योगानें पुरुषाची अल्प साधन-संपत्तीही त्याच्या दृढ प्रयत्नानें मोक्षफलसिद्धीस प्राप्त होते. पुरुष चिन्मात्र आहे. पण तो चित्तानें जवळ आणलेल्या विषयांना प्रकाशित करूं लागल्यामुळें (म्हणजेच चित्ताच्या अधीन झाल्यामुळें) जीव या नांवास पात्र होतो. चित्तवृत्ति ज्या विषयाला व्यापून दाखविते तन्मय तो होतो. यास्तव चित्ताला बाह्य विषयांपासून परतविणें, या प्रयत्नानें आंत आकर्षण करून घेऊन ब्रह्माकार करण्याचा अभ्यास केला म्हणजे स्वतः पंगु असलेलीं इंद्रियें आपोआप पराभूत होतात. चित्त इंद्रियसैन्याचें नायक आहे. यास्तव त्याला जिंकल्यानें त्याच्या सैन्याला पराभव आपोआप होतो. चित्ततावच्छिन्न जीव चैतन्यास मोठ्या प्रयत्नानें ब्रह्मामध्यें एकाकार करून सोडलें असतां चित्ताचा पराभव होतो. क्षणोक्षणीं बलात्कारानें ज्याचें ज्याचें म्हणून स्मरण होत असतें त्याला त्याला त्याच्या अधिष्ठानभूत ब्रह्मामध्यें लीन केलें असतां निश्चयानें त्याचें विस्मरण पडतें. असा पुष्कळ अभ्यास केल्यानें संस्कारांचा उच्छेद झाला म्हणजे पुनः स्मरण होत नाहीं. अशा उपायानें भोगांस कारण होणाऱ्या विषयांचा विजय होतो. चित्तनिरोधानेंच चित्त शांत होतें. तप, तीर्थयात्रा इत्यादि दुसऱ्या उपायांनीं तें शांत होत नाहीं. स्वपौरुषानें चित्ताला विषय-आमिषापासून परतविलें असतां तेंच देवांचें स्वर्गस्थान प्राप्त झालें, म्हणून समजावें. त्याचप्रमाणें आपल्या धर्मामध्यें एकनिष्ठ होऊन राहणें हें सुद्धां तृष्णाराहित्य (वैराग्य) वाढविणारें आहे. त्याच्या योगानें इंद्रियांचा पराभव करितां येतो. स्वधर्माच्या विरुद्ध असलेल्या विषयांस वर्ज करून शम व संतोष यांचें अर्जन करणारा पुरुष जितेंद्रिय होय. आंतील संवित्-विषयीं प्रेम व बाहेरील विषयांविषयीं अप्रेम यांस ज्याची मति कंटाळत नाहीं, त्याचें चित्त शांत होतें. संवित-मध्यें चित्ताचा निरोध करण्याचा प्रयत्न केला असतां मन विषयांकडे धांवणें, हें आपलें दुर्व्यसन सोडतें व चपलतेपासून मुक्त झालेलें तें विवेकाकडे जातें. विवेकी उदारात्म्यालाच जितेंद्रिय म्हणतात.

ता वासनातरंगांबरोबर वाहवत जात नाहीं. साधूंचा संपर्क व सच्छास्त्र यांच्या योगानें अहोरात्र विवेक केला असतां पुरुष जितेंद्रिय होऊन जग ब्रह्ममात्र आहे, असें साक्षात् पाहतो. सत्य वस्तूच्या अवलोकनानें संसारभ्रम शांत होतो. मिथ्या वस्तूंमध्यें आसक्त झाल्यानें व्यर्थ श्रम मात्र होतात. पाणी सुकून गेलें असतां जसें वहात नाहीं त्याप्रमाणें ज्ञानानें छिन्न झालेलें द्वैत दिसत नाहीं. असत् वस्तूच्या दर्शनास स्वप्नाचा खासा दृष्टान्त आहे. ज्ञानी पुरुषाला जागरादि तिन्ही अवस्था तुर्यरूप भासतात. द्वैताद्वैतादि भेदांनीं अज्ञ क्रीडा करीत राहतात व त्यांस पाहून ज्ञानी मनांतल्या मनांत हसतात. तर मग शास्त्रांत द्वैताद्वैतादि वादांना मान कसा दिला आहे? म्हणून विचारशील तर त्याचें कारण सांगतों. तत्त्व अति सूक्ष्म असल्यामुळें नुस्त्या प्रतिज्ञेनें शिष्यांना त्याचा बोध होत नाहीं. यास्तव अतत्त्वज्ञांकडून जेवढ्या म्हणून शंका येण्याचा संभव असतो तेवढ्या त्या सर्व घेऊन शास्त्रांत शिष्यांच्या उपकारार्थ त्यांचें समाधान सांगितलेलें असतें. पण तेवढ्यावरून शास्त्रें शिकून कलहप्रिय होणें चांगलें नव्हे. कारण त्यामुळें तत्त्वसाक्षात्कारास बाध येतो. यास्तव सुहृद् होऊन शास्त्रानें सांगितलेल्या मार्गानें विचार करावा, तत्त्वाकडेच चित्त ठेवावें, परस्पर बोध करावा, व त्याच्यायोगानेंच संतुष्ट होऊन त्यांतच रममाण व्हावें. याप्रमाणें जे सतत योगी होतात त्यांना लवकरच तें पद प्राप्त होतें. जगांतील तृणासारखा तुच्छ पदार्थही जर रक्षणावांचून टिकत नाहीं तर ब्रह्मासारखें सर्वाधिष्ठान अयत्नानेंच कसें हातीं लागेल? यास्तव अभ्यास अवश्य आहे. म्हणून मी वारंवार निरनिराळ्या युक्तींनीं व भिन्न भिन्न कथांच्या मिषानें त्या तत्त्वाचेंच वर्णन केलें. याप्रमाणें वारंवार विचार केल्यावांचून, वारंवार तत्त्वाचा आस्वाद घेतल्यावांचून त्याच्याविषयीं निश्चय होत नाहीं. जो एकदांच एकादें शास्त्र पाहून त्याचें तत्त्व मला समजलें, असं म्हणतो व शास्त्राचा त्याग करतो त्या अधमाला कांहीं कळत नाहीं.

यास्तव राघवा, या शास्त्राचें, या उत्तम आख्यानाचें, वेदाप्रमाणें सदां अध्ययन करावें. त्याचें पूजन करावें. त्याचें व्याख्यान करावें. म्हणजे तें पुरुषार्थ देतें. या शास्त्रापासून जें प्राप्त होतें, तेंच वेदांपासूनही मिळतें. याचें ज्ञान झालें असतां क्रिया व ज्ञान हीं दोन्हीं पवित्र होतात. बादरायण-

प्रणीत वेदान्तशास्त्राचे श्रुति व न्याय यांनीं सिद्ध केलेले सिद्धान्त याच्या अध्ययनानें चांगले कळतात. तुमची दया आल्यामुळेंच मी हें रहस्य तुम्हांला सांगितलें आहे. यांत कपट मुळींच नाहीं. ही माया मिथ्या कशी हें जर जाणावयाचें असेल तर या शास्त्राचें अध्ययन करा. याचा चांगला विचार केला असतां जो बोध होतो त्याच्या योगानें इतर शास्त्रें मिठाच्या योगानें जशा भाज्या, तशीं अतिशय रुचिकार होतात. हें काव्यासारखें आहे, असें समजून तुम्ही याचा अनादर करूं नका. कारण तसें केल्यास तुम्ही आत्मघाती व्हाल. आमचे पूर्वज असे असे मोठे मीमांसक होते, आमचे मोठे सांख्य होते, आमचे महाकापिल होते, इत्यादि अभिमान धरणाऱ्या व त्यांच्याच मार्गाचें आलंबन करणाऱ्या असाधूंशीं भाषणही करूं नये. कारण अधम जन ही आमच्या बापाची विहीर आहे, या दुरभिमानानें गंगोदक सोडूनही तिचें खारें पाणीच पीत राहतात १६३.

सर्ग १६४—जीव–जगद्भावाचें मार्जन करून ब्रह्माच्या समरसतेचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—चित्सूर्य आंत स्फुरण पावूं लागला असतां त्याच्यापासून उद्भवणारे जीव-अणु अग्नीपासून उद्भवणाऱ्या किटाळांप्रमाणेंच तद्रूप आहेत. ते त्याचे अवयव नव्हेत. त्यामुळें देहाच्या हस्तपादादि अवयवांप्रमाणें जीव परस्पर भिन्नही नाहींत. कारण अवयवांत विलक्षणता असते व तिच्यामुळेंच ते परस्पर भिन्न होतात. पण जीव अणु ब्रह्माचे अवयव नसल्यामुळें परस्पर भिन्नही नाहींत. जे पदार्थ अत्यंत तुल्य नसतात तेच परस्पर भिन्न असतात, हें लोकप्रसिद्ध आहे.

श्रीराम—भगवन्, असें जर म्हटलें तर आकाशांतील सर्व नक्षत्रें समान प्रकाशरूप असल्यामुळें त्यांच्यामध्येंही परस्पर भेद नाहीं व तेज निरवयव आहे असें होईल. सर्व नक्षत्रांचा प्रदेश एकच नाहीं व त्यांच्या प्रकाशांतही न्यूनाधिकभाव आहे, म्हणून म्हणाल तर जीवांच्या विषयींही तेंच सांगतां येण्यासारखें आहे !

श्रीवसिष्ठ—रामा, नक्षत्रभेदाप्रमाणें जीवांचा भेद नाहीं. तर तो घट, कमंडलु, इत्यादिकांच्या भेदाप्रमाणें औपाधिक आहे. जीवांमध्यें भेद उत्पन्न करणारी उपाधि अंतःकरण, देह इत्यादि आहे. पण सर्व पर व अखंडाकार अपरोक्ष ब्रह्मच मी आहें, अशा बोधास प्राप्त होतांच ती उपाधि

आपलें उपाधिरूपत्व व स्वकृत भेदरूपत्व सोडून ब्रह्मरूप होते. अंतःकरणादि उपाधींच्या योगानें ब्रह्माला जीवभाव जेव्हां येतो तेव्हांही त्याचें शुद्ध स्वरूप विकृत अथवा मलिन होत नाहीं. पण असें असतांनाही जीव केवल मौर्ख्यामुळें अहं, त्वं इत्यादि व्यवहार करतो. पण तो कसा करतो व कां करतो, हें आम्हांस ठाऊक नाहीं. कारण तो आमचा विषयच नव्हे. स्वर्गभूत मेरूवर राहणाऱ्या भाग्यवानाला तहान व भूक यांचा अनुभव कोठून येणार? भितरे लोक अंधकारांत पिशाच कसें पहातात तें धीरांना काय ठाऊक?

सारांश रामा, हें जग पूर्वी नव्हतें, आतां नाहीं, व नसेल. तें सदा ब्रह्मच आहे. ती चिदाकाशाचीच नुस्ती चकमक आहे. कारण चित्-च्या ज्ञानशक्तीनेंच तें दिसत असतें. स्वप्न–मनोराज्य इत्यादिकांतील नगरांत जसें एका स्वच्छ चित्–गगनास सोडून दुसरें कांहीं नसतें त्याप्रमाणें उपाधीपासून पृथक् केलेल्या जगांत व जीवांतही चिदाकाशावांचून कांहीं नसतें. द्वैत ही अज्ञांची कल्पना आहे १६४.

सर्ग १६५—चिन्मात्रत्व दृढ करण्याकरितां स्वप्न व जाग्रत् यांचें ऐक्य व प्रतिपादन

श्रीवसिष्ठ—रामा, स्वप्न, जाग्रत् व सुषुप्ति या अवस्था परस्परांमध्यें शिरून परस्परांपासून उत्पन्न होतात. त्यामुळें जाग्रज्जाग्रत्, जाग्रत्स्वप्न, जाग्रत्सुषुप्ति, स्वप्नस्वप्न, स्वप्नजाग्रत् व स्वप्नसुषुप्ति, सुप्तिसुषुप्ति, सुप्तिस्वप्न व सुप्तिजाग्रत् असे अवस्थांचे एकंदर नऊ भेद होतात. सावधान मनानें इंद्रियव्यापार ही जाग्रज्जाग्रत् आहे. मनोराज्य हें जाग्रत्स्वप्न आहे. कारण तें इंद्रियव्यापाररहित व नुस्तें मनोमात्र आहे. इंद्रियें व मन यांची अति शांत स्थिति हीच जाग्रत्सुप्ति होय. अशाच प्रकारें दुसऱ्याही दशा जाणाव्या. जीव स्वप्नरूप जाग्रतींतून जागा होऊन जाग्रद्रूप स्वप्नांत प्रवेश करतो. तो स्वप्नजाग्रत् पाहूं लागला म्हणजे पूर्वीची जाग्रत् स्वप्न होतें. स्वप्नापासून जशी जाग्रती होते तसेंच जाग्रतीपासून स्वप्न होतें. एकमेकींच्या अपेक्षेनें त्या दोन्ही अवस्था स्वप्न होतात व आपापल्या वेळीं त्या दोन्ही जाग्रत् दशाच आहेत. सारांश या दृष्टीनें विचार केल्यास जाग्रत् व स्वप्न या दोन्ही दशा अगदीं समान आहेत. त्यांच्यामध्यें जर कांहीं फरक असला तर अल्पकाळ व दीर्घकाळ हाच काय तो आहे. पण मरण व आत्मसा-

क्षात्कार यावेळीं जाग्रत्स्वप्न शांत होतें. त्याचप्रमाणें स्वप्न व सुषुप्ति यांमध्येंही तें (जाग्रत्स्वप्न) बाधित होतें. आज पाहिलेलें स्वाप्न जग उद्यांच्या स्वप्नांत दिसत नाहीं. आज पाहिलेलें जाग्रत्–जग उद्यां व देह असेपर्यंत दिसतें, हें खरें; पण तेवढ्यावरून त्या दोन अवस्था अगदीं भिन्न होऊं शकत नाहींत. कारण प्रत्येक स्वप्नांतील देह जसा निरनिराळा असतो तसा तो जाग्रतींत नसतो. म्हणून स्वाप्न जग पुनः पुनः तेंच तें दिसत नाहीं व जाग्रत्–देह मरेपर्यंत एकच असल्यामुळें जाग्रत्–दृश्य पुनः पुनः तेंच तें दिसतें. त्या दोन्ही अवस्था चिच्चमत्कारमात्र आहेत. याप्रमाणें जाग्रत् स्वप्नतुल्य आहे, असें कळलें म्हणजे पृथ्वीप्रभृति सर्व जग स्वाप्न वस्तूंप्रमाणें निराकार व असत्य होतें. तें असत्य झालें म्हणजे चिन्मात्र सार अवशिष्ट राहतें. सूर्याच्या प्रभेप्रमाणें आकाशांतील जग हा चिदाकाशाचा स्वभाव आहे. चितीचा हा स्वाभाविक जगत्संज्ञक चमत्कार आकाश, भिंत, परमाणु, स्थल, जल इत्यादि जागीं चमकत असतो. यास्तव या जगद्भ्रांतीविषयीं आग्रह धरून बसणें व्यर्थ आहे. पक्षाभिमान अज्ञानामुळें होत असतो. पण राघवा, तूं व या सर्व लोकांनीं तत्त्व काय आहे, तें जाणलें आहे. यास्तव क्षुद्र विषयासक्ति सोडून आतां पुरुषार्थ साधा १६५.

सर्ग १६६—आत्मख्याति, तशाच दुसऱ्या ख्याति, प्रश्नोत्तरयुक्त ब्रह्मनीलशिलाख्यान-

श्रीवसिष्ठ—रामा, शिळेच्या उदराप्रमाणें घनस्वरूप व वाद्यांनीं कल्पिलेल्या चारी ख्यातींनीं रहित अशा या आत्मख्यातीला तूं यथार्थ शब्दानें जाण. आदि सर्गापासूनच हें असें चिदाकाशच पसरलें आहे. आत्म्यानें आत्मस्वरूपांतच सर्गता जाणली असल्यामुळें आत्माच सृष्टिख्याति होय. त्यामुळें त्यांत नद्या वहात नाहींत. कोणी वर उठून दुसरा कोणी बुडत नाहीं. तर हें शून्यच शून्यामध्यें दिसत आहे. वस्तुतः तें क्रियाशून्य आहे. म्हणून त्याला विद्वान् आत्मख्याति (आत्म्याचें स्फुरण) म्हणतात. याप्रमाणें सृष्टि चिन्मात्ररूप असल्यामुळें वाद्यांनीं कल्पिलेल्या-अख्याति, अन्यथा ख्याति, आत्मख्याति, व असत्–ख्याति–या चार ख्यातींची संगतीच लागत नाहीं; कारण ख्याति या शब्दांत ख्या हा

धातु व ति हा प्रत्यय असून त्याचा प्रभा व भाव हा अर्थ आहे, व तो आत्म्याचा स्वभावच होय. तेव्हां ख्याति, अख्याति इत्यादि कल्पना करण्याचें प्रयोजनच काय आहे? जग जर जड असतें तर दुसऱ्यानें केलेलें ख्यापन किंवा अख्यापन त्याच्या उपयोगीं पडलें असतें, पण तें जर स्वप्रकाश आत्माच आहे, असें आम्हीं समजत आहों तर एका दिव्याच्या ख्यापनाला किंवा अख्यापनाला दुसऱ्या दिव्याची जशी गरज नसते तशी त्यालाही दुसऱ्या ख्यातीची गरज नाहीं. आतां मनोराज्यादि दुसऱ्या दृश्यांसारख्याच ह्या चार ख्यातीही कल्पनामात्र आहेत, चिच्चमत्कार आहेत, असें जर म्हणाल तर मात्र कांहीं विरोध नाहीं. कारण हे सर्व चिदंशच भासत आहेत, यांत कांहीं संशय नाहीं. वाद्यांनीं कल्पिलेल्या ख्याति ह्या आत्मचैतन्याच्या विभूति आहेत. आम्हीही आत्मख्यातिवादीच आहों. पण आमच्या आत्मख्यातीचा अर्थ आदि-अंतशून्य, अनिर्वचनीय, चिदेकघन आत्मप्रथा (चिद्विलास) आहे. राघवा, याविषयीं मी एक उत्तम आख्यान सांगतों तें ऐक. हें द्वैतदर्शीचें दूषण व बोधसूर्याचें प्रकाशनच आहे.

एक महा शिळा आहे. तिचें प्रमाण अनंत कोटी योजनें आहे. आसमंतात् नीलवर्ण असलेलें हें आकाश जर भिंतीसारखें होईल, तर त्याची त्या शिळेला उपमा देतां येईल. ती शिळा कठिण, निर्मळ व विपुल आहे. अनेक कल्प होऊन गेले तरी ती जशीच्या तशीच स्थित आहे. तिची विशिष्ट जाति कोणालाही कळत नाहीं. त्याचप्रमाणें ती कशी, कोठें व केव्हां असते हेंही कळत नाहीं. चतुर्विध भूतग्रामानें रहित असलेल्या तिच्या हृदयांत लेखामय (रेषांचीं) जाळीं आहेत. त्यांनाच आकाश, वायु, तेज, जळ, पृथ्वी इत्यादि नांवें करून त्या शिळेनें, कल्पित भूतजन्य देहलेखांमध्यें परिच्छिन्न झालेल्या स्वतःचेंच, जीव असें नांव कल्पिलें.

श्रीराम—पण गुरो, त्या शिळेला चेतनत्व कोठून आलें? स्वभावतःच अचेतन असलेली ती नांवें कशी कल्पील?

श्रीवसिष्ठ—ती विपुल व उज्ज्वल असलेली शिळा चेतन नव्हती व

जडही नव्हती. तिला जाति म्हणून नव्हतीच. कारण तिची अमुक एक जाति आहे, असें जाणणारा कोण आहे ?

श्रीराम––भगवन् , तर मग तिच्या जठरांतील आकाशादि लेखांना कोण व कसा जाणतो व तिच्यामध्यें त्या लेखा कोणी कोरल्या ? कारण छिद्ररहित असलेल्या तिच्यामध्यें शिरून टांकीनें कोणी त्या (लेखा) काढल्या असतील, हें संभवनीय दिसत नाहीं.

श्रीवसिष्ठ––खरें आहे. पण तिच्यावर लेखा काढतां येणें शक्य नाहीं व त्या काढणाराही कोणी नाहीं. त्या अपार व अनंत शिलेनें हें सर्व व्यापलें आहे. तिच्यामध्यें लेखामय अनंत वृक्ष–पर्वतसंघ, नगरें, पुरें, इत्यादि आहेत. त्यांत लेखामय देव–दानवादि आहेत. ते अत्यंत सूक्ष्म व निराकार असूनही साकार पुतळ्यांसारखे दिसतात. त्या शिलेंत आकाश नांवाची एक विपुल लेखा आहे. त्या लेखेंतच चंद्र, सूर्य इत्यादि नांवाच्या अनेक उपलेखा आहेत.

श्रीराम––प्रभो, त्या लेखा कोणी पाहिल्या आहेत काय ? त्या कशा प्रकारच्या आहेत ? त्या पिंडांत दिसतात कशा ?

श्रीवसिष्ठ––रामा, त्या मी पाहिल्या आहेत. तुझी इच्छा असली तर तूंही त्यांना पाहूं शकशील.

श्रीराम––त्या शिलेचा भंग करतां येणें जर शक्य नाहीं तर आपण त्या लेखा कशा पाहिल्या ?

श्रीवसिष्ठ––रामा, मी त्या शिलेच्या जठरांतच स्थित आहें म्हणून त्यांना मी पाहूं शकलों. नाहींतर तिचा भंग कोण करणार? तिच्या उदरांत असलेल्या मीं तिच्याच उदरांत असलेलें हें सर्व पाहिलें.

श्रीराम––भगवन् , आपल्या या भाषणाचा अर्थ मला कळला नाहीं. यास्तव ती शिला कोण? आपण कोण? कोठें स्थित आहां? काय सांगत आहां व आपण हें काय पाहिलेंत, तें मला स्पष्ट सांगा.

श्रीवसिष्ठ––रामा, परमात्म्याची ही महा सत्ताच मी तुला सांगितली आहे. त्या परमात्ममहासत्तेच्या जठरांत आम्ही आहों. त्या सत्तारूप शिलेच्या स्वरूपभूतच हे आम्ही सर्व आहों. आकाश, वायु, इत्यादि सर्व

जग त्या शिळेचें अंगच आहे; सर्व भूतें व भौतिक पदार्थ यांचे धर्म, वासनाप्रभृति मनोधर्म, अहंकार, इत्यादि सर्व तिचें अंग आहे. आम्ही सर्व त्या परमात्मसत्ता शिळेच्या मांसाप्रमाणें (स्वरूपभूत) असल्यामुळेंच एकरूप आहों. तथापि परस्परांस भिन्न समजतों. या केवल चिन्मात्र-स्वरूप महा शिळेला सोडून, किंवा हिच्याहून निराळें, दुसरें काय आहे? शुद्ध वेदनच हें सर्व घट-पटादिक आहे. जल जसें तरंगरूपानें भासतें तसें हें सर्व चिन्मात्र घनच जगद्रूपानें भासत आहे. सारांश सर्व जग एक ब्रह्मशिळेचें उदरच आहे. तें छिद्रभावानें रहित, अपार, अनंत, व आदिअंतशून्य आहे. तशा प्रकारच्या त्या ब्रह्मरूप आत्म्यानेंच सर्ग, जगत, भुवन इत्यादि नांवाची दृश्य कल्पना अंगीकारिली आहे १६६.

सर्ग १६७—ख्यातिरहित व अवस्थाशून्य आत्मतत्त्वाचें निरूपण.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, तत्त्वज्ञाला आत्मख्याति, असत्ख्याति, अख्याति व अन्यथाख्याति या वाद्यांनीं कल्पिलेल्या चारी ख्याति सशाच्या शिंगाप्रमाणें असत् भासतात. कारण ज्याला आत्मसाक्षात्कार झाला आहे तो चित्तचेष्टारहित होतो. त्यामुळें त्याला जगाची ख्यातिच होत नाहीं. तेव्हां पूर्वोक्त चार ख्याति तरी कशा होणार? ह्या सर्व दृष्टि चिन्मात्रा-पासून उदय पावतात. तें चिन्मात्र तर परमार्थतः अतिशुद्ध (सर्व कल्पना-शून्य) आकाश आहे. यास्तव रामा, मला या सर्व कल्पना तन्मय दिसतात. हा आत्मा आहे व ही त्याची ख्याति आहे, असा शब्दभेद जरी केला तरी अर्थभेद संभवत नाहीं. कारण आत्मा हीच ख्याति व ख्याति तोच आत्मा आहे. यास्तव तूं शब्दभ्रम सोडून अर्थपरायण हो. म्हणजे जाणें, स्थिर राहणें, खाणें, पिणें, इत्यादि सर्व करणारेंही हें जग वस्तुतः सर्वप्रवृत्तिशून्य कसें आहे, तें तुला कळेल. प्रतिबिंबभूत स्त्रीप्रमाणें त्याचा अनुभव आला तरी तें वस्तुतः नाहीं.

श्रीराम—भगवन्, हें दृश्य जग वस्तुतः विद्यमान नसतांना केवळ जगद्वासनेमुळें तें जाग्रत्–स्वप्नरूप दिसतें. यास्तव तें स्मृतिरूप आहे, असें मला वाटतें. (म्हणजे या जगत्प्रतिभानाचें कारण स्मृति आहे, भ्रांति नव्हे. कारण भ्रांतीला अवश्य असलेलीं–अधिष्ठान, दोष, सादृश्य,

संबंध, इत्यादि-निमित्तें या प्रतिभासांत आढळत नाहींत. शिवाय या प्रतीतीचे बाह्य विषय विद्यमान नसतात.

श्रीवसिष्ठ––रामा, तूं म्हणतोस तें बरोबर नाहीं. जगाची प्रतीति ही भ्रांतिच आहे, स्मृति नव्हे. कारण ती अविद्या–निद्रा इत्यादि दोषांपासून झालेली असते. स्वप्रकाश चिदात्म्यामध्यें इंद्रियसंप्रयोगाचा (संबंधाचा) कांहीं उपयोग नसतो. शिवाय मागचा त्याच्यामागचा इत्यादि कितीही जरी अनुभव घेतले तरी तेही सांप्रतकालच्या अनुभवासारखेच असल्यामुळें त्यांनाही स्मृति म्हणावें लागणार व त्यामुळें त्या स्मृतीला कारण होणारा मूळ अनुभव कोणता हें कळणार नाहीं, तें नाहींच. यास्तव या जगाच्या प्रतीतीमध्यें स्मृतीची सामग्री नसून भ्रांतीचीच अवश्य तेवढी सर्व सामग्री आहे. शिवाय अविद्येमुळें येणाऱ्या प्रतीतीला व्यावहारिक भ्रांतींचीं सर्वच निमित्तें अवश्य आहेत, असें म्हणणें युक्त नव्हे. कांहीं दोष जरी संभवले तरी भ्रांतित्वाची उपपत्ति लागते. तर मग ही भ्रांति कोणाला झाली व जगत्, पृथ्वी, जीव इत्यादि नांवें कोणी केलीं ? म्हणून विचारशील तर सांगतों. स्वभाव न सोडणाऱ्या त्या ब्रह्मात्म्यानेंच आपल्या भानरूप स्वच्छ स्वभावालाच हें जाग्रत्, हें स्वप्न हें सुषुप्त इत्यादि नांव ठेवलें व स्वतः चित्स्वभाव असल्यामुळें तें ब्रह्म स्वस्वरूपांतही स्थित आहे. वस्तुतः जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्त, तुर्य किंवा त्याहून निराळें कांहीं नाहीं, तर सर्व शांत परमाकाश आहे. किंवा सदाच जाग्रत्, सदा स्वप्न, सदा सुषुप्त व सदा तुर्यच आहे. कारण त्या सर्वात्म्याच्या ठिकाणीं या चारी अवस्थांचीं-सदा स्पष्ट ज्ञान, जगत्भ्रांतिमात्रत्व, अविद्यावरणमात्रत्व, व सदा एकरूपत्व हीं चारी लक्षणें संभवतात. जग व सर्व अवस्था हें संवित्–चे आंतील सार आहे. यास्तव कशाचाही उदय किंवा अस्त होत नाहीं. आंतील संवेदनच बाह्य विषयासारखें भासतें. तेव्हां द्वैत, विषय किंवा जगत्प्रतीति ही स्मृति कशी असणार ? हें सर्व प्रकाशरूप आहे. यास्तव रामा, शुद्ध बुद्धीनें अंतःसंकल्परूप विकल्पजालाचें निरसन करून मनाला सकलशास्त्र निष्कर्षसिद्ध महार्थभूत सच्चिदानंदाद्वय आत्म्यामध्यें स्थिर कर व या संसारसागरांतून उड्डून मोक्षाख्य परम पदास जा. १६७.

सर्ग १६८—अबुद्धिपूर्वक सर्गाचा आरोप चिन्मात्ररूप आहे. चित् निर्विकार असल्यामुळें त्याचा निरास.

श्रीवसिष्ठ—वृक्ष जसा अबुद्धिपूर्वक (म्हणजे मी शाखावैचित्र्य करतों या संकल्पावाचूनच) शाखावैचित्र्य करतो त्याप्रमाणें जन्मादि विकारशून्य परमात्मा आकाशांत (आकाशासारख्या स्वात्म्यांत) शून्यरूप विचित्र सर्गाभास (प्रपंचाध्यास) करतो. श्रुतींत परमात्म्यानें ईक्षणपूर्वक सृष्टि केली असें सांगितलें आहे, हें खरें. पण तें ईक्षण म्हणजे मायावृत्ति आहे. बुद्धिवृत्ति नव्हे. कारण त्यावेळीं बुद्धितत्त्वाचा उदयच झालेला नसतो. सागर अबुद्धिपुरःसरच जसे तरंगादि करतो त्याप्रमाणें आकाशात्मा सर्वेश्वर सर्व जगत्प्रतिभास अबुद्धिपुरःसर करतो. नंतर तो स्वतः त्या स्वसंविदांचींच मन, बुद्धि, अहंकार, इत्यादि नांवें ठेवितो. चित्-पासून बुद्ध्यादि तत्त्वांची सिद्धि होईतों हा सर्व आरंभ स्वतःच अबुद्धिपूर्वक होतो. बुद्धि झाल्यानंतर संकल्पिला जाणारा सर्व आरंभ मात्र बुद्धिपूर्वक होतो. भिंतीवरील चित्रांतील जग जसें आधारभूत भित्तिमय त्याप्रमाणें चित्–मधील जग चिन्मय होय. अबुद्धिपूर्वक रचनाही नियमानें समान आकारवाली होऊं शकते. याला वृक्ष, समुद्र इत्यादिकांपासून होणारा शाखा, तरंग इत्यादिकांचा आरंभ, हाच योग्य दृष्टान्त आहे. वृक्षाच्या पानें, फुलें, फळें, इत्यादिकांप्रमाणेंच चिद्वृक्षाचीं पृथिवीप्रभृति फुलें आहेत. अर्थात् पुष्पफलादिक वृक्षाहून जशीं पृथक् नाहींत त्याप्रमाणें चिदाकाश परमात्म्याहून हें सर्व अनन्य आहे. सर्ग हे चिद्वृक्षाचे पल्लव आहेत. ते चिद्रूप असल्यामुळेंच पृथक् नाहींत. पुष्पादिकांच्या सुवासाप्रमाणेंच हे चित्–मध्यें स्वभावतः तद्रूप होऊन राहतात. अग्नीहून उष्णता हिमाहून शैत्य इत्यादि जसें पृथक् नव्हे त्याप्रमाणेंच जग चिदात्म्याहून पृथक् नाहीं. सृष्टीच्या आरंभीं आकाशांत व स्वप्नसमयीं हृदयांत जें दिसतें तें योग्य कारणावांचूनच दिसत असल्यामुळें चिदाकाशाहून पृथक् नाहीं. याविषयीं प्रायः प्रत्येकाला प्रत्यहीं दिसणारें स्वप्नच उत्तम दृष्टान्त आहे. विचार करा, व त्यांत चिन्मात्राहून व्यतिरिक्त काय आहे, तें मला सांगा. अहो, कांहीं कारण नसतांना कूटस्थ चित् अन्यथा कशी होईल ? स्वप्न संस्कारजन्य असल्यामुळें स्मरणच आहे, असें जर

म्हणशील तर तें बरोबर नाहीं. कारण स्वप्नांतील वस्तुजात प्रत्यक्ष भासत असतें. स्मरणसमयीं कोणतीही वस्तु प्रत्यक्ष असत नाहीं. अर्थात् स्मृतीचा विषय स्मृतिसमयीं परोक्ष असतो व स्वप्नाचा विषय 'हा' असा अपरोक्ष असतो. यास्तव स्वप्न स्मृति नव्हे. अर्थात् चिदाकाशच त्यावेळीं साक्षात् अनुभवास येणाऱ्या पदार्थाकारानें विवर्त पावत असतें, त्याच न्यायानें जगही चिद्विवर्त आहे. स्मृति, पृथ्वी, आकाश, बुद्धि इत्यादि हीं सर्व त्या विवर्तासच मागून कल्पिलेलीं नांवें आहेत. ब्रह्मा, शंकर, सूर्य, इंद्र, चंद्र, बाह्य जग, आंतर पदार्थ इत्यादि सर्व चिद्वृत्ति आहेत. पूर्ण ब्रह्मापासून निघालेलें हें सर्व पूर्ण ब्रह्मरूपच आहे. पण मी स्वतः अनुभविलेलें व वारंवार निरनिराळ्या युक्तींनीं सांगत असलेलें हें तत्त्व कांहीं मंदाधिकारी अद्यापि जाणत नाहींत व जाग्रत् सत्य आहे, स्वप्न मिथ्या आहे, इत्यादि कल्पना करीत राहिले आहेत. फार कशाला पण तुझ्यासारखे सूक्ष्मबुद्धिमान्ही जगद्भावनेस सर्वथा सोडीत नाहींत. तेव्हां मोहाची तीव्रता किती उग्र आहे, तें पहा. अरे अरे! १६८.

सर्ग १६९—ज्याचें चित्त विश्रांति पावलें आहे, अशा जीवन्मुक्ताचीं लक्षणें व आत्मवानाची सदा सुषुप्ति.

श्रीवसिष्ठ—ज्याला सुखसाधनभूत विषय सुखकर व दुःखसाधनभूत विषय दुःखकर वाटत नाहींत त्या अंतर्मुख मतिमानाला नित्य मुक्त म्हणतात. ज्याची चिदाकाशांत स्थिर झालेली बुद्धि भोगसाधनें समीप असतांनाही निश्चळ राहते तो मुक्त होय. ज्याचें चित्त चिन्मात्रामध्यें निश्चल विश्रांति पावतें व तेथेंच रममाण होतें त्याला जीवन्मुक्त म्हणतात.

श्रीराम—भगवन्, सुखसाधनांना सुखावह व दुःखसाधनांना दुःखावह न समजणारा मानव जड व अचेतनच असला पाहिजे!

श्रीवसिष्ठ—रामा, असें म्हणूं नकोस. कारण शुद्ध बोधवान् पुरुष चिदाकाशांत अगदीं तन्मय झालेला असल्यामुळें प्रयत्नावांचून तो सुखसाधनांना सुखावह समजत नाहीं. म्हणूनच त्याला विश्रान्त (विश्राम पावलेला) म्हणतात. विवेकबळानें ज्याचे सर्व संदेह शांत झालेले असतात, जो विषयांविषयीं रसिक नसतो, ज्याचे सर्व समारंभ कामसंकल्पशून्य असतात, जो प्राप्त होईल तसें आचरण करितो,

संसारचिन्मात्र आहे, असें जाणून जो चिदात्म्यामध्यें स्थिर विश्रांति घेत राहतो, जे या संसारमार्गांत दीर्घकाल धांवून आतां विश्रांति घेत असतात, ते व्यवहार करीत असतांनाही निजल्यासारखे दिसतात. स्वप्ननगरांत फिरणारे जन जसे वस्तुतः शय्येवर स्वस्थ घोरत पडलेले असतात, त्याप्रमाणें जे भाग्यवान् देहानें या मायिक जगांत विहार करीत असतांनाही आंत मनानें स्वस्थ असतात तेच पुरुष धन्य होत. त्यांना जड कसें म्हणतां येईल ? पुष्कळ मार्ग चालून अतिशय थकलेला पुरुषही स्वस्थ व कांहीं भाषण न करितां निश्चळ बसलेला असतो, पण त्याला कोणी जड म्हणत नाहींत. मग याला तरी जड कां म्हणावें ? ज्ञानी सर्वोत्तम बोध व अतिशय शांति यांमध्यें तल्लीन असतो. इतर प्राणी या दुःखदायी दृश्याविषयीं अतिशय सावधान असतात; पण तो त्याविषयीं सदा निजलेला व सुखी असतो. जो सर्व कर्तव्यांचा अनादर करून आत्म्यामध्येंच स्थिर होतो त्याला आत्माराम म्हणतात. या दुःखसागरांतून पार झालेला तो आत्म्यामध्यें विश्रांतिसुखाचा अनुभव घेत राहतो. संसार-संज्ञक दीर्घ मार्गांत आसक्ति ठेवून राहणाऱ्या पुरुषाला चतुर, क्रूर, व दुःखद विषय कसे कसे दुःख देतात व अनर्थांत पाडतात याचा त्यानें चांगलाच अनुभव घेतलेला असल्यामुळें तो त्याच्या पार जाऊन सुखानें आत्म्यामध्यें शयन करतो. आत्मज्ञ मोठें घर, शय्या, इत्यादिकांची मुळींच अपेक्षा न करितां, सर्व चेष्टा सोडून सदां निजल्याप्रमाणेंच शांत पण आत्म्याविषयीं सदा जागरूक असतो. खरोखर ही त्याची अवस्था मोठी आश्चर्यकारक आहे. ज्ञानी जातां, येतां, खातां, पितां सदा निद्रित व आत्म्याविषयीं सदा जाग्रत् असतो. तत्त्वज्ञांची निद्रा कांहीं अपूर्व असते. ती कांहीं केल्या जात नाहीं. तिच्यामध्यें लीन झालेल्याही त्यांचे नेत्र मिटत नाहींत. पण त्याचे नेत्र उघडे असले तरी जग दिसत नाहीं. परमार्थाच्या मदानें मत्त झालेला तो आत्मज्ञ आपल्याच ज्ञानगुंगींत असतो. सर्व जगाला मिळून परम पूर्णतेस प्राप्त झालेला तो आकंठ अमृतपान करून, अहाहा ! आनंदानें निजतो. तो सद्रूपानें सर्वत्र राहतो. हें आपलें जग त्या आनंद-महासागराच्या एका कोपऱ्यांत व अणूसारखें आहे, असें जाणून निरहंकार व समचित्त होऊन तो प्रारब्धक्षय होईतों एका सुंदर,

उपकारक व चिरपरिचित सुहृदाच्या सहवासानें रममाण होत अवशिष्ट आयुष्य घालवितो व त्यानंतर देहत्याग करून निरतिशय आनंदरूप विदेह कैवल्यांत विश्रांति पावतो १६९.

सर्ग १७०—पुत्र–स्त्री–भृत्य इत्यादिकांसह असलेल्या स्वकर्म–संज्ञक सुहृदाचें व त्याच्या गुणांचें वर्णन.

श्रीराम—ज्ञानी ज्याच्यासह रममाण होतो तो याचा सुहृद् कोण? व तो रममाण कसा होतो?

श्रीवसिष्ठ—सहज कर्म, लोकसंग्रहार्थ केलेलें कर्म व सच्छास्त्राभ्यास, विचार, सत्संग, शम, दम, तितिक्षा, उपरम, शौच, संतोष, ईश्वरप्रणिधान, संयम इत्यादि स्वोपकारक कर्म असें त्रिविध शुभ कर्म हाच त्याचा चिरमित्र होय. तो जीवावर केवढींही भयंकर संकटें जरी आलीं तरी त्याला एक क्षणभरही सोडीत नाहीं. उत्तम सुहृदाचे-विश्वास, अकार्याविषयीं लज्जा, शांति, कोपराहित्य, समाधानरूप अमृत देणें, दुर्गममार्गांतून व संकटांतून पार करणें, सर्व विश्वासाचें पात्र होणें, बाल्यापासून सहवास, दुश्चेष्टांपासून निवारण करणें, पित्याप्रमाणें रक्षण, लालन व पालन करण्यांत रत, अप्रिय न करणें इत्यादि सर्व उत्कृष्ट गुण त्याच्यामध्यें असतात. तो मित्र सर्व शीलांचा रक्षक, आधिव्याधियुक्त चित्ताचें औषध, विशेषेंकरून पांडित्यानें वंद्य झालेल्या जीवांचा विनोद करणारा, राजादिकांस अनुकूल न दानपरायण करणारा, संतांशीं संगति करविणारा, व यज्ञ–दान–तप इत्यादिकांत प्रेरणा करणारा आहे. रामा, अशा प्रकारच्या त्या स्वकर्मसंज्ञक आत्ममित्राशीं जीवन्मुक्त स्वभावतःच रममाण होतो. त्या मित्राची भार्याही सदा त्याच्याबरोबर असते. त्याचा पुत्रादि पोष्यवर्गही मोठा आहे. स्नान, दान, तप, ध्यान, हे त्याचे पुत्र असून त्या महात्म्यावर सर्व प्रजा अनुरक्त असते. त्या स्वकर्माख्य मित्राची मुदिता ही भार्या आहे. ती चंद्राच्या कोरीप्रमाणें सर्वांस आह्लाद देते. दयेमुळें ती सदा धन देत असते. ती साध्वी चित्ताचें आकर्षण करते. समताही तिची सखी आहे. ती मुदितेला सोडून एक क्षणभरही रहात नाहीं. ती नित्य आनंद देणारी आहे. धर्म व धैर्य यांविषयींची जी बुद्धि तीच त्या धीर मित्राच्या पुढें धावणारी दासी होय. त्याला मंत्र (सल्ला) देणारी

मैत्री सदा त्याच्या पाशींच असते. श्रेष्ठ मर्यादा–कार्याचा उपदेश देणारी व स्वार्थ साधून देणारी सत्यता त्याच्या धनाची अध्यक्षा आहे.

रामा, अशा प्रकारच्या सपरिवार मित्रासहवर्तमान व्यवहार करणारा जीवन्मुक्त रुष्ट होत नाहीं व क्रोध करीत नाहीं. शांत मनानें प्राप्त स्थितींत सुखानें राहतो. तो लोकदृष्टया व्यवहार करीत असला तरी आंतून चित्राप्रमाणें निश्चल असतो. आत्मवस्तुरहित वादांमध्यें तो मुक्यासारखा राहतो. तो निष्प्रयोजन शब्द ऐकत नाहीं. लोकाचाराच्या विरुद्ध असलेल्या कर्मांमध्यें तो शवासारखा जड व श्रेष्ठ आचार-विचारांत वासुकि किंवा बृहस्पतीसारखा वेगवान् असतो. वाणीनें पुण्य-कथाच बोलणारा, कपट्यांचीं कपटें ओळखणारा, अतर्क्य वस्तूंचाही निर्णय सांगणारा, महावक्ता, समदृष्टि, उदरात्मा, दाता, योग्य विभाग करणारा, मृदु, स्निग्ध, मधुर, सुंदर व पुण्यकीर्तनानें युक्त असा तो जीवन्मुक्त असतो. ज्यांच्या बुद्धि ज्ञानसंपन्न आहेत, ते महात्मे अशा असंख्य स्वाभाविक गुणांनीं मंडित असतात. ज्याप्रमाणें चंद्र, सूर्य व अग्नि यांचा प्रकाश दुसऱ्याच्या प्रेरणेनें त्यांच्यामध्यें आलेला नसतो त्याप्रमाणें त्यांचे हे उत्तम गुण प्रयत्नानें संपादिलेले अथवा दुसऱ्यांच्या प्रेरणेनें त्यांच्यामध्यें आलेले नसतात १७९

सर्ग १७१—जीवन्मुक्तांची प्रतिष्ठा व सर्व संदेहांची शांति याकरितां पुनः तत्त्वोपदेश व दृश्याचें निराकरण.

श्रीवसिष्ठ—हें चिदाकाशच जगद्रूपानें भासतें. पण वस्तुतः जगत्, शून्य किंवा भास, यांतील कांहीं नाहीं. कारणावांचूनच परमात्म्यापासून दृश्याचा संभव कसा होणार? या दृश्याचें अणुमात्र बीजही संभवत नाहीं. यास्तव निर्विषय चित् हेंच सार व सत्य आहे. तेंच हें सर्व मूर्त वस्तुजात आहे. तात्पर्य कांहीं मूर्त असो कीं अमूर्त असो; जें आहे तें ब्रह्म आहे. त्याला दुसरा कोणताही पदार्थ प्रकाशित करूं शकत नाहीं. कारण सूर्य–चंद्रादि सर्व प्रकाशमय पदार्थांची सिद्धि त्याच्या योगानेंच होत असते. तत्त्ववेत्याला चित्–वांचून दुसरें कांहीं दिसतच नाहीं. जें आहे तें सर्व ब्रह्म आहे. त्याचा हा सर्व प्रकाश आहे. तो त्याच्या इतकाच नित्य आहे. जाग्रदादि अवस्थाही त्या प्रकाशाहून

पृथक्, नाहींत. कारण त्या जर तशा असत्या तर चिदात्म्याला प्रतीतच झाल्या नसत्या. तत्त्वज्ञ मनानें कांहीं करीत नाहीं. तो त्याचा स्वभावच आहे. त्यामुळें रामा, महात्मा विद्वान् शांतचित्त, क्षीणसंकल्प, स्वात्मसुखनिरत, व त्यामुळेंच अतियश तृप्त असतो १७१.

सर्ग १७२—विधाता मनोमात्र आहे; त्याचा संकल्प हाच जगाचा भ्रम; त्याचा देह स्मृति नव्हे, स्मृतीचें तत्त्व.

श्रीवसिष्ठ—येणेंप्रमाणें पृथिवी इत्यादिकांनीं रहित चिदाकाशच प्रजापति आहे. तो मनःसमष्टि हिरण्यगर्भरूप आहे, असें मी मानतों. मन संकल्परूप असल्यामुळें चिन्मात्र आहे. त्याचीं बुद्ध्यादिक दुसरीं कार्येंही चित्-हून भिन्न नाहींत. सृष्टीच्या आरंभीं प्रजापतीचें शरीर उत्पन्न होण्यास योग्य कारण नसतें. पूर्वकल्पांतील प्रजेश्वर मुक्त झालेला असल्यामुळें या प्रजापतीला वर्तमान सृष्टि निर्माण करण्याची आठवण होण्याचेंही कांहीं कारण दिसत नाहीं. संसारांत घोटाळत राहणाऱ्या जीवांना पुनः संसाराची स्मृति व त्यांच्या देहाचा उदय होणें जसें शक्य आहे त्याप्रमाणें विदेहमुक्तांना स्मृत्यादि होण्याचा संभव नाहीं आणि या कल्पांतील प्रजापतीला पूर्वकल्पांतील ' मी हिरण्यगर्भ आहें ' अशा दृढ उपासनेनें स्मृति होऊन तिच्या योगानें त्याचे देहादि भाव उद्भवतील म्हणून म्हणावें तर तेही पृथिव्यादिरहित शांत व संकल्पनगरासारखे सूक्ष्मच असणार, यांत कांहीं संशय नाहीं. कारण ते भाव मनोमय असतात. पण प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या या ब्रह्मांडात्मक स्थूल विराट्-शरीराला मनोमात्रता कशी असणार? म्हणून म्हणशील तर सांगतों-संकल्पपर्वत स्पष्ट दिसत असूनही जसा पृथिवीप्रभृति स्थूल आकारानें रहित असतो, त्याप्रमाणें विराट् शरीरही वस्तुतः निराकार आहे, असें समज. शिवाय रामा, आरंभीं प्रजापतीची स्मृतिच संभवत नाहीं. तर मग ' धात्यानें पूर्वीं जसें होतें तशीच पुनः याची कल्पना केली ' या श्रुतीवरून स्मृतीचें ज्ञान कसें होतें ? म्हणून म्हणशील तर तेंही सांगतों. जग सत्य आहे, असें जाणणाऱ्या अज्ञांच्या बुद्धीनें अनादिसिद्ध असलेला कर्ममार्ग प्रवृत्त करण्यासाठीं श्रुतीनें त्या अज्ञांच्या भाषेनें हें वर्णन केलें आहे. यास्तव तत्त्ववेत्त्या प्रजापतीच्या बुद्धीनें स्मृति नाहीं. कारण रामा, कार्यकारणात्मक जग जर संभवतें तर मग त्याच्या

अनुभवानें स्मृति व तिच्या योगानें देहादिभाव संभवले असते. पण मूळा-लाच जेथें ठिकाण नाहीं तेथें शाखा कोठची? हें आब्रह्मस्तंभपर्यंत दृश्यच जर असत् आहे तर स्मृतीचा संभव कोठचा? यास्तव सृष्टीच्या आरंभीं ब्रह्मदेवाला जगाचें स्मरण होत नाहीं.

आतां लौकिक स्मृतिही ब्रह्मदेवाच्या मनांत कशी संभवत नाहीं तें पहा—मागच्या वस्तूची किंवा घडलेल्या गोष्टीची संस्कार-वशात् मनांत आठवण होणें, यालाच लोकांत स्मृति म्हणतात. पण या कल्पाच्या आरंभीं नवीन होणाऱ्या प्रजापतीच्या पूर्वीं जगांतील एकही पदार्थ नसतो. तेव्हां त्याला लौकिक-स्मरण तरी कोठून होणार? हें सुद्धां मी लौकिक स्मृतीचा अंगीकार करून बोलत आहें. तत्त्वतः पाहिल्यास सर्व चिन्मात्र असून स्मृति संभवतच नाहीं. तात्त्विकदृष्ट्या आम्हांला अनुभव व स्मृति यांत कांहींच फरक दिसत नाहीं. कारण अनुभव जसा वृत्तिरूप तशीच स्मृतिही वृत्तिरूप. अनुभवाप्रमाणेंच तीही चिदाभासानें विषयाकार धारण केल्यामुळेंच होते. बाह्य पदार्थांचा अनुभव जसा मनांत होतो तसाच स्मृतीचा विषयही मनांत भासतो. तात्पर्य सर्व भाव चिद्विवर्त असल्यामुळें सर्व ब्रह्ममय आहे. त्याच्यावरील या विवर्तांनाच मूढांनीं निरनिराळीं नांवें देऊन अनेकता उत्पन्न केली आहे. स्मृति व अनुभव सद्रूपानेंच भासत असतो. म्हणून तत्त्वज्ञ त्याचा भेद मानीत नाहींत. परिचित पदार्थाकार वृत्ति झाली कीं, त्यांतील चिदाभासाला स्मृति व ती अपरिचित पदार्था-कार झाली म्हणजे तिच्यांतील चिदाभासाला अनुभव म्हणावा, असा लोकांनीं नुसता संकेत केला आहे. परंतु निरनिराळ्या स्थाना-तील अथवा दशेंतील एकाच मनुष्याला व्यवहाराकरितां भिन्न भिन्न संज्ञा जरी योजल्या तरी त्यामुळें स्वतः त्या मनुष्यामध्यें जसें कांहीं अंतर पडत नाहीं. अथवा तो प्रत्येक जागीं निर-निराळा होत नाहीं त्याप्रमाणें चित्‌मध्येंही कांहीं अंतर पडत नाहीं. यास्तव सर्व जग चित्‌च आहे. वृत्तीच्या अनुरोधानें चिदाभास क्षणोक्षणीं जरी बदलत असला तरी तो त्याचा औपाधिक आकार स्थिर नसतो. पण कोणत्याही दशेंत त्याच्या सत्—रूपांत कधींही बदल पडत नाहीं. सारांश राघवा, हें ब्रह्मच सुंदर जगद्रूपानें विकास पावलें आहे. पण तें जगाचें

कचन,स्फुरण व अकचन या दोन्ही अवस्थेंत स्वरूपांत स्थित असतें. तें दृश्यासारखें दिसलें तरी अतिशय शांत व निर्मळ आकाशच असतें. तथापि 'अज्ञांना तेंच अनादिकालापासून उत्पत्तिप्रलयपरंपरायुक्त आहेसें वाटतें १७२.

सर्ग १७३—चित्–लाही देहादि जडभाव कसा येतो व ती सर्वात्मिका कशी, तें सांगतात.

श्रीराम—सर्वानुभवरूप व सर्वात्मक अशाही ब्रह्माला देहाचे ठिकाणीच अहंभाव ठेवण्याचें कारण काय? त्याचप्रमाणें चित्–ला अचित् काष्ठपाषाणादि भाव कसा प्राप्त झाला?

श्रीवसिष्ठ—रामा, जीव सर्व शरीराला अहं असें म्हणत असतांनाही हाताला हातच, पायाला पायच इत्यादि अनादि संस्कारांमुळें जसें म्हणतो त्याप्रमाणेंच सर्वात्म ब्रह्मही देहाला अहं म्हणतें. स्वप्नांत चित्‌लाच जसा काष्ठादि अचिद्भाव येतो तसा चिदाकाशालाच सृष्टीच्या आरंभीं अचित्–पणा येतो. स्वप्नांतील जग आकारशून्य चित्तापासूनच झालेलें असल्यामुळें तें निराकारच आहे, यांत कांहीं संशय नाहीं. तथापि तें साकार असल्यासारखा जसा अनुभव येतो त्याप्रमाणें चित् ब्रह्मही साकार झालें आहेसें वाटतें. शिवाय मायाशबळ ब्रह्म चेतनाचेतनरूप एक वस्तु असल्यामुळें त्याला दोन्ही प्रकारचा व्यवहार प्रवृत्त करतां येणें शक्य आहे. ज्यानें त्यानें आपापल्या शरीराकडेच पहावें, म्हणजे निर्णय होईल. सारांश राघवा, याप्रमाणें हें जग स्थावर–जंगमात्मक जरी भासलें तरी तें वस्तुतः निराकार आहे. तत्त्वज्ञ त्यालाच पहातात. म्हणूनच त्यांना इतरांच्या दृष्टीनें जसेंच्या तसेंच असतांनाही शांत ब्रह्मरूप दिसतें. तरंग जळ आहे, असें जाणल्यावर त्याला जशी तरंगता रहात नाहीं तसेंच हें सर्व ब्रह्म आहे, असें जाणल्यावर जग निराळें रहात नाहीं.

सारांश विराट्च सर्ग, सर्गच स्वप्न व स्वप्नच व्यष्टि-समष्टि जाग्रद्देह आहे. जशी गाढ निद्रा स्वप्नसंवेदन होते, त्याप्रमाणें प्रलयांत अविद्यातिमिरानें आवृत झालेला आत्माच जगत्संवेदन होतो. त्या विराटाचें जग हें सर्व स्थूल अंग आहे. कल्पांतील अवांतर प्रलय हे त्याचे केस, कालसंज्ञक दिनरात्री, या अंगसंधी; पूर्व व पश्चिम दिशा हेच कान, चंद्र व सूर्य

हे नेत्र इत्यादि प्रकारें मनःकल्पनाच विराडाकारानें विकास पावली आहे. यास्तव निष्प्रपंचता हाच परमार्थ आहे. रामा, शुद्ध ब्रह्मपर, सर्वज्ञ ईश्वरपर, व उपासनापर वेदान्ती, जैन, सांख्य, योगी, बौद्ध (सौत्रांतिक, वैभाषिक, योगाचार, माध्यमिक) पाशुपत, वैष्णव व असेच आणखीं दुसरेही जगांतील वादी आपापल्या दर्शनामध्यें जशा जशा वासनांचें प्रतिपादन करीत असतात त्या त्या प्रमाणें ब्रह्म स्फुरण पावतें व तेंच त्या त्या वाद्यांना त्यांच्या त्यांच्या निश्चयाप्रमाणें फल देतें. त्याचा असा अचिंत्य महिमा असल्या कारणानें तेंच मायाशबलरूपानें सर्वात्मक आहे १७३.

सर्ग १७४—ज्ञानानें स्वप्नाप्रमाणें या दृश्याचें मार्जन केलें असतां अवशिष्ट राहणारा चिदात्माच परमपद आहे, असें वर्णन करितात.

श्रीवसिष्ठ—रामा, अनेक सर्ग हे या ब्रह्मसागराचे तरंग आहेत. जागें झाल्यावर स्वप्न जग जसें होतें तसेंच आत्मसाक्षात्कारानंतर हें जाग्रज्जग शून्य होतें. स्वप्नभ्रमाप्रमाणें जाग्रत् हाही भ्रम आहे, असें स्वानुभवानें सिद्ध होत असतांना अनुमानानें त्याच्या सत्यत्वाची सिद्धि करणारांची धन्य असो. जगाचा बाध झाल्यावांचून निर्विकल्प समाधीपर्यंत ध्यान जरी केलें तरी त्याचा निस्तार होणें शक्य नाहीं. कारण निर्विकल्प हें परम जाड्य व सविकल्प भाव हीच संसृति होय. त्यामुळें ध्यानाच्या योगानें चित्तसमाधान जरी झालें तरी पुरुषार्थ मिळणें शक्य नाहीं. कारण आनंद हाच पुरुषार्थ आहे. धर्म, अर्थ व काम हे तिन्ही आनंदरूप असल्यामुळेंच त्यांना पुरुषार्थ मानलेलें आहे. पण त्यापासून होणारा आनंद नित्य नसतो. तो विरुद्ध वृत्तींनीं बाधित होतो. म्हणूनच त्यांना परमपुरुषार्थत्व नसतें. निरतिशय व नित्य आनंद हाच परम पुरुषार्थ आहे. पण तो नुसत्या ध्यानानें प्राप्त होण्यासारखा नाहीं. म्हणूनच योग्यांना आनंदरहित केवळ चिद्रूप आत्मा जरी साक्षात्-अनुभवास आला तरी हा परम पुरुषार्थ प्राप्त होत नाहीं. कारण समाधीमध्यें अवशिष्ट राहणारें ज्ञान आनंदरूप आहे, असा त्यांचा अभ्युगपमच नाहीं. त्याच प्रमाणें वैशेषिक त्याला जड समजतात. त्यांच्यामतीं मोक्ष म्हणजे जडभाव; एकवीस महादुःखांची आत्यंतिक निवृत्ति. पण अशा अवस्थेंतील आत्म्याला जर मुक्त म्हणावयाचें तर

बिचाऱ्या दगडांनींच काय अपराध केला आहे? तेही मुक्त कां नव्हेत? योगी (म्हणजे ईश्वरवादी सांख्यच) निर्विकल्प समाधीच्या अभ्यासानें जडरूप होतात; पण आम्ही त्या अवस्थेला मोक्ष समजतच नाहीं. कारण तिच्यामध्येंही निद्रेप्रमाणेंच चित्ताचें स्थैर्य व अज्ञानावरण असतेंच. आत्मरूप ब्रह्माला निरतिशय आनंदस्वरूप न मानणाऱ्या वांद्यांना मोक्षाचें शुद्ध स्वरूप सांगतां येत नाहीं. वास्तव जगत् भ्रांतिमात्र व आत्मा निरतिशयानंद चिदेकरूप आहे, असें म्हणणाऱ्या आमचाच शेवटीं जय होतो. तत्त्वज्ञानानें भ्रांतीला कारण होणारें अज्ञानावरण क्षीण झालें म्हणजे भ्रांतिही आपोआप क्षीण होऊन अवशिष्ट राहणारा आत्माच परमपुरुषार्थ आहे, हा आमचा पक्षच सर्वांना आश्रय करण्यास योग्य आहे. जीवन्मुक्तेचा जो उदय तेंच निर्विकल्प समाधान व तेंच अनंत निर्वाण होय. यथार्थ बोधाची अतिशयिता हेंच ध्यान व तेंच परम पद आहे. तें पाषाणासारखें जाड्य नव्हे, सुषुप्त नव्हे, निर्विकल्प नव्हे. व सविकल्प नव्हे. हा अशा प्रकारचा बोध व ध्यान या शास्त्रासारख्या सर्वोत्तम शास्त्राचा सतत विचार केल्यानेंच प्राप्त होणें शक्य आहे. त्यावांचून नुसत्या तीर्थ–दानस्नानादिकांनीं तो प्राप्त होत नाहीं. कारण ही जर शुद्ध भ्रांति आहे, तर ती ज्ञानावांचून नुसत्या ध्यान–योग–यज्ञ–याग इत्यादिकांनीं कशी जाईल. त्यांच्या योगानें फार तर स्वर्ग मिळेल. पण मोक्ष मिळूं शकणार नाहीं. वटबीजादि द्रव्यामध्यें जसा वृक्षरूपी चमत्कार सांठवलेला असून तोच अनुकूल सामग्री मिळाली असतां वृक्षाकारानें बाहेर स्फुरण पावतो त्याप्रमाणें मायाशबल चिदाकाशांत ही सृष्टि असून तिच्याच पुढें उत्पत्ति–स्थिति–लय इत्यादि दशा उद्भवतात १७४.

सर्ग १७५—अज्ञान असे तोंच जगत्. तें गेलें कीं राहणारी शुद्ध चित्च मोक्ष.

श्रीवसिष्ठ—रामा, हा अनादि निधन चिद्धातु असा प्रभाववान् आहे. त्याच्यामध्यें नसलेलेंही जग दिसतें. तें योग्यकारणरहित आहे; म्हणूनच मिथ्या व त्यामुळेंच सच्चिन्मय. एवढ्यासाठीं राघवा, मनाला ब्रह्माचा स्वाद घेण्याची संवय लावावी. चित्त ज्याविषयीं रसिक होतें त्याच्याकडे जातें, असा नियम आहे. तें ज्याच्याविषयीं दृढ निश्चय करतें तेंच त्याला सत् तत्त्व वाटतें. वास्तव जगाला तुच्छ समजून त्याला परमात्मपरायण करावें.

चित्त आत्मनिष्ठ झालें म्हणजे शांत व नित्यानंदरूप जीवन्मुक्तता उदय पावते. शांत ब्रह्मच सर्व आहे. सर्व विधि व निषेध त्याचेच अंश आहेत. पण हा महा भ्रम असत्या शास्त्रांचा गुरुमुखानें अभ्यास केल्याशिवाय शांत होणार नाहीं. ? कारण चित्ताला नुस्ता निरोध करून काय होणार ? व तो होणार तरी कसा ? यास्तव शास्त्राभ्यासानें त्याचा व जगाचा बाध करावा, म्हणजे तें असलें तरी जगाला पाहणार नाहीं. कारण चित्ताचा संसाराला सोडून न राहण्याचा स्वभावच असल्यामुळें त्या दोघांचाही ज्ञानानें साक्षात् बाध झाल्याशिवाय द्वैतानुभव शांत होणार नाहीं, हें उघड आहे. चित्त जसें संसाराला सोडून राहूं शकत नाहीं त्याप्रमाणेंच दृश्यरूप संसृतिही चित्त व शरीर या दोघांना सोडून राहूं शकत नाहीं. पण शास्त्राचा अभ्यास केल्यानें कांहीं बळवत्तर प्रतिबंध नसल्यास याच जन्मीं तत्त्वज्ञान होऊन त्यांची शांति होते. पण कांहीं बळवत्तर प्रारब्ध प्रतिबंध असल्यास उत्तर जन्मीं त्याचा क्षय होतांच तीं दोन्हीं (दृश्य व चित्त) शांत होतात. चित्तामुळेंच दिसणारीं तिन्हीं शरीरें ज्ञानानें शांत होतात, या सर्व कष्टावह अनर्थाचें कारण अज्ञानच आहे. ज्यांच्या बुद्धीला परमार्थाचे बरेचसे संस्कार झालेले असतात त्यांचें अज्ञान हा ग्रंथ एकदा वाचतांच शांत होतें. त्यांना पुढचे संदर्भ पूर्वीच स्फुरूं लागतात. यास्तव कंटाळा न करितां हा दीर्घ भ्रम शांत व्हावा म्हणून या शास्त्राचें अध्ययन कर. त्याचा अर्थ समजून घे. रामा, त्याचा तूं चांगला विचार कर. म्हणजे तूं कांहीं विचित्र अवस्थेस जाऊन पोचशील. अहो सभागत पुरुषांनो, या मोक्षशास्त्राचा यथाशक्ति विचार करा; पण हें शास्त्र ऋषिप्रणीत असल्यामुळें स्मृतिरूप आहे. यास्तव—तिच्या मूलभूत श्रुतींचाच आम्हीं विचार करूं.—असें जर कोणाचें म्हणणे असेल तर त्यानें उपनिषदादि आत्मप्रतिपादक सभाष्य व ससूत्र ग्रंथाचें अध्ययन खुशाल करावें. हाच ग्रंथ प्रत्येक साधकानें वाचावा असा आमचा आग्रह नाहीं. प्रत्येकानें आत्मविमुख होऊं नये, अशी मात्र सर्वांस प्रार्थना आहे. कोणीकडून तरी तुम्हीं आत्मज्ञान संपादन करून सर्व दृश्याचा आत्म्यामध्यें होम करा. सोन्याच्या राशी दिल्यानेंही आयुष्याचा एक क्षणसुद्धां मिळणार नाहीं, हें जर निश्चित आहे तर त्याला व्यर्थ घालविणें हा महा प्रमाद नव्हे काय?

अहो सज्जनांनो, हें दृश्य जरी प्रत्यक्ष अनुभवास आलें व तें जरी अंतः-करणोपहित ब्रह्मासह (जीवरूप द्रष्ट्यासह) असलें, तरी स्वप्नांत दैवयोगानें पाहिलेलें आपलें मरण व त्या आपल्या प्रेताच्या सभोंवार बसलेल्या बांध-वांचें रोदन जसें असत तसेंच तेंही असत् होय १७९.

सर्ग १७६—सृष्टीच्या आरंभीं चिदणूमध्यें ब्रह्मांडें स्वप्नाप्रमाणें भासतात, याविषयीं ब्रह्मदेवानें सांगितलेलें चिदाख्यान.

श्रीराम—भगवन्, सांप्रतकाळीं असंख्य जगें आहेत, पूर्वीं असंख्य होऊन गेलीं व पुढें होणार आहेत. पण त्यांतील वर्तमान सृष्टिच बंध देणारी आहे. यास्तव शास्त्रांत त्यांचा (इतरांचा) निर्देश करणें व्यर्थ आहे. कारण भूत, भविष्यत् व सांप्रतकालींही असलेलीं इतर जगें जीवाला बद्ध करूं शकत नाहींत.

श्रीवसिष्ठ—रामा, तुझें म्हणणें जरी खरें आहे तरी ह्या शास्त्राचें श्रवण करण्यास योग्य असलेल्या अधिकारी जनाला जगत्—शब्दाचें यथार्थ ज्ञान व्हावें, म्हणून शास्त्रांत त्यांचा निर्देश केलेला असतो. तथापि लौकिकदृष्ट्या हा तुझा आक्षेप योग्य आहे. पारमार्थिक दृष्ट्या मात्र तो बरोबर नाहीं. कारण तत्त्वज्ञाला सर्वत्र मीच द्रष्टा आहें, असें साक्षात ज्ञात झालेलें असल्यामुळें भूत, वर्तमान व भविष्यत् ब्रह्मांडें एकरूप दिस-तात. त्याला त्या सर्वांमध्यें व या दृश्य जगामध्यें अंतर मुळींच दिसत नाहीं, यास्तव त्याला उद्देशून शास्त्रांत तिन्ही काळच्या जगांचा अभाव प्रतिपादिलेला असतो. तशीच तत्त्ववेत्त्याची सांप्रत काळच्या दुसऱ्या ब्रह्मांडांत अथवा भविष्यत्कालच्या असंख्य ब्रह्मांडांतही पुनरावृत्ति (पुनर्जन्म) होत नाहीं, हें सुचविण्यासाठींही शास्त्रांत सर्व ब्रह्मांडांचें मिथ्यात्व सांगि-तलेलें असतें. सर्व ब्रह्मांडें स्वप्न—प्रपंचासारखीं असल्यामुळें मूळ अज्ञा-नाच्या बाधानें त्यांचा बाध होऊं शकतो, हें प्रतिपादन करण्यासाठीं शास्त्रांत त्यांचा उल्लेख करणें अवश्यच आहे. अरे बा रामभद्रा, चैतन्य-घनाच्या प्रतिअणु-एवढ्या भागांत असंख्य जगें आहेत. त्यांचा निर-निराळा व्यवहार चालत असतो. त्यांची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे! यांचविषयीं माझ्या पित्यानें मला पूर्वी सांगितलेलें एक आख्यानच

मीं तुला सांगतों तें ऐक. 'प्रभो हें जगज्जाल केवढें आहे व तें कोठें राहतें.' असें मी विचारलें असतां तो मला असें म्हणाला—.

"मुने, ब्रह्मच हें सर्व जग भासतें. याविषयीं तूं हें ब्रह्मांडाख्यान ऐक. आकाशांत आकाशाहून अभिन्न असा चिदाकाशाचा परमाणु आहे. तो आकाशाच्या शून्यरूपाप्रमाणें अथवा वायूच्या शुद्ध स्पंदाप्रमाणें त्या आकाशाचा स्वाभाविक धर्म आहे. त्यानें स्वप्नाप्रमाणें आपल्या स्वरूपांतच आपल्याला जीवत्व आलेलें पाहिलें. त्यानंतर तो जीव आपलें आकाशरूप न सोडतांच 'अहं' असें आपल्याला समजला. त्या आकाशरूपी अहंकारानें बुद्धीची कल्पना केली. ती एक, निश्चय करणारी व मायेप्रमाणें असत् विषयांचाही भ्रम करविणारी होती. त्या बुद्धीनें मी मन आहें, असें असन्मय पाहिलें. त्या मनानेंच देहाची कल्पना केली. तो देहच त्रिभुवनात्मक विराट देह होय. तो वस्तुतः आकाशात्मा असून भीमुर विस्तारलेला आहे. तो देह अनेक भूतांनीं व्यापलेला व नाना स्थावर-जंगम जीवांनीं युक्त आहे. स्वप्नांत प्रत्येक जीव जसा निरनिराळा प्रपंच पाहतो, त्याप्रमाणें प्रत्येक व्यष्टि जीव हें द्रष्टा, दृश्य, दर्शन, भोक्ता, भोग्य, भोग व कर्ता-कार्य-करण या नऊ रंगांनीं विचित्र झालेलें जग पाहतो. प्रत्येक जण आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें तें पाहतो. प्रत्येक जीवाच्या आंतील सूक्ष्म परमाणूंत स्थूल सृष्टि आहे. याप्रमाणें पसरलेली ही अविद्या अनंत आहे. पण तिचें तत्त्व कळलें असतां ती ब्रह्माप्रमाणें निर्मल होते. ज्ञानानंतर सर्व शांत ब्रह्म दिसतें. राघवा, जलांतील तरंगाप्रमाणें या अज्ञात ब्रह्मामध्यें असंख्य ब्रह्मांडें राहिलीं आहेत १७६.

सर्ग १७७—जग कल्पनेनें सकारण पण वस्तुतः अकारण ब्रह्म.

श्रीराम—भगवन्, हें जग जर अकारणच ब्रह्मापासून उद्भवत असेल तर शेतें नांगरणें, पाऊस, धान्य पेरणें इत्यादिकांची काय आवश्यकता आहे?

श्रीवसिष्ठ—ज्यानें जशी कल्पना केली असेल तसें त्याला दिसतें. ब्रह्म स्वभावतःच कल्पनाकल्पनात्मक आहे. अनात्म जग कल्पनात्मक व चिदंश अकल्पनात्मक, असें तें मिश्रित आहे. तें सर्वशक्तिरूप असल्यामुळें अकारण पदार्थता व सकारण पदार्थत्व, असें दोन्हीं त्याचे ठिकाणीं संभवतें. त्याची अचिंत्य मायाशक्ति त्याच्या आधारानें हें सर्व करून

दाखविते. तत्त्वदृष्टया मात्र ब्रह्म अनादि–अनंत ठरून सर्वभावरहित होतें. कार्यकारणता व्यावहारिक आहे. यास्तव आम्ही व्यवहारव्यवस्थापक कारण-कार्यतेचें निवारण करीत नाहीं. तर जग सत्य आहे, असें म्हणून त्याचें ब्रह्मातिरिक्त प्रधान–परमाणु इत्यादि कारण आहे, असें सांगावयास जे तयार होतात, त्यांचे निराकरण करतो, एवढेच काय तें. यास्तव हें जें कांहीं आहे किंवा नाहीं असें वाटत असतें तें सर्व ब्रह्मच आहे. अतत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें कारण-कार्यभाव आहे, असेंही म्हणतां येत नाहीं. कारण ब्रह्माला साक्षात् जरी नाहीं तरी परोक्षही न जाणणारा असा जीवच आम्हांला माहीत नाहीं. कारण सर्व एकबोधमय आहेत. शांत विज्ञानघनरूप आहेत. तेव्हां ते जीव अब्रह्मज्ञ आहेत, असें कसें म्हणतां येईल? शिवाय जीव ब्रह्माला ओळखीत नाहींत, असें म्हटल्यास ते आपणालाच ओळखीत नाहींत, असें होणार? पण तें अनुभवाच्या विरुद्ध आहे. यास्तव हा सर्व ब्रह्मसत्तेचाच विलास आहे. त्यामुळें सर्व भाव सकारण आहेत व अकारणही आहेत. कारण जीव-संवित् जशी कल्पना करते तसें तिला दिसतें. पण ज्ञान होऊन अनुभवशाली पुरुषांच्या दृष्टीनें एक अखंड अद्वय चिन्मात्र सिद्ध झालें, म्हणजे मग सर्व प्रकारची कारणता शांत होते. मग सर्गाचें कारणच अवशिष्ट रहात नाहीं. त्यामुळें तो अकारण आहे. पण असें असतांनाही वादी ईश्वरादिकांविषयीं जी भलभलतीच कल्पना करीत सुटतात ती व्यर्थ आहे. दृश्याची स्थूलाकाररूप दृश्यता वस्तुतः नाहींच. कारण ती जर असती तर आत्मसाक्षात्कारानंतर तिचा बाध झाला नसता. पण तो होतो, असा विद्वानांचा अनुभव आहे. स्वप्नांतील पृथिव्यादिकांच्या अनुभवाचें कारण चिद्धाना-वांचून दुसरें काय आहे? हें स्वप्न आहे, असें समजेपर्यंत स्वप्नांतील जग महामोहांत पाडीत असतें, पण तेंच त्याचें मिथ्यात्व ज्ञान झालें असतां मोह होत नाहीं. तशीच या सर्गाची अवस्था आहे. पण असें असतांनाही जे शुष्कतर्क, हठ इत्यादिकांच्या योगानें अनुभवाचाही तिरस्कार करून कांहीं कारणांची कल्पना करितात त्यांचा तो नुस्ता आग्रह आहे. आतां कारण अवश्य असलेंच पाहिजे म्हणून म्हणशील तर अज्ञात ब्रह्मस्वभावच कारण आहे, असें जाण. पण शेंकडों ध्यान करणारांनीं कल्पिलेल्या एका ध्येयाचें निमित्त काय असणार? गंधर्व नगरांतील भिंतीचें कारण काय

आहे? धर्म व अधर्म हीं देहाचीं कारणें आहेत, असें कोणी म्हणतात. पण अमूर्त धर्माधर्म मूर्त देहाचें कारण कसे होतील? विज्ञानवादी बौद्ध अमूर्त व क्षणिक विज्ञान हेंच मूर्त व अक्षणिक जगाचें कारण आहे, असें म्हणतात. पण तेंही युक्तिशून्य आहे. चार्वाक अंकुर-स्वभावाचें काल, भूमि, जल इत्यादिकांसह बीजस्वभावं हें कारण आहे, असें म्हणतात. पण स्वभावाचा स्वभाव या एकार्थवाचक पदाचा अर्थ आम्हांला कळत नाहीं. शिवाय प्रत्येक वस्तूचा निर-निराळा स्वभाव मानिल्यास गौरव दोषही येतो. यास्तव सर्व भाव व त्यांचीं कारणें हा अज्ञांचा विषय आहे. ज्ञान्याला ही सर्व अकारण भ्रांति वाटत असून सर्व ब्रह्मरूप भासत असतें. म्हणूनच अज्ञ लोकांनीं शेकडों अपराध जरी केले तरी ज्ञानी पुरुषाला दुःख वाटत नाहीं. त्याचप्रमाणें त्याचें जीवितही सुखावह होतें. तस्मात् दुसरी कोणतीही उपपत्ति लागत नसून जग हा ब्रह्माचा विवर्त आहे, हीच कल्पना शेवटीं योग्य ठरते. रामा, हें सर्व ब्रह्माकाश आहे. जसे सर्ग तसेच शब्दही चिन्मात्र आहेत, इतकें कळल्यावर मग शास्त्रादिकांचा विचारही क्लेशावह होतो. शिवाय वासनाशून्य चित्तशांति हाच मोक्ष असल्यामुळें मग शास्त्रविचाराची गर-जही रहात नाहीं. बोधसत्ताच वासनादि नानारूपानें भासत असते. त्यामुळें एकत्वसाक्षात्कार झाला म्हणजे सर्व स्वप्नसदृश भासाचा क्षय होतो. १७७.

सर्ग १७८—ऐंदवाख्यानानें अमूर्त चित् मूर्त जगाला कशी चलन देऊं शकते, त्याचें सयुक्तिक वर्णन.

श्रीराम—भगवन्, या त्रिभुवनांत पदार्थ मूर्त व अमूर्त असे दोन प्रकारचे आहेत. त्यांतील कांहीं सप्रतिघ (प्रतिघातास योग्य) व कांहीं अप्रतिघ असतात. जे एकमेकांस संश्लिष्ट करीत नाहींत (एकमेकाशीं संसर्ग पावूं शकत नाहींत) त्यांना अप्रतिघ व जे परस्पर संश्लिष्ट होतात ते सप्रतिघ होत. त्यामुळें सप्रतिघांचा संसर्ग होत असल्याचें प्रत्यक्ष दिसतें. पण अप्रतिघांचा संसर्ग आढळत नाहीं. आपण संवेदन म्हणून ज्याला म्हणतां तें अप्रतिघ आहे. कारण चंद्राला पाहणाऱ्या पुरुषाच्या हृदयांतून निघून नेत्रकिरणांच्या द्वारा चित्तासह चंद्रमंडलांत जाऊन पड-

ऱ्याच्या संवेदना अमूर्त आहेत, अप्रतिघ आहेत, हें सर्वांना ठाऊक आहे. यास्तव मी आतां ज्ञानी नव्हे व अगदीं अज्ञही नव्हे, अशा अर्धप्रबुद्धाच्या दृष्टीनें आपणांस असें विचारतों कीं, हा मूर्त प्राणवायु देहांत जाणें व बाहेर येणें यांच्या योगानें देहाला प्रवृत्त करतो, असें जरी म्हटलें तरी त्या प्राणवायूला आंतून प्रेरणा कोण करतो? जीवात्मक चिदाभास तें कार्य करतो म्हणून म्हणावें, तर अप्रतिघ चिदाभास सप्रतिघ देहास चलन कसा देऊं शकेल? आणि अप्रतिघ वस्तूही सप्रतिघ वस्तूला चालवूं शकते म्हणून म्हटल्यास पुरुषाच्या नुसत्या संवित्तीनें पर्वत कसा चलायमान होत नाहीं.?

श्रीवसिष्ठ—रामा, बाह्य वायु जसा लोहाराच्या भात्यांत शिरून त्याला हालवितो त्याप्रमाणें प्राणवायुही कंठादिकांतून आंत शिरून व बाहेर पडून देहाला हालवितो.

श्रीराम—पण त्या भस्त्रेला (भात्याला) खालीं-वर करून त्यांत वायूला शिरकविणारा लोहार सचेतन व सप्रतिघच असतो. यास्तव अचेतनाला चालविणारा कोणी चेतनच असला पाहिजे. तो कोण? या शरीराला प्रतिक्षणीं हालविणाऱ्या वायूला प्रेरणा कोण करतो? अंगांतील लक्षावधि नाड्यांतून संचार करणाऱ्या व्यान वायूचा हा स्वभावच आहे, म्हणून म्हणावें, तर शरीराचा व्यापार सदोदित होणें अवश्य आहे. पण तो तसा होत नाहीं. शिवाय अमूर्त चैतन्याचा संश्लेष देहांतही होत नाहीं. त्याचा आध्यासिक (अध्यासामुळें होणारा) संबंध तर काष्ठ, पाषाण इत्यादिकांशींही आहे. तेव्हां शरीरें सचेतन व ते मात्र अचेतन कसे? बरं स्थावर वृक्षादि पदार्थही सचेतन आहेत, म्हणून म्हणावें तर त्यांच्यामध्यें जीवशरीराप्रमाणें स्पंद कां नाहीं. 'कार्यकारणस्वामिनी भोक्त्याची संवित्च आंतून त्याला लोहाराप्रमाणें प्रेरणा करते' म्हणून म्हणाल तर शरीर, त्यांतील आतडी इत्यादि सर्व यंत्र सप्रतिघ असतांना त्याला अप्रतिघ संवित् कशी चालविणार? ही माझी मोठी शंका आहे.

श्रीवसिष्ठ—रामा, मी तुझ्या या शंकेचें निरसन करतों. बाबारे, सृष्टींत तूं समजतोस तसें सप्रतिघ कांहींच नाहीं. तर हें सर्व सदा शांत अप्रतिघ आहे. सर्व शुद्ध संविद्-मय आहे. तूं ज्याला सप्रतिघ म्हणतोस तें

सर्व अकारण च म्हणूनच चिन्मात्र आहे. याविषयीं तूं आतां हें ऐंदवा-ख्यान ऐक. मी तें सर्व पूर्वी (उत्पत्ति प्रकरणांत) सांगितलेंच आहे. पण तुझ्या प्रश्नाचा उलगडा होण्यासाठीं तेंच पुनः थोडक्यांत सांगतों, ऐक. म्हणजे पर्वतादि हें सर्व चितूच कसें, तें तुला कळेल. उत्पत्ति प्रकरणांत वर्णिलेल्या जगासारख्या एका जगांत एक तप, वेदाध्ययन व आचरण यांनीं संपन्न असा इंदु नांवाचा द्विज होता. त्याला दहा पुत्र झाले. तेही सर्व महाशय, महात्मे, महात्म्याचे आश्रय, व पुरुषार्थी होते. पण कालवशात् त्यांचा पिता मरण पावला. त्यांच्या आईनें सह-गमन केलें. त्यामुळें अतिशय दुःखी झालेले ते ऐंदव आईबापाचें और्ध्व-देहिक कर्म करून अरण्यांत गेले. त्या दहाही भावांनीं एका निर्विघ्न स्थानीं बसून आपण कोणत्या धारणेनें आपलें कल्याण करून घ्यावें, याचा विचार केला व शेवटीं निश्चय करून चतुर्मुख ज्याचा अधिष्ठाता आहे तें ब्रह्मांडच मी आहें अशी धारणा धरून ते सर्व निश्चल होऊन राहिले. चित्राप्रमाणें असलेल्या त्यांचीं शरीरें कांहीं महिन्यांनीं सुकून गेलीं. तथापि त्या सर्वांचीं ध्यानामध्यें मग्न झालेलीं चित्तें दीर्घ काल 'मी ब्रह्म व ब्रह्मांड आहें,' असें चिंतन करीत होतीं. बऱ्याच दिव-सांनीं त्या दृढ भावनेमुळें त्यांतील प्रत्येकाचें निरनिराळें ब्रह्मांड बनलें. त्यांचीं चिदिच्छाच जग झाली. त्यामुळें प्रत्येक जग निराकार व अतिशय स्वच्छ होतें. त्यांतील पर्वतादि सर्व चिन्मय होतें.

राघवा, त्याच न्यायानें या जगांतील हें सर्व स्थूलही जग चिन्मय आहे. त्या दहा ऐंदवांचे दहा संकल्प जसे जगद्भावास प्राप्त झाले तसाच या जगाच्या प्रजापतीचा संकल्प या जगद्रूपास प्राप्त झाला आहे. यास्तव हे सर्व पर्वत, वृक्ष, पृथ्वी, मेघ, इत्यादि सर्व चिन्मात्र आहे. चिदाकाश-कुंभारानें आपल्या देह-द्रव्यानेंच हें सर्व निर्माण केलें आहे. रामा, संकल्पानें निर्मिलेल्या या सर्गांतील पाषाणादिक जर चेतन नव्हेत तर ते व त्यांसारखेच हे पर्वतादिक काय आहेत, ते तरी तूं सांग. अनुभव, स्मृति व स्मृति-कारण संस्कार, इच्छा, इत्यादि सर्व संवित्-चेच प्रकार आहेत. ते सर्व आपल्यामध्यें अभिव्यक्त चिन्मात्रच धारण करितात. जड विषयांना धारण करूं शकत

नाहींत. त्यामुळेंही अनुभवादिकांना चिन्मयताच आहे. अहो, तें महा तेजच चित्तांत तृणादि बाह्य वस्तूंच्या आकारानें उदय पावतें. त्याला कोणी कोठेंही प्रतिबंध करूं शकत नाहीं. जलाच्या निम्न प्रदेशगमना-प्रमाणें हा सर्व चेतन ब्रह्माचाच स्वभाव आहे. अर्थात् रामा, हें जग भावाभावरहित मध्य अवस्थेंत स्थित आहे. म्हणूनच तृण, पर्वत, वृक्ष, काष्ठें यांना अचेतन म्हणणाऱ्या मूढांना ज्ञानी नेहमीं हंसत असतात. या सृष्टींत आत्माच या सर्व संकल्पमय वस्तूंना जाणतो. त्या वस्तूही आत्म-सत्तेनेंच व ब्रह्मसंकल्पानेंच सत्तायुक्त होतात. वास्तव सर्व जग चिन्मय आहे, ही दृष्टि जितकी जितकी दृढ करीत जावें, तितकें तितकें दुःख कमी होऊं लागतें व शेवटीं तर तें सर्वथा लय पावतें. पण तेंच जगाला जगाच्या दृष्टीनें वारंवार पाहूं लागलें म्हणजे दुःखही वाढत जातें. दुष्कर्मामुळें दीर्घकाल मूढ झालेल्या जीवांना ही उत्तम दृष्टि प्राप्त होत नाहीं. त्यामुळें त्यांचा संसार वज्रासारखा दृढ होतो. तो कदापि शांत होत नाहीं. तात्पर्य या जगांत आकार, सत्ता, असत्ता, जन्म, नाश इत्यादि कांहीं नाहीं. तर तें सर्व या परमार्थ चित्सत्तेंतच स्फुरत आहे. या स्फुरणाचा अभाव झाला असतां तें ब्रह्म स्फटिकस्तंभासारखें होतें. त्यानंतर स्फटिक स्तंभांत दिसणारीं साकार प्रतिबिंबेंही जशीं कधीं कोणाच्या हातीं लागत नाहींत त्याप्रमाणें त्यांत भासणारीं सर्व प्रतिबिंबें नाहींतशीं होतात व तें स्वतः कैवल्य बनतें. (त्यानंतर तूं वर जशा घेतल्या आहेत तशा शंकांना व विकल्पांना अवकाशच रहात नाहीं) १७८.

सर्ग १७९—सर्व अप्रतिघ असल्यामुळें पूर्वोक्त शंकेला अवकाशच नाहीं, असें सांगतात.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, याप्रमाणें हें सर्व त्रिभुवन शुद्ध सत्स्वरूप आहे. तेव्हां अज्ञांनीं सप्रतिघ व मूर्त म्हणून कल्पिलेलीं भूतें या सृष्टींत संभवत नाहींत. मग भौतिक शरीरादि सप्रतिघ वस्तु कोठून असणार ? हें जें कांहीं दिसत आहे, तें अप्रतिघ ब्रह्मच पसरलें आहे. चिदाका-शांत चिदाकाश, शांतामध्यें शांत, आकाशांत आकाश व ज्ञप्तीमध्यें ज्ञप्ति विकास पावत आहे. सर्व संविन्मय आहे. तेव्हां तूं म्हणतोस तें सप्रतिघ आहे कोठें ? आणि तेंच जर नाहीं तर तुझी शंका तरी युक्त

कशी होणार ? देह, त्याचे अवयव इत्यादि तर स्वप्नदेहाप्रमाणें चिन्मात्र आहे. हात, पाय, डोकें, इंद्रियें, इत्यादि सर्व सप्रतिघ आहे. रामा, मी या प्रत्यक्षसिद्ध पदार्थांचा अपलाप करीत आहें, असें तूं समजूं नकोस. कारण जगत्स्थिति हा ब्रह्माकाशाचा स्वप्नरूप स्वभाव असल्यामुळें हें सर्व सहेतुक व अहेतुकही संभवतें. तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें ब्रह्म निर्विकार व अद्वय असल्यामुळें व जगाचें दुसरें कारण संभवत नसल्यामुळें त्याची उत्पत्तिच होत नाहीं, म्हणून तो जगदुत्पत्तीचा अपलाप करणार. पण भ्रांतिमान् अतत्त्वज्ञांच्या दृष्टीनें हें सर्व अनादि असल्यामुळें कारणपरंपरेचा संभव असतो. शिवाय त्यांना ब्रह्माचें ज्ञान नसतें. त्यामुळें त्यांच्या दृष्टीनें उत्पत्ति, स्थिति इत्यादि सर्व संभवतें. तात्पर्य जो तो आपापल्या निश्चयाप्रमाणें पहातो. पण युक्तिवाद्यांच्या दृष्टीनें विचार केल्यास—कारणावांचून उत्पन्न झालेलें व संविदात्मत्वानें अनुभवास येणारें हें जग अत्यंत असतूही नाहीं व अत्यंत सतूही नाहीं. तर तें सत्—सारखें आहे, असें म्हणणें युक्त ठरतें. परंतु रामा, मायावाद्यांच्या दृष्टीनें पाहिल्यास या सर्वांची स्वप्न, गंधर्वनगर, गारुड इत्यादिकांप्रमाणें सुरेख उपपत्ति लागते. कारण त्या वादांत नुसत्या संकल्पानेंच जें एक असतें तें सहस्र होतें व सहस्र असतें तें एक होतें. अनेक नद्यांचा एक समुद्र व एका कालाचे युग, कल्प, वर्ष, अयन, ऋतु इत्यादि अनेक भाग कसे होतात, तें प्रसिद्ध आहे. सारांश हा देह स्वप्नाप्रमाणें संविद्—आकाश मात्र आहे. तो अनुभवाचा विषय होत असला तरी स्वप्नांतील पर्वताप्रमाणें निराकार आहे. त्रिपुटीमानालाच हें जग भासतें. स्वप्नांतील भयाप्रमाणें, त्यापासून होणारा संताप ज्ञानानें शमतो. एक मायाशक्तिच अनेकाकार भासते. सर्ग हे आनंदसागराचे बिंदु आहेत. वास्तव ते त्याहून थोडेसेही पृथक् नाहींत १७९.

सर्ग १८०—कुंददंताख्यानांतील वृक्षावर लोंबत राहणाऱ्या तापसाची वरलाभापर्यंत कथा.

श्रीराम—भगवन्, आतां माझा हा एक संशय घालवा. एकदां मी एकाग्रमनानें विद्वानांच्या विद्यागृहांत बसलेलों असतांना तेथें एक तापस आला. तो केवळ विद्वानच नव्हे तर कांतियुक्त दूर्वासाप्रमाणें अतिशय

तेजस्वी, व त्यामुळेंच दुःसहही होता. त्यानें सभेंत प्रवेश करितांच तिला नमस्कार केला. तो योग्य आसनावर बसला व त्याला आम्हीही सर्वांनीं प्रणाम केले आणि मी आपले वेदांत सांख्यपाठ संपवून विश्रांति घेत बसलेल्या त्याला म्हटलें,–'भगवन्, आपण फार दुरून चालून आलो असून थकलां आहां, असें दिसतें. तेव्हां आपण कोठून आलां तें मला सांगा.'

ब्राह्मण—राघवा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. या महाभागा, मी येथें येण्याचा हा मोठा यत्न केला आहे. यास्तव मी कशाकरितां आलों आहें, तें तूं ऐक. वैदेह या नांवाचा सर्व सौभाग्यसंपन्न देश आहे. त्यांतील मी ब्राह्मण आहें. मी विद्या प्राप्त करून घेऊन तेथें राहिलों, माझे दांत कुंदाच्या फुलाप्रमाणें शुभ्र असल्यामुळें मला कुंददन्त असें म्हणतात. कांहीं दिवसांनीं मला विरक्ति येऊन मी विहार करूं लागलों. अनेक देवांचीं, मुनींचीं व ब्राह्मणांचीं पुण्यस्थानें पाहिलीं. रामा, प्रवास करतां करतां मी एकदां श्रीपर्वतावर आलों. तेथें मी पुष्कळ दिवस अनुग्र व दीर्घ तप करीत राहिलों. त्या पर्वतावर एक अरण्य आहे. पण त्यांत तृण–वन इत्यादि कांहीं नाहीं. त्यांत मध्यभागींच एक अनेक शाखावान् वृक्ष होता. तो लहान व कोमलपल्लवयुक्त असून शून्य आकाशांतील मंद किरणवान् सूर्याप्रमाणें दिसत होता. त्याच्या एका शाखेवर एक पवित्र आकाराचा पुरुष लोंबत आहे. मौंज तृणाच्या दोरीनें त्याचे पाय वर बांधलेले असून मस्तक खालीं लोंबत होतें. त्या वनांत गेलेल्या मीं त्याला एकदां पाहिलें व जवळ जाऊन आणि हात जोडून आपल्या मनांतच विचार केला.-हा कोणी महात्मा जिवंत तर आहे. कारण याचा श्वास चालला असून शिवाय त्याचा देह अक्षत आहे. शीत, वात व ऊन यांचे स्पर्श याला समजत आहेत. यास्तव आपण याची सेवा करावी. असा विचार करून मी त्या पुरुषाची पुष्कळ दिवस सेवा केली. त्यामुळें हळू हळू त्याचा मजवर विश्वास बसत चालला. अशा रीतीनें आणखीं कांहीं दिवस गेल्यावर मी त्याला विचारलें–भगवन्, आपण कोण आहां ? हें दारुण तप कशाकरितां करतां ? फार उशीरानें श्वासोच्छ्वास करीत असल्यामुळें आपलें जीवितही सहज ध्यानांत येत नाहीं.

तें ऐकून तो महात्मा मला म्हणाला, " साधो, तूं माझ्या कुलदेश तप-इत्यादिकांविषयीं कां प्रश्न करीत आहेस ? त्याच्या ज्ञानापासून तुला कांहीं लाभ होणार आहे का ? कारण व्यर्थ गोष्टी कोणी जाणूं इच्छित नसत " पण त्यावर मी त्याला आपली हकीकत सांगण्याविषयीं पुष्कळ आग्रह केला. तेव्हां तो म्हणाला, " मी मथुरेंत झालों व पित्याच्या येथें वाढलों. बाल्य व यौवन यांच्या मध्यभागीं असतांनाच मला शब्दशास्त्र व अर्थ-शास्त्र यांचें ज्ञान झालें होतें. पुढें यौवनांत प्रवेश करतांच मला भोगांची इच्छा झाली. तों मी राजा सर्व सुखसामग्रीनें युक्त असतो, असें कोणा-च्याशा तोंडून ऐकलें आणि सप्तद्वीप पृथ्वीचें सार्वभौमपद मिळावें म्हणून येथें येऊन हें असें उग्र तप करूं लागलों. मला येथें रहावयास लागून बारा वर्षें झालीं. हे मानदा, तूं माझा निष्कारण मित्र आहेस. आतां तूं आपल्या इष्ट स्थानीं जा. मीही आपल्या इष्ट प्राप्तीकरितां दृढ निश्चयानें असेंच अनुष्ठान करीत राहतों. "

पण मी त्याला फिरून बोललों-" साधो, तुला इष्ट वर मिळेपर्यंत मीही येथेंच राहून तुझें रक्षण, परिचर्या, इत्यादि करतों." मी इतकें बोलत आहें तोंच तो शांत व पाषाणमौनवान् झाला. मेल्याप्रमाणें तो निश्चेष्ट बनला. त्यानें आपले नेत्र मिटले. पण तें आश्चर्य पाहूनही मी निश्चयानें काळाचे भिन्न भिन्न वेग सहन करीत, उद्विग्न न होतां, साहा महिने तेथें राहिलों. एकदां सूर्यमंडलांतून निघून एक सूर्यासारखा अति तेजस्वी पुरुष त्याच्या पुढें आलेला मला दिसला. त्याची तो व मी मनानें व शरीरानें जों पूजा करीत आहों, तों तो असें अमृतप्राय वचन बोलला, " अरे या वृक्षाच्या अग्रावर लोंबत राहून तप करणाऱ्या ब्राह्मणा, तूं आपलें हें उग्र तप पुरें कर व मजपासून इष्ट वर मागून घे. सात सागर व द्वीपें यांचें जिच्या सभोंवार वेष्टन आहे, अशा पृथ्वीचें पालन याच शरीरानें तूं सात सहस्र वर्षें करशील. इतकें सांगून तो दुसरा सूर्य मंडलांत शिरला.

तो गेला असतां मी त्या महातापसाला, आतां इष्ट वर मिळालेला असल्यामुळें, तप पुरें करून खालीं येण्याची सूचना केली, ती त्यानें मान्य केली. त्याबरोबर मीं वृक्षावर चढून त्याच्या पायांस बांधलेली दोरी

सोडली व त्या दीर्घ तापसाला खालीं उतरून बसविलें. कांहीं वेळानें एकसारखें लोंबत राहिल्यामुळें शरीरांतील शिरांना आलेला ताठपणा घालवून तो महात्मा स्नान करावयास उठला. अवश्य कर्मे करून तपः-पुण्यप्रभावानें त्याच वृक्षापासून प्राप्त झालेल्या फळांनीं माझ्यासह त्यानें पारणा केली. त्यानंतर आम्ही दोघेंही तेथें पुण्यवशात् प्राप्त झालेलीं गोड फळें भक्षण करीत व अनेक रम्य गोष्टी बोलत तीन दिवस आनंदानें राहिलों. नंतर सूर्यपुरुषापासून अभिमत वर प्राप्त करून घेऊन तो महात्मा मजबरोबरच आपल्या मथुरा नगरीस जावयास निघाला १८०.

सर्ग १८१—मथुरेस जात असतांना वाट सोडून गौरीवनांत जाणें व तेथील वृद्ध तापसाशीं संवाद.

कुंददन्त—राजपुत्रा, चंद्र व सूर्य जसे सायंकाळीं इंद्रनगरीस जावयास प्रवृत्त होतात त्याप्रमाणें आम्ही दोघे दिवसभर मार्ग चालून सायंकाळीं मुदित मुखानें निवासस्थानीं जावयास निघालों. आम्हांला जवळच रोध नांवाचा गांव लागला. त्याच्या जवळच्या आम्रवनांत राहून आम्ही विश्रांति घेतली. पुढें सालीसे नगरांत आम्ही दोन दिवस विश्रांति घेतली; व पुढचा मार्ग आनंदित चित्तानें क्रमूं लागलों. मार्गांत अनेक प्रकारचे सुखकर पदार्थ आम्हांला दिसले. मधुर जल, शीतल छाया, मंद वायु, सुगंधी वृक्ष व सुरस फळें यांचा ठिकठिकाणीं लाभ होत असल्याकारणानें आम्हांला तो प्रवास अतिशय सुखावह झाला. आम्ही याप्रमाणें आनंदानें मार्गाचें आक्रमण करीत तीन दिवस प्रवास केला. चवथ्या दिवशीं आम्हांला गौरीच्या आश्रमाचा मार्ग लागला. तेव्हां तो महा तापसी त्या मार्गानें जाऊं लागला व मला म्हणाला–" साधो, हा गौरीच्या आश्रमाचा मार्ग आहे. तो आश्रम अनेक मुनींच्या समूहानें मंडित झालेला असतो. माझे दुसरे सात भाऊ माझ्याप्रमाणेंच सार्वभौमत्वाच्या इच्छेनें तप करीत आहेत. त्या निष्पापांबरोबर मींही येथेंच पूर्वी सहा महिने तप करीत होतों. तो पवित्र आश्रम येथून दिसत आहे. त्याच्या सभोंवार असलेला वृक्षांचा समुदाय फार शोभतो. त्याच्या द्वाराशीं हरिणांचीं बाळें आनंदानें क्रीडा करीत असतात. कांहींतर स्वस्थ झोंप घेत पडतात. वृक्षावरील पोपट शास्त्रांतील नानावाद बोलतात. यास्तव मित्रा, आपण त्या आश्रमांत

जाऊं या. ब्रह्मलोकाप्रमाणें असलेल्या त्याच्या नुसत्या दर्शनानेंच 'आमचें चित्त अतिशय स्वच्छ होईल. तत्त्वदर्शनानें ज्यांचें चित्त तृप्त झालेलें असतें त्यांचें दर्शन घ्यावयास विद्वानांचें मन नेहमींच उत्सुक असतें.."

असो; राघवा, त्यानें असें सांगितलें असतां मीही त्याच्या बरोबर चाललों. थोड्याच वेळांत आम्हीं त्या आश्रमास येऊन पोंचलों. पण आम्ही त्या महा अरण्यांत त्या संहाररूपी आश्रमास जों पहात आहों तों त्यांत आम्हांला वृक्ष, पर्णशाला, झाडांचा समुदाय, मानव, मुनि, हरिणबालकें, पक्षी इत्यादिकांतील कांहीं आढळलें नाहीं. केवळ शून्य व उन्हानें तापलेलें अरण्य पसरलें होतें. 'हाय हाय, हें काय कष्टावह घडलें!' असें म्हणून आम्ही दोघेही तेथें इतस्ततः भटकूं लागलों. बऱ्याच वेळानें आम्हांला एक वृक्ष दिसला. तो शीतळ छाया व हिरवीं पानें यांनीं युक्त असून त्याच्या खालीं एक वृद्ध तापस समाधानांत स्थित होता. त्याला पाहून आम्हांला मोठा आनंद झाला व तो समाधि सोडून उठेपर्यंत आम्ही दोघेही त्याच्या अग्रभागीं छायेमध्यें हिरव्या गवतावर बसलों. पण बराच वेळ तो समाधि सोडून उठेच ना. तेव्हां मला कंटाळा आला व मीं 'अरे बा मुने, आतां तुझी समाधि पुरे कर. ऊठ एकदां.' असें मोठ्यानें म्हटलें. तेव्हां त्याची समाधि भंग पावली व तो देहभानावर येऊन जांभया देत आम्हांस म्हणाला "तुम्ही दोघे कोण आहां? येथील गौरीचा आश्रम कोठें गेला? मला येथें कोणी आणलें? व आतां कोणतें वर्ष चाललें आहे?"

तें ऐकून मी उलट बोललों, "भगवन्, आम्हांला यांतील कांहीं एक माहीत नाहीं. पण आपण एवढे ज्ञानी असून स्वतःच कां जाणत नाहीं." माझे हे शब्द कानीं पडतांच तो मुनि ध्यानस्थ झाला व त्यानें अंतर्दृष्टीनें आपलें व आमचेंही सर्व वृत्त जाणलें. दोन घटिकांनीं ध्यान सोडून तो आम्हांस म्हणाला, "तुम्ही कार्यज्ञ आहां. यास्तव काय आश्चर्य घडलें तें ऐका. तुम्ही हा जो कदंबवृक्ष पहात आहां तें माझें निवासस्थान आहे. कांहीं कारणानें सती गौरी सरस्वती होऊन दहा वर्षें या अरण्यांत राहिली. सर्व ऋतु तिची सतत सेवा करीत होते. त्यामुळें हें अरण्य अतिशय विस्तीर्ण व भूषित झालें होतें. तें गौरीवन या नांवानें प्रख्यात झालें.

थांत भ्रमरादि सर्व मधुलोलुप जीव, सर्व प्रकारचे पुष्पित व फलयुक्त वृक्ष, वापी, कूप, सरोवरें, विविध पशु, पक्षी, मानव, गंधर्व, यक्ष, किन्नर इत्यादि सर्व असून त्यांतील सर्व जीव आनंद भोगीत होते. असो; अशा प्रकारच्या या विचित्र वनांत शंकराची अर्धांगी कांहीं काळ कदंब वागेश्वरी होऊन चिरकाल राहिली. त्या कारणानेंच हें वन इतकें संपन्न झालें होतें.

सर्ग १८२—त्याच्या भ्रात्यांचा घरांतील समागम, वर आणि शाप यांचें कारण व सिद्धि.

वृद्धतापस—साधूंनो, त्या वनांतील या कदंबवृक्षामध्यें दहा वर्ष वास करून गौरी आतां आपल्या मूळ स्थानीं गेली आहे. तिच्या स्पर्शरूपी अमृतानें सिक्त झालेला हा वृक्ष आईबापांच्या मांडीवर लोळणाऱ्या बालकाप्रमाणें अद्यापि वृद्ध होत नाहीं. गौरी निघून गेली असतां आसपासच्या लोकांनीं त्याच्यांतील तृण—काष्ठें इत्यादि नेऊन त्यांवर आपला निर्वाह चालविला आहे, असें हें अरण्य बाकीच्या अरण्यासारखें शुष्क व शून्य झालें. आतां मी आपला वृत्तान्त सांगतों तो ऐका.—माळव या नांवाचा एक देश आहे. त्यांत मी राजा होतों; पण एकदा आपलें राज्य सोडून भूमीच्या आश्रमांतून फिरत मी या प्रदेशीं आलों. येथल्या आश्रमवासी जनांनीं माझा चांगला सत्कार केला असतां मी या कदंबाच्या खालीं ध्याननिष्ठ होऊन राहिलों. कांहीं कालानें तूं (मथुरावासी) आपल्या सात भावांसह येथें आलास. तुम्ही सर्वजण येथें तप करीत राहिलां. तुम्हांला या माझ्या आश्रमांतील इतर तापसही मान्य झाले. कांहीं दिवसांनीं त्यांतील तूं (एक) श्रीपर्वतावर गेलास. दुसरा कार्तिक स्वामीपाशीं तप करावयास गेला. तिसरा वाराणसीस व चवथा हिमाचलास गेला. बाकीचे चौघेजण येथेंच तप करीत होते. त्या सर्वांचा ‘ सार्वभौम राजा व्हावें ’ हा एकच मनोरथ होता. तो आतां सफल झाला आहे, प्रत्येकाच्या इष्ट वरद देवानें तपाच्या योगानें संतुष्ट होऊन प्रत्येकाला वर दिला आहे. त्यामुळें अतिशय आनंद झालेले ते सर्व आपल्या घरीं गेले आहेत. वर प्रसंगीं त्या सर्वांनीं त्या सर्वेश्वरीपाशीं ‘ हे देवि, आमच्या राज्यांतील प्रजा सत्यपरायण व वर्णाश्रमधर्मसंपन्न असो, ’ असा उत्तम वर मागितला. तेव्हां ‘ तथास्तु ’ असें बोलून ती सर्वेश्वरी अंतर्धान पावली. असो;

याप्रमाणें इष्ट वर मिळाला असतां ते भ्राते आपल्या घरीं गेले. त्यांच्या आश्रमांतील जनही त्यांच्या बरोबरच गेले. एकटा मी मात्र ध्याननिष्ठ होऊन या वागेश्वरी-कदंबाच्या खालीं एकांतांत पाषाणाप्रमाणें स्थिर होऊन राहिलों आहें. पुढें आसपासच्या लोकांनीं या अरण्याला उद्ध्वस्त करून सोडलें,तरी हा एक वृक्ष अगदीं पूर्वीप्रमाणेंच आम्लन आहे, म्हणून सर्व लोक याची व माझीही पूजा करीत असतात. आज तुम्ही दोघे दीर्घ तापसी येथें आलां आहां. असो; अहो साधूंनो, मी ध्यानानें पाहिलेलें हें सर्व वृत्त तुम्हांला सांगत आहें. आतां तुम्ही दोघेही आपल्या घरीं जा. तेथें तुम्हांला दुसरे कृतार्थ भ्रातेही भेटतील. ते सर्व आपल्या सर्व परिवाराशीं संगत झाले आहेत. तेथें गेल्यावर ब्रह्मलोकांतील अष्टावसूंच्या समागमाप्रमाणें तुमचा भव्य समागम होईल.

अहो या स्थानांतील श्रेष्ठांनों, त्या वृद्ध तापसानें असें सांगितलें असतां मी संशयित होऊन त्याला हें आश्चर्य विचारलें.—भगवन्, सप्तद्वीपयुक्त भूमि तर एकच आहे, तेव्हां ते आठी भ्राते एकाच वेळीं सप्तद्वीपेश्वर कसे होणार?

वृद्धतापस—अरे वेड्या, हें एवढेंच का तुला यांत असंबद्ध वाटतें! आणखीही आश्चर्य मी तुला सांगतों तें ऐक. हे आठी तापस भ्राते देहक्षय झाल्यावर गृहोदरांत सप्तद्वीपेश्वर होतील. ते या महीपीठांत या गृहांतच राजे होतील. त्या आठजणांच्या आठ भार्या आहेत. त्या हे आठीजण तप करावयास गेले असतां अतिशय दुःखित झाल्या. कारण साध्वी स्त्रियांना पतिविरह असह्य वाटत असतो. त्यांचें वारंवार स्मरण होऊं लागलें असतां त्यांनींही घरीं राहूनच दारुण तप केलें. शंभर चांद्रायणें केलीं. त्यामुळें पार्वती प्रसन्न झाली व ती ईश्वरी गुप्त राहूनच अंतःपुरांतील मंदिरांत पूजा चालली असतां त्या आठजणींतील प्रत्येकीस म्हणाली,—"हे बालिके, पतीकरितां व आपल्याकरितां वर मागून घे. ग्रीष्मकाळीं जशी पुष्पमंजरी त्याप्रमाणें तूं या दीर्घ तपानें अतिशय क्लिष्ट झाली आहेस." देवीचें हें भाषण ऐकून व तिच्या पायांवर पुष्पांजलि समर्पण करून आपल्या वासनेप्रमाणें तिची स्तुति करीत प्रत्येक सुवासिनी म्हणाली,—"देवि, देवाधिदेवाशीं जसें तुझें प्रेम आहे

तसें माझें माझ्या भर्त्याशीं प्रेम असो व माझा भर्ता अमर होवो. त्यावर देवी म्हणते-बाळे, नियतीच्या दृढतेप्रमाणें या सृष्टींत तप व दान यांच्या योगानें अमर कोणी होऊं शकत नाहीं. यास्तव तूं दुसरा एखादा वर माग.

सुवासिनी—भगवति, हा वर जर अशक्य असेल तर मेलेल्या माझ्या पतीचा जीव माझ्या घरांतून एक क्षणभरही बाहेर जाऊं नये, हा वर मला दे.

देवी—तथास्तु. वत्से, हा देह सोडल्यावर लोकांतरींही तूं आपल्या याच पतीची भार्या होशील.

असा वर देऊन मेघध्वनीसारखा तो देवीचा शब्द आकाशोदरांत शांत झाला. नंतर कांहीं कालानें त्यांचे भर्तेही महावर मिळवून परत आले. एकटा हाच मार्गे राहिला आहे. यास्तव आतां यालाही घरीं परत जाऊं दे. म्हणजे सर्वांनाच अत्यानंद होईल. बा तापसा, हें आणखी एक त्यांचें असमंजस आश्चर्यवृत्त ऐक. हे आठीजण तप करावयास गेले असतां अतिशय दुःखी झालेला त्यांचा बाप व आई तीर्थे व मुनींचे आश्रम पहावयास निघालीं. तीं दोघें आपल्या शरीरांची अपेक्षा न करितां पुत्रांच्या हिताच्या इच्छेनें कलाप ग्रामास जावयास तयार झालीं. तीं जावयास निघालीं असतां मुनींच्या ग्राममार्गांत एका शुभ्र, कपिलवर्ण, ऱ्हस्व व ज्याचे केंस वर उचललेले आहेत अशा पुरुषास पाहतीं झालीं. हा कोणी वृद्ध वाटसरू आहे, असें समजून त्या दोघांनीं त्याला नमस्कार केला नाहीं. उलट त्वरेनें जात असतांना त्यांच्या पायांपासून उडालेली धूळ त्या पुरुषाच्या अंगावर गेली. तेव्हां अतिशय रागावलेला तो त्यांस म्हणाला, "भार्येसह तीर्थयात्रा करावयास निघालेल्या हे महामूर्खा, मज दुर्वासाचा अनादर करून मला नमस्कार न करितां पुढें जात आहेस काय ? बरें आहे. तप करीत असलेल्या तुझ्या पुत्रांचे व सुनांचे मोठ्या कष्टानें संपादिलेलेही महा वर विपरीत फल देणारे होतील."

पण असें बोलत असलेल्या त्याचा तो सस्त्रीक ब्राह्मण जों सन्मान करावयासाठीं त्याच्यापाशीं जात आहे तों तो महा कोपी मुनि गुप्त झाला. त्यामुळें त्या दोघांना फार दुःख झालें, त्यांचीं तोंडें उतरलीं. तीं दोघेंही कृश झालीं व निराश होऊन आपल्या घरीं परत आलीं.

म्हणून मी म्हणतों कीं, त्यांना असमंजस असें कांहीं नाहीं. एका गळ्यावर दुसरें गळूं जसें यावें त्याप्रमाणें या आठ जणांच्या चरित्रांत लक्षावधि असमंजस गोष्टी आहेत. साधो, केवळ यांच्यामध्येंच नव्हे तर या मायामय जगांत इतरत्रही अशीं लक्षावधि आश्चर्यें संभवतात १८२.

सर्ग १८३—ब्रह्मदेवाच्या वाक्यानें विरुद्ध वर व शाप यांचा जय.

कुंददंत—त्यानंतर मी त्या अतिवृद्ध तापसाला म्हटलें, "एकाच सप्तद्वीप पृथ्वींत ते आठ जण सप्तद्वीपेश्वर कसे होतील ? घरांतून बाहेरही न पडलेल्या जीवांना दिग्विजय कसा करतां येईल ? वरद देवांनीं दिलेले वर शापांच्या योगानें विरुद्ध कसे होतील ? तेव्हां वृद्धतापस बोलला—"साधो, तूं यांचें पुढचें वृत्त ऐक. म्हणजे तुझ्या सर्व शंका निवृत्त होतील. हा आठवा आपल्या घरीं जाऊन पोचला म्हणजे ते सर्व भाऊ कांहीं काळ तेथें आनंदानें राहतील व नंतर ते सर्वजण मरतील. त्यांचे आप्त त्यांचें और्ध्वदेहिक कर्म करतील. नंतर त्यांचे जीव सुषुप्तींत असल्याप्रमाणें कांहीं काळ जडसे होऊन राहतील. तितक्यांत त्यांचीं तीं वरशापात्मक कर्में स्वाभाविकपणेंच त्यांच्या चित्ताकाशांत एकत्र जमतील. त्या त्या कर्मांच्या फलप्रद अधिष्ठातृदेवता कर्मरूप होऊन, आपापल्याला अनुकूल अशा समूहानें युक्त पृथक् पृथक् संपुट करतील. त्याचप्रमाणें संपुटित झालेले वर व शाप पृथक्पृथक् शरीरें करतील. वरांचा वेष सुभग, असेल. त्यांच्या हातांत कमळ व ब्रह्मदंडरूप आयुध असेल. त्यांना चार भुजा व चंद्राप्रमाणें शुभ्र कांति असेल. पण शापांचीं शरीरें उग्र असतील त्यांच्या हातांत त्रिशूळ असून नेत्र तीन, अंगकांति मेघांसारखी, दोन भुजा, व कपाळाला आंठ्या असा वेष असेल. वर म्हणतील,—"अहो शापांनो, तुम्ही दूर व्हा. कारण ऋतूंप्रमाणें यावेळीं आमचा काल आला आहे. तेव्हां त्याचें उल्लंघन कोण करूं शकणार ?" पण तें ऐकून शाप म्हणतील,—"अरे वरांनो, तुम्ही दूर व्हा. हा आमचा काळ आहे. तुमचा कोठचा ?

त्यावर वरदेवता पुनः म्हणतील,—"तुम्हांला मुनीनें केलें आहे व आम्हांला सूर्यानें केलें आहे. मुनीपेक्षां सूर्य अधिक आहे. कारण विधात्यानें त्याला मुनींच्या पूर्वीं निर्माण केलें आहे." पण वर असें बोलत आहेत तों शाप रागावून त्यांस म्हणतील,—"अरे जा, तुम्हांला सूर्यानें

केलेलें असलें तरी आम्हांला रुद्राच्या अंशानें निर्मिलें आहे. रुद्र सर्व देवांहून अधिक असून आम्ही त्याच्या अंशाकडून निर्मिलेले आहों." पण इतकें बोलून त्यांनीं पर्वतांच्या शिखरांसारखे आपले त्रिशूल उचलले आहेत व आपले शत्रु आयुधें उचलून लढावयास सज्ज झाले आहेत असें पाहून वर हंसत अशी निश्चित वाणी बोलतील. "अहो शापांनो, तुम्ही हें असलें पाप शील सोडून कार्याच्या परिणामाचा विचार करा. कलहानंतर जें अवश्य करावें लागेल, असें तुम्हांला वाटत असेल तें तुम्ही प्रथम करा. कलहानंतर आम्हांला ब्रह्मपुरीस जाऊन तेथें निर्णय करावा लागेल हें जर ठाऊक आहे तर तो पूर्वींच कां करूं नये ?

वरांचें हें युक्तियुक्त भाषण ऐकून शाप बरें आहे, असें म्हणतील. कारण मूढही युक्तियुक्त भाषण मानीत असतो, असा सर्वांचाच अनुभव आहे. त्यानंतर ते सर्व मिळून ब्रह्मपुरास जातील. संदेह आला असतां महा प्रभावशाली पुरुषच पुरुषांची गति होतात. ब्रह्मदेवाच्या अग्रभागीं गेल्यावर ते सर्व त्यास प्रणाम करून आपला वृत्तान्त व संदेह-बीज त्यास निवेदन करतील. नंतर त्यावर ब्रह्मा म्हणेल,—"अहो वर-शापादिदेवतांनो, शास्त्रानुसार दृढ अभ्यासानें ज्यांच्या विषयींची संवित् दृढ केलेली असते त्यांना अंतःसार म्हणतात व त्यांचाच विजय होतो. आतां तुमच्यापैकीं अंतःसार कोण आहेत, याचा तुम्हीच विचार करा."

ब्रह्मदेवानें असें सांगितलें म्हणजे ते आपापली अंतःसारता पहावयासाठीं एकमेकांच्या हृदयांत शिरतील व परस्परांची हृदयसारता पाहून अगोदर सर्व शाप ब्रह्मदेवास म्हणतील, "हे प्रजानाथ, आमचा पराभव झाला आहे. आम्ही अन्तःसार नाहीं. हे वरच वज्रस्तंभपर्वतासारखे अंतःसार आहेत. हे भगवन्, आम्ही सर्व (म्हणजे वर व शाप) संविन्मय आहों. आमचा अन्य देह नाहीं. कारण वर देणाऱ्याची जी संवित् तीच दिलेल्या वररूपानें होऊन राहते. तीच वर मागणाऱ्यामध्यें मला हा वर मिळाला आहे अशा रूपानें राहते. कारण सुखभोगस्थान देह हें वराचें फल आहे. तें विज्ञप्तिमात्राचें कल्पनामय कचन आहे. त्यामुळें तीच विज्ञप्ति देहाकार होऊन देश-कालादि शेकडो कल्पनाभ्रमांनीं विविध भोग्य

विषयांस पाहते. त्यांचा अनुभव घेते व जें भोग्य असेल त्याचा उपभोग घेते. शास्त्रीय तपाच्या वेळीं केलेल्या दृढ संकल्पामुळें वश करून घेतलेल्या संविदात्म्यापासून ग्रहण केलेली वरकल्पना-चित् पुष्कळ वेळानें फलोन्मुखदशेंत चांगली पुष्ट होते व त्यामुळेंच ती अंतःसार असते. दीर्घ अभ्यास हेंच त्याचें कारण आहे. अनेक शुद्ध संवित्-पैकीं शास्त्रानुसार असलेली शुद्ध संवित् प्रबल असते. त्याचप्रमाणें अनेक अशुद्ध संवित्-पैकीं जी शास्त्रविरुद्ध असते ती अधिक अशुद्ध व म्हणूनच अधिक बळकट असते. वरसंवित् आमच्याहून ज्येष्ठ (वडील, पूर्वीची) आहे व ती अप्रमाणजन्यही नाहीं, म्हणूनही वरांनाच प्राधान्य आहे. सारांश ज्याच्या योगानें आम्हाला प्राधान्य येईल, असा एकही योग्य न्याय दिसत नाहीं. एवढ्यासाठींच जेथें वर व शाप या परस्पर विरुद्ध कर्मांचें प्रमाण, अभ्यास इत्यादिकांच्या योगानें साम्य असतें तेथें जलमिश्रित दुधाप्रमाणें मिश्र फलच प्राप्त होतें. पण जेव्हां एकाचवेळीं भिन्न स्थानीं फलभोग देणारे वरशाप एकत्र होतात तेव्हां (विपश्चित् राजांप्रमाणें) जीवचित्-चा विभाग होतो. भगवन्, आपल्या समोर हें तत्त्वोद्गारांचें धाष्टर्य आम्हांस शोभत नाहीं. तथापि आपल्यापासून आम्हीं जें शिकलों होतों तेंच आपल्या पुढें प्रकट केलें आहे, असें जाणून आम्हांला क्षमा कर. तुला आमचा नमस्कार असो. आम्ही आतां सत्वर स्वस्थानीं जातों." असें बोलून शाप कोठें नाहींसे होतील.

पण दुर्वासाचे शाप शांत होतांच त्या आठजणांच्या भार्यांना झालेला देवीचा वर त्यांना घरांतून बाहेर पडावयास प्रतिबंध करील. कारण तोही वर त्यांच्या सप्तद्वीपाधिपत्याच्या विरुद्ध असणार, हें उघड आहे. असो; शापांच्या जागीं देवांच्या वरांना प्रतिबंध करावयास सज्ज झालेले देवीचे आठ वर ब्रह्मदेवास म्हणतील. "हे देवेश, हे सप्तद्वीपेश्वर होण्यासाठीं शवगृहांतून बाहेर पडतील असें मला वाटत नाहीं. कारण आमच्या देवीच्या आज्ञेप्रमाणें आम्ही त्यांस प्रतिबंध करूं. यास्तव आम्ही सफल व्हावें, एवढ्यासाठीं आम्हांला काय आज्ञा करावयाची असेल ती कर."

त्यावर ब्रह्मा म्हणेल, "अहो सप्तद्वीपेश्वर वरांनो व हे गृहरोधवरांनो, तुमचें इष्ट पूर्ण झालें आहे, असें जाणा. तुम्ही आतां जाऊन परस्परांची

अपेक्षा करून रहा. विरोध करूं नका. कारण ते आठी भ्राते मरण पावून आपापल्या घरांतच सप्तद्वीपेश्वर झाले आहेत." तें ऐकून सर्व वर म्हणतील; "पण भगवन्, हें संभवेल कसें? कारण भूपीठ तर एक आहे. तेव्हां त्यांत आठ भूपाल व तेही एका घरांत कसे राहतील?"

तें ऐकून ब्रह्मा हंसून म्हणेल, "तुम्ही, आम्ही इत्यादि सर्वांनीं युक्त असलेलें हें आकाशरूप जग चित्परमाणूंमध्यें स्थित आहे. तें स्वप्नाप्रमाणें आंतच अनुभवास येतें. तेव्हां त्या परमाणूच्या आंतील स्वगृहोदरांत तें सर्व असल्यास त्यांत आश्चर्य कोणतें? चित्-च्या एका सूक्ष्म अणूमध्येंही जर हें त्रिभुवन मावतें तर गृहोदरांत सप्तद्वीपा पृथ्वी भासल्यास त्यांत नवल कोणतें. कारण मरणानंतर भासणाऱ्या जगाला स्वप्नाचें साम्य आहे. जें जगत् या रूपानें भासतें तें सर्व चित्तत्त्व आहे. ज्या अर्थी तें सर्व चिन्मात्रच भासतें त्या अर्थी जगत् मूर्त नाहीं. तें वस्तुतः अमूर्त आहे. त्यामुळें तें गृहांत मावूं शकतें."

असो; वरद ब्रह्मदेवानें असें सांगितलें असतां ते सर्व वर पूर्वी कल्पिलेल्या आधिभौतिक भ्रांतिमय देहांचा तत्त्वविचारानें त्याग करून व आतिवाहिक देहमय होऊन ब्रह्मदेवाला प्रणाम करून, विरोध शांत झाल्यामुळें, मिळूनच त्या त्या ब्राह्मणतापसांच्या मनानें कल्पिलेल्या सप्त द्वीपांत त्या त्या देवांच्या गृहकोशांत गेले. तों ते आठी भ्राते सप्तद्वीपाधिनायक झाले होते. ते प्रत्येकाच्या राज्यांत परस्परांचे भ्राते झाले. पण निरनिराळ्या भूलोकीं त्यांतील निरनिराळा भ्राता अधिपति असून इतर सात भ्राते प्रत्येकाच्या संकल्पाप्रमाणें त्याचे अनुचर होऊन राहिलेले असल्यामुळें त्यांच्यामध्यें विरोधाचें कारणच नव्हतें. त्यांतील कोणी तारुण्यानें सुंदर झालेला राजा आपल्या घरांतच होता. कोणी विहार करीत होता. कोणी शत्रूंना पादाक्रांत करीत होता व याप्रमाणें भिन्न भिन्न भूमींत राजे झालेले ते भिन्न भिन्न क्रिया करीत होते. असो; अशा प्रकारच्या त्या जीवांस पाहून दोन्ही प्रकारचे वर त्यांच्या संवित्-शीं जाऊन मिळतील. इष्ट राज्यभोगादि प्राप्त झाल्यामुळें ते आठीजण चिरकाल सुखानें राहतील.

साधो, याप्रमाणें हे आठ भ्राते तपःसामर्थ्यानें मिळविलेल्या वरांच्या योगानें पूर्वीच सिद्ध झालेलें फल संपादन करून त्याचा यथेच्छ उपभोग

घेतील. प्रत्यक्‌चैतन्यामध्यें जें दृढ निश्चयरूपानें स्फुरतें तेंच बाह्य उचित तप-जपादि कर्मांच्या योगानें कोणाला प्राप्त होत नाहीं ! सर्वांना अवश्य प्राप्त होतें १८३.

सर्ग १८४—अज्ञात चित्‌च जगद्रूपानें भासत असल्यामुळें गृहामध्यें आठवर्षी काय पण कोट्यवधि जगेंही संभवतात.

कुंदद्त—पण भगवन्, गृहांतील अल्प अवकाशांत आठ सप्तद्वीपयुक्त भूमि कशा भासतात ?

वृद्धतापस—हा चिद्धातु असाच आहे. तो स्वतः आकाशाकार (प्रपंचशून्य) असला तरी आपल्याला त्रैलोक्यरूपानें अथवा सुषुप्त–तुर्य-रूपानें, आपलें निजरूप न सोडतांच पाहतो.

कुंदद्त—एका शांत, शिवस्वरूप परम कारणामध्यें स्वभावसिद्ध नानाता वास्तविक रूपानें कशी राहते ?

कदंबतापस—अरे बा साधो, ही नानाता वास्तवी नव्हे. ती भ्रांति-मात्र आहे. त्यामुळें ती त्याच्या एकत्वाशीं विरोध करीत नाहीं. जलावरील तरंगांकडे पाहून या गोष्टीचा निर्णय कर. स्वप्नसुषुप्ताप्रमाणें तें विस्मृत आत्मस्वरूपच आहे. त्यामुळें त्यांत कांहीं विरोध नाहीं. त्या सर्वात्म्याच्या स्वाभाविक वास्तवरूपांत सर्गादि स्वभाव नाहींत; त्यामुळें होणारे विषय नाहींत व ते द्रव्यरूपानें अचित्–ही नाहींत. जशी स्वप्नांत एकच चित् लक्षावधि जनांची सेना बनते व ती स्वतः साक्षिरूपानें शुद्धही असते तसेच हिचे हे सर्व पदार्थ होतात. तिचे स्वरूपांतच चकचकणें, हेंच जगत् होय. आदि सर्गांत चिदाकाशानें जसें जग पाहिलें तसेंच तें होऊन राहिलें आहे. फलें, पुष्पें, पानें, शाखा इत्यादि सर्व जसा वृक्षच तसें हें सर्व चराचर जग चित्‌च होय. परमार्थ व सर्ग हे दोन्ही झाड व वृक्ष यांप्रमाणें पर्याय शब्द आहेत. पण परमार्थ ज्ञानानें हें गूढ कळतें. ज्ञानाच्या अभावीं हें सर्व केवल दुःखाला कारण होतें. अध्यात्मशा-स्त्राच्या बोधानें परमार्थ व जगत् एकच आहेत, असा निश्चय होतो. हीच मुक्तता होय. संकल्पाकार चित्‌चें स्वरूप ब्रह्म आहे व तेंच जगाचें स्वरूप आहे. यास्तव जग ब्रह्मात्मक आहे. ज्याच्यापासून वाणी निवृत्त होतात अथवा होत नाहींत तें ब्रह्म होय. सर्व विधि, निषेध, भावाभावदृष्टि, सृष्टि, प्रलय इत्यादि

सत् ब्रह्म आहे, या चिदाकाश सत्तेमध्यें बीजभूत प्रलय व सर्ग भासतात. एका द्रव्यांत दुसरें द्रव्य मिळविलें असतां जसें तें मिश्रण विचित्र कार्य करूं शकतें त्याप्रमाणें अंतःकरणांत अभिव्यक्त झालेलें प्रमातृचित्सार चक्षुरादि इंद्रियांच्या द्वारा बाहेर पडून घटाद्याकार वृत्तीशीं संबंध झाल्यामुळें घट–पटादि विषयांच्या अधिष्ठानभूत चित्–च्या आवरणाचा भंग करून व त्याच्याशीं मिळून त्रिपुटी स्फुरण करते. एवढ्या साठींच घटादि अर्थांची सत्ता व स्फूर्ति, त्यांच्या अधिष्ठान चित्च्या अधीन असल्यामुळें तेही तन्मात्र आहेत. त्यांची स्थितिही संवेदनानुसारच असते. निस्पंद चित् सर्व वस्तूंचें अधिष्ठान असल्यामुळेंच सर्व द्रव्यशक्तिही आपापल्या आश्रयापासून पृथक् होत नाहींत. किंवा त्यांचा ऱ्हासही होत नाहीं. हें सर्व अविद्यमान असतांनाच दिसतें व त्याचा अनुभव येतो. इंद्र, उपेंद्र, रुद्र, ब्रह्मा इत्यादि सर्वांसह सर्व जग स्वप्नासारखें आहे. खरोखर या चिज्जलांत विचित्र स्पंदरीति दिसतात. हा सर्व संकल्पाचा परिणाम आहे. नियतार्थ देणारी नियति वाहत असते व स्थावर–जंगम सृष्टि क्रमानें राहते. जंगम जीवापासून जंगम होतें व स्थावरापासून स्थावर बनतें. नियतीमुळेंच जल उतरत्या भूमीकडे वाहतें. अग्नीची ज्वाला वर पसरते. देहयंत्रें कार्यें करितात. सूर्यादि ज्योति ताप देतात. वायु नित्य वाहतात. पर्वत स्थिर उभे असतात. कालचक्र सदा दिवस-रात्र इत्यादिक्रमानें चालत असतें.

कुंददंत—भगवन् , आम्हां व्यष्टि जीवांचा व्यवहार धात्याच्या संकल्पनियतीप्रमाणें जरी चालत असला तरी, धात्याची आद्य प्रवृत्ति कशी होते?

वृद्धतापस—स्वप्नांतील आपल्याच मरणाप्रमाणें त्याला सर्व अपूर्व दिसतें. कारण विधात्याचा संकल्प स्मरणाधीन नाहीं. तर तो दिव्यज्ञानानें होणाऱ्या दर्शनाच्या अधीन आहे. त्रिकाल दर्शनाचें सामर्थ्य नसल्यास स्मृतीची कल्पना केली जाते. स्वप्नांत नुस्त्या कल्पनेनें चित्ला दर्शनसामर्थ्य येत असल्याचें अनुभवसिद्ध आहे. यास्तव चित्प्रसादानेंच सर्व दिसतें. म्हणूनच गुण–दोषादिकांचें स्मरण न करितां हर्ष–क्रोधरहित तत्त्वज्ञ कुंभाराच्या चाकाप्रमाणें प्रारब्धवेगानेंच भ्रमण करीत राहतात. साधो, हें सर्व चिदाकाश आहे. त्याचें भान कसें होतें तेंही मी तुला सांगितलें. यास्तव आतां तुम्ही दोघेही उठा. आपल्या निवास स्नानीं जा. आपापलें

इष्ट संपादन करा. मीही या दुःखमलयुक्त व्युत्थानदशेचा त्याग करून पुनः समाधिनिष्ठ होतों. १८४.

सर्ग १८५—ते दोघे घरीं गेले. क्रमानें आठी भावांचा नाश व कुंददंताला रामाच्या प्राप्तीनें ज्ञान.

कुंददन्त—असें बोलून त्या वृद्ध मुनीनें नेत्र झांकले आणि एका क्षणांत प्राण व मन यांची चेष्टा बंद करून तो चित्रांतील पुरुषाप्रमाणें निश्चल झाला. आम्ही अनेक उत्तम प्रार्थनावचनांनीं त्याला संबोधिलें. पण त्यानें आम्हांला कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. कारण तो बाह्य संसाराला सर्वथा विसरला. तेव्हां आम्ही दोघेही तेथून निघून हळू हळू मार्गाचें आक्रमण करीत मोठ्या उत्सुकतेनें मथुरेस पोंचलों. त्या तापसाच्या येथें मीही त्याच्याबरोबर गेलों. तो आलेला पाहतांच सर्व घर आनंदित झालें. कांहीं काल मोठ्या उत्साहानें घालवून त्याचे ते भ्राते एका मागून एक असे मेले. शेवटीं तोही माझा मित्र अस्त पावला. त्याकारणानें मला फार दुःख झालें व मी पुनः त्या कदंबतापसाकडे आलों. पण तो महात्मा गाढ समाधींत होता. मी तेथेंच राहिलों. त्यानंतर तीन महिन्यांनीं तो महापुरुष देहभानावर आला. तेव्हां मी प्रणामपूर्वक तत्त्वोपदेश करण्याविषयीं त्याची प्रार्थना केली. पण तो महात्मा मला म्हणाला, "साधो, मी समाधि सोडून एक क्षणभरही राहण्याची इच्छा करीत नाहीं. मी आतां पुनः समाधींत प्रवेश करतों. अभ्यासावांचून तत्त्वोपदेश तुझ्या मनांत चांगला ठसणार नाहीं. यास्तव मी सांगतों तशी युक्ति कर.

अयोध्या नांवाची एक नगरी आहे. तिच्यामध्यें दशरथ राजा राज्य करीत आहे. त्याचा पुत्र राम. तो या जगांत प्रख्यात आहे. त्याच्यापाशीं तूं जा. त्याचा कुलगुरु वसिष्ठ त्याला भर सभेंत दिव्य मोक्षोपायकथा पुष्कळ दिवस सांगेल. ती ऐकून तूं परम पावन पदीं मजप्रमाणेंच विश्रांति पावशील. इतकें सांगून तो महात्मा समाधींत प्रविष्ट झाला व मी येथें तुजपाशीं आलों. सारांश हा मी असा एक जिज्ञासु आहें. माझें वृत्त, मीं पाहिलेलें व ऐकलेलें वृत्त इत्यादि सर्व मी तुला सांगितलें आहे.

श्रीराम—भगवन्, असें बोलून तो वक्ता कुंददन्त तेव्हां पासून सदा मजपाशीं राहिला. हा पहा तो माझ्या बाजूलाच बसला आहे. या महात्म्यानें आपली ही संहिता ऐकली आहे. आतां हा निःसंशय झाला आहे कीं नाहीं तें याला विचारा.

श्रीवाल्मीकि—राघवानें असें सांगितलें असतां वक्त्यांतील श्रेष्ठ मुनिवर्य वसिष्ठ कुंतदन्ताकडे पहात म्हणाला, " बा ब्राह्मणा कुंददन्ता, मी सांगितलेलें ज्ञेय तुला कळलें कां ? तें मोक्षपददायी आहे.

कुंददन्त—भगवन्, सर्व संशयांचा उच्छेद करणारें आपलें परम पावन वचन मीं ऐकलें. त्यामुळें माझ्या मनांतील सर्व संदेह पार गेले. त्याच्या योगानें मला ज्ञेय कळलें. मला जें द्रष्टव्य होतें तें दिसलें. जें प्राप्तव्य होतें तें प्राप्त झालें. मी आतां परम पदीं विश्रांति घेत आहें. ब्रह्म आदि-अंतरहित व एक आहे. त्याचेच हे सर्व विलास आहेत. त्यामुळें एका अणूंत सहस्त्रावधि जगें राहूं शकतात. मग शून्य गृहामध्यें सप्तद्वीपयुक्त आठ भूलोक राहिले तर त्यांत आश्चर्य कोणतें. ? या महात्म्यामध्यें सर्व सर्वदा सर्वत्र संभवतें. आत्माच सर्व बोध–विषयभावानें अनुभवास येतो. त्यावाचून दुसरें कांहीं नाहीं १८५.

सर्ग १८६—सर्व ब्रह्मच आहे. विधात्याच्या संकल्पाप्रमाणें वर–शापसिद्धि.

श्रीवाल्मीकि—कुंददन्तानें असें सांगितलें असतां भगवान् वसिष्ठमुनि असें परमार्थोचित वचन बोलला.

श्रीवसिष्ठ—खरोखर मोठी हर्षाची गोष्ट आहे कीं या महात्म्याला विज्ञानविश्रांति प्राप्त झाली आहे. हा हातांतील आवळ्याप्रमाणें हें सर्व विश्व प्रत्यक्ष पहात आहे. हें सर्व भ्रांतिमात्र आहे. भ्रांतिही ब्रह्मच आहे. एक व अनामय ब्रह्म शांत आहे. शबल ब्रह्म–निष्कर्ष–दृष्टीनें यानें जें पाहिलें व वर्णिलें तेंही सर्व योग्य आहे. मायाशबल संवित् ज्या ज्या अवस्थेचा संकल्प करते ती ती अवस्था, जलसेकानें जशी एकादी लता, त्याप्रमाणें सहस्त्रशाखांनीं युक्त होते. ब्रह्मांडच परमाणु व परमाणुच ब्रह्मांड. कारण त्याच्या आंत तें आहे. वास्तव शरीरवैचित्र्यकृत जात्यादिभाव सोडून म्हणजेच बंधशून्य होऊन, जशाच्या तसाच ब्रह्म होऊन रहा. व्यवहारांत स्वतः ब्रह्मच दृश्य, द्रष्टा, चित्, जड, किंचित् व न

किंचत् होऊन राहिलें आहे. पण तें परमार्थतः आपल्या अद्वय आनंद-एकरसात्म्यामध्यें स्थित आहे. तें मायेनें दृश्य जग जरी झालेलें असलें तरी तेवढ्यानें द्वैत सत्य आहे, असें समजूं नये. कारण तें द्वैतसमयींही विकाररहित असतें. जागें झाल्यावर जसें स्वप्नादि त्याप्रममाणें हा देह निराकार संविन्मात्ररूप, अप्रतिघ (प्रतिघातास अयोग्य) व अनुभवाचा विषय होत असला तरी असत् आहे. पण संवित्-लाही जड स्थावर-भाव कसा येतो म्हणून विचारशील तर सांगतों—संविन्मय जंतूही निद्राकुल झाला असतां जसा जड होतो, त्याप्रमाणें स्थावर नांवाची संवित् तशीच जड होऊन राहते. जसा निजलेला पुरुष स्वप्न व जाग्रत्—भावास प्राप्त होतो, त्याप्रमाणें चित् स्थावर भावानंतर जंगम भावांत व्यक्त होते. ती जीवसंवित् आत्मज्ञानानें मोक्ष होईतों स्थित असते. नर जसा निद्रास्थिति धारण करतो त्याप्रमाणें चित् जाड्याचा अभ्यास करते. तथापि तिचें चित्त्व लुप्त होत नाहीं. जाड्य वेदनवेत्त्याकरितां (म्हणजे जीवाकरितां) चित् स्थावर व जंगम शरीर धारण करते. पण तरी सुद्धां चित्चा भेद होत नाहीं. तर त्या महा चितीवर आरोपित केलेलें सर्व अचेतन व चेतन जग शरीराच्या नखपादादि अवयवांप्रमाणें अवयवभूत आहे. हिरण्यगर्भानें प्राथमिक सर्गास कारण होणारा संकल्प केला असतां जें रूप जसें व्यक्त झालें तें तसेंच आतांही स्थित आहे. पण तें असें चिरकाळ जडरूपानें जरी राहिलें तरी चिन्मय असल्यामुळें अप्रतिघ व शांत आहे. कारण तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें जगाचें नांवही नसतें. मग रूप तर दूरच राहिलें. चित्रांतील चित्रवधूप्रमाणें हें आत्म्याहून पृथक् नाहीं. चित्रांतील सेना जशी अनाना तशीच चित्तत्त्वांतील सर्गताही नाना नाहीं. अविद्या आवरणाच्या योगानें मोक्षाचा अपलाप करून जाग्रत व स्वप्न दाखविते. जाग्रतादि हे सर्व आत्मसूर्याचे प्रकाश आहेत. उद्भत वासनारूप जो हा स्वप्नभाग तोच उपाध्यंश-प्राधान्यानें चित्त व चिदंश-प्राधान्यानें जीव होतो. तोच देव, असुर, मनुष्य इत्यादि अधिकारी शरीरास प्राप्त होऊन तत्त्वज्ञानानें अविद्यानिद्रेला हटवून मुक्त होतो. हाच चवथ्या व पांचव्या भूमींत ज्ञात होतो; सहावींत सुषुप्ति होतो व सातव्या भूमिकेंत त्यालाच मोक्ष म्हणतात.

श्रीराम—देव, असुर इत्यादिकांच्या शरीरांत चित्त कोणत्या आकारानें व केवढें असतें व त्यांतील जगाचें प्रमाण काय असतें ?

श्रीवसिष्ठ—तें सर्वांमध्यें एकसारख्याच प्रमाणाचें असतें. अनंत हें त्याचें प्रमाण आहे. अणुरेणूंपासून हें जें सूर्याच्या व ध्रुवाच्याही पलीकडचें निळें आकाश दिसत आहे तेथपर्यंत त्याची व्याप्ति आहे. याच्या योगानें दुःसह संसारदुःख होत असल्यामुळें हें चित्‌चें उग्र रूप आहे. या समष्टिरूप चित्ताच्या आंत भुवनांची सर्व ऋद्धि जेव्हां कल्पनेनें येते तेव्हां हा सर्ग चित्तापासून आला आहे, असें आम्ही म्हणतों. चित्तच जीव आहे. त्यामुळें तें आदि-अंतरहित आहे. त्याला विभु म्हणतात. पण वस्तुतः तें अणुरूप आहे. कारण तें व्यष्टि जीवाच्या शरीरांत अगदीं सूक्ष्म भागीं राहतें. त्यांत सर्व त्रिभुवन सांठवलेलें असतें. चित्तच जीव आहे. जीव चेतन असल्यामुळेंच ब्रह्माहून पृथक् नाहीं. त्यामुळें हें सर्व चिदात्ममय आहे. सर्व संकल्पमय आहे. वर, शाप इत्यादिकही संकल्पमय आहेत. तथापि ब्रह्मदेवाच्या संकल्पामुळेंच वर व शाप व्यर्थ होत नाहींत. कारण तो विधाता ब्रह्मात्मवेत्ता असतो, त्यामुळें त्याचा संकल्प सत्य आहे. तो ब्रह्मरूप ब्रह्मा निराधार कल्पना करतो. त्यानें सर्व प्रजा व त्याप्रमाणेंच धर्म, दान, तप, गुण, वेद, शास्त्रें इत्यादि केलें. त्याच महा पुरुषानें तपस्वी व वेदवेत्ते जें जें बोलतील तें तें सत्य व्हावें, अशीही कल्पना केली आहे. त्यानें अशी सर्व पदार्थांच्या स्वभावाची कल्पना केली आहे. सारांश, ही सर्व सृष्टिकल्पना प्रजापतीचा वेष घेतलेल्या चिद्धातूंचीच आहे. शुद्ध चित्स्वभावानें जें जसें जाणलें आहे, त्याला बदलावयास दुसरा कोणी समर्थ होत नाहीं. सर्व त्रिपुटी एक चिद्रूप आहे. ब्रह्मसंवित्‌नेंच स्वतः देहादिकांची कल्पना करून सृष्टिता स्वीकारली आहे. पण मन-बुद्धि इत्यादिकांची कल्पना सोडली म्हणजे अज्ञानमात्र जग आहे, असें पर्यवसान होतें. दुर्बोध शून्याला सर्व जग व कर्म अनुत्पन्नच वाटतें. या शरीरांत मन-बुद्धि इत्यादिकांनीं रहित असलेली मृतावस्था जशी अनुभवास येते अथवा पाषाणादिकांमध्यें जडसत्ता जशी असते तशीच परमात्म्याची मनो-बुद्धिरहित विक्षेपशून्य सत्ता असते, असें जाणावें. ज्याप्रमाणें एकाच गाढनिद्रेंत सुषुप्त व स्वप्न या दोन

अवस्था स्थित असतात, त्याप्रमाणें ब्रह्ममध्यें हे सर्ग–संहारभास आहेत. ते अज्ञाननिद्रेचे अवांतर भेद (पोटभेद) आहेत. सारांश, प्रकाश–अप्रकाश, जड–अजड इत्यादि सर्व भेदकल्पनांची व्यवस्था स्वप्नाच्या दृष्टान्तानें लावावी. चेतनाला जाड्यानुभव संभवत नाहीं, म्हणून म्हणाल तर सांगतों–मानवाचें चित्त दुसरीकडे आसक्त झालें असतां त्याच्या पायांच्या बोटांना लागलेल्या वायु, ऊन, धूळ, इत्यादिकांचें भान होत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. म्हणजे त्याला त्याचा अनुभव झालेला असूनही न झाल्यासारखाच असतो. त्याप्रमाणें आत्मा पाषाणादिकांमध्यें असूनही नसल्यासारखा भासतो. हेंच त्याचें जाड्य होय. त्याचप्रमाणें जडालाही चेतनभाव कसा येतो, तें स्वानुभवानेंच जाणावें. चित्तशून्य दशेंत आम्ही जड होऊन सचित्त दशेंत चेतन कसे होतों, त्याचा विचार करावा. आम्हांमध्यें जशा दिनरात्रींच्या संविद् भासतात तशा परमात्म्यामध्यें सर्ग–संहारसंविद् भासतात. ज्याप्रमाणें केवल जलस्वभाव सागरांत तरंगादिक त्याप्रमाणें आनंदस्वभाव शांतरूप आत्म्यामध्यें हा सर्ग-संहारसमूह स्वभावतःच स्फुरतो. पण प्रमाणपूर्वक तत्त्वदर्शन झालें असतां तो स्फुरत नाहीं १८६.

सर्ग १८७—नियति व जीवप्राप्तीचे हेतु.

श्रीराम—असंख्य विचित्र भावांची नियति (कार्यकारणभावादि नियम) कोठून आली? वस्तूंचा स्वभाव जगांत स्थिर कसा झाला? असंख्य देव असतांना त्यांतील एकटा सूर्यच उग्र तेजस्वी कसा? दिवस कधीं लहान, कोठें मोठे इत्यादि वैचित्र्य कां?

श्रीवसिष्ठ—रामा, प्रथम सर्गांत धात्याला काकतालीयन्यायानें जें जें जसें जसें भासलें, तें तें सर्व तसेंच आजपर्यंत स्थित आहे. कारण ईश्वराची शक्ति नियत आहे. मायेच्या उदरांत असलेलाच सर्ग सृष्टिसमयीं व्यक्त होतो व प्रलयसमयीं तोच स्थूलभाव सोडून अव्यक्त होतो. यास्तव सर्व वस्तूंची ही अर्थक्रियाशक्ति अनादि आहे. तीच नियति होय. अथवा ब्रह्मच सर्व नियत अर्थक्रिया करण्यास समर्थ आहे व तेंच जगाचा आकार धारण करतें. म्हणून नियति प्रतिष्ठित आहे. किंवा तीन अवस्था हा अज्ञात आत्म्याचा स्वभाव आहे,

त्यामुळें . नियतीची सिद्धि होते. त्यामुळेंच एका जीवांचा क्षण दुसऱ्या जीवांचा कल्प होतो. यास्तव स्वभावाचें तत्त्व जाणणारे ज्ञानी प्रजापतीच्या कल्पनेलाचें नियति म्हणतात. अग्नीचें कोठेंही व केव्हांही व्यभिचार न पावणारें औष्ण्य, जलाचें द्रवत्व हे सर्व स्वभाव आहेत व ईश्वराच्या सत्य संकल्पामुळें ते कल्प संपेपर्यंत तसेच राहणार !

परंतु राघवा, पृथ्वी, जल इत्यादि सर्व संविन्मय आहे. त्यामुळें तें चिद होय. मायाशबल ब्रह्मच त्या सर्वांची खाण आहे. हें भूपीठ जनांचा महान् आधार आहे. गंगा–यमुना–प्रभृति मुख्य जलांचा राजा समुद्र, सर्व तेजांचा आधार सूर्य, सर्व स्पंदांचें कारण हा वायु व सर्व शून्यांचा कोश हें आकाश. अर्थात् पंच महाभूतें ह्या बाह्य संवित्तिच आहेत. त्यांतही अनुगत असलेलें ब्रह्म हाच सत्स्वभाव आहे. यास्तव अनेक देवांतील एकटा सूर्यच इतका भास्वर कां हा प्रश्न करावयास अवकाशच नाहीं. कारण हा सर्व त्या सर्वज्ञ सर्वशक्तीचा प्रभाव आहे. हा चतुर्मुख नांवाचा बालक या विस्तीर्ण पृथ्वीला अशा विविध वस्तूंसह आपल्या स्वरूपांतच पसरतो. तस्मात् सर्व चिन्मात्र आहे.

पण रामा, तें शुद्ध स्वयंप्रकाश तत्त्वच अविद्यालक्षण मायास्वभाववशात् सत्तामात्ररूपानें स्फुरतें. तें स्वतःलाच विसरून आपल्यालाच अन्यरूपानें पाहतें. तें भावि सर्गाचें पर्यालोचन करतें. त्यामुळें तें बहिर्मुख होऊन सर्व कल्पित जग रचतें. त्याच्या सत्यसंकल्पामुळें हें जग व त्यांतील स्थूल सूक्ष्म भाव क्षणांत निर्माण होतात. देह व इंद्रियादिकांची विचित्र कल्पना करून व त्या सर्वांना अहं–ममाभिमानानें आपलेंसें करून जीव मोक्षापर्यंत सुंदर संसार करीत राहतो. पण रामा, हें सर्व करीत असतांना सर्वव्यापी अनंततत्त्व नित्यसिद्ध व निर्दोष असतें १८७.

सर्ग १८८—जीव ब्रह्मच आहे. त्याची ही उत्पत्ति लिंगदेहाच्या भ्रांतीनें गौण आहे.

श्रीवसिष्ठ—रामा परमात्म्यापासून ही जी जीवांची उत्पत्ति सांगितली आहे ती खरी नव्हे. तें जीवोत्पादन आत्म्याचें स्वाभाविक अंग आहे. त्यांचीं नांवें अनेक आहेत. त्या विषयोन्मुख चिदात्म्याचीं तीं विचित्र नांवें ऐक. ती चित् मुखप्राण व कर्मेंद्रियें यांस धारण केल्यामुळें व ज्ञानें-

द्रियांनाही धारण केल्यामुळें जीव; माग अनुभविलेल्या व पुढच्या विषयांकडे उन्मुख झाल्यामुळें चित्त; हें असेंच आहे, असा स्पष्ट बोध होत असल्यामुळें बुद्धि, कल्पना व मनन यांच्या योगानें मन; व मी आहें, या अभिमानामुळें अहंकार होते. विद्वान् लोक चित्ताला शास्त्रीयदृष्टया परमार्थ वस्तु (आत्मा,) असेंच म्हणतात. संकल्पजाल पुष्ट झालें असतां तो जीवच पुर्यष्टक होतो. तें सर्व सृष्टीच्या पूर्वी असल्यामुळें प्रकृति होय. आत्मज्ञानानें बाध होत असल्यामुळें तिला अविद्या म्हणतात. हीं सर्व त्या जीवाचींच नांवें आहेत. पण जीव आद्यन्तरहित व अनामय आहे. सुज्ञ आतिवाहिक देहाचा निर्देश करूनच त्याचा उल्लेख करितात. याप्रमाणें हा जगद्भ्रम स्वप्ननगराप्रमाणें मिथ्या भासत आहे. भोग व मोक्ष करीत असला तरी तो निःस्वरूप आहे. तो मोक्षापर्यंत राहतो. वृक्षावरील फळांप्रमाणें त्या शबल चितूच्या आधारानें असंख्य संसार व भूतें होऊन गेलीं आहेत व पुढें होतील. हा चित्तमय देह, आरशाप्रमाणें, आपल्यामध्यें (आंत) व बाहेरही प्राकृत प्रळय होईतों जगें धारण करतो. याप्रमाणें हें सर्व होतें. चित्प्रकाशानें प्रवृत्त केलेल्या त्या आतिवाहिक देहालाच कोणी ब्रह्मा, कोणी विराड्, सनातन, नारायण, ईश, प्रजापति, इत्यादि नांवें देतात. ज्या ज्या भागीं पांच इंद्रियसंविद् भासतात तेथें तेथें तसेच विषय स्थित असतात. यास्तव सर्व चिद्भास आहे. सत्य कांहीं नाहीं. अनादि ब्रह्ममात्र नित्यसिद्ध आहे. असो; हा आतिवाहिक देह स्वतः निराकार असूनही क्रमानें स्वप्नाप्रमाणें स्थूलशरीर, जन्म, कर्म, स्थान, परिणाम, वय, देश, काळ, क्रिया, इत्यादिकांस पाहतो. जरा-मरणादि दशांचा अनुभव घेतो. सारांश अशा क्रमानें आतिवाहिक देह झालेला पुराण पुरुष कल्पित आधार-आधेयभावमय भ्रांति पाहतो. हें त्याचें स्वप्न आहे १८८.

सर्ग १८९—आतिवाहिक देहरूप प्रजापतीच्या मनोरथांत आधिभौतिक भ्रांति.

श्रीवसिष्ठ—अरेरे, सत्यसंकल्पसंवित्स्वभावामुळें हें विश्व भासलें. हें भ्रांतिमात्र असल्यामुळें द्रष्टा, दृश्य, दर्शन इत्यादि त्रिपुटी असत्य आहे. किंवा तें सर्व चिन्मात्र असल्यामुळें त्याला तुम्ही पाहिजे तर सत्य म्हणा.

श्रीराम—पण गुरुवर्य, त्या आद्य प्रजापतीचा आतिवाहिक प्रकाश शिला, पर्वत इत्यादि कठिनभावास कसा प्राप्त झाला. त्याचप्रमाणें त्याची पारलौकिक फलादि अर्थ क्रिया सत्य कशी?

श्रीवसिष्ठ—रामा, त्या प्रजापतीला आतिवाहिक प्रकाशाचा निरंतर अनुभव येतो व दीर्घकाल अनुभव आल्याकारणानें तोच घन झाल्यासारखा वाटतो. पण हा मी, तो तूं, ही नदी, हा पर्वत इत्यादि सर्व बाह्य दृष्टि अविवेक्यांचा भ्रम आहे. आद्य स्रष्ट्याचा हा सूक्ष्मदेहच पृथ्वीशरीरादिरूप पिंडाकार झाला आहे. चिदाकाश मी ब्रह्म आहें, हें विसरून मी हा देह आहें, पृथिवी इत्यादि माझा आधार आहे, इत्यादि पाहतें आणि अशी असत्य वस्तूच्या ठायीं सत्यबुद्धि कल्पून आपल्या भावनेमुळेंच बद्ध होतो. अनेक प्रकारची भावना केल्यामुळेंच तो स्वतः अनेकत्वाचें अनुकरण करतो. तो प्रथम लौकिक व वैदिक शब्द करतो. नंतर त्यांचे अर्थसंकेत व संज्ञा ठरवितो. 'ओं' असा उच्चार करतांच वेद व शास्त्रें यांची त्यास स्फूर्ति होते. त्यांच्या उपदेशाप्रमाणें तो इतस्ततः सर्व व्यवहार करतो. तो आपल्या मनाची कल्पना करतो. तें ज्याचा ज्याचा संकल्प करतें तें तें होतें. कारण जो ज्यांत आसक्त होतो तेंच पाहतो. याप्रमाणें ही खोटीच जगाची भ्रांति भासत आहे. ब्रह्मदेवापासून सर्वांना ती निष्कारण भासत आहे. यास्तव आतिवाहिक प्रकाशालाच ही आधिभौतिकता उचित आहे. त्यामुळें ती खरी नव्हे. मूळापासूनच हा असा मिथ्या मोह पसरला आहे. स्रष्ट्यालाही त्यानें सोडलें नाहीं, त्यामुळेंच प्रारब्धक्षय होईतों तत्त्ववेत्त्यांनाही त्याचें उल्लंघन करतां येत नाहीं. पण ही भ्रांति आहे, कारण चिदेकरसब्रह्माचे ठिकाणीं असली दुर्दशा संभवत नाहीं. सारांश शाश्वत ब्रह्माहून जगाचें भिन्न कारण नाहीं. कारणही कार्याच्या अपेक्षेनेंच स्थित होतें. पण अनामय ब्रह्माच्या ठिकाणीं त्या दोघांचाही संभव नाहीं. यास्तव ही सर्व भ्रांति पसरली आहे. १८९.

सर्ग १९०—मागच्या व पुढच्या सर्व शंकांचें निरसन करून ज्ञानाची ज्ञेयतांशांति हीच मुक्ति, येथें वर्णितात.

श्रीवसिष्ठ—रामा, ज्ञानाच्या ज्ञेयतेची आपत्ति (प्राप्ति) हाच बंध होय, व त्याचीच ज्ञेयताशांति हा मोक्ष आहे.

श्रीराम—भगवन्, ज्ञानाची ज्ञेयताशांति कशी प्रवृत्त होते व अत्यंत रूढ झालेली बंधताबुद्धि निवृत्त कशी होते ?

श्रीवसिष्ठ—शम, दम, तितिक्षा इत्यादि साधनांसह दृढ अभ्यासिलेल्या सम्यग्ज्ञानलक्षण बोधानें मंदबुद्धि (भ्रांति) निवृत्त होते आणि तें भ्रांतिस्वप्न निवृत्त झालें म्हणजे अशाप्रकारची ज्ञेयताशांति (मुक्ति) उदय पावते. नंतर भूमिका–परिपाकक्रमानें ती रूढ होत जाते.

श्रीराम—भगवन्, ज्याला सम्यग्ज्ञान असेंही म्हणतात, तो केवलतारूप बोध म्हणजे काय? कारण तो कांहीं विलक्षणच असला पाहिजे. त्यावांचून जंतु बंधापासून सर्वथा मुक्त होणें शक्य नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—अधिष्ठान–चिन्मात्ररूप ज्ञानाला ज्ञेयता त्रिकालीं नसते. यास्तव सर्व दृश्याच्या बाधामध्यें ज्याचें पर्यवसान होतें तें तत्त्वसाक्षात्काररूप अव्यय ज्ञानच सम्यग्ज्ञान होय. आपाततः (परोक्ष) ज्ञान हें सम्यग्ज्ञान नव्हे.

श्रीराम—चिदेकरस आत्म्याच्या ज्ञानस्वरूपांत त्याच्याहून भिन्न ज्ञेयता कोठची? शिवाय येथील ज्ञान हा शब्द भावार्थी आहे कीं साधन या अर्थी? (म्हणजे ज्ञप्ति (ज्ञानस्वरूप) हें ज्ञान कीं ज्याच्या योगानें जाणलें जातें तें ज्ञान)

श्रीवसिष्ठ—रामा, हें ज्ञान भावमात्र आहे. केवळ बोधस्वरूप, बोधमात्र आहे. त्याचप्रमाणें ज्ञान व ज्ञेय यांचा वायु व स्पंद यांप्रमाणें भेद नाहीं.

श्रीराम—असें जर आहे तर हा सशाच्या शिंगासारखा ज्ञान-ज्ञेयादि विभ्रम कसा सिद्ध झाला व तो वर्तमान, भूत, भविष्यत् इत्यादि भेदांनीं व्यवहारास योग्य कसा झाला आहे?

श्रीवसिष्ठ—रामा, असत् वस्तूंनीं भासूंच नये अथवा व्यवहारक्षम होऊं नये, असा नियम कोठें आहे? कारण स्वप्नांतील संभ्रमांत आम्हीं सहस्रावधि असत् पदार्थ व्यवहारक्षम झालेले प्रत्यक्ष पाहतों. असत् पदार्थांचा बाध होतो; हाच काय तो सत्–पेक्षां त्यांत विशेष आहे. ज्ञेयाचा बाध कसा होतो, हें तत्त्ववेत्त्यांना साक्षात् व विचारवानांना युक्तियुक्त विवेकदृष्ट्या कळलेलें असतें.

श्रीराम—पण भगवन्, लौकिक प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं सिद्ध असलेल्या प्रपंचाचा अपलाप कसा करितां येईल ?

श्रीवसिष्ठ—आदिसर्गाच्या वेळीं विराडादि कोणताही अर्थ योग्य सामग्रीपासून झालेला नाहीं. म्हणून त्याच्या पुढचा हा वर्तमान प्रपंचही अवाच्य आहे. त्याचा संभव कोणत्याही युक्तीनें सिद्ध होत नाहीं. यास्तव केवळ लौकिक व्यवहारांत मात्र सत्य (किंवा अबाधित) असलेलीं प्रत्यक्षादिप्रमाणें तात्त्विक युक्ति व श्रुति यांच्या दृष्टीनें सर्वथा बाधित होतात.

श्रीराम—गुरुवर्य, ही त्रैकालिक जगद्दृष्टि सतत अनुभवास येत असतांना ती झालीच नाहीं, असें कसें म्हणतां ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, स्वप्नप्रपंच, मृगजल, दोन चंद्र, मनोरथाचा विषय इत्यादिकांप्रमाणें भासणारी ही जगद्दृष्टि मिथ्या आहे. अहं, त्वं इत्यादि कांहीं सत्य नाहीं.

श्रीराम—आपण तिचा बाध कोणत्या दृष्टीनें करतां ?

श्रीवसिष्ठ—कारणापासून कार्य होतें, त्यावांचून होत नाहीं; हा लौकिक निश्चय आहे. तेव्हां सर्व शांत झाल्यावर (प्रलयानंतर) जगाचा उद्भव होण्यास कांहीं निमित्त राहत नाहीं.

श्रीराम—मुनिराज, महाप्रलय झाल्यावर जें अज व अव्यय तत्त्व अवशिष्ट राहिलेलें असतें तें सृष्टीचें कारण कां नव्हे ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, जें कार्य कारणांत असतें तेंच त्याच्यापासून प्रवृत्त होतें. कारणांत नसलेलें कार्य कधींही उत्पन्न होत नाहीं. घटापासून वस्त्र कधींही होत नाहीं.

श्रीराम—महा प्रलय ओढवला असतां जग सूक्ष्मरूपानें ब्रह्मामध्यें राहतें व त्यामुळें तें सृष्टिसमयीं पुनः त्यांतूनच प्रवृत्त होतें; अशी कल्पना केल्यास कोणता दोष येईल ?

श्रीवसिष्ठ—महा प्रलय झाल्यावर ब्रह्मामध्यें सूक्ष्म सर्ग राहतो, याला प्रमाण काय ? तो राहतो, असा अनुभव कोणी घेतला आहे का ? कोणीही नाहीं. शिवाय ब्रह्माच्या चिदेकरसत्वाचें वर्णन करणाऱ्या श्रुतीशीं विरोध येतो, तें निराळेंच !

श्रीराम--असें जर आहे तर त्यावेळीं प्रपंचसत्ता ज्ञप्तिमात्ररूप व स्वप्रकाशच असो. तिला मायाकाशरूप कशाला म्हणा? कारण असत् सत् होणें शक्य नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—तर मग ज्ञप्तिच त्रिजगत् आहे, असें म्हणावयास कोणता प्रत्यवाय आहे? आणि ज्ञप्तिच जर त्रैलोक्य तर विशुद्ध ज्ञानदेहाला जन्म व मरण कोठचें?

श्रीराम—मग याप्रमाणें सर्ग जर आरंभींच झालेला नाहीं तर ही भ्रांति कशी झाली?

श्रीवसिष्ठ—रामा, याचें वास्तविक कारण अथवा कार्य (भावात्मक जग) नाहीं. तर ब्रह्मच मायेनें त्या त्या त्रिपुटीचा वेष धारण करतें. अर्थात् कर्ता, त्याचें साधन व कार्य हें सर्व आत्माच आहे.

श्रीराम--पण भगवन्, चेतिता या कार्यकरणसंघातरूप देहयंत्राला जाणतो. तेव्हां सर्वद्रष्टा ईश्वर दृश्यत्वास कसा प्राप्त होतो? काष्ठ अग्नीला कसें जाळील?

श्रीवसिष्ठ--रामा, द्रष्टा दृश्यत्वास प्राप्त होत नाहीं. कारण दृश्याचा मुळीं असंभवच आहे. तर केवळ द्रष्टा स्वतः भासतो. त्याच्या विपरीत कांहीं नाहीं. चेत्याचा जर मुळीं संभवच नाहीं तर तें कसें झालें हें कोण सांगणार? अर्थात् हें सर्व शांत ब्रह्म आहे. भ्रम होण्याचेंही वस्तुतः कांहीं कारण नाहीं.

श्रीराम--भगवन्, आपलीं हीं उत्तरें ऐकून मी भ्रांत झालों आहे. मला कांहीं सुचेनासें झालें आहे. पण माझें समाधानही झालेलें नाहीं. तेव्हां मी आणखी अधिक काय विचारूं?

श्रीवसिष्ठ--रामा, असा संदिग्ध मनानें राहू नकोस. तर संशय नाहींसा होईतों मला प्रश्न कर. म्हणजे संशयाबरोबरच अज्ञानाचाही क्षय होऊन तूं परम स्वभावांत विश्रांति पावशील.

श्रीराम--कारण नसल्यामुळें सृष्टीच्या आरंभींच कांहीं उत्पन्न झालें नाहीं, हा आपला सिद्धान्त मला कळला. पण हा विषयांविषयीं भ्रम

कोणाला होतो, हें अजून कळलें नाहीं. त्याविषयींचा संशय अद्यापि जात नाहीं. त्याचें कारण काय ?

श्रीवसिष्ठ—मी सांगितलेला सिद्धान्त जर तुला कळला आहे, तर संशय कां जाऊं नये ? पण तुला अद्यापि संशय आहे, हेंहीं खरें; व त्याचें कारण अभ्यासाच्या अभावीं ज्ञान दृढ झालेलें नसणें, हेंच आहे. चित्ताची अविश्रांति हेंच नानासंशयांचें बीज आहे.

श्रीराम—जगद्भ्रांतीचेंही जर कारण नाहीं, तर ही अभ्यासात्मक भ्रांति कोठची आली ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, कोणतीही भ्रांति नसेना कां ? तथापि जीवन्मुक्तांच चिद्घनात्मक सर्व वस्तूंशीं जसा व्यवहार व्हावा तशीच तुझीही चिद्घनात्मक अभ्यासप्रवृत्ति होऊं दे.

श्रीराम—भगवन्, आपल्यासारख्या सर्व जीवन्मुक्तांच्या दृष्टीनें सर्व जगद्भ्रम शांत झाला असतां त्यांना या अध्यात्मशास्त्ररूप शब्दसंपत्तीनें उपदेशास पात्र असलेल्या आम्हांसारख्यावर उपदेशानुग्रह कसा करतां येतो ? त्यांच्या त्या प्रवृत्तीचें कारण काय ?

श्रीवसिष्ठ—त्यांच्या उपदेशादि सर्व व्यवहाररूपानें ब्रह्मच ब्रह्मामध्यें स्थित आहे. कारण इतरांच्या दृष्टीनें बंध, मोक्ष, त्याचे उपाय इत्यादि जरी असले तरी तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें त्यांतील कांहीं नसतें.

श्रीराम—अज्ञदृष्टया प्रसिद्ध असलेली ही जगत्सत्ता कशी उपस्थित झाली आहे ?

श्रीवसिष्ठ—अज्ञानानें. कारण जीवन्मुक्तीच्या पूर्वी दुसरी अनुभवसिद्ध सत्ता आम्हांला भासली नाहीं. तर मग तत्त्वबोध तरी कोणाला होतो ? म्हणून म्हणशील तर सांगतों—तो अज्ञाला होतो. जसा निजलेलाच पुरुष जागा होतो; जागा असलेला जागा होत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याला तत्त्वज्ञान नसतें तो बोधाचा विषय होतो. बोधालाच आम्ही अहं, त्वं इत्यादि नांवें देतों. कारण अशा कल्पित भेदावाचून मुळीं शब्द-व्यवहारच होत नाहीं. यास्तव शुद्ध अद्वैताचाच आश्रय करावा. ज्ञेयविषय सत्य आहे, अशा अभिनिवेशानें प्राप्त होणारा बंध तत्त्वज्ञानानें क्षीण होतो. तत्त्वज्ञांना सत्य

ज्ञेय दिसतच नाहीं. त्यांची ज्ञप्तिच अवशिष्ट प्रारब्धभोग भोगावयासाठीं नाना विषयाकार होत असते. त्यामुळें त्यांना पुनः बद्ध होण्याचा प्रसंग येत नाहीं. ज्ञप्तीच्या बळानेंच सिद्ध होणाराही बाह्य पदार्थ भ्रांतिमात्र आहे, असा तत्त्वज्ञांचा निश्चय असतो. त्यामुळें त्यांना त्यांच्या सत्यत्वाची भ्रांतिच कधीं होत नाहीं.

श्रीराम—पण भगवन्, स्वप्न सत्य किंवा असत्य, कसेंही जरी मानलें तरी तें दुःख देतेंच. त्याप्रमाणेंच हा प्रपंच कसाही जरी असला तरी दुःख दिल्यावांचून कांहीं रहात नाहीं. यास्तव दुःखशांतीचा कांहीं उपाय सांगा. कारण अगोदर ती झाली पाहिजे आहे.

श्रीवसिष्ठ—आत्मज्ञानशून्य अज्ञांच्या दुःखांची सकारण शांति व्हावी म्हणून तर आम्ही या विक्षेपांत पडलों आहों. रामा, ही जगत्स्थिति स्वप्नाप्रमाणें आहे, इतकें ठरलें म्हणजे हा सर्व आकारग्रहरूप भ्रम' आहे, असें समजतें. पिंडग्रहतेचा बाध होतो व त्यामुळें दुःखाचा उपशम होतो. पूर्वापर विचार करूं लागलें म्हणजे बोध अवश्य होतो व स्थूलस्वप्नभावना निवृत्त होते.

श्रीराम—ज्याची भावना कृश झाली आहे, तो जगाला कसें पाहतो? त्याचा हा संसारभ्रम कसा शांत होतो?

श्रीवसिष्ठ—वासनाशून्य पुरुष ज्ञान उत्तरोत्तर जसें जसें परिपक्व होत जाईल तसा तसा जगाला उद्ध्वस्त झालेल्या नगराप्रमाणें, असत् आभासाप्रमाणें, पावसाच्या योगानें धुवून गेलेल्या चित्राप्रमाणें पाहतो. शेवटीं तर त्याची जगद्वासनाही विलीन होते. त्यामुळें तो महात्मा अतिशय शांत होतो. जगद्वासना अनेक जन्मापासून रूढ जरी झालेली असली तरी यथार्थविज्ञानानें शांत होऊं शकते. रामा, पिंडग्रहभ्रम निघून गेला म्हणजे चित्त निरोधगौरवापासून मुक्त होतें. तें आत्ममात्र होतें. त्यामुळें जगाची आस्था सुटते. सर्व संकल्पमात्र होतें. मग दुःख कोठून होणार? चितूनें चिद्विषयोन्मुख होणें हेंच चित्त आहे. पण या शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें विचार केला असतां वासना शांत होते व चित्तही विषयोन्मुख होत नाहीं. चित्त अंतर्मुख झालें कीं दुःख तत्काळ नाहींसें होतें; पण चित्त अचित्त कसें होईल, म्हणून म्हणशील तर सांगतों. चेत्याचा मुळीं संभवच नस-

त्यामुळें चित् त्याकरितां उन्मुख होत नाहीं व त्यामुळें चित्त अचिर होऊं शकतें.

श्रीराम—भगवन्, चेत्य जर सर्वथा संभवत नाहीं तर त्याचा जो अनुभव येतो त्याचा विषय कोण? शिवाय अनुभविलेल्या विषयाचा अपह्नव कसा करितां येईल?

श्रीवसिष्ठ—अज्ञाच्या दृष्टीनें असलेलें जग तात्त्विकदृष्ट्या खरें नव्हे. कारण अज्ञांच्या दृष्टीनें जन्म-नाशयुक्त असलेलें जग तत्त्वज्ञाला संभवनीयच वाटत नाहीं. तर मग त्याचा अनुभव कसा येतो, म्हणून म्हणशील तर स्वप्नांतील जगाप्रमाणें असें समज. जाग्रतींतील संस्कारांमुळेंच स्वप्न दिसतें, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण जाग्रतींतील विषयच जर स्वप्नांत भासते तर ते विपरीत भासले नसते. जसे जाग्रतींत असतात किंवा भासतात तसेच भासले असते. पण तसें होत नाहीं. जाग्रतींत मेलेली स्त्री स्वप्नांत दिसते; त्याचप्रमाणें स्वप्नांत जळलेलें किंवा पडलेलें घर उठल्यावर जसेंच्या तसेंच्या तसेंच दिसतें. जाग्रत् व स्वप्न यांमध्यें जर कांहीं संबंध अथवा दोघांचें ऐक्य असतें, तर दोन्ही अवस्थांमध्यें पदार्थांचें भान समान झालें असतें.

श्रीराम—भगवन्, जाग्रत्-पदार्थच स्वप्नांत भासत नाहीं, तर तें ब्रह्मच तसें भासतें, हें मी मानतों; पण आतां मला एवढाच संशय आहे कीं, तें अन्य ब्रह्म अपूर्व जगत्-आकारानें कसें भासतें?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, अपूर्व पदार्थच स्वप्नांत भासतो, असा कांहीं नियम नाहीं; तर कांहीं पूर्वी कधींही न अनुभविलेले पदार्थ स्वप्नांत दिसतात व कांहीं अनुभविलेले दिसतात. सृष्टीच्या आदि-मध्य-अंतसमयीं पदार्थ ज्या ज्या आकारानें अनुभविलेला असेल त्या त्या आकारानेंच तो भासतो. यास्तव सर्व ब्रह्माकार आहे, असा दृढ अभ्यास केलेला असल्यास स्वप्नांतही तसाच भास होईल.

श्रीराम—खरें आहे. आपल्या या उत्तम बोधानें जाग्रज्जगत्‌ही स्वप्नात्मकच भासतें, हें मी समजलों. पण तसलाही हा जगद्यक्ष एखाद्या उग्र महाग्रहाप्रमाणें बाधा करीत असतो तेव्हां त्याची शांति कशी होणार?

श्रीवसिष्ठ--रामा, याच्या चिकित्सेचा विचार हा एकच उपाय आहे. यास्तव हें संसारस्वप्न कोणाल्या कारणानें झालें आहे; याचा विचार करावा. रामा, कार्याहून कारण भिन्न नाहीं या गोष्टीचा चांगला विचार करून या भ्रमाचें कारण काय आहे, तें सांगा पाहूं.

श्रीराम--भगवन्, स्वप्नभ्रमाचें निमित्त चित्त आहे.

श्रीवसिष्ठ—मग झालें तर; तेंच महा चिद्घन चित्त स्वप्नादिरूपानें स्थित आहे, दुसरें कांहीं नाहीं, अस समज.

श्रीराम—तें खरें. पण शाखा, पान, फुलें इत्यादि अवयव व वृक्ष (अवयवी) यांचा तादात्म्यरूप ऐक्यभाव जसा स्वगतभेदसहिष्णु असतो तसाच चित्त व जगत् यांचा ऐक्यभावही भेदास पात्र आहे, असें कां म्हणूं नये? जगदादि–समष्टि चित्ताच्या योगानें निरवयव ब्रह्मामध्यें राहील.

श्रीवसिष्ठ—पण जगत् संभवेल तर ना हें सर्व म्हणावयाचें! तें मुळीं जर संभवतच नाहीं तर त्याची एकता कोठली व अवयवता तरी कोठची? तस्मात् चित्तभ्रमरूप जग अजर, शांत, अज व अखंड ब्रह्म आहे.

श्रीराम--गुरुवर्य, मी आतां सर्व समजलों. सृष्टि, स्थिति, लय, इत्यादि सर्व भ्रम काकतालीय न्यायानें झाले आहेत. द्रष्टृत्व, भोक्तृत्व इत्यादि सर्वही परम पदीं झालेले भ्रमच होत.

श्रीवसिष्ठ--रामा, तीन प्रकारची दृष्टि आहे. एक पामरदृष्टि, दुसरी यौक्तिकदृष्टि व तिसरी तत्त्वदृष्टि. त्यांतलि पहिलीचें निराकरण पुढच्या दोन दृष्टींचा आश्रय करून करावें व दुसरीचें तिसऱ्या दृष्टीच्या आश्रयानें करावें, असा तत्त्वज्ञांचा संकेत आहे. त्यास अनुसरूनच मीही या शास्त्रांत सर्व दृष्टी व त्यांचे द्रष्टे जीव नाहींत, जगाची शून्यता व भ्रमही नाहीं, इतकी स्थिति येईतों (म्हणजे नित्य अपरोक्ष परमानंद ब्रह्मात्मैकवस्तु-स्थितिपर्यंत) या विश्वाचा निर्णय केला आहे १९०.

सर्ग १९१—अज्ञानामुळें ब्रह्मच जगदाकार भासतें व निर्वाण, तत्त्वज्ञानी पुरुषाचाच विषय आहे.

श्रीराम--मुनिवर्य, तर मग हें जग परतत्त्वाचा विवर्त आहे. त्यामुळेंच तें कधीं उत्पन्न व नष्ट होत नाहीं. ही विक्षेपशक्ति-प्रधान अविद्याच

यौक्तिकदृष्टीनें भासत आहे. पण तात्त्विकदृष्ट्या पाहिल्यास ती भ्रांतिही नाहीं. तर केवळ ब्रह्मसत्ताच आहे.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, खरें आहे. काकतालीय न्यायानें अतर्क्य अविद्येच्या योगानें ब्रह्मच स्वरूपांत जीवरूपानें भासतें व तेंच स्वतःला जग समजतें.

श्रीराम—पण भगवन्, मला मोठें आश्चर्य वाटतें कीं महाप्रलयसमयीं दिशादि कांहीं आश्रय नसतांना अपरिच्छिन्न चिदाकाशाचा प्रकाश कसा संभवतो? त्याचप्रमाणें मोक्षसमयीं तें स्वयं कसें प्रकाशमान होतें? (भिंत, पडदा इत्यादि कांहीं तरी आधार सांपडल्यावांचून सूर्य, दीप इत्यादिकांचा प्रकाश जसा व्यक्त होत नाहीं त्याप्रमाणें चिदात्म्याचीही निराधार अभिव्यक्ति असंभाव्य आहे.)

श्रीवसिष्ठ—खरें आहे. हें मोठेंच आश्चर्य आहे, यांत कांहीं संशय नाहीं. कारण निराधार प्रकाश कोठेंही दिसत नाहीं. पण त्याला काय करणार? त्याला आमचा काय इलाज आहे? तथापि यथार्थ अनुभवबलानेंच त्याची संभावना करणें भाग आहे. तूं चांगला विचार करून पहा. कारण ती चिति सूर्यादिकांच्याही प्रभेची प्रभा आहे. ती अंधकारामध्येंही प्रकाशमान होते व सूर्योदयानंतर इतर प्रकाशादिकांसहवर्तमानही राहते. सूर्यादिकांचा प्रकाशही भिंत, पडदा इत्यादि आधार असले तरच सिद्ध होतो असें नाहीं. तर तो त्यांच्यावांचूनही राहूं शकतो. तो त्या आधारांवर स्पष्ट भासतो इतकेंच काय तें. त्याची प्रकाशता भिंत इत्यादिकांमुळें सिद्ध होते किंवा ती तत्प्रयुक्त आहे, असें मुळींच नाहीं. उलट भिंत व तिचें भासन सूर्यादिकांच्या प्रकाशस्वभावामुळेंच सिद्ध होतें. भिंतीच्या संबंधापूर्वींच आकाशांत प्रकाश जसा दिसतो तसाच सृष्टीच्या पूर्वीं प्रलयसमयींही हा निर्विषय आत्मा असतो, असें समजावें आणि याप्रमाणें निराधार चित्संभावनेची सिद्धि होत असल्यामुळें तीच सर्गाच्या आरंभीं जगाच्या आकारानें मिथ्या परिणाम पावली आहे. जशी स्वप्नादिकांमध्यें तशीच ती एक चित्‌च आतांही द्रष्टृ-दृश्यात्मक होऊन भासते. तीच स्वयंप्रभा देवी-भास्य विषय व भाव आहे. एकच चित् तीन रूपांची होऊन सृष्टिसमयीं व्यक्त होते. अशा भासुर रूपानें भासणें

हाच तिचा स्वभाव आहे. स्वभाव हीच मायाशक्ति आहे. तिच्या अघटित घटनाचातुर्यामुळें प्रथम उदय पावलेली चिद्दीप्तिच अशी प्रकाशित होते. यास्तव हें जग आदि–अंतरहित आहे. तिचें सर्गरूपानें भान, हेच सर्ग होत. पण अज्ञ जनांना या गोष्टीचें जसें मोठें आश्चर्य वाटतें, तसें तत्त्ववेत्त्यांना तें वाटत नाहीं. कारण आम्हांला हें सर्व स्वभावभूत आहे, असेंच वाटतें. त्यामुळें अग्नीच्या स्वभावभूत दाहाप्रमाणें त्याचेंही आश्चर्य वाटत नाहीं. त्या कारणानें ही दृश्यदर्शन संवित्ति अकस्मात् जरी आहे, अशी वाटली तरी तत्त्वाचें अनुसंधान केल्यानें लागलीच क्षीण होते. (तत्त्वानुसंधान कसें करावयाचें तेंही सांगतात.) सृष्टीच्या पूर्वी कोणी भास्य विषय नव्हता व भासक नव्हता. पण खांबाकडे पाहून हा पुरुष असावा, असा प्रत्यय जसा यावा, त्याप्रमाणें मिथ्या-ज्ञानवशात् आत्म्याच्या ठिकाणीं द्विता-भान (द्वैताचें भान) झालें आहे. त्यामुळें हें द्वैतभासन चित्तांत आहे. सृष्टीच्या पूर्वी भास्य पदार्थ नव्हता. पण त्याबरोबरच सर्व भासक चिदात्माही नव्हता, असें म्हणतां येत नाहीं. कारणाचा अभाव असल्यामुळें केवळ चिदाकाशच द्वैतरूपानें भासतें, असें म्हणणेंच भाग आहे. बरें कारण आहे, म्हणून म्हणावें तर तें कोणतें, तें सांगितलें पाहिजे. पण तें कोणालाही सांगतां येत नाहीं. सृष्टीच्या प्रारंभीं जगाचें जें भान होतें त्याचा जाग्रत् , स्वप्न किंवा सुषुप्ति यांतील एकाचाही अवस्थेमध्यें अंतर्भाव होत नाहीं. यास्तव तें चवथी, तुर्यावस्थाच होय. असो; रामा याप्रमाणें तत्त्वाचें अनुसंधान करून तत्त्वास जाणावें. नंतर भूमिकापरिपाकक्रमानें तें दृढ होईतों सर्व व्यापार सोडून निर्विकल्पसमाधींत स्थिर व्हावें. अज्ञ जनांनीं वारंवार भोग घेऊन शेवटीं वैराग्यानें सोडलेलें हें विषयजात कोणी कुजनानें घे म्हणून सांगितलें तरी घेऊं नये. कारण विषय-ग्रहण करूं लागलें म्हणजे तें भोगलांपट्यास कारण होतें व समाधि-सुखाचा विघात करतें १९१.

सर्ग १९२—प्रबुद्ध राम आपला बोध गुरूपुढें प्रकट करतो.

श्रीराम—हर हर ! आम्ही दीर्घ काल या संसारसंज्ञक परमाकाशांत केवल अज्ञानामुळें भ्रमण करीत राहिलों होतों. आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार झाल्यावर ही सर्व जगद्भ्रांति मुळींच नव्हती, आतां नाहीं व पुढें असेल, हें

निश्चयानें कळतें. सर्व शांत, निराधार तत्त्व पसरलें आहे. सृष्टीच्या पूर्वी तिच्या आरंभीं, परलोकीं, स्वप्नादिकांमध्यें, कल्पना इत्यादिकांत एक चित्च चेत्या-प्रमाणें भासते. पुरुषास केवल भ्रांतीमुळें बंध होतो. पण वस्तुतः हें दृश्य नाहीं, द्रष्टा नाहीं, सर्ग नाहीं, जगत् नाहीं, चिदाभास नाहीं, जाग्रत् नाहीं व स्वप्नही नाहीं. तर हें कांहीं तरी असत् आहे. ही भ्रांति असद्रूप असल्यामुळेंच हिच्या कारणाविषयीं विचार करणेंही युक्त नव्हे. तत्त्वज्ञान-रूप पदामध्यें भ्रांति संभवतच नाहीं. स्वप्नांतील आपल्याच मरणाप्रमाणें हा भ्रांतीचा मिथ्या अनुभव आहे. पण अज्ञान नेहमींच ज्ञानानें नाश पावत असतें. यास्तव हा भ्रम विचारानें क्षीण होतो. बालकाला वेताळाचा भ्रम जाग्रतींतच होत असतो. त्यामुळें जागरामध्यें प्रत्यक्ष पाहि-लेलीही भ्रांति असूं शकते. अर्थात् जागरावस्थेंत दिसणारें हें जग यथार्थ ज्ञान आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. पण असला हा भ्रम कां झाला, असा प्रश्न करणेंही युक्त नव्हे. कारण प्रश्न विचारासाठींच नेहमीं होतो. पण विचारानें सुद्धां सत् वस्तूचाच लाभ होतो; असत् वस्तूचा लाभ होत नाहीं. प्रमाणतः विचार करूं लागलें असतां जें सांपडत नाहीं, तें असत् होय. असलें असत् अज्ञानच जगाचें मूळ आहे. त्यामुळें जगाचा अनुभव हा भ्रम आहे. अज्ञान व त्याचें कार्य जग यांचें मूळ सत् कां मानूं नये ? म्हणून म्हणावें, तर प्रमाणांच्या योगानें परीक्षण करूं लागलें असतां जें नाहीं, असा निश्चय होतो तें सत्–पासून झालेलें कसें असेल ? सर्वत्र पाहिल्यावरही ज्याचा उपलंभ होत नाहीं तो पदार्थ विद्यमान कसा अस-णार ? यास्तव कोणत्याही प्रकारची भ्रांति कधींही संभवत नाहीं. तर हें सर्व आवरणरहित विज्ञानघन तत्त्वच पसरलें आहे. तें आपल्या निरतिशय परानंदांत स्थिर आहे. कोणालाही त्याचा अपहार करतां येत नाहीं. विद्वान् त्याचेंच सेवन करीत असतात. अहं, त्वं, इत्यादि आवरण–परिच्छेदशून्य झालेलें तें सर्वतः विकसित झालेलें असतें १९२.

सर्ग १९३—राम नित्य आत्मस्थितीचें वर्णन करतो.

श्रीराम—भगवन्, त्या परम पदास देव किंवा ऋषि जाणत नाहींत. जलाच्या जलत्वाप्रमाणें ब्रह्माचें हें जगत्व आहे. ज्या जीवाला परम तत्त्वाचा साक्षात्कार होतो त्याचा हा संसारपिशाच शांत होतो. अज्ञान

गेलें कीं संसाराचा अस्त झालाच म्हणून समजावें. त्रिविध ताप व विषय-तृष्णा इत्यादि शांत झाल्या कीं मोक्षसुखाला आरंभ होतो. नंतर जीव सर्व व्यवहार करीत असला तरी कांहीं करीत नाहीं. आम्हां तत्त्वज्ञांच्या दृष्टीनें अविद्या, भ्रांति, दुःख, सुख, इत्यादि कांहीं नाहीं. तर सर्व शुद्ध ब्रह्मच आहे. भगवन्, आपल्या अनंतानंत उपकारांनीं मी आतां अज्ञान-निद्रेपासून जागा झालों आहें. माझ्या सर्व कुदृष्टि शांत झाल्या आहेत. मी आतां तेंच शांत सर्व प्रकारच्या वैषम्यानें रहित झालेलें जग पहात आहें. विवेकदृष्टीनें पाहिलें असतां हें जग केवल ब्रह्मच दिसतें. मी पूर्वींही कोणी अन्य नव्हतों व आतां ही नाहीं. तर पूर्वी ब्रह्मच होतें व आतांही तेंच आहे. पण एवढा वेळ तेंच आपल्याला जाणत नव्हतें व आतां जाणत असल्यामुळें स्वस्व-भावांत स्थित आहे. नीलत्वाभाव व नीलत्व या दोन्ही अवस्थांमध्यें आकाश जसें एक तसें अज्ञात व ज्ञात या दोन्ही अवस्थांमध्यें ब्रह्म एक. गुरुवर्य, अनेक सुकृत परिपाकामुळें आतां मला ज्ञान झालें आहे व त्या कारणानें मी स्वतः निर्वाणच होऊन राहिलों आहें. आतां माझ्या सर्व शंका निवृत्त झाल्या आहेत. मला कशाची इच्छा राहिली नाहीं. त्यामुळेंच मी आतां सुखानें रहात आहें. जाणण्यास योग्य असलेलें पुरुषार्थरूप मी जाणलें आहे. अज्ञांस अप्राप्य असलेलें मोक्षसुख मला प्राप्त झालें आहे. संसार-अनर्थरूप वस्तुजात अस्त पावलें आहे. माझें अंत्य साक्षा-त्काररूप निजस्वरूप उदय पावलें आहे. या माझ्या स्वरूपांत मरण, जन्म, व्याधि इत्यादि अनर्थांचें नांवही नाहीं १९३.

सर्ग १९४—राम स्वतः जाणलेलें आत्मतत्त्व, जगत्तत्त्व व निर्वाणसाधन गुरूंना निवेदन करितो.

श्रीराम—सर्व जीवांच्या सर्व मनोवृत्तींमध्यें जेव्हां जेव्हां ज्या ज्या भोगनिमित्तानें जसा स्वप्रकाश चिदात्मा भासतो (विवर्त पावतो) त्याप्रमाणें तेव्हां स्वतःच नाना जीवत्वाचा अनुभव घेतो, (म्हणजे आपल्या मयाशक्तीमुळें तो स्वतःच त्रिपुटीभावानें विवर्त पावतो). एका निरवयव परम सूक्ष्म ब्रह्मामध्यें अनेक जीवांनीं कल्पिलेले अनेक सर्ग राहूं शकतात. एवढयाशा रत्नामध्यें घरभर पसरणारे किरण कसे राहतात ?

तसेच अनंत सर्ग स्वभावांत राहतात. कारण स्वरूपांत स्वरूपालाच अवकाश सांपडत नाहीं, असें मुळींच होत नाहीं. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष जग या महातत्त्वांत अगदीं मोकळेपणानें राहूं शकतें व व्यवहारही करतें. त्यांत ज्या जीवांचा समानकर्मवासनानिमित्त अध्यास असतो त्यांचा परस्पर संबंध होतो. अज्ञानदृष्टया प्रत्येक अणुरेणूंत ब्रह्म आहे व ज्ञानदृष्टया तें कशांतही नाहीं. कारण सृष्टि असेल तर तें त्यांत राहणार कीं नाहीं ? सर्वत्र चिद्घन आहे. तेव्हां त्यांतील सर्गाची गणना कोण कोठवर करणार ? अवयवीहून अवयवित्व जसें पृथक् नाहीं, त्याप्रमाणें परमात्म्याहून सर्गता पृथक् नाहीं. त्याचा भेद नाममात्र आहे. कांहीं कारणच नसल्यामुळें एक व अनंत आत्म्यापासून जगत् इत्यादि अनर्थ उत्पन्नच होत नाहींत. स्फुरण पावणारी ही ज्ञप्तिच कर्तृरूप अखंड ज्ञेयता निर्माण करते. वैराग्यानें सर्व भावांचें तत्त्वज्ञान झालें असतां त्याच्या योगानेंच भावांचा बाध होतो आणि त्यांची समाप्ति झाली कीं, स्वतः अक्षय तत्त्व देहादि क्षयिष्णु पदार्थांच्या तादात्म्याध्यासापासून मुक्त होतें. तेंच समाधान व निर्वाण होय. भगवन्, परमपुरुषार्थरूप बोध अंत्यसाक्षात्काररूप वृत्तीनें जाणला जात नाहीं. कारण जडबुद्धीमध्यें त्याला जाणण्याचें सामर्थ्य नसतें. बोधानेंही बोध जाणला जात नाहीं. कारण तो आपणच आपल्याला कसा जाणील ? तस्मात् अध्यासपरंपरा चरम साक्षात्कारबुद्धिपरंपरेनें शांत होते. ती शांत झाली कीं नित्य प्रबुद्ध असलेलाच आत्मा धुकें गेलें असतां जसा सूर्य तसा व्यक्त होतो. तोच नित्य निरतिशयानंदलक्षण परम पुरुषार्थ आहे. साक्षात्कारामुळें सर्व कर्मफलांविषयीं वितृष्ण झालेल्या विरक्त संतांना निर्वाण प्राप्त होतें. ज्याचा आत्मा मोहनिद्रेपासून मुक्त झाला आहे, ज्यानें आपल्या बाह्यवृत्तीचा निरोध केला आहे व जो केवल स्वभावांत स्थित झाला आहे, तो कशाचें ग्रहण करीत नाहीं व कशाचा त्याग करीत नाहीं. जो व्युत्थानसमयींही जशाच्या तसाच असतो तो विषयासंगाचा अभाव असल्यामुळें मनोमननवान् असला तरी मन, मान व मनन त्यांनीं रहित व त्यामुळेंच दीपाप्रमाणें प्रकाश करीत असला तरी अक्रिय व उदासीनासारखा असतो. तत्त्वसाक्षात्कारानंतर पुरुषाची बोधमात्र सत्ता राहते. कारण जगाचा

बाध झाल्यावर एक साक्षि चिन्मात्र सत्ताच अवशिष्ट राहते. पुरुष त्या सत्तेमध्यें स्थित असतां त्याच्या त्या दशेचें वर्णन करवत नाहीं. त्यावेळीं परा सत्ता अवशिष्ट राहते कीं नाहीं, हें सांगवत नाहीं. कारण सामान्य सत्तेची (बोधाची) ती पराकाष्ठा आहे. सर्गही तन्मय आहे. यास्तव सर्व शांत व अव्यय आहे. ब्रह्मा, विष्णु, हर इत्यादिकांनाही तें निरतिशयानंदरूप अतिशय प्रिय असतें. ते त्याची स्पृहा कारितात. यास्तव तेंच निर्वाण होय. सर्व जीवांना सर्वदा अत्यंत स्पृहणीय असलेली वस्तु एक चैतन्यच आहे. तें सर्वकाळीं व सर्व देशामध्यें सर्व वस्तूंच्या स्वरूपानें सदा असतें. तेंच स्वयंस्फूर्तिरूप शुद्ध तत्त्व होय. यास्तव त्याचें अदर्शन (लोप) एक क्षणभरही होऊं शकत नाहीं. संसार अतिशय दुःखरूप आहे व निर्वाण अतिशय सुखरूप आहे. सौम्यजलकोशस्थ तरंगमंडळास जसें व्यक्त करतें त्याप्रमाणें महाचित् अव्यय चेत्यास चेतित करिते. तें स्वतःच चेत्य (विषय) होऊन स्फुरण पावतें. अज्ञानानें आवृत झाल्यामुळें जडप्राय व परमार्थाकाशाचे कृत्रिम वेषच अशा जीवांनीं जशी जशी भावना करावी तसा तसा तो अज्ञात आत्मा होतो. स्वप्नांतून उठलेल्या (जागा झालेल्या) पुरुषाला स्वप्नांत पाहिलेलें स्वबंधूचें मरण अथवा जीवित जसें सत्य वाटत नाहीं त्याप्रमाणें तत्त्वज्ञाला सर्व दृश्याविषयीं सत्य भावना अथवा तत्प्रयुक्त हर्ष व शोक होत नाहींत. कारण जें दृश्यादि त्रिपुटीरूप तें सर्व शांत शिव आहे, असें मनांत समजलें म्हणजे मग भ्रांतीचा उद्भव कसा होणार ? यथार्थबोध झाला कीं भोग व त्याचे उपाय यांविषयीं वैराग्य उत्पन्न होतें. वैराग्याच्या योगानें बोधाचा उदय होतो व बोधानें वैराग्य दृढ होतें. म्हणजे भिंत प्रकाशाला व प्रकाश भिंतीला जसा सिद्ध करतो त्याप्रमाणें वैराग्य व बोध परस्परांस सिद्ध कारितात. वितृष्णता हेंच बोधाचें बोधत्व आहे. ज्यांत वितृष्णता नाहीं, तें पांडित्य म्हणजे मूर्खताच होय. वैराग्य व बोध परस्परांकडून वृद्धि पावणारे जरी असले तरी सत्यच होत. चित्रांतील अग्नीप्रमाणें ते कार्य करण्यास असमर्थ आहेत, असें समजूं नये. कारण बोध व वितृष्णता यांची निरतिशय संपत्तिच परम आनंदरूप व आत्यंतिक दुःखक्षयरूप असल्यामुळें मोक्ष आहे. कारण "अबोध हेंच

बंधाचें मूळ व तृष्णाच बंध आहे. यास्तव त्या दोघांचा क्षय हाच मोक्ष असें म्हणतां येणें शक्य आहे. भगवन्, माझा बोध व वैराग्य या दोघांचीही अतिशय वृद्धि झालेली असल्यामुळें मी आतां कृतकृत्य झालों आहें. आत्माराम, शांत, विरक्त व निरहंकार अशा माझी आतां संकल्पशून्य व म्हणूनच आकाशासारखी निर्मल स्थिति झाली आहे. प्रभो, सहस्रावधि लोकांतील कोणी एकादाच वीर्यवान् महाप्रयासानें या संसारगर्तेंतून निघून, सिंह जसा पिंजऱ्याला, त्याप्रमाणें वासनाजालाला तोडून बाहेर पडतो. ज्याला आत्मप्रकाश प्राप्त झाला आहे व जो बोधाच्या योगानें अति शुद्ध झाला आहे तो महा भाग्यवान् पुरुष आपोआप शांत होतो. ज्याला ज्ञेय कळलें आहे व ज्याचें चित्त संकल्पांचें उल्लंघन करून गेलें आहे, अशा वासना-रहित जीवन्मुक्तानें पाहिजे तर व्यवहार करावा किंवा नये करूं. तत्त्वाच्या मननानें सर्व वस्तु भ्रांतिमात्र आहेत अशा निश्चयानें निश्चल राहणें, हेंच वासनारहित अवस्थान होय. भगवन्, शुद्ध अंतःकरणाच्या पुरुषाला सर्व दृश्य ब्रह्मच आहे, असें स्थिर ज्ञान झालें असतां सर्व संसार-शांतिरूप मोक्ष आपोआप उदय पावतो १९४.

सर्ग १९५—गुरु रामाच्या शुभ युक्तींची प्रशंसा करितात व त्याची प्रश्नपूर्वक परीक्षा करितात.

श्रीवसिष्ठ—वाहवा रामा, तूं आतां चांगला ज्ञानी झाला आहेस. तुझी ही वाणी अज्ञांच्या पापांचा नाश करणारी व ज्ञानी पुरुषांना आनंद देणारी आहे. हें जगत् असत्च आहे. तथापि तें बाधप्रयुक्त संकल्पानें भासतें. पण तेंच, असंकल्प दृढ झाला असतां तत्त्वज्ञानानें शांत होतें. अर्थात् जगाचें संकल्पप्रयुक्त मिथ्या भान हाच बंध व असंकल्पप्रयुक्त तत्त्वज्ञान हेंच निर्वाण किंवा मोक्ष होय. अतिशय शांति हीच परमार्थता आहे. बंध व मोक्ष हीं ब्रह्माचींच रूपें आहेत. ज्ञानी पुरुषाची शिळेच्या आंतील (मध्य) भागाच्या स्थितीसारखी जी व्यवहारकालींही स्थिर व निर्विकार स्थिति तीच शुद्ध मुक्ति होय. या पदीं स्थिर होणें हीच आमच्या सारख्या जीवन्मुक्तांची समाधि व व्युत्थान कालींही असलेली समस्थिति होय. ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर इत्यादि सर्व याच पदीं स्थिर

राहतात. ज्ञानी व्यवहार करीत असतांनाही शांत राहतात. यास्तव रामा, तूं आतां याच आमच्या प्रसिद्ध पदाचा आश्रय करून रहा.

श्रीराम—भगवन्, आपल्या मनोहर उपदेशामृतानें मी आतां तृप्त झालों आहें. ब्रह्मामध्यें हें सर्व असत् व अनाकार जग भासतें. तें मृगजलासारखें, पाण्यावरील तरंगांसारखें, सोन्यांतील कडेपणा इत्यादिकांसारखें अथवा स्वप्नांतील पर्वतासारखें आहे.

श्रीवसिष्ठ—रामा, तुला जर खरोखरच तत्त्वज्ञान झालें आहे तर माझ्या शंकांचें समाधान कर पाहूं. असा हा नित्य अनुभवास येणारा विस्तीर्ण जगाचा आभास विद्यमान कसा नाहीं ?

श्रीराम—भगवन्, हें मुळीं कांहीं पूर्वी उत्पन्नच झालें नाहीं. त्यामुळें वंध्यापुत्रासारख्या त्याची सत्ता काल्पनिक आहे. या जगद्भ्रांतीचें कारण काय आहे ? कांहीं नाहीं. मग कारणावांचून कार्य कसें संभवणार ? ब्रह्म त्याचें कारण आहे, म्हणून म्हणावें तर तें निर्विकार व अक्षय्य तत्त्व सविकार व क्षयवाळें कसें होऊं शकेल ? बरें तें निर्विकार ब्रह्मच विवर्ताचें उपादान कारण होऊन मायेच्या योगानें जगदाकारानें विकास पावतें म्हणून म्हटलें कीं जग सत्य रहात नाहीं. तें असत्य, मिथ्या, भ्रमरूप होतें. हिरण्यगर्भ या नांवाचें प्रथम चेतन आतिवाहिक देह धारण करून राहतें व तेंच जगद्भ्रांतीचा विषय होतें. तें प्रथम चेतनच एका क्षणामध्यें वर्ष, युग इत्यादि काळाचा विस्तारभ्रम पाहतें. त्यांत अकस्मात् सूर्य-चंद्रादिकांस अवलोकन करतें. केवल संकल्परूप अशा त्याला देश-काल-क्रियायुक्त भुवन भासतें. तसल्या त्या जगांत हा मिथ्या पुरुष मिथ्या सर्गव्यवहार करीत राहतो. नंतर तोच पुरुष आपल्या काल्पित भुवनांत व्यष्टि जीवरूपानें दुष्कर्मांचें फल भोगीत खालीं व वर भ्रमण करीत राहतो. यास्तव या संसाराला निश्चयानें सत्य किंवा असत्य म्हणवत नाहीं. पाण्यांत लाटा कितीही जरी उन्मज्जन व निमज्जन करीत असल्या तरी जलामध्यें कांहीं अंतर पडत नाहीं. त्याचप्रमाणें योगानें पर तत्त्वांत अंतर पडत नाहीं. जलबिंदु जसे जलांत तसें कांहीं परतत्त्वज्ञ शुद्ध तत्त्वांत मिळून जातात. अमळ व शांत तत्त्वामध्यें जगें व त्याच्या क्रिया (व्यवहार) संभवत नाहींत. ज्ञानी प्रपंचभोगरस कसा असतो तें जाणत नाहीं. अभाव व भाव यांच्या यो-

गानें बाह्य दृष्टीपासून परावृत्त होऊन विषयोन्मुखत्व सोडून, समाधींत स्थिर होऊन आत्म्याचा साक्षात्कार केला असतां पुरुषाची स्थिति शांत आत्मरूप होते.

श्रीवसिष्ठ—रामा, बीजांकुर न्यायानें हें दृश्य ब्रह्मरूप कारणांत स्थित आहे. त्यामुळें सर्गादि भाव सत् आहे, असें म्हटल्यास कोणता दोष येतो?

श्रीराम—बीजांत असलेला अंकुर बीजरूपानें उपलब्ध होत नाहीं. बीजामध्यें असलेली जी त्याची सत्ता ती पृथक् नसून स्वतः बीजच आहे. त्याचप्रमाणें ब्रह्मामध्यें जर जग असतें तर तें उपलब्ध झालें असतें. पण तसें होत नाहीं. तथापि त्याची सत्ता जर मानावयाचीच असेल तर ती ब्रह्मरूपानेंच मानणें भाग आहे. अविकार व अनाकार तत्त्वापासून विकारवान् व महा आकारयुक्त पदार्थ होतो, असें आम्ही कोठें पाहिलें नाहीं व कोणाच्या तोंडचें ऐकलें नाहीं. आकाररहित ब्रह्मामध्यें हें साकार जग कसें राहूं शकेल? परमाणूंत मेरु सांठवेल का? करंड्यांत जसें रत्न तसें निराकार ब्रह्मांत साकार जग राहतें, हें वेड्याचें भाषण आहे. कारण परब्रह्म तादात्म्यानें साकार वस्तूचें आधार होतें, असें म्हणणें शोभत नाहीं. साकार अविनाशि कसें असेल? क्षणिक बोधच या साकार स्वप्नसदृश जगद्रूपानें उत्पन्न होतो. हें बौद्धांचें म्हणणेंही उपपन्न दिसत नाहीं. कारण सर्ग हें अपूर्व स्वप्न आहे, पूर्वी ज्याचा कधीं अनुभव घेतलेला नव्हता असा हा नेत्रादि प्रमाणांचा विषय होतो. पण स्वप्न जाग्रत्संस्कारांपासूनच होत असतें, अशी लोकप्रसिद्धि आहे. त्यामुळें जाग्रत् व स्वप्न एकच; त्यांत कांहीं भेद नाहीं. असें जें बौद्धांचें म्हणणें आहे, तें सुसंगत दिसत नाहीं. कारण त्या दोन्ही अवस्था जर खरोखरच भिन्न नसत्या तर स्वप्नांत मेल्यामुळें श्मशानांत नेऊन जाळलेला पुरुष दुसऱ्या दिवशीं अक्षत कसा दिसला असता? यास्तव प्रपंच स्वप्नतुल्य नव्हे. तर मग शास्त्रांतही त्याला स्वप्नतुल्य कसें म्हणतात? म्हणून विचाराल तर तेंही सांगतों—प्रपंच कूटस्थ ब्रह्माचे ठायीं आरोपिलेला असल्यामुळें बाध होण्यास योग्य असतो. म्हणून तेवढ्या त्या अंशामध्यें त्याचें ब्रह्माशीं साम्य आहे. आतां कोणी म्हणेल कीं ज्याला शरीरच नाहीं त्याला स्वप्न कसें होणार, तर तें ठीक नाहीं. कारण पिशाचादिक संभवतात व त्यांची स्थिति स्वप्नासारखी

असते. यास्तव संविदात्म्यामध्यें स्थित असलेला हा संसार स्वप्नवत् आहे. म्हणूनच प्रपंच नाना आकृतींनीं युक्त असला तरी परमात्मा निराकार राहूं शकतो, अथवा निराकार परमात्माच विवर्तरूप नाना आकृतींनीं स्थित आहे. हा आत्मा सर्व बंधमुक्त ब्रह्मच आहे. ज्ञानानंतर जग दिसतच नाहीं. तें दिसलें तरी त्याचा जग या रूपानें अनुभव येत नाहीं. अज्ञ-दर्शेतही तें अनिर्वचनीयच आहे. माझी ही वाणीही संविन्मय आहे. हे सर्व जीव त्यांच्या दृष्टीनें बद्ध असले तरी माझ्या दृष्टीनें मुक्त भासत आहेत. अनेक व्यवहारांनीं युक्त असलेलें हें जग मला भिंतीवरील चित्रा-प्रमाणें भासत आहे. कारण त्या निराधार उद्भवलेल्या जगाला सत्यता कसली? तें अज्ञदृष्ट्या सत्य; परमार्थज्ञानवान् पुरुषाच्या दृष्टीनें मिथ्या; ब्रह्मरूप पाहणाऱ्याच्या दृष्टीनें ब्रह्म; व सातव्या भूमिकेपर्यंत अभ्यास केलेल्या पुरुषाच्या दृष्टीनें शून्य आहे. त्याचा अनुभव केवळ तत्त्वज्ञालाच येतो. सर्व चिदाकाश आहे. सारांश सर्व शास्त्रार्थांहून अतीत, केवल स्वानुभवगम्य, चिह्नरहित, शुद्ध, चिदात्मस्वरूप व एक ब्रह्मच आहे; दुसरें कांहीं नाहीं, याविषयीं मुळींच शंका घ्यावयास नको १९५.

सर्ग १९६—गुरु-शास्त्र इत्यादि उपायांनीं ब्रह्म कसें प्राप्त होतें, तें दारुवैवधिक-आख्यानानें थोडक्यांत वर्णितात.

श्रीवाल्मीकि—हे महामते भारद्वाजा, (अथवा हे राजन् अरिष्टनेमे) राजीवनयन राम असें बोलून व क्षणभर विश्रांति घेऊन परमपदीं मुका-ट्यानें बसला व अत्यंत तृप्त झालेला तो पुनः कौतुकानें गुरूस म्हणाला. "भगवन्, ब्रह्म तर वाणी व मन यांचा विषय होत नाहीं. तें स्वसंवेद्य असल्यामुळें तुर्यावस्थेंतच लभ्य आहे. त्यामुळें तें जाग्रदवस्थेंतील गुरुशास्त्रादिकांच्या योगानेंही गम्य होण्यासारखें नाहीं. तेव्हां गुरु-शास्त्र इत्यादि तत्त्वसाक्षात्काराच्या उपयोगीं आहे कीं नाहीं?

श्रीवसिष्ठ—हे महाबाहो, तुझी शंका बरोबर आहे. शास्त्र ज्ञानाचें कारण होऊं शकणार नाहीं. कारण तें नाना शब्दमय आहे व परम पद तर अनाम आहे. तथापि हे राघवा, शास्त्रादि उत्तम बोध व त्याचें फल (मोक्ष) यांच्या उपयोगीं अथवा यांचें कारण (निमित्त) कसें होतें, तें मी सांगतों, ऐक. कोण्या एका देशीं कावडी वाहणारे दरिद्री कीरक

या नांवाचे शूद्र होते. ग्रीष्माच्या योगानें जसा जुना वृक्ष त्याप्रमाणें ते सर्व दुःखानें सुकून गेले होते. कावडी वहाणाऱ्या त्यांना वैवधिक असें म्हणत. 'असह्य दारिद्र्यानें त्यांना अतिशय पीडलें होतें. उपाशीं मरत असलेल्या त्यांनीं ' आतां आम्ही आपलीं जठरें कोणत्या उपायानें भरावीं ?' असा पुष्कळ विचार करून शेवटीं अरण्यांतून लांकडें आणून व तीं विकून त्यावर पोट भरावें, असा निश्चय केला व लागलेच ते अरण्यांत गेले. कारण आपत्कालीं ज्या युक्तीनें प्राण वांचतात तीच उत्तम होय. असो; त्यामुळें त्यांना भोजनापुरतें द्रव्य मिळालें.

त्या दिवसापासून ते प्रत्यहीं अरण्यांतून लाकडें आणून त्यावर निर्वाह करूं लागले. पण ते ज्या वनांत जात होते त्यांत सर्व गुप्त गुप्त रत्नें, काष्ठें व सोनेंही होतें. परंतु त्यामध्यें जे भाग्यवान् होते त्यांनाच तीं रत्नें व सोनें सांपडत असे. कित्येकांस चंदनाचीं काष्ठें मिळत; कांहीं जणांस केतकी, चंपक, इत्यादिकांचीं उत्तम पुष्पें सांपडत. त्यांतील कित्येक फळेंच आणून विकीत व त्यांवर उदरभरण करीत आणि बरेचसे दुर्भाग्यवान् व सार कसें शोधून काढावें हें न जाणणारे कीरक जाळावयाचीं लांकडें आणूनच त्यांवर उपजीविका चालवीत होते. सारांश ते सर्वजण लाकडें आणावयास म्हणून एकाच अरण्यांत गेले. पण त्यांतील प्रत्येकाला त्याच्या भाग्याप्रमाणें लाभ होऊन ते सर्व निश्चिंत झाले.

असो; याप्रमाणें ते सतत त्या अरण्याचें सेवन करीत असतांना एके जागीं एकाला एक चिंतामणि लाधला. त्याच्या योगानें त्या सर्वांना सर्व चिंतित अर्थ प्राप्त झाले. त्यामुळें ते सर्वजण तेथें सुखानें नांदूं लागले. ते लांकडें वाहण्यास तयार झाले. पण भाग्यवशात् सर्व अर्थ देणारा मणि त्यांना लाधला व त्यामुळें ते देवलोकच्या देवांप्रमाणें राहूं लागले. तात्पर्य काष्ठोपमानेंच ज्यांना चिंतामणि लाधला आहे, असे ते कीरक सर्व उत्तम धनांनीं परिपूर्ण होत्साते शान्त, सम, भय—मोह—दुःख-रहित व त्यामुळेंच आनंदपूर्ण होऊन राहिले १९६.

सर्ग १९७—वरील आख्यायिकेचें तात्पर्य व त्याच्यायोगानें गुरु आणि शास्त्र यांना ज्ञानाचें हेतुत्व.

श्रीराम--गुरुवर्य, या वैवधिकांच्या आख्यानाचें तात्पर्य मला स्पष्टपणें कळेल, असें त्यांचें विवरण करा.

श्रीवसिष्ठ--रामा, प्रस्तुत कथेंतील जे वैवधिक तेच भूलोकचे मानव होत. हे महा तपस्व्या, त्यांचें जें दारिद्र्यदुःख तेंच अज्ञान (व अज्ञानप्रयुक्त त्रिविध ताप) होय. मी जें महावन म्हणून सांगितलें आहे तें गुरुशास्त्र इत्यादि होय. ते जन भोगांची इच्छा करणारे असून त्यांच्या उपायांकरितां प्रयत्न करूं लागले. कारण माझे भोगसंघ सिद्ध होवोत, असें म्हणून कृपण झालेला जन दुसऱ्या कोणत्याही कार्यार्थाची अपेक्षा न न करितां शास्त्रादिकांमध्यें प्रवृत्त होतो. पण तो भोगाकरितांच जरी प्रवृत्त झालेला असला तरी शास्त्राभ्यासाच्या बळानें शेवटीं त्याचें कल्याण होतें. म्हणजे तें शास्त्रच प्रथम त्याला इष्टफलास्वादानें लोभयुक्त करून शेवटीं आपल्या तात्पर्यभूत विषयांत (परम पदांत) नेऊन सोडतें. कारण ज्या कामनेनें पुरुष शास्त्रीय उपायांचें अनुष्ठान करूं लागतो ती पूर्ण झाली असतां शास्त्रावर त्याचा विश्वास बसतो आणि उत्तरोत्तर अधिक फलाच्या आशेनें तो न कळत उत्तम पदापर्यंत जाऊन पोचतो. म्हणजे लांकडें आणावयासाठीं गेलेल्या लोकांतील कांहीं जणांना रत्नें कित्येकांना चंदनाचीं लांकडें, कांहींना जळण व त्यांतील एका सारासारशोधक कीरकाळाच चिंतामणि जसा लाधला त्याप्रमाणें या मानवांची अवस्था होते. शास्त्रविचारानें काय होतें, तें पाहूं या तर खरें; असें म्हणून संदेहयुक्त कौतुकानें जो प्रवृत्त होतो त्यालाही उशीरानें तें पद मिळतें. सर्व जन आपापल्या वासनेप्रमाणें शास्त्रादिकांमध्यें प्रवृत्त होतात. पण त्यांना परम फलच कसें मिळतें हें सांगण्याकरितां वरील आख्यायिका प्रवृत्त झाली आहे. मानवांनीं शास्त्रीय उपायांचें फल आपल्या समजुतीप्रमाणें कांहीं जरी मानलें तरी तें त्यांस निरतिशय सुख या एकाच रूपानें मिळतें. जो सतत स्वभावतःच परोपकारामध्यें प्रवृत्त होतो त्याला साधु असें म्हणतात. त्याचें आचरण इतर लोक प्रमाण मानतात आणि स्वतः भोगांकरितां त्या उत्तम आचरणाचें अनुष्ठान करितात. शास्त्राच्या परम फलाविषयीं जरी त्यांना शंका असली तरी भोगप्राप्तीच्या आशेनें ते त्यांत प्रवृत्त होतात, राघवा,

शास्त्रादिकांमध्यें धर्म, अर्थ व काम यांचा उपदेश आहे. पण ब्रह्मबोध पदें व वाक्यें यांच्या मुख्य वृत्तीनें करतां येण्यासारखा नसल्यामुळें त्याचा निर्देश ब्रह्मप्रतिपादक शास्त्रांतही कोठें नाहीं. तर वसंतादि कालाची श्री (शोभा) पुष्पें, फळें, पानें इत्यादिकांवरून जशी ज्ञात होते त्याप्रमाणें शास्त्रवाक्यांवरून केवळ ब्रह्म ध्वनित होतें. (याच शब्दवृत्तीला अलंकार-शास्त्रांत व्यंजनावृत्ति व न्यायशास्त्रांत लक्षणा म्हणतात.)

परंतु रामा, शास्त्र अशा रीतीनें मुख्यवृत्त्या बोध करण्यास जरी समर्थ नसलें तरी लक्षणादि उपायांनीं बोध करण्यास समर्थ आहे. त्यामुळें अधिकारी पुरुषास त्याच्या श्रवणानें बोध होतो. अर्थात् शास्त्र व्यर्थ नाहीं. शास्त्रांत अतिशय उत्कर्ष-संपन्न, व अतिशय स्वच्छ ब्रह्मबोध आहे. पण त्याचा योग्य ग्राहक पाहिजे. योग्य ग्राहकावांचून तो मिळण्यासारखा नाहीं. मुख्य–शास्त्र, गुरुवाक्य, अन्नदान, ईश्वरपूजन, इत्यादि उपायांनीं हा सर्व–पदातीत श्रेष्ठ बोध प्राप्त होत नाहीं. पण शास्त्रादि हीं त्याचीं वस्तुतः साक्षात् कारणें नसतांनाही चित्तशुद्ध्यादि साधन-परंपरेच्या द्वारा कारणें झालीं आहेत. कारण शास्त्राभ्यास करूं लागलें म्हणजे पुरुषाचें चित्त त्याची इच्छा नसली तरी शुद्ध होऊं लागतें. तें अतिशय शुद्ध झालें म्हणजे अनायासानें परम पद पाहतें. या किंवा असल्याच दुसऱ्या शास्त्राच्या योगानें अविद्येच्या सात्त्विक भागाचा उत्कर्ष होतो. त्यामुळें तिच्या तामस भागाचा क्षय होतो. खचित शास्त्र-रूपी मुख्य जलानें पुरुष आपले मनोमळ धुवूं लागला म्हणजे शास्त्राच्या व ज्ञेय परमार्थाच्या अचिंत्य प्रभावानें त्याचें मन अतिशय स्वच्छ होतें. ज्याप्रमाणें सूर्य व समुद्र यांचा, परस्परांच्या सन्मुख येणें, हा संबंध झाला असतां त्यांच्या स्वच्छ व प्रकाशस्वभावामुळेंच पूर्वी न पाहिलेलेंही प्रतिबिंब अवश्य दिसतेंच, त्याप्रमाणें मुमुक्षु व शास्त्र यांचा केवळ परस्परसंबंध झाला असतां आत्मज्ञान प्रवृत्त होतें. सूर्य व समुद्र या दोघांकडे दृष्टि देऊन विचार केला असतां जसें दोघांचेंही परस्पर विरुद्ध स्वरूप व्यक्त होतें, त्याप्रमाणें शास्त्रजन्य विवेकानेंही देहांतील सर्व उपाधिसंबंधशून्य अद्वितीय ज्ञेय समजतें. स्वविचारानें आत्मतत्त्वपरीक्षणरूप जलानें चित्तविकल्प धुवून सोडले म्हणजे परम शुद्धता प्राप्त होते. ऊंसांना पाण्यांत

घालून पिळलें असतां जसा मधुर रस प्राप्त होतो त्याप्रमाणें शास्त्रांच्या व गुरूंच्या महावाक्यांचा विचाररूपी घाण्यांतून स्वात्मज्ञानरूप रस मिळतो. भिंत व प्रकाश यांच्या संसर्गाच्या योगानें जसा आकाशभर पसरलेल्या प्रकाशाचा अनुभव येतो त्याप्रमाणें श्रवण व मुमुक्षु यांच्या संसर्गानें नित्य स्वप्रकाश आत्मज्ञान व्यक्त होतें. जें शास्त्राध्ययन धर्म, अर्थ व काम यां त्रिवर्गाच्याच उपयोगीं असतें व मोक्षाच्या उपयोगीं नसतें तें कितीही जरी विस्तीर्ण असलें तरी तुच्छच होय. ज्याच्यापासून आत्मज्ञान होतें तेंच खरें शास्त्राध्ययन. ज्याच्या योगानें समता प्राप्त होईल तेंच खरें आत्मज्ञान आणि जागरावस्थेंतही सौषुप्तस्थिति असणें हेंच खरें साम्य आहे. पण हें सर्व शास्त्रांच्या द्वाराच प्राप्त होतें. यास्तव सर्व प्रयत्नानें शास्त्रादिकांचा अभ्यास करावा. हे रामा, ब्रह्मलोकापर्यंत जीं सुखें आहेत त्या सर्वांहून अतिशय सुखरूप असलेलें परम पावन पद गुरूपदेश, शास्त्रश्रवण, सत्स-मागम नियम व शम यांच्या योगानें प्राप्त होतें. तेंच सर्वेश्वर व अनादि-निधन सुख आहे. १९७.

सर्ग १९८—सर्वत्र समदर्शन हेंच ज्ञानी पुरुषांच्या निर्विक्षेप सुखस्थितीचें कारण आहे.

श्रीवसिष्ठ—हे रघूद्वहा, पुनरपि चांगला बोध होण्यासाठीं मी काय सांगतों तें ऐक. कारण पुनः पुनः तेंच तें सांगितल्यास दुर्ज्ञेय रहस्यही अज्ञांना सुद्धां सुज्ञेय होतें. उत्पत्ति व स्थिति प्रकरणांत वर्णन केल्याप्रमाणें उत्पन्न होऊन स्थित झालेल्या या जगाला केवळ भ्रांतिमात्रत्व आहे, असें त्या प्रकरणांवरूनच कळलें असतां समदर्शन प्रतिष्ठित (दृढ) व्हावें, यासाठीं उपशम प्रकरणांत त्याचें बरेंच वर्णन केलें. पण तेंच आतां पुनः जीवितसमयींच निर्वाणसुखाचें दाढर्य व्हावें, म्हणून थोडक्यांत समदर्शनाचेंच वर्णन करतों.

रामभद्रा, मागच्या (पांचव्या) प्रकरणांत सांगितलेल्या क्रमानें परम उपशमास प्राप्त होऊन सुखानें रहावें. ज्याला प्राप्तव्य प्राप्त झालें आहे अशा तुझ्यासारख्या तत्त्वज्ञानें संसारदृष्टीमध्यें कसा विहार करावा, तें तुला सांगावयाचें आहे. तुझ्या इतक्या बाल्य दशेंतच जगाची स्थिति जाणून पुढें सांगितल्याप्रमाणें निर्विक्षेप रहावें. सर्वांचें प्रेम संपादन करणारी व

सर्वांच्या मनांत विश्वास उत्पन्न करणारी समता धारण करून विहार करावा. कारण समतारूपी वेलीला सर्वसंपत्तिसुभग व सर्वसौभाग्यवर्धन असें पवित्र फल येतें. समतारूपी सुंदर आचरण करणाऱ्या व या प्रस्तुत क्रमानें वागणाऱ्या पुरुषाला ही सर्व जगल्लक्ष्मी वश होते. समतेच्या योगानें जें अविनाशी सुख मिळतें तें राज्य अथवा कांताजनसंगम यांच्या योगानें प्राप्त होत नाहीं. समभाव म्हणजे द्वंद्वशांतीची पराकाष्ठाच आहे. तो सर्व प्रकारच्या वेगास शांत करीत असतो. सर्व दुःखांना नाहीसें करतो. तत्त्वज्ञाचे सर्व शत्रु मित्र बनतात. कारण या जगांत साम्यामृतमय जन दुर्लभ आहे. जनकादि सर्व या साम्यावरच आपला निर्वाह करितात. कारण तें त्यांच्या चित्तरूपी चंद्रापासून स्रवलेलें अमृतच होय. साम्याचा अभ्यास करणाऱ्या पुरुषाचे क्रोध–लोभादि दोषही गुण होतात. • दुःख सुखासारखें आचरण करतें व मरण जीविता-सारखें प्रिय वाटतें. मुदिता, मैत्री, करुणा इत्यादि भावना आसक्त स्त्रियांप्रमाणें ज्ञानी महात्म्याला क्षणभरही सोडीत नाहींत. सर्वत्र समभाव ठेवणारा पुरुष सदा कल्याणकर गुण व सर्व संपत्ति यांच्या योगानें उदय पावलेला असतो. त्याला कशाचीही चिंता नसते. सम पुरुषाला प्राप्त झालेल्या नाहींत अशा ऋद्धि या जगांत नाहींत. आपल्या व दुसऱ्याच्या कार्याविषयीं सदा एकसारखा तत्पर असणारा, अपराध्यास सदा क्षमा करणारा, व उदार महात्मा मानवांना व देवांनाही प्रिय होतो. सदाचार व सर्वजनहित करणाऱ्या पुरुषास अग्नि जाळीत नाहीं व जल भिज-वीत नाहीं. जो सर्व उचित कार्य करतो त्या हर्षशोकरहित तत्त्वज्ञाची तुलना कोणाशीं करणार? सदाचरणशील पुरुषावर मित्र, बंधु, शत्रु व व्यवहारचतुर राजेही विश्वास ठेवितात. महात्मे अनिष्टाला भिऊन पळत नाहींत व इष्टप्राप्तीनें तुष्ट होत नाहींत. ते प्राप्त स्थितीमध्यें समभावानें राहतात. अनिंद्य पण दुसऱ्यांस ग्राह्य असलेले सर्व गृह–क्षेत्रादि भावही सोडून निर्लोभ व संतोषलक्षण वृत्ति धारण करणारे महात्मे जगज्जालास हसतात व त्याला विवेकोपदेशानें उज्जीवित करितात. समतेनें संपन्न असलेल्या पुरुषाला सर्व ज्ञानी पूजतात. एखाद्या समचित्त पुरुषानें पर-हितासाठीं मुखचंद्रावर कदाचित् कोप जरी व्यक्त केला तरी तो अमृता-

सारखाच होतो. उद्वेग देणारा होत नाहीं. समदृष्टि पुरुष जें कांहीं करतो, खातो, पितो, जातो, येतो त्या सर्वांविषयीं जनसमूह त्याची प्रशंसाच करितात. त्याच्या हातून फार दिवसांपूर्वी अथवा नुकाच कांहीं अक्षम्य अपराध झालेला असल्यास त्याचेंही लोक अभिनंदन करितात. समदृष्टि, संत दीर्घकाल घोर दुःखें जरी पीडा देत राहिलीं तरी उद्विग्न होत नाहींत. शिबिराजा या समदृष्टीच्या प्रभावानेंच आपल्या अंगांतील मांस आनंदित चित्तानें कापून देऊं शकला. या समत्वाच्या सामर्थ्यानेंच (पूर्व कल्पांतील) धीर पांडवांनीं आपल्या समक्ष शत्रूंनीं पीडलेल्या भार्येला शांत मनानें पाहिलें. त्रिगर्तराजानें या समतेनें प्राप्त झालेल्या धैर्यानेंच, राक्षसानें पणांत जिंकलें असतां आपल्या एकुलत्या एक पुत्राला गवताच्या काडीप्रमाणें त्याच्या स्वाधीन केलें. सर्व महीपालांतील श्रेष्ठ राजा जनक सर्व संपत्तीनें भरलेली नगरी जळली असतांही समदृष्टि राहिला. तूं मागशील ती दक्षिणा देईन, असें म्हणून ब्राह्मणानें शिरःकमळ मागितलें असतां साल्व राजानें समताबलानेंच तें आपल्या हातानें कापून दिलें. पुढें त्याच वीरानें या समतेच्या योगानेंच ऋत्विजांच्या सांगण्यावरून यज्ञांत इंद्रापासून जिंकून आणलेल्या शुभ्र पर्वतासारख्या ऐरावताचा इंद्राच्या उद्देशानें त्याग केला. समवृत्तीनेंच एक कुंडप नांवाचा मातंग सिद्ध झाला. (एकदां एका ब्राह्मणाच्या पांच गायी चिखलांत रुतल्या होत्या. तेव्हां त्यांना त्यांतून वर काढण्यासाठीं समबुद्धीनें सदा व्यवहार करणाऱ्या एका मातंगाला त्यानें सांगितलें व त्या चांडाळानेंही एक गाय वेतन ठरवून ब्राह्मणाच्या पांची गायींना चिखलांतून वर काढलें. नंतर त्यांतून वेतन म्हणून मिळालेली गाय चांडाळानें समबुद्धीनें त्याच ब्राह्मणास पुष्करक्षेत्रीं दान दिली. त्याबरोबर त्या उदार पुरुषाला वैकुंठीं न्यावयास विमान आलें.) कदंब नांवाच्या वनराक्षसानें साम्याचा पुष्कळ अभ्यास करूनच सर्व भूतक्षयकरी राक्षसी वृत्ति सोडली. जड भरतानें या समभावनेनेंच भिक्षापात्रांत आलेल्या अग्नीचेंही भक्षण केलें. क्रूर व्यवहार करणारा धर्मव्याधही समबुद्धीच्या बलानेंच शरीरत्याग केल्यावर परमपदीं गेला. नंदनवनांत असलेला कंदर्पन नांवाचा पुरुषही प्रेम करणाऱ्या देव स्त्रियांवरही लुब्ध झाला

नाहीं. त्यानेंच आपल्या भव्य राज्याचा त्याग केला व विंध्यारण्यांत कांटेऱ्या झाडांच्या झुडपांत सुखानें दीर्घ काळ वास केला. ऋषि, मुनि व तसेच देवांनाही पूज्य झालेले सिद्ध समदृष्टित्वामुळेंच तपःक्लेश व ऋद्धि यांस उद्विग्न न होतां भोगते झाले. सारांश रामा, आजवर असे अनेक राजे, प्राकृत पुरुष, व धर्मव्याधादि दुष्कर्मे करणारेही पापी समदृष्टीच्या अभ्यासानेंच मोठमोठ्यांना पूज्य झाले आहेत. सुबुद्धिमान् धीर या लोकीं व परलोकीं सिद्धि मिळविण्यासाठीं व पुरुषार्थामध्यें प्रवृत्ति व्हावी, म्हणून समदृष्टीनें नित्य व्यवहार करितात. यास्तव मरणाची किंवा जीविताचीही इच्छा न करितां प्राप्त व्यवहार करीत येथें विहार करावा. व्यर्थ कोणाची हिंसा करूं नये. ज्याला गुण व दोष एकसारखेच वाटतात; सुख व दुःख समान भासतें; जो मान व अवमान यांना सम लेखितो, तोच पवित्र पुरुष लोकानुग्रहार्थ देशभर फिरतो १९८.

सर्ग १९९—मुक्तांना कर्म केल्यापासून अथवा तीं सोडल्यापासून जरी लाभहानि नाहीं, तरी ते सत्कर्मांचेंच अनुष्ठान करितात.

श्रीराम—मुनिवर्य, तर मग नित्य ज्ञाननिष्ठ व आत्माराम मुक्त कर्मत्याग कां करीत नाहींत ?

श्रीवसिष्ठ—ज्याची त्याज्य व ग्राह्य बुद्धिही क्षीण झाली आहे त्याच्या क्रियात्यागाचा तरी काय उपयोग ? किंवा त्यानें कर्मांचा अंगीकार केला म्हणून काय हानि होणार ? ज्ञानी सज्जनाला या जगांतील एकही वस्तु अथवा दशा उद्वेग उत्पन्न करणारी वाटत नाहीं. तेव्हां त्याला त्याज्य काय असणार ? किंवा एकादीही वस्तु ग्राह्य भासत नाहीं. तेव्हां तो संग्रह कशाचा करणार ? यास्तव ज्ञान्याला कर्मत्याग व कर्मानुष्ठान यांचा कांहीं उपयोग नाहीं. तथापि तो वर्णाश्रमाला जें जें उचित दिसेल तें तेंच करतो. रामा, या शरीरांत प्राण असत तों त्याचें स्पंदन होणार हें जर निश्चित आहे तर तें जन्मभर अभ्यासिलेल्या सदाचाररूपानेंच कां स्पंदन पावेना. शास्त्रीय अनुष्ठानाचाच तेवढा त्याग करून काय करावयाचें आहे ? ज्याप्रमाणें दुसऱ्याच्या येथें जाऊन राहण्यापेक्षां आपल्या दोषरहित गृहांतच राहणें अधिक प्रशस्त आहे त्याप्रमाणें शास्त्रीय व अशास्त्रीय असे

दोन्ही अनुष्ठानप्रकार जर एकसारखेच आहेत तर ज्ञान्यानें शास्त्रीय सदाचार करण्यांतच कोणता दोष आहे? कारण सम, स्वच्छ व निर्विकार बुद्धीनें जें जें करावें तें तें निर्दोषच असतें. हे महाबाहो, या पृथ्वींत सर्व शास्त्रें व लोक यांतील रहस्य जाणणारे बहुदृष्टि विद्वान् समदृष्टीच्या बलानेंच विविध कर्में करीत असतांना होणाऱ्या क्लेशांना सहन करून लोकसंग्रह करितात. पुष्कळ गृहस्थही यथाप्राप्त अनुवर्तन करीत असतांनाही समबुद्धीमुळें जीवन्मुक्त राहतात. तुझ्यासारखे निःस्तृष्ण राजर्षि अनासक्त बुद्धीनें शांतपणें राज्यही करितात. कित्येक वेदवेत्ते ब्राह्मण व्यवहारानुसार वर्तन करून यज्ञशिष्ट अन्न खाण्याची संवय झाल्यामुळें यावज्जीव अग्निहोत्र करीत राहतात. कित्येक ध्यान, देवार्चन इत्यादि करीत आनंदानें काल घालवितात. कित्येक ज्ञानी आंतून सर्वसंगत्याग करून सतत अज्ञांसारखेच सर्वकर्मपरायण होतात. कित्येक निर्जन वनभूमींत ध्यानपरायण होऊन राहतात. कित्येक पुण्यवान् पुरुषांनीं भरलेल्या पुण्य तीर्थामध्यें, क्षेत्रामध्यें किंवा आयतनामध्यें पुण्यसमागमाच्या लोभानें पुण्याचरण करीत राहतात. कित्येक समचित्त पुरुष रागद्वेष–परिहारार्थ स्वदेश सोडून अन्य देशांत शुभ स्थानीं जाऊन राहतात. कित्येक ज्ञानी संसाराचा उच्छेद करण्यास्तव एका वनांतून दुसऱ्या वनांत, एका गांवांतून दुसऱ्या गावांत, एका देशांतून दुसऱ्या देशांत, असे एकसारखे भ्रमण करीत राहतात. अति पुण्यकारक वाराणसी, प्रयाग, श्रीशैल, सिद्धपुर, बदरिकाश्रम, महापुण्य शालिग्राम क्षेत्र, कलापग्राम, मथुरा, कालंजर पर्वत इत्यादि अनेक पावन स्थानीं अनेक तपस्वी विविध तप करीत आपलें आयुष्य घालवितात. कांहीं ज्ञानी आपला आचार सोडून उन्मत्तासारखे वागतात. कित्येक एका शुद्ध स्थानाचा आश्रय करून राहतात व कित्येक भ्रमण करितात. सारांश या जगांतील अज्ञांसारखीच ज्ञान्यांचीही अनियत स्थिति असते. पण नुस्तें वनांत राहणें, स्वदेशाचाच आश्रय करणें, कष्ट तप करणें, कर्मांचा संन्यास, वर्णाश्रमाचारांचें पालन, इत्यादिकांतील कोणत्याही उपायानें संसारांतून तरून जातां येत नाहीं. तर एका स्वरूपस्थितीनेंच (तत्त्वसाक्षात्कारानेंच) त्याचें उल्लंघन करतां येतें. ती स्वभाव–स्थिति मनाची आसक्ति सर्वथा सोडल्यानें प्राप्त होते. ज्या मुनींचें

मन असंसक्त असतें तो शुभाशुभ क्रिया नित्य करीत असला तरी अथवा नसला तरी पुनरपि संसारांत पडत नाहीं. पण जो आपल्या मनाला विषयांमध्यें मोकळें सोडतो तो शुभ कर्मे करीत असला व अशुभ कर्मांचा त्याग करीत राहिला तरी संसारांत मग्न होतो. आतां तूं कदाचित् म्हणशील कीं, असें जर आहे तर मनाचेंच निवारण करावें, अथवा त्याला मारावें; तत्त्वज्ञान संपादन करण्याचेंच काय प्रयोजन आहे? तर तें बरोबर नाहीं. कारण जिनें विषयरसास्वाद घेतला आहे, अशा दुःख–सुख देणाऱ्या मतीला मारतां किंवा निरुद्ध करितां येत नाहीं. कदाचित् मोठ्या भाग्यानें साधन-चतुष्टयसंपत्ति प्राप्त झाली असतां श्रवणादि उपायांच्या योगानें आत्मावलो-कनामध्यें आपोआप प्रवृत्ति होते. नंतर निर्मल झालेलें चित्त विचारानें तत्त्वास प्राप्त होऊन निर्द्वंद्व, अनासक्त व अनामय ब्रह्मच बनतें. यास्तव राघवा, अचित्त्वास प्राप्त झालेल्या सत्त्वरूप चित्तानें तू सम व पराकाशरूप होऊन रहा. हे महात्मन्, तुला आतां परमार्थ अवगत झाला आहे. तूं स्नेह, द्वेष इत्यादि दोष सोडले आहेस. तूं समचित्त, व महात्मा आहेस. यास्तव आतां सर्व शोकरहित होऊन रहा. सर्व शंका सोड. तू तें जन्म-मरणरहित पावन पदच आहेस. यास्तव विमल ब्रह्मरूप जगामध्यें प्रकृ-तिरूप, मलरूप विकाररूप, उपाधिरूप, तद्बोधरूप, त्याची इच्छा, प्रयत्न, त्याग, ग्रहण, भोग इत्यादिरूप कांहींही कोठेंच नाहीं. तर अकृत्रिम चिद्धाम ब्रह्मच आहे. तें स्वतः मीच आहें, असें स्वानुभवानें समजून तूं एकाकी व निःशंक रहा. हे सुभगा, तुझ्या ज्ञानाच्या उपयोगीं असें दुसरें याहून अधिक शुभ उपदेशार्ह वचन नाहीं. कारण तुझें आद्य व अखिल ज्ञानसार पूर्णपणें उदय पावलें आहे. राघवा, तुला आतां सर्व ज्ञेय कळलें आहे.

श्रीवाल्मीकि—भरद्वाजा, मुनिनायक वासिष्ठ असें बोलून राघव सर्व एषणाशून्य व शुद्ध बुद्धीनें ब्रह्मपदीं स्थिर झाला असतां आणि सर्व सभा-जनही ध्यानांत निमग्न झाल्यासारखे निश्चल राहिले असतां, भ्रमर कमल-समूहावर प्रथम गुंजारव करून रसपान करण्यांत निमग्न झाला असतां जसा मुकाट्यानें बसतो, तसा मौन धरून बसला १९९.

सर्ग २००—सिद्धांचा साधुवाद, दुंदुभिध्वनीसह पुष्पवृष्टि व गुरुपूजामहोत्सवाचा आरंभ.

श्रीवाल्मीकि--बा शिष्या, याप्रमाणें निर्वाणवाक्यांचा संदर्भ समाप्त झाल्यामुळें मुनिनायक मुकाट्यानें बसला असतां, सर्व सभासदांची मनोवृत्ति शांत व स्वच्छ झाली असतां व त्यामुळेंच सर्व सभा निर्विकल्प समाधिस्थाप्रमाणें समतेस प्राप्त झाली असतां श्रवण करणाऱ्या सर्व जनांचें संवित्तत्त्व सन्मात्रभावाच्या पराकाष्ठेस प्राप्त झालें. इतक्यांत एकाएकीं आकाशवासी सिद्धांच्या तोंडांतून व त्याबरोबरच सभास्थानीं बसलेल्या विश्वामित्रप्रभृतिमुनींच्या तोंडून मोठा धन्यवाद निघाला. त्याच्या योगानें आकाश दुमदुमलें. देवदुंदुभि वाजूं लागल्या. देवसुंदरींनीं चोहोंकडून दिव्य पुष्पांची वृष्टि केली. पुष्पांच्या योगानें तें स्थान, कोलाहलानें पर्वतांच्या गुहा, पुष्पांच्या रजानें आकाश व सुगंधाच्या योगानें वायु रंजित झाला. तो साधुवाद, देवदुंदुभींचा ध्वनि व पुष्पवृष्टीचा ध्वनि यांचें मिश्रण फार चांगलें शोभलें. त्या चमत्कारामुळें दशरथाच्या सभेंतील सर्व पुरुषांचे नेत्र स्तिमित झाले. स्त्रिया व बालक यांचे नेत्र भयानें चंचळ झाले. पक्षी, हरिण, हत्ती, घोडे व इतर पशु त्या कोलाहलास कान टवकारून ऐकूं लागले.

असो; तो सर्व संवेग शांत झाला असतां सिद्धांचीं हीं अशाप्रकारचीं वाक्यें स्पष्ट ऐकूं आलीं. आम्ही कल्पाच्या आरंभापासून सिद्धसंघांमध्यें सहस्रावधि व्याख्यानें केलीं आहेत व दुसऱ्यांचीं ऐकलीं आहेत. पण या ग्रंथासारखे उपाय आम्ही आजवर कोठें ऐकले नाहींत. या मुनीच्या वाक्यविलासानें पशु, पक्षी, स्त्रिया बालक, नाग इत्यादिकही शांतीस प्राप्त होतात, यांत कांहीं संशय नाहीं. या भगवान् वासिष्ठाचा या श्रीरामावर फार स्नेह आहे., कारण तो असल्या उपदेशाचा मुख्य अधिकारी झाला. या मुनिवर्यानें दृष्टान्त, हेतु, युक्ति इत्यादिकांच्या योगानें रामाला जसा बोध केला तसा तो अरुंधतीलाही केला असेल कीं नसेल याची शंकाच आहे. यांतील नुसते शब्द ऐकून तिर्यक् प्राणीही निरुपद्रव व मुक्त होतील. मग अर्थज्ञानसमर्थ मानव हें शास्त्र ऐकल्यावर व त्याचें वारंवार मनन केल्यावर मुक्त झाल्याशिवाय कसे राहतील? खरोखर आम्ही सुद्धां हें अमृत

श्रवणांजलींनीं पिऊन आज परम ऐश्वर्यास प्राप्त झालों आहों. आमच्या सिद्धी या ज्ञानामृतानें पुनः पूर्ण व नवीन झाल्या आहेत.

भरद्वाजा, सभेंतील लोक सिद्धांच्या तोंडचे हे शब्द, विस्मित होऊन, जों ऐकत आहेत तों सभास्थान पुनः दुसऱ्या कमलवृष्टीनें भरलें आहे, असें पाहते झाले. मंदार, पारिजात, संतान इत्यादि विविध पुष्पें वरून त्यांच्या डोक्यांवर, हातांवर, खांद्यांवर, माड्यांवर व पायांवर पावसाच्या थेंबांप्रमाणें पडत होतीं. त्यानंतर सर्व समाजनांनीं भगवान् वसिष्ठांस सांष्टांग प्रणाम करून पुष्पांनीं पूजिलें. सर्व लोकांचें गुरुपूजन संपलें असतां राजा दशरथ हातांत अर्घ्यपात्र घेऊन मुनीची पूजा करीत असें म्हणाला.—

हे अरुंधतीपते, आपण केलेल्या या बोधानें निरतिशय आत्मवस्तूचें ज्ञान होऊन मनांत सर्वोत्कृष्ट पूर्णता उत्पन्न झाली आहे. भगवन्, तुमच्या-सारख्या परम पूज्य व परमार्थ देणाऱ्या गुरूंच्या पूजनास योग्य अशी वस्तु त्रिभुवनांत आढळत नाहीं. तथापि मी आपलें गुरुपूजनरूप शास्त्र—लोक-प्रसिद्ध कर्तव्य सफल करण्यासाठीं कांहीं प्रार्थनावचन बोलतों. भगवन्, तिघी भार्यांसह मी स्वतः, भूलोकच्या आणि स्वर्गलोकच्या भोगांकरितां संपादिलेलें शुभ सुकृत व सर्व सामंतांसह हें राज्य यांच्या योगानें मी आपलें पूजन करतों. हे विभो, हें सर्व तुमचें आहे. मी तें तुमच्या स्वाधीन केलें आहे. यास्तव त्याचे स्वामी होऊन आपण आज्ञा करा.

श्रीवसिष्ठ—हे राजन्, आम्ही नुसत्या प्रणामानेंच संतुष्ट होणारे ब्राह्मण आहों. आम्हांला प्रिय असलेला प्रणाम तर तूं केलाच आहेस. राज्याचें रक्षण कसें करावें तें तूंच जाणतोस. तें तुलाच शोभतें. यास्तव तें तूंच घे. ब्राह्मण राजे कोठे तरी आहेत का ?

दशरथ—भगवन्, आपण आत्मज्ञानदानानें केलेल्या उपकाराशीं तुलना करून पाहिल्यास राज्यदान हें अगदींच क्षुद्र ठरतें, तथापि आप-ल्याला जसें योग्य वाटेल, तसें करा.

श्रीवाल्मीकि—दशरथानें असें म्हटलें असतां रामानें उठून प्रणाम-पूर्वक पुष्पांजलि अर्पण केली व नम्र होऊन तो म्हणाला, " भगवन्, आपण महाराजांस निरुत्तर केलेंच आहे. यास्तव प्रणामप्रिय अशा आप-

त्याला मी प्रणाम करतों. " इतकें बोलून त्या सच्छिष्यानें गुरूच्या चरणांवर मोठ्या भक्तीनें नेत्रांत आनंदाश्रु आणून वारंवार मस्तक ठेविलें. रामाच्या मागोमाग त्याच्या जवळच बसलेल्या शत्रुघ्नानें, लक्ष्मणानें व तशाच दुसऱ्या राजकुमारांनीं मुनींना प्रणाम केले., त्या महामुनीचा देह पुष्पांनीं भरून गेला. पण त्या महात्म्यानें आपल्या हातांनीं पुष्पें दूर लोटून मेघांच्या आडून दिसणाऱ्या चंद्राप्रमाणें आपला मुखचंद्रही लोकांस दिसेल असें केलें. नंतर तो सर्व सभाक्षोभ, पूजन, कोलाहल, पुष्पवृष्टि, वाद्यांचा घोष इत्यादि शांत झालें असतां व लोक स्वच्छ व स्वस्थ चित्तानें बसले असतां साधुवाद ऐकणारा मुनिवसिष्ठ विश्वामित्रादिकांस म्हणाला, " हे गाधिकुलकमला विश्वामित्रा, वामदेवा, निमे, क्रतो, भरद्वाज, पुलस्त्य, अत्रे, धृष्टे, बा नारदा, हे शांडिले, हे भास, भृगो, भारंड, वत्सा, वात्स्यायना व त्याचप्रमाणें अहो इतर सर्व मुनींनो, तुम्हीं सर्वांनीं माझें हे तुच्छ वचन ऐकलेंच आहे. आतां मजवर अनुग्रह करून यांत जें मी सांगितलें नसेल अथवा जें दुरर्थ (दुष्ट अथवा विपरीत अर्थयुक्त) किंवा व्यर्थ असेल तें तुम्ही सांगा. "

सभ्य—हे ब्राह्मणा, केवळ परमार्थाच्या योगानें शोभणाऱ्या वसिष्ठाच्या वचनांत दुरर्थ इत्यादि असेल, ही आम्ही आज नवीनच वाणी ऐकली आहे. अनंत जन्मांतील दोषानें आमच्या मनावर जो मळ सांचला होता तो आज तूं काढून टाकलास. ब्रह्मपूर्ण वाणीनें आम्ही विकास पावलों आहों. सर्व प्राण्यांस महाबोध देणाऱ्या तुज मुनिनायकास (नित्य गुरूस) हे आम्ही प्रणाम करितों.

श्रीवाल्मीकि—मुने, असें बोलून त्या सर्व सिद्धादिकांनीं वसिष्ठास. प्रणाम केले. पुनः पुष्पवृष्टि केली. नंतर दशरथ व विष्ण्ववतार राम यांची अशी प्रशंसा केली. कारण राम हा आपल्या चार अंशांनीं अवतीर्ण झालेला माधवच आहे हें ते सर्व जाणत होते.

सिद्ध—साक्षात् चतुरात्मा नारायणच अशा या भ्रातृयुक्त रामाला, या जीवन्मुक्त राजकुमाराला आम्ही वंदन करतों. सर्व पृथ्वीचें संरक्षण करण्यांत अतिशय निपुण असलेल्या राजा दशरथाचेंही भाग्य फार मोठें आहे.

रामासारख्या सत्पुत्राचा पिता होणारा तोच एक या जगांत धन्य आहे. महावक्त्या वसिष्ठाची व तपोनिधि विश्वामित्राची प्रशंसा करावी तितकी थोडीच आहे. या महात्म्यांच्या प्रभावानेंच आम्हांला आज ही भ्रांतिनाशिनी युक्ति ऐकावयास सांपडली."

श्रीवाल्मीकि—असें बोलून सिद्धांनीं आकाशांतून पुनः सभेंत पुष्पवृष्टि केली. सभास्थ जनही त्या सर्वांना धन्यवाद देऊं लागले. आकाशचर, भूचर, मुनीश्वर, महर्षि, देवगण, ब्राह्मण, राजे, इत्यादि सर्वांनीं अशा रीतीनें आपापल्या सामर्थ्यानुसार स्तुतिमय वाणी, पुष्पांजलि इत्यादिकांच्या योगानें भगवान् वसिष्ठादिकांची प्रशंसा केली. २००.

सर्ग २०१—गुरूनें आदरानें विचारलें असतां रामानें आपली पूर्णानंदपदीं विश्रांति प्रकट केली.

श्रीवाल्मीकि—भरद्वाजा, कांहीं वेळानें तो साधुवाद शांत झाला असतां ज्ञानोपदेशानें राजे उल्लसित झाले असतां, सत्याचें अनुसंधान करणाऱ्या सभेंतील प्रत्येकाचें चित्त आपापलें पूर्व चरित आठवून आपल्या-लाच हंसूं लागलें असतां, विवेकीजन ध्यानसे करीत बसले असतां, भ्रात्यांसह राम गुरूच्या पुढें पद्मासन घालून व हात जोडून बसला असतां, राजा दशरथ स्थिर चित्तानें जीवन्मुक्तात्मिका व सर्वदा पावनी स्थितीचा अनुभव घेत असतांना मुनि वसिष्ठ भक्तांची पूजा ग्रहण करण्यासाठीं क्षणभर मुकाट्यानें बसून पुनः म्हणाला,–" रामा, तूं आतां आणखीं काय ऐकण्याची इच्छा करीत आहेस? तूं स्वतः आतां कोणत्या स्थितीचा अनुभव घेत आहेस? तूं हा जगाचा आभास कोणत्या रूपानें पहात आहेस?"

राजा, गुरूनें असें विचारलें असतां राम त्याच्या मुखाकडे अवलोकन करीत, म्हणाला,–" प्रभो, आपल्या प्रसादानें मी अत्यंत निर्मलतेस प्राप्त झालों आहें. भवभंग देणाऱ्या माझ्या सर्व भ्रांति शांत झाल्या आहेत. मी आतां अति स्वच्छ आकाशाप्रमाणें शुद्ध स्वरूपानें स्थित आहें. माझी हृदयग्रंथि तुटली आहे. माझीं सर्व विशेषणें शांत झालीं आहेत. माझी बुद्धि आतां स्फटिकासारखी स्वच्छ आहे. माझें मन आतां अत्यंत तृप्त होऊन बिजेल्यासारखें झालें आहे. वास्तव मी आतां दुसरें कांहीं ऐक-

ण्याची अथवा जाणण्याची इच्छा करीत नाहीं. माझें सर्व विषयस्मरण व भोग-कौतुक पार निघून गेलें आहे. मी आतां शांत झालों आहें. पुनः स्वप्न किंवा जाग्रत् अवस्थेचा अनुभव येणार नाहीं, अशा स्थितींत मी आतां आहें. माझ्या सर्व आशा पूर्ण झाल्या आहेत. मला आतां उपदेश, शास्त्र, बंधु, त्याग, इत्यादिकांतील कशाचीही आवश्यकता वाटत नाहीं. मी अक्षुब्ध साम्राज्याचा अनुभव घेत आहें. मी नेत्रांच्या योगानें बाहेर जरी पाहिलें तरी मला स्वच्छ परमाकाशच दिसतें. माझें चित्त प्रत्यगात्म्यामध्येंच प्रतिष्ठित झालेलें असल्यामुळें हर्ष, शोक, इत्यादि कांहीं होत नाहीं. हा सर्ग राहो, जावो कीं त्याचें आणखीं काय व्हावें तें होवो. मी आपल्या स्वरूपांत स्थिर स्थित आहें. मी आतां विश्रांति पावलों आहें. मी आतां बाह्य इंद्रियांनीं अथवा मनानेंही लक्ष्य होण्यासारखा नाहीं. मी आशापाशांनीं बद्ध होत नाहीं. ज्याप्रमाणें झाडावरील फुलांचा वास आकाशांत भरून राहतो त्याप्रमाणें मी या देहाला सोडून अंतरालीं स्थित आहें. जसे सर्व राजे राज्योपयोगी अनेक कर्मांत विहार करीत असतात व आनंद भोगतात तसा मी आनंदानुभव घेत आहें. पण त्यांना प्रसंगोपात्त दुःखांचा तरी अनुभव घ्यावा लागतो. ब्रह्मामध्यें स्थित झाल्यामुळें मला तोही घ्यावा लागत नाहीं. कारण मी आतां आत्म्यामध्यें स्थिर स्थित आहें. मला शंका किंवा भीति मुळींच वाटत नाहीं. भगवन् मी सर्वांहून अधिक सुखी आहें, यास्तव मी विषय सुखाची फारशी इच्छा करीत नाहीं. तथापि मी इतर जनांप्रमाणेंच लोकव्यवहाराचा आश्रय करून राहिलों आहें. करितां मला जी आज्ञा करावयाची असेल ती करा. बालकाच्या खेळाप्रमाणें मी आतां यावज्जीव संसार-स्थितीचें अवलंबन करणार आहें. मी खाईन, पिईन, व आपलें कर्तव्य करीन. तुमच्या प्रसादानें मला आतां कशाचीही शंका राहिलेली नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—रामा, मोठ्या समाधानाची गोष्ट आहे कीं, तुला अतिशय पुण्य पद प्राप्त झालें आहे. तूं आतां निःशोक व आदि-अंतरहित. पदीं स्थित आहेस. तुला परम विश्रांति लाधली आहे. मोठ्या भाग्यामुळेंच तूं निःशोक, स्वस्थ व निःशंक झाला आहेस. बोधाच्या योगानें तूं आपल्या सर्व कुलाला पावन केलें आहेस. आतां या मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्राची

इच्छा पूर्ण करून तूं आपल्या पित्यासह या पृथ्वीचें रक्षण कर. हे सुभगा, तुझ्या सारख्या महा पुरुषांचें ज्यांना पूर्ण साह्य आहे अशा तुझ्या राष्ट्रांतील पुत्र—पौत्रांसह भृत्य—बांधव—प्रजा इत्यादि सर्वांस सुख होवो. सर्व निरुपद्रव असोत. सर्व निर्भय राहोत. सर्वांच्या संपत्ति अक्षय होवोत व ते सर्व उत्कर्ष पावोत २०१.

सर्ग २०२—हृष्ट राजे व राम यांचे वर्णन व रामानें सांगितलेली आपली ज्ञान-निर्मल स्थिति.

श्रीवाल्मीकि—वसिष्ठांचें हें वचन ऐकून सभेंतील सर्व जन अमृत-वृष्टीप्रमाणें आंत अतिशय तृप्त झाले. रामाच्या तोंडावरही मनांतील परम-तृप्तीची छाया स्पष्ट उमटली. वामदेवादिक सर्व तत्त्वज्ञ 'ज्ञानाचें आपण फार चांगलें प्रतिपादन केलें' असें मोठ्या आदरानें वसिष्ठांस म्हणाले. ज्याचें अंतःकरण अतिशय शांत झालें आहे, असा राजा दशरथ विकसित मुखानें सर्व सभेस शोभवूं लागला. अनेक लोकांच्या तोंडून अनेक साधु-वाद ऐकूं येत असतांना ज्याचें अज्ञान गळलें आहे असा राम पुनः असें वचन बोलला.

श्रीराम—भगवन्, अग्नि सोन्याचा मळ जसा नाहींसा करतो त्याप्र-माणें आपण आमचा सर्व चित्तमल धुवून टाकला आहे. पूर्वीं आम्ही केवळ या तुच्छ देहालाच आत्मा समजत होतों. पण आतां आम्ही सर्व आत्माच आहे, असें पाहणारे झालों आहों. मी आतां अगदीं परिपूर्ण होऊन राहिलों आहें. आतां मी सदा जागा राहणार आहें. मला अक्षय आनंद झाला आहे. मला आपण चिरकाल सुखी केलेंत. माझा शाश्वत उत्कर्ष झाला. माझ्या या हृदयकमलास आपण ज्ञानजलानें चांगलें पुष्ट केलेंत. आपल्या मोठ्या अनुग्रहामुळेंच मी या स्थितीस प्राप्त झालों आहें. हिच्यामध्यें स्थिर झाल्याकारणानें मला हें सर्व जग अमृतमय भासत आहे. माझी मति आंतून प्रसन्न झाली आहे. त्यामुळें माझा सर्व शोक अस्त पावला आहे. ज्याअर्थीं मी शांतीनें सकार्य मूळ अज्ञानाचा नाश केला आहे त्या अर्थीं मी अमलचित्त झालों आहें. आत्म्यामध्यें आनंदास प्राप्त झालों आहें. आत्म्याचेंच विचारपूर्वक दर्शन घेतल्यानें मी स्वतःसिद्ध निर्मळ झालों आहें. यास्तव माझा मलाच नमस्कार असो.

सर्ग २०३—मध्याह्नवाद्यघोष, दिनकृत्य, रात्रीचा क्रम, व प्रातःकालीं सभेंत रामाचा निःसंदेह, यांचें वर्णन.

श्रीवाल्मीकि—याप्रमाणें मुनि व राघव विचारपरायण झाले असतां भास्कर जणुं काय श्रवण करावयासच आकाशाच्या मध्यभागीं आला. सर्व पदार्थांच्या स्पष्ट दर्शनाकरितां रामाची जशी मति त्याचप्रमाणें त्याची कांति त्यावेळीं प्रखर झाली. तो नारायण सर्व दिशांना तापवूं लागला. उद्यानांतील तडाग ताठ कमलांमुळें सभेंतील राजांप्रमाणें शोभूं लागले. वृक्षादिकांच्या छाया कृपणांच्या धनाप्रमाणें स्वाश्रयास सोडून एक अंगुळभरही इकडे तिकडे जातनाशा झाल्या. पशु, पक्षी उन्हामुळें व्याकुल झाले. इतक्यांत राजसभेसमीप मध्याह्नसमयसूचक मोठा शंखनाद आकाशास भरून सोडूं लागला. कमलांवर जसे दंवाचे थेंब त्याप्रमाणें सुंदर व तरुण स्त्रीपुरुषांच्या मुखांवर घामाचे बिंदु चमकूं लागले. त्याबरोबर राजा सर्व सामंत परिवार, भगवान् वसिष्ठ, राम व इतर सर्व सभासद यांसह सभास्थानांतून उठला व परस्पर नमस्कारादि शिष्टाचार करून स्वस्थानीं जावयास सज्ज झाला. पण पंख्यांच्या वाऱ्यानें कापुराची धूळ उडूं लागली असतां व वाद्यांचा ध्वनि त्या भव्य राजगृहांत घुमूं लागला असतां वक्ता मुनिनायक राघवाला पुनः म्हणाला, "रामभद्रा, तुला आतां आणखीं कांहीं ज्ञातव्य राहिलेलें नाहीं. यास्तव आतां माझा उपदेश, शास्त्रांचें प्रतिपादन व आपला अनुभव यांची एकवाक्यता होईल, असें कर. आतां तूं जाऊन आपलें कर्तव्य कर. आम्हीही माध्याह्नस्नान करावयास जातो. कारण आतां आम्हांला शिष्टाचारानुसार प्राप्त कर्तव्य करणें भाग आहे. आणखीं जर तुला कांहीं प्रष्टव्य (विचारावयाचें) असेल तर तें तूं मला उद्यां सकाळीं विचार." मुनिनायकानें असें म्हटलें असतां राजा दशरथानें रामासह वसिष्ठांच्या आज्ञेनें व त्यांनीं सांगितलेल्या क्रमानें सिद्ध, मुनि, सभासद इत्यादिकांची पूजा केली. त्या उदार भूपालानें ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें मणिमोत्यें, दिव्यपुष्पें, रत्नें, मोत्यांचे हार, प्रार्थना, प्रणाम, वस्त्र, आसन, अन्न, पान, सुवर्ण, भूमि, यांचें दान, गंध, पुष्प, धूप, दीप, इत्यादि उपचार यांच्या योगानें पूजन केलें. नंतर ते सर्व एकमेकांस विचारून स्वस्वस्थानीं

गेले. त्यांनीं आपापलीं आश्रमोचित कर्में केलीं व काहींवेळ सभेंतील उपदेशाचा जों प्रत्येकजण विचार करीत आहे तों भास्कर अस्त पावला. तेव्हां सायंकाळचीं अवश्य कर्तव्यें करून ते राम व वसिष्ठ यांच्या अद्भुत संवादांचें चिंतन करीतच दीर्घ यामिनीला एका क्षणाप्रमाणें घालविते झाले. पहाट झाली. अरुण आपल्या लाल रंगानें पूर्व दिशेस सुशोभित करूं लागला. तत्काल यम–नियमसंपन्न लोक उठले. त्यांचीं स्नान, संध्योपासना, होम इत्यादि कर्में जों होत आहेत तों भगवान् सूर्यानें रात्रीच्या सर्व काळोखास पार घालवून आपल्या सुवर्णवर्ण किरणांस भुवनभर पसरलें. लागलेच सर्व श्रोते राजसभेकडे वेगानें चालले. राजे, राजपुत्र, मंत्री, मुनि, वसिष्ठादि दशरथाच्या सभेंत आले व परस्परांचा उत्तम सत्कार करून सर्व आपापल्या उचित स्थानीं बसले. तों इतक्यांत गुरु वसिष्ठ व पिता दशरथ यांच्यामध्यें बसलेला राजीवनयन राम, आसनावर बसलेल्या मुनीची सर्वजण प्रशंसा करूं लागले असतां, मध्येंच असें मृदु वचन बोलला—

श्रीराम—भगवन्, आपण सर्वधर्मज्ञ, सर्व ज्ञानाचा महासागर, व सर्व संदेहांचा परशु आहां. आपण माझा सर्व शोक घालवून मला निर्भय केलें आहे. मला आतां आणखीं श्रोतव्य किंवा वेद्य काय आहे तें आपणच सांगा. मला तर कांहीं दिसत नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—रामा, तुला आतां उत्तम बुद्धि प्राप्त झालेली असल्यामुळें श्रोतव्य कांहीं राहिलेलें नाहीं. तुझी बुद्धि आतां कृतकृत्य झाली आहे. आतां तूंच मनांत काय असेल तें सांग. कांहीं श्रोतव्य अवशिष्ट राहिलें असल्यास मला विचार.

श्रीराम—भगवन्, मी धन्य झालों आहें, मी पूर्ण शांतीचा अनुभव घेत आहें. मला आतां आणखीं कशाचीही आकांक्षा राहिली नाहीं. आपल्याला जें सांगावयाचें होतें तें आपण सांगितलें आहे. मला जें ज्ञेय होतें तें मी जाणलें आहे. यास्तव आपली कृतकृत्य झालेली वाणी आतां विश्रांति घेवो. मला सर्व कळलें आहे. मी द्वैताद्वैतरहित झालों आहें. माझा दृश्यभाव गळून गेला आहे. कारण मी मुळीं संसारित्वावरील आस्थाच सोडली आहे २०३.

सर्ग २०४—पुनः चित्च्या ठिकाणच्या दृश्याचें परिमार्जन.

श्रीवसिष्ठ—हे महाबाहो, तथापि तूं माझें हें वचन पुनः ऐक. कारण आरशाला पुनः पुनः पुसलें असतां तो अतिशय स्वच्छ होत असतो; मी आतां तुला थोडक्यांत दृश्यमार्जनाची उत्तम युक्ति सांगतों. रूप व नाम असें दोन प्रकारचें दृश्य आहे. पण त्यांतील जाति, गुण, क्रिया व आकार यांस व्यक्त करणाऱ्या गाय, काळी, चपळ व सुंदर इत्यादि चार प्रकारच्या शब्दांचा अर्थ भ्रांतिकल्पित आहे. कारण त्या चारी शब्दांवरून चार पृथक् अर्थांचा (वस्तूंचा) साक्षात्कार होत नाहीं. याप्रमाणें वस्तूंचें पृथक्त्व नाहींसें झालें म्हणजे निरर्थक शब्द जलाच्या ध्वनीप्रमाणें, पदार्थांमध्येंच राहतो. पदार्थांचें मार्जन तर पूर्वींच केलेलें आहे. यास्तव शब्द व अर्थ, असें दोन्ही प्रकारचें दृश्य चिदाभानमात्र व म्हणूनच स्वप्नतुल्य आहे, हें सिद्ध झालें. आणि जाग्रत्च जेव्हां मिथ्या आहे, तेव्हां तिच्या निमित्तानें होणारें स्वप्न तरी सत्य कोठचें असणार? अर्थात् तें स्मरणाप्रमाणें विषयभूत पदार्थांवांचूनच मनांत उभें राहतें. यास्तव तें संवेदनमात्रच आहे. तें संवेदनाहून भिन्न असल्यासारखा जरी भास झाला तरी संविव्द्यतिरिक्त नाहीं. तस्मात् जाग्रत् व स्वप्न हीं दोन्ही अगदीं सारखीं आहेत. त्रिभुवन स्वच्छ संविदाकाशमय आहे. तें सर्व स्वप्ननगरासारखें आहे.

श्रीराम—भगवन्, खरें आहे. तथापि चित्—मध्यें जाड्य व त्यांतही भूमि, पर्वत, पाषाण, तेज, क्रिया, काल, जल, वायु, आकाश, इत्यादि कसें झालें, तें पुनः एकदां सर्वांवर उपकार करण्यासाठीं मला समजावून सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, स्वप्नांत दिसलेल्या महाराष्ट्राची भूमि, आकाश, त्यांतील जल, मेघ, पर्वत, पाषाण, काल, क्रिया, इत्यादि कसें झालें तें सांग पाहूं?

श्रीराम—स्वप्न पाहणाऱ्या पुरुषाचा आत्माच तें सर्व आहे. यास्तव वस्तुतः जग शून्य आहे. तो निराकार व निराधार असला तरी आपल्या अचिंत्य मायाशक्तीनें सर्वांचा आधार होतो. पण हें सुद्धां मी आरोपदृष्ट्या सांगत आहें. कारण अपवाददृष्ट्या पाहिल्यास कांहीं झालेंच नाहीं.

तर मन चित्स्फुरणमात्र असल्यामुळें तेंच हें सर्व आहे. चित्च नुस्त्या संकल्पानें कठिण, आर्द्र, स्थूल, सूक्ष्म, शून्य, इत्यादिरूप झाली आहे. हा आकाशात्मक चिद्धातु अशा स्वभावाचाच आहे. समुद्र व आकाश यांत पाणी व अवकाश यावांचून दुसरें जसें कांहीं नसतें तसें या त्रिभुवनांत चित्–हून दुसरें कांहीं नाहीं. अहं, त्वं इत्यादि या सर्व कल्पना आहेत. जेव्हां देह नाहीं तेव्हां असत् अज्ञानामुळें देहाकार चित् उदय पावते. पण ती सत्य नव्हे, असें चिंतन करावें. मन, बुद्धि, अहंकार, भूतें, पर्वत, दिशा, इत्यादि सर्व अनिर्वाच्य आहे. सारांश कांहीं उत्पन्न झालें नाहीं. कांहीं नष्ट झालें नाहीं. तर जगाचें रूप चिद्ब्रह्मात्म्यामध्यें स्थित आहे. चित्कचन, चित्चा नाम–रूप इत्यादि रूपानें विकास, हेंच जग होय. तात्त्विक दृष्टीनें पाहिल्यास जगद्भावानें भासणारेंही जग अभानच आहे. वस्तुतः चिदाकाशच आहे. मग तें अज्ञाला कसेंही कां वाटेना २०४.

सर्ग २०५—ही जगत्स्थिति विवर्तरूप, स्वप्नतुल्य व चिन्मात्र आहे.

श्रीराम—भगवन्, जसें स्वप्नांतील दृश्य परम आकाश तसेंच जाग्रतींतील दृश्यही पराकाशच होय, यांत कांहीं संशय नाहीं. पण भगवन्, माझ्या या महाप्रश्नाचें उत्तर मला सांगा. देहरहित चित् स्वदेहासारखी कशी होते ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, हें दृश्य स्वप्नांत व जाग्रतींतही आकाशरूप आकाशापासून झालेलें, आकाशाच्या आधारानें राहणारें, व स्वतः आकाशच आहे. यास्तव तुझ्या प्रश्नास कारण होणारा हा तुझा संदेह उपपत्तिशून्य आहे. कारण सर्गाच्या आरंभीं सर्व भूतें योग्य कारणावांचूनच उत्पन्न होतात. पृथिव्यादिक भौतिक पदार्थांचीही हीच स्थिति आहे. मग देह कोठून होणार ? यास्तव विवर्त पक्षाचाच आश्रय करणें उचित आहे. चिदाकाश स्वप्नाप्रमाणें हा आभास पाहतें. तो मायागुणांमुळें विक्षेप पावलेला असतो. तें आभानमात्रत्वच स्वप्नभान आहे, व तीच जगाची आकृति आहे. चिदाकाशच त्याला विवर्त, स्वप्न, जग इत्यादि म्हणतें. तात्पर्य वेदनामध्यें भासणारें जग सूक्ष्मावस्थेंत स्वप्न व स्थूलावस्थेंत जगत् आहे. हा प्रपंच वेदनमात्र आहे व तो (प्रपंच) वेदनमात्र आहे,

असें सिद्ध झालें असतां नामप्रपंचही वेदनमात्रच होतो. चिद्रूपानेंच या सर्व पृथ्वी, जल इत्यादि पृथक् पृथक् संज्ञा केल्या आहेत. भान ह्या त्या महातत्त्वाचा स्वभाव आहे. यास्तव स्वप्नादि शांत झालें तरी तें भान कधींही शांत होत नाहीं. त्याच्या सद्भावामुळेंच त्याच्यामध्यें पुष्कळ विवर्त प्रवृत्त झाले आहेत.

श्रीराम—भगवन्, आपण लीलोपाख्यान, भुशुंडाख्यान इत्यादिकांमध्यें कोटीच्या कोटी सर्ग सांगितले आहेत. त्यांची स्थितीही एकाच प्रकारची नाहीं. तर त्यांतील कांहीं ब्रह्मांड कोशांत स्थित आहेत; कांहीं ब्रह्मांडशून्य आहेत. कांहीं पृथ्वीकोशांत स्थित आहेत; कांहीं आकाश, तेज जल इत्यादि कोशांत आहेत, इत्यादि आपण वर्णन केलें आहे. पण त्यांत आमचें हें ब्रह्मांड कशा रीतीनें स्थित आहे तें मला सांगा. कारण आपण तत्त्ववेत्त्यांतील वरिष्ठ आहां.

श्रीवसिष्ठ—रामा, हा प्रश्न तत्त्वज्ञानोपयोगी नाहीं. किंवा तो तत्त्वसंबंधीही नाहीं. त्याचें जसें कांहीं प्रयोजन नाहीं तसाच तो (प्रश्न) प्रकृतोपयोगीही नाहीं. तथापि ज्योतिषसिद्धान्तामध्यें मुनींनीं भूमि, भुवन इत्यादिकांच्या स्थितीचें वर्णन निरनिराळ्या रीतीनें केलें आहे. पण ते दुसऱ्या प्रमाणांनीं सिद्ध न होणाऱ्या व कधींही कोणी तत्त्वज्ञानें न अनुभविलेल्या सृष्टिरचनेचें व स्थितीचें वर्णन करीत असतात. त्या त्या सिद्धान्ताचे प्रवर्तक त्याचें त्याचें वर्णन करितात. शिष्य तें ऐकतात व त्याचें मनन करितात. पण तें सर्व तुला पूर्वीच (अन्य शास्त्रांवरून) ज्ञात झालें आहे. उपनिषदादि तत्त्वप्रतिपादक आगमांत त्यांचें कसें वर्णन केलें आहे तेंही तूं जाणतोस. तेव्हां आतां पुनः त्याचेंच चर्वितचर्वण करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे?

श्रीराम—आगमवाक्याप्रमाणें हें सर्व चिन्मात्र आहे, असें ठरतें. पण महाराज, चिदाकाश ब्रह्मांडाकार कसें झालें? व तें असेंच किती वेळ राहणार? तें तरी सांगा.

श्रीवसिष्ठ—ब्रह्म अनादिनिधन आहे. तें नित्य व अव्यय आहे. अर्थात् तें कधींही साकार झालेलें नाहीं. त्याचा कालिक परिच्छेद होत नाहीं. परंतु त्या आत्म्याचें हें स्वाभाविक स्वरूप साक्षात् अनुभवास

येईपर्यंत निजलेल्या पुरुषाप्रमाणें तेंच आपल्यालाच जगदाकारानें पाहतें. चिदाकाशाचें स्वयंभान हेंच विश्व आणि त्यामुळेंच तें मिथ्या. चिदेक-स्वभावामध्यें त्याच्या विरुद्ध पर्वत–काठिन्यादि स्वभाव सत्य कसे असतील? तस्मात् चित्‌च भ्रांतिचेतनामुळें अनेक पदार्थाकार दिसते. याविषयीं मी पूर्वीं शतशः प्रतिपादन केलें आहे. यास्तव ब्रह्मांड कशामध्यें लीन झालें नाहीं व स्वतः निष्कारण असलेलें तें अकारण अशा दुसऱ्या कशापासून प्रकट झालें नाहीं. तें ब्रह्मपदीं भिन्न आहे, असें नाहीं व नाही, असेंही नाहीं. तसेंच अनादि, निराभास, निराकार चिदाकाश व स्वतः प्रकाशरूप असल्यामुळें दुसऱ्या कोणत्याही दृष्टीचें तें कार्य होऊं शकत नाहीं. दिसणारें हें कांहीं नाहीं, याविषयीं 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादि श्रुति प्रमाण आहे. तथापि स्वप्नादिकांप्रमाणें त्याचा प्रतिभास होतो. चिदाकाशाचें अमल व स्फुरदाकार हृदयच (सारभूत स्वरूपच) नाना आकारांचा संकल्प करून प्रलयापर्यंत त्यांना पाहतें २०५.

सर्ग २०६—याविषयीं कुशद्वीपेश्वराच्या प्रश्नांचें निरूपण.

श्रीवसिष्ठ—कारणावाचून भासणारें हें कांहीं नाहीं. परमार्थ ब्रह्मच असून तें परमार्थानेंच स्थित आहे. याविषयीं मी सांगतों तो महाप्रश्न ऐक. याच्या श्रवणानें तुझा यथार्थ बोध पुष्ट होईल. दोन्ही बाजूंनीं समुद्राच्या योगानें वेष्टित झालेलें कुशद्वीप या नांवाचें एक प्रख्यात द्वीप आहे. त्यांतील ईशान्य दिशेंत इलावती या नांवाची एक सुवर्णनगरी आहे. तिच्या पूर्व-भागांत प्रज्ञप्ति या नांवाचा महाविख्यात राजा राहतो. एकदां मी आपल्या सप्तर्षिमंडलांतून निघून त्याच्या येथें गेलों. तेव्हां त्या ब्राह्मणप्रिय राजानें माझा मोठा सत्कार करून मला उचित आसनावर बसविलें आणि अर्घ्यादि उपचारांनीं माझी पूजा केल्यावर तो हात जोडून मला असें विचारूं लागला.

"भगवन्, सर्व सृष्टीचा संहार होऊन सर्वत्र शून्यता पसरली असतां पुनः सृष्टि उत्पन्न होण्यास कोणतें कारण राहतें? त्याचीं सहकारी कारणें कोणतीं, कशीं व कोठें असतात? उत्पन्न झालेलें जगत् तत्त्वतः काय आहे? त्याचे उत्पत्ति, स्थिति, इत्यादि विकार हें काय आहे? त्यांतही कांहीं भूमि नित्य अंधकाराला धारण करितात. कांहीं (ब्रह्मलोकादिक) आका-

शांत असतात. कांहीं (नरकादि भूमी) कृमींनीं आकुल असतात. कांहीं (अंतरिक्षादि लोक) आकाशांत स्थित असतात. कांहीं (दैत्यादिकांचीं नगरें) पाषाणादिकांत असतात. पण पृथिव्यादि भूतें व त्यांतील चार प्रकारचे जरायुजादि कोश यांचें तत्त्व काय आहे ? त्या जीवांचीं बुद्ध्यादिक इंद्रियें हें काय आहे ? याचा कर्ता कोण ? द्रष्टा कोण ? याचा आधार कोण व आधेय काय आहे ? जगाचा अत्यंत नाश होत नाहीं, असा तर वेदवेत्त्यांचा निश्चय आहे. पण जसें संवेदन तसे अनुभव, अशी प्रसिद्धि असल्यामुळें संवेदनच देहादिकांचें निमित्त आहे कीं दुसरें कांहीं ? संवेदन कारण आहे, असें म्हटल्यास तें नित्य व अव्यय आहे कीं नश्वर व असत् आहे ? नित्य असेल तर त्याच्यापासून देहादि विकार कसा होईल ? बरें तें नश्वर आहे म्हणून म्हणावें तर त्याच्या उत्पत्तीचें कारण काय, तें कांहीं सांगतां येण्यासारखें नाहीं. कारण संवेदनावांचून त्याची सिद्धिच होत नाहीं. या आमच्या कुशद्वीपांत मरून ज्यांच्या देहांचें भस्म झालें आहे अशा देहशून्य प्राण्यांचीं शरीरें, जेथें माता-पिताही नाहींत अशा प्रदेशीं कशीं उत्पन्न होतात ? त्यांचें उपादान अथवा सहकारी कारण काय ? धर्म व अधर्मच देहादिकांच्या आकारानें परिणाम पावतो म्हणून म्हणावें तर अमूर्त धर्माधर्मापासून मूर्त देह होणें संभवत नाहीं. जें द्रव्य नव्हे तेंच पार्थिवादि द्रव्यभागांनीं देहादिकांस निर्मितें म्हणून म्हणावें तर तेंही समंजस नव्हे. माता व पिता यांचा अभाव असल्यामुळें परलोकीं त्यांच्या देहोत्पत्तीचें बीजही नसतें. बरें नास्तिकांचा पक्ष स्वीकारून या सृष्टीचा धर्माधर्मादि कोणी कर्ता नाहीं म्हणून म्हणावें, तर तेंही समंजस नव्हे. कारण हा जन्म मानला कीं त्याला कारण होणारा पूर्वजन्मही अवश्य मानावा लागतो. तोच परलोक होय. शिवाय परलोक न मानल्यास समस्त लोक व वेद यांच्याशीं विरोध येतो. या जगांतील लोकांना त्यांच्या इच्छेच्या व प्रयत्नाच्या विरुद्ध फल मिळत असल्याचें आपण शतशः पाहतों. पण त्याचें कारण काय, हें नास्तिकांना सांगतां येत नाहीं. एकादे वेळीं एकाद्याला इष्ट, देव, गुरु इत्यादिकांच्या अनुग्रहानें मोठा लाभ होतो तो का ? एकसारखा घोष करीत असलेल्या या विधि-निषेध शास्त्रांचा काय उपयोग ? पूर्वी हें सर्व असत् होतें; तें आतां सत् झालें आहे, इत्यादि श्रुतिवाक्यांची संगति कशी

लावावयाची? तसेंच–सृष्टीच्या आरंभीं शून्य आकाशापासून हिरण्यगर्भ कसा झाला? आकाशाचा असाच विचित्र प्रभाव आहे, म्हणून म्हटल्यास, तर मग सर्वत्र (आकाशभर अनेक) हिरण्यगर्भ कां उत्पन्न होत नाहींत? असा प्रश्न उद्भवतो. औषधींनीं आपापल्या पूर्व बीजापासून उत्पन्न व्हावें, अग्नीनें उष्णच असावें, इत्यादि स्वभाव कसे व कां स्थित झाले? प्रयागादि क्षेत्रामध्यें जे काम्य देहत्याग करितात त्यांना इष्ट फळ मिळतें कीं नाहीं? मी चंद्र व्हावें, अशा हेतूनें सहस्रावधि उपासक उपासना करितात व त्यांना उपास्यभाव प्राप्त होतो, असें शास्त्रानेंही सांगितलेलें आहे. पण तदनुरोधानें आजपर्यंत मेलेल्या अनेक चंद्रोपासकांच्या चंद्ररूपांनीं आकाश कोठें भरलें नाहीं, तें कां? एका साध्वीवर अनेक स्त्रीलंपट दुराचाऱ्यांचें मन जातें व ते आपापल्या मनोरथानें तिचा संगास्वादही घेतात. तथापि ती साध्वीच कशी राहते? भगवन्, मला आणखीं असे अनेक संदेह येतात. पण त्यांचें निवारण होत नाहीं. यास्तव आपण आज माझ्या या संशयांचें निरसन करा. त्यावांचून माझें अत्यंत समाधान होणार नाहीं. साधुसमागम कधींही व्यर्थ होत नसतो २०६.

सर्ग २०७—वरील प्रश्नांतील कांहीं प्रश्नांचें समाधान.

श्रीवसिष्ठ—राजन्, आतां मी काय सांगतों तें ऐक म्हणजे तुझे सर्व संदेह नाहींसे होतील. हें संवेदन स्वतःप्रमाण आहे, असें जाणणाऱ्या लोकांना विषयतत्त्वाची व्यवस्था करणें अगदीं सोपें असल्यामुळें त्याविषयीं संशय संभवतच नाहीं. कारण जेथें आहे असा किंवा नाहीं असा प्रत्यय येतो तेथें (त्या दोन्ही स्थानीं) भगवती संवित्च त्या दोघांचेंही समर्थन करिते. ही वस्तु अमुक (काळी, लाल, घट, वस्त्र इत्यादि प्रकारचीच) आहे अथवा ती तशी नाहीं, अशा निश्चयानें संवित् ज्या विषयाला व्यापते त्याचें तसें रूप अवश्य होतें. मग तें रूप सत् असो कीं, असत् असो. संवित्चा त्याविषयीं कांहीं आग्रह नाहीं. प्रतिभेप्रमाणें विषयाचें समर्थन करणें हा संवित्चा स्वभावच आहे. ती संवित् प्रथम एकाचदेहाची आत्मभावानें भावना करते. मग ती त्या देहाचाच धर्म होते. (म्हणजे संवित्च्या भावनेनें त्या दोघांचा अन्योन्याध्यास होतो.) म्हणू-नच जन. स्वप्न व जागर या दोन अवस्थांमध्यें देहज्ञासच चेतयिता जाण-

तात. त्याचाच अनुभव घेतात. ते संवित् हा चेतयित्याचा धर्म आहे, ती स्वतः चेतयित्री नाहीं, असें जाणतात. यास्तव कोणीएक भ्रांतिरूप संवित्च शरीर होते. तिच्याहून पृथक् शरीरता संभवत नाहीं. अर्थात् 'स्वर्ग—नरक—भोगार्थ विदेहावस्थेंत देहाचें कारण काय आहे?' हा प्रश्न उरत नाहीं. जगाचीही संवेदनबलानेंच सिद्धि होते. सर्गाच्या आरंभीं कोणतेंही कारण नसल्यामुळें स्वप्नद्रष्टा संविदात्माच जगद्रूपानें भासतो. स्वप्नापेक्षां या जगांत कोणता विशेष आहे? शिवाय आहे, भासतें आहे, इत्यादिप्रकारें प्रत्यगात्म स्वभावानेंच जगाचा अनुभव येत असतांना तें (जग) त्याहून अन्य कसें असणार? अर्थात् ब्रह्मसंज्ञक शुद्ध वेदनच हें जग आहे. याप्रमाणें अविकार्य ब्रह्मच जगद्रूपानें स्थित असल्यामुळें प्रमाणभूत विद्वान्, वेद, अध्यात्मशास्त्रें इत्यादिकांनीं व आम्हींही अनुभवानुसारच वर्णन केलें आहे. याप्रमाणें समस्त प्राण्यांच्या संवितमध्यें रूढ झालेलें (दृढ अनुभवानें सिद्ध झालेलें) सत्तारूपानें सर्वत्र पूर्ण, व महात्म्यांनीं सांगितलेलें जगाचें नित्य संविन्मात्रत्व नाकबूल करून जे केवळ आपातवर्तमान नाम—रूपानुभवालाच प्रमाण मानतात ते संवित् नित्य नाहीं, तर शरीरच तिचें कारण आहे, जडच तिचें उपादान आहे किंवा जड आत्म्याचाच तो गुण आहे, असें म्हणून व्यर्थ मोहित होतात. ते सर्व वेडे आहेत. आम्हां आत्मवाद्यांच्या कथांमध्यें मिळण्यास ते योग्य नाहींत. कारण मत्त व अमत्त, अज्ञ व ज्ञानी यांचा परस्पर संभाषणव्यवहार कसा होणार? ज्या विद्वानांच्या कथेनें सर्व संशयांचा क्षय होत नाहीं, ती मूर्ख कथा होय. मग ती भूलोकीं झालेली असो कीं स्वर्ग लोकीं चालो. केवळ प्रत्यक्ष प्रमाणावर निष्ठा ठेवून राहणाऱ्या अज्ञांना विवेकादि दुसरीं सर्व यथार्थ ज्ञानाचीं साधनें नाहींशीं होतात. शिवाय चार्वाकादि नास्तिकांच्या युक्तींनीं तरी जगाची व्यवस्था कोठें लागते आहे? त्यांच्या उपदेशानें तरी श्रोत्याचे सर्व संशय कोठें जात आहेत? कारण त्यांच्या परिभाषेंत प्रत्यक्षापलीकडे मुळीं जावयाचेंच नाहीं. आमच्या वैदिक दर्शनांविषयीं पाहिल्यास वेदांदिकांचें अध्ययन गुरुमुखानेंच होत असल्यामुळें शिष्याचे सर्व संशय शब्द, अनुमान, अनुभव इत्यादि अनेक प्रबळ युक्तींनीं घालवितात, व वेदवेत्ते आचार्य. शिष्याला

निःसंदेह करण्यास समर्थही असतात. ते सर्व सिद्धान्त स्वानुभवाच्
अनुरोधानेंच सांगतात.

असो; प्रत्यगात्मसंविद–च जर देहादि जगत् आहे तर मृत शरी
रही संविन्मय असल्यामुळें ज्ञानकार्य कां करीत नाहीं, अशी ज्यांची शंक
असेल त्यांचें आम्ही निराकरण कसें करतों तें तूं ऐक– हिरण्यगर्भाच
ज्यानें वेष घेतला आहे अशा ब्रह्माचें हें जगद्रूप भान स्वप्ननगरच आहे
तें वस्तुतः निरंतर चिन्मात्रच जरी आहे तरी तुझ्या स्वप्ननगरांतील
पाषाणादिकांना चेतनत्व जसें नसतें तसेंच तें शवादिकांत नाहीं. अर्थात
स्थावर व जंगम हे त्या स्वप्नाचे पोटभेद आहेत. स्वप्नांत पृथिवी, पर्वत
इत्यादि सर्व जडही संविन्मय कसें तें तुला स्वानुभवानेंच समजण्याजोगें
आहे. ब्रह्म-संविदाकाश घन आहे. विराट् हें त्याचें संकल्पनगर आहे.
हिरण्यगर्भ शुद्ध संविन्मय असून त्याचें संकल्पित शरीर हेंच ब्रह्मांडशरीर
होय. त्यांत कल्पक ब्रह्मदेवानें जशी जशी कल्पना केली तसा तसा
आतां आम्हांला अनुभव येत आहे. देह जिवंत असेपर्यंतच स्पंद पावावा,
नंतर त्यानें (मृतावस्थेंत) स्पंदरहित व्हावें, इत्यादि जशा कल्पना
केल्या आहेत, तसाच त्याचा व आम्हांला अनुभव येतो.

महा प्रलय संपला म्हणजे सर्ग पुनः प्रवृत्त होतो. पण त्यावेळीं त्याचें
कोणतेंही कारण नसतें. अर्थात् द्रव्यापासून हें सर्व द्रव्यमय जग झालें आहे,
असें म्हणतां येत नाहीं. पूर्व कल्पांतील प्रजापति मुक्त होऊन गेलेला असल्या-
मुळें या कल्पांतील प्रजापतीला पूर्वींच्या द्रव्यांचें स्मरण होतें व त्यामुळें तो
त्यांस निर्माण करतो, असें म्हणतां येत नाहीं, इत्यादि जें तुझें म्हणणें आहे,
तें आमच्या सिद्धान्ताला अनुकूलच आहे. म्हणूनच आम्ही स्वयंज्योति
ब्रह्मच जगद्रूपानें भासतें, द्रव्यरूप जग पृथक् नाहीं, असें ठरविलें आहे.
स्वप्ननगराच्या दृष्टान्तानें त्याची उपपत्तिही लागते. त्यामुळें माता-पिता
इत्यादिकांच्या अभावीं देह कसा होतो, ही शंका उरत नाहीं. कारण
शरीर असो कीं नसो. जेथें जेथें चिदाकाश आहे, तेथें तेथें तें आत्म्याला
द्वैताद्वैतमय जगद्रूपानें पाहतें. याच न्यायानें मरणानंतर चिदाकाश
संकल्पाप्रमाणें शरीरादिकांचा अनुभव घेतें. पहिल्या उत्पत्तीच्या वेळीं पूर्वी
मेलेल्याही जीवसंवित्ला अपृथिव्यादिमय असेंही हें जग पृथिव्यादियुक्त

असल्यासारखें भासतें. स्वप्नांतील देश-काल जाग्रतींतील देश-कालादिकांस जसे व्यापीत नाहींत त्याप्रमाणें परलोकास प्राप्त झालेल्या जीवाचे ऐहिक दशकाल तेथें अडचण करीत नाहींत. त्याचप्रमाणें तत्त्ववेत्याचा विषय अशा ब्रह्मामध्येंही अज्ञांचा विषय असें हें जग रहात नाहीं. निजलेल्या पुरुषाला चिदाकाशच जसें स्वप्नांतील जगाच्या रूपानें भासतें तसें मरून परलोकीं गेलेल्या जीवाला तें आकाशच सर्गासारखें भासतें. तो सर्ग जरी वस्तुतः पूर्वी नसतो तरी पूर्वी असल्यासारखाच भासतो. त्याला पूर्व जन्मांत ही पृथ्वी, हें अंतरिक्ष, हा यम, इत्यादि जसा जसा अनुभव, शास्त्र इत्यादिकांच्या द्वारा संस्कार झालेला असतो तसाच तो परलोकाला पाहतो. मेलेला पुरुष हा मी मेलों, हा आतां या लोकांत उत्पन्न झालों आहें; येथें शुभाशुभ कर्मफल भोगीत आहें; इत्यादि भ्रांति पाहतो. पण ती भ्रांति मोक्षोपायांचें सेवन केल्यानेंच निःशेष निवृत्त होते. त्यावांचून जात नाहीं. यावरून धर्माधर्मच जगाच्या आकारानें परिणाम पावतात, या आस्तिक पक्षालाही पुष्टि मिळते. कारण त्या अतत्त्वज्ञ आस्तिकाची संवित् धर्माधर्मवासनाकार झालेली असते. सारांश, राजा, जगाचें स्वरूप अगदीं शून्यही नाहीं व अत्यंत सत्‌ही नाहीं. तर ब्रह्मसंज्ञक चैतन्य जगत्स्वरूप भासतें. तें अज्ञानामुळेंच अनर्थभूत आहेसें वाटतें. पण ज्ञान्याला तें परम कल्याण व निरतिशय आनंदरूपच आहे, असा अनुभव येतो २०७.

सर्ग २०८—विधात्याच्या इच्छेप्रमाणें जनांना प्रतिकूल फल मिळतें.

श्रीवसिष्ठ—राजा, प्रजाजनांना त्यांच्या इच्छेविरुद्ध फल कां मिळतें, तेंही सांगतों. चित्–ब्रह्मच सर्व कांहीं आहे, हें वर सिद्ध झालेंच आहे. त्याच्या संकल्पाप्रमाणें सर्व होतें व तसाच अनुभव येतो. राजा, तुझ्या गृहांतील ही प्रजा जशी तुझ्या संकल्पानुसार झाली आहे तशीच ही सर्व सृष्टिगत प्रजा प्रजापतीच्या संकल्पानुसार झाली आहे. तूं आपल्या संकल्पनगरींत जशी जशी कल्पना करतोस तसें तसें पाहतोस कीं नाहीं? त्याच न्यायानें हें सर्व जाण. आतां जगामध्यें आमच्या संकल्पाच्या विरुद्ध गोष्टी होत असल्याचा अनुभव येतो. पण त्यालाही मुनींच्या यम–नियमादिकांच्या योगानें शुद्ध झालेल्या संवित्–पासून उद्भवलेले वर व शापच कारण आहेत. ब्रह्मसंवित्‌ही त्यांच्या संकल्पाप्रमाणें बनते. शिवाय तप-

त्यांचे वरशापादिकें सिद्ध होवोत, अशी कल्पना प्रजापतीनेंच केलेली असते. जन विधि-निषेधबोधक शास्त्रांवरून ज्ञात होणाऱ्या धर्माधर्मांतील ज्यावर आस्था ठेवतील तदनुसार त्यांना फळ मिळावें, ही सुद्धां ब्रह्मदेवाची संकल्परूप नियतीच होय. असत् जगाचें किंचित् काळ भान होणें, याला सुद्धां ब्रह्मसंकल्पच कारण आहे.

राजा—जग ब्रह्मसंकल्पामुळेंच जर सत् आहे तर तें पूर्वी (प्रलय व सुषुप्ति यांमध्यें) कां उपलब्ध होत नाहीं व मागून (जाग्रत् व स्वप्न) यांमध्येंच कां उत्पन्न होतें? शिवाय सदा विकार पावणारें हें जग अति स्थिर आरंभयुक्त व भास्वर (भासणारें) कसें झालें आहे?

श्रीवसिष्ठ—स्वप्न व जागर यांमध्यें होऊन प्रलय, सुषुप्ति व मोक्ष यांमध्यें जगानें न होणें, हा स्वभावच आहे. संकल्प असेपर्यंत भ्रांति टिकते, असा नियम असल्यामुळें संकल्प व जगाचें सत्त्व यांच्या व्याप्तीप्रमाणेंच असंकल्प व जगाचें असत्त्व यांची व्याप्तिही अबाधित आहे. जो जगाचा संकल्प करतो तोच त्याचा प्रलयही करितो. यास्तव सर्व चिदाकाशमय आहे. तें आकाश नित्यसिद्ध आहे. या ब्रह्मसंकल्प नगरांत हे सर्व स्वभाव उदय पावले आहेत. चिद्ब्रह्म ज्या अर्थी सर्वांचा आत्मा आहे त्या अर्थी तें सर्व भूतांमध्यें, तृणादि सर्व जातींमध्यें, व इतर सर्वांमध्यें त्याच्या त्याच्या स्वभावरूपानें प्रकट होतें २०८.

सर्ग २०९.—एकाच वेळीं भोगसंपत्ति, विरुद्ध फल देणाऱ्या कर्मांचें अविरोधानें साफल्य इत्यादि.

श्रीवसिष्ठ—आतां क्षेत्रादिकांतील मरणाचें फल कसें मिळूं शकतें तें ऐक. आदि सर्गामध्यें क्षेत्रें, सर्व धर्म, इत्यादिकांचें शास्त्रोक्त फळ ब्रह्मदेवानें कल्पून ठेवलें आहे. आपल्या या संकल्पनगराकार जगांतील कोणत्या क्षेत्रांत, कोणा अधिकाऱ्यानें कशा रीतीनें कर्मानुष्ठान केलें असतां कोणतें फल मिळतें, तें जसें जसें त्या ईश्वरानें ठरवून ठेवलें आहे तसें तसेंच होतें. त्यामुळें प्रयागादि क्षेत्रांत वांछितार्थ सिद्ध्यर्थ स्नान-तप-दान यज्ञ इत्यादि पुण्य अवश्य मला याचें फळ मिळेल, अशा निश्चयानें अधिकाऱ्यानें केल्यास त्याच्या त्या भावनाबलानें इष्ट फल आविर्भूत होतें. पुण्यवानाला जसें तें मिळतें तसेंच पाप्यालाही त्याच्या पापाच्या योग्य

तिची दृढ भावना तिला तसेंच फल देईल. कारण हा सर्व कल्पनांचा विकास असून कल्पना संवित्च्या आधारानें राहणारी आहे.

दान, और्ध्वदेहिक कर्म, तप, जप, इत्यादि अमूर्तांचें परलोकीं मूर्त फलही याच न्यायानें मिळतें. कारण दानादिकांच्या भावनेनें ज्यांची मति चिह्नित झालेली असते ते परलोकीं स्वप्नाप्रमाणें मूर्त फल भोगतात. त्यांची चित्च मूर्त आकाराची कल्पना करते. मन व ज्ञानेंद्रियें यांच्या योगानें वेदनावेदनाकार भ्रांति होते. तिच्या योगानें चिन्मात्र विषयप्राप्त्यर्थ मनासह कर्मेंद्रियांच्या द्वारा स्पंदास्पंदात्मक होतें. पण ती भ्रांति शांत झाली म्हणजे निर्मल शांतात्माच राहतो. या लोकीं केलेल्या दानाचें परलोकीं चित्प्रतिभासात्मक फल जीवास प्राप्त होतें, असें विद्वान् लोक सांगतात. तस्मात् येथील दान किंवा अदान यांचें अकृत्रिम संकल्प, हेंच भोग—ऐश्वर्य इत्यादि दानफल अथवा दारिद्र्यादि अदानाचें फल परलोकीं मिळतं असलें तर त्यांत कांहीं विरोध नाहीं. कारण हा सर्व संसार कल्पनात्मक आहे. असो; राजा, तुझ्या प्रश्नांचें उत्तर मी यथामति दिलें आहे. या जगाचें ब्रह्म हेंच तत्त्व आहे.

राजा—भगवन्, सर्गाच्या आरंभीं देहशून्य असलेल्या चिन्मात्राला देहाची कल्पना कशी करितां येते ? दीपादिकांच्या प्रकाशांच्या अभिव्यक्तीला भिंतीसारख्या मूर्त पदार्थांची जशी आवश्यकता असते तशी चित्च्या कल्पनामय अभिव्यक्तीलाही देहाची गरज आहे, असें मला वाटतें.

श्रीवसिष्ठ—बा महामते, तूं देह या शब्दाचा जो अर्थ जाणत आहेस तो तत्त्वज्ञाला भासत नाहीं. तत्त्वज्ञ ब्रह्मशब्दाचा जो अर्थ तोच देह या शब्दाचा अर्थ असें जाणतात. जल व पाणी या शब्दांचा अर्थ जसा एकच तसा ब्रह्म व देह यांचा अर्थ एकच समजतात. ब्रह्मच हा स्वप्नतुल्य देह आहे. त्याला स्वप्न म्हणणें ही सुद्धां तुला समजण्याकरितां योजलेली युक्ति आहे. वस्तुतः देह स्वप्नही नव्हे. स्वप्न कसें असतें तें तुला माहित आहे. म्हणून मी तुला त्याचा दृष्टान्त देऊन समजावीत आहें. वस्तुतः चित्नें आभासित केलेल्या सर्गांत बाधित होणाऱ्या स्वप्नाचें सादृश्य नाहीं. त्यांतील हा देह कोण आहे ? स्वप्नार्थ कोणाचे आहेत, स्वप्नबुद्धि कोठें राहतात ? इत्यादि विचारांत प्रविष्ट करून ज्ञानी अज्ञाला

बोध करतो. पण वस्तुतः जगांत जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्त इत्यादि कांहीं नाहीं तर एक निर्विकार शुद्ध चिदाकाश आहे. तेंच सर्व अंशांच्या लयानंतर अवशिष्ट राहणारें तुरीय होय. यास्तव त्याचा साक्षात्कार झाला कीं, सर्व साधनें व पुरुषार्थ यांची पूर्ति होते. आज जें हें असें भासतसें आहे तें वस्तुतः भासत नाहींच. पूर्वी भासणाऱ्याचीही तीच स्थिति आहे. यास्तव ज्यांत जाग्रत्–स्वप्नादि कधींही नाहीं असें ब्रह्म तूं जाण. हें सर्व निर्विषय चिन्मात्र आहे. ज्ञान्याच्या दृष्टीनें स्वप्नादि सर्व चिन्मात्र आकाशच आहे. हें जग पूर्ण ब्रह्मापासून प्रसार पावलेलें असल्यामुळें तें पूर्णच स्थित आहे. ज्या अर्थी जगत् आकाशरूप अप्रतिघ चिदुन्मेष आहे त्या अर्थी चिन्मात्र जेथें जेथें आहे तेथें तेथें जगत् असणें उचितच आहे. चिदाकाश सर्वत्र आहे, व हें सर्व जगन्मय आहे. सर्व शांत ब्रह्मच आहे. दुसऱ्या कोणत्याही युक्तीचा असंभव असल्यामुळें हीच युक्ति (विवर्तवादच) उत्तम आहे. पुरुषार्थाची इच्छा करणाऱ्या श्रोत्यांच्या पुढें युक्तिशून्य अनुभवाचें कितीही जरी प्रतिपादन केलें तरी तें शोभत नाहीं. वेदशास्त्रादि सत्प्रमाण, युक्ति व अनुभव यांवरून जें सिद्ध होतें तें अबाधितच होय. यास्तव वेदादिकांवरून जें सत् म्हणून ठरलें असेल तेंच ब्रह्म व जें असत् म्हणून ठरलें असेल तें जगत् होय. जेव्हां चरम-साक्षात्कार-वृत्तिरूप ज्ञानानें हें विश्व स्थित असतांनाच, ब्रह्मरूपांत लीन होतें, तेव्हां पूर्वी ब्रह्म नसलेलेंच तें ब्रह्म होतें. हा न्यायच परम पुरुषार्थाचा उपाय आहे. कारण त्याच्या योगानें जीवन्मुक्तिसह लोकवेदादि हें सर्व जग ब्रह्मच आहे असें सिद्ध होतें. अज्ञात आत्ममात्ररूप संसार-वृक्षामध्यें ज्ञात चित्–आकाशच आहे. त्याहून दुसरें कांहीं नाहीं. अज्ञात व ज्ञात चिदाकाश मीच आहें व असा हा मीच पर्यायानें त्रिभुवन, बंध, मोक्ष इत्यादि आहें, हा निर्णय होय. आत्मज्ञानानंतर हें जग जसें आहे तसें रहात नाहीं. तत्त्वज्ञाचें स्वरूप सर्व दृश्यरहित व वाङ्मनसातीत दृङ्मात्र अवशिष्ट राहतें. जीवन्मुक्त जनांच्या शतशः विचारानें व वेद-वचनानें जें सिद्ध होतें तेंच स्वानुभवानें सर्वप्रकारें ज्ञात होतें आणि तेंच परम पुरुषार्थभावानें फळतें. बाकीचे सर्व अर्थ सोडून तदेकनिष्ठ होणें हाच कोणत्याही विषयाच्या प्राप्तीचा उत्तम उपाय

आहे. व्यवहारांतही तदेकनिष्ठतेचें फल अवश्य मिळतें. पण लौकिक फल असत्य व मोक्षाख्य फल सत्य असा जरी फलांत मोठा फरक असला तरी तदेक निष्ठतारूप साधन व तदनुसार फलानुभव हीं दोन्ही जागीं एकसारखींच आहेत. असो; हे मतिमाना, याप्रमाणें तुझ्या महा प्रश्नांचें विचार-फलनिर्णयरूप समाधान मी सांगितलें. तूं या मार्गानें जा. म्हणजे तूं मनांत आधिशून्य, देहामध्यें व्याधिशून्य व इंद्रियांमध्यें निर्व्यसन होऊन सर्वोत्कृष्ट होशील ११०.

सर्ग २११—सिद्धसाध्यादि लोकांच्या दर्शनाचा उपाय पुनः ब्रह्मच सकल जग.

श्रीवसिष्ठ—रामा, याप्रमाणें कुशद्वीपांत इलावती राजधानींत बसून मी राजाला उपदेश केला व त्यानें पुनः केलेल्या पूजेचा स्वीकार करून त्याच्यावर अनुग्रह करणें हें प्रयोजन सिद्ध झालें असतां स्वर्गास जाण्याकरितां आकाशांत उडून गेलों. आज या अयोध्येंत असलेल्या मीं तेंच रहस्य तुला सांगितलें आहे. या सुदृष्टीनें चालल्यास तूं शांतचित्त व आकाशात्मा होशील. हें सर्व ब्रह्मच आहे.

श्रीराम—भगवन्, सिद्ध, साध्य, यम, ब्रह्मा, विद्याधर, देव इत्यादिकांचे लोक कसे दिसतात?

श्रीवसिष्ठ—रामा, चूडालोपाख्यानांत सांगितल्याप्रमाणें विशेष प्रकारच्या धारणाभ्यासानें तूं त्यांना व दुसऱ्या सर्वांना प्रत्येक दिवशीं अहोरात्र खालीं, वर, आजुबाजूस इत्यादि सर्वत्र पहाशील. सिद्धांचे लोक दोन प्रकारचे आहेत. त्यांतील महर्, जन, तप व सत्यसंज्ञक जे लोक ते दूर आहेत. पण संकल्पलोक नांवाचे जे दुसऱ्या प्रकारचे सिद्धलोक आहेत त्यांनीं सर्व विश्व व्यापलें आहे. पण या दोन्ही प्रकारच्या लोकांच्या दर्शनाचा उपाय धारणाभ्यास हाच आहे. तो तूं केलेला नाहींस. परंतु ते असार असल्यामुळें त्यांच्याकरितां धारणाभ्यास करण्याची तुला आवश्यकताच आहे, असें कांहीं नाहीं. त्यांचे ते लोक जसे कल्पनामय तसाच हा आमचा लोकही कल्पनामात्र सिद्ध आहे. पण ज्याप्रमाणें काल्पनिक वातही सर्वत्र भ्रमण करतो त्याप्रमाणें ते लोक भ्रमण करितात. पण हा भ्रमण करूं शकत नाहीं. तुला जे स्वप्न व संकल्पमय लोक भासतात तेच सिद्ध लोक आहेत. तसलेच

दुसरेही लोक त्यांनीं निर्माण करून संकल्पानेंच स्थिर केले आहेत. तूंही जर योगधारणेनें स्थिर केलेल्या ध्यानानें स्वसंकल्पप्राप्त लोकांस स्थिर करशील तर हेही स्थिर होतील. तसेच दुसऱ्या सर्वांचेही संकल्प दृढतर ध्यानानें स्थिर होणें अगदीं साहजिक आहे. पण त्यांत एवढा फरक आहे. त्या सिद्ध लोकांनीं आपल्या महर्, जन इत्यादि लोकांस इतर जीव पुण्य-संपत्तीच्या बलानेंच येऊं शकतील, अशा रीतीनें स्थिर केलें आहे. अर्थात् अतिशय पुण्य करणारांना ते अनायासानें प्राप्त होतात. पण दुसरे जीव धारणाभ्यासानें ज्यांना सिद्ध करितात त्यांचे लोक मोठ्या श्रमानेंच स्थिर होतात. तस्मात् जगत् शांत ब्रह्म आहे. त्याविषयीं जसा निश्चय करावा तसें तें भासतें. त्याचें तत्त्व समजलें म्हणजे अस्ति, नास्ति इत्यादि तर्कांना अवकाशच रहात नाहीं. स्वभावतः तें शून्य व प्रतिघातास अयोग्य आहे. कारण दृढ संवेदनानें भासलेलें तें चित्स्वभावामुळेंच भासमान दिसतें. वस्तुतः त्यांत चिदभिमान नाहीं. कारणसत्तेहून कार्याची सत्ता पृथक् आहे, इत्यादि कुतर्कांसही येथें अवकाश नाहीं. कारण सर्वदा सिद्ध असणाऱ्या अनंत आकाशापासून कोण कसें होणार ! तथापि उत्पन्न होत असल्यासारखें जें भासतें तें सर्व महाकाशांत उत्पन्न होणाऱ्या घटाकाशा-प्रमाणेंच होतें. तेव्हां त्यांत एकत्व, द्वित्व इत्यादि कल्पना कशी होणार ? व तिच्यावांचून कार्य-कारणभाव कोठचा? यास्तव पूर्वीं जें जसें होतें तें आतांही तसेंच निर्विकार आहे. यास्तव ब्रह्म विवर्ताधिष्ठान होऊं शकतें. पण विकारी नसल्यामुळें कारण होऊं शकत नाहीं. संकल्प-समयीं चित्र आकार धारण करून पर्वताच्या लीलेनें जसें उदय पावतें; पण वस्तुतः पर्वत नसून तें आकाशच असतें, त्याप्रमाणें ब्रह्ममय जगाची स्थिति आहे. म्हणूनच आपापल्या दृष्टीनें निर्व्यापार असलेलेही जीवन्मुक्त व्यवहार करीत असल्यासारखे इतरांस भासतात. जलांतील तरंगांप्रमाणें ब्रह्मामध्यें सर्व सृष्टि अनन्यरूपानेंच परिवर्तन पावत अस-तात. वायूंतील स्पंदाप्रमाणें व आकाशांतील शून्याप्रमाणें ब्रह्मामध्यें सृष्टि अमूर्त व अनन्य (अपृथक्, एकरूप) असतात. संकल्पनगर जसें शून्य तसें ब्रह्मांतील हें साकार जगही अनाकार आहे. याचा जरी चिरकाल अनुभव आला, तें जरी सर्व लौकिक व वैदिक कार्य करण्यास

समर्थ असलें तरी निराकार व शून्यच होय. संकल्पनगर जसें संकल्पमय तसें जग ब्रह्ममय. स्वप्नांतील पर्वत जसा चित्तमय तसें हें त्रिभुवन ब्रह्ममय. पुरुषानें स्वप्नांत पाहिलेलें स्वमरण जसें खरें नव्हे तसें चिरकाल अनुभवलेलें हें जगही सत्य नव्हे. स्वप्नांत मेलेला पुरुषही जसा आपला देह पाहतो तसें हें असत् जगही दिसतें. जगत्-पणा व अजगत्ता हीं दोन्हीं, परमात्म्याचें शुद्ध रूपच आहे. एक वस्तूच्या ठिकाणीं भासलेली दुसरी वस्तु सत्य नसते. हे रामा, सिद्ध लोकांतील भोगादि फल मी वर्णिल्याप्रमाणेंच कल्पनामात्र असो कीं, दुसऱ्या मुनींनीं सांगितल्याप्रमाणें दुसऱ्या प्रकारचें असो. अथवा तें मुळींच नसो. तुज जीवन्मुक्ताला त्याचा काय एवढा मोठा आदर आहे? तूं तुच्छ सिद्ध्यादि फलांना पुरुषार्थ समजूं नको. कारण तूं ब्रह्मतत्त्वाला साक्षात् जाणलें आहेस. यास्तव आतां या मायामात्र वैभवामध्यें आसक्त होऊं नकोस. त्याचें नुस्तें ज्ञानही परिश्रम देणारें आहे २११.

सर्ग २१२—ब्रह्माची अहंभावकलना हाच पितामह व त्याचा संकल्प हेंच त्रिभुवन, यास्तव सर्व ब्रह्मच.

श्रीवासिष्ठ—रामा, ब्रह्म चिद्रूप असल्यामुळें मी आकाशच आहें, असें जें आपोआप जाणतें तेंच परमेष्ठित्व असून हें जग त्याचें उदर आहे. त्यामुळें वस्तुतः ब्रह्मा नाहीं व जगही उत्पन्न झालेलें नाहीं. तर हें सर्व जसेंच्या तसेंच परब्रह्मच आहे. संवित्तींत जगद्रूप असेंच भासतें, म्हणून तें मिथ्या आहे. दिसत असलें तरी खरें नव्हे. (अर्थात् तें प्रातिभासिक आहे.) सर्गकालापासून ही भ्रांति उदय पावली आहे. अथवा ती मुळीं उदय पावलीच नाहीं. तर सर्व अनामय ब्रह्मच आहे. जगत् हा ब्रह्मजलावरील तरंग आहे. तेव्हां त्यांत द्वित्व व एकत्व कोठचें? (अर्थात् जगत् ब्रह्माचा अनिर्वचनीय धर्म असला तरी त्यांत कांहीं हानि नाहीं.) चिद्रूप असल्यामुळेंच शांत ब्रह्म 'अहं' असा अहंकारसमष्टिरूप-भाव जाणतें आणि तेंच आतां विषयाकार होऊन भासतें.

श्रीराम—स्वरूप चैतन्यच जर विषयाकार होऊन भासतें तर तें सदा विद्यमान असल्यामुळें आतांच भासतें, असें म्हणण्यांत काय अर्थ आहे?

श्रीवासिष्ठ—खरें आहे. तथापि सर्ग व असर्ग या दृष्टींमध्यें. ब्रह्म जरी

तुल्यरूपानें असलें तरी विषयांचें अस्तित्व व नास्तित्व हा फरक आहेच यास्तव विषयांच्या सत्त्वसमयींही तेंच पर तत्त्व आहे, हें सांगण्याकरित 'आतां,' असें मी म्हटलें; पण त्या महा चितीला साक्षात्कारसमर्थ स्वरूपानें स्फुरत असतांना व अविद्येच्या योगानें 'अहं' इत्यादि स्फूर्ति होत असतांना दुसऱ्या कशाची अपेक्षा नसते. पण अविद्यादृष्टीमध्यें हें तत्त्व कळत नाहीं. तर जग मात्र दिसत असतें. विद्यादृष्टींत मात्र हें कांहींच नाहींसें होतें. अविद्या व विद्या यांच्या मिश्र अवस्थेंत तें वायूचा स्पंद, चंद्राचें शैत्य, आकाशाचें शून्यत्व इत्यादिकांप्रमाणें ब्रह्माहंभावानें चेतित होतें. ही सत्ता सर्वदा अशी आहे. ती अन्य प्रकारची कधींही नाहीं. कारण सर्व जीवांच्या संसाराचा उच्छेद केव्हां होतो हें अप्रसिद्ध आहे. ज्या अर्थी ब्रह्म आदि-अंतरहित व निरामय आहे त्या अर्थी जगही ज्ञान होईतों तसेंच आहे. पण ही मिश्रदृष्टि सुद्धां बोध होईपर्यंतच उपयोगाची आहे. त्यानंतर नाहीं. म्हणजे ती परमार्थभूत नव्हे. मिश्र दृष्टीमध्यें ब्रह्म सर्वात्मक असतें. त्या सर्वांतील एक असा जीव स्वतः ब्रह्म असून तो त्यांतील जें कांहीं जाणतो तेंही ब्रह्मच होय. निर्विशेष ब्रह्मरूपानें तर कोणी केव्हांही कांहीं जाणत नाहीं. तस्मात् बद्ध पुरुषाच्या दृष्टीनें त्रिभुवनाभासरूपानें सदा ब्रह्मच भासतें व मुक्ताच्या दृष्टीनें कांहीं भासत नाहीं. पण या दोन दृष्टींतील बद्धदृष्टि बाधित होण्याजोगी असते. यास्तव तिचा त्याग करून मुक्त दृष्टीचा अंगीकार करावा. जोंवर उपदेशप्रवृत्तीची दशा असते तोंवर (म्हणजे ज्ञान होईतों) मिश्रदृष्टीचा अंगीकार करण्याविषयीं मी सांगितलेंच आहे. बोधानंतर शास्त्र, श्रवण, गुरु, भेद, अभेद इत्यादि कांहीं नाहीं.

असो; रामा, आतां अहंत्वानंतर काय होतें तें सांगतों. अहंरूप प्रजापतीच्या अस्तित्वानंतर त्याच्याच संकल्पानें आकाशसत्ता, कालसत्ता, क्रियासत्ता, दिक्सत्ता, भेदसत्ता (तीन प्रकारच्या परिच्छेदांची सत्ता) उदय पावते. कारण अहंकाराचा अध्यासच इतर परिच्छेदांचा हेतु आहे. उदाहरणार्थ पहा—जेव्हां याला या देहादिकांत अहं असें भासतें तेव्हां देहभिन्न स्थानीं 'मी नाहीं' असेंही भासणें अगदीं साहाजिक आहे. हाच देशपरिच्छेद आहे. कालपरिच्छेद व वस्तुपरिच्छेदही या अहंमुळेंच होतो.

त्यानंतर जाति, गुण इत्यादिकांच्या योगानें नामभेदाध्यास होतो. (या वस्तूचें हें नांव, याचें हें इत्यादि.) त्यांतील अहंकाराच्या अवच्छेदामुळें प्रतिशरीरीं साक्षिचैतन्यामध्यें जरी भेद भासला तरी तें चैतन्य आवरण-शून्य असल्यामुळें त्यांत स्वाभाविक चित्‌ची अभिव्यक्ति होते व त्यांत अध्यस्त जगाच्या आकारानें ब्रह्मच अब्रह्म असल्यासारखें भासतें. सारांश रामा, शांत ब्रह्मच जीवभावना करून आवरणशून्य साक्षिस्वरूपांत विस्तृत दृश्य पाहतें. आत्मज्ञान होई तों तें आपल्या स्वरूपालाही विपरीत रूपानें पाहतें २१२.

सर्ग २१३—राम व वसिष्ठ यांच्या मागच्या संवादाचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—हे रामा, तूं आज मला जगत्तत्त्व व आत्मतत्त्व जसें विचारलेंस तसें पूर्वीही दुसऱ्या रामजन्मामध्यें विचारलें होतेंस. त्या जन्मांतही मी तुझा गुरु व तूं माझा शिष्य होतास. पूर्वीं एका कल्पांत कोण्या एका निर्जन वनांत गुरु–शिष्यरूपानें आपला अगदीं असाच संवाद झाला. तूं माझ्या पुढें बसून कसा प्रश्न केलास, व मी काय उत्तर दिलें तें आतां ऐक.—

शिष्य—भगवन्, सर्व जगाविषयीं मला एक मोठा संशय आहे. त्याचें आपण निरसन करा. महा कल्पाच्या वेळीं नाश काय पावतें व कशाचा नाश होत नाहीं?

गुरु—पुत्रा, ज्याप्रमाणें गाढ झोंपेंत शिरणाऱ्या पुरुषाचें आत्ममात्र स्वरूप अवशिष्ट राहून बाकीचें सर्व स्वप्ननगर नाश पावतें, त्याप्रमाणें सर्व जगत्‌ही प्रलयसमयीं नाश पावतें. त्यावेळीं भूमि, पर्वत, दशदिशा, क्रिया, काल इत्यादि दुसरें कांहीं अवशिष्ट रहात नाहीं. सर्व भूतें नाश पावतात. आकाशही नष्ट होतें. कारण कोणतेंही उपलभ्य (दृश्य) भोग्य भोक्त्याच्या (द्रष्ट्याच्या) अधीन असतें. पण प्रलयामध्यें भोक्ताच संभवत नाहीं. मग भोग्य आकाश कोठचें? प्राकृत व विज्ञानजन्य प्रलयामध्यें ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर, इत्यादिकांचें नांव सुद्धां रहात नाहीं. पण सर्व विवर्तांचा बाध झाल्यावर एक आधारभूत अव्यय चिद्वस्तु मात्र अवशिष्ट राहते, असें अनुमान होतें. कारण प्रलयाचा साक्षी कोणी तरी पाहिजे. त्यावांचून त्याची सिद्धि होणें शक्य नाहीं. यास्तव ज्याच्यावर हा सर्व जगदारोप

होतो त्याचा अनुभव घेणारा हा चिदात्माच त्याच्या बाधाचाही अनुभव घेत असला पाहिजे.

शिष्य—पण गुरुराज, सत् वस्तूचा अभाव व असत् वस्तूचा भाव संभवत नाहीं. तेव्हां सद्रूप जगाचा असत्तारूप नाश कसा सिद्ध होणार?

गुरु—बा शिष्या, श्रुति, प्रत्यक्ष, अनुमान, स्मृति इत्यादिकांवरून सिद्ध होणारा जगाचा नाश होत नाहीं, असें म्हणतां येणें शक्य नाहीं. शिवाय या सावयव जगाचा नाश होणारच. तो होत असल्यामुळेंच जग सत नव्हे. अर्थात् असत्चा भाव नसतो, हें न्यायपूर्ण म्हणणें आम्हांस मुळींच प्रतिकूल नाहीं. जें वस्तुतः असतें तें कधींही नाश पावत नाहीं. सत् असत् कसें होईल? मृगजल, चंद्राचें द्वित्व, रज्जुसर्प, इत्यादि भ्रामक पदार्थ जसे सत् नव्हेत तसें सामान्यदृष्टीनें (विवेकरहित दृष्टीनें) जग जरी दिसलें तरी तें सद्रूप आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. पुत्रा, हें सर्व दृश्य भ्रांतिमात्र आहे. तेव्हां तें शांत कसें होणार नाहीं? जसें जाग्रतींत स्वप्न व स्वप्नांत जाग्रती शांत होते त्याप्रमाणें हें सर्व शांत होणारच. भ्रामक पदार्थ अधिष्ठानाच्या साक्षात्कारानें बाधित झाल्यावर कोठें जातो व कोठें राहतो तें योग्यांच्या सूक्ष्म दृष्टीलाही कळत नाहीं. यास्तव त्याचें असत्त्वच मानणें भाग आहे.

शिष्य—गुरुवर्य, दृश्य जर नाहींच तर दृश्याच्या वेषानें कांहीं काल कोण भासतें? व तेंच परमार्थभूत तत्त्व साक्षात्कारानंतर कां भासत नाहीं?

गुरु—शिष्या, हें चिदाकाशच जगदाकारानें चकाकत आहे. त्याचेंच हें मूर्त व अमूर्त रूप आहे, तथापि प्रतिभाससमयींही तें तत्त्व स्वरूपापासून च्युत होत नाहीं. तें प्रतिबिंबांच्या बिंबाप्रमाणें उदयास्तरहित व एक आहे. जाग्रत् व सुषुप्ति यांमध्यें स्वप्नजग जसें शांत होतें तसें हें जगही बोध व प्रलय दशेंत शांत होतें. तें इतरत्र कोठें अथवा दुसऱ्या पुरुषांच्या जीवाकाशांत राहील, अशी शंका करणेंही उचित नव्हे. कारण आमचें वासनामय जग आमच्या चिदाकाशांतच असणें शक्य आहे. यास्तव बाधित दशेंतही तें इतरत्र असणें युक्त नाहीं. आमच्या अनुभवानें सिद्ध असलेला सर्ग प्रबोधानें बाधित होऊन दुसऱ्याच्या संविदाकाशांत जर शिरूं लागला तर दुसऱ्याच्या प्रबोधानें शुद्ध चिदाकाशाचें स्फुरणच होत नाहीं, असें म्हणावें लागेल. पण त्याला कांहीं प्रमाण नाहीं.

शिष्य—भगवन्, आमच्या संवित्‌चा विषय दुसऱ्याच्या संवित्-मध्यें भासत नाहीं, असें जर असेल तर स्वप्न पाहणाऱ्या पुरुषाच्या अपेक्षेनें भिन्न असलेला जाग्रत् पुरुष जसा दृश्य पहात असतो त्याप्रमाणें प्रलयसमयींही दुसऱ्या पुरुषांमध्यें जगदादि बुद्धि असते, असें मला वाटतें.

गुरु—हे महाबुद्धिमाना, खरें आहे. जगत् हें कांहीं चित्‌चें स्वरूप नाहीं. त्यामुळें तें सर्वांनाच एकसारखें भासत नाहीं. तर तें चैतन्याच्या ठिकाणीं आरोपिलेलें आहे. यास्तव तें भ्रांतांना भासतें व इतरांना भासत नाहीं. तें सर्वांना सामान्य रीतीनें भासत नसल्यामुळेंच तुच्छ आहे, सत् नव्हे, तर त्या त्या जीवाच्या चिदाकाशस्फुरणरूप आहे. तेव्हां त्यांत सत् व असत् दृष्टि कोठल्या? आतां चिदाकाशरूपानें तें विद्यमान आहे, असें जर म्हणावयाचें असेल तर तें जग सर्व प्रकारें सर्वदा आहेच. स्वरूपतः (जगदाकारानें) मात्र तें केव्हांही कोणीही नाहीं. जसें ब्रह्म अनिर्वचनीय तसेंच तेंही अनिर्वचनीय. जसें चिदाकाश अविनाशी तसेंच तेंही नाश न पावणारें आहे. चिदाकाशच सर्व आहे. पण त्याचें ज्ञान न झाल्यास तेंच दुःखदायक होत असून ज्ञान होतांच स्वतः सुखमय होतें. ज्ञानी व अज्ञानी यांच्या बोधाबोधांच्या अनुरोधानें तें सर्वदा आहे व नाहींही. हा महादेवच घट, पट, पर्वत, तृण, जंगम व सर्व स्थावर आहे. आहे, नाहीं, क्रिया, काल, शून्य, आकाश, पृथ्वी, जन्म, नाश, शुभ, अशुभ इत्यादि सर्व आहे. ब्रह्मभावानें पाहिलें असतां तृण, घट, पट, इत्यादि प्रत्येक पदार्थ कर्ता, भोक्ता व विभु सर्वेश्वर होतो. दृक्शक्तिच कर्ता, भोक्ता व सर्वेश्वर आहे. ती सर्वत्र प्रत्यगात्मरूपानें स्थित आहे. वस्तूंचे क्षयोदयही ती आत्मवस्तुच आहे. ज्यांच्या मतीं बाह्य पदार्थ आहे, त्यांचा तोच कर्ता व भोक्ता. ज्यांना नुसतें विज्ञानमात्र आहे, असें वाटतें, त्यांचा तें विज्ञानच कर्ता व भोक्ता. शून्यवाद्यांना मुळीं कर्ताही नको, व भोक्ताही नको. पाशुपतादिक ईश्वरालाच कर्ता व भोक्ता समजतात. तात्पर्य वाद्यांच्या या सर्व कल्पना त्या सर्वशक्तिमान् व सर्वात्मक पदीं संभवतात. त्या पदामध्यें या वाद्यांच्या परस्परविलक्षण पदार्थ-प्रक्रिया, साधनानुष्ठान, फल इत्यादि विधि, परस्परांनीं केलेले त्याचे प्रतिषेध इत्यादि सर्व कांहींएक विरोध न येतां संभवतात. कारण त्यांच्या

त्यांच्या बुद्ध्यवच्छिन्न चैतन्यांत वरशापांप्रमाणें स्वसंकल्पानुसार व्यवस्थित विवर्त, संभवनीय आहे. ठिक-ठिकाणीं चिदाकाश आपल्या शुद्ध स्वरूपांत वासनानुसार दृश्यतेचीशी भावना करीत, द्रष्ट्यासारखेंसें होऊन आपल्याच रूपांत तसलें जगत् पाहतें. तथापि तें स्वतः त्यावेळींही निर्विकार राहूं शकतें. हे रामा, सर्व जीवांच्या आपापल्या अनुभवानें सिद्ध असलेल्या पदार्थदृष्टि व परस्पर विलक्षण विधिनिषेधदृष्टि, ज्या अर्थी त्याचे त्याचे संकल्प, वेदन, अनुभवजन्य वासना, काम व कर्म इत्यादिकांनीं युक्त असतात त्याअर्थी त्या तेवढ्या त्या वेळेपुरत्या अर्थक्रियासमर्थ असल्यामुळें सत्य असतात. पण इतरांच्या दृष्टीनें त्यांची प्रतीतिच येत नसल्यामुळें असत् होत, कारण प्रत्यगात्म्याचें रूप अनुभवानुसारच जगद्रूप धारण करीत असतें.

असो; राघवा, पूर्व कल्पांत तूं शिष्य होऊन मज गुरूपासून हा अशा प्रकारचा उपदेश ऐकला होतास. पण त्यावेळीं तुला साक्षात्कार झाला नाहीं. त्यामुळेंच तूं पुनः हा जन्म घेऊन आतां या त्रेतायुगांत दशरथाच्या येथें झालेला आहेस, व पूर्वी जें विचारलें होतेंस तेंच फिरून विचारीत आहेस. आतां तुला माझ्या उपदेशामुळें शुद्ध ज्ञान झालें आहे. त्यामुळें तूं आतां अभ्युदयवान् झाला आहेस. यास्तव आतां आपल्या शुद्ध बोधापासून न ढळतां तूं व्यवहारपरंपराप्राप्त राज्यपरिपालनादि कार्य कर. हे रामा, तूं विमलस्वभाव स्वप्रकाश सर्वात्मक आत्म्यामध्यें सर्व दृश्यपदार्थांपासून मुक्त होऊन निर्वाण, निरतिशयानंदांत मग्न, शांतचित्त व मनोहरस्वभावानें रहा. धर्मानें राज्याचें रक्षण कर २१३.

सर्ग २१४—उपदेशाची प्रशंसा, श्रोत्यांची कृतकृत्यता, देवांचा व मानवांचा महोत्सव.

श्रीवाल्मीकि—मुनि वसिष्ठ इतकें बोलून थांबत आहे तों आकाशांतून अमृतानें भरलेल्या मेघांच्या गडगडाटाप्रमाणें देवांची दुंदुभि वाजूं लागली. सर्व दिशांचीं मुखें शुभ्र करीत तुषारवृष्टीप्रमाणें पुष्पवृष्टि पडली. ती वृष्टि स्वर्गातून उत्सवदर्शनार्थ भूलोकीं उतरलेल्या पुण्यलक्ष्मीसारखी दिसली. त्या दिव्य पुष्पवृष्टीनें सभास्थान भरून गेलें. उचित स्थानीं बसलेल्या सभ्यांनीं तीं दिव्य पुष्पें वसिष्ठांच्या चरणांवर अर्पण केलीं व त्यांस मोठ्या भक्तीनें नमस्कार करून पुष्पांचा वास, शैत्य इत्यादि

संपर्कामुळें दुर्गंध, घाम इत्यादिकांपासून होणारा त्रास, रोग, क्षुधा, तृषा, इत्यादिकांमुळें होणारे कष्ट व जन्म मरण इत्यादिकांमुळें होणारें दुःख या सर्वांचा त्याग केला.

दशरथ--अहाहा काय चमत्कार आहे! या संसारसंज्ञक दीर्घ अरण्यांत फिरतां फिरतां आम्ही दीर्घ कालापासून श्रांत झालों होतों, पण भगवन्, आज तुमच्या या उत्तम उपदेशानें आत्मनिष्ठ होऊन त्यांतच दीर्घ विश्रांति घेत आहों. पुरुषार्थासाठीं अवश्य कर्तव्य असलेल्या कर्मांची व साधनांची आतां पूर्ति झाली आहे. आपत्तींची परमावधि (ब्रह्म) आम्ही पाहिली. सर्व ज्ञेय ज्ञात झालें, व आतां परम पदीं विश्रांति पावलों आहों. कल्पनेनें बनविलेल्या आकाशांत दीर्घकाल विहार, धारणेनें आत्मविश्रांति पावून देहत्याग, संकल्पनिर्मित जगापासून होणारा ज्वर, स्वप्नांतील स्वतःचें मरण, वायु व स्पंद, जल व द्रवत्व इत्यादिकांचें अनन्यत्व, शिंपीवर भासणाऱ्या रुप्याचा अनुभव, इंद्रजाल, गंधर्वनगर, मायेनें दाखविलेले जलपूर, प्रलयांतील आपत्ति, विवेकभ्रंशामुळें भासणारे मिथ्या पदार्थ, खोटेच भूकंप, बालांना दिसणारे यक्ष, डोळ्यापुढें दिसणारे कुरळे केंस, व असेच आणखीं दुसरेही स्वानुभव देणारे दृष्टान्त यांच्या योगानें आपण माझी दृश्यदृष्टि सर्वथा घालविली आहे.

श्रीराम—हे मुनीश्वरा, माझा मोह नष्ट झाला. मी आतां तुमच्या प्रसादानें परम पदास प्राप्त झालों आहें. मी आतां सत्य ब्रह्मच झालों आहें. माझी बुद्धि आतां अत्यंत शुद्ध झाली आहे. मी आतां निःसंदेह होऊन स्वभावभूत ब्रह्मामध्यें स्थित आहें. माझें विज्ञान आतां अज्ञानावरणशून्य झालें आहे. भगवन्, यापुढें मी तुमच्या आज्ञेप्रमाणें चालेन. अमृतवृष्टीप्रमाणें सुख देणारें हें तुमचें वचन पुनः पुनः आठवून मी हर्षविषादशून्य झालेलों असलों तरी पुनः पुनः हृष्ट होतों. मला कर्तव्य व अकर्तव्य यांच्या योगानें जरी कांहीं साधावयाचें नसलें तरी मी पूर्वीप्रमाणेंच यापुढेंही व्यवहार करीत राहणार. मला व्यवहारामुळें अवश्य भासणारा संतापही होणार नाहीं. आपल्या उपदेशापासून जसा विश्रांतीचा उपाय सांपडला आहे तसा दुसरा उपाय किंवा दुसरी दृष्टि कोणती असणार! अहाहा मला अमर्याद विश्रांतिभूमि सांपडली आहे. हर हर! प्राण्यांना ही संसारदशा किती

कष्टकरी होत आहे. ती जन्म-मरणादि अनेक अनर्थांनीं व्याप्त आहे. मला मुळीं दुःखाचें कांहीं निमित्तच नाहीं. शत्रु, मित्र, शरीर, दुर्जन, सुजन इत्यादि मला कोणी नाहीं. ही आत्मचित्‌च जोंवर अज्ञात असते तोंवर क्षुब्ध होऊन दुःखद जग बनते. पण आतां तिचा चांगला बोध झालेला असल्यामुळें तीच शांत व सर्व पदार्थाकारानें सुंदर झाली आहे. हे भगवन्, आपल्या अनुग्रहाशिवाय ही दृष्टि लोकांना कशी प्राप्त होईल ?

लक्ष्मण—जन्मांतरीं केलेल्या अनेक दुष्कर्मांच्या वासनांमुळें उत्पन्न होणाऱ्या संशयांचें निरसन होऊन पूर्व-पुण्य-बलानेंच लाधलेल्या या मुनि-वचनाच्या श्रवणानें माझें मन विचार करावयास तयार झालें व आज तर त्यांत परम आह्लाद देणारा परमात्म्याचा प्रकाश पडला आहे. भगवन्, आपल्यासारख्यांच्या उपदेशानें असली निरतिशयानंद प्रकाशरूप आत्मदृष्टि साक्षात् ज्ञात होण्यासारखी असतांनाही हे सर्व जन आपल्याच दुर्भाग्यामुळें महात्म्यांची सेवा, त्यांच्या वचनाचें श्रवण इत्यादि-कांपासून पराङ्मुख होऊन राग, द्वेष, अहंकार, जरा, जन्म, मरण, इत्यादि शेकडों दोषदशांच्या योगानें काष्ठाप्रमाणें जळत राहतात !

श्रीविश्वामित्र–खरोखर आम्ही आज या मुनीच्या मुखांतून हें मोठें पुण्यच ऐकलें. त्याच्या योगानें गंगास्नानें केल्याप्रमाणें आम्हांला हर्ष होत आहे.

श्रीराम—सर्व उत्कर्षांची पराकाष्ठा आत्मा आहे. कारण तो निरतिश-यानंद आहे. सर्वदृष्टींची पराकाष्ठाही आत्मदृष्टिच आहे. कारण एका आत्म्याचें ज्ञान झाल्यानें सर्व ज्ञान होतें. अध्यात्मशास्त्र हें शेवटचें प्रमाण असल्यामुळें सर्व शास्त्रांची सीमा आहे. पुत्र, पशु, धन इत्यादिकांच्या नाशरूप आपत्तींची अवधि सर्व संसारनाश आहे. कारण त्याचा एकदां नाश झाला म्हणजे आणखीं दुसरा नाश व्हावयाचा रहातच नाहीं. काव्यरस, अलंकार इत्यादिकांनीं शोभणाऱ्या वाणींची सीमाही भगवान् वसिष्ठांची वाणी आहे. प्रासाद, आराम, पर्वत, नदी, पुलिन इत्यादि दृष्ट विश्रांतिस्थानांचा परम-अवधि परमात्मदेश आहे. कारण तो परम विश्रांतीचा हेतु होतो. अथवा सर्वांची पराकाष्ठा तो उत्तम देवच आहे. मीं त्याला पाहिलें.

नारद.—जें ब्रह्मलोकीं, स्वर्गांत व भूतलींही आजवर कधं ऐकलेलं नाहीं तें ज्ञान आज ऐकून माझे कान पवित्र झाले आहेत.

लक्ष्मण—मुने, बाहेरील व हृदयांतील अज्ञान घालविणाऱ्या आपण आपलें उत्कृष्ट सूर्यत्व आज आम्हांस दाखविलें आहे.

शत्रुघ्न—मी सुखी, शांत व दीर्घकालानें आज तृप्त झालों आहें. मी परमपदास प्राप्त झालों आहें. आतां केवळ सुखानें रहात आहें.

दशरथ—आमच्या अनेक जन्मांतील पुण्याच्या प्रभावानेंच या धीमान् मुनिवर्यानें आम्हांला पावन करणारा हा उपदेश केला.

श्रीवाल्मीकि—मुने, ते सर्व सभासद व राजपुत्र राजा दशरथाशीं असें बोलत असतांना भगवान् वसिष्ठ आपल्या पावन वाणीनें म्हणाला, "राजा दशरथा, आतां मी सांगतों तसें कर. कोणत्याही इतिहासाची कथा समाप्त झाली असतां ब्राह्मणांचें पूजन करावें, असा शास्त्रनियम आहे. यास्तव तूं आज अनेक ब्राह्मणांच्या इच्छा पूर्ण कर, म्हणजे या शास्त्रश्रवणाचें उत्तम फल तुला प्राप्त होईल. मोक्षोपायकथा समाप्त झाली असतां दरिद्रानेंही यथाशक्ति ब्राह्मणांचें पूजन करावें, असें आहे. मग तुझ्यासारख्या राजाविषयीं काय सांगावें?"

मुनीचें हें वचन ऐकून राजानें निरनिराळ्या देशच्या सहस्रावधि वेदवेत्त्या आचारसंपन्न व कुलीन ब्राह्मणांना बोलावून आणलें. त्यांची उत्तम प्रकारें पूजा केली. त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें क्रमानें सर्वांस भोजन घातलें. त्याच्या त्या महोत्सवांत त्यावेळीं दहा सहस्र उत्तम ब्राह्मण जेवले. त्यांना त्या समर्थानें इष्ट भोजन, दान, दाक्षिणा इत्यादि देऊन तृप्त केलें. पितरांना उद्देशून श्राद्धें केलीं. देवांना उद्देशून पुष्पादिकांचे उपहार, व इष्टि इत्यादि केलें. राजांना वाहनें, रत्नें, इत्यादि दिलीं. नागरिकजन, अमात्य, भृत्य, दीन, अंध, दरिद्र इत्यादि सर्वांना विविध देणग्यांच्या योगानें तृप्त करून राजा दशरथ सुहृदांसह उत्सव करिता झाला. ज्याच्या संसाराचा अंत झाला आहे अशा राजानें आपलें गृह सुवर्ण व रत्नें यांनीं भूषित केलें. सर्व नगर सुशोभित करविलें. मत्तकामिनी व विलासिनी स्त्रिया प्रतिगृहीं उत्सवामुळें नाचूं लागल्या. वेदपाठी ब्राह्मणांनीं पारायणें केलीं. शास्त्रज्ञांनीं शास्त्रांच्या आवृत्या केल्या. स्तुतिपाठक राजाची स्तुति करीत सुटले. नागरिकांनीं उत्तम वस्त्रें व वेष यांच्या योगानें आपल्या शरीरास भूषित केलें. व्यसनी जनांनीं द्यूत व पान; कलावानांनीं गायन

व नृत्य; आणि इतरांनीं विविध क्रीडा केल्या. जे भोजनार्थी होते त्यांनीं भोजन केलें. सर्वांनीं आपापल्या घरांना नवा रंग लाविला. पुष्पहार, उट्या इत्यादिकांच्या योगानें राम व लक्ष्मण यांचे देह चंद्रासारखे शोभूं लागले. राजाचे दास, दासी इत्यादि सर्व भृत्य उत्तम वेष करून आनंदानें राजकार्यें करूं लागले, नर्तकी स्त्रिया आपापल्या अंगयष्टीस चंदनादिकांच्या योगानें भूषित करून रंगस्थानीं प्राप्त झाल्या. सारांश, दशरथ राजा अक्षय ब्रह्मपदास प्राप्त होऊन व बोधसूर्यानें कृष्णपक्षांतील रात्रीचा नाश करून मोठ्या हर्षानें सात दिवस असा मोठा उत्सव करता झाला २१४.

सर्ग २१५—वाल्मीकिमुनि भरद्वाजास रामाप्रमाणें तूंही जीवन्मुक्त व सुखी होऊन रहा, असें सांगतात.

श्रीवाल्मीकि—हे माझ्या शिष्या भरद्वाजा, याप्रमाणें रामादिक ज्ञेयास साक्षात् जाणून निःशोकतेस प्राप्त झाले. तूंही याच सुंदर दृष्टीचा आश्रय करून निःस्नेह, निःशंक, जीवन्मुक्त व शांतबुद्धि हो. मी सांगितलेलें हें ज्ञान दुःसंग, भोगासक्तीचा अभ्यास इत्यादिकांच्या योगानें नाश न पावेल, असें कर. त्याचें रक्षण कर. असो; याप्रमाणें हे सर्व महाबुद्धिमान् राघवादि राजपुत्र व दशरथादिक राजे जीवन्मुक्त पदास प्राप्त झाले. बा पुत्रा, तूं तर रामाप्रमाणें स्वतःच विचारानें मुक्त झाला आहेस. खरोखर ही मोक्षसंहिता ऐकून तूं अतिशय मुक्त झालेला आहेस. हे पुण्यकारक व प्रत्यक्ष अनुभव देणारे मोक्षोपाय ऐकून बालकसुद्धा जर तत्त्वज्ञ होतो तर तुझ्यासारख्याची काय कथा? वसिष्ठांच्या वाक्यांचें श्रवण करून रघुवंशज जसे अनादि पदास प्राप्त झाले व शोकरहित बनले त्याप्रमाणें बा साधो, प्रत्येकानें शोकरहित व्हावें. उत्तम शिक्षण, 'सेवा, प्रश्न, इत्यादि उपायांनीं व संतांच्या सहवासानें ज्ञान प्राप्त होतें. मोक्षकथेचा विचार केला असतां तृष्णारज्जूंच्या हृदयस्थ ग्रंथी भराभर सुटून जाऊन सर्व मानव, बाल्यावस्थेंत भर्त्याविषयीं अप्रेम असलें तरी प्रौढ झाल्यावर स्त्रिया जशा तदेकरस होतात त्याप्रमाणें, सर्व भूतांशीं ऐक्य पावतात. हे पुत्रा भरद्वाजा, मंद अधिकाऱ्यांनींही वारंवार श्रवण केल्यास त्यांच्या अज्ञानाचा नाश करण्यास समर्थ असलेले हे महा प्रभावशाली मोक्षोपाय गुरुमुखानें श्रवण करून जे जाणतात ते तत्त्वज्ञांतील

वरिष्ठ होऊन पुनः संसारांत येत नाहींत. हें मी तुला थोडक्यांत सर्व उपदेशांचें रहस्य सांगितलें आहे. उगीच पुष्कळ सांगून काय करावयाचें आहे ? जे बहुश्रुत सज्जन या शास्त्राचा चांगला विचार करून संप्रदायास न सोडतां त्याचा इतरांस उपदेश करितात ते पुनः बालभावास प्राप्त होत नाहींत. जे निरपेक्ष बुद्धीनें हें शास्त्र दुसऱ्याकडून अर्थावांचूनही नुसतें वाचवितील, लिहवितील, व याचें उत्तम प्रदेशीं व्याख्यान करवितील त्यांना राजसूयाचें फल वारंवार मिळेल. ते अनेकदां स्वर्गसुख भोगून शेवटीं त्याविषयींही विरक्त होत्साते मुक्त होतील. त्यांना उत्तम जन्म, सच्छास्त्र, सद्गुरु इत्यादिकांचा लाभ आपोआप होईल. कारण पूर्वीं मीं केलेल्या या मोक्षमय सुसंहितेचा अचिंत्यरूप विरंचीनें मुनींच्या समाजांत आरंभापासून शेवटपर्यंत विचार करून असें म्हटलें; " सत्य भाषण करणाऱ्या वाल्मीकीचें, वसिष्ठाचें व माझें वचन असत्य होणार नाहीं. "

असो; हा मोक्षोपायकथांचा प्रबंध समाप्त झाला असतां सुबुद्धिमानांनें गृह, अन्न, वस्त्र, धन इत्यादिकांचें दान सत्पात्र ब्राह्मणांस अवश्य देऊन त्यांचें पूजन करावें. आपल्या धनांतील इष्ट पदार्थ योग्य ब्राह्मणांस द्यावा. वेदवेत्त्यांना उचित दक्षिणा द्यावी. कर्त्याला स्वतः केलेल्या पुण्याचें फळ अवश्य प्राप्त होतें, या गोष्टीचा विचार करून हें सर्व करावें. भरद्वाजा, तुझ्या बोधाकरितां शेकडों कथा, दृष्टान्त, युक्त्या इत्यादिकांनीं अतिशय पूज्य झालेलें हें शास्त्र मी तुला सांगितलें. हें ऐकून, जीवदवस्थेंतच मुक्त होऊन, लोकानुग्रहार्थ ज्ञान, तप, क्रिया इत्यादि करून व प्रारब्धभोग आणि सत्कर्मफलभूत अक्षय योगज्ञानसिद्धिलक्ष्मी भोगून तूं सदेह व विदेह दशेंत सुद्धा नित्य निरतिशयानंद मुक्तीचा अनुभव घे २१५.

सर्ग २१६—अरिष्टनेमि, सुरुचि व कारुण्य यांची कृतार्थता व शिष्यांचें गुरूस आत्मनिवेदन.

श्रीवाल्मीकि—हे राजन्, वसिष्ठांचें हें सुभाषण मी तुला सांगितलें आहे. या तत्त्वमार्गानें तूं त्या पदास खचित प्राप्त होशील.

राजा—भगवन्, आपली दृष्टि भवबंधांस तोडून टाकणारी आहे. तिच्या योगानें आपण मजकडे पाहिल्यामुळें मी भवसागरांतून पार पडलों आहें.

देवदूत—असें बोलून तो विस्मित राजा आपल्या नम्रवाणीनें मला असें मधुर वचन बोलला,–"हे देवदूता, तुला नमस्कार असो. हे विभो, तुझें कुशल असो. सात शब्द परस्पर बोलल्यानेंच सज्जनांचा स्नेह जमत असतो, हें म्हणणें आज तूं सत्य केलेंस. आतां तूं इन्द्र-नगर जा. तुझें कल्याण असो. या कथा-श्रवणानें मी आनंदपूर्ण झालों आहे. आतां ऐकलेल्या शास्त्रार्थाचाच विचार करीत मी येथें सुखानें राहतों." हे अप्सरे, त्या अरिष्टनेमि राजानें असें सांगितलें असतां मला मोठा विस्मय वाटला. पूर्वी कधींही न ऐकलेलें हें ज्ञानसार मला सत्संगामुळें ऐकावयास सांपडलें. त्यामुळें मी आंतल्या आंत अतिशय मुदित झालों. नंतर भगवान् वाल्मीकीला विचारून मीं परत निघालों व येथें मार्गांत तुझी-माझी गांठ पडली. हे निष्पापे, तूं विचारलेलें सर्व मी तुला सांगितलें आहे. आतां मी इंद्र-भवनास जातों.

अप्सरा—हे महाउदारा देवदूता, तुला नमस्कार असो. तूं सांगितलेल्या या अर्थविज्ञानामुळें मी अतिशय तृप्त झालें आहें. मी कृतार्थ व शोकशून्य झालें आहें. आतां मी आनंदानें काल घालवीन. तूं जा. तुझें कल्याण होवो.

अग्निवेश्य—त्यानंतर ती सुरुचि अप्सरा, त्याच शास्त्रार्थाचें चिंतन करीत हिमालयाच्या पृष्ठभागीं राहिली. बा पुत्रा कारुण्या, हा वसिष्ठाचा उपदेश तूं ऐकलास का? आतां त्या सर्वांचा निश्चय करून आपल्या इच्छेप्रमाणें कर.

कारुण्य—भगवन्, स्मृति, वाणी, दृष्टि, सत्ता इत्यादि सर्व संसार-स्थिति मला ज्ञानामुळें आतां स्वप्नांतील पदार्थ, वंध्यापुत्र, मृगजल इत्यादि-कांसारखी झाली आहे. मला आतां कांहीं संशय उरलेला नाहीं. मला कर्मानुष्ठान करून अथवा सोडून कांहीं मिळवावयाचें नाहीं. मी आतां प्राप्त होईल त्या स्थितींत राहीन. मला अकर्माविषयींचें आग्रह धरून काय करावयाचें आहे?

अगस्ति—असें बोलून अग्निवेश्याचा कृतकृत्य पुत्र कारुण्य प्राप्त कर्म करीत राहिला. उचितसमयीं तो स्नान–दान–अग्निहोत्रादि कर्में करीत असे. यास्तव बा सुतीक्ष्णा, ज्ञानानंतर केलेलें कर्म बंधास कारण होईल

अशी शंका घेऊं नये. संशयामुळें मानव स्वार्थापासून भ्रंश पावत असतो. कारण संशयवान् नाश पावतो, असें सांगितलेलें आहे.

मुनीचें हें ऐक्यबोधक वाक्य ऐकून सुतीक्ष्ण विनयानें गुरूस नमस्कार करून म्हणाला,—"माझें अज्ञान व अज्ञानाचें कार्य नष्ट झालें. मला उत्तम ज्ञान प्राप्त झालें आहे. सर्वसाक्षी परमात्मा नित्य स्वयंप्रकाशमान होत असल्यामुळेंच, नाटकगृहांतील दीपांच्या प्रकाशानें चालणाऱ्या नटांच्या नृत्यादि क्रियांप्रमाणें, मनाच्या सर्व लौकिक व वैदिक क्रिया प्रवृत्त होतात. जसे सोन्यापासून अलंकार व जलापासून तरंग त्याप्रमाणें ज्याच्यापासून हें सर्व दृश्य उद्भवतें, तें हें सर्व पूर्ण जग असून तें पूर्णांत राहिलें आहे. असो; आतां मी प्राप्त कर्तव्य करीत राहतों. कारण सद्वचनाचें उल्लंघन कोण करणार? भगवन्, आपल्या प्रसादानें मला सर्व ज्ञेय कळलें आहे. मी आतां कृतार्थ होऊन राहिलों आहें. आपणांस माझा साष्टांग नमस्कार असो. शिष्य दुसऱ्या कोणत्या कर्मानें गुरूच्या ऋणांतून मुक्त होणार? यास्तव शिष्यांनीं शरीर, वाणी व मन यांच्या योगानें गुरूस आत्मनिवेदन करावें. त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होण्याचा हाच उपाय आहे. हे स्वामिन्, आपल्या अवर्णनीय अनुग्रहानें मी भवसागरांतून पार पडून पूर्णानंदानें सर्व जगाला भरून सोडून राहिलों आहें, यांत कांहीं संशय नाहीं. सामवेदांत—हें सर्व ब्रह्मापासूनच उत्पन्न, त्याच्या आधारानेंच स्थित व त्यांतच लय पावत असल्यामुळें सर्व ब्रह्म आहे,—असें ज्याचें स्पष्ट वर्णन केलें आहे—त्या प्रत्यक्चिदानंदघनास नमस्कार असो. ब्रह्मानंद, परमसुखद, केवल ज्ञानमूर्ति, द्वंद्वातीत, आकाशतुल्य, महावाक्यांचा लक्ष्य, एक, नित्य, विमल, अचल, सर्व बुद्धिसाक्षिभूत, भावातीत व त्रिगुणरहित अशा सर्वश्रेष्ठ वसिष्ठाद्य आत्म्यास आमचा नमस्कार असो २११.

इति श्रीशंकराचार्यभक्तविष्णुकृत श्रीबृहद्योगवासिष्ठसाराच्या सहाव्या निर्वाण-प्रकरणाचा उत्तरार्ध समाप्त झाला ६.

येथें हा महाग्रंथही समाप्त झाला.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

परिशिष्ट १.

बृहद्योगवासिष्ठाचा मथितार्थ.

श्रीवाल्मीकि मुनींनीं योगवासिष्ठाला उत्तर रामायण असें म्हटलें आहे. ब्रह्मदेवाच्या प्रेरणेनें भरद्वाजशिष्यास सांगितलेलें तेंच इंद्राच्या प्रार्थनेनें त्यांनीं अरिष्टनेमि राजाला पुनः सांगितलें. त्यावेळीं राजाबरोबर आलेला इंद्राचा अनुचर देवदूत तेथें होताच. त्यानें लक्षपूर्वक ऐकलेलें तें एका सुरुचिनांवाच्या अप्सरेला निवेदन केलें. अग्निवेश्यानें त्याच इतिहासाचा बोध आपल्या कारुण्यनामक पुत्रास केला व शेवटीं मुनि अगस्त्यानें तेंच हें उत्तर रामायण अथवा योगवासिष्ठ आपल्या सुतीक्ष्ण नांवाच्या शिष्याला उपदेशिलें. अर्थात् याची अशी आर्ष शुद्ध परंपरा आहे.

योगवासिष्ठ हा अद्वैत वेदान्ताचा प्रकरणग्रंथ आहे. शास्त्रप्रमेयाच्या एकदेशाशीं संबद्ध असलेल्या फुलवद्ग्रंथाला प्रकरण म्हणावें, अशी जरी आमची परिभाषा आहे तरी प्रस्तुत ग्रंथ वेदान्तशास्त्राच्या सकल प्रमेयांचें सांगोपांग प्रतिपादन करीत असतो. यास्तव हें वेदान्तशास्त्रच आहे, असें म्हणण्यास फारसा प्रत्यवाय नाहीं, हे जरी खरें असलें तरी याला तसें म्हणण्याचा परिपाठ नाहीं. कारण प्रमाणभूत अपौरुषेय उपनिषदें व त्यांच्या अर्थसिद्ध्यर्थ व्यास, वाल्मीकिप्रभृति मुनि व गौडाचार्यादि आचार्य यांनीं रचलेले सूत्र–आख्यान–कारिका-भाष्यादि तदुपकारक ग्रंथ यांस वेदान्तशास्त्र म्हणून त्यांतील प्रत्येकास प्रकरण म्हणण्याचा परिपाठ आहे. पण त्यांतल्या त्यांत अधिक शास्त्रीय रीतीनें बोलावयाचें झाल्यास ‘ ब्रह्मसूत्र ’ हेंच वेदान्तशास्त्र असून उपनिषदादि बाकीचे सर्व ग्रंथ हीं त्याचीं प्रकरणें आहेत. यास्तव सकल प्रमेयाचें प्रतिपादन करणारेंही योगवासिष्ठ ‘ वेदान्त प्रकरण ’ आहे, असेंच समजणें सयुक्तिक होय.

योगवासिष्ठाचें पहिलें वैराग्य प्रकरण आहे. त्यांत–वैराग्याचें निमित्त दुःख आहे, मानसिक पीडा (आधि) आहे, दुःखावांचून, मग तें त्रिविध दुःखांतील कोणतेंही असो, जन्म व संसार यांचा कंटाळा येणें, विषयांविषयीं वितृष्णा उद्भवणें, शक्य नाहीं–हें सुचविलें आहे. वासनाक्षय हेंच मुक्तीचें साधन आहे, असें प्रतिपादन करून भगवान् वाल्मीकींनीं रामाच्या यात्रेची जी योजना केली आहे ती त्या राजपुत्रानें यात्राप्रसंगीं संसाराचे विविध आपातरमणीय भाव पाहून त्यांविषयीं विचार करावा व विरक्त व्हावें म्हणूनच होय. ऐहिक सुखांत निमग्न असलेल्या रामासारख्या भाग्यशाली राजपुत्राला विषयांचे दोष स्पष्ट दिसल्यावांचून त्यांविषयीं विरक्ति येणें मुळींच शक्य नव्हतें. तीर्थयात्राप्रसंगानें अनेक पुण्य तीर्थांचें स्नान व तीर्थभूत महात्म्यांचें दर्शन घडून राघवाचें अगोदरच सात्त्विक असलेलें चित्त अधिकच सात्त्विक व त्यामुळेंच रजस्तमोमलरहित झालें. तें विक्षेपशून्य

होतांच निर्मल स्फटिकांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें त्यांत शुद्ध विवेक उदय पावला. विवेक हा सूर्याहूनही अधिक प्रभावशाली असल्यामुळें त्यानें विवेकविकल बुद्धीला गोचर न होणारे विषयांतील दोषही प्रकट केले व दोषदर्शन हेंच वैराग्याचें उत्थापक निमित्त असल्यामुळें राजपुत्राच्या चित्तांत तें पूर्णपणें बाणलें. वैराग्याचेही मंद, तीव्र व तीव्रतर असे तीन प्रकार असून मंद वैराग्याचा फारसा दृष्ट उपयोग होत नाहीं. तीव्र वैराग्य पुरुषाला विवेकोन्मुख करितें व तीव्रतर त्याला ज्ञानाची योग्यता देतें. पूर्वजन्मार्जित पापाच्या प्राबल्यानें मंद वैराग्य इंधनरहित अग्नीप्रमाणें उत्तरोत्तर क्षीण होत नाश पावतें. राम, हा शापवशात् भगवान् विष्णूचाच अवतार असल्यामुळें आम्हां प्रकृतिगुणवश मानवांप्रमाणें त्याच्या स्वभावांत दुरितमल नव्हता. त्यामुळें आगंतुक दोष यात्राजन्य सुकृतानें नाहींसे होतांच विवेकाचा उद्भव होऊन कल्पनातीत तीव्र वैराग्य त्याच्यामध्यें उद्भवलें.

आपल्या राजधानीस परत आल्यावर तो या संसारांतील अनेक भावांचा विवेचक बुद्धीनें विचार करूं लागला. तेव्हां त्याला सर्व भाव अनित्य आहेत, असें वाटलें. प्रत्येक क्षणीं अनुभवास येऊन अनुकूल असल्यास सुख व प्रतिकूल असल्यास दुःख देणारे हें जग स्थिर आहे, तें कधींही नाश पावणार नाहीं, त्यांतील सर्व पदार्थच सर्व संसाराचें सार आहे, असें जोंवर वाटतें तोंवर त्याविषयीं विरक्ति येणें शक्य नसतें व विरक्तिवांचून ज्ञान होत नाहीं. वास्तव जग तुच्छ आहे, शून्य आहे, दुःखद आहे, अनित्य आहे. इत्यादि भावना दृढ होऊन विषयवैराग्य स्थिर होतांच रामाची वृत्ति कांहीं चमत्कारिक झाली. दिनचर्या अनियमितपणें व अनिच्छेनें होऊं लागली. तो समोर आलेल्या प्रत्येक वस्तूचे गुण-दोष अगोदर पहात असे. यामुळें तो विवेकीही इतरांना भ्रांतिकासारखा किंवा मूढासारखा भासला. त्याची ती अपूर्व अवस्था पाहून त्याच्या आईबापांना व इतर हितेच्छूंनाही मोठी चिंता लागली व त्यांना राघवाच्या स्वास्थ्याचा कांहींच उपाय सुचेनासा झाला. इतक्यांत विश्वामित्र मुनि यज्ञसंरक्षणाकरितां रामाला मागावयास आला. दशरथानें पुत्राची दुःखद दशा त्याला सांगितली व त्याच्याच आग्रहावरून राजानें रामाला सभेंत आणविलें.

सभेंत आल्यावर मुनि विश्वामित्रानें रामाला त्याच्या अस्वास्थ्याचें कारण विचारलें व त्याच्या सांगण्यावरून ती व्याधि नसून परमफल देणारी विरक्ति आहे, असें त्यांना कळलें. रामानें आपल्या विवेचक बुद्धीनें जगांतील सर्व वस्तूंचें सूक्ष्मतत्त्व जाणून भोगांचें दुःखरूपत्व व संपत्तीचें अनर्थत्व राजसभेंत व्यक्त केलें. मूर्ख जीविताची निंदा, अहंकाराचा धिक्कार, चित्ताचे दोष, तृष्णेची निंदा, शरीराची निंदा, बाल्याची निंदा, तारुण्याची निंदा, स्त्रीनिंदा, जरेची निंदा, कालाचें वर्णन, कालाचे विलास, कृतांताचें विलसित, दैवाचा खेळ, पुरुषार्थाच्या विरोधी भावांची निंदा इत्यादि सविस्तर वर्णून त्यानें तत्त्वोपदेश करण्याविषयीं प्रार्थना केली. विश्वामित्रानेंही त्यांचें कडकडीत वैराग्य व

दृढानश्चय पाहून, आकाशचर सिद्धादिक व भूलोकचे श्रेष्ठ मुनि सभेंत आले असतां, त्यांनीं केलेली रामाची प्रशंसा ऐकून, त्याला उपदेश करण्याविषयीं रघुकुलाच्या गुरूची म्हणजे भगवान् वसिष्ठाची प्रार्थना केली. रामाला 'तुझी अवस्था व्यासपुत्र शुका-सारखीच अगदीं हुबेहुब आहे,' असें सांगून त्या गाधिपुत्रानें दशरथसुताला चित्त स्थिर करून गुरूंचा उपदेश ऐकण्याविषयीं सुचविलें.

नंतर वसिष्ठांनीं पाण्यावरील बुडबुड्यांप्रमाणें वारंवार होणाऱ्या सर्गांचें सविस्तर वर्णन करून शास्त्रीय पौरुषाची प्रशंसा केली. शास्त्रीय पुरुषयत्नास पौरुष म्हणतात. पुरुषाची स्वाभाविक प्रवृत्ति अशास्त्रीय असते. अथवा सर्वप्राणिसाधारण, अशा प्रवृत्तीला प्रतिबंध करण्यासाठींच शास्त्रीय पुरुषयत्न अस्तित्वांत आलेला असतो. अशास्त्रीय पौरुषयत्नानें जीवाचें जीवत्व उत्तरोत्तर दृढ होत जाऊन त्याला हा संसारही आपल्यासारखाच दृढ व नित्य आणि सारभूत भासतो. पण शास्त्रीय पौरु-षानें अशास्त्रीय प्रवृत्तीला प्रतिबंध करण्याचा दीर्घ प्रयत्न केल्यास जीवत्वाप्रमाणेंच संसाराचें स्थिरत्वही हळू हळू शिथिल होत जातें व शास्त्रीय पौरुषाच्या योगानेंच शेवटीं मोक्षलक्षण परम पुरुषार्थ प्राप्त होतो.

वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळें वसिष्ठांनीं मुमुक्षुव्यवहार नांवाच्या दुसऱ्या प्रकरणांत शास्त्रीय पौरुषाची प्रशंसा केल्यावर दैवाला भिऊन कांहीं अदूरदर्शी लोकांनीं त्याचाच आश्रय करून पौरुषाचा अव्हेर करूं नये, म्हणून दैवाचें सयुक्तिकपणें खंडन केलें आहे. पहिल्या प्रकरणांत रामानें आपल्या अवस्थेचें व विरक्तीचें जसें वर्णन केलें आहे तशी स्तुत्य अवस्था व विरक्ति ज्याला प्राप्त झाली असेल तोच या शास्त्राचा खरा अधिकारी आहे, असें निश्चित झाल्यावर भगवान् वसिष्ठांनीं रामाचें मिष करून तसल्या अधिकारी मनुष्यमात्रानें स्वाभाविक प्रवृत्तीला शास्त्रीय पौरुषानें प्रतिबंध करावा, असें सुचविलें आहे. पौरुषाला प्राधान्य व दैवाला गौणत्व दिल्यावर त्या महात्म्यानें कर्माचा विचार केला. भूलोकीं ज्ञानाचा अवतार कसा झाला, त्याचा इतिहास सांगि-तला. वक्ता व पृच्छक कसा असावा, त्यांच्यामध्यें कोणकोणते मुख्य गुण असावेत, त्यांना कोणत्या लक्षणावरून ओळखावें, इत्यादि सांगितल्यावर वसिष्ठांनीं तत्त्वाचें माहात्म्य, शम, विचार, संतोष व सदाचार यांचें वर्णन केलें आहे.

सारांश याप्रमाणें या ग्रंथाच्या पहिल्या दोन प्रकरणांत वेदान्त शास्त्रांत प्रवृत्त होणाऱ्या अधिकारी पुरुषाच्या अथवा स्त्रीच्या ठिकाणीं कोणकोणते मुख्य गुण असणें अवश्य आहे, तें सांगितलें आहे. तिसऱ्या प्रकरणाचें 'उत्पत्ति प्रकरण' असें (नांव) असून त्या प्रकरणापासूनच पुढें खऱ्या तत्त्वोपदेशास आरंभ होतो. जीवाला 'मी सुखी, दुःखी, जीव, कर्ता, भोक्ता, जन्म व नाश पावणारा, अल्पज्ञ, इत्यादि आहें' असें वाटणें, हाच बंध असून त्याचा जसा व जितका साक्षात् अनुभव येतो तसा व तितकाच

त्याच्या अभावाचा (म्हणजे मी सुखी–दुःखी नाहीं, मी अल्पज्ञ जीव नव्हे, मी देहरूप नसल्यामुळें कर्ता व भोक्ता नव्हे, असा) अनुभव येणें, हाच मोक्ष आहे. स्वरूपाचें भान नसणें, स्वात्म्याला विसरणें, हा बंधाचा हेतु आहे. स्वरूपाचें विस्मरण झाल्यानें दृश्य दिसूं लागतें. चित्ताचा उदय झाला असतां दृश्य जग अनुभवास येणारच. अथवा चित्ताचा अस्त हाच जगाचा अस्त व चित्ताचा विकास हाच जगाचा विकास आहे. अर्थात् जगाची उत्पत्ति म्हणजे चित्ताची उत्पत्ति होय. चित्ताचा निरोध करणें यापेक्षां जगाच्या लयाचा दुसरा उपाय नाहीं. चित्तवृत्तीचा निरोध हाच योग आहे व त्या (योगा) च्या योगानें बाधित होणाऱ्या जगाच्या उत्पत्तीला वास्तविक सत्त्व नाहीं. अर्थात् जगाच्या उत्पत्तीचें वर्णन रज्जूच्या ठिकाणीं होणाऱ्या सर्पाच्या उत्पत्तीच्या वर्णनासारखेंच मिथ्या आहे. कारण उत्पन्न होणारी वस्तुच जर मिथ्या तर तिची उत्पत्ति तरी सत्य कशी असणार? प्रत्यक्ष दिसणारेंही हें जग मिथ्या आहे. त्याला पारमार्थिक सत्यता नाहीं. ज्या वस्तूचा त्रिकालीं नाश होत नाहीं; ज्याचा कधीं बाध होत नाहीं, ज्याची उत्पत्ति कोणी पाहिलेली अथवा कोणत्याही प्रमाणानें सिद्ध झालेली नाहीं तीच वस्तु पारमार्थिक सत्य असून बाकीच्या क्षणोक्षणीं उत्पन्न होऊन नाश पावणाऱ्या सर्व स्थूल व महत्परिमाणवान् वस्तुही असत्य आहेत. या दृश्य जगाचा क्षणोक्षणीं बाध होत असतो, त्यांतील प्रत्येक वस्तूचा प्रतिक्षणीं परिणाम होतो, त्यांत अनेक पदार्थ प्रतिक्षणीं नाश पावून असंख्य नवीन भाव उत्पन्न होत असतात. तेव्हां अशा अस्थिर जगाला परमार्थसत्य कसें म्हणतां येईल? परंतु तें आहे, यांतही कांहीं शंका नाहीं. कारण तें जर मुळींच नसतें, त्याचा जर शशशृंगाप्रमाणें त्रैकालिक अभाव असता तर या सृष्टींत प्रतिक्षणीं ज्या हजारों अर्थक्रिया होत आहेत व त्यांतील लोक, गांव, नगरें, नद्या, पर्वत, समुद्र, अरण्यें, नक्षत्रें, ग्रह, इत्यादि दीर्घकाल प्रवाहरूपानें नित्यशीं दिसत आहेत, तीं दिसलीं नसतीं. यास्तव या जगाचें अस्तित्व कांहीं विचित्र-प्रकारचें आहे, असें म्हणावें लागतें. त्याला कोणी, कधीं, कसें व केव्हां केलें, तें कोणाला माहीत नाहीं. त्याचें पुढें केव्हां, कोणाकडून व काय होणार आहे! तेंही राम जाणे! मोठमोठे तत्त्ववेत्ते, शास्त्रज्ञ व कलाकुशल ज्ञानी या सृष्टींतील कांहीं पांच–पन्नास वस्तूंचे गुणधर्म जाणून त्यांतच आपल्याला कृतार्थ समजतात. इतरांना तुच्छ लेखितात व आपल्या नांवामागें ज्ञत्वद्योतक उपपदें लावितात. पण ते आपणही जीवच असल्यामुळें इतरांसारखेच एकाच अज्ञान नौकेंत बसलों आहों, हें जाणत नाहीत. आम्ही कोण आहों, कोण होतों, कोठून आलों व येथील जीवनयात्रा संपवून कोठें जाणार आहों, याचें ज्ञान आपणाला नाहीं, आपण या गोष्टीचा नुस्ता विचारही करीत नाहीं, याबद्दल त्यांना लज्जा वाटणेंच युक्त असूनही ती वाटत नाहीं, हें केवढें आश्चर्य आहे. अथवा हाच तर जगन्नियंत्याच्या अद्भुत शक्तीचा आश्चर्यकारक मोहविलास आहे!! आम्ही मोठे इतिहासज्ञ आहों, असें मोठ्या अभिमानानें सांगणाऱ्या मानवांना सृष्टीची उत्पत्ति कधीं

झाली, तिला कोणी वसविलें, हें जोंपर्यंत सांगतां येत नाहीं तोंपर्यंत त्यांचें इतिहासज्ञत्व ही शुद्ध विडंबना आहे !!

असो; अशा या आश्चर्यकारक सृष्टीची उत्पत्ति कशी झाली, तें योगवासिष्ठाच्या तिसऱ्या प्रकरणांत भगवान् वसिष्ठांनीं सांगितलें आहे. जगाला जरी व्यावहारिक सत्यत्व असलें तरी त्याची उत्पत्ति व्यावहारिकही नाहीं. कारण व्यवहारांत कारणापासून कार्य होतें. सृष्टिसमयीं बीजापासून अंकुर होतो. त्या अंकुराचा वृक्ष बनतो. त्याला पानें, फुलें व फळें येतात आणि पुनः तीं फळेंच दुसऱ्या तसल्याच वृक्षांचीं बीजें बनतात. मातीपासून घट, परळ इत्यादि कार्यें होतात. कापूस, लोंकर इत्यादि द्रव्यांपासून वस्त्रादि बनतात. यास्तव तीं सर्व व्यावहारिक सत्य आहेत. पण जगाच्या उत्पत्तीच्या पूर्वीं बीज, माती, इत्यादि कांहीं सामग्री नसतांनाच हें जग झालें आहे. तेव्हां योग्य कारणावांचून होणाऱ्या त्याची व्यावहारिकता कशी सिद्ध होणार? तसाच-सृष्टीच्या पूर्वीं कोणी योग्य (देहवान्) कर्ताही नसतो. तेव्हां बीज पेरणारा, कुंभार, कोष्टी इत्यादिकांसारख्या सचेतन कर्त्यावांचून झालेल्या या सृष्टीला वृक्षादिकांइतपत तरी सत्यत्व कोठचें? तस्मात् जगाची उत्पत्ति हें एक निष्कारण व अयुक्तिक गौडबंगालि आहे. गारुड्यानें हातावर माति घालून, फुंक मारून निर्मिलेल्या रुपयाप्रमाणें हें जग परब्रह्माच्या आधारानें मायासामर्थ्यानें उत्पन्न झालें आहे व अशा मायिक उत्पत्तीचेंच सविस्तर वर्णन भगवान् ब्रह्मपुत्र वसिष्ठांनीं केलें आहे. वस्तुतः मायिक वस्तूच्या उद्भवाचा इतका विस्तार करण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. पण सर्व पामरांस नित्य वाटणारें हें जग अनित्य आहे, असें सर्वांच्या प्रत्ययास आणून देणें, फारच कठिण असल्यामुळें मंडपोपाख्यानासारख्या कल्पित, विस्तृत आणि रमणीय आख्यानांच्या योगानें त्याचें प्रतिपादन करणें, वसिष्ठांस भाग पडलें. कारण प्राण्यांचा स्थूलावरील अभिनिवेश इतका स्वाभाविक व दृढ असतो कीं त्याचें निरसन करून अस्थूल, अनणु, अन्हस्व, इत्यादि वस्तूकडे त्यांचें लक्ष्य लावणें सर्वथा दुष्करसेंच झालें आहे. शिवाय स्थूलाचें निराकरण केल्यावांचून अस्थूलाचें ज्ञान होणें शक्य नाहीं. लक्ष्य दुर्ज्ञेय असल्यास लक्षणांचेंच सविस्तर वर्णन करून त्याचा लक्षणावृत्तीनें बोध करावा लागतो व तोही अनायासानें दृढ होत नसल्यामुळें वारंवार प्रसंग आणून त्याचेंच चर्वितचर्वण अवश्य करावें लागतें. या महाग्रंथांत वेदान्तास अत्यंत इष्ट असलेल्या अजातवादाचेंच अथपासून इतिपर्यंत प्रतिपादन केलें आहे. हें जग उत्पन्नच झालें नाहीं. तें जर उत्पन्न झालें असतें, त्याची उत्पत्ति होणें जर शक्य असतें, त्याच्या उत्पत्तीचें जर योग्य कारण असतें, त्याचा जर कोणी समर्थ कर्ता असता व लौकिक कार्यांच्या कर्त्याप्रमाणें त्यानें जर वारंवार अंगचेष्टा करून सामग्रीच्या साह्यानें क्रमानें जगाला निर्मिलें असतें तर त्याची उत्पत्ति झाली व त्यांतील प्रत्येक वस्तूचा प्रतिक्षणीं जो वृद्धिक्षयलक्षण परि-

णाम (विकार) होत असतो तो जर झाला नसता तर तें स्थिर व नित्य आहे, असें म्हणतां आलें असतें. पण तसा अनुभव येत नाहीं. तर त्याच्या उलट अनुभव येतो. म्हणून श्रीशंकराचार्यांच्या प्रसिद्ध मीमांसेंत ज्याची अनेक युक्तींनीं सिद्धि केलेली आहे, तोच विवर्तवाद या प्रकरणांत सविस्तर वर्णिला आहे. आत्म्याला विसरणें हें संसाराचें बीज व त्याला जाणणें, तोच मी, मी देहादि नव्हे, असें साक्षात् अनुभविणें हा मोक्ष होय. जग जर सत्य असतें व प्रत्येक जीवाला स्वभावतःच प्रतीत होणारें जीवत्व जर स्थिर असतें तर मोक्षाची आशाही करणें निरर्थक झालें असतें, व त्यामुळें या सृष्टींतील प्रत्येक जीवाच्या अनुभवास येणाऱ्या दुःखाचा अथवा दुःखामिश्रित सुखाचा त्रिकालींही बाध झाला नसता. पण सुदैवानें तशी स्थिति नाहीं. तर जगद्दशा वज्राप्रमाणें दृढ असल्यासारखी जरी प्रायः सर्वांना भासली तरी ती वस्तुतः स्वप्नांतील नगरासारखीच क्षणभंगुर आहे. जगांतील अनुकूल अथवा प्रतिकूल अवस्था एका क्षणांत उलटून तिचा विपरीत भाव कसा होतो याचा अनुभव घेऊन त्याविषयीं ज्यानें चांगला विचार केलेला असतो तो या असत्या जगाच्या स्थितीला 'स्थिति' असें कधींच म्हणणार नाहीं. तर जलावरील तरंगांसारखा तो एक मूलतत्त्वाचाच परिवर्त आहे, असेंच निश्चयानें म्हणेल, व तीच गोष्ट भगवान् वसिष्ठांनीं चवथ्या स्थितिप्रकरणांत प्रतिपादिली आहे. कोणत्याही वस्तूची प्रथम उत्पत्ति, नंतर स्थिति व त्यानंतर नाश असा क्रम आपणास सर्वत्र दिसतो व त्याला अनुसरूनच भगवान् मुनींनीं स्थितिप्रकरणानंतर पांचवें उपशम प्रकरण रचिलें आहे. पण या तिन्ही प्रकरणांचा उद्देश–एक चित्तत्त्व सत्य असून बाकीचें सर्व अचित्, चिद्विषयभूत, जड, दृश्य, देश–काल–वस्तु–परिच्छिन्न, इत्यादि असल्यामुळेंच असत्य, मिथ्या, रज्जु-सर्पन्यायानें भ्रामक पण मिथ्याभ्रामक पदार्थाप्रमाणेंच अर्थक्रिया करणारें आहे.—हें दाखवावयाचा आहे. हिरण्यगर्भाच्या संकल्पावांचून या जगाच्या उत्पत्तीचें दुसरें कांहीं कारण नाहीं. कारण ज्याची रचना मनानें नुसत्या मनोरथमात्र करतां येणेंही शक्य नाहीं त्या या विचित्र पण नियमबद्ध जगाची उत्पत्ति कोणा सर्व शक्तिमान् ईशाची कल्पना केल्यावांचून आपोआप (स्वभावतःच) झाली असेल, असें म्हणवत नाहीं. पण त्या चेतन सर्व शक्तिमानापाशींही सृष्टीच्या उत्पत्तीपूर्वी तिला कारकव्यापारानें कार्यास उत्पन्न करावयाचें झाल्यास अवश्य लागणारी सामग्री नसते. यास्तव त्यानें नुसत्या आपल्या जवळील सर्वशक्तिसंज्ञक मायेच्या योगानेंच हें सर्व केलें असावें, असें अनुमान केल्यावांचून गत्यंतरच नसतें. त्याचा संकल्प सत्य असतो. पण त्याला सुद्धां व्यावहारिक सत्यत्वच असतें, पारमार्थिक सत्यत्व नसतें. कारण स्वतः हिरण्यगर्भही चित्-विकास असल्यामुळें, तो स्वतःच जर औपाधिक आहे तर त्याचा संकल्प तरी पारमार्थिक कसा असणार? यास्तव व्यावहारिक सत्यसंकल्पानें, सामग्री व योग्यकाल यांची अपेक्षा न करितांच उभारलेल्या या जगदाडंबराला पारमार्थिक सत्यत्व नाहीं. म्हणूनच जगाची उत्पत्ति जशी

मिथ्या निर्शीच त्याची स्थिति व नाशही मिथ्या. तर मग ती सत्य कशी व कां भासते? म्हणून विचाराल तर त्याचें उत्तरही या ग्रंथांत वारंवार दिलें आहे. जगाचें भासमान सत्यत्व, हा त्याचा स्वाभाविक धर्म नसून तो त्याच्या अधिष्ठानाचा आहे. कारण स्वतः जग जर सत् असतें तर त्याचा बाध कधींही झाला नसता. पण त्याचा व त्यांतील प्रतीत होणाऱ्या विषयांचा बाध क्षणोक्षणीं, प्रत्येक चित्तवृत्तीबरोबर होत असतो. तेव्हां अशा क्षणभंगुर वस्तूला सत्य कसें म्हणता येईल? जें स्वभावतःच सत् असतें तें त्रिकालीं असत् होणें योग्य नाहीं. पण जग तर प्रलयसमयीं असत् होतें तेव्हां तें स्वतः सत्ताशून्य असून परसत्तेनें सत्तावान् झालें आहे. असेंच या योगवासिष्ठांत सिद्ध केल्याप्रमाणें समजणें, सर्वथा युक्त होय. वस्तुस्थिति अशी असल्याकारणानेंच जगांतील कांहीं पदार्थ बाधित झाले तरी इतर सर्व विद्यमान असल्यासारखे भासतात. योगिजन चित्ताचें ऐकाग्र्य करून आत्मस्वरूपांत जेव्हां स्थिर होतात तेव्हां त्यांना सर्व जगाचें जरी अभान होत असलें तरी स्वात्म्याचें अभान कधींच होत नाहीं. तर तो सर्व बाधांच्या अवधिरूपानें, सत्य, मुक्त, व नित्यबुद्ध स्वरूपानें सूर्याप्रमाणें हृदयाकाशांत चमकत असल्याचा त्यांना साक्षात् अनुभव येतो. या व असल्याच दुसऱ्याही अध्यात्मग्रंथांत आत्मज्ञ विद्वानांच्या अनुभवानें ठरलेल्या सिद्धान्तांचेंच प्रतिपादन केलेलें असतें. यास्तव ते ग्राह्य असतात.

पण जग असत्य असून त्याचें अधिष्ठान सत्य आहे, हा परम सिद्धान्त दीर्घ प्रयत्नावांचून कळत नाहीं. अनेक जन्मांतील असंख्य परस्पर विरुद्ध यत्नांच्या योगानें बहुतेक सर्व जीव बहिर्दृष्टि होऊन त्या तत्त्वज्ञानापासून फार दूर गेलेले असतात. यास्तव त्यांना आपल्या मूल स्थानीं यावयाचें झाल्यास थोड्याशा विरुद्ध यत्नाचा कांहींच उपयोग होत नाहीं. अनेक जन्मांतील बाह्य व जड विषयांविषयींच्या असंख्यात वासनांचा गंज मनावर चढलेला असतो. त्यांतील ज्या दृढ वासना जन्मास कारण होतात तदनुसार प्रत्येक जीव उत्पन्न होऊन वासनानुसार जग पाहतो व त्यांतील वस्तूंशीं व्यवहार करतो. पण त्यांच्या सर्व अनर्थाला कारण होणाऱ्या वासनांचा क्षय केल्यावांचून पुरुषार्थाचा लाभ होणें अगदीं शक्य नाहीं. कर्म, उपासना व ज्ञान (आत्मसाक्षात्कार) यांच्या योगानें चित्ताचा मल झडून जाऊं लागून तें उत्तरोत्तर जसें जसें शुद्ध होत जाईल तसा तसा त्यांतील बहिर्मुखभाव न्यून होऊन अंतर्मुखत्व वाढूं लागतें. पण तें चित्तस्थैर्य सुखसाध्य नसतें आणि त्याच्यावाचून तर आत्मसाक्षात्कार होत नाहीं. पण तो होणें अवश्य आहे. कारण त्याच्या अभावीं दुःखाचा उच्छेद होणें अगदीं अशक्य आहे. यास्तव कल्पित जगांत केवल आत्म्याच्या अज्ञानानेंच अतिशय दुःखी होऊन राहणाऱ्या या जीवाचा उद्धार करण्यासाठींच त्या परमेश्वरानें वेद व शास्त्रें हे उपायबोधक कल्पित भागच नियत केले.

वेद व स्मृत्या प्रथम आचरण कसें ठेवावें तें सांगून अधिकारी प्राण्याची बाह्यदृष्टि संकुचित करून अंतर्दृष्टीचा विकास करण्याचा प्रयत्न करितात. सकाम कर्मकांड हें अंतर्दृष्टीचें मुख्य साधन नसलें तरी सर्वथा बहिर्मुख झालेल्या लोकांच्या स्वैर वृत्तीस तें आळा घालतें. निष्काम कर्म पुरुषाच्या बाह्य प्रवृत्तीला आळा घालून शिवाय तें त्याच्या चित्ताला शुद्ध करतें. श्रौत-स्मार्त कर्में स्वर्गादि पारलौकिक व पुत्रादि ऐहिक फलाची अपेक्षा न धरतां केवल ईश्वरार्पण बुद्धीनें केल्यास पुरुषाच्या चित्तावर कांहीं विलक्षण शुद्ध संस्कार होऊन तें अधिकाधिक शुद्ध व सात्त्विक होत जातें. निष्काम कर्माचें हें दृष्ट फल असल्यामुळें त्याविषयीं तें कसें होतें ? कर्मामध्यें असा काय मोठा गुण आहे, इत्यादि प्रलाप व्यर्थ आहेत. निष्काम कर्माच्या योगानें चित्त शांत झालें मैत्रि, करुणा, मुदिता, उपेक्षा या भावना आपोआप उत्पन्न झाल्या म्हणजे तो पुरुष उपासना करण्यास योग्य होतो. उपासना हा निष्काम कर्मानुष्ठानाहून अगदीं विलक्षण उपाय नसल्यामुळें बरेच वेळां तिचा कर्मकांडांतच अंतर्भाव करितात. पण उपासना चित्ताच्या ऐकाग्र्यास अधिक साह्य करते. कारण कर्माप्रमाणें तिच्यामध्यें शारीर व्यापार मुळींच करावयाचा नसून मानस व्यापारच कर्तव्य असतो, व तोही चित्ताला एका ध्येयाकडे वारंवार लावणें, एवढाच होय. त्यामुळें चित्त शुद्ध किंवा सूक्ष्म होण्यास उपासना फार उपयोगाची आहे. ती योगशास्त्रांतील धारणा व ध्यान यांचें काम करते. निष्काम कर्में पूर्वींच्या यम-नियमादि अंगांचें प्रयोजन साधतात. उपासनेचा अगदीं पूर्ण परिपाक झाला म्हणजे तीच संप्रज्ञातसमाधि होते व तिची पूर्णावस्था हाच आत्म-साक्षात्कार होय. अशारीतीनें योग व कर्म-उपासना-ज्ञान यांची एकवाक्यता होते. व तीच भगवान्-वसिष्ठांनीं योगवासिष्ठाच्या तिसऱ्या, चवथ्या, पांचव्या व सहाव्या प्रकरणांत करून दाखविली आहे.

वर म्हटल्याप्रमाणें हें वेदान्त प्रकरण असूनही याला योगवासिष्ठ असें नांव पडण्याचें कारण काय, असें पुष्कळांच्या मनांत येण्याचा संभव आहे. पण नुकेंच वर म्हटल्या-प्रमाणें योग व वैदिक कांडत्रय यांची एकवाक्यता कशी होते, तें सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें व त्याविषयीं विचार केला म्हणजे शंका रहात नाहीं. सांख्य व योग या दोन शास्त्रांचा फार निकट संबंध आहे. त्यामुळेंच वैशेषिक-न्याय, सांख्य-योग, व मीमांसा-वेदान्त' अशीं सहा दर्शनांचीं तीन त्रिकें विद्वान् मानूं लागले. पण वेदान्तशास्त्रानें सांख्य व योग यांना आपल्यामध्यें इतकें मिळवून सोडलें आहे कीं श्रीमच्छंकराचार्यांच्या आश्चर्यकारक स्वमतस्थापनेनंतर त्या दोन शास्त्रांची वाढच खुंटली. कारण पूज्य आचार्यांनीं, योग-वासिष्ठांत श्रीवसिष्ठांनीं सांगितल्याप्रमाणें कांहीं लोकांना योग असाध्य आहे. व कित्ये-कांना ज्ञाननिश्चय असाध्य आहे, असें जाणून भगवानांच्या इच्छेप्रमाणें अधिकारपरत्वें सांख्य व योग यांची योजना आत्मसाक्षात्काराकडे केली. सांख्य म्हणजे आत्मविचार व योग म्हणजे चित्ताच्या वृत्तींचा निरोध. आत्मविचार करूं लागल्यानें जशी वृत्ति

तन्मय होते व अनात्मपदार्थही आत्ममय भासूं लागतात त्याप्रमाणेंच चित्तवृत्तींचा निरोध केला असतांही सृष्टीचा बाध होऊन शुद्ध आत्म्याचा, निरुपाधिक आत्मतत्त्वाचा, साक्षात्कार होतो. सृष्ट पदार्थांकडे पाहत असतांना त्यांतील निरुपाधिक ब्रह्माकडे ध्यान ठेवणें आणि वृत्तींचा प्रवाह बंद करून सृष्ट पदार्थांशीं असलेला संबंध तोडणें व नंतर आंतल्या आंत स्वरूपाचें अनुसंधान करणें हे दोन्ही उपाय सारख्याच योग्यतेचे व सारखेच फल देणारे आहेत. म्हणूनच श्रीगीतेंतही ' यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ' असें म्हटलें आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं ' योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ' असें जें म्हटलें आहे, तेंही एवढ्याकरितांच होय. अर्थात् चित्ताच्या एकाग्रतेच्या उपयोगी असलेला योग व आत्मविवेचनाच्या उपयोगी असलेला विचार (सांख्य) ह्या दोघांचाही अंगीकार वेदान्तानें प्राधान्यतः करून त्यांना आपलेसेंच केलें आहे. त्यांतल्या त्यांत योगाच्या योगानें होणारा आत्मसाक्षात्कार अधिक स्पष्ट व परम सुखावह असल्यामुळें व तोच (योगच) जीवन्मुक्तीला कारण होत असल्याकारणानें, तिसऱ्या व सहाव्या प्रकरणांत सांगितलेल्या सात योगभूमींतील पांचवी, सहावी व सातवी या शेवटच्या तीन भूमिकांस त्याचाच मुख्य आधार असल्यामुळें आणि या चंचल व म्हणूनच दुःसह दुःख देणाऱ्या चित्ताला स्थिर करण्याविषयींचाच मुख्यतः उपदेश केलेला असल्यामुळें या ग्रंथाला योगवासिष्ठ हें नांव पडलें आहे.

यांत लीला, चूडाला इत्यादि स्त्रिया व भृगुपुत्रादि पुरुष यांच्यामध्यें योगजन्य सिद्धीही आल्याचें व त्यांच्या योगानें त्यांनीं आकाशगमनादि केल्याचें वर्णन आहे. पण त्यांमध्यें या वेदान्त ग्रंथाचें तात्पर्य नसून तें भावना व धारणा यांच्या अनुरोधानें प्राप्त होणारें योगाचें आनुषंगिक फल आहे, असें दाखविण्याकरितां केलें आहे. कारण रामानें सिद्धीविषयीं प्रश्न केला असतां वसिष्ठांनीं त्यांचा केवल अनादरच नव्हे तर सर्वथा त्याग करण्याचाच उपदेश केला आहे. आकाशगमनादि हें ज्ञानी पुरुषाचें लक्षण नसून एक आत्ममात्र होऊन राहणें, सर्व अनात्म्यांचा मनापासून तिरस्कार करणें, चित्ताला शांत करून निरुपम विश्रांतिसुख घेणें, सर्व संकल्प व चिंता सोडणें, इत्यादि ज्ञानित्वाचीं लक्षणें आहेत, व तीं जीवन्मुक्ताचे ठायीं स्पष्ट प्रत्ययास येतात. जीवन्मुक्ति हें ज्ञानाचें दृष्ट फल आहे. तें स्वर्गाप्रमाणें मरणानंतर मिळणारें नसून भोजनोत्तर प्राप्त होणाऱ्या तृप्तीप्रमाणें येथल्या येथें साक्षात् अनुभवास येणारें आहे. यास्तव त्याच्याविषयीं संशयेत होण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. अप्रत्यक्ष अथवा ज्याचा अनुभव येणें शक्यच नसणें त्याविषयीं शंका आल्यास कोणी फारसा दोषी होत नाहीं. पण ज्याच्यामध्यें प्रत्यक्ष प्रतीत होण्याची योग्यता असते त्याच्याविषयीं व्यर्थ साशंक होणें व केवल संशयग्रस्त होऊनच परमार्थाला मुकणें, यासारखी आणखीं दुसरी हानि ती कोणती ! प्रवृत्त व निवृत्त असे दोन्ही प्रकारचे धर्म अभ्युदय व निश्रेयस हीं दोन्ही फळें साक्षात् होण्यास समर्थ आहेत. त्यांच्या कर्म-योग-सांख्यादि उपायांच्या अनुष्ठानाचीच तीं

अपेक्षा करीत असतात. पण मायिक ईश्वराच्या अचिंत्यरचनाचतुर मायेच्या योगानें मोहित झालेल्या प्रायः सर्व जीवांस त्यांच्या अनुष्ठानाची इच्छाच होत नाहीं व त्यामुळें ते बहुतेक सर्व स्वार्थापासून भ्रष्ट होतात.

तथापि या सृष्टींत कांहीं जीव पुरुषार्थीही निपजतात. कारण ईश्वराची नियति सृष्टीच्या आरंभीं तसाही संकल्प करिते. पुरुषाचा प्रयत्न सर्वांत अधिक प्रबल आहे. त्यामुळें मिथ्याभिमानी जीवानें निश्चयानें प्रयत्न केल्यास त्याला आत्मस्वरूपाला पुनः जाऊन मिळतां येतें व त्यामुळें सर्व दुःखांची हानि होते. शरीर असे तों दुःखक्षय होणें शक्य नाहीं. शरीरच मी असा अभिमान असेपर्यंत तर तो मुळींच संभवनीय नाहीं. दुःखक्षयाकरितां सर्व जीवांची एकसारखी धडपड चाललेली असते. अविचारी जन बाह्य विषयांतीलच सुखलेश मिळवून धन्य होण्याची आशा करितात, व इष्ट विषय मिळाला असतां, उत्तरक्षणीं पुनः मी असाच साकांक्ष व त्यामुळें असाच दुःखी होईन, हें मनांत न आणतां सुखी होतो. पण त्याचें तें सुख त्या आनंदसागराचा एक सूक्ष्मसा बिंदु असल्यामुळें अति तुच्छ असतें, असें कांहीं थोडेसे विवेकी मात्र जाणतात. अशा महा पुरुषांकरितांच वासिष्ठ रामायण हा ग्रंथ रचिलेला आहे. ज्यांना विषयप्राप्ति करून घेणें, हाच पुरुषार्थ वाटत असेल, ज्यांना पृथ्वीच्या कांहीं विकारांनाच लक्ष्मी म्हणावयाचें असेल, ज्यांना हा लोकच मात्र भासत असून पूर्वींच्या व पुढच्या लोकांचें भान होत नसेल, चित्ताचा विक्षेप हेंच महादुःख असून त्याची शांति (चित्ताची विश्रांति) हेंच नित्य सुख आहे, असें वाटत नसेल, त्यांच्याकरितां हा महोपदेश नाहीं. भगवान् वसिष्ठ स्वतः दैववादी नसून त्यांनीं रामाला किंवा दुसऱ्या कोणालाही दैवावर हवाला ठेवून खुशाल रहा, आत्म्याच्या उद्धाराचा भगीरथ प्रयत्न करूं नकोस, असें कोठेंही सांगितलेलें नाहीं. तर उलट ' प्रयत्न ही कामधेनु आहे, पौरुष यत्नानें मिळत नाहीं, असें कांहीं नाहीं. पौरुष हा पाहिजे तें फळ देणारा कल्पवृक्ष आहे, अशा दिव्य उपायाचा अव्हेर करून जे मूढ दैवावर भार टाकून स्वस्थ बसतात त्यांना धिक्कार असो;' इत्यादि प्रतिपादन करून सर्वथा पुरुषार्थाचेंच समर्थन केलें आहे. योगवासिष्ठाप्रमाणेंच इतर वेदान्त ग्रंथांतही पुरुषप्रयत्नानेंच आत्म्याचा जीवकोटींतून उद्धार करावयास सांगितलेलें असतें. पण हें वेदान्तरहस्य न जाणतां, त्याविषयीं कोणा तज्ज्ञाला न विचारतां व स्वतः कांहीं माहीत नसतां 'मुखमस्तीति वक्तव्यं' या न्यायानेंच 'लेखनीस्तीति लेख्यं' या सिद्धान्ताचा जे आधुनिक सुशिक्षित अंगीकार करितात व वेदान्त दैववादी आहे, असें व्याख्यानें व लेख यांतून प्रतिपादितात त्यांच्याविषयीं श्रीविद्यारण्यस्वामींच्या शब्दांनीच बोलावयाचें झाल्यास 'तेषां प्रज्ञातिविशदा, किं तेषां दुःशकं वद । तं कथं बोधयेच्छास्त्रं लोष्ठं नरसमाकृतिम्' असें म्हणून त्यांची उपेक्षा करणेंच योग्य होय. वस्तुतः अद्वैतवादा इतका स्वप्रयत्नावर, पौरुषावर विश्वास ठेवणारा जगांत दुसरा वादच

आहे कोठें ? ' नर करनी करे तो नरका नारायण होत, ' या म्हणीप्रमाणें 'मी साक्षात् ब्रह्म आहे ' असें म्हणून त्याप्रमाणें अनुभव घेण्यासाठीं अहर्निश शास्त्रीय प्रयत्न करणारा व मध्येंच निर्विण्ण (खिन्न) न झाल्यास जीवन्मुक्तीचें अनुपम सुख याच लोकीं याच शरीरांत असतांना घेणारा महाप्रयासी वेदान्ती कोठें व अंधाप्रमाणें सर्व भार ईश्वरावर टाकून त्यानें आपल्याला मुक्त करावें, म्हणून त्याच्या नांवानें कंठरवानें आक्रोश करणारा, वर्णाश्रम धर्माचा उच्छेद करणारा, युक्तिवादांना वाघांप्रमाणें भिणारा व संकुचित बुद्धि धरूनही स्वतःला वैष्णव म्हणणारा व ' असेल माझा हरि तर देईल खाटल्यावरी ' असें म्हणून ईश्वरपरतंत्र, पुरुषार्थशून्य होणारा केवळ भक्त कोठें ? खरे वेदान्ती पुरुषार्थास सोडून एक क्षणभरही राहण्याची इच्छा करीत नाहींत. योगवासिष्ठांतही मोठ्या त्वेषानें दैवाचें खंडन करून पौरुषार्थाचेंच मंडन केलें आहे. यांतील सर्व आख्यानें व सर्व उपदेश पौरुषमय आहेत.

आतां 'ऐहिक सुखांचीं साधनें संपादन करून देणारा जो यत्न तोच पुरुष प्रयत्न होय व तसा प्रयत्न करण्याविषयीं वेदान्तांत सांगितलेलें नसतें, म्हणून तें शास्त्र व्यवहाराच्या उपयोगी नाहीं. ' असें कोणी म्हणेल तर तें खरें आहे. पण ऐहिक सुखसाधनाकरितांच प्रयत्न केला पाहिजे; पारलौकिक सुखसाधनांचें संपादन करण्याकरितां प्रयत्न करितां कामां नये; असा निर्णय तरी कोणी व कशाकरितां करावयाचा ? ऐहिक सुखसाधनें पौरुषानें जरी संपादन केलीं तरी तीं त्रिकालीं टिकतीलच, असा कांहीं भरवंसा आहे का ? नाहीं. पुरुषाच्या जीविताचा कांहीं विश्वास आहे का ? नाहीं. जगांतील इतरांचें (दुसऱ्या जीवांचें) सुख वाढण्याकरितां यत्न करावा, म्हणून म्हणाल, तर आम्ही त्यांच्या सुखांचीं जीं साधनें स्वप्रयत्नानें वाढविणार तीं तरी कायमचीं आहेत, अशी हमी कोणी देऊं शकेल काय ? नाहीं. कारण ईश्वरानें ही विचित्र सृष्टीच अशी रचली आहे कीं तिच्यांतील एकही भाव स्थिर रहात नाहीं. शिवाय बाह्य सुखाचीं साधनें विपुल झालीं म्हणजे त्याबरोबर जीवांचें सुख वाढतेंच असा तरी अबाधित नियम कोठें आहे ? यास्तव जगाच्या अस्थिरतेचा पूर्ण विचार करून नंतरच वेदान्त शास्त्र व योगवासिष्ठासारखीं प्रकरणें बाह्य वस्तूचा अनादर करून, ऐहिक भावांना तृणतुल्य तुच्छ मानून, आंतर व पारमार्थिक वस्तूकडे पुरुषाची वृत्ति वळविण्यास सज्ज झालीं आहेत. यांतील कोणत्याही आख्यानाचें अथवा उपदेशाचें रहस्य, सूक्ष्म विचारदृष्टीनें पाहूं गेल्यास, हेंच आढळेल. असो आतां तिसऱ्या प्रकरणापासून पुढील प्रत्येक आख्यानाचा संक्षिप्त मथितार्थ सांगून हें परिशिष्ट संपवितों.—

१–आकाशज ब्राह्मणाच्या आख्यायिकेनें अविद्या–काम व कर्म हें संसाराचें बीज असून त्यांच्या अभावीं मृत्यु कोणालाही मारूं शकत नाहीं, हें सुचविलें आहे. स्थूल आकाराचाच नाश होतो. चित्तरूप सूक्ष्मांचा नाश होत नाहीं. अविद्यादिकांमुळें जीवांना

जीवत्व व स्थूलत्व येत असतें. यास्तव विचारानें व आत्मभावनेनें त्यांचा नाश केला असतां अमृतावस्था प्राप्त होणें सयुक्तिकच आहे. प्रत्येक कार्य सकारण आहे, व कारणाहून कार्य अत्यंत पृथक् नाहीं, असें मानणारें वेदान्तशास्त्र कारणांचा निरोध करून त्याच्या योगानेंच कार्यरूप संसाराचा उच्छेद करण्याविषयीं बोध करीत आहे, तें त्याला उचितच होय.

२–सर्व सृष्टि मनोमय आहे, अनेक प्राण्यांच्या असंख्य वासनांनीं ती नित्यशी होऊन राहिली आहे. एका संकल्पासून दुसरा, दुसऱ्यापासून तिसरा, इत्यादि परंपरा सुरू झाल्यामुळें व त्यांच्या योगानें उत्पन्न झालेल्या वासना आत्मज्ञानाच्या अभावीं अनेक विलक्षण जन्मांचें निमित्त होत असल्यामुळें हें सर्व संसारचक्र अविच्छिन्न गतीनें सतत चाललें आहे. यांतील सर्व इष्टानिष्ट दशा हा वासनांचाच विकास असून वासना क्षयावांचून संसारचक्राची गति कुंठित होण्यास दुसरा उपायच नाहीं. ज्ञप्ति देवी सर्वांच्या हृदयांत वास करीत असते व ती लीलेप्रमाणेंच दुसऱ्या सर्व उपासकांवरही अनुग्रह करते. हें दृश्य जग आहे, असा जो प्रत्येक जीवाला भ्रम होत असतो त्याचें निरसन करून त्यांनें जगाच्या सत्यतेची भावना सोडावी, व नित्य सिद्ध आत्मरूप व्हावें, हा लीलोपाख्यानाचा मुख्य उद्देश आहे.

३–५–कर्कटी, ऐंदव व इंद्र-अहल्या, या तीनही आख्यानांचा मुख्य उद्देश मनःसंकल्पाचें बल किती विचित्र आहे, दृढ अत्यासक्ति इतर सर्व विरुद्ध प्रयत्नांना कशी दाद लागूं देत नाहीं, हें सांगण्याचाच आहे.

६–इंद्रजालाच्या उपाख्यानानें हें सर्व जग स्वप्नमय असून तें तसें असलें तरी दुःख–सुखादि भोग कसें देऊं शकतें, त्याचें वर्णन केलें आहे. अहंममाभिमानाचा व वासनांचा त्याग करूनच चित्ताला जिंकावें लागतें. त्यावांचून तें स्वाधीन व स्थिर होत नाहीं. योगाच्या सात भूमिकांचा उत्तरोत्तर अभ्यास केल्यानें चित्ताचा नाश होऊन पांचव्या भूमिकेपासून जीवन्मुक्त दशेचा अनुभव येऊं लागतो.

७–जगाची उत्पत्ति जशी मनःसंकल्पमय तशीच स्थितिही इंद्रियसहित मनोमय आहे. पण तें मनही मूळ एक व अद्वितीय तत्त्वाचाच अविद्याशक्तिजन्य विकार आहे. विकार केव्हांही उपादानाहून पृथक् नसतो, असा न्याय व अनुभवही आहे. म्हणून तो स्वरूपतः मिथ्या व आपल्या कारणरूपानें सत्य असतो. मनोमय जगाचें उपादान मन आहे. मनाचें विवर्तोपादान चित् आहे. यास्तव चिद्ब्रह्मच सत्य असून मन, जग इत्यादि सर्व स्वरूपतः मिथ्या व कारणरूपानें सत्य आहे. तें वस्तुतः सत्य आहे, असें युक्तींनीं सिद्ध करितां येत नाहीं. कारण त्याचें अस्तित्व अन्या-(मिथ्या मना)च्या अधीन आहे. यास्तव चित्तनिरोधानें मनाचा उच्छेद केला. म्हणजे चा उच्छेद आपोआप होतो. जगामध्यें अशा प्रकारची पराधीन स्थिरता अस-

तांनाही त्याच्या सत्यत्वाविषयीं आग्रह धरणारे पुरुष धन्य होत. असो; स्थितिप्रकरणांतील भार्गवोपाख्यानांत मनःसंकल्पानें अनेक जन्म व अनेक विचित्र अनुभव कसे संभवतात, तें दाखविलें आहे. जगाची स्थिति ही मनाची क्रीडा आहे. जगासारखे विचित्र विकार होत असतांनाही अधिष्ठानाचें स्वरूप थोडेसेंही बदलत नाहीं. तर तें जसेंच्या तसेंच निर्विकार असतें. त्यामुळेंच जग हा ब्रह्माचा मिथ्या परिणाम आहे, असें म्हणणें भाग पडतें. शुद्ध चित्ताला आत्मसाक्षात्कार सहज होतो. इत्यादि सत्य सिद्धांत भार्गवोपाख्यानांत सांगितले आहेत.

८. दाम, कट व व्याल या तीन राक्षसांना देहवासना जोंवर नव्हती तोंवर ते देवांना अजिंक्य होते; पण देहवासना उत्पन्न होतांच ते मृत्यूला भिऊं लागले व त्याबरोबर देवांनीं त्यांचा उच्छेद केला. अर्थात् 'देहच मी' असें जाणणें हें सर्व अनर्थांचें मूळ आहे, असें या आख्यानांत सविस्तर व सोदाहरण वर्णिलें आहे.

९. दाशूराच्या आख्यानावरून शुद्ध संकल्पानें केलेलें कर्म, तप अथवा उपासना विचित्र शुभ फल देतें; असें ध्यानांत येतें. संसाररचना मायामय आहे, हें कळण्याकरितां खोत्थाचें आख्यान वर्णिलें आहे. मनाचा संकल्पस्वभाव जर नष्ट झाला तर जग कांहीं रहाणार नाहीं. सर्व शुभाशुभ वासनांचा त्याग करणें हाच मनाचा संकल्पस्वभाव सोडण्याचा उपाय आहे. कल्पना सोडल्यानें वासनांचा मूलोच्छेद होतो.

१०. कचाच्या गाथेंतही जगाचें संकल्पात्मकत्व वर्णिलें आहे. विवेक–वैराग्यादिकांच्या योगानें सात्त्विक जीव भवचक्रांतून सुटूं शकतात.

११. उपशम प्रकरणांत 'विचार करून सत्य वस्तूच्या पगवण होणें,' हा या काल्पनिक जगाच्या उपशमाचा उपाय सांगितला आहे. शास्त्रावलोकन, तीव्र वैराग्य, सज्जनसंग व अभिमानराहित्य यांच्या योगानें शुद्धचित्त होऊन विचार करणारा आत्मसाक्षात्कार अगदीं सुलभ होतो.

१२. ज्याचे पूर्व संस्कार प्रशंसनीय असतात त्याला नुस्तें विचार विषयाचें दिग्दर्शनही पुरेसें होतें; हें जनकाच्या आख्यायिकेनें स्पष्ट केलें आहे. जनकाची मनोभूमि चांगलीच तयार असल्यामुळें वसंत समयीं उपवनांत विहार करावयास गेलेल्या त्याच्या कानावर सिद्धांची गाथा पडतांच त्याच्या अंतःकरणांत विवेक जागा झाला व विचाराच्या योगानें त्या महात्म्यानें मागील गोष्टींचें स्मरण न करितां व पुढच्या स्थितीविषयीं संकल्प व चिंतन न करितां वर्तमान समयीं प्राप्त होईल त्या इष्टानिष्ट दर्शेतच समचित्तानें (म्हणजे हर्ष–विषाद सोडून) राहण्याचा निश्चय केला. त्यामुळें त्याला जीवन्मुक्तीचें सुख लाधलें. त्याच्याप्रमाणें दुसराही जो कोणी निश्चय करून तदनुसार आचरण करील त्याचेंही असेंच कोटकल्याण होईल. वेदान्ताचा व्यवहाराला कांहीं उपयोग नाहीं, असें कित्येक म्हणतात. पण त्यांना वेदा-

त्याच्या शुद्ध व परंपराप्राप्त विचाराचा मनावर दृढसंस्कार झालेला असल्यास संसार-स्थिति अतिशय सुखावह होते, हें माहीत नसतें.

१३–पुण्य व पावन यांच्या आख्यानांत अनेक जन्मांतील आप्तजनांचें असंख्यत्व, मृत्यूचा स्वभावतः अभाव व त्यामुळेंच शोकाचा अनवसर सांगून तृष्णारूपी पाशास क्षीण केलें असतां मोक्ष मिळतो, असें प्रतिपादिलें आहे.

१४–बलीच्या आख्यायिकेंत मनःसंज्ञक दुष्टमंत्र्याच्या दुर्विलासामुळें आत्म-राजाचें दर्शन दुर्लभ झालें आहे, असें प्रतिपादन करून त्या दुर्मंत्र्याला वैराग्यादिकांच्या योगानें जिंकून आत्मराजदर्शन घेण्याविषयीं सांगितलें आहे.

१५–अति शुद्ध विचार, दृढनिश्चय व शुभ उपायांचा संतत अभ्यास त्यांच्या योगा-नेंच ईश्वराचाही अनुग्रह होतो, हें प्रल्हादाच्या आख्यानाचें रहस्य आहे.

१६–दृश्याचें मायामयत्व, संकल्परूपत्व व मिथ्या दुःखरूपत्व गाधीच्या आख्यानांत वर्णिलें आहे.

१७-चित्ताचें नित्य व निरतिशय समाधान; हीच उत्कृष्टसमाधि आहे, हें सुरघूच्या उत्तम आचारावरून व सहज स्थितीवरून कळतें. सत्य आत्म्याचा विचार, अंतर्मुखवृत्ति, चित्-चें नित्य अनुसंधान, शुद्ध चित्त, भोगवैराग्य, इत्यादि हे सर्व आत्म्याच्या उद्धा-राचे उपाय आहेत.

१८ सर्व बंध आसक्तिजन्य आहे. यास्तव तिचा सर्वथा त्याग करून मनाला चिन्मात्र केलें असतां व्यावहारिक दुःख होत नाहीं, हें विलास व भास यांच्या आ-ख्यानांत सांगितलें आहे.

१९ इंद्रियें व मन यांस कोणत्या प्रकारचा बोध करून आत्मनिष्ठ करतां येतें, तें वीतहव्याच्या आख्यानांत वर्णिलें आहे. जीवन्मुक्तांची स्थिति, दोन प्रकारचा चित्त-नाश, वासनाक्षय व विवेक–वैराग्य यांच्या योगानें निरतिशय आनंदाचा प्रादुर्भाव कसा होतो तेंही या आख्यानांत चांगल्या रीतीनें सुचविलें आहे.

निर्वाण म्हणजे ब्राह्मी स्थिति. ती उपशमाचीच उत्तर अवस्था आहे. सर्व जग चिन्मात्र आहे. त्यामध्यें द्वैतभाव मन व इंद्रियें यांच्या योगानें नुसता भासत असतो. पण तो खरा नव्हे. म्हणूनच सर्व द्वैत चिन्मात्र आहे. त्यांत अचित्–पदार्थ वस्तुतः नाहींत. ते आहेत, असें भासणें, हा शुद्ध भ्रम आहे. वस्तुस्थिति नव्हे. यास्तव सर्व शांत आहे. विक्षेपाचा अभाव आहे. संकल्पत्याग व त्यामुळेंच होणारा मनोनाश यांच्या योगानें जगाचा उपशम झाला असतां, तें ब्रह्ममात्र आहे अशी भावना दृढ झाली असतां, चिंतनाला निमित्तच न राहिल्यामुळें अंतःकरण ब्रह्ममय व परिपूर्ण होऊन राहतें. तेंच निर्वाण होय. ही जीवन्मुक्तीची पराकाष्ठा आहे, आत्मज्ञ

या अवस्थेचा अनुभव घेतात. अशा आत्मज्ञांतील भुशुंड काक, चूडाला इत्यादि असून सहाव्या निर्वाण प्रकरणांत तसल्या महात्म्यांचेंच वर्णन केलें आहे.

२०. प्राण व मन यांच्या स्थैर्याचा अभ्यास केल्यास आणि अनात्मदृष्टि सोडून आत्मदृष्टि कायम केल्यास भुशुंडाप्रमाणें प्रत्येक साधकाला दीर्घायुष्य प्राप्त होतें. मृत्यु त्याला कांहीं करूं शकत नाहीं. भुशुंडाप्रमाणेंच प्रत्येक साधकानें प्रथम ज्ञान व नंतर योग यांचें संपादन करावें.

२१. सर्व अनर्थ हा जीवाच्या वासनांचाच परिणाम आहे, हें अधिक स्पष्ट करण्याकरितां जीवटाख्यान सांगितलें आहे.

२२. वेताळ व राजा यांच्या संवादानें जगाच्या मिथ्यात्वाचें रमणीय वर्णन केलें आहे.

२३. ऐहिक ऐश्वर्याला तुच्छ मानून त्याच्यापासून दूर होण्याचा प्रयत्न जसा जसा करावा तसें तसें तें मागें लागून अनायासानें प्राप्त होतें. पण त्याविषयीं उत्सुक होऊन त्याला मिळविण्याकरितां आतुर झालें कीं त्यानें दुःख दिलेंच म्हणून समजा. यास्तव प्रत्येकानें आत्मविचार व ऐश्वर्याविषयीं विरक्ति यांच्या योगानें भगीरथाप्रमाणें नित्य सुखी व्हावें.

२४. चित्तांत आत्म्याविषयीं सदा सावधान असतांना बाहेर शरीराच्या द्वारा यदृच्छेनें विविध चेष्टा जरी होत असल्या तरी पुरुष बद्ध होत नाहीं. कारण बंध, अनात्म्यावर अभिनिवेश ठेवल्यामुळेंच उद्भवत असतो. नित्य आत्मा व अनित्य अनात्मा यांना पूर्णपणें ओळखल्यावर देहादिकांच्या चेष्टा नुस्त्या आत्मसत्तेनेंच होऊं शकतात, हें चूडाला व शिखिध्वज यांच्या आख्यायिकेचें तात्पर्य आहे.

निर्वाण प्रकरणाच्या पूर्वार्धांत आणखींही अनेक युक्तींनीं जीवाचें व जगाचें भ्रामकत्व सिद्ध करून अनेक उपायांच्या योगानें चित्ताला स्थिर करण्याचा व आत्मानुभव घेण्याचा उपदेश केल्यावर भगवान् वसिष्ठांनीं उत्तरार्धांत आरंभीं पुष्कळ सोपपत्तिक प्रतिपादन केलें आहे. त्याचें चांगलें मनन केल्यास व तदनुसार आचरण ठेवल्यास जीवाचें अत्यंत हित झाल्यावाचून कधींही राहणार नाहीं.

२५. शुद्ध चित्तांत थोडासा उपदेशही अत्यंत दृढ होतो, पण अशुद्ध चित्तांत पुष्कळ उपदेशाचाही कांहीं उपयोग होत नाहीं. याविषयीं विद्याधराची भुशुंडानें सांगितलेली कथा वसिष्ठांनीं रामाला सांगितली. व तिच्या द्वारा इंद्रियादिकांपासून होणारे अनर्थ, अनहंभावाची प्रशंसा, आत्मज्ञानाचें महाफल इत्यादिकांचेंही सविस्तर वर्णन केलें आहे.

२६. विरक्तीच्या बलानें सर्व संसारवासना सोडून तत्त्वज्ञानानें प्रकृतीपासून दूर कसें होतां येतें तें वसिष्ठांनीं मंकीला मेरूवर केलेल्या उपदेशानें चांगलें कळतें. मंकीनें केलेलें

दुःखांचें वर्णन ऐकून प्रसन्न झालेल्या वसिष्ठांनीं त्याला संसाराचीं चार बीजें व त्यांच्या विनाशास कारण होणारी आत्मविद्या सांगितली. भावनाच अनर्थाचें मूळ आहे.

२७. सर्व चित्‌च आहे. चित्‌चा विलास आहे. सर्व मनःकल्पित आहे. सर्व अज्ञात ब्रह्ममय आहे, हें पाषाणाख्यायिकेच्या योगानें चांगलें व्यक्त केलें आहे. कूटस्थ ब्रह्माला अनिर्वाच्य जगद्भाव कसा आला, तें या आख्यायिकेंत व त्यापूर्वींही चांगलें व्यक्त केलें आहे. सर्व ध्यानाचें फळ आहे. जसें ध्यान करावें तसें सुख किंवा दुःख उलट घ्यावें. शुभ ध्यान केल्यास सुख होतें व अशुभ चिंतनानें अर्थात्‌च दुःख होतें. तात्पर्य पुरुषाचें हित किंवा अहित त्याच्या स्वाधीन आहे.

२८. अविद्या जेव्हां तत्त्वज्ञानानें नष्ट होईल तेव्हांच जगाचा बाध होतो, त्यावांचून नाहीं, व अविद्येमध्येंही देशकृत व कालकृत मर्यादा नाहीं, असें अविद्याख्यानानें व्यक्त केलें आहे. विपश्चित् राजांनीं दीर्घकाल, निरंतर व अत्यासक्तीनें जगाचा अंत लावण्याचा भगीरथ प्रयत्न केला पण त्यांतील एकालाही अंत लागला नाहीं. यास्तव आतांच्या साधकांनींही बाह्य सृष्टींतील वस्तूंचा अंत लावण्याच्या तीव्र इच्छेनें कालक्षेप न करितां चित्तनिरोध करून, अंतर्मुख होऊन व आत्मसाक्षात्कार संपादन करून कृतार्थ व्हावें, असा उपदेश या आख्यानापासून मिळतो.

२९. सर्व भ्रांतिमात्र, संकल्परूप व म्हणूनच मिथ्या आहे, हें कुंदर्दंताच्या कथेनें व्यक्त केलें आहे. त्या रम्य व विस्तृत कथेचा मनावर चांगलाच ठसा उमटतो.

३०. चैतन्याच्या अतिसूक्ष्म भागीं ब्रह्मांडें स्वप्नाप्रमाणें भासतात, याविषयीं ब्रह्मदेवानें चिदाख्यान सांगितलें.

३१. कीरक शूद्रांच्या कथेनें वसिष्ठांनीं जगांतील विविध स्वभावांच्या लोकांचें चांगलें वर्णन केलें आहे. शास्त्र व गुरु यांचा उपयोग काय, तें यांत सांगितलें आहे.

असो, या महाग्रंथांतील विस्तृत अख्यानांचा असा संक्षिप्त तात्पर्यार्थ आहे. पण त्या सर्व आख्यानांत आणि त्यांच्या संबंधीं उपदेशांतही जागजागीं सर्वोत्तम तत्त्वज्ञान भरलेलें आहे. जग वस्तुतः झालेंच नाहीं, तें चिन्मात्र आहे. सर्व चिद्विलास आहे, जीवाचा संभवच नाहीं, परलोक, इहलोक इत्यादि व्यावहारिक सत्य असल्या तरी पारमार्थिक असत्य कल्पना आहेत, इत्यादि वेदान्ताचे अनेक सिद्धान्त या अलौकिक ग्रंथांत युक्तिपूर्वक आख्यायिकांच्या द्वारा सुलभ करून सांगितले आहेत. स्वतः तो ग्रंथच वाचकांच्या पुढें आहे व ते आमच्या या म्हणण्याचा अनुभव घेण्यास समर्थही आहेत. यास्तव या महाग्रंथाचें मूळ नाहींतर नाहीं, पण हें रूपांतर तरी वारंवार वाचून साधकांनीं विचार करावा व स्वतः कृतार्थ होऊन इतरांनाही कृतार्थ करावें. म्हणजे सर्व जग शीतल आहे, संसार अमृतमय आहे, इत्यादि शास्त्रोक्त गोष्टींचा अनुभव येईल.

परिशिष्ट २.

पारिभाषिक कठिण शब्दांचा अर्थ.

अ

अकृत-अभ्यागम—न केलेल्या कर्मांच्या फलाचा उपभोग घ्यावयास लागणें (पूर्व-जन्म न मानल्यास ह्या जन्माची व त्यांतील सुख-दुःखादि भोगांची कारणोपपत्ति लागत नाहीं. हा न्यायशास्त्राच्या दृष्टीनें दोष आहे.)

अखंड—त्रिविध परिच्छेदशून्य, सर्वव्यापी.

अचित्तत्व—जड तत्त्व.

अचेत्य-चिद्रूपमयी—निर्विषय चैतन्यात्मक.

अज—जन्मरहित.

अज्ञानावरण—अज्ञानाचें आच्छादन.

अंतःकरण—अंतरिंद्रिय, (मन, बुद्धि, चित्त व अहंकार हे त्याचे चार भेद आहेत.)

अंतर्दृष्टि—सूक्ष्म-मानसिक-विचारजन्य दृष्टि.

अद्वैत—द्वैतरहित, अहं-ममभावशून्य.

अधिष्ठान—आरोपिताचा आधार. जशी-रज्जु, शिंप.

अध्यस्त—ज्याचा अध्यास केला आहे, तो रज्जुसर्पादि पदार्थ.

अध्यारोपापवादन्याय—निरुपाधिक वस्तूच्या ठिकाणीं कल्पित व औपाधिक भावांचा आरोप करणें हा अध्यारोप व तिच्या अधिष्ठानाचें ज्ञान करून देऊन आरोपित वस्तु अधिष्ठानमात्र आहे, असें प्रतिपादन करणें, हा अपवाद आहे. प्रपंच-शून्य वस्तूचें प्रतिपादन या न्यायानेंच करितां येतें.

अध्यास—एका वस्तूच्या ठिकाणीं पूर्वी पाहिलेल्या दुसऱ्या वस्तूच्या स्मरणासारखा होणारा भास. जसा-दोरीच्या ठिकाणीं सर्पाचा, चकचकीत पदार्थाचे ठिकाणीं रुप्याचा.

अनन्य—एकरूप, अव्यभिचारिणी.

अनावृष्टि—पाऊस न पडणें.

अनिर्वाच्य—ज्याचें वर्णन करितां येत नाहीं. अवर्ण्य.

अनुग्रह—प्रसाद, कृपा.

अनुवृत्ति—व्याप्ति. सर्व वस्तूंत अनुगत असणें.

अपंचीकृत—ज्याचें पंचीकरण न्यायानें मिश्रण केलेलें नाहीं, सूक्ष्म भूतें, तन्मात्रें.

अपरिच्छिन्न—अमर्यादित.

अभिमत—मान्य, इष्ट, आवडता.

अभ्युपगम—स्वीकार. मान्य सिद्धान्त.

अविद्या—आत्मज्ञानानें नाश पावणारें एकप्रकारचें ज्ञान.

अव्याकृत—अव्यक्त, प्रकृति, जगाची बीजावस्था. कोणत्याही कार्याची उत्पत्तीच्या पूर्वीची स्थिति.

अव्याकृताकाश—अव्यक्त नांवाच्या शून्याशीं तादात्म्य पावलेला ईश्वर.

अश्लील—ग्राम्य, विचकट.

असत्—त्रिकालीं नसणारी वस्तु. जसें मनुष्याचें शिंग.

आ

आकाश—हा शब्द या ग्रंथांत शून्य, निराकार या अर्थी ब्रह्म, चित्, चैतन्य इत्यादि शब्दांच्या पुढें योजलेला आहे.

आजन्म—जन्मापासून.

आतिवाहिक—सूक्ष्म. मरणोत्तर देवदूतांकडून वाहिलें जाणारें शरीर.

आदि-मध्यावसान—उत्पत्ति-स्थिति-नाश.

आधिभौतिक—भूताच्या विकारांसंबंधीं, तसेंच आधिदैविक म्हणजे देवसंबंधीं आध्यात्मिक म्हणजे शरीरसंबंधीं.

आपातवर्तमान—चित्ताचा विकास.

आपातवर्तमान—सामान्यतः असणारें.

आब्रह्मस्तंभपर्यंत—ब्रह्मदेवापासून जड काष्ठ-तृणापर्यंत. किंवा ब्रह्मदेवासारख्या सर्व शक्तिमानापासून स्तंभ नांवाच्या एका अति क्षुद्र जंतूपर्यंत.

आरोग्य—अरोगिता.

आरोपित—ज्याचा आरोप केला आहे. जसा रज्जुसर्प, शुक्तिरजत.

आविद्यक—अविद्यामय, अविद्या परिणामरूप.

आसक्ति—अति प्रेम. अतिशय आवड.

इ

इंद्रिय—कर्म अथवा ज्ञान यांचें साधन.

उ

उद्भूत—आविर्भूत, प्रकट, जागृत, फलोन्मुख.

उपचार—उपाय.

उपदेशार्ह—उपदेशास योग्य.

उपलभ—उपलब्धि, अनुभव, प्राप्ति.

उपसर्ग—पीडा, प्रतिबंध, अडचण.

उपाधि—वस्तूच्या मूलस्वरूपांत बदल पाडून तिला आपल्याप्रमाणें करणारा भाव. उत्कृष्टास निकृष्टता आणणारा भाव.

उपाध्यंश—उपाधीचा अंश.

उपास्य—जिची उपासना करावयाची ती देवता वगैरे.

ए

एषणाशून्य—पुत्र, लोक, वित्त, यांविषयींच्या इच्छांनीं विरहित.

औ

औपचारिक—गौण.

औपाधिक—उपाधीसंबंधानें.

क

कचन—स्फुरण, विकास.

कल्प—देवांचीं सहस्रयुगें, ब्रह्मदेवाचा एक दिवस.

काकतालीय न्यायानें—अकस्मात्, निष्कारण.

कारणकार्यता—कारण व कार्य यांचा भाव, दोन पदार्थांतील एकानें कारण व दुसऱ्यानें कार्य असणें.

काल्पनिक—कल्पनेनें बनलेलें.

कीट—किडा.

कृतकृत्य—ज्याचें सर्व कृत्य (कर्तव्य) करून झालें आहे, धन्य.

कृतप्रणाश—केलेल्या पुण्यापुण्यादि कर्मांचा इष्ट-अनिष्ट फल दिल्यावांचूनच नाश होणें. (पुढचा जन्म न मानल्यास या जन्मांतील केलेलीं अदृष्टफलक पुण्यें व पापें सुख व दुःख हें फल दिल्यावांचूनच नष्ट होतात. हाही अकृताभ्यागमा-प्रमाणेंच दोष आहे.)

क्षणभंगुर—क्षणांत भंग-नाश-पावणारें. क्षणविनाशि.

घ

घन—घट्ट, विरलता सोडून कठिण, साकार होणें.

च

चरमवृत्तिज्ञान—अंत्यवृत्तिज्ञान. चरमसाक्षात्कार; कीं ज्याच्या नंतर कृतकृत्य झालेली चित्तवृत्ति पुनः उठत नाहीं.

(३१) ६३-१८।६।१२

चिदाभास—चैतन्याचा आभास. चैतन्याचें उपाधींत पडलेलें प्रतिबिंब, छाया.

चिदुन्मेष—चित्‌चा विकास.

चिरकांक्षित—फार वेळापासून इच्छिलेलें.

चिन्मात्र—केवल चिद्रूप.

चिन्मात्रस्वभाव—केवळ चैतन्य हाच ज्याचा स्वभाव आहे.

चिद्रूप—चैतन्यरूप.

चिद्विषयोन्मुख—चेत्या (चिद्विषया) कडे उन्मुख (प्रवृत्त, उत्कंठित) होणें.

चित्सत्ता—चैतन्याची सत्ता.

चेत्य—चित्‌-चा विषय.

चैतन्याकाश—चिदाकाश, निराकार चैतन्य, ब्रह्माकाश.

ज

जगत्कोटी—जगत्पक्ष. कोटी हा शब्द पक्ष या अर्थी समासान्त नामांपुढें लागतो.

जरा—वृद्धावस्था.

जलतरंगन्याय—जलावर जसे तरंग उठतात पण ते जलरूपच असतात त्याप्रमाणें

जलाशय—तळीं, विहिरी, नद्या, इत्यादि जलाधार, ज्यांत पाणी असतें ते प्रदेश.

ज्ञप्ति—ज्ञानशक्ति, चेतना.

ज्ञातव्य—जाणण्यास योग्य.

त

तादात्म्य—तद्रूपता. जसें जल व दूध यांचें मिश्रण केलें असतां तादात्म्य होतें.

त्रसरेणु—त्र्यणुक. घरांतील कवडशांत तरंगत असल्याप्रमाणें दिसणारे बारीक कण सहा परमाणूंचा मिळून एक त्रसरेणु झालेला असतो.

द

दुरितें—पापें.

दुर्नय—दुष्ट व्यवहार.

दुर्भिक्ष—दुष्काळ.

दृक्शक्ति—दर्शनशक्ति, ती द्रष्ट्याचें स्वरूप आहे. ती चेतनरूप आहे. ती दृश्य कधीं होत नाहीं.

दृप्त—दर्पयुक्त.

दृश्य—दर्शनविषय, ज्ञानाचा विषय, कोणत्याही इंद्रियाचा, मनाचा व शेवटीं साक्षीचाही विषय

देह—स्थूल शरीर, हस्तपादादिमान् पुतळा, अन्नमय कोश.

देहाभिनिवेश—या देहाचा व माझा वियोग होऊं नये अशी अतिशय इच्छा, देहाभिमान.

द्वैताद्वैतादि—सर्व जीव व पदार्थ परस्पर भिन्न आहेत, असें वाटणें हें द्वैत व ते सर्व चिदाकाशमय आहेत, असें वाटणें हें अद्वैत. आदिशब्दानें असलींच दुसरीं द्वंद्वें घ्यावीं.

द्रष्टा—पाहणारा जीव, दर्शन कर्ता.

ध

ध्येय—ज्याचें ध्यान करावयाचें ती वस्तु, देवता, मूर्ति वगैरे.

न

नानात्व—अनेकपणा.

नित्यमुक्त—सदामुक्त, कधींही बद्ध न होणारा.

निःस्पृह—निःस्पृह, निष्काम, निरिच्छ, निराकांक्ष.

निरहंकार—अहंकाररहित.

निरुपाधिक—उपाधिरहित, स्वाभाविक.

निरोध—प्रतिबंध. चित्तनिरोध म्हणजे चित्ताची एकाग्रता.

निरोधगौरव—चित्ताचा निरोध करण्याकरितां लागणारा प्रयत्न.

निर्मम—ममताशून्य.

निष्कर्ष—सूक्ष्म, विवेकसार.

निष्क्रिय—क्रियारहित.

प

परमार्थ दृष्टि—सत्यदृष्टि, सत्याचा विवेक.

परिच्छेद—देशपरिच्छेद, कालपरिच्छेद व वस्तुपरिच्छेद असे तीन परिच्छेद आहेत. (परिच्छेद म्हणजे मर्यादा).

परिणाम—कार्य, विकार. द्रव्यामध्यें कांहीं निमित्तानें झालेला बदल.

परिमाण—प्रमाण, आकार.

परिमिति—प्रमाण, मर्यादा, अवधि.

पूर्वदिग्वधू—पूर्वदिशा हीच कोणी एक स्त्री.

पौरुष—पुरुषाचा प्रयत्न.

पंचीकृत—पंचीकरण न्यायानें मिश्रित करून स्थूलावस्थेस प्राप्त केलेलीं आकाशादि महाभूतें. (प्रत्येक सूक्ष्म भूताचे सारखे दोन भाग करून व त्यांतील पहिले

भाग पृथक् ठेवून दुसऱ्या भागांचे प्रत्येकीं चार भाग केल्यावर त्यांतील प्रत्येक पहिल्या अर्धांत मिळविल्यानें पंचीकरण होतें. (पंचदशी प्र० १ श्लो० २७ पहा.

प्रतिभा—कल्पना.

प्रत्यक्-आत्मा—अंतर्यामी आत्मा, साक्षी.

प्रातिभासिक—भासणारा, वस्तुभूत नव्हे, सत्य नव्हे.

प्राक्तन—पूर्व, प्राचीन, पूर्वीचा.

प्रमातृ चैतन्य—अंतःकरणानें मर्यादित झालेलें चैतन्य, जीवचैतन्य.

ब

बाध--प्रमाणानें निरूपण करूं लागतांच प्रातिभासिक वस्तूचें भान नाहीसें होणें; अधिष्ठानाचें ज्ञान झालें असतां आरोपित वस्तूचा प्रत्यय न येणें; जसें-ही दोरी आहे असें कळतांच भासलेल्या सर्पाचें अभान, अप्रतीति होणें.

बाह्यदृष्टि—विषयोन्मुख वृत्ति.

बाह्याभ्यंतर--आंत बाहेर.

बीजांकुरन्याय—बीजापासून जसा वृक्षाचा अंकुर उद्भवतो त्याप्रमाणें.

ब्रह्मांड—चवदा लोकांचा समूह.

भ

भक्ष्याभक्ष्यविचार—अमुक भक्षण करण्यास योग्य आहे व अमुक नाहीं, असा विचार.

भावाभावात्मक—सदसद्रूप; व्यवहारसमयीं विद्यमान व इतर स्थानीं अविद्यमान.

भाव्य—शुभ लक्षणसंपन्न.

भासुर—भासणारा, प्रकाशमान होणारा, विशाल, भयंकर.

भास्य—प्रकाश्य, विषय होणारा.

भूत-भौतिक—आकाशादि पांच भूतें व त्यांचा हा सर्व स्थूल व सूक्ष्म विकार.

भूताकाश—आकाश नांवाचें पांचवें महाभूत.

भ्रांतिसंवेदन—भ्रांतिज्ञान.

म

मरुभूमि--रुक्ष माळ जमीन.

महत्संगति--महात्म्यांची संगति.

महावाक्य--ब्रह्म व आत्मा यांच्या ऐक्याचें प्रतिपादन करणारें जें वाक्य तें महावाक्य. जसें तें ब्रह्म तूंच आहेस, हा आत्मा ब्रह्म आहे, प्रज्ञान ब्रह्म आहे. इत्यादि.

मायापटल—मायेचें आवरण.

मायावी—मायावान्, ईश्वर.

मिथ्या—जें पारमार्थिक सत्य नव्हे; कांही काळ भासणारें.

य

याचना—मागणें, प्रार्थना करणें.

र

रात्रिंचर—राक्षस.

ल

लिंगदेह—सूक्ष्म शरीर, (पंच ज्ञानेंद्रियें, पंच कर्मेंद्रियें, पांच प्राण व अंतःकरण इतक्यांचें मिळून सूक्ष्म शरीर बनतें.)

व

वासना—[illegible] दृढ संस्कार. या जन्मांतील एक [illegible] भावनांचें बीज.

विकास—विस्तार, आविर्भाव.

विराट—स्थूल सर्वांचा अभिमानी. (हिरण्यगर्भाची उत्तरावस्था.)

विवर्त—अतात्त्विक अन्यथाभाव, खोटा भास, मिथ्या परिणाम.

विविध—नानाप्रकारचे.

विक्षिप्त—चंचल.

वृत्ति—अंतःकरणाचा इंद्रियांच्या द्वारा विषयापर्यंत आलेला परिणाम.

वेदना—ज्ञान, प्रतीति, अनुभव.

वैचित्र्य—विचित्रता.

व्यष्टि—वनांतील प्रत्येक वृक्षाप्रमाणें कोणत्याही संघांतील एकेक व्यक्तीस व्यष्टि म्हणतात. अर्थात् व्यष्टि म्हणजे व्यक्ति.

व्यवहारव्यवस्थापक—व्यवहाराची व्यवस्था करणारा.

व्यावहारिक—व्यवहाराच्या उपयोगी, पारमार्थिक नव्हे.

व्युत्थान—समाधि सोडून देहभानावर आल्यानंतरची अवस्था.

श

शव—प्रेत.

श्रवण—सर्व उपनिषदांचें ब्रह्मात्मैक्यामध्यें तात्पर्य आहे, असा बोध गुरुमुखानें करून घेणें.

श्रोत्रिय--वेदाध्यायी.

श्वापद--पशु.

स.

सत्--त्रिकालीं विद्यमान असणारी वस्तु.

समष्टि--वनाप्रमाणें व्यष्टींचा समूह.

समाधि--चित्ताची स्थिरता. वृत्तिरहित स्थिति.

संवित्--चित्, ज्ञान.

संवित्ति—ज्ञान.

साधनचतुष्टय—नित्यानित्य वस्तुविवेक, वैराग्य, शमादिसाधनसंपत्ति व मुमुक्षुत्व.

संवित्तत्त्व—ज्ञानतत्त्व.

संवेदन—वृत्तिज्ञान, प्रतीति.

सहकारिकारण—कार्याच्या निष्पत्तीला अवश्य, असलेलें व साहाय्य करणारें कारण

सह्य—सहन करितां येण्याजोगें.

सांसारिक--संसारसंबंधी.

सूचिका--सुई.

सोपाधिक--उपाधियुक्त.

सर्ग--सृष्टि, जग, संसार.

सर्वगत—सर्वव्यापी, सर्वत्र असणारें.

स्पंद—चलन.

स्पंदरीती—तरंग, चंचलतेचे प्रकार.

स्वगत भेदसहिष्णु—आपल्या स्वरूपगत भेदास सहन करणारा.

स्वतत्त्व—आत्मरूप सत्य वस्तु.

स्वयंप्रकाश—इंद्रियादि साधनावांचून स्वतःच प्रकाशमान होणारें ब्रह्मतत्त्व.

हिरण्यगर्भ—ईश्वराची उत्तरावस्था सूक्ष्म समष्टीचा 'हाच मी' असा अभिमानी.

हिंस्र—हिंसा करणारे, मारणारे व्याघ्रादि प्राणी.